संस्कृतमणिमालायाः प्रथमो मणिः

संस्कृतसाहित्यविमर्शः

[समस्तसंस्कृतवाङ्मयस्य समालोचनपुरस्सरेतिवृत्तरूपो गद्यमयः सन्दर्भः]

प्रतिष्ठित-सिद्धान्तशिरोमणिरिति पदवीविभूषितैः वृन्दावनस्थगुरुकुलविश्व-विद्यालयस्य पूर्वकुलपतिमहाभागैः सर्वतन्त्रस्वतन्त्रैः पदवाक्यप्रमाणपारावारीणैः
कविराजश्रीमदाचार्यपण्डितद्विजेन्द्रनाथशास्त्रिभि
विरचित
तैरेव च रचितया टिप्पण्या
समलङ्कृत

भारतीप्रतिष्ठानम्
मयराष्ट्रनगरम् (उत्तरप्रदेशः)

प्रकाशक
भारती प्रतिष्ठान
२१, आनन्दपुरी
मेरठ नगर, उ० प्र० [भारत]

मूल्यम् · षोडश रूप्यकाणि १६)
सं० २०१३, सन् १९५६ ई०
प्रथमावृत्ति २०००

न्यू इण्डिया प्रेस
कनाट सर्कस, नई दिल्ली

समर्पणम्

काव्यरत्नोदधिमन्थनेन ,
रत्नान्यनेकानि समुद्धृतानि ।
कवीनां करपल्लवेषु ,
इमां स्वकीयां कृतिमर्पयामि ॥

—द्विजेन्द्रनाथः

❀ पुण्यस्मृतिः ❀

अस्ति हि गुर्जरप्रान्ते बडोदाराज्यमण्डले ।
'डभोई'ति प्रथितो ग्रामो गुणिग्रामसुशोभित ॥
शाहोपाधिवरात्तत्र त्रिभुवन-लालसज्ञकात् ।
श्रीमत्या गिरिजादेव्या गर्भशौक्तिमौक्तिक ॥
बाल्ये हि मणिलालोऽयं विद्याऽध्ययनकाङ्क्षया ।
मुम्बापुरीं समायातो मातुलस्य गृहे शुभे ॥
स्वल्पेनैव तु कालेन मणिलाल कुशाग्रधी ।
जग्राह तां वणिग्विद्या बिम्बोद्ग्राहिमणीन्द्रवत् ॥
विदुषीं प्रमिलादेवीमुपयेमेऽद्भुतश्रियम् ।
'काञ्चन-मणिसयोग' इत्युक्ति चरितार्थयन् ॥
अल्पीयसैव वयसाऽलङ्कृतो भाग्यसम्पदा ।
मुम्बय्या धनिना मध्ये जात श्रेष्ठिगणाग्रणी ॥
भाग्यवान् लक्ष्मीपुत्रो विद्याव्यसनिता गत ।
गीर्वाण–वाणी–प्रणयि–गिरा सेवा-समुत्सुक ॥
अभ्यर्थ्य स्मानर्थयामास, मयाऽपि च समर्थित ।
इत्थ संस्कृत–साहित्यविमर्श इति नामभाक् ॥
सन्दर्भो भावगर्भोऽयं तत्प्रीत्यै परिकल्पित ।
मया द्विजेन्द्रनाथेन प्रीत्या च समुट्टङ्कित ॥
हन्त दैववशात् सोऽयमगमत्त्रिपुरालयम् ।
विद्युद्दामचल ह्येतज्जीवित प्रतिभासयन् ॥
तस्य पुण्यस्मृतौ तावत् तत्पत्न्या पुण्यशीलया ।
श्रीमत् सनत्कुमारेण तत्पुत्रेण च धीमता ॥
श्रद्धया नयशीलेन ग्रन्थोऽय सम्प्रकाशित ।
प्रीयता तेन वाग्देवी प्रीयताञ्च महेश्वर ॥

स्वर्गीय शेठ–

श्री मणिलाल टी० शाह

[illegible]

सत्पुण्यशीला

धर्मपत्नी श्रीमती प्रेमिला बेहन

पूर्वोद्भासः

अयि भो अभिरूपशिरोमणयः विद्वत्तल्लजा आर्यमिश्रा !

अयेमं समस्तसंस्कृतवाङ्मयमहाम्भोनिधिमन्थनोत्थसाररूपं संस्कृतसाहित्यविमर्शाख्यं सन्दर्भं तत्रभवतां भवतां करकमलेषु समर्पयतो मम हृदि खलूज्जृम्भते स कोऽपि महीयान् हर्षप्रकर्षोल्लासः ।

अस्मिन् हि ग्रन्थे वैदिकलौकिकोभयविधसाहित्यस्य मूलङ्कषमालोचनं गीर्वाणगिरैव पल्लवितम् । समग्रसंस्कृतस्यान्तरङ्गपरिचायनमेव ग्रन्थस्यास्य प्रयोजनत्वेनोद्दिष्टम्, गीर्वाणवाणीप्रणयिनां मनोविनोदाय, संस्कृतमहाविद्यालयानामाङ्ग्लविद्यालयानामुच्चतमश्रेणीस्थानां संस्कृताध्यायिनामन्तेवासिनाञ्च कृते सौकर्येण संस्कृतवाङ्मयस्वरूपप्रतिपत्त्यर्थञ्च सविशेषमेष उपक्रमः । इति हेतोरेव भाषासरणिरप्यत्र सरला सुगमावबोधा चाश्रिता न जटिला ।

अथ च यावन्तोऽपि विषया सन्दर्भेऽस्मिन् गर्भीकृता ते सर्वे युक्तिप्रमाणोपपत्तिपूर्वकमेव प्रपञ्चिताः सावष्टम्भा न कर्हिचिन्निरवष्टम्भा । यथावश्यकं प्रमाणत्वेनोपात्तानि वचनानि च टिप्पणीभिरलङ्कृतानि ।

यच्च क्वचिदत्र पुनरुक्तिवदाभासमाना विषयाः प्रतीयेरन् तेऽपि विषयविशदीकरणप्रयोजना एव खलु बोद्धव्याः । तत्तत् प्रस्थानानां ते ते राद्धान्ता यावद् बुद्धिबलोदयं याथार्थ्येनैव प्रतिपादिताः ।

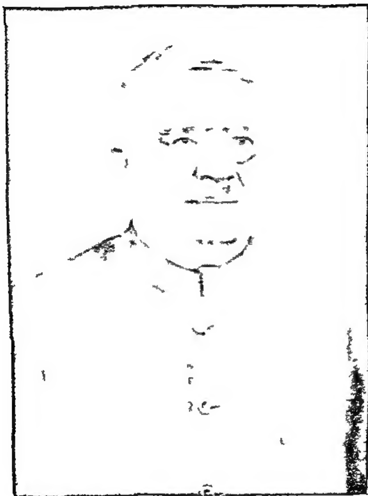
यस्याचार्यस्य यन्नाम अभिमतं यादृशञ्च तत्तथैवात्र वदनारविन्दमिव दर्पणपटले सुतरां प्रतिबिम्बीकृतम् । दर्पणे तु तावद् बिम्बस्य वैपरीत्यमपि प्रतिपद्यते किञ्चिदिव, यद्वामतस्तद्दक्षिणतो यच्च दक्षिणतस्तद् वामत इति । परमेष सन्दर्भस्तु तावन्मात्रमपि विपर्यासं न सहत इति निश्चप्रचम् ।

एतदपि अत्रावधेयं भवति यद् भारतीय-सांस्कृतिकस्वर्णसूत्रग्रथितमहर्षिगण-कविवरनिकरकान्तमणिरत्नपिनद्धेयं विमर्शाख्या माला समारम्भादन्तपर्यन्तं भारतीयं भास्वरं सांस्कृतिकञ्ज्योतिरभितः समुद्भासयन्तीव नितरां बाभासतेतराम् । यत्सत्यं साहित्यं नाम हि संस्कृते कोऽप्यतिभासुरो रमणीयतरश्च

सुमहानुदन्वान । अतएव सांस्कृतिकतत्त्व बुभुत्सुभि साहित्यसमुद्र एव आरोढ-नीयो भवति ।

सोऽयं महता प्रयत्नेन सावधानतया च सम्पादित स्वतन्त्रो गद्यमय सन्दर्भ भारतीयविदुषामिव पाश्चात्यानामपि विपश्चिदपश्चिमाना मनस प्रीतये प्रभवतेति मनीषयैव गीर्वाणवाणीसपर्यापर्युत्सुकेन, वाग्देवताचरणकमलचञ्चरीकेण मया विरचितो ग्रन्थोऽयं चेल्लाम मौकुरों श्रियमादधान संस्कृतानुरागिणामनुरागाय मन सन्तोषपोषाय च प्रकल्पेत तर्हि प्रयत्नममुमात्मन सुतरा फलेग्रहिमाकल-यिष्यामीति ।

विदुषा विधेय
द्विजेन्द्रनाथ

वेदादिशास्त्रसम्पन्न पदवाक्यप्रमाणवित् ।
श्रीमद्द्विजेन्द्रनाथोऽय कविराजो विराजते ॥

ग्रन्थकारपरिचयः

(निखिलशास्त्रनिष्णातैः व्याकरण-दर्शन-साहित्याचार्यादिविरुदालङ्कृतैः खुर्जासंस्कृतमहाविद्यालयप्रधानाचार्य (प्रिन्सिपल) महाभागैः श्रीकुबेरदत्तशास्त्रिभिः विरचितः ग्रन्थकारपरिचयः ।)

संस्कृत-साहित्य-विमर्शप्रणेतॄणां सुप्रतिष्ठितसिद्धान्तशिरोमण्याद्यनेकविरुदावलिविभूषितानां श्रीमदाचार्यप्रवराणां श्रीपण्डितद्विजेन्द्रनाथशास्त्रिमहाभागानां पुण्यपरिचयमाख्यायितुं नूनं मे हृदि समुल्लसति कोऽप्यपूर्व आनन्दसन्दोहोद्रेकः ।

त इमे उत्तरप्रदेशे मुजफ्फरनगर-मण्डलान्तर्वर्तिनि परनोलीनामनि गुणिग्रामे ग्रामे महोज्ज्वले सुप्रतिष्ठितस्य ब्रह्मर्षिवरिष्ठस्य वसिष्ठस्य वंशावतंसस्य श्रीमद्विद्वद्वरिष्ठस्य श्रीगणेशीलालशर्मणः पुत्ररत्नात् श्रीजानकीनाथ-वैद्यशिरोमणेः स्नुनाद् विदुष्या श्रीगङ्गादेव्या गर्भशुक्तितो मुक्ताफलोपमा वैक्रमे १९४८ संवत्सरे मार्गशीर्षमासे पुण्यतिथौ नवम्यां जनिं लेभिरे ।

शैशव एव कुलाचारपरम्परामनुसन्धाना विधिविहितविद्यारम्भसंस्कारसमारम्भा वृन्दावनीयगुरुकुलविश्वविद्यालये संस्कृतविद्यामध्येतुं तत्सिद्धचरणैः प्रेषिताः । ते च कुशाग्रधिय प्रदीप्तप्रतिभाप्रभावेण व्याकरण-साहित्य-दर्शनादिसर्ववेदशास्त्रेषु अनन्यादृशं वैदुषीवैभवं चतुर्दशभिर्वर्षैः समासाद्य निखिलशास्त्रनिष्णाताः सन्तो स्नातकस्वर्णपदका आसन् ।

पद-वाक्यप्रमाणपारावारीणा हि अमी महानुभावा व्याकरणं वैयाकरणधौरेयस्य श्रीदेवदत्तशास्त्रिणः सकाशात्, तत्रापि पातञ्जलमहाभाष्यं श्रीमहाभाष्याचार्यान् श्रीहरनामदत्तमहोदयान् जगाधरीवास्तव्यान्, तर्कविद्यां श्रीस्वामिकृष्णानन्दमहाभागान् तर्काचार्यान्, साहित्यसर्वस्वञ्च कविवरान् श्रीदेवीदत्तसाहित्याचार्यान्, श्रीगुरुवरकाशीनाथाचार्यसकाशात् सर्वामपि निगमागमसरणिमधिगम्य संस्कृतसाहित्यपाथोनिधिमन्थनोत्था सुधामास्वादयन्तो नूनं निगमागमपारदृश्वानः समायन्त । अत्रार्थे तन्निर्मितोऽयं 'संस्कृतसाहित्यविमर्श'नामा ग्रन्थ एव जागरूकं प्रमाणमिति को नाम नाङ्गीकरोति । एतादृशस्य महतोऽम्भोधिविशेषस्य संस्कृतसाहित्यार्णवस्य संस्कृतयैव गिरा यत् समालोचनपुरस्सरं गम्भीरावगाहनं कृतं तत्स्वादुकस्य न सहृदयस्य मनसि कौतुकमुपजनयेत् ।

प्रतिविषय विषयप्रतिपादनतन्मया शैली च महानुभावाना मध्ये तत्तद्-विषयोपज्ञतामिवाविष्करोति।

अस्मिन् हि ग्रन्थरत्ने लौकिकवैदिकोभयविधसाहित्यस्य मार्मिक पर्यालोचनमितिहासरूपेण सुललितया सरसया भावशालिन्या सुप्रवाहया च भाषयोपस्थापितम्।

वैदिकसाहित्य च वेद-वेदाङ्ग-ब्राह्मणग्रन्थ-आरण्यक सूत्रग्रन्थ-समस्तदर्शन-साहित्य पुराणागमतन्त्रेषु मर्मस्पर्शिना वृत्तान्ताना सिद्धान्तानाञ्च विशद वर्णन नवनवामिव चमत्कृतिमादधाति।

लौकिकसाहित्ये च आदिकविवाल्मीकिप्रणीत रामायण महर्षिव्यासप्रणीतञ्च महाभारतमारभ्य भास-कालिदास-भवभूति-माघ-अश्वघोष-भारवि-भट्टिप्रभृतीनाञ्च महाकवीना महाकाव्याना नाटकानाञ्च गद्यकाव्यप्रणेतृणाञ्च सुबन्धु-बाणभट्ट-दण्डिप्रभृतीना सस्कृतस्य अन्येषा भास्वरविद्वद्रत्नाना पाणिनि कात्यायन-पतञ्जलीनाम् कामार्थशास्त्रप्रणेतृणा वात्स्यायनचाणक्यादीना वेदभाष्यकाराणा सायण-महीधर-उव्वटप्रभृतीनाञ्च भाष्याणा यन्मूलङ्कषमालोचनमकारि तत्कस्य न विदुषो मनसो मोदाय प्रभवति।

यद्यपि नूनमत्र विलसन्ति पाश्चात्याना परश्शता मैक्समूलर-मैक्डानल-कीथ विन्टरनीजप्रभृतीना सस्कृतवाङमयप्रणयिना विदुषाम् एतद्विषयालङ्कृता सस्कृतेतिह्यविषयिण्य आङ्गलभाषाग्रथिता काश्चन गाथा तथापि न ता विदुषा मनोमोदाय प्रकल्पन्ते। एतादृशश्चाय समस्तसस्कृतसाहित्यसारभूततत्त्वालङ्कृत सर्वङ्कष. सर्वाभिमतश्चानन्यसाधारण एकल एव 'सस्कृतसाहित्यविमर्श'-नामाऽपूर्वो ग्रन्थः। अतएवास्य विषये साम्प्रतिकाना भासुराणा विदुषा सम्मतयो नूनमक्षरशो ग्रन्थरत्नस्यास्य महिमान सबहुमान पुष्णन्ति।

नातितिरोहित तत्त्वावगाहिना विदुषा यत् तत्तद्विषयवर्णनप्रसङ्गे तन्मयतया तत्परतया च विमर्शकर्त्रभिमतविषया वर्णनीयविषयोपज्ञताधीरेव विमर्शाऽध्येतृवर्गे बलादुपजायते इति नून सर्वमनवद्यम्। यथा कविमूर्धन्यस्य कालिदासस्य कृति-चित्रणसमये विचित्रा कल्पनामारचयतु सर्वतो वर्णनतादात्म्येनाऽपूर्वा विच्छित्ति-मातन्वानेषु महानुभावेषु किं स एवाय कविवरो भूमिकान्तरमारचयन्नस्तीति विदुषोऽपि प्रत्यभिज्ञा सततमुदेति।

कुमारसम्भवे 'सर्वोपमाद्रव्यसमुच्चयेन', शाकुन्तले च 'मानुषीषु कथ वा स्यात्', रघुवशस्य महाकाव्यस्य आदिमे सर्गे 'वागर्थाविव सम्पृक्तौ', पञ्चमे च 'गतो

वदान्यान्तरामित्यय मं मामून् परीवादनवावतार' इत्यादीनि बहूनि पद्यानि अभिनवमेव भावमुद्दिश्य कविवरस्य व्याचिख्यासितानीति प्रदर्श्य विमर्शकृद्भिर्वर्णितानि मदुक्तिनिदर्शनत्वेनाऽभ्युपगन्तव्यानीति नातिशयितालेखोऽपि।

नैतावदेव, किन्तु सर्वतन्त्रस्वातन्त्र्य लेखकमहाभागाना सुरक्षित यत्पाणिनीयवर्णनमारचयता यद्यपि पाणिन्युपज्ञ व्याकरणमित्याभाणकमक्षरशो मन्वानानामपि समालोचनाप्रेक्षावद्धिया भगवत्पाणिनेरपि रचना नामुचत्। दिङ्मात्रमत्रोदाह्रियते—हरिगच्छतीति वाक्यस्य आपामरप्रसिद्धसाधुत्वस्य साधनासमर्थनाय किनाम तत्सूत्र पाणिने यद्विसर्गस्य रेफविधायि स्यात् यथा 'नामिनो र' इति चान्द्र सूत्रम्। यत्तु श्रीनागेशभट्टेन वाक्यसंस्कारपक्षेण समर्थ्य पदसंस्कारपक्षे हरिगच्छतीति सविसर्गमेव वाक्य साधु इति कल्पित तत्कस्याल परितोषाय विदुषो भवेत् पक्षान्तरेणाऽसाधुत्वस्याऽपरिहार्यत्वात् सविसर्गस्य तादृशस्य क्वाऽप्यदर्शनाच्च अर्थविषये वाक्यस्फोटाङ्गीकारेऽपि पदान्वाख्यानस्यैव व्याकरणशास्त्रेतिकर्तव्यताऽवधारणात् वाक्यलक्षणाया वाचोऽर्थलक्षण व्याकरणमिति यत्नतोऽनन्वात्।

'ज्योत्स्नाकरम्ममुदरम्भरयश्चकोरा' इति मुरारिकविसूक्तिरपि नानेन पाणिनीयेन व्याकरणेन साधुत्वमलम्भिभर्ति।

श्री भट्टोजीदीक्षितस्यापि वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीकृति यद्यपि सम्प्रति प्रलामपरा कृतिमतिशयाना जागर्तीति को नाम नोररीकरोति? परममी पर्यालोचकास्तनापि प्रेक्षावता धिय बलादाकर्षन्ति यद् ण्यन्तप्रक्रियाया 'बालमुल्लापयते' इति 'लिय सम्माननशालिनीकरणयोश्चेति' सूत्रस्योदाहरणस्य 'उल्लापयते' इत्यस्य वञ्चयतीत्यर्थं कृतवतो दीक्षितस्य वञ्चयतीति परस्मैपदप्रयोग, 'गृधिवञ्च्यो प्रलम्भने' इत्यात्मनेपदविधायिसूत्रप्रतिकूल।

राजन् शब्दे प्रथमान्तो 'राजा' इति प्रयोग, तत्र 'परत्वादुपधादीर्घ, हल्ङ्यादिलोप, ततो न लोप', राजा' इत्युक्ति, हलन्तनपुसकलिङ्गप्रकरणे च दीर्घाहन् शब्दे 'इह हल्ङ्यादिलोपे प्रत्ययलक्षणेन असुपीति निषेधाद् रुत्वाभावे रु। तस्यासिद्धत्वान्नान्तलक्षण उपधादीर्घ।' राजा पदसाधने हल्ङ्यादिलोपात्परत्वात् उपधादीर्घ इति वदन, अत्र च लोपानन्तर दीर्घं वदतश्च दीक्षितस्य मिथो वदतोव्याघातो दुष्परिहर एव प्राप्त इति शेषेण समर्थनन्तु मतिमताममह्यम्।

'रामात्' इति प्रयोगे जश्त्व वावसाने, इति ब्रुवाणस्य बाधितेति शेष व्याचक्षाणानामपि विचक्षणाना हलन्ते 'मधुलिट्' पदसाधने जश्त्वचर्त्वे इत्युक्तिगते क पन्था? यत्तु 'जश् तु अचर्त्वे' इत्येव छित्वा चर्त्वाभावपक्षे जश् इत्यर्थेन दोष परिमार्जयन्ति तत्र ग्रन्थकृद्हृदयम् इत्यादिविषयभूयस्त्वमियैव विमर्शकृद्भिरपे-

क्षितमाभाति। एवमवान्यत्र वहुषु स्थलेषु नवनवा समालोचना विमर्शकृता गभीरा मतिमुद्भासयतितराम्। भाषाऽपि प्रयुक्ताऽस्मिन् सन्दर्भेऽतीव मनोहरा ललितललितं पदविन्यासैरलङ्कृता प्रौढा श्लाघनीया नितरा प्राञ्जला सुतरा रञ्जयति मनांसि रसिकानाम्। ग्रन्थेऽस्मिन् सन्निवेशिताना विषयाणा परिशीलनेन शास्त्रिवर्याणा वैदिकधुरन्धरत्व, प्रौढदार्शनिकत्व, प्रखरतार्किकत्व सकलसंस्कृतवाङ्मयपारगामित्वञ्च सुतरा प्रस्फुटीभवति—एषा विषये सूक्तिरियं नितरा सञ्जाघटीति—

"सरस्वती यद्वदनारविन्दे आभाति वीणामिव वादयन्तीति" ति।

आयुर्वेदेऽपि निष्णाता अमी महाभागा मुम्बापुर्याम् नेशनलमेडिकलनामनि महाविद्यालये प्रधानाचार्यपदम् चिकित्साचार्येऽपि महता साफल्येन तत्रत्यवैद्यसभाया प्रधानमन्त्रिपद चिरायाऽलङ्कृतवन्तो मुम्बईवैद्यमण्डले परा प्रतिष्ठा वहुल द्रविणञ्चोपार्जयामासु।

स्ववैदुष्यगुणगरिम्णैवामी महोदया वृन्दावनस्थ-गुरुकुलविश्वविद्यालयस्य चिराय कुलपतिपदमलमकार्षु। स्वविद्याद्युतिवैभवेन वेदपारदर्शिन इमे वेदभाष्यप्रणयनोद्देश्येन सस्थापितस्य वेदसस्थानस्य अध्यक्षपदमुपलम्भिता। एषामध्यक्षतायां महान्तो विद्वास सम्पादकमण्डलमल मण्डयमाना आसन्।

एभिर्विरचिता ग्रन्था —

यजुर्वेदभाष्यम्, ऋग्वेदादिभाष्यभूमिकाप्रकाश, वेदतत्त्वालोचनम्, संस्कृतसाहित्यविमर्श, स्वराज्यविजय महाकाव्यञ्च मुद्रायमाण वर्तते।

इमे च भूयसीनामपि भाषाणाम् उर्दू-फारसी-गुजराती-मरहठीप्रभृतीना विद्वांसोऽपि सन्त संस्कृतायाम् आङ्गलभाषाया परा प्रौढिमाप्ता आप्ता कैर्नानुमन्यन्ते। सम्प्रति चामी उत्तरप्रदेशस्यालङ्कारभूतेऽतिरमणीये मयराष्ट्रनगरे आनन्दकुञ्जमास्थायैव ब्राह्मतेजसा देदीप्यमाना विराजन्ते विद्वद्वृन्दैरभिवन्द्यमाना संस्कृतसाहित्यसमृद्धिमातन्वाना।

महानुभावाना भव्याकृति विशिष्टो सदाचारपद्धति, वचोमाधुर्यगति, अभिनवसंस्कृतगीर्निर्गतिश्च व दर्शं प्रेक्षकञ्च नात्मसात्करोतीति मन्ये सम्प्रति वृन्दावनब्रह्मसाक्षात्कारा अमी नून ब्रह्मर्षय एवेति सततमनुभवामि हृदा चाभिनन्दामि चिरायुष्याय चैषां भगवन्तमुपस्तौमीति।

—०—

कतिपयप्रसिद्धविदुषां सम्मतयः

महामहोपाध्याय श्रीगिरधर शर्मा चतुर्वेद विद्यावाचस्पति (काशीविश्व-विद्यालय), साहित्यवाचस्पति (हि० सा० स०), संस्कृतान्वेषणविभागाध्यक्ष (काशी हिन्दू विश्वविद्यालय)

आयुर्वेदाचार्य सिद्धान्तशिरोमण्याद्यनेकविरुदालङ्कृतेन कविराजश्रीद्विजेन्द्र-नाथशास्त्रिमहाभागेन निबद्धः संस्कृतसाहित्यविमर्शो मया नैकेषु विषयेषु श्रुतिविषयतां नीतः। अत्र वैदिकलौकिकोभयविधसंस्कृतवाङ्मयस्यालोचनं पद्धत्या सङ्ग्रहोऽस्ति। अस्यैकस्य ग्रन्थस्याध्ययनेन संस्कृतवाङ्मयस्यान्तरङ्गपरिचयः सिद्ध्येदिति ग्रन्थकारस्य मनीषा, सा च बहुष्वंशेषु सफलता यातेत्यनुमीयते। हिन्दीभाषायामीदृशाः संस्कृतस्य तत्तद्विषयका निबन्धा अवलोक्यन्ते परं संस्कृत भाषायान्तु ईदृशस्य ग्रन्थस्य नव एवावतार इति मदीया बुद्धिः। ऐतिहासिकी कालनिर्णयपद्धतिर्दुरूहा असफला चेति यद्यपि ग्रन्थकृतोपेक्षिता, परं तत्तच्छास्त्राणां पौर्वापर्यदर्शने वेदानामपौरुषेयत्वानादित्वादिविवरणे चात्र बहु पराक्रान्तं पाण्डित्य-पाटवेन। यावन्मया श्रुतं तत्र भारतीयपरम्परा क्वाप्युल्लङ्घिता न प्रतीता। एवंविधे सर्वसंस्कृतवाङ्मयपरिचायके ग्रन्थे पुराणवाङ्मयस्यापेक्षा तु मां दुनोतीव। संस्कृतवाङ्मयमन्दिरस्य सुवर्णकलशायमानं पुराणवाङ्मयं नोपेक्ष्यम्। आगमविषयो ऽपि च सङ्क्षेपेण परिचाययितव्य इति मदीया सम्मतिः[1]। अहमस्य ग्रन्थस्य शीघ्रं प्रकाशनं प्रचारञ्चाभिलषामि।

काशी हिन्दू विश्वविद्यालय कार्तिक शुक्ल १२ बुधे २०१० विक्रम०

गिरिधर शर्मा चतुर्वेदः

—o—

[1] सा च ग्रन्थप्रणेतृभिः सहर्षं स्वीकृता। पुराणागमयोः परिचयोऽपि समासेन सङ्कलितः।

अखिलतन्त्रनदीष्ण श्रीमहादेवपाण्डेय संस्कृतविभागाध्यक्ष काशीहिन्दूविश्वविद्यालयः

श्रीविद्वद्वरद्विजेन्द्रनाथशास्त्रिप्रणीतः संस्कृतसाहित्यविमर्शो मया यत्रतत्र तैरेव प्रणेतृप्रणयिभिः श्रावितो हृदयेऽवतारितः । नूनं सन्दर्भोऽयं विषयविवेचनचतुरस्रो, भारतीयप्राक्तनपारम्पर्यमवगाहमानो, भाषासौष्ठवसम्भृतः, सिद्धान्तपदवीमक्षुण्णां संरक्षन्, प्रामाण्यकोटिमाटीकमानस्तर्ककर्कशपरीक्षणक्षमो वर्तते । मन्ये पवित्रस्यास्य सन्दर्भसौरभस्य परिशीलनेन सहृदया मनीषिणोऽन्तरमान्तमानन्दमुद्वहेयुः, अन्तेवसन्तः प्रगाढां प्राचीप्रवाहितां व्युत्पत्तिसम्पदं दध्युः, अग्रेसराश्च समाजस्य प्रकामं प्रमदं वितरेयुरिति प्रमोदभरनिर्भरेण मनसा प्रबन्धस्य प्रस्तुतस्य प्रसारं यशोभिवर्धनञ्च वाढं कामये —

महादेवपाण्डेयः

—o—

कविकुलगुरु, साहित्याचार्य, साहित्यवाचस्पति, महामहोपाध्याय श्री पं० नारायण शास्त्री खिस्ते, भूतपूर्व प्रिन्सिपल गवर्नमेण्ट संस्कृत कॉलेज बनारस ।

श्रीमद्भिरायुर्वेदाचार्यसिद्धान्तशिरोमण्याद्यनेकोपाधिसमलङ्कृतैरपि सरलहृदयैर्निरुपाधिभिरिव सर्वशास्त्रावगाहिधिषणैर्धिषणोपमैः कविराजैः श्री प० द्विजेन्द्रनाथशास्त्रिमहाभागैर्निबद्धः संस्कृतसाहित्यविमर्शो मया बहुषु स्थलेषु दृष्टः । ग्रन्थोऽयं नाद्यावधि मुद्रितः । अहं चास्य निबन्धस्याचिरात्खण्डशो मुद्रणं कामये । अत्र वैदिकलौकिकोभयविधसंस्कृतवाङ्मयस्यालोचनं सरल्या पद्धत्या सहृदयहृदयग्राहिण्या संस्कृतवाण्या कृतमस्ति । अस्यैवास्यैव ग्रन्थस्याध्ययनेन संस्कृतविदुषां छात्राणाञ्च संस्कृतवाङ्मयान्तरङ्गपरिचयो वाढं भवेदिति विश्वसिमि ।

आङ्ग्लभाषायां हिन्दीभाषायां चेदृशाः केचन ग्रन्थाः प्रकाशिताः सन्ति, संस्कृतभाषायां प्रायमेवम् एव तथाविधोऽपि तावन्निर्गतो इति महत्कौतुकास्पदम् ।

भाषाप्रकरणे निरुक्तशास्त्रे प्राकृतादिवाङ्मयस्यापि अत्र समावेशो ग्रन्थकर्तुः वैशिष्ट्यं द्योतयति मे विश्वासः । अहमस्य ग्रन्थस्य सर्वाङ्गीणां सफलतां कामये ।

किं बहुना — एष निबन्धः संस्कृतसाहित्यविमर्शरूपतां बिभ्रत् ।
आपूर्णचन्द्रतारकमस्तु मनस्तोषदो विदुषाम् ॥
श्रीमद्द्विजेन्द्रनाथस्य शास्त्रिणोऽपि यशःशशी ।
पावनोऽपि कलापूर्णो निष्कलङ्को विगाहताम् ॥

दूधविनायक, बनारस
२-२-१९५४

नारायण शास्त्री खिस्ते

सस्कृतसाहित्यधुरन्धराणा कविवराणा श्रीमद्विद्वद्वरश्रीजयन्तकृष्ण हरिकृष्ण दवे एम० ए०, एडवोकेट पदालङ्कृताना, सस्कृत-विश्व-परिषदः मानार्हं-मन्त्रिमहोदयाना मुम्बापुरीनिवासिनाम्—

श्रीमत्सु कविराजपण्डितप्रकाण्डद्विजेन्द्रनाथशास्त्रिमहोदयेषु सस्नेह सादर निवेद्यते यद्—

भवता 'सस्कृतसाहित्यविमर्श'ख्यो ग्रन्थ मया कतिपयेषु प्रकरणेषु अद्य पठित । पठनेनात्यन्त प्रमुदितोऽस्मि । ग्रन्थेऽस्मिन् भवद्भि कालिदासादिकवि-प्रमुखेषु विवेचनार्थ काचिन्नवीनैव प्रणाली स्वीकृतास्ति यया रसास्वादसौकर्य वर्धत इति मन्ये। भवद्भि सस्कृतसाहित्ये बहवो विषया निरूपिता ग्रन्थश्चाय विदुषा छात्राणा रसिकाना च गीर्वाणवाङ्मयपरिचयार्थं सुतरा सोपकारो हितावहो ज्ञानवृद्धिकरश्च भविनेति न मे लेशतोऽपि सन्देह । सस्कृतसाहित्यस्येतिहास सस्कृतभाषाया च सकलित इति पश्यसि शर्करापान एव।

विदुषा वशवदः
जयन्त कृष्ण हरिकृष्ण दवे

—o—

पदवाक्यप्रमाणपारावारीणाना व्याकरणाचार्यश्रीसभापतिउपाध्याय एम० एल० सी० महोदयाना परमविदुषा वाराणसीयबिरला सस्कृत कालेज-प्रिन्सिपल-महाभागानाम्—

*श्रीमता सिद्धान्तसिरोमणिना आयुर्वेदाचार्येण कविराजेन प० द्विजेन्द्रनाथ-*शास्त्रिणा प्रणीत सस्कृतसाहित्यविमर्शो मया दृष्टिपथमवतारित । अत्र लौकिक-वैदिकसाहित्ययो प्राक्तनस्वरूपपर्यालोचनपुरस्सर वेदानामपौरुषेयत्व, वर्णाश्रम-धर्माणा वर्णन, आधुनिकाश्चर्यकारिविज्ञानस्यापि तत्र-तत्र सस्कृतसाहित्ये उल्लेखप्रदर्शन, ये साम्प्रतमपेक्ष्यन्ते ते ते बहवो विषया वैदुष्यपाटवेन पर्यालोच्या-स्मिन् सस्कृतसाहित्यविमर्शनामधेये ग्रन्थे ग्रन्थप्रणेतृभिर्निवेशिता सन्ति। एतद्-ग्रन्थस्य स्थालीपुलाकन्यायेन पर्यालोचनेनावगम्यते यदेतस्य समस्तसस्कृतवाङ्मय-परिचायकस्य सुललितसस्कृतभाषया निबद्धस्य विषदसन्दर्भस्य प्रामाण्य, बहूप-कारित्व, विदुषामन्तेवासिनाञ्च ग्राह्यत्व सुतरा सभवेदिति सम्भावयते —

१।११।५३ *समापतिशर्मोपाध्यायः*

—:o:—

डा० वासुदेवशरण अग्रवाल, एम० ए०, पी०-एच० डी०, डी० लि० प्रोफेसर आफ कालेज आफ इण्डोलोजी हि० विश्वविद्यालय काशी।

श्री प० द्विजेन्द्रनाथ जी शास्त्री सिद्धान्तशिरोमणि द्वारा अति परिश्रम-पूर्वक लिखा गया 'संस्कृतसाहित्यविमर्श' नामक ग्रन्थ देखने को मिला। इसमें वैदिक और लौकिक दोनों साहित्यों के प्रमुख ग्रन्थों का विस्तृत अन्तरंग परिचय ललित संस्कृत शैली में दिया गया है। पंडित जी संस्कृत साहित्य के मार्मिक विद्वान् हैं, संस्कृत भाषा पर उनका पूर्ण अधिकार है और वे स्वयं संस्कृत के श्रेष्ठ कवि हैं। अपनी बहुमुखी प्रतिभा से उन्होंने भारत के प्राचीनतम महान् साहित्य का जो उदात्त वर्णन किया है, मैं उसका स्वागत करता हूँ और आशा करता हूँ कि संस्कृत के प्रेमी विद्वानों में इसका समुचित आदर होगा। उनकी यह कृति शीघ्र प्रकाश में आने योग्य है।

१५।११।१९५३ वासुदेवशरण अग्रवाल

—o—

श्री सूर्यकान्त शास्त्री एम० एल० सी० मयूरभंज प्रोफेसर ऑफ संस्कृत तथा अध्यक्ष संस्कृत तथा पाली विभाग, हिन्दू विश्वविद्यालय काशी।

मैंने श्री पंडित द्विजेन्द्रनाथ जी शास्त्री का बनाया संस्कृतसाहित्यविमर्श पढ़ा। साहित्यिक दृष्टि से विमर्श उत्तम सम्पन्न हुआ है और गवेषणा की दृष्टि से भी पंडित जी ने इसमें नवीनता पैदा की है। संस्कृत में इस प्रकार की रचनाओं का प्रायः अभाव है। पंडित जी ने संस्कृत में विमर्श की रचना करके इस त्रुटि को पूरा करने का सफल प्रयत्न किया है। मैं विमर्श का स्वागत करता हूँ और पंडित जी को इसकी रचना पर बधाई देता हूँ।

१७।११।५३ सूर्यकान्त

—o—

वटोदरीय (बड़ौदा) आर्यकन्यामहाविद्यालयस्य पूर्वाचार्यैः कविरत्न-महाभागैः श्रीमन्मेधाव्रतमुनिमहोदयैः कृतम् ।

❀ शुभाशंसनम् ❀

(१)

मुररिपुशिशुलीलाभूमिवृन्दावनान्ते
भुवनविदितकीर्त्तेर्विश्वविद्यालयस्य ।
कुलपतिपदभाग्भिः सर्वतन्त्रस्वतन्त्रै-
र्निखिलनिगमनिष्णैः पण्डितेन्द्रैर्द्विजन्द्रैः ॥

(२)

अमरगिरि वरेण्यं वैदिकं लौकिकञ्च
सुकविमुनिप्रणीतं मञ्जुलं वाङ्मयं यत् ।
जलधिमिव गभीरं प्रज्ञयाऽऽलोड्य तस्मात्
मणिरिव बहुमूल्यो ग्रन्थराडुद्धृतोऽयम् ॥

(३)

श्रुतिसलिलपवित्रप्रातिभज्योतिरीड्य
सहृदयहृदयैश्चानन्दमवेचसारं ।
सरलललितवाचा लोककल्याणकामै-
र्व्यरचि मुदभिवर्ष कोऽप्ययं वाग्विमर्शः ॥

(४)

विबुधजनमिलिन्दान् नन्दयन्सारभूतै-
रुचिररससमृद्धै सत्परिच्छेदपुष्पैः ।
विविधविषयवर्णो ग्रन्थमन्दारवृक्षो,
विलसति भुवि चित्रज्ञानसौगन्ध्यशाली ॥

(५)

श्रीमद्द्विजेन्द्रस्य कलानिधेस्ते विद्वन्मनोव्योमनि निर्मलेऽलम् ।
साहित्यसदर्भविमर्शकीर्त्तिर्विराजतां सुन्दरचन्द्रिकेव ॥

—मेधाव्रतः

श्रीमन्तो मेधाव्रतमुनिमहाभागा इमे काव्यकलानिधयः बालकविपदालङ्कृता दाक्षिणात्याः साहित्यधुरन्धरा नासिकमण्डले येवलापत्तनान्ते दिव्याश्रमे विराजन्ते । एभिः गद्यपद्यमयानि बहूनि काव्यानि विरचितानि । तेषु प्रसिद्धतमानि—कुमुदिनीचन्द्रो गद्यमयः, दयानन्ददिग्विजयो महाकाव्यं, प्रकृतिसौन्दर्यं नाम नाटकञ्च ।

लक्ष्मणपुर (लखनऊ) विश्वविद्यालयस्य संस्कृतविभागाध्यक्षाणां वाङ्मय-दलावेक्षकाणां (डीन आफ फैकल्टी ऑफ आर्ट) श्रीसुब्रह्मण्य अय्यर महाभागानां

शुभसम्मतिः

दृष्टो मया आयुर्वेदाचार्य-सिद्धान्तशिरोमणि-पण्डितद्विजेन्द्रनाथशास्त्रि-महाभागैर्विरचितः संस्कृतसाहित्यविमर्शनामा ग्रन्थः। ग्रन्थनामघटकं साहित्य-शब्दो नात्र सङ्कुचितार्थः। निखिलस्य संस्कृतवाङ्मयस्य विस्तरतो वा संक्षेपतो वात्र वर्णनं कृतं वर्तते। आदौ तावद् वैदिकवाङ्मयवर्णनं कृतमिति स्वाभाविक-मेतत्। वेदेषु समुपलभ्यमानाः पदार्थाः सोदाहरणमुपवर्णिताः। तदनन्तरं दर्शन-प्रकरणे दर्शनसाहित्यस्य निरूपणं कृतम्। एतदवपरिशीलनेनाऽऽस्तिकानां नास्तिकानां च दर्शनानां तत्सम्बद्धानां मुख्यानामाचार्याणां तत्कृतीनाञ्च बोधो भवति। तत्तद्दर्शनानां मुख्याः सिद्धान्ताः के इत्यपि ग्रन्थाध्ययनेनावगम्यते। तदनु पुराणागम-साहित्योपवर्णनेन सह ग्रन्थस्य पूर्वार्द्धभागः समाप्तिं गतः। उत्तरार्द्धे लौकिकसाहित्य-वर्णनपरे आदिकवेर्वाल्मीकेरारभ्य प्रायेण सर्वेषामपि मुख्यानां कवीनां कृतयः सविवेकमुपवर्णिताः।

एतादृशो ग्रन्थो न केवलं विद्यार्थिनां परं तु प्रौढानां विदुषामप्युपयोगी भविष्यतीत्यत्र नास्ति कोऽपि संदेहः। ग्रन्थकर्त्रा तत्र-तत्र तानि-तानि मतानि प्रकटि-तानि विद्यन्ते। तेषु कानिचित् सर्वसम्मतानि न भवेयुः। नानेन ग्रन्थस्यास्य सौष्ठवे काचिद्धानिर्भवति। सर्वत्र ग्रन्थकर्त्रा महता विवेकेन विषयाः प्रतिपादिताः। आशासे यद् ग्रन्थोऽयं विद्वद्भिः सादरं स्वीकरिष्यते सोत्साहं च पठिष्यत इति।

प्रो० अ० सुब्रह्मण्य अय्यरः

लक्ष्मणपुरविश्वविद्यालये संस्कृतविभागाध्यक्षः वाङ्मयदलावेक्षकश्च

सनद्

मुम्बापुरीस्थभारतीयविद्याभवनस्य प्रिन्सिपलमहोदयानां श्रीपण्डितराज-आचार्य टी० ए० वेङ्कटेश्वरदीक्षितारमहाभागानाम्

सम्मतिः

श्रीमद्भिः पण्डितप्रकाण्डैः पण्डितद्विजेन्द्रनाथशास्त्रिमहाभागैर्विरचितः संस्कृतसाहित्यविमर्शाख्यो ग्रन्थो मयाऽवालोकि। सोऽयं ग्रन्थो भागद्वयात्मकः। सर्वेष्वपि शास्त्रेषु विशिष्य व्याकरणे साहित्ये च परं निष्णातैः ससम्प्रदायमधिगतविद्यैर्गुरुकुलविलष्टैरेतैः सम्पादितोऽयं ग्रन्थस्सर्वदा श्लाघास्पदः। ग्रन्थकर्तृणां योग्यतायाः आदर्शरूपमिति सुनिश्चितं प्रतीयते। संस्कृतभाषायामेतादृशो ग्रन्थो नास्तीति प्रथायाः अपाकरणरूपेणानेन प्रयत्नेन यत्सत्यं सर्वे संस्कृतपण्डिताः संस्कृतप्रणयिनश्चाधमर्णा अमीषाम्। वैदिक-लौकिकवाङ्मयमधिकृत्य बहवोऽपूर्वा विषया अत्रोल्लिखिताः सन्ति। एवं सर्वेषामपि दर्शनानां विमर्शनपूर्वकं कृत्स्नोऽपि प्रमेयः सुस्पष्टः प्रतिपादितोऽस्ति। तथा संस्कृतवाङ्मयविचारे बहूनां नवीनां परिचयः समालोचनपूर्वकः सुस्पष्टः प्रतिपादितोऽस्ति। अध्यापनेन वृन्दावनीय-गुरुकुल-विश्वविद्यालयस्याचार्यकेण च असङ्ख्याकानां छात्राणां कुलपतयोऽमी एतद्ग्रन्थ-द्वारैतत्पठितॄणां भूयसां विद्यार्थिलोकानामपि सार्थकाः कुलपतयो भविष्यन्ति। बहून् सारिष्ठान् विषयान् विमर्शनपूर्वकमेकत्र समाहृतवतामेतेषां प्रयासः सर्वथा प्रशंसास्पदः। विश्वविद्यालयेषु 'एम० ए०' परीक्षाया एवं 'आचार्यपरीक्षायाः' श्च कृते पाठ्यग्रन्थत्वेन विनिवेशनयोग्योऽयमित्यत्र नास्ति मनागपि संशयलेशः।

तस्यास्य ग्रन्थस्य भगवतोऽनुग्रहेण सर्वत्राव्याहतप्रचारो भूयादित्याशासे,

—टी० ए० वेङ्कटेश्वर दीक्षितार.

लक्ष्मणपुर (लखनऊ) विश्वविद्यालयस्य संस्कृतविभागाध्यक्षाणां वाङ्मय-दलावेक्षकाणां (डीन आफ फेकल्टी ऑफ आर्ट) श्रीसुब्रह्मण्य अय्यर महाभागानां

शुभसम्मति

दृष्टो मया आयुर्वेदाचार्य-सिद्धान्तशिरोमणि-पण्डितद्विजेन्द्रनाथशास्त्रि-महाभागैर्विरचित संस्कृतसाहित्यविमर्शनामा ग्रन्थ । ग्रन्थनामघटक साहित्य-शब्दो नात्र सङ्कुचितार्थ । निखिलस्य संस्कृतवाङ्मयस्य विस्तरतो वा संक्षेपतो वात्र वर्णन कृत वर्तते । आदौ तावद् वैदिकवाङ्मयवर्णनं कृतमिति स्वाभाविक-मेतत् । वेदेषु समुपलभ्यमाना पदार्था सोदाहरणमुपवर्णिता । तदनन्तर दर्शन-प्रकरणे दर्शनसाहित्यस्य निरूपण कृतम् । एतत्सपरिशीलनेनाऽऽस्तिकानां नास्ति-कानां च दर्शनानां तत्सम्बद्धानां मुख्यानामाचार्याणां तत्कृतीनाञ्च बोधो भवति । तत्तद्दर्शनानां मुख्या सिद्धान्ता के इत्यपि ग्रन्थाध्ययनेनावगम्यते । तदनु पुराणागम-साहित्योरवर्णनेन सह ग्रन्थस्य पूर्वार्द्धभाग समाप्तिं गत । उत्तरार्द्धे लौकिकसाहित्य-वर्णनारम्भे आदिकवेर्वाल्मीकेरारभ्य प्रायेण सर्वेषामपि मुख्यानां कवीनां कृतय सविवेकमुपवर्णिता ।

एतादृशो ग्रन्थो न केवल विद्यार्थिनां परं तु प्रौढानां विदुषामप्युपयोगी भविष्यतीत्यत्र नास्ति कोऽपि संदेह । ग्रन्थकर्त्रा तत्र-तत्र तानि-तानि मतानि प्रकटि-तानि विद्यन्ते । तेषु कानिचित् सर्वसम्मतानि न सन्तु । नानेन ग्रन्थस्यास्य सौष्ठवे काचित्क्षतिर्भवति । सर्वत्र ग्रन्थकर्त्रा महता विवेकेन विषया प्रतिपादिता । आशासे यद् ग्रन्थोऽयं विद्वद्भि सादरं स्वीकरिष्यते सोत्साह च पठिष्यत इति ।

डॉ० अ० सुब्रह्मण्य अय्यरः

लक्ष्मणपुरविश्वविद्यालये संस्कृतविभागाध्यक्षः वाङ्मयदलावेक्षकश्च

मनह

मुम्बापुरीस्थभारतीयविद्याभवनस्य प्रिन्सिपलमहोदयानां श्रीपण्डितराज-
आचार्य टी० ए० वेङ्कटेश्वरदीक्षितारमहाभागानाम्

सम्मति.

श्रीमद्भिः पण्डितप्रवरैः पण्डितद्विजेन्द्रनाथशास्त्रिमहाभागैर्विरचितः संस्कृतसाहित्यविमर्शाख्यो ग्रन्थो मयाऽवालोकि। सोऽयं ग्रन्थो भागद्वयात्मकः। सर्वेष्वपि शास्त्रेषु विशिष्य व्याकरणे साहित्ये च परं निष्णातैः सम्प्रदायमधिगत-विद्यैर्गुरुकुलस्नातकैरेतैः सम्पादितोऽयं ग्रन्थः सर्वदा श्लाघास्पदः। ग्रन्थकर्तृणां योग्यताया आदर्शरूपमिति सुनिश्चितं प्रतीयते। संस्कृतभाषायामेतादृशो ग्रन्थो नास्तीति प्रथमा अपाकरणरूपेणानेन प्रयत्नेन यस्मात् सर्वे संस्कृतपण्डिताः संस्कृतप्रण-यिनश्चाधमर्णा अमीषाम्। वैदिक-लौकिकवाङ्मयमधिकृत्य बहवोऽपूर्वा विषया अत्रोल्लिखिताः सन्ति। एवं सर्वेषामपि दर्शनानां विमर्शनपूर्वकं कृत्स्नोऽपि प्रमेयः सुस्पष्टं प्रतिपादितोऽस्ति। तथा संस्कृतवाङ्मयविचारे बहूनां नवीनानां परिचयः समालोचनपूर्वकं सुस्पष्टं प्रतिपादितोऽस्ति। अध्यापनेन वृन्दावनीय-गुरुकुल-विश्वविद्यालयस्याचार्यकेण च असंख्यातानां छात्राणां कुलपतयोऽमी एतद्ग्रन्थ-द्वारेतत्पठितॄणां भूयसां विद्यार्थिलोकानामपि सार्थकाः कुलपतयो भविष्यन्ति। बहून् सारिष्ठान् विषयान् विमर्शनपूर्वकमेकत्र समाहृतवतामेतेषां प्रयासः सर्वथा प्रशंसास्पदः। विश्वविद्यालयेषु 'एम० ए०' परीक्षायां एवं 'आचार्यपरीक्षायां' च कृते पाठ्यग्रन्थत्वेन विनिवेशनयोग्योऽयमित्यत्र नास्ति मनागपि संशयलेशः।

अस्यास्य ग्रन्थस्य भगवतोऽनुग्रहेण सर्वत्राव्याहतप्रचारो भूयादित्याशासे,

—टी० ए० वेङ्कटेश्वर दीक्षितार.

प्रास्ताविकम्

महदिदं प्रमोदस्थानं, सन्तुष्यतितराञ्च नितरामस्माकं स्वान्तरङ्गं यदद्य वयं संस्कृतसाहित्यविमर्शाख्यं ग्रन्थममुं गीर्वाणवाणीप्रणयिनां तत्रभवतां विद्वद्धौरेयाणां करकमलेषु सानन्दमुपहरामः।

चिराय चेतसि ममारोपितोऽयं सङ्कल्पकल्पद्रुमोऽद्य भगवदनुकम्पया फलेग्रहितामभजत। ईसवी १९४७ तमेऽब्दे यदाहं वृन्दावन-गुरुकुलविश्वविद्यालयस्य कुलपतिपदाधिष्ठित आसम्, उच्चश्रेणीस्थैरन्तेवासिभिः पृष्टम्—यत् संस्कृतभाषायां संस्कृतसाहित्यस्येतिवृत्तं नैवाऽस्ति किम्? न खल्विदानीं यावन्मे दृष्टिपथं गतमित्युत्तरं ददानस्य मे हृदि कोऽप्युदगात् महीयान् व्याक्षेपः। चिरकालाऽध्ययनाध्यापनप्रसङ्गे मैक्समूलर-विल्सन-विन्टरनीज-कीथ-मैकडानल-प्रभृतीनां पाश्चात्यविदुषामाङ्ग्लभाषालङ्कृतानां संस्कृतसाहित्येतिवृत्तग्रन्थानां परिशीलनं, संस्कृतभाषायाञ्च तादृशग्रन्थानां सर्वथाऽभावः, हृदयेशयशङ्कुरिव सुभृशं व्याकुलमकार्षीन् मदीयं मनःपटलम्। तथापि स्थितिपारवश्यमनुसन्दधतो मम मौनावलम्बनमन्तरेण नोपयातं यद्यपि किमपि शरणान्तरं दृष्टिपथम्, तथाऽपि तत्काल एव कापि समुन्मिमेष मम हृदयपटले तादृशग्रन्थरचनाप्रवृत्तिकलिका। वस्तुतः देववाण्यामेतद्विषयकग्रन्थानामभावः प्रति न केवलं भारतीयपण्डितसमाजं अपितु तदानीन्तनप्रशासनमप्यपराध्यति बहुशः। नूनमत्र ते ते पाश्चात्यपण्डिताः अस्माकं हार्दिकं धन्यवादमर्हन्ति ये यथाबुद्धिवैभवं गभीरतरमालोड्य संस्कृतसाहित्यसागरं महता प्रयत्नेन तास्ताः तदितिवृत्तविषयिणीः ग्रन्था जग्रन्थुः, याभिः स्म वयमद्य सञ्जाताः कृतिनः। यद्यपि ता यथार्हतया हृदयङ्गमास्तु न सम्पन्नाः तथापि ताभिस्तादृशग्रन्थलेखनसरणिस्त्वग्रेसरत्वेनाविष्कृत्य निदर्शनत्वेनास्माकं या प्रदर्शिता, तदर्थं तेभ्यः समुदारचेतोभ्यः संस्कृतप्रणयिभ्यो हार्दिकीं कृतज्ञतां वयमादध्महे।

प्रायशो वर्षाणां चतुष्टयं व्यतीयाय, ईसवी १९५१ तमे वर्षे सौराष्ट्रदेशे प्रभासपत्तनाख्ये पुण्यतीर्थे भगवतः सोमनाथस्य ज्योतिर्लिङ्गप्रतिष्ठापनपुण्यावसरे विश्वसंस्कृतपरिषदः संस्थापनायाः पवित्रतमे प्रसङ्गे समुन्मिमेष नो हृदि तादृग्ग्रन्थप्रणयनानुबन्धिनी सा कापि बलीयसी समीहा, यत्तादृशः कश्चन सन्दर्भः प्रणेतव्यः, यस्मिन् समस्तसंस्कृतवाङ्मयस्येतिवृत्तात्मकं स्वरूपं भवेत् किल प्रतिबिम्बितम्।

अथ प्रजति काले सा चेयं समीहा मया संस्कृतानुरागिणा कतिपयसुहृद्वराणां विदुषां पुरः प्रत्युपस्थापिता। तैश्चैकपदे सा आनन्दविस्फारिताभ्यां नयनाभ्यां सहर्षमभिनन्दितानुमोदिता च।

तथापि सममवमहं चिराय दोलाचलचित्तवृत्तिः। यदा किल तादृशस्य बृहद्ग्रन्थस्य मुद्रापणार्थमर्थविषयिणी सा महीयसी समस्या हिमाचलशिखेव मम पुरतः समुपस्थिता। एतच्च न तिरोहितं विदुषां यदर्थानुबन्धिनी हि खलु मुद्रापणादिव्यवस्था। तत्रापि संस्कृतग्रन्थानां तु सा किलातीव क्लिष्टा। यथा कथञ्चिन्मुद्रितेऽपि ग्रन्थे पुनस्तद्विक्रयादिव्यवस्था च क्लिष्टतरा। को वै तस्य ग्राहकत्वमङ्गीकुर्यात्? आङ्ग्लभाषाविदां समाजे त्वेतादृशस्य ग्रन्थस्यादर एव कुतः? संस्कृतविदस्तु पुनः कौपीनधना एवेत्यादि चिन्तायत्ततान्तश्चेतसः कांश्चित् सर्वविधया सरलामजिह्माञ्च राजपद्धतिमन्विष्यतो मम व्यत्यगाद् भूयान् कालः। अन्ततः कालक्रमेण 'य एष वृणुते स तेन लभ्यः' इति न्यायमाश्रित्य निरचैषं ग्रन्थं प्रकाशयितुम्। कर्त्तव्यधिया च ग्रन्थलेखनसमारम्भः कृतः महता समारम्भेण। स चायं ग्रन्थोऽद्य भगवदनुकम्पया निष्प्रत्यूहं पूर्णतां गतो मुद्रितश्च विलसति। मन्येऽत्र प्रभवति स कालाधिनाथो भगवान् विधिरेव।

ग्रन्थस्य प्रतिपाद्यो विषयः

स एष संस्कृतसाहित्यविमर्शाख्यो ग्रन्थः संस्कृतवाङ्मयमहोदधिमन्थनोत्थसाररूपः संस्कृतसाहित्यस्येतिहासम्वरूपो देववाण्या प्रणिबद्धो गद्यमयो मौलिकः सन्दर्भः।

अत्र हि वैदिकलौकिकोभयविधसाहित्यस्य समालोचनपुरस्सरं मूलङ्कपमारोपणं पल्लवितम्। वैदिके तावद् वेद-वेदाङ्ग-उपाङ्ग-ब्राह्मण-आरण्यक-उपनिषद्-दर्शन-पुराण निगमान्तः, लौकिके च पुनर्भगवतो वाल्मीकिमुनिपादादारभ्य निखिलमहाकविनिकरमहर्षिव्यास-भास-कालिदास-अश्वघोष-माघ-भारवि-भट्टि-भवभूति-श्रीहर्ष-हर्षवर्धन-विशाखदत्त-सुबन्धु-दण्डि-बाणभट्ट-जयदेव-भर्तृहरि-गुणाढ्य-सोमदेव-विष्णुशर्मप्रभृतिपर्यन्तं समस्तसंस्कृतमहाशयोनिधिं प्रमथ्य तन्मध्यसारभूतं नवनीतञ्च ततः समुद्धृत्य भारतया ग्रन्थकलशेऽस्मिन् सम्भृतम्।

संस्कृतसाहित्यालोडनेनावगम्यते यत् प्रायशो वर्षाणां सहस्रद्वयी व्यतीयाय यदाप्रभृति यवन-तुरुष्क-भारत-परिपन्थिनां वैदेशिकानामाक्रमणपारम्पर्योपप्लवं समारब्ध,. अस्मदीयानि देवमन्दिराणि पुस्तकालयादीनि च वह्निसात्कृतानि, ध्वस्तानि परःसहस्राणि च गृहाणि। धिया सह सारस्वतसम्पदपि भारतस्य एभिर्लुण्ठनरतिमात्रमुल्लुण्ठिता। अतः तदवशेषभूतं जीर्णं शीर्णञ्च यावत्साहित्यं दिष्ट्याऽधुना उपलभ्यते तदाधारेणैव सारभूत वस्तुतत्त्वमन्तर्दृष्ट्या स्थितिविदावदतया।

तस्माद्रचनेयं सर्वाङ्गपूर्णेति वक्तुं तु न पार्यते। भूयान् कालः श्रमश्च अपेक्षणीयो भवति तत्सर्वाङ्गसुन्दरं विधातुं महीयांसि च साधनानि।

संस्कृतभाषैव विश्वभाषा-जननी *

प्रायशोऽखिलभाषाणां जननीयं संस्कृतभाषैव। संस्कृतभाषात एव ग्रीक-लैटिनप्रभृतयो निखिला जगद्भाषा प्रादुरभूवन्निति भाषातत्त्वविदामाघोषः। अस्या भाषाया एवेदमनितरसाधारणं गौरवं यद् विश्वपुस्तकालयस्य प्राचीनतमा ग्रन्था ऋग्वेदादयः संस्कृतसाहित्यमन्दिरस्यैव स्वर्णकलशायमानाः संस्कृतभाषाललामभूता विलसन्ति। अस्यामेव भाषायामाध्यात्मिकविषयानवलम्ब्य निरुपमाः सन्दर्भा आभान्ति। उपनिषदो दर्शनानि च आध्यात्मिकतत्त्वज्ञानस्य किमपि लोकोत्तरं सजीवचित्रं पुरस्कुर्वन्ति। संस्कृतभाषायामेव प्राचीनैराचार्यैः भौतिकविज्ञानप्रसरेऽपि विविधान् विषयानाश्रित्य लोकोपकारका बहवो ग्रन्था विरचिताः। एकतो दर्शनशास्त्रेषु जीवब्रह्मणोः प्रकृतेश्च विषयमाश्रित्य कश्चनातीव हृदयङ्गमो विचारो विहितः, अपरतश्च पुनः धर्मशास्त्र-अर्थशास्त्र-कामशास्त्र-मोक्षशास्त्र-नीतितन्त्र-राजतन्त्र शिल्पकला-तन्त्रानुबन्धिविषयानालम्ब्य चमत्कारकारकाः सन्दर्भाः भारतीयविद्वद्भिः प्राणायिषत। सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरं चिन्तनं कुर्वाणैरस्माकं भारतीयैराचार्यैः वात्स्यायन कौटिल्य-प्रभृतिभिः मानवविचारधाराया उच्चैस्तरं शिखरमपि परिचुम्बितमासीदित्यत्र को वा सन्देहावसरः। इतरतश्च पुनः रससिद्धैः कवीश्वरैर्भास-कालिदासप्रभृतिभिः सख्यातीतैर्ललितसाहित्यसन्दर्भरत्नैरस्य संस्कृतसाहित्यस्य अक्षय्यो निधिः परिपूरितः। कविकुलगुरोः कालिदासस्य शाकुन्तलं मेघदूतञ्चेत्यतिभास्वरं रत्नद्वयमेव सर्वातिशायिगुणगरिम्णा जगतीतलालङ्कारभूतत्वेन सुतरां विराजतेतराम् निखिलान् सहृदयानाश्चर्योदन्वति विनिमज्जयत्।

एतदप्यत्रावधेयं भवति यद् विश्वसाहित्यालङ्कारभूतं संस्कृतसाहित्यं न केवलं भारतं वर्षमेव आत्मीयत्वेनानुबध्नाति अपि त्वखिलं जगदेवेदं क्रोडीकरोति। यतः सर्वा एव भाषा यया कयाऽपि विधया संस्कृतभाषाया अधमर्णतामावहन्ति। यतः सर्वास्वेव भाषासु अद्यापि बहवः संस्कृतशब्दाः प्रयुज्यमाना दृष्टिपथमुपयान्ति। यत्र तत्र प्रकीर्णाश्च ते सुतरामुपोद्बलयन्ति संस्कृतगिराः सर्वभाषाप्रसवित्रीत्वम्।

एतावतेदमप्यत्रावगतं भवति यदस्माकं संस्कृतभाषासम्बन्धवत् सांस्कृतिकः सम्बन्धोऽपि पुरा सार्वभौमत्वमश्नुवान आसीत्। यानि च भूखननादिना सर्वत्र भारतीयसभ्यताया लिङ्गानि समुपलब्धानि दृश्यन्ते तेभ्योऽपि सुतरामनुमातुं शक्यते यत्पुराकाले कश्चन सांस्कृतिकोऽनुबन्धोऽपि व्यराजत भारतस्यान्यदेशैः

सह । न केवलमेशियाभूभागैरेवापितु यूरोपामेरिकादिभिर्महाद्वीपैः सहापि स आसीत् पल्लवमान इति बहवः कालकोविदा अपि मुक्तकण्ठेन सम्यक् प्राचीकरन् । सोऽयं सांस्कृतिकः सम्बन्धोऽस्माकमधन्यतया अन्तरालकाले विच्छेदङ्गतोऽपि अस्माभिः पूर्णस्वतन्त्रैर्भारतीयैरधुना पुनरुज्जीवनीयो विकासनीयश्चेत्यस्माकं हार्दिकी स्पृहा ।

प्रचलितासु विश्वभाषासु संस्कृतभाषैव प्राचीनतमेति सर्वसम्मतः पक्षः । भाषातत्त्वविदा दृशाऽपि भाषा द्वेधाऽनुश्रूयते—संस्कृता प्राकृता चेति । संस्कृतभाषेयं भारती-देववाणी गिरेति पदैर्व्याख्यायते । संस्कृतभाषात एव प्राकृतभाषा सेमेटिकभाषाश्च लब्धप्रसवाः । पौरस्त्यपाश्चात्यप्रदेशेषु प्रचुरप्रचारा ग्रीक-लैटिन-ट्यूटानिक-फ्रेञ्च-जर्मन-इङ्लिशादिसमस्ता भाषापदवीमारूढा लोकगिरः संस्कृतमहासरित्सकाशादेव निष्क्रान्ता इति भाषातत्त्वविदोऽप्यभिमन्यन्ते । 'कृञ्' पूर्वात्कृञ्धातोर्निष्पन्नोऽयं संस्कृतशब्दः, भाषाया अस्याः प्रकृति प्रत्ययादि-संस्करणानुगृहीतत्वं स्फुटं सूचयति । सर्वतः प्राक् संस्कृतशब्दस्य प्रयोगः वाल्मीकीय-रामायणे सुन्दरकाण्डे दृष्टोऽवलोक्यते । तत्र भगवत्या सीतया सह सम्भाषणे का खलु भाषा व्यवहर्तव्येति विचारणायामञ्जनाभवान् हनुमान् प्राह —

> 'यदि वाचं प्रदास्यामि द्विजातिरिव संस्कृताम् ।
> रावणं मन्यमाना मां सीता भीता भविष्यति ॥ [सु० ५।१८]

एतेन ध्वनितं भवति, यत्तदानीं संस्कृतभाषा व्यवह्रियमाणा भाषा आसीत् इति ।

संस्कृतभाषाया व्यावहारिकत्वम्

संस्कृतभाषा व्यावहारिकी भाषा आसीन्न वा ? इति प्रश्नावतारे किञ्चिद्विविच्यते । संस्कृतभाषा न कदापि व्यावहारिकी भाषा आसीदिति वचनं तु भ्रान्तिविजृम्भणमात्रम् । यतः 'दूराद्धूते च, 'प्रत्यभिवादे शूद्रे' [पाणि० अष्टा० ८।२।८३-८४] इति सूत्राभ्यां प्लुतत्वानुशासनं सुतरां संस्कृतभाषायाः व्यावहारिकत्वं प्रमाणयति । निरुक्तकारेण तत्रभवता यास्केनाऽपि 'भाषिकेभ्यो धातुभ्यो नैगमाः कृतो भाष्यन्ते' [नि० २।२] । 'शवतिर्गतिकर्मा कम्बोजेषु भाष्यते,' विकारमस्यार्येषु भाषन्ते शव इति । 'दातिर्लवनार्थे प्राच्येषु दात्रमुदीच्येषु', [महाभाष्ये] एवमादिवाक्योक्तिभिः संस्कृतभाषायाः भाषणव्यवहारगततायाम् अभ्युप-पन्नं भवति । भाषणादिव्यवहारसंघर्षाङ्गीकारे तु अस्याः प्राच्यादीच्यदेशभेदात् तत्तद्भाषान्तरभेदस्य न कथमपि सामञ्जस्यमभ्युपपद्येत । अतः भाषेयं पुरा आर्यैरिव भाषणादिव्यवहारेषु प्रयुज्यमानेति तर्कानुमोदितं वचः ।

किन्नाम संस्कृतभाषा मृतभाषा ?

संस्कृतभाषाया मृतभाषात्वमधिकृत्य पाश्चात्यविद्वत्समाज इव भारतीया अपि केचन विद्वांस पाश्चात्याना पदानुकारिण संस्कृतवाण्या मृतभाषात्वे विश्वसन्ति । व्यवतिष्ठन्ते च ते यद् विगतद्विसहस्रवर्षाद् भाषेय मृतपदवीमधिष्ठिता । यदा भगवता बुद्धदेवेन ख्रैस्तशताब्द्या ५०० वर्षप्राग्भवेन समादिष्ट यत्तदीया आदेशा उपदेशाश्च प्राकृतभाषायामेव सर्वसाधारणावबोधविषयीभूताया प्रचारणीया, न खलु संस्कृतभाषायाम् । तदनुरोधेन सम्राजा शोकदेवेन ख्रैस्त तृतीयशताब्द्या प्राग्भवेन ते ते उपदेशा प्रस्तरपट्टेषु, ताम्रलेखेषु, कीर्तिस्तम्भेषु च विविधप्राकृतभाषास्वेव समुत्कीर्तिता विशिष्य तु मागधीभाषायाम् । इमा प्राकृतगिरोऽपि बहुभदभिना संस्कृतवाणीतो नितरा व्यतिरिक्ताश्च । एतावतैतदनुमातु न दुष्कर, यत् ख्रीस्तीयतृतीयशताब्द्या प्राक् संस्कृतभाषाया व्यावहारिकत्व सर्वथा पर्यवसन्नमभूत् । न केवलमेतावदेव, अपितु बुद्धकालेऽपि कतिपयैर्ब्राह्मणकुलोद्भवैस्तदीयशिष्यै संस्कृतानुरागिभि, प्रस्तावित यत्सर्वेऽपि बुद्धोपदेशा संस्कृतभाषया प्रणिबन्धनीया । पर भगवता बुद्धेन त प्रतिषिद्धम् । सर्वे जना बौद्धसिद्धान्तान् स्वस्वभाषायामेव समावल्येयुरिति भगवतो बुद्धदेवस्य मनीषा आसीत् । इत्यनेन हेतुना, संस्कृतभाषा व्यवहारपदात् प्रच्युता सती स्वयमेवावसतिमवापेति । परमत्र वयमभिदध्महे, यद् दुर्जननोपन्यायेन क्षण स्वीक्रियेताऽपि उक्ता वाचोयुक्ति, तथापि नैषा अमृतवाणी तावता मृतेति पदव्यपदेश्या भवितुमर्हति । कुत ? उच्यते, यत संस्कृतस्य मृतभाषात्ववादिनस्तावदनुयोक्तव्या यत्तैर्मृतभाषापदेन किमभिप्रेयते । मृताना भाषा मृतभाषा, मृता भाषा मृतभाषेति वा ? पूर्वं कल्पश्चेन, न वय मृता येषामिय भाषा ? द्वितीयश्चेत् नतराम् यता नेय भाषा मृता अद्यापि यत्रतत्र सर्वत्र विद्वत्समाजे भाषणलेखनादिव्यवहारविषयीभूतत्वात् । इदानीमपि सा कापि चेतश्चमत्कारिणी परम्परा जागर्त्ति । आश्चर्यविषयोऽय नून विस्मयावहा यत्सत्स्वपि नैकेषु वैदेशिकानामाक्रमणेषु, सवृत्तेषु च बहुविधेषु राजनैतिकपरिवर्त्तनेषु, प्रवर्तितेषु धार्मिकान्दोलनेषु, प्रगुणितरयेषु च कुटिलक्रान्तिचक्रेषु अपि, यदि काचिद्भाषाऽस्ति तादृशी याऽस्मिन् विशालेऽपि भारतेऽद्यापि भाषणादिव्यवहारपदवीमधिष्ठिता तर्हि सा केवलमिय गीर्वाणवाणी एव । या आसेतुहिमाचल मातृभाषापदवीमारूढा सुतरा सञ्जागर्त्तितराम् । यद्यपि बौद्धसैद्धान्तिका ग्रन्था तासु तासु प्राकृतभाषासु प्रकाशिता तथापि सार्वजनिकनामलेखा, तदानीन्तनशासनीयलेखप्रसरश्च संस्कृतभाषाविभूषिता एवाद्यापि विलसन्ति इति सर्वविदितम् ।

कालिदासीयादिनाट्यसाहित्येऽपि स्त्रीकिङ्करादिभाषितं विहाय, अन्य-दखिलं संवादजातं संस्कृतगिरैव सम्पन्नं राजते। श्री विद्वद्वरमोक्षमूलरसम्मत्यानुगुण्येन[1] सत्यपि शताब्दीपर्यन्तं लब्धप्रतिष्ठे आङ्ग्लसाम्राज्ये, आङ्ग्लभाषाध्ययनाध्यापने लब्धबहुतरप्रचारे, आङ्ग्लशासनचक्रानुकम्पिते चाङ्ग्लवाणीविदां समाजेऽपि संस्कृतभाषैव अस्य देशस्य लब्धसर्वाधिकप्रचारा सर्वत्र भारतेऽवबुध्यमाना आभाष्यमाणा च यदि काचिद्भाषाऽस्ति तर्हि सा संस्कृतभाषैव। इदानीमपि भारतीयविद्वन्मण्डलं पत्रव्यवहारादिकं संस्कृतभाषयैव प्रतनोति। धर्मविषयका सन्दिग्धा विवादास्पदीभूता च प्रश्ना अद्यापि संस्कृतगिरा गुम्फितैर्व्यवस्थापत्रैर्निर्णीयन्ते बुधाग्रगण्यैः। बहूनि संस्कृतसमाचारपत्राणि च संस्कृतवाण्यलङ्कृतानि प्रकाश्यन्तेऽधुनापि-मञ्जुभाषिणी-शारदा-सहृदया-सुप्रभात-संस्कृत-संस्कृतरत्नाकर-श्री-उपा-पण्डित विद्योदय-संस्कृतभवितव्यमादीनि विद्वद्गोष्ठीप्रमुखपत्राणि संस्कृतभाषायां सजीवकत्वं प्रसाधयितुं मुद्रियमाणानि विराजन्ते किल। अद्यापि अमुद्रितग्रन्थानां, केवलं पाण्डुलिपिबद्धानां संख्या लक्षपरिमितां संख्यामतिक्रमते मुद्रियमाणाश्च सहस्रशो ग्रन्थमालारूपेण संस्कृतसिरीजइत्याख्या काशीतः, काव्यमालाख्या मुम्बापुरीतः सुतरां सम्प्रकाश्यन्ते। परं सहस्राश्च विद्वांसोऽद्यापि संस्कृतभाषयैव व्यवहरन्ति भाषणलेखनादिकर्मणि इति विदितमेव नात्र काचिदत्युक्तिरिति।

अतः अखिलासु परिष्कृतभाषासु देववाणी भारती-समाह्वया संस्कृतभाषा सर्वतः प्राचीना अपि अद्यापि जीवति न मृतेति कल्प एवानवद्य इति।

भाषोत्कर्षदृशा द्वे एव भाषे एवञ्जातीयके ययोः प्रयोक्तृभिः संस्कृतेः सभ्यतायाश्च निर्माणं कृतम्। ते च भाषे आर्यभाषा, सेमेटिकभाषा चेति। आर्यभाषा चेयं, पुनर्द्वेधा विभज्यते पश्चिमो-पूर्वीति शाखाद्वयभेदेनेति। योरोपदेशस्य सर्वा एव भाषा प्राचीना। अधुनातन्यश्च, ग्रीक-लैटिन-ट्यूटानिक-फ्रेन्च-जर्मन-इङ्ग्लिश प्रभृतयः सर्वा अमी भाषा आर्यभाषास्वेवान्तर्भवन्ति। वस्तुतस्तु ता इमाः सर्वा आर्यभाषात एव प्रादुरभूवन् इति भाषातत्त्वविद आचक्षते। पूर्वीशाखानुबन्धिन्यौ च—ईरानी भारतीयेति द्वे भाषे। ईरानीभाषेयं जिन्द भाषेति नाम्नापि व्यवह्रियते। भारतीयशाखा च संस्कृतपदेन व्यपदिश्यते। आर्यभाषासु संस्कृतभाषैव प्रधानपदं जुषते। सम्प्रति लब्धप्रचारा निखिला अपि भारतीयभाषा, द्राविडीभाषावर्जं, संस्कृतत एव लब्धप्रसवा इति विमर्शका आकलयन्ति। प्रकृति-

[1] Even at the present moment, after a century of English rule and English teaching, I believe that Sanskrit is more widely und rstood in India than Latin was in Europe at the time of Dante' (*India, What Can it Teach us ?*)

प्रत्ययादिसंस्करणं संस्कृतत्वादियं संस्कृतभाषेत्युच्यते। तद्भिन्नाश्च प्राकृतभाषेति पदेन परिभाष्यन्ते। वस्तुतः संस्कृतत एव अपभ्रंशयापभ्रंश्य वा गृहीतजन्मपरिग्रहत्वात्ता प्राकृता समाख्यायन्ते। संस्कृतं हि प्रकृतिस्तत आगतं प्राकृतमिति तद्व्युत्पत्तेः।

भाष्यमाणत्वादियं भाषेति पदेन परिभाष्यते भाषणादिव्यवहारविधुरा तु सा कथं भाषापदमलङ्कुर्यादिति प्रश्नोऽपि खलु दुरुत्तर एवेति।

अथैतदपि विचारणीयं भवति यदि नाम संस्कृतभाषेयं भाषणलेखनादिषु व्यवहृता नाभविष्यत् तर्हि संस्कृतसाहित्ये भाषणादिचर्चाऽपि क्वचिन्नोपालप्स्यत। लभ्यते च सा बहुत्र। यथा—भगवता शङ्कराचार्येण मण्डनमिश्रधाम्नो जिज्ञासाविषयकः प्रश्नः कृतः तदा तदुत्तरं निम्नाङ्कितेन पद्येन दत्तम्—

स्वतः प्रमाणं परतः प्रमाणं कीराङ्गना यत्र गिरं गिरन्ति।
द्वारस्थनीडान्तरसंनिरुद्धा जानीहि तन्मण्डनमिश्रधाम॥

अपि च 'न वदेद् यावनीं भाषां प्राणैः कण्ठगतैरपि।' इत्यादिभिर्वचोभिः स्फुटं ध्वन्यते यद् भाषेयं पुरा विलासीदेव भाषणलेखनादिव्यवहाररसमुपभुञ्जाना। एवं स्थितेऽपि संस्कृतभाषाया मृतत्वमभिमन्यमानः कश्चिदनाकलिततत्त्वः कथमिव विदुषामादरास्पदं भवेद् इति।

संस्कृतसाहित्ये इतिहासवैरल्यम्

संस्कृतसाहित्ये इतिहासवैरल्यविषयकः प्रश्नोऽप्यतीव जटिलः। तत्कारणं प्रतिपादयन्तः केचन पाश्चात्यविपश्चितः व्यवतिष्ठन्ते यत्पुरा भारते इतिहासाध्ययनाध्यापनपरिपाटयेव नासीत्। न केवलं त एव, अपितु भारतीया अपि तानेवानुवदन्ति। इयद्यावत्ते घोषयन्ति यत्ते खल्वितिहासो नामेत्यपि ते न जानन्ति स्म। भारतस्यावर्नातिं प्रति चेदमप्येतदेकमन्यत्तत्कारणत्वेन पुरस्सरीकुर्वन्ति कारणान्तरेषु सत्सु न कोऽपि देशः प्राचीनेतिवृत्तमन्तरोन्नतिपथमारोहति इति। सेयमुक्तिस्तेषां कियद्यावत्तथ्यतां बिभर्त्ति इति किञ्चिदिह विवेचनीयम्—

यदि पुरा भारतीया इतिहासमेव न जानन्ति स्म तदा संस्कृतसाहित्ये पदे पदे इतिहासपदप्रयोगस्य किं प्रयोजनमिति एकः प्रश्नः। दृश्यते च इतिहासशब्दोऽनेकत्र ब्राह्मणग्रन्थेषु 'इति ह आस' इति पदं पौनःपुन्येन पठ्यमानम्। छान्दोग्योपनिषदि नारदसनत्कुमारसंवादे—

"ऋग्वेदं भगवो अध्येमि यजुर्वेदं सामवेदं आथर्वणमितिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदमिति।" भगवता यास्काचार्येणापि निरुक्ते ऐतिहासिकपक्षप्रदर्शन-

प्रसङ्गे 'इत्यैतिहासिका' अत्र 'इतिहासमाचक्षते' इत्याद्या प्रयोगा बहुधा उदाहृता।
इतिहासज्ञानाभावे कथमितिहासपदप्रयोग', इत्यपि विचार्यम् भवति। अपि च —

'इतिहासपुराणाभ्या वेद समुपबृहयेत्।
बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामय प्रहरेदिति ॥ [महाभारते]

इत्याद्या प्रसिद्धा सूक्तयश्च कथमिव सङ्कुच्छेरन्, चेदितिहासानता भारतीया-नामङ्गीक्रियेत इति। श्रीमता कविराजेन राजशेखरेण काश्मीरकेण 'काव्य-मीमासाया मितिहासनामोल्लेख किमर्थं कृत:? "इतिहासवेदधनुर्वेदौ गान्धर्वा-युर्वेदावपि चोपवेदा" इति [काव्यमीमासाया द्वितीयाध्याये]।

अपि चान्यत्र काव्यमीमासायामेव "परिक्रिया पुराकल्प इतिहासगति-द्विधा।" इतिहासस्य गतिद्वैविध्य इतिहासानभिज्ञेन तेन कथङ्कार प्रतिपादित सम्भवेत्? अत भारतीया इतिहासपठनपाठन न विदन्ति स्म, भारते इतिहास-लेखनप्रणाली नैवासीदित्यादिधारणा वैदेशिकाना नितरा विभ्रमविलसिता।

किञ्च कैस्तद्वादशशतकसम्भवेन काश्मीरकेण महाकविकल्हणेन प्रणीता राजतरङ्गिणी क्रमबद्धेतिहासप्रणिबद्धाऽद्यापि विलसति भारतीयानामितिहासलेखन-चातुरीसाक्ष्यमादधाना। नासीत्तदानीमस्मिन् पुण्यक्षेत्रे भारते वर्षे वैदेशिकाना कटाक्षपातोऽपि। किमेतावता, एतादृशा बहवोऽन्येपीतिहासग्रन्था आसन् पुरा इति समर्थितन्न भवति?

कुतूहलास्पदन्त्विद यत्ते रामायणमहाभारतादिग्रन्थानामैतिहासिकत्व निर-स्यन्तोऽपि वेदेषु इतिहास प्रणिभाल्यन्ति। यदि प्राचा भारतीयानामितिहास-ज्ञानमेव नासीत् तदा वेदेष्वितिहासप्रतिपत्ति कुत समुच्छलिता?

न च यास्काचार्येणापि 'तत्र ब्रह्मेतिहासमिश्र ऋङमिश्र गाथामिश्र भवति।" इति वेदानामैतिहासिकताऽङ्गीकृता। किञ्च इपिसेण-शन्तनु-देवापि-पिजवनपुत्र-सुदाम-कौशिक-विश्वामित्रप्रभृतीना वर्णन कथ कृत निरुक्ते? इति वाच्यम्, इति-हासवादिना पक्षस्यैव तत्रोद्धृतत्वात्। स्वय कृतार्येन स्वतन्त्रतया कृतेन तद्विभिन्नार्थेन च तत्परिहारात्। यथा ऐतिहासिकपक्षमालम्ब्य वृत्रोऽसुरविशेष। यास्कमतानु-गुण्येन च वृत्रो मेघ। एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम्। इतिहासपदञ्चात्र गाथापरम् आख्यानवचन वा न त्वितिवृत्तार्थकम्। वस्तुत अर्थवादमात्रमेव अत्रेतिहासपदार्थ। गाथामुखेन वेदतत्त्वार्थावबोधनप्रयोजनवत्त्वादर्थवादरूपा एव ते इतिहासाभासा। वस्तुत:-तात्त्विकदृशा सु प्रणिभाल्यमाने स्फुट ह्येतद् विज्ञात भवति यद्वेदेषु अनित्ये-तिहासलेशोऽपि नाऽन्यैवेति। आख्यानविशेषो हि नाम य स एव विलेतिहास-पदवीमुपलम्भितस्तत्रेति दिक्।

संस्कृतभाषैव विश्वभाषापदवीमर्हति

तदेवञ्जानीयकैरनगरिष्ठगुणगरिम्णा सुतरामेतत्प्रतिपत्तु पार्यते यत्संस्कृतभाषैव विश्वभाषापदमर्हतीति। विषयममुमधिकृत्य किञ्चिदिवात्र विविच्यते। विश्वस्मिन् जगति यावत्यो भाषापदार्हा- संस्कृत-प्राकृत-लेटिन-ग्रीक-इंग्लिशाद्या भाषा तत्रतत्र देशेषु स्वप्रसरा दृश्यन्ते तासु श्रेष्ठत्वेन, सौष्ठवेन, परिपूर्णत्वेन, सारत्वेन, माधुर्यादिना, यथार्हगुणगरिम्णा, सर्वोत्कृष्टत्वेन च या विलसतितरां सा तु खलु संस्कृतभाषैव। अन्यस्यां कस्यामपि भाषायां न तादृशं सर्वाङ्गपूर्णं व्याकरणम्, नापि तादृशः शब्दकोष, न च तादृशी वैज्ञानिकी लिपि वर्णमाला वा विद्यते, यादृशी संस्कृतभाषायाम्। संस्कृतभाषायां यल्लिख्यते तदेव पठ्यते न मात्रयाऽपि ततो भिद्यते। अन्यासु भाषासु तथा नास्ति। लिख्यतेऽन्यत् पठ्यते चान्यत्। तद्यथा आङ्ग्लभाषायाम् लिख्यते Know क्नो पठ्यते च नो, But बट पठ्यते, Put च पुट इति पठ्यते। किं हेतुकोऽयं भेद इति कारणं पृष्टा प्रतिवदन्ति ते इदं स्वयमेवावगतम्भवति। एतदवगतमाहोस्वित् कदवगतमिति तु खल्वीश्वर एव वेत्ति (It is understood God knows whether it is understood or misunderstood.) इति प्रज्ञावन्त एव विभावयन्तु। एवं शतशः शब्दाः सन्ति तादृशा येषां लेखनमन्यादृशमुच्चारणञ्चान्यादृशमिति कीदृशोऽयं विभ्रमविलासः।

किञ्च—भाषोच्चारणौपयिका यावन्तः कण्ठताल्वादिस्थानविशेषसमुद्भूता ध्वनिविशेषा न तावन्तः सर्वे संस्कृतं विहाय अन्यासु भाषासु सम्भवन्ति। यथा—आङ्ग्लभाषायां तकारो नास्ति। फ्रेंचभाषायां टकारडकारौ न स्तः। आङ्ग्ललिप्या पुनः चकार, घकार, ठकार, छकार, पकार, खकार, थकारश्च न स्वतन्त्रसत्ता लभन्ते संस्कृतभाषायां तु पुनः स्वतन्त्रसत्ताकास्ते। किं बहुना वर्गाणां चतुर्थस्याक्षरस्य सर्वथा अभाव एव तासु तासु आङ्ग्ललिपिनिबद्धासु भाषासु दृश्यते। ईदृशं वर्णवैकल्यं नाम किन्नास्त्युपहासास्पदम्? सर्वासामपि योरोपीयभाषाणां वर्णमालायाः समानाकारत्वाद् ता अपि तद्दोषदुष्टा एवेति कृत्वा आङ्ग्लभाषावत्ता अपि विश्वभाषापदवीं नार्हन्तीति।

यथा हि वर्णदारिद्र्यं तथा शब्ददारिद्र्यमपि तत्र नग्नतया नरीनृत्यति। तद्यथा सूर्यवाचकः केवलं एक एव शब्दः 'सन' (Sun) इति। चन्द्रमसः कृतेऽपि एक एव केवलं 'मून' (Moon) इति। जलवाचीशब्दोऽपि एक एव 'वाटर' इति इत्थमेव सहस्रशः सन्तिशब्दाः तासु तासु भाषासु पर्यायान्तरबुभुक्षिताः। परन्तु संस्कृतशब्दकोशः सन्वपूर्वः। एकैकस्य वस्तुनोऽनेकानि नामानि विलसन्ति। यथा

सूर्यस्य पर्यायवाचित्वेन---'खगविहङ्गवियन्मणिभानवो हरिभमेनदिवाकरादयः। दिनमणिस्तरणिर्द्युदिनप्रणी।' इत्यपूर्णश्लोकेनैव कियन्ति नामानि समुपदर्शितानि। तदियमार्याणामस्माकं भाषेयं सर्वतराद्यत्वात् सर्वथा धन्या सर्वमान्या च भवति। स्थाने एवोक्तं केनापि कविना —

"अपूर्वः कोऽपि कोशोऽयं विद्यते तव भारती।"

'अन्यश्चापि एको हेतुरस्या विश्वभाषापदवीयोग्यत्वे। स चायं यद्भाषाया भूषणभूता, शोभाधायका ये यमकानुप्रासश्लेषविरोधाभासादयः परस्सहस्रा अलङ्कारास्ते संस्कृतवाण्या यथा समुपलालिता न तथा कस्यामपि इतरभाषायामुपलभ्यन्ते। इदमपरं महत्त्वं वैशिष्ट्यं संस्कृतभाषाया भाषान्तरेभ्यः। एवमन्येऽपि समुत्कर्षाः संस्कृतभाषायां समुल्लसन्ति न ते विस्तरभिया अत्र विविच्यन्ते।

तदेवञ्जातीयका बहवो हेतवो भवन्ति ये संस्कृतभाषाया विश्वभाषापदार्हत्वम्मुक्तकण्ठतः सडिण्डिमनादं निनदन्ति। या किल भाषा शक-हूण-यवनादिभिर्भारतवर्षमात्मसात्कुर्वद्भिः, या च किल व्यवहारभाषातोऽपि बहिष्कुर्वद्भिः शतधाऽवहेलिता, या च पुनः राजकीयभाषासु नैपुणी सम्पादयद्भिः केवलमात्मसर्जनपरैः पार्थिवभागप्रवणैकदरम्भरिभिर्भारतीयैरपि नैयमर्थकरी विद्येति कृत्वा चिरादनादृताऽपि पङ्के गौरिवावसीदन्ती आसेतुहिमाचलमद्यापि केनापि भास्वरेण प्रभावेण दीव्यन्ती राजतेतराम्। नूनं ते विप्रकुलावतंसा मानवहंसा भूसुरा अत्रास्माकं कोटिशः धन्यवादानर्हन्ति ये सत्यपि वृत्तिकार्श्ये, भौतिकान् भोगानवहेल्य गायत्रीपुरश्चरणपरायणैरेव मधुकरीं वृत्तिमालम्ब्यापि, 'गोपाय मां शेवधिष्टेऽहमस्मी'ति सरस्वत्यादेशं परिपालयद्भिः एष विद्याशेवधिः परिरक्षितः प्राणपणेनाऽपि।

सेयं भव्या दिव्या प्रौढा चाऽमरवाणी इदानीं सम्प्राप्ते हि स्वातन्त्र्यस्योदयकाले[1] विश्वजनहिताय, सांस्कृतिकैक्यप्रतिष्ठापनाय, विश्वस्मिन् जगति चार्यसंस्कृतेः पुनः प्रसाराय, संस्कृतानुरागिभिर्विद्वद्भिः प्रशासनेन च सा भूयस्तरमुपबृंहणीया, अनुप्राणयितव्या, विश्वभाषापदवीञ्चोपलम्भनीयेत्यस्माकं हार्दिकी अभ्यर्थना विद्वत्तल्लजेभ्यः गीर्वाणवाक्प्रणयिभ्यो भारतीयेभ्य इव वैदेशिकेभ्योऽपि।

---

१. नून ख्रैस्त १९४७ तमः सम्वत्सरोऽयं भारतस्येतिवृत्ते स्वर्णाक्षरैर्लिखितो भवेत् तत्रापि अगस्तमासस्य १५ तमस्य दिवसस्य निशीथकालः यदा भारतीयैः दिष्ट्या सर्वाङ्गपूर्णं स्वातन्त्र्यं भगवदनुकम्पया स्वतपःपुण्यप्रभावेण च समुपलब्धम्।

एतच्च सस्कृतसाहित्य मन्यामहे विश्वैकसाम्राज्यसस्थापनाय, विश्वबन्धुत्वोज्जीवनाय, विष्वक् शान्तिसुरतरुसमारोपणाय च अस्ति किमपि मानवेभ्यो भगवदुपायनीकृत दिव्यतमन्नाम तत्त्वम्। अतएवेदानी सा खलु देववाणी लोकहितकाम्यया सर्वै सम्भूय सर्वप्रयत्नेन पुन समुद्धरणीयेति।

तादृशस्य महतोऽस्य सस्कृतवाङ्मयस्य सरक्षण, सवर्द्धन, सदनुसन्धान, गभीरगवेषणञ्च सर्वेषा विदुषामैदम्प्राथम्येनानुष्ठेय कर्त्तव्यमस्ति विशिष्य तु भारतीयानाम्।

तदेवविध विविध प्रयोजनजात विमृश्य स्वल्पशक्तिनाऽपि मया यावद्बुद्धिबलोदय परिश्राम्यता सम्प्रत्युपलभ्यमानसाधन सौकर्य्यमनुसन्धाय सम्यगालोडनञ्च विधाय अस्य महतो गीर्वाणवाणीमहार्णवस्य, तस्माज्जाज्वल्यमानानि परमभास्वराणि रत्नानि च समुद्धृत्य ग्रन्थेऽस्मिन् सावधानतया यत्नेन सङ्कलितानि।

अथैतदप्यनावधेय भवति, यत्तथा कुर्वता मया न कस्यचित् पक्षस्य खण्डन न च मण्डन वा व्यधायि, प्रत्युत तत्तत्सिद्धान्ताना याथार्थ्येन सारभूतानि तत्तद्वस्तुतत्त्वान्येव स्फटिकमणौ जपाकुसुमलौहित्यवद् इदमित्यन्तया तत्तत्पूर्वाचार्यग्रथितसिद्धान्ताना सत्यस्वरूपप्रतिपत्तये प्रतिबिम्बीकृतानि। तथापि चेदत्र किञ्चिदप्रतिपन्न विप्रतिपन्न वा तत्त्वमवभासेत तद् विपश्चिद्भि शोधनीयम्।

किञ्चात्र 'नामूल लिख्यते किञ्चिन्नानपेक्षितमुच्यते।' इति मल्लिनाथोक्तिमनुसृत्यैव सर्वमुट्टङ्कितम्। तदत्र प्रेक्षावन्तो विपश्चित एव प्रमाणम्। स एष मामकीन श्रम कियन्मात्र सफलीभूत सुसम्पन्नो वा सञ्जात इत्यस्मिन् विषये तु विशेषज्ञा दोषज्ञा एव निकषीभविष्यन्ति। अस्माभिस्त्वेतदेवाभ्यर्थयितु शक्यते—

नाऽस्माभिरधिक्षिप्ता गुरव क्वापि महर्षय।
'विमर्श' दर्पणे ह्यस्मिन् याथातथ्येन बिम्बिता॥

तथापि —

प्रमाणसिद्धान्तविरुद्धमत्र यत्किञ्चिदुक्त मतिमान्द्यदोषात्।
मात्सर्यमुत्सार्य तदार्यचित्ता प्रसादमाधाय विशोधयन्तु॥

अथ त्वत्र या सरला सुगमा प्रासादिकी च भाषासरणि समालम्बिता मन्ये साऽप्यनुवाचकाना मनस प्रीतये कल्पेत। यच्च क्वचित्तत्सन्धिबन्धो नोपलालितस्तदपि केवलमुच्चारणसौकर्यमनुसन्धायैव, 'सन्धीना विवक्षाधीनत्वा'दिति पातञ्जलशासनमवष्टभ्येति 'सा विवक्षामपेक्षते' इति वैय्याकरणमान्यतामुद्दिश्येति वा।

यद्यपि मादृशस्य स्वल्पशक्तिमतस्तादृशविशालवाङ्मयमहार्णवोन्मन्थनेन

तत्सारभूतनवनीतसमुद्धरणाभिनिवेशोऽस्य नून बालचापलमेवानुहरति, यतो दुर्बलाङ्गस्य विषमे पथि सञ्चरण खलु दुःसाहसमेव केवलम्। उक्तञ्च, 'अपथे पदमर्पयन्ति हि, श्रुतिवन्तोऽपि रजोनिमीलिता' इति। तथापि वाग्देव्या सपर्यापर्युत्सुकेन चेतसा यन्मयाऽनुष्ठित मन्ये तत्र कथञ्चिदप्यनधिकृतम्। यत सर्वे हि खलु वाग्देवतासमाराधयितार साधिकारास्तत्सपर्यामारचयितुम। इत्याकलयतैव मया संस्कृतसाहित्यविमर्शाख्योऽयं तादृश स्वतन्त्रो ग्रन्थ श्रद्धाञ्जलिरूप भगवत्या' सरस्वत्याश्चरणारविन्दयो परमप्रह्वीभावन विरच्य समर्पित ।

कवीन्द्रवृन्दैरभिवन्दितायाः वाग्देवतायाश्चरणारविन्दे।
इम हि गीर्वाणगिरा विमर्श पुष्पाञ्जलि मञ्जुलमर्पयामि ॥

आशास्यते च सा किल भक्तवत्सला करुणामसृणहृदया वागधिदेवता तमवश्यमेवाङ्गीकृत्य मा करुणाभङ्गितरङ्गितैराशीर्वचोभि सुतरा सम्भावयिष्यतितरामिति।

इयञ्चापरा प्रार्थना सुरभारतीभक्तेभ्यो गुणैकपक्षपातिभ्यो विद्वद्भ्यो यदस्मिन् महति कर्मणि प्रवृत्तस्य मे चेन्मानवनिसर्गसुलभा प्रमादा' सम्भवेयुर्नाम ते करुणार्द्रहृदयै भवद्भि सकरुण परिमर्षणीया। सानुग्रहञ्च ते सूचनीया येन द्वितीये संस्करणे कृतज्ञताप्रकाशनपूर्वक ते प्रकाश्येरन्। एवं सफलयितव्यश्च ममाय प्रयासो ग्रन्थस्यास्याध्ययनाध्यापनपर्यालोचनादिनेति शम्।

उपसंहृतौ च श्रीमद्भगवच्छङ्कराचार्यमुनिपादवचोभिरुपस्तुत्य भगवती वाग्देवता विरमामि। अयि भगवति वाग्देवते!

'प्रदीपज्वालाभिर्दिवसकरनीराजनविधि ;
सुधासिक्तैश्चन्द्रोपलजललवैरर्घ्यरचना।
स्वकीयैरम्भोभि सलिलनिधिसौहित्यकरणम्,
त्वदीयाभिर्वाग्भिस्तव जननि! वाचा स्तुतिरियम् ॥

इति श शुभञ्च भूयात्।

संवत् २०१३, श्रावणमासे स्वातन्त्र्यदिवसे
भारतीप्रतिष्ठान, आनन्दपुर्या, मयराष्ट्रनगरे,
उत्तरप्रदेशे (भारते)

विदुषा वशवद
कविराजो द्विजेन्द्रनाथ

कृतज्ञताप्रकाशनम्

तदित्थं विमर्शादिविषये यत्किमपि प्रयोजनप्रयोजकतया वक्तव्यमासीत तत्सर्वं प्रतिपादितमेव प्राक् प्रास्ताविके सदिदानीं शिष्टाचारपरम्पराप्राप्त कार्तज्ञप्रकाशनपुरस्सर धन्यवादादिप्रदानमवधिष्यते। तत्र तावद्—

एतस्मिन् ग्रन्थे प्राचामर्वाचां प्राच्यानां पाश्चात्यानाञ्च येषां केषामपि विदुषां मुद्रिता अमुद्रिता वा ग्रन्थास्तद्गतविचारधाराश्च परामृश्य विनिर्दिष्टास्तेषां सर्वेषां नतेन हृदयेन मूर्ध्नोपकारभारमुद्वहन् कृतज्ञतामावहामि। यैश्च भासुरैर्विद्वद्रत्नैः ग्रन्थममुमुद्दिश्य शुभसम्मतिर्तात प्रदाय अनुगृहीत, यैश्च पुनर्यया कयापि विधया माहात्म्यमाचरद्भिराप्यायितस्तेभ्यो महानुभावेभ्य कृतज्ञतया शतशो हार्दिकान् धन्यवादानुपहरामि। न तेषां हृदयेनाभिनन्दनादृते कमप्यन्यमृणनिर्यातनपथमुत्पश्यामि। पर तेषां नामाऽननुस्मरणन्तु किल महते दोषाय स्यादिति तदत्र पुरस्क्रियते —

(१) विद्यावाचस्पतिमहाभाग महामहोपाध्याय श्री प० गिरिधरशर्म्मा चतुर्वेद (डायरेक्टर ऑफ संस्कृत स्टडीज, हिन्दू विश्वविद्यालय, काशी)।

(२) महामहोपाध्याय श्री प० नारायण शास्त्री खिस्ते कविकुलगुरु साहित्याचार्य (भूतपूर्व प्रिंसिपल गवर्नमेंट संस्कृत कालेज, बनारस)।

(३) निखिलशास्त्रनिष्णात श्री प० रमापति उपाध्याय एम०एल०सी० (प्रिंसिपल बिरला संस्कृत कालेज, लालघाट, बनारस)।

(४) सकलशास्त्रपारदृश्वा प० महादेव पाण्डेय, संस्कृतमहाविद्यालयस्य विभागाध्यक्ष। (हिन्दू विश्वविद्यालय, काशी)।

(५) विद्वद्धौरेय श्री डा० वासुदेवशरण अग्रवाल एम० ए०, पी०-एच० डी०, डी० लिट्० (प्रोफेसर आफ इण्डॉलॉजी, हिन्दू यूनिवर्सिटी, बनारस)।

(६) परमपण्डित श्री डा० सूर्यकान्त एम० एल० सी०, एम० ए०, डी० लिट्०, डी० फिल० मयूरभञ्ज प्रोफेसर, संस्कृत तथा पाली विभागस्य अध्यक्ष (हिन्दू यूनिवर्सिटी बनारस)

(७) निखिलशास्त्रनिष्णाता व्याकरणदर्शनसाहित्याचार्या श्री प० कुवेरदत्तशास्त्रिण सुर्जानगरस्थसस्कृतमहाविद्यालयस्य प्रिंसिपलमहोदया ।

(८) विद्वद्वर्य्या ववविकर्मकुशला श्री जयन्तकृष्ण दवे एम० ए०, एल०एल०वी० एडवोकेट विरदभाज विश्व-सस्कृत-परिषद प्रधानमन्त्रिमहाभागा, बम्बई ।

अन्यैर्यैर्महानुभावैरस्य ग्रन्थस्य प्रकाशने प्रेरणाप्रदानेन प्रयोज्य-प्रयोजकतया साक्षात् परम्परया वा अनुग्रहकर्तृभि मुद्रण लिपिसम्पादन-प्रूफसशोधनादिकर्मणि मदमूल्य साहाय्य प्रदत्त तेभ्योऽपि निम्नाङ्कितेभ्य —

(९) श्री आचार्य प० देवदत्तशास्त्रिभ्यो वाराणसीय गवर्नमेण्ट सस्कृत महाविद्यालयस्य दर्शनविभागाध्यक्षेभ्य ,

(१०) श्री वेदशिरोमणि प० आर्येन्द्रशर्मसाहित्याचार्येभ्य एम० ए० उपाधिधारिभ्य ,

(११) ममापत्यनिर्विशेषाय आयुष्मते साहित्यरत्नाय प्रो० रामकुमार-शर्मणे बी० एस०-सी० एच० उपाधिभृते सस्कृतविदुषे ;

(१२) श्रीमत्यै सौभाग्यवत्यै मदीयधर्मपत्न्यै विदुष्यै गार्गीदेव्यै च ; मदीयानि भूयासि शुभाशीर्वचासि समुल्लसन्तु धन्यवादपुरस्सरम् ।

अन्येभ्योऽपि, न्यू० इण्डिया प्रेसाध्यक्षेभ्य परमसौजन्यशालिभ्य श्री वेदव्रतविद्यालङ्कारमहोदयेभ्य, येषा सौहार्देन ग्रन्थोऽय सम्मुद्रित, अथाऽपि व्याकरणसाहित्यधुरन्धरेभ्य पण्डितप्रवर-श्रीशान्तिस्वरूपशर्मवेदालङ्कारेभ्योऽपि येषामवारणसहयोगेन पूर्णमनोयोगेन च ग्रन्थोऽय सुसस्कृत सौन्दर्येण च हृदयावर्जक सम्पन्न, मदीया शतशो धन्यवादा विलसन्तु ।

अन्ते च—

श्रीमद्भ्य मम प्रेष्ठेभ्य श्रेष्ठिप्रवरेभ्य श्रीमणिलालटी साहेभ्य हार्दिकी धन्यवादतति वितराम । येषा गीर्वाणवाणी प्रति भूयसी भक्तिमप्रमेयामनुरक्तिञ्च स्मार स्मारमद्यापि न तृप्यति ममान्तरङ्गम्, ये च खलु सरस्वतीसेवा विधातु सतत समुत्सुकतया प्रयेतिरे, ये च हन्त दैवदुर्विलसिताद् अकाल एव कृतान्तेन कवलीकृता । हहो ! सर्वङ्कषा भवितव्यता केन वा वारयितुं शक्या ? इति प्रकृतेर्नियमस्यानुल्ल-ङ्घनीयता दर्शयितुमिव स्वर्गङ्गता, येषा प्रबलप्रेरणयास्य ग्रन्थस्य निर्माणबीजम-भूत् । हन्त !

चिन्तयत्यन्यथा जीवो हर्षचरितमानस ।
विधिस्त्वेष महावैरी कुरुते कार्यमन्यथा ॥

परन्तु तत्र हर्षविषयोऽयं यत्स्वर्गीयश्रेष्ठिरत्नानामेया पुण्यशीलया धर्मपत्न्या श्रीमत्या प्रमिलादेव्या, तत्प्रतिबिम्बस्वरूपेण तदीयज्येष्ठतनयेन नयविनयशीलवताऽऽयुष्मता विदुषा सनत्कुमारेण च स्वर्गारूढानामपि स्वपूज्यानां मनोपितं सफलयितुं तत्पुण्यस्मृतौ ग्रन्थोऽयं परमश्रद्धया प्रकाशतां नीतः । अतः तावुभावपि मया धन्यवादमर्चिवैराशीर्वचोभिः सम्भाव्येते । किं बहुना :—

अन्ये चापि महाभागा नामतो ये न सस्मृताः ।
ते सर्वेऽपि प्रसीदन्तो धन्यवादान् भजन्तु मे ॥

विदुषां विधेयः
कविराजो द्विजेन्द्रनाथः

—o—

सम्वत्सरपरिज्ञानतालिका

प्रायश भारते पञ्चविंशतिसंख्याका सवत्सरा प्रचलन्ति। तेषु प्रसिद्धास्तु किल कलि विक्रम-शक क्रैस्ताख्या चत्वार एव। ग्रन्थेऽस्मिन् कालनिर्देशप्रसङ्गे बहुशो लब्धप्रचारत्वात्सुविभाजनत्वाच्च क्रैस्तसवत्सरस्यैव प्रयोग कृत। स खलु सस्कृतानुरागिभिर्मर्षणीय।

परन्तु उक्तेषु चतुर्षु सवत्सरेषु कस्याप्येकस्य बोधे सति कस्याप्यभिलषितस्य ज्ञान सम्भवितुमर्हति सौकर्य्येणेति तत्तालिकाऽवस्तात् दीयते —

(१) कलिसम्वत्सरस्यारम्भ कलियुगारम्भसमयात् सञ्जात। अत शकसम्वत्सरात् कलिसवत्सरस्य जिज्ञासुना शकसम्वत्सरे ३१७९ सख्यायोगे कृते कलिसम्वत्सर फलितो भवति।

(२) एवमेव शकसवत्सरारम्भ क्रैस्ते ७८ तमे वर्षे जात। तस्मात् क्रीस्तसम्वत्सरपरिज्ञानार्थं शकसवत्सरे ७८ सख्यायोगात् क्रीस्तसवत्सर फलितो भवति। इत्थमेव शकसवत्सरावबोधार्थं क्रीस्तसम्वत्सरात् ७८ सख्यान्यूनीकरणात् शकसवत्सर फलितो भवति।

(३) किञ्च विक्रमसवत्सरस्य प्रारम्भ क्रैस्तपूर्वं ५६–५७ तमे वर्षे सञ्जात। तस्माद् विक्रमसवत्सरात् क्रैस्तसवत्सरस्य परिज्ञानार्थं ५६ सख्या न्यूनीकरणीया फलित क्रैस्तसवत्सर। एवमेव क्रैस्तसवत्सराद् विक्रमसवत्सरावबोधनार्थं क्रैस्ते सवत्सरे ५६ सख्या योज्या, शकसवत्सरज्ञानार्थञ्च वैक्रमात् ७८+५६=१३४ सख्या न्यूनीकरणीया।

अनया सरण्या एकस्मिन् सवत्सरे ज्ञाते सति अन्यस्येष्टस्य ज्ञानम् वै सुगम सम्भवतीति।

विषय-सूची

संस्कृतसाहित्यविमर्शः

[पूर्वार्द्धभागः]

अभ्यर्थना

स्तुता मया वरदा वेदमाता प्रचोदयन्तां पावमानी द्विजानाम् ।
आयुः प्राणं प्रजां पशुं कीर्त्तिं द्रविणं ब्रह्मवर्चसम् ॥
मह्यं दत्त्वा व्रजत ब्रह्मलोकम् ॥ (अथर्ववेदः)

सर्गादौ स्फुरतां समग्रजगतां यः श्रेयसे जज्ञिवान्,
अर्थानभ्युदयाय संप्रथितवान् तांस्तांस्तु वैज्ञानिकान् ।
यश्चोच्चावचभाववान् विविधसद्विद्याभिरुद्योतवान्,
विश्वस्मिन् भुवने स वेदभगवान् भूयो जरीजृम्भताम् ॥

यत्प्रभापटलोद्भासा भासतेऽद्यापि भारतम् ।
दिव्यं तत् संस्कृतं ज्योतिरासंसारं प्रकाशताम् ॥

ॐ

अथ संस्कृतसाहित्यविमर्शः

प्रथमपरिच्छेदः

वेदप्रकरणम्

केयं संस्कृतभाषा नाम ? भाषाणां द्वैविध्यं संस्कृतं प्राकृतञ्चेति। संस्कृतावतरणम्। भाषास्वरूपनिरूपणम्। वर्णसमाम्नायः ऋगुपज्ञः। ऋग्वेदस्य प्राथम्यम्। साहित्यं नाम किम् ? संस्कृतसाहित्यस्याविर्भावः। एकोऽपि वेदः विषयभेदाच्चतुष्टयत्वं गतः। वेदानामपौरुषेयत्वं तत्र दर्शनोपपत्तिश्च। कोयं वेदशब्दस्य व्युत्पत्तिरम्योऽर्थः। न केवलं मन्त्रा एव नित्याः अपितु तेषामानुपूर्वी अपि नित्या। वेदे इतिहासाभावः। वेदे स्वराः, स्वराङ्कनप्रकारश्च। स्वराणां प्रयोजनम्। षड्जादिस्वराणामप्येष्वेवान्तर्भावः। वेदपाठस्य विशुद्धिपरिरक्षणार्थं हि पदपाठादयः। वेदे पाठभेदः। वेदे ऐतिह्यभ्रमः। वेदे वर्णाश्रमधर्माः। वेदे विविधज्ञानविज्ञानोपदेशाः। वेदकालनिर्णयः। ऋग्वेदः, यजुर्वेदः, सामवेदः, अथर्ववेदः।

केयं संस्कृतभाषा नाम ?

संस्कृतभाषेयं सर्वास्वपि विश्वभाषासु प्राचीनतमा इति समस्तभाषातत्त्वविदां डिण्डिमः।

भाषान्तरविलक्षणविशिष्टे प्रकृतिप्रत्ययादिसंस्कारविशेषे संस्कृतत्वादिव किल संस्कृतभाषेति अन्वर्थसंज्ञां लेभे। भाषा हि द्विविधा श्रूयते—[1]प्राकृतभाषा संस्कृतभाषा चेति। तत्र केचन—प्रकृतिः संस्कृतं, तदागतं प्राकृतमिति व्यवतिष्ठन्ते। अपरे तु शुद्धसंस्कृतोच्चारणाक्षमाणां प्राकृतभाषेयं व्यावहारिकी भाषेत्यावदन्ते। विद्वद्वरेण मार्कण्डेयमहाभागेन स्वकीये प्राकृतसर्वस्वाख्ये ग्रन्थेऽस्याः प्राकृतभाषाया भाषा विभाषा-अपभ्रंश-पैशाचीभेदाच्चत्वारो भेदाः सूत्रिताः। पुनस्तच्चतुर्भेदभिन्नानां तासां प्रत्येकं चत्वारो

---

[1] महाकविः काश्मीरको बिल्हणः प्राह —
'यत्र स्त्रीणामपि किमपरं जन्मभाषावदेव।
प्रत्यावासं विलसति वचः संस्कृतं प्राकृतञ्च॥ [विक्रमाङ्कचरिते]

ॐ

अथ संस्कृतसाहित्यविमर्शः

प्रथमपरिच्छेदः

वेदप्रकरणम्

केयं संस्कृतभाषा नाम ? भाषाणां द्वैविध्यं संस्कृतं प्राकृतञ्चेति । संस्कृतावतरणम् । भाषास्वरूपनिरूपणम् । वर्णसमाम्नायः ऋगुपज्ञः । ऋग्वेदस्य प्राथम्यम् । साहित्यं नाम किम् ? संस्कृतसाहित्यस्याविर्भावः । एकोऽपि वेदः विषयभेदाच्चतुष्टयत्वं गतः । वेदानामपौरुषेयत्वं तत्र दर्शनोपपत्तिश्च । कोयं वेद-शब्दस्य व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थः । न केवलं मन्त्रा एव नित्या अपितु तेषामानुपूर्वी अपि नित्या । वेदे इतिहासाभावः । वेदे स्वराः, स्वराङ्कनप्रकारश्च । स्वराणां प्रयोजनम् । षड्जादिस्वराणामप्येतेष्वेवान्तर्भावः । वेदपाठस्य विशुद्धिपरिरक्षणार्थं हि पदपाठादयः । वेदे पाठभेदः । वेदे ऐतिह्यभ्रमः । वेदे वर्णाश्रमधर्माः । वेदे विविधज्ञानविज्ञानोपदेशाः । वेदकालनिर्णयः । ऋग्वेदः, यजुर्वेदः, सामवेदः, अथर्ववेदः ।

केयं संस्कृतभाषा नाम ?

संस्कृतभाषेयं सर्वास्वपि विश्वभाषासु प्राचीनतमा इति समस्त-भाषाशास्त्रविदां डिण्डिमः ।

भाषान्तरविलक्षणैर्विशिष्टैः प्रकृतिप्रत्ययादिसंस्कारविशेषैः संस्कृतत्वा-दियं किल संस्कृतभाषेति अन्वर्थसंज्ञां लेभे । भाषा हि द्विविधा श्रूयते—'प्राकृतभाषा संस्कृतभाषा चेति । तत्र केचन—प्रकृतिः संस्कृतं, तत्रागतं प्राकृतमिति व्यवतिष्ठन्ते । अपरे तु शुद्धसंस्कृतोच्चारणासमर्थानां प्राकृत-भाषेयं व्यावहारिकी भाषेत्याचक्षते । विद्वद्वरेण मार्कण्डेयमहाभागेन स्वकीये प्राकृतसर्वस्वाख्ये ग्रन्थेऽस्याः प्राकृतभाषाया भाषा-विभाषा-अपभ्रंश-पैशाची-भेदाच्चत्वारो भेदाः सूचिताः । पुनस्तच्चतुर्भेदभिन्नानां तासां प्रत्येकं चत्वारो

१ महाकविः काश्मीरको बिल्हणः प्राह —
'यत्र स्त्रीणामपि किमपरं जन्मभाषावदेव ।
प्रत्यावासं विलसति वचः संस्कृतं प्राकृतञ्च ॥ [विक्रमाङ्कचरिते]

भेदाः प्रतिपादिताः । इत्थं प्राकृतभाषेयं [1]षोडशभेदभिन्ना सम्पन्ना । संस्कृतभाषा तु पुनर्माधुर्यलालित्यगाम्भीर्यादिनिखिलातिशायिपरिष्कृतगुणगरिम्णा सर्वैः महता समारम्भेणाद्रियमाणा समस्तसंसृतिवाङ्मयस्रजि मध्यमणिरिव विलसन्ती राराजते ।

संस्कृतावतरणम्

विदितचरमेवात्र भवतां विद्वन्मूर्धन्यानां विदुषाम् यत् संस्कृतं हि नाम दैवी वाक् । सैव देवैर्विद्वद्भिः व्यवह्रियमाणत्वाद्देवभाषेत्युच्यते । 'विद्वांसो वै देवा' इत्युक्ते. । संस्करणैः संस्कृतत्वाच्च सैव संस्कृतमित्युच्यते ।

उक्तञ्च—

'संस्कृतं हि दैवी वागन्वाख्याता महर्षिभिः' । इति ।

'भाषासु मधुरा मुख्या दिव्या गीर्वाणभारती' । इति ॥

---

१ तद्यथा—महाराष्ट्री, शौरसेनी, प्राची, आवन्ती, मागधी, शाकारी, चाण्डाली, शाबरी, आभीरिका, हाक्की, नागरी, व्राचडी, उपनागरी, कैकयी, पाञ्चाली, पैशाची इति ।

इदमत्र प्रतिपत्तव्यम्—पूर्वं तावत् प्राकृतभाषेयं प्राच्य-प्रतीच्यभेदात् द्विविधैवासीत् इति अशोकीयशिलाप्रस्तरलेखानां प्राकसम्पन्नबौद्धजैनग्रन्थानां पर्यालोचनेनावगम्यते । तदनन्तरं गच्छति काले सा चतुर्धा विभागं गता । पश्चिमायां दिशि सिन्धुतीरादारभ्य गङ्गायमुनयोर्मध्यगते मथुराप्रधाने प्रदेशे व्यवह्रियमाणा भाषा शौरसेनी । तस्याः शौरसेन्या एव प्रभेदाः गौर्जरी, आवन्ती, महाराष्ट्री चेति । एवं पूर्वस्यां दिशि मगधदेशप्रसिद्धा मागधी अर्धमागधी च सम्भूता । ता इमाः प्राकृतभाषा एव सम्प्रति सर्वत्रापि भारते वर्षे विविधरूपेण भाष्यमाणाः प्राचीनसंस्कृतभाषाया एव विकारमापन्नाः, सिन्धी, पञ्जाबी, काश्मीरी, गौर्जरी, बङ्गालीप्रभृतिभाषारूपेण व्यवहृतिं गताः । दृश्यन्ते हि ताः सुनिपुणमीक्ष्यमाणाः सर्वाः संस्कृतसाहित्यकोषाल्लब्धशब्दसमुदयाः प्राधान्येन संस्कृतसर्वस्वोपजीविन्य एव सञ्जाताः । दक्षिणापथे च व्यवहृताः तैलगु-तमिल-मलयालम-कर्णाटकप्रभृतयः प्रसिद्धा द्रविडभाषाः सुदूरमानान्तास्तथापि ता अपि संस्कृतसाहित्यादुपात्ताभिः शब्दावलिभिरेवानितरां विभूषिताङ्गा विलसन्तीति संस्कृतभाषैव प्राकृतानामपि प्रसवभूमिरिति चतुरस्रम् ।

सेयमन्वर्थसंज्ञा गीर्वाणवाण्या यत्संस्कृतभाषा देवभाषा वा नामेति। भाषणाद्धि भाषा भवति। भाष्यते भाषणादिव्यवहारोऽनुष्ठीयते यया सा भाषा इति तद्व्युत्पत्तेः। भाषा हि लोकव्यवहारनिर्वहणसाधनेषु प्रधानभावं जुषत इति न तिरोहितं मनीषिणाम्। भाषाधीनो हि खलु सर्वोऽपि व्यवहारो लोकस्य। यद्यपि जना इङ्गितैस्तत्तदङ्गाभिनयेन वा स्वान्तरङ्गभावान् तांस्तानाशयविशेषान् वा परस्य सङ्क्रामयितुं प्रभवन्ति यथाकथञ्चित् तथापि भाषां द्वारीकृत्य आशयमावेदयितुं यादृशी सौकरी, नैव तादृशी कराद्यवयवाभिनयेन विद्यत इति विश्वजनीनम्। तदेवम्, अन्तरेण भाषां नाणुरपि लोकव्यवहारो निष्पद्यते जगति इति निर्विवादम्। तदिदं भाषापरनामधेयं शब्दाह्वयं ज्योतिः सावित्रं ज्योतिरिव लोकयात्रायामस्माकं कियद्वा नोपकरोतीति वक्तव्यं नापेक्षते। भाषाया अभावे न कथमपि सिध्येदस्याभिजानजनसमाजस्य लोकव्यवहारप्रपञ्चः। स्थान एवोक्तं खलु महाकविना दण्डिना महाभागेन :—

'इदमन्धतमः कृत्स्नं जायेत भुवनत्रयम् ।
यदि शब्दाह्वयं ज्योतिरासंसारं न दीप्यते ॥' इति ।

अखिलेऽपि भूमण्डले नास्ति तादृशः कश्चिदपि भूखण्डो यत्र जनसमाजेन नापेक्ष्यते भगवत्या भाषाया अनुग्रहः। भाषाऽऽलोकं विना कृत्स्नोऽपि लोकोऽन्धकारमयः सम्पद्येतेति प्रस्फुटम्। तस्मात् भाषा अपरिहार्या लोकव्यवहारनिष्पत्त्यर्थमित्यत्र तु प्रमत्तं विना कोऽप्य. संशयीत।

भाषास्वरूपनिरूपणम्

सा च पुनर्भाषा शब्दसंघातजन्या। शब्दसंघातश्च वर्णप्रकृतिकः। वर्णाश्चाक्षरलक्षणाः। तदेषां अक्षराणाञ्च स्वरव्यञ्जनापरनामधेयानां, सकलभाषाबीजभूतानां अवतरणं कुत इति प्रश्नावतारेऽभिधीयते, यदेषां अक्षराणामाविर्भावस्तावद् वेदादेवेति। तत्कथमिति चेदुच्यते—वेदादृते नान्यत्र क्वचिदपि तेषां दृष्टिगोचरता।

वर्णसमाम्नायः ऋगुपज्ञः

इदमत्र प्रतिपत्तव्यम्। अस्मिन्भाषाभूतानां अजादिस्वराणां कवर्गादिव्यञ्जनानाञ्चादिमो नाद. विश्वगगनमण्डलं प्रतिध्वनयन्—

'अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम्। होतारं रत्नधातमम्।'
(ऋ.१.१.१.) इति ऋग्वेदीयमन्त्र एव प्रथममार स्वनैः प्राक्। अस्यां हि पुनो प्रधानानां स्वराणां प्रमुखव्यञ्जनानाञ्चोपदेशः ऐश्वर्यसम्पन्नेन भगवता आदि-

गुरुणा परमेश्वरेणैव कृतः । वस्तुतः इयमेव भगवती श्रुतिः साक्षात् सर्ववर्णानां, परम्परया त्वखिलभाषाणां प्रसवित्रीति सुदृढं विमृशामः । तथाहि—'अग्नि' इत्यत्र अ, इ; 'ईडे' इत्यत्र दीर्घ ईकारः, एकारश्च, 'पुरोहित' इत्यत्र उकारः, ओकारश्च, 'ऋत्विज' इत्यत्र ऋकारस्योपदेशः । तदिदं स्वरोपदेशो दिङ्मात्रम् । एवमेव व्यञ्जनानामुपदेशः । वर्णानां तृतीयस्याक्षरस्य कोमलत्वं मधुरत्वं वा सर्वत्र सुप्रथितं, सर्वसङ्गीताचार्यैश्चाप्यङ्गीकृतम् । तदेव कुचुटुतुपुमध्यपतितानां—तृतीयाक्षरं ग, ज, ड, द, ब, इत्येतेषामुपदेशोऽपि अस्यामेवर्चि प्रव्यक्तमवलोक्यते । तदेवं वर्णसमाम्नायः ऋग्वेदीयैतद्वर्गपञ्च एवेति सूपपन्नमाकलयामः ।

ऋग्वेदस्य प्राथम्यम्

तदेतदेव वर्णसमाम्नायस्य ऋगुपज्ञत्वमालम्ब्यैव वेदान्तरेभ्यः ऋग्वेदस्य प्राथम्यमुन्नीयते मनीषिभिः । यद्यपि वेदत्वेन वेद एक एव, परं तेषां सङ्ख्याचतुष्टयस्य विषयीकृत्य अनुसन्धीयमाने, तेषु प्राथम्यादितारतम्येन कः प्रथमः, कतरो द्वितीयः, कतमश्च पुनस्तृतीयश्चतुर्थो वेति प्रश्न उज्जृम्भते । तत्र ऋग्वेदस्य प्राथम्यं सर्वैरेव वैदिकैरुदीयते । हेतुत्वेन वर्णसमाम्नायस्य ऋगुपज्ञत्वं च तैः पुरस्क्रियते । ते खलु तर्कयन्ति—सत्यं, भगवता परमेश्वरेण सर्गारम्भे वेदाख्यं ज्ञानं योनिमहर्षीणां हृदयेषु प्रणोदितम् । परन्तैर्महर्षिभिस्तु तज्ज्ञानं परत्र प्रकाशयितुम्भाषा तावदपेक्ष्यते सर्वतः प्राक् । भाषामूलभूतश्च वर्णसमाम्नायः । वर्णसमाम्नायस्य च प्रथमोपदेश्यता वादिप्रतिवादिसर्वसम्मता । अतः वर्णसमाम्नायस्य प्राथम्यं स्वीकुर्वताऽपरिहार्यत्वेन ऋग्वेदेनैव वर्णोपदेशः सग्रहेण, बीजरूपेणोपन्यस्त इति सर्वमनवद्यम् । इत्थं तयोपनतम्, ऋग्वेदस्याखिलेतरवेदप्राथम्यं वयं सुपोषितमव्याहतञ्चोत्पश्यामः ।

तदस्य संस्कृतस्य साहित्यं संस्कृतसाहित्यम् । हितेन सह सहितं तस्य भावः साहित्यम् । साहित्यं हि चतसृणा[1] मपि विद्यानां निस्यन्दः । संस्कृतसाहित्यस्य विमर्शो विचारो विवेचनं वा यस्मिन् सोऽयं "संस्कृतसाहित्य[2] विमर्श" इत्यो ग्रन्थः, समस्तसंस्कृतसाहित्यस्यान्तरङ्गस्वरूपपरिचायनाय गद्यमयः प्रबन्ध इति विवेकः ।

---

१ आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतयश्चतस्रो विद्या इति कौटिल्यः, पञ्चमी तु साहित्यविद्येति यायावरीयः ।

२ सहितयोः शब्दार्थयोरत्र सामञ्जस्यम् तत्साहित्यम् । परस्तात् साहित्यशब्दोऽयं गद्यपद्यमयं संस्कृतवाङ्मयं योगरूढं सवृत्तः ।

संस्कृतसाहित्यस्य द्वैविध्यम्

अथेदं संस्कृतसाहित्यं किल द्वेधा विभज्यते। वैदिकं लौकिकञ्चेति। तत्र वैदिके तावद् वेदाः, उपवेदाः, वेदाङ्गानि, ब्राह्मणानि, उपनिषदः, आरण्यकानि, दर्शनानि, पुराणानि, निगमतन्त्रादीनि संगृह्यन्ते। लौकिके पुनः रामायणमहाभारतादिमहाकाव्य-खण्डकाव्य-नाटक-गद्यपद्यमयचम्पूपन्यासादीनि परिगण्यन्ते। तदेतयोरुभयोरेव विमर्शः सङ्ग्रहेणात्रोपक्रम्यते। स चेत्कल्पेत संस्कृतसाहित्य-महोदधिपारमधिजिगासूनां गीर्वाणवाणीप्रणयिनां सौकर्येण तत्स्वरूपावबोधनाय, संस्कृतसाहित्यधुरन्धराणां पण्डितपुरन्दराणाञ्च पुनः मनोविनोदाय, तर्हि आत्मनः परिश्रममम् नितरां फलेग्रहिमावकलयिष्यामः।

संस्कृत-साहित्यस्याविर्भाव.

स एष संस्कृतसाहित्यप्रपञ्चस्याविर्भावो महामहिमवतो हिमवतो गङ्गाविमहाप्रवाह इव निखिलज्ञानराशेर्भगवतो वेदादेवेति सर्वसम्मतः पक्षः। सोऽयं वेदः वेदत्वेन सन्नपि एकः, विषयभेदात् चत्वारः सञ्जाता ऋग्यजुःसामाथर्वाभिधानतया प्रथिताः। ते चामी वेदा. सर्गारम्भकाले मानवसृष्टिसमकालमेव प्रादुरभूवन्। नूनमासीत्स कोऽपि पुण्यमयः समयः, यदा अतीवधीमुषीसम्पन्नानां, निखिलार्थजातं हस्तामलकवत् दिव्येन चक्षुषा प्रत्यक्षीकुर्वाणानां तपस्यतां निर्मलधियां पूर्वेषामृषीणां सदयहृदयपटले उदयमाससाद। स कोऽपि अविद्यातमःपटलोत्पाटनपटीयान् दिव्यतमः प्रकाशो वेदाह्वयो नाम, परमकारुणिकेन भगवता परमेश्वरेण प्रणोदितः। यत्रेदमाम्नातं भवति :—

> यज्ञेन वाचः पदवीयमायन्तामन्वविन्दन्नृषिषु प्रविष्टाम्।
> तामाभृत्या व्यदधुः पुरुत्रा तां सप्तरेभा अभि सन्नवन्ते॥
>
> [ऋग् १०। ७१। ३]

परमेश्वरवचनोऽत्र यज्ञशब्दः। यज्ञेन यजनीयेन परमेश्वरेणेति यावत्। वाचो वेदवाचः। ऋषिषु प्रविष्टां ऋषिहृदयेषु प्रणोदितामिति भावः।

अपिच—

'बृहस्पते प्रथमं वाचो अग्रं यत्प्रैरयत नामधेयं दधानाः। यदेषां श्रेष्ठं यदरिप्रमासीत् प्रेणा तदेषां निहितं गुहाविः'[1]॥ [ऋ० १०।७१।१]

---

[1] अत्रेदं खलु वाणीसूक्तं ऋग्वेदीयदशममण्डलस्य एकसप्ततितमं सूक्तं विदुषामवधानमर्हतीति मतिर्मेऽपम्।

किञ्च :—

'तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे ।
छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत ॥'
[ऋ० १०।९०।९]

अथर्वण्यपि :—

तस्मादृचोऽपातक्षन् यजुर्यस्मादपाकषन् ।
सामानि यस्य लोमान्यथर्वाऽङ्गिरसो मुखम् ॥
[अथर्व० १०।७।२०]

एवमुक्तमन्त्रवर्णैः स्फुटं प्रपञ्चितं भवति यद् यज्ञादीश्वरादेव सर्वे वेदाः प्रादुरभूवन् इति।

तथा चेयं वेदवाणी ईश्वरवाणीति प्राञ्चः सर्वे एव विद्वांसः स्वीकुर्वन्ति । तथाहि गीर्वाणवाणीपारावारपारीणानां श्रीमच्छङ्कराचार्यभगवन्मुनिपादानां 'शास्त्रयोनित्वा'-दिति वैयासिक-सूत्र-व्याख्याप्रसङ्गे—

"महत ऋग्वेदादेः शास्त्रस्यानेकविद्यास्थानोपबृंहितस्य प्रदीपवत्सर्वार्थावद्योतिन. सर्वज्ञकल्पस्य योनिः कारणं ब्रह्म । नहीदृशस्य शास्त्रस्य ऋग्वेदादिलक्षणस्य सर्वज्ञगुणान्वितस्य सर्वज्ञादन्यतः सम्भवोऽस्ति" इति—वाचोयुक्तिरपि सुतरां समर्थयति निर्दिष्टमेवार्थम् । बृहदारण्यकेऽपि :—

'अस्य महतो भूतस्य नि.श्वसितं यदृग्वेदः इति । [बृह० २।४।१०]

परन्तु नेयमीश्वरवाणी किन्तु ऋषीणामेवेयं वाणीति केचनार्वाञ्चः समवलम्बन्ति । भवतु तद्यथातथावेति नाऽत्रविस्तरभिया तद्विमृशामः । परन्तु वेदसाम्प्रदायिकानां प्राचां स्वयमेव द्रढीयान् विश्वासः यद्वेदाः अपौरुषेया नित्याः सर्वज्ञानमयाश्च, ईश्वरप्रणीतत्वात् । 'वाचा विरूपनित्यया' [ऋ० ६।५।२५] इत्यादि मन्त्रवर्णैः तन्नित्यत्वस्य सुस्पष्टमुपपादितत्वाच्च ।

वेदानां नित्यत्वेऽपौरुषेयत्वे च सर्वदर्शनोपपत्तिः

एतदेवावलम्ब्य मीमांसकमूर्द्धन्यैर्भगवज्जैमिनिमुनिपादैः पूर्वमीमांसायां 'कर्मके तत्रदर्शनात्' इत्यादि द्वादशसूत्रैर्वेदात्मकस्य शब्दराशेरनित्यत्व पूर्वपक्षत्वेनोट्टङ्क्य 'नित्यस्तु स्याद्दर्शनस्य परार्थत्वात्' [१।१।६।] इत्यादि षट्सूत्रैर्नित्यत्वं सिद्धान्तितम् । उत्तरमीमांसायामपि भगवता बादरायणेन 'शास्त्रयोनित्वात्' [वि० १ ।२] इत्यस्मिन् सूत्रे शास्त्र वेदः, तस्य ब्रह्मयोनित्वं प्रतिपादयता 'अतएव च नित्यत्वम्' [१।३।२९] इत्यनेन तन्नित्यत्वमेवोपपादितम् । एवं सति

परमेश्वरस्य नित्यत्वे व्यवस्थापिते, तज्ज्ञान-लक्षणस्य वेदस्यापि नित्यत्वं सुतरां सूपपन्नम्। को नाम तदपह्नोतुं क्षमो यत्नशतेनापि ?

किञ्च अथर्ववेदे प्रव्यक्तमुक्तम्—

"अपक्रामन् पौरुषेयाद् वृणानो दैव्यं वचः।
प्रणीतिरभ्यावर्तस्व विश्वेभिः सखिभिः सह ॥ [अथर्ववेद]

पौरुषेयाद्वचनादपक्रामन् दैव्यं वचः वेदवचांसि वृणानः विश्वेभिः सखिभिः सह प्रणीतिः प्रकृष्टनीतीः अभ्यावर्तस्व सेवस्वेति भावः। मन्त्रेऽस्मिन्नपि प्रस्फुटं वेदवाचामपौरुषेयत्वमेवाभिप्रेतमवगम्यते।

किञ्च वेदस्य ईश्वरकर्तृत्वं मन्त्रेष्वपि स्वयं वर्णितम्। तद्यथा-
'अहं दां गृणते पूर्व्यं वस्वहं ब्रह्म कृणवं मह्यं वर्धनम्।
अहं भुवं यजमानस्य चोदिता यज्वनः साक्षि विश्वस्मिन् भरे ॥
[ऋ० १०।४९]

ब्रह्मशब्दोऽत्र वेदवचनः। अहं ब्रह्म अकृणवम्। अहं परमेश्वरः वेदं व्यरचयमिति भावः। अतःपरं वेदानामीश्वरकर्तृत्वेऽन्यत्किं प्रमाणं भवितुमर्हति। अतो वेदानामपौरुषेयत्वमेवाभिमतं वैदिकानाम्।

अथच, प्रायशः सर्वाण्येव दर्शनानि वेदानामीश्वरकर्तृत्वमेवाभिमन्यन्ते। तदपि दिङ्मात्रमत्र प्रदर्श्यते—

वेदस्यापौरुषेयत्वे स्वतःप्रामाण्ये च दर्शनोपपत्तिः

तद्यथा 'तद्वचनादाम्नायस्य प्रामाण्यमि'त्यस्मिन् वैशेषिकसूत्रे उपस्कारभाष्ये एवमुपपादितम्—"तदित्यनुपक्रान्तमपि प्रसिद्धिसिद्धतयेश्वरं परामृशति। यथा 'तदप्रामाण्यमनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्यः' इत्यस्मिन् गोतमीयसूत्रेऽपि तच्छब्देनानुपक्रान्तोऽपि वेदः परामृश्यते। तथा च तद्वचनात्तेनेश्वरेण प्रणयनाद् आम्नायस्य वेदस्य प्रामाण्यम्। यद्वा तदिति सन्निहितं धर्ममेव परामृशति। तथा च धर्मस्य वचनात्प्रतिपादनाद्वेदस्य प्रामाण्यम्। यद्धि वाक्यं प्रामाणिकमर्थं प्रतिपादयति तत्प्रमाणमेव मत इत्यर्थः।" ननु तेनेश्वरेण वेदः प्रणीत इत्यत्रैव विप्रतिपत्तिरत आह इति शास्त्रपरिसमाप्तौ। तद्वचनादाम्नायस्य प्रामाण्यम्। तथाहि—वेदस्तावत्पौरुषेयः वाक्यत्वादिति साधितम्। न चास्मदादयस्तेषां सहस्रशाखावच्छिन्नानां वक्तारः सम्भाव्यन्ते। अतीन्द्रियार्थत्वात्। न चातीन्द्रियार्थदर्शिनोऽस्मदादयः। किञ्चाप्तोक्ता वेदाः, महाजनपरिगृहीतत्वात्, यन्नाप्तोक्तं, न तन्महाजनपरिगृहीतम्। महाजनपरिगृहीतश्च

वेदस्तस्मादाप्तोक्तः। स्वतन्त्रपुरुषप्रणीतत्वात्। तच्चाप्तोक्तत्वं, महाजनपरिगृहीतत्वञ्च सर्वदर्शनान्तःपातिपुरुषानुष्ठीयमानार्थत्वम्। क्वचित्फलाभावः कर्मकर्तृसाधनवैगुण्यादित्युक्तम्। कर्तृस्मरणाभावान्नैवमिति चेन्न। कर्तृस्मरणस्य पूर्वमेव साधितत्वात्। तत्प्रणीतत्वं च स्वतन्त्रपुरुषप्रणीतत्वादेव सिद्धम्। न ह्यस्मदादीनां सहस्रशाखवेदप्रणयने स्वातन्त्र्यं सम्भवनीत्युक्तत्वात्। किञ्च प्रमाया गुणजन्यत्वेन वैदिकप्रमाया अपि गुणजन्यत्वमावश्यकम्। तत्र च गुणो वक्तृयथार्थवाक्यार्थज्ञानमेव वाच्यम्। तथा च तादृश एव वेदे वक्ता। यः स्वर्गापवर्गादिविषयकसाक्षात्कारवान् तादृशश्च नेश्वरादन्य" इति।

एवं गौतमीये "मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यात्" इति सूत्रे वा सायणभाष्यम्। "दृष्टप्रवक्तृसामान्याच्चानुमानम्। य एवाप्ता वेदार्थानां द्रष्टारः प्रवक्तारश्च त एवायुर्वेदप्रभृतीनामित्यायुर्वेदप्रामाण्यवद्वेदप्रामाण्यमनुमातव्यम्। नित्यत्वाद्वेदवाक्यानां प्रमाणत्वे तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यादित्युक्तम्। शब्दवाचकत्वादर्थप्रतिपत्तौ प्रमाणत्वं, न नित्यत्वात्। नित्यत्वे हि सर्वस्य सर्वेण वचनाच्छब्दार्थव्यवस्थानुपपत्तिः" इति।

अपिच अयमेवार्थः कपिलेनाऽपि विशदय्य प्रपञ्चितः। ननु शब्दार्थसम्बन्धस्य नित्यत्वे शब्दराशिर्वेदोऽपि नित्यः कथं न स्यात्? इति पूर्वपक्षमुत्थापयन्नाह 'न नित्यत्वं वेदानां कार्यत्वश्रुतेः।' (सां० ५।४५) 'तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे' इति वेदानामीश्वरजन्यत्वश्रुतेः नित्यत्वं न सम्भवति। एवं सति वेदानां [1]जन्यत्वे, कथं तेषामपौरुषेयत्वमित्यत्रोत्तरपक्षमाहः—

"न पौरुषेयत्वं तत्कर्तुः पुरुषस्याभावात्।" [सां०५।५१]

इति वेदानां पौरुषेयत्वमुपपाद्य, तस्यवत प्रामाण्य सिद्धान्तयति—

"निजशक्त्यभिव्यक्तेः स्वतःप्रामाण्यम्" [सां० ५।५१]

प्रतिसर्गं भगवतः परमेश्वरस्य स्वाभाविक्या शक्त्या प्रादुर्भावाद्वेदानां स्वतःप्रामाण्यम् इति।

तदेवं वैदिकानां वेदस्यापौरुषेयत्वं नित्यत्वमत एव स्वतःप्रामाण्यञ्चेति सर्वोपमानभ्युपगमः।

एष किल वेदानां पौरुषेयापौरुषेयत्वविचारः प्राक्तनकालादेव अतिप्राचीनश्रौतसचार्वाकबौद्धादिकालादेव विवादविषयीकृतोऽवगम्यते, परमनेकदर्शनशास्त्र्यायवैशेषिकसांख्यमीमांसावेदान्तकृद्भिराचार्यैर्व्याख्यातृभिश्च

१ जनेश्च प्रादुर्भावार्थत्वात् नात्र जनिरुत्पत्त्यर्थः।

निपुणतरमालोच्य विदलितपौरुषेयत्ववादैरपौरुषेयत्वं स्वतःप्रामाण्यञ्च सिद्धान्तितम्।

न केवलं मन्त्रा एव नित्या अपितु तेषामानुपूर्वी अपि नित्या

यद्यपि ज्ञानार्थकाद्विद्धातोः विदन्त्यनेनेति व्युत्पत्त्या निष्पन्नोऽयं वेदशब्दः ज्ञानस्य साधनमात्रतामवगमयति, तथापि अत्र स वेदशब्दः 'अग्निमीळे पुरोहितम्' इत्याद्यानुपूर्वीविशिष्टशब्दराशावेव योगरूढः। स आनुपूर्वीविशेषविशिष्टः शब्दराशिः, गुरुपरम्परावेदाध्ययनपरम्पराप्राप्तायां तस्यामानुपूर्व्यामक्षरमात्रस्यापि व्यत्यासे कृते वेदवाच्यात्प्रच्यवते इति वैदिकानामभ्युपगमः। तथाहि 'अग्निमीळे पुरोहितम्' इत्यस्मिन् ऋङ्मन्त्रे अग्न्यादिपदानि, 'ईळे पुरोहितमग्निं' इति क्रमान्तरेण पठ्यमानानि वेदत्वाद्विहन्यन्त इति। सा आनुपूर्वी[1] प्रतिकल्पमेकरूपैव। न जातु भिद्यते मात्रयापि। प्राङ्निर्दिष्टतादृशानुपूर्वीविशेषविशिष्टं शब्दराशिमेव परमेश्वरः प्रतिकल्पं ऋषीणां हृदयेषु प्रहिणोति। अत एव वेदस्यापौरुषेयत्वं,[2] केनचित्पुरुषविशेषेणाऽकृतत्वादिति।

यदयं वेद ईश्वरस्यैव निश्वसितत्वादपौरुषेय उच्यते। इदमत्रावसेयम्। यत्सर्वेषु कल्पेषु समानानुपूर्वीविशिष्टशब्दराशिरूपवेदस्य प्रलयावस्थायामपि यथार्थतया सर्वज्ञेनेश्वरेण धार्यमाणत्वात्, पुनः सर्गारम्भे च तादृशानुपूर्वीविशिष्टस्यैव वेदस्य आद्यर्षीणामग्निवाय्वादित्याङ्गिरसां हृदयेषु यथापूर्वं प्रेर्यमाणत्वाच्च तन्नित्यत्वम्। एवं तादृशानुपूर्वीविशिष्टशब्दराशेः प्रयोक्तृपुरुषस्याभावादपौरुषेयत्वमिति पर्यवसितं भवति। प्रवक्तृपुरुषान्तरस्य कल्पनायां तु तत् पुरुषगतभ्रमप्रमादविप्रलिप्सादिदोषमूलकतया वेदात्मकस्य तच्छब्दस्याप्यप्रामाण्यप्रसक्तेः।

अतः ईश्वरप्रवक्तृत्वादेव वेदस्यापौरुषेयत्वं नित्यत्वञ्च। अत एव स्वतःप्रामाण्यम्। न स स्वप्रामाण्यार्थं रविरिव रूपविषये प्रमाणान्तरमपेक्षते।

---

१ इदमत्र बोध्यम्—यल्लोके सिद्धानामेव पदानां पौर्वापर्यनियममनङ्गीकृत्य यथेच्छं वाक्यानि प्रयुज्यन्ते कविभिः। तथाच वृद्धिसंज्ञासूत्रे भाष्ये संस्कृत्य-संस्कृत्य पदान्युत्सृज्यन्ते तेषां यथेष्टमभिसम्बन्धो भवति। यथा आहर पात्रं, पात्रमाहरेति। वेदे तु नियतमेव पौर्वापर्यं न तत्केनापि परिवर्तयितुं शक्यत इति विवेकः।

२ अपौरुषेयत्वं पुरुषसम्बन्धरहितत्वम्। ईश्वरीयत्वमिति भावः।

वेदस्तस्मादाप्तोक्तः। स्वतन्त्रपुरुषप्रणीतत्वात्। तच्चाप्तोक्तत्वं, महाजनपरिगृहीतत्वञ्च सर्वदर्शनान्तःपातिपुरुषानुष्ठीयमानार्थत्वम्। क्वचित्फलाभावः कर्मकर्तृसाधनवैगुण्यादित्युक्तम्। कर्तृस्मरणाभावान्नैवमिति चेन्न। कर्तृस्मरणस्य पूर्वमेव साधितत्वात्। तत्प्रणीतत्वं च स्वतन्त्रपुरुषप्रणीतत्वादेव सिद्धम्। न ह्यस्मदादीनां सहस्रशाखवेदप्रणयने स्वातन्त्र्यं सम्भवतीत्युक्तत्वात्। किञ्च प्रमाया गुणजन्यत्वेन वैदिकप्रमाया अपि गुणजन्यत्वमावश्यकम्। तत्र च गुणो वक्तृयथार्थवाक्यार्थज्ञानमेव वाच्यम्। तथा च तादृश एव वेदे वक्ता। यः स्वर्गापवर्गादिविषयकसाक्षात्कारवान् तादृशश्च नेश्वरादन्य" इति।

एवं गौतमीये "मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यात्" इति सूत्रे वात्स्यायनभाष्यम्। "द्रष्टृप्रवक्तृसामान्याच्चानुमानम्। य एवाप्ता वेदार्थानां द्रष्टारः प्रवक्तारश्च त एवायुर्वेदप्रभृतीनामित्यायुर्वेदप्रामाण्यवद्वेदप्रामाण्यमनुमातव्यम्। नित्यत्वाद्वेदवाक्यानां प्रमाणत्वे तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यादित्ययुक्तम्। शब्दस्य वाचकत्वादर्थप्रतिपत्तौ प्रमाणत्वं, न नित्यत्वात्। नित्यत्वे हि सर्वस्य सर्वेण वचनाच्छब्दार्थव्यवस्थानुपपत्तिः" इति।

अपि च अयमेवार्थः कपिलेनाऽपि विशदय्य प्रपञ्चितः। ननु शब्दार्थसम्बन्धस्य नित्यत्वे शब्दराशिर्वेदोऽपि नित्यः कथं न स्यात्? इति पूर्वपक्षमुत्थापयन्नाह 'न नित्यत्वं वेदानां कार्यत्वश्रुतेः' (सां० ५।४५) 'तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे' इति वेदानामीश्वरजन्यत्वश्रुतेः नित्यत्वं न सम्भवति। एवं सति वेदानां [1]जन्यत्वे, कथं तेषामपौरुषेयत्वमित्यत्रोत्तरपक्षमाह :—

"न पौरुषेयत्वं तत्कर्तुः पुरुषस्याभावात्।" [सां०५।५१]

इति वेदानां पौरुषेयत्वमुपपाद्य, तत्स्वतःप्रामाण्यं सिद्धान्तयति—

"निजशक्त्यभिव्यक्तेः स्वतःप्रामाण्यम्" [सां० ५।५१]

प्रतिसर्गं भगवतः परमेश्वरस्य स्वाभाविक्या शक्त्या प्रादुर्भावाद्वेदानां स्वतःप्रामाण्यम् इति।

तदेवं वैदिकानां वेदस्यापौरुषेयत्वं नित्यत्वमत एव स्वतःप्रामाण्यञ्चेति बलीयानभ्युपगमः।

एष खलु वेदानां पौरुषेयापौरुषेयत्वविचारः प्राक्तनकालादेव अतिप्राचीनश्रौतसाचार्यबौद्धादिकालादेव विवादविषयीकृतोऽवगम्यते, परमनेकदर्शनकारैर्न्यायवैशेषिकसांख्यमीमांसावेदान्तकृद्भिराचार्यैर्व्याख्याकृद्भिश्च

---

१ अनेनैव प्रादुर्भावार्थकत्वात् नात्र अनित्यत्वमित्यर्थः।

निपुणतरमालोच्य विदलितपौरुषेयत्ववादैरपौरुषेयत्वं स्वतःप्रामाण्यञ्च सिद्धान्तितम् ।

न केवलं मन्त्रा एव नित्या अपितु तेषामानुपूर्वी अपि नित्या

यद्यपि ज्ञानार्थकाद्विद्धातोः विदन्त्यनेनेति व्युत्पत्त्या निष्पन्नोऽयं वेदशब्दः प्रज्ञानस्य साधनमात्रतामवगमयति, तथापि अत्र स वेदशब्दः 'अग्निमीडे पुरोहितम्' इत्याद्यानुपूर्वीविशिष्टशब्दराशावेव योगरूढः । स चानुपूर्वीविशेषविशिष्टः शब्दराशिः, गुरुपरम्परावेदाध्ययनपरम्पराप्राप्तायां तस्यामानुपूर्व्यामक्षरमात्रस्यापि व्यत्यासे कृते वेदत्वाच्च्यवते इति वैदिकानामभ्युपगमः । तथाहि 'अग्निमीडे पुरोहितम्' इत्यस्मिन् ऋङ्मन्त्रे अग्न्यादिपदानि, 'ईडे पुरोहितमग्निं' इति क्रमान्तरेण पठ्यमानानि वेदत्वाद्विहन्यन्त इति । सा चानुपूर्वी[1] प्रतिकल्पमेकरूपैव । न जातु भिद्यते मात्रयापि । प्राङ्निर्दिष्टतादृशानुपूर्वीविशेषविशिष्टं शब्दराशिमेव परमेश्वरः प्रतिकल्पं ऋषीणां हृदयेषु प्रहिणोति । अत एव वेदस्यापौरुषेयत्वं,[2] केनचित्पुरुषविशेषेणाऽकृतत्वादिति ।

स चाऽयं वेद ईश्वरस्यैव निश्वसितत्वादपौरुषेय उच्यते । इदमत्रावसेयम् । परःसर्वेषु कल्पेषु समानानुपूर्वीविशिष्टशब्दराशिरूपवेदस्य प्रलयावस्थायामपि यथार्थतया सर्वज्ञेनेश्वरेण धार्यमाणत्वात्, पुनः सर्गारम्भे च तादृशानुपूर्वीविशिष्टस्यैव वेदस्य आद्यर्षीणामग्निवाय्वादित्याङ्गिरसां हृदयेषु यथापूर्वं प्रेर्यमाणत्वाच्च तन्नित्यत्वम् । एवं तादृशानुपूर्वीविशिष्टशब्दराशेः प्रयोक्तृपुरुषस्याभावादपौरुषेयत्वमिति पर्यवसितं भवति । प्रवक्तृपुरुषान्तरस्य कल्पनायां तु तत् पुरुषगतभ्रमप्रमादविप्रलिप्सादिदोषमूलकतया वेदात्मकस्य तच्छब्दस्याप्यप्रामाण्यप्रसक्तेः ।

अतः ईश्वरप्रवक्तृत्वादेव वेदस्यापौरुषेयत्वं नित्यत्वञ्च । अत एव स्वतःप्रामाण्यम् । न स स्वप्रामाण्यार्थं रविरिव रूपविषये प्रमाणान्तरमपेक्षते ।

---

१ इदमत्र बोध्यम्—यल्लोके सिद्धानामेव पदानां पौर्वापर्यनियममनङ्गीकृत्य यथेच्छ वाक्यानि प्रयुज्यन्ते कविभिः । तथात्र बुद्धिमज्ञानुसूत्रे भाष्ये संस्कृत्य-संस्कृत्य पदान्युत्सृज्यन्ते तेषां यथेष्टमभिसम्बन्धो भवति । यथा आहर पात्रं, पात्रमाहरेति । वेदे तु नियतमेव पौर्वापर्यं न तत्केनापि परिवर्तयितुं शक्यत इति विवेकः ।

२ अपौरुषेयत्वं पुरुषसम्बन्धरहितत्वम् । ईश्वरीयत्वमिति भावः ।

समेषां प्रमाणानां तदायत्तत्वादिति भावः । लौकिकेऽलौकिके चार्थे वेद एव परमं प्रमाणमिति वैदिकानां परमोऽभ्युपगम इति दिक् ।

वेदशब्दार्थ

अथ कोऽयं वेदशब्दस्य व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थ इति जिज्ञासायामुच्यते—"विद्यन्ते ज्ञायन्ते लभ्यन्ते वा एभिर्धर्मादिपुरुषार्था इति वेदाः" इति बह्वृक्प्रातिशाख्यवृत्त्युपक्रमे देवमित्रेण विहितं वेदशब्दव्युत्पादनम् । 'अपौरुषेयं वाक्यं वेदः' इति सायणीये ऋग्भाष्ये । 'इष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारयोरलौकिकमुपायं यो वेदयति स वेदः' इति सायणीयकृष्णयजुर्वेदीयभाष्यभूमिकायाम् । तत्रैव सायणेन

"प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न विद्यते ।
एतं विदन्ति वेदेन तस्माद्वेदस्य वेदता ॥"

इति वचनमभ्युपगतं प्रमाणत्वेन । आधुनिकभाष्यकारेण श्रीस्वामिना दयानन्देनापि स्वकीय ऋग्वेदादिभाष्यभूमिकायाम्—'विदन्ति जानन्ति, विद्यन्ते भवन्ति, विन्दन्ति सर्वा सत्यविद्या यैर्येषु वा स वेद' इति व्युत्पत्तिः कृता । तदेवंविधानां सर्वेषामपि व्युत्पादनानां तात्पर्यविषयीभूतोऽर्थः समान एव । स च वेदानामखिलविद्यानिधानत्वेऽपौरुषेयत्वे नित्यत्वे च पर्यवसितोऽवेक्षितव्य इति ।

एवं तात्त्विकबुद्ध्या विमृश्यमाने सुतरां प्रतिफलितं भवति यद् वेदो हि नामाशेषविशेषज्ञानविज्ञानप्रतिपादकं शाश्वतिकमपौरुषेयं शास्त्रम् । आम्नाय, आगम, श्रुति, वेद, इत्यनर्थान्तरम् । सोऽयं वेदः त्रयीति पदेनापि परिभाष्यते, वस्तुतो वेदरचनाप्रकारत्रैविध्यमेव वेदानां त्रयीत्वे बीजम् । या खलु रचना पद्यमयी सा ऋगुच्यते, या गद्यमयी सा यजुः, या च पुनर्गानमयी सा सामेति । तदाह भगवज्जैमिनिमुनिपादाः 'तेषामृग्यत्रार्थवशेन पादव्यवस्था । गीतिषु सामाख्या, शेषे यजुःशब्दः इति ।' [मीमांसा—२ १ ३२-३३-३४] एतदेव च विशदीकृतं 'श्यामविस्तरे' माधवाचार्येणापि । तत् तत्रैवानुसन्धेयम् । सोऽयं गद्यपद्यगानलक्षणतया त्रयीसंज्ञितो वेदः ऋग्यजुःसामाख्यैः चतुःसंहितासु विभक्तो विषयभेदात् । ये केचन व्यवतिष्ठन्ते यत् त्रय एव ऋग्यजुःसामाख्या वेदाः पुरा आसन्, अथर्ववेदस्तु वस्तुतो न वेदः, अपितु उक्तवेदत्रयीपरिनिष्टरूपः, अतोऽर्वाचीनः, प्राचीनतमेषु ग्रन्थेषु तदुल्लेखाभावात् । तथा चोपलभ्यते प्राचीनेषु छान्दोग्यमन्वादिसंहितास्वपि त्रयाणामेव वेदानामुल्लेखः—तद्यथा :—

'अग्नेः ऋचो वायोर्यजूंषि सामान्यादित्यादिति' । [छान्दो० ब्रा० ६।१७]

अपिच :—

'अग्निवायुरविभ्यस्तु त्रयं ब्रह्म सनातनम्।
दुदोह यज्ञसिद्ध्यर्थमृग्यजुःसामलक्षणम्॥ [मनु० १।१३] इति।

किञ्च, अर्वाचीनेषु च ग्रन्थेषु बृहदारण्यकमहाभारतादिषु अथर्ववेदस्यापि यन्नामग्राहमुल्लेखनमुपलभ्यते, तत्यकिञ्चित्करम्। कुतः? उच्यते, तावता कालेनाथर्ववेदोऽपि विरचितोऽभूदिति सम्भाव्यते इति। तच्चिन्त्यम् प्रमाणासद्भावात्। ऋग्वेदेऽपि अथर्ववेदस्य नामोपलम्भाच्च। समस्तेऽपि वैदिके साहित्ये तादृशाभिमतस्य न कोऽपि उपलभ्यत आधारः। वस्तुतः त्रयीति व्यवहारस्तत्र रचनानिबन्धनो न खलु सत्यानिबन्धन इत्यवोचाम प्रागेव। यथा चैषा रचनानुबन्धी त्रयीत्वव्यवहारस्तथैव मन्त्रगतक्रियामनुरुध्यापि तेषां त्रैविध्यमुपपादितं यास्काचार्येण। तथा हि—

'ता ऋचः परोक्षकृताः प्रत्यक्षकृता आध्यात्मिक्यश्चेति भेदात्त्रिविधाः। ऋक्शब्दोऽत्र मन्त्रवचनः। यासु प्रथमपुरुषक्रियास्ताः परोक्षकृताः, यासु मध्यमपुरुषक्रियास्ताः प्रत्यक्षकृताः, यासु चोत्तमपुरुषक्रियास्ता आध्यात्मिक्य इति।"

अतः यत्र कुत्राऽपि प्राचां लेखेषु वेदे त्रयीत्वव्यवहारः, न स तच्चतुष्टयत्वनिरासाय अपितु केवलं तद्रचनात्रैविध्यमालम्ब्यैवेति दिक्।

वेदेषु इतिहासोऽस्ति न वा ?

वेदेषु इतिवृत्तमस्ति न वेति प्रश्नोदये पक्षद्वयमुज्जृम्भते। एकः पक्ष इतिहासवादी। अपरः इतिहासाभाववादी। वेदनित्यत्ववादिन एवेतिवृत्ताभाववादिनः। वेदानां नित्यत्वाभ्युपगमे तत्र पुरुरव-उर्वश्योः, वसिष्ठ-विश्वामित्रयोः, इन्द्रवृत्रयोः, इन्द्राहल्ययोः कथाता उपाख्यानानि वा कथं संगच्छेरन्। नित्येषु खलु सत्सु वेदेषु तत्रानित्यानां मर्त्यानामुपाख्यानानि कथं नाम सम्भाव्येरन्? विलसन्ति च तत्र बहुत्र तादृशकथांशा इतिचेदुच्यते—यानि तु वृत्तान्तरूपेणाभासमानानि वृत्तानि तत्रोपलभ्यन्ते, तानि अर्थान्तरावगमार्थतया विभिन्नतात्पर्यत्वेन च सुधीभिरन्येषानि, इत्यवधेयम्। यदि कश्चित्वेदेषु संवत्सर वसिष्ठादयः शब्दाः केषाञ्चिदनित्यमर्त्यानामवबोधकाः आपाततोऽवभासन्ते, न तावता तेषामस्मदादिवत् इन्द्रवृत्रादीनामितिहासपरत्वमवधार्यम् अपितु तत्वज्ञानपरमर्थान्तरमपि तेषां मृग्यम्। निरुक्तभाष्यकृद्भिः स्कन्ददुर्गप्रभृतिभिरपि महाभागैरेष एवार्थः सिद्धान्तितः। तद्यथा:—

"एवमाख्यानस्वरूपाणां मन्त्राणां यजमाने नित्येषु च पदार्थेषु योजना कर्त्तव्या।

एष शास्त्रे सिद्धान्तः। तथा च वक्ष्यति 'तत्को वृत्रः?'[1] मेघ इति नैरुक्ताः।

औपचारिकोऽयं मन्त्रेष्वाख्यानसमयः। परमार्थे तु नित्यपक्ष एवेति सिद्धम्"।

[स्कन्दस्वामी]

एवं प्रजापतेः सुतोपगमनम्, इन्द्रस्याहल्योपगमनम् इत्याद्याः कथाश्च विभिन्नतात्पर्यत्वेन व्याख्येयाः। व्याख्याताश्च किल ते तथैव वेदविद्‌भिः प्राक्तनैः तद्यथा—ऐतरेये ऋग्ब्राह्मणे—"प्रजापतिर्वै स्वां दुहितरमभ्यधावद् दिव मित्यन्य आहुरुषसमित्यन्ये तामृश्यो भूत्वा रोहितं भूतामभ्यैत्" इति कथांशः, अत्र मीमांसाभाष्य-वार्त्तिककार आह—'प्रजापतिस्तावत्प्रजापालनाधिकारादा दित्यः एवोच्यते। स चारुणोदयवेलायामुषसमुद्यन्नभ्यैत्। सा तदागमनादेवो पजायते, इति तद्दुहितृत्वेन व्यपदिश्यते। तस्यां च अरुणकिरणाख्यबीजनिक्षेपात् स्त्रीपुरुषयोगवदुपचारः। इति तत्त्वम्। इत्थमेव शतपथब्राह्मणे इन्द्राहल्यावृत्तमपि प्रपञ्चितम्। तत्र निरुक्तकाराः आदित्योऽत्र जार उच्यते रात्रेर्जरयिता। तत्र वार्त्तिककारस्यापि 'एवं समस्ततेजाः परमैश्वर्यनिमित्तेन्द्रशब्दवाच्यः सवितैव। अहनि लीयमानतया राज्याः अहल्याशब्दवाच्यायाः क्षयात्मकजरया हेतुत्वाज्जीर्यत्यस्मा... आदित्य एवाहल्याजार इत्युच्यते न तु परस्त्रीव्यभिचारात्।' इति। एवंविधाः समस्ता अपि इतिवृत्तवदाभासमानाः कथांशा वैकल्पिकव्याख्यामन्ते। तेषां नयेन न मनाक् तत्रेतिवृत्तशङ्कावकाशः। ऐतिहासिकास्तु ... वेदवाणी-मशाश्वतिकीमृषिप्रणीतां पौरुषेयीञ्च मन्यमाना, (न जातु अपौरुषेयीं) यं मन्त्रे-तिहासमभिमन्यन्ते, ते विवृण्वन्ति च तांस्तान् कथांशानिति वृत्तरूपेणैवेति। सत्यम् सन्ति ते खलु अल्पीयांस एव। बाहुल्यं तु वेदवाणीमीश्वरीयत्वेनैव स्वीकुर्वतामव-गम्यते। अतः तात्त्विकदृशा विमृश्यमाने नैवं प्रतिपत्तुं दुष्करम् यन्नित्यमपौरुषेयं यच्च शास्त्रं तदितिवृत्तलवलेशमपि नवं संस्पृशेदिति। प्राधान्यं तु वेदानां नित्यत्ववादिनामेव, न त्वितिहासवादिनाम्।

स्वराङ्कनप्रकारः

वेदमन्त्राणां पदपाठप्रक्षेपोत्सारादिविकारजातात्परिरक्षणार्थं हि स्वराणां प्रवृत्तिः। ते चामी स्वराः उदात्तानुदात्तस्वरितभेदात् त्रिविधाः।

१. ... अग्निश्च परोऽग्निपाश्च मिथोभाव कर्मणो वर्णतम जायते, तन्त्रोपमार्थेन युद्धवर्णा भवन्ति। ....इत्येव वृत्रस्याख्यानम्।

तद्यथा स्वराणामङ्कनप्रकारोऽप्योऽङ्कितसरण्याऽवगन्तव्य । उदात्तस्वरस्य न क्वापि चिह्नरेखा । अनुदात्तस्वरस्त्वधस्तात् तिर्यग् रेखयाऽङ्क्यते । स्वरितश्च उपरिष्टादूर्ध्वरेखया । स एव प्रकार ऋग्वेदीयैरादियते किल । तद्यथा :—

'यज्ञस्य' इत्यत्र यकारोऽनुदात्तोऽधस्तात्समरेखयाऽङ्कित । 'ज्ञ'कार इति द्वितीया चिह्नरेखया रहित उदात्त । 'स्य' इति च उपरिष्टादुच्छ्रितोर्ध्वरेखयाऽङ्कित स्वरित ।

तेषु स्वरेष्वपि तावद् उदात्तानुदात्तौ स्वतन्त्रौ, स्वरितस्तु खलु तदुभयममाहारस्प एव । तथा हि सूत्रयामास तत्रभवान् महामुनि पाणिनिरपि —उच्चैरुदात्त, नीचैरनुदात्त, समाहार स्वरितश्चेति । तत्र ताल्वादिस्थानोर्ध्वभागनिष्पन्नो ऽनुदात्त । तत्र ताल्वादिस्थाननीचैर्भागनिष्पन्नोऽननुदात्त । उदात्तत्वानुदात्तत्वलक्षणवर्णधर्मसमाहारवत्त्वाच्च पुन स्वरित इति ।

अपरे स्वराङ्कनप्रकारा क्रमेण काठकमैत्रायणाख्ययजुर्वेदीयसंहिताद्वये, शतपथब्राह्मणे सामवेदे च दृश्यन्ते । तत्र यजुर्वेदे उदात्त उपरिष्टादूर्ध्वरेखाङ्कित । शतपथे च पुन स एवाधस्तात् समरेखयाऽङ्कितो भवति, साम्नि तु खलु स्वरत्रयस्योच्चैस्त्वादिस्थितिविशेषाभिव्यञ्जनार्थं, १ २ ३ इत्येते अङ्का प्रयुज्य [illegible] इति दिक् । [illegible] स्वरा केवलमेव नेव [illegible] व्यञ्जनानाम् । तेषां सर्वत्राज्बोधकस्वरेणैव व्यपदेशात् । अनुपरागत्व क्वचित् स्फटिके जपाकुसमलौहित्यवत् व्यञ्जनान्यपि संभवन्ति तद्धर्माभ्भि गौणवृत्त्या । इमे च किल स्वरा वेदेष्वेव पुन स्थावसरा नत्वन्यत्र, अतोऽधिकार एव स्वरसूत्राणामुपनिबन्धनात्, इत्यभिप्रयता मत तु न सर्वसम्मतमित्यवधेयम् ।

ये खलु सामवेदे प्रपञ्चिता क्रुष्टप्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थमन्द्रातिस्वार्याभिधा सप्तस्वरास्तेऽपि उदात्ताद्यवान्तरभेदभूता न कर्हिचित् तद्व्यतिरिक्ता इति दृढमाकलयाम । केचित् नारदीयशिक्षामाश्रित्य व्यवतिष्ठन्ते यत्सङ्गीतशास्त्रप्रसिद्धा षड्जादय स्वरास्तेऽपि पुनरिम एव सामस्वरा न तेभ्योऽतिनोऽपि वेभिद्यन्ते । एतेष्वेव उदात्तानुदात्तस्वरितेषु, ते षड्जादय स्वरा अप्यन्त भवन्ति । उक्तञ्च पाणिनीयशिक्षायाम् —

'उदात्ते निषादगान्धारावनुदात्त ऋषभधैवतौ ।
स्वरितप्रभवा ह्येते षड्जमध्यमपञ्चमा ॥ इति ।

स्वराणा प्रयोजनम्

किञ्च न केवल वेदपाठपरिरक्षणार्थमेव स्वराणा प्रवृत्ति । अपितु प्रयोजनान्तरवत्यपि सा। तत्तच्छब्दगतोऽर्थोऽपि स्वरैर्निर्धार्यते। अर्थविशेषावगतिहेतवो हि स्वरा भवन्ति। यथा चाह तत्रभवान् गोनर्दीय पस्पशायाम् —

"याज्ञिका पठन्ति 'स्थूलपृषतीमाग्निवारुणीमनड्वाहीमालभेत" इति। तस्या सन्देह स्थूला चासौ पृषती च स्थूलपृषती स्थूलानि पृषन्ति या यस्या सेयं स्थूलपृषतीति। ता नावैयाकरण स्वरतोऽध्यवस्यतीति। यदि पूर्वपदप्रकृति स्वरत्व ततो बहुव्रीहि। अथ समासोदात्तत्व ततस्तत्पुरुष इति। इत्य वेदार्थनिर्णयोऽपि स्वरायत्त एव। तथा च —

"दुष्ट शब्द स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह। स वाग्वज्रो यजमान हिनस्ति। यथेन्द्रशत्रु [1] स्वरतोऽपराधात्" इति। एतद्वचनमपि निर्दिष्टतत्त्वमेवोद्वलयति।

एवमेव वाक्यनिर्णयोऽप्यपर प्रयोजन स्वराणा निर्धार्यते। यत्र क्वचिन्मन्त्रेषु मुद्रणादिदोषवशवशतया, विरामादिचिह्नाऽनङ्कितेषु कुतो वाक्यमारभ्यते कुत्र चावसीयते इति परिज्ञातु न पार्यते तत्र स्वरलिङ्गैरेव निर्णेतु शक्यते किल इदन्तयेति। तद्यथा—

'पत्नीवन्त ग्रह गृह्णाम्यग्न' इत्यत्र 'पत्नीव' इह अन्तिम पदद्वय किं पूर्ववाक्य सम्बन्धि? उत वा उत्तरवाक्यसम्बन्धीति सन्देहे प्राप्ते स्वरेणावधार्यते यदि आमन्त्रितत्वादनुदात्तत्व तत पूर्वान्वयि, आद्युदात्तत्वे तु खलूत्तरान्वयि, इति। इत्थमेव "अदश्म ज्योतिरविदाम देवान्" इत्यत्र देवान् अदश्म, ज्योतिरविदाम इति नान्वय स्वरविरोधात् इति स्वरावष्टम्भेनैवावगम्यते। एतस्मात् सम्यग् वाक्यभेदज्ञानमपि स्वराणा प्रयोजनान्तरत्वेनोन्नेयमितिदिक्।

संहितापाठस्य परिरक्षणार्थमन्येऽपि कतिपयोपाया

वेदानां परिरक्षणार्थं, केचनान्येऽप्युपाया अपि ऋषिभिर्निर्दशिता । तेषु प्रथम पदपाठ । येन संहितानि पदानि छित्वा संहितापाठस्य मौलिक रूप प्रदर्शित भवति। मन्त्राणां मूलार्थप्रकाशप्रदायोविवेचने, स एव पदपाठप्रपञ्च एव निरूपाद्यते। तत संहितापाठ प्रत्येकपदस्य व्याकरणादिविशिष्टत्वेन परिरक्षणार्थं पद, क्रम, घन, जटादि-

---

१ अत्र इन्द्र शत्रुर्यस्य, इन्द्र एव वा शत्रुरिति इति सन्देह स्वरेणैव निर्धार्य ।

पाठा आविष्कृताः । यथा न तत्राणुमात्रमपि दोषलेशः संश्लिष्येत् । नच मात्रयाऽपि कश्चिदाविलीकुर्यात् संहितापाठस्य तन्मौलिकमौज्ज्वल्यम् । तद्यथा :—

पदपाठो यथा

अग्निमीडे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् । होतारं रत्नधातमम् ।

ऋ० १।१।१

इत्यत्रः—

'अग्निं, ईले, पुरोहितं, यज्ञस्य, देवम्, ऋत्विजम् ।' इत्येवंविधः पदपाठः ।

क्रमपाठः

क्रमपाठे पदपाठगतं प्रत्येकं पदं पूर्वोत्तरपदाभ्यां संगमय्य द्विरुच्चार्यते । यथा—

अग्निं ईले, ईले पुरोहितम्. पुरोहितं यज्ञस्य, यज्ञस्य देवं, देवं ऋत्विजम् ।' इत्येवंविधः क्रमपाठः ।

जटापाठः

क्रमपाठमालम्ब्य प्रत्येकं पदयुगलं त्रिरुच्चार्यतेऽत्र द्वितीयावृत्तौ पदयोः प्रातिलोम्येनोच्चारणं भवति । यथा—

अग्निं ईले, ईले अग्निं, अग्निं ईले, ईले पुरोहितं, पुरोहितं यज्ञस्य, यज्ञस्य देवं, देवं यज्ञस्य, यज्ञस्य देवं, देवं ऋत्विजं, ऋत्विज देवं, देवं ऋत्विजम् इत्येवंविधः पाठः जटापाठ उच्यते ।

घनपाठ.

घनपाठोऽयमतितरां सङ्कुलीभावेनोच्चार्यते । तद्यथा :—

अग्निं ईले, ईले अग्निं, अग्निं ईले , पुरोहितं, पुरोहितं, ईले अग्निं, अग्नि ईले-पुरोहितं, ईले पुरोहितं, पुरोहितं ईले, ईले पुरोहितं यज्ञस्य, यज्ञस्य पुरोहितं ईले, ईले पुरोहितं यज्ञस्य, पुरोहितं यज्ञस्य,यज्ञस्य पुरोहितं पुरोहितं यज्ञस्य देवं, देवं यज्ञस्य पुरोहितं, पुरोहितं यज्ञस्य देवं, यज्ञस्य देवं, देवं यज्ञस्य, यज्ञस्य देवं ऋत्विजं, ऋत्विजं देवं यज्ञस्य, यज्ञस्य, यज्ञस्य देवं ऋत्विजमिति ।,इत्येवंविधो घनपाठः ।[1]

---

१. वेदाना परिरक्षणार्थं महर्षिभि पाठप्रणालिराविष्कृता । पाठपद्धतिमनुरुध्य निर्भुजसंहिता, प्रतृणसहितेति द्वेधा पाठो विभज्यते । तत्र मूलस्याविकल पाठो निर्भुजपाठ उच्यते । मूलस्य विकृतरूपेण पाठ प्रतृणपाठ इति ध्येयम् । स च पाठः अष्टविधः ।

तदेवंविधा अष्ट[1] विकृतयो भवन्ति तास्तत्र तत्रैव यथाप्रकरणं परिभालनीया जिज्ञासुभिः ।

एवमेव प्रातिशाख्याख्यग्रन्था अपि वेदपाठस्य परिरक्षणार्थमेव विरचिताः । ये किल मन्त्रपदपाठे विश्लेषितानां पदानां पुनः संश्लेषे समुत्पद्यमानान् वर्णविकारविशेषान् व्याकुर्वन्ति । प्रतिशाखमधिकृत्य प्रवृत्तत्वादिमानि प्रातिशाख्यानि परिभाष्यन्ते ।

तदित्थमेव संहितापाठस्य रक्षार्थं काचिदनुक्रमणी अपि न केवलं संहितापठितानां सूक्तानां मन्त्राणामपितु पदानामक्षराणाञ्चापि सङ्ख्याविशेषं निरूपयन्ती बहुधा तदीयविषयप्रसरमपि निर्दिशति । एवं संहितापाठः प्रक्षेपोऽसावाविभिः विकारविशेषैः सर्वथा सुरक्षितः प्रतीयते । वेदप्रादुर्भावकालादारभ्य इदानीं यावदक्षुण्णतया अव्याकुलीभूतः परम्पराप्राप्तश्च स तथैव समुपलभ्यते, सर्वं वेदविशेषज्ञैः मुमुक्षुभिः समाद्रियते च बहुधर्द्धैरिति न तिरोहितं विपश्चिताम् ।

वेदेषु पाठभेदः

एवं निर्दिष्टदिशा महतावधानेन संरक्षितेष्वपि वेदेषु बहुत्रोपनतः पाठभेदः किंहेतुक इति सन्देहः सुतरामुदेति । तत्रोच्यते, सत्यं, तादृशाः अवभासमाना भेदाः बहुशः परस्मात्सरयोकाश्च दृक्पथमवतरन्ति । परन्तु नैते भेदाः शब्दाग्रहकृताः अपितु संहितावशात् किञ्चित्स्वरूपभेदं प्रापिता बहुधा अवगम्यन्ते । प्राधान्येन लौकिकसंस्कृतोपनतसन्धिनियमवशादुदपद्यन्त । तत्त्वतो विमृश्यमाने विज्ञातं भवति यदीदृशा विकाराः प्रायशः सन्धिनिमित्तका एव । तेऽपि क्वाचित्का न सार्वत्रिकाः । ये तु स्वल्पके विकाराः शब्दान्तरत्वेनोपलभ्यमाना दृश्यन्ते ते तु यवीयसः कालादागताः तत्तच्छाखाविशेषोपनताः वर्णोच्चारणभेदपारवश्याद्वा क्रमिकधाराप्रवाहिकतया तथा पाठभेदत्वेन परिणताः । अल्पीयांस इमे पाठभेदाः न भूयांस इति । कारणान्तरं तु मृग्यमाणमपि बुद्धिसरणिं नावतरति । वस्तुतः किन्निमित्तका इमे पाठभेदा इत्येवंविधा जिज्ञासा तु नूनं भूयस्तरमनुसन्धानमपेक्षते, वेदविदाञ्च सुनिपुणमवधानम् ।

यथार्थं वेदार्थावबोधनार्थं साधारणरूपेण ब्राह्मणानि, प्रातिशाख्यम्, बृहद्देवता, सर्वानुक्रमणी, सूत्रग्रन्थाः, निरुक्तं, पूर्वमीमांसाद्या ग्रन्था अपेक्ष्यन्ते । सायणस्कन्दस्वाम्युद्गीथवेङ्कटमाधवोव्वटमाधवप्रभृतीनां वेदविदुषां भाष्याण्यपि

---

१ जटा माला शिखा लेखा ध्वजा दण्डो रथो घनः ।
अष्टौ विकृतयः प्रोक्ताः क्रमपूर्वा मनीषिभिः ॥ इति
[व्याडिमुनिकृतायां विकृतिवल्ल्याम्]

सहायभूतानि पर शाकलसंहिताया सम्पूर्णं भाष्यन्तु सायणाचार्यस्यैवोपलभ्यते। न कस्याप्यन्यस्य सम्पूर्णभाष्यं दृष्टिपथमवतीर्णमद्यावधि।

वेदार्थाना प्राधान्येन त्रैविध्यम्, आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकभेदात्। आधियाज्ञिकमपि व्याख्यान भवति। यद्यपि सायणाचार्येण यथाप्रदेश सर्वविधा एव अर्था परिक्रान्ता यथा इन्द्रशब्द ईश्वरदेवज्ञानविद्युत्पर प्रदर्शित, वृत्रश्च असुराज्ञानमेघार्थको विवृत । यथाप्रकरणञ्च समन्वयीकृत्यार्थो व्यधायि तथापि सविशेष स यज्ञपरानेवार्थानुपलालयामास। हठादाकृष्यापि क्वचित्तु भिन्नतत्त्वार्थकान् शब्दानपि यज्ञपरानेव व्याख्यातवान्। नूनमिदमत्याचरित सायणस्य वेदमनीषिणो नाभिनन्दन्ति। एव स्वीक्रियमाणेऽपि, वेदार्थतत्त्वावबोधने सायणाचार्येण यन्महत्त्वसवलित भाष्यमारचित तदभिलक्ष्य वेदविद्वासो भगवत सायणाचार्यस्य सर्वदैव स्यास्यन्ति कृतज्ञतापाशबद्धा, इत्यत्र तु न कश्चित् सन्देहावसर इति।

वेदेष्वैतिह्यविभ्रम

वेदेषु आख्यानसमय नयनगोचरीकृत्य, तदितिवृत्तत्वेनोन्नयन्ति। परन्तु केवलव्यक्तिनाममात्रोल्लेखेन, नदीपर्वतादिवर्णनेन वा इतिवृत्तत्व साधयितु तु को नामाप्रमत्त समुत्सहेत। वेदेषु शन्तनु-देवापीत्थ्या प्रणिभाल्य, सुदास विश्वामित्र-कण्वप्रभृतीनामाख्यानानि पर्यालोच्य, ऋग्वेदस्य दाशराज्ययुद्धवर्णनलिङ्गान्यालोक्य, तथैव तत्र-तत्र गङ्गा-कुभा-असिक्नी-परुष्णी वितस्ता यमुना विपाश्-सिन्धु-शतुद्री-सुवास्तु प्रभृतिनदीना नामानि दृष्ट्वा एव मत्स्य-मगध-पुण्ड्र कौशल-आदि प्रदेशनामानि नयनगोचरीकृत्य च वेदेषु इतिहास वितर्कयन्ति बहव । सायण-स्कन्दोद्गीथ-वेंकट-माधव भट्टभास्कर-महीधरादि भाष्यकारा अपि तत्रेतिहासममन्यमाना आख्यानप्रपञ्चानेवोपदेशपरत्वेन स्वीकुर्वाणा तद्रूपेणैव व्याख्यान कुर्वन्ति। इतिहासाख्यानयोरनर्थान्तरत्वमुररीकुर्वाणा एते तादृश विभ्रमविलासपाशे निपतन्ति। 'तत्रेतिहासमाचक्षते' इत्यादि निरुक्तोक्तीरवलम्बमाना यास्कमपि इतिवृत्तवादिन मन्यन्ते। यास्काचार्यस्यापि प्रच्छन्नमितिहासपक्ष खण्डनमवहेल्य, ते तमपि स्वपक्ष एव निपातयन्ति। पर यास्कस्तु ऐतिहासिकपक्षावलम्बिन सन्तीति, तेषा पक्षमुद्धृत्य तत्खण्डनपराणि अर्थान्तराणि विधाय सुस्पष्टमात्मीयमनैतिहासिकत्व प्रमाणयति। वस्तुत वेदेतिहासवादो यद्यप्यतीव प्राचीन तथापि सोऽल्पदेशीय सीमितश्च । इतिहासलक्षणाघटितश्चेति अन्यत्रोपपादितप्रायम । भवतु नाम तत्रोभयपक्षप्रसरस्तथापि न तावता वेदाना महत्त्व परिह्रीयते। वेदे प्रतिपादितानि यानि महत्त्वपूर्णानि सार्वदेशिकानि सार्वकालिकानि तत्त्वज्ञानानि समुज्जृम्भन्ते तानि तु तदवस्थानि एवेति निर्विशङ्कम्।

वेदकालनिर्णयः

वेदाभ्यासप्रवणैर्भारतीयविद्वद्भिः वेदकालनिर्णयस्य दुरधिगम्यता प्रस्टीकृता । वस्तुतस्तु तेषां नयेन परोक्षविषयीभूतस्य वेदस्य निर्माणकाल निर्णिनीषाभिनिवेश उपहास विशेष एव तथापि पाश्चात्यविपश्चिदपश्चिमैः वेदकालनिर्णये प्रशंसनीयः श्रमो विहितः । यद्यपि तेषां मतानि किल बहुधा भिद्यन्ते । तेषु तत्र कस्य सत्यं कस्य वाऽसत्यमिति विनिगमनाभावात्तानि प्रामाण्याच्च्यवन्ते । केचन खृस्तसंवत्सरात्प्राक् १००० वर्षदेशीयः, अन्ये तत्प्राक् २००० वर्षदेशीयः, भारतीयविद्वत्सु तिलकमहोदयाः खृस्तपूर्वः ४५०० वर्षदेशीयः, पावगीमहोदयः खृस्तपूर्व ७००० वर्षदेशीयः, अविनाशचन्द्रदासः २५००० वर्षादारभ्य ७५००० वर्षपर्यन्तसमयान्तराल एव वेदनिर्माणकालः इति निश्चिन्वन्ति । परं न तेषामैकमत्यम् इत्यपि विद्वांसो विदाङ्कुर्वन्तु ।

ऋग्वेदः

तत्र तावद् ऋग्वेदः—ऋच्यते स्तूयते प्रतिपाद्यार्थो यया सा ऋक्,[1] स एव ऋचां समूह एव ऋग्वेदपदवाच्यः । यश्च सूक्तमण्डलरूपेण ऋषिप्रवरेण शाकलेन विभाजितः । उक्तञ्च प्रातिशाख्ये:—

ऋचां समूह ऋग्वेदस्तमभ्यस्य प्रयत्नतः ।
पठितः शाकलेनादौ चतुर्भिस्तदनन्तरम् ॥

सुष्ठूक्ततयोक्तत्वादेतत्सूक्तमित्युच्यते । सूक्तं स्तोत्रं स्तोममित्यनर्थान्तरम् । तथा च बृहद्देवतायाम्—

सम्पूर्णमृषिवाक्यन्तु, सूक्तमित्यभिधीयते ॥ [बृहद्दे०]

तदेतत्सूक्तं चतुर्विधम् ऋषिसूक्त-देवतासूक्त-छन्द सूक्त-अर्थसूक्त-भेदात् । तत्रैकर्षिदृष्टमन्त्राणां समूहः ऋषिसूक्तम्, एकदेवताकमन्त्राणां समूहः देवतासूक्तम्, समानच्छन्दसां मन्त्राणाञ्च समूहः पुनः छन्द सूक्त, यावदर्थसमाप्तमन्त्राणां समूहः अर्थसूक्तमुच्यते ।

उक्तञ्च—

"देवतार्षयच्छन्दोभ्यो वैविध्यं तस्य जायते ।
ऋषिसूक्तं यावन्ति सूक्तान्येकस्य वै स्तुतिः ॥
स्तूयते या तु यावत्सु तत्सूक्तं दैवतं विदुः ।

---

1. तेषामृग्यत्रार्थवशेन पादव्यवस्था [जैमिनि] । यत्र-पाद-व्यवस्था स मन्त्र ऋङ्नामा [शबरस्वामी २।१।३५] । पादेन चार्थेनोपेता वृत्तबद्धा मन्त्रा ऋचः इति माधव, [जैमिनिन्यायमालायाम् ।]

यावदर्थसमाप्ति स्यादर्थसूक्त वदन्ति तत् ।
समानच्छन्दसो मन्त्राश्छन्द सूक्त तदुच्यते ॥

[बृहद्दे० १। १४। १५। १६]

सोऽयम् ऋग्वेद , मण्डलानुवाकवर्गभेदेन, अष्टकाध्यायसूक्त भेदेनच द्वेधा विभक्त । बालखिल्यसज्ञकानि षोडशसूक्तानि विहाय अखिलसहिताया दश (१०) मण्डलानि, पञ्चाशीति(८५)श्चानुवाका , अष्टोत्तरशतद्वय(२००८) मिताश्च वर्गा । एव अष्टकाष्ट(८)कम्, चतु षष्टि(६४)रध्याया , सप्तदशोत्तरसहस्राणि(१०१७) च सूक्तानि सन्ति । चतुर्दश(१४)छन्दोनिबद्धाश्च समस्ता मन्त्रा । मन्त्राश्च सर्वे दशसहस्रचतु शतसप्तषष्टि(१०४६७)मिता । तत्र महर्षिशौनकस्यानुक्रमणीमनुरुध्य सर्वे मन्त्रा दशसहस्रपञ्चशतोत्तराशीति(१०५८०) मिता । शब्दास्तु एकलक्षत्रिपञ्चाश सहस्राष्टशतोत्तरषड्विंशति(१,५३,८२६) सख्याका । अक्षराणि च पुनश्चतुर्लक्षद्वात्रिंशत्सहस्र(४,३२,०००)मितानि । पर शाकलसहितानुगुण्येन गणना तु शौनकानुक्रमण्यां न सवदति । कतिपयमन्त्राणा विलोपापत्ति सुलभसम्भवा । इतिकृत्वैव भेद आपन्नो गम्यते । तथा हि—

ऋचा दशसहस्राणि ऋचा पञ्चशतानि च ।
ऋचामशीतिपादश्चैतद् पारायणमुच्यते ॥

मन्त्राणाञ्च सख्या १०५८० शौनकीयानुक्रमणीमतानुसारेण । परन्त्वत्र मतानि भिद्यन्ते विदुषाम् । विनिगमनाभावाद्याथातथ्योल्लेखो न सुकर । स च भेद शतद्विशतमन्त्राणामन्तरालमेवालम्बते । नातोऽधिकम् । तदत्र युक्तायुक्तविवेचनपरा विपश्चित एव प्रमाणम् ।

स चायम् 'ऋग्वेद' 'अग्निमीळे' इति प्रथमसूक्ताद्यमन्त्रादारभ्यान्तिमसूक्तस्यान्तिम-'समानी वाकूति'रिति मन्त्रेण च समाप्त समुल्लसति । अग्निसूक्तेनारब्ध सज्ञान-सूक्तेन समाप्त इति भाव ।

अथ वेदविषयोपन्यास

क खलु वेदप्रतिपाद्यो विषय इति प्रश्नस्त्वतीव जटिल । क खलु वेदानामविषय ? इति प्रश्नोऽपि समरालावच्छेदेनैव समुज्जृम्भते । को हि नाम स विषयो यो वेदेषु न चर्चित । वेदो हि नाम अशेषविश्वविज्ञानविशेषपरिज्ञानप्रद शाश्वतिकमपौरुषेय शास्त्रम् । "विद्यन्ते ज्ञायन्ते लभ्यन्ते एभिर्धर्मादिपुरुषार्था इति वेदा" इति वह्वृक्प्रातिशाख्यवृत्त्युपक्रमे । "अपौरुषेय वाक्य वेद" इति सायणीय ऋग्भाष्ये । "इष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारयोरलौकिकमुपाय यो वेदयते स वेद ।" इति सायण । "विदन्ति जानन्ति, विद्यन्ते भवन्ति, विन्दन्ति, विदन्ते लभन्ते सर्वा सत्यविद्या

यै र्येषु वा" इति दयानन्दः । तदेषां सर्वेषामपि व्युत्पादनानां तात्पर्यविषयीभूतोऽर्थः समान एव । स च वेदानामखिलविद्यानिधानत्वेऽपौरुषेयत्वे च पर्यवसित इति प्रागेवावोचाम ।

विश्वोत्पत्तिसूक्तेषु यदतिरमणीयमाभाति तत्तु नासदीयसूक्तम् । अस्मिन् सूक्ते सृष्ट्युत्पत्तिक्रमविकासविषयका यादृशाः प्रगल्भा विचाराः समुपलभ्यन्ते ते न्न तत्त्वविशेषज्ञानामपि कुतूहलमुत्पादयन्ति । 'नासदासीन्नो सदासीदि'त्यादिना आपाततः पर्यालोचयतां प्रतिभाति यदेतत् साङ्ख्य-प्रतिष्ठापितेन सत्कार्यवादेन सह संवादं न भजते । परं तात्त्विकदृष्ट्यार्थपर्यालोचने सति तदेकपदे खपुष्पायते । नाऽत्र 'असत्' शब्दोऽभाववचनः, सत्स्वरूपाभ्यवर्तीं प्रकृतिमभिधत्तेऽनुद्भूतरूपाम् ।

नासदीयूसक्तम्

नासदासीन्नो सदासीत्तदानीं नासीद्रजो नो व्योमा परो यत् ।
किमावरीवः कुह कस्य शर्मन् अम्भः किमासीद् गहनं गभीरम् ॥
न मृत्युरासीदमृतं न तर्हि न रात्र्या अह्न आसीत्प्रकेतः ।
आनीदवातं स्वधया तदेकं तस्माद्धान्यन्न परः किञ्चनास ॥
तम आसीत्तमसा गूढमग्रेऽप्रकेतं सलिलं सर्वमा इदम् ।
तुच्छ्येनाभ्वपिहितं यदासीत्तपसस्तन्महिनाऽजायतैकम् ॥
कामस्तदग्रे समवर्तताधि मनसो रेतः प्रथमं यदासीत् ।
सतो बन्धुमसति निरविन्दन् हृदि प्रतीष्या कवयो मनीषा ॥
को अद्धा वेद क इह प्रवोचत् कुत आजाता कुत इयं विसृष्टिः ।
अर्वाग्देवा अस्य विसर्जनेनाथा को वेद यत आबभूव ॥
इयं विसृष्टिर्यत आबभूव यदि वा दधे यदि वा न ।
यो अस्याध्यक्षः परमे व्योमन् सो अङ्ग वेद यदि वा न वेद ॥
[ऋ० १० । ११ । १२९]

विश्वसृष्टिसूक्तेष्वन्यतमं प्रधानतममेकं पुरुषसूक्तम् । विश्वविख्यातेऽस्मिन् पुरुषसूक्ते आदिमपुरुषविशेषादुत्पन्नम् । स च पुरुषविशेष ईश्वर एव सम्भवेत् । तत्राऽङ्कुररूपेण प्रपञ्चितमखिलविश्वमिदं विराट्पुरुषाकारेण परिणतमुपवर्ण्यते । सर्वमिदं कस्य प्रतिभावतो न कुतूहलकरम् ।

~ पुरुषसूक्तम्

सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।
स भूमिꣳ सर्वतः स्पृत्वाऽत्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम् ॥१॥
पुरुष एवेदꣳ सर्वं यद्भूतं यच्च भाव्यम् ।
उतामृतत्वस्येशानो यदन्नेनातिरोहति ॥२॥

एतावानस्य महिमा अतो ज्यायांश्च पूरुषः ।
पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि ॥३॥
त्रिपादूर्ध्वमुदैत्पुरुषः पादोऽस्येहाभवत्पुनः ।
ततो विष्वङ् व्यक्रामत्साशनानशने अभि ॥४॥
ततो विराडजायत विराजो अधि पूरुषः ।
स जातो अत्यरिच्यत पश्चाद्भूमिमथो पुरः ॥५॥
तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतः सम्भृतं पृषदाज्यम् ।
पशूंस्तांश्चक्रे वायव्यानारण्या ग्राम्याश्च ये ॥६॥
तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे ।
छन्दाꣳसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत ॥७॥
तस्मादश्वा अजायन्त ये के चोभयादतः ।
गावो ह जज्ञिरे तस्मात्तस्माज्जाता अजावयः ॥८॥
तं यज्ञं बर्हिषि प्रौक्षन् पुरुषं जातमग्रतः ।
तेन देवा अयजन्त साध्या ऋषयश्च ये ॥९॥
यत्पुरुषं व्यदधुः कतिधा व्यकल्पयन् ।
मुखं किमस्यासीत् किं बाहू किमूरू पादा उच्येते ॥१०॥
ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत् बाहू राजन्यः कृतः ।
ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्याꣳ शूद्रो अजायत ॥११॥
चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्यो अजायत ।
श्रोत्राद्वायुश्च प्राणश्च मुखादग्निरजायत ॥१२॥
नाभ्या आसीदन्तरिक्षꣳ शीर्ष्णो द्यौः समवर्तत ।
पद्भ्यां भूमिर्दिशः श्रोत्रात्तथा लोकां २॥ अकल्पयन् ॥१३॥
यत्पुरुषेण हविषा देवा यज्ञमतन्वत ।
वसन्तोऽस्यासीदाज्यं ग्रीष्म इध्मः शरद्धविः ॥१४॥
सप्तास्यासन् परिधयस्त्रिः सप्त समिधः कृताः ।
देवा यद्यज्ञं तन्वाना अबध्नन् पुरुषं पशुम् ॥१५॥
यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ।
ते ह नाकं महिमानः सचन्त यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः ॥१६॥
अद्भ्यः सम्भृतः पृथिव्यै रसाच्च विश्वकर्मणः समवर्तताग्रे ।
तस्य त्वष्टा विदधद्रूपमेति तन्मर्त्यस्य देवत्वमाजानमग्रे ॥१७॥
वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ।
तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ॥१८॥

प्रजापतिश्चरति गर्भे अन्तरजायमानो बहुधा विजायते ।
तस्य योनिं परिपश्यन्ति धीरास्तस्मिन् ह तस्थुर्भुवनानि विश्वा ॥१९॥
यो देवेभ्य आतपति यो देवानां पुरोहितः ।
पूर्वो यो देवेभ्यो जातो नमो रुचाय ब्राह्मये ॥२०॥
रुचं ब्राह्मं जनयन्तो देवा अग्रे तदब्रुवन् ।
यस्त्वैवं ब्राह्मणो विद्यात्तस्य देवा असन् वशे ॥२१॥
श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यावहोरात्रे
पार्श्वे नक्षत्राणि रूपमश्विनौ व्यात्तम् ।
इष्णन्निषाणामुं म इषाण सर्वलोकं म इषाण ॥२२॥
[यजु]

अस्मिन् खलु पुरुषसूक्ते विश्वोत्पत्तिरहस्यमतीव रमणीयतयोपवर्णितम् । जगदुत्पादकस्येश्वरस्य महिमानं निरूप्य तत एव निखिलोत्पत्तिञ्च प्रदर्श्य विविधजीवानां समुद्भवः वर्णव्यवस्थापनं, वेदाविर्भावः, जीवनान्च बन्धनम्, ऐहिकोन्नतिपुरस्सरं मोक्षमार्गप्रदर्शनमित्यादिकं सर्वमेव सृष्ट्युपयोगि तत्वजातं निर्दिश्य प्रकृतिनिगूढरहस्यं सम्रहेण प्रपञ्चितं विभाव्यते ।

इदञ्च पुरुषसूक्तं ऋग्वेदे षोडशर्चम् । अव्यक्तमहदादिविलक्षणो यः पुरुषविशेषः स एवास्य देवतात्वेनोनीयते । स च सर्वप्राणिसमष्टिरूपो ब्रह्माण्डविग्रहो विराडाख्यः । सोऽयं सहस्रशीर्षा । सहस्रशब्दोऽत्र अनन्तवचन उपलक्षणत्वात् । अनन्तशिरोभिर्युक्तः विराट् पुरुषः परमेश्वर इति यावत् । भूमिं ब्रह्माण्डगोलकरूपां विश्वतः वृत्वा परिवेष्ट्य, दशाङ्गुलमत्यतिष्ठत् । दशाङ्गुलमत्र उपलक्षणम् । ब्रह्माण्डाद् बहिरपि सर्वतो व्याप्याधिष्ठित इति भावः । इत्यनेन ब्रह्मणो विराट्पुरुषस्य परमेश्वरस्य सर्वव्यापकत्वं, सर्वनियन्तृत्वं, सृष्टिकर्तृत्वञ्चेत्युपोद्बलितं भवति । यद्यपि परमेश्वरस्येयत्ताभावात् पादचतुष्टयत्वं निरूपयितुमशक्यम्, तथापि जगदिदं परमेश्वरावेक्षयाऽत्यल्पमिति बोधनाय तत्पादत्वेनोपचारः । 'तस्माद् विराडजायत' तस्मात् आदिपुरुषात् विराड् ब्रह्माण्डदेह उत्पन्नः । ततो भूमिसृष्टिः । भूमि सृष्टेरनन्तरञ्च जीवानां पुरः शरीराणि ससर्ज । जीवानां नियतत्वात् तत्सर्जनानुपपत्तेः । पुर—पूयते सप्तधातुभिरिति तद्व्युत्पत्तेः । ततो वायव्या आरण्या ग्राम्याश्च पशव अश्वा गाव जज्ञिरे । ततो वेदाश्च जज्ञिरे देवाः साध्या ऋषयश्च । अन्यतार्थं सुगमम् । इति सृष्ट्युत्पत्तिवर्णनम् इति ।

अन्यान्यपि कानिचित् सूक्तानि इतिहासपरत्वेनाभासमानानि संवादरूपेण तत्तद्गुरुतरज्ञानप्रतिपत्त्यर्थं प्रतिपादकानि अतीवोपादेयानि विलसन्ति ऋग्वेदे । दशममण्डलस्य षडशीतितमे सूक्ते इन्द्राणीन्द्रसंवादः । तस्यैव सप्तोत्तरशततमे सरमा

देवशुनी नामेन्द्रस्य दूती, पणिभिश्चोरिता गा प्रत्याहर्तुकामा तैः सह तनोति संवादम्। एवं उर्वशी-पुरूरवसोः संवादस्तु प्रसिद्ध एव। एवं यम-यमीसूक्तमपि निरतिशयं मनोहारि। परमेतान्युपाख्यानानि पुरावृत्तविषयमतिरिच्य किमप्यन्यज्जीवनोपयोगि तत्त्वज्ञानमाविष्कुर्वन्ति हितोपदेशपरम् इति वैदिका मन्यन्ते। न खलु वेदे पुरावृत्तविषयीकृतं तत्त्वं किमपि प्रतिपाद्यते नित्यत्वात्, अपौरुषेयत्वाच्च। न हि नित्ये ऽनित्येतिवृत्तचर्चा श्रद्धेया भवितुमर्हति। अतएव एतानि संवादरूपेणोपनतानि उपाख्यानानि, तत्त्वविद्यापरत्वेनैव विभाव्य व्याख्येयानि।

गायत्रीमन्त्र

वेदेषु सुप्रसिद्धो मन्त्रो गायत्रीमन्त्रः- सवितृदेवताकः सवितारमभिलक्ष्य प्रवृत्तः। प्रतिपाद्यदेवतानुरोधेनैवायं सावित्रीत्यप्युच्यते। गायत्री तु छन्दोऽनुरोधात्। एष च मन्त्रः प्रधानत्वात् त्रिष्वपि वेदेषु ऋग्यजुःसामसु उपलभ्यते। मन्त्रोऽयं वैदिकैरतीव महत्त्वमुपलम्भितः।

'तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि।
धियो यो नः प्रचोदयात्॥

केचनात्र 'सविते'तिपदेन सूर्यस्य, इतरे जगत्प्रसवितुः परमेश्वरस्य ग्रहणमभिवांछन्ति। चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री। एवमष्टाक्षरनिबद्धैस्त्रिभिः पादैर्घटितं छन्दोऽयश्चतुर्विंशत्यक्षरात्मकम् परन्त्वस्मिन् मन्त्रे त्रयोविंशतिरेवाक्षराणीति कृत्वा केचन ओमिति संयोज्य, अपरे 'वरेण्यं' इत्येतत् 'वरेणियं'मिति विभज्य, चतुर्विंशत्यक्षराणि साधयन्ति। ब्रह्मपरत्वेनाभ्युपगमान्मन्त्रोऽयं 'ब्रह्मगायत्री' पदेनापि व्यवह्रियते। एष एव मन्त्रः सर्वमन्त्रगुरुत्वात् 'गुरुमन्त्रो'ऽप्यभिधीयते। नित्यसन्ध्योपासनादिषु केनापि गौरववैलक्षण्येनैव मन्त्रोऽयं जपादौ प्राधान्येन निवेशितोऽवधार्यते॥

वेदतत्त्वज्ञानमीमांसा

अस्मिन् संसारप्रपञ्चे, जीवननिर्वहणार्यं यावज्ज्ञानमावश्यकं तावद् भगवता परमेश्वरेण वेदद्वारा जनेभ्यः प्रदत्तम्। तच्च ज्ञानं न कस्मैचिद्वर्गविशेषाय अपितु मनुष्यमात्राय प्रदत्तम्। आम्नातं तथैव वेदे—'यथेमां वाचं कल्याणीमावदानि जनेभ्यः। ....,इति। तदेवं वेदेषु सर्वेषामेव जिज्ञासूनामधिकारः प्रतिपादितो भवति।

दीर्घायुष्ट्वम्

लोके एकः प्रवादः प्रचरति 'जीवन्नरो भद्रशतानि पश्यति' इति। एतेन विज्ञाप्यते यज्जीवनसाफल्यार्थं सर्वोत्कृष्टमावश्यकं मूल्यवच्च वस्तु यदस्ति

तदायुर्नाम । सति दीर्घे आयुषि एव मनुष्यः स्वमनोरथतरुं सफलयितुं पारयते, नाल्पायुष्को जनः । अतः तथा प्रयतितव्यं मनुष्येण यथा स दीर्घायुष्ट्वं लभेत । 'शतायुर्वै पुरुषः' इति शतवर्षमितं परिमाणसामान्यमायुषः । शतादपि अधिकं भवितुमर्हति । आम्नातञ्च तथाहि :—

'तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरत् । पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतं शृणुयाम शरदः शतं भूयश्च शरदः शतात् ।' इत्यत्र 'भूयश्च शरदः शतादिति' पदमायुषः शतवर्षादपि भूयस्त्वं सङ्केतयति ।[1] अपि च

"त्र्यायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य त्र्यायुषं यद्देवेषु त्र्यायुषम् तन्नोऽस्तु त्र्यायुषम् ।" ....इति अस्मिन् मन्त्रे[2] सहस्रवर्षमितमायुरुपभोक्तुं शक्यते मनुष्येण यथावदूर्ध्वरेतस्केन यथोपदेशानुष्ठानेन पूर्णादित्यब्रह्मचारिणा योगानुष्ठानपुरस्कृतजीवनयापनेनेति निर्दिष्टं भवति । तत्सिद्धयर्थं ब्रह्मचर्याश्रमधर्मं उपदिष्टः । ब्रह्मचर्यपूर्वकं विद्याध्ययनं यस्मिन्नाश्रमे स ब्रह्मचर्याश्रम उच्यते, प्रथमाश्रमापरपर्यायः । सोऽयमाश्रमः मानवजीवनस्याधारभित्तिरूपः अपरिहार्यत्वेनानुष्ठेयः इत्यनेकैर्मन्त्रवर्णैराम्नातम् ।

देवता ज्ञानस्य प्राधान्यम् .

वेदार्थविधौ हि दैवत-परिज्ञानं प्रधानम् । अविदित्वा तु दैवतं न यथार्थसंविधानाय कश्चित् कल्पते । तथा कुर्वाणश्च अविदितदैवतविज्ञानो व्याकुलीकरोति मन्त्रप्रतिपाद्यमाशयमिति वेदविदां प्रवादः । विज्ञातदैवतेनापि विनियोग-

---

१. दीर्घायुःप्राप्त्यर्थमथर्ववेदेऽपि श्रूयते :—
"उत्क्रामतः पुरुष मावपत्था मृत्योः पड्वीशमवमुञ्चमानः ।
मा च्छित्था अस्माल्लोकादग्नेः सूर्यस्य संदृशः ॥"
[८।१।४]

२. शतवर्षमितमायुरुच्यते—नाह्नि त्रीणि आयूंषि इति त्र्यायुषं, तज्जमदग्ने ज्वरजरारहिते पुरुषस्य सुखम् । पुनश्च द्वितीयं त्र्यायुषं कश्यपस्य—पश्यकरवेति भावः, पश्यमानो गम्यज्ञानध्यानप्रेक्षावान् इत्यर्थः, पुनश्च त्र्यायुषं देवेषु दिव्यगुणवत्सु परिपूर्णयमनियमादिअनुष्ठातृषु यत्सम्भवति तदायोऽस्य सर्वं नववर्षमिव भवति मिलितम् । तत् शतवर्षमात्रा यमायुर्मिलितं तत्सहस्रायुर्भवतीति निर्दिश्यते स्पष्टम् । तथा चाह बृहद्देवतायाम्—'महानाम्न्य ऋचो गुह्यश्चैव द्वादशैव मो वदेत् । सहस्रयुगपर्यन्तं अहर्यद्ब्रह्मणो विदुः ।' [८. १८]

वशात् कृतोऽर्थो न मनाक् स्वारस्यमश्नुते । विनियोगो[1] हि नाम मन्त्राणा इदकर्त्तव्यतया कर्मभिर्विशेष सम्बन्ध । उक्तञ्च—"अनेनेद तु कर्त्तव्य विनियोग प्रकीर्त्तित" इति । स च विनियोग द्विविध सामान्यो विशेषश्च । कृत्स्नाया सहिताया आम्नातक्रमेण यस्मिन् कस्मिन् वापि कर्मणि कृतो विनियोग सामान्य । विशेषस्तु तत्तत्क्रतौ सूत्रकारैराश्वलायनादिभि सविशेष निर्दिष्ट । स च पुनस्त्रिविध सूक्तविनियोग, त्र्यर्चादिविनियोग, एकर्चादिविनियोगश्च । तद्विनियोगानुरोधेन, तत्तत्कर्मार्थमपेक्ष्य कृतस्यार्थस्य, मन्त्रार्थस्वारस्यविरहान्न तथा प्रामाण्य यथा दैवतमपेक्ष्य प्रकरणानुरोधेन मन्त्रगतपदार्थस्योहापोहव्यूह-समर्थितस्यार्थस्य । अत विनियोगमनुसृत्याय कृतोऽर्थो न कर्हिचित् सहिताया-माम्नातमन्त्रक्रमस्वारस्यमधिष्ठाय कृतस्य वेदार्थस्य तुलामधिरोहति ।

तस्मान्मन्त्रस्वारस्यसमर्पितोऽर्थ एव मुख्य । विनियोगजोऽर्थश्च गौण इत्यवसेयम् ।

पृथिव्या गतिद्वैविध्यम्

'आय गौ पृश्निरक्रमीदसदन्मातर पुर । पितरञ्च प्रयन्त्स्व । [यजु० ३।८]

अस्मिन् मन्त्रे पृथिव्या स्वाक्षोपरि प्रात्यहिक भ्रमण सूर्यमभितश्च वार्षिक-प्रदक्षिणमावर्त्तनमिति द्विविधा गति प्रव्यक्त प्रतिपादिता । अत्र पृश्नि भूताना प्राणरक्षिका गौ असदत्—अविरत मातर=मानदण्डभूत स्वाक्षदण्डम् अक्रमीत् भ्रमति । पुन पितर भूताना पातार सूर्यमित्यर्थ । पुर पुरतश्च स्व प्रयत् द्युलोक प्रयन आक्रमन्ती सती आ-समन्तात् प्रदक्षिण धुर एव आवर्त्तत इति भाव । तदेव् भूभ्रमणविज्ञान समुपदिष्ट भवति । इति मन्त्रमाधारीकृत्यैव कदाचिदार्य-सिद्धान्ते भूमगतिद्वैविध्यमभिव्यक्तीकृतम् ।[2]

---

१ कर्मभि सम्बन्धो विनियोग इत्युक्तम । ननु कस्य केन कर्मणा विनियोग कुतश्चैत्यत्तद्विषय मीमांसकै श्रुति लिङ्ग-वाक्य प्रकरण-स्थान-समाख्यालक्षणानि षट् प्रमाणानि सूत्रितानि तथा पूर्वापरतया परवर्तिना दौर्बल्यम । तत्र साक्षात् सम्बन्धबाधक शब्द श्रुति । श्रुतिमपेक्ष्य विनियोग श्रौतविनियोग । लिङ्ग नाम शब्दनिष्ठम् अर्थनिष्ठ वा सामर्थ्यम । तदपेक्ष्य कृता विनियोगा लैङ्गिक-विनियोग इति दिक ।

२ प्राय ४२१ मितशाकोद्भवेन आर्यभट्टनापि स्वीय आर्यसिद्धान्त 'अनुलोमगतिनौस्थ पश्यत्यचल विलोमग यद्वत् । अचलानि भानि तद्वत् सम-पश्चिमगानि लङ्कायामित्यादि सन्दर्भेण भूमगतिद्वैविध्यमभिव्यक्तीकृतम् ।

व्योमयानविज्ञानम्

किञ्च व्योमयानवर्णनमप्युपलभ्यते वेदे :—

'तुग्रो ह भुज्युमश्विनोदमेघे रयिं न कश्चिन्ममृवाँ अवाहाः।
तमूहथुर्नौभिरात्मन्वतीभिरन्तरिक्षप्रुद्भिरपोदकाभिः॥ [ऋक् १।११६।३]

अस्मिन् मन्त्रे आख्यानरूपेण व्योमयानवर्णनमाम्नातम्। तुग्रो नाम राजर्षिः अरातिविजयाय स्वसुतं भुज्युनामानं नावा प्राहैषीत्। तमेतं नौभिः अश्विनावूहथुः। कीदृशीभिर्नौभिरित्याह—आत्मन्वतीभिः यान्त्रिकयोजनया गतियुक्ताभिः पुनः अन्तरिक्षप्रुद्भिः अन्तरिक्षे गच्छन्तीभिः अतएव अपोदकाभिः उदकसम्पर्करहिताभिः, इत्यर्थः। अत्रायमाशयः, जलस्थलान्तरिक्षगामिन्यो नौका व्योमयानादिवाहनविशेषा निर्मातव्याः।

वेदे वर्णाश्रमधर्मविषयः

वेदानां पर्यालोचनेन ज्ञायते यन्मनुष्याणां कर्मादिभेदतः पञ्च श्रेणिविभागाः उपदिष्टाः, ब्राह्मणः, क्षत्रियः, वैश्यः, दासः, दस्युश्चेति। तेषु चत्वारः[1] आर्याः। दस्युश्चानार्यः। ते भेदाः पश्चाज्जातिपदेनोपचरिताः। जातिशब्दश्च जन्मवचनः। अतएव तदनुक्रामति काले ते-ते भेदा जन्मना एव प्रवृत्ताः। जातिः जन्मानुसारिणीति लोकोक्तिरपि तदानुगुण्येन प्रचलिता। परन्तु अभ्युपगमोऽयं वेदेन संवदतीति वैदिकसाहित्यावलोकने विभाव्यते। तथा चापस्तम्बे :—

"धर्मचर्यया जघन्यो वर्णः पूर्वं पूर्वं वर्णमापद्यते जातिपरिवृत्तौ। अधर्मचर्यया पूर्वो वर्णो जघन्यं जघन्यं वर्णमापद्यते जातिपरिवृत्तौ' इति [२.५.१०-११] परन्तु केचनात्र विप्रतिपद्यन्ते, जातिशब्दस्य जन्मपर्यायत्वेन, जन्मान्तरे जातिपरिवर्तनमिति भावेनैतदुक्तमित्यभ्युपगच्छन्ति।

एभिः सर्वैर्जनैः परस्परं प्रीतिभावेन वर्तितव्यमित्यप्युपदिष्टं भवति।

'प्रियं मा कृणु देवेषु प्रियं राजसु मा कृणु।
प्रियं सर्वस्य पश्यतः उत शूद्र उतार्ये॥
[अथर्व० १८।१।८।१]

---

१ 'ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद् बाहू राजन्यः कृतः।
ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रोऽजायत'॥ [ऋक् १०।९०।१२]
अपि च :—
ब्राह्मणे ब्राह्मणं क्षत्राय राजन्यं मरुते वैश्यम् तपसे शूद्रम् [यजु]

इति समानभावेन स्नेहभावोऽभिनन्दनीय सर्वेषु मानवसमाजेष्विति निर्दिष्ट भवति। न जातु वैपम्यनैर्घृण्ये इति भाव।

ब्रह्मचर्याश्रम

वेदाध्ययनेनावगम्यते यन्मानवजीवन चतुर्षु विभागेषु विभक्तम्। ते च चत्वारो विभागा चत्वार आश्रमा अप्युच्यन्ते। आश्रम्यते स्थीयते यस्मिन् स आश्रम। ते च आश्रमा, ब्रह्मचर्य-गृहस्थ-वानप्रस्थ-सन्यासलक्षणा। पञ्चविंशतिवर्षपर्यन्तमेकस्मिन् एकस्मिन् आश्रमे विश्रम्य चत्वारोऽपि आश्रमास्सेव्यत्वेन निर्दिष्टा, तत्रापि ब्रह्मचर्याश्रमाख्यप्रथमाश्रमस्तु सर्वैरेव जनै अपरिहार्यत्वेन परिपालनीय। प्रथमाश्रममन्तरा आश्रमान्तराणि अनुष्ठातु न शक्यन्ते। गृहस्थादित्रय आश्रमास्तु ऐच्छिका। तत्परिपालने पुरुष सर्वथा स्वतन्त्र। परन्तु प्रथमाश्रमानुष्ठाने न स्वातन्त्र्यमर्हति। यत प्रथमाश्रम एवालम्ब सर्वाश्रमान्तराणाम्। सिद्धे सति प्रथमाश्रमे सर्वे आश्रमास्सफला भवन्ति। इति तस्य प्राधान्यमपरिहार्यत्वञ्च प्रतिपादितम्। आचार्यो ब्रह्मचारी भवनेव सफलाचार्यो भवति। राजा ब्रह्मचारी सनेव राष्ट्र रक्षति। युवा ब्रह्मचारी सफलतामश्नुते। युवति कन्यापि ब्रह्मचारिणो भवन्ती साफल्य भजते। अस्मिन् हि आश्रमे प्रतिष्ठितस्य जनस्य शारीरिकी मानसी च स्थिति सम्यग्व्यवस्थिता विकसिता च भवति। "प्राणापानौ जनयन्नुद्व्यानौ" इत्यनेनादिश्यते। ब्रह्मचर्यमनुतिष्ठन् हि ब्रह्मचारी "भ्राजद् ब्रह्म ज्ञानज्योति बिभर्ति। तस्मिन् (विश्वेदेवा) सर्वे दिव्यगुणा समेता समाविष्टा भवन्ति। अथ च वाच, मनो, हृदय, ब्रह्म, मेधा जनयन् वर्तते इति। वाक्शक्ति, मनोबल, सौहार्द, ज्ञानज्योति, बुद्धिबलञ्च सर्वोत्कृष्टत्वेन पवर्सते इति भाव।" किञ्च, 'स स्नातो बभ्रु पिङ्गल पृथिव्या बहु रोचते" स ब्रह्मचारी स्नातको भूत्वा तेजस्वी स्वर्णवर्ण पृथिव्या निरतिशय देदीप्यमानो विभाति इत्याशय। सर्वाश्रमाणा श्रेष्ठतमे द्वितीयाश्रमे गृहस्थाख्ये, प्रविशन्ति, प्रवेशयोग्यतामासाद्य, विद्यातपोभ्या शारीरिकीं मानसीं शक्तिरूपाम् यदीच्छति गृहाश्रमे प्रवेष्टुम्। अन्यथा यावदायुष पुनीत ब्रह्मचर्य्यं चरन्त उर्ध्वरेतस्का भवन्त, प्रसाधयन्त चित्तप्रसादनोद्भवतस्तोमं यदिमावन्त, प्रमादयन्तश्च निशोत्थज्योतिष्मतीं चित्तवृत्ति, ऋतम्भरां प्रज्ञामासादयन्त, प्रदीपयन्तश्चोजस्वलमन्तर्ज्योति, निर्धूतसकलकल्मषा स्फटिक इव विशुद्धान्त करणा निर्मला सन्तो ब्रह्मानन्दमुपरसयन्त सन्त ब्रह्मभूयाय कल्पन्ते, मानवजीवनस्य चरमोद्देश्य पल्लवयन्त।

सोऽयम् आश्रमाणा प्रथम सर्वोत्कृष्टश्च ब्रह्मचर्याश्रम मानवजीवनस्याधारभूत। ब्रह्मचर्याश्रम एव शारीरिकीं मानसीञ्च शक्ति विकासयति, विशद-

यति च विद्याबुद्धिबलं बाल.। तदेतं ब्रह्मचर्यमहिमानं प्रदर्शयन्तः कतिपये मन्त्रा अत्र प्रस्तूयन्ते—

आचार्य उपनयमानो ब्रह्मचारिणं कृणुते गर्भमन्त.।
तं रात्रीस्तिस्र उदरे बिभर्ति तं जातं द्रष्टुमभिसंयन्ति देवा:॥२॥
इयं समित्पृथिवी द्यौर्द्वितीयोतान्तरिक्षं समिधा पृणाति।
ब्रह्मचारी समिधा मेखलया श्रमेण लोकांस्तपसा पिपर्ति॥
पूर्वो जातो ब्रह्मणो ब्रह्मचारी घर्मं वसानस्तपसोदतिष्ठत्।
तस्माज्जातं ब्राह्मणं ब्रह्म ज्येष्ठं देवाश्च सर्वे अमृतेन साकम्॥

*   *   *

आचार्यो ब्रह्मचारी ब्रह्मचारी प्रजापतिः।
प्रजापति विराजति विराडिन्द्रोऽभवद्वशी॥
ब्रह्मचर्येण तपसा राजा राष्ट्रं विरक्षति।
आचार्यो ब्रह्मचर्येण ब्रह्मचारिणमिच्छते॥
ब्रह्मचर्येण कन्या ३ युवानं विन्दते पतिम्।
अनड्वान् ब्रह्मचर्येणाश्वो घासं जिगीर्षति॥
ब्रह्मचर्येण तपसा देवा मृत्युमुपाघ्नत।
इन्द्रो ह ब्रह्मचर्येण देवेभ्यः स्व राभरत्॥

*   *   *

चक्षुः श्रोत्रं यशो अस्मासु धेह्यन्नं रेतो लोहितमुदरम्॥
तानि कल्पद् ब्रह्मचारी सलिलस्य पृष्ठे तपोऽतिष्ठत्तप्यमानः समुद्रे।
स स्नातो बभ्रुः पिङ्गलः पृथिव्यां बहु रोचते॥ इति॥

अस्मिन् खलु ब्रह्मचर्यकाले गुरुकुलाश्रमे निवसन्तो ब्रह्मचारिण आचार्यसकाशात् विविधा विद्या', विज्ञानानि, शिल्पकलाश्च शिक्षन्ते नि.शुल्कम्। तदर्थं वेदेऽतिरमणीयं वाणीसूक्तं प्रवर्तते सहृदयहृदयावर्जकम्। ऋग्वेदस्य दशममण्डलस्य एकसप्ततितमं सूक्तम्:—

सक्तुमिव तितउना पुनन्तो यत्र धीरा मनसा वाचमक्रत।
अत्रा सखायः सख्यानि जानते भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताऽधिवाचि।

[ऋ० १०।७१ सू०]

यज्ञेन वाचः पदवीयमायन्तामन्वविन्दन्नृषिषु प्रविष्टाम्।
तामाभृत्या व्यदधुः पुरुत्रा तां सप्तरेभा अभि सं नवन्ते॥३॥
उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम्।
उतो त्वस्मै तन्वं वि सस्रे जायेव पत्य उशती सुवासाः॥४॥

उत त्वः सख्ये स्थिरपीतमाहुर्नैनं हिन्वन्त्यपि वाजिनेषु ।
अधेन्वा चरति माययैष वाचं शुश्रुवाँ अफलामपुष्पाम् ॥५॥
अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः सखायो मनोजवेष्वसमा बभूवुः ।
आदघ्नास उपकक्षास उ त्वे ह्रदा इव स्नात्वा उ त्वे ददृश्रे ॥७॥
इमे ये नार्वाङ् न परश्चरन्ति न ब्राह्मणासो न सुतेकरासः ।
त एते वाचमभिपद्य पापया सिरीस्तन्त्रं तन्वते अप्रजज्ञयः ॥९॥

वाणी, विद्या, सरस्वती, भारती इत्यनर्थान्तरम् । सेयं वाणी द्विविधा, परा-अपराभेदात् । या हि ज्ञानविज्ञानपदेनापि परिभाष्यते । तत्र ज्ञानं आध्यात्मिकर्मनियत्ते, विज्ञानञ्च भौतिकं सद्धि विद्या-अविद्यापदेनापि श्रूयते । यत्रेदमाम्नातं भवति विद्याञ्चाविद्याञ्चेति । यत्र ज्ञानमन्तरेण विज्ञानमन्यम् तत्र विज्ञानमन्तरेण ज्ञानमपि पङ्गु । अन्ध-पङ्गुन्यायेनोभयोर्मिथः सहकारभाव एव कल्पते सिद्धये नान्यथा । 'सक्तुमिव तितउना पुनन्तः' इति मन्त्रलिङ्गेन व्यज्यते यथा तितउना पुनीता सक्तवः भवन्ति शुद्धमनसा मननशक्तिमत्तालिमेधया, वाच विद्या ज्ञानविज्ञानरूपा पुनन्त इति भावः ।

वेदे गृहस्थाश्रमोपदेशः

गृहस्थाश्रमो हि नाम मानवसमाजस्य मूलाधारभूतः कोऽपि परमपुनीतः श्रेयःप्रधानः श्रेयस्साधनश्चाश्रमः । एष हि आश्रमः सर्वोन्नतीनां, प्रश्रयः समस्तसुखसम्पदाम् । एतदाश्रमोन्नत्यैव सन्निध्यन्ति मानवानां शारीरिकी, आध्यात्मिकी, मानसी चोन्नतिः । अतएवाश्रममम्, मनीषिणः आमनन्ति सर्वेतराश्रमाणामाधारभूमिम् । अस्य गृहस्थाश्रमस्य चोपक्रमः विवाहसंस्कारेण सञ्जायते । विवाहविधिप्रतिपादकः मन्त्रा अतीवरमणीयार्थं पल्लवयन्तः कस्य मनीषिणो हृदयोल्लास नातन्वते ।

'शुद्धाः पूता योषितो यज्ञिया इमा ब्रह्मणां हस्तेषु प्रपृथक् सादयामि ।
यत्काम इदमभिषिञ्चामि वोऽहमिन्द्रो मरुत्वान्त्स ददातु मे ।
[अथर्व, ६।१२२।५]

अत्र भावः—शुद्धाः पूता यज्ञियाः वैवाहिकयज्ञयोग्या योषितः तरुण्यः ब्रह्मणां ज्ञानिनां हस्तेषु प्रदातव्या इति भावः । तदेनेन तरुणीनां विवाहो योग्यः, तादृशं ज्ञानिभ्यः पुरुषेभ्य एव प्रदेया इति निर्दिश्यते ।

वेदे स्त्रीपुरुषयोः समानाधिकारः

वैदिकदृशा विमृश्यमाने तु वेदेषु स्त्री-पुरुषयोः समानाधिकारः उपदिष्टो विभाव्यते । यतन्तरेण पुरुषं नारी नार्यस्ति, पुरुषोऽपि तथैव नारीं विना अपायः ।

उभयोरनयो मिथ सम्पृक्तयो सायुज्य सहकारिता चैवार्याविहा सतो फलाय कल्पते समानभावेन। नानयोर्विषये उत्कर्षापकर्षों पद दधत। मन्यामहे पुरुषो जनिता-जनक, पर स्त्री अपि जननीति न विस्मर्तव्यम्। यानि कार्याणि पुरुषा साधयन्ति, सत्य, तानि स्त्रिय साधयितु न परिवृढा। परन्तु यानि स्त्रिय साधयन्ति तानि पुरुषा अपि साधयितु न प्रभविष्णव इत्यप्यपेतशङ्कम्। अत उभयो शिक्षा दीक्षा च पितृभ्या समानभावेन सम्पादनीयेति वेदनिर्देश।

विवाहसूक्तमिदमतीव रमणीयार्थप्रतिपादकम्। विवाहविधौ प्रयोजनी येषु मन्त्रेषु प्रधाना निम्नाङ्किता। तत्र सौभाग्याय दम्पती हस्तग्रहण कुरुत। वरो वधूमभिभाषते—

'गृभ्णामि ते सौभगत्वाय हस्त मया पत्या जरदष्टिर्यथास।
भगो अर्यमा सविता पुरन्धि मह्य त्वादुर्गार्हपत्याय देवा ॥

ततो अग्निरभ्यर्थ्यते —

तुभ्यमग्रे पर्यवहन्त्सूर्यां वहतुना सह।
पुन पतिभ्यो जाया दा अग्ने प्रजया सह ॥

ततो विवाहसस्कारानन्तर नवोढयोर्दम्पत्यो नित्यमाङ्गल्यमाशासितु प्रवर्तन्ते मन्त्रा। तथा हि—

'इहैव स्त मा वियौष्ट विश्वमायुर्व्यश्नुतम्।
क्रीडन्तौ पुत्रैर्नप्तृभिर्मोदमानौ स्वे गृहे ॥

वैदिकसस्कृतिप्रसिद्धेषु षोडशसस्कारेषु विवाह खलु प्रधानतम। विवाहो हि नाम दम्पत्यो कोऽपि अविच्छेद्योऽग्निसाक्षिक सम्बन्धो मैत्रीभावरूपो मन्त्रैर्नियन्त्रित। पाणिग्रहणानन्तर वधूवरौ ब्रुवाते —

समञ्जन्तु विश्वे देवा समापो हृदयानि नौ।
सम्मातरिश्वा स धाता समु देष्ट्री दधातु नौ ॥

विवाहविधौ हि प्रथम तावत्पाणिग्रहण, ततो यज्ञाग्निपरिक्रमा, ततो लाजा होम, शिलारोहण, ध्रुवदर्शन, सूर्यदर्शन, सप्तपदी च। ततो मिथ सम्मान सौहार्दम्। अन्योऽन्यदोषसहिष्णुत्व तत आत्मोत्सर्गादिप्रदर्शनम्। परिणीताया देव्या पतिकुल कीदृश गौरवास्पद पदमित्यपि ध्वनयति श्रुति —

साम्राज्ञी श्वशुरे भव साम्राज्ञी श्वश्र्वां भव।
ननान्दरि साम्राज्ञी भव, साम्राज्ञी अधिदेवृषु ॥

अहो कीदृश सम्मानास्पद पद स्त्रीभ्य समर्पित वेदे। पाणिग्रहणानन्तर वधू श्वशुरकुले निवसेदिति निदिशत्याह—

भगमस्या वर्च आदिष्यधि वृक्षादिव स्रजम् ।
महाबुध्न इव पर्वतो ज्योक्पितृष्वास्ताम् ॥ [अथर्व० १।१४।१]

अस्या कुमार्या भगमैश्वर्यं वर्च ओज प्रतिष्ठामित्यर्थं वृक्षादिव स्रजम् आददामि । पितृषु मम पितृकुले इद निरन्तर पर्वत इव निश्चला भवतु । स्वपितृदेशात् वृक्षात् स्रजमिव पृथग्भूय सम्प्रति श्वशुरवेश्मनि स्थिरीभूय इव निवसतु इति भाव ।

पुनश्च वधूपक्षवर्तिन आहु —

'एषा ते राजन् कन्या वधूर्निधूयता यम ।
सा मातुर्बध्यता गृहेऽथो भ्रातुरथो पितु ॥ [अथर्व १।१४।२]

हे यम-संयमशील राजन्—वरराजन् एषा कन्या तव वधू तव गृहे निवसेत् । परन्तु स्वमातृ-पितृ-भ्रातृगृहेऽपि बध्यताम् ततोऽपि सम्बन्धविच्छेद न कुर्यादित्यर्थ । स्वकन्यादान प्रकुर्वन् पिता वरराजानमाह —

एषा ते कुलपा राजन् तामु ते परि दद्मसि ।
ज्योक् पितृष्वासाता आशीर्ष्ण शमोप्यात् ॥ [अथर्व १।१४।३]

हे वरराजन् एषा कन्या तव कुलपा भवेत् इति हेतोस्ता तुभ्य ददामीति भाव । इय ज्योक् निरन्तर शीर्ष्ण —शिरसि मस्तिष्के वा आ-समन्तात् शमोप्यात् । शमविचारबीजाना वपन कुर्यान्न कदापि विषमानामित्यर्थ ।

भूयोऽपि वधूरक्षणार्थं पत्युर्विधेयमुपदिशति —

'असितस्य ते ब्रह्मणा कश्यपस्य गयस्य च ।
अन्त कोशमिव जामयोऽपि नह्यामि ते भगम् ॥
[अथर्व० १।१४।४]

इत्यनेन जामयोऽन्त कोश इव सर्वदा रक्षणीया इति निरूपित भवति ।

गृहस्थाश्रमप्रविष्टा स्त्री विदुषी भवन्ती मूर्धन्या वावदूककुशला स्यात् । पतिश्चापि तत्सम्मत्या एव समस्तगृहकार्यभार वहतु इत्यपि निर्दिशति श्रुति —

'अहं केतुरह मूर्धा हमुग्रा विवाचनी ।
ममेदनुक्रतु पति सेहानाया उपाचरेत् ॥ इति ॥

एव पूर्णतयाऽनुष्ठितब्रह्मचर्यव्रतानामेव कुमाराणां, कुमारीणाञ्च गृहस्थाश्रमे प्रवेशो निर्दिष्ट ।

'ब्रह्मचर्येण कन्या युवान विन्दते पतिम्' इति । तथैव युवाऽपि ब्रह्मचर्येण युवति पत्नीं विन्देतेति ध्वनित भवति । तदेतेन वृद्धबालविवाहोऽपि सुतरां परिहृतो वेदितव्य ।

वेदे विवाहसम्बन्धस्याविच्छेद्यत्वम्

स च विवाहसम्बन्धो मन्त्रविधिप्रणिबद्धग्रन्थिक, प्रतिज्ञातपतिपत्नीव्रतोदेवैरभ्यनुज्ञात पुनीतयज्ञाग्निसाक्षिक वरवधूपित्रोरनुमतो यावज्जीवनमविच्छेद्यत्वेन मिथो गुरुग्रन्थिनिगडितो वरीवर्त्ति इति प्राड् निरूपितं मन्त्रवर्णैरवबुध्यते । एतादृङ्नियमनियन्त्रित एव समाज सुख शान्ति समृद्धिपद्धतिञ्चावलम्बते । एष प्रणयसम्बन्ध न तात्कालिकोऽनियतो वा अपितु नित्यो यावज्जीवनकालस्थायी च । केवल मृत्युरेव तमपहर्तुं परिवृढ [1] अथवा कश्चिदप्रतिकार्य प्रत्यहव्यूहरूपो दृग्विशेष अशेषविशेषोपायैरप्रतिविधेय आपद्धर्मरूपो [2] नान्य कश्चिन्मनश्चाञ्चल्यप्रणोदित । रूपलावण्यतारतम्यपारम्पर्यपरिवेल्लित, प्रकामकामौच्छृङ्खल्यलालितो लाम्पट्याभिनिवेश । एव सत्येव दाम्पत्यप्रणयप्रसर प्रकर्षतरो भवन् उत्तरोत्तर वृद्धिमानमभिनन्दति सन्तानवितानलसितलतामण्डप समाश्रित्य । गार्हस्थ्यजीवनानन्दस्य चाधिरोहति पराकाष्ठाम् । इष्टापूर्तं, योगक्षेम चतुरस्रमुपलभते, नाशङ्क्यते चानिष्टनिकर । ॥

वेदे-एकपत्नीकमेव व्रत न बहुपत्नीकम्

एव सति निषिद्धे विवाहसम्बन्धोच्छेदे निसर्गत एव बहुपत्नी-परिणयोऽपि सुतरा निरस्त । तस्य कुत्रापि विधानासद्भावात् । एक एकामेव पत्नीं परिणयेत् । एव पत्न्यपि एकमेव पति वृणुयात् । तथा च भगिनी भ्रातृविवाहो नितरा निषिद्ध । 'यमयमीसूक्त'न्चैतदुपोद्बलकत्वेन प्रागेवोदाहृतम् ।

वेदे राजधर्म

'अहं राष्ट्री सगमनी वसूना चिकितुषी प्रथमा यज्ञियानाम् ।
तां मा देवा व्यदधु पुरुत्रा भूरिस्थात्रा भूर्यावेशयन्तीम् ।
मया सो अन्नमत्ति यो विपश्यति य प्राणिति य ईं शृणोत्युक्तम् ।
अमन्तवो मा त उप क्षियन्ति श्रुधि श्रुत श्रद्धिव ते वदामि ।
[ऋग्वेद १०।१२५ ३–४]

---

१ वस्तुत न क्षणिकसम्भोगलक्षण हि तद्विवाहो नाम । एष खलु दम्पत्योश्चिरजीवनमिलनरूप । नारी न मनाक् सम्भोगवस्तुरूपा अपितु सम्मान्या गृहिणीप्राज्ञीस्वरूपा च । न केवल दाम्पत्यस्य शान्तिर्विवाह स्थिरा किन्तु समाजस्य शान्तिरपि सुतरामनुसन्दधाति तम् इति विवेक ।

२. आपद्धर्मश्च—नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते पतौ ।
पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते ॥

श्रीणि राजाना विदथे पुरूणि परिविश्वानि भूषथ सदांसि।
[ऋग्वेद म० ३ सू० ३८]

एवमथर्वणि अपि राजसभाया मन्त्रिमण्डलस्य, राज्यकार्यस्य च सौकर्येण सञ्चालनार्थमतिदेशो विहित —

"विराड् वा इदमग्र आसीत्। सोदक्रामत्। सा सभायां न्यक्रामत्। सोदक्रामत्—सा समितौ न्यक्रामत्। सोदक्रामत् मन्त्रणे न्यक्रामत्॥
[अथर्व ८।१०।१–१२]

वेदे वैश्यधर्मः

राष्ट्रस्यार्थिकस्थिति समुन्नेतु वणिग्धर्म उपदिश्यते। निर्धन राष्ट्र परैरभिभूत सर्वदा दुःखभाजन सदवनतिगर्त्ते निपतति। अतो व्यापारोद्योगद्वारा धनधान्यसमृद्धि कर्त्तुमेव वैश्यैस्ततत प्रयत्नशीलै भवितव्यम्।

'इन्द्रमह वणिज चोदयामि स न एतु पुर एता नोऽस्तु।
नुदन्नराति परिपन्थिन मृग स ईशानो धनदा अस्तु मह्यम्॥
[अथर्व ८।१०।२–१२]

ये पन्थानो बहवो देवयाना अन्तरा द्यावापृथिवी सञ्चरन्ति।
ते मा जुषन्ता पयसा घृतेन यथा क्रीत्वा धनमाहरानि॥
[अथर्व ३ १५ २]

अत्र वणिग्धर्मनिरूपणपुरस्सर वाणिज्यस्य मौलिको राद्धान्त पल्लवित। धनेन धनवर्द्धनाय वणिग्भि रथनौतयायुयानादिभि स्थलजलगगनमार्गेण सञ्चरद्भि राष्ट्रस्य कोषवृद्धि सम्पादनीया। किञ्च—

येन धनेन प्रपण चरामि धनेन देवा धनमिच्छमाना।
तन्मे भूयो भवतु मा कनीयो अग्ने सातघ्नो देवा हविषा निषेध॥
[अथर्व ३।१५।५]

तच्च धन भूयो भवतु मा कनीय अल्पीय इति मन्त्रनिष्कर्ष। सर्वेऽपि जना राष्ट्रे धनवन्त श्रीमन्तश्च स्यु इति भाव।

वेदाना महत्त्वम्

वेदो हि विश्वप्रपञ्चस्य ज्ञानराशेरपूर्वो निधि। तेषा नित्यत्वमपौरुषेयत्वञ्च प्रायश सर्व प्राचीनाचार्यै स्वीकृतम्। भगवता कुल्लूकभट्टेन, मानवधर्मशास्त्रस्य टीकाकारेणोक्तम्—

"प्रलयकालेऽपि परमात्मनि वेदराशि स्थित"इत्युक्तिरपि वेदाना नित्यत्व व्यवस्थापयति। वेदमन्त्रेषु पठितान् शब्दानेवादाय लोके नामानि कृतानि आदौ,

इदमन्धतमं कृत्स्नं जायेत भुवनत्रयम् ।
यदि शब्दाह्वयं ज्योतिरासंसारं न दीप्यते ॥ इति ।

अत्र शब्दाह्वयं ज्योतिर्वेदमेव सङ्केतयति ।

वेदेऽपि अस्य वेदरूपस्य दिव्यवाव्यस्य अमरत्वं बलवदुपपाद्यते :—

'पश्य देवस्य काव्यं न ममार न जीर्यति', 'वाचा विरूपनित्यया' इत्यादीनि भूयांसि वेदवचांसि वेदस्य नित्यत्वं प्रति अङ्गुष्ठयन्ति इत्यत्र न सन्देहलेशोऽपि ।

ये खलु वेदान् ऋषिगणप्रणीतान् आमनन्ति तेषामप्येषोऽभ्युपगमः यदीश्वर-प्रेरितस्य ज्ञानस्यैव महर्षिभिः मन्त्ररूपेण रचना कृता परत्र सद्प्राप्तये इति । अत एव ते मन्त्रद्रष्टारः कर्तारश्चाभूवन् । तेषां नयेऽपि ज्ञानन्तु ईश्वरीयमेव, तस्य सर्वज्ञाननिधानत्वात् सर्वज्ञत्वात् । 'कविर्मनीषी'त्यादिपदैरलङ्कृतत्वाच्च । तदेव ज्ञानं महर्षिभिः मन्त्राकारेण परिणम्य वेदेषु सङ्कलितम् । मन्त्रगतज्ञानस्यापि ऋषिकर्तृस्वकल्पनायां तु तद्गतभ्रमप्रमादविप्रलिप्सा-व्याघातादिदोषाणां दुर्वारापत्तेस्तत्प्रामाण्यप्रसक्तिर्दुर्निवारैव । मन्त्रकृद्भिः महर्षिभिः कृता वेदा इत्यभ्युपगमेऽपि वेदानामीश्वरीयज्ञानत्वं तदवस्थमेव । न जातु मानया-ऽपि तद्विहन्यते । इति नास्ति भूयान् भेदः ऋषिकृतत्वस्वीकारेऽपि वेदानाम् । ऋषिकृतत्ववादिनोऽपि उपोद्वलकत्वेन मन्त्रानेव पुरस्कुर्वन्ति ।

तद्यथा—

'ब्रह्माणि ससृजे वसिष्ठः ।' [ऋ० ७ । १८ । ८]
'इयं गीर्मान्दार्यस्य' । [ऋ० १ । १६६ । १५]
'गोतमो नव्यमतक्षत् ब्रह्म ।' [ऋ० १ । ६२ । १३]
'ब्रह्माणि जनयन्ति विप्राः ।' [ऋ० ७ । २२ । ९] इत्यादि ।

अस्तु तावद् भवतु यद्वा तद्वा । परन्तु विश्वसाहित्ये वेदानां प्राचीनत्वं तु सर्वैरेव मुक्तकण्ठं स्वीकृतम् इति त्वपेतशङ्कम् ।

वेदाविर्भावकाल

'सृष्ट्युत्पत्तिसमकालमेवादिमहर्षीणां हृदयेषु वेदाः प्रादुरभूवन्' इत्येकः पक्षः । भगवतो ब्रह्मणः सकाशाल्लब्धसम्यग्ज्ञानज्योतिष्कैः ऋषिभिरेव वेदा रचिता इत्यपरः । परं ते कदाविर्भूताः कस्मिन् काले वा महर्षिभिः प्रणीता इति त्विदन्तया प्रतिपादयितुं न सुकरम् । तत्तत्साधनसामग्रीसौकर्यस्याभावात् । वस्तुतस्तु अलक्ष्यस्य परोक्षस्य वस्तुनो इदमित्थन्तया प्रतिपादनं कपोलकल्पितत्वादश्रद्धेयमेव । तादृश-निरतिशयातीतविषयस्येतिवृत्तरूपेणोल्लपनप्रवृत्तिस्तु गगनारविन्दमिवासम्भवकोटौ

निपतति । तथापि यथाकथञ्चिद् वेदानां कालनिर्णिनीषया प्रवर्त्तमाना भारतीया अभारतीया वा विद्वांसः यद् व्यवस्थापयन्ति तदिहोल्लिखितमगतिकतयेति ।

वेदे वर्णव्यवस्था

वेदपर्यालोचनेन विज्ञानं भवति यद् वर्णाश्चत्वारः सन्ति, ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्य-शूद्रभेदात् । यथाऽस्माकं वपुषि मुख, बाहू, ऊरू, पदञ्चेति चतुःसंख्याकानि अङ्गानि सन्ति तथैव समाजशरीरे ब्राह्मणादयः चत्वारोऽङ्गविशेषा एव सन्ति कार्यभारनिर्वहणार्थम् ।

तत्र ब्राह्मणा मुखस्थानीया विद्याध्ययनाध्यापनकुशला, विधायका, ज्ञान विज्ञानप्रसारका, धर्मशास्त्रप्रवर्त्तका, राज्यनियमव्यवस्थापका, विधिनिषेधानविधायका, परोपकारिणः, त्यक्तविशेषपरिग्रहा, तपःपुनीतविग्रहा, ब्रह्मतेजःसम्पन्ना, स्वल्पसाधना, कौपीनधना, राष्ट्रनीतिनिर्णायका, प्रजाप्रणेतारश्चेति 'ब्राह्मणोऽस्य मुखं' मित्यनेन निर्दिश्यते ।

क्षत्रिया धृतराष्ट्ररक्षणव्रता, राज्यपाला, राष्ट्रपतयः, सकलशास्त्रपारङ्गता, शस्त्रास्त्रविद्याकुशला, वीरा, अभीरवः, युद्धार्थबद्धपरिकरा, शासकाः, आयुधधना, योधना, क्षात्रधर्मसविग्रहा, न्यायाग्रहग्रहिला नीतिकुशला, तेजस्विनो, वर्चस्विनो, यशस्विनश्च, राष्ट्रनीतिसञ्चालका, प्राणिमात्रपरिपालका, बलिष्ठा, श्रेष्ठा, सहृदया, हृदयालवो, दयालवश्चेति 'बाहू राजन्यः कृतः' इत्यनेन समुच्यते ।

वैश्याश्च—व्यापारवृत्तिकुशला, अर्थशास्त्रपण्डिता, धनोत्पादननिपुणा, गतागततत्त्वज्ञा, कृषिविशेषज्ञा, खनिशास्त्रपारगता, राष्ट्रसम्पत्तिवर्द्धका, दानशीला, उन्मुक्तकरा, शिल्पकलाकलापप्रज्ञावन्तः, सकलायुधनिर्माणालङ्कर्मीणा, प्रवीणा, धनधान्यधुरीणा, धर्मपरायणा, राष्ट्रकृते त्यक्तसर्वपरिग्रहा, अतन्द्रा, अमन्दाश्च इति 'ऊरू तदस्य यद्वैश्यः' इत्यनेन विज्ञाप्यते ।

शूद्रा गतिमन्तः, अविश्रान्तश्रमा, सेवाहेवाकिनः, दृढाङ्गा, भक्तिपरिवृढाः, जागरूका, शिष्टा, विनम्रा, सशक्ता, स्वामिभक्ता, अज्ञातनकारा, भारवाहिनः, तपःपरायणा, अनिद्रालवो, हृदयालवश्चेति 'तपसे शूद्रम्-पद्भ्यां शूद्रः' इत्यनेनादिश्यते इति ।

सुप्रसिद्धे पुरुषसूक्ते 'ब्राह्मणोऽस्य मुखमासी'दित्यस्मिन् वर्णव्यवस्थाया निर्देशो विहितः । यदि समाजप्रसरः पुरुषाकारेण पल्लवितो भवेत्तर्हि ब्राह्मणो मुख-

स्थानीयः मुख्यः प्रधानो वा ज्ञानप्राधान्यात्। 'बाहू राजन्यः कृतः' क्षत्रियश्च बाहुस्थानीयः रक्षणप्रधानत्वात्। 'ऊरू तदस्य यद्वैश्यः' कोषसंरक्षणात्। 'पद्भ्यां शूद्रोऽजायत' शूद्रश्च पादस्थानीयः सेवाधर्मत्वात्। एवमिमे चत्वारो वर्णाः श्रुतिप्रतिपादिताः वेदे समुपदिष्टाः। तत्तद्वर्णकर्त्तव्यमनुसन्धाय यजुषि च आम्नातम् —

'ब्रह्मणे ब्राह्मणं, क्षत्राय राजन्यं, मरुते वैश्यं, तपसे शूद्रम्' इति।

अत्र मरुच्छब्देन मरुतो व्यापारो व्यपदिश्यते। तपसा च सेवाधर्मो निर्दिश्यते। यदा सर्वेऽमी वर्णाः सम्भूय कार्यं स्वस्वधर्मं चाऽनुतिष्ठन्ति तदानीमेव विश्वसमुन्नतिः सम्भवा। तथा चाम्नातम् —

यत्र ब्रह्म च क्षत्रञ्च उभौ सञ्चरतः सह।
तं देशं पुण्यं प्रज्ञेयं यत्र देवाः सहाग्निना ॥—यजु

इत्यादिभिर्मन्त्रलिङ्गैः सर्वेषां वर्णानां सायुज्यं, सहसञ्चारित्वं राष्ट्रोन्नति-मूलकत्वेनोपवर्णितम्।

इदमत्राबधेयम्—तत्र भवान् प्रजापतिः समारम्भे सृष्टिक्रमे प्रजानां हितकाम्यया, कामपि वर्णाश्रमलक्षणां शाश्वतिकीं मर्यादां समुद्भावयामास। ब्राह्मणाः क्षत्रियाः वैश्याः शूद्राश्चेति चत्वारो वर्णाः गुणकर्मानुगुण्येन निर्धारिताः। तत्र यजनादिषट्कर्मसु प्राधान्येन अधिकृताः ब्राह्मणाः सबभूवुः। क्षत्रियास्तु प्रजापालनरक्षणमायोधनं यजनाध्ययनदानानि चाङ्गीचक्रुः। कृषिकर्म-गोरक्षण-वाणिज्यानि यजनाध्ययनदानानि च परिजगृहुर्वैश्याः। शूद्राश्च पुनरवशिष्टाः पूर्वोक्तत्रिवर्णपरि-चर्यामाददिरे। एतस्या एव वैदिकमर्यादायाः परिरक्षणाय स्थिरीकरणाय च स्मृति-पुराणेतिहासादीनि शास्त्राणि प्रावर्तिषत इति।

तदिदानीं कतिपयानि रहस्यपूर्णानि सूक्तानि वेदतत्त्वावबोधनाय प्रस्तूयन्ते। देवता हि मन्त्रप्रतिपाद्यो विषयः इति प्राञ्चनिरदिक्षन्। 'यत्काम ऋषिर्यस्यां देवतायाम् आर्थापत्यमिच्छन् स्तुतिं प्रयुङ्क्ते तद्दैवतः स मन्त्रो भवतीति' यास्कः। अतः यद्देवताका मन्त्रास्तद्विषयप्रतिपादका एव खलु त इत्यवगन्तव्यम्। ऋग्वेदस्य प्रथममण्डलान्तर्गतस्यैकोनविंशतिसूक्तस्य प्रति त्यं मित्यादि ऋग्भिः कारीरीष्टिः कार्या। तथा चाश्वलायनसूत्रे निर्दिष्टम् 'वर्षकामेष्टिः कारीरी' इति। तत्र सूक्ते वृष्टि-क्रम क्व सम्भवति क्व वा निर्वर्तनीयमिति वैज्ञानिकं तत्त्वं समुपदिष्टं भवति इत्यनुसन्धेयम्॥

[1]'प्रति त्यम् चारुम् अध्वरम् गोपीथाय प्र हूयसे।
मरुद्भिः अग्न आगहि॥ १॥

---

१ 'प्रति त्यं'मिति नवर्चम् सूक्तम् अग्नि-मरुद्देवतात्मकम्।

मरुद्भिः अब्भूद्वायुविशेषैः मानसूनाह्वयैः सह अग्निरिति तेजोमात्रमत्रविद्युदाद्यात्मकमभिधत्ते। तन्मिश्रणेनैव वर्षकर्म जायते इत्याकूतम्।[1]

'नहि देवो न मर्त्यो महस्तव क्रतुं परः। मरुद्भिः अग्न आगहि ॥२॥

[2]ये महो रजसो विदुः विश्वे देवासो अद्रुहः। मरुद्भिः अग्न आगहि ॥३॥

ये उग्रा अर्कम् आनृचुः अनाधृष्टास ओजसा। मरुद्भिः अग्न आगहि ॥४॥

अर्कमुदकमुच्यते। ये मरुतः उग्रास्तीव्राः सन्तः उदकं अर्चितवन्तः वर्षणेन सम्पादितवन्त इति सायणः। कीदृशा मरुतः बलेन अनाधृष्टासः अतिरस्कृताः, सर्वेभ्योऽपि प्रबलाः।

ये शुभ्राः घोरवर्पसः सुक्षत्रासो रिशादसः। मरुद्भिः अग्न आगहि ॥५॥

(स्पष्टम्)

ये नाकस्याधिरोचने दिवि देवास आसते। मरुद्भिः अग्न आगहि ॥६॥

य ईङ्खयन्ति पर्वतान् तिरः समुद्रम् अर्णवम्। मरुद्भिः अग्न आगहि ॥७॥

आ ये तन्वन्ति रश्मिभिः तिरः समुद्रम् ओजसा। मरु० ...॥८॥

अभि त्वा पूर्वपीतये सृजामि सोम्यं मधु। मरुद्भिः अग्न आगहि ॥९॥

पूर्वपीतये पूर्वकाले प्रवृत्ताय त्वा सोम्यं मधुरस जलं सर्वतः सृजामि सम्पादयामीत्यर्थः।

ऋग्वेदे,अन्यदपि चमत्कारपूर्णं वरुणदेवताकं एकविंशत्यृचं सूक्तम्। 'यच्चिद्'-इत्यादिकम्। वरुणोऽत्र प्रजाभिर्वृतो राजाऽवगम्यते। वर्ण्यविषयपरामर्शात्। तदपि विदुषामवधानमर्हति। अत्र राज्ञः प्रजायाः कीदृशः सम्बन्धो भवेदिति निर्दिश्यते—

'यत् चित् हि ते विशो यथा प्र देव वरुण व्रतम्। मिनीमसि द्यविद्यवि ॥१॥

मा नो वधाय हत्नवे जिहीळानस्य रीरधः। मा हृणानस्य मन्यवे ॥२॥

वि मृळीकाय ते मनो रथीरश्वं न सन्दितम्। गीर्भिर्वरुण सीमहि ॥३॥

परा हि मे विमन्यवः पतन्ति वस्य इष्टये। वयो न वसतीरुप ॥४॥

[3]कदा क्षत्रश्रियं नरमा वरुणं करामहे। मृळीकायोरुचक्षसम् ॥५॥

---

१. सेयमृक् यास्केनैव व्याख्याता—त प्रति चारुमध्वर सोमपानाय प्रहूयते अग्नि मरुद्भि सहागच्छ। इति

२ हे अग्ने ये मरुत महो रजस महत उदकस्य वर्षणप्रकार विदुस्तैर्मरुद्भिरित्यन्वय इति सायण।

[रजो रजते, ज्योती रज उच्यते, उदक रज उच्यते, लोका रजासि उच्यन्ते]
इति निरुक्तम्

३. क्षत्रश्रिय नर उरुचक्षस वरुण करामहे। राजत्वेन वृणीमहे। प्रजाया मृडीकाय सुखायेति निष्कर्ष।

तदित्समानमाशाते वेनन्ता न प्रयुच्छतः । धृतव्रताय दाशुषे ॥६॥

वैदिकधर्मस्वरूपम्

वेदप्रतिपादितो धर्मो वैदिको धर्मः । वेदे ये ये सिद्धान्ता मानवसमुन्नतये प्रतिपादितास्ते धार्यन्ते यस्मिन् स एव वैदिकधर्मपदेन व्यपदिश्यते । वैदिकधर्मे, ईश्वर एव सर्वशक्तिमान् सृष्टिस्थितिप्रलयकर्त्ता व्यापकः अजरः अमरः शुद्धः बुद्धः मुक्तस्वभावश्च, जगन्नियन्ता, जीवेभ्यः शुभाशुभकर्मफलप्रदाता, न्यायशीलः, सर्वज्ञश्च स्वीकृतः । उक्तञ्च—

'स पर्यगाच्छुक्रमकायमव्रणमस्नाविरँ शुद्धमपापविद्धम् ।

कविर्मनीषी परिभूस्स्वयम्भूः याथातथ्यतोऽर्थान् व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्यः' ।

'एकं सत् विप्रा बहुधा वदन्ति' ।

स एव परमेश्वरः, इन्द्र-मित्र-वरुणाद्यनेकनामभिः स्मर्यते, गुणानुगुण्येन । अपिच—

ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्यां जगत् ।
तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्यस्विद्धनम् ॥

स एव ईश्वर उपास्यत्वेन निर्दिष्टः—

"ऋचोऽक्षरे परमे व्योमन्यस्मिन् देवा अधि विश्वे निषेदुः ।
यस्तन्न वेद किमृचा करिष्यति य इत्तद्विदुः त इमे समासते ॥
[ऋ० म० १ सूक्त १६४ मन्त्र ३९]

वेदे हि स्तुतिरूपेण, आख्यानरूपेण, विधिनिषेधरूपेण च तत्त्वविद्यावर्णनानि भवन्ति इति प्रागवोचाम । स ईश्वरः किंगुणः, किंकर्मा, किंस्वरूपः, किंशक्तिश्चेति-वर्णनपरेषु सूक्तेषु मुख्यतमानि अत्र स्थालीपुलाकन्यायेन पुरस्क्रियन्ते—

ऋग्वेदीयप्रथममण्डलस्य शततोत्तरचतुःपञ्चाशत्(१५४)तमं सूक्तं षड्चम् ।

विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्र वोचं यः पार्थिवानि विममे रजांसि ।
यो अस्कभायदुत्तरं सधस्थं विचक्रमाणस्त्रेधोरुगायः ॥१॥
—इत्यादिकम्

वाणी सूक्तम्

ऋग्वेदस्य दशममण्डले एकसप्ततितमसूक्तं भाषासूक्तसंज्ञया प्रसिद्धम् । तत्र इयं वेदवाणी कुतः कथं च प्रवृत्तेति सर्वमेवातिचारुतया वर्णितमतीव कौतूहलावहम् :—

सक्तुमिव तितउना पुनन्तो यत्र धीरा मनसा वाचमक्रत।
अत्रा सखायः सख्यानि जानते भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचि ॥२॥
यज्ञेन वाचः पदवीयमायन्तामन्वविन्दन्नृषिषु प्रविष्टाम्।
तामाभृत्या व्यदधुः पुरुत्रा तां सप्तरेभा अभि सं नवन्ते ॥३॥
उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम्।
उतो त्वस्मै तन्वं विसस्रे जायेव पत्य उशती सुवासाः ॥४॥
अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः सखायो मनोजवेष्वसमा बभूवुः।
आदघ्नास उपकक्षास उ त्वे ह्रदा इव स्नात्वा उ त्वे ददृश्रे ॥७॥
इमे ये नार्वाङ् न परश्चरन्ति न ब्राह्मणासो न सुतेकरासः।
त एते वाचमभिपद्य पापया सिरीस्तन्त्रं तन्वते अप्रजज्ञयः ॥९॥ इत्यादि

वेदे त्रितववाद

ईश्वर, जीव प्रकृतिश्चेति पदार्थत्रयं वेदे समुपवर्णितमुपलभ्यते —
'असच्च सच्च परमे व्योमन् दक्षस्य जन्मन्नदितेरुपस्थे।
अग्निर्ह नः प्रथमजा ऋतस्य पूर्व आयुनि वृषभश्च धेनुः [ऋ० १०-५-७]
त्रयः केशिन ऋतुथा विचक्षते संवत्सरे वपत एक एषाम्।
विश्वमन्यो अभिचष्टे शचीभिर्ध्राजिरेकस्य ददृशे न रूपम्॥[ऋ० १-१६४-४४]
द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते।
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति॥ [ऋ० १ १६४ २०]

एषु मन्त्रेषु संसारबन्धनिवहणाय ईश्वर- जीव- प्रकृतिश्चेति त्रयः पदार्था निर्दिष्टाः। अपि च —

तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः। दिवीव चक्षुराततम्।
[ऋ० १ २२-२०]

अत्र 'विष्णु' पदमीश्वरमभिधत्ते, 'सूरयश्च' जीवान्। 'दिवीव चक्षु' रिति प्रकृत्युपलक्षितं सूर्यम्। एतेनापि त्रैतवादो ध्वनितो भवति। किञ्च —
'यस्मान्न जातः परो अन्यो अस्ति य आविवेश भुवनानि विश्वा।
प्रजापतिः प्रजया संरराणस्त्रीणि ज्योतींषि सचते स षोडशी।
य० ८।३६॥

अत्र प्रजापति परमेश्वरं परामृशति, भुवनानीति प्रकृतिं, प्रजयेति च जीवजातमभिलक्षयति।

परमेश्वरस्य मुख्यं नाम ओम्

यद्यपि वेदे स परमेश्वरः, अग्नि मित्र-वरुणप्रभृतिभिरनेकनामभिः स्मर्यते तथापि तस्य मुख्यं नाम तु खलु 'ओम्' इत्येवाम्नातम्।

'ओ३म् ख ब्रह्म' [यजु० ४०]

कठोपनिषद्यपि :—

'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति, तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति।
यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पद संग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतत् ॥

[कठोप० वल्ली २ म० ५]

एव "यो अस्याध्यक्ष परमे व्योमन्सो अग वेद यदि वा न वेद" इत्याद्यनेकमन्त्रलिङ्गेष्वयमेवार्थ पल्लवित यत्परमेश्वरस्य मुख्यतम नामोमिति।

"ऋचोऽक्षरे परमे व्योमन् यस्मिन् देवा अधि विश्वे निषेदु "। . . . इत्ययमपि द्रढयति उक्तमेवार्थम्। परमेश्वरस्य ओम्नाम्नो मुख्यत्वादेव हेतोर्महर्षिपाणिनिमुनिना 'ओमभ्यादाने" इत्यनेन सूत्रेण प्रतिमन्त्र आदौ युज्यमानस्य ओमिति पदस्य प्लुतत्वमनुशासितमवगम्यते।

वेदे स्वराज्यप्रशस्ति

'आ यद्वामीयचक्षसा मित्र वय च सूरय । व्यचिष्ठे बहुपाय्ये यतेमहि स्वराज्ये ॥

[ऋग्वेद ५।६६।६]

यदज प्रथम सम्बभूव तत्स्वराज्यमियाय।
तस्मान्नान्यत्परमस्ति भूतम् ॥ अथर्व १०।७।३

एषु मन्त्रवर्णेषु स्वराज्यस्य महिमा गौरवञ्च वर्णितम्।

आत्मना मनसा वपुषा समुन्नतो मानवसमाज एव स्वराज्यपात्रता याति यतो नान्यत् किमपि भूत कल्याणकरतरमस्ति । तच्च स्वराज्य बहुभि विद्वद्भि पाय्य रक्षणीयमस्ति अत अस्माभि सूरिभि मित्रभावापन्नै ज्ञानपूर्वक तद्रक्षणीयमिति भाव ।

राष्ट्र भावना

ध्रुव ते राजा वरुणो ध्रुव देवो बृहस्पति ।
ध्रुव त इन्द्रश्चाग्निश्च राष्ट्र धारयतां ध्रुवम् ॥ [ऋग्वेद १०।१७३।५]
आ त्वाहार्षमन्तरभूर्ध्रुवस्तिष्ठाविचाचलि ।
विशस्त्वा सर्वा वाञ्छन्तु मा त्वद्राष्ट्रमधिभ्रशत । [ऋग्वेद १०।१७३।१]
इहैवैधि माप च्योष्ठा पर्वत इवाविचाचलि ।
इन्द्र इवेह ध्रुवस्तिष्ठेह राष्ट्रम् धारय ॥ [ऋग्वेद १०।१७३।२]
भद्रमिच्छन्त ऋषय स्वर्विदस्तपो दीक्षामुप निषेदुरग्रे।
ततो राष्ट्रं बलमोजश्च जातं तदस्मै देवा उपसनमन्तु ॥ [अथर्व १९।४१।१]

वेदे विश्वमेवाखिलं राष्ट्रत्वेनाभिमतम्। न जातु भौगोलिकभेदविभिन्नं देशविषया खण्डभूतम् यत्तद्वा देशविशेषानुगृहीतं राष्ट्रम्। तादृशराष्ट्रस्य राजा तादृशो भवेत् यं सर्वाः प्रजा वाञ्छेयुः। तादृशस्य एकच्छत्रवतो राज्ञो राष्ट्रं न जातु भ्रष्टाचारपद्धतिमवतरेत् इति भावः। स च तादृशगुणोपेतो नृपः पर्वत इवाचलस्सन् राष्ट्रं धारयति नान्यथेति विवेकः।

पृथिव्यादिभ्रमणविज्ञानम्

'सविता यन्त्रैः पृथिवीमरम्णादस्कम्भने सविता द्यामदृंहत्।
अश्वमिवाधुक्षद्धुनिमन्तरिक्षमतूर्ते बद्धं सविता समुद्रम्।
[ऋ० १०।१४९।१]

सविता आदित्यः यन्त्रैः पृथिवीमरमयद् अनारम्भणे अन्तरिक्षे सविता द्यामदृंहदश्वमिवाधुक्षद्धुनिमन्तरिक्षे मेघं बद्धमतूर्ते बद्धमतूर्ण इति वा त्वरमाण इति वा सविता समुदितारमिति कमन्यं मध्यमादेवमवक्ष्यत्। अस्मिन् मन्त्रे पृथिव्यादिभ्रमणं वर्णितम्।

सूर्यश्चक्षुर्ज्योतिप्रदः सर्वसुखकरश्च

महि ज्योति बिभ्रतं त्वा विचक्षण भास्वन्तं चक्षुषे मयः।
आरोहन्तं बृहतः पाजसस्परि वयं जीवाः प्रतिपश्येम सूर्य ॥
[ऋ० १०।३।३७]

हे विचक्षण! सूर्य महज्ज्योतिर्बिभ्रतं भास्वन्तं आरोहन्तं चक्षुषे मयः— चक्षुषे सुखकरं त्वां वयं जीवा प्रतिपश्येम प्रतिदिनं पश्येम। उदयतः सूर्यस्य नित्यदर्शनेन दृष्टिप्रसादो जायते इति भावः।

शन्नो भव चक्षसा शन्नो अह्ना शं भानुना शं हिमा शं घृणेन।
यथाशमध्वञ्छमसद् दुरोणे तत्सूर्य द्रविणं धेहि चित्रम् ॥
[ऋग् म० १०।३।३७।१०]

शैत्ये औष्ण्ये मार्गे गृहे वा यथाविधिसेवनेन सूर्यः विचित्रं द्रविणा-मारोग्यरूपं स्वतेजसा रश्मिना च प्रयच्छति।"

एकचक्रे सप्तरश्मिवति सूर्ये एवाखिलानि भुवनानि तस्थुः

'सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रमेको अश्वो वहति सप्तनामा।
त्रिनाभि चक्रमजरमनर्वं यत्रेमा विश्वा भुवनाधि तस्थुः॥
[ऋ० १।१६४।२]

एव—

नवो-नवो भवति जायमानोऽह्नां केतुरुषसामेत्यग्रम्।
भागं देवेभ्यो विदधात्यायन् प्रचन्द्रमास्तिरते दीर्घमायुः॥
—[ऋ० १०।८५।१९]

दिव्यरथ

अन्यत्रापि वेदेषु दिव्यरथवर्णनमुपलभ्यते विविधाशयम्। तदपि दिव्य रथनिर्माणविधिं सूचयति।

'इन्द्रस्य वज्रो मरुतामनीकं मित्रस्य गर्भो वरुणस्य नाभिः।
सेमां नो हव्यदातिं जुषाणो देव रथ प्रतिहव्या गृभाय॥ [यजु० २९।५४]

अपिच —

रथे तिष्ठन्नयति वाजिनः पुरो यत्र यत्र कामयते सुषारथिः।
अभीशूनां महिमानं पनायते, मनः पश्चादनु यच्छन्ति रश्मयः॥
[यजु० २९।४३]

दिव्या नौ

सुत्रामाणं पृथिवीं द्यामनेहसम् सुशर्माणमदितिं सुप्रणीतिम्॥
दैवीं नावं स्वरित्रामनागसम्, अस्रवन्तीमारुहेमा स्वस्तये॥
[अथर्व० ७।६।३]

इत्याद्या मन्त्रा अपि निर्दिष्टार्थमुपोद्बलयन्तोऽनुसन्धेया जिज्ञासा-कुतूहलिभिस्तत्रतत्रैवेति दिक्।

किञ्च —

'आ वां रथो अश्विना श्येनपत्वा सुमृळीकः स्ववाँ यात्वर्वाङ्।
यो मर्त्यस्य मनसो जवीयान् त्रिवन्धुरो वृषणा वातरंहा॥
[ऋ० १।११८।१]

हे अश्विनौ! वां श्येनपत्वा-श्येन इव शीघ्रपतनशीलः गमनशील इति यावत्। मर्त्यस्य मनसो जवीयान् त्रिविधबन्धनयुक्तः सुमृडीको रथो वातरंहा वायुवद्वेगवान् अस्तीति यावत्। ईदृशो रथस्तु वायुयानमेव भवितुमर्हति। अत्र सायणीयभाष्यमपि अमुमेवार्थं पुष्णाति।

अपिच —

अनश्वो जातो अनभीशुरुक्थ्यो रथस्त्रिचक्रः परिवर्तते रजः।
महत्तद्वो देव्यस्य प्रवाचनं द्यामृभवः पृथिवीं यच्च पुष्यथ॥"
[ऋ० ४।३६।१]

अत्रापि त्रिचक्रस्य[1] रथस्य[2] आकाशगामिनो व्योमयानस्य वर्णनं सुविशदमेव।

सूर्य आकर्षणेन पृथिव्यादिलोकान् स्वकक्षायामादधाति भ्रमयति च

एतद्विज्ञानार्थमधोऽङ्किता मन्त्रा अनुसन्धेयाः।

"यदा ते मारुतीर्विशस्तुभ्यमिन्द्र नियेमिरे।
आदित्ते विश्वा भुवनानि येमिरे।"
[ऋ० अ० ६ अ० १ व० ६ म० ८]

"यदा सूर्यममुं दिवि शुक्रं ज्योतिरधारयः।
आदित्ते विश्वा भुवनानि येमिरे॥"
[ऋ० अ० ६ अ० १ व० ६ म० ६]

"यदा ते हर्यता हरी वावृधाते दिवे दिवे।
आदित्ते विश्वा भुवनानि येमिरे॥"
[ऋ० अ० ६ अ० १ व० ६ म० ३]

यजुष्यपि :—

आ कृष्णेन रजसा वर्तमानो निवेशयन्नमृतं मर्त्यं च।
हिरण्ययेन सविता रथेना देवो याति भुवनानि पश्यन्॥
[यजु० अ० ३३ म० ४३]

व्यस्तभ्नाद्रोदसी मित्रो अद्भुतोऽन्तर्वावत्कृणोज्ज्योतिषा तमः।
वि चर्मणीव धिषणे अवर्तयद्वैश्वानरो[3] विश्वमधत्त वृष्ण्यम्।
[ऋ० अ० ४ अ० ५ व० १० मं० ३]

एवमन्यान्यपि हितोपदेशपराणि बहूनि सूक्तानि। तेषु कानिचित् अत्र उदाह्रियन्ते :—

श्रद्धासूक्तम्

सूक्तेऽस्मिन् पञ्च मन्त्राः सन्ति, तेषु श्रद्धाया प्रशस्तिरतिशयेनोपवर्णिता।

---

१. ज्योतिष्मन्तं केतुमन्तं त्रिचक्रं सुखं रथं सुषदं भूरिवारम्। चित्रामघा यस्य योगेऽधिजज्ञे तं वा हुवे अति रिक्तं पिबध्यै॥ [ऋ० ८।५८।३]

२. रथो रंहतेर्गतिकर्मणः। स्थिरतेर्वास्याद्विपरीतस्य रममाणोऽस्मिन्स्तिष्ठतीति वा रपतेर्वा रसतेर्वा। निरु० अ० ९ ख० ११

३. विश्वानरस्यादित्यस्य। निरु० अ० ९ ख० १२।

मानवजन्मसाफल्यार्थं, तत्त्वान्तरेषु श्रद्धा हि नाम प्रधानभावं भजते। श्रद्धया सर्वाणि कार्याण्यनायासेन सिद्धिसरणिमवतरन्ति। किन्नाम हि तद् यच्छ्रद्धया न साध्यम्—

श्रद्धयाग्निः समिध्यते, श्रद्धया हूयते हविः।
श्रद्धां भगस्य मूर्द्धनि, वचसा वेदयामसि॥
(ऋ० १०।१५१।१)

श्रद्धां देवा यजमाना वायुगोपा उपासते।
श्रद्धां हृदय्ययाकूत्या श्रद्धया विन्दते वसु॥४॥
श्रद्धां प्रातर्हवामहे श्रद्धां मध्यन्दिनं परि।
श्रद्धां सूर्यस्य निम्रुचि श्रद्धे श्रद्धापयेह नः॥५॥

संज्ञान-सूक्तम्

ऋग्वेदवदथर्ववेदेऽपि संज्ञानसूक्तमुपलभ्यते। तदत्यन्तरमणीयम्। सम्यग्ज्ञानं संज्ञानम्, तच्च सौहार्दे साम्मनस्ये परस्परप्रेमभावे च पर्यवस्यति—

सहृदयं साम्मनस्यमविद्वेषं कृणोमि वः।
अन्योऽन्यमभिहर्यत वत्सं जातमिवाघ्न्या॥१॥
अनुव्रतः पितुः पुत्रो मात्रा भवतु संमनाः।
जाया पत्ये मधुमतीं वाचं वदतु शान्तिवाम्॥२॥
मा भ्राता भ्रातरं द्विक्षन् मा स्वसारमुत स्वसा।
सम्यञ्चः सव्रता भूत्वा वाचं वदत भद्रया॥३॥
ज्यायस्वन्तश्चित्तिनो मा वियौष्ट
संराधयन्तः सधुराश्चरन्तः॥४॥
अन्योऽन्यस्मै वल्गु वदन्त एत।
सध्रीचीनान्वः संमनसस्कृणोमि॥५॥

अत्र मानवानां कल्याणाय कीदृशो मधुरो मनोहरश्चोपदेशः।

वेदे पशुपक्षिविशेषाणां वर्णनम्

वेदे मानवसमाजस्य हितकाम्यया वन्यानां सिंहादिदुष्टसत्त्वानां पक्षिविशेषाणाञ्च वर्णनं विशेषरीत्या कृतमवगम्यते। तत्र वन्यपशुषु सिंहस्य वर्णनं मसकृत् निर्दिश्यते। सिंहस्य गर्जनं, अद्रिनिवासः, धनुषा निग्रहणञ्च, शत्रुश्च सिंहोऽस्य तत्वर्तिषन्नोऽधिवासश्च मन्त्रेषु वर्णितः। गजस्य वर्णनमप्युपलभ्यते। ऋग्वेदे एतेनैव नाम्नोपपादितोऽपि प्रदर्शितः। तस्य च निवासो हिमाचलोपत्यकारण्यप्रदेशो निर्दिष्टः। वृषस्यापि नाम वेदे बहुश कीर्त्तितम्। वराहो, ग्राम्यो वन्यश्च महिषः, ऋक्षः, कपि, वानरजातिश्च नरसादृश्यवतौ, वनेच-

रत्वेन सङ्कीर्तिता। एवमेव मृगा, मेषा, अजा, गर्दभा, श्वानश्च वर्णिता। ग्राम्येषु पशुषु गावः अनीवोत्कृष्टत्वेन प्रस्तुता। गावश्च वेदे अघ्न्याशब्देनापि उच्यन्ते। शुक्लयजुर्वेदे गोघ्नस्य वधदण्डो विहित। वृषभाश्च उक्षाणश्च कृषिकर्मणे रथादिवाहनक्षेत्रकर्षणाय नियमेन प्रयोजनीयत्वेन सङ्कीर्तिताः। गोमेधयज्ञद्वारा गवां सवर्द्धनं वृषभाणाञ्च परिपालनं भूयसा समादरास्पदमिव कीर्तितम्। गोसदृशा प्राणिनो नाऽन्ये पशव। यद्यपि गोधनमिवाश्वधनमपि आदरणीयत्वेनाम्नातम्, तथापि तद् गोतुला नारोहति। तत्र युद्धेषु अश्वा रथवहनकर्मण्युपयोज्या। अश्वमेधयागश्चापि गोमेधवत् समादरणीयत्वेन निर्दिष्ट। तत्राश्वजाते सवर्द्धनं परिपालनञ्च सङ्कीर्तितम् राष्ट्रहिताय। वेदविदा मैतत्तिरोहितं यद्वेदे हिंसा-निषेध पदे-पदे उपलभ्यते। यजुर्वेदे—"यजमानस्य पशून् पाहि', 'पशून्मे पाहि' इति सुस्पष्टो निषेध। "मा मा हिंसी, अजा मा हिंसी, अविं मा हिंसीरिमं मा हिंसीर्द्विपादं पशुम्। मा हिंसीरेकशफ पशुं मा हिंस्यात् सर्वा भूतानि" इत्यादीन्यनेकानि वेदवचनानि प्राणिमात्रस्य हिंसाया निषेधप्रत्यायीपदम्। चतुष्पादवत् द्विपादस्यापि च हिंसा निषिद्धा। गोमांसभक्षणनिषेधोऽपि बलवत्तरो लभ्यते—

'एतद् स्वादीयो यदधिगव, क्षीरम् वा मांस वा तदेव नाश्नीयात्।
[अथर्व ९।६।९]-इति।

मांसभक्षण-निषेध,

गोमांसवदश्वादिपशुमांसभक्षेण मनुष्यमांसभक्षण च निषिद्धम्।

य. पौरुषेयेण क्रविषा समङ्क्ते यो अश्व्येन पशुना यातुधान।
यो अघ्न्याया भरति क्षीरमग्ने तेषां शीर्षाणि हरसा वि वृश्च॥
[ऋ० १०।८७।१६]

पुरुषाश्वादिमांसभक्षयितु शिरश्छेदो दण्डरूपेण विहित। गोदुग्धपरिहर्तुश्चापि।

एवमेव पक्षिणामपि वर्णनमुपलभ्यते। तत्र पतत्रिगणे नीरक्षीरविवेकित्वेन प्रसिद्ध हस अनेकश्निदर्शित। सोऽयं जले प्लवमानो विपनि च पतमान आम्नात। अस्य लोकप्रसिद्धा जलदुग्धविभेदनचातुरी नीर-सोमयो विभेदनकरी श्रूयते। नभसि पक्तिबद्धतया पतमानस्य सौन्दर्यशालिनोऽपि वर्णनं रमणीयता बिभर्ति। दाम्पत्यभावबद्धाश्चक्रवाका अपि वर्णिता। अथर्ववेदश्च चक्रवाकान् दाम्पत्यानुरागस्य निदर्शनत्वेन वर्णयामास। मयूरा विषापहरणनिपुणत्वेन शुकाश्च हरिद्वर्णत्वेन च संस्तुता। शुकानां पञ्जरबद्धता, मनुष्यवाचा उदीरणञ्चापि समुद्दङ्कितम्।

गम्यागम्योपदेश

ऋग्वेदे यम यमीसूक्तनाम्ना प्रसिद्धे सूक्ते संवादरूपेण गम्यागम्योपदेश कृत । तत्र यमस्य स्वसा यमी स्वभ्रातरि यमे आत्मनोऽनुराग प्रदर्शयति । स च भ्राता तदीयानुरागमस्थाने इतिकृत्वा प्रत्यादिशति —

'न तिष्ठन्ति न निमिषन्त्येते देवाना स्पश इह ये चरन्ति ।
अन्यमू षु त्व यम्यन्य उ त्वा परिष्वजाते लिबुजेव वृक्षम् ।
[ऋ० १०।१०।८]

हे यमि ! भ्रातुरन्यमेव त्व लिबुजेव वृक्षमालिङ्गितुमर्हसि न जातु भ्रातरमितिभाव ।

सूक्तान्तराणि देवताना, दैवतीकृताना वा पदार्थाना प्रशसार्थं प्रवृत्तानि संवादरूपेण, आख्यानविधया वृत्तान्तशैल्या वा । एवविधानि सूक्तानि विधिनिषेधमुखेन कमपि सात्त्विकमर्थं निर्दिशन्ति । तदत्र ऋग्वेदस्य दशममण्डलस्य चतुस्त्रिंशत्तमात्सूक्तात् कतिपयमन्त्रा द्यूतकारस्य करुणविलापव्याजेन कमपि मर्मस्पर्शमर्थमवीरयन्त समुदाह्रियन्ते —

"नीचा वर्तन्त उपरि स्फुरन्त्यहस्तासो हस्तवन्त सहन्ते ।
दिव्या अङ्गारा इरिणे न्युप्ता शीता सन्तो हृदय निर्दहन्ति ॥
स्त्रिय दृष्ट्वाय कितव ततापान्येषा जाया सुकृत च योनिम् ।
पूर्वाह्णे अश्वान् युयुजे हि बभ्रून्सो अग्नेरन्ते वृषल पपाद ॥
अक्षैर्मा दीव्य कृषिमित् कृषस्व वित्ते रमस्व बहु मन्यमान ।
तत्र गाव कितव तत्र जाया तन्मे विचष्टे सवितायमर्य ॥

अत्र द्यूतक्रीडात परिणतामात्मनो दुरवस्थामनुभवन् द्यूतासक्तिञ्च परित्यक्तुमक्षम अतितरां विषीदति । ततो द्यूतनिषेधपूर्वकं तन्निन्द्यतामुद्घोषयति ।

परमेश्वरस्य माहात्म्यम्

प्र तद्विष्णु स्तवसे वीर्येण मृगो न भीम कुचरो गिरिष्ठा ।
यस्योरुषु त्रिषु विक्रमणेष्वधिक्षियन्ति भुवनानि विश्वा ॥२॥
प्र विष्णवे शूषमेतु मन्म गिरिक्षित उरुगायाय वृष्णे ।
य इद दीर्घं प्रयतं सधस्थमेको विममे त्रिभिरित्पदेभि ॥३॥
यस्य त्री पूर्णा मधुना पदान्यक्षीयमाणा स्वधया मदन्ति ।
य उ त्रिधातु पृथिवीमुत द्यामेको दाधार भुवनानि विश्वा ॥४॥
तदस्य प्रियमभि पाथो अश्या नरो यत्र देवयवो मदन्ति ।
उरुक्रमस्य स हि बन्धुरित्था विष्णो पदे परमे मध्व उत्स ॥५॥

ता वां वास्तून्युश्मसि गमध्यै यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयासः ।
अत्राह तदुरुगायस्य वृष्णः परमं पदमवभाति भूरि ॥६॥

एषां तात्पर्यार्थः । योऽयं विष्णुः व्यापनशीलः परमेश्वरः स पार्थिवानि पृथिवीसम्बन्धीनि रजांसि अग्निवायुसूर्यरूपाणि लोकलोकान्तराणि निर्ममीते तस्य उरुगायस्य परमेश्वरस्य वीर्याणि वीरकर्माणि प्रावोचम् ।

स च विष्णुः गिरिष्ठाः कुचरः भीमः मृगसिंह इव स्वपराक्रमेण दुष्टानां हननशीलः शिष्टानाञ्च पालक इति शेषः । यमाश्रित्य सर्वाणि भूतानि त्रयो लोका निवसन्ति । यश्चैकः सन् विश्वानि भुवनानि धृतवान् यस्य महिम्ना स्वधया अन्नादिसामग्र्या, दिव्यामृतेन मधुरेण पूर्णानि भूतजातानि मदन्ति हर्षोपेतानि भवन्ति । अस्यैव विष्णोः प्रियं पाथः अन्तरिक्षं ब्रह्मलोकमिति वा । यत्र नरा विष्णुपदमिच्छन्तो यज्ञदानादिभिः मदन्ति तृप्तिमनुभवन्ति । अत एव विष्णोः व्यापकस्य परमेश्वरस्य उत्कृष्टे निरतिशयकेवलसुखात्मके पदे मधुरसस्य उत्सः निष्यन्दो वर्त्तते तमश्यामिति भावः । स हि खलु सर्वेषां सुकृतिनां बन्धुः तस्य पदं प्राप्तवता निरतिशय आनन्दः सम्भवति ।

तथा हे स्त्रीपुरुषौ वां युष्मदर्थं तानि गन्तव्यत्वेन प्रसिद्धानि धमितुं योग्यानि स्थानानि कामयामहे यत्र गावः ज्ञानरश्मयः अत्युन्नताः सर्वैराश्रयणीया अयासः अत्यन्तप्रकाशयुक्ताः विलसन्ति । अत्र कामानां वर्षितुः उरुगायस्य बहु स्तुत्यस्य वृष्णः परमेश्वरस्य पदं स्वमहिम्ना स्फुरति । समस्तमानवानां मोक्षपदं प्रकाशात्मकं गन्तव्यत्वेनात्रोपदिष्टमवभाति । नूनं परमेश्वरस्य माहात्म्यप्रदर्शकमिदं सूक्तम् ।

ऋग्वेदे एकमन्यदतिरहस्यमयं पञ्चदशार्चं सूक्तं इन्द्रस्वरूपवर्णनात्मकम् । इन्द्रशब्दोऽत्र परमेश्वरं अनेश्वरञ्चाभिधत्ते । यद्यप्यत्रैतिहासिकैरितिहासमाचक्षाणैरुच्यते 'पुरा किलेन्द्रादयो वैन्ययज्ञं समाजग्मुः । गृत्समदोऽपि महर्षिस्तत्राम । दैत्याश्चेन्द्रजिघांसया तत्र समागमन् । तान् दृष्ट्वा निर्जगामेन्द्रो यज्ञाद् गृत्समदाकृतिः । तदनु वैन्येन पूजितं यज्ञवाटान्निर्गच्छन्तं गृत्समदमपि दृष्ट्वा, अयमेव इन्द्र इति मन्यमानास्तमसुरा परिवव्रुः । नाहमिन्द्रः किन्त्वेवं गुणोपेतः स इत्यनेन सूक्तेन तान् प्रत्युवाच । अन्ये त्वेवं वर्णयन्ति गृत्समदस्य यज्ञे प्रविष्टमेकाकिनमिन्द्रं ज्ञात्वा असुराः परिवव्रुः । इन्द्रश्च यज्ञान्निर्गत्य गृत्समदरूपेण स्वर्गं जगाम । ततो असुरा अन्तः प्रविश्य, गृत्समदस्तु गतोऽयमेवेन्द्रो गृत्समदरूपेणास्ते इति तं जगृहुः । स तान् नाहमिन्द्रोऽयमिति 'यो जात' इति सूक्तेन प्रत्युवाच । परन्तु नैतत्तत्तु परमेश्वरः कीदृग्गुणोपेतः, राजा वा कीदृग्गुणोपेतेन भवितव्यमिति सूक्तेनानेनोपवर्ण्यते । न खल्विदमितिहासः । मन्त्रेषु गृत्समदादीनां चर्चाया नितरामसद्भावात् ।

तथाच

यो जात एव प्रथमो मनस्वान्देवो देवान् क्रतुना पर्यभूषत् ।
यस्य शुष्माद्रोदसी अभ्यसेतां नृम्णस्य मह्ना स जनास इन्द्रः ॥१॥

यः पृथिवीं व्यथमानामदृंहद् यः पर्वतान्प्रकुपिताँ अरम्णात् ।
यो अन्तरिक्षं विममे वरीयो यो द्यामस्तभ्नात्स जनास इन्द्रः ॥

यस्मान्न ऋते विजयन्ते जनासो यं युध्यमाना अवसे हवन्ते ।
यो विश्वस्य प्रतिमानं बभूव यो अच्युतच्युत्स जनास इन्द्रः ॥

यः शम्बरं पर्वतेषु क्षियन्तं चत्वारिंश्यां शरद्यन्वविन्दत् ।
ओजायमानं यो अहिं जघान दानुं शयानं स जनास इन्द्रः

द्यावा चिदस्मै पृथिवी नमेते शुष्माच्चिदस्य पर्वता भयन्ते ।
यः सोमपा निचितो वज्रबाहुर्यो वज्रहस्तः स जनास इन्द्रः ॥१४॥

अयमाशयः —

यः खलु सर्वप्रकारेण सर्वोत्कर्षमादधानः विश्वजिद्यज्ञमनुतिष्ठन् सर्वश्रेष्ठतया प्रथमः देवानां प्रधानभूतः मनस्विनामग्रगण्यः देवः द्योतमानः इन्द्रत्वेन जातः सर्वदेव वृतो रक्षकत्वेन देवान् प्रजाजनान् पर्यभूषत् । यो नृपः खलु अखिलान् वृत्ररूपान् शत्रुजनान् पराजित्य विश्वजिद्यज्ञं विधाय इन्द्रपदं प्राप्नोति—स एव पुरुषव्याघ्रः इन्द्रपदेनालङ्क्रियते इति प्राचीना परम्परा। स एव इन्द्रो राष्ट्रपती राजा वा भवेत। यस्य शुष्मात् बलात् द्यावापृथिव्यौ अबिभीताम् (भ्यसु भये) नृम्णस्य सैनादिबलस्य महिम्ना युक्तः स एव राजेतिपदयोग्य इति भावः । यो व्यथमानां पृथिवीं राष्ट्रमिति यावत् दृढां करोति । यश्च प्रकुपितान् पर्वतसदृशान् विपक्षान् स्थाने व्यवस्थापयति । अन्तरिक्षमुपलक्षणमेतद् वातावरणस्य । यश्च वायुमण्डलं वरीयो निर्माति यश्च तेजसा द्युलोकं अस्तभ्नात् स एव इन्द्रो भवितुमर्हति । यस्मादृते प्रजाजना विजयं न प्राप्नुवन्ति, अतः युद्ध्यमाना यमवसे रक्षणाय आह्वयन्ति । यश्च विश्वस्य राष्ट्रस्य प्रतिनिधिर्बभूव पर्वतानां पर्वत इव द्रढीयसां शत्रूणां च्यावयिता स एव इन्द्रपदभाक् ।

यस्मै इन्द्राय द्यावापृथिवी स्वयं प्रह्वीभवतः । यस्य बलात् पर्वता बिभ्यति यश्च वज्रबाहुः वज्रहस्तः स एव इन्द्रो भवेत । यस्य च राज्ये सोमः पय-आदि पेय

वस्तूनि पुष्कलानि यस्य वा राधः धनादिधान्यसामग्री च प्रवृद्धा भवति स एव, इन्द्रपदारूढो भवतु, नान्यः। सूक्तमिदं पक्षे ईश्वरपरत्वेनापि व्याख्येयम्।

मोक्षानन्द

मोक्षानन्दस्वरूपं वर्णयन् तदभ्यर्थनञ्च मन्त्रवर्णाराह:—

'यत्र ज्योतिरजस्रं यस्मिन् लोके स्वर्हितम्।
तस्मिन् मां धेहि पवमानामृते लोके अक्षित इन्द्रायेन्दो परिस्रव॥
[ऋ० मं० ९, सू० ११३,७]

'आ पवस्व दिशापते आर्जीकात् सोम मीढ्वः।
ऋतवाकेन सत्येन श्रद्धया तपसा सुत इन्द्रायेन्दो परिस्रव॥
[ऋ० ९।११३।२]

इत्यनेनैतदुक्तं भवति—स खलु मोक्षानन्दानुभवः सत्येन श्रद्धया तपसा चाध्यात्मिकज्योतिष्प्रदीप्त्या एव सम्भवति।

ज्ञानज्योतिरेव मोक्षमार्गपरिपन्थिनः समस्तान् प्रत्यूहव्यूहान् निवहाति, सर्वाणि च दुर्गाणि च पर्षदति। इत्याह:—

'जातवेदसे सुनवाम सोममरातीयतो निदहाति वेदः।
स नः पर्षदति दुर्गाणि विश्वा नावेव सिन्धु दुरितात्यग्निः॥
[ऋ० मं० १, सू० ९९, मं० १]

यस्य ज्योतिषा सोऽयमात्मा ज्योतिष्मान् भवति विश्वं चैतद् विभाति तं ज्योतिषां ज्योतिःस्वरूपं परमेश्वरं स्तौति:—

'एक एवाग्निर्बहुधा समिद्ध एकः सूर्यो विश्वमनुप्रभूतः।
एकैवोषाः सर्वमिदं विभात्येकं वा इदं वि बभूव सर्वम्।
[ऋ० ८।५८।२]

एकैव 'उषाः' इति पदं प्रकाशात्मकस्याद्वितीयस्य परमेश्वरस्य महिमानमवद्योतयति।

पुनर्जन्म विषय.

पुनर्जन्माधिकृत्यातिरमणीयं तत्त्वं ऋचो वर्णयन्ति:—

'असुनीते पुनरस्मासु चक्षुः पुनः प्राणमिह नो धेहि भोगम्।
ज्योक् पश्येम सूर्यमुच्चरन्तमनुमते मृडया नः स्वस्ति॥
[ऋ० ८।१।२३।६]

पुनर्मन पुनरायुर्म आगन् पुन प्राण पुनरात्मा म आगन्।
पुनश्चक्षु पुन श्रोत्र म आगन् ।
वैश्वानरो अदब्धस्तनूपा अग्निर्न पातु दुरितादवद्यात्। [यजु० ४।१५]
आ यो धर्माणि प्रथम ससाद ततो वपूषि कृणुते पुरूणि।
धास्युर्योनि प्रथम आविवेश यो वाचमनुदितां चिकेत॥
[अथर्व० का० ५ । अनु० १ । व० १ । म० २]

अन्यच्चाप्येक प्रजापतिदेवताक दशर्च सूक्त परमेश्वरस्वरूपवर्णन-परमतीव रमणीयम हिरण्यगर्भाख्यम् । अत्र परमात्मैव हिरण्यगर्भ तदुपाधि-भूताना पृथिव्यादीना भौतिकाना ब्रह्मण सकाशादुत्पत्ते तदुपहितत्वात्तदुत्पन्नत्व-व्यपदेश । 'भूतस्य जात पतिरेक आसीदिति' । स एव एकोऽद्वितीय सन् भूतस्य विकारजातस्य ब्रह्माण्डादे पतिरासीत् । यश्च पुन पृथिवीं उत द्याञ्च दाधार धारयतीत्यर्थ ।[1] 'कस्मै देवाय हविषा विधेम'? तस्मै हिरण्यगर्भरूपाय प्रजापतये हविषा-नमोवाचा परिचरेमेत्यर्थ । 'क' इति सुखनाम-सुखस्वरूपाय कस्मै, कमिति प्रजापति तस्मै प्रजापतय इति व्याख्यान्तराणि इति । अस्मिन् सूक्ते परमेश्वरस्यैकत्वप्रतिपादकानि वचनानि भूम्नाऽम्नातानि । 'एक इद् राजा जगत', 'य देवेषु अधि देव एक आसीत' इत्यादीनि । अन्ते च

'प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि परि ता बभूव
यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वय स्याम पतयो रयीणाम् ॥१०॥

तस्माद्द्वितीयस्य परमेश्वरस्य देवाधिदेवस्यानुकम्पयैव वय रयीणा सर्व-विधैश्वर्याणामाध्यात्मिकाधिभौतिकाना पतय स्वामिन भवितुमर्हाम इति भाव ।

किञ्चैकमन्यदपि अतिमहत्त्वपूर्ण, सच्चिदानन्दात्मकसर्वगतपरमात्म-देवताकमष्टर्च 'अह रुद्रेभिरिति'[2] रोचिष्णु सूक्तम् । सूक्तमिद वस्तुत परमेश्वरस्याद्भुतमहिम्न प्रदर्शकम् ।

'अह रुद्रेभि वसुभि चरामि अह आदित्यै उत विश्वदेवै ।

अहम् मित्रावरुणा उभा बिभर्मि अहम् इन्द्राग्नी इति अह अश्विना उभा[3] ॥१॥

---

१ छन्दसि लुङ्-लङ् लिट इति सार्वकालिको लिट् ।
२ ऋग्० १०।१२५ सू० ।
३ ऋग्० १०।१२५ सू० ।

अहं सर्वान्तर्यामी परमेश्वरः, रुद्रैः वसुभिः आदित्यैः विश्वदेवैश्च तत्तदात्मना चरामि । अहमेव मित्रावरुणौ, इन्द्राग्नी, अश्विनौ च धारयामि । ईश्वर एव सर्वेषामेषां जगत्कारणानां स्वयम्भूप्रभृतीनां धारकः सञ्चालकश्चेति आकूतम् । केचन सूक्तमिदं अहंपदमहिम्ना, ब्रह्मैकवादस्य मूलं मन्यमाना व्यवस्यापयन्ति 'सर्वं खलु अहं ब्रह्मेति' मयि हि सर्वं जगत् शुक्तौ रजतमिवाध्यस्तं सद्दृश्यते । माया च जगदाकारेण विवर्तते । तादृश्या मायाया आधारेण असङ्गस्यापि ब्रह्मण उत्पत्तिरित्यादि । तत्रेतरे विप्रतिपद्यन्ते । तेऽभ्युपगच्छन्ति यदत्र सर्वस्यास्य जगतोऽधिष्ठानरूपत्वेन भगवतः सर्वान्तर्यामिणः परमेश्वरस्यैव सत्ता प्रदर्श्यते न जातु जगद्ब्रह्मणोरैक्यं प्रस्तूयते । किञ्च —

अहं राष्ट्री सङ्गमनी वसूनां चिकितुषी प्रथमा यज्ञियानाम् ।
तां मा देवा व्यदधुः पुरुत्रा भूरिस्थात्रां भूर्यावेशयन्तीम् ॥ ३ ॥
[ऋ० १०।१२५।३]

अहम् एव स्वयम् इदम् वदामि जुष्टं देवेभिः उत मानुषेभिः ।
यम् कामये तम् उग्रं कृणोमि तं ब्रह्माणम् तम् ऋषिं तम् सुमेधाम् ॥५॥

अहम् रुद्राय धनुः आ तनोमि ब्रह्मद्विषे शरवे हन्तवै उ इति ।
अहम् जनाय समदं कृणोमि अहम् द्यावापृथिवी इति आ विवेश ॥६॥

ब्राह्मीं शक्तिमुद्दिश्य कीदृशं मनोज्ञं संस्तवनम् । वस्तुतः प्रशस्तकर्मणैव जनः लब्धेश्वरप्रसादः ब्रह्मत्वमृषित्वं सुमेधात्वं प्राप्तुं शक्नोति नान्यथेति 'यं कामये, ब्रह्माणं' इत्यादिना सूच्यते ।

वेदे आयुर्वेद-विज्ञानम्

आयुर्वेदो हि नाम आयुषो वेदः । 'आयुर्जीवितमुच्यते । जीवितं येन ज्ञातेन विद्यते लभ्यते वा स आयुर्वेदः । तदिदं आयुर्वेदशास्त्रमुपाङ्गमथर्ववेदस्य एवमायुर्वेदस्य वेदाङ्गत्वमभ्युपगते, सुतरां स्वीकृतं भवति यदायुर्वेदस्य मूलभूताः सिद्धान्ता वेदेषु तत्र तत्र गर्भीकृता अनुसन्धेया एव । वेदेषु बहुशो वैद्यकविषय उपलभ्यते । ऋग्वेदे उपाख्यानरूपेणोपवर्णितं विश्पलाया अश्विभ्यां जङ्घा-योजनम् । ऋज्राश्वस्य चक्षुषोरुन्मीलनम्, श्रोणस्य जानुः प्रगुणीकृतञ्च कस्य न कुतूहलं जनयन् । अन्यत्र ओषधीनां नामकीर्तनं प्रयोगश्चाप्युपदिष्टोऽवगम्यते । रोगाणां संज्ञाः, तेषां निरसनोपायाश्च वैस्तृत्येन वर्णिताः । अथर्ववेदेऽपि नाना रोगास्तद्धेतवः रोगप्रतीकाराश्चापि निर्दिष्टा विलोक्यन्ते । मान्त्रिकी चिकित्सापि भूम्ना तत्र पल्लविता । रोगविशेषाणां निरासाय मन्त्रविशेषं स्थापितानां

मार्जनजलाभिषेचनाभिमन्त्रणधूपनादीनामुपदेशः। शल्यप्रक्रिययाऽपि च विकृतानां शरीरावयवानां छेदनभेदनादिना रोगनिवहणम्। मन्त्रविद्यायामिव भेषजप्रयोगेणापि व्याधिप्रतीकारो यत्र तत्र बहुत्र समाम्नातो मन्त्रलिङ्गतः। भिषग्वरः विप्रः नानौषधीनां प्रभूतं संग्रहं कार्य इत्युपदिष्टं भवति।

यत्रौषधीः समग्मत राजानः समिताविव।
विप्रः स उच्यते भिषग्रक्षोहामीवचातनः॥
—[ऋक् १० ९७-६]—

शतं ते राजन् भिषजः सहस्रमुर्वी गभीरा सुमतिष्टे अस्तु।
[ऋग्वेद १-२४ ९]

एवं अथर्वण्यपि—

शतं ह्यस्य भिषजः सहस्रमुत वीरुधः। [अथर्व २ ९ ३]

त्रिदोषसिद्धान्त

आयुर्वेदीयचिकित्साशास्त्रस्य मूलभूतः सिद्धान्तः त्रिदोषसमाह्वयः। दूषयन्ति विकृतिमापादयन्ति शरीरं मनश्चेति ये ते दोषाः। ते च दोषाः द्विविधाः शारीर-मानसभेदात्। तत्र वायुः पित्तं कफश्चेति शारीराः। रजस्तमश्चेति पुनर्मानसौ। सत्त्वन्तु अविकारित्वान्नाटीकते दोषकोटिम्। गुण एव खलु स न स दोषपदव्यपदेशभाक्। इदमत्रावधेयम् विकृता एवामी वातपित्तकफा लभन्ते दोषसंज्ञां न पुनरविकृताः। अविकृतास्त्वमी धातुसंज्ञां भजन्ते। एवं रजस्तमस्यपि वैषम्यं गते एव दोषसंज्ञामवगाहेते। प्रकृतिस्थे ते गुणपदेन व्यपदिश्येते न जातु दोषसंज्ञयति विवेकः। अमी च दोषाः मलिनीकरणान्मला अप्युच्यन्ते। उक्तञ्च

शरीरदूषणाद्दोषा धातवो देहधारणात्।
वातपित्तकफा ज्ञेया मलिनीकरणान्मलाः॥ [शार्ङ्गधरः]

एवं चरकेऽपि —

वायुः पित्तं कफश्चोक्तः शारीरो दोषसंग्रहः।
मानसः पुनरुद्दिष्टो रजश्च तम एव च॥
[चरक सू० अ० १]

शास्त्रकारैस्तु अधिष्ठानभेदेन रोगा द्विविधाः, शारीरा मानसाश्चेति तत्र विकारमापन्ना वातादयः तत्तद्रोगाणामाभ्यन्तरकारणभूता रसरक्तादीनि दूष्याणि दूषयन्तो ये जनयन्ति शारीरभवान् रोगान् ते शारीराः। वैषम्य-

मापन्ने पुनः रजस्तमसी—तत्त्रोगाणामान्यन्तरकारणभूते कामक्रोधलोभमोहोन्मादविक्षेपविभ्रमादिरोगाधिष्ठानभूतं मनो दूषयन्तौ उपजनयतस्तांस्तान् रोगान् मनोभवान् ये ते मानसाः । तत्र सत्त्वस्य निर्मलत्वात् प्रकाशात्मकत्वात् गुणत्वमेव न दोषत्वमिति भावः । तदेषां त्रिदोषाणां गतिः क्षयोपचयस्वरूपावस्थानभेदात् त्रिविधा । क्षये एषां ह्रासः, उपचये एषां वृद्धिः प्रकोपो वा, स्वरूपावस्थाने च पुनः स्वाभाविकी स्थितिः प्रकृतिरथवा समत्वरूपा । तथा चोक्तं चरके 'क्षयः स्थानं वृद्धिश्च विज्ञेया त्रिविधा गतिः ।' तत्र क्षयवृद्धी विकृतिरूपे, स्थानं च समरूपं प्रकृतिस्थं न विकारभूतं, विकृतिस्तु स्वभावविपर्ययः, स च क्षयवृद्धिरूप एव इति दिक् । तदेवस्वरूपाणां वातपित्तकफात्मकानां त्रयाणां दोषाणां बीजभूतो मौलिकः सिद्धान्तोऽपि समीचीनतयोट्टङ्कितो दृश्यते वेदे सारतरोच्चयरूपेण तथाहि—

तं युञ्जाथां मनसो यो जवीयान् त्रिवन्धुरो वृषणा यस्त्रिचक्रः ।
येनोपयाथः सुकृतो दुरोणं त्रिधातुना पतथो विर्न पर्णैः ॥
[ऋ० १।१८३।१]

अत्र त्रिधातुरित्यनेन वातपित्तकफसमाख्या त्रिधातव एव परिलक्ष्यन्ते ।
त्रिर्नो अश्विना यजता दिवे दिवे परि त्रिधातु पृथिवीमशायतम् ।
तिस्रो नासत्या रथ्या परावत आत्मेव वातः स्वसराणि गच्छतम् ॥
[ऋग्० १।०४।७]

अग्निरस्मि जन्मना जातवेदा घृतं मे चक्षुरमृतं म आसन् ।
अर्कस्त्रिधातू रजसो विमानोऽजस्रो घर्मो हविरस्मि नाम ॥
[ऋ० ३।२६।७]

त्रिरा दिवः सवितर्वार्याणि दिवे दिवे आसुव त्रिर्नो अह्नः ।
त्रिधातु राय आसुवा वसूनि भग त्रातर्धिषणे सातये धाः ॥
[ऋग्० ३।०६।६]

महमपो अपिन्वमुक्षमाणा धारयं दिवं सदन ऋतस्य ।
ऋतेन पुत्रो अदितेर्ऋतावोत त्रिधातु प्रथयद्विभूम ॥ [ऋग्० ४।४२।४]

इत्यादिमन्त्रेषु त्रिधातुपदेन वातपित्तश्लेष्माण एव विवक्षिताः । त्रिधातुः, त्रिदोषः, त्रिमलः इत्यनर्थान्तरम् । त्रिदोषविज्ञानमेव एषां प्रतिपाद्यो विषयः । तत्र धातुसाम्यात्स्वास्थ्यं त्रिधातुवैषम्याच्च रोगः । दोषाः क्षीणा बृंहयितव्याः, कुपिताः प्रशमयितव्याः, वृद्धा निर्हर्तव्याः, समास्तु तादवस्थ्येन परिपालनीयाः स्वास्थ्यमभिलषद्भिर्भिषग्भिरनिशमिति भावः ॥

भाजनजलाभिषेचनाभिमन्त्रणधूपनादीनामुपदेश । शल्यप्रक्रिययाऽपि च विकृतानां शरीरावयवानां छेदनभेदनादिना रोगनिर्हरणम् । मन्त्रविद्यामिव भेषज-प्रयोगेनापि व्याधिप्रतीकारो यत्र तत्र बहुत्र समाम्नातो मन्त्रलिङ्गतः । भिषग्वर-विप्र नानौषधीनां प्रभूत संग्रह कार्य इत्युपदिष्टं भवति ।

यत्रौषधीः समग्मत राजानः समिताविव ।
विप्रः स उच्यते भिषग्रक्षोहामीवचातनः ॥
[ऋक् १० ९७-६]

शतं ते राजन् भिषजः सहस्रमुर्वी गभीरा सुमतिष्टे अस्तु ।
[ऋग्वेद १ २४ ९]

एवं अथर्वण्यपि—

शतं ह्यस्य भिषजः सहस्रमुत वीरुधः । [अथर्व-२ ९ ३]

त्रिदोषसिद्धान्त

आयुर्वेदीयचिकित्साशास्त्रस्य मूलभूत सिद्धान्त त्रिदोषसमाह्वय । दूषयन्ति विकृतिमापादयन्ति शरीरं मनश्चेति य ते दोषाः । ते च दोषा द्विविधा शारीर-मानसभेदात् । तत्र वायुः पित्तं कफश्चेति शारीराः । रजस्तमश्चेति द्वौ पुनर्मानसौ । स खलु अविकारित्वान्नालोकते दोषकोटिम् । गुण एव खलु स । न स दोषपदव्यपदेशभाक् । इदमत्रावधेयम् विकृता एवामी वायुपित्तकफा लभन्ते दोषसंज्ञां न पुनरविकृता । अविकृतास्त्वमी धातुसंज्ञां भजन्ते । एवं रजस्तमस्यपि वैषम्यं गते एव दोषसंज्ञामवगाहेते । प्रकृतिस्थे ते गुणपदेन व्यपदिश्येते न जातु दोषसंज्ञयेति विवेक । अमी दोषा मलिनीकरणान्मला अप्युच्यन्ते । उक्तञ्च

शरीरदूषणाद्दोषा धातवो देहधारणात् ।
वातपित्तकफा ज्ञेया मलिनीकरणान्मलाः ॥ [शार्ङ्गधर]

एवं चरकेऽपि —

वायुः पित्तं कफश्चोक्तः शारीरो दोषसंग्रहः ।
मानसः पुनरुद्दिष्टो रजश्च तम एव च ॥
[चरक सू० अ० १]

काशिकाकारैस्तु अधिष्ठानभेदेन रोगा द्विविधा शारीरा मानसा इति । तत्र विकारमापन्ना वातादयः सर्वरोगाणामाभ्यन्तरकारणभूता रसरक्तादीनि दूष्याणि दूषयन्तः प्रकुपिताः शरीरमवलम्ब्य रोगान् जनयन्ति ते शारीराः । वैषम्य

मापन्ने पुना रजस्तमसी—तत्तद्रोगाणामाभ्यन्तरकारणभूते कामक्रोधलोभमोहोन्मादविक्षेपविभ्रमादिरोगाधिष्ठानभूत मनो दूषयन्तौ उपजनयतस्तांस्तान् रोगान् मनोभवान् ये ते मानसा । तत्र सत्त्वस्य निर्मलत्वात् प्रकाशात्मकत्वात् गुणत्वमेव न दोषत्वमिति भाव । तदेषा त्रिदोषाणा गति क्षयोपचयस्वरूपावस्थानभेदात् त्रिविधा। क्षये एषा ह्रास, उपचये एषा वृद्धि प्रकोपो वा, स्वरूपावस्थाने च पुन स्वाभाविकी स्थिति प्रकृतिस्थता समत्वरूपा। तथा चोक्त चरके 'क्षय स्थान वृद्धिश्च त्रिविधा त्रिविधा गति'। तत्र क्षयवृद्धी विकृतिरूपे, स्थाने च समत्वरूप प्रकृतिस्थ न विकारभूत, विकृतिस्तु स्वभावविपर्यय, स च क्षयवृद्धिरूप एव इति दिक्। तदेवस्वरूपाणा वातपित्तकफात्मकाना त्रयाणा दोषाणा बीजभूतो मौलिक सिद्धान्तोऽपि समीचीनतयोट्टङ्कीकृतो दृश्यते वेदे सारतरोच्चयरूपेण तथाहि—

त युञ्जाथां मनसो यो जवीयान् त्रिवन्धुरो वृषणा यस्त्रिचक्र ।
येनोपयाथ सुकृतो दुरोण त्रिधातुना पतथो विर्न पर्णे ॥
[ऋ॰ १।१८३।१]

अत्र त्रिधातुरित्यनेन वातपित्तकफसमाख्या त्रिधातव एव परिसंख्यायन्ते ।

त्रिर्नो अश्विना यजता दिवे दिवे परि त्रिधातु पृथिवीमशायतम् ।
तिस्रो नासत्या रथ्या परावत आत्मेव वात स्वसराणि गच्छतम् ॥
[ऋग्॰ १।३४।७]

अग्निरस्मि जन्मना जातवेदा घृत मे चक्षुरमृत म आसन् ।
अर्कस्त्रिधातू रजसो विमानोऽजस्रो घर्मो हविरस्मि नाम ॥
[ऋ॰ ३।२६।७]

त्रिरा दिव सवितर्वार्याणि दिवे दिव आसुव त्रिर्नो अह्न ।
त्रिधातु राय आसुवा वसूनि भग त्रातर्धिषणे सातये धा ॥
[ऋग्॰ ३।५६।६]

अहमपो अपिन्वमुक्षमाणा धारय दिव सदन ऋतस्य ।
ऋतेन पुत्रो अदितेर्ऋतावोत त्रिधातु प्रथयद्वि भूम ॥ [ऋग्॰ ४।४२।४]

इत्यादिमन्त्रेषु त्रिधातुपदेन वातपित्तश्लेष्माण एव विवक्षिता । त्रिधातु, त्रिदोष, त्रिमल इत्यनर्थान्तरम् । त्रिदोषविज्ञानमेव एषा प्रतिपाद्यो विषय । तत्र धातुसाम्यात्स्वास्थ्य त्रिधातुवैषम्याच्च रोग । दोषा क्षीणा बृंहयितव्या, कुपिता प्रशमयितव्या, वृद्धा निर्हर्तव्या, समास्तु तादवस्थ्येन परिपालनीया स्वास्थ्यमभिलष्यद्भिर्विद्वद्भिरिति भाव ॥

शल्यक्रियया रोगनिवर्हणम्

वि ते भिनद्मि मेहनं वि योनिं वि गवीनिके ।

वि मातरं च पुत्रं च वि कुमारं जरायुणाव जरायु पद्यताम् ॥

[अथर्व० १।११।५]

अत्रानीव क्लिष्टरोगेषु गर्भिण्या चिकित्सा शस्त्रक्रिययोपदिष्टा ॥ 'भिनद्मि' पदेन भेदनं छेदनञ्चोपदिश्यते । क्लिष्टप्रसवकर्मणि यदा मातुर्वा पुत्रस्य वा जीवनं सङ्कटापन्नं तदा शल्यक्रियया जीवनं रक्षेत् क्रियाकुशलः शल्यतन्त्रतत्त्वज्ञः ।

वेदे अलङ्कारोपदेश

वेदेषु यथा अनेका विद्या, बहूनि विज्ञानानि, शिल्पकला गणित-ज्यौतिष-शास्त्राणि बीजरूपेणोपदिष्टानि, तथैवालङ्कारनिर्देशोऽप्यतिरमणीयतया समाविष्टोऽवगम्यते । प्रायशः प्रमुखाः सर्वे एवालङ्काराः दृग्गोचरीभवन्ति । तेषु कतिचन दिङ्मात्रदिशाऽत्र पुरस्सरीक्रियन्ते सहृदयहृदयाह्लादनाय —

तत्र तावद्-उपमाऽलङ्कारः—

"सूर्यो देवीमुषसं रोचमानां मर्यो न योषामभ्येति पश्चात् ॥"

[ऋग्० १।११५।२]

'स नः पितेव सूनवेऽग्ने सूपायनो भव । सचस्वा नः स्वस्तये ॥

[ऋग्० १।१।९]

अत्र 'मर्यो न योषामित्यत्र 'न' इतीवार्थे ।

तल्लक्षणञ्च 'साधर्म्यमुपमाभेदे' इति ।

अतिशयोक्तिः—

'यदिन्द्र यावतस्त्वमेतावदहमीशीय ।

स्तोतारमिद्दिधिषेय रदावसो न पापत्वाय रासीय ॥

[ऋ० ७।३२।१८]

हे इन्द्र ! यदि यावदैश्वर्यं तवास्ति तावन्मम स्यात्तदा, तर्हि स्तोतृगणान् धनदानेनोपकुर्याम् । इत्यादि । अत्र असम्भाव्यमपि इन्द्रैश्वर्यं सम्भावितमित्यतिशयोक्तिः । तल्लक्षणञ्च 'प्रस्तुतस्य यदन्यत्वमित्यादि' (रसगङ्गाधरे)

दृष्टान्तालङ्कारः—

'यद्धरिणो यवमत्ति न पुष्टं पशु मन्यते ।

शूद्रा यदर्यजारा न पोषाय धनायति ॥

अत्र यथा हरिणो यवमदन् न पुष्ट इति मन्यते [illegible] निमित्तं भवति

क्षेत्रिणः तया व्यवायमुपेता शूद्रा न धन लब्धवतीति मन्यते किन्तर्हि व्यभिचारिणी-यमिति कोपनिमित्तं भवति । इत्यस्मिन्नर्थे द्वयोरपि वाक्यार्थयोः बिम्बप्रतिबिम्ब-भावस्य सद्भावनात्साधीयान् दृष्टान्तः । तल्लक्षणञ्च—

'प्रकृतवाक्यार्थघटकानामुपमादीनां साधारणधर्मस्य च बिम्बप्रतिबिम्ब-भावो दृष्टान्तः" इति ।

अपिच :—

'अहरहरप्रयावं भरन्तोऽश्वायेव तिष्ठते घासमस्मै । रायस्पोषेण समिषा मदन्तोऽग्ने मा ते प्रतिवेशा रिषाम ॥ (यजु० ११।७५)

अत्रापि बिम्बप्रतिबिम्बसद्भावाद् दृष्टान्तालङ्कारः न तूपमेति ।

रूपकालङ्कार :—

'यः कुक्षिः सोमपातमः समुद्र इव पिन्वते ॥ [ऋ० १।८।७]

अत्र सोमपातमे इन्द्रे कुक्षित्वारोपाद्रूपकम् । उक्तञ्च—

'तद्रूपकमभेदो य उपमानोपमेययोः ।' इति

अर्थान्तरन्यास :—

मा त्वा सोमस्य गल्दया सदा याचन्नहं गिरा ।
भूर्णिं मृगं न सवनेषु चुक्रुधं क ईशानं न याचिषत् ॥

इत्यत्र 'क ईशानं न याचिषत्' इति सामान्येन वाक्यार्थेन विशेषस्य मेधा-तिथिकर्तृकस्य इन्द्रकर्मकयाचनस्य समर्थनात् अर्थान्तरन्यासः । उक्तञ्च काव्य-प्रकाशे — 'सामान्यं वा विशेषेण तदन्येन समर्थ्यते ।
ज्ञेयः सोऽर्थान्तरन्यासः साधर्म्येणेतरेण वा ॥

व्यतिरेकालङ्कार :—

'भूरा अमूर न वयं चिकित्वो महित्वमग्ने त्वमङ्ग वित्से ॥ [ऋ० १०।६।४]

इत्यत्र वयं मूरा त्वञ्चामूर इति व्यतिरेकः ।

उत्प्रेक्षा :—

'अस्येदु भिया गिरयश्च दृढा, द्यावा च भूमा जनुषस्तुजेते ॥
[ऋ० १।६१।१४]

अत्र, इन्द्रस्य भिया गिरीणां दृढत्वं, द्यावाभूम्योश्च कम्पनं संभाव्यते । तस्य सम्भावनस्येवादिशब्दासद्भावादपि गम्यत्वादगम्योत्प्रेक्षालङ्कारोऽयम् । इत्याद्या बहवोऽलङ्कारा अपि वेदेषु निर्दिष्टा दृश्यन्त इति ।

सामाजिक व्यवस्था

रुचं नो धेहि ब्राह्मणेषु रुचं राजसु नस्कृधि ।
रुचं विश्येषु शूद्रेषु मयि धेहि रुचा रुचम् ॥ [यजु० १८।४८]

अक्षण्वन्त कर्णवन्त सखायो मनोजवेषु असमा बभूवु ।
आदघ्नास उपकक्षास उ त्वे ह्रदा इव स्नात्वा उ त्वे ददृश्रे ॥
[ऋ० १०।७१।७]

सं गच्छध्वं सं वदध्वं सं वो मनांसि जानताम् ।
देवा भागं यथा पूर्वे सञ्जानाना उपासते ॥ [ऋ० १०।१९१।२]

इत्यादिषु मन्त्रेषु ब्राह्मणादिचतुर्वर्णेषु कीदृशं साम्यं तेजश्च परस्परञ्च साम्मनस्यं भवेदिति समासतः प्रपञ्चितम् । यद्यपि मनोजवेषु ते असमाः सम्भवेयुः परं परस्परं सखायः सन्तः स्वस्वधर्मं सम्मननानुतिष्ठन्तु सभार्जिहितपरायणाः । न तेषु कश्चिज्ज्येष्ठो नापि कनिष्ठः । तथाच —

अज्येष्ठासो अकनिष्ठास एते सं भ्रातरो वावृधुः सौभगाय ।
युवा पिता स्वपा रुद्र एषां सुदुघा पृश्निः सुदिना मरुद्भ्यः ॥
[ऋ० ५।६०।५]

वेदतत्त्वज्ञानम्

सामान्यदिशा, विहगावलोकनेन, विज्ञायते, यद्वेदेषु गणनातीतानां लोकोपयोगिविषयाणां निर्देशाः कृताः । यथा वर्णनमतीव रोचिष्णु हृदयङ्गमञ्च । तद्दिङ्मात्रमिहोपवर्ण्यते संक्षेपेण ।—तत्र तावज्ज्योतिषम् ।

ज्योतिर्विज्ञानस्य खगोलस्य चर्चाऽपि हृदयावर्जिका । सूर्यस्य रथः ५०५९ योजनं प्रचलति । गतिमान् प्रतिदण्डं, तस्य ७९ योजनमितम् । उषाश्च सूर्योदयाद् दण्डपूर्वमुपयाति [१।१२३।८]

द्वादशराशीनां पञ्चर्तूनामप्युल्लेखोऽपि वेदे दृश्यते [१।१६४।१३] । हेमन्तशिशिरमेकीकृत्य ऋतवः पञ्च एवाभिमता इति प्रतिभाति । मलिम्लुचापरनामधेयस्य मलमासस्यापि [१।२५।८] वर्णनं विवृतम् । सूर्यग्रहणमप्युपदिष्टम् [५।४०।५९] । सति दक्षिणायने सूर्ये वृष्टिर्भवति । सूर्यरश्मिसम्पातेनैव चन्द्रमा प्रकाशते न स स्वयं ज्योतिष्मान् इति निगदितम् । नगरेषु लौहमयानि स्वर्णमयानि गृहाणि सम्भवन्ति । सिंहादयो हिंस्रप्राणिनो हन्तव्या [७।२८।१७] सुवर्णमुद्रोपवर्णनम् [८।७८।६१] शतधारा कृतस्य वज्रस्य विवरणम् । अश्वः, उष्ट्रः, हस्ती, गौः, इत्यादिपशूनां ग्राम्यत्वं प्रसाधनीयमिति निर्दिष्टम् [८।५६।१२२४] पूर्वाफाल्गुनी उत्तराफाल्गुनी, मघा इत्यादिवर्णनमपि । पृथिव्यादिभ्रमणं, ध्रुवादयनीनिर्देशो वेदे ज्योतिर्विद्याविज्ञानबीजं प्रमाणयति । सूर्यदेवताकमेवैकं सूक्तमृक्षच 'चित्रं देवानां' मित्यादि सूर्यस्य धर्माणि विवृण्वदतीव रोचिष्णु प्रतिपन्नम् ।

चित्रं देवानामुदगादनीकं,[1] चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः।
आप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च ॥

देवानां–दिव्यरश्मीनां अनीकं तेजःसमूहरूपं, चित्रमाश्चर्यकरं मित्रवरुणाग्नेश्चैत्येतदुपलक्षितजगतः प्रकाशकम् सूर्यमण्डलमुदगात् उदयमाससाद। द्यावापृथिव्यन्तरिक्षञ्च आ प्राः अपूरयत् स्वीयेनतेजसा इति भावः। नूनं सोऽयं सूर्यः जगतस्तस्थुषश्चात्मा। जङ्गमस्थावरात्मकस्य सकलजगतः गतिप्रदायकः। उदिते सूर्ये जडीभूतं मृतप्रायमखिलं जगत्पुनश्चेतनतां प्रयातीति सूर्ये[1] आत्मत्वव्यपदेशः।

'सूर्यो देवीमुषसं रोचमानाम्मर्यो न योषामभ्येति पश्चात्।
यत्रा नरो देवयन्तो युगानि प्रतन्वते प्रति भद्राय भद्रम् ॥

सूर्यः मर्त्य इव योषां, रोचमानामुषसं पश्चादभ्येति। यस्यामुषसि जातायां भद्राय आत्मकल्याणाय भद्रं कर्म वितन्वते। युगानि युग्मानि भूत्वा पत्नीभिः सहिता यज्ञादिकर्माणि विस्तारयन्तीत्यर्थः।

भद्रा अश्वा हरितः सूर्यस्य चित्रा एतग्वा अनुमाद्यासः।
नमस्यन्तो दिव आ पृष्ठमस्थुः परि द्यावापृथिवी यन्ति सद्य ॥३॥

सूर्यस्य हरितः हरितनीलादिविचित्रा—चित्रविचित्रवर्णा अश्वा रश्मयः एतग्वा–गन्तव्यमार्गं गन्तारः दिवः पृष्ठमस्थुः आतिष्ठन्ति। सद्य, द्यावापृथिवी परियन्ति व्याप्नुवन्ति। अभिव्याप्य च किं कुर्वन्ति, इत्यत्राह—

तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महित्वं मध्याकर्तोर्विततं सं जभार।
यदेदयुक्त हरितः सधस्थादाद्रात्री वासस्तनुते सिमस्मै ॥४॥

प्राङ्निर्दिष्टं सूर्यस्य तद्देवत्वं तन्महत्वं यत्कर्मणो मध्य एव यद् विततं रश्मिजातं सञ्जभार संहरति। यदेत् यस्मिन् काले हरितः रश्मीन् सधस्थादस्मात् मण्डलात् अयुक्त–अन्यत्र संयुक्तान् करोति तद् रात्री निशा वासः तमोलक्षणं पटं सिमस्मै–सर्वस्मै भूमण्डलाय विस्तारयतीत्यर्थः।
अस्तङ्गते हि सूर्ये निशा स्ववितानं तनुते इत्यर्थः।
पुनः किं करोति सूर्यः—

तन्मित्रस्य वरुणस्याभिचक्षे सूर्यो रूपं कृणुते द्योरुपस्थे।
अनन्तमन्यद्रुशदस्य पाजः कृष्णमन्यद्धरितः सं भरन्ति ॥५॥

तस्य मित्रावरुणेत्युभयोपलक्षितस्य सर्वजगतः अभिचक्षे प्रकाशनाय नभसः मध्ये, रूपं हरितारुणनीलपीतादिसप्तवर्णात्मकं कुरुते। अस्य अनन्तं बलं

1. "प्राण प्रजानामुदयत्येष सूर्यः" इत्यन्यत्रापि वेदे।

अत्यत् तमसो भिन्न, श्वेतवर्णं तेज समरन्ति । इति सूर्य एव रश्मिद्वारा वनलतातरकुसुम फलादिषु वर्णजात सभृत्य नानारूप ददातीत्यर्थ ।

किञ्च—

अद्या देवा उदिता सूर्यस्य निरहस पिपृता निरवद्यात् ।
तनो मित्रो वरुणो मामहन्तामदिति सिन्धु पृथिवो उत द्यौ ॥६॥

इमे सूयस्य उदिता देवा रश्मय अहस दोषात् निष्क्रम्य तान् दूरीकृत्य पिपृता अस्मान रक्षयन्त्वित्यथ । एव मित्रादय[1] षड्देवता अपि अस्मान् पालयन्तु ।

वेदा यो वीना पदमन्तरिक्षेण पतताम् ।
वेद नाव समुद्रिय ॥७॥
वेद मासो धृतव्रतो द्वादश प्रजावत ।
वेद य उपजायते ॥८॥
× × ×
निषसाद धृतव्रतो वरुण पस्त्या ३ स्वा ।
साम्राज्याय सुक्रतु ॥१०॥
× × ×
त्व विश्वस्य मेधिर दिवश्च ग्मश्च राजसि ।
स यामनि प्रति श्रुधि ॥२०॥
उदुत्तम मुमुग्धि नो वि पाश मध्यम चृत ।
अवा धामानि जीवसे ॥२१॥

स पूर्वोक्त शोभनकर्मा वरुण प्रजासु साम्राज्याय निषीदतु । स च आकाशमार्गेण पतता विमानाना, ज्ञाता, निर्माता समुद्रियनौकानाञ्च सञ्चालको भवतु ।

यश्च द्वादशमासान त्रयोदशमधिक मासञ्च परिचिनोति स विश्वस्य अद्वितीयो मेधावी द्युलोकभूलोकयोर्मध्ये तेजसा विराजमानो भवतु । अतीव तेजस्वीत्यर्थ किञ्च प्रजा रक्षिष्यामीति प्रतिज्ञावान् प्रजाना योगक्षेमप्रसाधको भवत्वित्यर्थ ॥७॥ तदाभिर्ऋग्भी राजा कोदृशेन भाव्यमिति निर्दिष्ट भवति । इत्यर्थान्तरमपि ध्वन्यते । धृतव्रत क्षत्रश्रिय, सुक्रतुरित्यादि विशेषणानि सुतरामर्थवन्ति प्रतिभान्ति ।

---

१. मित्र प्रमीतेस्त्रायकोऽहरभिमानी देव । वरुणोऽनिष्टाना निवारयिता रात्र्यभिमानी । अदितिरखण्डनीया अदीना देवता । सिन्धु, स्यन्दनशीलोदकाभिमानिनी देवता । पृथ्वी भूलोकस्याधिष्ठात्री देवता । द्यौ द्युलोकस्य, इति सायण ।

अथ यजुर्वेदः

यथा ऋग्वेदः विविधपदार्थानां स्तोत्रलक्षणाभिः ऋग्भिर्घटितत्वा-दन्वर्थनामा, स्तुत्यर्थादृच्धातोर्निष्पन्नः तथैव यजुर्वेदोऽप्ययं यज्ञयागादिक्रियाकलापा-नुरोधेन मन्त्रघटितत्वात् अन्वर्थनामा, देवपूजासंगतिकरणदानार्थकाद्यजते-र्निष्पन्नः। ऋग्भिः स्तुवन्ति यजुर्भिर्यजन्तीति तद्व्युत्पत्तेः।

सोऽयं यजुर्वेदः चत्वारिंशद(४०)ध्यायघटितः त्रिशतोत्तरत्रि(३०३)भि-रनुवाकैर्निबद्धः पञ्चसप्तत्युत्तरैकोनविंशतिशत (१९७५) मितकण्डिकाभिर्मण्डितः २९६२५ शब्दैरलंकृतः, ८८८७५ मिताक्षरैः संवलितश्च। कर्मकाण्डानुरोधेनास्य प्रथमेऽध्याये दर्शपूर्णमासौ, द्वितीये—पिण्डपितृयज्ञ:, तृतीये चाग्निहोत्रं चातुर्मास्येष्टिः, चतुर्थादारभ्याष्टमाध्यायपर्यन्तमग्निष्टोमविधानम्, सोमयागः। नवमे वाजपेयो राजसूययज्ञश्च। दशमे सौत्रामणिः। पुनरेकादशादष्टादशपर्यन्तं 'अग्निचयन'-प्रकरणम् उखाभरणं, चितयः, रुद्रः शतरुद्रियम्, वसोर्धारा, राष्ट्रभृत्। एकोन-विंशतितमाध्यायात्परिशिष्ट आरभ्यते। ततो विंशत्येकविंशतितमे च सोमसम्पादन-विधिः। तदनु पञ्चविंशतिपर्यन्तमश्वमेधप्रसंगः। पुनः शेषे च पुरुषमेध-सर्वमेध-पितृमेधादिविवरणञ्च प्रपञ्चितम्। चत्वारिंशत्तमोऽध्यायश्च ईशावास्योपनिष-द्रूपेण पर्यवसितः। इति संक्षेपतः यजुर्विषयविवृतिः।

वस्तुतो यजुर्वेदे मानवसमाजसमुन्नत्यर्थं वर्णाश्रमव्यवस्थानिर्देशव्यति-रिक्तं अध्यात्मान्यपि इत्थिकर्तव्यतोपदेशपराणि आध्यात्मिकोन्नतिविषयाणि वचनानि उपलभ्यन्ते। भौतिकविज्ञानपराणि गणितविज्ञाननिदर्शनानि च बहुशो दृश्यन्ते प्रेयःश्रेयःसाधनानि। तत्किञ्चिदिह स्थालीपुलाकन्यायेन सुमनसां मनोमोदाय विविच्यन्ते। मनुष्येण तावद् बलवता ओजस्विना तेजस्विना च भवितव्यं सर्वतः प्रागिति मौलिको सर्वसम्मतः कल्पः। शक्तिशाली पुरुषः एव प्रेयः श्रेयश्च साधयितुं शक्नोति नाशक्तः, इति प्रार्थनारूपेणोपदिशति :—

> ओ३म् तेजोऽसि तेजो मयि धेहि, वीर्यमसि वीर्यं मयि धेहि।
> बलमसि बलं मयि धेहि, सहोऽसि सहो मयि धेहि॥ [यजु० १९।९]

एवंविधा गुणा व्रतानुष्ठानेनैव सिद्ध्यन्ति तद्व्रतोपदेशः।

> व्रतेन दीक्षामाप्नोति दीक्षयाप्नोति दक्षिणाम्।
> दक्षिणा श्रद्धामाप्नोति श्रद्धया सत्यमाप्यते॥ [यजु० १९।३०]

> पुनन्तु मा देवजनाः पुनन्तु मनसा धियः।
> पुनन्तु विश्वा भूतानि जातवेदः पुनीहि मा॥ [यजु० १९।३९]

तिस्रो देव्यो वर्धनीया

तत्र प्रथमा सरस्वती शिक्षा विद्या, द्वितीया इडा भूमि राष्ट्रमित्यर्थ, तृतीया भारती संस्कृतिश्चेति तिस्र शक्तयो राष्ट्र सुसमृद्धं कुर्वन्ति इति। तदुपदिश्यते—

तिस्रो देवीर्हविषा वर्धमाना इन्द्रं जुषाणा जनयो न पत्नी।
अच्छिन्नं तन्तुं पयसा सरस्वतीडा देवी भारती विश्वतूर्त्तिः ॥
[यजु० २०।४३]

अपि च

तिस्रस्त्रेधा सरस्वत्यश्विना भारतीडा।
तीव्रं परिस्रुता सोममिन्द्राय सुषुवुर्मदम् ॥६३॥

पावका न सरस्वती वाजेभि र्वाजिनीवती।
यज्ञं वष्टु धिया वसु ॥ [यजु० २०।८४]

चोदयित्री सूनृतानां चेतन्ती सुमतीनाम्।
यज्ञं दधे सरस्वती ॥ [यजु० २०।८५]

महो अर्णः सरस्वती प्र चेतयति केतुना।
धियो विश्वा वि राजति ॥ [यजु० २०।८६]

मनुष्यमात्रकृते ज्ञानोपदेश

यथेमां वाचं कल्याणीमावदानि जनेभ्यः।
ब्रह्मराजन्याभ्या शूद्राय चार्याय च स्वाय चारणाय च ॥ [यजु० २६।२]

इति यदाहृतपूर्वम्।

मित्रस्य चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षामहे

दृते दृᳪह मा मित्रस्य मा चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षन्ताम्।
मित्रस्याहं चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षे। मित्रस्य चक्षुषा समीक्षामहे ॥
[यजु० ३६।१८]

तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरत्। पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतं शृणुयाम शरदः शतं प्रब्रवाम शरदः शतमदीनाः स्याम शरदः शतं भूयश्च शरदः शतात् ॥ [यजु० ३६।२४]

एतेन शतायुर्वै पुरुषो भवेत्। भूयश्च शरदः शतात् सर्वेन्द्रिय स्वस्थश्च भवेदिति उपदिष्टं भवति।

सुमित्रिया न आप ओषधयः सन्तु । दुर्मित्रियास्तस्मै सन्तु योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः । [यजु० ३६।२३]

विद्युद्विज्ञानम्

एषु मन्त्रेषु विद्युद्विज्ञानमुपदिश्यते —

वैश्वानर अदब्धस्तनूपा अग्निर्नः पातु दुरितादवद्यात् ॥ [यजु० ४।१५]

त्वमग्ने व्रतपा असि देव आ मर्त्येष्वा । त्वं यज्ञेष्वीड्यः । रास्वेयत्सोमा भूयो भर देवो नः सविता वसोर्दाता वस्वदात् ॥ [यजु० ४।१६]

एषा ते शुक्र तनूरेतद्वर्चस्तया सम्भव भ्राजं गच्छ ।
जूरसि धृता मनसा जुष्टा विष्णवे ॥ [यजु० ४।१७]

तस्यास्ते सत्यसवसः प्रसवे तन्वो यन्त्रमशीय स्वाहा ।
शुक्रमसि, चन्द्रमसि, अमृतमसि, वैश्वदेवमसि । [यजु० ४।१८]

चिदसि मनासि धीरसि दक्षिणासि, क्षत्रियासि यज्ञियास्यदितिरसि उभयतः शीर्ष्णी । सा नः सुप्राची सुप्रतीच्येधि मित्रस्त्वा पदि बध्नीतां पूषाऽध्वनस्पात्विन्द्रायाध्यक्षाय ॥ [यजु० ४।१९]

—इत्यादिमन्त्रेषु विद्युद्विज्ञानोपदेशः कृतोऽवगम्यते । स च प्राङ्निर्दिष्टेषु मन्त्रेष्वागतैः कतिपयपदैरेवावभासमानं बुद्धिपद्धतिमारोहति । तद्यथा—हे अग्ने विद्युदात्मने ! एषा ते शुक्र तनूः—तव रोचिष्णुविस्तृतिः—तनु विस्तारे इति धातोः निष्पन्ने । एतद्वर्चः—एतत्तेऽगोचरं बलम् । तया सम्भव—प्रकटीभव ।

तदुत्पत्तिप्रकारं निर्दिशति—उभयतः शीर्ष्णी—उभयतः शिरोवती भूत्वा सुप्राची सुष्ठुप्रकारेण प्राङ्मुखी सुप्रतीची—सुष्ठुप्रकारेण च प्रत्यङ्मुखी भूत्वा, एधि आयाहि आच्छेति भावः । भ्राजं गच्छ—स्फुलिङ्गरूपेण भ्राजिष्णुतां आविर्भवेत्यर्थः । इदमत्राकूतम् —

यदा अप्रयत्नारब्धौ विद्युत्तनूनौ तारौ, प्राक्प्रत्यङ्मुखौ साम्मुखौ सन्तौ मिथः सङ्गच्छतः तदा भ्राजिष्णुतामुपयान्तौ भवतः । समुत्पन्नविद्युद्रूपौ भवत इति विवेकः । अत्र मन्त्रेषु यानि च विद्युतो विशेषणानि तान्यखिलानि विद्युद्गुणव्यञ्जकानि इत्यवमेयम् । विस्तरभिया तानि अत्र न व्याख्यातानीति । विमर्शधियो विद्वांसोऽत्र विवेचयन्तु ।

एवमन्यान्यपि सामाजिकराजनीतिकार्थतन्त्रतत्त्वानि आम्नातानि तानि तु विद्वद्भिस्तत्र तत्रैव यथाप्रकरणमनुसन्धेयानि । न विस्तरभियाऽत्र प्रपञ्चितानि ।

ओषधि-विज्ञानम्

ओषधिविज्ञानपरा अपि मन्त्रा यजुर्वेदे उपलभ्यमाना कुतूहलं जनयन्ति :—

यत्रौषधीः समग्मत राजानः समिताविव ।
विप्रः स उच्यते भिषग्रक्षोहामीवचातनः ॥ [यजु० अ० १२ मन्त्र ८०]
"या फलिनीर्या अफला अपुष्पा याश्च पुष्पिणीः ।
बृहस्पतिप्रसूतास्ता नो मुञ्चन्त्वंहसः ॥ [यजु० १२।८२]
नाशयित्री बलासस्यार्शस उपचितामसि ।
अथो शतस्य यक्ष्माणां पाकारोरसि नाशनी ॥ [यजु० १२।९७]
"आप्यायस्व समेतु ते विश्वतः सोम वृष्ण्यम् ।"
इत्यादयः मन्त्रवर्णा रमणीयतया भैषज्यविज्ञानं वर्णयन्ति ।

सामवेदः

सामवेदः उपासनाकाण्डपरः । अस्मिन् नवीनाः सामसम्बन्धिनो मन्त्रास्तु पञ्चसप्तति (७५) संख्याकाः । अन्ये सर्वेऽपि ऋग्वेदादुपात्ताः । ते च प्रायेणाष्टम-मण्डलान्नवममण्डलाच्च संगृहीताः । एवं सर्वे मिलित्वा १५४९ मन्त्राः सन्ति साम्नि इति यत् कथनं, तत्र विप्रतिपद्यन्ते वैदिकाः । सर्वेषां वेदानां समकालावच्छेदेन प्रादुर्भावात् न तेषां पौर्वापर्यचर्चा न वा एकस्मिन्नन्यतो मन्त्रसंकलनकथनं विदुषामादरास्पदम् । प्रौढिवादमात्रमेवैतत्कथनमिति दिक् । ऋग्वेदेऽपि १.५८ मन्त्रे साम्नः समाम्नातत्वात् । ते च मन्त्रा आर्चिकद्वये विभक्ताः । ऋचां समूहो हि आर्चिकमित्युच्यते । तत्र प्रथमार्चिकं षड्भिः प्रपाठकैर्निबद्धम् । षष्ठं प्रपाठकं विहायेतरेषु दश-दश मन्त्रा गुम्फिताः । षष्ठे तु पुनर्नवैव ।

द्वितीयमार्चिकञ्च न प्रपाठकात्मकम् । अस्मिंश्च द्वितीयार्चिके, प्रथमार्चिकगता अपि बहवो मन्त्राः पुनरावृत्ताः । यद्यपि यत्र-तत्र मन्त्रेषु पाठभेदोऽपि दृग्गोचरीभवति परं ते ते पाठभेदाः क्वचिच्छाखासम्प्रदायशैथिल्यात् क्वचिच्च स्वरक्रियानुगुण्येन पाठान्यथाकरणाद्वोपनताः । सामवेदोऽपि यजुर्वेद इव यज्ञयागादिक्रियोपयोगार्थकः । ऋग्वेदादुद्धृता मन्त्राः केवलं सोमयागसम्पादनार्थमेवात्र सन्निवेशिता इति सामवेदिनः प्रायशो व्यवतिष्ठन्ते । ऋग्वेदीयमन्त्राणां सामवेदीयमन्त्रेभ्यः यदि कश्चिद् भेदः स स्वरकृत एव । एवं सामवेदोऽयं, सोमयागे उद्गातृभिः स्वरविशेषेणोद्गेयैः भूम्ना ऋङ्मन्त्रैरेव संघातं भजते ।

सामवेदोऽयमुपासनाप्रधान

वितानकर्मोपासनाज्ञानकाण्डभेदाच्चत्वारो वेदविभागा इति प्रागवोचाम। तत्रोपासनाप्रधान सामवेद । ऋग्भिर्ऋचन्ति स्तुवन्ति । यजुर्भिर्यजन्ति । सामभिर्गायन्ति । यर्वतिश्चरतिकर्मा तत्प्रतिषेध [नि० ११।१९।१] अथर्वेति ।

वेदेषु वर्णितानां सर्वासां देवतानां मध्ये परमात्मन एव मुख्य देवतात्वम् । 'महाभाग्याद्देवताया एक एवात्मा बहुधा स्तूयते । एकस्यात्मनोऽन्ये देवा प्रत्यङ्गानि भवन्ति ।" इति [निरुक्त ७।४।८।९]। तस्मादस्मिन् सामवेदे तस्यैवाद्वितीयस्य सर्वशक्तिमत परमात्मन एव बहुधाऽग्न्यादिनाम्नोपासना विहिता, 'अग्न आयाहो'-त्यादिषु मन्त्रेषु ।

तद्यथा —

अग्न आयाहि वीतये गृणानो हव्यदातये नि होता सत्सि बर्हिषि ॥१॥

सामवेदे स्वराङ्कनप्रकार

स्वराङ्कनप्रकाराश्चतुर्विधा समुपलभ्यन्ते । तत्र ऋग्वेदीय प्रकार बाहुल्येनाद्रियते । ऋग्वेदे तावदुदात्तस्य न क्वापि चिह्नरेखा । अनुदात्तस्याध-स्तात्समरेखा, स्वरितस्य च पुनरुपरिष्टादूर्ध्वरेखयाऽङ्कता भवति । इति निर्दिष्ट-पूर्वम् । अपरे त्रिविधा क्रमेण, कृष्णशुक्लयजुर्वेदीयसंहिताद्वये, शतपथब्राह्मणे, सामवेदे च । तत्र प्रथमे यजुर्वेद उदात्त उपरिष्टादूर्ध्वरेखया, द्वितीये च स एवाधस्तात् समरेखयाऽङ्क्यते । तृतीये सामवेदे तु स्वरस्योच्चैस्त्वाद्यवस्थाविशेष-व्यक्तीकरणार्थं—१ २ ३ इत्येते अङ्का प्रयुज्यन्ते । तत्रैकाङ्केन निर्दिश्यमान स्वर उदात्त । द्व्यङ्केनानुदात्त स्त्र्यङ्केन च स्वरितो ज्ञेय इतिदिक् ।

सामवेदस्य शाखा

सामवेदस्य शाखाविषये 'सहस्रवर्त्मा सामवेद '[1] इति प्रसिद्धि', परमिदानीं ता नोपलभ्यन्ते तासा विलोपापत्तिरेवानुमीयते । एव चरणव्यूहेऽपि 'सामवेदस्य किल सहस्रभेदा आसन्' इति स्मर्यते । यदासन् पुरा सहस्रमिता साम्न शाखा । पर विरलप्रचारतया ता विलोप गता इत्यनेनानुमान सुकरम् । चरणव्यूहस्य टीकायां महीदासेनापि स्वीकृतम् "आसा षोडशशाखाना मध्ये तिस्र शाखा विद्यन्ते, गुर्जरदेशे कौथुमी प्रसिद्धा, कर्णाटके जैमिनीया प्रसिद्धा, महाराष्ट्रे तु राणायनीया" इति तासु राणायनीयशाखा तु सायणकृतभाष्योपेताऽद्याप्युपलभ्यते ।

---

१. पस्पशायां पातञ्जले महाभाष्येऽप्युक्तम्—एकविंशतिधा बाह्वृच्यम्, एकशतमध्वर्युशाखा, सहस्रवर्त्मा सामवेद, नवधाथर्वणो वेद इति ।

सामगानम्

"गीतिषु सामाख्या" अत गानसवलितैर्मन्त्रैं यज्ञयागादिषु उद्गातृभिर्गीयमानत्वात् एष सामवेद उच्यते । एवंविधाना मन्त्राणा, गानविधिर्गानग्रन्थेषु पल्लवित । वर्णाम्रेडन, वर्णदीर्घीकरण, वर्णान्तरप्रक्षेपणमित्येतानि संगीतपद्धतिमात्रसुलभानि लक्षणानि तत्र निर्दिश्यन्ते । सामगायका, सामगा छन्दोगाश्चाप्युच्यन्ते । एवंविधा गानग्रन्थाश्चत्वार, यत्र सामगानस्य सरणि सर्वाङ्गपूर्णत्वेन निर्दिष्टा । यद्यपि सामगानविधि सामान्यसंगीतशास्त्रत किञ्चिद्विलक्षणस्तथापि षड्ज ऋषभ-गान्धार-मध्यम-पञ्चम धैवत निषादाख्याना सप्तस्वराणा प्रयोगस्तु सामगाने भवत्येव । त इमे षड्जादय साम्नि कुष्ट-प्रथम-द्वितीय चतुर्थ-मन्द्रातिस्वर्याभिधानभेदेन परिभाष्यन्ते । केवलमभिधानभेद तत्त्वतस्तु त एवामी, न खलु तेभ्यो भिद्यन्ते मनागपि । सामवेदीय छान्दोग्योपनिषदि सामगान, हिंकार-प्रस्ताव-उद्गीथ-प्रतिहार-निधनञ्चेति पञ्च विभागेषु विभज्यते । तत्र प्रथम स्वरत्रय, स्थायिभाव, आन्तरमाभोगञ्च परामृशन्ति निधनञ्च तानम् । सोऽय सामगानविधिरत्र विद्यमानमुदाह्रियते—

'अग्न आयाहि वीतये, गृणानो हव्यदातये ।
निहोता सत्सि बर्हिषि ॥(साम० स० १)

गानम्—ओश्म् ओग्न इ (प्रस्ताव), ॐ आयाहि वीतये गृणानो हव्यदातये (उद्गीथ); नि होता सत्सि बर्हिषि ओम् (प्रतिहार), नि होता सत्सि बर्हिषि ओम् (निधानम्) । स्तोमपूर्त्यर्थमिमे त्रिरावृत्यन्ते । गेयमन्त्रा छन्दोबन्धन न सहन्ते । शतपथब्राह्मणे प्रतिपादितम्—यत्सामगानविरहितो यज्ञो न भवति न च हिंकृति विना सामगानम्—'नासाम यज्ञो भवति' "न वा अहिंकृत्य साम गीयते" इति । सामगानमहिमा तु तद्विशेषज्ञैर्मुक्तकण्ठम् गीयते ।

वेदचतुष्टयत्व-निर्देश

पाहि नो एकया पाह्युत द्वितीयया । पाहि गीर्भिस्तिसृभिरूर्जाम्पते पाहि चतसृभिर्वसो ॥ [साम० ८ द० म० ३६]

हे ऊर्जाम्पते अग्ने—सर्वशक्तिमन् परमात्मन् ! एकया—ऋग्वेदलक्षणया गिरा (अस्तित्व मन्) न अस्मान् पाहि । उत द्वितीयया यजुर्वेदलक्षणया, न पाहि । तिसृभि ऋग्यजु सामलक्षणाभिर्गीर्भि न पाहि । चतसृभि ऋग्यजु सामाथर्वलक्षणाभिर्गीर्भि न पाहि इति ।

उप त्वाग्ने दिवे दिवे दोषावस्तर्धिया वयम् ।
नमो भरन्त एमसि ॥१४॥

हे अग्ने परमात्मन् ! वयमुपासका दिवे दिवे—विज्ञानस्य प्रकाशाय, दोषावस्तः, रात्रावहनि धिया धारणावत्या बुद्धया नमस्कारं भरन्तः त्वामुपेम्सि त्वामुपगच्छामः प्राप्नुमः उपास्महीतिभावः ।

अग्निमिन्धानो मनसा धियं सचेत मर्त्यः ।
अग्निमिन्धे विवस्वभिः ॥ [साम० २ दशति म० १९]

मुमुक्षुः अग्निं प्रकाशस्वरूपं व्यापकं परमात्मानमिन्धानः ध्यानादिना मनसि प्रकाशयन् मनसा मननात्मकेन चेतसा धियं धारणावतीं प्रज्ञां सचेत सम्यक् प्राप्नुयात् । विवस्वभिः विज्ञानप्रकाशहेतुभिः ध्यानधारणासमाधिभिः परमेश्वरमिन्धान उपासीत ।

एवं प्रायशः सामवेदे उपासनात्मका मन्त्रा दृश्यन्ते, योगसरणिनिर्देशपरा आध्यात्मिकोपदेशनिर्देशाश्च समुपलभ्यन्ते भूयांसः ।

सामवेदे पाठभेदः

सामवेदे दृश्यमानं पाठभेदमुद्दिश्य यद्विवेचितं पाश्चात्यैर्विद्वद्भिः न तत् प्रमाणाभावाद् वैदिकानां श्रद्धास्पदम् । सामवेदस्य कौथुमीय-राणायनीयसमाह्वयं शाखाद्वयं समुपलभ्यते । तयोरुभयोः–शाखयोरल्पीयानेव पाठभेदः । तत्र राणायनीयशाखोपनतः पाठ एव भूयसा समाद्रियमाण आसीत् । परमेवं पाठः १८४२तम –ख्रीस्तेऽब्दे स्टीवन्सनाम्नेन विदुषा प्रथमं प्रकाशितेन तदनु च बेनफेसंज्ञकेन पाश्चात्यपण्डितेन, १८४८ ख्रीस्तेऽब्दे, सटिप्पणं जर्मन्यभाषानुवादोपेतेन प्रकाशितेन पाठेन निराकृतः । पश्चाद् भारतेऽपि स एव राणायनीयपाठः सायणाचार्यभाष्यसंवलितः मुद्रणं गतः । कौथुमीयपाठोऽपि ख्रीस्ते १८६८ तमे ब्दे प्रकाश गतः । परन्तु नाय वास्तविकः पाठः इति विदुषामश्रद्धेयः । नूनं पाठभेदविषय गवेषणाप्रवणाना विदुषा महीयान् यत्नोऽपेक्षणीयो भवति । आशासे तत्सेत्स्यन विशेषो यत्न आधास्यते ।

सामवेदोऽयं, पूर्वार्चिकोत्तरार्चिकेति विभागद्वयविभक्तः । तत्र पूर्वार्चिकम् आग्नेय-ऐन्द्र-पवमान-आरण्यकपर्वसु विभक्तम् । उत्तरार्चिकन्तु पुनः दशरात्र-संवत्सर-ऐकाह-अहीन-सत्र-प्रायश्चित्त-क्षुद्रेषु विभक्तम् ।

अत्र सामगाने सप्तस्वराणां प्रयोगः अतीव रमणीयतया कृतोऽवलोक्यते

इति प्रागवोचाम । गीतिसवलितं मन्त्रं स्तुवतामभि गीयमानत्वादसौ सामवेद इत्यन्यथसञ्ज्ञामलभत ।

कर्मकाण्डपण्डितास्तु यज्ञकार्यसौकर्यार्थमेव एकस्यापि वेदस्य चत्वारो विभागा जाता इत्युपपादयन्ति । यज्ञे खलु ब्रह्माण आदिकर्तव्यकर्मणि सर्वेषामेव वेदानामवबोध प्रयोजनीयो भवति । सर्ववेदविद् ब्रह्मेति तदनुशासनात् । सर्ववेदज्ञत्वञ्च चतुर्णामपि वेदाना ज्ञानमन्तरेण न सम्भवति ब्रह्मत्वञ्च अथर्ववेदविद एवेति सर्वविदितम् । उक्तञ्च यथा—'होत्रे ऋग्वेद, आध्वर्यवे यजुर्वेद, औद्गात्रे च सामवेद तथैव ब्रह्मत्वाय अथर्ववेद ।' एव च वेदाना विषयभेदाच्चतुष्ट्ववत् यज्ञादिसौकर्यानुरोधादपि तच्चतुष्ट्वस्वीकारे न कञ्चिद्दोषमाकलयाम इति । तदेतावता स्फुटमिद प्रतिभाति यद्वेदान्तरवत् सामवेदस्यापि निरतिशयमहनीय पद वरीवर्त्ति, इत्यल पल्लवितेन ।

अथर्ववेद:

सुविदितमेव एतत् वैदिकसाहित्यपायोनिधिकृतावगाहानाम् विद्वद्वराणाम् यद् वैदिक साहित्य सर्वत प्राचीनम् तत्रापि वेदा प्राचीनतमा । वैदिकानामन्तव्यानुसारेण वेद एक एव । स च विषयभेदात् सहितारूपेण पश्चात्काले विभक्त चतुष्टयत्वमापन्न, इति प्रागभिहितम् ।

सृष्ट्यारम्भे अग्नि-वायु-आदित्य-अङ्गिरा इति चतुर्णाम् ऋषीणा हृदि प्रादुर्भूता ऋग्यजु-सामाथर्वेति नामभि प्रसिद्धि गता सम्प्रति वेदा चतुस्सहितासु प्रविभक्ता समुल्लसन्ति । अथर्ववेद चतुर्ष्वपि वेदेषु क्रमानुरोधेन किल चतुर्थ । महत्त्वधिया तु चत्वारोपि वेदा समानपदभाज, न हि तेषु महत्त्वविषयक तारतम्य पद धत्ते । अन्तिमो भवन्नपि अथर्ववेदो वेदेषु महत्त्वपूर्णं पदमालम्बते कर्मकाण्डदृशा । कर्मकाण्डे खलु यागादिकार्यनिर्वहणार्थं चत्वारो भवन्ति ऋत्विज । ब्रह्मा, अध्वर्यु, होता, उद्गाता चेति । तेषु प्रमुखपदे ब्रह्मा एवाभिषिक्तो भवति । अथर्ववेदविदेव ब्रह्मा भवितुमर्हति नान्य ।

स्वय ऋग्वेदेनापि अथर्ववेद यज्ञादिषु प्रथमपदमुपलम्भित —'यज्ञैरथर्वा प्रथम पथस्तते ।' [ऋ० १।८३।५।] नैतावता अथर्ववेदस्य अग्रिमभाव एव प्रदर्शितोऽपितु तस्य प्राचीनत्वमप्युपपादित भवति । तदर्वाग्भवत्वप्रवादिनामभ्युपगमोऽपि च सुतरां निरस्त । आधुनिका वेदानां महत्त्वतारतम्ये यद् भाषामेव हेतुत्वेनालम्बन्ते, तन्न मनोज्ञम् । भाषायर विषयाधीनत्वात् । भाषा हि वक्तुरधीना वर्ति । वक्ता च विषयानुरोधेन यथार्हपदावलि प्रयुञ्जानो न कथमपि तत्प्रा-

वन्ननत्वार्थावतनत्वावबोधाय कल्पते। अत न वेदेषु कालकृत तारतम्यविशेष समादरमर्हति कालविदाम्।

अथर्ववेदोऽयं विंशति (२०) काण्डनिबद्ध, सप्तशतोत्तरैकत्रिंश (७३१) सूक्त सवलित ५९८७ सख्यामितैर्मन्त्रै गुम्फित समुल्लसति। एषु मन्त्रेषु प्रायश द्वादशशतमिता मन्त्रास्तु ऋग्वेदेऽपि समुपलभ्यन्ते। विंशतितमे काण्डे १४३ सूक्तानि विद्यन्ते। द्वादश सूक्तानि विहाय, शेषाणि सूक्तानि ऋग्वेदीयदशममण्डलेन सम्बध्नन्ते। तदेतेषु समाम्नाता मन्त्रा सर्वे पद्यमया। अथर्ववेदस्य प्रायश अशीतिमितानि सूक्तानि च गद्यात्मकानि। एवमस्य वेदस्य षष्ठांशमितो भाग गद्यात्मक।

वैदिकसाहित्ये वेदानामनेका शाखा। प्रतिवेद च ब्राह्मणानि, आरण्यकानि, उपनिषद, श्रौतसूत्राणि, गृह्यसूत्राणि, धर्मसूत्राणि वेदतत्वार्थावबोधकानि ऋषिभि प्रणीतानि वैदिकै महता आदरेण अवलोक्यन्ते इत्यवोचाम प्राक्।

अथर्ववेदस्यापि नव शाखा श्रूयन्ते। तथाच भगवान् पतञ्जलिराह— 'नवधा आथर्वणो वेद' इति। किन्तु सम्प्रति तस्य शौनक पिप्पलाद समाख्ये द्वे शाखे एव सायणभाष्यसमन्विते समुपलभ्येते। प्रचलिता अथर्व संहिता शौनकशाखान्तर्गता। पैप्पलादीयशाखान्तर्गता संहिता अपि अधुना मुद्रिता। अथर्ववेदसाहित्यान्तरे उपलभ्यमानम् गोपथब्राह्मणम्, वैतानश्रौत-सूत्रम्, कौशिकगृह्य-सूत्रम्, पैठीनसीधर्मसूत्रम्, उपनिषत्सु च पुन प्रश्न मुण्डक माण्डूक्याख्या तिस्र उपनिषद। तत्र प्रश्नोपनिषद् पैप्पलादशाखानिबन्धनी, मुण्डक-माण्डूक्ये च पुन शौनकशाखा सम्बध्नीत।

अथर्ववेदस्य मुख्यो विषय]

अथर्ववेदस्य मुख्य प्रतिपाद्यो विषय खलु आयुर्वेद। अस्य सप्तशतो-त्तरैकत्रिंशत्सूक्तमध्ये चतुश्चत्वारिंशदुत्तरशतमितानि सूक्तानि आयुर्विज्ञान निरूपयन्ति। द्विशतोत्तरचतुश्चत्वारिंशत् सूक्तानि राजधर्ममुपदिशन्ति। पञ्चसप्ततिसूक्तानि च समाजव्यवस्था निर्दिशन्ति। षडशीतिसूक्तानि च अध्यात्मविद्यात्मकानि। अवशिष्टानि २११ सूक्तानि विभिन्नविषयप्रतिपाद-कानि। अस्य आयुर्विज्ञानीयसूक्तेषु मानवशरीरस्य अङ्गप्रत्यङ्गाना निरव-शेषाणा नामग्राह तेषामापादमस्तकाना निरूपण च कस्य कौतूहल न जनयति। एव शरीररचनानन्तर शारीरिक-मानसिकरोगाणा वर्णनमुपन्यस्तम्। राजयक्ष्म-ज्वर-कुष्ठ प्रभृतयो व्याधयोऽपि निरूप्यन्ते। तत्तद्रोगाणा विशिष्टा चिकित्सापि किल समुदीरिता। तदधुना किञ्चिद दिङ्मात्रमत्रोदाह्रियते —

त्रीणि च्छन्दांसि कवयो वि येतिरे पुरुरूपं दर्शतं विश्वचक्षणम्। आपो वाता ओषधयस्तान्येकस्मिन् भुवने अर्पितानि। [अथर्व० १८।१।१]

अस्मिन् मन्त्रे स्वास्थ्यरक्षणार्थं परमावश्यकानि त्रीण्येव वस्तूनि जल-वायु ओषधलक्षणानि समाम्नातानि स्वास्थ्यरक्षाधारभूतानि। अग्रे च अपां महिमानं प्रदर्शयन्नाह—

'अप्स्वन्तरमृतमप्सु भेषजम् अपामुत प्रशस्तिभिः।
अश्वा भवथ वाजिनो गावो भवथ वाजिनी॥ [अथर्व० १।४।४]

अप्सु निखिलमपि भेषजतत्त्वम् निहितमस्ति। प्रशस्तजलनिषेवणेन मनुष्या अश्वा इव वाजिनो वृषभा इव बलवन्तो भवन्ति इति।

किंच —

आपो हि ष्ठा मयोभुवस्ता न ऊर्जे दधातन। महे रणाय चक्षसे॥
[अथर्व० १।५।१]

इत्यनेन जलानि खलु तेजोबलानन्ददायकानि इत्युपदिष्टम्भवति।

अपि च —

आप इद्वा उ भेषजीरापो अमीवचातनी।
आपो विश्वस्य भेषजीस्तास्त्वा मुञ्चन्तु क्षेत्रियात्॥ [अथर्व० ३।७।५]

न केवलम् आपः साधारणरोगापहारिण्यः अपितु पितृ पितामहानुगतानपि रोगान् उपशमयितुं ताः क्षमा इति विज्ञापितम्।

अपां सर्वविषहारित्वमपि एकत्र प्रतिपादितम् —

अहीनां सर्वेषां विषं परा वहन्तु सिन्धवः।
हतास्तिरश्चिराजयो निपिष्टासः पृदाक्वः।२०। इति

नद्यां समुद्रे वा सर्पदष्टस्य यावद् विषापहृतिप्रक्षेपणेन विषनिवृत्तिर्भवतीति ध्वन्यते।

यो वः शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः। उशतीरिव मातरः॥
[अथर्व० १।५।२]

स्वास्थ्यं कामयमाना मातर इव आपः उपकुर्वन्तीति भावः। एतावता जलचिकित्सा संस्तुता।

व्याधिप्रतीकाराय रविकिरणचिकित्सापि समुपदिष्टा। तथाहि —

अनु सूर्यमुदयतां हृद्द्योतो हरिमा च ते।
गो रोहितस्य वर्णेन तेन त्वा परिदध्मसि॥ [अथर्व० १।२२।१]

आयुः संरक्षणार्थं गव्यं घृतं चारु मधु च परिसेवनीयम्।

आयुर्दा अग्ने जरसं वृणानो घृतप्रतीको घृतपृष्ठो अग्ने।

घृतं पीत्वा मधु चारु गव्यं पितेव पुत्रानभिरक्षतादिमम्। [अथर्व० २।१३।१]

आ हरामि गवां क्षीरमाहार्षं धान्यं रसम्।

आहृता अस्माकं वीरा आ पत्नीरिदमस्तकम्॥ [अथर्व० २।२६।५]

इति गव्यं पयः प्रशंसति।

औषधिविज्ञानम्:—

क्षुधामारं तृष्णामारमगोतामनपत्यताम्।

अपामार्ग त्वया वयं सर्वं तदप मृज्महे। [अथर्व० ४।१७।६]

पिप्पली क्षिप्तभेषज्यू३तातिविद्धभेषजी।

तां देवाः समकल्पयन्नियं जीवितवा अलम्। [अथर्व० ६।१०९।३]

दशवृक्ष मुञ्चेमं रक्षसो ग्राह्या अधि यैनं जग्राह पर्वसु।

अथो एनं वनस्पते जीवानां लोकमुन्नय। [अथर्व० २।९।१]

इत्यनयपरम्परामग्धिपानादिरोगनिवृत्त्यर्थमपामार्ग-पिप्पली-दशमूलादीनामुपदेशः।

स्वर्णस्य सर्वरोगविनाशकत्वं दीर्घायुप्रदातृत्वं च प्रतिपादितम्।—

नैनं रक्षांसि न पिशाचा सहन्ते देवानामोजः प्रथमजं ह्येतत्।

यो बिभर्ति दाक्षायणं हिरण्यं स जीवेषु कृणुते दीर्घमायुः। [अथर्व० १।३५।२]

अत्र पिशाचा रक्षांसि च व्याधिवचना।

एवमुद्यन् सूर्यो निम्रोचंश्च रवेः कृमिनाशकत्वम् प्रतिपादितम्। निम्रोचन् अस्तङ्गच्छन्—

"उद्यन्नादित्यो क्रिमीन् हन्तु निम्रोचन् हन्तु रश्मिभिः।

ये अन्तः क्रिमयो गवि। [अथर्व० २।३२।१]

दीर्घायुप्राप्त्यर्थमग्निसूर्यरश्मिसेवनम् साधनत्वेनोपदिष्टम्:—

उत्क्रामातः पुरुष मावपत्था मृत्योः पड्वीशमवमुञ्चमानः।

मा च्छित्था अस्माल्लोकादग्नेः सूर्यस्य संदृशः॥ [अथर्व० ८।१।४]

दीर्घायुष्ट्वं प्रति ब्रह्मचर्यस्य च निर्भरं कारणत्वमादिष्टम्:—

ब्रह्मचर्येण तपसा देवा मृत्युमपाघ्नत।

इन्द्रो ह ब्रह्मचर्येण देवेभ्यः स्वराभरत्॥ [अथर्व ११।५।१९]

एकत्र श्वेतकुष्ठस्यौषधि व्याचष्टे —

नक्तं जातास्योषधे रामे कृष्णे असिक्नि च ।
इदं रजनि रजय किलासं पलितं च यत् ॥ [अथर्व० १।२३]

वायोरपि भेषजत्वं प्रपञ्चितम् —

आ वात वाहि भेषजं वि वात वाहि यद्रपः ।
त्वं हि विश्वभेषज देवानां दूत ईयसे ॥ [अथर्व० ४।१३।२]

एवमाद्या आयुर्विज्ञानप्रदर्शका बहवो मन्त्राः प्रपञ्चिताः ।

अथ शारीरविज्ञानसम्भृता अप्यनल्पशः मन्त्रा उपलभ्यन्ते । तथाहि —

केन पार्ष्णी आभृते पूरुषस्य केन मांसं सम्भृतं केन गुल्फौ ।१।
केनाङ्गुली पेशनीः केन खानि केनोच्छ्लङ्खौ मध्यतः कः प्रतिष्ठाम् ।
कस्मान्नु गुल्फावधरावकृण्वन्नष्ठीवन्तावुत्तरौ पूरुषस्य ।
जङ्घे निर्ऋत्य न्यदधुः क्व स्विज्जानुनोः सन्धी क उ तच्चिकेत ।२।
चतुष्टयं युज्यते संहितान्तं जानुभ्यामूर्ध्वं शिथिरं कबन्धम् ।
श्रोणी यदूरू क उ तज्जजान याभ्यां सिन्धुं सुदृढं बभूव ।३।
कति देवाः कतमे त आसन् य उरो ग्रीवाश्चिक्युः पूरुषस्य ।
कति स्तनौ व्यदधुः कः कफोडौ कति स्कन्धान् कति पृष्टीरचिन्वन् ।४।
कोऽस्य बाहू समभरत् वीर्यं करवादिति ।
अंसौ को अस्य तद्देवः कुसिन्ध अध्यादधौ ।५।
कः सप्त खानि वि ततर्द शीर्षणि कर्णाविमौ नासिके चक्षणी मुखम् ।
येषां पुरुत्रा विजयस्य मह्मनि चतुष्पादो द्विपदो यन्ति यामम् ।६।
हन्वोर्हि जिह्वामदधात् पुरूचीमधा महीमधि शिश्राय वाचम् ।
स आ वरीवर्ति भुवनेष्वन्तरपो वसानः क उ तच्चिकेत ।७।
मस्तिष्कमस्य यतमो ललाटं ककाटिकां प्रथमो यः कपालम् ।
चित्वा चित्यं हन्वोः पूरुषस्य दिवं रुरोह कतमः स देवः ।८।
[अथर्व १०।२।८]

अपि च मस्तिष्कं हृदयं च विवृणोति —

मूर्धानमस्य संसीव्याथर्वा हृदयं च यत् ।
मस्तिष्कादूर्ध्वः प्रैरयत् पवमानोऽधि शीर्षतः ।२५।
तद् वा अथर्वणः शिरो देवकोशः समुब्जितः ।
तत् प्राणो अभि रक्षति शिरो अन्नमथो मनः ।२६।
ऊर्ध्वो नु सृष्टा३स्तिर्यङ् नु सृष्टा३ः सर्वा दिशः पुरुष आ बभूवा३

पुर यो ब्रह्मणो वेद यस्या पुरुष उच्यते ।२८।
यो वै ता ब्रह्मणो वेदामृतेनावृता पुरम् ।
तस्मै ब्रह्म च ब्राह्माश्च चक्षु प्राण प्रजा ददु ।२९।
न वै त चक्षुर्जहाति न प्राणो जरस पुरा।
पुर यो ब्रह्मणो वेद यस्या पुरुष उच्यते।३०।
अष्टचक्रा नवद्वारा देवानां पूरयोध्या ।
तस्या हिरण्यय कोश स्वर्गो ज्योतिषावृत ।३१।
तस्मिन् हिरण्यये कोशे त्र्यरे त्रिप्रतिष्ठिते ।
तस्मिन यद् यक्षमात्मन्वत् तद् वै ब्रह्मविदो विदु ।३२।

राजधर्म.

अथेदानीं राजधर्ममुद्दिश्य वेदेऽस्मिन् यत्प्रतिपादितम् तदपि राज्य तत्वविदां सविशेषमवधानमर्हति । वेदोऽयं प्राजातन्त्रिकीं राज्यव्यवस्थां निर्दिशति । राजप्रजाधर्मञ्चातिरमणीयतया अनुशास्ति । नृपति कीदृशो भवेद इति वर्णय न्नाह —

सोऽरज्यत ततो राजन्योऽजायत ॥१॥
स विश सबन्धूनन्नमन्नाद्यमभ्युदतिष्ठत् ।२।
विशा च व सबन्धूना चान्नस्य चान्नाद्यस्य प्रिय धाम भवति य एव वेद ।३।
[अथर्व० १५।८।१-३]

एवगुणसम्पन्नस्य पुरुषस्य प्रजा राज्याय निर्वाचन कुर्यात ।
त्वा विशो वृणता राज्याय त्वामिमा प्रदिश पच देवी ।
वर्ष्मन् राष्ट्रस्य ककुदि श्रयस्व ततो न उग्रो वि भजा वसूनि ॥
[अथर्व० ३।४।२]

मयि क्षत्र पर्णमणे मयि धारयताद् रयिम्।
अह राष्ट्रस्याभीवर्गे निजो भूयासमुत्तम । [अथर्व० ३।५।२]

अपिच —

य राजानो राजकृत सूता ग्रामण्यश्च ये ।
उपस्तीन पर्ण मह्य त्व सर्वान कृण्वभितो जनान ।७।

राज्ञा च प्रजया सह कथ वर्तितव्यम इत्याह —

आ त्वा गन् राष्ट्र सह वर्चसोदिहि प्राङ् विशा पतिरेकराट् त्व विराज ।
सर्वास्त्वा राजन प्रदिशो ह्वयन्तूपसद्यो नमस्यो भवेह । [अथर्व० ३।४।१]

चतुर्थकाण्डस्याष्टमे सूक्ते च—

अभि त्वा वचसा सिञ्चन्त्वापो दिव्याः पयस्वतीः इत्यादिना अभिषेकविधिरुपदिष्टः।

राजा च राष्ट्रसंवृद्धिं विदध्यात् —

बृहद्राष्ट्रं दधातु नः इति।

शासनसञ्चालनार्थं न केवलं राष्ट्रपतिरपितु राष्ट्रसभा समितिश्चापि निर्दिष्टा।

सभा च समितिश्चावताम्। [७।१२।१]

राष्ट्रसंसदि च पुनः परस्परं सहयोग आवश्यकः। तथा चाह —
ये ते के च सभासदस्ते मे सन्तु सवाचसः।
एषामहं समासीनानां वर्चो विज्ञानमाददे॥ [अथर्व० ७।१२।३]
राज्ञः प्रजायाश्च परस्परं विश्वासोऽभिवाञ्छनीयः। तथा च —
अहं गृभ्णामि मनसा मनांसि मम चित्तमनु चित्तेभिरेत।
मम वशेषु हृदयानि वः कृणोमि मम यातमनु वर्त्मान एत॥ [३।८।६]
प्रजासु आचार विचारयोः सामञ्जस्यं राज्ञा संस्थापनीयम् —
सं वो मनांसि सं व्रता समाकूतीर्नमामसि।
अमी ये विव्रता स्थन तान् वः सं नमयामसि॥ [अथर्व० ३।८।५]
प्रजासु वामकर्मणो मिथो विरोधो न स्यात्तथा प्रयतितव्यम्।
स विशोऽनु व्यचलत् ।९।१। राज्ञा प्रजामतानुरोधेन प्रचलितव्यम्।

राजानं च सभा च समितिश्च प्रचालयेत। इत्यपि समाम्नातम् —
सभा च समितिश्च अनु सेना च सुरा चानु व्यचलन्। सुरा शब्दोऽत्र शब्दाधिवचनम्। सभायाश्च वै समितेश्च सेनायाः सुरायाश्च प्रियं धाम भवति य एवं वेद ।३।

एवम्प्रकारेण अथर्ववेदे उच्चतमराजप्रसिद्धान्तानाम् प्रजातन्त्रसरणि-माहात्म्यं कृतं मनोहरं वर्णनं न कस्य मनो हरति॥

मनुष्यः खलु सामाजिकः प्राणी। समाजं विना स क्षणमपि जीवितुं नाभिवाञ्छति। अथर्ववेदस्य तृतीयकाण्डे त्रिंशत्तमे सूक्ते समाजोत्कर्षस्य आदर्शभूतानां कतिपयमौलिकगुणानामपि मनोज्ञनिरूपणं कृतम् —

सहृदयं सांमनस्यमविद्वेषं कृणोमि वः।
अन्यो अन्यमभि हर्यत वत्सं जातमिवाघ्न्या ॥१॥
अनुव्रतः पितुः पुत्रो मात्रा भवतु संमनाः।
जाया पत्ये मधुमतीं वाचं वदतु शान्तिवाम् ॥२॥

मा भ्राता भ्रातरं द्विक्षन् मा स्वसारमुत स्वसा ।
सम्यञ्चः सव्रता भूत्वा वाचं वदत भद्रया ॥३॥

ज्यायस्वन्तश्चित्तिनो मा वियौष्ट संराधयन्तः सधुराश्चरन्तः ।
अन्योऽन्यस्मै वल्गु वदन्त एत सध्रीचीनान्वः संमनसस्कृणोमि ॥
[अ० ३।३०।५]

तदेवमादिषु मन्त्रेषु प्रेम-सहानुभूति-त्याग-सौमनस्य-सहृदयतायाश्च कीदृश आदर्शः प्रदर्शितः ।

एवमेतादृशः समाजः स्वर्गोपमः यदि स्यात् तर्हि धरातले एव स्वर्गोऽवतरेत् ।

अग्रे च समाजः शक्तिशाली यथा स्यात्तथा प्रार्थ्यते —
ओजोऽस्योजो मे दाः स्वाहा ।१। सहोऽसि सहो मे दाः स्वाहा ।२।
बलमसि बलं दाः स्वाहा ।३। आयुरस्यायुर्मे देहि स्वाहा ।४।
श्रोत्रमसि श्रोत्रं मे दाः स्वाहा ।५। चक्षुरसि चक्षुर्मे दाः स्वाहा ।६।
परिपाणमसि परिपाणम्मे दाः स्वाहा ।७।

वैदिक तत्त्वज्ञानमीमांसा

प्राणभृतां निर्भयता नाम हि सर्वोत्कृष्टो गुणः । वेदे बहवो मन्त्रा निर्भयत्व-प्रार्थनापरा दृश्यन्ते । निर्भयो जनः विलक्षणानि लोकोत्तराणि कार्य्याणि कर्त्तुमर्हति । सर्वनिकृष्टो हि दुर्गुणो यद् भीरुता नाम । भीरवो जना मरणात् पूर्वमेव बहुशो म्रियन्ते, ते खलु शरीरेण मृता अपि मृता एव जीवन्ति अतएव 'अभयं मित्रादभयममित्रादभयं ज्ञातादभयं पुरो यः" इति प्रार्थितम् । अपिच "यतो यतः समीहसे ततो नोऽभयं कुरु । शन्नः कुरु प्रजाभ्यः अभयं पशुभ्यः ।" इति । बहुत्र वेदे प्रार्थनाविधया, अभयत्वस्य परमावश्यकत्वेन, ऐदम्प्राथम्येन च मन्त्रमुद्घोषितम् । इदञ्च तावत्सूक्तमेव अभयार्थपरं, अति मनोज्ञं भावगर्भितञ्च प्रदिष्टम् ।

'यथा द्यौश्च पृथिवी च न बिभीतो न रिष्यतः ।
एवा मे प्राण मा बिभेः एवा मे प्राण मा रिषः ॥१॥
यथा वीरश्च वीर्यञ्च न बिभीतो न रिष्यतः ।
एवा मे प्राण मा बिभेः एवा मे प्राण मा रिषः ॥२॥

यथा मृत्युश्चामृतञ्च न बिभीतो न रिष्यतः।
एवा मे प्राण मा बिभेः एवा मे प्राण मा रिष.॥
यथा भूतं भव्यं च न बिभीत. न रिष्यत.।
एवा मे प्राण मा बिभेः एवा मे प्राण! मा रिष.॥

एभिर्मन्त्रवर्णैरेतत्स्पष्टं ध्वनितं भवति यद् यो बिभेति स विनश्यति। प्रायश. भयमेव विनाशकारणं सम्भवति। विजिगीषुभिर्जनैर्महत्यां सकटावस्थायामभ्युपस्थितायां कदापि भयापन्नैः भवितव्यमिति निर्देशः।"

गृहसूक्तम्

समृद्धिशालिनि राष्ट्रे गृहाणि कीदृशानि भवन्तु इत्यतिमनोज्ञं चित्रणं कृतम् अस्मिन् सूक्ते—

सूनृतावन्त. सुभगाः, इरावन्तो हसामुदाः।
अक्षुध्या अतृष्यासो गृहा मास्मद् बिभीतन॥
[अथर्व० ३।२६।३]

प्रेयामध्येति प्रवसन् येषु सौमनसो बहु.।
गृहानुपह्वयामहे ते नो जानन्त्वायत.॥४॥
उपहूता इह गाव. उपहूता अजावयः।
अथो अन्नस्य कीलाल उपहूतो गृहेषु नः॥५॥
उपहूता भूरिधना. सखाय स्वादु सम्मुद.।
अरिष्टा. सर्वपूरुषा गृहा नः सन्तु सर्वदा॥६॥

अस्मद्गृहाणि सत्यमधुरसम्भाषणानि भवन्तु। शोभनानि, सौभाग्यवन्ति, हासप्रमोदशालीनि तृड्बुभुक्षाविरहितानि सर्वथा निर्भयानि च सन्तु इति भावः।

अपिच पुष्कलधनवन्ति, मित्रबन्धुसमन्वितानि स्वादुहर्षवर्द्धकानि अत्र नीरोगा पुरुषाः सर्वदा विलसन्ति तादृशानि च स्यु.। अस्माकं गृहेषु अन्नादिसामग्री घृतदुग्धमध्वादिकीलालामृतं बाहुल्येन स्यात्। सर्वविधसमृद्धिभाञ्जि च भवन्तु गृहाणि इति आशय। अत्र 'सूनृतावन्त' 'सुभगा' 'हसामुदा', 'सौमनस', 'भूरिधना' इत्यादि शब्दाः गृहाणामुत्कर्षद्योतका नितरां विदुषामवधानमाकर्षन्ति।

दारिद्र्यनाशक सूक्तम्

एतत्प्रतीपत्वेन चैकं दारिद्र्यनाशकं सूक्तमपि मनोरञ्जकम्।

(ऋग्वेदीय दशममण्डलस्य १५५ सूक्तम्)

अरायि काणे विकटे गिरिं गच्छ सदान्वे।
शिरिम्बिठस्य सत्वभिस्तेभिष्ट्वा चातयामसि॥

चर्तो इतश्चतामुतः सर्वा भ्रूणान्यारुषी।
अराय्यं ब्रह्मणस्पते तीक्ष्णशृंगो दृषन्निहि ॥२॥
अदो यद्दारु प्लवते सिन्धोः पारे अपूरुषम्।
तदा रभस्व दुर्हणो तेन गच्छ परस्तरम् ॥३॥
यद्ध प्राचीरजगन्तोरो मण्डूरधाणिकीः।
हता इन्द्रस्य शत्रवः सर्वे बुद्बुदयाशवः ॥४॥
परीमे गामनेषत पर्यग्निमहृषत।
देवेष्वक्रत श्रवः क इमां आ दधर्षति ॥५॥

इत्यनेन सर्वात्मना दरिद्रता दूरीकरणीया राज्यपालैः सत्ताधारिभिरित्युपदिष्टं भवति।

द्यूतनिषेधः

ऋग्वेदीयदशममण्डलस्य चतुस्त्रिंशत्तमे सूक्ते 'अक्षास्य-द्यूतक्रीडाया निन्दा निषेधश्च विहितः।

अक्षैर्मा दीव्यः कृषिमित् कृषस्व वित्ते रमस्व बहु मन्यमानः।
तत्र गावः कितव तत्र जाया तन्मे विचष्टे सवितायमर्यः ॥१३॥

प्रसविता अयमीश्वर आचष्टे अक्षैर्मा दीव्यः। द्यूतं मा कुरु। कृषिमेव कृषस्व, कृष्या सम्पादिते धन एव रतिं कुरु। वित्तलोभेन मा दीव्यः निजमपि वित्तं हारयिष्यसि। तत्र कृषौ गावः सन्ति तत्र जाया। इति द्यूतप्रतिषेधः, कृषि प्रशंसा। कृषिशब्दोऽत्र न केवलं कृषिपरः किन्तु खनिविलेखनादिना खनिजान् स्वर्णरजतादीन् पदार्थानपि बोधयति। तद्द्रव्यापहारमपि सूचयति। कथं निषिध्यते इति आह :—

द्वेष्टि श्वश्रूरप जाया रुणद्धि न नाथितो विन्दते मर्डितारम्।
अश्वस्येव जरतो वस्न्यस्य नाहं विन्दामि कितवस्य भोगम्।

जायाया मातर कितवं निन्दति। भार्या च निरुणद्धि। याचमानः कितवः द्यूतकृद् धनं न लभते। किञ्च :—

अन्ये जाया परिमृशन्त्यस्य यस्यागृधद्वेदने वाज्यक्षः।
पिता माता भ्रातर एनमाहुर्न जानीमो नयता बद्धमेतम् ॥४॥ (स्पष्टम्)
जाया तप्यते कितवस्य हीना माता पुत्रस्य चरतः क्वस्वित्।
ऋणावा बिभ्यद्धनमिच्छमानोऽन्येषामस्तमुप नक्तमेति ॥१०॥

यत्र कुत्रापि सञ्चरतः कितवस्य भार्या तप्यते। मातापि सन्तप्ता भवति। अक्षपराजयात् ऋणवान् कितवः भयमापन्नः कस्यचिद्धनिनो गृहे रात्रौ चौर्यार्थमुपगच्छतीति कीदृशं शोच्यम् ?

तदेवंविधानां वेदवचसामानुगुण्येन ये कर्तव्यकर्माणि अनुतिष्ठन्ति तेषामपि वाचि ज्ञान-विज्ञानरूपाया लक्ष्मीः निहिता भवति। भौतिकविज्ञानसाचिव्येनैव ज्ञानमूर्जस्वलं भवदानन्दपरम्परामनन्तां शान्तिञ्च वितनुते। एवं तथानुष्ठीयमानायैव सर्वोऽयं चिदचित्संसारः सम्यक्तयाऽखिलं स्वमपि रहस्यमुद्घाटयति यत्रेदं श्रुतं भवति 'उतो त्वस्मै तन्वं विसस्रे जायेव पत्य उशती सुवासाः' इति तथा सति बुद्धयाविबलेषु असमा अपि सन्तः केचनादघ्नास उपकक्षास एते। तथापि यथाबुद्धिबलोदयं विद्याजलाशये स्नात्वा पूर्णप्रज्ञतामुपयान्ति इत्याशयेनाह 'उ त्वे ह्रदा इव स्नात्वा ददृश्रिरे" इति। विद्याह्रदे स्नातत्वाद्धि स्नातका उच्यन्ते निखिलज्ञाननिष्णाताः।

इत्यादयः लोककल्याणहेतवः परामर्शा वेदेषु निर्दिष्टा वर्तन्त इति वैदिकानामभ्युपगमः द्रढीयान् विश्वासश्चेति दिक्।

समाजतन्त्रस्य निरतिशयोत्कर्षाधायकं किल आश्रम-वर्णादिव्यवस्थाद्वयं नाम। तत्र ब्रह्मचर्य-गृहस्थ-वानप्रस्थ-सन्यासाश्चेति चत्वारो महत्त्वपूर्णा आश्रमाः। ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्य-शूद्राश्चेति चत्वारो वर्णाः। आश्रमेषु प्रथमो ब्रह्मचर्याश्रमः, तमनुतिष्ठन् हि ब्रह्मचारी भवति। स च द्विविधः स्नातको नैष्ठिकश्चेति। साङ्गोपाङ्गं वेदमधीत्य यः स्नायात् स स्नातकः। आजीवनमदारकर्मा च नैष्ठिकः। द्वितीयो गृहस्थाश्रमः। नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठाननिरतो विहितदारपरिग्रहो गृहस्थः। तस्य ब्रह्म-देव पितृ-अतिथि-भूतयज्ञाख्यानि च कर्माणि। तत्र यत्स्वाध्यायमधीते स ब्रह्मयज्ञ, यदग्नौ जुहोति स देवयज्ञ, यद् बलिं करोति स भूतयज्ञ इत्येवमादि कर्मकाण्डग्रन्थेषु विशदम्य प्रपञ्चितं गृह्यधर्मोपदेशप्रसरे। अत्र दर्शपौर्णमासादियज्ञयागादिसमस्तकर्मप्रपञ्चानुष्ठानं अनुष्ठेयत्वेनोपदिष्टम्। तृतीयो वानप्रस्थाश्रमः। यः खलु सकलगृहस्थसंसारव्यवहारं परित्यज्य सकलत्रोऽकलत्रो वा वने प्रतिष्ठति स वानप्रस्थः। सोऽपि पुनर्द्विविधः। पचमानोऽपचमानश्चेति। योऽग्निपक्वमत्र फलादिकञ्च भुङ्क्ते स पचमानः। यः पुनरपक्वाशी सोऽपचमानः। यश्च सम्यग्वीतरागो वितृष्णश्च सन् ज्ञाननौकया जगदम्बोधितरणाय यतते स यतिः संन्यासीत्युच्यते। सोऽयं तुरीयाश्रमः संन्यासाश्रमः। सन्यासिना तावत् त्यक्तव्या कर्मपटली, चिकित्सनीयो दुर्बोधव्याधिः, स्वीकर्त्तव्या भिक्षावृत्तिः, विषहणीयं शीतोष्ण्यादिद्वन्द्वम्, समाधातव्यं परब्रह्मणि चेतः, प्रविलापनीयो वासनासमवायः,

ह्यानव्य वमयस्नेय, न कर्तव्य प्राणिना हिसनम्, न विस्मर्तव्या परोपकृतय, न विचन्तिव्य न्याय्यात्यय । इत्यादयो यतिधर्मा सर्वात्मनाऽनुष्ठेया । वर्ण धर्म मालम्बमानाना ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्य-शूद्राणा कर्तव्यकर्माणि तु प्रागेव प्रदर्शितानि।

समाजतन्त्रवदन्येऽपि राजतन्त्र-अर्थतन्त्र विज्ञानतन्त्रादय इत्यार्हा विषया प्रपञ्चिता वेदितव्या । यदि नाम यज्ञपरानर्थान् परिहाय आध्यात्मिका-धिदैविका अप्यर्था स्थिरेन्, तर्हि विविधज्ञानविज्ञानाद्यर्थोद्भावना अपि तत्र सम्भाव्येरन्। परन्तु प्रायश सर्वेऽपि भाष्यकारा वेदेषु यज्ञान् विहाय न किञ्चिदपि तदपदालोक्याञ्चक्रुरिति चिन्त्यमेव मनपद्यत। तत्रभवद्भि सत्यव्रत सामाश्रमि महाभागै स्थान एवोक्तम —

"कृत्स्नं पदार्थविज्ञानशिल्पोपयोगीनि वहुपदेशपूर्णानि चैनादृशानि अधि-दैवत-व्याख्यानानि अपहाय परमात्मज्ञानपिपासूना तर्पणानि अध्यात्मव्याख्या नानि च विलोप्य, अधियज्ञव्याख्यानान्येवाभावत सर्ववेदभाष्यकार सायणाचार्य, —यस्तुतो ध्वान्तावच्छन्नविज्ञानकालिकाना, अशेषदेशमुपीमतामपि तेषा सायण-महीधरादीनामधिदैवतायतोऽपि मन्त्राभिप्रेतार्थप्रकृतिविज्ञान नैव स्फुरित सम्यगिति शोच्यमेवाभवदिति।"

वेद-भाष्यकारा

१ स्कन्द स्वामी—ऋग्वेदस्य समुपलब्धेषु भाष्यकारेषु प्राचीनतमो भाष्यकार स्कन्दस्वामी। महाभागोऽस्य वलभीनिवासी। अनेन वेदार्थविबोधने छन्दोज्ञान परमावश्यकत्वेनाङ्गीकृतम्। भाष्यमस्य यज्ञपरम्। सूक्तारम्भे चानेन देवता ऋषि-बोधका श्लोका समुद्धृता। 'केचन इत्यादि लेखेन प्राक्तनभाष्य-कृता सङ्केतस्तु कृत पर तेषा नामोल्लेखस्तु न कृत । ऋग्वेदस्य प्रथमाष्टकस्य सम्पूर्णं भाष्यमुपलभ्यते, परन्तु द्वितीयाद्यारभ्य पञ्चमाष्टकपर्यन्ताना भाष्य तु खण्डितमेव । त्रिवेन्द्रमादिमद्रासीयराज्यपुस्तकालयेऽस्य भाष्यस्य हस्तलिपयो-ऽद्यापि सङ्कलिता विलसन्ति। भाष्यशैली त्वस्य रुचिरा, विशदा, प्रौढा च। स्थितिकालश्चास्य ६८७नमो वैक्रमसंवत्सरो विभाव्यते।

२ नारायणाचार्य —आचार्योऽयं स्कन्दस्वामिन सहकारी भाष्यकार। अनेन ऋग्वेदस्य पञ्चम-सप्तमाष्टकेषु आधिक भाष्य विरचितम्।

३ उद्गीथाचार्य —भाष्यकारेषु तत्रभवानुद्गीथोऽपि नितरा प्रसिद्ध। परन्त्वस्य सम्प्रति दशममण्डलस्य पञ्चमसूक्तादारभ्य त्र्यशीतिपर्यन्तमेव भाष्य-मुपलभ्यते। सायणाचार्येण स्वकीये भाष्येऽस्य नामोल्लेख कृत । अस्यापि भाष्य

यज्ञपरमेव । सायणाचार्यभाष्येषु यत्रतत्र उद्गीथाचार्यस्यैव छाया प्रतिभाति । स्कन्दस्वामिनः समसामयिकश्चासौ इत्यपि निश्चितप्रायम् ।

४ हस्तामलक—हस्तामलकोऽयं श्रीमच्छङ्कराचार्यस्य प्रमुख शिष्य आश्वलायनशाखावलम्बी । अस्य भाष्यनिर्माणकाल वैक्रमे ७५७तमे सम्वत्सरे विभाव्यते । परन्तु भाष्यमिदानीं यावत् प्रकाशित नास्ति ।

५ वेङ्कटमाधव—प्रख्यातभाष्यकारोऽयं दक्षिणजनपदे कावेरीकूल-परिसरे गोमाननामकग्रामे जनिं लेभे कौशिकगोत्रालङ्कृते भूसुरकुले । एतद्विरचिता ऋगर्थदीपिका हस्तलिपिबद्धा नाद्ययावत् प्रकाश गता । भाष्यमिदमपि यज्ञपरमेव । ब्राह्मणज्ञानमन्तरा केवल व्याकरणज्ञान निरुक्तज्ञान वा नाल वेदार्थावबोधाय इत्यस्य ध्रुवो विश्वास । तथा चोक्तम्—

संहितायास्तुरीयाश विजानन्त्यधुना जना ।
निरुक्तव्याकरणयोरासीद् येषा न परिश्रम ॥

अस्य कालस्तु एकादशशताब्द्या स्थित सम्भाव्यते ।

६ लक्ष्मणाचार्य—अनेन वेदभूषणाभिध भाष्य विरचितम् । परन्तु तदधुना न सुलभम् । अस्य काल प्राय द्वादशशताब्द्या विभाव्यते ।

७ धानुष्क यज्वा—एष ऋग्-यजु-सामेति वेदत्रयस्य भाष्यकार ।

८ आनन्दतीर्थ—मध्वसम्प्रदायाचार्योऽयं मध्वपूर्णप्रज्ञनाम्नापि रमयते । अनेन ऋग्वेदीयप्रथममण्डलस्य चत्वारिंशत्सूक्तेषु भाष्यमारचितम । आनन्दतीर्थस्य समय १२५५त १३३५पर्यन्तमध्यघग्ति सम्भाव्यते ।

९ आत्मानन्द तीर्थ—अनेन ऋग्वेदस्य प्रथममण्डलस्य चत्वारिंश-त्सूक्तेषु भाष्यमारचितम् । अस्यापि समय क्वचित्त्रयोदशशताब्द्यामेव घटितो निर्धार्यते ।

१०. सायणाचार्य—सर्ववेदभाष्यकारस्यास्य परिचयस्त्वग्रत्र वर्णित ।

११ रावण—अस्य ऋग्वेद-यजुर्वेदयोर्भाष्य खण्डितरूपेण लभ्यते । अध्यात्मप्रधान भाष्यमारचितम् । वेदभाष्यकारोऽयं लङ्काधिपती रावण एव तदितरो वेति तु साधनाभावात् इदन्तया निर्णेतु दुष्करम् । तथापि रामायणावलोकनेनेदन्तु प्रतिपद्यते यत्लङ्काधिपती रावणो वेदवेदाङ्गपारङ्गतो नीतोद्भटपण्डित आसीदिति । तेनेदमनुमातु सुकर यत् भाष्यकार एव धि-पतिरेवासीदिति ।

१२. मुद्गलाचार्यः—अस्य भाष्यं ऋग्वेदस्य प्रथमाष्टके पूर्णं, चतुर्थाष्टकस्य पञ्चमाध्यायपर्यन्तमुपलभ्यते। अस्य भाष्यं सायणीयभाष्यमनुसृत्यैव प्रवर्तते। यदि नाम सायणीयभाष्यस्यैव संक्षिप्तरूपमिदमित्युच्येत तदापि न काचिदत्युक्तिः। पञ्चदशशताब्द्यामेव वर्तितोऽस्य स्थितिकालः।

१३. देवस्वामी—भाष्यकारोऽयं वैक्रमशताब्दीतः प्राक्कालिकः। अनेनापि ऋग्वेदस्य भाष्यमारचितमिति महाभारतटीकाकृतो विमलबोधस्य लेखादवगम्यते।

१४. चतुर्वेद स्वामी—ऋग्वेदस्य कतिपयेषु खंडेषु कृष्णपरं भाष्यमनेन विरचितम्। भगवतो वृन्दावनविहारिणः श्रीकृष्णस्य लीलाचरितमेव वेदमन्त्रेषु वर्णितमित्येव प्रदर्शितम्। तत्तु विदुषामुपहासास्पदमेव संवृत्तम्।

१५. स्वामी दयानन्दः—अधुनातनेषु भाष्यकारेषु स्वामी दयानन्दः सुतरां शेखरायते। चिरविस्मृता वेदाध्ययनाध्यापनप्रवृत्तिः स्वामिनानेन भूयः समुद्दीपिता। एष महाभागः सामवेदीयमौदीच्यब्राह्मणकुलमलञ्चकार स्वजनुषा। अस्य भाष्यशैली बहुशः यास्कशैलीमनुसृत्य प्रवृत्ता। वेदेषु व्योमयान-जलयान-तारयन्त्रादयो वैज्ञानिका विषया अपि निरूपिताः सन्ति इति प्रस्फुटं स्वीये भाष्ये प्रदर्शितम्। अनेन यजुर्वेदस्य सम्पूर्णभाष्यमारचितम्। ऋग्वेदस्य च सप्तममण्डलस्य द्वितीयसूक्तस्य द्वितीयमन्त्रपर्यन्तमेव भाष्यमकारि। परन्तु तत्र तन्नुप्रभृतिशब्दानां व्याख्या वैदिकेभ्यो न रोचते। ते भृशं विप्रतिपद्यन्ते। तथापि तद् भाष्यपदात्तावता न च्यवते इति बहवस्तत्र बद्धादरा अपि दृश्यन्ते।

१६. भट्टस्वामी—अनेन वैक्रमसंवत्सरादष्टशतवर्षप्राग्भवेन तैत्तिरीयसंहितायां भाष्यमकारि, परं तदधुना नोपलभ्यते।

१७ भट्टभास्करः—भट्टभास्करोऽयमेकादशशताब्दीभवो भाष्यकारः। सायणाचार्येण देवराजेन च स्वभाष्येषु भट्टभास्करस्य बहुशोद्धरणं कृतम्। कौशिकगोत्रोत्पन्नेन भट्टभास्करमिश्रेण केचित् 'अपरे' इति सङ्केतेन स्वपूर्ववर्तिनां भाष्यकाराणां मतानि प्रदर्शितानि।

१८. गुहदेवः—भाष्यकारोऽयं भवस्वामिनः समानसमयिकः। देवराजेन निघण्टुभाष्यभूमिकायां वेदभाष्यकारत्वेनास्यापि नाम संस्मृतम्।

१९. दुर्गाचार्यः—सायणाचार्येण स्वधातुवृत्तिग्रन्थेऽस्य नामोल्लेखो बहुशः कृतः। तेनानुमीयते यदनेन तैत्तिरीयसंहितायां भाष्यं विरचितम्, यदधुना नोपलभ्यते। दुर्गाचार्यस्य स्थितिकालः पञ्चदशशताब्द्यामेव विभाव्यते।

अन्येऽपि बहवो भाष्यकारा आसन् हरदत्त शान्त्याचार्यप्रभृतयः, ग्रन्थ-

विस्तरभिया न तेषां गणनामत्र कर्तुं प्रभवामः । परमुव्वट-महीधरौ तु सुप्रसिद्धौ भाष्यकारौ, तयोर्वर्णनं तु नोपेक्ष्यमिति दीयते।

२०. उव्वट.—अनेन एकादशशताब्द्या अन्तिमे चरणे महाराजभोजदेवस्य शासनकाले अवन्तीनाम्न्या राजधान्यां शुक्लयजुर्वेदस्य भाष्यमकारि। काश्मीरेषु आनन्दपुरवासिनो वज्रभट्टनाम्नो महाविदुषो भूदेवस्य कुले लब्धजन्मासौ किल उव्वटो महोद्भटो विद्वान् भाष्यकारश्च।

२१ महीधर'—महीधराचार्येण वाजसनेयमाध्यन्दिनसंहितायां भाष्यं कृतम्। तच्चानेन सप्तदशशताब्द्यां लिखितमनुमीयते। मन्त्रमहोदधिनामा तन्त्रग्रन्थोऽपि तेन विरचितः। अस्य भाष्यमपि तन्त्रगन्धीति श्रुत्वा विद्वद्भिर्नाद्रियते यथार्हम्। केचित्तु द्वादशशताब्द्यामेवानेनैव ग्रन्थो विरचित इत्यवधारयन्ति।

वेदसूक्तय

सम्प्रति काश्चिदतीव रमणीया वेदसूक्तयोऽपि विरश्चिता मनोरञ्जनाय प्रदर्श्यन्ते—

ऋग्वेदीय स्तावत्—

एको भुवनस्य राजा। [६ ३६ ४]
कवयो वचोभिरेकं सन्तं बहुधा कल्पयन्ति, [१० ११४ ५]
एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्ति। [१ १६४ ४६]
यो नः पिता जनिता यो विधाता धामानि वेद भुवनानि विश्वा ॥ [१०. ८२ ३]
अज्येष्ठासो अकनिष्ठास एते भ्रातरो वावृधुः सौभगाय। [५ ६० ५]
यत्रानन्दाश्च मोदाश्च मुद प्रमुद आसते।
कामस्य यत्राप्ताः कामास्तत्र माममृतं कृधि। [९ ११३ ११]
त्वं सोम महे भगं युवं ऋतायते दक्षं दधासि जीवसे। [१.९१ ७]
ऋतवान् ऋतजाता ऋतावृधः अनृतद्विष सूरय। [७.६६ १३.]
अदब्धानि वरुणस्य व्रतानि। [१ २४ १०]
यद्ध पाय्यं यतेमहि स्वराज्ये। [५ ६६ ६]
सख्ये ते इन्द्र वाजिनो मा भेम शवसस्पते। [१ ११. २]
देवा देवानामपि यन्ति पाथ। [३ ८ ९]
सत्य सोमोऽभ्यति हन्त्यसत्। [७ ११ २]
अग्निनाग्निः समिध्यते। [१ १२ ३]
अक्षैर्मा दीव्य। [१० ३४ १३]

जाया तप्यते कितवस्य हीना । [१० ३४ १७]
राजा राष्ट्राणां पेशः । [७ ३४ ११]
जागृवांस समिन्धते । [१ २२ २१]
त्वमस्माकं तव स्मसि । [८ ९२ ३२]

यजुर्वेदीय-सूक्तय.—

सओतः प्रोतश्च विभूः प्रजासु । [३२ ८]
तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति [३१ १८]
अहमनृतात्सत्यमुपैमि । [१ ५]
मा गृधः कस्य स्विद्धनम् । [४० १]
मित्रस्य चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षन्ताम् । [३६ १८]
अदीनाः स्याम शरदः शतम् । [३६ २४]
अश्रद्धामनृते दधात् श्रद्धां सत्ये प्रजापतिः । [१९ ७७]
पयसा शुक्रममृतं जनित्रम् । [१९ ८४]
अगन्म ज्योतिरमृता अभूम [८ ५२]
अभूत्यै स्वप्नं भूत्यै जागरणम् । [३० १७]
वयं राष्ट्रे जागृयाम पुरोहिताः । [९ २३]
कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं ँ समाः । [४० २०]
तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु । [३४ ४]
यशः श्रीः श्रयतां मयि । [३९ ४]

अथर्ववेदीय सूक्तय —

मा पुरा जरसो मृथाः । [५ ३० ७]
स एक एव एकवृत् एक एव । [१३ ५ ७]
एक एव नमस्यो विक्ष्वीड्यः । [२ २ १]
प्रियं मा कृणु देवेषु । [१९ ६२अ]
सर्वा आशा मम मित्रं भवन्तु । [१९ १५ ६]
आरोहणमाक्रमणं जीवतोजीवतोऽयनम् । [५ ३० ७]
माता भूमिः पुत्रोऽहं पृथिव्याः । [१२ १ १२]
शतहस्त समाहर सहस्रहस्त संकिर । [३ २४ ५]
अग्ने सख्ये मा रिषाम वयं तव । [२० १३ ३]
समानी प्रपा सह वो अन्नभागः । [३ ३० ३]
निघन्तो भिषजस्तरा अनि । [१९ ६ ३]
परावृतो ब्रह्मणा वर्मणाऽहम् । [१७ १ २८]

सामवेदीय-सूक्तय —

सख्ये मा रिषाम वय तव ॥ [७६६]

यातुधानस्य बल न्युब्ज । [११०९५]

श्रद्धा माता ऋवि मनु कवि । [१०९०]

भद्रा ते पूषन्निह रातिरस्तु । [८७५]

दिवे दिवे ईड्यो जागृवद्भिर्हविष्मद्भिर्मनुष्येभिरग्नि । [८७९]

इत्यादि

तदिद वेदप्रकरण सक्षेपत प्रदर्शितम् । अधुना सर्वजनीनेन सबहितावहेन यजुर्वेदोपप्रसिद्धमन्त्रेणेशस्तवनरूपेणोपसह्रियते वेदप्रकरणमिदम् —

आ ब्रह्मन् ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायताम् आ राष्ट्रे राजन्य शूर इषव्योऽति व्याधी महारथो जायताम् । दोग्ध्री धेनुर्वोढाऽनड्वानाशु सप्ति पुरन्धिर्योषा जिष्णू रथेष्ठा । सभेयो युवाऽस्य यजमानस्य वीरो जायताम् । निकामे निकामे पर्जन्यो वर्षतु । फलवत्यो न ओषधय पच्यन्ताम् । योग क्षेमो न कल्पताम् ॥

(यजु) ।

इति सकलतन्त्रस्वतन्त्रे पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणे सिद्धान्तशिरोमणिपदालङ्कृते श्रीमदाचार्यद्विजेन्द्रनाथशास्त्रिभि प्रणीते संस्कृतसाहित्यविमर्शे वेदप्रकरणाख्य प्रथम परिच्छेद समाप्त ।

द्वितीयः परिच्छेदः

वैदिक-प्रकरणम्

उपवेदाः—वेदाङ्गानि—वेदशाखाः—वेदानुक्रमणी—सूत्रग्रन्थाः—ब्राह्मणानि—आरण्यकानि—उपनिषदः ।

उपवेदाः

तदेवं चतुर्णां वेदानां चत्वार उपवेदाः, आयुर्वेद-धनुर्वेद-गान्धर्ववेद-अर्थवेदाश्चेति । तत्र ऋग्वेदस्य आयुर्वेदः, यजुर्वेदस्य धनुर्वेदः, सामवेदस्य गान्धर्ववेदः, अथर्ववेदस्य अर्थवेदश्चेति । [इति चरणव्यूहे] ।

आयुर्वेदः

आयुर्वेदो नाम ऋग्वेदस्योपवेदः । केचन, अथर्ववेदस्यायमुपवेद इत्यपि व्यवस्थापयन्ति । आयुर्वेदस्य प्रधानग्रन्थाः चरक-सुश्रुतादयः । तान्त्रिकविद्भिश्चरक-निर्माणकालः ख्रीस्तपूर्वद्वितीयशतकमवधार्यते । भगवत्पतञ्जलिमुनिना चरकापर-नामधेयेन ग्रन्थोऽयं प्रणिबद्धः । सुश्रुतसंहिता आयुर्वेदस्य शल्यशालाक्यचिकित्सायाः सर्वोत्कृष्टो ग्रन्थः । अन्येऽपि बहव आयुर्वेदीयग्रन्थाः सम्प्रत्युपलभ्यन्ते । तेषु प्रसिद्धतमाः—वाग्भटस्य ख्रीस्तपञ्चशततमसंवत्सरोद्भवस्य अष्टाङ्गहृदयाख्यो ग्रन्थः, ख्रीस्तसप्तमशतकसम्भवस्य माधवस्य प्रसिद्धो ग्रन्थो माधवनिदानाख्यः व्याधिविनिश्चयार्थं प्रधानो लक्षणग्रन्थः, ख्रीस्तचतुर्दशशतकजातस्य शार्ङ्ग-धराचार्यस्य शार्ङ्गधरसंहिता, षोडशशतकलब्धजन्मनो भावमिश्रस्य भावप्रकाशो नाम सुप्रसिद्धः सन्दर्भः । एतदतिरिक्ता अन्येऽपि बहवो ग्रन्था अस्माकं दौर्भाग्या-ल्लोपङ्गताः । आयुर्विज्ञानपरम्परानुरोधेनावगम्यते, यदयमायुर्वेदो नाम पुण्यतमं शास्त्रं वेदानामस्य भगवान् लोकपितामहो ब्रह्मादौ निर्ममे । ब्रह्मणः सकाशात् प्रजापतिरधिजगाद । प्रजापतेरश्विनौ, अश्विभ्यामिन्द्रस्ततो धन्वन्तरिभरद्वाजौ, ताभ्यां सुश्रुत-चरक-अग्निवेश-भेलप्रभृतयो महान्तः महर्षयः प्राप्तवः । सदिदमायुर्वेदाख्यं पुण्यतमं शास्त्रं हेतु-लक्षण-औषधज्ञानाख्यप्रस्थानत्रयनिबद्धमनन्त-पारमापन्नमिति महर्षयः । उपदिदिशुश्च भगवच्चरकमुनिपादाः —

'न चैव ह्यस्ति सुतरामायुर्वेदस्य पारम्, तस्मादप्रमत्तः शश्वदभियोगमस्मिन् गच्छेत् । कृत्स्नो हि लोको बुद्धिमतामाचार्यः शत्रुश्चाबुद्धिमतामतश्चाभिसमीक्ष्य

बुद्धिमताऽमित्रस्यापि धन्यं यशस्यमायुष्यं पौष्टिकं लौकिकमभ्युपदिशतो वच: श्रोतव्यमनुविधातव्यञ्च इति। [च. वि. ८ अ]

सोऽयमायुर्वेदः शल्य-शालाक्य-कायचिकित्सा-भूतविद्या-कौमारभृत्य-अगद-रसायन-वाजीकरणतन्त्राख्येषु अष्टाङ्गेषु विभक्तः।

आयुर्वेद-साहित्यम्

आयुर्वेदस्य साहित्यमतीव बृहद् विशदञ्च वर्तते। तत्सग्रहेण किञ्चिद्विधान तत्परिचयो दीयते—

१. पुष्कलसंहिता—द्वात्रिंशत्सहस्र (३२०००) श्लोकमिता पुष्कलमहर्षिणा विरचिता, प्रकरणचतुष्टयसवलिता।

२. ब्रह्मसंहिता—चतुर्विंशतिसहस्रश्लोकमिता, त्रिभि प्रकरणैरुपनिबद्धा ब्रह्मनारदसंवादलक्षणा।

३. भेलसंहिता—षोडशसहस्रमितश्लोकसवलिता, प्रकरणद्वयोपनिबद्धा ऋषिवरेण भेलेन प्रणीता।

४. अग्नीध्रसूत्रराज:—षट्पंचाशत्सहस्रश्लोकसमन्विता प्रकरणपञ्चकालङ्कृता ऋषिवरेणाग्नीध्रेण विरचिता। अत्र हि पारदस्य संस्कारविशेषैर्मारणं, धात्वन्तरीकरणं, रजतसुवर्णादिधातुषु परिवर्तनम्, विद्युत्-शक्तिपरिज्ञानादिकञ्च प्रपञ्चितम्।

५. किरणप्रभा—द्वादशसहस्रश्लोकविभूषिता क्रौंचमुनिना विरचिता प्रकरणद्वयोपान्विता, चन्द्रसूर्यकिरणपरिज्ञानसम्भृता।

६. धातुवाद:—षष्टिसहस्रश्लोकयुता, सैनिकेन ऋषिणा निर्मिता, प्रकरणत्रयसुशोभिता, धातुनिर्माणविज्ञानविलसिता।

प्रभाकरः, रसार्णवप्रभृतयः, अन्येऽपि बहवो ग्रन्था नामशेषं गता इति न कस्य विषादकरम्।

धनुर्वेदः

यजुर्वेदस्योपवेदो धनुर्वेदः। यद्यपि धनुर्वेदोऽयं लुप्तप्रायोऽधुना तथापि ग्रन्थान्तरेषु तस्योद्धरणैरस्यास्तित्वं ज्ञायते। सोऽयं धनुर्वेद, वशिष्ठ-विश्वामित्र-जामदग्न्य-वैशम्पायन-भरद्वाजप्रभृतिभिर्मुनिभिः प्रणीत इति प्रसिद्धिः। महाभारतादिग्रन्थेषु अस्य महत्त्वपूर्णवर्णनमुपलभ्यते। अस्मदयत्नतया तादृशा गौरवशालिनो ग्रन्थाः सर्वंकषस्य कालस्योदरोदर्यां विलीना इति सुभृशं निर्विद्यते मनः। धनुर्वेदविषयका ग्रन्था अद्यत्वेऽपि समुपलभ्यन्त इत्यनुभूयते परं नाद्यावधि दृष्टिपथङ्गताः। विद्वद्भिः प्रवरैरत्र भूयस्तरमन्वेषणं विधेयम्।

यजुर्वेदस्योपवेदो धनुर्वेदोऽयं पादचतुष्टयप्रतिबद्धः विश्वामित्रादिमहर्षिभिः संग्रथित इति निर्दिष्टपूर्वम्। तत्र दीक्षापादनाम्नि प्रथमे पादे धनुर्लक्षणम्, धनुषोऽधिकारिणां लक्षणञ्च निरूपितम्। अत्र धनुःशब्दः चतुर्विधायुधपरः। ते च आयुधाश्चतुर्विधाः। मुक्तक-अमुक्तक-मुक्तामुक्तक-यन्त्रमुक्तकभेदात्। तत्राऽपि मुक्तश्चक्रादिः, अमुक्तः खड्गादिः, मुक्तामुक्तश्च शल्यादिः, यन्त्रमुक्तश्च शरादिः। पुनरपि त आयुधा ब्राह्म-वैष्णव-पाशुपत-प्राजापत्य-आग्नेयभेदादनेकविधाः। द्वितीये पादे च अस्त्रशस्त्रादिविज्ञानम्। तृतीये च पुनः गुरुविशेषसाम्प्रदायिक-शस्त्रादिविवरणम्, तेषामभ्यासः, सिद्धीकरणञ्च सम्यक् प्रतिपादितम्। चतुर्थाध्याये तु देवार्चनाऽभ्यासादिसिद्धिः, अस्त्रशस्त्रादिप्रयोगश्च प्रदर्शितः।

श्रीमद्भगवद्द्रोणाचार्यगुरुपादैः प्रणीतो धनुष्प्रदीपाख्यः सप्तसहस्रश्लोकसम्मितो ग्रन्थोऽनुभूयते। एवमेव धनुश्चन्द्रोदयनामको ग्रन्थः षष्टिसहस्रश्लोकैः प्रतिबद्धो वीरपुङ्गवविप्रवंशावतंसैः श्रीपरशुराममहाभागैः प्रतिपादितोऽन्यः सन्दर्भः। अत्र हि—शब्दशक्त्या मन्त्रशक्त्या च शस्त्रास्त्रप्रयोगचमत्कारविषयो दर्शितः। अष्टोत्तरशतप्रकरणगुम्फितोऽयं ग्रन्थः सातिशयमहत्त्वपूर्णः। अत्र हि भुशुण्डी-कुलिश-पट्टिश-चामर-शक्ति-ब्रह्मास्त्र-रुद्रास्त्र-पाशनिर्माण-पाशमोचन-अग्निवर्ष-जलवर्ष-ज्वरप्रयोग-औषधप्रयोगप्रभृतिदिव्यायुधानां सर्वविशेषवर्णनपुरस्सरं वर्णनमुपन्यस्तम्। परन्त्विदानीं कालक्रमादस्माकमयत्नतया वा सर्वेऽप्यमी धनुर्वेदग्रन्था हन्त! लोपङ्गताः इति मुहुः दुनोति।

गान्धर्ववेदः

सामवेदस्योपवेदो गान्धर्ववेदः। उपवेदोऽयं सामगानस्य सङ्गीतविद्यायाश्च

स्वदम्यापको ग्रन्थः। रागरागिणीनां सप्तस्वरताललयादीनां परिचायकोऽयं गान्धर्ववेदोऽपि प्रायशः प्रलुप्त एव। गीत-नृत्य-वाद्यादिभेदेन बहुप्रस्थानस्यास्य वेदस्य देवताराधनादि निर्विकल्पसमाध्यादिसिद्धिश्चेति प्रयोजनत्वेनोद्दिष्टम्।

अर्थवेद

अथर्ववेदस्योपवेदः अर्थवेदः। अस्मिन् वेदे राजनीतितन्त्र-अर्थतन्त्र-कृषि-वाणिज्य-समाजशास्त्रादीनि तत्त्वानि प्रतिपादितानि। मूलरूपेणायमपि वेदः प्रणष्ट एव। अस्यावष्टम्भेन विरचितेषु ग्रन्थेषु बहुस्थने, अर्थशास्त्रमतीव प्राचीनम्। सम्प्रति तु कौटल्यापरनामधेयस्याचार्यचाणक्यस्य ख्रीस्तप्राक् चतुर्दशशतकसम्भवस्यार्थशास्त्रमेवैकमुपलभ्यते। तदर्वाक्कालीयैर्भूना शुक्र-कामन्दकादि-प्रणीता नीतिग्रन्थास्तदङ्गभूता एव प्रकीर्णरूपेण समुपलभ्यन्तेऽद्यत्वेऽपि।

अर्थवेदोऽयं लक्षमितश्लोकगुम्फितो बृहद्ग्रन्थः त्रिंशत्सहस्रश्लोकबद्धः। अर्थचन्द्रो नाम विंशतिसहस्रश्लोकालङ्कृतोऽन्यो ग्रन्थः। अमुद्रितौ पाण्डुलिपिबद्धौ द्वौ ग्रन्थावन्यावनुश्रूयेते रत्नप्रभा-काश्यपीयदण्डनीतिनामानौ। अर्थतन्त्रे हि समाजशास्त्र-दण्डनीति-सम्पत्तिशास्त्राणां समावेशः। तत्र रत्नप्रभाग्रन्थे चत्वारि प्रकरणानि। सप्तविंशतिमिताश्च श्लोकाः। प्रथमे प्रकरणे सृष्ट्युत्पत्तिवर्णनम्। द्वितीये वर्णव्यवस्थाविमर्शः। तृतीये व्यवहारकल्पः। चतुर्थे वर्णविश्वविवाह-विधिनिर्णयप्रकार कलह शमन-तपश्चर्यादिविवृतिः। काश्यपीयदण्डनीतिश्च प्रकरणत्रयसमन्विता। प्रथमप्रकरणे शुभाशुभप्रतिफलविवेकः, ईश्वरीयदण्डविधानञ्च। द्वितीये राजकीयप्रकरणे मन्त्रराज्यस्यावश्यकत्वम्। विश्वसाम्राज्य-चक्रवर्तिराज्य-राजकीयदण्डविवृतिश्च। तृतीये तु प्रजापालनप्रकार, प्रजाभिः नृपेण सहानुवर्तनसरणि, भूमिसङ्ग्रहप्रकार राजप्रजाव्यवहार पशुपालनविधि, व्यापाररीति, शिल्पकला, कृषिकर्म, शासनप्रणाली अपराधनिरूपणञ्चेति विषया गुम्फिताः।

सम्प्रति कालस्य प्रभावेन विलुप्तप्रायेषु प्राचीनेषु सकलार्थतन्त्रेषु यत्र-कुत्रचिद् ग्रन्थागारेषु सम्प्रत्यपि समुद्धरणविशेषादिदन्तया न किमपि निर्णेतुं पार्यते। इत्थं, सर्वथा लुप्त भग्न छिन्न-भिन्न-नष्टप्रायेषु विविधग्रन्थरत्नेषु च खलु किन्तु इमान्। तदिदानीम् इत्यत्र प्रकीर्णनामप्रयोगवैषम्या यत्किञ्चिदुपलभ्यते तदेव पूर्णमिव। परन्तु यत्र-तत्र वा प्रकीर्णानि प्राचीनसंस्कृतग्रन्थरत्नानि सदेशकविदुषां शासनस्य च संरक्षणमपेक्षन्ते।

श्रौतसूत्रग्रन्था.

श्रौतसूत्रग्रन्थेषु च शांख्यायनाश्वलायनाख्यौ स्वतिप्रसिद्धौ ऋग्वेदीय-श्रौतसूत्रग्रन्थौ । अस्मिन् सूत्रद्वयेऽपि क्रियाकलापविषयः प्रायेण समानतरणिमनुसृत्यैव प्रवृत्ताः । केवलं शांख्यायने राज्ञानुष्ठेयाः केचिन् महायागाः किञ्चिद्विस्तरेण गुम्फिताः । शांख्यायनश्रौतसूत्रमिदं आश्वलायनापेक्षया किञ्चित्प्राचीनतरमवधार्यते । तच्चाष्टादशभिः काण्डैर्निबद्धः । आश्वलायनोऽयमपि शौनकर्षेः शिष्यत्वेन प्रसिद्धः । ऐतरेयारण्यकस्यान्तिमौ द्वावध्यायौ त्वाभ्यां गुरुशिष्याभ्यां मिलित्वैव संरचितौ । आश्वलायनश्रौतसूत्रे ऐतरेयारण्यकस्यैव छायामाश्रित्यैव यागादिविवृतिः कृतावगम्यते । शांख्यायनश्रौतसूत्रे हि दर्शपूर्णमासादिवर्णनपुरस्सर वाजपेय-राजसूय-अश्वमेध-पुरुषमेध-सर्वमेधादिमहायागाना विशदविवरणपुरस्सरं वर्णनं कृतमवलोक्यते । अस्योपरि अनर्तकृतभाष्य गोविन्दकृतटीका चेति व्याख्याद्वयमुपलभ्यते ।

सम्प्रति त्रय एव श्रौतसूत्रग्रन्था उपलभ्यन्ते—मशकश्रौतसूत्रम्, लाट्यायनश्रौतसूत्रम्, द्राह्यायणश्रौतसूत्रञ्चेति । तेषु आर्षेयसूत्रापरनामधेयं पञ्चविंशब्राह्मणानुब्राह्मणानुगतक्रमानुरोधेन सोमयागीयकर्मव्यवस्थापकं मशकश्रौतसूत्रन्तु प्राचीनतमम् ।

शुक्लयजुर्वेदीयन्तु कात्यायनश्रौतसूत्रम् षड्विंशाध्यायैर्गुम्फितम् शतपथब्राह्मणप्रतिपादितां क्रियामुपवर्णयति । तत्र द्वाविंशतितमादध्यायादारभ्य चतुर्विंशत्यध्यायपर्यन्तं त्रयोऽध्याया. सामवेदघटितकर्मविशेषान् प्रतिपादयन्ति ।

कृष्णयजुर्वेदसम्बद्धाः षट् सूत्रग्रन्था अधुना समुपलभ्यन्ते। अथर्ववेदसम्बन्धिश्रौतसूत्रन्तु वैतानमनुमीयते । तदिदं वैतानसूत्रं शुक्लयजुर्वेदीयकात्यायनसूत्रमनुकुर्वदपि गोपथब्राह्मणेन सह भूयसा संवदति । अस्य रचनाशैली तदत्यन्तमर्वाचीनत्वं ध्वनयति । सर्वे श्रौतग्रन्था गृह्यसूत्रग्रन्थैरेव प्रायशोऽनुसन्धीयन्ते । परमिदन्तु प्रतीपतया गृह्यसूत्रमनुसन्दधानो प्रतिभासते । तदेतस्य श्रौतसूत्रस्य तदीयगृह्यसूत्रादप्यर्वाचीनत्वं ध्वनयति ।

गृह्यसूत्राणि

ऋग्वेदीयगृह्यसूत्रम् शाङ्खायनम् । तच्च षडध्यायात्मकम् । अन्यदेतत्समजातीयं, ऋषिवरशाम्बव्यविरचितं शाम्बव्य-गृह्यसूत्रम् । तदेतत्शाङ्खायनगृह्यसूत्रतः सर्वथा भिन्नमेव । अत्र प्रतिपादितः पितृयज्ञविषयकक्रियाविशेषः शांख्यायने नोपलभ्यते । शांख्यायने च प्रतिपादिता बहुधः क्रियाः शाम्बव्यसूत्रेषु नोपलभ्यन्ते । तस्मात्तेषां यैलक्षण्यमङ्कुरा तु मुनरा निरस्तंवेति । ऋग्वेदीयमाश्वलायनगृह्यसूत्रन्तु

ऐतरेयब्राह्मणाङ्गभूतोऽध्यायचतुष्टयात्मको ग्रन्थस्तदीयश्रौतग्रन्थ इव 'नमः शौनकाय' इति शौनकनमस्कारपुरस्सरमेवोपसंहृतः ।

सामवेदीयगृह्यसूत्रन्तु गोभिलगृह्यसूत्रम् । तच्च प्राचीनतमेषु गृह्यसूत्रेष्वन्यर्हितत्वात् प्रकृष्टतममवधार्यते । खादिरगृह्यसूत्रं द्राह्यायणशाखासम्बद्धम् । सामवेदीयराणायनीयशाखासम्बद्धं प्रमाणत्वेनाङ्गीकृतं सूत्रं गोभिलसूत्रात् किञ्चित् संक्षिप्तम् ।

शुक्लयजुर्वेदीयञ्च पारस्करगृह्यसूत्रम् । सूत्रमिदं वाजसनेयसूत्रनाम्नाऽपि प्रसिद्धम् । अस्य कात्यायनसूत्रेण सह बलवत्तरोऽनुबन्धः । इदमेव पारस्करीयगृह्यसूत्रमालम्ब्य इयमर्वाचीना याज्ञवल्क्यीयस्मृतिः प्रवृत्ता । कृष्णयजुर्वेदसम्बन्धीनि सप्त गृह्यसूत्राणि लभ्यन्ते । तत्रादिमम् आपस्तम्बसूत्रम् । अन्यानि च षट्–हिरण्यकेशीगृह्यसूत्रम्, बौधायनगृह्यसूत्रम्, भरद्वाजगृह्यसूत्रम्, मानवगृह्यसूत्रम्, काठकगृह्यसूत्रम्, वैखानसगृह्यसूत्रञ्च । अथर्ववेदीयसूत्रग्रन्थेषु कौशिकगृह्यसूत्रं प्रधानतमम् । अस्मिन् हि सूत्रग्रन्थे न केवलं गृह्याणि कर्माणि निर्दिष्टानि अपितु बहूनि आभिचारिकाणि कर्माण्यपि वर्णितानि । वेदान्तरीयगृह्यसूत्रागोचरा अपि बहवो विषयाश्चर्चिताः ।

तदेवं समासत एव श्रौत-गृह्यसूत्राणां परिचयो दत्तः । विस्तरस्तु तत्र-तत्रैव जिज्ञासुभिरनुसन्धेयः ।

यद्यपि यावन्तो यज्ञयागादयोऽत्र सूत्रग्रन्थेषु विवृतास्तावन्तः सर्वेऽपि अनुष्ठेयत्वेनोपन्यस्तास्तथापि गृहमेधिना कर्तव्यकर्मसु तेषु प्रधानतया पञ्च यज्ञास्तु नित्यत्वेनानुष्ठेया एव आत्मकल्याणाय । तत्र यत्स्वाध्यायमधीते स ब्रह्मयज्ञः, यद्देवानुद्दिश्य हविर्जुहोति स देवयज्ञः, यत्पितॄन् श्रद्धयाऽर्चति तर्पयति च स पितृयज्ञः, यद्भूतान्युद्दिश्य भूमौ बलिमुपहरति स भूतयज्ञः, यद्ब्राह्मणान् भिक्षुकानतिथींश्च सत्करोति सोऽतिथियज्ञः । तत्रापि ब्रह्मयज्ञः स्वाध्यायस्वरूपत्वात् प्रधानतमः । तत्राऽपि सन्ध्योपासनं, गायत्रीजपः, वेदाध्ययनञ्च प्रातःसायं मुख्यकल्पत्वेनाभिमतत्वादवश्यमनुष्ठेयमेवाऽपरिहार्यरूपेणेति ।

धर्मसूत्राणि

धर्मसूत्राणि खलु लौकिकाचारव्यवहारधर्मप्रतिपादकानि । प्राधान्येन धर्मसूत्रेषु वर्णाश्रमधर्म एव प्रतिपादितः । धर्मसूत्रग्रन्थास्त्वधुना कृष्णयजुर्वेदीयशाखान्तर्गताः । सम्प्रति तेषु त्रय एव समुपलभ्यन्ते । तथापि वेदान्तरसम्बन्धिनोऽप्यनेके तादृशा धर्मसूत्रग्रन्थाः पुरा आसन्निति ग्रन्थान्तरेषु तेषामुद्धरणादवगम्यते । धर्मसूत्रेषु अन्यतमम् आपस्तम्बीयम् । यस्मिन् प्राधान्येन ब्रह्मचारि-गृहस्थधर्माः,

भोज्य-पदार्थाः, तपोमार्गाश्च निरूपिताः। विवाहधर्मो दायाधिकारः दण्डनियमप्रभृतिलौकिका विषया अपि प्रपञ्चिताः। ग्रन्थोऽयं प्रायः आर्षशैल्या निबद्धत्वात् ख्रिस्ताब्दीतः प्राक् चतुर्थशतके विरचितः सम्भाव्यते। अपरो धर्मसूत्रग्रन्थः हिरण्यकेशीयः। साम्प्रदायिका हिरण्यकेशिशाखामिमां आपस्तम्बशाखोत्पन्नामेवाभिमन्यन्ते, न स्वतन्त्रशाखाम्। ग्रन्थोऽयं आपस्तम्बीयधर्मसूत्रप्रतिपादितरहस्यावबोधनाय परमोपकारकः। तृतीयश्च धर्मसूत्रग्रन्थ आपस्तम्बीयः।

अस्मिन् सूत्रग्रन्थे वर्णाश्रमधर्माः, यज्ञविशेषाः, राजधर्माः, दण्डविधानम्, साक्ष्यधर्माः, दायविभागप्रकारः, विवाहप्रकारः, स्त्रीणामधिकाराश्च निरूप्यन्ते। एवमन्येषामपि धर्मसूत्राणां नामानि ग्रन्थान्तरेषु समुपलभ्यमानानि दृष्टिपथमवतरन्ति। तानि तु तत्र तत्रैव परिमर्शनीयानि। ग्रन्थकलेवरवृद्धिभयान्नात्र प्रपञ्च्यन्ते। तदित्थं वैदिकवाङ्मये कल्पसूत्राणां पदमतीव वैशिष्ट्यमावहति। कल्पसूत्राणि हि वैदिककर्मकाण्डमशेषविशेषवर्णनपुरस्सरं परिमण्डयन्ति, तद्रहस्यावबोधने चातीव साहाय्यमाचरन्ति।

इदमत्र बोध्यम्—वेदप्रतिपादिताखिलकर्मप्रतिपत्त्यर्थं ब्राह्मणग्रन्थानामुदयः। ब्राह्मणग्रन्थोपवर्णितानां वस्तुतत्त्वानां विशदीकरणार्थं कल्पसूत्राणामुदयः। इति हेतोरेव तेषामपि वेदाङ्गत्वेनाङ्गीकारः। प्राचीनानि कल्पसूत्राणि तु वैदिककर्मकाण्डपरिरक्षणार्थमेव प्रवृत्तानीति सम्भाव्यते। तेषां प्रादुर्भावोऽपि बौद्धमताविर्भावकालिक एवेति तर्क्यते। तदनन्तरं वैदिककर्मकाण्डप्रातिलोम्यमालम्बमानस्य बौद्धसम्प्रदायस्य प्रादुर्भावोत्तेजितैर्वैदिकधुरन्धरैः प्राक्तनपरम्पराप्राप्तस्य कर्मकाण्डस्यावहेलनामसहमानैस्तैस्तैस्तद्विशदीकरणार्थमेवैते सूत्रग्रन्थाः प्रणायिषत इति न दुष्करमूहितुम् विपश्चितामिति दिक्।

व्याकरणम्

व्याकरणस्य प्रयोजनम्—व्याकरणानि कति ?—पाणिनीयव्याकरणस्य विस्तर—कोऽयं पाणिनिर्नाम—का नु खल्वस्य जनपद—पाणिने काल-निर्णय—पाणिनेर्वैदुष्यम्—पाणिनीयाष्टकस्य प्रतिपाद्या विषया—व्याकरण-स्याङ्ग ग्रन्था—व्याकरणान्तराणि—भट्टोजिदीक्षित—राजर्षि भर्तृहरि—पाणिन का यत्का—अन्ये व्याकरणधुरन्धरा ।

व्याकरणस्य प्रयोजनम्

इह खलु लोकव्यवहारनिर्वहणार्थं भाषैव जुषते प्रधानभावम् । अन्तरेण भाषा लोका न प्रभवन्ति नैजमाशय प्रकाशयितुम् । अप्रकाशयन्तश्चाशयं कथमिव ते पारयेयु किञ्चिदनुष्ठातुम् । किञ्चिदनुष्ठातुमशक्नुवता तेषां कृते सकल जगदेवान्धकारमयमभवेत् । अतएव स्पष्टमाचष्ट तत्रभवान् आचार्यप्रवरो दण्डिमहाभाग —

इदमन्धतम कृत्स्न, जायेत भुवनत्रयम् ।
यदि शब्दाह्वय ज्योतिरासंसार न दीप्यते ॥ इति ॥

भाषयापि तया पुन सुसंस्कृतया भवितव्यम् परत्राशय सङ्क्रमयितुम् । सुसंस्कृता भाषा च शब्दसाधुत्वमपेक्षते । साधुशब्दा हि प्रयुज्यमाना यथार्थमर्थ-मर्पयन्ति नासाधुशब्दा । साधुशब्दप्रयोगे तु व्याकरणाध्ययन हि प्रधान प्रयोजकम् । न हि व्याकरणज्ञानरहित साधुशब्दान प्रयोक्तु क्षम । उक्तञ्च रामायणे—

नून व्याकरण कृत्स्नमनेन बहुधा श्रुतम् ।
बहु व्याहरतानेन न किञ्चिदपभाषितम् ॥

इत्यनेन हनुमतो वाग्व्यापारेण तस्य व्याकरणपारङ्गतत्व ध्वनित भवति ।[१] नाऽवैय्याकरण साधुशब्दप्रयोगे क्षम, वर्णमिदमित्यपि च सूचयति । आलङ्कारिका अपि च्युतिसंस्कारत्वाख्य काव्यदोषमाचक्षाणास्तत्परिहाराय व्याकरणाध्ययनस्या-त्यावश्यकत्वमपूपुषन् । आचार्यो वेङ्कटाध्वरीऽपि अमुमेवार्थं विशदयति स्वकीये पद्ये निम्नाङ्किते —

अस्वीकृतव्याकरणौषधानामपाटव क्वचि सुगादमास्ते ।
कस्मिंश्चिदुक्ते तु पद कथञ्चित् स्वैर वपु स्विद्यति वेपते च ॥

---

१ तत्रभवान् वाल्मीकिराह—

दूरेण बुबुधे सीता हनुमान् दृङ्कनाम् ।
संस्कारेण यथा हीनो वाचमर्थान्तरङ्गताम् ॥ इति ।

अतश्च व्याकरणच्युतिपरिहाराय व्याकरणस्याध्ययन नितरामावश्यकम् ।

तदित्थं व्याकरणस्य परममहत्त्वमुपपादितमाचार्यैरिति।

व्याकरणस्य च पुनः प्रकृतिप्रत्ययाद्यनुशासनेन पदस्वरूपनिर्णयाय तदर्थनिर्धारणाय च परमोपयोगः। नहि व्याकरणमन्तरा पदपदार्थावबोधः सम्यक् शक्यते सम्भवितुम्। व्याकरणस्य प्रयोजनजातमुद्दिश्य आचार्यो वररुचिरप्याह वार्त्तिकमुखेन—'रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनम्।' इति। तान्येतानि प्रयोजनान्यग्रेऽपि भगवत्पतञ्जलिमुनिपादैः प्रपञ्चितानि महाभाष्ये पस्पशाह्निके। 'रक्षार्थं वेदानामध्येयम् व्याकरणम्। लोपागमवर्णविकारज्ञो हि सम्यग्वेदान् परिपालयिष्यति वेदार्थञ्चावाप्स्यतीति। ऊहः खल्वपि—न सर्वैर्लिङ्गैर्न च सर्वाभिर्विभक्तिभिर्वेदमन्त्रा निगदिताः ते चावश्यं यज्ञगतेन विपरिणमयितव्याः। तान्नावैयाकरणः शक्नोति यथायथं विपरिणमयितुम्। तस्मादध्येयं व्याकरणम्।' तत्र 'रक्षोहेति'[1] तु प्रमुखानि प्रयोजनानि, आनुषङ्गिकानि चेतराणि। एवं बहूनि व्याकरणस्य प्रयोजनानि प्रदर्शितानि, जिज्ञासावगतिकुतूहलिभिस्तु तानि तत्रैवानुगन्धेयानि।

तदेतच्च किल व्याकरणं 'वृद्धिरादैच्' (१. १. १) इत्यारभ्य 'अ अ' इत्यन्तमष्टाध्यायात्मकं शब्दशास्त्रम् पाणिनिमुनिभगवत्पादैरेव निबद्धम्। तत्र कात्यायनेन मुनिना वार्त्तिकमुपन्यस्तम्। तद्वार्त्तिकोपरि भगवत्पतञ्जलिमुनिपादैः महाभाष्यमारचितम्। तदेतत्त्रिमुनि व्याकरणं वेदाङ्गत्वेन प्रथ्यते। व्याकरणान्तराणि तु वेदाङ्गत्वेन नोपनीयन्ते। कुतः? तेषां लौकिकप्रयोगावबोधमात्रपर्यवसानात्।

व्याकरणानि कति ?

तानीमानि पुनर्व्याकरणानि नव सन्ति, इति रघु-त्रिमुनि-कल्पतरुकारैरेवानुमोद्यते :—

ऐन्द्रं चान्द्रं काशकृत्स्नं कौमारं शाकटायनम्।
सारस्वतं चापिशलं शाकलं पाणिनीयकम्॥

अन्ये तु व्याकरणानामष्टकत्वमेव निरूपयन्ति। तद्यथा भविष्यपुराणे ब्राह्मे पर्वणि प्रथमाध्याये :—

प्रथमं प्रोच्यते ब्राह्मं, द्वितीयमैन्द्रमुच्यते।
याम्यं प्रोक्तं ततो रौद्रं, वायव्यं, वारुणं तथा।
सावित्रं तथा प्रोक्तमष्टमं वैष्णवं तथा॥ इत्यादि

---

१ महाभाष्यप्रदीपकारः "भाष्यकारो विवरणकारत्वात् व्याकरणस्य साक्षात्प्रयोजनमाह रक्षोहेति"

परं वस्तुतस्तु ऐन्द्र-काशकृत्स्न-आपिशलि-शाकटायन-पाणिनिकृत व्याकरण-ञ्चेति पञ्चकमेव प्राचीनतम व्याकरणम् ।

पाणिनीयव्याकरणस्य विशेषः

व्याकरणं हि नाम वेदाङ्गेषु प्रधानतममङ्गमिति न तिरोहितं विदुषाम् । सर्वेष्वपि व्याकरणेषु पाणिनीयतन्त्रस्यैव लौकिकवैदिकोभयप्रक्रियालङ्कृतत्वाद् वेदाङ्गत्वं नेतरेषाम् । तदिदं पाणिनीयव्याकरणमष्टभिरध्यायैर्गुम्फितत्वादष्टाध्यायीति पदेनापि परिभाष्यते ।

स एव पाणिनिमुनिः अक्षरसमाम्नायाधारस्य लोकवेदोभयपथा सञ्चरमाणं किमपि व्याकरणान्तरविलक्षणं तन्त्रं प्रणिनाय । यस्मिन् पथि पाणिनेः प्राङ् न कोऽपि आचार्यः सञ्चचार । इति हेतोरेव पाणिन्युपज्ञं व्याकरणमिति व्यपदेशो लब्धावकाशः । एष एव पाणिनिव्याकरणस्य व्याकरणान्तरेभ्यो विशेषः ।

अस्मिन् सर्वाङ्गरमणीये पाणिनीये विद्यमाने सति व्याकरणान्तरेषु विद्वांसः कथमिव सादरा भवेयुरिति तानि प्रचारवैरल्यात् सहजतया विस्मृतिपथङ्गतानि । अत एव जेकुटाध्वरी व्याकरणान्तरापेक्षया पाणिनीयव्याकरणस्य समादरणे बीजमुपोद्बलयति—"पाणिनिव्याकरणमेव प्रायेणौपाधिकप्रतीतिकारणमिति ।" अतएव तत्र कृतधियामादरः । वैदिकशब्दानतिरिच्य लौकिकेष्वपि शब्देषु पाणिनिव्याकरणमेव प्रकृष्टतमं व्यवस्थापकत्वमलङ्करोति । तद्यथा—'शताच्च ठन्यतावशते' इति पाणिनीयविधिमालम्ब्य 'शतिक' इति रूपं भवति आपिशलि-काशकृत्स्नाभ्यां 'शताच्च ठन्यतावग्रन्थे' इति सूत्रकरणात् शत्य इति रूपम् । तत्र पाणिन्यनुगृहीतशब्दः साधुरतान्याननुगृहीत इत्युदेति विप्रतिपत्तिः । तत्र—'नियतकालाश्च स्मृतयो व्यवस्थाहेतवः' । इति 'मुनित्रयमतेनाद्यत्वे साध्वसाधु प्रविभागः ।' इति कैयटमहाभागेनाभ्यधायि समाधानम् । 'यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्य' मिति वचनादपि च पाणिनीयस्यैव प्रमुखं प्रामाण्यमभ्युपेयम्भवति । तथा च यथोत्तरमिति प्रतीकमुपादाय उत्तरोत्तरस्य बहुदर्शितत्वादिति हेतुरपि प्रामाण्येनोपन्यस्तः । एतेनापि पाणिनीयस्यैवादरास्पदत्वं ध्वनितम्भवति । इदमत्र प्रतिपत्तव्यम् स्वकाले प्रयुक्तानेव शब्दान् स्वीकृत्यैव पाणिनिः स्वकीयं व्याकरणं प्रणिनाय । तदनु काश्चिद्विपर्यस्तान् शब्दान् स्वकाले प्रयुक्तानुद्दिश्य कात्यायनो वार्त्तिकानि रचयामास । एवमेव तदनु च भगवान् पतञ्जलिरपि पूर्वदृष्टान् शब्दान् साक्षात्कृत्य तदनुगुणं भाष्यं निर्ममे । तदेभिस्त्रिमुनिभिः प्रवर्तितत्वादेव त्रिमुनि व्याकरणमिति वैयाकरणव्यवहारः । तथैतस्मिन् व्यतिकरेऽपि व्याकरणस्य पाणिन्युपज्ञत्वन्तु निरास्पदत-

मेवेति । तिष्ठति च लोकवेदोभयशब्दानुशासनपरत्वात् पाणिनीयमेवाखिलव्याकरणराशिशिरोरत्नायमानमिति ।

अपि च—

अल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद्विश्वतोमुखम् ।
अस्तोभमनवद्यञ्च सूत्रं सूत्रविदो विदुः ॥

इति सूत्रलक्षणं यथा सञ्जाघटीति पाणिनीयसूत्रेषु न तथा क्वचिदन्यत्र । अस्य सूत्राणि अल्पाक्षराणि, सूत्रगतपदानाञ्च सूत्रान्तरेष्वनुवृत्तिः । न तु प्रतिसूत्रमनुवृत्तिपदप्रयोगः । संज्ञाश्चापि इत्, कृत्, षट्, लुक्, हल्, घ, घि, घु, टि, भ, इत्येवंविधाः प्रायशः एकाक्षरा अल्पाक्षरा वा प्रणिबद्धाः । किञ्च यद्यच्छास्त्रमसिद्धत्वात् कार्यान्तरप्रयोजकं तन्निवर्तकं वा तत्तच्छास्त्रमसिद्धकाण्डे पठितम् । यस्य च परत्वेन प्राबल्यमभिप्रेतं तत्परस्तादुट्टङ्कितम् । अहो नु खलु बुद्धिवैलक्षण्यं पाणिनेः । इत्थं पाणिनीयव्याकरणस्योत्कर्षाधायकानि गणनातीतानि तत्त्वानि । नात्र ग्रन्थभूयस्त्वभिया तानि निरूपयितुमुत्सहामहे । सोऽयं व्याकरणमार्तण्डमण्डलाखण्डलपदवीमारूढः यशःशरीरेण वर्तमानोऽद्यापि कस्य चक्षुष्मतो हृदयानन्दममन्दं नोपजनयति ।

अथ कोऽयं पाणिनिर्नाम ? ?

भगवतः पाणिनेराचार्यस्य चरितमद्यापि विद्यते तमसावृतम् । कस्मिन् काले स समुत्पन्नः, कतमञ्च जनपदमलञ्चकार स्वजनुषा, कुतश्च तस्य तादृशव्याकरणविज्ञानसम्पादनपाटवम्, इति निखिलमपि तत्त्वज्ञानमिदमनुसन्धानमपेक्षते । तदत्र विदुषां प्रीतये तद्विषयेऽपि किञ्चिन्मात्रमिहोच्यते । तत्र तावत् शिक्षायां 'दाक्षीपुत्रस्य पाणिने' रिति वचनेन गम्यते—यदेष मुनिः कस्याश्चिद् दाक्षीनाम्न्या देव्या गर्भशुक्तिमुक्तामणिः । जनकश्चास्य कश्चित् पणिनो नामा मुनिसत्तमः । तस्य च स्वयमाचार्य , पणिन्शब्दादणि, न संज्ञाया, प्राप्ते टिलोपे 'गाथि-विदथि-केशि-गणि-पणिनश्चेति' सूत्रेण निषेधात् पाणिनं शब्दं व्याकुरुते । तस्यापत्यं पाणिनिः । तदेतावता गम्यते यत्कस्माच्चित्पाणिननाम्नो मुनिप्रवरात् दाक्षीनाम्न्यां देव्यां गृहीतजन्मपरिग्रहोऽयं पुण्यात्मा महर्षिः पाणिनिरिति निश्चितप्रायम् ।

अथ कोऽस्य जनपदः

पाणिनिः 'तूदीशलातुरेति' सूत्रे शलातुर इति कस्यापि स्थानविशेषस्य नामेति निर्दिदेश । अतः सुतरामिदमभ्युपेतं यदाचार्योऽयं शलातुराख्यं नगरं विभूषयामास । यत्खलु क्रमेण सलातुर-सलाहुर, लहुर, इति अपभ्रंश्य, सम्प्रति लाहुर

इति नाम्ना परिणतम्। तत्रभवान् भाष्यकारश्च पुनः शालातुरीयशब्दं पाणिनेः पर्यायतयाऽसकृत् प्रायुङ्क्त। तेनैतत् सम्यक्तया प्रतिपत्तुं शक्यते यदसौ महामेधावी पश्चिमोत्तरदेशमेव स्वजन्मना समलञ्चकारेति।

इदञ्च शलातुर[1]नाम नगरं तक्षशिलायाः समीपे वर्तते। स च शलातुरशब्दोऽद्यत्वे लहुर इति समाख्यया प्रख्यायते। कैम्बलपुरमण्डलान्तर्गतजहाँगीराख्यग्रामसविधे ततो दशक्रोशमितेऽन्तरे चावस्थितो लाहुरश्चायं साम्प्रतिकलाहोरनगराद् भिन्न इति गवेषणयाऽवधार्यते।

पाणिनिर्मुनिरयमासीद् बाल्यकालादेव महान् मेधावी प्रदीप्तप्रतिभाशाली च। भगवता पतञ्जलिनाऽसौ कविपदेन विभूषितः—'अकीर्तितमाचरितं कविने'ति। अपि च 'प्रमाणभूत आचार्यो दर्भपवित्रपाणिः, शुचाववकाशे प्राङ्मुख उपविश्य, महता यत्नेन, प्रणयति स्मेति। तत्र वर्णेनापि अनर्थकेन न भवितव्यम् किंपुनरियता सूत्रेणेति।' तमिमं वर्णसमाम्नायन्तु तत्तीव्रेण तपसा प्रत्यक्षीभूतः साक्षान्महेश्वर एव शब्दविद्यारहस्यप्रकाशनार्थं पाणिनये समुपदिदेशेति प्रवादस्तु तस्मिन् सातिशयबद्धश्रद्धाकानां तत्परमभक्तानामर्थवादमात्र एव।

एष किल वर्णसमाम्नायस्तु वस्तुतः ऋगुपज्ञः मूलोद्देशतः 'अग्निमीळे' इति ऋग्वेदीयप्रथमश्रुतावेवोपदिष्टो भगवता आदिकविना परमेश्वरेण इति प्रदर्शितञ्चात्र। यस्य कालान्तरेणालङ्काररूपेण कविभिर्मनीषिभिर्महेश्वरढक्कानिनादोत्थनिर्घोषरूपेण समासादिताया चतुर्दशसूत्र्या परिणतोऽवधार्यते इति।

पाणिनेः कालनिर्णयः

महर्षिः पाणिनिः कदा भारतभुवं स्वजनुषाऽनुजग्राह इत्यत्र तु विमर्शका अपि प्रायशो वाचंयमाः। ये च कमपि कालं निरूपयन्ति तेऽपि तं युक्तियुक्तवचोभिरुपपादयितुं न प्रभवः। इतरे कालनिर्णिनीषया प्रवर्तमाना अपि साधनसौकर्यमन्तरेण कुण्ठितधियः सन्तः मध्य एव विरताः। एवमेव कथासरित्सागरोऽपि पाणिनेः कालनिर्णये कुण्ठायमान इवास्ते। केचन तु ख्रीस्तशतकारम्भात् सार्द्धत्रिशताद्वर्षात्पूर्वमेवास्य कालं सम्भावयन्ति। अपरे ख्रीस्ताब्दात् सार्द्धद्विसहस्रतोऽपि कतिपयवर्षपूर्वमस्य कालमाकलयन्ति। अन्ये च कथामप्येतामत्रोदाहरन्ति। यत्पुरा यदा कुण्ठितमतिः पाणिनिः श्रीगुरुवरमुपवर्षमुपाध्याय विद्याध्ययनार्थमुपाश्रितः, तदा तस्य सतीर्थ्येन कात्यायनेन वादाहवे स बलवत्कदर्थितः परमविषण्णः सन् भगवन्तं महेश्वरं तपःप्रभावेन प्रसाद्य समाराध्य च तड्ढक्कानिनादसमुत्थवर्णसमा-

१ गणरत्नमहोदधावपि शालातुर इत्युल्लिखितम्।

न्नायं शब्दविद्यारहस्यप्रकाशनार्थमिदं नूतनं पाणिनीयाष्टकं नाम व्याकरणशास्त्रं रचयामासेति। एवं ये कात्यायनसमकालभवत्वमाचार्यस्य प्रतिपादयन्ति न तद्युक्तं प्रतिभाति। यतो नहि पाणिनीयसूत्रेषु राज्ञो जनमेजयादुत्तरकालभवस्य कस्यापि नाम दृक्पथमवतरति। नैतावदेव अपितु परमप्रसिद्धस्य व्याससूनोः शुकस्यापि नाम नोपन्यस्तमुपलभ्यते। तत्र शुकस्य व्यासापत्यबोधिका 'वैयासकि' इति संज्ञामनुपलभ्य परस्तात् तत्साधनाय कात्यायनेन वररुचिना 'व्यासवरुडेति' वार्त्तिकमारब्धम्। तेनैतदनुमातुं तु शक्यम् यत्तदानीं पाणिनिकाले वैयासकिवारुडक्यादिपदानि लोके व्यवह्रियमाणानि नासन्। इति हेतोरेव पाणिनिः तदानीं तादृशं सूत्रं न जुगुम्फ। पाणिनिस्तु स्वकाले व्यवहृतानेव शब्दान् सूत्रेषु न्यबन्धीदिति। पाणिनिना यन्नोक्तं तदुक्तं वा तदेव कात्यायनेन वार्त्तिकैः पूरितं ग्रन्थाल्पत्वं वा। तस्मात् पाणिनेः कात्यायनात् पूर्वकालभवत्वं सुस्पष्टमेव। पुराणकालात्पूर्वमपि पाणिनेरिदमेवावलम्बनं यत् पुराणपठितान् बहून् शब्दान् अपाणिनीयान् पश्यन्नपि सूत्रैः संस्कर्तुं मुद्राकानपि न स सञ्चस्कार। अतोऽपि पुराणकालात्पूर्वजत्वं पाणिनेरव्याहतम्। किञ्च स्वैरसञ्चाराः पुराणकर्त्तारो महर्षयः पाणिनीयानामपि शब्दानामार्षत्वं स्वीकुर्वाणा पाणिनीयव्याकरणं नाशिश्रियन् इत्यपि सम्भाव्येत चेत्तदापि तस्य पुराणकालात् प्राचीनत्वं तु दुरपह्नवमेवेति। अतः वैदिकपौराणिककालयोरन्तराल एव कदाचित्पाणिनेः कालः सम्भाव्यते। केचन कालविदः पाणिनेः कालं ख्रीस्तात् प्राक् ७०० वर्षदेशीयं कात्यायनस्य च ख्रीस्तात् ४०० वर्षदेशीयं इत्यामनन्ति।

वररुच्यपरनामा कात्यायनस्तु पाणिनेरुत्तरकालजात एव। यः किल स्वकाले प्रयुक्तप्रयोगानुस्यूतानव्यवहृतपूर्वान् शब्दानुद्दिश्य वार्त्तिकान् प्रणिनाय। यथा खलु पुरा पाणिनिकाले—'देवाना प्रियः' इति पदद्वयं असमस्तमेव प्रयुज्यते स्म। तदानीं तेनासमस्तपदेन यज्ञीयपशुरेवावबुध्यते स्म, तदनु कात्यायनकाले समस्तमेकपदीभूतं पशुसादृश्यप्रयोजकतया मूर्खार्थकत्वेन व्यवहृतिं गतम्। ततो भगवता कात्यायनेन 'देवानांप्रियो मूर्खे' इति वार्त्तिकं प्रणीतम्। इत्यनेनापि कात्यायनस्यावरजत्वं सूच्यते इति।

पाणिनेर्वैदुष्यम्

पाणिनेर्विलक्षणं वैदुष्यमेवर्षिमुपश्लाघयन् तत्रभवान् भाष्यकारो व्याजहार 'वृद्धिरादैजिति' सूत्रभाष्ये—'स प्रमाणभूत आचार्यो ...*महता प्रयत्नेन सूत्राणि प्रणयति स्म। तत्र वर्णेनापि अनर्थकेन न भवितव्यं किंपुनरियता सूत्रेण।' एतेन* लोकोत्तरमेधाविनोऽस्य बुद्धिप्रौढिमापूर्वकालदर्शिता *च सूक्ष्मदर्शिता ध्वनिता भवति।* सोऽयमेवंविधालौकिकगुणगरिम्णा कस्य वा न समर्च्यो [illegible] *पाणिनिः* —

अज्ञानान्धस्य लोकस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया ।
चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै पाणिनये नमः ॥

वस्तुतः पाणिनीयव्याकरणं सर्वतोमुखं सर्वाङ्गपूर्णञ्चेत्यत्र नास्ति संशयलवोऽपि ।

पाणिनीयाष्टकप्रतिपाद्या विषयाः

पाणिनीयव्याकरणमिदम् अष्टभिरध्यायैरुपनिबद्धम् पाणिनीयाष्टकनाम्नाऽपि प्रसिद्धम् । अत्र हि प्रत्यध्यायं चत्वारः पादाः अनुस्यूताः । व्याकरणं हि नाम प्रकृतिप्रत्ययाद्यनुशासनेन पदपदार्थस्वरूपव्यवस्थापकं पुण्यतमं शास्त्रम् । व्याक्रियन्ते व्युत्पाद्यन्ते शब्दा येनेति तद्व्युत्पत्तेः । तदेतत्सर्वाङ्गलक्षणघटितत्वात् पाणिनीयमेवेतरव्याकरणमूर्द्धाभिषिक्तं विभाव्यते ।

एतत्प्रतिपाद्या विषयाः सङ्ग्रहेण निम्नपद्येषु समुपसङ्गृहीताः —

सूत्राणां क्रमविन्यासो रुचिरो मुनिना कृतः ।
निरीक्ष्यतां सावधानं पूर्णञ्च परितुष्यताम् ॥
सञ्ज्ञानां परिभाषाणाम् पूर्वाध्याये प्रदर्शनम् ।
समासश्च विभक्त्यर्था द्वितीयाध्यायगोचराः ॥
तृतीये धातुविहिताः प्रत्ययाः सुव्यवस्थिताः ।
तुर्यपञ्चमयोस्तद्धिता अवशिष्टाश्च ते क्रमात् ॥
षष्ठे प्रकृतकार्याणि प्रायेण दर्शयन्मुनिः ।
सप्तमे प्रत्ययस्थानि द्विष्ठानि च यथाक्रमम् ॥
अष्टमे पूर्वचरणे पदकार्यं समासतः ।
यान्यसिद्धानि पूर्वत्र त्रिपाद्यां तान्यवेशयत् ॥
कृत्वा पूर्णमनोयोगं शिष्यप्रियचिकीर्षया ।
पाणिनीयमिदं पाठ्यं गुरुभिः करुणार्णवैः ॥
शब्दाम्बोधितितीर्षा चेद् व्याकृत्यधिजिगांसुता ।
पाणिनीयं प्रयत्नेन समभ्यस्यं तदर्थिभिः ॥ इति ॥

पाणिनेः काव्यकला

सुगृहीतनामधेयो भगवान् पाणिनिर्न केवलं शब्दशास्त्रपारङ्गतः कवित्वकलायामप्यसौ परमकुशल आसीदिति रायमहाभागेन अमरकोशटीकायामुद्धृतानि पाणिनिप्रणीतानि कतिपयानि पद्यानि आचार्यस्य कवित्वकलाचातुर्यं द्योतयन्ति ।—

गतेऽर्द्धरात्रे परिमन्दमन्दं गर्जन्ति यत्प्रावृषि कालमेघाः ।
अपश्यती वत्समिवेन्दुबिम्बम् तच्छर्वरी गौरिव हुङ्करोति ॥

उपोढरागेण विलोलतारकं तथा गृहीतं शशिना निशामुखम्।
यथा समस्तं तिमिरांशुकं तया पुरोऽपि रागाद् गलितं न लक्षितम्॥

विलोक्य सङ्गमे रागं पश्चिमाया विवस्वतः।
कृतं कृष्णमुखं प्राच्या नहि नार्यो विनेर्ष्यया॥

अथाससादामुमनिद्यनेजा जनस्य दूरोज्झितमृत्युभीते।
उत्पत्तिमद्वस्तु विनाश्यवश्यम् यथाहमित्येनमिवोपदेष्टुम्॥

शरदि रविरश्मितप्ता विम्लाणा शोषमतिशयं पिता। इत्यादि।

विशिष्य तु काव्यप्रकरणमत्रानुसन्धेयम्। पाणिनिना काव्यद्वयं प्रणीतम् पातालविजयं जाम्बवतीविजयञ्चेति। तत्र स्खलितमालोक्य कचन प्रत्यवतिष्ठन्ते यत्संस्कारच्युतिदोषदुष्टत्वान्नेयं पाणिनेः कृतिरिति सम्भाव्यते। व्याकरणो पज्ञव्यपदेशभाजः दाक्षीपुत्रस्य शाश्वतिकज्योतिषः सकलं सिद्धवाग्विभवस्य कृतौ तु नाणोरपि च्युतसंस्कारादिदोषस्य सम्भवोऽस्ति। परन्तु रुद्रटप्रणीतकाव्यालङ्कार टीकायां नेमिसाधुना च्युतिसंस्कारदोषोदाहरणप्रसङ्गे— सन्ध्यां वधू गृह्य करेणेत्यत्र' गृहीत्वेति वक्तव्ये गृह्येति प्रयोगः च्युतिसंस्कारदोषदूषित इत्युदाहृतम्। तथा विधोऽस्याकृतः प्रयोगः शब्दशास्त्रमानदण्डमण्डलाखण्डलेन कृतः स्यादिति न बुद्धिपद्धतिमारोहति। अतः सैषा कृतिः पाणिनेः नास्त्येवेति निश्चितप्रायम्। सत्यमेतत् चेन्नाम रचनेयं न स्यात्पाणिनेरिति। परन्तु यदि नाम स्वीक्रियते यद् रचनेयं पाणिनेः कृतिरेव न व्यभिचरति, तदा तु पाणिनिकृतिबलादेवाऽस्य प्रयोगस्य साधुत्वमभ्युपेयमेव। गृह्य-गृहीत्वेति प्रयोगद्वयस्यापि साधुत्वम् आचार्यानुगृहीतं चा वेवोन्नेयमिति। न खलु पाणिनीयस्यापाणिनीयत्वं यत्नशतेनापि शक्यते साध- यितुम्। तथा सति काव्ययोरनयोः पाणिनिकृतित्वाङ्गीकारेऽपि न कापि विप्रति- पत्तिरिति। नहि तेजस्तिमिरयोः सामानाधिकरण्यं सम्भवति। परन्तु मानव निसर्गसुलभदोषसंश्लेषात्तु पाणिनिरपि न मुक्तः। तदस्मादद्भुतप्रज्ञस्य पाणिनेरपि सर्वविदः कृतिमुद्दिश्य दोषोद्धारनं नाम कस्य न विस्मयकरम्। तथाऽपि मानव- स्वभावसुलभप्रमादादिदोषस्यापरिहार्यत्वमवगमयितुं किञ्चिदिवात्र प्रस्तूयते—

तथा च पदसंस्कारपक्षे 'हरिर्भवति, साधुर्भवति' इत्यत्र विसर्गस्य रेफ- भाव विधायकानुशासनाभावात् अव्याकृतत्वं दुर्निवारमिति। तदेवमन्तोपरा दोष- दृष्टय पाणिनेरुत्कर्षं न मात्रयापि समपकर्षयितुं प्रभव्य। माऽस्मत्कौशिकगुणसम्पन्नो महर्षिः कस्मिंश्चिदरण्ये ध्यानावस्थितः व्याघ्रेणाक्रान्तः अयाऽस्य भौतिकं शरीरं तत्याज। इति हेतोरेव व्याकरणसम्प्रदाये तस्यामेव तिथौ सर्वैरनध्याय परिपाल्यते तत्पुण्यतिथिमुद्दिश्यैवेति।

पाणिनेर्ग्रन्थरचना

पाणिनीयाष्टकमतिरिच्य अन्येऽपि—गणपाठः-धातुपाठः-उणादिसूत्रं, फिट्-सूत्रं-शिक्षा-लिङ्गानुशासनम्-परिभाषाप्रभृतयो ग्रन्थाः पाणिनिना विरचिताः। तेषु फिट्सूत्र-लिङ्गानुशासनादीनि तु व्याडिकृतानीति बहव आमनन्ते।

व्याकरणस्यान्ये ग्रन्थाः

कात्यायनवार्त्तिकप्रणयनात् प्राक् पाणिनीयाध्ययनाध्यापनस्य सौकर्यं नासीत् पुरा। यद्यपि सूत्रवार्त्तिकसन्दर्भमधिकृत्य विद्वद्वरव्याडिकृतो लक्षश्लोकमितो ग्रन्थ आसीत् प्राक्। एवमन्यैः कुण्यादिभिराचार्यैर्गुम्फिता वृत्तयोऽप्यासन् तथापि न ते सन्दर्भा व्याकृतितत्त्वबुभुत्सूनां परितोषायालमभूवन्। ततो लोकानुजिघृक्षया भगवान् पतञ्जलिः पाणिनीयसूत्रतत्त्वार्थं विशदतया व्याचिख्यासुः महाभाष्याख्यं बृहद्ग्रन्थरत्नं प्राणैषीत्। तदेतस्य भगवतः पतञ्जलेः समयः कालज्ञैः खरीस्ताब्दतः शतचतुष्टयवर्षपूर्वं सप्तविंशतितमशताब्दीमवधार्यते। जननी चास्य विदुषी गोणिकाख्या जन्मभूमिश्च गोनर्ददेशः। सोऽयं गोनर्ददेशः अवधजनपदे गोण्डानाम्ना प्रख्यात नगरमित्येके। गोनर्ददेशोऽयं काश्मीरेष्वेव इत्यपरे। अनयोर्द्वयोः पक्षयोः समीचीनस्तु द्वितीय एव। भर्तृहरिकैयटप्रभृतयोऽन्येऽपि विद्वद्धुरन्धरा महाभाष्य-भावकृत्य विवृतीः वृत्तिग्रन्थांश्च अग्रन्थिरे। कैयटप्रभृतिवत् पतञ्जलिशैली नूनमस्य काश्मीरकत्वं व्यनक्ति।

भट्टोजिदीक्षित. ५

प्रदर्श्यन्ते। तथापि तेषु तत्त्वतः पर्यालोच्यमानेषु निष्कृष्टतरत्वमिदमेवाभाति यदमी पञ्चद्राविडान्तर्गततैलङ्गब्राह्मणः कालान्तरेण दाक्षिणात्यैः सहोपनतघनिष्ठवरिष्ठसम्पर्कविशेषात् कालकृतामनिकृष्टगुरुपरम्परानुरोधेन सारस्वतत्वमुपलम्भितः। तथाहि समवलोक्यते भट्टोजिदीक्षितविरचितशब्दकौस्तुभभूमिकायाम्, "निखिलविद्यासम्भारभासुरः पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणः श्रीमान् भट्टोजिदीक्षितः कदा कतमं देशमध्युवासेत्यादिकं बहुभिर्निर्णीतम्। अथाऽपि तस्य द्राविडपञ्चकातिरिक्तत्वे न कमपि दृढतरं हेतुमुत्पश्यामः। प्रत्युत पृथ्वीमण्डलमौलिमण्डनमणेः काशीस्थमहाराष्ट्रजातिमुकुटमणिशेषोपाभिधस्य श्रीकृष्णपण्डितस्यान्तेवासीनि—

"निर्विशेषमहं शेषान् शेषकृष्णं गुरुं भजे।
यो मामशेषशेषोक्ति विशिष्यैवाप्यजीगपत्॥
वाग्देवी यस्य जिह्वाग्रे नरीनर्ति सदा मुदा।
भट्टोजिदीक्षितमहं पितृव्यं नौमि सिद्धये॥"

इत्यनेन रङ्गोजिभट्टस्य भ्राता इति वैयाकरणभूषणे कौण्डभट्टेन स्पष्टं प्रतिपादितत्वात्, स्वरवैदिकोभयभागयोर्मध्ये विशेषेण ऋक्शाखीयोदाहरणदानाच्च तस्य द्राविडपञ्चकान्तर्भूतता दाक्षिणात्यताञ्च को नु खलु निह्नोतुमलङ्कर्मीणः।

सोऽयं दीक्षितः[1] षट्चत्वारिंशत्तमाधिकषोडशतमे वैक्रमेऽब्दे समभवत्। सोऽयं सिद्धान्तकौमुदीकारः आयुषः षट्पञ्चाशत्तमवर्षदेशीये वयसि भौतिकं शरीरं परित्यज्य सम्प्रति यशःशरीरेण विलसन् विराजते।

श्री भट्टोजिदीक्षितविरचिता सिद्धान्तकौमुदीयं सकलव्याकरणप्रपञ्चप्रसरे शीर्षरीभूता अखिलशब्दतन्त्ररत्नमालामध्यमणिरिवाशीवरमणीयरश्मिराजिभिरद्यापि निखिलानि दिग्दिगन्तरालमुद्भासयन्ती। स्थान एवोक्तं विज्ञाभियुक्तैः—

कौमुदी यदि कण्ठस्था वृथा भाष्ये परिश्रमः।
कौमुदी यद्यकण्ठस्था वृथा भाष्ये परिश्रमः॥ इति।

यद्यपि महामेधाविनो वैयाकरणाङ्कुरमूलस्य भट्टोजिदीक्षितमहाभागस्य स्थानमतीव गौरवशालि ख्याङ्गनिविद्वन्मण्डले, तथापि दोषज्ञाः स्वनन्यप्रज्ञास्तु समालोचकास्तत्कृतावपि विप्रतिपद्यमाना दोषानुद्भावयन्ति। तदपि विदुषां रञ्जनाय दिङ्मात्रमुदाह्रियते। तद्यथा—

ण्यन्तप्रकरणे 'णिचः सम्माननशालीनीकरणयो'रिवेति सूत्रस्योदाहरणेषु

---

[1] भट्टोजिदीक्षितस्य समयः सं॰ १६०० मितोऽवधेयः।

धात्मुपल्पपते,—वञ्चयतीत्यर्थो विहित । अत्र वञ्चयतीतिपदमस्याकृतम्—'गृधिवञ्च्यो प्रलम्भने' इत्यनेन तस्यात्मनेपदत्वानुशासनात् 'वञ्चयते' इत्यस्यैव साधुत्व न कर्हिचित् वञ्चयतीत्यस्य। नून दीक्षितेनात्र स्वातन्त्र्यमेव शिश्रिये।

किञ्च—'राजन्' शब्दात्सौ—परत्वादुपधादीर्घं, हल्ङ्यादिलोपस्ततो नलोप राजा च इति क्रममाह कौमुदीकार । हलन्त नपुंसकप्रकरणे 'दीर्घाहन्' शब्दात्-सौ-इह हल्ङ्यादिलोपे प्रत्ययलक्षणेन असुसिति निषेधात् रुत्वाभावे 'द' तस्यासिद्धत्वात् नान्तलक्षणोपधादीर्घं इति व्युत्क्रममाह । यत—तत्र राजन् शब्दे परत्वादुपधादीर्घं पूर्वम्, इह च, हल्ङ्यादिलोप पूर्वमाह तन्मिथोऽस्याहतत्वाद-व्याहतम् । यद्यपि बालमनोरमाकृता वासुदेवदीक्षितेन एतदस्याहततत्वदोषपरि-जिहीर्षया 'अकृतव्यूह'परिभाषामालम्ब्य यत्किञ्चिदुक्त तदपि न तोषकरम्, नागेशेनास्या परिभाषाया निराकृतत्वात् । किञ्च 'रामा'दिष्वत्र जश्त्व चावसाने' इत्युक्तम् । तत्र तत्त्वबोधिनीकृता बाधित्वेतिशेष इत्युक्तम् । येन नाप्राप्तिन्यायेन 'अवसाने चर्त्वस्य जश्त्वापवादत्वात्' इति समर्थितम् । तदपि न मनोज्ञम् । 'लिड् लिट्' इत्यादौ 'जश्त्व चर्त्वे' इत्युल्लेखात् दीक्षितस्य तदभिप्रायाऽभावात् । जश्त्व-चर्त्व-इत्यभिप्रायान्तर व्याख्यान्तरन्तु कुचोद्यमेव । इत्यल प्रपञ्चनया । एवविधा भूयस्यो विप्रतिपत्तयो विभाव्यन्ते । तथापि ता मानवनिसर्गसुलभतयोपनता विदुषा ध्यान नार्हन्ति सविशेषम् । एवविधा विप्रतिपत्तयश्च न मनागपि दीक्षितस्य प्रकाण्ड-पाण्डित्य प्रकर्षमपकर्षयितु प्रभवन्ति इत्यल पल्लवितेन ।

भर्तृहरिः

व्याकरणधुरन्धरेषु विद्वत्पुरन्दरस्य श्री भर्तृहरिमहाभागस्य नामसस्मरण कस्य सचेतसश्चेतसि नोपजनयेदमन्दानन्दम् । अनेन परमतार्किकेन व्याकरणे सुवर्णे सौरभमिव दर्शनत्व न्यधायि । यत्कृतिमाकलय्यैव महामहिमशालिभि नागेशादिभिर्मञ्जूषादिग्रन्थरत्नानि व्यरचिषत । विदुषा मन प्रीतये तदपि किञ्चिदिवात्रोदाह्रियते ।

भर्तृहरिप्रतिपादितेषु नैकेषु सिद्धान्तेषु विवर्त्तवाद-स्फोटवादौ तु नितरा शेखरायमाणौ मुने प्रातिभ ज्योतिराविष्कुर्वाणौ विलसत ।

तत्र तावद्विवर्त्तवाद । विवर्त्तो हि नाम अतत्त्वतोऽन्यथा प्रथा । उक्तञ्च—

'अतत्त्वतोऽन्यथा प्रथा विवर्त्त इत्युदीरित ।' इति ।

अस्य नयेन हि शब्दब्रह्मण एव रज्ज्वा सर्परूपेणेव जगद्रूपेण विवर्त्त । तदुक्त तेन स्वकीये वाक्यपदीये माङ्गलिके पद्ये—

मन्त्रद्रष्टार एव ऋषयो न कर्तारः

ऋषीणां मन्त्रकर्तृत्वमभ्युपगच्छन्तो बहवो विप्रतिपद्यन्ते तेषां मन्त्रद्रष्टृत्वमधिकृत्य। तद्यथा—'नम ऋषिभ्यो मन्त्रकृद्भ्यो मन्त्रकृद्भ्यः।' [तै० आ० ४।१]

'अङ्गिरसां मन्त्रकृतां मन्त्रकृदासीति'—[ताण्ड्य महाब्राह्मण]।

'यावन्तो मन्त्रकृतः।' [कात्यायन श्रौतसूत्रम् ३।२।८]

इत्यादीनि भूयांसि वचांसि प्रमाणत्वेन पुरस्क्रियन्ते। परं यास्कस्य तन्नाभिमतम्। यास्कस्तु मन्त्रकृत्त्वमेव मन्त्रद्रष्टृत्वमित्यभिनन्दति न जातु कर्तृत्वम्। मन्त्रकर्तृत्वाङ्गीकारे तु तत्रानित्यत्वाद्यनादि-दोषापत्तिर्दुर्निवारा। अत आह भट्टभास्करः तैत्तिरीयारण्यकभाष्ये—'मन्त्रकृद्भ्यो मन्त्राणां द्रष्टृभ्यो, दर्शनमेव कर्तृत्वम्' इति। एवमेव सायणाचार्योऽपि तैत्तिरीयारण्यके—'ऋषिरतीन्द्रियार्थद्रष्टा मन्त्रकृत्। करोतिधातुरत्र दर्शनार्थ एवे'ति प्रत्यपीपदत्।

यास्कस्य वेदव्याख्यानप्रक्रिया

यास्काचार्येण प्रायशो मन्त्रपदान्येव निरुक्ते उदाहरणत्वेनोपात्तानि। मन्त्रगतानामेव पदानां निर्वचनानि व्याख्यानानि च तेन कृतानि। तत्प्रसङ्गाच्च क्वचित्, लौकिकानामपि शब्दानां व्याख्यानं प्रवर्त्तितम्। तद्यथा गोशब्दव्याख्यानप्रसङ्गे पयःशब्दस्य, तत्प्रसङ्गाच्च क्षीरशब्दस्यापि निर्वचनं कृतम्। निर्वचनशैल्यपि यास्कस्य विलक्षणा हृदयङ्गमा च। यथा—

नरकम्—न्यरकं नीचैर्गमनम्, नास्मिन् रमणं स्थानमल्पमप्यस्तीति वा।
नाकम्—कमिति सुखनाम तत्प्रतिषिद्धम्।
सूर्यम्—सर्तेर्वा स्वीर्यतेर्वा इति।
मस्तु—मचनैर्दुर्धावो भवति कमन्त्रैर्वा विपरीतस्य विश्लिष्टो भवति।
भद्रम्—भजनीयं भूतानामभिद्रवणीयं भवद्रमयतीति।
जठरम्—जठरमुदरं भवति जग्धमस्मिन् धीयते। इति निर्वचनप्रकारः।
अथ व्याख्याप्रकारः—

निरुक्तस्य व्याख्याप्रकारोऽपि निभालनीयः—

हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे, भूतस्य जातः पतिरेक आसीत्।
स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम॥
[ऋ० १०।१२१।१]

हिरण्यगर्भः हिरण्मयो गर्भोऽस्येति। हिरण्यं कस्मात् ह्रियत आयम्यमानं वा, ह्रियते जनाज्जनमिति वा, हितरमणं भवतीति वा, हर्यतेर्वा स्यात्प्रेप्सा-

कर्मण । अग्रे समभवत् । भूतस्य जात एक एव पति । स दाधार पृथिवीं दिवञ्च । सूर्य एव आकर्षणद्वारा पृथिवीं धारयति दिवञ्चेति भाव ।

इय हि यास्कीया वेदव्याख्यासरणि सर्ववेदविद्भिराद्रियमाणा सरण्यन्तरेषु शिखरायते। यद्यपि पुरातनेषु वेदव्याख्याकारेषु भूयासो मतभेदा अभूवन् इति यास्काचार्यवचनादेव विज्ञायते, परन्तु कतमो वा मार्ग आश्रयणीय कतमो वा निराकरणीय इति महती विप्रतिपत्तिरासीद् वेदार्थबुभुत्सूना पुरस्तात्। तदेतस्मिन् विविधार्थे व्यामूढा केचन तु इयद्यावदपि प्रधावन्तो निर्व्याजञ्च समुदयोषयन् यद् अविस्पष्टार्थत्वात्, अनर्थकत्वात्, विप्रतिषिद्धत्वाच्च वेदार्थप्रयास एव त्वलपाये नतरा करणीय इति। परन्तु यास्कोऽत्र प्रत्यवतिष्ठते—"नैष स्थाणोरपराधो यदेनमन्धो न पश्यति। पुरुषापराध स भवति।" इति। पुरुषस्यैव स बुद्धिवैकल्यकृतो दोषो यत्तेनार्थो न बुध्यते, न कर्हिचित् श्रुतेरिति। तदेवजातीयकान् अश्रद्दधानान् वेदार्थं प्रति विप्रतिपद्यमानान् जनान्, वेदार्थान् याथातथ्येन प्रत्याययितु कामपि सत्सरणिमाविविश्चिकीर्षु परमकारुणिक आचार्य इमा स्वोपज्ञा सरणिं निर्वचननिबन्धनामाविर्भावयामास। तत्र च सर्व एव वेदाभिरूपशिरोमणय सुतरा श्रद्दधतेतराम्। सेय निर्वचनात्मिका सरणि सर्वैः शरणीकरणीयत्यल पल्लवितेनेति।

तदेतन्निघण्टुभाष्यभूतं निरुक्ताख्यम् वेदव्याख्यासरणिप्रदर्शकमिव सन्दर्भरत्नम् तत्र भगवान् यास्क आविश्चकार। उक्तञ्च महाभारते मोक्षाध्याये—

> स्तुत्वा मा शिपिविष्टेति यास्क ऋषिरुदारधी ।
> मत्प्रसादादधो नष्टम् निरुक्तमधिजग्मिवान् ॥

अस्य निरुक्तग्रन्थस्य समाप्तौ—'नम पारस्कराय नमो यास्कायेति' लिखितोपलम्भेन ज्ञायते यदसौ यास्क पारस्करदेशीय इति। 'पारस्करप्रभृतीनि सज्ञाया' मिति सूत्रे पारस्करो देश इत्याह भाष्यकार। वेदार्थमधिकृत्य एका व्यवस्था विहिता यास्केन सा तु निरतिशयमहत्त्वपूर्णा—

"श्रुतितोऽपि तर्कतोऽपि न तु पृथक्तया मन्त्रा निर्वक्तव्या, प्रकरणत एव निर्वक्तव्या न ह्येषु प्रत्यक्षमनृषेरस्ति अतपसो वा। पारोवर्यवित्सु तु खलु वेदितृषु भूयोविद्य प्रशस्यो भवति।" सेयं व्यवस्था वेदतत्त्वबुभुत्सुभिरवश्य परिपालनीयेति, विस्तरो वर्धनमयेनेति।

वस्तुतो वेदमन्त्रसिद्धान्तजिज्ञासुभिर्यास्कनीति सम्यगाश्रयणीया। तत्र निरुक्तोदिता नियमा अविरोधमुपयातुमर्हन्ति।

१—वेदानुरोधेनैव मन्त्रा व्याख्यातव्या न कर्हिचिद् यदृच्छया।

अथर्ववेदीया पदपाठकाराः

अथर्ववेदस्य पदपाठोऽपि भूम्ना ऋग्वेदपदपाठेन सह साजात्यं भजते। अत्र अवग्रहस्थाने शून्यमङ्कितम्भवति। यथा—(ऽ=०) इति।

छन्द

वेदाङ्गेषु छन्दःशास्त्रमतीव गौरवशालि। साङ्गोपाङ्गा हि भगवती श्रुतिः कामधुग्भवति। इदं हि किल छन्दःशास्त्रं नाम यदखिलकाव्यप्रपञ्चस्य प्रसवभूमिः। वेदस्याऽपि अमरकाव्यत्वं समाम्नातम्—'पश्य देवस्य काव्यं न ममार न जीर्यति।' इति। तावता श्रुतिरपि छन्दोनिबद्धा काव्यमयी वागित्यभिहिता भवति। काव्यन्तु गद्य-पद्य-तदुभयभेदात् त्रिविधम्। वेदाभिधं काव्यमपि गद्य-पद्य-तदुभयभेदात् त्रिविधमेव। तत्पद्यशालिनी ऋग्लक्षणा श्रुतिस्तु छन्दोज्ञानमन्तरा सम्यक् परिशीलयितुं न शक्या। अतश्छन्दोज्ञानस्यावश्यकत्वम्। प्रतिपादितञ्च शिक्षायाम्—

'छन्दः पादौ तु वेदस्येति।'

इति हेतोरेव छन्दःशास्त्रस्य द्वैविध्यं सूत्रितं पिङ्गलाचार्यैः—लौकिकं वैदिकञ्चेति।

छन्दःशास्त्रस्यावतरणम्

छन्दःशास्त्रस्यावतरणविषये यादवप्रकाशाभिधायां छन्दःसूत्रटीकायां समुपलोकितम् :—

छन्दोज्ञानमिदं भवाद् भगवतो लेभे सुराणां पतिः,
तस्माद् दुश्च्यवनस्ततः सुरगुरुर्माण्डव्यनामा ततः।
माण्डव्यादपि सैतवस्तत ऋषिर्यास्कस्ततः पिङ्गल-
स्तस्येदं यशसा गुरोर्भुवि धृतं प्राप्यास्मदाद्यैः क्रमम्॥

यथा वेदवाणी पद्यात्मिका तथैव लोकवाण्यपि। तस्मात् तत्स्वारस्यपरिशीलनाय तदुभयविधच्छन्दोज्ञानमपरिहार्यतया सर्वथा कृते समुपेक्षितव्यं भवति, इति विभाव्य छन्दोविशेषज्ञैर्बहवश्छन्दोग्रन्था विरचिताः। परं तेषु सर्वप्रथमतया पिङ्गलमुनिप्रणिबद्धं प्रसिद्धं सूत्रात्मकं, तन्नाम्नैव पिङ्गलसूत्रमिति निखिलविद्वत्समादृतं ग्रन्थरत्नम् मूर्धन्यत्वेन वरीवर्त्ति। तदवष्टम्भेनैवेतरे छन्दोग्रन्था प्रवृत्ताः।

यद्यपि पिङ्गलमुनिना तत्प्राक्तनच्छन्दःशास्त्रप्रणेतृणां नामानि सस्मृतानि स्वीये छन्दःसन्दर्भे, परमद्यत्वे तेषां न कोऽपि सन्दर्भः सुलभोपलम्भः।

सम्प्रत्युपलभ्यमानेषु छन्दोग्रन्थेषु पिङ्गलाचार्यकृतं पिङ्गलसूत्रमेव प्राचीनतमं वेदाङ्गत्वेन स्वीकृतञ्च। न केवलमत्र वैदिकच्छन्दसामेव विवरण-

मपितु लौकिकच्छन्दसामपि विशदोपदेशः कृतोऽत्र लेख्यते । यद्यपि केचन पिङ्गलाचार्योऽयं पाणिनेरनुज इति प्रतिपादयन्ति, परं कालविदस्तु स्वयं पतञ्जलिरेवायं पिङ्गलाचार्य इति व्यवस्थापयन्ति । ग्रन्थस्यास्य सूत्ररचनादयं सूत्रकाल एव निर्मित इति सम्भाव्यते । पिङ्गलसूत्रमिदं तावदष्टभिरध्यायैर्दलनिबद्धम् । तत्र प्रथमाध्याये मात्रागणनोपदेशः, द्वितीयाध्याये तृतीये च वैदिकच्छन्दसां विवरणम्, आर्यावैतालीयादिविवृतिश्च । पञ्चमे षष्ठे च पुनर्विषमवृत्त-समवृत्तादिनिरूपणम् । सप्तमे च त्रयोदशाक्षरमितात्पादादारभ्य षड्विंशाक्षरमितपादानां छन्दसां परिचयः । अष्टमे च गाथाप्रस्तारादीनां विशदं वर्णनमुपगुम्फितम् । यद्यपि पिङ्गलसूत्रस्य चतुर्दश टीकाः श्रूयन्ते तथापि तासु हलायुधकृतमृतसञ्जीविनी नाम्नी टीका सुप्रसिद्धा प्रशस्ता च ।

अन्ये छन्दोग्रन्थाः

अन्य प्रसिद्धतमश्छन्दोग्रन्थः वृत्तरत्नाकरो नाम विद्वद्वरकेदारभट्टप्रणीतः । प्रसिद्धटीकाकारेण मल्लिनाथेन स्वटीकासु प्रायशो वृत्तरत्नाकरस्यैव लक्षणानि समुल्लिखितानि । अतोऽस्य निर्माणकालः ख्रीस्तत्रयोदशशतकानन्तरमेव सम्भाव्यः । अस्य भट्टकेदारस्य जनकः शैवागमपारदृश्वा, काश्यपवंशावतंसो भट्टवरः श्री पेव्वको नाम महापण्डितः । वृत्तरत्नाकरोऽयं षडध्यायैर्निबद्धः छन्दःशास्त्रसन्दर्भो निखिलविषयालङ्कृतः । विलसन्ति चास्य पञ्चविंशतिटीकानोऽप्यधिकाष्टीकाः । तत्र नारायणभट्टकृता सर्वोत्कृष्टेति विदुषां सम्मतिः । नारायणभट्टोऽयं ख्रीस्ते १५४५ तमेऽब्दे विराजते स्मेति विदुषामभ्युपगमः । सोऽयं वृत्तरत्नाकरोऽधुनाऽखिलेषु वृत्तसन्दर्भेषु प्राधान्येन समाद्रियमाणो लब्धप्रचुरप्रचारश्च सञ्चारयतीति ।

विद्वद्भिस्समादृतः एकोऽपरोऽपि छन्दोमञ्जरी नामा ग्रन्थो विद्वद्वरगङ्गादासप्रणीतो विलसति । अस्य निर्माणकालः अष्टादशशताब्द्या उत्तरार्द्धे बहुधिर्निर्धार्यते । ग्रन्थोऽयं षट्स्तवकैर्निबद्धः । ग्रन्थस्यास्याऽष्टौ टीकाः सन्ति । परन्तु तासु चन्द्रशेखरविरचिता श्रेष्ठतामेति ।

छन्दःशास्त्रस्यान्येऽपि बहवो[1] ग्रन्थाः समुपलभ्यन्ते । यथा कविराट्क्षेमेन्द्रकृतः सुवृत्ततिलकः, हेमचन्द्रकृतं छन्दोऽनुशासनम् इत्यादयः । परमेतेषु ग्रन्थेषु लौकिकच्छन्दसामेव निरूपणमस्ति न खलु वैदिकच्छन्दसाम् । पिङ्गलसूत्रे तु

---

१. एवमन्येऽपि बहवो ग्रन्थाः छन्दोविषयका अनुश्रूयन्ते । तद्यथा छन्दोवृत्तिः, वृत्तसूत्र, छन्दोरहस्य, छन्दःप्रभाकरः, छन्दःप्रदीपः, छन्दोरत्नाकरः, श्रुतबोधप्रभृतयः ।

पुनश्छान्दसच्छन्दसां गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहतीपङ्क्तित्रिष्टब्जगतीप्रभृतिसमाख्यानां विशदं विवरणं पल्लवितम्। चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री। अष्टाविंशत्यक्षरा उष्णिग्। एवमुत्तरोत्तराधिकाक्षरसंवलितानि, अनुष्टुबादीनि नैकानि छन्दांसि बोद्धव्यानि। इत्यमेतेभ्यः सप्तच्छन्दोभ्यः तदवान्तरभेदभिन्नानि भूयांसि—अतिजगती-शक्वरी-अतिशक्वरी-अष्टि-अत्यष्टि-धृति-अतिधृति-कृति - प्रकृति-विकृति-संस्कृति-अभिकृति-उत्कृति-प्रभृतिसमाख्यानि छन्दांसि सम्भवन्ति। वेदावबोधाभिजिगमिषुना छन्दोज्ञानं परमावश्यकम्। "नहि अविदितार्षेयच्छन्दोदैवतब्राह्मणो, वेदार्थं याथार्थ्येनावबोद्धुं कल्पते। अजानन् वा तान्येतानि याजयन् वा अध्यापयन् वा पापीयान् भवतीति।" तद्विदामादेशः। तस्माद् वेदार्थावबोधे छन्दोज्ञानस्यापरिहार्यतया छन्दसो वेदाङ्गत्वमाविष्टं महर्षिभिरिति।

अथेतर्हि छन्दसां किञ्चिद्विशदं वर्णनं प्रस्तूयते तेषां स्वरूपपरिज्ञानाय। छन्दःशब्दोऽयं वृत्त' पदेनापि व्यपदिश्यते। तत्र ह्रस्व-दीर्घ-मात्रार्यादिनी ऽष्टाक्षरैर्बद्धो वर्णसमूहः पाद उच्यते। एवंविधैस्त्रिभिः पादैर्घटितं छन्दो गायत्रीत्युच्यते। चतुर्भिः पादैर्घटितमनुष्टुबुच्यते। अस्यां प्राथमिक पादद्वयं उत्तरेण पादद्वयेन सह साजात्यं भजते। इदमेव अनुष्टुप्छन्दः कालान्तरेण लौकिकछन्दस्सु लब्धादरम्। एवं क्वचिदस्य छन्दसः प्रथमतृतीयपादौ द्वितीयचतुर्थाभ्यां व्यावृत्तौ पक्षे न व्यवैते अनुष्टुप्वृत्ततः पार्थक्यं वृत्तिमाकलयन्तौ। अन्यत्र च क्वचिद् अनुष्टुप्छन्द सु अयमपि नियमो भवति शिथिलितः। प्रथमतृतीयपादगतोऽयं नियमोऽपि च भवति क्वचिन् समवहेलितः। क्वचिच्च पुन. पादचतुष्टयसंवलितं निरादृतपादकनह्रस्वदीर्घनियममिदं छन्दोऽनुष्टुप्त्वं न जहाति। तत्र द्वादशाक्षरनिबद्धं, पादचतुष्टयसंवलितं छन्दो जगतीत्युच्यते। एकादशाक्षरात्मकं पादचतुष्टयप्रणिबद्धं छन्दस्त्रिष्टुबुच्यते। ऋग्वेदस्य ग्रन्थेऽ सूक्त भूयसा सप्तभिरेव छन्दोभिः प्रणिबद्धम्। किन्तु सूक्तानामन्ते सूक्तविरामावबोधनाय विजातीयान्यपि छन्दांसि प्रयुक्तानि दृश्यन्ते। एवजातीयाश्छन्दोऽसमञ्जसाः कुलकादिरूपा अपि समुपलभ्यन्ते। ते च भूयसा गायत्रीछन्दोयुक्ता एव। इति समासतश्छन्दोविवरणम्। प्रातिशाख्येषु वैदिकछन्दसामपि विस्तरेण निरूपणमपेक्षितं द्रष्टव्यम्। ततो भगवता पिङ्गलाचार्येण छान्दसच्छन्दांसि सविशेषं प्रदर्शितानि, तदेव तस्य छन्दसां ग्रन्थ-प्रणयनप्रयोजनं वाच्यम्। तदेवं सन्तु बहुविधेषु छन्दःस्वपि प्रमुखान्यनु निम्नाङ्कितानां छान्दसच्छन्दसामेव। तानि चेमानि—

गायत्री-उष्णिक्-पुर उष्णिक्-ककुम्-अनुष्टुम्-बृहती-पङ्क्ति-प्रस्तारपङ्क्ति-विराट्-त्रिष्टुम्-जगतीत्याख्यानि। इति संक्षेपः।

ज्योतिषशास्त्रम्

वेदाङ्गेषु ज्योतिषशास्त्रमपि नितरां महत्त्वमावहति। तदिदं ज्योतिषं नाम कालविज्ञापकं[1] शास्त्रम्। सुमुहूर्तमनुरुध्य क्रियमाणा यज्ञयागादिक्रियाविशेषाः फलाय कल्पन्ते न तु यदृच्छया सम्पाद्यमानाः। तन्मुहूर्तज्ञानञ्च ज्योतिषमन्तरा न सम्भवति, इति हेतोरेवास्य यज्ञाङ्गत्वं प्रक्लृप्तं महर्षिभिः। वेदचतुष्टयस्यापि प्रतिवेदं भिन्नं ज्योतिषशास्त्रमुपलभ्यते। [ऋग्ज्योतिषम्, यजुर्ज्योतिषम्, अथर्वज्योतिषञ्चेति]। तत्र ऋग्ज्योतिषं षट्त्रिंशत्श्लोकैरुपनिबद्धम्, याजुषज्योतिषं मूलचत्वारिंशत्पद्यैरलङ्कृतम्, आथर्वणज्योतिषञ्च पुनः द्विषष्ट्युत्तरशतमितपद्यसम्मितम्। त्रय एव ज्योतिषग्रन्था उपलभ्यन्ते। सामज्योतिषं तु लुप्तप्रायम्। एतेषां प्रणेतृत्वेन तु कश्चिन्महामुनिर्लगधाचार्यः प्रख्यायते। "वेदाङ्गज्योतिषे शास्त्रे लगधज्ञानं प्रचक्षत" इति वचनात्। तत्र याजुषज्योतिषस्य सोमाकरविरचिता टीका, महामहोपाध्याय श्री सुधाकरद्विवेदिविरचितञ्च प्रामाणिकभाष्यं तु साम्प्रतं सुलभोपलम्भम्।

ज्योतिषप्रवर्तका महर्षयः

अस्य ज्योतिषशास्त्रस्य साहित्यमतीव विशदम्। सूर्यपितामहादिप्रोक्ताः सिद्धान्तग्रन्थाः, गौरीकालज्ञानकादयो दैवग्रन्थाः, पाराशरीजैमिनिसूत्रादयः आर्षग्रन्थाः, आर्यभट्टवृहज्जातकादयः पौरुषग्रन्थाः, वैदिकज्योतिषसंहिताप्रभृतयश्चेति महीयान् साहित्यप्रसरोऽवलोक्यते। शास्त्रञ्चैतत्स्कन्धत्रयसमन्वितम्। उक्तञ्च—

सिद्धान्तसंहिताहोरारूपं स्कन्धत्रयात्मकम्।
वेदस्य निर्मलं चक्षुर्ज्योतिः शास्त्रमनुत्तमम्॥

अस्य वेदाङ्गज्योतिषस्य प्रवर्तका अष्टादश महर्षयः। तद्यथा:—

"सूर्यः पितामहो व्यासो वसिष्ठोऽत्रिः पराशरः।
कश्यपो नारदो गर्गो मरीचिः मनुरङ्गिरा॥
लोमशः पौलिशश्चैव च्यवनो यवनो भृगुः।
शौनकोऽष्टादशश्चैते ज्योतिःशास्त्रप्रवर्तकाः॥"

---

१ "वेदा हि यज्ञार्थमभिप्रवृत्ताः कालानुपूर्वा विहिताश्च यज्ञाः।
तस्मादिदं कालविधानशास्त्रं यो ज्योतिषं वेद स वेद यज्ञान्॥"
(आर्यज्योतिषम् श्लो० ६२)

केशवः—ख्रीस्ते १५०० तमे अब्दे, ग्रहकौतुक-मुहूर्ततत्त्व-जातकपद्धति-गृहलाघवप्रभृति-एकादशग्रन्थानां प्रणेता श्रीरत्नाकरात्मजः वैद्यनाथशिष्यः ग्रहलाघवकारस्य गणेशदैवज्ञस्य च पिता कौशिकगोत्रस्थ नन्दिग्रामवास्तव्यश्च ।

गणेशदैवज्ञः—ख्रीस्ते १५२० तमे अब्दे ज्योतिर्विन्केशवदैवज्ञात्मजः ग्रहलाघवादिबहुग्रन्थप्रणेता ।

ज्ञानराजः—१५५० तमाब्दजनः पार्थपुरवास्तव्यः सिद्धान्तसुन्दरबीजभाष्यरचयितुः दैवज्ञस्य सूर्यदेवस्य जनकः विद्वत्कुलालंकारभूतः ।

कमलाकरः—ख्रीस्ते १६५० तमे अब्दे तत्त्वविवेकाख्य सिद्धान्ततत्त्वविवेकस्य रचयिता । गोलग्रामनिवासी विद्वत्कुलावतंसः ज्योतिःपण्डितो नृसिंहदैवज्ञात्मजः दिवाकर-गोपीनाथरंगनाथभ्राता च ।

एतदतिरिक्ता अन्येऽपि लघुबृहत्पाराशरी-जैमिनिसूत्र-भृगुसंहिता-मानसागर-नाडीग्रन्थप्रभृतयः ज्योतिषविषयका आर्षग्रन्था अपि समुपलभ्यन्ते ।

एवं वराहमिहिरप्रणीते लघुबृहज्जातके कल्याणवर्मणः सारावलिः, ढुण्ढिराजस्य जातकाभरणं, अनन्तस्य जातकपद्धतिः, नृहरेः जातकसारः, गणेशस्य जातकालंकारः, दिवाकरस्य पद्मजातकं, बलभद्रस्य होरारत्नं, गोविन्दस्य होराकौस्तुभम् इत्यादयः पौरुषग्रन्थाः प्रसिद्धाः ।

एवमेव केरलप्रश्नप्रतिपादकाः ग्रन्थाः प्रश्नज्ञानप्रदीपा बहुग्रन्थाः ; रमलचिन्तामणि-रमलामृतमदूपाः रमलग्रन्थाः; ताजिकभूषणपद्धतिः, ताजिकतन्त्रसारः, ताजिकपद्धतिः, ताजिकनीलकण्ठी इत्यादयो ग्रन्थाश्चापि अत्रैव उपलभ्यन्ते ।

प्रसिद्धा आचार्याः

वराहमिहिरः—ज्योतिषशास्त्रस्य प्रसिद्ध आचार्यो वराहमिहिरो नाम। तत्र भवता वराहमिहिरेण स्वबृहत्संहितायामुट्टङ्कितम्—

'ज्योतिःशास्त्रमनेकभेदविषयं स्कन्धत्रयाधिष्ठितम्।
तत्कार्त्स्न्योपनयस्य नाम मुनिभिः सङ्कीर्त्यते संहिता॥
स्कन्धेऽस्मिन् गणितेन या ग्रहगतिस्तन्त्राभिधानस्त्वसौ।
होराऽन्योऽङ्गविनिश्चयश्च कथितः स्कन्धस्तृतीयोऽपरः॥'

...ऽयं वराहमिहिरः ख्रीस्त ६०० शतकसम्भवः आदित्यदासात्मजः अवन्तिवास्तव्यः प्रकाण्डज्योतिष्पण्डितः, पञ्चसिद्धान्तिका-विवाहपटल-बृहज्जातक-लघुजातक-बृहत्संहितादिग्रन्थानां प्रणेता।

आर्यभट्टस्तु वराहमिहिरात्प्राग्भवः ख्रीस्तपञ्चमशतकसम्भवः, आर्यसिद्धान्तप्रवर्तकः कुसुमपुरवास्तव्यः आर्यभट्टीयस्य प्रणेता। आर्यभट्टीयाख्यो ग्रन्थः सम्प्रति प्राप्तग्रन्थेषु प्राचीनतमः।

ब्रह्मगुप्तः—ब्राह्मस्फुटसिद्धान्तस्य खण्डखाद्यस्य ध्यानग्रहस्य च रचयिता, गुर्जरश्रीमालीब्राह्मणः, भिनमालनिवासी, श्रीजिष्णुदेवतनूजः। सोऽयमाचार्यः चापोत्कटवंशीयव्याघ्रमुखराजकालिक इव सम्भाव्यते।

लल्लाचार्यः—ख्रीस्त ७०० तमाब्दसम्भवः भट्टत्रिविक्रमात्मजः रत्नकोशस्य धीवृद्धितन्त्रस्य च प्रणेता।

उत्पलाचार्यः—ख्रीस्त ९५० तमाब्दसम्भवः काश्मीरको वराहमिहिरग्रन्थानां प्रसिद्धष्टीकाकारः।

श्रीपतिः—ख्रीस्त १०५० तमेऽब्दे लब्धजन्मा, सिद्धान्तशेखर-धीकोटिकरणयोः रत्नमाला-जातकपद्धत्योश्च प्रणेता, काश्यपगोत्रीयो नागदेवात्मजः।

भोजदेवः—ख्रीस्त ११०० तमेऽब्दे धृतावतारः राजमृगाङ्ककरणस्य रचयिता, धारापतिः, संस्कृतवाङ्मयप्रणयी संरक्षकश्च। परन्तु ग्रन्थोऽयं वस्तुतस्तु भास्करभट्टेन विरचित इति सूरिभिरितरैः सम्भाव्यते।

भास्कराचार्यः—ख्रीस्ते १११४–१४०० तमाब्दमध्यवर्तिजनोऽयम्। सिद्धान्तशिरोमणि-करणकुतूहलकर्ता ग्रहगणितगोलाध्याययोश्च वासनाभाष्यस्य प्रणेता, शाण्डिल्यगोत्रीयो महेश्वरसूनुः। दक्षिणभारते महाराष्ट्रे विज्जडविडग्रामनिवासी गणकाग्रणीः अनेकविद्यागुणसम्पन्नः।

केशव—ख्रीस्ते १५०० तमे अब्दे, गहदौनुक-मुहूर्ततत्त्व जातकपद्धति गृहचान्नप्रभृति एकादशग्रन्थानां प्रणेता श्रीदमलाकरात्मज वैद्यनाथशिष्य ग्रहलाघवकारस्य गणेशदैवज्ञस्य च पिता कौशिकगोत्रजः नन्दिग्रामवास्तव्यश्च।

गणेशदैवज्ञ—ख्रीस्ते १५५० तमे अब्दे ज्योतिर्विदवदवातः ग्रहलाघवादिग्रन्थोद्दशग्रन्थप्रणेता।

ज्ञानराज—१५५० तमाऽब्दभव पार्थपुरवास्तव्य गणितमानुबुद्धिवा बीजभाष्यरचयितु दैवज्ञस्य सूर्यदेवस्य जनक सिद्धान्तकुलालङ्कारभूत।

कमलाकर—ख्रीस्ते १६५० तमे अब्दे जन्मा सिद्धान्ततत्त्वविवेकस्य रचयिता। गालग्रामनिवासी विद्वत्कुलावतम प्रगाढपण्डितो नृसिंहदैवज्ञात्मज दिवाकर-गोपीनाथग्रन्थभ्राता च।

एतदतिरिक्ता अन्येऽपि लघुबृहत्पाराशरी-जैमिनिसूत्र-भृगुसंहिता-मानसागरीजातक-नाडीग्रन्थप्रभृतय ज्योतिषविषयका आर्षग्रन्था अपि समुपलभ्यन्ते।

एवं वराहमिहिरप्रणीते लघुबृहज्जातके कल्याणवर्मण सारावलि, ढुण्ढिराजस्य जातकाभरण, अनन्तस्य जातकपद्धति, नृहरे जातकसार, [illegible] जातककालशार, दिवाकरस्य पद्मजातक, बलभद्रस्य होडारत्न, गोविन्दस्य होराकौस्तुभम् इत्यादय पौरुषग्रन्था प्रसिद्धा।

एवमेव केरलमतप्रतिपादका ग्रन्था प्रश्नज्ञानसदृश प्रश्नग्रन्था, रमलचिन्तामणि रमलामृतसदृशा रमलग्रन्था, ताजिकभूषणपद्धति, ताजिकसार, ताजिकपद्धति, ताजिकनीलकण्ठी इत्यादयो ग्रन्थाश्चापि अत्र व्याख्यातव्या।

तत्रभवतो वराहमिहिरस्य कालादनन्तरं संहितास्कन्धस्य संहिताप्रधाना विषयान्तरेषु मुहूर्तस्यैव भूयसा प्राधान्यं जातमिति हेतोरेव तत परवर्तीनां मुहूर्तग्रन्थानां संहितास्कन्ध एवान्तर्भाव सञ्जात। तत्र च [illegible]चार्यरचित रत्नकोश, श्रीपतिकृता रत्नमाला, केशवप्रणीत विवाहवृन्दावन, [illegible]प्रणीत विवाहपटल, नारायणकृतो मुहूर्तमार्तण्ड, रामभट्टदैवज्ञकृतो मुहूर्तचिन्तामणि, विट्ठलदीक्षितनिबद्ध मुहूर्तमार्तण्ड इत्यादयो ग्रन्था सुप्रसिद्धा।

शकुनशास्त्रमपि खलु संहितास्कन्धभूतमेव। तत्र आश्वलायनजैन नृपतिना नृपतिजयचर्यानामक ग्रन्थो व्यरचि। प्रश्नशास्त्र स्वरोदयसारोद्धारस्माख्यपि प्रणयनं। नृपदासपुत्रेण च स्वरसारनामक स्वरशास्त्रग्रन्थ अपरो ग्रन्थ प्राणायि।

ज्योतिषेऽस्मिन् फलादेशे सम्प्रति ग्राम्यग्रस्य अतीव महत्त्वम्। तत्र भद्र-

राजकृत हस्तसञ्जीवनमतीव प्रसिद्धम्। एवमन्येऽपि एतद्विषयका भूयांसो ग्रन्था विलसन्ति। ग्रन्थभूयस्त्वभिया तेऽत्र न सगृह्यन्ते इति दिक्।

गणितशास्त्रम्

गणितशास्त्रं ज्योतिर्ग्रहशास्त्रान्तर्गतमेव विभाव्यते। अङ्कगणितं बीजगणितञ्चेति द्वयमपि ग्रहविज्ञानास्याङ्गभूतं परिगण्यते। ग्रहतन्त्रस्य प्रसिद्धा प्रणेतार —आर्यभट्टो ब्रह्मगुप्तो, भास्कराचार्यश्चेतीमे त्रयो विद्वांस एतच्छास्त्रमूर्द्धन्यत्वेन गृह्यन्ते। दशमलवपद्धति गणितस्य तदङ्गभूतैव भारतीयानामेवाविष्कृति। आर्यभट्टीय गणिताध्याययो प्रथमौ द्वौ भागौ अतीव महत्त्वमावहत। ब्रह्मगुप्ताचार्यस्य ब्राह्मस्फुटसिद्धान्ते, कुट्टकाध्यायोऽपि निरतिशय गौरवालङ्कृतोऽवभाति। अङ्कगणितविषयको लीलावत्याख्यो ग्रन्थ, भास्कराचार्यस्य सिद्धान्तशिरोमण्याख्यसन्दर्भे बीजगणितप्रकरणमतीव प्राशस्त्यमुद्वहति। भास्कराचार्यब्रह्मगुप्तयो ग्रन्थयो अङ्कगणिततन्त्रमिदम् एतच्छास्त्रसम्पद परा कोटिमाटीकमानमवधार्यते। भारतवर्षत एव शास्त्रमिद सर्वत्र प्रसृतमिति तत्त्वविदोऽभिमन्यन्ते। गणितग्रन्थेषु वरा ये धन-ऋण गुण भागाकाराख्या विषयो, वर्ग-घन-वर्गमूल-घनमूलाख्याश्च पुन विशेषविषय ब्रह्मगुप्तभास्कराचार्ययोर्ग्रन्थेषु विशदरूप प्रतिपादिता। किञ्च ततो भिन्नपद्धतिविषये, शून्यविषये, त्रैराशिकविषये च विधिविशेष प्रदर्शित। बीजगणितमपि अत्युन्नता स्थितिमाविष्करोति। उभावप्येतौ आचार्यौ सरलसमीकरणसिद्धान्तमपि भूयसा विवृतवन्तौ। भारतीयबीजगणितस्य समृद्धे बहुभि वैदेशिकैरपि प्रशसा कृता। बह्वयोऽतिविलष्टा दुरूहाश्च वर्गसमीकरणसमस्या अपि एषु सन्दर्भेषु प्रसाधिता। ज्यामितितन्त्रमपि विशदमतिचमत्कारपूर्णपद्धत्या निरूपितम्। ज्यामितिशास्त्रमिद यज्ञप्रक्रियासु बहुतर साहाय्यमावहति। तद्वर्णनञ्च शुल्वसूत्रेषु सम्यगुपलभ्यते। यज्ञवेदिनिर्माणप्रकारश्च भूयसा ज्यामितिमालम्ब्यैव प्रवर्त्तते। अधुनातन पाइथेगोरससिद्धान्तनाम्ना प्रसिद्ध तत्त्वमपि एषु ग्रन्थेषु प्राक्तनकालादेव निष्पन्नमभूत्। एतस्त्वतीव कौतुकावह यत् त्रिकोणमितितन्त्रमपि भारतीयाना परिचितचरमासीदिति। सोऽयं गणितशास्त्रप्रपञ्च, वेदाङ्गभूत वस्तुतो वेदादेव लब्धप्रभव इत्यत्र तु न सन्देहावसर, तथापि वेदेषु बीजरूपेण गणितशास्त्रस्यापि प्रतिपादन यद्दृष्टिसरणिमवतरति तन्न कस्य मनस आह्लादजनकम्। वस्तुत यथाऽस्माभिरन्यत्र प्रदर्शित गणितविज्ञानस्य मूलभूत एकादारभ्य परार्धपर्यन्तसंख्यापरिसंख्यानोपदश कियच्चारुतया कृत उपलभ्यते —

"इमा मे अग्न इष्टका धेनव सन्तु ,
एका च दश च, दश च, शतञ्च शतञ्च,

सहस्रञ्च, सहस्रायुतञ्च नियुतञ्च
निपुतञ्च प्रयुतञ्चार्बुदञ्च समुद्रश्च मध्यञ्चान्तश्च परार्द्धश्च..."
[यजुर्वेद]

तदेव गणितशास्त्रस्य मूलभूतः सिद्धान्तः। एवं धन, ऋण, गुण-विभागादीनां परिज्ञानमपि वेदमन्त्रेषु सुस्पष्टमुपलभ्यते। सुधीभिस्तत्र-तत्रैव यथाप्रकरणमनुसन्धेयम्। अत्र तु दिङ्मात्रमुदाह्रियते—

"एका च मे तिस्रश्च मे तिस्रश्च मे पञ्च च मे पञ्च च मे सप्त च मे सप्त च मे नव च मे नव च मे..." इत्यादि यजुर्वेदीयाष्टादशतमाऽध्यायस्य चतुर्विंशतिपञ्चविंशतिमन्त्रयोः गणितसिद्धान्तोल्लेखो दृश्यते। यथा, एकस्मिन् एकयोगेन द्वौ भवतः (१+१=२), द्वयोरेकयोगेन त्रयः सम्पद्यन्ते (२+१=३)। एवमेव त्रिषु द्विसम्मेलनेन (३+२=५) पञ्च जायन्ते। एवमग्रे व्यूह्यम्। तदेव मन्त्रमुखेनैव गणितसिद्धान्तमूलमुपदिष्टं वेदितव्यम्।

इत्थमेव रेखागणितस्य बीजम्—
'इयं वेदिः परो अन्तः पृथिव्या अयं यज्ञो भुवनस्य नाभिः।
अयं सोमो वृष्णो अश्वस्य रेतो ब्रह्मायं वाचः परमं व्योम ॥'
(यजु० अ० २३ म० ६२)

इति संक्षेपः।

वेदशाखाः

इदानीं वेदानां शाखाविषये किञ्चिदिव विविच्यते। शाखा हि नाम वेदव्याख्यानरूपा अशेषविशेषविवृत्तिस्वरूपा ग्रन्था विविधाचार्यैर्महर्षिभिश्च प्रणीताः। समुल्लसन्ति च शाखाविषये बहवो मतभेदाः। तत्रेदन्तया किञ्चिन् निर्धारयितुं तु साधनसामग्रीसौकर्याभावात् निरतिशयं दुष्करम्।

ऋग्वेदीयशाखा-विषयेऽपि स्थितिः समाना एव। महावैय्याकरणेन भर्तृहरिणा स्वविरचिते वाक्यपदीये ग्रन्थे पञ्चदश शाखाः स्वीकृताः, भगवता पतञ्जलिना महाभाष्ये एकविंशतिसंख्याकाः, अणुभाष्योद्धृतस्कन्दपुराणानुसारेण चतुर्विंशतिमिता अर्थश्च सप्तविंशतिसंख्याकाः। परन्तु क्वचित्तनोऽप्यधिकाश्चतुस्त्रिंशत् संख्यासम्मिताः शाखा उपलभ्यन्ते। तेषां नामानि अधस्ताद्दीयन्ते :—

१—शाकल-मुद्गल - गालव - शालीय-पाराशर-वात्स्य-शैशिर-वाष्कल-बोध्य-अग्निमाठर-जातूकर्ण्य-आश्वलायन - शांख्यायन - कौषीतकि - महाकौषीतकि-शाम्बव्य - माण्डूकेय-बह्वृच - पैङ्ग्य-उद्दालक-गौतम-शतबलाक्ष-हौत्तिक-भारद्वाज-ऐतरेय - वसिष्ठ-सुलभ-शौनक-आश्मरथ्य - काश्यप-रामन्द-रथीश्व-औद-काठकना-

स्या शाखा इतस्ततः प्रकीर्णा नाममात्रेणैव श्रुतिपथमवतरन्ति न तु नेत्रपथम् । येन ऋषिणा या शाखा प्रणीता तन्नाम्नैव प्रायश: सा शाखा प्रसिद्धिं गता । वैदिक-साहित्ये समुपलभ्यमानानामतिप्रसिद्धानां शाखानामेवोल्लेखोऽत्र कृतोऽस्माभि: । एतदधिका अपि सम्भवितुमर्हन्ति ता: । विषयोऽयं दुरूहतया किञ्चिदधिकतर-मनुसन्धानमर्हति ।

यजुर्वेदीयशाखा—विषयेऽप्येवमेव मतानि वैभिद्यन्ते विदुषाम् । महा-भाष्यकारमते एकोत्तरशतमिता शाखा । दिव्यावदानमतेन च मन्त्रोत्तरशत-सङ्ख्याका । प्रपञ्चहृदयानुसारेण तु षड्विंशत्येव शाखा मता । परन्तु निम्ना-ङ्कितानि सप्तदशसङ्ख्यामितानि नामानि प्रसिद्धतराणि बहुषु ग्रन्थेषु प्रथितानि दृश्यन्ते । तद्यथा —

माध्यन्दिन-जाबाल-बौधेय-कण्व-शापीय-स्थापायनीय-कापाल-पौण्ड्रवत्स-आवटिक-परमावटिक-पाराशर्य-वैधेय-वैनेय-औधेय-गालव-वैजव-कात्यायननाम-धेया सप्तदश शाखा नितरां विख्याता । परन्तु सायणाचार्येण आसु पञ्चदश-सङ्ख्याका एवाभिमता । वायुपुराण-ब्रह्माण्डपुराण-चरणव्यूहेषु अपि पञ्चदश-सङ्ख्यासम्मिता एव यजुर्वेद-शाखा अङ्गीकृता किञ्चिन्नाममात्रभेदेन । यथा—प्रतिज्ञापरिशिष्टे कण्वस्थाने काण्व, शापीयस्थाने शापेय, स्थापायनीयस्थाने तापायनीय, कापालस्थाने कापेल, पाराशर्यस्थाने पाराशर, वैनेयस्थाने वैन्तेय, वैजवस्थाने वेजवाप इत्यादि । एतादृश: पाठभेदस्तु प्रायश: सर्वत्रैव दृष्टिगोचर: । भवेन्नाम एष लिपिकराणां मुद्रावराणां वा हस्तलाघवम्, अथवा मौलिको भेद एव वास्तविक: परन्तु वस्तुस्थितिरेवेयम् । केषाञ्चिन्मतेन—चरक कठ-पिञ्जुलकठ-जम्भकठ-औद्दलकठ सपिच्छलकठ-मुद्गलकठ-शृगलकठ सौभरकठ-मौरसकठ-चञ्चु-कठ-योगकठ-हुमलकठ-दौसलकठ-घोषकठ इति पञ्चदश शाखा एव यजुर्वेदीया । इति शाखापरम्परापादा प्रसृत अरण्यमिवागम्यो गीर्वाणवाणीवाङ्मये । एवमेव कृष्णयजुर्वेदस्य षडशीतिसङ्ख्याका शाखा सस्मृता इति । विशेषतो जिज्ञासुभि: शाखाप्रपञ्च तत्र-तत्रैवानुसन्धेय: ।

सामवेदीयशाखा —'सहस्रवर्त्मा' सामवेद इति महामुनिपतञ्जलि-भगवत्पादानां महाभाष्योक्तिरतिप्रसिद्धा । दिव्यावदानमतेनास्य अशीत्युत्तरशत-सङ्ख्याका शाखा । आसु शाखासु कैवलमधुना द्वादशशाखा एवोपलभ्यन्ते इति पञ्चहृदयस्याभिमतम् । परन्तु सामशाखायेन प्रसिद्धानि सप्तविंशतिनामानि समुह्यन्ते । तानि च —

कौथुम-जैमिनीय-राणायनीय-सात्यमुग्र-नैगेय-शार्दूल-वार्षगण्य-गौतम-भालुविन-कालविद-शाट्यायनिन्-रौरुकिण-कपेय-मासशराव्य-वरदिष-

शाण्डिल्य - ताण्ड्य-मारकि - वात्सक - वाल्मीकि-बौधायन-कोहलीपुत्र-पौष्करसाद-प्लाक्ष-प्लाक्षायण-बाडभीकार-माटृकृत्यनामकः ।

अथर्ववेदीयाः शाखाः—नाम्ना प्रसिद्धाः शाखा यद्यपि अहिर्बुध्न्यसंहितानुसारेण पञ्च एव तथापि ग्रन्थान्तरेषु नवशाखानामुल्लेखः दृग्गोचरीक्रियते । परन्तु इतोऽप्यधिकाः शाखा अथर्ववेदस्य सन्तीति विद्वांसस्तद्विशेषज्ञाः, विंशतिसंख्याकाः ताः सन्ति इत्युदाहरन्ति । तासां नामानि निम्नाङ्कितानि—

पैप्पलाद - तौद-मौद-जाजल-जलद-ब्रह्मवेद-देवदर्श-चारणवैद्य-दामोदर-तौतायन - जाबाल-कुनखी-ब्रह्मपलाश-निखर्व-नति-शौनक-मौकरसदम्-शार्ङ्गरव-उपवर्षेयसंज्ञकाः । वेदान्तरशाखावदथर्ववेदीयशाखाविषयेऽपि विदुषां मतानि विभिन्नानि विलोक्यन्ते । आसां पाठभेदाश्च तादृशमतभेदस्य निदानत्वेनोन्नीयन्ते । तद्यथा क्वचित्तौदः क्वचिन्मौद, क्वचिद्दान्तः, क्वचिन्नुरोदः, क्वचित् पिप्पलः क्वचित् पैप्पलादः, क्वचित् देवदर्शः, क्वचिद्वेददर्शः अन्यत्र देवर्षिः । इत्येव बह्वोऽमी पाठभेदा एव इदन्तया निर्णये सन्देहभूमयः सञ्जाताः ।

इत्थं शाखाविषयोऽतीव जटिलतां गतः । अत्र निदाने विमृश्यमाने तु इदमेव प्रतिभाति यन्नुबृहद्देशकालदेशगतगुरुपारम्पर्यमेवास्य मूलम् । मूलसंहितोक्तमन्त्रेष्वहह! कालान्तरचलितगुरुपरम्परापरिणताः पाठा एव तावदस्य वैरूप्येण विकृतिं परिवृत्तिञ्च गताः तत्तच्छाखानुरोधेन च तथैव लब्धप्रचाराः तत्तद्गुरुनाम्नैव च प्रसिद्धाः सञ्जाताः । तावता संवृता मूलमिदं वेदवनी संशयकण्टकाकीर्णा विद्वांसश्च याथार्थ्यनिर्णये प्रतिपन्ना सार्वमता सहृदयसंवेद्यं विचारस्थानम् इति ।

वेदानुक्रमणी

वेदार्थावबोधनेऽनुक्रमणीनामपि महनीयं पदमस्ति । वेदानां रक्षार्थमेव अनुक्रमणीनां प्रवृत्तिः । वेदमन्त्राणां द्रष्टारः के-के ऋषयो बभूवुः, मन्त्राणां देवताश्च काः, छन्दोऽनुवाकवर्गसूक्तमन्त्राणां विवरणादौ अनुक्रमणीनां प्रतिपाद्या विषयाः । भगवता शौनकाचार्येण एतद्विषयका बहवो ग्रन्था विरचिताः तथा च ऋक्सर्वानुक्रमणीवृत्तिभूमिकायां षड्गुरुशिष्यः प्राह :—

शौनकीया दशग्रन्थास्तथा ऋग्वेदगुप्तये ।
आर्ष्यनुक्रमणी चाद्या छान्दसी दैवती तथा ॥
अनुवाकानुक्रमणी च सूक्तानुक्रमणी तथा ।
ऋक्पादयोर्विधाने च बार्हद्दैवतमेव च ॥
प्रातिशाख्यं शौनकीयं स्मार्तमेतदुच्यते ॥

शौनकर्षिणा ऋग्वेदरक्षार्थम् आर्षानुक्रमणी, छन्दोऽनुक्रमणी देवतानुक्रमणी, अनुवाकानुक्रमणी सूक्तानुक्रमणी, ऋग्विधान, पादविधान, बृहद्देवता, प्रातिशाख्य, शौनकस्मृतिश्चेति दश ग्रन्था सम्रथिता । इमे दश ग्रन्था सम्प्रति मुद्रिता उपलभ्यन्ते ।

तत्रार्षानुक्रमणी—दशभिर्मण्डलैर्निबद्धा, ऋग्वेदीयमन्त्रद्रष्टॄणा नामानि तेषा वशावली च वर्णिता । छन्दोऽनुक्रमण्यामपि दशैव मण्डलानि सन्ति । अस्याम् ऋग्वेदीयच्छन्दसा विवरणमस्ति । देवतानुक्रमण्या देवताविचार—कस्य मन्त्रस्य का देवता । देवताशब्दोऽत्र मन्त्रप्रतिपाद्यविषयवचन इत्यवधेयम् । अनुवाकानुक्रमण्या पुन एकोनत्रिंशत् श्लोका सन्ति । एतदनुसारेण ऋचा सख्या १०५८०सम्मिताऽस्ति । ऋग्वेदस्य शाकलसहिताया पञ्चाशीति अनुवाका, १०७० सूक्तानि, २००६ वर्गा, १०४१७ सख्याका मन्त्रा सन्ति । एव सूक्तानुक्रमण्यामृग्वेदसूक्ताना विवरणमस्ति ।

ऋग्विधाने नवतिनवश्लोका, यजुर्विधाने चतुरशीतिश्लोका सामविधाने चतुर्विंशतिश्लोका, अथर्वविधाने पञ्चविंशतिश्लोका विद्यन्ते । पादविधाने ऋग्वेदीयशब्दाना सूची । बृहद्देवतायाम् ऋग्वेदीयदेवताना विशद वर्णनमुपलभ्यते ।

एतासु अनुक्रमणिकासु कात्यायनप्रणीता ऋक्सर्वानुक्रमणी उव्वटभाष्यालङ्कृता षड्गुरुशिष्यरचितया 'वेदार्थदीपिका' ख्यया वृत्त्या समेता ख्रीस्ते १८९६ सम्वत्सरे विद्वद्वरमैक्डानल्महोदयेन प्रकाशिता । अस्या प्राय समस्तानुक्रमणिकागतविषयाणा सक्षेपेन विवरणमस्ति । अथर्ववेदस्य 'बृहत्सर्वानुक्रमणी' अपि अति महत्त्वपूर्णो ग्रन्थ । अस्यामथर्ववेदस्य ऋषि देवता-छन्द प्रभृतीनाञ्च विशद विवेचन मुपलभ्यते । विंशतितमस्य काण्डस्य विवरण शौनकप्रणीताया एकादशपटलात्मिकायामाश्वलायनीयानुक्रमण्यामनिपार्श्वेन कृतमवगम्यते । याज्ञिकाना तदेवस्याति मनोहरभाष्ययुत कात्यायनप्रणीत शुक्लयजु सर्वानुक्रमसूत्र पञ्चभिरध्यायै निबद्ध वरीवर्ति । आत्रेयमुनिप्रणीता कृष्णयजुर्वेदीया याजुषसर्वानुक्रमणी अपि कात्यायनानुक्रमणीवत् प्राक् छन्दोविवरण प्राधान्येन निर्दिशति ।

इति अनुक्रमणीना[1] विवेचन समासत कृतम् । सविशेषावबोधकुतूहलिभिस्तु तत्र-तत्रैव यथाप्रदेशमनुसन्धेयम् इति दिक् ।

---

१ एव यद्यपि काण्डानुक्रमणी तैत्तिरीयसहिताया काण्डविवरणात्मिका, वेङ्कटमाधवप्रणीता माधवीयानुक्रमणिका, यस्याम् ऋग्वेदीयानुक्रमण्या प्रधाना विषया सङ्कलिता । एवमन्या अपि अनुक्रमण्य उपलभ्यन्ते भूयस्य परन्तु ता न महत्त्वपूर्णा ।

प्रातिशाख्यानि

अथेदानीं वेदानां प्रातिशाख्यविषये किञ्चिद् विविच्यते। वैदिकं व्याकरणं हि प्रातिशाख्यमुच्यते। वैदिकशब्दानां व्युत्पत्तिव्याकृतिनिर्वचनस्वरोच्चारणादीनां विवेचनपरं शास्त्रमिति भावः। वेदानां रक्षार्थमेव प्रातिशाख्यानां प्रवृत्तिः। वेदानां प्रत्येकशाखामधिकृत्य प्रवृत्तत्वाद्धि शास्त्रमिदं प्रातिशाख्यपदेनाभिलप्यते, शाखां शाखां प्रति प्रतिशाखं, प्रतिशाखमधिकृत्य प्रवृत्तम्प्रातिशाख्यमिति तद्व्युत्पत्तेः। परमेतद् व्युत्पत्तिबलादनुमीयते। यावत्यः शाखास्तावन्ति प्रातिशाख्यानि अभवन्। शाखाः पुनः ११३० संख्यामिताः, परन्त्वेतावन्ति प्रातिशाख्यानि नोपलभ्यन्ते। सम्प्रति तेषु षट्संख्याकान्येव प्राप्यन्ते। अन्यानि लुप्तानि विलेयनुमीयते।

प्रातिशाख्यानां पर्यालोचनेन ज्ञायते यद्वैदिकशब्दानां व्याकरणप्रक्रिया-प्रदर्शनं हि तेषां मुख्यं प्रयोजनम्। प्रातिशाख्यानां प्रतिपाद्यविषयाः प्राचीनग्रन्था-नुसारेण निम्नाङ्किताः प्रतीयन्ते—वर्णसमाम्नायः, स्वरव्यञ्जनानां गणना, तदु-च्चारणविषयश्च, अच्हलविसर्गादिसन्धिप्रभृतयः प्रगृह्यादिसंज्ञाः, पदविभागनियमा-स्तदपवादनियमाश्च उदात्तानुदात्तस्वरितभेदाः आख्यातस्वराः, पदपाठवर्णो-च्चारणनियमाः विविच्यन्ते। तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये पदजटापाठादिभेदाः प्रदर्श्यन्ते। वस्तुतो विमृश्यमानेऽवगम्यते यत्प्रातिशाख्यं हि नाम वेदशब्दानां बाह्यपरिवर्तन-सन्धिस्वरध्वनिप्रतिपादकं शास्त्रम्।

ऋक्प्रातिशाख्यम्—इदं पार्षदसूत्रनाम्नापि प्रसिद्धम्। त्रिभिरध्यायैरुपनि-बद्धम् अष्टादशपटलैश्च सर्वन्तिम्। एतच्च ऋग्वेदस्य व्याकरणम्। यत्तु शुक्लप्रातिशाख्यं तच्च अष्टभिरध्यायैर्गुम्फितम् उव्वटाचार्यस्य 'मातृमोद' भाष्य-विभूषितं कात्यायनमुनिप्रणीतञ्च। चतुर्भिरध्यायैरुपनिबद्धं त्रिरत्नभाष्यमण्डितं चतुर्विंशत्यध्यायैरुपनिबद्धं तैत्तिरीयप्रातिशाख्यम्। पुष्पर्षिप्रणीतमेतस्मात् पुष्प-सूत्राख्यं सामप्रातिशाख्यं दशप्रपाठकैः एकादशकण्डिकाभिश्च प्रग्रथितम् अनुना मुद्रितमुपलभ्यते। यत्र विशिष्य सामगानविवरणमस्ति। शौनकर्षिरचिता स्मृति-रपि मुद्रितास्ति।

सामप्रातिशाख्ये साम्नो विविधगीतीनां प्रश्लेष-विश्लेष-वृद्ध-अवृद्धो-च्चावचकृष्टाकृष्टसकृष्टादिस्वरोच्चारणकृतभेदानां विवेचनम्।

उपलभ्यमानेषु षट्प्रातिशाख्येषु ऋक्प्रातिशाख्यं हि प्रधानतमम्। तदेतत् विद्वद्वरमैक्समूलरेण महोदयेन संस्कृतानुवादजर्मनटिप्पणीभिः समेतं १८६९ ईशवीयाब्दे मुद्रापितम्। फ्रेञ्चभाषायामपि ए० रेग्नियरमहोदयेन १८५३ ईशवीयेऽब्दे प्रकाशितम्।

शुक्लयजु प्रातिशाख्यम्—अष्टाध्यायैर्निबद्धम् भगवता कात्यायनेन प्रणीतम्। उव्वटभाष्यसमेतमिद षट्खण्डेषु काश्या प्रकाशितम्।

एव प्रातिशाख्यसाहित्यप्रसरो बृहत्तरो विद्यते तेषा मुख्यप्रयोजनत्वेन विविच्यमाने वैदिकस्वराणा, छन्दसा, मन्त्रोच्चारणक्रमस्य शब्दसाधुत्वासाधुत्वावबोधस्य प्रक्रियावधारणनियमविवेचनमेव केवल विभाव्यते। वेदार्थाना यथार्थतयावबोधनाय प्रातिशाख्यज्ञान परमावश्यकम्।

बृहद्देवता

वैदिकसाहित्यावलोकनेन यद्यपि अवगम्यते यद् वेदस्य प्रत्येकशाखाया अन्य विभिन्ना एव बृहद्देवताख्या ग्रन्था आसन् पुरा परन्तु अधुना तु केवलमेक एवाय ग्रन्थ उपलभ्यते ग्रन्थान्तराणि तु विलीनानि महतोऽस्य करालकालचक्रस्य चङ्क्रमणवशगतानि। ऋग्वेदीयेय बृहद्देवता शाखाद्वयसम्भिन्ना विभाव्यते। इयञ्च शाकलशाखा-सम्बन्धिनी। यत शाकलसहिताया कतिपयसूक्तानामत्रोल्लेख एव नास्तीति कतिपयवेदज्ञानामवधारणा। एतादृशसप्तत्रिंशत्सूक्तानामुल्लेखोऽस्ति यानि शाकलसहिताया न सन्ति। अस्या बृहद्देवताया ऋग्वेदीयदशममण्डलस्य "पुरुषसूक्तानामनन्तर 'ब्रह्मजज्ञान प्रथम पुरस्तात्' इति मन्त्रादारभ्यमाण 'नकुलसूक्त' शाकलशाखाया नास्ति, नापि बाष्कलसहिताया अनुक्रमण्यामुपलभ्यते। एवमेव बृहद्देवताया (३।११८-११९) यदुल्लिखित, 'ऋग्वेदीय १।७३ सूक्तेभ्योऽनन्तर दशाधिकसूक्तानि सन्ति। येषा प्रथमा ऋक्—'शश्वद्धि धाम्' इत्याद्यस्ति, तदनन्तर सौपर्णसूक्तम्।' इति। परन्त्वय क्रम न शाकलसहितायां नापि बाष्कलसहिताया दृश्यते। 'शश्वद्धि धाम्' एष मन्त्रो नोपलभ्यते, आश्वलायनश्रौतसूत्रेषु नापि शाङ्खायनश्रौतसूत्रेषु। अत एवैतत्प्रतीयते यदिय बृहद्देवता ऋग्वेदीयमाण्डूकेयशाखासम्बन्धिता इति नैकवेदज्ञानामभिमतम्। एव सति अपि शाकलसहिताया अधिकांशतया देवताज्ञान अनया बृहद्देवतया सम्पद्यत एवेत्यत्र न कोऽपि सन्देहलव इति।

अथेदानीं बृहद्देवताप्रतिपादितदेवतानां फल प्रयोजनञ्च किञ्चिद्विचार्यते यथार्थस्वरूपावबोधनार्थम्। बृहद्देवता हि नाम मन्त्रदेवताप्रतिपादको बृहद्ग्रन्थ। देवता तु मन्त्रप्रतिपाद्यो विषय, 'या तेनोच्यते सा देवते'ति तल्लक्षणात्। यद्यपि वेदे गणनातीता देवता समुल्लसन्ति तथापि इन्द्राग्निसोमाख्यदेवतानां तत्र प्राचुर्यमुपलभ्यते। तत्रापि इन्द्र अग्निरित्येतयोरत्यधिक बाहुल्यम्।

यावन्तो मन्त्रा इन्द्राग्निदेवताका तावन्त एव प्रायश अन्य समस्तदेवताका मन्त्रा। वेदेषु इन्द्रदेवताकानां मन्त्राणां सङ्ख्या प्रायश षट्सहस्रमिता। अग्निदेवता-

कानाञ्च सार्द्धद्विसहस्रमिता। इत्यनेन अनयोर्देवताद्वययोर्महत्त्वं सूच्यते। सामवेदस्य पूर्वार्द्धे प्रथमकाण्डे अग्निदेवताकाः मन्त्राः चतुर्दशोत्तरशत(११४)संख्याकाः। अत एवेदं 'आग्नेयपर्वं' इति नाम्नाऽऽम्नायते। द्वितीये काण्डे इन्द्रदेवताका मन्त्राः शतत्रयाधिकद्विपञ्चाशत्संख्यामिताः। एतद् ऐन्द्रपर्वनाम्ना गीयते। तृतीये काण्डे च सोमदेवताका मन्त्रा एकोनविंशत्युत्तरशतमिताः इदञ्च पवमानपर्वनाम्ना स्मर्यते। ऋग्वेदस्य नवमं मण्डलं तु भूम्ना सोमदेवतात्मकमेव। मन्यामहे एषां त्रयाणां देवतानां स्वरूपविवेचनेन देवतान्तराणामपि स्वरूपप्रतिपत्तिः सुतरां सुकरा भवेदिति।

तत्र तावदग्निर्देवता—ऋग्वेदस्य प्रथममण्डलस्य प्रथमं सूक्तमग्निदेवताकत्वात् 'आग्नेयं' सूक्तमुच्यते। अग्निः कस्मादग्रणीर्भवतीति। यः कोऽपि अग्रणीः स एव अग्निर्भवितुमर्हतीति तद्व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थः। परमेश्वरः, नेता, राजा, गुरुः, अग्निः, सूर्यः, विद्युद्, आत्मा वेति भावः। सोऽयमग्निः वैश्वानरः, धनञ्जयः, जातवेदाः, तनूनपात्, रोहिताश्वः, हिरण्यरेताः, सप्तार्चिः, सप्तजिह्वः, सर्वदेवमुखः, वीतिहोत्रः,चित्रभानुः,सहस्रजिद्,इत्यादिभिर्विशेषणैर्विशिष्यते अग्नेर्विविधस्वरूपाणि द्योतयद्भिः। एवमेवाग्निः क्वचित् होता, दूतः, हव्यवाहनः, शान्तकर्मा, आदिपदैरपि व्यपदिष्टः। तानीमानि विशेषणानि यथाप्रकरणं तात्पर्यविषयीभूतार्थमनुसन्धीयमानानि इष्टार्थं सत्यार्थञ्चोद्गमन्ति। तदेवंविधा विमृश्यमानार्थका मन्त्राः क्वचित्तत्त्वज्ञानं, क्वचिद्विज्ञानं, अन्यत्र सामाजिकं, आर्थिकं, राजनीतिकं, भौतिकं, अपरमाध्यात्मिकं, याज्ञिकं तत्त्वं प्रत्युपस्थापयन्तः सार्थक्यं भजन्ते। 'निरर्थका मन्त्रा' इत्याद्याः कौत्सप्रभृतीनां भ्रमोपजृम्भिता उक्तयश्च स्वयमेव परिहृता भवन्ति इति।

इन्द्रो हि नाम वैदिकसाहित्यस्य अतितरां वैशिष्ट्यसम्पन्ना देवता। अस्मिन् खलु देवताप्रपञ्चे इन्द्र एव सर्वाधिकतया देवतात्वेन मन्त्रान् अधिकरोति। महान्, मघवान्, विभुः, विश्ववेदाः, देवतमः, पितृतम, स्वरोचिः, अमर्त्य, सप्तरश्मि, धर्मकृत्, अनपच्युत, वज्रबाहु, इत्यादिभिर्विशेषणैर्विशिष्यते। तानीमानि विशेषणानि इन्द्रस्य कर्माणि प्रभावाश्च बहुशो वर्णयन्ति। उक्तञ्च बृहद्देवतायाम् :—

'संयुज्य तपसात्मानमिन्द्रं बिभ्रन्महद्वपुः।
अदृश्यन् मुहूर्त्तेन दिवि च व्योम्नि चेह च॥
तमिन्द्रमिति मत्वा तु दैत्यौ भीमपराक्रमौ।
धुनिश्च चुमुरिश्चोभावायुधावभिपेततुः।

विदित्वा स तमोर्भावमृषि पाप चिकीर्षतो ।
'यो जात' इति सूक्तेन कर्माण्यैन्द्राण्यकीर्तयत् ॥

[1]बृहद्देवता ४।६६ ६८

ऋग्वेदस्य द्वितीयानुवाके विलसन्ति एकादश सूक्तानि। तत्रैव 'यो जात' इति पञ्चदशर्चं प्रथम गार्त्समद ऋैष्टुभञ्च 'ऐन्द्र' सूक्तम्। तत्र इन्द्रस्यैव यत् स्वरूप समाम्नातम्, तेनैतदनुभातु सुतरा सुकरम् यदिन्द्र एवास्ति परमात्मा, आत्मा, राजा, विद्युत्, सर्वशक्तिसम्पन्नश्च। तथैव चैभिर्मन्त्रलिङ्गैर्ज्ञायते। तथाहि :-

य इन्द्र [1] प्रथमो मनस्वी क्रतुना कर्मणा देवान् दिव्यशक्तियुक्तान् पदार्थान् पर्यभूषयत्। शुष्माद् स्वबलात् द्यावापृथिव्यौ अभ्यसेताम् (भ्यस-भयवेपनयो इति नैरुक्ता) अवेपेतामिति यावत्। एतादृशस्य नृम्णस्य शक्तिपुञ्जस्य मह्ना महत्त्वेन यो युक्त स इन्द्र ॥ १ ॥

यो व्यथमानां पृथिवीं दृढामकरोत्, य प्रकुपितान् कोपाग्निप्रज्वलितान् पर्वतान् अरण्यान् निर्मितवानकरोत्, यश्चान्तरिक्षञ्च निर्ममे, स इन्द्र नान्य। इत्यादिवर्णनेन, अध्यात्मिकपक्षे इन्द्र परमात्मा अत्मा वा, आधिभौतिकपक्षे इन्द्रो राजा राष्ट्रपतिर्वा, आधिदैविकपक्षे इन्द्रो विद्युत्, सूर्यो वाऽग्निर्वा इति गम्यते। एवंविधदृशाऽवलोकनेन यथाप्रकरण तत्तत्तात्पर्येणैव यदि ते ते मन्त्रा व्याख्याता स्युस्तर्हि सकलोऽपि प्रत्यूहव्यूहो विलय गतो भवेत्।

अपि च आधिदैविकमप्यर्थं विज्ञापयति

'य सप्तरश्मि वृषभ तुविष्मान्' इत्यादिमन्त्रे—

य सप्तरश्मि सप्तसङ्ख्याका रश्मयो यस्य (सूर्यं सङ्केतयति) तुविष्मान् बलवान् सतवे प्रसरणाय सप्त सिन्धून् अवसृष्टवान्, स इन्द्र सूर्य इति भाव। तदेव आधिभौतिकोऽथ।

एवमेवासौ इन्द्र, असुरहा, सुवीर, सजित्वान, पुरन्दर, वाजिनीवसु, सेनानी, रथीतम, अमितौजा, सुवेदा, विश्पति, वसुपति, गोपति, भद्रकृत् प्रभृतिभि पदैरपि समाम्नातो वेदे, सस्तुतश्च। यदि एषां पदाना व्याकृत निर्वचनोपनत प्रकरणादिसमवधानपुरस्सर व्याख्यान भवेत्तर्हि वेदार्थरहस्य प्रकटित स्याद् इति वेदविदामाशय।

अथापरा विशिष्टा देवता सोम—इन्द्राग्निदेवताकान् मन्त्रान् विहाय सोमदेवताका यावन्तो मन्त्रा उपलभ्यन्ते न तावन्त अन्यदेवताका। सोऽय सोमो

---

१. "इन्दति परमैश्वर्यवान् भवति य स इन्द्र समर्थ परमात्मा आत्मा वा।"

विविधरूपेण स्मर्यते। क्वचिद्वीरुधांपतिः, इन्दुः, पीयूषं, पवमानः, राजा, प्रजापतिः, विष्णुः, वायुः, वर्णः, यशः, हविः, वीर्यम्, दुग्धं, पुमान् वै सोमः, सुवर्णम्, इत्यादिपदैरिति। सर्वाणीमानि विशेषणानि सोमस्य गुणविशेषावबोधकानि। सोमदेवताका मन्त्रा अपि तत्तद्गुणविशेषमनुसन्धायैव यथाप्रकरणं व्याख्याताः नूनं कौतूहलकरानर्थानुद्भमेयुरित्यत्र नास्त्येव सन्देहलवोऽपि।

सोमशब्दः क्वचित् सोमवल्लीमभिधत्ते, क्वचिदिन्दुं वीर्यञ्च। सोमलताविषये, सोमपानविषये, मतानि बहुतरं भिद्यन्ते। केचित्लता अपरे सुरां, सुरासवं, द्राक्षासवं, पौण्ड्रासवं, आमलकीरसं, माध्वीकञ्च मन्यन्ते। तदित्थमया तु कश्चिदपि वक्तुं न शक्नोति। पारसीका: सोमं हउमा इति वदन्ति। अन्ये सोमं ओम्नामसहितं सोमं, ब्रह्मज्ञानं सोमं प्रत्यापयन्ति। आयुर्वेदावलोकनेन ज्ञायते सोमसंज्ञिका ओषधिरप्यासीत्। यथा सोमापरपर्यायः चन्द्रः प्रतिपक्षं वर्द्धते क्षयति द्वितीये तथैव सोमलताऽपि। चन्द्रकलानुसारं सोमलताऽपि क्रमेण उपचयं याति ततोऽपचयम्। सोमलतायाश्च भूयसी प्रशंसा श्रूयते। परन्तु सम्प्रति तत्स्वरूपनिर्धारणं प्रति सर्वेऽपि वाचंयमा इति महद्विषादस्थानम्।

का नाम खलु देवता कथं वा तस्याः परिज्ञानम् ?

देवतायाः स्वरूपं किं, कस्य मन्त्रस्य का देवता ? इत्यस्य परिज्ञानं वा कथं स्यात् ? इत्यत्र बृहद्देवता आह :—

'अर्थमिच्छन्नृषिर्देवं यं यमाहायमस्त्विति।
प्राधान्येन स्तुवन् भक्त्या मन्त्रस्तद्देव एव सः॥ ६॥

अपि च—

प्रयत्नं देवता-नाम यस्मिन्मन्त्रेऽभिधीयते।
तामेव देवतां विद्यान्मन्त्रे लक्षणसम्पदा॥११॥

तस्मात् देवता नाम्ना मन्त्रे मन्त्रे प्रयोगवित्।
यद्गुत्वमभिधानञ्च प्रयत्नेनोपलक्षयेत्॥१२॥ इति।

ये केचन पुनरनादिष्टदेवतास्ते मन्त्राः तेऽपि लक्षणप्रकरणाभ्यामभ्यूह्या, ननु कर्हिचित् स्यातन्त्र्येण प्रकल्पनीया। अव्यवस्थाप्रसङ्गात्। यजुर्वेदेऽपि देवतानां निर्देशः कृतः—

'अग्निर्देवता वातो देवता सूर्यो देवता चन्द्रमा देवता वसवो देवता रुद्रो देवतादित्यो देवता मरुतो देवता विश्वे देवा देवता बृहस्पतिर्देवतेन्द्रो देवता वरुणो देवता। (यजु० १४।२०)॥

इति यद्यपि इमा विभिन्ना देवताः श्रूयन्ते तथापि सर्वा अमी एकं सर्वभूतेषु गूढं देवं परमेश्वरमेव सूचयन्ति । उक्तञ्च सायणेनापि :—

"तस्मात्सर्वैरपि परमेश्वर एव हूयते।" इति। यद्यपि देवतास्वरूपमुद्दिश्य बहुभिर्बहुधा प्रपञ्चितम्, अनेके च एतद्विषयका ग्रन्था अपि विरचिताः; तथापि मुख्यत्वं यादृशमत्र बृहद्देवतायाः, निरुक्तघटितदैवतकाण्डस्य च, न तथाविधमन्यस्य कस्यचिद् ग्रन्थस्य । निरुक्तकारेण देवतानां त्रैविध्यं स्वीकृतम् पृथिव्यन्तरिक्षद्युस्थानीयत्वेन । तत्र पृथिवीस्थानीया देवता अग्निः, अन्तरिक्षस्थानीया इन्द्रो वायुश्च । द्युस्थानीया च सूर्यः । परन्तु बृहद्देवतायां तु एक एव महादेवता परमेश्वरः स्वीकृतः प्राधान्येन । यद्यपि ग्रन्थान्तरैः सह देवताविषये विद्यमानेऽपि भेदे, अन्ततो महादेवतालक्षणे परमेश्वर एव सर्वेषां पर्यवसानात् सर्वेऽपि तादृशा भेदा उपपाद्यन्ते इति न कश्चिद्विरोधः।

सोऽयं बृहद्देवताख्यो ग्रन्थः शौनकर्षिविरचितः । इतिवृत्तविद्भिः अस्य निर्माणकालः ख्रीस्तपूर्व ४०० वर्षमितो निर्धारितः । एष ग्रन्थोऽतीव प्राचीनः । प्राचीनेषु ग्रन्थेषु चास्योल्लेखो बहुन दृक्पथं याति । ऋग्वेदस्य (५।६।११) स्कन्दभाष्ये बृहद्देवतान्तर्गतमाख्यानमुद्धृतम् । एवं उद्गीथभाष्येऽपि (१०।७९।९) बृहद्देवतायाः (७।१०९) पाठः समुद्धृतोऽवलोक्यते । ऋग्वेदस्य (१०।१९.१) उद्गीथभाष्येऽपि बृहद्देवताया उल्लेखः। वेङ्कटमाधवेनापि स्वकीये ऋग्वेदभाष्ये बृहद्देवताया उद्धरणमनेकवारं कृतम् । दुर्गाचार्यमहाभागेनापि स्वकीयनिरुक्त-(१।१।) भाष्ये बृहद्देवता समुद्धृता । अपि च उव्वटाचार्येणापि स्वभाष्ये बृहद्देवता संस्मृता । तदेतत्सर्वं बृहद्देवतायाः प्राचीनत्वं सुतरां प्रमाणयति । यद्यपि प्रायशः विद्वद्वरमेकडानलमुद्रितप्रथमशाखाया एवोद्धरणानि भूरिशः विलोक्यन्ते तथापि उभयशाखायाः श्लोका अपि उद्धृताः सन्ति—तद्यथा :—

'महानाम्न्य ऋचो गुह्यास्तास्वैन्द्रयाश्च वै वदेत् ।
सहस्रयुगपर्यन्तं अहर्ब्राह्मं स राध्यते ॥ (८.९८)

बृहद्देवतायाम्, औपमन्यव-गार्ग्य-शाकपूणि-रथीतरादिबहूनामृषीणामाचार्याणाञ्च नामानि समुट्टङ्कितानि विलसन्ति ।

बृहद्देवताया न केवलं दैवतवादतत्त्वमेव विवेचितमपितु प्रसङ्गानुषङ्गतः बहवो महत्त्वपूर्णा विषया विवृताः । कतिपयानि मनोहराण्याख्यानान्यपि अङ्कितानि सन्ति ।

बृहद्देवताया एष उद्घोषः "न प्रत्यक्षमनृषेरस्ति मन्त्रम्" मन्यामहे, परिपूर्णसत्यतां बिभर्ति । ऋषि-छन्दो-देवताविनियोगमनभिज्ञाय मन्त्राध्यापकस्य पापीयस्त्वं प्रतिपादितम् :—

'अविदित्वा ऋषिं छन्दो दैवतं योगमेव च।
योऽध्यापयेत् जपेद्वापि पापीयान् जायते तु सः॥'

चतुर्ष्वप्येतेषु देवतापरिज्ञानमत्यावश्यकम्।

'वेदितव्यं दैवतं हि मन्त्रे मन्त्रे प्रयत्नतः।
दैवतज्ञो हि मन्त्राणां तदर्थमवगच्छति॥
मन्त्रदृग्भ्यो नमस्कृत्वा तदर्थमवगच्छति।

मन्त्रदेवताविषये आचार्याणामस्ति भूयान् मतभेदः। एषा एव देवताऽस्य मन्त्रस्येति नेदन्तया निर्णेतुं शक्यते। एकैव देवता विविधरूपेण स्तूयते। बृहद्देवताया द्वितीयाध्याये—

'सरस्वतीति द्विविधं ऋक्षु सर्वासु सा स्तुता॥१३५॥
नदीवद् देवतावच्च तत्राचार्यस्तु शौनकः॥
नदीवन्निगमाः षट् ते सप्तमो नेत्युवाच ह॥१३६॥

सर्वासु ऋक्षु सरस्वती द्विविधं स्तूयते नदीवत् देवतावच्च इति एकस्यैव वस्तुनः स्तुतेर्द्वैविध्यमुपोद्बलितं भवति। एकस्यैव वस्तुनः देवताद्वैविध्यमपि प्रतिभास्नीयम्।

'इडस्पतिं शाकपूणिः पर्जन्याग्नी तु गालवः।' इति ऋग्वेदीय० (५।४२।१४) ऋचः देवताविषये, शाकपूणिगालवयोर्मतभेदः सुस्पष्टः। अपि च—

'सावित्रमेके मन्यन्ते मही अग्ने स्तवं परम्॥
आचार्याः शौनको यास्को गालवश्चोत्तमामृचाम्॥७३६॥

'प्रौष्ठौ प्रेति प्रगाथौ द्वौ मन्यते शाकटायनः॥
ऐन्द्रमेवाय पूर्वं तु गालवः पौष्णमुत्तरम्॥ (६।४३)
'पराइवनसौ यमेति इन्द्रोलूखलयोः स्तुतिः॥
मन्यन्ते यास्कवाष्कल्यावग्निस्येति तु भागुरिः॥ (३।१०)

वैदिकदेवतास्वरूपमधिकृत्य बहुविधवैविध्यो विचारो विहितः। यद्यपि सर्वेषां तात्पर्यविषयीभूतोऽर्थो मात्रान्यं नावगाहते। तथापि सर्वा अप्यमी देवता गौणरूपा, मुख्यं देवत्वं तु भगवत परमात्मन एव। निरुक्ते दैवतकाण्डस्य सप्तमाध्यायेऽपि प्रोक्तम्:—

"महाभाग्याद्देवताया एक एव बहुधा स्तूयते,
एकस्यात्मनोऽन्ये देवाः प्रत्यङ्गानि भवन्ति॥"

एवमेव—"तस्या महाभाग्यादेकस्य अपि बहूनि नामधेयानि भवन्ति।" (निरुक्त द० ११८) उदाहृतञ्च तत्रैव 'नरराष्ट्रमिव' यथा मन्त्रानेनेकः

सवलितेऽपि राष्ट्रे एकनरवद्बुद्धित्वात् नरराष्ट्रमित्युच्यते तद्वत् अनेकरूपे प्रकाशितेऽपि देवतासमुदाये एकरूप एवेव परमात्मा प्रकाशते। अत एव ऋग्वेदेऽपि 'एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्ति" इति विप्रा विद्वांस एकमपि सद् ब्रह्म बहुधा प्रस्तुवन्ति। 'तस्मात्सर्वैरपि परमेश्वर एव हूयते' इति सायण ।

यद्यपि अग्नि, वायु, सविता, त्वष्टा, ऋभु, अश्विनौ, पर्जन्य, उषा, विष्णु, रुद्र, पूषा, इन्द्र, वरुण, मित्रावरुणौ, अदिति, आदित्य, बृहस्पति, ब्रह्मणस्पति, सोम, आप, इत्याद्या प्रसिद्धा देवता स्वबाह्यस्वरूपेण पृथग्भूता अपि, तथैव सस्तुता अपि भगवत परमेश्वरस्य शक्तिरूपा, सर्वाभिस्ताभिस्तत्तत्स्तवनादिभि स परमेश्वर एव स्तूयते इति वैदिकानामाशय परमाभ्युपगमश्च। सति एव देवताना वैविध्य प्रति, भेद प्रति, नित्यत्व प्रति, ऐच्छिकत्वमनैच्छिकत्वं प्रति च न कोऽपि महीयान् विशेष । यथा विभिन्नमार्गगामिनीना सरितामेक एव प्राप्तिसमुद्देश सागररूप तथैवात्र दैवतविषयेऽप्यवगन्तव्यम्। तदेव देवताना सर्वोत्तमोनिर्णायक एष बृहद्देवता नाम ग्रन्थ एवैकोऽवशिष्ट इति।

यद्यपि नैतत्सम्भवति यद् यावत्यो देवता बृहद्देवतादिग्रन्थेषु निर्दिष्टा-स्तावत्य एव तास्ततोऽधिका अपि भवितुमर्हन्ति ता अनुसन्धातव्या । मन्त्रवद् देवता अपि भगवता परमेश्वरेणैव सङ्केतिता अतस्ता अपि अपौरुषेया । देवता हि नाम मन्त्रप्रतिपाद्यो विषय । मन्त्रप्रतिपाद्य विषयमेव यदा देवतात्वेनोन्नयन्ति तदा तासामपि अपरिहार्यतया ईश्वरीयत्वात्, न ता यदृच्छोज्जृम्भिता भवितुमर्हन्ति। प्रायशस्तु ता मन्त्रादिष्टा एव। अनादिष्टमन्त्रास्तु देवता प्रकरणादिना अन्वेष्टव्या न तु यदृच्छया परिकल्पनीया । यदृच्छया परिकल्पनायां तु, तत्र भ्रम प्रमाद-विप्रलिप्सादिदोषाणां दुर्वारापत्ते प्रामाण्यकोटितस्ता प्रभ्रश्येरन्। अत तासा-मैच्छिकत्व प्रतिपादयतां मतन्तु तावत् हास्यास्पदमेव वैदिकानामिति बोद्धव्यम्। इत्यल पल्लवितेन ।

...श्चाप्युपशान्तः । एवं शुनःशेपोऽपि मोचितः । राजाऽपि

...यब्राह्मणेऽपि भूयांसि आख्यानानि श्रूयन्ते । तेषु प्रलयविषयक-
रोचिष्णु । तद्यथा :—

"वै ह वै प्रातः अवनेग्यमुदकमाजह्रुर्यथेदं पाणिभ्यामवनेजनाय आहर-
...वनेनिजानस्य मत्स्यः पाणी आपेदे । स हास्मै वाचमुवाद—बिभृहि मा
...मि त्वेति । कस्मान्मा पारयिष्यतीति । ओघ इमाः सर्वाः प्रजा निर्वोढा
... पारयितास्मीति । कथं ते विभृतिरिति ।" इत्यादि ।

अस्याख्यानस्य च सारांशः—

एकदा मनुः मुखप्रक्षालनार्थमानीते जले मत्स्यमेकं ददर्श । स च मत्स्यो ...नुमयाचत रक्षय मामिति । प्रतिजज्ञे च यदहं त्वा रक्षयिष्यामीति । कस्मान्मा ...क्षयिष्यसीति सम्पृष्टो मत्स्य उवाच—भाविनो जलप्रलयादिति । मनुस्तथेत्यु-...क्त्वाऽन्वमन्यत । मत्स्यञ्च यथावद् ररक्ष । अत्रान्तरे मत्स्याज्ञया मनुः पोतमेकं ...कारयामास । समारब्धे तु तस्मिन् जलमहाप्रलये, मनुः मत्स्यशृङ्गयोराबद्धे ...स्मिन् पोते समारूढः । मत्स्यश्च सत्वरं तमुत्तरीयपर्वतशिखरमनैषीत् । तत्र ...रक्षितो मनुः पुन अस्य जगतः जनयिता बभूव इति ।

तदेवमाख्यानव्याजेन बह्वर्थसम्भृता उपदेशा ब्राह्मणग्रन्थेषु पल्लविताः ...मवलोक्यन्ते । ब्राह्मणेषु यथा आख्यानमुखेन ज्ञानामृतं पुरस्क्रियते तथैव व्याख्यान-...मुखेन वेदगतनिगूढार्थप्रदर्शनमप्युपलभ्यते । तदपि प्रणिभालनीयम् । तद्यथा :—

'प्राणो वा अथर्वा' (शत० ६।४।२।१) ।

'अयं वै पूषा योऽयं वात. पवते । (शत० १४।२।१।९)

ब्राह्मणवत् अनुब्राह्मणग्रन्था अपि बहवः सन्ति ।

एवं ब्राह्मणसाहित्यमतिविस्तृतम् । सर्वेषां वर्णनार्थं तु एकोऽन्यः स्वतन्त्रो ग्रन्थोऽपेक्ष्यते ।

ब्राह्मणानाम् उपदेशाः

यज्ञो वै श्रेष्ठतमं कर्म । (शत० १।१।१।५) ।

सर्वस्मात्पाप्मनो निर्मुच्यते य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति । (शत० २।३। १।६) ।

सर्वं ह वै पाप्मानं तरति तरति ब्रह्महत्यामपहन्ति यो ऽश्वमेधेन यजते । (शत० १३।५।४।१)

अग्नेर्वै धूमो जायते, धूमादभ्रमभ्राद्‌वृष्टिः। (शत० ३।३।५।१७)
विद्युद्धीमा वृष्टिमन्नाद्या सम्प्रयच्छति। (ऐत० २४१)।
मरुतो वै वर्षस्येशत। (शत० १८।३।१२)
तस्माद्या दिशं वायुरेति तां दिशं वृष्टिरन्वेति। (शत० ८।२।३।५)।
देवा वै यज्ञेन श्रमेण तपसा ऽऽहुतिभिः स्वर्गं लोकमायन्। (ऐतरेय ३ ४२)
ये हि जनाः पुण्यकृतः स्वर्गं लोकं यान्ति। (शत० ६।५।४।८)
शतायुर्वै पुरुषः। (कौषी० ११७)
अपि हि भूयांसि शरद्वर्षेभ्यः पुरुषो जीवति। (शत० १।९।३।१९)
ऋतुसन्धिषु वै व्याधिर्जायते। (गोप० १।१९)
अग्निर्हि रक्षसामपहन्ता। (शत० १।२।१।६)
नापुत्रस्य लोकोऽस्ति। (ऐत० ७ १३)
अमेध्यो वै पुरुषो योऽनृतं वदति। (शत० ३।१।३।१८)
एतद्वाचश्छिद्रं यदनृतम्। (ताण्ड्य ८।६।१३)
तस्य कनीयः कनीय एव तेजो भवति श्वः श्वः पापीयान् भवति तस्मादु सत्यमेव वदेत्। (शत० २।२।२।१९)
नानृतं वदेत्, न मांसमश्नीयात्, न स्त्रियमुपेयात्। (तै० २।५।५।३२)
तस्मान्नातिमन्येत पराभवस्य हैतन्मुखं यदतिमानः। (शत० ५।१।१।१)
तद्‌ध्येव ब्राह्मणेन यष्टव्यं यद् ब्रह्मवर्चसी स्यात्। (शत० १।९।३।१६)
ब्राह्मणो नैव गायेन्न नृत्येत्। (गोप० २।२१)
अथ हैते मनुष्यदेवा ये ब्राह्मणाः। (षड् विंश० १०१)
असौ वा आदित्यः शुक्रः। (शत० ९।४।२।२१)
प्रजापतिर्वै नृचक्षाः। (शत० ६।४।४।५)
ऋतवो वै पितरः। (शत० २।६।१।३२)
यज्ञो विष्णुः। (शत० १।९।३।९)
यो वै प्राणः स वातः। (शत० ५।२।४।९)
विशो हि मरुतः। (शत० ३।९।१।१७)
मरुतो हि वैश्यः। (तै० २।७।२।२)
ब्रह्म वै बृहस्पतिः। (ऐत० १।१३)
इन्द्रः क्षत्रम्। (शत० १०।४।१।५)
प्राणो वै वनस्पतिः। (कौषी० १२।७)
न ह वा अपुरोहितस्य राज्ञो देवा अन्नमदन्ति। तस्माद्यक्ष्यमाणो ब्राह्मणं पुरोदधीत। (ऐत० ८।२४)

नहि 'चतुर्य्यर्थे' इति सूत्रे ब्राह्मणपदस्यानुवृत्त्यैव तत्कार्यस्य सिद्धत्वात् छन्दःशब्दस्य, वैयर्थ्यापत्त्या वृथैव मुनिरलाघवदोषमात्मनो नोरीकुर्यात्। तस्मात् छन्दःपदग्रहणात् मुनिः प्रव्यक्तं विज्ञापयति यद् ब्राह्मणानां छन्दस्त्वं नास्त्येवेति।

किञ्च पाणिनिमुनिना 'छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि' (अ० ४।२।६६) इति सूत्ररचना सुतरां छन्दोब्राह्मणयोर्वैलक्षण्यं सूचितम्। एवंविधाश्चान्याः ब्राह्मणानामवेदत्वं स्वीकुर्वतामुल्लसन्ति। तत्त्वतो विचार्यमाणे ब्राह्मणानां वेदव्याख्यानरूपताकल्पः एव रोचिष्णुरिति संक्षेपः।

आरण्यकानि

ब्राह्मणभागस्य परिशिष्टभागरूपाणि आरण्यकानि हि नाम गद्यपद्यमयानि, आरण्यकानां वानप्रस्थानामध्ययनाध्यापनस्वाध्यायपराणि यज्ञयागादिविधिविधायकानि शास्त्राणि। अरण्येऽध्ययनादेवैमानि आरण्यकानीति व्याख्यायन्ते। "अरण्य एव पाठ्यत्वादारण्यकमितीर्यते" इत्युक्तेः। एषु वनाश्रमधर्माचाराः याज्ञिकरहस्यानाञ्च मीमांसा सन्दृश्यन्ते। आरण्यकानां दृशा निखिलं विश्वमेतद् यज्ञमयम्। केवलं, देवतामुद्दिश्य द्रव्यत्यागमेव यज्ञत्वेन आरण्यकानि नाभिनन्दन्ति। एषां नयेन, यज्ञादिकर्मकाण्डोक्तस्वर्गादिफलस्य क्षयिष्णुतया न तदात्यन्तिकसुखस्य जनकम्। न च कश्चिद् ज्ञानमार्गेणात्यन्तिकसुखमवाप्तुमर्हति केवलेन, नापि केवलेन कर्ममार्गेण। तेषां नयेन ज्ञानकर्मसमुच्चय एव आत्यन्तिकसुखं समुच्चिनोति इति। सोऽयं ज्ञानकर्मसमुच्चयसिद्धान्तः आरण्यकेष्वेव प्रागङ्कुरितः, पश्चाद् वेदान्तेषु पुष्पितः फलितश्चावगम्यते। ब्राह्मणग्रन्थसमूहवदारण्यकानामपि बहवो ग्रन्थाः। परन्तु तेषु सर्वातिशायितया प्रसिद्धमृग्वेदीयं 'ऐतरेयारण्यकम्'। यच्च ख्रीस्ते १८७६ अब्दे, विद्वद्वरेण्येन श्रीमता सत्यव्रतसामश्रमिणा सायणभाष्यसहितं मुद्रापितम्। ततः १९०९ सम्वत्सरे ए० बी० कीथमहाभागेन आङ्ग्लानुवादेन सम्पाद्य प्रकाशितम्। षड्गुरुशिष्येणापि, अस्मिन् ग्रन्थे मोक्षप्रदानाम्नी टीका उट्टङ्किता यावदवधि न प्रकाशं गतेति विदुषां प्रवादः। ऐतरेयारण्यकमेतत्पञ्चविभागैर्निबद्धम्। तत्र प्रथमे भागे पञ्चाध्यायाः, द्वितीयाध्याये सप्त, तृतीये द्वौ, चतुर्थे च एकः, पञ्चमे त्रयः। सर्वे सम्भूय अष्टादशाध्यायाः। अध्यायाश्च पुनः खण्डैरलङ्कृताः। प्रथमाध्याये (आरण्यके) गवामयन-महाव्रतयोः प्रातर्माध्यन्दिन-सायंसवनानाञ्च वर्णनम्। द्वितीयारण्यके चतुर्थाध्यायादारभ्य षडध्यायपर्यन्तम् ऐतरेयोपनिषद्। अवशिष्टारण्यकेषु उक्थादिविवेचनम्। तृतीयारण्यके निर्भुजप्रतृणसंहितायाश्च भेदविवेचनम्। स्वर-स्पर्श-ऊष्म-वर्णानां चर्चा। चतुर्थे महानाम्न्यृचां सङ्कलनम्। पञ्चमे महाव्रतसवनानाञ्च विवरणपुरस्सरं नैष्कर्म्यविवेचनम्।

त्रयाणामारण्यकानां प्रचारक इतरापुत्र ऐतरेयो महीदास, चतुर्थस्य चाश्वलायन पञ्चमस्य शौनकाचार्यश्च ।

ऋग्वेदस्यापरमारण्यकं शाङ्खायनं नाम । यत्कौषीतकिनाम्नाऽप्याख्यायते। आरण्यकमेतत्पञ्चदशाध्यायैर्निबद्धम् सप्तत्रिंशदुत्तरशतखण्डात्मकम् । अस्मिन् आरण्यके शुनःशेप-अहिल्या-खाण्डव-कुरुक्षेत्र-मत्स्य-उशीर-काशी-पञ्चाल-विदेहादीनामुल्लेखोऽपि दृश्यते ।

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयशाखायां तैत्तिरीयकम् दशप्रपाठकैर्निबद्धं शतोत्तरसप्ततिमितैरनुवाकैरनुस्यूतम् । अस्यानुवाकसंख्यासु भूयान् मतभेदः । दशमे प्रपाठके द्रविडभाषाप्रथिते चतुःषष्टिः, आन्ध्रपाठे अशीतिः, कर्णाटकपाठे चतुःसप्ततिः, अन्येषु कतिपयेषु एकोननवतिः अनुवाकाः सन्ति इति । सायणाचार्यमहाभागेन आन्ध्रपाठं स्वीकृत्य तस्यैव व्याख्या कृता । आरण्यकान्तरसमाना एव विषयाः प्रायशोऽत्रापि प्रतिपादिताः ।

सामवेदस्य जैमिनीयशाखायां, जैमिनीयोपनिषद्ब्राह्मणमेव 'तवलकारारण्यक'नाम्ना प्रसिद्धम् । अस्मिन् ब्राह्मणे ब्राह्मणारण्यकोपनिषदिति त्रयोऽपि अनुस्यूताः सन्ति । अस्मिन् साममन्त्राणां व्याख्या अत्यन्तशोभना कृताऽवलोक्यते। ई॰ स॰ १८७८ मितेऽब्दे श्रीसत्यव्रतसामश्रमिणा, वङ्गानुवादसहिता सायणभाष्यसमेता च सामवेदारण्यकसंहिता मुद्रापिता ।

अथर्ववेदस्य नाद्यावधि एकमपि आरण्यकमुपलब्धम् । वेदार्थबोधे ब्राह्मणानिवदारण्यकान्यपि अतीव सहायभूतानि इत्यत्र नास्ति संशयः । अत एव *आरण्यकानि 'रहस्य' ग्रन्था इति नाम्नापि स्मियन्ते ।*

शुक्लयजुर्वेदस्योभयोः शाखयोर्माध्यन्दिनकाण्वाभिधयोः आरण्यकमपि माध्यन्दिनारण्यकं, काण्वबृहदारण्यकमिति आरण्यकद्वयं प्रसिद्धम् । एतयोः प्राधान्येन यज्ञरहस्यवर्णनपुरस्सरं आत्मतत्त्वज्ञानस्याप्युपदेशोऽतीव मार्मिकः उपलभ्यते । अनयोर्द्वयोरपि बृहदारण्यकयोः भूयान् भेदो नास्ति । महर्षियाज्ञवल्क्यस्य राज्ञा जनकस्य च गाथा उभयत्र गुम्फिता । गार्गी-मैत्रेयीनाम्नोर्ब्रह्मवादिन्योः विवरणमतीव मनोहरं सम्पन्नमत्रेति । सन्यासाश्रमविधानमतिचारुतया प्रतिपादितम् ।

"एतमेव विदित्वा मुनिर्भवति । एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति । एतद्ध स्म वै तत्पूर्वे विद्वांसः प्रजां न कामयन्ते । किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयं लोक इति । ते ह स्म पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थाय भिक्षाचर्यं चरन्ति" (४।४।२२) इति ।

तदेवं, यथा गृहस्थाश्रमिणा यज्ञयागादिविवरणं ब्राह्मणग्रन्थेषु तथा वानप्रस्थाश्रमिणा यज्ञादिमहाव्रतानां होत्रागान्च विवरणं आरण्यकग्रन्थेषु सम्पन्नम्। ब्राह्मणग्रन्थानामिवारण्यकानामपि भाषाशैली अतीव सरला, मधुरा, संक्षिप्ता, क्रियाबहुला चास्ति। भारतीयसंस्कृतिपरम्परा-प्रसरे आरण्यकानि अतीव महनीय पदमलङ्कुर्वन्ति इत्यत्र कः संशयीत ?

उपनिषदः

अस्ति खलु विदितमेवैतद्विदुषां यच्चतुर्वर्गफलप्राप्त्यर्थं हि मानवं जन्म। चतुर्वर्गस्तु वेदादिसच्छास्त्रविश्रुतो धर्मार्थकाममोक्षलक्षणः। विद्याकर्मविवेकसंपरिशीलनफलवैराग्यवैशद्यनिष्पाद्यश्च तदधिगम इति सर्वेऽप्यागमिनः स्वीकुर्वन्ति। विद्या च पुनर्द्विविधा, अपरा परा चेति, यत्रेदमुदाहृतं भवति :—

"तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदस्सामवेदोऽथर्वाङ्गिरसः.... परा च सा यया तदक्षरमधिगम्यते। [मुण्डकोप०]

ऐहिकधर्मार्थकामसाधनार्थपरत्वेनर्ग्वेदादयोऽप्रधानवृत्त्या 'अपरे'ति पदेन, मुख्यवृत्त्या मोक्षैकसाधनीभूतब्रह्मविद्याधिगमहेतुत्वेन च पुनरुपनिषदः 'परे'ति पदेन व्यपदिश्यन्तेऽनेनाम्नातेति व्यक्तमेव विदुषाम्। संज्ञेगीयते च ब्रह्मविद्येत्यपरसंज्ञयापीयमुपनिषद्विद्या। उप-नि-पूर्वकस्य विशरणगत्यवसादनार्थकस्य षद्लृधातोः क्विबन्तस्य रूपमिदमुपनिषत्। उप-उपगम्य गुरुमाचार्यमुपलभ्य वा ब्रह्मोपदेशं, तन्निष्ठतया परिशील्यमाना दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णानां मुमुक्षूणामविद्यादेः समारब्धोजस्य, नि—नितरां निःशेषेण वा सद्-अवसादयित्री विशरणकर्त्री तद्द्वारा ब्रह्मोपगमयित्री या सोपनिषदिति तद्व्युत्पत्त्यर्थनिबन्धना सती ब्रह्मविद्यापि सा, इति यथार्थोऽपि नितरां रोचिष्णुः खलु। न चोपनिषदामेव पराविद्यात्वं कथं ? वेदेष्वपि बहुत्र तदुपदेशश्रवणात्तेषामपि पराविद्यात्वं किन्न खलु सोपपत्तिकमिति वाच्यम्, वेदेष्वप्राधान्येन उपनिषत्सु च पुनः प्राधान्येन मुख्यवृत्त्या च तदुपनिबन्धनात्। वेदेषु प्राधान्येनाभ्युदयफलकस्य, कर्मोपासनाविज्ञानसाधनस्य, भगवत्परब्रह्मभावनाप्रधानस्य, धर्मार्थकामरूपत्रिवर्गस्यैवोपदेशः। उपनिषत्सु तु मुख्यवृत्त्या ब्रह्मविद्यैकसाधनस्य त्रिविधदुःखविप्रमोक्षस्य मोक्षस्यैवोपदेश इति उपनिषदामेव परा विद्येति पदेन प्राधान्येन व्यपदेशो यौक्तिको न वेदानाम्। एतावता उपनिषदां वैशिष्ट्येन ब्रह्मविद्यात्वं संसाध्यते, न जातु वेदानां तद्रहितत्वं तावता परिसाध्यत इत्यवधेयम्।

उपनिषदा वेदान्तत्वम्

इमा खलु दशोपनिषदो वेदान्तपदेनापि सज्ञायन्ते । वेदान्तत्व त्वासा वेदप्रतिपाद्येषु कर्मोपासनाज्ञानलक्षणेषु त्रिविधकाण्डेषु मुख्यत्वेनान्तिमस्य ज्ञानकाण्डस्य प्रतिपादयितृत्वाद्वा यजुर्वेदस्यान्तिमाध्यायात्मकेशावास्येत्यादिमन्त्रेणोपनिषदामुपक्रान्तत्वाद्वा । न चेशावास्याद्युपनिषद एव स्यान्नाम वेदान्तत्व न पुनरन्यासामिति वक्तव्यम् । गौणत्वेनेशावास्यादिमूलकतयाऽन्यासामपि वेदान्तत्वव्यपदेशस्य सुमौचित्यकरत्वात् ।

उपनिषदा प्रतिपाद्यो विषय

केचन केवलाऽद्वैतप्रतिपादिका उपनिषद इति स्थापयन्ति । एके विशिष्टाद्वैतविधायिका इमा इत्यभ्युपगच्छन्ति । अपरे शुद्धाद्वैतपरा इति व्याहरन्ति । अन्ये शुद्धद्वैतोपदेशिका इति मन्यन्ते । पर वैदिकास्तु त्रैतवादसाधिका एव ता इतिसिद्धान्तयन्ति । तर्कयन्ति च सञ्जाघटीति तासा त्रैतवादपरत्व वेदमूलकत्वात् । वेदमूलकत्वे त्वासा न केऽपि वादिन प्रतिवादिनो वा सशेरते । सन्ति खलु उपनिषदो वेदमूला इति सर्वेषामेव निर्विवादमभिमतम् । एव सति, उपनिषद्भिरपि प्रस्फुट तद्वादपराभिरेव भवितव्य यद्वादपरा सन्ति वेदा । वेदाश्च त्रैतवादपरा एव । त्रैतवाद हि ते कल्लस्युर्ण्वन्ति, यत्रेवमाम्नात भवति —

> "उद्वय तमसस्परि ज्योतिष्पश्यन्त उत्तरम् ।
> देव देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमम् ॥ [ऋ० १।५०।१०]

(वय) मोक्षाभिलाषिण (तमस) तम प्रधानतया प्रकृते, चित्प्रकाशवैपुर्येण तम पदमत्र प्रकृतिमभिधत्ते । (परि) उपरि (उत्तर) उत्कृष्टतर प्रकृत्यपेक्षयेति भाव । (ज्योति) चिद्रूपमात्मान (उत्पश्यन्त) उत्कर्षेण ज्ञानदृग्गोचरीकुर्वन्त । आत्मान याथात्म्यरूपेण साक्षादनुभवन्त । (देवत्रा) दिव्यपदार्थेषु (उत्तम) सर्वोत्कृष्ट श्रेष्ठ (सूर्य) प्रकाशात्मक (देव) दिव्य ज्योति ज्योतिस्वरूप शुद्धबुद्धात्मक पर ब्रह्मेति यावत् (अगन्म) अधिगच्छेम प्राप्नुयामेति यावत् । अत्र स्पष्ट, तम पदेनाचेतना प्रकृति, तदुत्कृष्टतरत्वेन चिदात्मको जीव, प्रकृत्यपेक्षया यदुत्कृष्टतरत्व च तरपा द्योत्यते, तदनन्तर, प्रकृतिजीवेत्युभयापेक्षयोत्कृष्टतमत्वम् 'उत्तम ज्योति' इति तमब्विधानेन ब्रह्मण श्रेष्ठत्व व्याकुर्वता तत्सद्भावोऽपि ध्वनितो वेदितव्य । तावतैव त्रैतवादपरत्वमपि वेदाना सुतरा प्रस्फुटमिति । तथाहि —

"द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते।
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति ॥"
[ऋ० १।१६४।२०]

तदेवं सति वेदानां त्रैतवादपरत्वे, नूनमुपनिषद्भिरपि त्रैतवादपराभिरेव भवितव्यं वेदमूलकत्वाभ्युपगमात्तासाम्। तच्चोपनिषल्ललामभूताया ईशोपनिषद आद्येन 'ईशावास्य'मित्यादिवचनेन सुतरां व्यज्यते। तत्र ईशेतिपदेनेश्वरस्य, जगदिति पदेन जडजङ्गमात्मकेन भोग्यायाः प्रकृतेः, 'भुञ्जीथा' इति क्रियापदेन, कर्त्तुर्भोक्तुर्जीवस्य च सङ्केतेनेश्वरो जीवः प्रकृतिरिति पदार्थत्रयस्य सुतरां सद्भावः प्रबोधितो भवति। एवं चरीदृश्यते तास्वन्यत्रापि भूयस्सु स्थलेषु त्रैतवाद एव समादृतः इतित्रैतवादिनो व्यवस्थापयन्ति।

परन्त्वद्वैतवादिनस्तु नैतन्मतमभिनन्दन्ति। उदाहरन्ति च स्वस्वमतप्रतिष्ठापनार्थं भूयांसि औपनिषदवचांसि—'सर्वं खल्विदं ब्रह्म नेह नानास्ति किञ्चन' इत्यादीनि। अस्ति च तेषां वाचोयुक्तिरप्यतिबलीयसी। तद्भवतु नाम यथा तथा वैतयत्र तु तार्किका एव प्रमाणम्। उभयविधान्येव वचनानि समुपलभ्यन्ते उभयविधया च तानि सङ्गच्छन्ते। भिन्नरुचिर्हि लोकः भिन्नमतिश्च। यदेकस्य स्वदते न तदन्यस्य। यदेकस्मै रोचते न तदन्यस्मै। सत्यपि एवंभूते व्यतिकरे, वास्तविकेन यथार्थभूतेन धार्येण स्वेनैव भवितव्यम् न खलनेन। तच्चात्र न ग्रन्थभूयस्त्वभिया प्रतिपादयितुमलङ्कुर्माणो वयमित्युदास्महे। उपनिषदां ब्रह्मविद्योपदेशपरत्वं तु न केऽपि संदेरते इति तु निश्चितप्रायम्।

सेयं ब्रह्मविद्यारहस्योद्घाटनकरी, विवेकवैराग्यवैशद्येनाऽविद्याध्वान्तविध्वंसनकरी, अखिलभवभयाधिव्याधिनीरुजकरी, प्रकृतिपरमात्मययार्थस्वरूपप्रकटनकरी, त्रिविधदुःखात्यन्तप्रशमनकरी, अमन्दब्रह्मानन्दमकरन्दनिस्यन्दनकरी, विश्ववशाङ्कुरी भगवती उपनिषत्तरिरेव अलक्ष्यतीरे, निरतिशयगम्भीरेऽस्मिन् भवाब्धिनीरे निमज्जतो अनायासेन तत्पारं नेतुमीश्वरीति तु निर्विवादम्। अत: सा सर्वमुमुक्षुभिः सुतरां सर्वात्मना ससेव्येति सर्वमवदातम्।

तदासु सर्वासु वेदान्तापरनामधेयासु, 'ईशोपनिषद्' हि खलु मूलभूता। तस्या इदमादिम वचनम्:—

'ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्यां जगत्।
तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्य स्विद्धनम्॥ १॥

(इदं) परितो दृश्यमान (यत्किञ्च) यत्किमपि प्रत्यक्षं परोक्षं वा नानाप्रत्ययगोचरं (जगत्यां) जगतीतले सततगमनशीले निखिलब्रह्माण्डभाण्डोदरे

(जगत्) चराचरात्मकं भोक्तृभोग्यलक्षणमस्ति (तत्सर्वं) तदखिलं (ईशा) परमेश्वरेण (आवास्यम्) समन्तादन्तर्बहिश्च आच्छाद्य व्याप्यमिति यावत्। अनेनेश्वरस्य सर्वगतत्वं सर्वव्यापकत्वञ्च ध्वन्यते। (तेन) तेन हेतुना (त्यक्तेन) स्व-स्व-पुरुषार्थानुकूलम्, ईशप्रदत्तमेव, त्यागभावेन वा (भुञ्जीथा) उपभुङ्क्ष्व। (कस्यस्वित्) कस्यापि, स्विदिति बलवदवधारणार्थायको निपातः। स्वसम्बन्धानवच्छिन्नस्यान्यस्येति भावः (धनं) उपलक्षणमेतद्, धनधान्यसाम्राज्यसमृद्धिजातवैभवं (मा गृधः) माऽभिकाङ्क्षीः दुर्वृत्त्याऽन्यायेन वा परकीयवस्तुषु लोलुपो मा भूरिति भावः। एतेन ईशितृ भोक्तृ-भोग्य-रूपेश्वर-जीव प्रकृतिरिति तत्त्वत्रयमपि प्रपञ्चितं वेदितव्यम्। तत्रेश्वरो ब्रह्मापरपर्य्यायो विभुर्निराकारः सर्वज्ञः सर्वशक्तिमान् सनातनः जगदुत्पत्तिस्थितिलयनिमित्तं। अल्पज्ञोऽल्पशक्तिकोऽणुरिच्छादिलिङ्गकः कर्मणि स्वतन्त्रो भोगे परतन्त्रो नित्यश्च जीवः। अचेतना, नित्या किन्त्वस्वतन्त्रा परिणामिनी जगतामुपादानकारणञ्च प्रकृतिरिति फलितोऽर्थः।

अत्र 'इदमा' निर्दिष्टं यत्प्रत्यक्षं परोक्षं वा यावज्जगज्जालं वर्तते तत्सर्वं समन्ताद्व्याप्य परेश ईशितृभावेनाधितिष्ठति प्रशास्ति च स एव सर्वमेतच्चराचरम्। यत्रेदं श्रुतं भवति —

"यो विश्वस्य जगतः प्राणतस्पतिः" [ऋ० १।७।१२।५]

'तमीशानं जगतस्तस्थुषस्पतिम्।" [यजु० २५।१८] इति।—

इति परब्रह्मण ईशितृत्वं प्रत्यक्षमेव। स एव परमकृपालुर्जगदीश्वरोऽस्य संसारचक्राभिनयस्योत्पत्तिस्थितिलयानां सूत्रधारः। जीवात्मना तु यावदायुषं शैलूषवद्रङ्गभूमावुपस्थाय स्व-स्वकर्मानुरूपफलोपभोगस्वरूपोऽभिनय एव भवति केवलमभिनेयः। तच्चाप्यनवलिप्तचेतसा न जात्ववलिप्तेनेति 'त्यक्तेने'ति पदेन समुच्यते। सावलेपस्त्वयमभिनयन्नूनं प्रणिबध्यते पुनः पुनर्जन्ममरणबन्धपरम्परापाशेन। हीयते परमपदात्। कुतः? उच्यते निरीहं हि कर्मकदम्बकं फलेहाराहित्यमहिम्ना बन्धोच्छित्तये प्रकल्पते न जातु बाध्यं धाम। काम्यस्तु कर्मकलापः फलेहाऽवलेपबलेन तद्बन्धकूटमुनरां दृढयतितरां, न तु मनाक् दलयति। आसक्तिवासनाक्षागुरावद्धस्तु जीवकुरङ्गमो भुवनत्रय एव नियुक्तो भवति न पुनर्मुक्तये इति। तस्मान्मुमुक्षुणा स्वपुरुषार्थानुकूलं परेशप्रदत्तं सपरितोषमुपभोक्तव्यम् त्यागभावेन, न कदापि परकीयवित्तेषु मात्रयापि गृध्र्निदधेयेति 'मा गृधः' इति पदेन सत्यवक्ष्यिष्यते। एतदुक्तं भवति, इयं हि नूनं परायित्तेषु वस्तुषु गृध्नुर्नाम यया समजनि समस्तोऽयं संसारो विपदामागारः।

यदि नाम परकीयार्थेषु साम्राज्यप्रतिष्ठास्पदेषु धनधान्यादिविभवेषु स्यादेव जीवलोको गृध्नुर्विधुरः न्यायादनपेतेषु, स्व-स्व-सत्त्वसंवलितेष्वेवार्थेषु भवेच्च निबद्धादरस्तर्हि परस्परविजिगीषा-जिहीर्षादिदुर्भावनाप्रसूत्यविनोदक्रिया विजृम्भमाणो यः प्रलयोपद्रवसहोदरो विश्वव्याप्युपप्लवः स प्रागेव विलयं व्रजेत् । प्रसरेच्च समन्तात्प्राज्यमनन्तशान्तिसुखसाम्राज्यम् विन्देच्च किमप्यवर्णनीयमाभ्युदयिकं सुखमैहिकं नैःश्रेयसमिव सुखञ्च पारत्रिकम् ।

उपनिषदां ब्रह्मविद्यात्वम्

उपनिषत्साहित्यं संस्कृतवाङ्मयेऽतीव गौरवास्पदम् । ब्रह्मविद्याऽध्यात्मविद्या पराविद्या चेति नाम्नेमाः कीर्त्यन्ते । उक्तञ्च 'द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद् ब्रह्मविदो वदन्ति परा चैवापरा च । तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा, कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति । अथ परा या तदक्षरमधिगम्यते ।' तत्र प्राधान्येन कर्मकाण्डपराणां धर्मज्ञानसाधनीभूतानां षडङ्गोपेतानां वेदानामपराविद्यात्वम् । परमपुरुषार्थसाधनीभूतानां ब्रह्मज्ञानकाण्डपराणामुपनिषदाञ्च पराविद्यात्वमिति विवेकः ।

उपनिषदः खलु वेदान्तसंज्ञयाऽपि प्रसिद्धाः । सेयं संज्ञा तासां वेदस्य अन्ते वेदान्तमित्यर्थमवष्टभ्येति प्रतीयते । सा च यजुर्वेदस्य चतुर्विंशतितमादन्तिमादध्यायादुपनतायाः 'ईशावास्योपनिषद्' एवोपनिषदामारम्भणहेतुत्वादुपपद्यते । उपनिषच्छब्दोऽयं विशरणगत्यवसादनार्थात् सदेर्धातोः क्विप्प्रत्ययान्तान्निष्पन्न इत्युक्तपूर्वम् । सेयमविद्यादिसंसारबीजविशरणपटीयसी ब्रह्मविद्यापदवाच्या उपनिषद् विद्या वेदमूलकत्वाद् वैदिकानेव राद्धान्तान् प्रतिपादयन्ती न खलु कस्मिंश्चिदंशेऽपि तत्र प्रस्खलन्ती विलसति । परन्तु शब्दमात्रतो न त्वर्थतोऽवभासमानं, यत्तत्र द्वैविध्यं श्रुतिमूलके ग्रन्थे न प्रयत्नसहस्रेणापि तच्छक्यं सम्भावयितुम् । वस्तुतो यथार्थमर्थमनवगच्छतामेव किञ्चिद्विभ्रमविहितचेतसामेवोपनिषत्सु विरुद्धा विभिन्नाश्च पन्थानः सन्तीति मतमभिमतं सम्भवेन्न कदाचित्प्रज्ञानोन्मीलितचक्षुषाम् सचेतसाम् । यतो ज्ञानं हि खलु तत्त्वनिष्ठं न कर्हिचिद् बुद्धिनिष्ठम् । बुद्धिभेदात् तत्त्वभेदमुन्मत्तं विना को नामोररीकुर्यात् ?

उपनिषदां वेदमूलकत्वम् न जात्वपौरुषेयत्वम्

ऐतरेयोपनिषदनुबध्नाति ऋग्वेदम् । केनोपनिषच्छान्दोग्योपनिषच्च सामवेदम् । ईश-तैत्तिरीय-बृहदारण्यकोपनिषदो यजुर्वेदम् । प्रश्न-मुण्डकोपनिषच्चा-

यर्ववेदम् । एवं सति श्रुतिमूलकत्वे उपनिषदां, कयङ्कारमिव तद्विप्रतिपन्नाना विषयाणां सन्निवेशस्तत्र शक्यसम्भवः। मूलभूतानां वेदानां गूढार्थान् तात्पर्यपर्यालोचनपुरस्सरं वैशद्येनावगमयितुमेव उपनिषदां प्रवृत्तिः। तत्कथमिव तास्तात्पर्यांशे तन्मूलभूतेभ्यो वेदेभ्यो भिद्येरन् । भिद्यमानाश्च प्रज्ञावतां वेदविदां श्रद्धामाराधयितुं कथं कल्पेरन् यथार्थतत्त्वप्रतिपत्तये। अनादिनिधना अपौरुषेयाश्च वेदगिरः। उपनिषदश्च पुनः पौरुषेयाः । सत्यं ता अपौरुषेयगीर्मूलकाः न खलु तावता अपौरुषेयपदव्यपदेश्या भवितुमर्हन्तीति ।

वस्तुत. उपनिषत्सु द्वैताद्वैतावुभावपि पक्षौ प्रतिपादितौ दृश्येते । उपनिषत्सु श्रीशङ्कराचार्योऽद्वैतमेव पल्लवितमाकलयति, रामानुजाचार्यो विशिष्टाद्वैतवादम्, निम्बार्काचार्यो द्वैताद्वैतवादं, वल्लभाचार्यो विशुद्धाद्वैतवादं, मध्वाचार्यश्च पुनर्द्वैतवादमेवेति । तदेवमेकान्ततो विलक्षणमेव प्रतिभाति, यद्विविधैः आचार्यैस्तासु कयङ्कारमिव ते ते मिथोविलक्षणाः सिद्धान्ताः समुद्भाविता उपपादिताश्च । सति एवंविधे व्यतिकरे को नामात्र न मुह्येत्, कतमं वा सिद्धान्तमुपनिषदां प्रतिपाद्यविषयत्वेनोन्नयेद् इति । तथापि द्वैतवादप्रणयिनो भूम्ना व्यवतिष्ठन्ते यदुपनिषदां वेदमूलकत्वाद् वेदेषु द्वैतवादस्य प्रव्यक्तं प्रतिपादितत्वाच्च कः खलु वेदाभितरा प्रतीपमद्वैतवादं तद्विषयत्वेन सिद्धान्तयितुमुत्सहेत इति ।

तस्माद् आपाततः क्वचिदवभासमानोऽपि तावत् खलु अद्वैतवादो न वास्तविकत्वेनोन्नेयः। वेदे च द्वैतवादसिद्धान्त.

> "द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते ।
> तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति ॥ इति ॥
> [ऋ० १।१६४।१६]

इत्याद्यनेकमन्त्रलिङ्गैश्च प्रस्फुट एव लक्षितः। परमत्राद्वैतवादिनो विप्रतिपद्यन्ते। सति एवंविधे महति विरोधे समुपस्थिते यथामति यथाश्रुति च विद्वांस एव कमपि मध्यस्थितं समन्वितं पन्थानमाविष्कर्तुं प्रभविष्णवः। नूनं तयोः कतरः पक्षो गरीयानिति व्यवस्थापयितुमतीव दुष्करम् । वस्तुतस्तु उपनिषदां विषये, विभेदविशेषमवगाहमानं तत्त्वद्वयमेव प्राधान्येन बुद्धिपद्धतिमवतरति । तत्रैके, इमा अद्वैतपरा इति परामृशन्ति। अपरे द्वैतपरा इत्येकम्। द्वितीयन्तु एके ज्ञानकाण्डपरा इमा इति प्रतिपादयन्ति। इतरे ज्ञानकर्मसमुच्चितं कर्ममार्गमिमा निर्दिशन्तीत्यभ्युपयन्तीति। परं तात्त्विकदृशा विमृश्यमाने तु प्रतिभाति यदुक्तावुभावपि कल्पौ न बुद्धिसहौ कुतश्चेदुच्यते :—

कर्ममार्गप्रतिपन्थिज्ञानकाण्डमेव उपनिषदां विषय इतिवादिनोऽनुयोक्तव्याः कर्मान्तरेण केवलं तत्त्वज्ञानं पङ्गु, तत्त्वज्ञानविकलश्च कर्मकलापोऽप्यन्ध एव। तदुभे इमे इतरेतरविधुरे मानवजीवनस्य उपनिषद्भिश्चरमोद्देश्यत्वेन व्यवस्थापिते मोक्षाधिगमेऽक्षमतां गते उपनिषन्निर्दिष्टोद्देशात्प्रच्यवमाने कथमिव तत्सिद्धान्तमुपपादयितुं परिवृढे स्याताम्। न कथमपि। अतः ज्ञानकर्मसमुच्चयसिद्धान्त एव वरीयान्। स एव केवलमुपनिषदां चरमप्रयोजनं साधयितुं यथा क्षमः, न तथा केवलं कर्म, नाऽपि केवलं ज्ञानमेवेति, अपितु ज्ञानसहकृतकर्मैव तत्साधकम् इति विवेकः। उक्तञ्च —

विद्याञ्चाविद्याञ्च यस्तद्वेदोभयँ सह।
अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते॥

ये पुनरुपनिषत्सु एकात्मवादिनो जीवात्मपरमात्मनोरद्वैतं प्राधान्येन सिद्धान्तयितुमुद्दिशन्ति ते प्रायः छान्दोग्योपनिषदः षष्ठाध्यायगतैर्नवभिः खण्डैर्विशदीकृतानि वचनानि समुदाहरन्ति स्वमतोपोद्बलकत्वेन। तद्यथा —

"ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यम् स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति।" 'तत्त्वमसी' त्यत्रैव सर्वेषामुपनिषद्वचनानामन्वयः। इत्थमेव बृहदारण्यकोपनिषद्यपि अयमेव विषयो भङ्ग्यन्तरेण प्रतिपादितः। तद्यथा "य एवं वेद अहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवति तस्य ह न देवाश्च न भूत्या ईशते। आत्मा ह्येषां भवतीति।" अपिच प्राज्ञो याज्ञवल्क्यः सर्वसङ्गपरित्यागेनारण्यं प्रतितिष्ठासुः स्वपत्न्या मैत्र्या पृष्टः प्रत्याह —

"यथा सैन्धव खल्, उदके प्रास्त उदकमेव अनुविलीयते, न अस्य उद्ग्रहणाय इव स्यात् यतो यतस्त्वाददीत लवणमेवं वै वा अरे इदं महद्भूतं अनन्तपारं विज्ञानघन एव एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीति।" किञ्च 'यथोर्णनाभिस्तन्तुनोच्चरेत्।' एवं बृहदारण्यकेऽपि "य एवमेतद्विदुः ये च श्रद्धामुपासते ते देवलोकं सूर्यञ्च प्रविश्य पश्चात् ब्रह्मलोकं प्रपद्यन्ते यतस्ते न पुनरावर्तन्ते।" अथ ये यज्ञेन दानादिसत्कर्मणा वा सुकृतिनो भवन्ति ते पितृलोकं प्रविश्य पश्चात् चन्द्रमसं प्राप्नुवन्ति। क्षीणे पुण्ये च पुनरावर्तन्ते। ये खलु पृथिव्यादिषु नानायोनिषु जनुः प्रपद्य अन्ते मनुष्यजातौ जायन्ते अकर्माणस्तु कीटाः पतङ्गा दन्दशूका वा भवन्ति।" इति।

परमद्वैतवादिनो मतमिदं बलवत्तराकुर्वन्ति निम्नाङ्कितं माण्डूक्योपनिषद्वचनमालम्ब्य। तद्यथा —

"ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपव्याख्यानं भूतं भवद्भविष्यदिति। सर्वमोङ्कार एव। यच्चान्यत्त्रिकालातीतं तदप्योङ्कार एव ॥ १ ॥

अत्र शाङ्करञ्च भाष्यं प्रमाणत्वेन पुरस्कुर्वन्ति —

"अभिधानाभिधेययोरेकत्वेऽपि अभिधानप्राधान्येन निर्देशः कृतः। ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वमिति। अभिधानप्राधान्येन निर्दिष्टस्य पुनरभिधेयप्राधान्येन निर्देशः। अभिधानाभिधेययोरेकत्वप्रतिपत्त्यर्थं" इति।

तदेवमेतेषु वैविध्येनावभासमानेषु मिथः प्रतीपभावेषु को वा एषां सिद्धान्त याथार्थ्यसवलितः इति निर्णेतुं प्रवृत्तानां मतिमतामपि मतिर्वैक्लव्यं किमद्धाविषन्ना पद्येत। स्थाने एव केचन व्यवस्थापयन्ति यद् विवरणनिरपेक्षतात्पर्याशयस्तु दुरधिगमः। निसर्गतोऽप्रतिपत्तिर्विप्रतिपत्तिरन्यथाप्रतिपत्तिर्वा सम्भवेदेव यत्र तत्र। यथा 'आयुर्वै घृतम्'' इति वाक्यं वाच्यार्थे बाधितं लक्ष्यार्थे प्रवर्तते। एवं 'आदित्यो यूपः', "अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति" एवमन्यान्यपि वचनानि मुख्यार्थे बाधितानि गौणेऽर्थे प्रवर्तन्ते। प्रकरणविद् हि अर्थज्ञश्चक्षुष्मान् एतज्ज्ञातुं शक्नोति यदत्रैवमभिधेयमिति न जातु शब्दमात्रधिषणः। तस्मात् प्रकरणविद् भगवान् बादरायणः सकलार्थं प्रातिभेन चक्षुषा प्रत्यक्षीकुर्वाणः औपनिषदमर्थमवगमयितुं विप्रतिपत्तीश्चोपपत्तिभिर्निरसितुं सूत्राणि निर्ममे इति।

किञ्च —

"यथाऽग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमस्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि व्युच्चरन्तीति।"

मुण्डकोपनिषदपि

'यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नाम रूपे विहाय।
तथा विद्वान् नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्।

एवमन्यत्रापि आत्मैकमूलत्ववादीन्यौपनिषदानि वचनानि उदाह्रियन्ते —

'आत्मैवेदमग्र आसीत्पुरुषविधः।'

"आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत् किञ्चन मिषत्।"

'स ऐक्षत लोकान्नु सृजा इति।"

"तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः आकाशाद् वायुः वायोरग्निः अग्नेरापोऽद्भ्यः पृथिवी।" इत्यादीनि

'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'ति यदुपक्रमे प्रस्तुतं ब्रह्म तदेव 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन' इत्यत्रात्मशब्देन निर्दिश्यते। एतावता सिद्धं यः सर्वस्य कारणमात्मा सोऽयमानन्दमयः परमब्रह्मेति। यद्यपि एषु वचनेषु अद्वैतवादः एकान्ततः आपातरम्यरूपे

णाभिलक्ष्यते, तथापि सूक्ष्मेक्षिकया निरीक्षणेन एषु वचनेषु द्वैतवादोऽपि दुरप-ह्नव इवाभाति। द्वैतवादिनोऽपि उपनिषदर्णवादेव स्वमतोपपादकानि भूयांसि वचांसि समुद्धृत्य पुरस्कुर्वन्ति, समुदाहरन्ति च :—

"ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किञ्चिज्जगत्यां जगत्।
तेन त्यक्तेन भुञ्जीथाः मा गृधः कस्य स्विद्धनम्।" (ईशोपनिषत्)

अत्र सुस्पष्टमीश्वरो जीवः प्रकृतिश्चेति त्रित्वमुद्दिश्य त्रैतवादस्समुट्टङ्कितो बाभाति।

एताः सर्वा अपि उपनिषदः नैव लौकिकपदार्थानां तत्त्वार्थं मुख्यतया विचारयन्ति, प्राधान्येन व्याख्यानरूपेण वाद-प्रतिवादरूपेण वा अलौकिकमात्मतत्त्व-मेव ताः समर्पयन्ति। तत्र प्रकीर्णतया अव्यवस्थमुपवर्णिता विषया एव पश्चात्काले वेदान्तसन्दर्भेषु यथायथं सूपपत्तिपुरस्सरं व्यवस्थापिताः।

उपनिषदामाविर्भावकालः

उपनिषदामाविर्भावकालः इदमित्यन्तया निर्धारयितुं दुःशकः तथाप्येता विभिन्नकालविरचिता इति तासां भाषासरणिमभिलक्ष्य वक्तुं शक्यते। तत्र प्रथम-कालसम्भवाः क्रमेण ईश-केन-कठ-प्रश्न-मुण्डक-माण्डूक्याभिधानाः। ततो बृहदा-रण्यक-छान्दोग्य-तैत्तिरीय-ऐतरेय-आद्याः गद्यपद्यमय्य उदयमासेदुः। ब्राह्मणग्रन्थ-*भाषासरणिमवलम्ब्य निबद्धास्ताः सारल्येन सौन्दर्येण च सचेतसां चेतांसि* हठादावर्जयन्त्यो विलसन्ति।

ऐतरेयोपनिषद् : 'ऐतरेयोपनिषत्' केवलमध्यायत्रयोपनिबद्धा। तत्र प्रथमाध्याये ब्रह्मणः सृष्टिकर्तृत्वं प्रतिपादितं, द्वितीयाध्याये आत्मनो जन्मादिप्रति-पादनपुरस्सरं जन्मविच्छित्तिरूप एव मोक्षो निरूपितः, तृतीयाध्याये च पुनः आत्मनः स्वरूपं विविच्य *अन्ते प्रज्ञाया ब्रह्मत्वं सिद्धान्तरूपेण व्यवस्थापितम्।* सर्वासूपनिषत्सु अल्पिष्ठा तु माडूक्योपनिषद्। आसां बृहत्तमोपनिषद् बृहदारण्यकाख्या। ततः किञ्चिदिव लघीयसी च छान्दोग्योपनिषद्। यद्यपि बहूनां मतेन उपनिषदां प्राधान्येन सिद्धान्तयितुमिष्टोऽर्थः जीवब्रह्मणोरद्वैतरूपः, तथाप्यन्येऽत्र त्रैतवादमपि जिघ्रन्ति। उपपत्तिरूपेण च ते 'ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्या जगत्। तेन त्यक्तेन भुञ्जीथाः मा गृधः कस्यस्विद्धन'मित्येवमादिमन्त्रान् पुरस्कुर्वन्ति। परमद्वैतवादिनः इतोऽपि बलवत्तरं छान्दोग्योपनिषदः षष्ठाध्यायगतं प्रकरणमवष्टभ्य द्वैतवादमेव मुख्यविषयत्वेनोपनिषदामुपोद्बलयन्ति। यथा हि :—

"ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यम् स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो।" इति 'तत्त्वमसीत्यत्रैव सर्वासामुपनिषदामन्वय इति प्रतिपादयन्ति। अयमेवार्थो बृहदारण्यकोपनिषद्यपि भङ्ग्यन्तरेण प्रतिपादित —'य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति, स इदं सर्वं भवति। तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशते आत्मा ह्येषां भवतीति।"

अस्य विश्वात्मकस्य ब्रह्मणः स्वरूपविशेषस्य विशदीकरणाय उपनिषत्सु उच्चावचा दृष्टान्ता अपि प्रदिष्टा। बृहदारण्यकोपनिषदि हि महर्षिः याज्ञवल्क्यः सवसङ्गपरित्यागेन वनं प्रतितिष्ठासुः स्वपत्न्या मैत्रेय्या पृष्ट प्रत्युवाच —

"यथा सैन्धवखिल्य उदके प्रास्त उदकमेवानुविलीयते। न ह्यस्योद्ग्रहणाय वा स्यात्। यतो यतस्त्वाददीत लवणमेवैवं वा अर इदं महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघन एव। एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्तीति।" [बृह० २।४।१२]।

एवमन्यत्रापि तस्यामेवोपनिषदि श्रूयते —

'यथोर्णनाभिस्तन्तुनोच्चरेत्। यथाऽग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि च भूतानि व्युच्चरन्ति' इति। (२-१-२०)।

बृहदारण्यकोपनिषदस्तृतीयाध्यायस्य षष्ठतमब्राह्मणे गार्गी-याज्ञवल्क्ययोः प्रश्नोत्तराणि अतीव रुचिराणि —

"अथ हैनं गार्गी वाचक्नवी पप्रच्छ। याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदं सर्वमप्स्वोतञ्च प्रोतञ्च कस्मिन्नु खल्वाप ओताश्च प्रोताश्चेति। वायौ गार्गीति।
कस्मिन्नु खलु वायुरोतश्च प्रोतश्चेति। अन्तरिक्षलोके गार्गीति।
कस्मिन्नु खल्वन्तरिक्षलोका ओताश्च प्रोताश्चेति। गन्धर्वलोके गार्गीति॥
कस्मिन्नु खलु गन्धर्वलोका ओताश्च प्रोताश्चेति। आदित्यलोके गार्गीति।
कस्मिन्नु खलु आदित्यलोका ओताश्च प्रोताश्चेति। चन्द्रलोके गार्गीति॥
कस्मिन्नु खलु चन्द्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति। नक्षत्रलोके गार्गीति॥
कस्मिन्नु खलु नक्षत्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति। देवलोके गार्गीति।
कस्मिन्नु खलु देवलोका ओताश्च प्रोताश्चेति। इन्द्रलोके गार्गीति॥
कस्मिन्नु खलु इन्द्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति। प्रजापतिलोके गार्गीति।
कस्मिन्नु खलु प्रजापतिलोका ओताश्च प्रोताश्चेति। ब्रह्मलोके गार्गीति॥
कस्मिन्नु खलु ब्रह्मलोका ओताश्च प्रोताश्चेति। स होवाच गार्गि मा अतिप्राक्षीर्मा ते मूर्धा व्यपप्तदनतिप्रश्न्यां वै देवतामतिपृच्छसि गार्गीति। ततो ह गार्गी वाचक्नव्युपरराम॥"

एवमेतस्य प्रश्नजातस्यायमेवाशय, यत्सर्वमप्येतत्प्रपञ्चजातं भगवतो ब्रह्मण एव रूपमिति ।

उपनिषदामुपदेशा

उपनिषत्सु आख्यानरूपेण बहवो दिव्या उपदेशा समुपलभ्यन्ते ये तेऽपि दिङ्मात्रमत्र प्रणिभालनीया । तथा च कठोपनिषदि प्रेत्यभावविषयकं तत्त्वमाख्यानरूपेण प्रतिपादितम् । यच्च नाचिकेतमुपाख्याननाम्ना प्रसिद्धम् । तद्यथा नचिकेता नाम कश्चिदृषिकुमार कदाचित् यमलोकं गत । तत्र यमेनाभ्यर्थित स यमाद्वरत्रयमवृणोत् । तेषु वरेषु तृतीयो वर मरणानन्तरं मनुष्योऽस्ति न वेत्येतज्जिज्ञासात्मक[1] । तन्निशम्य यमस्तं प्रत्याह —

"देवैरत्रापि विचिकित्सितं पुरा, नाणुरेष धर्म, तस्मादन्यं वरं नचिकेतो वृणीष्वेति ।" इत्थं विवृण्वन् नानाविधं रमणीयरूपं स्पृहणीयभोग्यवस्तुभि प्रलोभयन्नपि यमो यदा नचिकेतसो दृढतरं चेतो विचालयितुमशक्नुवन् तस्य च तत्त्वविज्ञासया भक्त्या च सन्तुष्टस्तस्मै जननमरणे केवलं विकृतिरूपे, ब्रह्मज्ञानेनैव ते तीर्त्वा पुरुष मोक्षपदमुपैतीत्येवमादिलक्षणा ब्रह्मविद्यामुपदिदेश —

> यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते, कामा येऽस्य हृदि स्थिता ।
> अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥ [कठ० ६-१४]

इत्येवमादि ।

यथा द्वैतवादिन स्वपक्षे कठोपनिषद —

> 'ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके, गुहां प्रविष्टौ परमे परार्द्धे ।
> छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाग्नयो ये च त्रिणाचिकेता ॥

इत्युदाहरन्ति, तथा द्वैतवादविरोधिनोऽपि स्वपक्ष उपनिषदामन्यानि वचांसि पुरस्कुर्वन्ति । द्वैतवाद शब्दत खण्डयन्त आहु —

> मनसैवेदमाप्तव्यं नेह नानाऽस्ति किञ्चन ।
> मृत्यो स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ॥ [२।१।११]

केनोपनिषद् —सामवेदीयतवल्कारशाखासम्बन्धिनी 'केने' ति तदारम्भशब्दमालम्ब्य केनोपनिषत्तवल्कारेत्यपरनामधेया खण्डद्वयात्मिका विविधविषयमण्डिता विलसति । तस्या प्रथमखण्डे प्रथमखण्डे सगुण निर्गुणब्रह्मणोरुपास्यानुपास्ययो भेद प्रदर्शित । तत्र ब्रह्मणो दुर्ज्ञेयताविषये प्राह —

---

१. 'येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके ।
एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाहं वराणामेष वरस्तृतीय ॥

'न तत्रचक्षुर्गच्छति न वाग्गच्छति नो मनः।
न विद्मो न विजानीमो, यथैतदनुशिष्यात् ॥'[1] इति

द्वितीयखण्डे च अग्न्यादिदेवानां सर्वथैव ब्रह्मायत्तत्व तेषां शक्तेः ब्रह्मसम्भूतत्वञ्च प्रतिपादितम। सेयं तवलकारशाखेदानीं प्रचारवैरल्यं गता।

कठोपनिषद् :—कठोपनिषदियं जुर्वेदीयकठशाखान्तर्गता। केनापि कठनाम्ना ऋषिणा प्रोक्ता शाखा कठा, तदन्तर्गतोपनिषदपि कठा एव। 'कठचरकाल्लुग्'इति तद्धितप्रत्ययस्य लुक्। कठशाखा त्विदानीं नोपलभ्यते, तदन्तर्गतोपनिषन्मात्रमेवोपलभ्यते। उपनिषदन्तरवदस्यामपि ब्रह्मविद्योपदेश उपाख्यानरूपेण मुमुक्षुकल्याणाय कृत.। वाजश्रवोनामा कश्चिदृषिः स्वात्मजाय नचिकेतसे ब्रह्मविद्योपदेशञ्चकार। तद्दिङ्मात्रमिहोपदिश्यते। हे नचिकेतः

स त्वं प्रियान् प्रियरूपांश्च कामानभिध्यायन्नचिकेतोऽत्यस्राक्षीः।
नैता सृङ्का वित्तमयीमवाप्तो, यस्या मज्जन्ति बहवो मनुष्याः।
[कठ० १।२।३]

तवनु श्रेयसः प्रेयसश्च फलं विवृण्वन्नाह यमाचार्यः

दूरमेते विपरीते विषूची, अविद्या या च विद्येति ज्ञाता।
विद्याभीप्सिनं नचिकेतसं मन्ये, न त्वा कामा बहवोऽलोलुपन्त।
[कठ० १।२।४

किञ्च :—
अविद्यायामन्तरे वर्त्तमानाः स्वयं धीराः पण्डितं मन्यमानाः।
दन्द्रम्यमाणा परियन्ति मूढा अन्धेनैव नीयमाना यथान्धाः॥
[कठ० १।२।५]

---

१. यदि मन्यसे सुवेदेति दभ्रमेवापि नून त्व वेत्थ ब्रह्मणो रूपम्।
यदस्य त्व यदस्य देवेष्वथ नु मीमांस्यमेव ते मन्ये विदितम्॥
[केन० २।१]
"नाह मन्ये सुवेदेति नो न वेदेति वेद च।
यो नस्तद्वेद तद्वेद नो न वेदेति वेद च॥ [केन० २।२]
यस्यामत तस्य मत मत यस्य न वेद स।
अविज्ञात विजानतां विज्ञातमविजानताम्॥ [केन० २।३]
प्रतिबोधविदित मतममृतत्व हि विन्दते।
आत्मना विन्दते वीर्यं विद्यया विन्दतेऽमृतम्॥ इत्यादि

न साम्परायः प्रतिभाति बालं प्रमाद्यन्तं वित्तमोहेन मूढम्।
अयं लोको नास्ति पर इति मानी पुनः पुनर्वशमापद्यते मे॥
[कठ० १।२।६]

ततो ब्रह्मनिष्ठो यमाचार्यो व्याजहार :—
'विवृतं सद्म नचिकेतसं मन्ये।' [कठ० १।२।१३]

ततो नचिकेताः प्राह:—भगवन् यदि भवन्तः प्रसीदन्ति तर्हि :—
अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात्।
अन्यद् भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वद॥
[कठ० १।२।१४]

इति नचिकेतसाऽभ्यर्थितो यम आह प्रणवमहिमानं विवृण्वन् :—
सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति, तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति।
यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति, तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतत्॥
[कठ० १।२।१५]

'ओमिति' ब्रह्मणः प्रतीकम्। प्रणवमुपदिश्यात्मनः स्वरूपमुपवर्णयति :—
न जायते म्रियते वा विपश्चिन्नायं कुतश्चिन्न बभूव कश्चित्।
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो, न हन्यते हन्यमाने शरीरे॥
[कठ० १।२।१८]

पुनरात्मस्वरूपं विशदयति :—
हन्ता चेन्मन्यते हन्तुं हतश्चेन्मन्यते हतम्।
उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते॥
[कठ० १।२।१९]

पुनः परमात्मस्वरूपमुपदर्शयन्नाह :—
अणोरणीयान् महतो महीयान्,
आत्मास्य जन्तोर्निहितो गुहायाम्॥ [कठ० १।२।२०]

ततस्तद्ब्रह्मावाप्तिविधिं बोधयति :—
'नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो, न मेधया न बहुना श्रुतेन।
यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम्॥
[कठ० १।२।२३]

ब्रह्मज्ञानमन्तरा शाश्वती शान्तिर्नावाप्यते —

'नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानाम्,
एको बहूनां यो विदधाति कामान्।
तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरा-
स्तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम्॥ [कठ० २।२।१३]

किञ्च 'अथ मर्त्योऽमृतो भवति अत्र ब्रह्म समश्नुते॥ [कठ० २।३।१४]
अस्या उपनिषद 'एतावदनुशासनम्' इति।

प्रश्नोपनिषद् —प्रश्नोपनिषदियं अथर्ववेदीयपिप्पलादशाखान्तर्गता। प्रश्नोपनिषदिति च नामधेयं तत्प्रतिपाद्यविषयजातं प्रश्नोत्तरप्रधानमितिकृत्वा-बधेयम्। तत्राद्यकण्डिकायां षड्भ्यः वेदान्तविषयकान् षट् प्रश्नानवतारयन्। तेषामुत्तराणि च पिप्पलादर्षिणा प्रतिपादितानि। ते च षट् प्रश्नाः यथाक्रमं प्रजापतेः सकाशात् प्रकृतिप्राणयोः सृष्टिम्, इन्द्रियान्तरापेक्षया प्राणानां प्राधान्यं, प्राणादीनां स्वरूपविभागौ, स्वप्नसुषुप्ती, ओङ्कारस्य ध्यानं, मनुष्यस्य षोडशकलाश्चाधिकृत्य प्रवृत्ताः। अस्यां प्रश्नोपनिषदि प्रथमगात्मलक्षणप्राणादिसूक्ष्मसत्त्वनिरूपणपुरस्सरं क्रमशोऽध्यात्मविद्या समुपदिष्टा। तत्र षट्सु प्रश्नेषु आदिमः प्रश्नः जगतः कारणं विज्ञानार्थमवतारितः। विज्ञाते हि कारणे कार्यं सुतरां विज्ञातं भवति। साधनेषु सत्स्वेव सिद्धिः सम्भवति, न तेष्वसत्सु। साधनत्वेन चान्तःकरणशुद्धिपुरस्सरं प्रकृतिपुरुषयोः स्वरूपज्ञानमुपदिष्टम्। कबन्धिकात्यायनस्य 'कुतो ह वा इमाः प्रजाः प्रजायन्ते' इति प्रश्नोत्तरे प्राह —

'प्रजापतिः स तपोऽतप्यत स तपस्तप्त्वा मिथुनमुत्पादयते रयिञ्च प्राणञ्चे-त्येतौ मे बहुधा प्रजाः करिष्यत इति'॥ (प्रश्न ८)

पुरुषं निरूपयन्नाह पिप्पलादः—

"एष हि द्रष्टा, स्प्रष्टा, श्रोता, घ्राता, रसयिता, मन्ता, बोद्धा, कर्ता, विज्ञानात्मा पुरुषः।" (प्रश्न० ९-४)।

स एव विजिज्ञासितव्यत्वेनोपदिष्टः।

य इमं परमपुरुषं प्रतिपद्यते स 'सर्वज्ञः सर्वो भवति' तथा चाहुर्भगवच्छ-ङ्कराचार्यचरणाः—

'यः शान्तं सबाह्याभ्यन्तरमजं विजानाति स सर्वज्ञो भवति नाम। तेना-विदितं न किञ्चित्सम्भवति।" इति सर्वज्ञात्म्यविदः फलम् इति। एवंविधा अन्ये प्रश्नास्तत्रैवाऽनुसन्धेयाः इत्यास्तां विस्तरः।

उपनिषत् परिशिष्टम्

उपनिषत्सु संवादरूपेणातीव मनोहरा उपदेशाः समुल्लसन्ति। तेषां केचनात्रोदाह्रियन्ते। ऐतरेयोपनिषदः पञ्चमाध्यायस्य द्वितीये ब्राह्मणे देवमनुष्यासुरान् स्वपुत्रान् प्रति प्रजापतेरुपदेशः—

तत्र त्रयः प्राजापत्याः प्रजापतौ पितरि ब्रह्मचर्यमूषुर्देवा मनुष्या असुराश्च। उषित्वा ब्रह्मचर्यं देवा ऊचुः। ब्रवीतु नो भवानिति तेभ्यो हैतदक्षरमुवाच द इति। व्यज्ञासिष्टा३ इति। व्यज्ञासिष्मेति होचुर्दाम्यतेति न आत्थेत्योमिति होवाच व्यज्ञासिष्टेति। इत्यादि।

अस्य सन्दर्भस्यायमाशयः—निसर्गस्याकाः प्राजापत्याः (प्रजापतेरपत्यानि) देवा मनुष्या असुराश्च, प्रजापतिसमभ्यर्णे ब्रह्मचर्यमूषुः। ब्रह्मचर्यमुषित्वा तेषु प्रथमं देवा ऊचुः प्रजापतिं, यद् ब्रवीतु भवान् अस्मभ्यं यदनुशासनं भवतामिति। स वर्णमात्रमुवाच 'द' इति। ततः पप्रच्छ च तान् ममोपदेशार्थमुपदिष्टस्याक्षरस्यार्थं विज्ञातवन्तो न वा? देवा ऊचुः विज्ञातवन्तो वयम्। यद्येवमुच्यतां कोऽर्थ इति। ते ऊचुः 'दाम्यत' इत्यभिप्रायार्थः 'दकार' इति। अदान्ता वयं निसर्गतः अतो दान्ता भवतेति भवतामुपदेशः। स आह ओमिति सम्यग्विज्ञातवन्तः। ततः मनुष्यास्तथैव कृतवन्तः ते 'द' इत्युत्तरं लब्ध्वा ऊचुः, स्वभावतो लुब्धा वयं, 'दत्त' इत्युपदेशः। एवमेव असुरा अपि 'द' इत्युत्तरमवाप्य ऊचुः वयं सहजतया क्रूरा, हिंसादिपरा अतो 'दयध्वं' दकारार्थः प्राणिषु दयां कुरुतेत्यभिप्रायपरः। ततः प्रजापतिरुवाच 'तदेतदेव दैवी वागनुवदति स्तनयित्नुर्द द द इति दाम्यत, दत्त, दयध्वमिति। तदेतत्त्रयं शिक्षेत दमं दानं दयामिति। तदेतत्त्रयं हितमभीप्सुना जनेनावश्यमेवानुष्ठेयम् इत्युपदेशनिष्कर्षः इति।

वस्तुतस्तु मनुष्या एव उत्तमैर्गुणैस्सम्पन्ना देवाः। एव हिंसादिपरा असुराः, लोभप्रधाना मनुष्याः। मनुष्या एवादान्तत्वादिदोषत्रयमपेक्ष्य देवादिसंज्ञां लभन्ते। एवं स्वरजस्तमांस्यनुसन्धाय ते तत्तत्पदभाजो भवन्ति। तस्मान्मनुष्यैः पूर्वोक्तमेतत्त्रयं दकारोपलक्षणमनुष्ठेयमिति भावः।

तात्त्विकदृशा विचार्यमाणे, विज्ञातं भवति यदुपनिषद्ग्रन्था अध्यात्मविद्याप्रधानाः। तासु संवादरूपेणाख्यानरूपेण च विविधा विद्याः समुपदिष्टाः। सर्वेषां संवादानां तात्पर्यविषयीभूतोऽर्थः आत्मानमधिकृत्यैव प्रस्तुतः। छान्दोग्योपनिषद् बृहदारण्यकोपनिषच्चेति उपनिषद्द्वयम् अतीव बृहदाकारकम्। तत्र छान्दोग्यं हि सामवेदस्य तवलकारशाखाया उपनिषद् अष्टाध्यायनिबद्धा। तत्र प्रथमे द्वितीये च भागे—

'ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत ।
ओमिति ह्युद्गायति तस्योपव्याख्यानम् ।

इत्यादिवचोभि ओङ्कारोद्गीथसाम्ना विस्तृता व्याख्या समुपासना चोद्दिष्टा, तृतीये मधुनाडी अमृतोपासना ब्रह्मणश्च वर्णनम् विवृतम् । अत्रैव घोराङ्गिरसनाम्नो महर्षे श्रीकृष्णेन ब्रह्मविद्या उपार्जितेत्यपि वर्णितम । चतुर्थे च सत्यकाम-जाबाल्यो प्रख्याता कथाऽङ्किता । जनश्रुति रैक्वकथा विविधाग्नीनाञ्च विवरणम् । पञ्चमे श्वेतकेतु-आरुणेयेन प्रवाहण-जैवलि-अश्वपति-कैकय-नामकेभ्य ब्रह्मविद्याप्राप्ति वर्णनम् । षष्ठे च उद्दालकारुणेयात् तदात्मजेन श्वेतकेतु-आरुणेयन ब्रह्मज्ञानावाप्ति विवेचनम् । सप्तमे च नारदमुनें सनत्कुमारात् सत्य-मति-श्रद्धा निष्ठा-कृति-भूमा दीना ज्ञानग्रहणचर्चा । ततश्चाष्टमे आत्मब्रह्मप्रजापतिविषयको गभीरविचार । इन्द्रविरोचनयोरपि प्रख्याताख्यायिकाया अपि अस्मिन्नेव वर्णनम ।

तदेतदुपनिषच्चक्रे—श्वेताश्वतरोपनिषदपि अतिमहत्त्वशालिनी ब्रह्मविद्या त्वेन समाद्रियते । श्वेताश्वतराभिधकृष्णयजुर्वेदसम्बन्धादिय श्वेताश्वतरनाम्न जेगीयते इति केचित साम्प्रदायिका, परमत्रान्ये विप्रतिपद्यमाना समाचक्षते यदिद श्वेताश्वतरनाम्ना केनापि ऋषिणा प्रोक्तत्वात् तन्नाम्ना व्यवह्रियते । उपनिषदिय कठोपनिषदोऽर्वाचीना सम्भाव्यते । यतोऽस्या काठकीया बहव सन्दर्भा क्वचित्कि ञ्चिद्विकृता क्वचिदविकृताश्चोपलभ्यन्ते । अस्या प्रसिद्धो मन्त्रो द्वैतसिद्धान्त प्रतिपादको निम्नाङ्कित —

'अजामेका लोहितशुक्लकृष्णा
बह्वी प्रजा सृजमाना स्वरूपा ।
अजो ह्येको जुषमाणो ऽनुशेते
जहात्येना भुक्तभोगामजोऽन्य' ॥

अपिच—

'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया' इत्यादि ।

तथा निम्नाङ्किते मन्त्रे कपिलाचार्यप्राचीनतां ससाध्य साङ्ख्य सम्पुष्टिर्विहिता —

यो योनिं योनिमधितिष्ठत्येको
विश्वानि रूपाणि योनीश्च सर्वा ।
ऋषिं प्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे
ज्ञानैर्बिभर्ति जायमानञ्च पश्येत् इति ।

एवमुपनिषदियं बहुविधानां सिद्धान्तानामाकर इव प्रतिभाति ।

समादरेण, प्रामाण्येन च नेयं, उक्तदशोपनिषदां तुलामधिरोहति इति ।

उपनिषदां महत्त्वम्

प्रायः सर्वेषामेव सम्प्रदायाचार्याणां उपनिषत्सु टीका दृश्यन्ते । यस्य सम्प्रदायस्योपनिषत्सु टीका नास्ति स सम्प्रदायोऽबद्धमूल इत्यवधार्यते । न जना भूयसा तत्र बद्धश्रद्धाका भवन्ति इति । उपनिषत्साहित्यमेव समेषां सम्प्रदायानां मूलभित्तिरित्युक्तावपि न कामपि अत्युक्तिं विभावयामः । उपनिषत्साहित्यमतीव ज्ञानप्रकाशकं, शान्तिप्रदं, मानवसंस्कृतेरादिजननी चेति बहुभिः पाश्चात्यविद्वद्भिरुद्घोषितम् । दिल्लीपतेः शाहजहानस्यात्मजः दारा शिकोहनामा यवनोऽपि सन् उपनिषत्साहित्ये मुग्ध आसीत् । कतिचनोपनिषदामनुवादोऽपि पारसीकभाषाया सम्पादितः । इदं पारसीकभाषान्तरस्य फ्रेंचानुवादमवलोक्य शार्मण्यदेशीयेन विदुषा शोपनहारेणोल्लिखितं यदुपनिषद्विद्यया जीवनकाले मया शान्तिः प्रदत्ता मह्यं तथैव मरणोत्तरकालेऽपि शान्तिं प्रदास्यतीति मदीयो विश्वासः । यदुपज्ञमं उपनिषद्विद्या तेषां मनुष्यपदेनाभिधानं न युक्तम् । विश्वतत्त्वज्ञानस्य आदिमं स्रोतः उपनिषन्महासरित्त एव प्रवाहितं प्रतीयते । सत्यमेवैतत् । 'उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य वरान् निबोधत' इति उपनिषदां सनातन-सत्येन प्रेरणप्रदं वचनामृतम् सातिशयलोकहितकरञ्चेति ।

सदेयमुपनिषन्नाम अध्यात्मविद्यापरमनीषोज्ज्वलं, मनस आत्मनश्च निरतिशयशान्तिप्रदं ब्रह्मविज्ञानरत्नम् । सुधीभिर्मुमुक्षुभिः नितरामध्येयम् । अन्ते च औपनिषदवचोभिरेवोपसंहरामः—

'सर्वं ब्राह्मौपनिषदं माहं ब्रह्म निराकुर्यां मा मा ब्रह्म निराकरोत्" इति ।

इति सर्वतन्त्रस्वतन्त्रैः पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणैः सिद्धान्त-
शिरोमणिपदालङ्कृतैः श्रीमदाचार्यद्विजेन्द्रनाथशास्त्रिभिः
प्रणीते संस्कृतसाहित्यविमर्शे वैदिकप्रकरणाख्यो
द्वितीयः परिच्छेदः समाप्तः ।

तृतीयः परिच्छेदः

दर्शन-प्रकरणम्

वैदिकदर्शनानि

१. दर्शनानां प्रवृत्तिः २. न्यायदर्शनम्, ३ वैशेषिकदर्शनम्, ४. सांख्यदर्शनम्, ५. योगदर्शनम्, ६. पूर्वमीमांसादर्शनम्, ७. वेदान्तदर्शनम्, ८ षड्दर्शनसमन्वयः ।

दर्शनानाम् प्रवृत्तिः

संस्कृतसाहित्ये दर्शनानि स्पृहणीयं महनीयं पदमलङ्कुर्वन्ति। तत्र भवतां दिव्यचक्षुषामखिलपदार्थजातं करतलामलकवत्प्रत्यक्षीकुर्वाणानां महर्षीणां जगतो जटिलान् सम्प्रश्नान् सरलयितुं प्राणभृतां कल्याणकाम्यया दर्शनशास्त्रमिदं सत्यासत्यनिरूपणलक्षणं किमपि महार्घमुपायनम्। त एव महाभागा जगदुद्दिधीर्षया तपःसम्पूतया धिषणया समस्तान् तांस्ताञ्जागतिकानर्थान् मूलचूलमालोच्य दर्शनमुखमाविर्भावयामासुः करुणार्द्रहृदयाः सहृदया हृदयालवो दयालव इति को नाम नाङ्गीकुर्यादनूचानः ।

अस्य सारहस्यस्य निगूढतत्त्वस्य प्रपञ्चस्य समाधानपथदर्शकं शास्त्रमिदं किल दर्शनमित्यभिधीयते, दृश्यतेऽनेन तद्दर्शनमिति तद्व्युत्पत्तेः ।

इदं तावदवसेयम्—मनुष्यः खलु निसर्गत एव मननशीलः, मत्वा कर्माणि सीव्यतीति तन्निरुक्तेः । यदा स भवति चिन्तान्तरविमुक्तचित्तस्तदा विचिन्तयति निरतिशयजटिलामिमां विषमसमस्याम्—कोऽहम् ? कुतोऽहम् ? कस्मादहम् ? इत्येवमादिकाम् । तादृशचिन्तन-मननपरिणतिभूतमेवेदं दर्शनशास्त्रम् । उक्तञ्च—

आत्मा वारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इति ।
आत्मनो वारे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विज्ञातम्भवति ।
[बृ० उ० २।४।५]

महर्षियाज्ञवल्क्यस्यायमुपदेश एव भारतीयदर्शनस्याधारभित्तिरवधार्यते। आत्मसाक्षात्कार एव मनुष्यजीवनस्य चरमोद्देश्यम्। स च श्रवण-मनन-निदिध्यासनेनैव सम्भवति नान्यथा। तानीमानि श्रवण-मनन-निदिध्यासनादीनि हि मनीषिभि दर्शनहेतु देनोपात्तानि। एतदभिप्रायेणैवोक्तम्—

श्रोतव्य. श्रुतिवाक्येभ्यो, मन्तव्यश्चोपपत्तिभि।
मत्वा तु सतत ध्येय, एते दर्शनहेतव.॥

अस्यायमभिप्राय—पूर्वं श्रुतिवाक्येभ्य श्रोतव्य इति। श्रुत्वा श्रुतस्य बुबोधिषया मनने प्रवृत्ति। मननद्वारा च पक्ष प्रतिपक्षोपपत्तिभिर्निर्णीतेऽयं आत्मादिसत्त्वरूपे निदिध्यासन प्रवर्तते। निदिध्यासनाद्धि आत्मसाक्षात्कार। ततोऽपवर्ग। श्रवणव्यतिरेके तु मननाभाव, मननाभावे निदिध्यासनाभाव, निदिध्यासनाभावे साक्षात्काराभाव, तदभावे च पुनर्नापवर्गसिद्धिरिति। वस्तुतस्तत्त्वतो विमृश्यमाने तदिद दर्शनशास्त्रमेकमेव—

'एकमेव दर्शन ख्यातिरेव दर्शन'मित्युच्यते।

अस्य च समस्तस्य चिदचिदात्मकभेदभिन्नस्य द्विविधस्यास्य प्रपञ्चस्य प्रकृति-पुरुषयोरन्यथाख्यातिरूप ज्ञान दर्शनशास्त्रेणैव भवितु सम्भवति नान्यथा, तदर्थमेव च दर्शनशास्त्रस्य प्रवृत्ति।

तच्च सदप्येक द्वेधा भिद्यते दृष्टादृष्टवादिभेदात्। तत्र दृष्टवादि खलु दृष्टप्रपञ्चे एवास्तित्वबुद्धिमत्, अदृष्टप्रपञ्चे च नास्तित्वबुद्धिस्वीकारात् नास्तिकदर्शननाम्ना प्रसिध्यति। अपरञ्च अदृष्टवादि पुन दृष्टान्परयोरात्म-परमात्मनोरस्तित्वाङ्गीकारात् आस्तिकदर्शनत्वेन जेगीयते। आस्तिकदर्शनेषु किल न्यायादीनि षड्[1] दर्शनानि सङ्कलितानि भवन्ति, नास्तिकदर्शनेषु पुन चार्वाकादीनि। तदत्र तेषा वर्णन समास्त प्रपञ्चित द्रष्टव्यम्। तत्र आस्तिकदर्शनानि वैदिकानि,[2] नास्तिकदर्शनानि च अवैदिकानीति तेषा पारिभाषिकी सज्ञा।

---

१. न्याय-वैशेषिक-साङ्ख्य-योग मीमासा-वेदान्तात्मकानि षट्।

२ अथवा वेदराद्धान्तानवष्टभ्य प्रवर्तमानत्वाद् वैदिकानि, नाननान्यच्च प्रवर्तमानत्वादवैदिकानि इत्यन्यास्यायन्न। उक्तञ्च—

'अवैदिकप्रमाणाना सिद्धान्तानाम्प्रदर्शका।
चार्वाकाद्या षड्विधास्त स्याता लोकेषु नास्तिका॥
वेदप्रमाणकानीह प्राचुर्ये दर्शनानि षट्।
न्यायवैशेषिकादीनि स्मृतास्त आस्तिकाभिधा॥

न्यायदर्शनम्

न्यायशास्त्रम्—शास्त्रप्रयोजनं तदुपयोगश्च—न्यायप्रतिपाद्या विषयाः—प्रमाणानि—प्रमेयानि—संशयादीनि—न्यायदर्शनस्य प्रणेता—तन्निर्माणकालः—प्रसिद्धा आचार्याः—न्यायपरिशिष्टम्—नव्यन्यायाविर्भावकालः—नव्यन्यायस्य प्रमुखा ग्रन्थाः—न्यायदर्शनस्य विशिष्टा वादाः—न्यायपरिशिष्टम् ।

अथ षड्दर्शनानामलङ्कारभूतं 'प्रमाणप्रमेय' इत्यारभ्य 'हेत्वाभासाश्च यथोक्ताः' इत्यन्तं पञ्चाध्यायात्मकं महर्षिगोतममुनिपादैः प्रणीतं शास्त्रं न्यायदर्शनमित्युच्यते । दृश्यतेऽनेनेति दर्शनम्, न्यायस्य दर्शनम् न्यायदर्शनम् । न्यायश्च पुनः प्रमाणैरर्थपरीक्षणम् । न्याय एव आन्वीक्षिकीत्याख्ययाऽपि समाख्यायते । प्रत्यक्षागमाभ्यामीक्षितस्यान्वीक्षणमन्वीक्षा तया प्रवर्तते इत्यान्वीक्षिकी[1] न्यायविद्या । सेयं हि विद्या सर्वविद्याप्रदीपत्वेन प्रशंसिता —

प्रदीपः सर्वविद्यानामुपायः सर्वकर्मणाम् ।
आश्रयः सर्वधर्माणां शश्वदान्वीक्षिकी मता ॥—चाणक्य

अत एवास्य शास्त्रस्य सर्वशास्त्रोपकारकत्वमङ्गीकृतं विवेचकैः । तथा च प्राह तत्रभवान् जयन्तभट्टो न्यायमञ्जर्याम् —

'न्यायविस्तरस्तु मूलस्तम्भभूतः सर्वविद्यानां वेदप्रामाण्यहेतुत्वात् । तस्मात्संशोपतार्किकोपमर्दद्वारकं दृढतरवेदप्रामाण्यप्रत्ययाध्यायि न्यायोपदेशक्षमक्षपादोपदिष्टमिदं न्यायविस्तराख्यं शास्त्रं प्रतिष्ठाननिबन्धनमिति परमविद्यास्थानम्' इति ।

न्यायशास्त्रस्य प्रयोजनम्

तदिदं वेदार्थविरोधितर्कनिरसनौपयिकं वैदिकसिद्धान्तरक्षणोपयोगि प्रमाणविप्रतिपादनमेव न्यायशास्त्रस्य प्रयोजनम् । अत एवेदं शास्त्रं प्रमाणशास्त्रं तर्कशास्त्रञ्चाप्युच्यते । तर्क्यन्ते यथार्थज्ञानविषयीक्रियन्तेऽर्था यैस्ते तर्काः तैषां शास्त्रं तर्कशास्त्रम् । अतएव भगवता मनुनाऽपि स्मृतम् —

---

१. 'समस्तप्रमाणव्यापारादर्थाधिगतिर्न्याय' इति वार्त्तिककारः ।
नीयते प्राप्यते यथार्थपदार्थज्ञानं येन स न्यायः । अथवा 'साधनीयार्थस्य यावति शब्दसमूहे सिद्धिः परिसमाप्यते स पञ्चावयवोपपत्त्यात्मको न्याय' इति वात्स्यायनः ।

एवं यद्यपि विविधप्रकारेण न्यायशब्दो व्युत्पाद्यते तार्किकैः तथापि सर्वथा न्यायतात्पर्यविषयीभूतोऽर्थः प्रमाणादिभिः यथार्थतया पदार्थनिर्णय एव पर्यवसीयते इति विवेकः ।

'आर्षं धर्मोपदेशञ्च वेदशास्त्राविरोधिना।
यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः॥'
[मनु० अ० १२, श्लो०१०७]

यदि कश्चिदशङ्कीत यदीश्वरप्रभवत्वेन, निरस्तसमस्तालीकभ्रमविप्रलिप्सादिपुंदूषणतया वेदानां स्वतःप्रामाण्यमभ्याहृतं सत् सर्वेषामास्तिकानां स्वयमभिमतमेव तत्रास्ति तर्कशास्त्रप्रयोगस्यावकाशः इति। तत्र ब्रूमः, सत्यमेतत्तथापि निरीश्वरवादिनां चार्वाकप्रभृतीनां वेदप्रामाण्यविप्लावनतत्पराणां कुतर्ककुठारकुण्ठीकरणाय शास्त्रस्यास्य परममुपयोगं मन्यन्त आगमिनः। न खलु तर्कशास्त्रमन्तरेण दुर्दान्तचार्वाकादिनास्तिकानां प्रखरतर्कनिरसनमनायासेन कर्तुं सुकरम्। तन्निरसनार्थमेवास्य शास्त्रस्यावतारः। उक्तञ्च स्वयमाचार्यमहाभागैः—

'तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थं जल्पवितण्डे बीजप्ररोहसंरक्षणार्थं कण्टकशाखावरणवत्।' [न्याय० ४।२।४८]।

उदट्ङ्कितञ्च सिद्धान्तसंग्रहकारैरपि:—

'नैय्यायिकस्य पक्षोऽयं संक्षेपात्प्रतिपाद्यते।
यत्तर्करक्षितो वेदो ग्रस्तः पाखण्डदुर्जनैः॥'

न्यायप्रतिपाद्यो विषयः

षोडशपदार्थानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम एवास्य शास्त्रस्य प्रतिपाद्यो विषयः। निःश्रेयसो मोक्षः। न स प्रमाणादीनां तत्त्वज्ञानमन्तरा शक्योपगमः। प्रमाणादीनाञ्च तत्त्वज्ञानं न तावत्संभवति यावत्तेषामुद्देश-लक्षण-परीक्षा न स्युः। त्रिविधा चास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिः—उद्देशः, लक्षणं, परीक्षा चेति। तत्र नामधेयेन पदार्थमात्राभिधानमुद्देशः। स च प्रथमसूत्रे[१] निर्दिष्टः। उद्दिष्टस्य तत्त्वव्यवच्छेदकोऽसाधारणो धर्मो लक्षणम् यथा गोः सास्नादिमत्त्वम्। लक्षितस्य च लक्षणं तत्र घटते न वेति प्रमाणैरर्थावधारणं परीक्षा। इति।

तत्र तावत् क्रमप्राप्तं प्रमाणं लक्षितम्—प्रमाकरणं प्रमाणमिति। प्रमा हि नाम यथार्थज्ञानं, तदतिशयसाधकं साधकतमं करणं प्रमाणमुच्यते। न हि प्रमाणज्ञानमन्तरा प्रमेयादीनां ज्ञानं भवितुं शक्यम्। प्रमीयते यथार्थतया ज्ञायतेऽनेनेति प्रमाणम्, ज्ञानसाधनमित्यर्थः।

ननु 'प्रमाणादीनां[१] तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम' इत्युक्तं तत्खलु कथं सङ्गच्छते? तन्निरासाय—

---

१. 'प्रमाण-प्रमेय-संशय-प्रयोजन-दृष्टान्त-सिद्धान्त-अवयव-तर्क-निर्णय-वाद-जल्प-वितण्डा-हेत्वाभास-छल-जाति-निग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः।' [न्याय० १।१।१]

'दुःख-जन्म-प्रवृत्ति-दोष-मिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गः' इति सूत्रयामास आचार्यः। अस्यायमाशयः—यद् दुःखादीनाम् उत्तरोत्तरापाये यद्यदुत्तरं तस्य तस्यापाये विनाशे सति तदनन्तरापायाद् अपवर्गः। तत्र तावत् तत्त्वज्ञानान्मिथ्याज्ञानापाये दोषः खल्वपैति, दोषापाये च प्रवृत्तिरपैति, प्रवृत्त्यपाये जन्मापैति (निमित्ताभावात्), जन्मापाये पुनर्दुःखमपैति—'निमित्तापाये नैमित्तिकस्याऽप्यपायः' इति न्यायात्। दुःखात्यन्ततापायो हि नाम मोक्षः। तदेव तत्त्वज्ञानात् मिथ्याज्ञानादिनिवृत्तौ सत्यां सुतरां निःश्रेयसाधिगमः सम्भवत्येव सुलभोपलम्भ इति तत्र का नाम विचिकित्सा। एवं सति प्रमाणादीनां षोडशपदार्थानां सम्यग्ज्ञाने एव यत्न आस्थेयः सर्वैर्निःश्रेयसमधिजिगासुभिः सर्वात्मनेति।

प्रमाणचातुर्विध्यम्

तच्च प्रमाणं प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दभेदाच्चतुर्विधम्। यत्र च सूत्रितं भवति —

'प्रत्यक्ष-अनुमान-उपमान-शब्दाः प्रमाणानि।' [न्याय० १।१।३]

प्रत्यक्षम्

'इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यम्, अव्यभिचारि, व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षम्।' आत्मा मनसा सन्निकृष्यते, मन इन्द्रियैः, इन्द्रियाणि अर्थैः, ततः तद्वति तत्प्रकारकमवधारणात्मकं यज्ज्ञानमुपजायते तदेव प्रत्यक्षं प्रमाणमित्याख्यायते। तच्च ज्ञानम् अव्यपदेश्यम्, अव्यभिचारि, व्यवसायात्मकञ्च भवेत्। इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानं यदा गन्धज्ञानं, रसज्ञानमिति स्वनामधेयेन शब्देन व्यपदिश्यते तदा तत् प्रमाणतां विजहाति समुपैति च प्रमेयत्वम्। शाब्दप्रमाणविषयत्वात् तथा चासम्भवी दोषः, स मा भूदित्युक्तम् 'अव्यपदेश्य'मिति। इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमव्यपदेश्यं सदपि भवति तदभाववति तत्प्रकारकं किञ्चिज्ज्ञानम्, तद्यथा ग्रीष्मे भीष्मेणोष्मणा संसृज्य स्पन्दमानासु तिग्मरश्मिरश्मिषु दूरतोऽवलोकयतः 'उदक'मिति, मन्दतमसि वा रज्ज्वां 'सर्पः' इति यच्चाक्षुषज्ञानं तत्र माऽतिप्रसाङ्क्षीदित्युक्तमव्यभिचारीति। यदतस्मिंस्तदिति तद् व्यभिचारि, यत्तु तस्मिंस्तदिति तदव्यभिचारि। तद्वति तत्प्रकारकं ज्ञानमिति भावः। किञ्च इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारि सदपि भवति अनवधारणात्मकं संशयात्मकम्। यथा दूरात्पश्यतः 'स्थाणुर्वा पुरुषो वा' इति ज्ञानम्, तस्यातिव्याप्तिनिरासे भूदित्युक्तं 'व्यवसायात्मक'[1] मिति।

---

१ व्यवसायोऽवधारणं निश्चय इत्यनर्थान्तरम्। इदमित्थमेवेति निश्चय स एव आत्मा रूपं यस्य ज्ञानस्य तद् व्यवसायात्मकं निश्चयात्मकमित्यर्थः।

इन्द्रियार्थसन्निकर्ष इत्युक्तम्। स एव सन्निकर्षः खलु षड्विधः—संयोगः, संयुक्तसमवायः, संयुक्तसमवेतसमवायः, समवायः, समवेतसमवायः, विशेष्यविशेषणभावश्चेति।

तत्र यदा चक्षुषा घटविषयकं ज्ञानमुपजायते तदा चक्षुरिन्द्रियं, घटोऽर्थः, अनयोः सन्निकर्षः संयोग एव। एवं यदा इन्द्रियान्तरेण मनसाऽऽत्मविषयकं ज्ञानं जन्यतेऽहमित्याकारकं तदा मन इन्द्रियम्, आत्माऽर्थः अनयोः सन्निकर्षः संयोग एव।

तथा यदा चक्षुषा घटगतरूपादिकं गृह्यते 'श्यामो घट' इति तदा चक्षुरिन्द्रियं, घटरूपमर्थः, अनयोः सन्निकर्षः संयुक्तसमवाय एव चक्षुःसंयुक्ते घटे रूपस्य समवायात्। एवं मनसाऽऽत्मसमवेते सुखादौ गृह्यमाणेऽपि अयमेव संयुक्तसमवाय एव सन्निकर्षः।

यदा तु चक्षुषा घटरूपसमवेतं रूपत्वादि सामान्यं गृह्यते तदा चक्षुरिन्द्रियं, रूपत्वादि सामान्यमर्थः, अनयोः सन्निकर्षः संयुक्तसमवेतसमवाय एव। कुतः? यतश्चक्षुःसंयुक्ते घटे रूपं समवेतं तत्र रूपत्वस्य समवायात्।

यदा पुनः श्रोत्रेन्द्रियेण शब्दो गृह्यते तदा श्रोत्रमिन्द्रियं, शब्दोऽर्थः, अनयोः सन्निकर्षः समवाय एव। श्रोत्रं हि कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नं नभः, श्रोत्रस्याकाशात्मकत्वाच्छब्दस्य चाकाशगुणत्वाद् गुणगुणिनोश्च समवायात्।

यदा शब्दसमवेतं शब्दत्वादि सामान्यं श्रोत्रेन्द्रियेण गृह्यते तदा श्रोत्रमिन्द्रियं, शब्दत्वादि सामान्यमर्थः, अनयोः सन्निकर्षः समवेतसमवाय एव, श्रोत्रसमवेते शब्दे शब्दत्वस्य समवायात्।

यदा चक्षुषा संयुक्ते भूतले घटाभावो गृह्यते 'इह भूतले घटो नास्ती'ति तदा विशेषण-विशेष्यभावः सन्निकर्षः। तदा चक्षुःसंयुक्तस्य भूतलस्य घटाद्यभावो विशेषणं, भूतलञ्च विशेष्यम्।

एवमन्यत्राप्यूह्यम्। तदेवं षड्विधः सन्निकर्षो निरूपितो वेदितव्यः।

तदिदं प्रत्यक्षं द्विविधं—सविकल्पं, निर्विकल्पञ्च। तत्र नामजात्यादियोजनाहीनं वस्तुमात्रावगाहि यज्ज्ञानं जन्यते तन्निर्विकल्पम्। यदा खलु निर्विकल्पानन्तरं नामजात्यादियोजनात्मकं 'ब्राह्मणोऽयं, श्यामोऽय' मिति विशेषणविशेष्यावगाहि ज्ञानमुत्पद्यते तदा तत्सविकल्पमिति।

अनुमानम्

'अथ तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानं—पूर्ववत्, शेषवत्, सामान्यतो दृष्टञ्चे' ति।
[न्याय० १।१।५]

तदिति प्रत्यक्ष परामृशति, तत्प्रत्यक्ष गृहीतव्याप्तिकस्य लिङ्गस्य पक्षे दर्शन तत्पूर्वकारण यस्य तत्पूर्वक लिङ्ग प्रत्यक्षकारणक ज्ञान परोक्षलिङ्गिगोचर ज्ञान येन जायते तदनुमानम्। अयमाशय, यदा प्रमाता पक्षे लिङ्ग प्रतिपद्यते 'धूम एवाय न वाष्पादिक' मित्यसन्दिग्ध धूमादिलिङ्गदर्शनमुपैति तदैकसम्बन्धिज्ञानस्य परसम्बन्धिस्मारकत्वात्, 'यत्र-यत्र धूम तत्र-तत्र वह्नि' रिति महानसादौ सकृद् गृहीतपूर्वां व्याप्ति स्मरति। लिङ्गदर्शनेन ता व्याप्ति स्मरतश्चास्य तदनु नून 'मेष वह्निमान्' इत्याकारक परोक्षलिङ्गिगोचर ज्ञान येनोत्पद्यते तदेवानुमान प्रमाणम्। तच्च त्रिविध—पूर्ववत्, शेषवत्, सामान्यतोदृष्टञ्चेति।

तत्र, यादृशस्य लिङ्गस्य यादृशेन लिङ्गिनापूर्वा व्याप्तिर्गृहीता तादृशलिङ्गदर्शनात् तादृशलिङ्गिगोचर यदनुमान तत् पूर्ववत् यथा धूमेन वह्नेरनुमानम्।

यत्रानुमानेन शेषेण तुल्य साध्य वर्तते तत् शेषवत् यथा गन्धवत्त्वेन हेतुना पृथिव्यामितरभेदानुमानम्। इदमेव परिशेषानुमानमप्याख्यायते।

यत्र पुनरनुमानेन सामान्यतोदृष्टव्याप्तिक साध्य वर्तते तत्सामान्यतोदृष्टमनुमानम्।

तथा चाह भाष्यकार,—'यत्र कारणेन कार्यमनुमीयते तत्पूर्ववत्, यथा मेघोन्नत्या भविष्यति वृष्टिरिति। शेषवत्—यत्र कार्येण कार्यमनुमीयते, पूर्वोदक विपरीतमुदक, नद्या पूर्णत्व, शीघ्रत्वञ्च दृष्ट्वा वने वा स्रोतसोऽनुमीयते भूता वृष्टिरिति। सामान्यतोदृष्टम्—व्रज्यापूर्वकमन्यत्र दृष्टस्यान्यत्र दर्शनमिति, यथा आदित्यस्येति।"

इदमत्र बोध्यम्—व्याप्तिग्रहाधीनजन्म ह्यनुमानम्। यावल्लिङ्गस्य लिङ्गिना सह व्याप्तिर्न गृह्यते न तावदनुमानमुदेति। व्याप्तिश्च पुनस्त्रिविधा—विशेषव्याप्ति, सामान्यव्याप्ति, व्यतिरेकव्याप्तिश्चेति। धूमेन वह्नौ साध्ये 'यत्र-यत्र धूमस्तत्र-तत्र वह्नि' रिति हेतुतावच्छेदक-साध्यतावच्छेदक धूमत्व-वह्नित्वरूपविशेषमुखेन प्रवृत्ता या व्याप्ति सा विशेषव्याप्ति। शब्दादिना आकाशादौ साध्ये 'यो गुण स द्रव्याश्रय' इति हेतुतावच्छेदक-साध्यतावच्छेदकशब्दत्वाकाशत्वादिव्यापकगुणत्व-द्रव्यत्वरूपसामान्यमुखेन प्रवृत्ता या व्याप्ति सा सामान्यव्याप्ति। अपि च गन्धवत्त्वेन पृथिव्यामितरभेदे साध्ये 'यत्रेतरभेदाभावस्तत्र गन्धवत्त्वाभाव' इति साध्याभाव-साधनाभावरूपव्यतिरेकमुखेन प्रवृत्ता या व्याप्ति सा व्यतिरेकव्याप्ति। तत्र विशेषव्याप्तिकमनुमान पूर्ववत्, व्यतिरेकव्याप्तिक शेषवत्, सामान्यव्याप्तिक पुन समान्यतोदृष्टमिति विवेक। उक्तञ्च—

'पञ्चलक्षणकाल्लिङ्गाद् गृहीतान्नियमस्मृते।
परोक्षे लिङ्गिनि ज्ञानमनुमान प्रचक्षते॥'

तच्च त्रिविधमनुमान पुनर्द्विविध—स्वार्थं, परार्थञ्चेति।

स्वार्थं स्वप्रतिपत्तिहेतु। तथाहि महानसादौ स्वयमेव विशिष्टेन प्रत्यक्षेण धूमाग्न्योर्व्याप्तिं गृहीत्वा पर्वतसमीपे गत तद्गते चाग्नौ सन्दिहान पर्वतवर्तिनीमविच्छिन्नमूलामभ्रलिहा धूमलेखा प्रपश्यन् धूमदर्शनाच्चोद्बुद्धसस्कारो व्याप्ति स्मरति 'यत्र-यत्र धूमस्तत्र-तत्र वह्नि' रिति। ततश्चात्रापि धूमोऽस्ति इति प्रतिपद्यते। यतो 'ऽत्र पर्वते वह्निरस्ती' ति स्वयमेव प्रतिपद्यते अत इद स्वार्थानुमानम्।

यस्तु कश्चित्स्वय धूमादग्निमनुमाय पर बोधयितुं पञ्चावयवमनुमानवाक्य प्रयुङ्क्ते तत्परार्थानुमानम्। तद्यथा—१ पर्वतो वह्निमान्, २ धूमवत्वात्, ३ यो यो धूमवान् स-स वह्निमान्, ४ यथा महानस, ५ तथा चाय तस्मात्तथा इति। अनेन प्रतिज्ञादिमता वाक्येन प्रतिपादितात् पञ्चावयवस्थापनलिङ्गात् परोऽपि 'पर्वतो वह्निमान्' इति प्रतिपद्यते। तेनैतत्परार्थानुमानम् इत्याख्यायते इति दिक्।

उपमानम्

'प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनमुपमानम्'। [न्याय० १।१।६]

प्रसिद्धस्य पूर्वं प्रमितस्य गवादे साधर्म्यात् सादृश्याद् यत्साध्यसाधन तदुपमान प्रमाणम्। 'यथा गौस्तथा गवय' इति वाक्यमाकर्ण्य वन गतस्य पुरुषस्य पुरोऽवस्थिते प्राणिपिण्डे गोसादृश्यदर्शनाद् यदुक्तवाक्यार्थस्मरणपूर्वक 'नूनमय गवय' इति सज्ञा सज्ञिसम्बन्धज्ञानमुत्पद्यते तदेवोपमान प्रमाणमिति। अपि च 'उष्ट्रविसदृश नासाग्रे लसदेकशृङ्ग गैंडाख्यमृगविशेष' इति कुतश्चिदारण्यकपुरुषादाकर्ण्य दैवादरण्यगतस्य कस्यचिन्नागरिकस्य दर्शनपथ गते प्राणिपिण्डे यदुष्ट्रवैधर्म्यदर्शनेन वाक्यार्थस्मरणपूर्वक नूनमय 'गैंडामृग' इति यत्सज्ञा-सज्ञिसम्बन्धज्ञानमुत्पद्यते तदप्युपमानमेव। साधार्म्यज्ञानस्येव वैधर्म्यज्ञानस्यापि तद्धेतुत्वाभ्युपगमादिति भाव।

तत्र गौणपक्षे गोसादृश्यज्ञानानुमितिकरणत्वादुपमानम्। वाक्यार्थस्मरण व्यापार। सज्ञा-सज्ञिज्ञानञ्चोपमितिफलम्। मुख्यपक्षे तु सज्ञासज्ञिसम्बन्धज्ञानमुपमानम्। हानोपादानोपेक्षाबुद्धिरुपमितिफलमिति विवेक।

शब्दप्रमाणम्

'आप्तोपदेश शब्द।' [न्याय० १।१।७]

आप्त खलु साक्षात्कृतधर्मा। यथादृष्टस्यार्थस्य चिख्यापयिषया प्रयुक्त शब्द उपदेश। अर्थसाक्षात्कारवान् आप्त। स यथादृष्टार्थावबुबोधयिषया शब्द

प्रयुज्यते। साक्षात्करणमाप्ति', तया य प्रवर्तते स आप्त, तस्योपदेश आप्तोप-देश । आप्तोपदेश एव शब्दप्रमाणम्।

स प्रमाणभूत शब्दो द्विविध, दृष्टादृष्टभेदात्।

'स द्विविधो दृष्टादृष्टभेदाद्।' [न्याय० १।१।८]

दृष्टोऽर्थो येन प्रवक्त्रा स दृष्टार्थ ईश्वर । दृष्टस्तु न, किन्त्वनुमितोऽर्थो येन प्रवक्त्रा सोऽदृष्टार्थ ऋषिमुनिजन । तत्रेश्वरोक्त वेदचतुष्टयरूपो दिव्य-शब्दराशिस्तु सर्वदा सर्वत्र स्वत प्रमाणम्। यथाऽऽहुर्भगवन्तो दर्शनाचार्या.

'शास्त्रयोनित्वात्।' [ब्रह्मसूत्र १।१।३]

महत ऋग्वेदादे शास्त्रस्यानेकविद्यास्थानोपबृंहितस्य प्रदीपवत् सर्वार्थ-द्योतिन सर्वज्ञकल्पस्य योनि कारण ब्रह्म। नहीदृशस्य शास्त्रस्य वेदादिलक्षणस्य सर्वज्ञगुणान्वितस्य सर्वज्ञादन्यत सम्भवोऽस्ति।

एवमेव भगवत्कपिलमुनिपादा अपि —

'निजशक्त्यभिव्यक्ते स्वत प्रामाण्यम्।' [साङ्ख्य० ५।५१]

निजया शक्त्या अभिव्यक्ते वेदाना स्वत प्रामाण्यम् रूपविषये रवेरिवेति सारया।

'तद्वचनादाम्नायस्य प्रामाण्यम्'। [वैशेषिक० १०।२।१०]

'तत्प्रमाण बादरायणस्याऽनपेक्षत्वात्।' [पूर्वमीमासा० १।१।५]

इत्यादि वचोभि' वेदानामेव स्वत प्रामाण्यम्। अन्येषाञ्च ऋषिमुनि प्रोक्तवचसा परत प्रामाण्यम्। य शब्द स्वप्रतिपाद्यमर्थं प्रमाणीकर्तुं प्रमाणान्तर नापेक्षते तत्स्वत प्रमाणम् यश्चापेक्षते तत्परत प्रमाणम् इति।

तदेव शब्दप्रमाण स्वीकुर्वता गोतमेन ईश्वरसत्ताऽङ्गीकारोऽपि ध्वनित ।

प्रमेयाणि

'आत्म-शरीर-इन्द्रिय-अर्थ-बुद्धि-मन -प्रवृत्ति-दोष-प्रेत्यभाव-फल-दु ख-अप-वर्गास्तु प्रमेयम्।' [न्याय० १।१।९]

तत्र आत्मादि अपवर्गपर्यन्त द्वादशविधमेव प्रमेयम्। एषा सम्यग्ज्ञानमेव नि श्रेयसाय तत्त्वज्ञानमावश्यकम्।

तत्र सुख-दु खयोर्भोक्ता जीवात्मा। भोगायतन शरीरम्। भोगसाधनानि इन्द्रियाणि । भोक्तव्या इन्द्रियार्था अर्था । भोगो बुद्धि । सर्वविषयमन्त करण मन । धर्माधर्मौ प्रवृत्ति । प्रवृत्तिहेतवो रागादयो दोषा । पुन पुनर्जन्म प्रेत्य-

भाव । सुखदुःखोपभोग फलम् । प्रतिकूलवेदनीय वेदनात्मक दुःखम् । दुःख-निवृत्तिपूर्वक परमानन्दोपभोग अपवर्ग ।

तदेषा प्रमेयादीना सम्यगवबोध पञ्चावयवप्रयोगमन्तरा भवितु न सुशक । यत स्वयमधिगतस्यार्थस्य परत्र सक्रान्तये प्रतिज्ञादीना पञ्चावयवानामपरिहार्य-त्वमामनन्ति । अतस्तेऽपि ज्ञातव्या । ते च पञ्चावयवा —

'प्रतिज्ञा हेतु-उदाहरण-उपनयन निगमनान्यवयवा ।'

[न्याय० १।१।३२]

इमे हि प्रतिज्ञादयोऽवयवा पञ्च। तत्र साध्यधर्मविशिष्टपक्षप्रतिपादक वचन प्रतिज्ञा, यथा—पर्वतो वह्निमानिति। पञ्चम्यन्त लिङ्गप्रतिपादक वचन हेतु, यथा—धूमवत्वात। सव्याप्तिक दृष्टान्तवचनम् उदाहरणम्, यथा—यत्र-यत्र धूमस्तत्र-तत्र वह्नि यथा महानसे। पक्षे लिङ्गोपसहारवचनम् उपनय, यथा—वह्निव्याप्यधूमवांश्चायमिति। पक्षे साध्योपसहारवचनम् निगमनम्, यथा—तस्माद् वह्निमानय पवत । एतेऽनुमानवाक्यस्यैकदेशत्वाद् अवयवा इत्याख्यायन्ते। तत्रैके त्रय एवावयवा इत्यामनन्ति। उदाहरणमुपनयश्चेति द्वावेवा-वयवा इति बौद्धा । प्रतिज्ञा-हेतूदाहरणानीति त्रय एवावयवा इति कापिला, यौगा, पूर्वोत्तरमीमासे चेति।

अथेदानी प्रमाण-प्रमेयविवर्जिताना सशयादि-निग्रहस्थानान्ताना द्वादश पदार्थानां वादाहवे वादि-प्रतिवादिभ्या तत्त्वनिर्णिनीषया प्रयुक्ताना तन्निर्णये च परमोपकारकाणा पक्ष-प्रतिपक्षयो विजय-पराजयपरमसाधकानामपि विवेचन महर्षिगोतमोपज्ञ किंचिदिव विविच्यते, यत्र हि न्यायार्थ साफल्येन पर्यवसीयते।

सशय —एकस्मिन् धर्मिणि विरुद्धनानाधर्मावगाहि ज्ञान सशय । स च त्रिविध —समानधर्मदर्शनज, विप्रतिपत्तिज, साधारणधर्मजश्चेति । तत्र विशेषादर्शने सति समानधर्मज, यथा—स्थाणुर्वा पुरुषो वेति । एकस्मिन्नेव पुरोऽवस्थिते वस्तुनि स्थाणुत्वनिश्चायक वक्रकोटरादिक पुरुषत्वनिश्चायकञ्च शिर-पाण्यादिक विशेषमपश्यत स्थाणु-पुरुषयो समानधर्ममूर्ध्वत्वादिकञ्च पश्यत पुरुषस्य सशयो जायते—किमय स्थाणुर्वा पुरुषो वेति। द्वितीयस्तु सशयो विशेषा-दर्शने सति विप्रतिपत्तिज, यथा—शब्दो नित्य उतानित्यो वेति। कश्चिद ब्रूते नित्य, अन्यश्च ब्रूतेऽनित्य । तयोरुभयोर्विप्रतिपत्त्या मध्यस्थस्य पुसो विशेषम-पश्यत सशयो जायते कि शब्दो नित्य उतानित्य इति। तृतीय साधारणधर्मज, यथा—नित्यानित्याद। भूमात्रसाधारणेन गन्धवत्त्वेन विशेषमपश्यतो जायते भुवि नित्यानित्यसशय । किमुच्यते ? शृणु, सकलनित्यव्यावृत्तेन गन्धवत्त्वेन

योगाद् भू मिर्नित्या, उत सकलानित्यव्यावृत्तेन तेनैव योगान्नित्या इति य संशय[1] उत्पद्यते स साधारणधर्मज इति।

प्रयोजनम्—येन प्रयुक्तः पुरुषः प्रवर्तते तत्प्रयोजनमुच्यते। नान्तरेण प्रयोजनं कश्चित्प्रवर्तते निवर्तते वा। प्रयोजनाश्रया हि प्राणभृता प्रवृत्तिनिवृत्तिश्च।

'यमर्थमधिकृत्य प्रवर्तते तत्प्रयोजनम्।' (न्याय० १।१।२४)

यत्प्राणिभि प्राप्यते सोऽर्थं। यमर्थमधिकृत्य—उद्दिश्य—प्रवर्तते तत्सर्वं प्रयोजनपदवाच्यम्। तच्च प्रयोजनं द्विविधं—मुख्यं, गौणञ्च। तत्र मुख्यं सुख-दुःखावाप्ति-हानिलक्षणम्। गौणञ्च पुनस्तत्साधनस्वरूपम्। साध्यावाप्तिर्हि मुख्यं प्रयोजनं, साध्यावाप्त्यर्थं साधनावाप्तिः पुनर्गौणमिति भावः।

दृष्टान्तः—वादिप्रतिवादिनो सम्प्रतिपत्तिविषयार्थो दृष्टान्तः। स च साधर्म्य-वैधर्म्यभेदाद् द्विविधः। साधर्म्यदृष्टान्तो यथा धूमवत्त्वस्य हेतो महानसम्। वैधर्म्यदृष्टान्तश्च धूमवत्त्वस्यैव हेतो महाह्रद इति। इदमत्र बोध्यम्, प्रतिवादिनोऽपि साध्यसाधर्म्यात् तद्धर्मभावित्वं, साध्यवैधर्म्याद् अतद्धर्मभावित्वं वा विषयीकरोति स दृष्टान्त इति। स द्विविधोऽपि दृष्टान्तो यत्नतोऽधिगन्तव्य। स हि किल न्यायमहातरो स्कन्ध। उक्तञ्च—

'लौकिकपरीक्षकाणा यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं स दृष्टान्तः।'
[न्याय० १।१।२५]

सिद्धान्तः—प्रामाणिकत्वेन अभ्युपेतोऽर्थः सिद्धान्तः। स च सर्वतन्त्र-प्रतितन्त्र-अधिकरण-अभ्युपगमभेदाच्चतुर्विधः। तत्र सर्वतन्त्रसिद्धान्तो यथा—'सकारणं जगत्।' जगतः सकारणत्वे न कस्यापि विप्रतिपत्तिः। प्रतितन्त्रसिद्धान्तो यथा नैय्यायिकमते मनस इन्द्रियत्वं तत्समानतन्त्रे वैशेषिकेऽपि सिद्धम्। अधिकरणसिद्धान्तो यथा क्षित्यादिकर्तृसिद्धौ कर्तुः सर्वज्ञत्वम्। अभ्युपगमसिद्धान्तश्च

---

१ 'समानानेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातश्च विशेषापेक्षो विमर्शः संशयः। [न्याय० १.२३]। इति,

सोऽयं संशयः पञ्च प्रकारेण प्रवर्तते —

१. समानधर्मोपपत्तेः विशेषापेक्षो विमर्शः संशयः।
२. अनेकधर्मोपपत्तेः विशेषापेक्षो विमर्शः संशयः।
३. विप्रतिपत्तेश्च विशेषापेक्षो विमर्शः संशयः।
४. उपलब्ध्यव्यवस्थातः विमर्शः संशयः।
५. अनुपलब्ध्यव्यवस्थातश्च विमर्शः संशयः।

यथा जैमिनीयस्य नित्यानित्यत्वविचारो यथा भवतु तावच्छब्दो गुण इति। तथा चाचार्या प्राहु —

'सर्वतन्त्र प्रतितन्त्र-अधिकरण-अभ्युपगम संस्थित्यर्थान्तरभावात्।'
[न्याय० १।१।२८]

अत्र सम्यक् स्थिति संस्थिति। सा च प्रतितन्त्र भिन्ना, न खलु सा सर्वेषा तन्त्राणा समाना। सा सर्वतन्त्र प्रतितन्त्र-अधिकरण-अभ्युपगम-संस्थितिभेदाच्चतु प्रकारा। तन्निबन्धनाच्च सिद्धान्तोऽपि चतुष्प्रकार एव—सर्वतन्त्रसिद्धान्त, प्रतितन्त्रसिद्धान्त, अधिकरणसिद्धान्त, अभ्युपगमसिद्धान्तश्चेति। तत्र यमर्थं वादिप्रतिवादिनावुभावपि प्रामाणिकतया समानमभ्युपगच्छत स सर्वतन्त्रसिद्धान्त, यथा वैशेषिका, गौतमा, कापिला, पातञ्जला, वैदान्तिका, मीमांसकाश्च सर्वे वैदिका वादिन। बौद्ध-जैन-चार्वाक-प्रभृतय सर्वे अवैदिका प्रतिवादिन। तत्र वैदिकानाञ्च सर्वेषाम् ईश्वरीयो वेद, तद्व्याख्यानानि ब्राह्मणानि, वेदप्रणिहितो धर्म, तद्विपरीतोऽधर्म, वेद स्वत प्रमाणम्, तदितरत् सर्वं ब्राह्मणप्रभृतिशास्त्रम् परत प्रमाणम्, ईश्वरो निमित्तकारणम्, प्रकृतिरुपादानकारणम्, कार्यं च निखिल दृश्यमानं जगत्, सर्वद्रव्यसंयोगित्व विभुत्वम् विभुरीश्वर, विभ्वी च प्रकृति, ईश्वर निरपेक्षो जगत कर्त्ता, जीवात्मा भोक्ता, स च कर्मसु स्वतन्त्र, कर्मफलभोगे परतन्त्र, ईश्वर प्रकृतिवत् स्वरूपतोऽनाद्यनन्त, न कदाचिदुत्पद्यते न वा कदाचिद् विनश्यति, तत्रापि सत्स्वरूपा प्रकृति, सच्चित्स्वरूपो जीवात्मा, सच्चिदानन्दस्वरूपो जगदीश्वर, तत्त्वज्ञानान्मोक्ष। इतीमे समानसम्प्रतिपत्तिनिबन्धनाद् वैदिकाना सर्वतन्त्रसिद्धान्ता इति विवेक।

प्रतितन्त्रसिद्धान्त —यस्तावत्स्वतन्त्रेषु स्वसमानतन्त्रेषु च अधिक्रियमाणोऽपि परतन्त्रेषु नाधिक्रियते, यथा बौद्धाना क्षणभङ्गुरवाद, वैदिकानाञ्च जीवेश्वरप्रकृतिवाद। स हि प्रतितन्त्रसिद्धान्त स्वप्रतिकूलस्य तन्त्रस्य सिद्धान्त इति प्रतितन्त्रसिद्धान्त। उक्तञ्च—

'समानतन्त्रसिद्ध परतन्त्रासिद्ध प्रतितन्त्रसिद्धान्त।'
[न्याय० १।१।२९]

अधिकरणसिद्धान्त —यस्मिन्नर्थे प्रमाणेन सिद्धे सति तदनुषङ्गिणोऽर्था तदन्तर्भावेनैव सिद्धिमुपयान्ति तेऽधिकरणसिद्धान्ता। यथा, जगत्कर्तृत्वेनैव ईश्वरसिद्धौ सर्वज्ञत्वादय, जीवात्मनित्यत्वसिद्धौ वा क्षणभङ्गुरवादनिरास, वेदानामीश्वरीयत्वसिद्धौ वा स्वतःप्रामाण्यम्, ईश्वरस्य व्यापकत्वसिद्धौ वा निराकारत्वम् इत्यादय। तथा च सूत्रितम् —

'यत्सिद्धौ अन्यप्रकरणसिद्धिः सोऽधिकरणसिद्धान्तः ।'
[न्याय० १।१।३०]

अभ्युपगमसिद्धान्त —यत्तावत् परीक्षित एवार्थं कस्यचिद् धर्मविशेषस्य परीक्षणाय केवलमापरीक्षाकालं प्रामाणिकत्वेनाभ्युपगम्यते सोऽभ्युपगमसिद्धान्तः । यथा—अस्तु अन्यो जीवात्मा, स किं सकारणः स्यादाहोस्विदकारणः, यथा वा भवेज्जगतः कारणं ब्रह्म, तन्निरसहायं विवर्तते ससहायं वा, भवतु मायाविशिष्टसहायं ब्रह्म, सा किं ब्रह्मणोऽव्यतिरिक्ता स्याद् आहोस्विद् व्यतिरिक्ता इति अभ्युपगममात्रेण सिद्धान्त इत्यभ्युपगमसिद्धान्तः ।

'इमाश्च सिद्धान्तभिदाश्चतस्रो, न्यायप्रवृत्तेः प्रथमं निमित्तम् ।
प्रवर्तते नैव परीक्षकाणाम्, अनाश्रया न्यायकथा कदाचित् ॥'

तर्क—सामान्यतो ज्ञाते धर्म्मिणि विशेषतो ज्ञानाय प्रमाणोपपत्तिमपेक्षमाणा संशयप्रवृत्तितः परस्तात् प्रमाणप्रवृत्तितश्च पुरस्ताद् उभयोर्मध्यवर्तिनं प्रमाणविषयविवेचनेन प्रमाणमनुगृह्णन्ती या काचन 'भवेदिदमेवम्' इति स्वहृदयसाक्षिका सम्भावनाप्रतीतिरुपजायते स तर्कः । अथवा सिद्धव्याप्तिकयोर्धर्मयोर्व्याप्यस्याङ्गीकारेण समष्टिव्यापकप्रसञ्जनरूपः तर्कः । यथा—यद्यत्र घटोऽभविष्यत् तर्हि भूतलमिवाद्रक्ष्यद् इति । स चायं तर्कः प्रमाणानां परमोऽनुग्राहकः । तथा पर्वतोऽयं वह्निमान् अवह्निमान् वेति सन्देहानन्तरं यदि कश्चिन्मन्येतावह्निमानयमिति तदा तम्प्रति 'यद्ययमवह्निमानभविष्यत्तर्हि अवह्निमत्त्वाद् अधूमोऽप्यभविष्यद्' इत्यधूमवत्त्वप्रसञ्जनं क्रियते स एव प्रसङ्गस्तर्क उच्यते । अत्र कश्चिद् व्यवतिष्ठते, तर्कस्य संशयान्तर्भावान्निष्फलं तत्पृथगुपादानमिति, तन्न एककोटिनिश्चितविषयत्वात् तर्कस्य, स उभयकोटिनिष्ठात्संशयान्नितरां भिद्यते इति । तथा च सूत्रितमाचार्यैः—

'अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे कारणोपपत्तितः तत्त्वज्ञानार्थमूहस्तर्कः ।'
[न्याय० १।१।४०]

स च तर्कः आत्माश्रय, अन्योऽन्याश्रय, चक्रक, अनवस्था, प्रमाणबाधितार्थ इति भेदात् पञ्चविधः ।

निर्णय—'स्थाणुरयं, पुरुषोवाऽयम्' इत्यत्र संशयानन्तरं संशयधर्मिणि वादि-प्रतिवादिभ्यां साध्यत्वेन युगपत् परिगृहीतयोः प्रतिद्वन्द्विधर्मयोः प्रवृत्तयोः साधनोपलम्भाभ्यामेकस्य निवृत्तेः अपरस्य चावस्थितेरवश्यम्भावाद् यत्तावद् अवशिष्टधर्मविशिष्टे धर्मिणि 'स्थाणुरयम्' इत्याकारकमवधारणात्मकं यथार्थज्ञानं

तदभावाप्रकारकत्वे सति तत्प्रकारकं यज्ज्ञानमुपजायते स निर्णय इति। तथा च सूत्रितम्भवति—

'विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्याम् अर्थावधारणं निर्णयः।'

[न्याय० १।५०]

वादः—नानाप्रवक्तृकविचारगोचरो वाक्यसन्दर्भः कथा। सा च वाद, जल्प, वितण्डा चेति भेदात् त्रिधा। तत्र यस्मिन् कथाविशेषे पक्ष-प्रतिपक्ष-परिग्रहपूर्वकौ प्रमाणैस्तर्कैश्च तत्तत्साधनोपालम्भौ सम्प्रवर्तेते, तर्काश्च यस्मिन् सिद्धान्तार्थप्रतिपादकतया अभ्युपगता शास्त्रेणाविरुद्धाः प्रयोगाश्च पञ्चावयव-सम्पन्नाः प्रयुज्यन्ते स वादः। सूत्रितमाचार्यैः —

'प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्नः पक्ष-प्रतिपक्षपरिग्रहो वादः।' [न्याय० १।२।१]

अत्र वाद इतिलक्ष्यनिर्देशः, अवशिष्टं तस्य लक्षणम्।

वितण्डायां पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहसत्त्वेऽपि प्रतिपक्षसाधनाद्यभावात्, जल्पे च पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहपूर्वकपक्षप्रतिपक्षोभयसाधनसत्त्वेऽपि सिद्धान्तार्थप्रतिपादकतया अभ्युपगतशास्त्राविरुद्धैरेव तर्कैरनुगृहीतैः प्रमाणैस्तदुभयसाधनं विधातव्यं न जातु छल-जात्यादिभिरिति नियमाभावान्नातिव्याप्तिरिति समाकलनाय 'प्रमाण-तर्क-साधनोपालम्भः' इति पदम्। स्वपक्षस्य साधनाय प्रतिपक्षस्य च खण्डनाय तर्का अभ्युपगतशास्त्रविरुद्धाः पञ्चावयवैरनुपपन्ना न प्रयोक्तव्याः, किन्तु अभ्युपगत-शास्त्राविरुद्धाः पञ्चावयवोपपन्ना एव तर्काः प्रयोक्तव्या इत्यावेदनायैव 'सिद्धान्ताऽ विरुद्धः, पञ्चावयवोपपन्नः' इति च पदद्वयम्।

जल्पः—यत्र वादि प्रतिवादिनौ उभावपि स्व स्व पक्षं साधयन्तः प्रतिपक्षञ्च खण्डयन्तः साधनोपालम्भेषु च प्रमाण-तर्क-छल-जाति निग्रहस्थानानि यथासम्भवं प्रयुञ्जाते स वाक्यसमूहो जल्पः। लक्षितञ्चाचार्यैरपि—

'यथोक्तोपपन्नः छल-जाति निग्रहस्थानोपालम्भो जल्पः।

[न्याय० १।२।२]

वितण्डा—स एव जल्पः स्वपक्षस्थापनाहीनो वितण्डेत्याख्यायते। अर्थात् यत्र प्रतिवादी स्वकीयम्पक्षन्तु न स्थापयति, केवलं वादिपक्षं प्रमाणैस्तर्कैश्च खण्डय-तीति विजिगीषो कथाविशेषो वितण्डापदेन व्यपदिश्यते। सा च स्वपक्षहीना परपक्षखण्डनमात्रावसाना एव सम्भवति। तथा च—'ननु ईश्वरस्तित्वे किम्प्रमा-णम्' इति नास्तिकेनाक्षिप्त आस्तिकः वितण्डया प्रत्यवतिष्ठते—किम्प्रमाणमित्यत्र

किंशब्द आक्षेपार्थो वा, कुत्सितार्थो वा, वितर्कार्थो वा, प्रश्नार्थो वा ? चेदाक्षेपार्थं, तदेश्वरसद्भावे नास्ति प्रमाणमित्युक्तं स्यात्, तच्च प्रतिज्ञामात्रम्, न तेन साध्यं सिध्यति। यावत्तत्साधकं किञ्चिल्लिङ्गं नाभिधीयेत। तच्च नोदीरितमिति निगृहीतो भवान्, न्यूनाभिधानात्। न्यूनाभिधानस्य निग्रहस्थानत्वे तु को नाम विप्रतिपद्येत ? चेत्कुत्सितार्थं, तदेश्वरसद्भावे कुत्सितम्प्रमाणमिति समापत्तिः। तथा च स एव दोषः। तस्यापि प्रतिज्ञामात्रत्वात् न प्रतिज्ञामात्रेणार्थस्य सिद्धिरिति सर्वविदितम्। चेद् वितर्कार्थस्तदा वितर्कस्य संशयात्मकत्वेन ईश्वरसद्भावे किमेतत्प्रमाणं स्यादुतान्यदिति प्रश्नस्य वितर्ककोट्यधिरूढतया स एव न्यूनत्वदोषः। प्रश्नार्थश्चेत् तदा वक्तव्यं किं ज्ञातविषयोऽयं प्रश्नः आहोस्विदज्ञातविषयो वेति। ज्ञातविषयश्चेत्तदा व्यर्थः प्रश्नः, पूर्वमेव ज्ञातत्वात्। अज्ञातविषयश्चेत्तदाऽनुपपन्नः प्रश्नः, अज्ञाते विषये प्रश्नानुत्थानात्। अथ सामान्यतो ज्ञाते विशेषतश्चाज्ञाते तस्मिन् प्रश्न इति चेत, तदा येन प्रमाणेन तद्विषयं सामान्यतो ज्ञानमभिप्रेतं तेनैव विशेषतोऽपि तत्सेत्स्यतीति कृतमाक्षेपेणेति। उपश्लोकितश्च वितण्डोपयोगः केनचिदभियुक्तेन —

> वैतण्डिकः प्रयतते निजपक्षसिद्ध्यै ताञ्चैष वेद परपक्षनिषेधलभ्याम्।
> तस्मादियं स्वमतसाधनवर्जिताऽपि, युक्ता प्रयोजनवती भवितुं वितण्डा॥

वितण्डा हि खलु परपक्षदूषणमात्रावसाना इति वैतण्डिकस्य न कश्चित्पक्षः स्थापनीयो भवति। वस्तुतस्तु 'तत्त्वबुभुत्सया वादः', विजिगीषया जल्पः', चिखण्डयिषया च वितण्डा प्रवर्तते' इति विवेकः।

हेत्वाभासः—अहेतुः सन्नपि हेतुवदाभासमानः हेत्वाभासः। यः परमार्थतो हेतुर्न भवति केवलं पञ्चम्यादिनिर्देशाद् हेतुवदाभासते स हेत्वाभास इति भावः। स च अनैकान्तिक, विरुद्ध, प्रकरणसम, साध्यसम, कालातीत इति भेदात् पञ्चविधः।

छलम्—अभिप्रायान्तरेण प्रयुक्तस्य शब्दस्यार्थान्तरं परिकल्प्य दूषणाभिधानं छलम्। यथा—'नवकम्बलोऽयं माणवकः' इत्यस्मिन् वाक्ये प्रयुक्तस्य नूतनार्थस्य 'नव' शब्दस्य अभिप्रायान्तरमाशङ्क्य नाऽस्य नव कम्बलाः सन्ति निर्धनत्वात् कुतो नव इति, अस्य तु कम्बलद्वयमपि न सम्भाव्यते, इति यः कश्चिद् दूषयति स वादी छलवादितया गृह्यते। लक्षितञ्च भगवताऽऽचार्येणापि

'वचनविघातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या छलम्।' [न्याय० १।२।१०]

यमर्थमभिप्रेत्य वादी वाक्यं प्रयुङ्क्ते, ततो भिन्नार्थकल्पनया यत्तस्मिन् वाक्ये दोषोद्भावनं तच्छलम्। तच्च त्रिविधम्—वाक्छलम्, सामान्यच्छलम्, उपचार-

छलञ्चेति। ये केचन वाक्छलोपचारछलयोरभेदं परिकल्प्य उपचारछलस्यापि वाक्छलेऽन्तर्भावात् छलद्वैविध्यं प्रतिपादयन्ति, तन्न युक्तम्, तदन्तर्भावाभावात्। यद्यपि वाक्छलोपचारछलयोः परिकल्पनं प्रतिषेधनञ्चोभयं समानम् तथापि नैतावता साधर्म्येण तद्भेदो निह्नोतुं शक्यते। वाक्छले हि शक्त्या प्रयुक्तः शब्दः शक्त्यैवार्थान्तरं परिकल्प्य प्रतिषिध्यते, ततोऽपरस्मिन् उपचारछले तु लक्षणया प्रयुक्त शक्त्यार्थान्तरं परिकल्प्य, शक्त्या वा प्रयुक्तः शब्दो लक्षणयार्थान्तरं परिकल्प्य प्रतिषिध्यते। सोऽयमनयोर्भूयान्भेदः तस्मात्त्रेधैव छलं न द्वेधेति निष्कर्षम्।

जातिः—व्याप्तिनिरपेक्षाभ्यां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थापनं जातिः। प्रत्यवस्थापनं—खंडनम्। यथा—शब्दोऽनित्यः कृतकत्वात् घटवत्। अत्र घटगतकृतकत्वसाधर्म्याद् यदि शब्दस्य अनित्यत्वं तर्हि घटे श्रोत्रग्राह्यत्वाभाववैधर्म्यात् शब्दे च तत्सद्भावात्, तत्र च श्रोत्रग्राह्यतद्वत्त्वस्य च नित्यत्वात् शब्दस्यापि नित्यत्वं कथन्न स्यात्। एवम्प्रकारेण, व्याप्तेर्निरपेक्षात् साधर्म्यवैधर्म्यबलात् खण्डनं जातिपदव्यपदेश्यम्। तथा च सूत्रयामास आचार्य्यः—

'साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थापनं जातिः।' [न्याय० ११२।१८]

एवं साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां कृतस्य प्रत्यवस्थापनस्य बहुविधत्वाज्जातयोऽपि चतुर्विंशतिधाः। सर्वञ्चैतत्पञ्चमाध्यायेऽनुसन्धेयम्।

निग्रहस्थानम्—पराजयो निग्रहस्तस्य स्थानमाश्रयो निग्रहस्थानपदेन व्यपदिश्यते। पराजयहेतुर्वा निग्रहस्थानम्। तथा चोक्तम्:—

'विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानम्।' [न्याय० ११२।१९]

विपरीता प्रतिपत्तिः विप्रतिपत्तिः विरुद्धज्ञानम्। अदूषणे दूषणबुद्धिरिति। अप्रतिपत्तिः आरम्भविषयेऽनारम्भः। एतद्द्वयमपि पराजयहेतुत्वान्निग्रहस्थानमुच्यते। विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्योश्च बहुत्वान्निग्रहस्थानान्यपि बहूनि। तान्यपि पञ्चमाध्याये प्रपञ्चितानि।

तानीमानि छल-जाति-निग्रहस्थानानि यथार्हं प्रयुञ्जाना वैतण्डिका वादाहवेषु विजयकौतुकमालम्बते।

न्यायदर्शनस्य प्रणेता तत्कालनिर्णयश्च

न्यायसूत्राणां प्रणेतारः श्रीभगवद्गोतममुनिपादाः 'अक्षपाद' इति नाम्नाऽपि प्रसिद्धाः। ननमं जनपदमिमे स्वजनुषा भूषयामासुरिति त्वनिर्णीतमेव। केचन मिथिलामण्डलवासिन इमे इत्यवधारयन्ति। परमन्ये तत्र विप्रतिपद्यन्ते। सूत्रनिर्माणकालविषयेऽपि मतानि बहुशो भिद्यन्ते। एतत्सूत्रेषु खण्डनवादमवलोक्य

केचन रचनया तृतीयशतके प्रतिपन्नेति मन्यन्ते, अपरे द्वितीयशतकेऽस्य निर्माणकालं स्वीकुर्वन्ति। इतरे विक्रमस्य षष्ठशताब्द्याः पूर्वमस्योदयमभ्युपयन्ति। भवतु तद्यथा-तथा वा परन्त्वेतत्तु निश्चितं यत्सन्तीमानि न्यायसूत्राणि नितरां प्राचीनतमानि। न्यायदर्शनस्य चतुर्थाध्याये निरूपितो वादः बुद्धप्रादुर्भावादपि पूर्वतन इति विद्वद्भिरवधार्यते। अतः गौतमस्य समयः विक्रमपूर्वचतुर्थशताब्दीदेशीय इत्यङ्गीकारे न कोऽपि विप्रतिपत्तिः। यद्यपि तर्कस्तु निसर्गतः मानवसृष्टिसमकालएवोपात्तजन्मा बुद्धिजन्यत्वाद्धि तर्कस्य; तथापि यत्र-तत्र प्रकीर्णं तर्क-तत्त्वं प्रमाणसंवलितं नियमशृङ्खलायां सर्वतः प्राक् यैः प्रणिबद्धं ते तु महामहिमशालिनः तर्कपारावारपारीणाः महर्षिगौतममहाभागा एव।

केचित्त्वत्र रामायणीयगौतमाख्यानमनुसंधाय रामायणकाल एव गौतमस्य स्थितिकाल इत्यूहन्ते। आख्यानञ्चैकमुदाहरन्ति—यद्वनं प्रति जिगमिषुः रामो ब्रह्मर्षिणा वशिष्ठेन मुहुर्मुहुर्बोध्यमानोऽपि यदा न बुबुधे, स्वनिश्चयमाच्च न विरतोऽभवत्, तदा वशिष्ठः तर्कतत्त्वाम्भोनिधिपारदृश्वानं गौतममाजुहाव। तदा स तत्रागत्य विदिताखिलवृत्तान्तो रामम्प्रति तर्कालङ्कृतं वचनमिदमब्रवीत्—'प्रेष्ठ रघुनन्दन! किं वनवासमिच्छसि? तद्वद, सर्वेषु वनेषु वासमिच्छसि, यस्मिन्कस्मिन्वा वनोद्देशे? चेत्पूर्वः पक्षः तर्हि चतुर्दशवर्षमितः कालो न पर्य्याप्तः सर्वाणि वनान्यधिवस्तुम्। यदि कस्मिंश्चिदेकस्मिन् वने तव निवासेच्छा तर्हि निकषा अयोध्यामेव कस्मिन्नपि वने निवस।' इति महर्षेः तर्कसंवलितां गिरमिमामाकर्ण्य रघूत्तंसन् राम किञ्चिद्विचिन्त्य सस्मितमुदाजहार—

यः पठेद् गौतमीं वाचं न स शान्तिमवाप्नुयात्॥

[वाल्मीकि रामायणम्]

परमेतादृशान्युपाख्यानानि कस्यचित्कालनिर्णये प्रमाणत्वेनोपात्तुं न पर्य्याप्तानि नापि युक्तानि।

न्यायदर्शनस्य प्रसिद्धा आचार्याः

न्यायदर्शनस्य प्रादुर्भावः प्रायशो वर्षाणां सहस्रद्वयीमत्येति। विक्रमस्य पञ्चमशतकादारभ्याद्यपर्यन्तं न्यायदर्शनस्य विमला धाराऽनवच्छिन्नप्रवाहेण प्रवृत्ता आस्ते। कालान्तरेण सा धारा द्वेधा विभक्ता। महर्षिगौतमोपज्ञा प्राचीनन्यायपदेन व्यपदिश्यते, अपरा श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायप्रवर्त्तिता नव्यन्यायपदेन विभूष्यते। प्राचीनन्यायस्यारम्भकालः बुद्धकालात्प्राग्भवः परं क्रमबद्धा न्यायपद्धतिस्तु बौद्धधर्मोदयकाले प्रादुर्भूता। मौलिकाः सिद्धान्तास्तु प्राक्क्रीस्तीयतृतीयशताब्द्यां समीचीनतया प्रतिष्ठामधिगताः। नव्यन्यायस्य प्रारम्भः त्रयोदशशतके सम्भाव्यते।

वात्स्यायन —न्यायदर्शनस्य सर्वप्रथमो भाष्यकारः श्रीवात्स्यायनो नाम मुनिः न्यायसिद्धान्तानां गूढं रहस्यमुद्घाटयितुं महोच्चपदमधिकरोति ।

उद्योतकर —अयमतीव प्रतिभाशाली, मेधावी, कुशाग्रबुद्धिः, तार्किकशिरोमणिश्चासीत् । दिङ्नागस्य कुतर्कान् खण्डयितुं, न्यायशास्त्रस्य च निर्दुष्टतां मण्डयितुं न्यायवार्त्तिकाख्यं बृहत्प्रबन्धमुपबबन्ध । सुप्रसिद्धः संस्कृतगद्यकविः सुबन्धुः स्वरचितवासवदत्तायां 'न्यायसङ्गतिमिव उद्योतकरस्वरूपा' मित्युल्लिख्य नूनमुद्योतकरस्य समस्ते न्यायसंसारे विमलां कीर्तिमप्रख्यापयामास । यद्यपि धर्मकीर्तिनाम्ना महाविदुषा दिङ्नागीयसूत्रेषु प्रत्यक्षलक्षणे 'प्रत्यक्षं कल्पनापोढ' मित्यत्र 'अभ्रान्त' मिति पदमायोज्य प्रबलखण्डननिस्त्रिंशात्परिरक्षणं कृतम्, तथापि न शशाक स सर्वतोभावेन दिङ्नागं परित्रातुम् । एतेन षष्ठशतकस्य मध्यभागसम्भूतस्य सुबन्धोः सप्तमशताब्द्याः द्वितीयभागस्थितिजुषो धर्मकीर्तेश्च उद्योतकरस्य पूर्वतनत्वमुपपादितम्भवति । वस्तुतो दिङ्नागीयप्रबलान्धोपप्लवे निष्प्रभीकृतायां न्यायविद्यायां पुनरप्युद्योतकरत्वादसौ उद्योतकरः सञ्जातोऽन्वर्थनामा । न्यायवार्त्तिकाख्योऽयं ग्रन्थः प्रणेतुः प्रौढपाण्डित्यं प्रकाशयति । न्यायवार्त्तिकस्य प्रखरा तर्कप्रणाली तर्कविदां समाजे कामप्यपूर्वां प्रतिष्ठामवगाहते ।

वाचस्पतिमिश्र —महामेधावी किलायं तार्किकाग्रणीर्वाचस्पतिमिश्रः स्वजन्मना मिथिलामलञ्चकार । श्रीमिश्रप्रणीतेन न्यायसूचीनिबन्धेनावगम्यते विक्रमस्य ८९८ तमेऽब्दे सञ्जातः, यथा चायं स्वयमाह—

'न्यायसूचीनिबन्धोऽसौ, अकारि विदुषां मुदे ।
श्रीवाचस्पतिमिश्रेण, वस्वङ्कवसु (८९८) वत्सरे ॥'

अनेन खलु महाविदुषा वैशेषिकदर्शनं विहाय सर्वेष्वेव दर्शनेषु अतिपाण्डित्यपूर्णा प्रमाणभूता सुविस्तृता टीका आटीकिता । प्रगाढपाण्डित्यगुणगरिम्णैवासौ 'सर्वतन्त्रस्वतन्त्रे' ति पदेन सस्मियते । उद्योतकरकृतन्यायवार्त्तिकस्य तात्पर्यटीकामालिख्य तार्किकलोकस्य महान्तमुपकारं चकार । जटिलतर्कतमसि निगूढान्पदार्थान् ऽमिनाभयाऽप्रतिमप्रतिभाप्रभया समुद्भावयामास । पदे-पदे प्रकीर्णमस्य प्रातिभज्योतिःस्फुलिङ्गजातं कस्य तार्किकस्य चेतो न चमत्करोति । तात्पर्यटीकाया औज्ज्वल्यमालोक्य तार्किका अमुं 'तात्पर्याचार्य' इति पदेनाभिनन्दयामासुः । न्यायमञ्जरीकारो जयन्तभट्टो न्यायमञ्जर्याम् 'आचार्यास्तु' इत्यनेन पदेन वाचस्पतिमेवानुस्मरति । अतो जयन्तभट्टात्पूर्वकालभवोऽयमिति सुतरामनुमातुं पार्यते । एतेन जयन्तभट्टसदृशा विद्वांसोऽपि वाचस्पतिमिश्रप्रकाण्डपाण्डित्ये श्रद्दधते स्म इत्यपि सुतरां ध्वन्यते । वस्तुतः तार्किकमण्डलाखण्डलानां वाचस्पति-

मिश्रमहोदयानां वैदुषीवैभवं नापेक्षते किमपि वर्णनम्। यं खलु चक्षुष्मद्भिर्वाचस्पतिलेखिन्युद्गता न्यायकणिका–तत्त्वसमीक्षा–तत्त्वबिन्दु–सांख्यतत्त्वकौमुदी–भामती–योगतत्त्ववैशारदी–न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकाप्रभृतयः सुप्रसिद्धा ग्रन्था नयनसरणिमवतारितास्त एवात्र प्रमाणम्।

जयन्तभट्टः—न्यायमञ्जरीप्रणेता पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीचन्द्रपण्डितस्य तनूजन्मायं किल जयन्तभट्टो नाम परमपण्डितः। न्यायमञ्जर्याः पर्यवसाने भट्टः स्वयमुपश्लोकयति —

'वादेष्वाप्तजयो जयन्त इति यः ख्यातः सतामग्रणी–
रन्वर्थो नववृत्तिकार इति यं शंसन्ति नाम्ना बुधाः।
सूनुर्व्याप्तदिगन्तरस्य यशसा चन्द्रस्य चन्द्रत्विषा,
चक्रे चन्द्रकलावचूडचरणाध्यायी स धन्यां कृतिम्॥

न्यायमञ्जर्यां वाचस्पतिमिश्रानन्दवर्द्धनाचार्ययोर्नामोल्लेखेन सुतरामिदमनुमातुं शक्यते यन्नवमशताब्द्या उत्तरार्धभाग एवास्य स्थितिकालः। अनेन गौतमसूत्रेषु तत्तद्गूढरहस्यमुद्घाटयितुं विरोधिनां मतव्रातं निराकर्तुं विशेषतः चार्वाक-बौद्ध-मीमांसा वेदान्तप्रभृतीनां सिद्धान्तान् खण्डयितुमेषा प्रमेयबहुला वृत्तिरारचिता। यद्यपि सर्वाणि गौतमसूत्राणि तु नामग्राहं न व्याख्यातानि, तथापि तात्पर्यतः सर्वाणि समुद्भासितरहस्यानि सुनिपुणं निष्पादितानि। वादिनां विप्रतिपत्तिनिरासो यादृशोऽत्र विहितः न तादृशः क्वचिदन्यत्रोपलभ्यते। श्रीजयन्तभट्टेन न्यायकलिकानामाऽन्योऽपि न्यायपदार्थनिरूपणपर एको ग्रन्थः प्रणीतः, [redacted] च काश्यां मुद्रितः सम्प्रत्युपलभ्यते।

उदयनाचार्यः—अस्य तर्कधुरन्धरस्य उदयकालो दशमशतकोत्तरार्धभागः। तथा हि —

तर्काम्बराङ्कप्रमितेष्वतीतेषु शकान्ततः।
वर्षेषूदयनश्चक्रे सुबोधां लक्षणावलीम्॥

९८४ खीस्ताब्द एवाऽस्य लक्षणावल्या निर्माणकालः। उदयनाचार्यविरचितौ [redacted] सन्दर्भावनीव प्रसिद्धौ—१ बौद्धधिक्कारापरनामा 'आत्मतत्त्वविवेकः', २ 'न्यायकुसुमाञ्जलिः' श्चेति। तत्रापि प्रथमे क्षणभङ्ग-शून्यवादयोः प्रखरं खण्डनं विधाय न्यायसम्मतस्यात्मतत्त्वस्य यथार्थनिरूपणं विहितम्। कुसुमाञ्जलिस्तु यस्य ग्रन्थस्रजि मध्यमणिरिवाऽवभासमाना विलसति। अस्यामनीश्वरवादिसिद्धान्तानां प्रखरतरखण्डनं विधाय ईश्वरवादमण्डनमतीव मार्मिक-

तया यत्कृतं तत्तस्य कार्यमपि अलौकिकीं प्रतिभामाविष्करोति। ईश्वरसिद्धिविषये कुसुमाञ्जलिसदृशं तर्कप्रमाणसम्वलितं नान्यद् ग्रन्थरत्नं न्यायसाहित्ये सुलभम्।

गङ्गेशभट्टः—अनुभवतः श्री उदयनाचार्यस्य किञ्चित्कालानन्तरमेकोऽन्यो नैय्यायिकचूडामणिः गङ्गेशोपाध्यायो नाम स्वजनुषा मिथिलां विभूषयामास। गङ्गेशोपाध्याय एव नव्यन्यायस्य प्रवर्त्तकः। 'तत्त्वचिन्तामणि' रस्याभिनवयुगप्रवर्त्तको ग्रन्थः। अनेन नव्यदर्शनधुरन्धरेण विचारपरिष्कारार्थं भाषायाम् अवच्छेदक-अवच्छेद्य—निरूपक-निरूप्य—अनुयोगि प्रतियोगिपदावलीं सन्निवेश्य यच्चमत्कारपूर्णं परिष्कारः प्रदर्शितः स कस्य तार्किकस्य कौतूहलं नातनोति। गङ्गेशोपाध्यायेनैव स्वग्रन्थे खण्डनखण्डखाद्यकृतः श्रीहर्षस्य द्वादशातमशतकोद्भवस्य सिद्धान्तखण्डनं विहितम्। त्रयोदशतमशतकान्तिमभागसम्भवस्य श्रीपक्षधरमिश्रस्य 'आलोका' ख्यया 'तत्त्वचिन्तामणि' टीकया सुतरां ज्ञायते प्रतिपत्तुं यत् श्रीहर्षपक्षधरमिश्रयोर्मध्यगत एव त्रयोदशशताब्द्या आरम्भकालः एवास्य प्रादुर्भावकालः। जयदेवापरनामधेयस्य पक्षधरमिश्रस्य विषये तदानीन्तनविद्वन्मण्डलीषु प्रवाद एष प्रचलति स्म यत् पक्षधरप्रतिस्पर्द्धी कश्चिद् विद्यते —

'शङ्कर-वाचस्पतयो शङ्कर-वाचस्पती उभौ।
पक्षधरप्रतिपक्षी लक्ष्यीभूतो न भूतले क्वापि॥

एवं प्रायशः शतकद्वयवर्षपर्यन्तं मिथिलाभूमण्डलं न्यायविद्यायाः केन्द्रीभूतं व्यराजत। तदनु पञ्चदशतमशताब्द्यां बङ्गप्रदेशे नवद्वीपे नव्यन्यायस्य विद्यापीठं स्थापितं। षोडशतमा सप्तदशतमा च शताब्दी नव्यन्यायस्य स्वर्णयुगत्वेनाख्यायेते। खल्वस्मिन्नेव स्वर्णयुगे बङ्गदेशसमुद्भवैः नव्यनैय्यायिकैः तादृशाः प्रौढाः ग्रन्था विरचिता यैर्नवद्वीपः प्रतिष्ठायाः परां कोटिमवाप। सा खलु अद्यापि अनवच्छिन्नरूपेण वरीवर्त्ति।

वासुदेव सार्वभौम—एषु नैय्यायिकप्रवरेषु सर्वप्रथमः खलु वासुदेवसार्वभौमः। अस्य स्थितिकालः पञ्चदशतमशताब्द्याः अन्तिमः षोडशतमशताब्द्याश्चारम्भकालः। रघुनाथशिरोमणिभट्टाचार्यसदृशः बङ्गदेशीयतार्किकधुरन्धरः वासुदेवसार्वभौमस्य शिष्यश्रेण्यां स्थितः प्रमुखः शिष्यः आसीत्।

रघुनाथतर्कशिरोमणिः—बङ्गदेशीयनैय्यायिककुलललामभूतेषु विद्वत्सु नव्यन्यायधुरन्धरस्य श्रीरघुनाथतर्कशिरोमणेः कोऽपि प्रतिस्पर्द्धी नासीत्। अस्याऽनन्यसाधारणां तर्कचातुरीमवलोक्यैव तु 'तर्कशिरोमणि' रिति पदेनासौ विभूषितः। अस्य श्रेष्ठतमा कृतिः गङ्गेशोपाध्यायस्य तत्त्वचिन्तामणौ कापि विवरणात्मिका विवेचनात्मिका च 'दीधिति'ख्याख्या प्रगाढपाण्डित्यपूर्णा टीका, या काला-

न्तरे मूलग्रन्थवत् पाण्डित्यस्य निकषप्रायतां गता । भूम रघुनाथतर्कशिरोमणे 'दीधितिः' नव्यन्यायनभोमण्डले सहस्रदीधितिरिवाद्य विराजते ।

मथुरानाथ—रघुनाथतर्कशिरोमणि शिष्यपरम्परायां सर्ववागीशे मथुरानाथ सर्वश्रेष्ठ । स एव तर्कशिरोमणि आलोक-चिन्तामणि-दीधितिप्रभृतिषु ग्रन्थेषु गूढार्थप्रकाशिनीं रहस्याख्यां टीकामुट्टङ्क्य महतीं प्रतिष्ठां प्राप ।

जगदीश भट्टाचार्य—तदनन्तरं नवद्वीपस्य सर्वथाऽलंकारभूतेन जगदीशभट्टाचार्येण दीधिति-सन्दर्भे एका प्रामाणिकी टीकाऽऽटीकिता या लघु जागदीशीति नाम्ना विख्याता । शब्दशक्तिप्रकाशिकाख्योऽस्यापरो महान् सन्दर्भ । अयं खलु विद्वन्मण्डले महीयसीं प्रतिष्ठामाप । यत्रेदमुपश्लोकितम्भवति :—

'जगदीशस्य सर्वस्वं शब्दशक्तिप्रकाशिका ।' इति

गदाधर भट्टाचार्य—नव्यन्यायप्रसरे मथुरानाथ, जगदीश, गदाधर इति रत्नत्रयस्वरूपा बङ्गीयनैय्यायिकत्रयी नितीव प्रथिता । गदाधरस्य प्रादुर्भाव-काल सप्तदशशतकशताब्द्या क्वचिदन्तरभूत् । अस्य सुप्रसिद्धा बृहत्काया रचना गादाधरी नाम । अनेन तार्किकमूर्धन्येन प्रायश. द्विपञ्चाशत् (५२) सख्याका मौलिका ग्रन्था रचिता । येषु व्युत्पत्तिवाद-शक्तिवादौ परमप्रसिद्धौ । एषु सर्वेषु विद्वत्समाजोऽद्यापि बह्वादरो दृश्यते ।

नूनं तत्त्वचिन्तामणि, दीधिति, जागदीशी, गादाधरी चेति चत्वारि ग्रन्थरत्नानि नव्यन्यायप्रसरे महोज्ज्वलानि रत्नानीवाभान्ति ।

नव्यन्याय

इदञ्च न्यायदर्शनं प्राचीन-नव्यभेदेन द्वेधा विभक्तम् । तत्र प्राचीनन्यायविषये किञ्चिदिव समासत तत्स्वरूपप्रतिपत्त्यर्थं प्राङ्निर्दिष्टम् । अधुना नव्यन्यायविषये किञ्चिद्विविच्यते । प्राचीनन्यायप्रतिपादिताना षोडश-पदार्थाना द्रव्यादिसप्तपदार्थेष्वेवान्तर्भाव विभाव्य प्रमाणान्येव विशेषत परिष्कृता-नि । प्राचीनन्यायाङ्गीकृताना प्रत्यक्षादिप्रमाणानामेवाऽत्र मूलङ्कष विवेचनम् । चेत्प्राचीनन्याय प्रमेयशास्त्र नव्यन्यायश्च प्रमाणशास्त्रमित्यप्युच्येत तर्हि न कापि विप्रतिपत्ति । नव्यन्याये परिष्कृतस्याप्यतिपरिष्कृतित्वसम्पादनाय, अवच्छेदकावच्छिन्नादिप्रयोगो बाहुल्येनोपलक्षित । नव्यन्यायप्रवर्तका बहव आचार्या अभूवन् । परन्तु तेषु गङ्गेशोपाध्याय सर्वमूर्धाभिषिक्त खीस्त १२०० शतकसम्भव । एतद्विरचित 'तत्त्वचिन्तामणि' समाख्यो ग्रन्थ निखिलनव्यन्याय-साहित्ये मौलायते । गङ्गेशोपाध्यायो मिथिलायां लब्धजन्मा द्विजन्मा प्रकाण्डपाण्डि-

त्यमण्डितः परमतर्कपण्डित आसीत्। यद्यमुमेव नव्यन्यायप्रसरस्यादिजनकत्वेन विभावयेम तर्हि न काप्यन्युक्तिः। तदनु, षोडश (१६) तमशताब्द्या श्रीपक्षधरमिश्रस्य मैथिलविदुषः शिष्येण वासुदेवसार्वभौमेन वङ्गदेशीयप्रधानविद्यापीठे नवद्वीपे 'तत्त्वचिन्तामणि' ग्रन्थस्य तत्रत्याध्ययनाध्यापनसरणौ निवेश्य प्रचुरः प्रसारो व्यधायि। एवं मिथिला नवद्वीपश्चैतद्द्वयं नव्यन्यायस्य प्रधान केन्द्रं समपद्यत, तदनु जले तैलविन्दुन्यायेन नव्यन्यायः सर्वत्र महाराष्ट्रे मद्रजे, काश्मीरे शनैः शनैः प्रसृतिमवाप्य समस्ते भारते वर्षे प्रसिद्धि गत.। एष 'तत्त्वचिन्तामणि' ग्रन्थ निशतपृष्ठैर्निवद्धः मूलरूपेण। विश्वसाहित्ये अस्य ग्रन्थस्य यावत्संख्याकाष्टीका. वदुदङ्किता, न तावत्सङख्याका. कस्यापि ग्रन्थस्योल्लिखिता दृश्यन्ते। एतावतैवास्य लोकप्रियत्वं, जटिलत्वं, रहस्यमयत्वं गम्भीरत्वञ्चोपोद्वलितं भवति।

ताः सर्वाष्टीकाः सम्मिलिताः परिगणिताश्च लक्षावधिपृष्ठसंख्या संस्पृशन्ति, इति कस्य कौतूहलं नोपजनयेत्।

तदेव प्राचीन-नव्यन्याययोर्भेदो न केवलं कालकृत पौर्वापर्यसवलितः किन्तु पद्धतिकृतोऽपि स भेदः। प्राचीनन्यायत्वेन, भगवद्गौतममुनिपादैर्विरचितं सूत्रात्मकं न्यायशास्त्रम् एवं सूत्रपद्धतिमपेक्ष्य प्रवृत्तानि वात्स्यायनभाष्यवृत्तिपराणि च व्याख्यानानि सङ्गृह्यन्ते। नव्यन्यायत्वेन च पुनः सूत्रपद्धतिमुपेक्ष्य स्वतन्त्ररूपेण न्यायप्रोक्ताशयमादाय विशदीकृता. सन्दर्भा नव्यन्यायपदेन व्यपदिश्यन्ते। यथा व्याकरणे, पाणिनिमुनिकृताष्टाध्याय्याः सूत्रक्रममपेक्ष्य ये वृत्तिरूपाः काशिकादि-सन्दर्भाः पतञ्जलिमुनिकृतञ्च महाभाष्यादिकं तत्सर्वं प्राचीननाम्ना प्रसिद्धम्। पाणिनीयसूत्रनिरपेक्षाणि तद्विषयवंशद्यविधायकानि भट्टोजिदीक्षितादिविरचितानि कौमुद्यादीनि च यानि ग्रन्थरत्नानि तानि नव्यव्याकरणरूपेणैव परिगृह्यन्ते।

नव्यन्यायाविर्भावकालः

अस्य नव्यन्यायस्याविर्भावकालः ईस्तवद्वादशशताब्द्या आरभ्य त्रयोदशतमशताब्दीपर्यन्तमेव विभाव्यते। अस्मिन् काले एव नव्यन्यायस्य प्रचारः मिथिलाया नवद्वीपे च सञ्जातः। नव्यन्यायवलादेव चार्वाक-बौद्ध-जैनसिद्धान्ताना परिपूर्णो निरासः सम्पन्नः इति निर्विशङ्कम्।

नव्यन्यायसाहित्यम्—नव्यन्यायस्य प्रमुखा ग्रन्था—व्युत्पत्तिवाद, शक्तिवाद, गादाधरी, जागदीशी, मुक्तावलि, दिनकरी, रामरुद्री, अवच्छेदकत्वनिरुक्ति, सव्यभिचारपरिष्कार इत्याद्या अनेके ग्रन्था दर्शनसाहित्ये समुल्लसन्ति।

अथेतर्हि न्यायदर्शनस्य विशिष्टा वादा सग्रहेण प्रदर्श्यन्ते । न्यायनयेन जीवात्म-परात्मनोर्भेद जीवात्मना नानात्वम् । मनस इन्द्रियत्वमभौतिकत्व स्वतन्त्रसत्ताकत्व ज्ञानयौगपद्यव्यवच्छेदहेतुकाणुत्व सुखदु खाद्युपलब्धिसाधनत्वम् । दु खात्यन्तनिवृत्तिर्मोक्ष । तदुपायस्तु मिथ्याज्ञानापाय । सृष्ट्यारम्भका परमाणव । तत्रेश्वरस्य निमित्तकारणत्वम् । ईश्वरेच्छयैव परमाणुषु क्रियोत्पत्ति । तया क्रियया यथावसर सयोगविभागाभ्या सृष्टेरुत्पत्तिप्रलयौ । असत्कार्यवाद । असदुत्पद्यते, उत्पन्न विनश्यतीति सिद्धान्तात् प्रागभावप्रतियोगित्वरूपकार्यलक्षणाच्च । उत्पत्ते पूर्वं कार्यस्य प्रागभाव इत्ययमसत्कार्यवाद इति निष्कर्ष । शब्दानाञ्च नित्यत्वमिति दिक् ।

नैय्यायिकप्रशसा

मोह रुणद्धि विमलीकुरुते च बुद्धि,
सूते च सस्कृतपदव्यवहारशक्तिम् ।
शास्त्रान्तराऽभ्यसनयोग्यतया युनक्ति,
तर्कश्रमो न तनुते किमिहोपकारम् ॥

श्राय काव्यंगमितवयस पाणिनीयाम्बुराशे,
सारज्ञस्याप्यपरिकलितन्यायशास्त्रस्य पुस ।
वादारम्भे वदितुमनसो वाक्यमेक सभाया,
भ्रष्टा जिह्वा भवति कियती पश्य कष्टामवस्थाम ॥

अपरीक्षितलक्षणप्रमाणै-रपरामृष्टपदार्थसार्थतत्त्वै ।
अवशीकृतजैत्रयुक्तिजालै रलमेतै रनधीततर्कविद्यै ॥
ज्ञानाब्धिरक्षिचरण कणभक्षकश्च,
श्री पक्षिलोप्युदयन स च वर्धमान ।
गङ्गेश्वर शशधरो बहवश्च नव्यर,
पर्यच्छिन्दत इमे हृदयान्धकारम् ॥

नैय्यायिकाना निन्दा च

प्रशसावन्नैयायिकाना निन्दाऽपि विनोदावहा । साऽपि रसिकै रास्वाद्यताम
धर्मब्रह्मविचारणो विजहतो भोगापवर्गप्रदौ,
घोषवञ्चनकण्ठशोषफलक कुर्वन्त्यमी तार्किका ।
प्रत्यक्ष न पुनाति नापहरते पापानि पीलुच्छटा-
व्याप्ति नावति नैव पात्यनुमितिर्नो पक्षता रक्षति ॥

हेतुः कोऽपि विशिष्टयोरनुमितौ न ज्ञातयुग्मं मरु—
द्वाचो नेति च मोघवादमुखरा नैय्यायिकाश्चेद् बुधाः।
मेषस्याण्डमियत्फलं वलिभुजो दन्ताः कियन्तस्तये-
त्येवं सन्ततचिन्तनैः श्रमभुजो न स्युः कथं पण्डिताः॥

न जिघ्रत्याम्नायं स्पृशति न तदङ्गान्यपि सकृत्।
पुराणं नादत्ते न गणयति किं च स्मृतिगणम्॥
रठन् शुष्कं तर्कं परपरिभवार्थैर्वितभिरसौ-
नयत्यायुः सर्वं निहतपरलोकार्थयतनः॥

प्रयत्नैरस्तोकैः परिचितकुतर्कप्रकरणाः
परं वाचो वश्यान् कतिपयपदौघान् विदधतः।
सभायां वाचाटाः श्रुतिकटु रटन्तो घटपटान्
न लज्जन्ते मन्दाः स्वयमपि तु जिह्रेति विबुधः॥
अहो! कीदृशोऽयं हृदयङ्गमो वाग्विलासः? इति दिक्।

अथ वैशेषिकदर्शनम्

वैशेषिकदर्शनस्य प्रणेता तत् प्राचीनता च—न्यायवैशेषिकयो वैशेषिकस्यैव प्राचीनत्वम्—वैशेषिकमिति सज्ञायां हेतु—वैशेषिकसाहित्यम्—प्रतिपाद्या विषया—निःश्रेयसम्—अभाव—द्रव्याणि—तमसो न द्रव्यान्तरत्वम्—शक्ति-सादृश्ययोरपि न द्रव्यान्तरत्वम्—गुणा—कर्माणि—सामान्यम्—विशेष—समवाय वैशेषिकपरिशिष्टम् ।

वैशेषिकदर्शनस्य प्राचीनत्वम्

वैशेषिकदर्शनमिदं भगवन्महर्षिकणादमुनिपादैः प्रणीतम् । स किलायं महर्षिः कश्यपगोत्रोत्पन्नत्वात् काश्यपनाम्नाऽपि जेगीयते—'विरुद्धासिद्ध-सन्दिग्ध-मलिङ्गं काश्यपोऽब्रवीत् ।' इति । अयमेव मुनिः औलूक, उलूकश्चाप्याख्यायते । सर्वदर्शनसंग्रहकारैस्तु वैशेषिकदर्शनस्योल्लेख. औलूक्यदर्शननाम्नैव कृत. । अमुमेव महर्षि केचन कणभुक्-कणभक्षनाम्नाऽप्यामनन्ति । तदेव सोऽयं महर्षि. अतीव प्राचीनः प्रतीयते । किञ्च, महाभारतेऽपि भीष्मपर्वणि तावदुलूकनाम्नो महर्षे-र्वर्णनमवलोक्यते । 'न वयं षट्पदार्थवादिनो वैशेषिकवत्' इति सांख्यसूत्रादपि अस्य पूर्वकालभवत्वमवगम्यते । एवं 'महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम्' इत्यादि ब्रह्मसूत्रपर्यालोचनाद् व्याससूत्रेभ्योऽपि पूर्वमेतद् दर्शनं प्रणीतमनुमीयते । किञ्चास्मिन् दर्शने न्यायदर्शनवत् शब्दानामुत्पत्तिविनाशवत्त्वं सिद्धान्तितम् । सोऽयं सिद्धान्तो जैमिनिमुनिपादैरध्वरमीमांसायां 'कर्मैके तत्र दर्शनात्' इत्यादिसूत्रै-र्महता समारम्भेण निराकृतः । एतेनापि पूर्वमीमांसादर्शनादस्य प्राचीनत्वं सम्भव-त्युपोद्बलितुम् ।

न्यायवैशेषिकयोः वैशेषिकस्यैव प्राचीनत्वम्

अपि च समानतन्त्रयोरनयोः न्यायवैशेषिकयोः वैशेषिकस्यैव प्राचीनतरत्व-मुद्भाव्यते । वैशेषिके याऽनुमानप्रणाली संक्षेपेण प्रदर्शिता सैव न्याये महता विस्तरेणोपदिष्टा । अपिच, हेत्वाभासा अपि वैशेषिकेण त्रय एव निरूपिता । न्याये च पुनः पञ्चैव ते सप्रपञ्चमुदञ्चिताः । चेदिदं वैशेषिकं भवेन्न्यायदर्शनतः उत्तरकालभवं, तर्ह्यवश्यं हेत्वाभासानां पञ्चत्वं निराकृत्य त्रित्वमेव तेषा-मनेन सोपपत्तिकं व्यवस्थापितं स्यात् । न च तथाऽस्ति, तस्मान्न्यायदर्शनतोऽपि प्राग्भवत्वमेवास्योपपद्यते । अत महर्षिणा गोतमेन भगवत्कणादमुनिपादक्षुण्णां प्रणालीमेवोत्तरकाले सम्यक् संशोध्य विशदीकृत्य च न्यायरूपेण सा पुनरुपनिबद्धा इति निर्विशङ्कं शक्यते समुपपादयितुमिति कालविद आकलयन्ति ।

'वैशेषिक' संज्ञायां हेतुः

दर्शनान्तरैः विसदृशतया 'विशेष' नामानं पदार्थमङ्गीकृत्य प्रवर्तमानत्वाद् वैशेषिकमित्यभिधानमस्य चारितार्थ्यमश्नुते। विशेषत्वञ्च नाम नित्यद्रव्यवृत्तित्वे सति व्यावर्तकत्वम्। घटादीनां द्व्यणुकपर्यन्तानां तत्तदवयवभेदात् परस्परं भेदः परमाणूनां च परस्परभेदको विशेष एव। स तु स्वत एव व्यावृत्तः। तत्र विशेषान्तरापेक्षा नास्ति। विशेषस्तु नित्यद्रव्यवृत्तिकः अतएव स नित्य इति। परमेष विशेषपदार्थः दर्शनान्तरैर्न स्वीकृतः। तदेतस्य 'विशेष'पदार्थस्य प्रतिपादनादेवाऽस्य 'वैशेषिकमि'ति संज्ञा।

सप्तत्युत्तरत्रिशत(३७०)सूत्रैर्निबद्धं दशाध्यायात्मकमिदं दर्शनम्। प्रत्यध्यायञ्च द्वे-द्वे आह्निकेऽनुस्यूते। तत्र प्रथमेऽध्याये समवेताऽशेषपदार्थकथनम्। द्वितीयाऽध्याये द्रव्यनिरूपणम्। तृतीयेऽध्याये चात्माऽन्तःकरणयोर्निरूपणम्। चतुर्थेऽध्याये शरीरतत्प्रभेदविवेचनम्। पञ्चमाध्याये कर्मनिरूपणम्। षष्ठेऽध्याये श्रौतधर्मविवेचनम्। सप्तमेऽध्याये गुण-समवाययोः प्रतिपादनम्। अष्टमेऽध्याये ज्ञानोत्पत्तिनिदानादिनिरूपणम्। नवमेऽध्याये प्रागभावादिप्रतिपादनपूर्वकं लैङ्गिकविज्ञानप्रतिपादनम्। दशमाऽध्याये च पुनः आत्मगुणभेदप्रतिपादनम्।

दर्शनमिदं सर्वदर्शनोपकारकत्वात् प्रधानं पदं जुषतेऽखिलेऽपि दर्शनप्रपञ्चे। नूनमस्य काणादशास्त्रस्य सर्वशास्त्रोपकारकत्वमभ्युपगतवता सूक्तिरियं सर्वथा सामञ्जस्यमश्नुते यत्:—

'काणादं पाणिनीयञ्च सर्वशास्त्रोपकारकम्।'

शब्दस्य याथार्थ्यनिर्णये यथा पाणिनीयं परमं प्रामाण्यं भजते तथैव पदार्थस्वरूपनिर्णये काणादशास्त्रमित्यत्र न सन्देहलवः।

वैशेषिक-साहित्यम्

द्विविधा हि वैशेषिकस्य व्याख्यानसरणिः। एका सूत्रव्याख्यान रूपा, अपरा पदार्थव्याख्यानरूपा। तत्र प्रथमा श्रेणीमवलम्ब्य तु रावणप्रणीतं भाष्यं, भारद्वाजीया वृत्तिश्चेति द्वे प्राचीनतरे। शङ्करमिश्रकृत उपस्कारोऽपि प्राचीनः। जयनारायणभट्टाचार्यविरचिता कणादसूत्रवृत्तिः, चन्द्रकान्तभट्टाचार्यप्रणीतं वैशेषिकभाष्यञ्चाधुनिके। कणादसंप्रदायेऽपि वैशेषिकदर्शने कश्चिन्निबन्धोऽनुश्रूयते, स खलु भाष्यव्याख्यानरूप उत सूत्रव्याख्यानरूप इति तदनुपलम्भान्न निर्धारयितुं पार्यते।

द्वितीयश्रेण्यामुन प्रशस्तपादभाष्यस्य व्याख्यानानि। व्योमशिवाचार्यविरचिता व्योमवती, श्रीधराचार्यविरचिता न्यायकन्दली, उदयनाचार्यकृता किरणावली, श्रीवत्साचार्यप्रणीता लीलावती, जगदीशभट्टाचार्यकृता भाष्यसूक्ति, शङ्करमिश्रविरचित कणादरहस्यम्, पद्मनाभमिश्रकृत सेतु, मल्लिनाथसूरिकृत भाष्यनिकष।

अपराणि च भूयांसि व्याख्यानानि आसां टीकानामपि सन्ति। तद्यथा—उदयनाचार्यप्रणीताया किरणावल्या १. वर्द्धमानोपाध्यायकृत प्रकाश, २ पद्मनाभमिश्रकृत किरणावलीभास्कर।

एवमेव किरणावली प्रकाशस्य व्याख्या—१ भागीरथठक्कुरविरचिता प्रकाशिका, २ रुचिदत्तकृता विवृति, ३ रघुनाथशिरोमणिकृता किरणावलीप्रकाशविवृति, ४ मथुरानाथकृत किरणावलीप्रकाशविवृतिरहस्यम्, ५ रुद्रन्यायवाचस्पतिभट्टाचार्यविरचिता किरणावलीप्रकाशविवृति-भावप्रकाशिका। रामकृष्णकृता, जयरामभट्टाचार्यप्रणीता च केचिदपरे टीके।

न्यायकन्दल्याश्च—१ राजशेखरजैनाचार्यविरचिता पञ्जिका, २ पद्मनाभविरचिता कन्दलीसाराख्या।

इत्यादीन्यनेकानि ग्रन्थरत्नानि वैशेषिकसाहित्यमलङ्कुर्वन्ति। तदेव वैशेषिकदर्शनस्य महीयान् विस्तर। सक्षेपतोऽत्रायस्तान्निर्दिश्यते—

प्रशस्तपादाख्य ह्यस्य सुप्रसिद्ध भाष्यम्। वैशेषिकसिद्धान्तनिरूपकेषु सन्दर्भेषु प्रशस्तपादाख्य भाष्य सर्वमूर्द्धन्यत्वेन वरीवर्त्ति। वस्तुतस्तु नेद भाष्यपदेन व्यपदेश्यम्, यत अस्मिन ग्रन्थे ग्रन्थकृता स्वातन्त्र्येण वैशेषिकसिद्धान्ताना धारीकृत्य तदुपपत्तय प्रामाणिकतया प्रदर्शिता न तु भाष्य[1]रूपेण। तत्रापि सविशेष परमाणुवाद, जगत उत्पत्ति प्रलयौ, प्रमाणानां गुणानाञ्च विशद विवेचनमुट्टङ्कितम्। विद्वद्वरवसुबन्धुकृतेनास्य खण्डनोपलम्भेन, न्यायदर्शनभाष्ये चास्य सिद्धान्तोपपादनेन वसुबन्धु-वात्स्यायनयोरस्य प्राक्तनत्व न कस्य कालविदो बुद्धिपथमवतरेदिति।

एतत्प्रशस्तपादमाधारीकृत्य केनापि चन्द्राचार्यनाम्ना महाविदुषा 'दशपदार्थी' त्याख्यो बृहत्सन्दर्भो व्यरचि। यस्मिन् हि तेन द्रव्य, गुण, कर्म, सामान्य,

---

१. ये केचन प्रशस्तपादाभिध स्वतन्त्र व्याख्यानमस्य भाष्यतया व्यवहरन्ति तन्न पेशलम्—"सूत्रार्थो वर्ण्यते येन, पदै सूत्रानुसारिभि। स्वपदानि च वर्ण्यन्ते, भाष्य भाष्यविदो विदु।" इति भाष्यलक्षणस्य तत्रासङ्गमनात्।

समवायो, विशेषश्चेति षट्पदार्थानतिरिच्य शक्ति, अशक्ति, सामान्यविशेष, अभावश्चेति नवीना अन्येऽपि चत्वारः पदार्थाः स्वीकृताः। चन्द्राचार्योऽयं सप्तमशताब्द्याः पूर्वकालभवः प्रतीयते, यतोऽस्यानुवादः ६४८ तमे ख्रीस्तसम्वत्सरे चीनीभाषायां सम्पादित उपलभ्यते।

अस्मिन् प्रशस्तपादभाष्ये अधस्तादुट्टङ्किताना प्रसिद्धविदुषां टीकाः समुपलभ्यन्ते —

व्योमशिखाचार्यः—व्योमशिखाचार्येति नाम्ना सम्भाव्यते यदसौ महाभागः कश्चन दाक्षिणात्यः शैवधर्माचार्यः। एतद्विरचिता 'व्योमवती'—नाम्नी प्रशस्तपादभाष्यस्य सर्वप्राचीना टीका। श्रीउदयनाचार्येण किरणावल्याम् 'आचार्याः' इति पदेन व्योमशिखाचार्यस्यैव नाम परामृष्टम् एव राजशेखरेण च 'न्यायकन्दल्या' टीकायां टीकाकृत्सु अस्यैव नाम सर्वप्राथम्येन सस्मृतम्। अतोऽस्य दशमशतकात्पूर्वतन एव स्थितिकालः सम्भाव्यते।

उदयनाचार्यः—उदयनाचार्येण भाष्यस्य रहस्योद्घाटनार्थं 'किरणावली' व्याख्या व्यरचि। श्रीधराचार्येण च 'न्यायकन्दल्याम्' उदयनस्य किरणावल्याः पदे-पदे समालोचना कृता। किरणावल्या टीकान्तरेषु वरदराज-वादीन्द्र-वर्द्धनोपाध्याय-पद्मनाभमिश्रमहाभागानामाटीक्ताष्टीका अतिप्रसिद्धा वर्त्तन्ते।

अन्ये चापि बहवो निबन्धा वैशेषिकविशेषज्ञैः प्राणायिषत, तेषां नामग्राहं वर्णनमत्र ग्रन्थविस्तरभिया नोपन्यस्तम्। जिज्ञासुभिः तत्र-तत्रैवानुसन्धेयम्।

वैशेषिकस्य प्रतिपाद्या विषयाः

निःश्रेयसम्—निःश्रेयसमेवास्य शास्त्रस्य प्रमुखो विषयः। तच्च तत्तत्पदार्थस्य विविक्ततत्त्वज्ञानमन्तरा न सम्भवति। शरीरेन्द्रियाद्यखिलाऽनात्मपदार्थविविक्ताऽऽत्मतत्त्वस्य ज्ञानं हि तत्तन्मिथ्याज्ञानस्य प्रतिद्वन्द्वितया निःश्रेयसस्याऽसाधारणहेतुत्वेन सिद्धान्तितमाचार्येण। ते च पदार्था अवान्तरभेदेन बहवः सन्तोऽपि मुख्यतः षडेव। तत्रापि मुख्यास्तु त्रय एव—द्रव्य, गुणाः, कर्म चेति। सामान्य-विशेष-समवाया इति त्रयस्तु गौणा एव। एतेष्वेव षट्पदार्थेषु सर्वेषां पदार्थान्तराणामन्तर्भावः। तस्माद् एषां षण्णां पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वस्य ज्ञानात् निःश्रेयसाधिगमः। तथा च सूत्रयत्याचार्यः —

'धर्मविशेषप्रसूताद् द्रव्य-गुण-कर्म-सामान्य-विशेष-समवायानां पदार्थानां साधर्म्य-वैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः।' (वै० १-१-४)

ये केचनात्र विप्रतिपद्यन्ते यदीश्वरसाक्षात्कार एव मोक्षस्यासाधारणो हेतुः, न तु विविक्तात्मतत्त्वज्ञानमिति, तन्न पेशलम्। विविक्तात्मतत्त्वज्ञानाऽभावे हि ईश्वरसाक्षात्कारस्याऽसम्भवात्, तदभावे चावश्यम्भावात्, अतः आत्मतत्त्वज्ञानमेव मोक्षस्याऽसाधारणहेतुत्वेनोपेयम्। अतएव सांख्य-योग-न्याय-वैशेषिक-मीमांसाख्येषु पञ्चदर्शनेषु महता समारम्भेण तत्तत्पदार्थज्ञानपुरस्सरं सम्यगात्मतत्त्वज्ञानं समर्प्य तदनु उत्तरज्ञानमीमांसाया ब्रह्मजिज्ञासा प्रवृत्ता। षट्पदार्थज्ञानमधियात्मतत्त्वज्ञानस्य हि फलस्वरूपया मिथ्याज्ञाननिवृत्त्या त्रिविधदुःखनिवृत्तौ ब्रह्मसाक्षात्कारात् शाश्वतसुखावाप्तिलक्षणः मोक्षः समवाप्यते इति विवेकः।

अभावः—यच्च केचनात्र प्रत्यवतिष्ठन्ते कथं कणादेन षडेव पदार्थाः सूत्रिताः? कथं न अभावस्यापि सप्तमपदार्थत्वेन संग्रहः कृतः? इति तन्न चारु। कुतः? अभावस्य भावतन्त्रत्वाद् आचार्येण तस्य पृथगुपदेशो न कृतः। नैतावता अभावपदार्थ आचार्यस्य न सम्मत इति वक्तुं पार्यते। यदि अभावः सम्मतो न स्यात् तर्हि तेन नवमाध्यायस्य प्रथमाह्निके 'क्रियागुणव्यपदेशाभावात्प्रागसत्' इत्यादिसूत्रेषु अभावस्योल्लेखो विहितो न स्यात्। एतस्मात् स्पष्टमेतद् ध्वन्यते यदाचार्यस्य अभाव-सद्भावोऽपि सम्मत आसीदिति। तत्रभवान् उदयनाचार्योऽपि किरणावल्यामेतदाशयेनैवाह—

"एतेन भावपदार्था एव प्राधान्येनोपदिष्टा वेदितव्याः। अभावस्तु स्वरूपवानपि पृथङ्नोपदिष्टः प्रतियोगिनिरूपणाधीनत्वात् न तु तुच्छत्वादिति।"

परन्त्वर्वाचीनैर्न्यायविद्भिः अभावपदार्थं पृथक्तया सप्तमपदार्थत्वेनैव स्वीकुर्वन्ति।

सोऽयमभावः चतुर्विधः—प्रागभावः, प्रध्वंसाभावः, अत्यन्ताभावः, अन्योऽन्याभावश्चेति।

तत्र तावत्प्रागभावः[1]। कार्यस्योत्पत्तेः पूर्वो योऽभावः स प्रागभावः। स चानादिः सन्नपि विनाशवान्। विनाशश्च कार्योत्पादरूप एव न कश्चन तदतिरिक्तः। न च कार्यनिवृत्तौ पुनः प्रागभावोत्पत्तिप्रसङ्गः शङ्क्यः। प्रागभावस्य कार्योत्पाद-

समकालावच्छेदेनैव विनाशात् तत्पुनरुपलब्धेरसम्भवाच्च । तस्माद्विनाश्यभावत्वं प्रागभावत्वमिति फलितोऽर्थः ।

उत्पन्नस्य विनाशाद् योऽभावः स प्रध्वंसाभावः । स चोत्पत्तिमानप्यनन्तो न कदाचित्प्रध्वंसमेति । अतो जन्याभावत्वं प्रध्वंसाभावत्वमिति निष्कर्षः ।

यस्तु एकत्र सतोऽर्थस्यान्यत्र त्रैकालिकोऽभाव- सोऽत्यन्ताभावः । स चानादिरनन्तः । न कदाचिदुत्पद्यते न वा कदाचिद्विनश्यति, नित्यत्वात् तस्मान्नित्यसंसर्गाभाव त्वमत्यन्ताभावत्वमिति तत्प्रतिफलितं लक्षणम् ।

त्रयोऽप्यमी अभावाः तद्वादिना संसर्गाभावनाम्नाऽपि संकीर्त्यन्ते ।

अन्योऽन्याभावश्च पुनः, घटः पटो न, पटश्च घटो न इत्याकारको य एकस्याभावस्याऽन्यभावात्मनाऽभावः सोऽन्योन्याभावः । तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभाव इत्यर्थः । केचित्तूपजनापायशालिनं कालविशेषे प्रतीयमानमन्यमेकं सामयिकाऽभावमप्यभ्युपगच्छन्ति । स चोदयनाचार्यस्यात्यन्ताभावानातिरिच्यते । वैशेषिकाणां चेमे चत्वरोऽपि अभावाः पृथक्त्वभेदविशेषत्वाद् गुण एवान्तर्भवन्ति । तस्माद् वैशेषिकाचार्यैरेषोऽभावपदार्थः पृथक्नोपदिष्ट इति ।

तदित्यं द्रव्यादीनां सप्तपदार्थानां साधर्म्य-वैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानस्य हेतुता प्रतिपादिता निःश्रेयसम्प्रति आचार्येण ।

द्रव्याणि

वैशेषिकाणां द्रव्याणि च नवैव :—

'पृथिव्यापस्तेजोवायुराकाशं कालो दिगात्मा मन इति द्रव्याणि ।'

[वै० १।१।५]

इति शब्दोऽत्रावधारणार्थः । तेन नवैव द्रव्याणि, नाधिकानि, नापि न्यूनानि सूत्रेऽसमासकरणञ्च सर्वेषां प्राधान्यमवबोधयितुम् । 'आत्म'शब्देन च परमात्मनोऽपि ग्रहणम् । स्वर्णस्यापि तैजसत्वात्तेजस्यन्तर्भावः ।

तमसो न द्रव्यान्तरत्वम्

ननु मीमांसकैरङ्गीकृतस्य तमसो दशमद्रव्यत्वेनाचार्यैः सग्रहः कथन कृत इति । नील तमश्चलतीति गुण-क्रियाप्रत्ययस्य तत्र सर्वत्र प्रत्यक्षस्य सर्वजनीनत्वात् । तच्च तमो न पृथिवी निर्गन्धत्वात्, नाप्यस्य जलेऽन्तर्भावः नीलरूपवत्त्वात् । एवमन्येभ्योऽपि द्रव्येभ्यो वैधर्म्याद् भिद्यते । तत्प्रत्यक्षे चालोकनिरपेक्षं चक्षुः कारणम् । उच्यते, आवश्यकतेजोऽभावेनोपपत्तौ द्रव्यान्तरकल्पनाया अन्याय्यत्वात् । रूप-

यत्तप्रतीतिस्तु तत्र भ्रमरूपा, कर्मवत्ताप्रतीतिरपि आलोकाऽपसरणोपाधिकी भ्रान्तिरेव । किञ्च तमसोऽतिरिक्तद्रव्यत्वस्वीकारे अनन्तावयवादिकल्पना-गौरवञ्चापद्येत इति ।

शक्तिसादृश्ययोरपि न पदार्थान्तरत्वम्

शक्ति-सादृश्ययोरतिरिक्तपदार्थत्वं मन्यमानाः प्राभाकराः यद् व्यव-तिष्ठन्ते—कथमेते एव पदार्थाः, शक्ति-सादृश्यादीनामपि अतिरिक्तपदार्थत्वस्वी-कारात् । तथाच, मण्यादिसमवहितेन वह्निना दाहो न जन्यते तच्छून्येन तु जन्यते । तत्र मण्याविना वह्नौ दाहानुकूला शक्तिर्नाश्यते, उत्तेजकेन मण्याद्यपसारणेन च जन्यत इत्यनुमीयते । तत्राऽनुमानप्रकारश्च—वह्निः मणिनाश्यदाहानुकूलशक्तिमान्, मणिसमवधाने दाहाऽजनकत्वात्, यन्नैवं तन्नैवं, यथा व्यतिरेकी घटः । किञ्च शक्तिर्न गुणात्मिका वा कर्मात्मिका वा सामान्यात्यतमरूपा वा, उत्पत्तिमत्वे सति विनाशित्वात्, पटवत् । तदेव शक्तेरतिरिक्तपदार्थत्वसिद्धिः ।

एवं सादृश्यमपि सप्तपदार्थातिरिक्तः पदार्थः । तद्धि न षट्सु भावेषु अन्तर्भवति, सामान्येऽपि सत्त्वात् । यथा गोत्वं नित्यं तथाऽश्वत्वमपि इति । सादृश्यप्रतीतिः सार्वजनीना । एवं सादृश्यस्यापि शक्तिवत् अतिरिक्तपदार्थत्व-मुपपन्नमेवेति ।

तन्न पेशलम् । मण्याद्यसमवहितवह्न्यादेः स्वातन्त्र्येण मण्यभावादेव दाहादिकम्प्रति हेतुताकल्पनेनैव सामञ्जस्ये अनन्तशक्ति-तत्प्रागभाव-तद्ध्वंस-कल्पनाऽनौचित्यात् । न च उत्तेजकसमवहितमणिसत्त्वेऽपि कथं दाह इति वाच्यम् । उत्तेजकाऽसमवहितमणिसामान्याभावस्यैव तथात्वकल्पनात् । एवं सादृश्यमपि न पदार्थान्तरं किन्तु तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्मवत्त्वम् । यथा चन्द्रभिन्नत्वे सति चन्द्रगताह्लादकादिकस्वादिमत्त्वं मुखे चन्द्रसादृश्यमिति संक्षेपः । वस्तुतस्तु । शक्तेर्यथायथं क्वचित्कारणे, क्वचिच्च कार्येऽन्तर्भावात् कार्यकारणभावरूपत्वमेव, नालीकत्वमिति सर्वमनवद्यम् ।

वस्तुतो नवैव द्रव्याणि । तत्र पृथिवी-आपः-तेज इति त्रीणि अनित्यानि । वायु, आकाशं, काल, दिग्, आत्मा, मनः इति षण् नित्यानि । तत्रापि आत्मा द्विविधो—जीवात्मा, परमात्मा चेति । तौ द्वौ, पृथिव्यादीनां मूलकारणं प्रकृति-श्चेति त्रीणि परमार्थतो नित्यानि । नित्यत्वञ्च पुनः उत्पत्तिविनाशशून्यत्वम् । प्रागभावाप्रतियोगित्वे सति ध्वंसाप्रतियोगित्वमिति यावत् । वायु, आकाशं, काल, दिक्, मन इति च पञ्च चिरस्थायित्वाद् व्यवहारभूमौ नित्यानि । तत्र वाऽऽ-मोक्षावधि मनः तदितरचतुष्टयञ्च आमहाप्रलयम् । तत्र पृथिव्यादीनां यन्मूल-

कारणं तत्सांख्य-योग-वेदान्तेषु प्रकृतिनाम्ना, वैशेषिक, न्याय-मीमांसासु च तदवन्याऽविशेषत्वात् परमाणुनाम्ना व्यपदिश्यते। त्रिगुणत्वञ्च उभयत्रोभयोः समानमेवेति निष्कर्षः।

द्रव्य-लक्षणञ्चाचार्यः स्वयमेव ग्रथ्नाति :—

'क्रिया-गुणवत् समवायिकारणमिति द्रव्यलक्षणम्॥' [वै० १।१।१५]

क्रियावत्त्वं, गुणवत्त्वं, समवायिकारणत्वमिति त्रयं द्रव्यलक्षणम्।

पुनरत्र केचन व्यवतिष्ठन्ते, तत्राऽपां पृथग्वचनं न कर्त्तव्यम्, वायुसन्निपातात्तदुत्पत्तेः। विशिष्टवाय्वोः सन्निपातात्सम्मेलात् खल्वापः समुत्पद्यन्ते इति। कृत्रिमोत्पत्तेः तात्त्विकत्वनिषेधाऽनुपपत्तेरप्रतिषेधः। वाय्वोर्योगात् सन्निपातात् खल्वापः कृत्रिमा उत्पद्यन्ते, कृत्रिमाणां चाऽपामुत्पत्त्या तात्त्विकस्य आपः शक्याः प्रतिषेद्धुम्, प्रसिद्धत्वभावात्। तस्मान्नायं प्रतिषेधः। अतः पृथग्वचनं न कर्त्तव्यमिति। उत्पत्तेश्चार्थान्तरभावात्—उत्पत्तेरर्थान्तरभावाच्चापि प्रतिषेधः। याः खल्वापो वाय्वोः सन्निपातादुत्पद्यन्ते ता इमा वायोरर्थान्तर्भूता भवन्ति। तस्मादप्रतिषेधः। तत्राऽपि सद्भावाच्च ययोर्वाय्वोः सन्निपाताद् आपः उत्पद्यन्ते तत्रापि वाय्वोः सूक्ष्माणामपां सद्भावोऽस्ति। प्रक्रियाविशेषात्तु तासामभिव्यक्तिरिति। ता इमा वायोरर्थान्तरभूताः पृथग्वक्तव्या इति भाष्यकृत्।

गुणाः

वैशेषिकाणां नये चतुर्विंशतिसंख्याकाः गुणाः कणादेन कण्ठतः चकारेण च समुच्चिताः। तद्यथा :—

'रूप-रस-गन्ध-स्पर्शाः, संख्याः, परिमाणानि, पृथक्त्वं, संयोग-विभागौ, परत्व-अपरत्वे, बुद्धयः, सुख-दुःखे, इच्छा-द्वेषौ, प्रयत्नाः च गुणाः।'

[वै० १।१।६]

इति सप्तदश गुणाः सूत्रेण निर्दिष्टाः। चकारेण च गुरुत्व-द्रवत्व-स्नेह-संस्कार-धर्म-अधर्म-शब्दाः समुच्चिताः। ते च सर्वे सङ्कलनया चतुर्विंशतिः भवन्ति। गुणस्य सामान्यलक्षणन्तु द्रव्य-कर्मभिन्नत्वे सति सामान्यवत्त्वम् इति। गुणत्व-जातिस्तु द्रव्यकर्मभिन्नसामान्यवती या कारणता सा किञ्चिद्धर्मावच्छिन्ना कारणत्वात् इत्यनुमानं गुणत्वजातिसाधकम् इत्यादि। विशेषस्तु यथाप्रकरणं तत्र-तत्रानुसन्धेयम्।

कर्माणि

'उत्क्षेपणम्, अवक्षेपणम्, आकुञ्चनम्, प्रसारणम्, गमनमिति कर्माणि।'

येन कर्मणा वस्तु ऊर्ध्वमुत्क्षिप्यते तदुत्क्षेपणम्, ऊर्ध्वदेशसंयोगानुकूलो व्यापारः। येनावाचीनमवक्षिप्यते तदवक्षेपणम्, अधोदेशसंयोगानुकूलो व्यापारः।

काणादानां हि षट्पदार्थानां साधर्म्य-वैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानस्य निःश्रेयसाधिगमं प्रति हेतुता प्रपञ्चिता। द्रव्येषु परिगणितादात्मशब्दात् परमात्माऽपि सगृह्यते। दर्शनान्तरवद् वैशेषिकाणामपि जीवात्मा ज्ञानस्वरूप एव न जातु ज्ञानगुणकः। तथात्वेऽपि तस्य मनःसंयोगात् तत्तदर्थानुभावकं 'गन्धमनुभवामि, रसमनुभवामि' इत्याकारकं व्यवहारप्रयोजकमुत्पाद-विनाशशीलं यद्ज्ञानं तदपि गुणरूपेण तस्मिन्नभ्युपगम्यते। ज्ञानस्वरूपस्य तस्य ज्ञानगुणाश्रयत्वं प्रकाशात्मनः सवितुः प्रभाश्रयत्ववत् दोषाय कल्पते। ज्ञानगुणलिङ्गेन तत्सिद्धौ न कश्चिद् दोष इति भावः।

अस्यायमाशयः, यथा हि सांख्य-योग-वेदान्तसिद्धान्ते प्रकाशात्मकत्वेऽपि प्रत्यगात्मनः व्यवहारोपपत्त्यर्थं तत्र वृत्तिज्ञानमङ्गीकुर्वन्ति तथैव वैशेषिका, गौतमाः, मीमांसका अपि आत्मन्येव ज्ञानगुणमभ्युपयन्ति। विशेषस्त्वियानेव यत् कापिलाः प्रत्यगात्मसंनिधानाच्चेतनायमानायां बुद्धौ स्फटिकमणौ जपा-कुसुमलौहित्यवद् ज्ञानोत्पत्तिं स्वीकृत्य आत्मनि तदुपचारं कुर्वते। काणादाः पुनः आत्मसंनिधाने सत्यपि मनसस्तदाकारापत्तिमनङ्गीकृत्य तत्र तदुत्पत्तेरसम्भवात् तद्योगविशिष्टे प्रत्यगात्मनि एव तदुत्पत्तिं स्वीकुर्वन्ति। मुक्तावस्थायां तु पुनः मनसोऽभावात् तत्संयोगजसमस्तगुण-दोषानुत्पत्तौ दुःखात्यन्तनिवृत्त्या शुद्धः स्वेनात्मना निःश्रेयसमधिगच्छति ब्रह्मानन्दमुपभुञ्जानः।

परमात्मा तु ईश्वरापरसंज्ञो जीवात्मनः सर्वथा भिद्यते। परमात्मा हि सर्वज्ञः, विभुः, नित्यशुद्ध-बुद्ध-मुक्तस्वभावश्च। जीवात्मा च पुनः संसारदशायां कामव्यूहाविबद्धः सुखदुःखानुभवोपेतो जन्म-मरणादिजटिलजालपतितः। परमार्थतस्तु आत्मा एक एव। सोऽयमात्मा अनादिमिथ्याज्ञानवासनया शरीरादिकमेवाऽऽत्मानं मन्यमानस्तदनुकूले रज्यति, द्वेष्टि च तत्प्रतिकूलम्। रज्यन् प्रवर्तते, प्रवर्तमानश्च शुभाऽशुभानि कर्माणि सञ्चिनोति सुखं दुःखञ्चानुभवति। परन्तु यदा श्रवण-मनन-निदिध्यासनादिभिः दृढभूमिं गतो भवति तदा तत्त्वज्ञानवासनया मिथ्याज्ञानवासना उपमृद्यते, उपमर्दितायां तस्यां तत्त्वज्ञानेन मिथ्याज्ञानापाये रागद्वेषाद्यपायः, तदपाये च प्रवृत्तिरप्यपैति, ततः प्रवृत्त्यपायाज्जन्माऽपाये दुःखमपैति। स एव मोक्ष इति। एतत्तत्त्वज्ञानोपदेशार्थमेव मननाद्यर्थञ्चास्य शास्त्रस्याऽऽरम्भ इति विवेकः।

तदिदं न्यायशास्त्रादप्यतीव प्राचीनम्। बौद्ध-जैनदर्शनादपि प्राक्कालीनम्। बौद्धानां निर्वाणसिद्धान्तो जैनानाञ्च पुनरस्तिकायवादः वैशेषिकस्याऽसत्कार्यवाद भूयसा परामृशतः। गौतमसूत्रेषु वात्स्यायनभाष्येऽपि च कणादस्य

प्रभावः प्राचुर्येण प्रतिभाति। जैनदर्शनस्य ललित-विस्तारादिग्रन्थेषु काणादीयपरमाणुवादस्य गन्धः सुतरामभिव्यज्यते। परमाणुवादमाश्रित्य केचन जैनविद्वांसः वैशेषिकस्य यज्जैन-दर्शनोपजनत्वमवधारयन्ति तन्न बुद्धिसहम्। नामतः सामान्येऽवनाममानेऽपि काणादीयपरमाणुवादो जैनीयपरमाणुवादतः नितरां भिन्नः। जैनमते परमाणवः समानगुणशालिनः रूप-रस-गन्ध-स्पर्शवत् शब्दोऽपि तेषां गुणः। वैशेषिकाणां परमाणवस्तु गुणधर्मतो भिन्नाः सन्तस्ते न शब्दगुणवन्तः इति भूयान् भेदः। सत्येवञ्जातीयके भेदे तयोर्मिथः एकतोऽपरसम्भवत्वं वा कथमिव सामञ्जस्यं भजेत? सर्वेनेन सुभृशमुपोद्बलितं भवति यद्वैशेषिकदर्शनप्रादुर्भावसमयः बुद्ध-महावीरदर्शनोदयसमकाल एव। पञ्चमे-षष्ठे वा शतके प्रावर्तिष्टेऽभवदिति।

वस्तुतस्तु परमाणुवादस्याऽऽद्यप्रवर्तका महर्षिकणादमुनिभगवत्पादा एव। स च परमाणुवादकल्पः वैशेषिकदर्शनस्य प्रमाणभूतभाष्यकारैः मुनिवर-प्रशस्तपादाचार्यैः स्वभाष्ये निरतिशयसौन्दर्येण प्रतिष्ठापितः। तद्विशेषावबोधकुतूहलिभिस्तु तत्र-तत्रैवानुसन्धेयमित्यलं पल्लवितेन।

—००—

अथ सांख्यदर्शनम्

किमिदं सांख्यदर्शनं नाम ?—कोऽस्य प्रणेता—सांख्य-साहित्यम्—सांख्यसिद्धान्ताः—पञ्चविंशति तत्त्वानि—त्रिविध प्रमाणम्—काल—मोक्ष—पुरुष—जीवन्मुक्ति, विदेहमुक्ति—ईश्वर—सत्कार्यवाद—वास्तववाद—किमर्था शास्त्रस्य प्रवृत्ति—पुरुषबहुत्वम्—सदसत्ख्यातिवाद ।

किमिदं सांख्यदर्शनं नाम

संख्यायन्ते सम्यग्ज्ञायन्ते येन तत्सांख्यम्। 'संख्या' शब्दोऽयं 'संख्या, ख्याति.' इत्युभयवचनः। तत्र तावद्—एका मूलप्रकृतिः, प्रकृतिविकृतयश्च सप्त, केवला विकृतयः षोडश, प्रकृति-विकृतिभिन्नोऽनुभयात्मकः पुरुषश्चैक इति सम्भूय सर्वाणि पञ्चविंशति (२५) तत्त्वानि संख्यायन्ते गण्यन्ते येन तत्सांख्यम् इत्युच्यते। अथवा प्रकृतिपुरुषान्यताख्यातिरूपोऽवबोधो संख्यायते सम्यग्ज्ञाप्यते येनेति वा तत्सांख्यम् । इति द्विविधोऽप्यर्थः सांख्यपदेन समर्प्यते। उक्तञ्च महाभारते :

'संख्यां प्रकुर्वते चैव, प्रकृतिञ्च प्रचक्षते ।
तत्त्वानि च चतुर्विंशत्, तेन सांख्यम्प्रकीर्त्तितम् ॥'

सांख्यसारेऽपि च :—

'शुद्धात्मतत्त्वविज्ञानं सांख्यमित्यभिधीयते।'

कोऽस्य प्रणेता

अस्य दर्शनस्य प्रवक्तारः तत्रभवन्तो भगवत्कपिलमुनिपादाः। जननी चास्य परमविदुषी 'देवहूति' रितिनाम्नी देवी। जनकश्च कश्चन कर्दमाख्यो महामुनिरिति श्रूयते। देवहूतिरियं आदिराजमनुभगवत्पादानां कन्या। यद्यपि आदिराजमनोरपत्यतयैव समग्रोऽपि मनुष्यसमाजो मानवपदेन व्यपदिश्यते तथाऽपि प्राक्शतरूपानाम्नी तेषां राज्ञी, उत्तानपाद-प्रियव्रतनामानौ च द्वौ सूनू, देवहूतिनाम्नी चैका कन्या—इति सर्वे सम्भूय पञ्च प्राणिन आसन्। तेषु कर्दम सरस्वत्यधिष्ठिते कस्मिंश्चित् पुण्याश्रमपदे ब्रह्मचर्यव्रतमनुपालयन् व्यराजत। महाराजो मनुश्च भगवतो ब्रह्मणः परामर्शेन तदाश्रममुपेत्य स्वकन्यायाः पाणिग्रहणसंस्कारं कर्दमेन सह निर्वर्त्तयामास। तदनु कर्दमाद्देवहूतिगर्भाच्च नवकन्यकाः सञ्जाताः। दशमश्च पुनरेष तत्रभवान् महामुनिः कपिलदेव.[1]।

सोऽयं महामुनिः जन्मत एव कुशाग्रधी, महामेधावी, प्रदीप्तप्रतिभाशाली, ऊहवान्, तार्किकसार्वभौमश्चासीत्। बाल्यकाल एव सांख्यदर्शनस्य महान् सिद्धान्तः

---

१. इति जनश्रुति नात्रैतस्या क्षोदक्षम तत्त्व प्रकाशयितुं कल्पामहे।

प्रकृति-पुरुषाऽन्यतारूयातिरूपोऽस्यैव मस्तिष्के स्फुरितः। आरम्भतः एव जन्मनैव अलौकिकवैदुष्यवैभवापन्नोऽयम् 'आदिविद्वान्' इति विरुदेनालङ्कृतोऽवगम्यते। एवमुक्तसिद्धान्तश्च सांख्यसिद्धान्तनाम्नैव प्रसिद्धि गतः।

कपिलमुनेः प्राचीनतमत्वं प्रतिपादयन्ती भणितिरेषाऽनुश्रूयते :—

'सांख्यस्य वक्ता कपिलः, परमर्षिः पुरातनः।
हिरण्यगर्भो योगस्य, वक्ता नान्यः पुरातनः॥'

इत्यनेनापि एतदेवावगतं भवति सत्सांख्यमतीव प्राचीनमिति।

श्रीमत्कपिलमुनिविरचितं सांख्यदर्शनमिदमतीव प्राचीनमिति प्राङ् निर्दिष्टम्। अत्र सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः, वैषम्यावस्था च तेषां सृष्टिहेतुत्वेनाङ्गीकृता। प्रधानपुरुषयोरन्यतारूयातिग्रहादेव मोक्षः। स च सांख्यानां त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिरूपः। प्रत्यक्षानुमानागमनामधेयानि त्रीण्येव प्रमाणानि सांख्यस्याभिमतानि। केचन सांख्यस्य निरीश्वरवादित्वम्, अपरे सेश्वरवादित्व-म्मन्यन्ते। पुरुषबहुत्वं तदसङ्गत्वञ्च सिद्धान्तत्वेनोत्प्रयन्ति। प्रकृति-पुरुषयोरन्य-तारूयातिनिबन्धनो मोक्षः, अविद्यया बन्धः, जीवेश्वरयोर्भेददर्शनेन प्राधान्येन तेषामभ्युपगमः।

सत्त्वबहुलाभ्यां रजस्तमोभ्यां महत्तत्त्वमुत्पद्यते, रजोगुणबाहुल्यादहं तत्त्वम्, एवं तमोगुणबाहुल्यात् पञ्चतन्मात्राः, अगोचरतन्मात्रोद्भूतानि पञ्च महाभूतानि, एकादशेन्द्रियाणि इत्यादि क्रमेण सृष्टिरुत्पद्यते।

वेदानामपौरुषेयत्वम्, प्रकृतिप्रतिबिम्बितस्य पुरुषस्य तदाकारापत्त्या बन्ध-बुद्धिः, अविवेकाऽन्यतारूयात्या च मोक्ष-बुद्धिः, इत्याद्या विषयाः कापिलानां प्रमुख-सिद्धान्तत्वेनाऽभ्युपेताः।

सांख्य-साहित्यम्

सांख्यदर्शनस्य साहित्यं विशदं वर्तते। सम्प्रति 'तत्त्व-समासः', 'सांख्य-प्रवचन'ञ्चेति सूत्रद्वयमुपलभ्यते। पञ्चशिखाचार्यविरचितं 'षष्टितन्त्र'न्तु न सुलभम्। समुपलब्धेषु सांख्यग्रन्थेषु ईश्वरकृष्णविरचिता 'सांख्यकारिका'[1] अतीव प्रसिद्धा सर्वत्र लब्धप्रचारा च। 'माठरवृत्ति'समाह्वा माठरविरचिता वृत्तिरप्यस्याः सुप्रथिता। अपरं 'युक्तिपाद'संज्ञकं भाष्यमपि श्रीगौडपादाचार्य-विरचितं समुल्लसति। 'सांख्यतत्त्वकौमुदी'तिनाम्नी कारिकाटीकाऽपि

---

१. सांख्यकारिकाया लेटिनभाषायां कृतोऽनुवादः विद्वद्वर 'लसन' द्वारा, जर्मनभाषायाञ्च सेन्ट हिलेयर द्वारा डेविस द्वारा च, आङ्ग्लभाषायाञ्च कोलब्रुक-विल्सन-डेविस द्वारा अतिप्रशस्ततया सम्पन्नोऽपि विलसति।

श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिताऽतीव प्रसिद्धा । तथा च अनिरुद्धेन ख्रीस्त १४५० सम्भवेन 'सांख्यसूत्रवृत्ति', महादेवेन ख्रीस्त १६०० शतके लब्धजन्मना 'सांख्यसूत्रवृत्तिसार', ख्रीस्त १७०० शतकसम्भवेन नागेशेन 'लघुसांख्यसूत्रवृत्ति', ख्रीस्त १६०० शतकजातेन विज्ञानभिक्षुणा 'सांख्यप्रवचनभाष्यम्', 'सांख्यसार' प्रभृतयश्च नैके प्रबन्धा निबद्धाः । ख्रीस्त १६५० तमेऽब्देऽवाप्तजनुषा विज्ञानभिक्षु-शिष्येण भावगणेशेन 'सांख्यतत्त्वयाथार्थ्यदीपना'ऽस्य प्रबन्धमुपनिबध्य सांख्य-सिद्धान्ता वैशद्येन प्रपञ्चिताः । नारायणतीर्थश्च (१७०० ई०) अतिप्रसिद्धां 'सांख्यचन्द्रिकां' प्रणिनाय ।

परमर्षि कपिलो मुनिरयमतीव प्राचीन इति प्रागवोचाम । कपिलवस्तु-निवासिनोऽस्य मुने स्थितिकाल कालकोविदैः ख्रीस्तसम्वत्सरात्प्राक् षष्ठ शताब्द्या प्रथमार्द्धं क्वचिन्निर्धारितः । भवतु नाम, अस्य पुरातनत्वे तु मतद्वैविध्य नास्त्येव । दर्शनमिदं सर्वेभ्यो भारतीयदर्शनेभ्यः प्राचीनतमम् । सांख्य योगश्चेति समानतन्त्रे । तत्र सांख्यापरनामा 'तत्त्वसमास' कपिलेनोपदिष्टः । तदिदं सांख्यशास्त्रं तत्त्वसमास-रूपं प्रथमं, षडध्यायीरूपञ्च न्यायवैशेषिकदर्शनाभ्यां पश्चात्प्रणीतमिति 'न वयं षट्पदार्थवादिनो वैशेषिकादिवत्' (१ २५), 'न षट्पदार्थ नियमः तद्बोधान्मुक्तिः' (५ ८५), 'षोडशादिष्वप्येवम्' (५ ८६) इति सूत्रलिङ्गैरनुमीयते । तत्र 'तत्त्व-समासे' तु द्वाविंशति (२२) सूत्राणि, तान्येव च मौलिकानीति विभाव्यते तद्वि-द्भिः । षडध्याय्यान्तु षड्विंशत्युत्तरपञ्चशत (५२६) सख्याकानि सूत्राणि । तत्र प्रथमेऽध्यायेऽत्यन्तपुरुषार्थविविवेचनम् । द्वितीये प्रधान-कार्यनिरूपणम्, प्रधानस्येश्वराधीनत्व पुरुषाय प्रवृत्तत्वञ्च, ततोऽष्टादशतत्त्वानि च सम्यगुपपादि-तानि । तृतीये स्थूल लिङ्ग, नानासृष्टि, वैराग्यसाधन, विवेकश्च निरूपित । चतुर्थे च आत्मतत्त्वादिविवेकज्ञानसाधनञ्च सम्यगितिहासपुरस्सरं प्रतिपादितम् । पञ्चमे परपक्षनिरासः । षष्ठे च सग्रहेण स्थूणानिखनन-न्यायेन सांख्यसिद्धान्त-परिचय सङ्कलित ।

तत्त्वसमास—सांख्यशास्त्रस्य प्राचीनतमो ग्रन्थोऽवधार्यते । अस्या-नेकाष्टीका उपलभ्यन्ते । तासु शिवानन्दकृत 'सांख्यविवेचनम्', भावगणेश (१६ शताब्दीभव) कृत 'सांख्यतत्त्वयाथार्थ्यदीपनम्', 'सर्वोपकारिणी टीका', 'सांख्य-सूत्रविवरणम्' इत्येता मुख्याः । सांख्यसूत्रेषु 'अनिरुद्धवृत्ति' अतिप्रामाणिकी प्रशस्तपाण्डित्यमण्डिता च ।

तत्त्वसमासस्य रचनाकालविषये मतानि बहूनि भिद्यन्ते । विद्वद्वरेण्यमहा-दयः ख्रीस्त १६८० सम्वत्सरादनन्तरमस्य कालं स्वीकरोति । तथा स्वीकारे

सर्वदर्शनसंग्रहेऽस्य वर्णनानुपलब्धिमेव हेतुत्वेन पुरस्करोति। परं मोक्षमूलरमहोदयो ग्रन्थमममुमतिप्राचीनं मौलिकञ्चावधारयति। वैक्रमे सप्ततमे शतके यविना बोधायनेन प्रणीते महेन्द्राख्ये नाटके तत्त्वसमासीयाऽष्टसूत्राणामुल्लेखः कृतः। तत्र च सूत्राणीमानि 'सांख्यसमय' इति नाम्ना स्मृतानि। तस्मादेषां सूत्राणां रचनाकालः सप्तमशतकः एवेति न दुष्करमनुमातुम्। यद्यपि सर्वदर्शनसंग्रहे सांख्यसूत्राणामपि कीर्तनं न कृतम् न तावताऽस्यार्वाचीनत्वमुपपन्नम्। यतः तत्समकालभवेन माधवमन्त्रिणा 'सूतसंहितायाः' विवृतौ 'सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः' (सां० १.६१) इत्यादि सूत्रस्योल्लेखः कृतः। अतः सांख्यसूत्राणां कैस्तपूर्वचतुर्दशशतकात्प्राचीनत्वं न मनागसन्देहास्पदम्।

आसुरिः—सांख्यदर्शनस्याऽपरः सुप्रसिद्ध आचार्य आसुरिर्नाम कपिलमुनेः साक्षात् शिष्यः। अस्य प्रमुखसिद्धान्तानां वर्णनं प्राचीनेषु ग्रन्थेषु बहुधोपलभ्यते। 'स्याद्वादमञ्जर्यां' पञ्चदशतमे श्लोके आसुरेर्नामोल्लेखः सन्दृश्यते। अतोऽसावपि नार्वाचीनः, प्राचीन एव खलु सः।

पञ्चशिखाचार्यः—'षष्टितन्त्र'स्य प्रणेता, आसुरेः प्रमुखः शिष्योऽयं पञ्चशिखाचार्यः। सांख्यसिद्धान्तप्रतिष्ठातृषु प्रथमोऽयमाचार्यः। व्यासभाष्येऽस्य हि कतिपयानि सिद्धान्तसूत्राणि समुद्धृतानि। वाचस्पतिमिश्रेण राजवार्त्तिकात्याद् ग्रन्थादुद्धृत्य षष्टिसंख्याकानां प्रधानविषयाणां व्याख्यानादस्य षष्टितन्त्रग्रन्थस्य संज्ञासार्थक्यमुपोद्बलितम्भवति। चीनग्रन्थलेखानुसारेण षष्टिसहस्रश्लोकस्य षष्टिपरिच्छेदगुम्फितस्याऽस्य रचना तत्रभवता पञ्चशिखाचार्येणैव कृता विभाव्यते।

सांख्यकारिका—सांख्यसिद्धान्तपारदर्शिना श्रीईश्वरकृष्णमहाभागानाममरकृतिः सांख्यकारिकेयं परमप्रामाणिकत्वं लोकप्रियत्वञ्चोद्वहति। भगवता शङ्कराचार्येण शारीरिकभाष्ये सांख्यसिद्धान्तं व्याचक्षाणेन सांख्यसूत्राणां निर्देशमविधाय सांख्यकारिकाया एवोद्धरणं कृतमित्यनेनाऽपि अस्याः सांख्यकारिकायाः प्राचीनत्वं परमप्रामाणिकत्वञ्च ध्वन्यते। चीनीभाषायामस्याः अनुवादः षष्ठशताब्द्यां सम्पन्नः। चीनीभाषाया कारिकेयं 'हिरण्यसप्तति'—'स्वर्णसप्ततिः' चेति नाम्ना प्रसिद्धा।

तदस्येश्वरकृष्णस्याविर्भावकालः सामान्येन चतुर्थशतके निर्धार्यते। परं वस्तुतोऽसौ चतुर्थशतकादतीव प्राचीनः। जैनग्रन्थे 'अनुयोगद्वारसूत्रे' (ई॰ स्ते १००तमे) 'कणगं, सट्ठितन्तं, माठर' इत्यादिभिस्सह 'कणगसत्तरी' ग्रन्थस्यापि समुल्लेखो दृश्यते। सन्दर्भानुरोधेन 'कणगसत्तरी' ग्रन्थः सांख्यसिद्धान्तप्रतिपादक

एव प्रतीयते। कदाचित् 'कणकसत्तरी' ग्रन्थोऽस्य 'सुवर्णसप्तति' ग्रन्थस्यैवाऽपरं 'कनकसप्तति' रिति नामान्तरं भजते। तदेवं विमृश्यमाने तु ईश्वरकृष्णस्य समयः ऐस्तप्रथमाब्दादर्वाचीनो न सम्भवति।

अस्याः खलु सांख्यकारिकाया अनेका वृत्तयो दृश्यन्ते। तासु माठरवृत्तिरतीव प्राचीना। मठराचार्योऽयं महामहिमशालिनो नृपतेः कनिष्कस्य समसामयिकः।

सांख्यशास्त्रस्य भाष्यकारेषु अनन्यसाधारण आचार्यो विज्ञानभिक्षुः। षोडशतमशतकस्य प्रथमार्धेऽसौ काश्यां विराजते स्म। भिक्षुरित्युपनाम्ना प्रख्यातोऽपि नाथं बौद्धः सन्यासी वेति। अनेन त्रिषु दर्शनेषु भाष्याणि विरचितानि। सांख्यसूत्रेषु 'सांख्यप्रवचन' भाष्यम्, 'योगवार्त्तिक' नाम्ना व्यासभाष्यविवृतिः, ब्रह्मसूत्रेषु 'विज्ञानामृतभाष्य'ञ्चेति।

विज्ञानभिक्षोः काले सांख्यस्याऽध्ययनाऽध्यापनप्रणाली शैथिल्यमापन्ना। अतः 'कालार्कभक्षित' मिति संज्ञया सांख्यं व्यपदिश्यते स्म। विद्वत्तापूर्णमद्भुतं भाष्यं विरच्य विज्ञानभिक्षुरेवाऽयं दर्शनमिदं पुनस्सञ्जीवयामास इत्यत्र नास्ति कस्याऽपि वैमत्यम्।

सांख्यसिद्धान्ताः

सांख्यसिद्धान्तानुद्दिश्य सम्प्रति किञ्चिदिव विशदय्योच्यते।

सांख्यनये सृष्टिनिर्वहणार्थं भोगाऽपवर्गार्थञ्च पञ्चविंशतितत्त्वानि निर्दिष्टानि। तेषां वर्गीकरणन्तु चतुर्विधम्—प्रकृतिः, विकृतिः, प्रकृति विकृतिः, न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुष[1] इति। कश्चिदर्थः प्रकृतिरेव, कश्चिच्च विकृतिरेव, कश्चिच्च पुनः प्रकृति विकृतिः, कश्चिदनुभयरूपः। तत्र प्रकृतिः प्रधानम्, सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था, सा हि अविकृतिः—न कस्याऽपि विकारः प्रकृतिरेव स्वयं सती महदादिविकृतीनां जननी। विश्वप्रपञ्चस्य सा हि मूलरूपा न तन्मूलान्तरमनवस्थाप्रसङ्गात्। प्रकृतिविकृतयश्च सप्त—महत्तत्त्वम्, अहङ्कारः, पञ्च तन्मात्राः। पञ्च महाभूतानि, एकादशेन्द्रियाणि च षोडशको विकारः। प्रकृतिविकृतिभिन्नश्च पुरुषः। सोऽयं पञ्चविंशतिर्गणः। पुरुषशब्दोऽत्र आत्मानं परमात्मानञ्चैतद् द्वयमप्यभिधत्ते।

---

१ मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त।
षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः॥
[सा० का० ३]

त्रिविधं प्रमाणम्

साङ्ख्याचार्यैः दृष्ट-अनुमान-आप्तवचनान्येव त्रीणि प्रमाणत्वेनाऽङ्गीकृतानि। एतेष्वेव प्रमाणान्तराणामन्तर्भावात्। एतानि च लोकप्रमाणाभिप्रायाणि लोकव्युत्पादनार्थत्वाद्धि शास्त्रस्य। आर्षं तु विज्ञानं लोकव्युत्पत्तये नालमिति न सङ्गृहीतम्।

काल.

यद्यपि कापिलैः कालो न स्वीकृतस्तत्त्वान्तरत्वेन तथापि कालं स्वीकृतवतामपि एकस्याऽखण्डस्य कालस्य अतीताऽनागतादिजनकत्वासम्भवादुपाधिभेदेनैव स उपपादनीयः सम्भवति। एवं साङ्ख्यनयेऽपि व्यवहारस्याऽप्रत्याख्यानात्तज्जनकत्वस्य क्लृप्तोपाधीनामेवोरीकरणान्निर्वाहः इति न कोऽपि बाधः।

पुरुष

न च 'साङ्ख्याचार्याणां पुरुषबहुत्वं तदसङ्गत्वञ्चाभिप्रेतम्। असङ्गोऽयं पुरुषः साक्षिमात्रं दृष्टरूपः कथं सृष्टिप्रपञ्चे निपतति? प्रकृतिश्चाऽचेतना सती पुरुषस्य भोगाऽपवर्गार्थं कथं प्रवर्तते? अवाप्तसकलेप्सितस्य भगवतो जगदीश्वरस्यापि जगतः सिसृक्षायां किमभिलक्षितम्भवेदिति सृष्टिवृत्तिरेव तावन्नोपपद्यते।' इति वाच्यम्। पुरुषोऽपि व्यासङ्गाद् जपाकुसुमव्यासङ्गात् तद्रागरञ्जितस्फटिकमणिवद् रञ्जितः सृष्टिनिबन्धे निपतति प्रकृतिश्च पुनरचेतनाऽपि पुरुषार्थं प्रवर्तते। यथा वत्सविवृद्धयर्थम् अचेतनमपि क्षीरं प्रवर्तमानं दृष्टचरम्। एवं पारार्थ्यमात्रमचेतनायाः प्रकृतेः प्रयोजकत्वमुपपद्यते। उक्तञ्च —

'वत्सविवृद्धिनिमित्तं क्षीरस्य यथा प्रवृत्तिरज्ञस्य।
पुरुषविमोक्षनिमित्तं तथा प्रवृत्तिः प्रधानस्य॥' [साङ्ख्यकारिका]

मोक्ष

एवं सति प्रपञ्चोच्छेदरूपस्य त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिलक्षणस्य का गतिर्भविष्यति। किमुक्तम्? यथा नर्तकी परिषद्भ्यो नृत्यं दर्शयित्वा निवृत्ताऽपि पुनस्तद्द्रष्टृकौतूहलात्प्रवर्तते, तद्वत्प्रकृतिरपि निवृत्ता सती प्रवर्त्स्यति, इति का खलु वराकस्य मोक्षस्य गतिरिति भावः इत्यपि नाशङ्कनीयम्। कुतः? दृष्टान्तवैषम्यात्। नहि नटीवत्प्रकृतिप्रवृत्तिः, किन्तु कुलवधूवत्। यथा हि असूर्यम्पश्या राजदाराः प्रमादाद्धि गलितशिरोऽञ्चलाश्चेदालोकिताः परपुरुषेण, तदाऽमी तथा प्रयतन्ते यथैतान्सप्रमादानपि पुरुषान्तराणि पुनर्न पश्येयुरिति। एवं प्रकृतिरपि विवेकेन दृष्टाऽपि न पुनः कश्चिदेनां पश्येदिति। उक्तञ्च —

'प्रकृतेः सुकुमारतरं न किञ्चिदस्तीति मे मतिर्भवति।
या दृष्टाऽस्मीति पुनर्न दर्शनमुपैति पुरुषस्य॥' [सांख्यकारिका]

तदित्थं सांख्यदर्शनस्य समासतो दिङ्निर्देशमात्रमिदं विवरणम्। महामुनि-कपिलाचार्याणां प्रदीप्तप्रतिभाप्रभाप्रदर्शकं सांख्यदर्शनमिदं तत्प्रज्ञाप्रकर्षस्य सडिण्डिमनादं पराकाष्ठामुद्घोषयतीत्यसंशयम्।

जीवन्मुक्तिः, विदेहमुक्तिश्च

किञ्च, क्लेश-कर्म-विपाकादिसलिलावसिक्तायां बुद्धिभूमावेव कर्मबीजा-न्यङ्कुरं प्रसुवते। तत्त्वज्ञान-निदाघनिपीतसकलक्लेशसलिलायामूषरायान्तु कुतः कर्मबीजाङ्कुरप्रसव इति। तावत् पुरुषः तथावस्थितः चक्रभ्रमिवद् धृतशरीरो जीवन्मुक्तः सन् परिभ्रमति संसारचक्रे। सति शरीरोच्छेदे स विदेहमुक्तो भवति। इयमेव वास्तविकी मुक्तिर्नाम सांख्यानामिति।

ईश्वरः

केचन सांख्यमनीश्वरवादिदर्शनमाकलयन्ति, प्रमाणयन्ति च —
'ईश्वराऽसिद्धेः।' [सां० १।९२]
'प्रमाणाभावान्न तत्सिद्धिः' [सां० ५।१०]
'सम्बन्धाभावान्नाऽनुमानम्।' [सां० ५।११] इति।

प्रमाणैरीश्वरो न सिद्ध्यति। नाऽपि परिपूर्णकामस्य सर्वशक्तिमतो भग-वतः परमेश्वरस्य जगद्रचनायां किमपि प्रयोजनमवगतम्भवति। इयमतोऽपि न जग-त्कर्तृत्वं परमेश्वरस्य सङ्गच्छते। चेतनस्याऽखिलाः प्रवृत्तयः स्वार्थमूलाः। न च भगवतस्तस्य कोऽपि स्वार्थः। न च पारार्थ्यं कारुण्यञ्च तस्य निस्सङ्गस्य निरीहस्य जगत्प्रवृत्तिप्रयोजनत्वेनाऽङ्गीकरणीयमिति तर्क्यम्, तस्य कारुण्याविरोधप्रसङ्गाव-तारात्। जगत्प्रवृत्त्यर्थमीश्वरसत्तास्वीकरणवचस्तु नितरामपार्थमिति सांख्यानामी-श्वराऽस्तित्वमसम्मताभिमतम्।

श्रीमान् सम्भवान् भाष्यकारो विज्ञानभिक्षुरस्यप्रातिमात्रमुपक्रमते। स सांख्यस्य सेश्वरवादित्वमेवोपपादयति। तन्मते कर्तृत्वशक्तिसम्पन्नस्य सान्निध्य-मात्रादेव जगत उत्पत्तिरसम्भवति, नाऽन्यथा। द्रष्टव्यञ्चात्र 'तत्सन्निधानादधि-ष्ठातृत्वं मणिवत्।' [सां० १।९६] इति सूत्रस्य भाष्यमुपोद्बलकत्वेनेति।

सत्कार्यवादः

सांख्यदर्शनस्य सत्कार्यवादः प्रसिद्धः सिद्धान्तोऽपिन्यदर्शनान्तरविरोधः। कार्यनियतपूर्ववर्तित्वं कारणत्वम् यथा बीजम्। तद्भावभावि तदभावाभावि च

कार्यम्। यथाऽङ्कुरम्। न तु कार्याऽभावे कारणाऽभावः। कुतः? उच्यते— व्यापकं हि कारणं, व्याप्यञ्च कार्यम्। न च व्यापकाभावाद् व्याप्याभावो युज्यते, तस्मात्कारणसत्त्वे कार्यसत्त्वम्। कारणाभावे च कार्याऽभाव इति ध्रुवो नियमः। सत्कार्यवादिना हि खलु उत्पादात्प्रागपि कार्यस्य कारणेऽव्यक्तरूपेण विद्यमानत्वाऽङ्गीकारात्। उत्पत्त्यनन्तरं तदेव कारणं व्यक्तरूपमुद्गृह्णत् कार्यरूपेण परिणमति। तदेवम् अव्यक्तावस्था हि कारणं, तद्व्यक्तावस्था च कार्यमित्युपपन्नम्। तयोरभेदस्तात्त्विकः, भेदस्तु व्यावहारिकः। भेदाऽभेदव्यवस्थाया निमित्तनिबन्धनत्वात्। यथाऽऽह —

'कार्यरूपेण नानात्वम्, अभेदः कारणात्मना।
हेमात्मना यथाऽभेदः, कुण्डलाद्यात्मना भिदा॥'

तथा च वाचस्पतिमिश्रः —

"न हि कारणाद् भिन्नं कार्यम्। कारणञ्च सदिति कथं तदभिन्नं कार्यमसद् भवेत्। न पटस्तन्तुभ्यो भिद्यते तन्तुधर्मत्वात्। इह यद् यतो भिद्यते तत्तस्य धर्मो न भवति यथा गौरश्वस्य। धर्मश्च पटः तन्तूनां, तस्मान्नार्थान्तरम्। ययोरर्थान्तरत्वं न तयोरुपादानोपादेयभावः। . यथा कूर्मः स्वावयवेभ्यः सङ्कोचविकासिभ्यो न भिन्न एवं घट-मुकुटादयोऽपि मृत्सुवर्णादिभ्यो न भिन्नाः।"

स एव सत्कार्यवादः कापिलानां प्रमुखः सिद्धान्तः। तस्यैतस्य सिद्धान्तस्य परिपोषार्थम् असदकरणात्, उपादानाग्रहणात्, सर्वसम्भवाभावात्, शक्तस्य शक्यकरणादिति युक्तिचतुष्टयञ्च हेतुत्वेन पुरस्कृतम्। तथा हि :—

'असदकरणादुपादानग्रहणात् सर्वसम्भवाभावात्।
शक्तस्य शक्यकरणात् कारणभावाच्च सत्कार्यम्॥' [सांख्यकारिका]

वास्तववादः

कापिलानां प्रकृतिपुरुषौ स्वतन्त्रसत्ताकौ जगतो मूलकारणभूतौ। शास्त्रमिदं वास्तववादपरं द्वैतप्रतिपादकं वा। अस्य नये प्रकृति-पुरुषौ सृष्टिचक्रस्य निर्वाहयतः। त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिर्हि मोक्षोऽयं च पुरुषार्थोऽपवर्गनामधेयः। साङ्ख्यमतेऽन्तपुरुषार्थं प्रकृति-पुरुषयोरन्यताख्यातिमन्तरा न सम्भवति। विवेकाऽख्यातिलक्षणादज्ञानादेव बन्धः। एतदज्ञानमेव त्रिविधदुःखस्य हेतुः। त्रिविधं दुःखञ्च तद्—आध्यात्मिकम्, आधिभौतिकम्, आधिदैविकञ्च। तत्राध्यात्मिकं शारीरं मानसञ्चेति। शरीरमधिकृत्य प्रवृत्तं शारीरं, मनोऽधिकृत्य प्रवृत्तं मानसम्। व्याधिसमुत्थं शारीरम्। काम-क्रोधादिसमुत्थञ्च मानसम्। भूतानि प्राणि

तान् हिंस्रादिजन्तूनधिकृत्य प्रवृत्तमाधिभौतिकम्। देवान् विद्युदादीनधिकृत्य प्रवृत्तमाधिदैविकमिति तत्त्वम्।

किमर्था शास्त्रस्य प्रवृत्तिः

सांख्यानां प्रकृतिर्भोग्या, भोक्ता च पुरुषः। वस्तुतोऽन्तःकरणं भोक्तृ न तु पुरुषः, पुरुषस्यासङ्गत्वात्। इदमवधेयमत्र—यथा जपाकुसुमसान्निध्येन स्वच्छोऽपि स्फटिकमणिः लौहित्यच्छायापत्त्या लोहितः प्रतिभासते, एवं निस्सङ्गोऽपि पुरुषः अन्तःकरणप्रतिबिम्बितः[1] आत्मानं सुखिनं दुःखिनञ्चाऽऽकलयति। विगलितेद्भ्रमः पुरुषः पुनः त्रिविधदुःखातीततया अत्यन्तपुरुषार्थस्वरूपं निःश्रेयसं साधयति। तस्यैतस्य विभ्रमविलासस्य निरासार्थं शास्त्रस्य प्रवृत्तिः। प्रकृति-पुरुषाऽन्यतारख्यात्यैव विभ्रमनिरासः। तन्निरासादेव त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिः। अत्यन्तनिवृत्तिश्चेयं नाऽभाववचना सांख्यानाम्। सत्कार्यवादित्वेनाऽभावस्य तैरनङ्गीकारात्। ध्वंसप्रागभावरूपत्वे कापिलैरनागतातीताऽवस्थयोरेव स्वीकारात्। तदेव दुःखात्यन्तनिवृत्तित्वं हि तेषां दुःखाऽनागताऽवस्थया सह वृत्तित्वमेवेति विवेकः।

तत्रातीतं दुःखमतीतमेव, वर्तमानञ्च भोगारूढतया स्वयमेवात्येष्यति। अवशिष्टमनागतम्। तदनागतदुःखनिवृत्त्यर्थमेव चास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिः।

इदमत्रावसेयम्—सत्कार्यवादः खलु मौलिको राद्धान्तः कापिलानाम्। तेषां मते सदेव व्यक्तीभवत्कार्यत्वेन परिणमति, न कर्हिचिदसतः सदुत्पद्यते, सतो वाऽसत्। इति हेतोरेव तेषां कारण-कार्ययोरभेदः, उपादानोपादेययोर्वा तादात्म्यसम्बन्धः। सत्कार्यवादे सत एव कारणभूताद् दुग्धादुत्पादेन दध्यादिपरिणामो जायते। असतः सदुत्पत्तिं कापिला नाभिनन्दन्तीति भावः।

यथा शून्यवादिनः असतः सदुत्पत्तिमभिमन्यन्ते। तेषां मते बीजमृत्पिण्डध्वंसानन्तरम् अङ्कुरघटाद्युत्पत्तिदर्शनाद् असतोऽभावादेव भावोत्पत्तिर्जायते। जगदुत्पत्तेः प्राक् कारणं कार्यं वा न किमप्यासीत्। शून्यमेव केवलमासीदभावरूपम्। शून्यादेव जगदुत्पत्तिः।

---

१. यद्यपि कापिलानां सर्वोऽपि सुखदुःखादिपरिणामो बुद्धेरन्तःकरणस्य वा न कर्हिचित्पुरुषस्य तस्य कूटस्थनित्यत्वेन तदसम्भवात् तथाऽपि दुःखादिमन्तःकरणवशात् पुरुषस्यात्मनस्तत्र प्रतिबिम्बिततया सुखदुःखादिच्छायापत्त्या विवेकग्रहाभाववशात् सूर्यबिम्बे सलिलोत्थकम्पादिवदौपाधिकम्। पुरुषे सर्वमेतदतात्त्विकमपि सुखदुःखादिकं प्रतिभासते एव। तस्याऽविवेकमूलकतया विवेकप्रत्यय एव तदुच्छेदोपायः तत्प्रदर्शनार्थमेवाऽस्य दर्शनस्यापगम इति निष्कर्षः।

यथाऽन्ये वेदान्तिन एकस्य सतो विवर्त्तकार्यजातं सद्वस्तु, तेषां नये उपादानोपादेययोस्तादात्म्यं न वास्तवं किन्तु कल्पितम्, कार्यस्य जगतः रज्जौ सर्पस्येव कल्पितत्वात्। सद्रूपस्य ब्रह्मणोऽज्ञानेन परिकल्पितं दृश्यमिदं न सत् नाऽप्यसत्, नाऽपि च सदसद् विरोधात् किन्तु मिथ्याऽनिरूपितमेव, सतो ब्रह्मण तदवस्थाविशेषरूपेणैव तद्विवर्त्तत्वादिति।

यथा वा कारण-कार्ययोर्भेदमङ्गीकुर्वाणा नैय्यायिका रूपादिविशिष्टात्परमाणोः सकाशादुत्पत्तेः प्रागविद्यमानं द्व्यणुकादिलक्षणं रूपादिसमन्वितं कार्यरूपं जगदुत्पद्यते इत्यभ्युपयन्ति।

न तथा सत्कार्यवादिनः कापिलाः। ते तु सत एव सज्जायते न जात्वसतः सदित्येव राद्धान्तत्वेन समुन्नयन्ति। सत्कार्यवादे तु पुनः सतः कारणादेव कार्यस्याऽसतोऽभिव्यक्तिः सञ्जायते नोत्पत्तिः। सतश्चैवाऽभिव्यक्तिरुपपद्यते नासतः। यथोत्पीडनेन तैलं तिलेषु, मन्थनेन च सर्पिर्दध्नि। इत्येव सत्कार्यवादस्य निष्कृष्टोऽर्थः। उक्तञ्च वृद्धैरपि —

'असत्त्वे नास्ति सम्बन्धः कारणैः सत्त्वसङ्गिभिः।
असम्बन्धस्य चोत्पत्तिमिच्छतो न व्यवस्थितिः॥' इति।

पुरुषबहुत्वम्

असङ्गोऽयम्पुरुष इत्युक्तम्। सोऽयं पुरुषोऽव्यक्तात्प्रधानाद् व्यतिरिक्तः। यद्यपि अहम्प्रत्ययविषयतया पुरुषः सिद्ध एव न पृथक् तत्साधनमावश्यकं, तथाऽपि तस्य देहाद्व्यतिरिक्तसाधनस्यावश्यकत्वात् किञ्चिदिव प्रस्तूयते।

साऽऽत्माना दृश्या खलु बुद्ध्यादयो हि भोग्याः। न च भोक्तारमन्तरेण भोग्यानां भोग्यतोपपद्यते। भोक्ता च भोग्यबुद्ध्यादिव्यतिरिक्त आत्मा, भोक्तृभावात्। भोग्याश्च सुखदुःखात्मकाः बुद्ध्यादयः पृथिव्यादिवदिति अनुमितिगम्यम्। भोग्येन किल भोक्तुरनुमेयतया आत्मनोऽस्तित्वं सूपपन्नं भवतीति। उक्तञ्च —

'संघातपरार्थत्वात् त्रिगुणादिविपर्ययादधिष्ठानात्।
पुरुषोऽस्ति भोक्तृभावात् कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्च॥', [साङ्ख्यकारिका]

स च पुरुष आत्मा वा चेतनोऽनेकश्च। सूत्रितञ्च भवति —

'पुरुषबहुत्वं व्यवस्थातः।' (सां० ६.४५)

अपि च —

'जनन-मरणकारणानां प्रतिनियमादयुगपत्प्रवृत्तेश्च।
पुरुषबहुत्वं सिद्धं त्रैगुण्यविपर्ययाच्चैव॥' [साङ्ख्यकारिका १८]

असंगस्याऽपि पुरुषस्य कथमुपरागः ?

ननु पद्मपत्रमिवाम्भसा निस्सङ्गस्याऽपि पुरुषस्य कथमुपराग इत्यत्राह आचार्य —

'निस्सङ्गोऽपि उपरागोऽविवेकात्।' [सा० २६ ६]

क्लेशकर्मादिविविधवासनावासितबुद्धिसत्त्वसंसर्गविरहेऽपि पुरुषे अविवेकहेतोरुपरागो जायते यथा कुसुमस्फटिकयो संसर्गात् स्फटिके जपाकुसुमोपराग, न तथा बुद्धिसत्त्व-पुरुषयो किन्तु बुद्धिसत्त्वस्य तादात्म्यादात्मनस्तद्वासनाभिमान। तथा च सूत्रितम् —

'जपास्फटिकयोरिव नोपराग किन्त्वभिमान।' [सा०२६ ७]
इति सर्वं स्पष्टम्।

सृष्टिक्रमः

सांख्यनये पञ्चविंशतितत्त्वानि सृष्ट्युत्पत्तिसाधनत्वेनाभिमतानि। तत्र प्रकृति कर्त्री, पुरुषस्तु जले पद्मपलाशवद् असङ्ग। पुरुष चेतन, प्रकृतिस्त्व चेतना। सा च सत्त्वरजस्तमसा[1] साम्याऽवस्थारूपा। ततो महान्—महत्तत्त्व बुद्धितत्त्वमिति यावत्। तत्परिणामोऽहङ्कारतत्त्वम्। अहङ्कारतत्त्वस्य परिणाम पञ्चतन्मात्राणि, एकादशेन्द्रियाणि च। तन्मात्राणा परिणामा पञ्च महाभूतानि। पञ्चविंशश्च पुरुष। तत्र पूर्वं चतुर्विंशतितत्त्वानि अचेतनानि पुरुषश्च चेतन।

प्रकरोति या सा प्रकृति प्रधानापरपर्य्याया। सा हि किलास्य दृश्यजगत कार्यसङ्घातस्य मूलभूता। न त्वस्या मूलान्तरम् अनवस्थाप्रसङ्गात्। तदनयो प्रधान-पुरुषयो संयोगेनैतद् दृश्य जगदुत्पद्यते। न च सत्त्वरजस्तमसा परस्परविरोधशीलानां गुणानां मिथ सुन्दोपसुन्दन्यायेन ध्वसापत्ते कथं तेभ्य कार्योत्पाद इति शङ्कनयम्। मिथो विरुद्धानामपि वर्त्ति-तैलानलानां सम्भूय प्रकाशलक्षणकार्योत्पादसम्भवात्। यथा वा वात पित्त-श्लेष्मणां संघातेन परस्परविरुद्धानां

---

1 सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृति प्रकृतेर्महान्, महतोऽहङ्कार, इत्यादि। [सा० १-११]

तत्र यत्सुखहेतु तत्सुखात्मकं सत्त्वम्। यद् दु खहेतु तद् दु खात्मकं रज। यन्मोहहेतु तन्मोहात्मकं तम इति विवेक।

घातेन शरीरादिकार्यकारित्वमनुभवात् । इत्थं मिथो विरुद्धान्यपि सत्त्व-रजस्तमांसि जगदुत्पादरूपं कार्यं साधयन्तीति न कश्चिद् दोषः।[१]

सदसत्ख्यातिः

कपिलानां सदसत्ख्यातिवादोऽपि नितरां रोचिष्णुः। माध्यमिकानां, प्राभाकराणां, वेदान्तिनां, नैय्यायिकानां वा ख्यातिवादः एभ्यो न रोचते। यदा शुक्तौ रजतप्रतीतिः 'इदं रजतम्' इत्याकारकं ज्ञानमनुभवति, तदा 'इद'मिति ज्ञानं सत्, 'रजत'मिति ज्ञानञ्चाऽसत्। तत्र इदमिति सद् ज्ञानं चाक्षुषप्रत्यक्षं विषयीकरोति। यतः सद् 'रजत'मिति ज्ञानञ्च इन्द्रियागोचरतया उत्तरकाले नेदं रजतमिति बाधितत्वादसत्। तदिदं सदसदिति उभयकोटिमवगाहमानं यद् भ्रान्तिज्ञानं तदेव सांख्यानां सदसत्ख्यातिवादपदवाच्यम् इत्यनिरुद्धः। विज्ञानभिक्षुस्तु पुनः वस्तुमात्रस्य नित्यत्वात् स्वरूपतोऽबाधः, परन्तु चैतन्ये आरोपितत्वात् संसर्गतो बाधः—'स्वरूपेणाऽबाधः सर्ववस्तूनां नित्यत्वात्, संसर्गतस्तु बाधः सर्ववस्तूनां चैतन्येऽस्तीति। एवञ्च जगदिदं स्वरूपतः सत् सदपि चैतन्येऽध्यस्तञ्च पुनरसदिति', इत्येवञ्जातीयकं ज्ञानमेव सदसत्ख्यातिपदेन व्यवहरतीति विवेकः।

सांख्याचार्यो भगवान् कपिलो[२] मुनिरतीव प्राचीनः इत्यत्र प्रमाणान्तराणि :—

सांख्यचर्चा महाभारतेऽपि वर्तते इति कं न कुतूहलयति। तद्यथा—

'संख्यां प्रकुर्वते चैव प्रकृतिञ्च प्रचक्षते।
तत्त्वानि च चतुर्विंशत् तेन सांख्याः प्रकीर्तिताः॥
दोषाणां गुणानाञ्च प्रमाणं प्रविभागतः।
कञ्चिदर्थमभिप्रेत्य सा संख्येत्युपधार्यताम्॥' इति

---

१. 'सत्त्वं लघु प्रकाशकमिष्टम्, उपष्टम्भकं चलञ्च रजः।
गुरु वरणकमेव तमः, प्रदीपवच्चार्थतो वृत्तिः॥ [सांख्यकारिका]
अत्र सत्त्वतमसी स्वयमक्रियतया स्वकार्यप्रवृत्तिं प्रति अवसीदन्ती रजसा गम्येते। अवसादात्प्रच्याव्य स्वकार्ये उत्साहं प्रयत्नं कारयेते' इति वाचस्पतिमिश्राः।

२. अत्र श्री 'सत्यव्रतसामश्रमि'कृतं निरुक्तालोचनमनुसन्धेयम्। पण्डितप्रवरोऽयं मुक्तकण्ठमाह :—
'सिद्धमित्थं सांख्यदर्शनाविष्कर्तुः कपिलस्यैव दर्शनकारेषु प्राचीनतमत्वमिति।'

महाभारतस्यैव खण्डभूताया श्रीमद्भगवद्गीताया पुनः साङ्ख्ययोगयो बहुशो बहुधा विवेचनं साङ्ख्यदर्शनस्य आध्यात्मिकपक्षे प्राचीनतरत्वं विशदख्यातिञ्च विशदय्य निर्दिशति।

एवमुपनिषत्सु साङ्ख्यदर्शनस्योत्कीर्तनमुपलभ्यते —

'तत्कारणं सांख्ययोगाधिगम्यम्।' [श्वेता० उप० ६।१३]

किञ्च—

'शुद्धात्मतत्त्वविज्ञानं साङ्ख्यमित्यभिधीयते।' [शाङ्करभाष्ये]

श्वेताश्वतरोपनिषदि च सृष्ट्युत्पत्तेः मूलकारणम् 'अजा' साङ्ख्यमेवानुवदति। तथा हि —

'अजामेकां लोहित-शुक्ल-कृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः।'
[श्वेताश्व० ६।४]

अस्य साङ्ख्यविज्ञानस्य निखिलस्याविर्भावकत्वं सर्वार्थजातं दिव्यचक्षुषा हस्तामलकवत्प्रत्यक्षीकुर्वाणस्य भगवतः कपिलमुनेरेवेति सर्वैः स्वीकृतम्। अतः सुगृहीतनामधेया कपिलाचार्याः कस्य वा न स्मर्तव्याः। अतएव

'कपिलाय नमस्तस्मै येनाविद्योदधौ जगति निमग्ने।
कारुण्यात्साङ्ख्यमयी नौरिह विहिताऽवतरणाय॥'

इति सत्योक्तिरेव तद्विषये।

——oo——

अथ योगदर्शनम्

योगप्रयोजनम्—योगविषयनिरूपणम्—कोऽसौ योगो नाम—योगाङ्गानि—योगो द्विविधः—योगसिद्ध्युपायाः—योगस्य जैनवादः—ईश्वरः—कोऽस्य प्रवक्ता—योगमाहात्म्यम्—कोऽसौ पतञ्जलिर्नाम—तत्कालनिर्णयः।

योग-प्रयोजनम्

इह खलु जगतीतले सर्वेऽपि प्राणभृतः कामं सुखं कामयमानाः, तल्लाभाय सुखसाधनानि प्रतिदिनमेव, दुःखहानाय निरन्तरं यतमानाः, दुःखकारणानि जिहासवश्चावलोक्यन्ते। दुःखानि च प्राधान्येन आध्यात्मिक-आधिदैविक-आधिभौतिक-भेदेन त्रिविधान्येव। तत्र कायिकानि ज्वरादीनि मानसानि च शोक-सन्तापादीन्याध्यात्मिकानि, उल्कापात-भूकम्प-झञ्झावातप्रभृतीन्याधिदैविकानि, सरीसृप-व्याघ्रादिहिंस्रभूतेभ्य आगतानि आधिभौतिकानि व्यपदिश्यन्ते। तदेतत्त्रिविधदुःख-निरसनाय प्राणिनां सन्तताऽविरता च प्रवृत्तिः। परमेषां त्रिविधदुःखानां क्षणिका निवृत्तिः न चरमपुरुषार्थसाधिका, दुःखनिवृत्तावपि पुनस्तदुत्पत्तिदर्शनात्। एवं मानसिकक्लेशनिवृत्तावपि सम्भवन्त्येव ते-ते क्लेशाः पौनःपुन्येन। किञ्च यावन्ति सांसारिकाणि सुखानि तान्यपि प्रायश इन्द्रियजन्यत्वात् क्षणमात्रावस्थायीनि। तथा चैकविषयसुखोपभोगानन्तरं भूय एव तानि हविषा कृष्णवर्त्मेव प्रगुणतयाऽभिवर्द्धमानानि अनुभूयन्ते, तदितरभोगाभिलाषो वा तदनु सुतरां समुज्जृम्भते। अतोऽचिर-स्थायित्वात् सुखान्यपि सांसारिकाणि नोपादेयपक्षे निक्षिपन्ति प्रेक्षावन्तः। अतो दुःखानां याऽऽत्यन्तिकी निवृत्तिस्तामेव परमपुरुषार्थं वेदयन्ति तात्त्विकाः। तदेव कैवल्यमभिधीयते। तत्कैवल्यपथ-प्रदर्शनमेव परमं प्रयोजनं योगशास्त्रस्येति पर्यवसितम्।

तदिदं योगशास्त्रं सांख्यप्रवचनापरनामधेयं सेश्वरसांख्यपदाङ्कितम् यद्यपि प्राग् हिरण्यगर्भादिभिः समुपदिष्टं, तथापि मुमुक्षूणां कल्याणाय सौकर्येणावबोधनाय चेदं समाधि-साधन विभूति-कैवल्याभिधेन पादचतुष्टयेनोपनिबद्धं भगवत्पतञ्जलिमुनिपादैरेवाविष्कृतम्। पतञ्जलिमुनिप्रणीतत्वादेवेदं पातञ्जलदर्शन-नाम्नाऽपि व्यपदिश्यते।

योगविषयनिरूपणम्

तत्र प्रथमे पादे 'अथ योगानुशासन'मिति शास्त्रारम्भं प्रतिजानानः 'योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः' इति योगलक्षणमभिधाय योगे—वृत्तिनिरोधकाले—चितः स्वरूपावस्थानं व्युत्थानकाले च वृत्तिसारूप्यं निरूप्य, वृत्तीः पञ्चसंख्याकत्व

क्लिष्टाऽक्लिष्टकथनपूर्वक तदुद्देशप्रमाणविभागलक्षणानि विधाय, निरोधोपाययो रभ्यास वैराग्ययो लक्षणाऽवान्तरभेदप्रतिपादनपुरस्सर सम्प्रज्ञाताऽसम्प्रज्ञातयो समाधिविशेषयो स्वरूप तदधिकार्यधिकारानुगुणफललाभसमयतारतम्यञ्च प्रतिपाद्य, प्रसङ्गोपनतमीश्वरमभिलक्ष्य, तदनु निरूप्य, तद्वाचकप्रणवजपोपासनध्यान विधि तदन्तरायान् तन्निरासोपायांश्च निर्दिशन, पुन सवितर्का निर्वितर्का-सविचारा–निर्विचारा समापत्तीरुपपाद्य तासा सबीजत्व तन्निरोधतश्च निर्बीजसमाधि व्याख्याय एकपञ्चाशत्सूत्रगुम्फित समाधिसज्ञित पादमम् पर्य्यवासायय महर्षि गोनर्दीय ।

द्वितीये—'तप स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानं' त्यादिना क्रियायोग तत्प्रयोजनञ्च प्रदर्श्य क्लेशानामुद्देशविभागलक्षणानि सलक्ष्य तन्निरसनोपायञ्च प्रणिगद्य तदनु हेयादिव्यूहचतुष्टय निरूप्य, समुपवर्ण्य च योगाङ्गानि सविशेष पञ्चपञ्चाशत्सूत्रात्मक द्वितीय पाद साधनासज्ञमाचार्यो निरविक्षद् ।

तृतीये—विभूतिनामके पादे 'देशबन्धश्चित्तस्य धारणा' इति सूत्रेण ध्यान धारणा-समाधित्रयान्तरङ्गमवगमय्य सयमपदव्यपदेश्य तदवान्तरफलविशेष-सूचक विभूतिजात सम्यक्सख्याप्याऽन्ते सत्त्व-पुरुषयो शुद्धिसाम्येन कैवल्यप्राप्ति माचक्षाण सूत्रकार समपूरयत् पादमम् पञ्चपञ्चाशत्सूत्रनिबद्धम् ।

तुरीये चान्तिमे 'जन्मौषधि-मन्त्र-तप समाधिजा सिद्धय' इत्यादिना सिद्धिपञ्चक सप्रपञ्च निरूप्य, शास्त्रस्य मुख्यमभिधेय परमपुरुषार्थं कैवल्य वर्णयित्वा चतुस्त्रिंशत्सूत्रगुम्फित कैवल्याभिधान पाद सम्प्रपूर्य महर्षिरुपसमहा-र्षीद् योगशास्त्रमिति ।

अथ कोऽय योगो नाम

समाध्यर्थकात् 'युज्' धातोर्निष्पन्नोऽय योगशब्द व्युत्पत्तिलभ्य समाधिमेवा ऽभिधत्ते । तथा च लक्षयति भगवान् सूत्रकार –

'योगश्चित्तवृत्तिनिरोध ।' इति [योग० १।२]

चित्तवृत्तिनिरोध एव योग, समाधिरितियर्थ ।

गाहते। नाऽपि वर्त्तमानं भोगारूढतया क्षणान्तरेऽनेनपक्षे निपतत्। अनागतदुःख-मेव केवलं हेयपक्षमालम्बते। तच्च क्लिश्नातितरां पुरुषम्। तस्याऽऽत्यन्तिक-निवृत्त्यर्थमेव योगः प्रवर्त्तते। तथा च सूत्रयन्त्याचार्याः, 'हेयं दुःखमनागतम्।' [योग] इति। सम्यग्दर्शनमेव तन्निवृत्तौ कारणत्वेनोपदिशन्ति। सम्यग्दर्शनं हि नाम सत्त्वप्रधान-पुरुषयोरन्यताख्यातिः। सा तु योगाङ्गानुष्ठानादेव सिद्ध्यति, नाऽन्यथा। उक्तञ्च—

'योगाङ्गानुष्ठानादशुद्धि-क्षये ज्ञानदीप्तिराविवेकख्यातेः।' [योग० २।२८]

यथा-यथा योगाङ्गान्यनुष्ठीयन्ते, तथा-तथा अशुद्धिरज्ञानमलावरणं तनुतामापद्यते। तत्क्षयक्रमानुरोधेनोत्तरोत्तरमाविवेकख्यातेः ज्ञान-दीप्तिरभिवर्द्धते।

योगाङ्गानि

तानि च योगाङ्गानि अष्टौ।

'यम-नियम-आसन-प्राणायाम-प्रत्याहार-धारणा-ध्यान-समाधयोऽष्टा-वङ्गानि।' [योग० २।२९]

इमानि सम्यगनुष्ठीयमानानि मुमुक्षूणा बहुतरमुपकुर्वन्ति। तत्र तावत्:—

यमा

'अहिंसा-सत्य-अस्तेय-ब्रह्मचर्य-अपरिग्रहाः यमाः।' [योग० २।३०]

हिंसा—*हिंसा हि नाम कायेन, वाचा, मनसा वा प्राणिपीडनम्।* तदहिंस-महिंसा सर्वथा सर्वदा सर्वप्राणिनामनभिद्रोह इति। सा मुमुक्षुणाऽवश्यमेवाऽनुष्ठेया। मनसा, वाचा, कर्मणा वा हिंसा कदाऽपि न विधेया इति सर्वप्रधानं व्रतम्। यतः इतराणि सत्यादीनि अहिंसायाः निष्पत्तय एव परिपाल्यन्ते। अहिंसा-व्रतस्य निर्मली-करणायैव तानि उपादीयन्ते। यत अहिंसायामेवाखिलानि व्रतान्तराणि अन्तर्हितानि भवन्ति इति विवेकः।

'अहिंसा-प्रतिष्ठायां तत्सन्निधौ वैरत्यागः।' [योग० २।३५] इति। अहिंसा-व्रतचारिणः सविधे अजा-व्याघ्र गो-सिंह मूषक-मार्जार अहि-नकुलादिसाहजिकविरो-धिनोऽपि जन्तवः किल परस्परं वैरभावं त्यजन्ति।

सत्यम्—'सत्यप्रतिष्ठायाममोघा वाक्।' सत्यप्रतिष्ठायां योगी अमोघा सफला वाचं विन्दति। स यदि अनायासं वाचोद्गिरति—'धार्मिको भूयाः' इति भवति धार्मिकः।' धीमान् भूयाः' इति भवति धनाढ्यः। तद्वचनाभिमुनोऽधा-र्मिकोऽपि धार्मिको भवति, निर्धनोऽकिञ्चनोऽपि भवति धनाढ्यः। यथादृष्टं यथा-श्रुतं तथा वाङ्मनश्चेति यथार्थवाङ्मनसे। प्रयुक्ता हि वाग् यदि न वञ्चिता, प्रवञ्चनाय न प्रयुक्ता, न च प्रतिपत्तिवन्ध्या, नाऽपि स्वबोधजननाऽक्षमा स्यात्

तदा सा सत्या भवेन्नाऽन्यथा। यदि एवमभिधीयमानाऽपि वाग् भूतोपघातपरैव स्यात्तदा तु न सा सत्या भवेत्। तस्मात् सम्यक् समीक्ष्य परीक्ष्य च सर्वभूतहितार्थं प्रयुक्ता वाग् हि सत्यत्वेनोन्नेया।

अस्तेयम्—न केवलं चौर्यविरतिमात्रमपि तु सर्वथा परकीयद्रव्याऽस्पृहा अस्तेयम्।

ब्रह्मचर्यम्—संयतसर्वेन्द्रियस्य विषयस्मरणकीर्त्तनादिरहितस्य यमिन उपस्थेन्द्रियसंयम एव ब्रह्मचर्यम्।

अपरिग्रहः—देहयात्राऽतिरिक्तानां भोगसाधनानामस्वीकरणम्।

इतीमानि पञ्च महाव्रतानि। एते पञ्च यमाः। यम्यन्ते नियन्त्रणविषयीक्रियन्ते, उपरम्यन्ते समनस्केन्द्रियाणि स्व-स्वविषयेभ्यो यैस्ते यमाः। मोक्षाऽध्वनीनामिमे आधारशिलाभूताः परमोपकारकाः।

त इमे अहिंसादयो यमाः देश-काल-जाति-समयानवच्छिन्नाः सार्वभौमाः सर्वावस्थास्वनुगताः महाव्रतमित्याख्यायन्ते। तत्र तावद्देशाऽवच्छिन्ना यथा, तीर्थे न हनिष्यामि। कालाऽवच्छिन्ना यथा, चतुर्दश्यां पुण्येऽहनि वा न हनिष्यामि। जात्यवच्छिन्ना यथा, मत्स्यवधकस्य मत्स्येष्वेव हिंसाप्रवृत्तिर्नान्यत्र। समयाऽवच्छिन्ना यथा, क्षत्रियाणां युद्ध एव हिंसा नाऽन्यत्रेति। तैः सर्वैरनवच्छिन्ना सार्वभौमा अहिंसा अनुष्ठेयैव मुमुक्षुभिः सर्वात्मनेति।

नियमाः

नियमाश्चापि पुनः पञ्चैव—शौच-सन्तोष-तपः-स्वाध्याय-ईश्वरप्रणिधानानीति। तत्र

शौचं शुद्धिः। तच्च बाह्याभ्यन्तरभेदेन द्विविधम्। बाह्यं शारीरं मृज्जलादिजनितं मेध्याभ्यवहारादिनोदरस्य च। आभ्यन्तरञ्च मानसं चित्तमलानां मद-मान-मात्सर्य-ईर्ष्या-असूया-राग-द्वेषादीनां कात्स्न्येन प्रक्षालनम्।

सन्तोषः—सन्निहितसाधनाधिकस्याऽनुपादित्सा।

तपः—द्वन्द्व-सहनम्। द्वन्द्वाश्च पुनः जिघित्सा पिपासे, शीतोष्णे, स्नानाशने इत्येवमादयः, तेषां द्वन्द्वानां सहिष्णुताऽपि तपः।

स्वाध्यायः—मोक्षशास्त्राणां वेदोपनिषद्दर्शनानां नियमेनाध्ययनम्।

ईश्वरप्रणिधानम्—ईश्वरे जगदीश्वरे परमगुरौ अखिलकर्मणां समर्पणम्, तत्फलत्यागश्च।

आसनम्

'स्थिरसुखमासनम्' [योग० २।४६] आस्यते आसते वाऽनेनेत्यासनम्।

पद्मासन-भद्रासन-स्वस्तिकासनादीनि अनेकप्रभेदानि यथासुखमनुष्ठेयानि। आचार्यस्य तु स्थिरसुखमासनमित्येवाभिमतम्। येन आसनेनाऽवस्थितस्य स्थैर्यं सुखञ्च सिद्धयति तदासनं स्थिरसुखासनम्। आसनानां प्रभेदास्तु तत्र-तत्र यथाप्रकरणमनुसन्धेयाः।

प्राणायामः

नासापुटेन वायोरन्तःप्रवेशः श्वासः तद्बहिर्निर्गमश्च निःश्वासः प्रश्वासो वा। तयोः श्वास-प्रश्वासयोर्या स्वाभाविकी गतिस्तस्या निरोधः प्राणायाम उच्यते। प्राणायामेन विवेकाज्ञानावरणमिन्द्रियाणां सन्क्षिप्यते। अत एवोक्तम्, 'तपो न परमं प्राणायामाद्' इति। अथ च:—

'दह्यन्ते ध्मायमानानां धातूनां हि यथा मलाः।
तथेन्द्रियाणां दह्यन्ते दोषाः प्राणस्य निग्रहात्॥' [मनु०]

अपिच—

'नाभिस्थः प्राणपवनः स्पृष्ट्वा हृत्कमलान्तरम्।
कण्ठाद् बहिर्विनिर्याति पातुं विष्णुपदामृतम्॥
पीत्वा सोऽम्बरपीयूषं पुनरायाति वेगतः।
प्रीणयन् देहमखिलं जीवयन् जठरानलम्॥' इति

प्राण-विज्ञानविशेषज्ञाः पुनः प्रतिपादयन्ति, यत्प्राणवाहिन्यस्तिस्रो नाड्यो भवन्ति, पिङ्गला, इडा, सुषुम्णा चेति। तासु दक्षिणा पिङ्गला, वामा त्विडा, मध्ये सुषुम्णा। स च प्राणवायोः सञ्चारः सार्द्धद्वयघटिकापर्यन्तं पिङ्गलया, ततः सार्द्धद्वयघटिकापर्यन्तमिडया, पुनस्तावत्कालपर्यन्तमेव पिङ्गलया, पुनरिडया इत्येवमहर्निशं घटीयन्त्रचक्रवन्नाडीद्वयेनैव वायुः सञ्चरति। एकस्यां घटिकायां षष्टिः पलानि, एकस्मिन्पले च षट् श्वास-प्रश्वासाः। एवमेकस्यां घटिकायां षट्युत्तरशतत्रयम् (३६०)। सार्धघटिकाद्वये समस्ताः श्वास-प्रश्वासाः नवशतानि। सूर्योदयादारभ्य पुनः सूर्योदयपर्यन्तं सर्वे श्वास-प्रश्वासाः षट्शतोत्तरैकविंशतिः (२१,६००) संख्याकाः सम्भवन्ति। तथा यथाविधि प्रच्छर्दन-विधारणाभ्यां शरीरमनसोः सम्यक्शुद्धिद्वारा प्रज्ञाबलमुद्दीप्यते, क्षीयते च सर्वथा मलावरणम्। प्राणायामद्वारा नियन्त्रितं निरुद्धं चित्तं शब्दादिविषयेभ्यः संयुज्यते श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यपि निर्विषयेभ्यः संयुज्यन्ते। भवन्ति च तानि तदा चित्तस्वरूपानुकारीणि, एष एव प्रत्याहारः।

ध्यानम्—वृत्यन्तराऽव्यवहितो ध्येयाकारो मनसः प्रवाहः। इदमेव ध्यानं यदा ध्येयमात्राकारं ध्यानध्यातृदृष्टिविधुरं भवति तदा समाधिरित्यभिधीयते।

धारणा—या तु हृत्पुण्डरीकादिदेशविशेषे चित्तस्य बन्ध एकाग्रता सैव धारणेत्युच्यते।

तदेतद्योगाङ्गानुष्ठानादेव विवेकख्याति सञ्जायते। विवेको हि नाम प्रकृतिपुरुषयोरन्यताख्याति, चेतनाऽचेतनभेदज्ञानमिति। विवेकख्यातिनिष्पत्तावेव मुक्ति कैवल्य वा सम्भवति न तु तदृते। अयमभिसन्धि, प्रकृति-पुरुषान्यता प्रत्ययोत्पत्तौ पुरुषस्याऽविद्या निवर्तते। अविद्या-निवृत्तौ रागादय क्लेशा विनिवर्तन्ते। रागाद्यभावे कर्माभाव। कर्माभावे जन्माभाव। सति जन्माभाव एव दुःखात्यन्तनिवृत्ति। सैव मुक्ति कैवल्य केवलीभाव इति। इदमेव योगशास्त्रस्य परम प्रयोजनम्। इति सक्षेपत, विस्तरस्तु तत्रैव प्रकरणेऽनुसन्धेय।

सोऽयं योगो द्विविध। सम्प्रज्ञातोऽसम्प्रज्ञातश्चेति। यस्त्वेकाग्रे चेतसि प्रद्योतयति पारमार्थिक तत्त्व, क्षिणोति चाविद्यादीन् क्लेशान्, श्लथयति कर्मबन्धनानि, निरोधाभिमुखञ्च करोति चित्तम् स सम्प्रज्ञात इत्याख्यायते। सम्यक् प्रज्ञायते साक्षात्क्रियते ध्येय यस्मिन् निरोधविशेषरूपे योगे स सम्प्रज्ञात इति भाव। सम्प्रज्ञाते तत्त्वज्ञानरूपा वृत्तिर्न निरुद्धा भवति। तदितरास्तु भवन्ति निरुद्धा निखिला अपि। निवृत्तसमस्तवृत्तिको योग असम्प्रज्ञात। ससारबीजभूताना क्लेशकर्माशयानाञ्चात्राभावादेष एव निर्बीजसमाधिरपि भण्यते। सम्भवति चात्रैवात्मन स्वरूपावस्थितिरात्यन्तिकी। कैवल्यफलकत्वादेव मुमुक्षुभि साधनीय। सिद्धसम्प्रज्ञातसमाधिरेव योगी कैवल्याय कल्पते। कैवल्यमेव परमपुरुषार्थत्वेनानुग्राह्यम्। तत्साधनायोपदेश एव योगशास्त्रस्य निष्कर्ष।

योग-सिद्धे उपाया

अभ्यासवैराग्ययो योगसिद्ध्युपायत्व सूत्रितम्। तावपि न झटिति सम्पद्येत। तदर्थमाचार्य क्रियायोगमनुशास्ति। तप स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानीति। नान्तरेण तपश्चित्तवैर्मल्यम् अनन्तावस्तरोऽनुष्ठेयम् नातपस्विनो योगसिद्धि। तत्र स्वाध्याय परमावश्यक। स्वाध्यायो हि नाम मोक्षशास्त्राणामध्ययन च। ईश्वरप्रणिधानञ्च सर्वकर्मणा परमेश्वरेऽर्पणम् तत्फलानभिसन्धानञ्च। स एष क्रियायोग

समाधिविपर्यया सर्वथा समुच्छेत्तव्याः समाधिमाधकैः। क्रियायोगेन तनूकृताः क्लेशाः ध्यानेन दग्धबीजकल्पाः कर्त्तव्याः। यतस्ते पुनः प्रसवाय न कर्हिचित् कल्पेरन् इत्याशयः।

योगस्य त्रैतवादः

ईश्वरो जीवः प्रकृतिश्चेति तत्त्वत्रयवादमनुगृह्णाति दर्शनमिदम्। इत्थितोरेव सेश्वरसांख्यमिति संज्ञयापि समाख्यायते। प्रकृतिपुरुषयोरभ्युपगमः यथा कापिले तथा पातञ्जलेऽपि इत्यनयोः समानतन्त्रत्वम्। "सांख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः॥" इति। कापिलं दर्शनन्तु नेश्वरवादीति निरीश्वरसांख्येति-नाम्ना प्रसिद्धम् इति एके अपरे तु नैतत्सहन्ते। कापिलं सांख्यमपि न निरीश्वर-वादीति तेषामभ्युपगमः। तेषां नयेन तद्भ्रमविलसितमेव, यत् सांख्यस्य निरीश्वर-वादित्वप्रथाम्। 'ईश्वरासिद्धे'रिति सूत्रे सुतरामाचार्येणेश्वराङ्गीकारात्। सविस्तरः प्रपञ्चस्तु सांख्यप्रकरणे एवानुसन्धेयः। तत्रैव विस्तरेण प्रत्यपीपदाम विषयमम्-मिति नात्र स पुनरुक्तिमपेक्षते।

ईश्वरः

"क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः" [योग० १।२४]

पुरुषो जीवः, पुरुषविशेषश्चेश्वरः। स जीवादितरो भिन्नः। क्लेशकर्म-विपाकाशयैः सर्वथा असंस्पृष्टः जीवस्तु पुनः तत्संस्पृष्ट इति जीवेश्वरयोर्भेदः सङ्केतितः। आह च योगभाष्ये महामुनिर्व्यासः—

"यथा मुक्तस्य पूर्वा बन्धकोटिः प्रज्ञायते नैवमीश्वरस्य। यथा वा प्रकृतिलीनस्योत्तरा बन्धकोटिः सम्भाव्यते नैवमीश्वरस्य। स तु सदैव मुक्तः सदैवेश्वर इति। स च ईश्वरः 'सर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात्'" इतीश्वरस्वरूपम स्फुटं जीवभिन्नत्वेन प्रपञ्चितम्।

कोऽस्य प्रवक्ता

अस्य शास्त्रस्य प्रवक्ता भगवान् पतञ्जलिः इति सर्वसम्मतम्। यद्यपि केचनाभिमन्यन्ते यदाद्यः प्रवक्ता तु योगदर्शनस्यापि भगवान् कपिल एव साम्प्रवक्ता। पुरस्कुर्वन्ति पद्यमिदं स्वमतोपपत्तये :—

'कपिलं' प्राहुराचार्याः सांख्यनिश्चितनिश्चिताः।
हिरण्यगर्भो भगवानेष छन्दसि संस्तुतः॥ इति॥

अनुपपश्यन्ति ते यत्कपिलप्रोक्तां योगविद्यां कालक्रमेण दुर्बोधतां विस्मृतप्रायां करतलगतामिव भगवान् पतञ्जलिर्महाभागः पुनरुज्जीवयामास। परन्त्वन्ये

विप्रतिपद्यन्ते। ते श्रुतिमूलकमेव योगशास्त्रमाकलयन्ति। दृश्यते च श्रुतौ बहुत्र[1] योगविद्याया उपदेशः।

योग-साहित्यम्

तदनु योगशास्त्रस्य दुरूहविषयतामाकलय्य तत्रभगवान् श्रीव्यास महाभागो भाष्यं प्रणिनाय। तदुपरि सकलशास्त्रपारङ्गतो विद्वन्मूर्धन्यः श्रीवाचस्पतिमिश्रमहाभागः व्यासभाष्ये तद्गूढरहस्यविवृतिपरां तत्त्ववैशारदी-नाम्नीं वृत्तिं रचयामास। विज्ञानभिक्षुश्च सत्ववार्तिकं प्रणिनाय[2]।

कोऽस्य प्रणेता ?

किमयं योगदर्शन-व्याकरणमहाभाष्यायुर्वेदग्रन्थानां प्रणेता एक एव अथवा भिन्नः इति विचार्यमाणे पक्षद्वयमुज्जृम्भते। एके व्यवतिष्ठन्ते एक एव। अपरेऽत्र कलहायन्ते। तत्रैकत्ववादिनः प्रतिपादयन्ति :—

योगेन चित्तस्य पदेन वाचा, मलं शरीरस्य च वैद्यकेन।
योऽपाकरोत्तं प्रवरं मुनीनां पतञ्जलिं प्राञ्जलिरानतोऽस्मि।

इति लोकप्रसिद्धेन पद्येन योगशास्त्रव्याकरणभाष्यवैद्यकग्रन्थप्रणेता पतञ्जलिरेक एवेति सुतरां स्वम्यते। एवं ख्रीस्ताब्दीयद्वादशशतकस्थितिजुषा चरकव्याख्याकृता चक्रपाणिना चरकटीकायामुक्तम् :—

पातञ्जल-महाभाष्य-चरकप्रतिसंस्कृतैः।
मनोवाक्कायदोषाणां हन्त्रेऽहिपतये नमः॥

इत्यनेनापि पतञ्जलेर्महाभाष्य-चरकसंस्कर्तृत्वं अभिन्नत्वमेवावगम्यते। किञ्च—

शब्दानामनुशासनं विदधता पातञ्जलं कुर्वता,
भाष्यं राजमृगाङ्कसंज्ञकमिति व्यातन्वता वैद्यके।
वाक्चेतोवपुषां मलः फणिभृता भर्त्रेव येनोद्धृता-
स्तस्य श्रीरणरङ्गमल्लनृपतेर्वाचो जयन्त्युज्ज्वलाः॥

---

१. 'युञ्जते मन उत युञ्जते धियः'। इत्यादि

२. योगसूत्राणां बह्व्यष्टीका उल्लसन्ति। भोजस्य राजमार्तण्डाख्या भोजवृत्तिनाम्ना प्रसिद्धा। भावगणेशस्य योगवृत्तिः। रामानन्दस्य मणिप्रभा। अनन्त-पण्डितस्य योगचन्द्रिका। सदाशिवेन्द्रसरस्वतीमहाभागस्य योगसुधा-करः। नागोजीभट्टस्य लघुबृहद्वृत्तिद्वयं च। एवं पातञ्जलयोगमाश्रित्य सुविशद साहित्यमुपलभ्यते।

इत्यनेनापि—वृत्तिकृता श्रीभोजदेवेनापि, पतञ्जलिमुपमानीकृत्य तत्तुल्यत्वेनात्मवर्णनं वितन्वता, योगव्याकरणवैद्यप्रणेतुः पतञ्जलेरेकत्वमभिप्रेतम्। बलवद्युक्तविवेचनेन, सोऽयं योगव्याकरणवैद्यकप्रणेता पतञ्जलिरेक एवेत्युपपद्यतेतरां सुतराम्। परन्त्वेतदितरे न सहन्ते। ते व्यवतिष्ठन्ते पातञ्जलसूत्रोपरि व्यासकृतभाष्योपलब्धेः 'पाराशर्यशिलालिभ्या भिक्षुनटसूत्रयोः [अष्टा० ४।३।११०] इत्यस्मिन् पाणिनीयसूत्रे पाराशर्यापरपर्यायव्यासशब्दोल्लेखात् पाणिनेर्व्यासस्य प्राचीनत्वं निष्पद्यते। यस्य पतञ्जलेः सूत्राणामुपरि व्यासभाष्यं स पतञ्जलिरपि पाणिनेः प्राचीन इत्यपि व्यक्तीभवति। महाभाष्यरचयिता पतञ्जलिस्तु पाणिनेरर्वाचीनः इति सर्वसम्मतम्। अतो भाष्यकृत्पतञ्जले र्योगसूत्रकर्ता पतञ्जलिः सर्वथा भिन्न इति स्फुटम्। योगसूत्रकारस्तु खल्वतितरां प्राचीनः महाभाष्यकृत्तु तदपेक्षयाऽर्वाचीनः। अतो द्वयोर्भिन्नत्वं न जात्वेकत्वम्। इति एवमेके पतञ्जलिबहुत्वं अपरे तु तदभिन्नत्वं संसाधयन्ति। तत्त्वन्तु विवेचका एव विभावयन्तु। प्रसिद्धिपरम्परानुरोधेन तु तत्यार्थक्यमेव आकलयामो वयं रोचिष्णु इत्यलमति पल्लवितेन।

कतमोऽयं पतञ्जलिर्नाम

अत्र भारतभूमिमलङ्कुर्वाणाः पतञ्जलिनामधेया बहवो विद्वांसोऽभूवन्। तेषु कतमोऽयं योगसूत्रकारः पतञ्जलिरिति इदन्तया निर्णेतुं तु दुःशकम्। अत्र बहवो बहुधा प्रतिपादयन्ति। तथापि किञ्चिदत्र विविच्यते विद्वन्मनोविनोदाय। पतञ्जलिप्रणेतृत्वेन प्रसिद्धाः सन्दर्भा अधोऽङ्किताः समुपलभ्यन्ते। तेषां सर्वेषां कर्त्ता एक एव पतञ्जलिरथवा विभिन्नास्ते इति जिज्ञासा सुतरामुज्जृम्भते.—तद्यथा—

(१) योगसूत्रकारः, (२) व्याकरण महाभाष्यप्रणेता,
(३) चरकसंहिता प्रतिसंस्कर्त्ता (४) निदानसूत्रनिर्माता,
(५) परमार्थसूत्रप्रवक्ता, (६) कोषकारः इति।

तत्रकोषकारोऽपि कश्चन पतञ्जलिरासीदिति तु हेमचन्द्राचार्यविरचितात् 'अभिधानचिन्तामणिकोषे संस्मृतात् श्लोकादवगम्यते—

'प्रामाण्यं वासुकेर्व्याडेः व्युत्पत्तिर्धनपालतः।
प्रपञ्चो वाचस्पतिप्रभृतेरिह लक्ष्यताम्॥

अत्र वासुकिपदेन पतञ्जलिरेवाभिलक्षितोऽवगम्यते। एक एव स पतञ्जलिरेतेषां ग्रन्थानां प्रणेता इत्येके। न हि सर्वशास्त्रावगाहिशेषमुखोक्तस्य भगवतः 'शेष' इत्यपरनामधेयस्य पतञ्जलेः उक्तसर्वशास्त्रप्रणेतृत्वे किमप्यपरिहार्यं बाधकमुत्पश्यामः। "योगेन चित्तस्य पदेन वाचाम्"—इतिसुप्रसिद्धलोकोक्त्या च तस्य

ततश्चशास्त्रनिष्णातत्वं सूपपन्नमेव। तत्प्रतीपत्वेनाद्यावधि न काऽपि बलीयसी हृदयङ्गमा वाचोयुक्तिर्बुद्धिपद्धतिमारोहति इत्यलं काकदन्तपरीक्षयेति। विशिष्य तु अत्रानुसन्धित्सवो विद्वांस एवाविष्करिष्यन्ति किमपि निर्णीतं तत्त्वमित्याशास्यते। इति संक्षेपः।

तत्कालनिर्णयः

यद्यपि पतञ्जलेः कालनिर्णयोऽपि इदमित्यन्तया वक्तुं न शक्यते। तथाऽपि सोऽतीव प्राचीनः। वैयाकरणपतञ्जलेः कालः प्राक्ख्रीस्तद्वितीयशतकघटितमध्यकाले बर्वर्चिनिर्णीयते कालकोविदैः। योगप्रणेता पतञ्जलिस्तु ततो नितरां भिन्नः। इदमप्यत्रावधेयं यद् योगशास्त्रस्यास्य न खलु पतञ्जल्युपज्ञता, हिरण्यगर्भादिभिः प्राक्तनाचार्यैः पुराकालेऽपि तदुपदेशदर्शनात्। स्वयं भगवति वेदेऽपि च तन्मूलस्याम्नानात्— तथा हि—

'युञ्जते मन उत युञ्जते धियो,
विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चितः।
वि होत्रा दधे वयुनाविदेक इन्मही
देवस्य सवितुः परिष्टुतिः॥ [ऋग्० ५।८१।१]

एवमुपनिषदारण्यकादिष्वपि तच्चर्चाचर्चनाद् इति प्रदर्शितपूर्वम्।

--००--

अथ मीमांसा दर्शनम्

केय मीमासा नाम—मीमासाविषयनिर्देश—मीमासासिद्धान्ता—षट् प्रमाणानि—मीमासाया आचार्या —प्रामाण्यवाद —भ्रमज्ञानम्—तत्त्वमीमासा—मीमासाप्रयोजनम्—केय भावना नाम—कर्मणा चातुर्विध्यम्—अपूर्वत्व नाम किम् ? —मीमासकानामीश्वर —मोक्ष —मीमासासाहित्यम्—मीमासातत्त्वनिष्कर्ष —तत्सार्थकत्वञ्च ।

मीमासाशास्त्रमिद किल धर्मव्याख्यानपर शास्त्रम् । धर्मश्चात्र वेदविध्यात्मक क्रियाविशेष । आह च आचार्य धर्म लिलक्षयिषु —'चोदनालक्षणो धर्म' (मी० १।१।२) चोदना हि नाम क्रियाप्रवर्तकवचनविशेष । स च वेदविधिरूप एव । उक्तञ्च शबरस्वामिना "चोदना हि भूत भवन्त भविष्यन्त सूक्ष्म व्यवहित विप्रकृष्टमित्येवजातीयकमर्थं शक्नोत्यवगमयितुम् नान्यत् किञ्चनेन्द्रियम् ।" इति ।

मीमासकाना नये विधि श्रुतिविहितक्रियाकलापमेवाभिधत्ते । तदस्मिन् क्रियाकलाप एव विधिलक्षणाना वेदवचनाना प्रधान तात्पर्यम् । सूत्रितञ्चाचार्यै

"आम्नायस्य क्रियार्थत्वात्" [मी० १।२।१]

तदेव तादृशविधिवचनानुष्ठानेनैव जन निश्श्रेयस लभते । "स्वर्गकामो यजेत" इत्यत्र यजेतेत्यादिविधिविशेष द्वारीकृत्य यत्तादृशकर्मानुष्ठान प्रति या प्रेरणा उत्पद्यते सा च तु मीमासकाना भावनेति[1] पदेन व्यपदिश्यते । सा च भावना द्विविधा, शाब्दी आर्थी चेति भेदात् । तत्र लिङ्लकारजन्या भावना शाब्दी, आख्यातजन्या च आर्थी । तया खलु भावनया प्रेरित पुरुष कर्मकलापे प्रवर्तते, प्रवर्तमानश्च यथाश्रद्ध फलमश्नुते निश्श्रेयसादिकम् । यथा, पदपदार्थज्ञाने व्याकरणस्य प्राधान्य, प्रामाण्यावबोधे च न्यायस्य, तद्वद् विधिगम्यज्ञाने मीमासाया प्राधान्यम् । तथा चोक्त शाबरे "एव वेदवाक्यान्येव एभि व्याख्यायन्ते मीमासासूत्रैरित्यर्थ ।

तदेतन्मीमासा[2]दर्शन किल भगवज्जैमिनिमुनिपादै प्रणीत द्वादशभि-

---

१. भवितुर्भावनानुकूल भावकव्यापारविशेष । [न्यायमीमासाप्रकाश]

२. मीमासा जिज्ञासेत्यर्थ ।'मीमासते' इत्यादय प्रयोगा बहुत्र प्राचीनसाहित्येऽपि उपलभ्यन्ते । यथा 'उत्सृज्या नोत्सृज्यामिति मीमासन्ते ब्रह्मवादिन ।' [तैत्तिरीय सहिताया ७।५।७।१]। 'ब्राह्मण पात्रे न मीमासन्त' इत्यादि—[ताण्ड्य ब्राह्मणे [६।५।९]। 'उदिते होतव्यमनुदिते होतव्यमिति मीमासन्त ।" [कौषीतिकीब्राह्मणे २।९] इत्येवमादय ।

रध्याये प्रणिबद्धं शास्त्रम्। तत्र प्रत्यध्यायञ्च चत्वारः पादा अनुस्यूताः, तृतीयषष्ठदशमाध्यायवर्जम्। तदेषु अष्ट पादा अध्यायान्तरापवादरूपेण गुम्फिताः। एवं तत्र सर्वे सम्भूय षष्टिसंख्याकाः पादा भवन्ति। पुनश्च तत्र प्रतिपादं कतिपयानि अधिकरणानि[1] समुल्लसन्ति तानि सर्वाणि सम्मिलितानि प्रायशः सहस्रसम्मितानि भवन्ति। मीमांसासाधनत्वादिदं मीमांसाशास्त्रमभिधीयते। 'मान्-बध्-दान्-शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य' इति सूत्रे 'मानेर्जिज्ञासाया'मिति वार्तिकादस्य शब्दस्य निष्पत्तिः। मीमांसेयं पूर्वमीमांसेति, कर्ममीमांसेति पदेनाऽप्याख्यायते। वेदान्तापरनामधेयाया उत्तरमीमांसायाः पूर्वभवत्वात् पूर्वमीमांसा, कर्मकाण्डविषयविशेषप्रतिपादनाच्च कर्ममीमांसेत्यपि परिभाष्यते।

केयं मीमांसा नाम

क्वचिच्च न्यायकणिका-न्यायमाला-विस्तरादिमीमांसाविषयकग्रन्थेषु बहुशो मीमांसेति पदं न्यायपदेनापि व्यवहृतं सन्दृश्यते। मीमांसा हि नाम कर्मकाण्डप्रतिपादकश्रुतीनां मिथो विरोधपरिहारकारको ग्रन्थः। यत्र क्वचित् कर्मकाण्डपरे श्रुतिप्रतिपादितेऽर्थे विरोधोऽवभासते, तं शास्त्रमिदं सुतरां परिहरति तराम्। तत्तत्पूर्वपक्षान् उत्तरत्वेन, युक्तिप्रयुक्तिपुरस्सरं निरस्य तास्ता आशङ्का निराकृत्य परिष्कृतार्थं समर्थयति च।

तद्यथा—यागादिषु मनुष्यस्यैवाधिकाराधिकरणे[1] पूर्वपक्षत्वेन सूत्रयति—

'फलार्थत्वात्कर्मणः शास्त्रं सर्वाधिकारं स्यात्।'

इदमामनन्ति दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत, ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत इत्येवमादि। तत्र सन्देहः—किं यावत् किञ्चित्सत्त्वं तत्सर्वमधिकृत्य एतदुच्यते उत समर्थमधिकृत्य। किं प्राप्तं सर्वाधिकारः। अविशेषात् ननु वृक्षादयो न किञ्चित्कामयन्ते। क्व तेषामधिकारः। उच्यते। माभूदचेतनानामधिकारः तिर्यञ्चमधिकृत्य यजेत इति ब्रूयात् ननु तिर्यञ्चोऽपि न किञ्चित्फलं कामयन्ते। न इति ब्रूमः। कामयन्ते सुखम्। एवं हि दृश्यते घर्मोपतप्ताश्छायामुपसर्पन्ति शीतेन पीडिता आतपम्। आह। ननु तिर्यञ्च आसन्नं फलं चेतयन्ते न कालान्तरफलं प्रार्थयन्ते। कालान्तरफलानि च वैदिकानि कर्माणि। इत्यादिकं वचनप्रतिवचनाभ्यां सस्कृत्योपसहृतं पूर्वपक्षत्वेन यद् मनुष्याणामपि शक्नुवतामधिकार इति। ततः सिद्धान्तत्वेन सूत्रितम्—

'कर्तुर्वा विधिसंयोगाद्विधिः कार्त्स्न्येन गम्यते।' [मीमांसा]

---

१. अधिकरणपदञ्चात्र पारिभाषिकम् तथा चोक्तम्—
विषयो विशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरः।
निर्णयश्चेति पञ्चाङ्गं शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम्॥

यागादिषु न तिर्यगादीनामधिकारः। कर्माणि निर्वर्तयितुं शक्तानामेवाधिकारः। न तिर्यञ्चः शक्नुवन्ति कर्माणि निर्वर्तयितुम्। इत्यादिकं सतर्कवितर्कमुपपाद्यान्ते सिद्धान्तयन्ति तस्मात् मनुष्याणामेव शक्नुवतामधिकार इति।

अपिच, यागादिषु स्त्रीपुरुषयोरधिकाराधिकरणे —

लिङ्गविशेषात्पुरुषस्यैव तत्राधिकार इति पूर्वपक्षीकृत्य सूत्रयति —

"लिङ्गविशेषनिर्देशात् पुंयुक्तमैतिशायनः"। [मी० ६]

दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यादि समाम्नातम्। अत्र पुंलिङ्गविशेषणादवगम्यते यागेषु पुंसामेवाधिकारो न स्त्रीणामित्यादि शङ्कानिरसनपूर्वकमन्ते सिद्धान्तयति —

जातिं तु बादरायणोऽविशेषात्।
तस्मात् स्त्र्यपि प्रतीयेत जात्यर्थस्याऽविशिष्टत्वात्॥
[मी० .....]

अत्र 'तु' शब्दः पक्षं व्यावर्तयति। नैतदस्ति पुंसोऽधिकारः। जातिं तु बादरायणोऽधिकृतां मन्यते स्म। आह। किमयं स्वर्गकाम इति जातिशब्दः समधिगतः। नेत्याह। कथं तर्हि। यौगिकः स्वर्गेच्छायोगेन वर्तते। केन तर्हि शब्देन जातिरुक्ता या अधिकृता गम्यते नैव च वयं ब्रूमो जातिवचन इह शब्दोऽधिकारकः इति। किं तर्हि? स्वर्गकामशब्देनोभावपि स्त्रीपुंसावधिक्रियेते इति। अतो न विवक्षितं पुंल्लिङ्गमिति। कुतः। अविशेषात्। नहि शक्नोति एषा विभक्तिः स्वर्गकामलिङ्गेन विशेष्टुम्। कथं। लक्षणत्वेन श्रवणात्। स्वर्गे कामो यस्य तमेव लक्षयति शब्दः। तेन लक्षणेनाधिकृतो यजेतेति शब्देनोच्यते। तच्च लक्षणमविशिष्टं स्त्रियां पुंसि च। तस्माच्छब्देनोभावपि स्त्रीपुंसावधिकृतौ गम्येते। तत्र केनाधिकारः स्त्रियाः निवर्त्यते। विभक्त्या इति चेत्। तन्न। कस्मात्। पुंवचनात् स्त्रीनिवृत्तावशक्तिः पुंसो विभक्त्या पुनर्वचनमनर्थकमिति चेन्न। आनर्थक्येऽपि स्त्रीनिवृत्तेरभावः। परिसंख्यायां[1] स्वार्थहानिः। परार्थकल्पना प्राप्तबाधश्च न चानर्थक्यम् निर्देशार्थत्वात्। तस्मात् स्त्र्यपि प्रतीयेत जात्यर्थस्याऽविशिष्टत्वात्, इत्येवमादिकम्।

---

१. परिसंख्या हि नाम तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ नियमः। पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या इति रागतः पञ्चनखानामितरेषाञ्च भक्षणे प्राप्ते पञ्चनखा एवेति इतरनिवृत्तिर्यया बोध्यते तथाऽत्र न, परिसंख्यायां मूलोक्तदोषत्रयापातप्रसङ्गात् इति भावः।

मीमांसाया विषयनिर्देशः

दर्शनमिदं द्वादशाध्यायोपनतमिति प्राङ्निर्दिष्टम्। तदेषु द्वादशाध्यायेषु प्रथमेऽध्याये विध्यादेः प्रामाण्यं निरूपितम् धर्मलक्षणभेदश्च। द्वितीये तद्विधेयकर्मभेदो निरूपितः। तृतीये विहितानां यागादिकर्मणां शेषशेषिभावः। चतुर्थे क्रतुप्रयुक्तानुष्ठेयानुष्ठेयानां पुरुषार्थप्रयुक्तानुष्ठेयानां च पदार्थानां परिमाणं प्रपञ्चितम्। पञ्चमे अनुष्ठेयपदार्थानामनुष्ठानक्रमः प्रदर्शितः। षष्ठे तु विहितकर्मफलभोक्तृस्वरूपाधिकारप्रतिपादनम्। सप्तमे प्रकृतावुपदिष्टानामङ्गानां विकृतौ सामान्यातिदेशो निरूपितः। अष्टमे आग्नेयोऽष्टकपाल इत्यादि प्रकृत्यङ्गानां, सौर्यं चरुं निर्वपेदित्यादिविकृतौ सप्तदश द्रव्यदेवताविद्वारेण विशेषातिदेशः। नवमे प्रकृतावुपदिष्टानां मन्त्रसामसंस्कारकर्मणां विकृतावतिदेशप्राप्तानां प्रकृतिविकृत्योरग्निसूर्यादिदेवतादिभेदे प्रकृतिविकृतिगतं देवतादिवाचकं पदं विहाय विकृतौ देवतादिवाचकस्य पदस्याध्याहारः ऊहो निदर्शितः। यथाऽग्नये जुष्टमितिमन्त्रे, प्रकृत्युपदिष्टे विकृतावतिदेशे प्राप्तेऽग्निपदपरित्यागेन सूर्यपदाध्याहारः। यथा च "गिरा गिरा वृक्षसे" इत्यत्र साम्नि गिरा पदस्य परित्यागेनेरापदस्याध्याहारः साम्नामूहः। व्रीह्यादिद्रव्यान्तरसम्बन्धिनश्चावघातादेर्नीवारादिद्रव्यान्तरसम्बन्धसंस्कारकर्मणामूहश्च। दशमे विकृतौ चोदकप्राप्तानां प्राकृताङ्गानां प्रकृताङ्गानाञ्च प्रकृतौ सावकाशानां विकृतौ ह्युपदिष्टविशेषाङ्गादीनां बाधो निरूपितः। यथा— प्रकृते सकाशाद्विकृतावतिदिष्टानां बर्हिषां शरमयं बर्हिरित्युपदिष्टेन शरमयबर्हिषा विकृतौ बाधः। एकादशे चानेकाङ्गिविधिप्रयुक्तानामङ्गानां सकृदनुष्ठानात् सर्वाऽङ्गिनामुपकारसाम्यं निरूपितम्। यथा —'आग्नेयोऽष्टाकपाल' उपांशुयाजमन्तरा यजत्यग्निषोमीयमेकादशकपालमित्यादि पौर्णमासादिकर्मप्रयुक्तानां प्रयाजाद्यङ्गानां सकृदनुष्ठानात् [सर्वाङ्ग्युपकारः।

द्वादशे च पुनरेकाङ्गिप्रयुक्ताङ्गानुष्ठानस्य तत्प्रयोजकसामर्थ्यरहितेऽङ्ग्यन्तरेऽप्युपकारः इत्यादि प्रपञ्चितम्।

मीमांसाया इयत्ता

द्वादशभिरध्यायैः सन्दृब्धत्वादियं द्वादशलक्षणीति नाम्नाऽपि प्रसिध्यते। परन्तु कालान्तरे पुनरन्येऽपि चत्वारोऽध्याया ये संकर्षणकाण्डनाम्ना देवताकाण्डनाम्ना वा प्रख्याता अत्र संयोजिताः। तत्सन्निवेशादेव षोडशाध्यायसवलिता मीमांसेति ख्यातिं गता सा। परन्तु अन्ये केचन आलोचका अत्र विप्रतिपद्यन्ते, ते अध्यायानिमान् परस्तात्सन्निविष्टान् जैमिनिविरचितान्नाङ्गीकुर्वन्ति। मीमांसायाः सूत्राणि २६४४ सङ्ख्यकानि, अधिकरणानि ९०९ मितानि। अस्यैवास्यैव दर्शनस्य

सूत्रसंख्या, सर्वेतरदर्शनसूत्रसंख्यातोऽप्यधिकत्वात् बृहत्तमत्वमस्य दर्शनस्य ख्यापयति।

मीमांसासिद्धान्ताः

आपातत ईश्वराऽनङ्गीकारः। देवता मन्त्रमयी न विग्रहवती। क्रियापरः सर्वो वेदः। वटबीजवत्संसारोऽनादिः। अतीन्द्रियसुखाभावः। स्वर्गः सुखप्राप्तिरेव। कर्मणा मोक्षः। क्रियान्विते शब्दशक्तिः। अख्यातिवादः। सर्वं ज्ञानं प्रमैव। स्थूलशरीराद् भिन्न आत्मा परमार्थनित्यः। धर्मस्य परमेश्वरबुद्ध्या निष्कामतया आचरणे अन्तःकरणशुद्ध्या क्रमेण ब्रह्मात्मैक्यज्ञानेन कैवल्यं मुक्तिरिति जैमिनिगुरुचरणानां महर्षिव्यासस्महाभागानाञ्चाभिमतम्। फलदातृत्वञ्चापूर्वस्येति। तदेतत् सिद्धान्तजातं जैमिनिमहर्षिणा, मीमांसाशास्त्रे सूत्रितम् भाष्यकारेण शबरस्वामिना चाऽऽभाष्य प्रकाशितम्, वार्त्तिककारेण कुमारिलभट्टमहोदयेन उक्तानुक्तदुरुक्तविवेचनपुरस्सरं सोदाहरणमुपपादितम्। न तद्ग्रन्थभूयस्त्वभियाऽत्र प्रपञ्च्यते।

मीमांसानयेन अज्ञाततत्त्वार्थज्ञानं हि प्रमा[1] उच्यते प्रमाकरणञ्च प्रमाणम्। तल्लक्षणन्तु 'करणदोषबाधकज्ञानरहितमगृहीतग्राहि ज्ञानं' प्रमाणम्। (शा०दी०)

भाट्टास्तु वेदान्तवत् षडेव प्रमाणानि स्वीकुर्वन्ति, प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दार्थापत्त्यनुपलब्धय इति। परं प्रभाकरोऽनुपलब्धिं नाभिनन्दति।

प्रत्यक्षानुमाने तु न्यायवन्मीमांसाप्यङ्गीकरोति परमन्यत्र ततो भिद्यते। शास्त्रमिदं वास्तववादपोषकम्। एतन्नये, जगदिदं वास्तविकं न खल्वाभासमानम्। न्यायाभिमतान् षड्विधान् सन्निकर्षांस्तु मीमांसका न सहन्ते। संयुक्तं संयुक्ततादात्म्यरूपञ्चेति सन्निकर्षद्वयमेव ते मन्यन्ते। भाट्टास्तु समवायं प्रति विप्रतिपद्यन्ते। तेषां नये जातिगुणकर्मणां द्रव्यैः सह तादात्म्यसम्बन्धः। अतस्तेषां घटत्वस्य, घटरूपस्य, घटकर्मणश्च प्रत्ययं प्रति संयुक्ततादात्म्यसम्बन्धः सन्निकर्षः। प्राभाकरास्तु पुनः संयोगः संयुक्तसमवायः समवाय इति सन्निकर्षत्रयमेव व्यवस्थापयन्ति। नैयायिकानामनुमानं प्रक्रियातः भाट्टानामनुमानतः किञ्चिद् भिद्यते, विशिष्य तु हेत्वाभासे। पञ्चावयवस्थाने मीमांसकाः प्रतिज्ञा हेतुर्दृष्टान्त इत्यवयवत्रयमेव प्रशंसन्ति।

उपमानम्

सादृश्यज्ञानं हि उपमितित्वेनोन्नीयते मीमांसकानाम्। उपमितिर्हि प्रत्यक्षतो

---

१. अज्ञातपद स्मृत्यनुवादयोर्व्यवच्छेदार्थम्। तयोर्ज्ञातपदार्थस्य विषयतात्वान् संशयभ्रमौ तु न प्रमान्तर्गतौ।

भिद्यते सादृश्यवतोऽर्थस्य तदानीं दृष्टिगोचराभावात्। नैवं स्मृत्यन्तर्गताऽप्युपमिति सम्भवति । तादृशार्थावबोधसमकालावच्छेदेन वस्त्वन्तरस्य भानाऽभावात्। व्याप्तिदूषणतया चेयमुपमिति अनुमानशब्दप्रमाणयोरपि नान्तःपतति । अतः स्वतन्त्रप्रमाणत्वेनैवोपमितिरभिमता मीमांसकानाम्। उपमानं हि सादृश्य-ज्ञानम् असन्निकृष्टेऽर्थे बुद्धिमुत्पादयति यथा गवयदर्शनं गोः स्मरणस्य।

शब्दप्रमाणम्

शाब्दी प्रमाऽपि मीमांसकानां विशिष्टपदमधिकरोति । शब्दप्रमाणं हि द्विविध—पौरुषेयमपौरुषेयञ्च । आप्तपुरुषप्रयुक्तमेव पौरुषेयं प्रामाण्यकोटिमधिरोहति नानाप्तप्रयुक्तम्। अपौरुषेयन्तु पुनः अपुरुषेण परमात्मनोक्तत्वात् वेद एव। प्राधान्येन धर्म[1]प्रतिपादनमेव मीमांसादर्शनस्योद्देश्यम्। धर्मस्वरूपनिरूपणाय च चरमप्रमाणभूतो वेद एव । अतो मुख्यत्वेन धर्मतत्त्वनिर्णयार्थं वेदमाधारीकृत्यैव मीमांसा प्रवर्त्तते । अपौरुषेयत्वादेव वेदस्य नित्यता । जैमिनिनयेन शब्दो नित्यः । शब्दनित्यत्वं हि खलु वेदनित्यत्वम् तच्चैतत् प्रमुखप्रामाण्यमवगाहते । तथा चाह महर्षिः—

'नित्यस्तु स्याद्दर्शनस्य परार्थत्वात्॥ [१।१।१८]

दर्शनपदमुच्चारणपरं परार्थं, परमर्थं प्रत्याययितुम् उच्चरितमात्रे हि विनष्टे शब्दे नान्योऽन्यमर्थं प्रत्याययितुं शक्नुयात्। स्वाभिप्रायं परत्र प्रत्याययितुमेव शब्दः प्रवर्त्तते। परत्रार्थप्रत्यायनार्थमेव शब्दप्रवृत्तिरितिभावः । स च नित्यत्वे सत्येव शब्दस्य सम्भवति नाऽनित्यत्वे । तस्मात् दर्शनस्य परार्थत्वान्नित्यः शब्द इति सुवचम्। न च शब्दः एव नित्यः प्रत्युत तदर्थोऽपि नित्यः तयोः सम्बन्धश्चापि नित्य एव । तथा च सूत्रयति आचार्यः—

'औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्धः । [मीमांसा १।१।५]

औत्पत्तिको नित्यः । तदिदं शब्दार्थसम्बन्धस्य नित्यत्वमपौरुषेयवाक्येषु एव घटते न पुनः पौरुषेयेषु । न केवलमिदमेव अपितु मन्त्रगतपदपाठक्रमोऽपि नियतानुपूर्वीकः । मीमांसकानां[2] मते 'अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुत्पतिः' [ऋ० ८।४४।१६] इत्यत्रोक्तक्रमेण वाक्यं पठितव्यम् । मन्त्रगतानुपूर्वीकपाठक्रमोच्चारणमेवापौरुषे

---

१ धर्मो धारणात् व्युत्पद्यमानो हि धर्मशब्दः जगद्धारणकारणत्वमर्थं समर्पयति, 'धर्मेण धार्यते प्रजा' इति स्मरणात्।

२. अर्थप्रत्यायनाविशेषेऽपि नियतानुपूर्व्यैव यथा इष्टार्थसमर्पणक्षमा न तथा व्युत्क्रमपाठ इति मीमांसकानां हृदयम्।

यत्वात् साफल्याय कल्पते न पुनः भिन्नक्रमोच्चारणम्। 'मूर्द्धाग्नि' रित्येव व्युत्क्रमपाठो यद्यप्यर्थप्रत्यायनं करोति न तु मन्त्रोद्दिष्टादृष्टं प्रयोजनं साधयति वेदत्वाच्च्यवमानत्वापत्तेः। तस्मात् नियतक्रम एव साधीयान्। सूत्रितञ्चात्र भवति—

"अविशिष्टस्तु वाक्यार्थः।" [जै० १।२।४०]

तु शब्दोऽत्र मन्त्राणामदृष्टोच्चारणव्यवच्छेदकः। क्रियाकारकसम्बन्धेन प्रतीयमाने वाक्यार्थे लोकवेदयोरविशेषः। तथा सति लोकवदर्थप्रत्यायनार्थमेव वेदेऽपि वाक्योच्चारणं समानमेव द्रष्टव्यम्। तथा सति मन्त्रप्रकाशितमेवार्थमनुष्ठातुं प्रभवति जनः नाप्रकाशितमर्थम्। तस्मात् मन्त्रोच्चारणस्यार्थप्रत्यायनं हि प्रयोजनम्। अतः मीमांसकानां क्रमोऽपि नित्य एव। पौरुषेये वाक्ये तु नैव सम्भवति। अतः अपौरुषेयः शब्दराशिर्वेद एव नित्यत्वेनोक्तः नाऽन्य इति सिद्धान्तः। उक्तञ्च सङ्ग्रहे—

"पौरुषेयं न वा वेदवाक्यं स्यात्पौरुषेयता।
काठकादिसमाख्यानाद् वाक्यत्वाच्चान्यवाक्यवत्॥
समाख्यानं प्रवचनाद् वाक्यत्वन्तु पराहतम्।
तत्र कर्त्रनुपलम्भेन स्यात्ततोऽपौरुषेयता॥
[जै० न्या० मा० १।२।१८]

श्रुतिरपि चात्र प्रभवति—

'वाचा विरूपनित्यया।' [ऋ० ८।७५।६]

न च भगवता वादरायणाचार्येण वेदस्य "शास्त्रयोनित्वादिति" [वे० १।१।३] ब्रह्मकार्यत्वं सूत्रयता पौरुषेयत्वमुपपादितम्, इति वाच्यम्। मनुष्यकर्तृत्वानुपलम्भात् न हि वेदानां मनुष्यकर्तृता क्वचिदुपलभ्यते। तादृशमपौरुषेयत्वमभिप्रेत्यैव वादरायणेन देवताधिकरणे 'अत एव च नित्यत्वम्'। [वे० सू० १।३।२९] इति नित्यत्वं सूत्रितम्। ब्रह्मकर्मत्वहेतोरेव वेदस्य नित्यत्वमिति समभिप्रेत्यैव तथोक्तमिति भावः।

अर्थापत्ति

अर्थादापद्यते या साऽर्थापत्तिः। दृष्टः श्रुतोऽन्यथा नोपपद्यते इत्यर्थकल्पना वाऽर्थापत्तिः। यथा जीवति विष्णुमित्रे गृहाभावदर्शनेन दृष्टचगोचरस्य बहिर्भावस्य कल्पना।

अनुपलब्धि-

अनुपलब्धिरभावः। नास्तिरूप अभावोऽपि प्रमाणत्वेन सगृहीतः। तदिमानि षट्[1] प्रमाणानि मीमांसकानामभिमतानीति दिक्।

मीमांसाया. प्रमुखा आचार्या

जैमिनिः—(विक्रमपूर्वं ३०० शतके) मीमांसादर्शनसूत्रकारैर्भगवज्जैमिनिमुनिपादैः आत्रेय, आश्मरथ्य, कार्ष्णाजिनि, बादरि, ऐतिशायन, कामुकायन, लाबुकायन, आलेखनं पञ्चाष्टाव्ये मीमांसाचार्या सस्मृता। परमेतेषां कृति सम्प्रति नोपलभ्यते। एतानतिरिच्य काशकृत्स्ननामं होऽप्योऽप्याचार्य आसीत्। यस्य नामनिर्देश पतञ्जलिना स्वकीयमहाभाष्ये कृतः। 'काशकृत्स्निना प्रोक्ता मीमांसा काशकृत्स्नी। काशकृत्स्नीमधीते काशकृत्स्ना ब्राह्मणी।' इति [महा० ४।१।१४]

उपवर्षाचार्यः—मीमांसादर्शनस्य प्राचीनतमो वृत्तिकार तत्रभवान् उपवर्षाचार्य। मीमांसाया प्रसिद्धभाष्यकारेण श्रीशबरस्वामिनाऽपि [१।१।१५] मिते सूत्रभाष्येऽस्य नामोल्लेखि। एवं भगवता शङ्कराचार्येणापि शारीरिकभाष्ये [३।३।५३] ऽप्यसौ सस्मृत। श्रूयते किल यदनेन पूर्वोत्तरोभयमीमांसाशास्त्रयोर्वृत्तिग्रन्था सम्पादिता। अस्याचार्यस्य समय ख्रीस्तपूर्वशतमिते वर्षे विभाव्यते।

भवदासः—अपरैका वृत्तिर्भवदासाचार्येणापि लिखिता यस्य नामाङ्कन कुमारिलभट्टेन स्वकीये श्लोकवार्तिके, प्रतिज्ञासूत्रस्य त्रिषष्टितमे श्लोके सस्मृतमुपलभ्यते। भवदासेन मीमांसाया षोडशाध्यायोपरि वृत्तिरारचितेति पञ्चहृदयलेखैरवगच्छाम। परन्त्वस्य वृत्तिरद्यत्वे नोपलभ्यते।

शबरस्वामी—शबरस्वामिना मीमांसाया भाष्यमतीव प्रामाणिक पाण्डित्यपूर्णञ्च व्यरचि। अस्य मूलङ्क्षमालोचनपुरस्सर भाष्य पतञ्जलिकृतमहाभाष्यस्य शाङ्करभाष्यस्य च तुलामधिरोहति। शबरस्वामिनोऽस्य पूर्वम् 'आदित्यसेन' इति नामासीत्। परमनन्तर जैनानामुत्पीडनादात्मान रिरक्षिषुरयं अरण्यचारी भूत्वा शबरस्वामीति नामभाक् सञ्जात इत्यनुश्रूयते।

भर्तृमित्रेणापि 'तत्वशुद्धि'नाम्नी वृत्तिर्लिखिता। परन्तु कुमारिलभट्टेनैव वृत्तिर्मीमांसासिद्धान्तसवादिनीति कृत्वा निराकृता। तथा च भट्टः प्राह—

१ इदमत्रावधेयम्, 'प्रत्यक्षानुमानशब्दा' इति प्रमाणत्रय जैमिनिमतेन, उपमानमर्थापत्ति इति प्रमाणद्वयमधिक प्रभाकरमतेन, कुमारिलेन अनुपलब्धिरपि स्वीकृता ऐतिह्यन्तु न मीमांसकानामादरास्पदम् तस्य प्रामाण्ये विनिगमनविरहादिति विवेक।

"प्रायेणैव मीमांसा लोके लोकायतीकृता।
तमास्तिकपथे कर्तुमयं यत्नः कृतो मया॥ [श्लोकवार्त्तिक १०]

एवं च मीमांसा हि भर्तृमित्रादिभिरलोकायतैरेव लोकायतीकृता इति न्यायरत्नाकरे।

कुमारिलभट्ट —मीमांसादर्शनप्रसरे कुमारिलभट्टस्य स्थानमतीव विशिष्टं महत्त्वपूर्णञ्च। कुमारिलभट्टैस्तच्छिष्यप्रवरैश्च प्रामाणिकान् व्याख्याग्रन्थान् विलिख्य मीमांसाशास्त्रान्ता बौद्धानां तर्कैस्तर्कजालैस्त्रिभिरतिपाटवेन संरक्षिता। एवं सिद्धान्तान् सुबोधयुक्तिभिराभूष्य लोकप्रियानकार्षुः। प्रकाण्डपाण्डित्ये हि कुमारिलभट्टोऽयमात्मतुल्यतां नासादयति। शङ्कराचार्यसहयोगिनाऽमुना बौद्धान् पराजित्य वैदिकसिद्धान्ता नितरां गोपायिताः। अनेन महामेधाविना शाबरभाष्यमुद्दिश्य त्रयो ग्रन्थाः रचिताः, ये मीमांसाया आधारस्तम्भा इवाद्रियन्ते। तत्र मीमांसाया प्रथमपादस्य व्याख्यानरूपः कारिकाबद्ध एको विपुलकायः श्लोकवार्त्तिकनामा, द्वितीयो गद्यमयः प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादादारभ्य तृतीयाध्यायपर्यन्तस्य व्याख्यानरूपस्तन्त्रवार्त्तिकं, अन्तिमस्तृतीयो ग्रन्थोऽन्तिमनवाध्यायस्य टिप्पणीरूपा टुपटीकाख्या व्याख्या। पाण्डित्यप्रकर्षेण तन्त्रवार्तिकोऽस्य प्रचण्डो ग्रन्थः, यत्र बौद्धसिद्धान्तानां विशिष्य तु दिङ्नागस्य प्रमाणसमुच्चयस्य प्रखरा समीक्षा कृता। मीमांसादर्शनस्य मुख्यतमाः सिद्धान्ताश्चातिवैदुष्यपाटवेन विशदीकृताः।" अन्यावपि बृहट्टीका-मध्यमटीकानामकौ बृहद्ग्रन्थौ विरचिताविति श्रूयते परन्तु नैतौ लभ्येते अधुनेति विवादस्थानम्।

कुमारिलभट्टोऽयं जन्मना द्रविडदेशमलङ्कार्षीत्। समयश्चास्य ऐस्ताब्दा विंशत्युत्तरषट्शतकादारभ्य सप्तशतकपर्यन्त- (६२०–७००) सम्मितः। मीमांसासम्प्रदाये समभिहितानां भट्ट-गुरु-मुरारि-मतानां मध्ये भट्टमतस्यादिप्रवर्तकोऽयं मीमांसाचार्यो निरतिशयतया लब्धादरः परमप्रतिष्ठो मीमांसकमूर्धन्यत्वेनाद्रियते।

भट्टमताचार्येषु 'पार्थसारथि मिश्र, माधवाचार्य', खण्डदेवमिश्रश्च प्रधाना आसन्। तत्र पार्थसारथि मिश्र द्वादशशतकभवो (१२ शत०) मिथिलानिवासी प्रकाण्डपण्डितश्च। अनेन टुपटीकाया व्याख्यारूपेण 'तन्त्ररत्नम्', श्लोकवार्त्तिकस्य न्यायरत्नाकराख्या च व्याख्या व्यरचि। अस्य मौलिको ग्रन्थः 'शास्त्रदीपिका' भट्टमतस्य प्रामाणिकः सन्दर्भः।

माधवाचार्यश्च विजयनगरसाम्राज्यस्य मुख्यसचिवः सायणाचार्यस्य च ज्येष्ठो भ्राता। अस्य विख्याता कृतिः 'न्यायमालाविस्तरा'ख्या मीमांसासूत्रा-

धिकरणानां विशदा व्याख्या । अस्य पाण्डित्यप्रकर्षं सर्वोत्कर्षत्वेन वरीवर्ति । वैदिकधुरन्धरोऽसौ पण्डितमण्डलाखण्डल इव विराजते स्म ।

खण्डदेवश्च पुनः वैक्रमाष्टादशशतमाब्द्यां काशीविद्वन्मण्डलमध्ये मध्यमणिरिव विलसति । अधिकरणप्रस्थानमुद्दिश्य विरचिताऽस्य भाट्टदीपिका भाट्टसिद्धान्तानां वस्तुतः दीपिकेव सिद्धा । अस्य गुरुदेवो विश्वेश्वरभट्टो गागाभट्टनाम्नाऽपि च प्रसिद्धः, येन च छत्रपतिशिवाजीमहाभागस्य राज्याभिषेक निर्वर्त्तितः महता सम्भारेण । एतद्विरचिता 'भाट्टचिन्तामणि.' मीमांसासूत्राणां सरला व्याख्या । अस्य समकालीनेन अप्पयदीक्षितमहाभागेन 'विधिरसायनम्', उपक्रमपराक्रमादिग्रन्थान् विरच्य मीमांसासिद्धान्तानां श्रीवृद्धि सम्पादिता । एतदतिरिक्त आपोदेवस्य 'मीमांसान्यायप्रकाशो'ऽपि अतीव लोकप्रियोऽभवत् । यस्य भट्टालङ्कारनाम्नी व्याख्याऽस्य तनूजेन अनन्तदेवेन कृता । स एव अनन्तदेवः खण्डदेवस्य समकालीन एवासीत् । गुरुमताचार्येषु सर्वप्रधानः प्रभाकराचार्यो गुरुमतस्याद्यप्रवर्त्तकः । स खलु कुमारिलभट्टस्य च शिष्य इति अनुश्रूयते । कुमारिलेनास्मै 'गुरु'रित्युपाधि पुरस्कृतः अस्याऽलौकिकप्रतिभाशालित्वात् । तदितरे न सहन्ते । अनेन शाबर-प्रतिपादिता राद्धान्ताः स्वबृहतीटीकाख्यव्याख्यायां सविस्तरं विशदीकृता । प्रभाकरस्य स्थितिकालस्तु वैक्रमसप्तमशतकमवधार्यते ।

आचार्यशालिनाथेन गुरुग्रन्थेषु प्रामाणिकी व्याख्या विलिख्य तत्सिद्धान्तानाम् अतितरां प्रचारः कृतः । अनेन बृहती ग्रन्थे 'ऋजुमालिका', लघ्वीसन्दर्भे 'दीपशिखा'ऽख्या व्याख्या समुद्ग्रथिता परन्तु अस्य श्रेष्ठो ग्रन्थस्तु 'प्रकरणपञ्चिका' । उदयनाचार्यस्य पूर्ववर्तिन इमे इति विभाव्यते । तृतीयसम्प्रदायस्य प्रवर्त्तकाः श्रीमन्तो मुरारिमिश्राः । इमे मध्ययुगस्य प्रसिद्धा मीमांसका आसन् । भट्ट-गुरुसम्मतमतादेषां भिन्न एव सिद्धान्त आसीत् । 'मुरारेस्तृतीयः पन्था' इति लोकोक्तिरपि एतदुद्दिश्यैव प्रवृत्ता । एषां समयो विक्रमीयद्वादशशतकमवधार्यते ।

तदेषां मीमांसाधुरन्धराणामविश्रान्तश्रमेण बुद्धिवैभवेन च मीमांसासाहित्यं नितरां समृद्धं सवृत्तम् ।

प्रामाण्यवादः

प्रामाण्यवादो हि नाम मीमांसामूर्धाभिषिक्तः सिद्धान्तः । एषां मतेन स्वतःप्रमाणमेव प्रामाण्यकोटिमारोहति न परतः प्रमाणम्, तस्य त्वप्रामाण्यमेव तेषाम् । तदत्र तेषां परतः प्रामाण्यवादिभिर्नैयायिकैः सह प्रवर्त्तते कोऽपि बलवान् संघर्षः ।

इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं घटोऽयं पटोऽयमित्याकारकं व्यवसायात्मकं ज्ञानमु-

त्पद्यते। ततो घटमहं जानामि पटमहं जानामीत्यनुव्यवसायात्मनो ज्ञानस्योत्पत्तिः। तदनन्तरं सत्यां सन्देहादिनिवृत्तौ चरितार्थायाञ्च प्रवृत्तौ तज्ज्ञानं प्रामाणिकत्वमुपैति। अतः अनुमिति द्वारीकृत्यैव तत्प्रामाण्योपपत्त्या, तस्य परतः प्रामाण्यम् नैय्यायिकानाम्। परन्तु मीमांसकास्तु स्वतःप्रामाण्यवादमेवाऽभिनन्दन्ति। तमिमं स्वतःप्रामाण्यवादविषयमालम्ब्य मीमांसका अपि मिथो भिद्यन्ते। तत्र प्राभाकराणां ज्ञानस्य स्वतःप्रकाशत्वम्। यथा हि दीपप्रकाशस्तावद्घटपटादीन् पदार्थान् ततश्चात्मानं, तदनन्तरञ्च भूयो तैलवर्त्तिकादीन् प्रकाशयति तद्वज्ज्ञानमपि प्राग् इन्द्रियसन्निहितं पदार्थजातं, ततः स्वस्वरूपं तदनन्तरं ज्ञानाधिकरणमात्मानमभिव्यञ्जयति। इदमत्रावधेयम्। प्रत्यक्षे हि तावत्पदार्थज्ञानं, ततो ज्ञानस्वरूपज्ञानं, तदनन्तरं आत्मनोऽभिव्यक्तिरिति। तदिदं प्रत्यक्षं त्रिपुटीप्रत्यक्षनाम्नाऽप्यभिलप्यते। स्वतश्चास्य स्वज्ञानजनकसामग्रीतः इति भावः। अतः ज्ञानसामग्रीतो यज्ज्ञानमुत्पद्यते, ततः एव तत्प्रामाण्यमपि जन्यते।

कुमारिलभट्टश्च किञ्चिदतो विलक्षणमभिमनुते सिद्धान्तम्। तन्मयेन घटज्ञाने सति ज्ञातो घटः इति ज्ञानमुत्पद्यते। यतः प्रत्यक्षविषयीभूतेऽर्थे ज्ञातताधर्मं उदेति। तत्र ज्ञानस्य न स्वयं प्रत्यक्षत्वमपितु ज्ञानधर्मविशेषस्य ज्ञाततालक्षणस्यैव प्रत्यक्षत्वम्। एतज्ज्ञाततधर्मं द्वारीकृत्यैव ज्ञानस्य तत्प्रामाण्यस्य चोदयः सम्भवति इति।

मुरारिमिश्रमतस्य च न न्यायाभिमतेन सह कश्चिद् विशिष्टो विसंवादः। तन्मते ज्ञानस्यैव प्रत्यक्षत्वम्। इन्द्रियार्थसन्निकर्षे सति, व्यवसायात्मकज्ञानोत्तरं घटमहं जानामीत्याकारकमनुव्यवसायलक्षणं यज्ज्ञानमुत्पद्यते, तदेवानुव्यवसायात्मकं ज्ञानं प्रामाण्यापादकमिति मुरारेरभिमतम्। तदेवास्य आचार्यान्तरेभ्यश्च वैशिष्ट्यम्। न च तत् सर्वांशतयाऽन्यैः सह ज्ञानं प्रणाल्या सङ्गच्छति।

तदेवं त्रयाणामप्याचार्याणामभिमतस्य तारतम्यपरीक्षया मयूरानाथतर्कवागीशेन चिन्तामणिरहस्ये प्रकाशितम् यदेषु सर्वेषु मतेषु प्रभाकरमतमेव वास्तविकं सुदृढञ्च तदेव स्वतःप्रामाण्यवादत्वेनोन्नेयम्। उक्तञ्च चिन्तामणिरहस्ये — 'स्वतः स्वाश्रयजनकसामग्रीतः स्वप्रमात्वम्। एतच्च गुरुमते। परतः तदन्यसामग्रीतः एतच्च मिश्रमतभट्टमतन्यायमतेषु इति दिक्।

भ्रमज्ञानम्

भ्रमज्ञानविषयेऽपि मीमांसकानां वैलक्षण्यम्। प्राभाकराणां ज्ञानमात्रस्य यथार्थत्वम्। शुक्तौ रजतप्रतीतिः रज्ज्वां वा भुजङ्गभ्रमः सुप्रसिद्ध एव। प्राभाकरास्तत्र मीमांसन्ते। शुक्तौ रजतमिदम् एतदभ्रान्त्युपलब्धौ केवलमिदमंश एव प्रत्यक्षविषयो भवति। चक्षुस्तु इदम्पदार्थस्यास्तित्वं प्रत्याय्य विरमति। रजता-

शास्तु न प्रत्यक्षविषयः। तत्पदार्थस्य तत्राविद्यमानत्वात्। अन्यत्र दर्शनेन केवलं स्मृतिमात्रम्। उभयोरपि स्वस्वविषये सत्यस्वरूपत्वम्। परं स्मृतिप्रमोषात्, उपलभ्यमानमिदं पदार्थस्य स्मर्यमाण'रजतपदार्थस्य' च विवेकग्रहाभावादेवास्य भ्रमस्योत्पत्तिः। ज्ञानयोर्विषययोश्च भेदाग्रहाद् भ्रमः संजायते।

शुक्तौ शुक्तित्वं, रजते च रजतत्वं एतदुभयात्मकं ज्ञानं स्वस्वाधिकरणे यथार्थमेव। प्राभाकराः शुक्तौ रजतज्ञानम् विवेकाग्रहणनिमित्तमिति भाषन्ते। इदमेव 'अख्याति' रित्यप्याख्यायते। तथा चोक्तं प्रकरणपञ्चिकायाम्—

"रजतमिति नेकं ज्ञानं किन्तु द्वे एते विज्ञाने। तत्र रजतमिति स्मरणं तस्यानुभवरूपत्वाभावान्न प्रामाण्यप्रसङ्गः। इदमिति विज्ञानमनुभवरूपं प्रमाणमिष्यत एव। भ्रान्तिरूपता चात्र रजतज्ञानस्य स्मरणरूपस्यैव ग्रहणव्यवहाराप्रवर्तकतया व्यवहारकाले विसंवादकत्वादिति।"

कुमारिलभट्टः मुरारिमिश्रश्च उभावपि न्यायमतं समर्थयतः। तौ प्रतिपादयतः—शुक्तिविषयकं ज्ञानं शुक्तित्वप्रकारकं, रजतविषयकं ज्ञानञ्च रजतत्वप्रकारकम्। तच्छुक्तित्व रजतत्व-लक्षणो धर्मविशेषः समवायसम्बन्धेन शुक्तौ रजते चास्ते। यतः तस्य वाधनं न कथमपि सम्भवति। परन्तु शुक्तौ रजतत्वं प्रतीतिवेलायां शुक्तौ रजतत्वप्रकारकं ज्ञानं सम्भवति, तच्चान्यस्मिन्नन्यप्रकारकं ज्ञानम्। शुक्तौ रजतत्वज्ञानम् अन्यथारूपेण भिन्नरूपेण सम्भवतीदम् [अन्यथाख्यातिरप्युच्यते। भाट्टमीमांसकैरिदमेव ज्ञानं विपरीतख्यातिनाम्नाऽपि व्यपदिश्यते। अकार्यस्य कार्यरूपतया भानाद् इति।

तत्त्वमीमांसा

तत्त्वज्ञानदृशा मीमांसकानामस्य दृश्यप्रपञ्चस्य नित्यत्वम्। परं पदार्थव्यवस्थायां प्रभाकर-कुमारिल-मुरारिषु मिथो भूयान् मतभेदः। प्राभाकरास्तु द्रव्य, गुण, कर्म, सामान्य, परतन्त्रता, शक्ति, सादृश्य, संख्या चेति अष्टौ पदार्था इति स्वीकुर्वन्ति। तत्र द्रव्यगुणकर्मणां स्वरूपं वैशेषिकसदृशमेव। सामान्यस्यास्तित्वन्न व्यक्तितः पृथक्, अपि तु व्यक्तिष्वेव तदस्तित्वमिति मन्यन्ते।

यो हि वैशेषिकाणां समवायः स एव मीमांसकानां परतन्त्रता। सेयं जातिव्यक्त्योः विद्यमानः सम्बन्धरूपः। नायं नित्यः, अनित्यपदार्थेष्वपि तस्य सद्भावात्। कार्यजनकत्वं हि न केवलं द्रव्यगुणकर्मणाम्। शक्तिसमुत्पादे सत्येव एव कार्यजनकत्वमुत्पद्यते। अतः शक्त्याख्यो नूतन एव पदार्थः एभिः कल्पितः। न्यायनये शक्तिः खलु प्रतिबन्धकाभावरूपा, सादृश्यसंख्ये तु गुणान्तर्भूते इति।

कुमारिलः पञ्च एव पदार्था इत्यभ्युपैति। पदार्थश्च भावाभावात्मकभेदाद्

द्विविधः। अभावश्च पुनः वैशेषिकवत् चतुष्प्रकारकः। भावपदार्था अपि—द्रव्य-गुण-कर्म-सामान्यभेदेन चतुर्विधाः। वैशेषिकाणां नव एव द्रव्याणि। भाट्ट-मतेनान्धकारः शब्दश्च द्वावधिकौ संगृहीतौ। नीलं तमश्चलति इत्यत्रान्धकारे नील-गुणारोपं चलनात्मककर्मारोपञ्चावलम्ब्य तस्य द्रव्यत्वमुपपादितम्। किन्तु प्राभा-करा वैशेषिकाश्च समस्तः प्रकाशाभावत्वं तत्र गुणत्वं कर्मत्वञ्चोपाधिजन्यं न जातु वास्तविकम् इत्यभ्युपयन्ति। अन्यत्सर्वम् वैशेषिकवद् बोध्यम्। मुरारिमिश्रस्य पुनः पदार्थकल्पना उभाभ्यामपि भिन्ना। ब्रह्मैव केवलं परमार्थभूत एकः पदार्थः। लोकव्यवहारोपपत्त्यर्थमन्यत्पदार्थचतुष्टयम्। धर्मिविशेषः, धर्मविशेषः, आधार-विशेषः, प्रदेशविशेषश्चेति भेदादनुगृहीतम्। तथा चोक्तं न्यायमालायाम् :—

"ब्रह्मैकं व्यवहारे तु धर्मिधर्माधारप्रदेशविशेषाः पञ्च पदार्थाः इति।"

जगत्

अस्मिन् खलु दृश्ये जगति दृष्टिगोचरीभवन्ति त्रयः पदार्थाः—भोगायतनं, भोगसाधनानि, भोगविषयाश्चेति। तत्र भोगायतनं शरीरं यत्र निवसन्नात्मा सुखदुःखात्मकं भोगमनुभवति। भोगसाधनानीन्द्रियाणि यैः साधनैर्भूनैरात्मना भोगा भुज्यन्ते। भोगविषयाश्च यावद्भोग्यपदार्थाः। तदेतत्त्रिविधतत्त्वसंवलितं जगदिदं नित्यमनन्तञ्च। मीमांसानये जगदुत्पत्तिस्तदात्यन्तिकप्रलयश्च पदं न धत्ते। पदार्था उत्पद्यन्ते ध्वंसन्ते च कालमनुरुध्य प्रवाहरूपेण। उक्तञ्च—

तस्माद्यद् गृह्यते वस्तु येन रूपेण सर्वदा।

तत्तथैवाभ्युपेतव्यं सामान्यमथवेतरत्॥ [श्लोकवार्त्तिके]

मीमांसकाना कतिपये अणुवादमभ्युपयन्ति। तेषां मतेन कर्मणां सति फलोन्मुखत्वे, अणुसंयोगोपक्रमक्रमेण सृष्टिरारभ्यते। विरते च कर्मफले विच्छेदप्रसक्तिः एवं अवान्तरपरिवर्त्तनानि सम्भवन्ति। यद्यपि न्यायवैशेषिका-भ्यामपि परमाणुवादो अङ्गीकृतः तथापि मीमांसाणुवादः किञ्चिदंशतस्ततो भिद्यते। न्यायदृशा परमाणवोऽतिसूक्ष्मत्वात् अदृश्या योगिप्रत्यक्षगम्याश्च। मीमां-सका योगिप्रत्यक्षस्यास्मदादिप्रत्यक्षतो वैलक्षण्यं नाभिमन्यन्ते। तेषां तु अस्मदादि-प्रत्यक्षगोचराः परमाणवः। उक्तञ्च :—

'जालान्तरस्थसवितृतेजो जालभानुरपदार्थविशेषात्।

अल्पकानिह पुन. परमाणून् कल्पयन्ति हि कुमारिलशिष्याः॥ इति।

इत्येव जगत्स्वरूपं समासतो मीमांसकानाम्।

आत्मस्वरूपम्

*मीमांसकानाम् आत्मनः कर्तृत्वं भोक्तृत्वञ्च कुमारिलमतेन सोऽय-*मात्मा न चैतन्यस्वरूपः किन्तु चैतन्यविशिष्टः। शरीरार्थसम्बन्धेनात्मनि चैतन्य-

मुदेति परं स्वप्नावस्थायां विषयसम्पर्कवैधुर्येण आत्मनश्चैतन्यं प्रत्ययते। तदेवमेषां आत्मनश्चैतन्यं जडत्वञ्चेत्युभयधर्मत्वम्। प्राभाकराणां तु आत्मनो न क्रियावत्त्वम्। कुमारिलनयेन त्वात्मा मानसप्रत्यक्षगम्यः। 'आत्मानमहं जानामि' इत्यस्मिन् प्रत्यये कर्त्तुर्निजास्तित्वबोधकत्वम्। आत्मप्रत्ययविषय एव आत्मा। एवं कुमारिलभट्टस्य आत्मनो ज्ञानकर्त्तृत्वं तद्विषयत्वञ्चेत्युभयमेवाभिमतम्। परन्तु प्राभाकराणामात्मनोऽहंप्रत्ययबोधकत्वम्। 'घटमहं जानामि' इत्यत्र घटप्रत्ययस्य कर्त्तृत्वमात्मन्येव। अतः मीमांसकानां प्रतिप्रत्ययमात्मनोऽस्तित्वावबोधो ह्यपरिहार्यः। प्रत्ययश्च चैतन्यनिबन्धनः। चैतन्यस्यात्माधिकरणत्वम् आत्मनोऽधिकरणतया चैतन्यस्य, आत्मास्तित्वं दुर्वारमेव।

मीमांसायाः प्रयोजनम्

मीमांसाशास्त्रस्य प्रधानं प्रयोजनं खलु धर्मविवेचना। धर्मं लिलक्षयिषुभिः भगवज्जैमिनिपादैः सूत्रितम्—'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः [मी० १।१।२] चोदना हि विधिवचनमभिधत्ते। विधिर्हि वेदः। वेदविधेरेव क्रियाप्रवर्तकत्वमेषामभिमतम्। तस्माद् वेदविधानमनुसन्धाय यो वै कर्मकलापः स एव धर्मपदवाच्यः वेदप्रतिपादित एव धर्म इति भावः। वस्तुतो वेद एव सकलार्थजातं भूतं भवद् भविष्यञ्चावगमयितुं यथा क्षमस्तथा नान्यत्किञ्चित्। उक्तञ्च—भाष्यकृता शबरमुनिना :—

"चोदना हि भूतं भवन्तं भविष्यन्तं सूक्ष्मं व्यवहितं विप्रकृष्टमित्येवंजातीयकमर्थं शक्नोत्यवगमयितुं, नान्यत्किञ्चित्।"

वस्तुतः विधिप्रतिपादने एव वेदस्य मुख्यतात्पर्यं पर्यवसितमवगम्यते। 'आम्नायस्य क्रियार्थत्वात्' [मीमा० १।२।१]।

केयं भावना नाम ? तदास्ता विधिविहितक्रियाणामनुष्ठानेन निःश्रेयसोपलब्धि। मीमांसकानां 'स्वर्गकामो यजेत' इत्यत्र 'यजेत' इति क्रियापदं भावनोत्पादकम्।

भावना च 'भवितुर्भवनानुकूलः व्यापारविशेषः' [मीमांसा न्यायमाला]। विधिवाक्यैर्या क्रियानुष्ठानाय प्रेरणोत्पद्यते सैव प्रेरणा मीमांसकानां भावनापदवाच्या। धात्वर्थस्य [1]फलमात्रत्वाद्, सोऽयं लिङर्थः भावनापदार्थः मीमांसकसिद्धान्तप्रपञ्चे विशिष्टपदमलङ्करोति।

---

१ मीमांसकानां मते फलमेव धात्वर्थं भावना च लिङर्थं। प्रकृति-प्रत्ययौ सहार्थं ब्रूतस्तयोः प्रत्ययार्थं प्रधानम् इति व्युत्पत्तेः, प्रत्ययार्थत्वेनैव भावनायाः प्राधान्यं स्थापितं स्यात् नान्यथा एवञ्च भावप्रधानमाख्यातमिति यास्कोक्तिनिर्विचारिताम्यंमुपयातीति विस्पष्ट पन्था।

कर्मणां चातुर्विध्यम्—प्राङ्निर्दिष्टानां वेदविहितकर्मणाञ्चातुर्विध्यं तैः स्वीक्रियते काम्य-प्रतिषिद्ध-नित्य-नैमित्तिकभेदात् । तत्र काम्यं, कामनाविशेषमुद्दिश्य क्रियमाणं कर्म । तद्यथा 'स्वर्गकामो यजेते'ति । प्रतिषिद्धं हि निषिद्धं यथा 'कलञ्जं न भक्षयेत्' । नित्यं तु कर्म सन्ध्यावन्दनादिकम् । निमित्तविशेषमुद्दिश्य क्रियमाणं हि नैमित्तिकम् । न च फलकाले कर्मणोऽभावात् तस्य फलोत्पादकत्वं कथमित्याशङ्क्यम् । अपूर्वद्वारा तत्सिद्धित्वात् ।

अपूर्वं नाम किम् ? अपूर्वत्वञ्च मीमांसकानां कर्मजन्यं पुण्यापुण्यत्वम्[1] । तस्यैव तादृशफलस्योपजनकत्वम् । यथा चोक्तं भगवता शङ्कराचार्येणापि—'नचाप्यनुत्पाद्य किमपि अपूर्वं कर्म विनश्यत् कालान्तरितं फलं दातुं शक्नोति अतः कर्मणो वा सूक्ष्मा काचिदुत्तरावस्था फलस्य वा पूर्वावस्थाऽपूर्वं नामास्ति इति तर्क्यते ।" [शा० भा० ३।२।४०] सैषाऽपूर्वकल्पना मीमांसकानां मौलिकं तत्त्वमुद्भाव्यते । इति दिक् ।

मीमांसकानामीश्वरः

मीमांसकाचार्यैरीश्वरस्य कर्मफलप्रदातृत्वमङ्गीकृतम् । नहि जडं सत्कर्म स्वयं फलं दातुं परिवृढमिति । ईश्वर एव कर्मानुगुण्येन फलं ददाति । पूर्वं तेषां यज्ञपतिरेवेश्वरः । ईश्वरार्पणबुद्ध्या क्रियमाणं कर्म निःश्रेयसाय प्रकल्पते अत ईश्वरस्तैर्न निराकृतः । उक्तञ्च प्राभाकरैः—'एवञ्चानुमानिकत्वमीश्वरस्य निराकृतं, नेश्वरो निराकृतः ।' अत एव न प्रभाकरगुरुभिरीश्वरनिरासः कृत इति । अतो मीमांसका न निरीश्वरवादिनः । श्रुतिप्रमाणवेद्यस्य श्रुतिमूलकस्येश्वरस्यास्तित्वं प्राभाकराणामभिमतम् । परं प्राचीनमीमांसकानां नये तु ईश्वरसत्ताऽङ्गीकृता नाऽऽसीदित्यपि स्पष्टं प्रतीयते इति ।

मोक्षः

मीमांसकानां मोक्षो हि प्रपञ्चसम्बन्धविलयः । सम्बन्धश्च त्रिविधः, शरीरजः, इन्द्रियजः, भोग्यपदार्थजश्चेति भेदात् । उक्तं हि शास्त्रदीपिकायाम् —

'त्रेधा हि प्रपञ्चः पुरुषं बध्नाति—भोगायतनं शरीरम्, भोगसाधनानि इन्द्रियाणि, भोग्याः शब्दादयो विषयाः । भोग इति सुखदुःखविषयोऽपरोक्षानुभव उच्यते । तदस्य त्रिविधस्यापि बन्धस्य आत्यन्तिको विलयो मोक्षः ।' [शा० दी० पृ० ३५८] । मोक्षविषये मीमांसावेदान्तयोर्भेदः प्रव्यक्तः । मीमांसकानां मोक्षः प्रपञ्चसम्बन्धविलयः । वेदान्तिनाञ्च पुनः प्रपञ्चविलय एव मोक्षः । उक्तञ्च

---

१ यागादेव फलं तद्धि शक्तिद्वारेण सिद्ध्यति ।
सूक्ष्मशक्त्यात्मकं वा तत् फलमेवोपजायते ॥ [तन्त्रवार्तिके]

शास्त्रदीपिकायाम्—"अविद्याजन्यो हि प्रपञ्चः स्वप्नप्रपञ्चवत् प्रबोधनेनैव ब्रह्म विद्यया अविद्याया विलीनायां स्वयमेव विलीयते इति।" परन्त्वत्र वास्तववादिनो मीमांसका विप्रतिपद्यन्ते। ते मुक्तावस्थायामपि अभिमन्यन्ते प्रपञ्चसत्ताम् अविद्यावस्थायामिवेति। केवलं सम्बन्धविलय एव निष्पद्यते इत्येव तयोर्भेदः। प्रभाकरमतेन मोक्षः भट्टमतात्किञ्चिद्भिद्यते। तन्मतेन 'नियोगसिद्धिरेव मोक्षः'। कर्त्तव्यमात्रबुद्ध्याऽनुष्ठीयमानानां कर्मणां फलमेव मोक्षः। न तु फलकाम्यया क्रियमाणानाम्।

मीमांसकानां मोक्षावस्थास्वरूपनिरूपणेऽपि मिथो भूयान् मतभेदः। गुरुमतेन—आत्मज्ञानपुरस्सरविहितकर्मानुष्ठानात् प्रपञ्चे सति धर्माधर्मविलये, यो देहेन्द्रियादिसम्बन्धस्यात्यन्तसमुच्छेदः स एव मोक्षः। भाट्टानां पुनर्मतद्वैविध्यम्। सत्यां मुक्तावस्थायां नित्यसुखाभिव्यक्तिर्मोक्ष इत्येकः पक्षः। बाह्यपदार्थैः सह सम्बन्धविच्छेदेन, मुक्तावस्थायां बाह्यसुखानुभूतिर्नावश्यकत्वेन साध्यते। किन्तु उदिते हि विशुद्धे ह्यात्मस्वरूपे विशुद्धानन्दाविर्भावस्तु दुर्वारः। उक्तञ्च—

'दुःखात्यन्तसमुच्छेदे सति प्रागात्मवर्तिनः।
सुखस्य मनसा भुक्तिर्मुक्तिरुक्ता कुमारिलैः॥'

स एव एषां मोक्ष इति विवेकः। इत्येव द्वितीयः पक्षः। परं पार्थसारथिस्तु द्वितीयपक्षमेवाभिनन्दति मुक्तात्मनः सुखदुःखयोरत्यन्तसमुच्छेदस्वरूपम्। 'अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः' इति।

तदेवंविधस्य मोक्षस्य साधनानि कानीति विमृश्यमाने काम्यप्रतिषिद्धकर्मणोर्बन्धनहेतुत्वमुक्तपूर्वम्। केवलं नित्यनैमित्तिकानि कर्माणि हि बन्धनदोषादिनिर्मुक्तानि। कामनाविशेषेणानुष्ठीयमानानि कर्माणि अवश्यम्भावितया फलैरभिसम्बध्यन्ते। प्रतिषिद्धैश्चाप्यनुष्ठितैः कर्मभिरपि नियतवृत्त्या अशुभफलानि जन्यन्ते। अत उभे अपि ते मोक्षपरिपन्थिनी। अत एव त्याज्यानि च मुमुक्षुभिः। तस्मात् काम्यनिषिद्धकर्मभ्यो निवृत्तिः, प्रवृत्तिश्च नित्यकर्मसु मोक्षप्रतिपत्त्यर्थम् अवश्यानुष्ठेयतयोन्नेया। मोक्षश्च न कर्ममात्रेण, अपितु ज्ञानसचिवकर्मणैव इति मीमांसकानामभ्युपगम इति निष्कर्षः। अतः विरोधिवाक्यानामेकवाक्यतानिष्पादनम्, धर्मविषयस्य विशदीकरणं हि मीमांसायाः परमं प्रयोजनम्। उक्तञ्च श्लोकवार्तिके —

'धर्माख्यं विषयं वक्तुं मीमांसायाः प्रयोजनम्।'

सोऽयं मीमांसाप्रतिपाद्यो विषयः सङ्क्षेपेणोपन्यस्तः अतोऽत्र विशेष प्रतिपत्तिबुभुत्सुभिस्तु तत्र-तत्रैव शास्त्रे यथाप्रकरणमनुसन्धेयम्। इति दिक्।

मीमांसा-साहित्यम्

मीमांसादर्शनमिदं खृस्ताब्दात् पञ्चशतकपूर्वं विरचितं विभाव्यते। मीमांसासम्बन्धिसाहित्यञ्च बृहत्तरम्। महामुनिबौधायनप्रणीतमस्य भाष्यमति विशदम् परं तस्याधुनाऽनुपलब्धिः कस्य मानसं न दुनोति। उपवर्षेण भवदासेन चास्य मीमांसासूत्रवृत्तिरारचिता। उभौ महाभागाविमौ खृस्ताब्दात् शतवर्षपूर्वमनुमीयेते। ततः शावरस्वामिमहाभागेन मीमांसासूत्रभाष्यं प्रणीतम् खृस्ते द्विशतके यदधुनाऽपि लभ्यते।

कुमारिलभट्टः—खृस्ताब्दात् विशत्युत्तरषट्शतकादारभ्य सप्तशतकपर्यन्ते (६२०–७००) क्वचित् मीमांसावार्तिककारः सञ्जातः। स एव भट्टः शावरभाष्यस्य व्याख्यात्मकानां श्लोकवार्तिकतन्त्रवार्तिकानां टीकाकारः जन्मना द्रविडदेशमलमकार्षीत्। मीमांसासम्प्रदाये विद्यमानानां भाट्टमुरारिमतानां प्रसरे, भाट्टमतस्यादिप्रवर्तकोऽप्ययं एव।

प्रभाकरः—मीमांसामूर्द्धन्यः प्रभाकराचार्योऽस्य मीमांसासम्प्रदाये गुरुमतस्य स्थापकः। अयं हि कुमारिलभट्टस्य प्रधानः शिष्यः। अनेनैव शावरभाष्यस्य लघ्वी बृहती चेति टीकाद्वयी रचिता। कुमारिलभट्टाद्विसदृशोऽयं षट्प्रमाणस्थाने पञ्चप्रमाणस्यैव प्रामाण्यमङ्गीकरोति।[1]

मीमांसातत्त्वज्ञाननिष्कर्षः

तदेवं सहजतयाऽऽलोच्यमाने, समस्तमीमांसातत्त्वज्ञानं निम्नाङ्कितदिशा निष्कृष्टं सम्भवति। यद् वैदिकदर्शनेषु मीमांसादर्शनस्य स्थानं अतिमहत्त्वास्पदम्। वेदाः खलु कर्मकाण्ड-ज्ञानकाण्ड-उपासनाकाण्ड-विज्ञानकाण्डभेदेन चतुर्धा विभक्ताः। तत्र कर्मकाण्डस्य सविशेषं तत्वार्थं मीमांसनार्थमेव अस्य दर्शनस्य प्रवृत्तिः। अत एव कर्ममीमांसानाम्नापीदमभिलप्यते। अध्वरमीमांसा, धर्ममीमांसा, पूर्वमीमांसा, इत्याद्या अप्यस्यैवापरा संज्ञा। धर्मनिर्णयः तदनुष्ठानविधिपथप्रदर्शनञ्चास्य प्रधानो विषयः। वैदिककर्मकाण्डप्रयुक्तमन्त्रविशेषाणां विषयमभिलक्ष्य यः संशयः विरोधो वा तन्निरसनमेवास्य प्रमुखप्रयोजनत्वेनोज्जीयते। मीमांसा-मतेन, 'अथातो धर्मजिज्ञासा" इति प्रथमे सूत्रे को नाम धर्मः इति जिज्ञासायां 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः" अर्थात् विधिवाक्यानुगुण्येन यः श्रेयस्करः क्रियाकलापः, यज्ञ-दान होमादि-लक्षणः स एव धर्मपदवाच्यः। मीमांसकानां शब्दो नित्यः, शब्दार्थसम्बन्धोऽपि नित्यः, शब्दाः खलूच्चारणात्पूर्वमव्यक्ता भवन्ति उच्चारणानन्तरं हि व्यक्ततामुपयन्ति। शब्दस्य नित्यत्वान्न स विकारमश्नुते, ध्वनिरेव विकृतिमुपयाति। न च यदा शब्दः कुरु इत्यादि

१ प्रभाकरसमयः (खृस्त ६५०–७२०)। मण्डनमिश्रसमयः (खृस्त ८००)। शालिकानाथस्य (खृस्त ६९०–७६०)।

प्रयोगा 'कट कुरु' इति वत् शब्दस्य कृतकत्व विज्ञापयन्ति तत कथ तस्य नित्यत्व सम्भवतीति वाच्यम् । 'कुरु' शब्दस्यात्र व्यक्तीकरणार्थतात्पर्यकत्वात् । शब्द कुरु उच्चारयेति तद्भाव । एतन्मतेन शब्द सज्ञा, अर्थश्च सज्ञी । शब्दो बोधक, अर्थश्च बोध्य । ध्वन्यारूढवर्णपदवाक्यश्रवणानन्तर श्रोतुरन्तःकरणे यानि अर्थप्रत्यायकानि ज्ञानमयानि वर्ण-पद-वाक्यानि उदयमासादयन्ति, प्रस्फुरन्ति च तान्येव, प्रस्फुरितामूर्त्तपदार्थं स्फोटशब्देन व्यपदिश्यते । सोऽय स्फोटोऽपि नित्य अनादिनिधनश्च । मीमासकै वेदानां स्वत प्रामाण्यम् । स च स्वत प्रमाणो वेद चतुर्षु विधि-अर्थवाद-मन्त्र-नामधेयाख्यविभागेषु विभक्त । तत्र विधि —कर्त्तव्य कर्मानुष्ठानार्थं यद्विधान स विधि । यथा—'स्वर्गकामो यजेत' इति । स च द्विविध नियम-परिसख्या भेदात् । तत्र नियमो यथा एकादशीव्रतानन्तर द्वादश्या पारणा कुर्यात् । विधिवाक्येषु प्राप्त प्रमाणान्तरेषु चाऽप्राप्त सा परिसख्या उच्यते यथा 'पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या अन्ये जीवा अभक्ष्या इति गम्यते इत्यत्र 'पञ्चपञ्चनखभक्षण इच्छाशास्त्रोभयाभ्यामेवाधिगम्यते'[1] ।

तस्य विधेरन्येऽपि चत्वारो भेदा, उत्पत्तिविनियोगाधिकारप्रयोगलक्षणा । तत्र कर्त्तव्याकर्त्तव्यबोधक उत्पत्तिविधि । यथा 'अग्निहोत्र जुहोति' केवलमग्निहोत्रविधानमेवावेदयति, न किञ्चिदन्यत । एव अङ्गकर्मविधायक विनियोग विधि । यथा 'दध्ना जुहोति" अत्रदधिहोमोऽग्निहोत्रस्याङ्गभूत । फलावबोधको विधिरेव अधिकारविधि । यथा 'स्वर्गकामो यजेत' प्रयाणामपि विधीना समृष्टिर्यस्मिन् स प्रयोगविधिरुच्यते । 'विहितकार्ये प्ररोचना निषिद्धकार्ये च निवर्त्तना', अर्थवाद । सोऽयमर्थवादो गुणवादानुवादभूतार्थवादभेदेन त्रिविध । तत्र प्रमाणविरुद्धमर्थमाचक्षाणो वादो गुणवाद । यथा 'आदित्यो यूप' इत्यत्र गुण धर्मविशिष्टे यूपे आदित्यारोप । प्रमाणसिद्धार्थानुकथनमात्र अनुवाद । यथा 'वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता ।' वायो क्षिप्रगामिता प्रक्षेपकारिता प्रत्यक्षसिद्धा इति अनुवादमात्रमनुवाद । प्रत्यक्षार्थाविरुद्ध अज्ञातप्राप्तार्थावबोधक भूतार्थवाद । यथा 'इन्द्रो वृत्राय, वज्रमुदयच्छत्' इति यथार्थकथन महाभारतादिषु प्रसिद्ध प्रमाणाविरुद्ध सत् अप्रत्यक्षार्थावबोधकत्वमपि अत्र घटते । एतेषु त्रिष्वपि भूतार्थवादस्यैव प्रामाण्यम् । अर्थवादात्मकानां वाक्यानामक्षरोत्थार्थस्य न ग्राह्यता । एव गुणवादानुवादयोरपि अक्षरार्थं प्रामाण्य नार्हति । यथार्थत्वाद् भूतार्थवाद एव केवल प्रामाण्यकोटिमाटीकते । धर्मकाण्डोपनतवेदार्थतत्त्वार्थविबोधनेन एव मीमांसा दर्शनस्य सार्थकत्वम् । इति ।

---

१ 'यदत्यन्तं, वाक्यान्तरेषु च न प्राप्यते स विधि ।"

सर्वे एव विषया भवन्ति यत्र कुर्यात्, क्रियते, कर्त्तव्य, यजेत, जुहुयादित्याद्या सर्वं एव विषय कर्त्तव्यकर्मसु प्रवृत्ति जनयन्ति । इति विधिविवेक ।

वेदान्तदर्शनम्

वेदान्तस्य प्रतिपाद्या विषया—निर्माणकाल—भाष्यकारा—वेदान्तसिद्धान्ता—आत्मनोऽद्वैतत्वम्—ब्रह्मस्वरूपम्—केयं माया नाम ?—ईश्वरस्वरूपम्—जीवस्वरूपम्—विवर्तवाद—कोऽयमध्यास—वेदान्तस्य प्रधानाचार्या—अद्वैतवादस्याऽऽचार्या ।

वेदान्तशास्त्रस्य प्रतिपाद्या विषयाः

अथेदानीं सर्वदर्शनमूर्द्धन्यं वेदान्तदर्शनमुद्दिश्य किञ्चित्प्रस्तूयते । वेदान्तशास्त्रमिदं शारीरिकमीमांसेत्यपरया समाख्ययाऽपि प्रथते । तच्चेदं 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इत्यादि 'अनावृत्तिशब्दादनावृत्तिशब्दादि'त्यन्तं भगवता बादरायणेन महर्षिणा प्रणीतम् । तत्र सर्वेषामपि वेदान्तवाक्यानां साक्षात्परम्परया वा प्रत्यगात्माभिन्नेऽद्वितीये ब्रह्मणि तात्पर्यमिति समन्वयः प्रथमाध्यायेन प्रदर्शितः । तत्प्रथमे पादे स्पष्टब्रह्मलिङ्गयुक्तानि वाक्यानि विचारितानि । द्वितीयपादे तु अस्पष्टब्रह्मलिङ्गयुक्तानि उपास्यब्रह्मविषयाणि । तृतीयपादे स्पष्टब्रह्मयुक्तानि प्रायशो ज्ञेयब्रह्मविषयाणि । एवं पादत्रयेण तावत्तद्वाक्यविचारं समाप्य चतुर्थपादे तु प्रधानविषयत्वेन सन्दिह्यमानानि अव्यक्ताजादिपदानि चिन्तितानि । तथा द्वितीयाध्याये वेदान्तानामद्वये ब्रह्मणि समन्वये समुपपन्ने, तत्र सम्भावितस्मृतितर्कादिविरोधमाशङ्क्य तत्परिहारपुरस्सरं तदविरोधः प्रदर्शितः । तत्राद्यपादे साङ्ख्ययोगकाणादादिस्मृतिभिः साङ्ख्यादिप्रयुक्तैस्तर्कैश्च विरोधो वेदान्तसमन्वयस्य परिहृतः । द्वितीयपादे साङ्ख्यादिमतानां दुष्टत्वं प्रतिपादितम् स्वपक्षस्थापनपरपक्षनिराकरणपुरस्सरम् । तृतीये तु महाभूतसृष्ट्यादिश्रुतीनां परस्परविरोधः परिहृतः पूर्वभागेन, उत्तरभागेन च जीवविषयाणाम् । तृतीयेऽध्याये तु साधननिरूपणम् । तत्र प्रथमपादे जीवस्य परलोकगमनेन वैराग्यं निरूपितम् । द्वितीयपूर्वभागेन त्वं पदार्थः शोधितः उत्तरभागेन च तत्पदार्थः । तृतीये निर्गुणे ब्रह्मणि नानाशाखापठितः पुनरुक्तपदोपसंहारः कृतः । प्रसङ्गाच्च सगुणविद्यासु शाखान्तरीयगुणोपसंहारानुपसंहारौ निरूपितौ । चतुर्थपादे च पुनः निर्गुणब्रह्मविद्याया बहिरङ्गसाधनानि आश्रमयज्ञादीनि, अन्तरङ्गसाधनानि च शमदमनिदिध्यासनादीनि निरूपितानि । चतुर्थेऽध्याये गुणनिर्गुणविद्ययोः फलविशेषनिर्णयः कृतः । तत्र प्रथमे पादे श्रवणाद्यावृत्त्या निर्गुणं ब्रह्म, उपासनावृत्त्या सगुणं ब्रह्म, साक्षात्कृत्य जीवतः पापपुण्यालेपलक्षणा जीवन्मुक्तिरभिहिता । द्वितीये पादे—म्रियमाणस्योत्क्रान्तिप्रकारश्चिन्तितः । तृतीये पादे सगुणब्रह्मविदो मृतस्योत्तरमार्गोऽभिहितः । चतुर्थपादे च पुनः पूर्वभागेन निर्गुणब्रह्मविदो विदेहकैवल्यप्राप्तिरुक्ता उत्तरभागेन च पुनः सगुणब्रह्मविदो

ब्रह्मलोके स्थितिरक्ता। नूनं वेदान्तशास्त्रमिदं सर्वेतरशास्त्राणां मूर्धन्यत्वेन समाद्रियते विद्वद्भिरिति।

एते चत्वारोऽध्यायाः समन्वयाध्याय, अविरोधाध्याय, साधनाध्याय, फलाध्यायश्चेति नम्नाऽपि क्रमेणाम्नायन्ते।

दर्शनान्तरवदस्यापि उपजीव्या उपनिषद एव। वेदस्य अन्तिमभागनिष्ठत्वादुपनिषदामिवास्यापि वेदान्तसंज्ञा अन्वर्था। औपनिषदानां वचसां मिथो विरोधेनाऽवभासमानानां सिद्धान्तानां विरोधपरिहाराय भगवता बादरायणेन ब्रह्मसूत्रापरनामधेयं दर्शनमिदं प्रणायि। तदेतत् सार्द्धपञ्चशतं सूत्रं प्रणिबद्धं स्वल्पकलेवरात्मकं दर्शनं अखिलवेदान्तसिद्धान्तानामाकरग्रन्थ इवाद्रियते। भिक्षूणामावश्यकत्वादुपादेयत्वाच्चेदं शास्त्रम् भिक्षुसूत्रेति संज्ञयाऽपि प्रथितम्। भगवता पाणिनिमुनिना कृते 'पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः।" [पा० ४।३।११०] अस्मिन् सूत्रे पाराशर्यपदं पराशरसुतं व्यासमेवाभिधत्ते। तद्रचितानि भिक्षुसूत्राणि इति पदं सुतरां ब्रह्मसूत्रमेव निर्दिशति।

निर्माणकाल

एवमस्य दर्शनस्य निर्माणकालः विक्रमपूर्वषट्शतकपर्यन्तमितं सम्भवति। न च सर्वास्तित्वविज्ञानवादयोरस्मिन्नुपलम्भात् कथं तादृशकालनिर्णयः सुघट इति वाच्यम्। उक्तसिद्धान्तानां सौगतादपि पूर्वकालिकत्वनिष्पत्तेः।

भाष्यकाराः

भगवतो बादरायणस्यैतत्सूत्रप्रणयने को वा तात्पर्यविषयीभूतो मुख्योऽर्थ इति निर्णेतुं न खलु सुकरम्। शङ्कराचार्यप्रभृतिभिराचार्यैः स्वस्वाभिमतप्रतिपादनधिया, ब्रह्मसूत्राणां योगविभागादिकं विधाय यथारुचि प्रणीतैः भाष्यै रतितरामुपक्रान्तम्। तदन्यैः रामानुज निम्बार्क-मध्व-वल्लभाचार्यादिभिः स्वस्वसिद्धान्तपराणि भाष्याणि विरचितानि। तानि चात्र यथाप्रकरणं निरूपितानि। तत्र-तत्रैव चानुसन्धेयानि।

वेदान्तसिद्धान्ताः

वेदान्तशास्त्रं भूम्ना अद्वैतवादप्रतिपादकत्वेनैव गृह्यते। एतद्वादप्रतिपादकं तु श्रीमद्भगवच्छङ्कराचार्यविरचितं शारीरिकं नाम भाष्यम्। अद्वैतमते, ब्रह्मैव केवलमस्य चराचरप्रपञ्चस्य कारणत्वेनोपेयते। आश्रीयते च तदुपोद्बलकत्वेन 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इत्यादिका भगवती श्रुतिः। तत्र ब्रह्मातिरिक्तं न किञ्चिदप्यङ्गीक्रियते। 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म नेह नानास्ति किञ्चने'ति श्रुतेः। 'ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव नापरः' इति च। 'इन्द्रो मायाभि

पुरस्त ईयते' इत्यादि श्रुतयश्च अद्वैतसिद्धान्तस्योपोद्बलकत्वेन अवष्टभ्यन्ते। एवा नये नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य स्वयप्रकाशस्य चिद्रूपस्य ब्रह्मण मायाऽविद्याद्युपाधिना कुण्ठितप्रकाशत्वम्, असङ्गस्य च तस्य आकाशादिप्रपञ्चजनकत्वञ्च स्वीकृतम्। न च कथमेतस्य ब्रह्मणोऽस्य प्रपञ्चस्यैतन्निमित्तोपादानोभयकारणत्व सम्भवति। अचेतनस्य जडात्मकस्य जगतश्चैतन्योपादानत्वासम्भवात्, स्वकार्यव्यापित्वेन च ब्रह्मणो एकदेशिदण्डादिवन्निमित्तकारणत्वस्य दुरुपपादादिति वाच्यम्। मायोपाध्यवच्छिन्नत्वेन ब्रह्मणस्तदुपपत्ते। माया, अविद्या, अज्ञानमित्यनर्थान्तरम्।[1] अविद्योपहिते ब्रह्मणि नामरूपे ससार-स्वरूपे सम्भवत। एकमपि सद्ब्रह्म कूटस्थनित्य मायया मायाविवदनेकधा विभाव्यते। द्विरूप हि ब्रह्म। एक नामरूपविकारभेदोपाधिविशिष्टम्। तद्विपरीतञ्च सर्वोपाधिविवर्जितम्। तदविद्याकृतनामरूपगुणैर्विशिष्ट सगुणमुच्यते। तं विवर्जित निरस्तसमस्तोपाधिसम्बन्धञ्च निर्गुणम्। तदेव ब्रह्म पराऽपरनाम्नाऽप्यभिलप्यते। न च ब्रह्मणश्चेतनत्वात् कारणकार्ययोरभेदेन प्रपञ्चस्य चेतनत्वप्रसङ्गो दुर्वार इति शङ्क्यम्। जडप्रपञ्च प्रति ब्रह्मणश्चैतन्यप्राधान्येन निमित्तत्व स्वाज्ञानप्राधान्येन चोपादानत्वमित्यङ्गीकारात्। शक्तिद्वयवत्‌ यथा अयस्कान्तमणिसन्निधानेन जडमपि लौह चेष्टते तथा चैतन्यसन्निधानेन जडमयमज्ञान चेष्टते इत्यज्ञानविकार प्रति चैतन्यस्य निमित्तत्वम्। एव जडाकाशादिकार्यं प्रति मायाया साक्षादुपादानत्वेन मायाविनो ब्रह्मणोऽपि पारम्पर्योपचारादुपादानत्व न विरुध्यते। यच्चोच्यते नित्यस्य ब्रह्मणश्चेतनस्य उपादानत्वे प्रपञ्चस्यापि चेतनत्व नित्यत्वञ्च प्रसज्येत। तन्न, प्रपञ्चस्यास्य ब्रह्मविवर्त्तत्वात्। विवर्त्तत्व नाम स्वस्वरूपापरित्यागेन स्वरूपान्तरप्रदर्शकत्वम्। तच्चेह सुतरा घटतेतरामिति न कश्चिद्दोष।

यथा रज्ज्ववच्छिन्नचैतन्यनिष्ठाऽज्ञानस्य रज्जुस्वरूपापरित्यागेन सर्पादिस्वरूपान्तरप्रदर्शकत्वम्, तथैवेश्वरचैतन्यनिष्ठाज्ञानशक्तेरपि चैतन्यस्वरूपापरित्यागेनाऽऽकाशादिस्वरूपान्तररूपेण प्रदर्शकत्वमुपपन्नम्। एवमाकाशादिप्रपञ्चस्य नित्यत्व न सम्भवति। कुत ? अज्ञानस्य मिथ्यारूपत्वेन तज्जन्यप्रपञ्चस्यापि मिथ्यात्वात्। अय च तत्रैकस्यैव ब्रह्मणो निमित्तोपादानकारणत्वे लूतादृष्टान्तस्तैं पुरस्क्रियते—यथा लूता स्वोत्पद्यमान तन्तुलक्षणकार्यं प्रति स्वचैतन्यप्रधानतया निमित्त चैतन्यसन्निधानव्यतिरेकिणो जडस्य देहस्य मृतशरीरवत्तन्तुजनकत्वाऽसम्भवाच्छरीरस्य साक्षात्तत्पादनत्वेन तदवच्छिन्नचैतन्यस्यापि उपादानत्वेनोप-

---

१ तेषा मायादिष्वपि मिथो नाममात्रभेद उदीर्यते भूयस्त्वाल्पीयस्त्वान्नीत तथापि न स वास्तविक तत्त्वाविशेषात।

चारात् । एवमीश्वरस्यापि स्वचैतन्यप्रधानतया निमित्तत्वं, स्वोपाधिप्रधानतया चोपादानत्वमित्यवसेयम् ।

तदित्यमेव अद्वैतवादो हि नाम वेदान्तस्य मौलिकः राद्धान्तः । तदुपपत्तये आत्मप्रत्ययस्य स्वयंसिद्धता अपरिहार्या । इदमत्रावधेयम् । प्रपञ्चस्यास्य समस्ता अपि व्यवहारा अनुभवाधीनाः । अनुभूतिश्चात्मसत्तानिबन्धना । आत्मसत्तामन्तरेण तदुपलब्धेः दुरुपपादात् । अनुभूतिप्रक्रियायामनुभवकर्तुरात्मनः स्वसत्तानुभूते-रपरिहार्यत्वेन भानाच्च । आह च स्वयमाचार्यः शारीरिके (२।३।७)—"आत्मा तु प्रमाणादिव्यवहाराश्रयत्वात् प्रागेव प्रमाणादिव्यवहारात् सिद्ध्यति । न चेदृशस्य निराकरणं सम्भवति, आगन्तुकं हि वस्तु निराक्रियते न स्वरूपम् । न हि अग्नेरौ-ष्ण्यमग्निना निराक्रियते ।" इति । किञ्चैतदपि आचार्य अमुमेवार्थं समर्थयति भङ्ग्यन्तरेण तद्यथा—"सर्वो हि आत्मास्तित्वं प्रत्येति, न नाहमस्मीति । यदि हि नात्मत्वप्रसिद्धिः स्यात् सर्वो लोको नाहमस्मीति प्रतीयात् ।" इति । [ब्रह्मसूत्र भा० १।१।१] वस्तुत एवा नये आत्मनो ज्ञानस्वरूपत्वं ज्ञातृरूपत्वञ्चेत्येतदुभयमपि अभिमतम् । अन्यथा कथमिव बधिरतां गतस्य, स्वप्नेषु श्रुतपूर्वज्ञानश्रवणं, अथवा उद्धृतचक्षुषो वा दृष्टपूर्वरूपदर्शनमुपपद्यते । तथाहि प्राह आचार्य ऐतरेयभाष्ये—"द्वे दृष्टी, चक्षुषोऽनित्या दृष्टिर्नित्या चात्मनः । ... आत्मदृष्ट्यादीनां नित्यत्वं प्रसिद्धमेव लोके । वदति हि उद्धृतचक्षुः स्वप्नेऽद्य मया भ्राता दृष्ट इति ।"

आत्मनोऽद्वैतत्वम्

सत्वतः पर्यालोच्यमाने जगति स्फुटं प्रतीयते यत् सर्वो हि विषयावभासः ज्ञातृज्ञेयेति तत्त्वद्वयनिबन्धनः । ज्ञाता ह्यात्मा ज्ञेयश्च विषयभूतः पदार्थसमूहः प्रपञ्चादयः । वास्तववादिना नये ज्ञातृज्ञेयमेतदुभयं स्वतन्त्रसत्ताकम् । वेदान्तिनाञ्च तयोरैक्यमैकात्म्यं वा । प्रपञ्चस्य सत्ता तु तेषां केवलं व्यावहारिकी, न जातु पारमार्थिकी । एवमयं व्यवहारेऽवभासमानं जगत् ॥ चैतन्यव्यतिरेकेण स्थिति-विषयतामश्नुते । तत्सत्तासत्ताकं स्यादिदं जगत् । तत्सत्तयैवेदं स्थितिमाप्नोति इत्यर्थः । उक्तञ्च—"चैतन्याव्यतिरेकेणैव हि चित्तं जायमानास्तिष्ठन्त्यः प्रतीयमानाश्च सर्वदा लक्ष्यन्ते" 'नहि आत्मनोऽन्यत्.... तत्प्रविभक्तदेशकालं भूतं भवद् भविष्यद्वा वस्तु विद्यते ।" (शारी० भाष्यम्) । यदा नामरूपे व्याक्रियेते, तदा नाम-रूपे आत्मस्वरूपापरित्यागेनैव ब्रह्मणाऽप्रविभक्तदेशकाले सर्वासु अवस्थासु व्याक्रियेते इति । तस्मात् विषयविषयिणोर्भेदो व्यावहारिक एव न पारमार्थिक इति । एवं ह्यस्मिन् प्रतिभासमात्रं जगत् केवलं मायाकल्पित-देशकालकलनार्थविरच-विजृम्भितम् न खलु वास्तविकम् । कार्यसत्तायां हि कारणसत्ताया अनुस्यूतत्वं सर्व-

वादिप्रतिवादिसम्मतम्। नहि कार्यरूपो घटः कारणभूता मृत्तिकामन्तरेण क्षणमपि स्थातुं प्रभुः। आह चाचार्यस्तैत्तिरीये भाष्ये—"विषयाकारेण परिणामिन्या बुद्धेर्ये शब्दाद्याकारावभासा आत्मविज्ञानस्य विषयभूता उत्पद्यमाना एवात्मविज्ञानेन व्याप्ता उत्पद्यन्ते।" (तैत्ति० भा० २।१)।

यथा भूतभवद्भविष्यदाद्युपाध्यवच्छिन्नस्यापि कालस्यैक्य, प्राचीप्रतीच्याद्युपाध्यवच्छिन्नाया दिशो वा ऐकात्म्यं सर्वदा अव्याहतम् न तर्कशतेनापि निराकर्तुं सुशकम्। तथैवास्य दृश्यप्रपञ्चस्यानेकभेदभिन्नस्य सत्तास्वीकारेऽपि न कर्हिचिदात्मन ऐक्यमद्वैतत्वं वापह्नोतुं सुकरमिति आत्माद्वैतत्वं सूपपन्नमेवेति तेषामाशयः। तथा च कठोपनिषदि—

'यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह।
मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति।' [२।१।२०]

ब्रह्मस्वरूपम्

तदेवमुक्तदिशा निर्दिश्यमानः आत्मैव निर्विकल्पक, निरुपाधिः, निर्विकारसत्ताक', ब्रह्मपदेनोच्यते तेषां नये। तच्च ब्रह्म निर्गुणसगुणरूपेण द्विविधमिति प्रागवोचाम। तादृशब्रह्मस्वरूपं लिलक्षयिषु, स्वयमाचार्यः स्वरूपलक्षणं, तटस्थलक्षणञ्चेति लक्षणद्वयं तनुते। 'स्वरूपं सद् व्यावर्तक' इति स्वरूपलक्षणम्। 'कादाचित्कत्वे सति व्यावर्तकञ्च' इति च तटस्थलक्षणम्। तद्यथा 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' [तैत्ति० २।१।१] एवं 'विज्ञानमानन्द ब्रह्म' [बृह० अ० ३।९।२८] इति ब्रह्मण. स्वरूपलक्षणम्, 'जगदुत्पत्तिस्थितिलयकारणं ब्रह्म' इति तटस्थलक्षणम्। अविद्योपाध्यवच्छिन्नस्य ब्रह्मण एव जगदुत्पत्त्यादिकारणत्वं सम्भवति न खलु विशुद्धस्येत्येतत्तटस्थलक्षणम्। यत्रेदमुदाहृतं भवति। यत्:—

कश्चिद्ब्राह्मणः, कस्यचित्क्षत्रियनरेशस्याभिनयमुत्पादयन् रंगमञ्चेऽवतीर्णः। यत्र स रिपुदलं विजित्य विजयवैजयन्तीमुद्धुनोति, प्रजानुरञ्जनादिकञ्च बहुश आरचयति। किमेतावता, स्वरूपनिर्णयवेलायामात्मानं क्षत्रियमवगमयति? नैव। नाटकावसाने सत्येन स स्वकीयं ब्राह्मणस्वरूपं धारयति। अभिनयवेलायां तस्य क्षत्रियनरेशाभिनिवेशस्तत्तटस्थलक्षणमावेदयति, ब्राह्मणस्वरूपावेदनञ्च स्वरूपलक्षणमिति। तथैव ब्रह्मणो विषयेऽप्यनानुसन्धेयम्। न च ब्रह्मणः सत्यं ज्ञानमनन्तमिति विशेषणानि प्रतीयन्ते एकविभक्तिकत्वात्। तच्चात्र न संगच्छते कुतः? उच्यते समानजातीयेषु अनेकद्रव्येषु अनेकानि विशेषणानि फलायतनानि भवन्ति। ब्रह्मैकस्याद्वितीयस्य ब्रह्मणः तानि

समुपपद्यन्ते, इति वाच्यम्। लक्षणार्थप्रधानानि हि विशेषणानीमानि न विशेषणपराणि। सम्भवति च लक्षणविशेषणयोश्च भूयान् भेदः। विशेषणानि तु समानजातीयेभ्य एव विशेष्यं निवर्त्तयन्ति। लक्षणानि पुनः सर्वत्र एव पदार्थान्तरेभ्य इति। उक्तञ्च तैत्तिरीयभाष्ये [२।१] आचार्येण—

'समानजातीयेभ्य एव निवर्त्तकानि विशेषणानि विशेष्यस्य।

लक्षणन्तु सर्वत एव यथाऽवकाशप्रदातृ आकाशमिति।"

अतः 'सत्यं ज्ञानमनन्तम्' इत्येतद् ब्रह्मणो लक्षणम् न विशेषणम्। तत्र 'यद्रूपेण यन्निश्चितं तद्रूपं न व्यभिचरति तत्सत्यम्', 'ज्ञानं चिदात्मकं', 'यद्धि न कुतश्चित्प्रविभज्यते तदनन्त'मिति। अतः सच्चिदानन्दस्वरूपमित्येव ब्रह्मलक्षणं तत्स्वरूपञ्चेति चतुरस्रम्।

तदुक्तलक्षणं ब्रह्म यदा मायोपाध्यवच्छिन्नं तदा सगुणं ब्रह्म, अपरं ब्रह्म, ईश्वरो वेत्यादि पदैर्व्यपदिश्यते। तदेव सगुणं ब्रह्म अस्य प्रपञ्चस्योत्पत्तिस्थितिलयकारणत्वेनोन्नीयते शाङ्करैः।

शाङ्करनये ब्रह्मणः सजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्यत्वम्। परं रामानुजीयनये, स्वीकृते सत्यपि सजातीयविजातीयभेदवैधुर्ये ब्रह्मणः स्वगतभेदशून्यत्वं नास्त्येव चिदचिद्विशिष्टे ब्रह्मणि चिदंशस्याचिदंशान्नितरां भिन्नत्वात्। अतएव एतद्द्वयभिन्नं विरोधि-तत्त्वसद्भावादेव रामानुजीयदर्शने ब्रह्मणः स्वगतभेदसम्पन्नत्वमङ्गीकृतमवगम्यते।

केयं मायेति

वस्तुतः अद्वैतवादसिद्धान्तोऽयमतीव जटिलः। जाटिल्यञ्चास्य भूयसा मायामवष्टभ्य वरीवर्त्ति। माया एव तत्त्वतोऽस्य वादस्याधारभित्तिः। मायास्वरूपावबोधमन्तरेणाद्वैतवादः बुद्धिविषयीकर्त्तुमतीव दुष्करः। मायाशब्दोऽयं यद्यपि न शाङ्करोपज्ञः। ततः प्रागपि तदुपलब्धेः। 'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते', 'मा मर्त्यस्य मायिनः' इत्यादि श्रुतिषु। तथाऽपि मायास्वरूपन्तु नूनं तदुपज्ञमेवेति निर्विशङ्कम्। मायाशब्दः वैदिकसाहित्ये प्रकृतिवचनः। "मायान्तु प्रकृतिं विद्यात् मायिनन्तु महेश्वर"मिति वचनात्। परन्तु शाङ्करनये, माया नाम सदसद्विलक्षणा काऽप्यनिर्वचनीया ब्रह्मणः शक्तिः। सदसदुभयभिन्नस्य वस्तुनोऽनिर्वचनीयत्वमिति शास्त्रीया परिभाषा। माया तु सत्-शब्देन प्रतिपादयितुमनर्हा, ब्रह्मावबोधेन तद्बाधात्। सद्वस्तुनश्च त्रिकालाबाध्यत्वात्। सा च ब्रह्मज्ञानेन बाध्यते। असत्पदेनाऽपि सा न शक्या व्यपदेष्टुम्। असद्वस्तुनः प्रतीतेरभावात्। सच्चेन्न बाध्येत, असच्चेन्न प्रतीयेत इति। मायायां तु तदुभयविधबाधाप्रतीत्योः सद्भावात् सा अनिर्व-

चनीयपदेनैव परिभाषितु शक्यते। शाङ्करनये मायाऽविद्याशब्दौ हि समानार्थकौ। मायोपहित ब्रह्म जगद् व्यापारे प्रवर्त्तते, न तद्विरहितम्। अविद्या हि ब्रह्मण बीज-शक्तिरूपा, तामवष्टम्भीकृत्यैव प्रपञ्च प्रवर्त्तते। उक्त हि शारीरिकभाष्ये—

"अविद्यात्मिका हि बीजशक्तिरव्यक्तशब्दनिर्देश्या परमेश्वराश्रया मायामयी महासुप्ति, यस्या स्वरूपप्रतिबोधरहिता शेरते ससारिणो जीवा।"

[शा भा १।४।३]।

यथा सूर्योदयकाले तम स्थितिरसम्भवा तथैव ज्ञानोदयकाले मायास्थिति। यथाऽन्धकार सूर्यासहिष्णु तथैव मायाऽपि न ज्ञानोदय सहते। उक्तञ्च —

सेय भ्रान्तिर्निरालम्बा सर्वन्यायविरोधिनी।

सहते न विचार सा तमो यद्वद्दिवाकरम्॥ [नैष्कर्म्य सि० २।६६]

अत वेदान्तिना सा माया न सद्रूपा नाप्यसद्रूपा नाप्युभयरूपा। सा न भिन्ना, नाप्यभिन्ना, नापि च भिन्नाभिन्नोभयरूपा। न चाङ्गसहिता, न चाङ्ग-रहिता, नाप्युभयात्मिका। सा निरतिशयविलक्षणा, अद्भुता, अनिर्वचनीया चेति सूपपन्नमेव। उक्तञ्च —

सत्यप्यसत्यप्युभयात्मिका नो
भिन्नाऽप्यभिन्नाप्युभयात्मिका नो।
साङ्गाऽप्यनङ्गाऽप्युभयात्मिका नो,
मायाद्भुताऽनिर्वचनीयरूपा॥ (प्रबोधसुधाकरे ८५–१०९)।

सेयमव्यक्ता, अनिर्वचनीया, मायाख्या ब्रह्मशक्तिरेव निखिल जगत् प्रसूते। तदुक्त विवेकचूडामणौ ११०तमे श्लोके—

"अव्यक्तनाम्नी परमेशशक्तिरनाद्यविद्या त्रिगुणात्मिका या।
कार्यानुमेया सुधियैव माया यया जगत्सर्वमिद प्रसूयते॥" इति दिक्।

ईश्वरस्वरूपम्

शाङ्करनये निर्विशेष ब्रह्म मायोपाध्यवच्छिन्न सद्यदा सविशेषब्रह्मत्वमुपैति तदा स ईश्वर उच्यते। अविद्योपाध्यवच्छिन्न हि ब्रह्मैव ईश्वरपदभाग्भवतीत्यर्थ। एष एवेश्वरो जगत सृष्टि स्थिति-लय-कारणत्वेनावधार्यते। सञ्च सृष्टिव्यापार ईश्वरस्य लीलाविलासमात्र। न किञ्चिद्विशेषप्रयोजनक। स एव जगतो निमित्त-कारण, स एव चोपादानकारणम्। न चैकस्मिन् ब्रह्मणि निमित्तोपादानोभयकारणत्व कथ घटते इत्याशङ्कनीयम्। चैतन्यपक्षालम्बनेन हि ब्रह्मणि जगतो निमित्त-कारणत्व, मायोपाधिकपक्षालम्बनेन तस्मिन् उपादाकारणत्वञ्चेति प्राङ्निर्दिष्ट-दिशा सुतरा सुघटम्। यथैकेन मृत्पिण्डज्ञानेन सर्वे मृण्मया पदार्था ज्ञाता

भवन्ति तथैवैकस्मिन् ब्रह्मणि विज्ञाते सर्वं ज्ञातम्भवति । (छान्दो० ६।१।२) मुण्डकोपनिषदि च योनिपदेन ब्रह्मणोऽभिधानात्—"कर्त्तारमीशं पुरुषं ब्रह्म योनिम्" इति ब्रह्मण एव उपादानकारणत्वमपि जगतः प्रतिपद्यते। न च सुखदुःखात्मकस्याचेतनजगतः कारणत्वं चैतन्यमये आनन्दात्मके ब्रह्मणि कथं सङ्गच्छते ? ब्रह्मोपादानकेन जगताऽपि चैतन्यमयेनानन्दमयेन च भवितव्यमिति वाच्यम्। अचेतनाद् गोमयपिण्डाच्चेतनवृश्चिकोत्पत्तिवत्तदुत्पत्तेः । मायया चेतनात्तज्जडोत्पत्तिरपि नाऽसम्भवेति दिक्।

जीवस्वरूपम्

अद्वैतवादिना मतेन अन्तःकरणावच्छिन्नं चैतन्यं हि जीवः । तथा हि शाङ्करभाष्यम्—'अस्ति आत्मा जीवाख्यः शरीरेन्द्रियपञ्जराध्यक्षः कर्मफलसम्बन्धी (२।३।१७)।' तत्त्वतो ब्रह्मैवोपाधिसम्पर्काज्जुषते जीवभावम्। यदा खलु ब्रह्म बिम्बाकारेण भासते तदा ईश्वर इत्युच्यते। यदा स प्रतिबिम्बेनाच्छादितः तदा जीव इति सञ्ज्ञां लभते । यथा आकाशस्थितं सूर्यबिम्बं जले निपतति तदन्यत्र सङ्क्रमितं प्रतिबिम्बतां भजते। एषु बिम्बप्रतिबिम्बेषु भेदः पार्थक्यं वा सर्वानुभविकम् तथैव जीवेश्वरयोरपि सुतरां पार्थक्यं सूपपन्नम्। एष एव भेदो जीवेश्वरयोः स्वरूपेऽपि बहुशः प्रपञ्चितः ।

विवर्तवादः

अथेदानीं विवर्तवादविषये किञ्चिदिव विविच्यते तत्स्वरूपप्रतिपत्त्यर्थम्। जगदिदं मायाजन्यं, ब्रह्मणश्च विवर्तस्वरूपम्। विवर्तो हि नाम कार्यानिर्वचनीयवादस्य पारिभाषिकी सञ्ज्ञा । उपादानस्य समानधर्मा अन्यथाभावः परिणामः। उपादानाद्विलक्षणोऽन्यथाभावश्च विवर्तः । उक्तञ्च अप्पयदीक्षितमहाभागेन—

'कारणसलक्षणोऽन्यथाभावः परिणामः, तद्विलक्षणो विवर्तः इति।'

(सिद्धान्तलेशे प्रथमपरिच्छेदः)।

अयमाशयः—यथास्वरूपेणावस्थितस्य वस्तुनोऽन्यथाभावो द्विधा भवति। परिणामभावो, विवर्तभावश्चेति। तत्र वस्तुनो यथार्थस्वरूपं परित्यज्य स्वरूपान्तरप्राप्तिः परिणामः। यथा दुग्धं स्वस्वरूपं परित्यज्य दधिरूपेण परिणमते। विवर्तभावस्तु पुनः स्वस्वरूपमपरित्यज्य स्वरूपान्तरेण मिथ्या प्रतीतिर्नाम। यथा रज्जुः स्वरूपमपरित्यज्यापि सर्पाकारेण मिथ्यारूपेण प्रतिभासते। वेदान्तिभिरिदं प्रपञ्चजातस्य ब्रह्मणि परिणामभावो न स्वीक्रियते दुग्धादिवद् ब्रह्मणो विकारित्वप्रसङ्गादनित्यत्वदोषापत्तेश्च । विवर्तभावे तु नायं दोषः । प्रपञ्चभानस्य

[ब्रह्मणि मिथ्यात्वेन विकारित्वाभावात्। विवर्त्तवादमेव तेऽभिनन्दन्ति। उक्तञ्च वेदान्तसारे :—

"सतत्त्वतोऽन्यथाप्रथा विकार इत्युदीरितः।
अतत्त्वतोऽन्यथाप्रथा विवर्त्त इत्युदीरितः॥"[1] इति।

तदेवं तात्त्विकं परिवर्त्तनं विकारः। अतात्त्विकं परिवर्त्तनं विवर्त्त इत्येव निष्कृष्टोऽर्थोऽवसेयः।

कोऽयमध्यासः ?

ननु नित्यशुद्धबुद्धमुक्तानन्दस्वभावं हि ब्रह्म दुःखनिर्लेपमस्मिन् संसार-प्रपञ्चे किमिति निपतति इति प्रश्नः समुज्जृम्भते, वेदान्तिनः समादधति—अविद्या-विजृम्भिताध्यासवशादिति। अध्यासो हि नाम अतस्मिन् तद्बुद्धिः। तत्पदार्थे अतत्पदार्थस्यारोप इत्यर्थः। सोऽयमध्यासः[2] अध्यारोपपदेनापि व्यपदिश्यते। वस्तुनि अवस्त्वारोप अध्यारोपः। न च जगति द्विविधावेव पदार्थौ अनुभूयमानाववलोक्येते विषय. विषयी चेति।. तत्र युष्मत्प्रत्ययो विषयत्वेनास्मत्प्रत्ययश्च विषयित्वेन गोचरीक्रियते। तत्र प्रत्यक्षगोचरे विषय विषयान्तरारोपोऽध्यासे घटते। विषयिणि अस्मत्प्रत्ययगोचरे आत्मनि स न सङ्गच्छते, इत्याशङ्कयम्। सत्यपि विषयित्वे आत्मन अस्मत्प्रत्ययस्य विषयीभूतत्वात्तस्य विषयत्वमपि न दुरुपपादम्। पुरोऽवस्थितविषयव्यतिरेकेणापि अप्रत्यक्षे आकाशे, तलमलिनत्वाद्यारोपः क्रियमाणोऽवलोक्यत एव। इति न कोऽपि दोषः।

स पुनरध्यास अनादिरनन्तश्च। आहुश्चाचार्यपादाः—

"एवमयमनादिरनन्तो नैसर्गिकोऽध्यास. मिथ्याप्रत्ययरूप. कर्त्तृत्वभोक्तृत्व-प्रवर्त्तकः सर्वलोकप्रत्यक्षः।" इति।

तदेतन्निवारणायमध्यात्मविद्योपदेश एव वेदान्तशास्त्रस्य प्रधानोद्देश्यम्।

शङ्करपरवर्त्तिनो ह्याचार्या नव्यवेदान्तिपदेन स्मर्यन्ते। तेषा मतान्यपि दिङ्मात्रदिशाऽत्र विचार्यन्ते। नव्यवेदान्तिभिः वेदान्त-सिद्धान्ताः कयापि विशिष्ट-विधया व्याख्याताः विभाव्यन्ते। परमविदुषा अप्पयदीक्षितेन एषां सङ्ग्रहः

---

१. इदमत्र प्रतिपत्तव्यम्—यथा मुखमेकमनेकेषु मणिदर्पणादिषु सद्भूतेषु विवर्त्तमान तच्छायापत्त्या विभिन्नवर्णपरिणामतया चकास्ति, न तत्र तत्त्वतो विभिन्नवर्णपरमाणुसवलितानि मुखानि भवन्ति। तदेते वर्णपरिणामविवर्त्ता-उच्यन्ते।

२ स्वच्छधवले स्फटिकमणौ, लाक्षारसावसेकतिरस्कृतधवलिम्नि, लाक्षारसगुणारोपेण अरुणोऽयं स्फटिकमणिरिति यदवभासते सोऽयमध्यासो नामेति विवेकः।

'सिद्धान्तलेशसंग्रहे' कृत । अविद्यामाययो पार्थक्यम्, जीवेश्वरयो स्वरूप, जगत उपादानकारणत्वमित्यादि विषयानवलम्ब्य नव्यवेदान्तिभिर्बोधगम्या युक्तय समुद्भाविता । भगवता शङ्कराचार्येण ब्रह्मणो जगदुपादानकारणत्व प्रत्यपादि। संक्षेपशारीरिककारेण विशुद्धब्रह्मण एवोपादानकारणत्व, विवरणकारनयेन च माया शबलित ब्रह्मैव जगदुपादानकारणमित्युपपादितम् । तत्त्वनिर्णयकारमते ब्रह्म माया चैतदुभयम्, सिद्धान्तमुक्तावलीकारमते केवल मायाशक्तिरेव तदुपादानकारणत्वेनो-न्नीता, पञ्चदशीमतानुसारेण माया खलु शुद्धशक्तिमयी, अविद्या च रजस्तमो बहुला। मायास्वरूपविषये मतानि बेभिद्यन्ते। यथा खलु मृत्तिकाया श्लक्ष्णता घटोत्पत्तिम्प्रति द्वारकारणतामभिनन्दति, तथैव शुद्धब्रह्मण उपादानत्वेऽश्नुते माया द्वारकरणतामिति । पर वाचस्पतिमिश्रास्तु जीवाश्रितमायया विषयीकृत ब्रह्मैव प्रपञ्चरूपेण परिणत भवतीति स्वीकुर्वन्ति। अतोऽस्य प्रपञ्चस्य ब्रह्मैवो पादानकारण माया तु सहकारिकारणम्। उक्तञ्च कल्पतरौ—

स्वशक्त्या नटवद् ब्रह्म कारण शङ्करोऽब्रवीत् ।
जीवभ्रान्तिनिमित्त तत् बभाषे भामतीपति ॥
अज्ञात नटवद् ब्रह्म कारण शङ्करोऽब्रवीत् ।
जीवाज्ञान जगद्बीज जगौ वाचस्पतिस्तथा ॥ इति ।

जीवेश्वरयो स्वरूप हि वैमत्यस्य प्रधानविषयतामालम्बते। तत्र विशेषत आभासवाद, प्रतिबिम्बवाद, अवच्छेदवाद, जीवैक्यवाद आद्या प्रधानवादा बहुधा प्रस्फुरन्ति । तत्र वाचस्पतिमिश्रास्तु अवच्छेदवादमेवाभिनन्दन्ति । तेषा नयेन एकमेव चैतन्य अज्ञानाश्रयेण, विषयभेदेन च द्विविध अज्ञानविषयीभूतचैतन्य मय ईश्वर, अज्ञानाश्रयभूतश्चैतन्यमयश्च जीव । अथ अन्त करणावच्छिन्नो जीव, अविद्यावच्छिन्नश्चैतन्यमय ईश्वर । इति विवेक ।

तदिदमद्वैतवादस्य सङ्ग्रहेण विवेचनम् । एतदनुशीलन हि भगवत शङ्कराचार्यस्य प्रखरतर्कपाटवम्, अलौकिकीं प्रदीप्तप्रतिभां, प्रकाण्ड पाण्डित्य, तत्त्वपारदर्शितां प्रज्ञाञ्च परिचाययति । विश्वप्रहेलिकावबुबोधयिषो शङ्करोपज्ञस्य अद्वैतवेदान्तस्य तुलामारोढु न कश्चिदन्यो वाद समुत्सहते । नूनमद्वैतसिद्धान्तोऽय वस्तुवाद सम्यग्ज्ञानरश्मे आचार्यस्य गौरवगरिम्ण परां कोटिमारोपयन्नो विश्वेषां हृदयपटले श्रद्धाङ्कुरो बद्धमूल सञ्जात ।

तथा चैष प्रतिष्ठा भणिति—

तावद् गर्जन्ति शास्त्राणि जम्बुका विपिने यथा ।
न गर्जति महाशक्तिर्यावद्वेदान्तकेसरी ॥

दायस्मतिप्रसङ्गेन।

वेदान्तशास्त्रस्य प्रधानाचार्याः

वेदान्तसिद्धान्ता न खलु ऐदम्प्राथम्येन भगवता बादरायणेनैवोपज्ञाता अपितु तदतिरिक्ता अन्येऽपि तत्प्राक्कालीना बहव आचार्या एतत्सिद्धान्तप्रतिपादका आसन्निति बादरायणीयसूत्रैरेवावसीयते । बहुषु सूत्रेषु तत्तन्नामधेयस्मरणात् । तद्यथा—

आत्रेय.—'स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः' [ब्र० सू० ३।३।४५] इत्यस्मिन् सूत्रे यज्ञाङ्गाश्रितोपासना, यजमानद्वारा ऋत्विग्द्वारा च सम्पद्यते । तत्फलविषये सन्देहः, यजमानस्तत्फलं लभते ऋत्विग्वेति । आत्रेयमतेन तत्कर्मफलं यजमान एव लभते न ऋत्विगिति निर्णयः ।

आश्मरथ्य.—एतन्नामनिर्देशः केवलं 'अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः' [ब्र० सू० १।२।२९] इत्यस्मिन् सूत्रे उपलभ्यते । अस्य नयेन विज्ञानात्मपरमात्मनो भेदाभेदसम्बन्धः । इमे भेदाभेदवादिनः । श्रुतिप्रकाशिकाया कर्त्रा सुदर्शनाचार्येणनैतस्यैव नयः पूर्वकालवर्तिना यादवप्रकाशेन समर्थितः । सर्वव्यापकोऽपि सन् परमेश्वरः क्वचिदुपनिषत्सु प्रदेशमात्रिकत्वेनोपवर्णितः । एवमुपपत्तिरत्र यदनन्तोऽपि परेशः भक्तानामनुग्रहार्थंकदेशित्वेनाविर्भवति । कार्त्स्न्येन तदुपलब्ध्यनुपपत्तेः, हृदयादिप्रदेशमात्रे उपलभ्यत्वादेव स प्रदेशमात्र इत्युच्यते ।

औडुलोमि.—त्रिषु सूत्रेषु एतन्नामनिर्देश उपलभ्यते वेदान्ते 'आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिः...[३।४।४५]' इत्यादिषु । एषा भिन्नावस्थाकारणको हि भेदाभेदः । संसृत्यवस्थाया हि जीवब्रह्मणोः भेदः । मुक्तावस्थायान्तु तयोरभेद एव । एतन्मतञ्च वाचस्पतिमहाभागैरपि भामत्या सम्यगुपपादितम् ।

कार्ष्णाजिनि.—"चरणादितिचेन्नोपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनिः" [ब्र० सू० ३।१।९] इत्यस्मिन् सूत्रे एषां नाम स्मृतमेकवारं किन्तु मीमांसायामनेकवारमिस्यैतेषां प्रसिद्धिमाख्यापयति ।

काशकृत्स्न.—अयमपर आचार्यः । 'अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः' [ब्र० सू० १।४।२२] इत्यस्मिन् सूत्रे ह्यस्य नामनिर्देशः । अस्य नयेन परमेश्वर एव जीवरूपेणास्मिन् संसारेऽवस्थितः । तदाह शङ्करः—"काशकृत्स्नस्याचार्यस्य अविकृतः 'परमेश्वरो जीवो नान्यः' इति मतम् ।" शङ्करनयेनाऽपि चैतत् श्रुतिसम्मतम् मतम् ।

जैमिनि.—मीमांसाशास्त्रप्रणेतुरस्य आचार्यस्य नामस्मरणं वेदान्ते बहुशः कृतमवलोक्यते । आचार्योऽसौ बादरायणस्य प्रधानः शिष्यः । इत्यादि ।

एवं शङ्करोत्तरकालीना अपि वेदान्तसिद्धान्तप्रतिपादका बहवो विद्वांसोऽभवन् । तद्यथा—

मण्डनमिश्र.—शङ्कराचार्यसमकालीन अद्वैतप्रतिपादक मीमांसकमूर्द्धन्य । अस्य प्रसिद्धो ग्रन्थ 'स्फोटसिद्धि'र्नाम । अन्यश्च 'ब्रह्मसिद्धि'र्नाम शङ्खपाणिकृतटीकासवलित ।

श्रीशङ्कराचार्यस्य शिष्येण सुरेश्वराचार्येण,तैत्तिरीयबृहदारण्यकभाष्ये च वार्त्तिकमारचय्य वार्त्तिककार इत्युपाधिरुपालम्भित । तदप्यस्य शिष्येण पद्मपादाचार्येण ब्रह्मसूत्रस्य चतु सूत्रीमधिकृत्य पञ्चपादिका नाम्नी पाण्डित्यपूर्णा प्रामाणिकी टीका रचिता। तदुपरि च प्रकाशात्मयतिमहाभागेन विवरणाख्या व्याख्या व्यलेखि । सुरेश्वराचार्यस्य शिष्यप्रवरेण सर्वज्ञात्ममुनिना, ब्रह्मसूत्राणा सक्षेपशारीरिकाख्या पद्यात्मिका व्याख्या च रचिता । नवमशतकसम्भवेन वाचस्पतिमिश्रमहाभागेन शङ्करभाष्ये भामती नाम्नी भव्या प्रामाणिकी च टीका आटीकिता। यया सर्वत प्राक् सर्वोत्कर्षतया ब्रह्मसूत्रभाष्यस्य गूढतमरहस्यमुद्घाटित विभाव्यते । द्वादशशतकसम्भवेन श्रीहर्षमहाकविना विरचित खण्डनखण्डखाद्याख्यो ग्रन्थ पाण्डित्यस्य निकषग्रावभूतोऽद्यापि विलसति । त्रयोदशशतकजातेन चित्सुखाचार्येण तत्त्वदीपिकाख्या व्याख्याऽपि शेखरीभूता प्रख्यायते । चतुर्दशशतकलब्धजनुषो विद्यारण्यस्वामिन: पञ्चदशी वेदान्तप्रपञ्चे निरतिशयख्यातिमुपालभत । परमसूरिणा आनन्दगिरिणा शाङ्करभाष्यस्य व्याख्यामालिख्य महदुपकृतं वेदान्ततत्त्वमधिजिगांसूनाम् । मधुसूदनसरस्वतीमहाभागेन अद्वैततत्त्वरहस्योद्घाटनकरी अद्वैतसिद्धिनाम्ना प्रसिद्धा टीका विरच्य वेदान्तकेसरित्वमुपालम्भि । सप्तदशशतकोपात्तजन्मना विदुषा अप्पयदीक्षितेन कल्पतरुपरिमलमालिख्य भामतीनिगूढार्थं प्रकाशित । इत्थं वेदान्तसाहित्यमतीव बृहत्कलेवर सम्पन्नम् ।

अद्वैतवादस्याऽऽचार्या

श्रीगौडपादाचार्य:—अद्वैतवादस्य प्रथम प्रवर्त्तक श्रीगौडपादाचार्य । माण्डूक्यकारिकाऽस्य मौलिको ग्रन्थ । 'ब्रह्म सत्य जगन्मिथ्ये'ति अस्य वादस्य प्रधानो राद्धान्त । गौडपादाचार्यस्य समय ख्रीस्तपूर्व ६०० मित ।

श्रीशङ्कराचार्य.—श्रीशिवगुरुसुतस्तैत्तिरीयशाखाध्यायी, स्वजन्मना मालावारप्रान्ते केरलप्रदेशे नम्बूद्रीब्राह्मणकुलमलञ्चकार । बाल्यकालादेवातीव तेजस्वी, अलौकिकमेधासम्पन्न । अस्याखिलातिशायिनी प्रतिभा अनन्यसाधारिणोऽच तर्कपटुता धान्तदर्शिता स्थितप्रज्ञता समन्वयात्मिका शेमुषी, ऋषिकल्पा तप साधनाऽच्चाकल्प्य को नाम कोविदो मनीषी सहसा प्रणतमस्तकस्तस्मोदीरयेन्नमोवचांसि भूयांसि तस्मै इति । अस्य प्रातराराध्यस्य साक्षात्शङ्करस्वरूपस्य जन्मसमय ख्रीस्त ७८८ मित निर्वाणकालश्च ख्रीस्त ८२० मितो विभाव्यते । अस्मिन् द्वात्रिंश-

दवीयसि स्वल्पीयसि वयसि खलु महदद्भुत वेदधर्मोद्धारस्य यच्चमत्कृतिकारक कार्यं कृत तदेवास्याद्य विश्वव्यापियशोराशि प्रकाशयद्विलसति। अतएवैष महनीय-कीर्तिर्जगद्गुरुभगवत शङ्करस्यावतारत्वेनोररीक्रियते महामनस्विनि । आसीद-सौ श्रीगौडपादाचार्यशिष्यस्य भगवत्पादश्रीगोविन्ददेवस्यान्तवासी। एनमुद्दिश्य—

'अष्टवर्षे चतुर्वेदी द्वादशे सर्वशास्त्रवित्।

षोडशे कृतवान् भाष्य द्वात्रिंशे मुनिरभ्यगात्॥

इति कस्यचिदभियुक्तस्योक्ति सुतरा सञ्जाघटीति । प्रस्थानत्रय्या आद्या भाष्यकारा इमे एव महाभागा । उपनिषद्भाष्य, गीताभाष्य, ब्रह्मसूत्रभाष्य, माण्डूक्यकारिकाभाष्य, विष्णुसहस्रनामभाष्य, सनत्सुजीयभाष्य, सौन्दर्यलहरी, उपदेशसाहस्री चेत्येवमाद्या अस्य विशिष्टरचना समुल्लसन्ति महापुरुषस्य अस्य सर्वतोमुखी प्रभासुरा प्रतिभा प्रख्यापयन्त्य । एषा रचनाशैली रोचिष्णुतरा गम्भीरा-णामर्थाना सारल्येनाभिव्यक्तौक्षमनन्यसाधारणी । प्रसन्नगम्भीररचनावचना-वलिरेषा साहित्यसङ्घाऽपि संस्कृतसाहित्यस्य शेवधिरेवास्ति निरुपम ।

वाचस्पतिमिश्रा —अद्वैतसिद्धान्ताचार्याणा गणे तत्रभवन्तो विद्वन्मूर्धन्या भामतीकारा आचार्यवाचस्पतिमिश्रमहाभागा शोलरायन्ते । एषा स्थितिकालम धिकृत्य बहवो बहुधा व्यवतिष्ठन्ते। केचनास्य जन्मपरिग्रह ११५७ शतके विभाव-यन्ति । अपरे द्वादशशताब्द्या अन्तिमचरणेऽस्याविर्भावमङ्गीकुर्वन्ति । इतरे अमु श्रीहर्षसमसामयिक स्वीकुर्वन्ति । स्वयमनेन स्वकीयन्यायसूचीनिबन्धे यदुल्लिखित तेनावगम्यते यदेष सन्दर्भो वंक्रमे ८९८ शतके लब्धावतार इति । एतावता नैतद-नुमातु दुष्कर यदसौ नवमदशमशताब्दीमध्यघटिते काले गृहीतजन्मेति । किञ्च भामतीटीकाया धर्मकीर्तिनाम्नो बौद्धदार्शनिकस्योल्लेखो लभ्यते। तदुत्तरकालभवस्य कस्यापि दार्शनिकस्य नामकीर्तन न दृश्यते। धर्मकीर्तिश्च पञ्चमषष्ठशतकयो-र्मध्यकालभवो निर्णीयते । तदेतावताऽप्यस्य कालो नवमशताब्द्यामेव सघटितो भवति। विद्वन्मणिना वाचस्पतिमहाभागेन जन्मना मिथिलामण्डलमलमकारि ।

अनेन महामेधाविना बहवो ग्रन्था विरचिता । ये खलु विद्वत्समाजेन बहुतर समाद्रियमाणा अद्यापि संस्कृतदार्शनिकसाहित्यरत्नाकरे क्वापि प्रोज्ज्वल्याऽऽभया जाज्वल्यमानास्समवभासन्ते। तेषु च परमप्रसिद्धा ब्रह्मसूत्रभाष्ये 'भामती', सुरेश्व-राचार्यकृतब्रह्मसिद्धिमधिकृत्य 'ब्रह्मतत्त्वसमीक्षा', सांख्यकारिकोपरि 'तत्त्वकौमुदी', पातञ्जलदर्शने तत्त्ववैशारदी, न्यायदर्शने 'न्यायवार्त्तिकतात्पर्यम्', पूर्वमीमासा दर्शने 'न्यायसूचीनिबन्ध', भट्टमतमुद्दिश्य'तत्त्वबिन्दु', एव मण्डनमिश्रविरचितविधि-विवेके 'न्यायकणिका' प्रभृतयोऽन्येऽपि नैके ग्रन्था तत्त्वद्वा निबद्धा ।

यद्यपि वाचस्पतिमिश्रेण षट्स्वपि दर्शनेषु प्रामाणभूताष्टीका आटीकिता तत्तत्सिद्धान्तजातमुज्ज्वलयन्त्यः, तथाप्यस्य शाङ्करमतमतितरां स्वदतेऽस्मै इति तत्-द्वृत्तिभङ्ग्या नितरां बाभासतेतराम्। सोऽयं वाचस्पतिमिश्रः कृतदारपरिग्रहोऽपि किल नैष्ठिकब्रह्मचारी एव आसीदित्यनुश्रूयते। ग्रन्थलेखनगौरवभारवत्तया समाधि-निरुद्धचेतसस्तस्य, विषयान्तरनिवृत्तान्तःकरणवृत्त्या तादवस्थ्यमित्यनुमीयते। तद्विषये एका किंवदन्ती प्रचलति। यदैकदाऽसौ ग्रन्थलेखनव्यग्रमानस आसीत्। तदाऽस्य प्रदीपस्तैलाभावान्निर्वाणमभजत। तदाऽविलम्बं तस्य गृहिण्या भामतीति सुगृहीतनामधेयया स दीपस्तथा प्रज्वलनं नीतः यथा क्षणमपि तस्य व्यवधानं नाभासीत्। तदिदं हस्तलाघवं विलोक्य मिश्रमहाभागा अतीव प्रसन्नाः सन्तः, तां च सन्निधोपस्थितां बुद्ध्वा प्रपच्छुः, 'किमपि वक्तुमस्ति चेत् वद किन्ते प्रियं करोमि।' प्रेयसी प्राह, 'देव! तथा कुरु यथा ते वंशतन्तुर्न भवेद्व्यवच्छिन्न इति'। 'तथास्तु' इति कृत्वा मिश्रमहोदयो बभाषे। अक्षय्यां सन्ततिं ते दास्यामि। तदनु शाङ्कर-भाष्योपरि 'भामती'ति प्रख्याता व्याख्या तन्नाम्नैव व्यतनोत्। तदद्यापि स किल वाचस्पतिमिश्रः सा च तदीया भार्या पुण्यशीला भामती अजरामररूपेण यशः-शरीरेण उभावपि विश्वव्योम्नि विलसन्तौ विराजेते इति।

--०--

अथ षड्दर्शन-समन्वय

इह खलु ससारचक्रे सञ्चङ्क्रम्यमाणाना तनुभृता साध्यत्वेन चत्वार पुरुषार्था धर्मार्थकाममोक्षाख्या सकलश्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासानुमोदिता जनै सेव्यत्वेन वर्णिता । तत्र निरतिशयानन्दत्वेन, आत्यन्तिकदु खनिवृत्तिलक्षणस्य मोक्षस्यैव पुरुषमात्रेणार्थ्यमानत्वात् परमपुरुषार्थत्वम्, अत्यन्तपुरुषार्थत्व वा प्रतिपादितम् । अत्यन्तपुरुषार्थ परमपुरुषार्थ मोक्ष मुक्ति कैवल्यम अपवर्ग इत्यनर्थान्तरम् । यद्यपि मोक्षस्वरूपमभिलक्ष्य मतानि बहुशो भिद्यन्ते शब्दमात्रत, तथापि तत्त्वत पर्यालोच्यमाने तेषा सर्वेषा तात्पर्यविषयीभूतोऽर्थ नूनमेकवाक्यतायामेव घटते इत्यत्र न कापि सशीति ।

किञ्च वेदमूलकान्येव निखिलानि दर्शनानि, वेदोपबृहणायमेव च तेषा प्रवृत्ति, सत्सु तेषु विसवादावकाश ? नहि समानप्रसवप्रयोजनेषु पदार्थेषु कलह शक्यतेऽनुमातुम् । लब्धप्रसवानि च सर्वाणि दर्शनानि श्रुतित एवेत्यत्र न कस्यापि वैमत्यम् । सर्वेषा दर्शनाना प्रयोजनत्वेन, चरमोद्देश्यत्वेन वा यदुत्कीर्तित परीक्षकैस्तत्तु प्राणिनामेतद्दृश्य प्रपञ्चावबोधोवञ्चनपुरस्सर नि श्रेयसाधिगम प्रत्युन्मुखीकरणमेव । वस्तुत —

सत्सद्दर्शनतत्त्वार्थेषु परामृश्यमानेषु खलु तत्तत्त्वज्ञानपुरस्सर मोक्षमार्गप्रदर्शन सर्वेषा दर्शनाना प्रयोजनत्वेनोपन्यस्तमवगम्यते, इत्यत्र नु को नाम चक्षुष्मान् विप्रतिपद्येत । एव सति यदि नाम दार्शनिका एव स्व-स्वदर्शन निमित्तीकृत्य रागद्वेषादिपरिग्रहवन्त सन्त परस्पर कलहायेरन तर्हि तत पर कि वा सम्भवेल्लोके हास्यास्पदम् । अत तात्त्विकदृशा विमृश्यमाने स्ववगत भवति यदापाततोऽवभासमाना अपि ते ते विसवादा न तत्त्वत स्थिति लभन्ते । सर्वेषामन्तत समानाकारेणैव मोक्षलक्षणचरमसिद्धान्तप्रतिपादन एव पर्यवसानात् । तथा चोक्त माण्डूक्यकारिकया भगवद्गौडपादाचार्यै —

स्वसिद्धान्तव्यवस्थासु द्वैतिनो निश्चिता दृढम् ।
परस्पर विरुध्यन्ते तैरयन्न विरुध्यते ॥ इति ।

आहुश्चात्र श्रीमन्तो भगवच्छङ्कराचार्या अपि भाष्यमातन्वाना —"एव रागद्वेषोपेता स्व-स्व-दर्शनसिद्धान्तनिमित्तमेव परस्पर विरुध्यन्ते । तैरन्यान्याविरोधिभिरस्मदीयोऽय वैदिक सर्वान यत्वादात्मैक्यपक्ष न विरुध्यते । यथा स्वहस्तपादादिभिरभियाने जातेऽपि यथैक्यज्ञानेन न कुप्यति एव अस्मिन् दर्शनादिनिमित्त द्वेषादिर्नास्ति इत्यभिप्राय" इति । समुपश्लोकयाञ्चक्रे च श्रीगधर्वराज

पुष्पदन्ताचार्यस्तांस्तान् प्रत्यक्षभासमानान् विसंवादान् निराचिकीर्षु । तेषामेक-वाक्यताञ्चोपपादयन् —

त्रयी सांख्य योग पशुपतिमत वैष्णवमिति,
प्रभिन्ने प्रस्थाने परमिदमद पथ्यमिति च ।
रुचीनां वैचित्र्यादृजुकुटिलनानापथजुषां,
नृणामेको गम्यस्त्वमसि पयसामर्णव इव ॥ इति ।

तदेवं सर्वेषां दर्शनानां शब्दतो अर्थतो वा प्रत्यक्षभासमाने विसंवादेऽपि तत्तात्पर्यविषयीभूतेऽर्थे समानाकारत्व एव तानि पर्यवसन्ति इति । तथा च न तेषु कश्चन तात्त्विको विरोध । तदेवम्—ईश्वरो जीव प्रकृतिश्चेत्यारम्भके त्रैतवादे व्यवहारदशायां तु सर्वाण्येव दर्शनानि श्रद्दधते कार्त्स्न्येन । निःश्रेयसाधिगमेऽपि तानि सर्वाणि विश्वसन्ति । सम्भवेयुर्नाम तत्तद्दर्शनप्रणेतॄणां बुद्धयो विभिन्ना तत्तद्विषयप्रसरमधिकृत्य, परन्त्वन्तत ते तत्त्वदर्शिनो महर्षय प्रतिकूलतया वेदनीय दु खपदवाच्य कण्टक निराचिकीर्षव अनुकूलतया च वेदनीय कुसुमस्तबक-ञ्च सचिकीर्षव तत्तदुपायविशेष मृग्यमाणा परिणतौ साम्यमेव प्रतिपालयन्ति । अतोऽन्ते सर्वाणि दर्शनान्यपि त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिलक्षणे अत्यन्तपुरुषार्थ एव समन्वियन्ति लक्ष्यन्ते न तानि मात्रयाऽपि विरुध्यन्ते इति विवेक ।

ये त्वत्र केचन विप्रतिपद्यमाना भवन्ति—यदि नाम एतेषु षड्दर्शनेषु समन्वय एव भवेदभिप्रेतस्तर्हि सर्वदर्शनचरमोद्देश्यत्वेन प्रतिपाद्ये निःश्रेयसस्वरूपे तानि न भिद्येरन् । प्रत्युतञ्च तानि बेभिद्यन्ते तत्र—तद्यथा न्यायवैशेषिकसांख्य मते दु अत्यन्तदुःखनिवृत्तिरेव निःश्रेयसम् । त्रिदण्डिमते पुन जीवात्मनो ब्रह्मणि लय एव मोक्ष । वेदान्ते च अविद्यानिवृत्तिरेव । भाट्टास्तु पुन नित्यसुखसाक्षात्कार मेव मोक्षत्वेनोन्नयन्ति । इति कियान् महीयान् विसंवाद । एवं प्राप्ते ब्रूम, एवं-ञ्जातीयकेषु लक्षणेषु यद्यपि आपाततो भासमानास्ते ते विसंवादा प्रतीतिविषय-मवतरन्ति—तथापि ते न वास्तविका । कुत, निःश्रेयसावस्थायामात्यन्तिकदुःख निवृत्तेस्तु सर्वेषामेकमत्येनाङ्गीकारात् । एवं स्थिते विसंवादस्यावकाश एव कुत । इदमत्रावधेयम्—वेदप्रतिपादितसिद्धान्तान् विशदयितुमेव दर्शनानां प्रवृत्ति । सर्वैरपि दार्शनिकै प्रकृति-पुरुष-ईश्वराश्चेति पदार्थत्रयमस्य संसारचक्रस्य निर्वह णार्थम् प्राधान्येनाङ्गीकृतम् । तत्तत्सिद्धान्ताङ्गीकार एव सर्वेषामेकवाक्यता । तत्प्रतिपादनप्रक्रियायां ते भिद्यन्तां नाम तत्र न कापि हानि । सिद्धान्तत एक-वाक्यतापन्नेषु तेषु प्रक्रियादौ किञ्चिद् भिद्यमानेष्वपि न कश्चन विसंवाद सम्भवति चेन्नाम तत्तत्प्रधानसिद्धान्तेषु एकवाक्यता घटेत, घटत एव हि खलु सा ? स्फुटम् । अत तेषु किलाविरोध एव न कर्हिचिद्विरोध ।

तत्र वैशेषिकन्याययो समानतन्त्रता प्रसिद्धा । जीव-जगतो यथार्थस्वरूप-प्रतिपत्त्यर्थं हि चिदचिद्भेदनिर्णयार्थञ्च वैशेषिकदर्शनस्याविर्भाव । परन्तु तादृशज्ञान न कर्हिचित् तर्कपरिष्कृतपद्धतिमन्तरा भवितु शक्यम् । एतदर्थं न्यायदर्शनस्य प्रवृत्ति । तदेतदुभयो समानतन्त्रत्वान्न कदापि कलहावकाश । किञ्च द्रव्यादिपदार्थाना साधर्म्यवैधर्म्याभ्या जायमानस्य तत्त्वज्ञानस्य नि श्रेयसाधिगम प्रति हेतुत्वमाचक्षाणैरक्षपादमुनिभि वेदप्रामाण्यञ्चाङ्गीकुर्वाणै सह प्रमाणादिपदार्थानां तत्त्वज्ञानस्य साधनतामुपपादयता वेदप्रामाण्यञ्चापि तथैव स्वीकुर्वता नैय्यायिकाना, कथमिव मिथो विरोध सम्भवेत् शक्यसङ्कल्प । नचानयो तन्त्रयो समानविषयत्वात् एकेनैव गतार्थत्वात् तयोरेकतरस्यापार्थताऽऽशङ्कनीया । तयोरेकेन द्रव्यादिपदार्थाना विशदस्य व्युत्पादनात्, अपरेण च प्रमाणादिहेत्वाभासान्ताना व्याख्यानादुभयोरपि आवश्यकतया नैकेनापरस्य गतार्थत्व सम्भवति ।

नन्वय न्यायवैशेषिकयोर्विरोधस्तु कथञ्चित् परिहृत । परन्तु वेदेश्वरवादिभ्या ताभ्या सह साङ्ख्यदर्शनन्तु सामञ्जस्य नाश्नुते । तस्य निरीश्वरवादित्वात् । दर्शनमिद निरीश्वरवादीति पदेन जेगीयते । 'ईश्वरासिद्धे'रित्यादिसूत्रेषु कपिलाचार्येण प्रस्फुटम् ईश्वरो निराकृतो दृश्यते । तत्कथमिव ताभ्या तस्याविरोध सम्भवेदिति प्राप्ते ब्रूम । नहि ईश्वरनिराचिकीर्षया साङ्ख्यप्रवृत्ति । किन्तु अन्त -करणादिधर्माणा शोकमोहादीनाम् असङ्गे पुरुषे असद्भाव व्युत्पादयितुम् । इदमत्र बोध्यम् । कापिलाना नये—प्रकृत्या महदादौ जनयितव्ये ईश्वरो नापेक्ष्यते । स्वतन्त्रतयैव जन्जन्यते । इति चिख्यापयिषयामेव तेषा प्रधान तात्पर्यं न जातु तादृशे आपातत प्रत्ययभासमाने ईश्वरास्तित्वनिराकरणे । इति ।

न च 'ईश्वरासिद्धे'रिति सूत्रेण तु प्रव्यक्तमीश्वरो निराकृत कथ तदन्यतात्पर्यविषयतयोन्नीयत इति वाच्यम । उक्तसूत्रस्य प्राधान्येन ईश्वरनिराकरणे तात्पर्याभावात् । तथा हि साङ्ख्योपनीतप्रत्यक्षलक्षणस्य ईश्वरप्रत्यक्षेऽव्याप्तिमाशङ्क्य तन्निरासार्थमेवोक्तसूत्रस्यावतार । तत्र तावदेतत्प्रकरणमनुसन्धेयम् । प्रकरणानुरोधेनैव व्याख्यातानि च सूत्राणि यथार्थमर्थं समर्पयन्ति, नान्यथा । प्रकरणञ्चात्र प्रमाणलक्षणस्यैव । प्रत्यक्ष लिलक्षयिषुराचार्य आह—

'यत्सम्बन्ध सत्तदाकारोल्लेखि विज्ञान प्रत्यक्षम् ।' (सा० १।८।९)

अस्यायमाशय—यत् अर्थसन्निकर्षजन्यार्थाकारेण परिणता या चित्तवृत्ति तदेव प्रत्यक्षम् । एतल्लक्षणानुरोधेन प्रत्यक्षस्य सन्निकर्षजन्यत्वम् । ईश्वरप्रत्यक्षन्तु न सन्निकर्षजन्यम्, तस्मात् तादृशलक्षणस्य दुष्टत्वात न तल्लक्षण श्रद्धेय भवति । इति पूर्वपक्ष निराचिकीर्षुणैवाचार्येण—'ईश्वरासिद्धे'रिति सूत्रमुपनिबद्धम् ।

यमीश्वरमभिलक्ष्य भवता लक्षणमर्यतस्य तत्रभवता अव्याप्तिराशङ्क्यते तस्ये-श्वरस्यैवासिद्धेः। न तत्र अव्याप्तिलक्षणो दोषो न घटते इति भावः। अत्र अदोष इति पूर्वसूत्रादनुवर्तनीयम्। तादृशस्येश्वरस्य सिद्धयभावादित्यत इमे निरीश्वर-वादिनः कपिलाचार्यस्य निरीश्वरवादित्वे सूत्रमिदं प्रथमोपपत्तिरूपेण प्रत्युपस्था-पयन्ति। किञ्चान्यान्यपि त्रीणि सूत्राणि समुदाहरन्ति कपिलाचार्यस्य निरीश्वर-त्वोद्बलकानि। तद्यथा—

प्रमाणाभावान्न तत्सिद्धिः। [सां० ५।१०]

प्रत्यक्षप्रमाणाभावान्नेश्वरस्य सिद्धिरित्यर्थः।

सम्बन्धाभावान्नानुमानम्। [सां० ५।११]

ईश्वरसाधकम्। एवञ्च—

श्रुतिरपि प्रधानकार्यत्वस्य। [सां० ११।२]

श्रुति. शब्दप्रमाणमपि प्रधानकार्यत्वस्य प्रबोधिका न जात्वीश्वरस्य। ईश्वरसत्ताया प्रमाणजातन्न घटते। अतः ईश्वरवादमेव नाभिनन्दत्याचार्य। इत्येष साख्यस्यानीश्वरवादिनामभ्युपगमः। परन्तु सांख्यसेश्वरवादित्वमभ्युपयन्तो विद्वासो व्यवस्थापयन्ति यन्नेमानि सूत्राणि ईश्वरास्तित्वनिरसनप्रयोजनानि। अपितु आचार्यकृतप्रत्यक्षलक्षणस्य प्रवृत्तिनियत्तयाऽवच्छेतुकामानि। ईदृशस्य प्रत्यक्षलक्षणस्याङ्गीकारे ईश्वर एव न सिद्ध्येद् इत्याशयः। भूयस्तर्कयन्ति ते यदि नाम कपिलाचार्यस्य निरीश्वरवाद एव स्यादभिप्रेतस्तर्हि कुत्रापि शास्त्रे ईश्वरस्य नामापि तस्य नावतरेरस्मरणपदवीम्। न च केवलं ईश्वरनामैव तेन स्मृतमपितु जगतस्तदधिष्ठातृत्वमपि स्पष्टमङ्गीकृतमाचार्येण। तथाहि—

तत्सन्निधानादधिष्ठातृत्वं मणिवत्। [सां० ११।९]

अयमाशय.—नित्य-शुद्ध-मुक्त-स्वभाववतोऽपि जगदीश्वरस्य तत्सन्नि-धानात्[1] प्रतिपुरुषसन्निधानाद् अधिष्ठातृत्वं—प्रकृति-पुरुष-नियन्तृत्वमित्यर्थ। मणिवत्। यथा खल्वयस्कान्तमणे. सन्निधानमात्रेण शल्यादिनिष्कर्षणाय लौह-प्रेरकत्वं सम्भवति तद्वदीश्वरस्यापि तज्ज्ञानक्रियायोगात् प्रकृतिपुरुषाधिष्ठातृत्व-मुपपद्यते। अत्र सुस्पष्टमीश्वरस्य प्रकृतिपुरुषात्मकस्य जगतोऽधिष्ठातृत्वं सूत्रयता-चार्येण ईश्वरसत्ता स्वीकृताऽवगम्यते तया सति आचार्यस्य निरीश्वरवादिता यत्न-शतेनापि बुद्धिपद्धतिं नाधिरोहति। तदित्थमीश्वरमधिकृत्य कापिलाना दर्शना-न्तरैः सह न मनागपि विसंवादः सम्भवति। अतः दर्शनसमन्वय एवोत्तमः कल्प।

---

१. सन्निधानञ्चात्र प्रकृतिपुरुषाभ्यामीश्वरस्य साक्षात्सम्बन्धविशेष। न च नापि समवायं नापि संयोगविशेषः। अपितु स्वस्वामिभाव इति विवेक।

न तेषु कश्चन विरोध । न च वाच्य साख्याना दर्शनान्तरविलक्षणेन सत्कार्यवादेन सह असत्कार्यवादिना दर्शनाना कथमिव समन्वय सम्भवेदिति । प्रक्रिया भेदेऽपि तयो सत्कार्यासत्कार्यवादयो परिणामसाम्यात् । इदमत्र बोध्यम्, सत्कार्यवादिना मते हि उत्पादात्प्रागपि कार्यस्य कारणे विद्यमानता । उत्पत्त्यनन्तर तदेव कारण व्यक्तरूपेण कार्यत्वेन परिणमति । तदेव सुतरा प्रतिपन्न भवति यदव्यक्तावस्था हि कारण तद्व्यक्तावस्था च पुन कार्यम् । तयोरभेदस्तात्त्विक भेदस्तु पुनर्व्यावहारिक । भेदाभेदव्यवस्थाया किञ्चिन्निबन्धनत्वात् । उक्तञ्च—

कार्यरूपेण नानात्वम् अभेद कारणात्मना ।
हेमात्मना यथाऽभेद कुण्डलात्मना यथा भिदा ॥ इति ।

यथा कूर्म स्वावयवेभ्य सङ्कोचविकासिभ्यो न भिन्न एव घट-मुकुटा दयो मृत्सुवर्णादिभ्यो न भिन्ना ।

सोऽय सिद्धान्त सत्कार्यवादनाम्ना प्रसिद्ध । वाचस्पतिमिश्राश्चाप्याहु —नहि कारण विना कार्यम् । कारणञ्च सदिति कथ नु तदभिन्न कार्यमसत् भवेत । पटस्तन्तुभ्यो भिद्यते तन्तुधर्मत्वात् इह यद्यतो भिद्यते तत्तस्य धर्मो न भवति । यथा गौरश्वस्य । धर्मश्च पट तन्तूना, तस्मान्नार्थान्तरम् एवम उपादानोपादेयभावाच्च नार्थान्तरत्व तन्तुपटयो । ययोरर्थान्तरत्व न तयोरुपादानोपादेयभाव । यथा घटपटयो । उपादानोपादेयभावश्च तन्तुपटयो । तस्मान्नार्थान्तरत्वम् । यथा कूर्म स्वावयवेभ्य सङ्कोचविकासिभ्य न भिन्न एव घटमुकुटादयोऽपि मृत्सुवर्णादिभ्यो न भिन्ना । सोऽय सत्कार्यवाद साख्याना मुख्यो राद्धान्त । नैय्यायिकानामसत्कार्यवाद एव मुख्य । तथाहि द्व्यणुकादिब्रह्माण्डपर्यन्त यावत्कार्यजात स्वोत्पत्ते प्राक् सर्वथाऽविद्यमानमपि स्वकारणादेव सल्लक्षणामोत्पद्यते इत्येष सिद्धान्त असत्कार्यवादनाम्ना प्रसिद्ध । इदमत्रावधेयम्—यथा बीजे वटरूपमविद्यमानमपि व्यक्तरूपेण, अव्यक्तरूपेण तु तदस्तित्वन्तु सम्भवत्येव तत्रेत्येष सत्कार्यवादिनामभ्युपगम । असत्कार्यवादिना तु बीजे वटरूपस्य सर्वथाऽविद्यमानत्वादपि कारणसत्त्वादेव वट उत्पद्यते । यथा परमाणुसघाताद्द्विव्यणुकम् इति । एवमनयोरसत्कार्यसत्कार्यवादयो समन्वयस्तु दुरुपपाद एव इति । एव प्राप्ते ब्रूम —सत्यमेतत । तथा सत्यपि परिणतिरूपा उत्पत्तिस्तु उभयोरपि समानाकारैव । तत्र कारणे कार्यसद्भाववाद कापिलाना, कारणे कार्यासद्भावश्च तार्किकाणा परन्तु कार्यप्रति कारणस्य नियतपूर्ववर्तित्वन्तु तयोरुभयोरपि समानमेवेत्यविरोध ।

ननु स्थितेऽप्येव तादृशसमन्वयोऽप्यमेकदेशीय एव, न कर्हिचित्सर्वसिद्धान्ता-

वगाहो। कथमिति चेदुच्यते—यद्यपि सिद्धान्ते कथञ्चित्तादृशो विरोधः परिहियेतापि परन्तु विधिविषयेषु दर्शनानि खल्वतितरां बेभिद्यन्ते। तत्र तु दर्शनानामन्योन्यविरोधः सुस्पष्टमेव प्रतिभाति। न केवलमिदमेव अपि तु तत्तद्दर्शनाचार्याणामपि मिथो विरोधः प्रव्यक्तः प्रतीयते। तद्यथा—नैय्यायिकेषु—इष्टसाधनत्वं, बलवदनिष्टजनकत्वं, कृतिसाध्यत्वञ्चेति त्रितयमपि विध्यर्थत्वेनोच्चीयते। तत्र त्रिष्वप्येतेषु विशेषणभावापन्नेषु एकैव शक्तिरिति प्राञ्चः। पृथक् पृथगेवेत्यर्वाञ्चः। कृतिसाध्यत्वमेव विध्यर्थं इति रत्नकोशकृत्। लिङ्घटितवाक्योच्चारयितुः अहमेनं प्रेरयामीत्याशयविशेषो लिङर्थं इत्युदयनाचार्यं।

एवमेव वेदान्तिषु—वेदार्थं लिङर्थः इति श्रीभाष्यकृत। तथैव तदनुयायिनस्सेश्वरमीमांसाकृद्वादयश्च। इष्टसाधनत्वमेवेति सुरेश्वराचार्यास्तदनुयायिनश्च, चित्सुखाचार्यप्रभृतयश्च। इष्टसाधनत्वं कृतिसाध्यत्वञ्चेति वाचस्पतिमिश्राः। मीमांसकेषु भाट्टेषु तत्त्वतः इष्टसाधनत्वमेव लिङर्थं इति मण्डनमिश्राः। इष्टसाधनत्वमेव प्रवर्त्तनात्वरूपेण लिङर्थं इति पार्थसारथिमिश्रप्रभृतयः। इष्टसाधनत्वातिरिक्तः प्रवर्तनाख्यः कश्चिद्धर्मविशेष एवेति भट्टसोमेश्वरः खण्डदेवादयश्च।

प्राभाकरेषु पुनः—अपूर्वापरपर्यायः कार्यात्मनियोगः इति लिङर्थः इति प्रभाकरः। एभ्योऽन्येऽपि केचन पक्षा विलसन्ति मिथः इमे विसंवादमालम्बमानाः, न ते विस्तरभियात्रोदाह्रियन्ते। तद्विद्यमाने सति तादृशि भूयसि विसंवादे तत्र समन्वयगाथा तु नूनं बह्निना सिञ्चतीत्यादिवत् सर्वथानुपपन्ना एवेति चेन्न। कुतः? यतः आपाततो वैरूध्येनावभासमानानामपि एषां पक्षाणां तात्पर्यविषयीभूतस्यार्थस्य समानाकारत्वे न कस्यापि वैमत्यम्।

अयमाशयः—प्रवर्त्तना हि नाम शब्दनिष्ठः कश्चिदलौकिको धर्मविशेषः। स एव लिङर्थत्वेनाभ्युपेयः। एष एवार्थो न्यायसुधाकृद्भिरभ्युपगतः, खण्डदेवादिभिश्च सुतरामनुसृतः इति न तत्र कश्चित्तात्त्विको विरोधः इति दिक्।

प्राहुश्च मण्डनमिश्रमहाभागाः—

अस्ति प्रवर्त्तनारूपमनुस्यूतं चतुर्ष्वपि।
तत्रैव लिङ् विधातव्यः किं भेदस्य विवक्षया॥ इति।

अतएव—'विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टे' त्यादि सूत्रयता भगवता पाणिनिना प्रवर्त्तनारूप एव विध्यर्थो विहितः। दीक्षितेनापि प्रवर्त्तनायामेव लिङ् इत्येव सुवचमित्युक्तम्। इत्थं न दर्शनेषु कोऽपि विसंवादः सम्भवति।

दर्शनानामेकवाक्यतामालम्ब्य भूयोऽपि विभावनीयम्भवति यदस्य नानाभेदभिन्नस्य हृदयजगतः समस्तमौत्स्विकसमस्यानां समाधानपथदर्शकं हि शास्त्र

दर्शनमुच्यते। दृश्यते येन तद्दर्शनमिति तद्व्युत्पत्तेः। पुरुषश्च मननशीलत्वादेव मनुष्य उच्यते। चिन्तान्तरविमुक्त स विश्वसमस्यामेव चिन्तयति, विविध-दृष्टिकोणमाश्रित्य। उक्तञ्च—

'आत्मा वाऽरे द्रष्टव्य, श्रोतव्य, मन्तव्य, निदिध्यासितव्य। आत्मनो वाऽरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विज्ञातम्भवति।' [बृ० उ० २।४।५] महर्षियाज्ञवल्क्यस्यायमुपदेश भारतीयदर्शनस्याधारभित्तित्वेन सर्वं मुक्तकण्ठेन स्वीक्रियते। मनुष्यजीवनस्य च चरमलक्ष्यरूप आत्मसाक्षात्कार एवेति सर्वसम्मत कल्प। सोऽयमात्मसाक्षात्कार श्रवणमनननिदिध्यासनमन्तरेण न सम्भवतीति आत्मसाक्षात्कार एव च दर्शनहेतुत्वेन निर्दिष्ट—

श्रोतव्य श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिभि।
मत्वा तु सतत ध्येय एते दर्शनहेतव॥ इति।

अयमभिसन्धि—

श्रुतिद्वारा श्रुतस्यात्मनो बुभुत्सया मनन प्रवर्त्तते मननद्वारा पक्षप्रतिपक्षोपपत्तिभिर्निर्णीते आत्मादितत्वे निदिध्यासन प्रवर्त्तते निदिध्यासनादेवात्मसाक्षात्कार। ततोऽपवर्ग। श्रवणव्यतिरेके, मननाभावात्, निदिध्यासनाऽसम्भवे साक्षात्काराभाव। साक्षात्काराभावे चापवर्गानुपपत्ति। यदा सर्वाणि दर्शनानि, आत्मसाक्षात्कारौपयिक मोक्षमेव परमावश्यकत्वेनामनन्ति ततो विसवादावकाश कुत। सोऽयमात्मसाक्षात्कार श्रवण-मनन निदिध्यासननिबन्धन। तत्र वेदान्तमीमासे श्रवणम्, न्याय-वैशेषिके मननम्, साख्ययोगौ च निदिध्यासनमाश्रयन्ति। एव षण्णामप्येषा वैदिकदर्शनाना तुल्यरूपेण परमपुरुषार्थ इत्यपराभिधानोऽपवर्ग एव प्रतिपाद्यो विषय। अत समन्वय एव दर्शनेषु सुतरा जागर्ति न मनाग विसवाद।

किं बहुना, प्राय सर्वेषामेव विपश्चिदपश्चिमाना भारतीयाना, दर्शनाना मिथ समन्वय एव तात्पर्यमवलोक्यते न विरोध। तथा चाह अभिनवगुप्ताचार्य—

तीर्थक्रियाव्यसनिना, स्वमनीषिकाभि
रुत्प्रेक्ष्य तत्त्वमिति यद्यदमी वदन्ति।
तत्तत्त्वमेव, भवतोऽस्ति न किञ्चिदन्यत
सज्ञासु केवलमय विदुषा विवाद॥

सिद्धसेनदिवाकरोऽपि व्याजहार—

उदधाविव सर्वसिन्धव समुदीर्णास्त्वयि नाथ दृष्टय।
न च तासु भवान् प्रदृश्यते प्रविभक्तासु सरित्स्विवोदधि॥

महाकविः कालिदासश्चापि—

बहुधाप्यागमैर्भिन्नाः पन्थानः सिद्धिहेतवः।
त्वय्येव निपतन्त्योघा जाह्नवीया यथार्णवे॥

यथोक्तविषये आपाततो प्रत्यवभासमानोऽपि तादृशविरोधोऽन्ततः पर्यवस्यति ब्रह्मैक्यवादे तद्वदेव सर्वा अपि दार्शनिकविचारधाराः, आपाततो भिन्नत्वेनाभासमाना अपि परिणतौ मानवजीवनस्य चरमोद्देश्यत्वेनाङ्गीकृते मोक्ष एव पर्यवस्यन्ति। तत्को नु खल्वत्र विसंवादस्यावकाशः। तस्मात् सत्स्वपि प्रभूतभेदभिन्नेषु तेषु तेषु प्रस्थानेषु प्राधान्येन तत्तत्सिद्धान्तानामन्वेषणमन्यत्रान्तर्भावेन चरमोद्देश्यस्यानतिपार्थक्याद् भूयसा समानाकारतया तेषामेकवाक्यतैव। अतो नूनं समन्वय एव तेषु सम्फुल्यते न मात्रयाऽपि विसंवादः। इति दिक्।

इति सर्वतन्त्रस्वतन्त्रैः पदवाक्यप्रमाणपारावारीणैः श्रीमदाचार्यपण्डितद्विजेन्द्रनाथशास्त्रि-सिद्धान्तशिरोमणिभिः विरचिते संस्कृतसाहित्यविमर्शाख्ये ग्रन्थे तृतीयः परिच्छेदः।

चतुर्थः परिच्छेदः

अथ साम्प्रदायिकदर्शनप्रकरणम्

श्रीरामानुजदर्शनम्—निम्बार्कदर्शनम्—मध्वदर्शनम्—वल्लभदर्शनम् । चार्वाकदर्शनम्—जैनदर्शनम्—बौद्धदर्शनम् ।

रामानुजदर्शनम्

श्रीरामानुजाचार्यः—विशिष्टाद्वैतमतमाहात्म्यम्—सुदर्शनसूरिः—श्रीवेङ्कटनाथः—रामानुजीयसिद्धान्ताः—ईश्वर-जीवब्रह्मणो सम्बन्धः—मोक्षः ।

श्रीरामानुजाचार्यः

प्रायशः षट्त्रिंशदुत्तरनवशतवर्षात्प्राक् (९७६) षट्सप्तत्युत्तरदशशतमिताब्दा (१०७६) मयतारत स कोऽपि युगपुरुषो रामानुजो नाम धर्मधुरन्धरः । अनेन महात्मना स्वायुषोऽन्तिमानि दशवर्षाणि केषाञ्चित् महामहिमशालिनां श्रीरंगनाथस्वामिनां चरणेषु यापितानि । आयुषो द्वाविंशत्युत्तरशततमे वर्षे पूर्णायुः सुखमनुभूयाऽसौ भौतिकं वपुरुत्तत्याज । वैष्णवदर्शनस्य च आसेतुहिमाचलं कमपि बलवत्तरं प्रचारं विधाय तस्य प्रतिष्ठापनं कृतम् । सर्वत्र भारते भक्तिज्ञानमार्गस्य चाऽजस्रधारा प्रवाहिता । श्रीमच्छङ्करमुनिपादानन्तरं वैदुष्यदृशा तर्कपाटवेन च द्वितीयस्थानमेष एव महर्षिरलङ्करोति । तत्र भवतो रामानुजाचार्यस्य दिव्यं जीवनमद्यापि भव्यं भारतं कामपि प्रोज्ज्वलां प्रेरणां प्रददाति यया मानवसंसृतिः प्रचुरमालोकिता भवति समनुप्राणिता च ।

सोऽयं रामानुजाचार्यः जन्मना श्रीपेरुम्बुदूरं नगरमलमकार्षीत् ख्रिस्ते १०२७तमे शतके । बाल्यावस्थायामेवास्य जनकः पञ्चत्वं गतोऽनुश्रूयते । बालशिक्षानन्तरं स वेदान्ताध्ययनार्थं काञ्चीवरं गतः । तत्र विद्वत्प्रवरश्रीयादवप्रकाशसकाशाद् वेदान्तशास्त्रमध्यैष्ट । परन्तु स न तुतोष, विवादास्पदेषु विषयेषु वेदान्तशास्त्राध्ययनेन । रामानुजाचार्यस्य प्रकाण्डपाण्डित्येनातितरां प्रसन्नो आलवेन्दनामा मठाधीशः निश्चिकाय तं श्रीनगरमठाधीशं विधातुम् । प्रतिष्ठापयामास च तत्र तम् । यावदायुरमनेन महानुभावेन विशिष्टाद्वैतस्य प्रचारः कृतः । विशिष्टाद्वैतवादस्यायमेव प्रतिष्ठापक आचार्यः ।

उत्तरमीमांसामालम्ब्य शाङ्करभाष्यमतिरिच्य रामानुजनिम्बार्क-मध्व-वल्लभाचार्याणां स्व-स्व-सम्प्रदायमुद्दिश्यान्यान्यपि भाष्याणि विलसन्ति । तेषामपि संक्षेपतोऽत्र निरूपणं न विदुषां वैरस्यमाधास्यतीति मन्यामहे । तत्र तावद् विशिष्टाद्वैतप्रतिपादकं भाष्यं श्रीरामानुजाचार्येण विरचितम् । श्रीरामानुजाचार्यः श्रीयामुनाचार्यपौत्रस्य श्रीशैलपूर्वाचार्यस्य भागिनेयः । अनेन वेदान्तशास्त्रस्याध्ययनं श्रीयादवप्रकाशसकाशात्कृतम् । परमद्वैतवादो नेमं सुसन्तोषयमास । अद्वैतमतं दोषबहुलमवलोकयासौ ततो विमुखो बभूव । तदनु अन्यत्र बहुत्र च वैष्णवशास्त्राण्यनुमत्य परमवैदुष्यं प्राप । यामुनाचार्यादनु रामानुजाचार्य एव प्रधानाचार्यतां लेभे इत्यवोचाम । शैवमतावलम्बि-चोलनरेशकृतात्याचारप्रपीडितोऽसौ मैसूरपत्तनं गतः । गृहकलहादुद्वेजितः पुनः त्यक्तसर्वपरिग्रहो गृहीतसन्यासः मैलकोटमण्डले प्रायशः द्वादशवर्षपर्यन्तमध्युवास । तत्रैव विष्णुवर्द्धनश्च वैष्णवधर्मे दीक्षितः । तदनु ख्रीस्ते ११०० मितेऽब्दे च ब्रह्मसूत्रेषु विशिष्टाद्वैतप्रतिपादकं श्रीभाष्याख्यां विख्यातां व्याख्यां व्यरीरचत् । श्रीभाष्यं हि रामानुजाचार्यस्य प्रकाण्डपाण्डित्यस्य परमप्रदर्शकं विशिष्टाद्वैतसिद्धान्तस्य सुविस्तृतं प्रमाणभूतं विवेचनम् । रामानुजाचार्येण प्राक्तनानां, महर्षिबोधायनादारभ्य टङ्क-द्रमिड-गुहदेव-कपर्दि-भारुचि प्रभृत्याचार्याणां व्याख्यानान्याधारीकृत्य भाष्यमिदं विरचितमिति निर्दिष्टम् । वेदान्तसंग्रहोऽस्य शाङ्करभास्करमतखण्डनात्मकः प्रसिद्धो ग्रन्थः । वेदान्तसार, वेदान्तदीप, गद्यत्रयम्, गीताभाष्यम् श्रीभाष्यञ्चेति प्रख्याता ग्रन्थाः । श्रीभाष्यस्य गूढार्थप्रकाशनाय आचार्यैरनेके सन्दर्भाः प्रणिबद्धाः ।

विशिष्टाद्वैतमतस्य साहित्यम्

विशिष्टाद्वैतप्रतिपादकं साहित्यमपि शाङ्करसाहित्यवदतिविस्तृतं किन्तु न सर्वं मुद्रितमुपलभ्यते । करलिपिबद्धमेवैतत् प्रायशोऽद्यापि । तत्र सुप्रख्यातानां ग्रन्थकृतां विवरणमत्र प्रसङ्गसङ्गतं प्रतिभाति ।

सुदर्शनसूरिः—एषां स्थितिकालः (१२००—१२७५) । प्रसिद्धविदुषो वरदाचार्यस्य शिष्यः । श्रुतिप्रकाशिकाख्याऽस्य श्रीभाष्योपरि प्रख्याता व्याख्या । श्रुतिदीपिका, वेदार्थसंग्रहः, उपनिषद्व्याख्या, तात्पर्यदीपिका, आद्या अन्ये सन्दर्भाः सुदर्शनसूरिकृतित्वेन विलसन्ति ।

श्रीवेङ्कटनाथः—वेदान्ताचार्योपाधिप्रसिद्धः वैष्णवसम्प्रदाये अद्वितीयो विशेषज्ञो विद्वान्, कवितार्किकः सर्वतन्त्रस्वतन्त्र इत्यादि विरुदभूषितः । अस्य काव्यप्रपञ्चे हंसदूत रामाभ्युदय-यादवाभ्युदयादिकाव्यानि सुप्रसिद्धानि । दर्शनग्रन्थेषु च श्रीभाष्योपरि 'तत्वटीका', ब्रह्मसूत्राधिकरणेषु च 'अधिकरणसारावलि-

नाम्नी' पद्यमयी विवेचना, तत्त्वमुक्ताकलाप, न्यायपरिशुद्धि, न्यायसिद्धाञ्जनम, गीतार्थतात्पर्यचन्द्रिका आद्या अतिशयमहत्वशालिनो ग्रन्था विलसन्ति। अस्य समय: ख्रीस्त १२६९—१३६९ शतके विभाव्यते।

आत्रेयरामानुज:, लोकाचार्य (अनयो स्थितिकाल: १३२७ तमे ख्रीस्ताब्दे), वरवरमुनि. (पञ्चादशतमे ख्रीस्तशतके), श्रीनिवासाचार्य (षोडशतमे शतके), रंगरामानुजश्च इमे खलु वैष्णवसिद्धान्तानाम् अन्ये प्रसिद्धा आचार्या।

रामानुजीयसिद्धान्ता.

श्रीमद्रामानुजनयेन त्रय एव पदार्था। चिदचिदीश्वरश्चेति।[1] तत्र चित् भोक्ता जीव, अचित् भोग्या प्रकृति, ईश्वरश्च सर्वव्यापी, सर्वज्ञ, सर्वान्तर्यामी, चेति। एतत्त्रित्वकल्पना चास्य 'भोक्ता भोग्य प्रेरितारञ्च मत्वा सर्वं प्रोक्त त्रिविध ब्रह्म एतत्।" इति श्वेताश्वतरीयश्रुतिमालम्ब्य प्रवृत्तेति समवधार्यते। एषा त्रयाणा नित्यत्वेऽपि भोक्तृभोग्ययोरीश्वरस्याधीनत्वमन्तर्यामितया चेश्वरस्य च नियन्तृत्व-ञ्चेति अभिमतम्। उक्तञ्च —

"परमेश्वरस्यैव भोक्तृत्वभोग्ययोरुभयोरन्तर्यामिरूपेणावस्थानम्"।

[स० द० स० पृ० ४०]

ईश्वर

तत्रापि, ईश्वरस्य प्राकृतगुणराहित्य, निखिलहेयप्रत्यनीकत्वम्, अनन्त-ज्ञानानन्दस्वरूपत्व, सकलसृष्टिस्थितिसंहारकर्तृत्व श्रीरामानुजाचार्याणामभि-प्रेतम्। अत सगुणत्वमेवेश्वरस्य न निर्गुणत्वम्। निर्गुणवस्तुनो जगति कल्पनाऽ-सम्भवात्। तथाहि—

"सर्वप्रमाणस्य सविशेषविषयतया निर्विशेषवस्तुनि न किमपि प्रमाण समस्ति। निर्विकल्पप्रत्यक्षेऽपि सविशेषमेव वस्तु प्रतीयत इति।" [स० द० स० पृ० ४३] न निर्विशेषमिति भाव।

श्रीरामानुजीयानामीश्वरस्य, जगतोऽभिन्ननिमित्तोपादानकारणत्व, न चैतत्कारणत्वमविद्यानिबन्धन नापि परनियोगायत्तम्, अपितु यादृच्छिकम्। लीलामात्रमेव सृष्टिप्रयोजनम् न किञ्चित्प्रयोजनान्तरम्। यथा सृष्टे प्रवृत्ति

---

१ ईश्वरश्चिदचिच्चेति पदार्थत्रितय हरि।
ईश्वरश्चिदिति प्रोक्तो जीवो दृश्यमचित्पुन ॥
[स० द० स० पृ० ३८]

रीडार्थम् तथैव प्रलयस्यापि । अन्यो हि एषां नयेन लीलामात्रप्रयोजन एव । अन्यो हि तेषां नयेन व्यर्थः । किन्तु स्थूलजगतः सूक्ष्मरूपेण परिणतिरेव एव । "स्थूलसूक्ष्म-चिदचित्प्रकारकं ब्रह्मैव कार्यं कारणं चेति ब्रह्मोपादानं जगत् । सूक्ष्मचिदचितोः सर्वावस्थावस्थितयोः परमपुरुषशरीरत्वेन तत्प्रकारतया पदार्थत्वात् तत्प्रकारः परमपुरुषः सर्वदा सर्वशब्दवाच्य इति विशेषः ।" [श्रीभाष्य पृ० ८२] ।

अयं भावः—प्रलयकाले, चिदचितोः सूक्ष्मरूपापन्नतायां चिदचिद्विशिष्ट ईश्वरः कारणावस्थब्रह्मपदेनोच्यते, सृष्ट्यवस्थायाञ्च पुनः कार्यावस्थब्रह्मेति । न निर्विशेषस्य ब्रह्मणो कस्यामपि अवस्थायां स्थितिरुपलभ्यते । अद्वैतपरासु श्रुतिषु कारणावस्थब्रह्मण एव वर्णनमुपलभ्यते । ईश्वरः समस्तहेयगुणैर्हीनत्वान्निर्गुणः, तथा च निर्गुणवादश्च परस्य ब्रह्मणो हेयगुणसम्बन्धपरत्वादुपपद्यते । [श्रीभाष्य पृ० ८३] विशिष्टाद्वैतवादिना 'एकमेवाद्वितीयम्' इत्यादिवचनानामपि तात्पर्यम् अव्याकृतब्रह्मण्येवावसीयते । तथाहि—वस्त्वन्तरविशिष्टस्यैवाद्वितीयत्वश्रुत्यभिप्राय । सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टस्य ब्रह्मणः तदानीं सिद्धत्वात् विशिष्टस्यैव अद्वितीयत्व सिद्धम् ।' इति वेदान्तसारे । अतएव वादोऽयं विशिष्टाद्वैतनाम्ना प्रख्यातः । रामानुजीयैरीश्वरेण सह चिदचितोः अपृथक्सिद्धिसम्बन्धोऽङ्गीकृतः । स च न्याय-वैशेषिकाभिमतसमवायसम्बन्धानुरूपतामवगाहमानोऽपि किञ्चिदिव ततो भिद्यते । समवायो हि नाम बाह्यः सम्बन्धः । अपृथक्सिद्धिस्तु पुनरान्तरः । चिदचितो रीश्वरेण सह यः सम्बन्धः शरीरेणात्मनस्तदनुरूप एवेति तेषामभ्युपगमः । उक्तञ्च श्रीभाष्ये—

'सर्वं हि परमपुरुषरूपेण सर्वात्मना स्वार्थे नियम्य धार्यं तच्छेषतैकस्वरूप-मिति सर्वं चेतनाचेतनं तस्य शरीरम् । [श्रीभाष्यम् २।२।९] ।

अयं भावः—यथा आत्मना शरीरं धार्यते, नियम्यते, तत्कार्यनिर्वृत्त्यर्थं प्रवर्त्यते च तथैव परमेश्वरेण चिदचिदात्मकं तत्त्वं धार्यते सृष्ट्यर्थं प्रवर्त्यते च प्रधानस्य नियन्तृत्वमप्रधानस्य च नियम्यत्वम् । यथा च प्रधानस्य विशेष्यत्वमप्रधानस्य पुनः विशेषणत्वम् सर्वसम्मतम्, तथैवात्रापि नियामकतया प्रधानभूतस्य परमेश्वरस्य विशेष्यत्वम् । नियम्यत्वेनाप्रधानभूतस्य चिदचितोर्जीवजगतो विशेषणत्वम् । एवं सति विशेष्यनिघ्नतया च विशेषणस्य सर्वकालावच्छेदेन तद्विशेष्यसहचारित्वं को नामाऽपह्नोतुं पारयेत । तस्मात् विशेषणविशिष्टयोरेकत्व-कल्पनायां न किमप्यसामञ्जस्यम् । युक्तियुक्तैव खलु सा । अतः ब्रह्मणो विशिष्टाद्वैतत्वं सूपपन्नमेवेति तेषामभ्युपगमः । शाङ्करनये तु ब्रह्मैव मायोपाध्यवच्छिन्न-मीश्वरत्वेन, अविद्योपाध्यवच्छिन्नञ्च पुनस्तदेव जीवत्वेनोन्नीयते, दृश्यं जगच्चेद

प्रातिभासिकं मिथ्येति यावत्, न कर्हिचिद्वास्तवम्। अत एव अद्वैतवाद एकत्ववादो वेति शाङ्करनये यथा न तथा रामानुजमते, तत्र तु चिदचिदित्युभयात्मकमीश्वरस्य शरीरभूतम्, नित्यञ्च। ब्रह्मैवेश्वरः। तदेषां द्वैतवाद एवाभिमतः। बलीयांश्चाभ्युपगम.। तदित्थं जीवजगद्रूपस्य चिदचिदात्मकस्य तत्त्वस्य ब्रह्माभिन्नत्वं नित्यत्वञ्च सिद्धान्तिततया द्वैतवादमेवोपोद्बलयति एष सम्प्रदायः।

चित्

ईश्वरस्वरूपं निरूप्याधुना चित्तत्त्वं विचार्यते। चित् जीव., स च देहेन्द्रियमनोविलक्षणो निरवयवः निर्विकारः, ज्ञानाश्रयः, अजडः, अणुः, सर्वनोभावेनेश्वरावलम्बितः। ईश्वरानुग्रहेण स इष्टं सम्पादयति न कर्हिचिदन्यथा।।

अद्वैतवादिनां जीवस्य विभुत्वं विशिष्टाद्वैतवादिनाञ्च पुनरणुत्वम्। अद्वैतवादिनां निसर्गतः जीवस्यैकत्वं विशिष्टाद्वैतवादिनाञ्च पुनरनेकत्वम्, प्रतिव्यक्ति भिन्नत्वञ्चेति।

जीवब्रह्मणोः सम्बन्धः

जीवब्रह्मणोः सम्बन्धो विशेषणविशेष्यभावरूपः, अंशांशिभावसम्बन्धो वा।[1] तथा च भगवती श्रुतिः 'तत्त्वमसि श्वेतकेतो' इति तत्पदं हि सर्वज्ञं सत्यसङ्कल्पं जगत्कारणं ब्रह्म परामृशति। 'तदैक्षत बहु स्याम्' [छा० ६।२।३] इत्यादिषु तस्यैव प्रकृतत्वात्। तत्समानाधिकरणं त्वं पदं च अचिद्विशिष्टजीवशरीरकं ब्रह्म प्रतिपादयति। प्रकारद्वयावस्थितैकवस्तुपरत्वात् सामानाधिकरण्यस्य। [श्रीभाष्यम्० पृ० ८०]। यत्तु अन्ये 'त्वं' पदमत्र जीवप्रतीकं मन्यन्ते, तद्रामानुजसम्प्रदायिनः न सहन्ते। ते 'त्वं' पदेन अचिद्विशिष्टजीवशरीरकं ब्रह्मैव परामृशन्ति। तथा नयेन च अन्तर्यामिणः विश्वनिर्मातुरीश्वरस्य च तात्त्विकमैक्यम्। तदेव विशिष्टाद्वैतपदेन परिभाष्यते।

अचित्

अचित्खलु ज्ञानशून्यं विकारास्पदं तत्त्वम्। नित्यञ्चैतत्। इदञ्चाचित् तत्त्वं त्रिविधम्—शुद्धसत्त्वं, मिश्रसत्त्वं, सत्त्वशून्यञ्चेति। नित्यविभूत्यपरनामधेयं

---

१. वस्तुत देहदेहिवत् जीवब्रह्मणोपि भेद। जीवो दु खत्रयप्रपीडित न तथेश्वर। तर्हि विरुद्धस्वभावत्वादनयोर्न कथमपि अभेद शक्यवक्तव्य। तथा भेदप्रतिपादिका श्रुति. "न कारण करणाधिपाधिप" [श्वेता० उप० ६।९]; "आत्मान-मन्तरो यमयति स त आत्मा अन्तर्याम्यमृत" [बृह० उप० ३।६।३] इत्याद्या भेदप्रतिपादिन्य. श्रुतय एव उभयोर्भेद प्रतिपादयन्ति, नाऽभेदम्।

शुद्धसत्त्वमिद हि रामानुजदर्शनस्य वैशिष्ट्यम् । मिश्रसत्त्व तमोरजोमिश्रितं तत्त्वम् । तदिद हि प्राकृतसृष्टेरुपादानकारणत्वेनोररीयते । इदमेव माया, अविद्या, प्रकृति इत्याद्यभिधानान्तरैरपि परिभाष्यते । सत्त्वशून्यञ्च पुनस्तत्त्वं कालोऽभिधीयते । शुद्धतत्त्व तु तमोरजोगुणसंसर्गहीन, नित्य, ज्ञानानन्दजनक निरवधिकतेजोमयद्रव्यविशेष । भगवत परमेश्वरस्य व्यूहविभवादिरूपम् अनेनैव शुद्धसत्त्वेन उपादानभूतेन निर्मीयते । रामानुजमतेन जीवात्मा शरीरमन्तरा नावतिष्ठते । मुक्तावस्थायामपि स सशरीर एव । शरीरन्तु पुन शुद्धसत्त्वनिर्मितमेव, न कर्हिचित् प्राकृतिकम् इति दिक् ।

मोक्ष

रामानुजसिद्धान्तेन भगवत परमेश्वरस्यानुग्रहादेव जीव संसारजालाद्विमुच्य मुक्तयं कल्पते । मुक्ति प्रति कर्मसचिवो भगवदनुग्रह एकहेतु । वेदविहितकर्मानुष्ठानाच्चित्तशुद्धि , चित्तशुद्धौ सत्या ब्रह्मजिज्ञासा, ब्रह्मजिज्ञासाया भक्त्युदय, भक्त्युद्रेकादेव ब्रह्मावाप्ति स एव मोक्ष इति विवेक । उक्तञ्च, "उभयपरिकर्मितस्वान्तस्यैकान्तिकात्यन्तिकभक्तियोगलभ्य ।" इति । उभयपदमत्र ज्ञानकर्मसमुच्चय परामृशति । एष च भगवदनुग्रह यदृच्छाफलक न कारणान्तरजन्य । भगवच्चरणशरणमेव सर्वात्मना तदनुग्रहोपोद्बलक[1] । आह च भगवान् यामुनाचार्य आलन्दारस्तोत्रे—

'न धर्मनिष्ठोऽस्मि न चात्मवेदी, न भक्तिमांस्त्वच्चरणारविन्दे ।
अकिञ्चनो नान्यगति शरण्य त्वत्पादमूल शरण प्रपद्ये ॥' इति दिक् ।

अद्वैतवादिनो यथा मुक्तावस्थाया जीवस्य ब्रह्मणि लय स्वीकुर्वन्ति न तथा विशिष्टाद्वैतवादिन । ते तु ब्रह्मसाम्यमेवाभिनन्दन्ति, न ब्रह्मभूयावम् । यद्यपि तेषा मते ब्रह्मण सर्वज्ञत्व, सत्यसङ्कल्पत्वञ्च मुक्तजीव समधिगच्छति पर न सर्वकर्तृत्वम् । सर्वकर्तृत्वन्तु केवलमीश्वरस्यैव । तथा च सर्वदर्शनसग्रहे —

एव गुणा समाना स्युर्मुक्तानामीश्वरस्य तु ।
सर्वकर्तृत्वमेवैक तेभ्यो देवे विशिष्यते ॥ [स० द० स०]

ब्रह्मैक्य जीवस्य विशिष्टाद्वैतवादिनो न सहन्ते । परिच्छिन्नस्य परिमितस्वतन्त्रसत्ताकस्य जीवस्य सर्वशक्तिमता विभुना ब्रह्मणा सहैकीभावस्य सर्वथा

---

१ एव मृतिचक्रस्थे, म्रियमाण स्वकर्मभि ।
जीवे दु खाकुले विष्णो , कृपा काप्युपजायते ॥ [अहि संहिता]।

सम्भवात्। उक्तञ्च श्रीभाष्ये, नापि साधनानुष्ठानेन निरस्ताविद्यस्य परेण स्वरूपैक्यसम्भव. अविद्याश्रयत्वयोग्यस्य तदनन्यत्वासम्भवात्। [श्रीभा० १।१।११]

इदमत्रावधेयम्—विशिष्टाद्वैतवादिना, जीवात्मन मुक्त्यवस्थाया ब्रह्मसारूप्यं, न तु ब्रह्मभावः। नित्यस्य सतो जीवात्मनो विनाशापत्ते। न च स्वतन्त्रसत्ताकस्य अजस्य तस्य विनाशः शक्यसम्भवः। ब्रह्मैक्यवादिना अद्वैतवादिना तु अविद्योपाध्यवच्छिन्नजीवस्य ब्रह्मांशभूतस्य कदाचिद् ब्रह्मणि लय सम्भवेत् नास्माकं नित्यस्य जीवस्य स्वतन्त्रसत्तामङ्गीकुर्वता विशिष्टाद्वैतवादिनाम् इति तेषामाशयः। 'निरञ्जन. परम साम्यमुपैति" इत्यादि श्रुतयोऽपि साम्यमुपदिशन्ति न तु तद्रूपताम् इति। 'अपि च स्वेन रूपेणाभिसम्पद्यते' [छा० ८।१२] स्वेन विशुद्धेनात्मरूपेण अभिसम्पद्यते। आत्मनो ब्रह्मत्वापत्तेरसम्भवात् इति भाव। इति संक्षेप.।

—o—

अथ निम्बार्कदर्शनम्

१—श्रीनिम्बार्काचार्य २—श्रीनिवासाचार्य ३—काश्मीरक केशवभट्ट ४—पुरुषोत्तमाचार्य—भेदाभेदसिद्धान्त ६—भास्कराचार्य ७—यादवाचार्य—८—ईश्वर ।

निम्बार्कदर्शनस्य आद्याचार्य श्री हंसनारायणाभिधान, य खलु राधा-कृष्णयोर्युगलमूर्त प्रतीक । तेन सनत्कुमारायैतन्मतस्य दीक्षा प्रदत्ता । य सनन्दा-दिचतुर्व्यूहात्मरूपेण प्रसिद्धि गत । सनत्कुमारस्य त्रेतायुगे परमशिष्य प्रेमभक्त प्रचारक नारदमुनिरासीत् । नारदमुनिश्च तत्त्वमिद तत्रभवन्निम्बार्काचार्याय ददौ इति कालविदा परम्परानुगुणमितिवृत्तवर्णनम् ॥

निम्बार्काचार्य—निम्बार्काचार्योऽय किल तैलङ्गब्राह्मण नियमानन्दोऽस्य वास्तविक नाम । सोऽय निम्बादित्यनाम्नाप्याख्यायते । निम्बार्काभिधाने चास्य निम्नाख्यान निमित्तीकुर्वन्ति यदसौ निशीथसमये एकदा निम्बोपरि अर्क सूर्य दर्शयामास । एषा प्रसिद्धा ग्रन्था वेदान्तपारिजातसौरभम्, दशश्लोकी, श्रीकृष्णस्तवराज, निम्बार्कतत्त्वप्रकाशक श्रुत्यन्तसुरद्रुम, श्रुतिसिद्धान्तमञ्जरी, श्रुत्यन्तकल्पवल्ली प्रभृतयो व्याख्यानसन्दर्भा मुद्रिता । अप्रकाशितेषु ग्रन्थेषु च मध्वमुख-मर्दनम्, वेदान्ततत्त्वबोध, वेदान्तसिद्धान्तप्रदीपश्च अतिमहत्त्वशालिन ।

श्रीनिवासाचार्य—निम्बार्काचार्याणा प्रमुखशिष्य श्रीनिवासाचार्य अतीव विद्वान् महामतिश्चासीत् । पारिजातसौरभोपरि वेदान्तकौस्तुभनाम्नी विशदा व्याख्याऽनेन विरचिता ।

काश्मीरक केशवभट्ट—केशवभट्ट निम्बार्कदर्शनस्य महापण्डित व्याख्याकारो ग्रन्थकारश्च । कौस्तुभप्रभाऽभिधा वेदान्तकौस्तुभस्य पाण्डित्यपूर्णा व्याख्या । तत्त्वप्रकाशिका गीताया निम्बार्कमतानुसारिणी टीका, वेदस्तुति, भागवतीयदशमस्कन्धस्य विशदा व्याख्या । क्रमदीपिका च पूजापद्धतिप्रतिपादको ग्रन्थ । कौस्तुभप्रभा हि अस्य प्रगाढपाण्डित्य प्रकटयति ।

चैतन्यचरितामृते तेन सह यत्केशवभट्टस्य शास्त्रार्थचर्चा कृता, किल स एष एव केशवभट्ट प्रतीयते ।

श्री पुरुषोत्तमाचार्य—

निम्बार्कमतावलम्बिषु विद्वत्सु हरिव्यासदेवाचार्यस्य शिष्योऽय श्रीपुरुषोत्तमाचार्य सर्वश्रेष्ठो लब्धप्रतिष्ठश्च विद्वान् । अस्य रचनासु ग्रन्थद्वयमतीव प्रख्यात—वेदान्तरत्नमञ्जूषा दशश्लोकीसन्दर्भस्य सिद्धान्तप्रतिपादिका विशदा व्याख्या । अपरा श्रुत्यन्तसुरद्रुम श्रीकृष्णस्तवस्य पाण्डित्यपूर्णा टीका। देवाचार्यस्य "सिद्धान्त

जाह्नवी" निबन्धे वेदान्तरत्नमञ्जूषाया उल्लेख समुपलभ्यते। अत देवाचार्यात् प्राक्तन एव एषा समय इत्यनुमीयते। कृपाचार्यशिष्यदेवाचार्यस्य सर्वश्रेष्ठरचना सिद्धान्तजाह्नवी ब्रह्मसूत्रस्य च चतु सूत्रीमवलम्ब्य सुविशदा व्याख्या। अनन्तराम-विरचितस्य वेदान्ततत्त्वावबोध पुरुषोत्तमप्रसादस्य च श्रीकृष्णस्तवराजस्य "श्रुत्य-न्तकल्पवल्ली" व्याख्या निम्बार्कसिद्धान्तव्याख्यानेषु अतीव महत्त्वपूर्णपदवीमव-गाहते। माधवमुकुन्दस्य परपक्षगौरवजारको ग्रन्थ वेदान्तस्याद्वैतमण्डनात्मक तर्कयुक्तिप्रमाणसवलितो ग्रन्थ ।

भर्तृप्रपञ्च —श्रीशङ्कराचार्यात्प्राक् वेदान्ताचार्येषु अय भर्तृप्रपञ्चाचार्य आसीद् भेदाभेदसिद्धान्तवादी। अस्य मते परमार्थस्यैकत्व नानात्वञ्चापि। जीवा-अनेका परमात्मन एकदेशमात्रा । कामवासनादय जीवस्य धर्मा । धर्मवृष्टिभेदेन जीवाना नानात्व नौपाधिकमपितु वास्तविकम्। ब्रह्मण एकत्वेपि समुद्रतरङ्गन्यायेन द्वैताद्वैतत्वम्। यथा समुद्रस्यैकत्वेऽपि तरङ्गबुद्बुदादिभेदेन नानात्व तथैव जीव-ब्रह्मणोरप्यभ्युपेयम्। ब्रह्मणश्च परिणामित्वमप्येषामभिमतम् । स च परिणाम त्रिविध—अन्तर्यामिजीवरूपे, अव्याकृतदेवतारूपे, जातिपिण्डरूपे चेति । असौ ज्ञानकर्मसमुच्चये श्रद्दधाति। कर्मजन्यफलस्यानित्यत्वम्, ज्ञानजन्यस्य च नित्यत्वम्। ज्ञानद्वारा विमलीकृतकर्मणा च नि श्रेयसत्वमेषा पक्ष । मोक्षोऽपि द्विविध —ब्रह्म-साक्षात्कारेणापवर्गरूप अपरमोक्ष जीवन्मुक्तोपम । अपरो ब्रह्मभावापत्तिरूप परो मोक्ष । भर्तृप्रपञ्चमतेन, परमात्मजीवात्मनोऽशि-अंशभाव । एकदेश्येकदेश-भावश्च। बादरायणात्प्राग्भवाना भेदाभेदवादिनामाचार्याणामुल्लेखोऽनेन स्वग्रन्थेषु बहुतर प्रपञ्चित ।

भास्कराचार्य —वेदान्ताचार्येषु शङ्करोत्तरयुगे, भास्कराचार्योऽयमतीव प्रसिद्ध । वेदार्थसंग्रहे रामानुजेन, न्यायकुसुमाञ्जलौ उदयनाचार्येण, भामतीसन्दर्भे च वाचस्पतिमिश्रेण भास्कराभिमतसिद्धान्तस्य खण्डन कृतम्। अतोऽस्य स्थितिकाल अष्टमशतक एवोन्नीयते। अस्य नयेन, ब्रह्मण सगुणत्व, सल्लक्षणत्व, बोधलक्षणत्व, सत्यज्ञानानन्तलक्षणत्व चेतनत्व रूपान्तररहितत्वमद्वितीयत्वञ्चाऽभिमतम् ।

भास्कर —भास्करोऽय ब्रह्मणो नैसर्गिकत्व मन्यते। ब्रह्म स्वत एव परिण-मते तत्स्वाभाव्यात् । यथा क्षीर दधिभावाय अम्भो हिमभावायेति [२।१।२४ भा० भा०]। यथा सूर्य रश्मीनभित प्रक्षिपति तथैव ब्रह्मापि अनन्ताचिन्त्यशक्ति-प्रसर वितनुते। भास्करस्य नये निरवयवस्यैव परिणाम न जातु सावयवस्य। यथा अच्युतस्वभावात्तन्तुभ्य पट तथैवाच्युतस्वभावाद् ब्रह्मणो जगदिदमुत्पद्यते । तथाहि .—

वादिनौ एवास्ताम्। औडुलोमिमते[1] व्यवस्थाविशेषमधिकृत्य जीवब्रह्मणोः भिन्नाभिन्नत्वेत्युभयविधकल्पनायाः सामंजस्यं संसारदशायां नानात्मकस्य जीवस्य एकात्मकब्रह्मणश्च नितान्तभेदेऽपि मुक्तदशायां चैतन्यात्मकतया जीवब्रह्मणोः अभेद एव। एवं आश्मरथ्योऽपि[2] कारणात्मना जीवब्रह्मणोरैक्यमभिनन्दति। परं कार्यात्मना उभयोर्भेदम्—यथा कार्यरूपेषु कटककुंडलादिषु कारणरूपस्य स्वर्णस्यैकात्मतायामपि कार्यरूपे भेदं को नाम निवारयितुमीष्टे ? अस्यैव आश्मरथ्यस्य भेदाभेदत्वं यादवप्रकाशेनापि अंगीकृतं परिपोषितञ्च। श्रीनिवासाचार्योऽपि स्वकीये वेदान्तकौस्तुभसंदर्भे भेदाभेदसिद्धान्तम् उपदर्शितवान्। "तदेवं मुनित्रयमतद्वारा प्रसंगाद् भेदाभेदप्रकारो दर्शितः। परन्तु भगवच्छङ्कराचार्यपादाः एतमद्वैतवादिनमुररीकुर्वन्ति। तथाहि "तत्र काशकृत्स्नीयं मतं श्रुत्यनुसारमिति गम्यते" [१।४।२ शा० भा०] इति।

जीवेश्वरयोः स्वरूपम्

निम्बार्कनये चिदचिदीश्वरस्वरूपो रामानुजमतेन सह संवदति, विलक्षणो जीवः ज्ञानस्वरूपः ज्ञानमयो वा। इन्द्रियनिरपेक्ष एव स तत्तज्ज्ञानाधिगमे शक्तः। एतदर्थमेव जीवोऽसौ प्रज्ञानघनः, स्वयंज्योतिरित्यादिपदैर्व्यपदिश्यते। यथाहि सूर्यः प्रकाशमयः प्रकाशाश्रयश्च तथैव जीवो ज्ञानाश्रयो ज्ञातापि च। यद्यपि जीवस्य स्वरूपभूतं गुणभूतञ्च ज्ञानं ज्ञानाकारतया अभिन्नं तथापि धर्मधर्मिभावेनानयोः ज्ञातृज्ञानयोः भेद एवेति निश्चितम्। उक्तञ्च दशश्लोक्याम् :—

'ज्ञानस्वरूपञ्च हरेरधीनं, शरीरसंयोगवियोगयोग्यम्।
अणुं हि जीवं प्रतिदेहभिन्नं, ज्ञातृत्ववन्तं यदनन्तमाहुः॥

अत जीवः कर्तृत्वे स्वतन्त्रः भोगे च परतन्त्रः ईश्वराधीन इति भावः। जीवो चेतनत्वेन ज्ञानाश्रयत्वेन वा साम्येऽपि नियम्यत्वेन स ब्रह्मणो भिद्यते। जीवो नियम्यः, ब्रह्म च नियन्तृ। मुक्त्यवस्थायामपि जीव ईश्वराश्रित एव, तल्लीन इति।

---

१. उत्क्रमिष्यत एवम्भावादित्यौडुलोमिः।

उत्क्रमिष्यत = शरीरं परित्यज्य मोक्षपदं प्रविशतो जीवात्मन एवम्भावात् = परब्रह्मणि परमेश्वरेऽविभागेनावस्थानात् तेन तस्य शरीरान्तःप्रवेश उपदिश्यत इत्यौडुलोमिः।

२. प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्मरथ्यः।

प्रतिज्ञासिद्धेः एकात्मप्रतिज्ञोपपत्तेर्लिङ्ग = ज्ञापकं परब्रह्मणः परमेश्वरस्य स्वाविभक्तेन जीवात्मना शरीरान्तःप्रवेशवचनमित्याश्मरथ्यः।

जीवश्चाणुः नानाभेदभिन्नश्च। यद्यपि स ब्रह्मणोऽंश एव तथापि अंशो नात्र विभागपरः किन्तु शक्तिरूपः "अंशो हि शक्तिरूपो ग्राह्यः" [२।३।४२ कौस्तुभे] इति। भगवत्प्रसादेन जीवस्य सत्यरूपावभासः। ततो मुक्तिः[1]। बद्धजीवो द्विविधः—मुमुक्षुर्बुभुक्षुश्चेति।

अचित् जडात्मिका प्रकृतिः। सा च प्रकृताऽप्रकृतकालभेदेन त्रिविधा। तत्र प्राकृतिकं महत्तत्त्वादारभ्य महाभूतपर्यन्तम्। अप्राकृतिकं निखिलचैतन्यात्मकं जगत्। कालश्च जगतः समस्तपरिणामजनकः। अखिलजगन्नियामकः सन्नपि स ब्रह्मणस्तु नियम्य एव। स च कालोऽखण्डरूपः स्वरूपेण नित्योऽपि कार्यरूपेणाऽनित्य एव। तस्य कार्यन्तु औपाधिकमेव।

ईश्वरः

निम्बार्कनये ब्रह्म च समस्ताविद्यास्मितादिदोषशून्यम् अशेषज्ञानबलादिकल्याणगुणविशेषनिधानम्।

स्वभावतोऽपास्तसमस्तदोषमशेषकल्याणगुणैकराशिम्।
व्यूहाङ्गिनं ब्रह्म परं वरेण्यं ध्यायेम कृष्णं कमलेक्षणं हरिम्॥
[दशश्लोकी]

यत्किञ्चिज्जगति दृष्टिगोचरं तत्सर्वं ब्रह्मव्याप्यम्। ईश्वरस्तु तेषां नये परब्रह्म नारायणं भगवत् पुरुषोत्तम-कृष्णादिनामभिः जेगीयते।

एषा नयेन प्रतिपत्तिद्वारा हि भगवदनुग्रहः[1] उदेति नान्यथा। ततः साक्षात्कारस्तदनन्तरं मुक्तिरिति संक्षेपः।

---

१ 'अनादिमायापरियुक्तरूपं त्वेनं, विदुर्वै भगवत्प्रसादम्। [दशश्लोकी]

अथ मध्वदर्शनम्

१—श्रीमध्वाचार्यः २—अन्य आचार्याः ३—माध्वसिद्धान्तमीमांसा ४—ईश्वर ५—लक्ष्मी ६—जीव ७—आव्श ८—जायनमरणे ।

श्रीमध्वाचार्यः

माध्वसम्प्रदायस्य आदिम आचार्यस्तत्रभवान् आनन्दतीर्थमहाभाग । एष एव मध्व, पूर्णबोध पूर्णप्रज्ञ इत्येतैर्नामभि प्रसिद्ध । दक्षिणप्रदेशे उडुपीनामक-नगरोपान्तेऽस्य जन्माऽभूत् ख्रीस्ते ११९९ शतके । निधनञ्च १३०३ तमेऽब्दे । द्वैतसिद्धान्तस्यायं प्रकाण्डपण्डित । समस्ते भारते, नगरान्नगरान्तर ग्रामाद् ग्रामान्तरञ्च पर्यटन्नसौ द्वैतमतस्य प्रचुर प्रचार कृतवान् । सप्तत्रिंशन्मितानीव प्रबन्धान् व्यभात्सीत् । तेषु प्रसिद्धास्तु ब्रह्मसूत्रेषु अणुभाष्यम्, ऐतरेय-छान्दोग्य-केन-कठ बृहदारण्यकादियूपनिषत्सु भाष्य, गीताभाष्य, भागवतनिर्णयप्रभृतय ग्रन्थाश्च विरचिता ।

अन्ये आचार्याः

जयतीर्थ —जयतीर्थोऽसौ प्रकाण्डपण्डित द्वैतमताचार्य माध्वभाष्ये विद्वत्तापूर्णां प्रामाणिकीं व्याख्यां लिलेख द्वैतपरिपोषिणीम् । माध्वसम्प्रदायेऽस्या-लौकिकशेमुषीसम्पन्नस्य पाण्डित्यमनन्यसाधारणतया प्रसिद्धम् । तथा चास्य प्रशस्तिरूप पद्यमिदम —

"चित्रैः पदैश्च गम्भीरैर्वाक्यैर्मानैरखण्डितैः ।
गुरुभाव व्यञ्जयन्ती भाति श्रीजयतीर्थवाक् ॥

न केवल, जयतीर्थेन माध्वभाष्योपरि तत्त्वप्रकाशिका, तत्त्वोद्योत, तत्त्वविवेक, तत्त्वसख्यान, प्रमाणलक्षणाद्या टीका चट्टङ्किता प्रत्युत प्रमाणपद्धति-वादावलि-सदृशमौलिकग्रन्था अपि विरचिता द्वैतसिद्धान्तमण्डनायमद्वैतखण्डना-र्थञ्च । प्रमाणपद्धतिमालम्ब्य विरचिता अष्टौ टीका एवात्र प्रमाणभूता ।

व्यासतीर्थ —व्यासतीर्थोऽपि मध्वसम्प्रदायस्यापर उद्भटो विद्वान् । अस्य सर्वश्रेष्ठो मौलिको ग्रन्थो न्यायामृताख्य । यस्य खण्डन मधुसूदनसरस्वतीमहाभागेन अद्वैतसिद्धौ कृतम् । न्यायामृतग्रन्थेनामुना द्वैताद्वैतसम्प्रदाये महतो वाक्कलहस्या-वतारणा व्यधायि याऽद्यापि न शाम्यतेति । व्यासतीर्थस्यान्ये प्रामाणिका ग्रन्था तर्कताण्डव, तात्पर्यचन्द्रिका, मन्दारमञ्जरीभेदो, जीवन्मायावादखण्डनादय । अस्य न्यायामृतमुद्दिश्य प्रायशो दश टीकाग्रन्था उपलभ्यन्ते येषु रामाचार्यस्य तरङ्गिणी, विजयीन्द्रतीर्थस्य कण्टकोद्धार, अद्वैतसिद्धे खण्डनात्मकत्वादतीव प्रसिद्धा । पञ्चदशशतक एवास्य स्थितिकाल सम्भाव्यते ।

रघूत्तमतीर्थः—माध्वमतग्रन्थकारेषु रघूत्तमतीर्थोऽयं, भावबोधकार इति नाम्ना भावबोधाचार्य इति नाम्ना च प्रसिद्धः। अनेन विष्णुतत्त्वनिर्णयः, जयतीर्थस्य तत्त्वप्रकाशिकोपरि भावबोधाख्या व्याख्या च व्यलेखि। अस्यातिप्रसिद्धो ग्रन्थः मध्वाचार्यकृतबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्योपरि भावप्रकाशिका व्याख्या। अस्य शिष्येषु तरंगिणीकारो रामाचार्यो वेदेशभिक्षुश्च मुख्यः। वेदेशः खलु माध्वमतव्याख्यातृषु मुख्यतमः। अस्य रचनासु तत्त्वोद्योतपञ्चिका, ऐतरेय-छान्दोग्य-केनोपनिषत्सु माध्वभाष्यस्योपरि अतीव भावगम्भीरा व्याख्या। इमां सुप्रथितां व्याख्यां विरच्यासौ कीर्तिवैपुल्यमवाप। १५५७—१५९६ अस्य स्थितिकालः।

विजयीन्द्रः—न्यायामृते आमोदतात्पर्यचन्द्रिकयोष्टीकाकृद् विजयीन्द्रमहाभागेन गीतायां मधुसूदनी-टीकायाः समालोचनात्मिका 'गूढार्थदीपिका-युक्तिमल्लिका' विरचिता। एष महाभागः रामानुजाचार्यस्य समकालीन एव।

वनमालीमिश्रः—वनमालीमिश्रः मथुरोपान्तनिवासी द्वैतसाहित्ये अतीव प्रसिद्धो विद्वान्। अस्य रचनासु नयनामृतसौगन्ध्य तरंगिणीसौरभञ्चेति ग्रन्थद्वयं, माध्वमुखालङ्कारः अप्पयदीक्षितविरचितस्य माध्वमुखमर्दनस्य खण्डनरूपः अद्वैतसिद्धेः पाण्डित्यपूर्णं खण्डनात्मको निबन्धः। अस्य स्थितिकालः [१७ शतके]

सत्यनाथो यतिः, वेणीदत्तः, पूर्णानन्दचक्रवर्ती च माध्वसम्प्रदायस्यान्ये ग्रन्थकृतो व्याख्यातारः अभवन् प्रख्याताः।

माध्वसिद्धान्तमीमांसा

माध्वमते तु द्रव्य-गुण-कर्म-सामान्य-विशेष-विशिष्ट-अंशी-शक्ति-सादृश्य-अभावा इति दश पदार्था अभिमताः। इमे पदार्था वैशेषिकपदार्थैः सह बहुन साम्यमाविष्कुर्वन्तोऽपि नितरां माध्वमतस्य वैशिष्ट्यं द्योतयन्ति। द्रव्यं हि नाम एषां मतेन विंशतिधा, परमात्मा-लक्ष्मी-जीव-अव्याकृताकाश-प्रकृति-गुणत्रय-महत्तत्त्व-अहङ्कारतत्त्व-बुद्धि-मन-इन्द्रिय-मात्रा भूत-ब्रह्माण्ड-अविद्या-वर्ण-अन्धकार-वासना-काल-प्रतिबिम्बा इति। गुणेषु अपि वैशेषिकगुणातिरिक्तानां शमदमकृपातितिक्षा-सौन्दर्यादीनामपि गणना कृता। कर्मापि त्रिविधम्—विहितनिषिद्धोदासीनात्मकम्। तत्रोदासीनकर्मणः परिस्पन्दात्मकत्वं, तदन्तर्भूतानि चोत्क्षेपणावक्षेपणादीनि भवन्ति विविधानि कर्माणि। नित्यानित्यभेदेन, जात्युपाधिभेदेन च सामान्यं द्विविधम्। विशेषास्त्वनन्ताः। 'भेदाभावेऽपि भेदव्यवहारनिर्वाहका अनन्ता एव विशेषाः।' [मि० ना० पृ० ७]। विशेषसद्भावं एषां परमात्मन्यप्यभिमतं, विज्ञानानन्दस्वरूपे परब्रह्मण्यपि यो भेदावभासः स खल्वेतद्भेदनियन्धन एव। विशेषस्य च सकल-पदार्थव्यापित्वादनन्तत्वम्। सादृश्याभावयो कल्पना तु कणादवदेव। शक्तिस्तु

एषा चतुर्विधा—अचिन्त्यशक्ति, आधेयशक्ति, सहजशक्ति, पदशक्तिश्चेति। तत्राचिन्त्यशक्तेराश्रय भगवान् विष्णुरेव। तत्र भावनि विष्णावेव विचित्रपदार्थ-सम्पादनशक्ति। आधेयशक्तिस्तु अन्याहितशक्ति। प्रतिमादिषु प्राणप्रतिष्ठापनादिना यद्देवतासान्निध्यमुत्पद्यते तदेवाधेयशक्तित्वेनोन्नीयते। कार्यमात्रानुकूल्येन स्वभावजा शक्तिरेव सहजशक्तिरुच्यते। आसा पदार्थनिष्ठत्वान् नित्यानित्यत्वम् तदनुसारेणैव। पदशक्तिश्च पुन पदपदार्थयो सम्बन्ध। सा मुख्या-परममुख्याभेदेन द्विविधा। इन्द्रशब्दो मुख्यवृत्त्या पुरन्दरवचन परममुख्यया वृत्त्या तु परमात्मवचन इति।

ईश्वर

साक्षाद्विष्णुरेवेश्वर। स अनन्तगुणवान्। तद्गुणाश्च निरतिशया, निरवधिकाश्च। आनन्त्य तस्मिन् सजातीयविजातीयोभयविधम्। उत्पत्ति स्थिति-विनाश नियमन-ज्ञानावरण-बन्ध-मोक्षाणा कर्ता विधाता भगवान् विष्णुरेव। सर्वज्ञश्च। जीवाज्जडप्रकृतेश्च स सर्वथा भिन्न विलक्षणश्च। ज्ञानानन्दकल्याणगुणावयवास्तस्य शरीरत्वेनोन्नीयन्ते। मुख्यया वृत्त्या स समस्तपदवाच्य। अत सशरीरत्वे सत्यपि तस्य नित्यता स्वतन्त्रता च न विहन्यते। एक सन्नपि स नानारूपधर। समस्तरूपेण च परिपूर्ण। अत मत्स्याद्यवताररूपेणापि तस्य पूर्णता कथमपि न व्याकुलीभवति। उक्तञ्च माध्वबृहद्भाष्ये —

अवतारादयो विष्णो सर्वे पूर्णा प्रकीर्तिता।
पूर्णं च तत्पर पूर्णं पूर्णात्पूर्णा समुद्गता॥

लक्ष्मी

माध्वाना परमात्मशक्तिरेव लक्ष्मी। सा च सर्वथा परमात्मनोऽधीना सत्यपि ततो भिन्ना। "परमात्मभिन्ना तन्मात्राधीना लक्ष्मी" [म० सि० सा० पृ० २६]। तदेव माध्वनये, शक्तिशक्तिमतोर्नभेद। लक्ष्मीश्चेय भगवतो विष्णो किञ्चिन्न्यूना सत्यपि नित्यमुक्ता नानारूपधारिणी भगवतो वपुरिव विलसति। यथा भगवान् विष्णु दिव्यशरीरसम्पन्न तथैव भगवती लक्ष्मीरपि अप्राकृतविग्रहवती। अतएव अक्षरा। उक्तञ्च माध्वभाष्ये —

"लक्ष्मीरक्षराऽदेहत्वात् अक्षरस्तत्परो हरि" [ऐतरेयभाष्ये]

अपि च —

द्वाविमौ नित्यमुक्तौ तु परम प्रकृतिस्तथा।
देशत कालतश्चैव समव्याप्तावुभावजौ॥

[भागवततात्पर्यनिर्णये]

जीव

जीवो माध्वमते संसारी, कर्मानुगुण्येन सुखदुःखोपभोक्ता, जन्ममरणशीलश्च। स च त्रिविधः—मुक्तियोग्य, नित्यसंसारी, तमोयोग्यश्चेति। तत्र मुक्तियोग्या जीवा देव-ऋषि पितृ-चक्रवर्त्ति-उत्तमभेदात् पञ्चविधाः। नित्यसंसारी, सर्वकालावच्छेदेन जन्मबन्धसरणिपतितः संसरणशीलः। एतत्कोटिगता जीवाः मध्यमा उच्यन्ते—"मध्यमा मानुषा ये तु ससृतियोग्या सदैव हि" [ना० ता० निर्णय] ते च न कदापि मुक्तिं प्रपद्यन्ते। तमोयोग्यानां जीवानां चातुर्विध्यम्—दैत्य-राक्षस पिशाच अधमा इति। सर्वेऽप्यमी जीवा व्यक्तितो भिन्नाः। सर्वज्ञपरमात्मनस्तु सर्वथा भिन्नाः। न चैव जीवानां तारतम्यं संसृत्यवस्थायामेव, अपितु मुक्त्यवस्थायामपि तत् सम्भवति। "मानुषादि विरिञ्च्यपर्यन्तं तारतम्यं विमुक्तिगतम्।" [मध्व०] आनन्दानुभूतितारतम्यभेदश्च तेषा ज्ञानतारतम्यभेदात्।[1] "निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति।" [मुण्ड० ३।१।३]।

इत्यत्र साम्यपदं प्राचुर्यवचनं माध्वानाम्। ब्रह्मणः चिदंशमादायैव, ब्रह्मणो जीवस्यैक्यमभिमतम्, परं तदैक्यं न वास्तवम्। जीवब्रह्मणोरभेद एवैषामभ्युपगमः। तथा च माध्वाचार्यः—

> जीवस्य तादृशत्वं च चित्त्वमात्रं न चापरम्।
> तावन्मात्रेण चाभासो, रूपमेषां चिदात्मनाम्॥
>
> [म० सि० सार, पृ० ३२]

आकाश

माध्वानां व्याकृताकाशः न्यायवैशेषिकयोर्दिक्सदृशः सृष्टिप्रलययोरविकृतरूपेणावतिष्ठते। भूताकाशादयं सर्वथा भिद्यते। उत्पत्तिमत्वाद् भूताकाशस्यानित्यत्वम्, अविकृततत्वादस्य तु नित्यत्वं व्यापकत्वञ्चेति। लक्ष्मीः खल्वस्याभिमानिनी देवता। प्रकृतिर्हि जडरूपा नित्या व्यापिनी सर्वजीवलिङ्गशरीररूपा। एवं द्वैतवादिमाध्वनये, परमात्मा केवलं जगतो निमित्तकारणम् उपादानन्तु प्रकृतिरेव। वैष्णवान्तरवत् शुद्धसत्त्वस्य सत्ता नानेन स्वीक्रियते। अस्मात् शुद्धसत्त्वादेव जीवानां

---

१ मुक्ताः प्राप्य परं विष्णुं तद्देहं संश्रिता अपि।
तारतम्येन तिष्ठन्ति गुणैरानन्दपूर्वकं॥ [गीताभाष्ये]
दुःखाभावः परानन्दो लिङ्गभेदः समो मतः।
तथापि परमानन्दो ज्ञानभेदात्तु भिद्यते॥ [म० सि० सा० पृ० ३२]

लीलामयो विग्रहो निर्मीयते। तत्र सत्त्वाभिमानिनी श्रीः, रजोभिमानिनी भूः, तथा तमोऽभिमानिनी च दुर्गा।

महत्तत्त्वादिद्रव्यान्तराणां कल्पना तु सांख्यादिमतानुसारिणी एवेति दिक्।

साधनासरणि.

श्रवणमनननिदिध्यासनतारतम्यस्य प्रपञ्चभेदस्य च ज्ञानमावश्यकम्। सकलेषु पदार्थेषु जगतस्तारतम्यभेदो लब्धसत्ताकः स च पञ्चप्रकारकः। ईश्वरस्य जीवाद् भेदः, ईश्वरस्य जडाद् भेदः, जीवस्य जडाद्, जीवस्य जीवान्तराद्, जडस्य जडान्तराच्चेति। एतस्य पञ्चविधस्य भेदस्य सम्यग्ज्ञानं माध्वानां मुक्तिसाधकम्। उपासना च द्विविधा, सन्ततशास्त्राभ्यासरूपा, ध्यानरूपा च। साऽपि भिद्यते अधिकारिभेदेन। ध्यानं हि एषां मते, विषयान्तरतिरस्कारपूर्वकभगवद्विषयिकाऽखण्डस्मृतिः।" [म० सि० सा० पृ० १३९] परमेश्वरानुग्रहमन्तरा जीवः साधारणमपि कर्म कर्तुं नेष्टे। मुक्तेर्गाथा तु दूरे आस्ताम्। अनुग्रहविशेषेण मुक्तिं प्रतिपद्यते जीवः। स चानुग्रहः परमभक्तिलभ्यः। परमा भक्तिस्तु ज्ञानानन्तरमेव शक्यसम्भवा। तदेव क्रमेण जायते ज्ञानोदयः, तदनन्तरं परमभक्तिसमुत्पत्तिः, ततो ब्रह्मानुग्रहः, ततश्च मोक्षसमुद्भवः। स च मोक्षश्चतुर्विधः—कर्मक्षयः, उत्क्रान्तिः, अचिरादिमार्गो, भोगश्चेति। भोगश्चापि चतुर्विधः सालोक्य-सामीप्य-सारूप्य-सायुज्यभेदात्। तत्र सायुज्यं नाम भगवन्तं प्रविश्य तच्छरीरेण भोगः।

सोऽयं सक्षेपतो माध्वदर्शनपरिचयः। केनापि कविना मध्वसिद्धान्ताः पद्यबद्धाः कृताः विलसन्ति —

"श्रीमन्मध्वमते हरिः परतमः सत्यं जगत् तत्त्वतो,
भेदो जीवगणा हरेरनुचरा नीचोच्चभावं गताः।
मुक्तिर्नैजसुखानुभूतिरमला भक्तिश्च तत्साधनम्,
अक्षादित्रितयं प्रमाणमखिलाम्नायैकवेद्यो हरिः॥ इति

—o—

अथ वल्लभदर्शनम्

१—श्रीवल्लभाचार्य २—अन्ये आचार्या ३—वल्लभसिद्धान्ता ४—ब्रह्म ५—जीव ६—जगत ७—पुष्टिमार्ग ८—भक्ति ९—प्रस्थानचतुष्टयी ।

श्री वल्लभाचार्यः

वल्लभाचार्यस्य जन्म खीस्ते १४७९ शतके अभूदिति कालज्ञा स्थापयन्ति। अस्य जीवनघटना काशी प्रयाग-वृन्दावन प्रभृतिषु तीर्थेषु अघटत। विजयनगराधीशस्य श्रीकृष्णरावस्य राजसभायामनेन आचार्यव्यासतीर्थस्याध्यक्षतायां अद्वैतवादिन पराजित्य लोकोत्तरविद्वत्ताया परिचयोऽदायि । एषा सिद्धान्तग्रन्था—ब्रह्मसूत्राणुभाष्यम्, तत्त्वप्रदीपनिबन्ध, पूर्वमीमासाभाष्यम्, सिद्धान्तमुक्तावली प्रभृतम प्रख्याता ।

अन्ये आचार्या

विट्ठलनाथ—विट्ठलनाथोऽय वल्लभाचार्यस्य द्वितीय पुत्र । विद्वद्धौरेयेणामुना आचार्यग्रन्थेषु टीकामुट्टङ्क्य पुष्टिमार्गस्य प्रतिष्ठा प्रतिष्ठापिता। निबन्धप्रकाश, विद्वन्मण्डनम, शृङ्गाररसमण्डनम्, सुबोधिनीटिप्पणी, प्रभृतयोऽस्य प्रसिद्धा सन्दर्भा । ब्रह्मसूत्रस्यान्तिमसार्द्धैकाध्यायोपरि अणुभाष्यस्य पूर्ति रनेनैव कृता ।

कृष्णचन्द्र—कृष्णचन्द्रेण विदुषा अणुभाष्यस्योपरि भावप्रकाशिकाख्य व्याख्या कृता। अस्य शिष्येण पुरुषोत्तमेन वल्लभसम्प्रदायस्य विशिष्टविदुषा भाष्यप्रकाशिकानाम्नीं टीका विधाय अणुभाष्यस्य गूढतमरहस्यमुद्घाटितम् । अस्यान्यग्रन्थेषु सुबोधिनीप्रकाश, उपनिषद्दीपिका, आवरणभङ्ग, प्रस्थानरत्नाकर सुवर्णसूत्रम् गीताया अमृततरङ्गिणी टीका, षोडशग्रन्थविवृति प्रभृतय प्रसिद्ध ग्रन्था विलसन्ति ।

श्रीगिरिधराचार्य—श्रीविट्ठलनाथाचार्याणा तनूजोऽय सुप्रसिद्धो ग्रन्थकार । गिरिधराचार्यविरचित 'शुद्धाद्वैतमार्तण्ड'नामा ग्रन्थ वल्लभसम्प्रदायस्य प्रख्यात तत्त्वविवेचको निबन्ध ।

हरिदासाचार्य—हरिदासाचार्योऽपि प्रौढो ग्रन्थकार । ब्रह्मवाद, भक्तिरसवाद, आद्या निबन्धा प्रख्याता ।

व्रजनाथ भट्ट बालकृष्ण भट्टश्च—द्वावपीमौ अतिप्रौढौ विद्वासौ। व्रजनाथभट्टस्य ब्रह्मसूत्रेषु मरीचिकाख्या ब्रह्मसूत्रानुसारिणी व्याख्या विख्याता ।

लालूभट्टनाम्ना प्रसिद्धस्य श्री बालकृष्ण भट्टस्य 'प्रमेयरत्नार्णव'नामा ग्रन्थोऽतीव प्रौढ़ः।

विज्ञानभिक्षु—विज्ञानभिक्षुरपि वल्लभसमकालीन एव विभाव्यते। विज्ञानामृतं भाष्यमस्यातीव प्रसिद्धम्। अनेनापि अविभागाद्वैतमेव प्रत्यपादि। जगदविभक्तब्रह्मणोऽद्वैतमेवास्याभिमतम्। विज्ञानभिक्षो प्रकाण्डपाण्डित्य सार्वजनीनम्। इति सक्षेप।

वल्लभसिद्धान्ता

श्रीवल्लभाचार्याणा दार्शनिका सिद्धान्ता 'शुद्धाद्वैत'नाम्ना प्रसिद्धा। एषा नयेन ब्रह्म माययाऽलिप्ततया नितान्तशुद्ध पदमालम्बते। इदञ्च मायासम्बन्धरहितं ब्रह्माद्वैतम्। अत मतमेषा शुद्धाद्वैतमिति सज्ञया प्रख्यातम्। उक्तञ्च—

शुद्धाद्वैतपदे ज्ञेय समास कर्मधारय।
अद्वैतं शुद्धयो प्राहु षष्ठीतत्पुरुष बुधा ॥२७॥
मायासम्बन्धरहित शुद्धमित्युच्यते बुधै।
कार्यकारणरूप हि ब्रह्म शुद्धममायिकम् ॥२८॥
[शुद्धाद्वैतमार्तण्ड]

ब्रह्म

वल्लभनयेन ब्रह्मण सर्वधर्मविशिष्टत्वमङ्गीकृतम्। अतएव तस्य विरुद्धधर्माश्रयत्वम्। अद्वैतवादिना निर्गुणं, निर्विशेषनिर्धर्मकञ्च ब्रह्म, मायासम्पर्कात् यत् सगुणत्वादिमद्वाभासते, तद्वाल्लभा न सहन्ते। यत अहिकुण्डलवद् ब्रह्मणि उभयरूपता श्रुतिसिद्धा एव।

'उभयव्यपदेशात् त्वहिकुण्डलवत्' [ब्र० सू० ३।२।२७]

ब्रह्मणि विरुद्धधर्माणामस्तित्व न मायौपाधिकम् अपितु नैसर्गिकमेव। भगवतो ब्रह्मणो हि अनवगाह्यो महिमा, तत्खलु अणोरणीय', महतश्च महीय इति सुस्पष्टं श्रुतिर्निरूपयति। ब्रह्म सदपि अनेकरूपम् अद्वितीयत्वञ्च जहाति, स्वतन्त्रं सदपि भक्ताधीनम्। अखिल जगदिद भगवल्लीलामयमिति वाल्लभो नय। वाल्लभाचार्याणा मते ब्रह्मणस्त्रैविध्यम्—आधिदैविक पर ब्रह्म, आध्यात्मिक अक्षर ब्रह्म, आधिभौतिक च पुन जगदात्मक ब्रह्म। अत जगदपि ब्रह्मरूपमेव। कारणकार्ययोरभेदात्। आविर्भावदशाया ब्रह्मणो जगद्रूपत्वम् तिरोभावदशाया ब्रह्मरूपत्वमिति। आविर्भाव सृष्टिप्रसरो वा ब्रह्मणो लीलामात्रम्। अत एव

नित्यमिति । परब्रह्म चैषा नये अखिलरसामृतमूर्त्तिर्निखिललीलाधाम भगवान् श्रीकृष्ण एव। स च पुरुषोत्तमपदेनापि व्यपदिश्यते। ब्रह्मप्राप्तिस्तु केवलमनन्यया भक्त्या एव ।

"पुरुष स परः पार्थ! भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया ।"

इति गीतावचनमालम्ब्य आचार्या अप्याहु —

'तेन ज्ञानमार्गिणा न पुरुषोत्तमप्राप्तिरिति सिद्धम्।' 'यस्यान्तःस्थानी'त्यनेन परस्य लक्षणमुक्तम्। तच्च भक्त्यादिप्रसङ्गे श्रीगोकुलेश्वरे स्पष्टमुच्यते। एतदभ्युक्ततत्त्वमेवानुगृह्णाति। [ब्रह्मसूत्र-अणुभाष्यम् ३।३।३३]

जीवः

जीवश्च वल्लभाचार्याणां तिरोहितानन्दादिगुण स्वयमीश्वर एव। स केवल लीलाविलुलितमना एव तथात्व प्रतिपद्यते यदृच्छया न जातु मायायोहेल्लित। तादृशे जीवे ऐश्वर्यतिरोधानेनैव दैन्य, यशस्तिरोधानेनैव हीनता, श्रीतिरोधानेनैव निरस्तसमस्तसम्पदास्पदत्वम्। ज्ञानतिरोधानेनैव स अनात्मरूपेषु देहादिपदार्थेषु आत्मबुद्धि वितनोति। आनन्दतिरोधानेन च दुःखक्लेशादिकमनुभवति ["पराभिध्यानात्तु" ब्र० सू० २।५ अणुभाष्यम्]। ब्रह्मण आविर्भूतस्यापि जीवस्य अग्निस्फुलिङ्गवदभेदसद्भावेन तद्रूपत्व नित्यत्वञ्च न विहन्यते। एतद्धि खलु व्युच्चरण, नोत्पत्ति, अत तन्नित्यत्वहननं कश्चन प्रश्न। वल्लभसम्प्रदायेऽपि जीवस्याणुत्व ज्ञातृत्वम्। ब्रह्मणोऽविकृतचिदंशतो जीवस्य, अविकृत सदंशतो अचित्प्रकृतेर्निर्गति। जडनिर्गमनकाले च, उभयो चिदानन्दांशयोस्तिरोधान, जीवनिर्गमनकाले च केवलमानन्दांशयोरेव इति 'प्रमेयरत्नार्णवे'। स च जीवस्त्रिविध —शुद्धो मुक्त ससारी चेति। वह्निस्फुलिङ्गवद् व्युच्चरणकाले, अविद्योपहितत्वेन तिरोहितानन्दांश ससारी। तिरोहितानन्दांश अविद्यासम्पर्कात्पूर्वं शुद्ध। ससारी च पुनर्देवासुरभेदेन द्विविध। तत्र देवजीवोऽपि मर्यादामार्गीयपुष्टिमार्गीयभेदेन द्विविध। मुक्तजीवेष्वपि मुक्ता जीवन्मुक्ताश्चेति द्विविधा जीवा।

मुक्तजीवस्य भगवत सच्चिदानन्दान्निताल्तोऽभेद। ससारी जीव पुष्टिमार्गावलम्बनेनोपलब्धभगवदनुग्रह पुन तिरोहितानन्दांश प्रतिपद्यमान सच्चिदानन्दतामवगाहते। 'तत्त्वमसि श्वेतकेतो!' इति 'महावाक्यम्' एषा नयेनामुमेवार्थमनुगृह्णाति। यथा सुवर्णकटककुण्डलादीना सुवर्णादभेद तद्वद्ब्रह्मणो जीवस्याप्यभेद [शुद्धाद्वैतमार्तण्ड]।

जगत्

जगद्विषये च वाल्लभानाम् अविकृतपरिणामवाद एव अभ्युपगमः। कनककामधेनुकल्पवृक्षचिन्तामणिवत् सच्चिदानन्दात्मकं निर्गुणं ब्रह्मैव जगद्रूपेण परिणमति। यथा कुण्डलादिषु परिणतमपि सुवर्णं विकृतिभावं न प्रतिपद्यते, तद्वज्जगद्रूपेण परिणम्यमानमपि ब्रह्म न किञ्चिदपि परिणतिमुपारते। श्रीमद्भागवतस्य दशमस्कन्धेऽस्यैव निपुणं निरूपणं दृश्यमुपलभ्यते।

> "यथा सुवर्णं सुकृतं पुरस्तात् पश्चाच्च सर्वस्य हिरण्मयस्य।
> तदेव मध्ये व्यवहार्यमाणं नानापदेशैरहमस्य तद्वत्॥"

वाल्लभानां न जगत उत्पत्तिविनाशौ प्रयुताविर्भावतिरोभावौ। आविर्भावश्चैषाम् अनुभवविषयत्वयोग्यता तदविषयत्वं तिरोभावः [विद्वन्मण्डन पृ० ७]। वल्लभनये, जगत्संसारयोरपि भेदः। ईश्वरेच्छाविलासविशेषसमुद्भूतपदार्थो जगत्, किन्त्वविद्योपहितजीवद्वाराकल्पितममतारूपपदार्थश्च संसारः। अविद्यायाः स्वरूपाज्ञान-देहाध्यास-इन्द्रियाध्यास-अन्तःकरणाध्यासलक्षणानि पञ्चपर्वाणि। अविद्यासत्त्वे संसारः, सति ज्ञानोदये तद्विनाशः। जगतो ब्रह्मरूपत्वान्न कदापि विनाशापत्तिः। तत्तु नित्यमेवेति विवेकः।

पुष्टिमार्ग

आचार्याणामाचारमार्ग एव पुष्टिमार्ग उच्यते। पुष्टिशब्दश्चानुग्रहवचनः। 'पोषणं तदनुग्रहः'। मुक्तिम्प्रति प्रमुखकारणता चानुग्रहस्यैवेति [भा० २।१०] अस्त्वेव वल्लभसम्प्रदायोऽयं पुष्टिमार्ग इति व्यपदेशभाक्। वाल्लभा मन्यन्ते यदस्ति मर्यादामार्ग-पुष्टिमार्गयोः नितरां भेदः। अक्षरब्रह्मणो वाणीतो निःसृतत्वात् मर्यादामार्गोऽयं वैदिकः खलु। परं पुष्टिमार्गस्तु भगवतः पुरुषोत्तमस्य वपुषो निर्गतत्वात् सुतरां तद्विलक्षणः। मर्यादामार्गे ज्ञान-श्रवणादि-साधन-द्वारा सायुज्यमुपलभ्यते। परन्तु पुष्टिमार्गे सर्वात्मनात्मसमर्पणेन विप्रयोगरसात्मकप्रीतिसान्निध्येन साक्षात् आनन्दधाम्नो भगवतो ब्रह्मणोऽमृतत्व-प्राप्तिः। तथा च प्राह आचार्योऽपि अणुभाष्ये 'पुष्टिमार्गेऽङ्गीकृतस्य ज्ञानादि-नैरपेक्ष्यमर्यादायामङ्गीकृतस्य तु तदपेक्षितत्वं तु युक्तमेव" [अणुभाष्य ३।३।२९], 'पुष्टिमार्गोऽनुभवैकसाध्यः प्रमाणमार्गाद्विलक्षणः" इति [अणु० ४।४।९]।

भक्तिः—वल्लभसम्प्रदाये भक्तिरपि द्विविधा मर्यादाभक्तिः पुष्टिभक्तिश्च। एतयोरपि वैलक्षण्यमेवाङ्गीकृतम्। भगवच्चरणारविन्दभक्तिरेव मर्यादाभक्तिः। भगवतो मुखारविन्दभक्तिस्तु पुष्टिभक्तिः। मर्यादाभक्तिः फलं कामयते, पुष्टिभक्ति-

स्तु फल नतरामाकाङ्क्षते। मर्यादाभक्तिद्वारा सायुज्यमेव केवलम्, पर पुष्टिभक्तिद्वारा ब्रह्माभेदाववोध । अत दु खक्लेशादिसवलिताज्जगत उद्धाराय यदि कश्चित् श्रेयस्तरो मार्गस्तर्हि स पुष्टिमार्ग एवेति तेषा द्रढीयान् विश्वास । स एव मुमुक्षुभिः सर्वात्मना उपादेयत्वेनाङ्गीकार्य । श्रीमद्भगवद्वल्लभाचार्येण श्रीमद्भागवतस्याध्यात्मतत्त्वमाधारीकृत्यैव एव पुष्टिमार्ग प्रतिष्ठापित ।

प्रस्थानचतुष्टयी

उपनिषद्, गीता, ब्रह्मसूत्र, श्रीमद्भागवत (व्यासस्य समाधिभाषा) इति प्रस्थानचतुष्टयी एषामाधारभूता । अस्मिन् सम्प्रदाये भागवतस्य निरतिशया प्रतिष्ठा, अणुभाष्यमप्यतिशेते 'सुबोधिनी' व्याख्या । श्रीहरिरायस्य वचनमिद सुतरा घटतेतराम् —

"नाश्रितो वल्लभाधीशो न च दृष्टा सुबोधिनी।
नाराधि राधिकानाथो वृथा तज्जन्म भूतले ॥"

इति सर्वतन्त्रस्वतन्त्र पदवाक्यप्रमाणपारावारीण श्रीमदाचार्यपण्डित-
द्विजेन्द्रनाथशास्त्रिसिद्धान्तशिरोमणिभि विरचिते
संस्कृतसाहित्यविमर्शाख्ये ग्रन्थे
चतुर्थ परिच्छेद ।

पञ्चमः परिच्छेदः

नास्तिकदर्शनप्रकरणम्

१—चार्वाकदर्शनम् २—जैनदर्शनम् ३—बौद्धदर्शनम् ।

चार्वाकदर्शनम्

अथेदानीं नास्तिकदर्शनेति[1] संज्ञया प्रसिद्धानां चार्वाक-जैन-बौद्धदर्शनानां संस्कृतसाहित्ये सविशेषं सन्निविष्टानाम् आस्तिकदर्शनभिन्नानाम् विवेचनमप्यावश्यकमिति तेषामपि समासेन निरूपणमत्र प्रसङ्गसङ्गत्या वितन्यते ।

नास्तिकदर्शनेषु चार्वाकदर्शनस्य प्राचीनतया सर्वप्राथम्यम् । एषां मते शरीरस्यैवात्मत्वम् । शरीराद् भिन्नमात्मनोऽस्तित्वं न स्वीकुर्वन्ति । तेषाम् इदं दृश्यं जगदात्मलीलास्थलत्वेनाभिमतम् । परलोकास्तित्वेऽमी न श्रद्दधते । मरणमेव मुक्तिं मन्यन्ते । प्रत्यक्षवाद एव विश्वसन्ति ते । परोक्षमवहेलयन्ति । मानवजीवनस्य काममेव पुरुषार्थत्वेनाभ्युपगच्छन्ति नादृष्टधर्मादिकं किमप्यन्यत् । निसर्गत एव जगदुत्पद्यते विनश्यति च इत्याद्याश्चार्वाकराद्धान्ता अमी अतिप्राचीनकालत एव भारतेऽवलोक्यन्ते प्रस्फुरन्तः । उपनिषत्साहित्येऽपि प्रश्नरूपेण निरूपिता तादृशी विचारधारा दृश्यते यामालम्ब्यैव चार्वाकसिद्धान्ताः सञ्जाता स्युरिति सुतरां कल्पयितुं शक्यते । मरणानन्तरं, अयमात्माऽस्ति नवेति प्रश्नावसरे केचिदात्मनोऽस्तित्वं स्वीकुर्वन्ति केचिन्न, इति संशयः उपनिषत्सूपोद्धलितः । तथा च :—

"येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके ।"

[कठ० १।१।२०]

एवञ्च "न प्रेत्य संज्ञास्ति ।" [बृहदारण्यक ४।५।१३]

इत्यादिवचोभिर्गम्यते यच्चार्वाकात्प्राक्तनेऽपि काले तादृशी संशयात्मिका प्रवहति स्म काऽपि विचारधारा । एवमेव बौद्धग्रन्थेषु जैनग्रन्थेष्वपि च चार्वाकविचारबिन्दव उपलभ्यन्ते यत्र-तत्र प्रकीर्णाः । उच्छेदवादप्रतिपादका अजितकेशकम्बल्यसिद्धान्ता लोकायतसिद्धान्तैः सह संवदन्ति । अतः चार्वाकसिद्धान्ता इमे अतिप्राचीनकालतः

१—नास्तिकदर्शनमिति चैषामवैदिकदर्शनानां पारिभाषिकी संज्ञा । परलोके नास्ति मतिर्येषामिति तद्व्युत्पत्तिरूपनयमवष्टभ्येति विवेकः ।

दार्शनिकानः मस्तिष्कजात भूम्ना समुद्वेल्लयन्ति स्म । श्वोतकाले, अहर्निशं यज्ञयागादिचिन्ताक्रान्तमनस्कानां परोक्ष-परलोकसमर्पितबुद्धिवैभवानां तदानीन्तनानां याज्ञिकानां कठोरशासननिपीडितानां तार्किकपण्डितानां तादृशप्रकाण्डकर्मकाण्डशृङ्खलाबन्धनमुच्छेत्तुकामानां प्रतिक्रियारूपेणोदियायेदं चार्वाकदर्शनमिति बहव आशेरते ।

लोकायतमस्यापर नाम

इदमेव चार्वाकदर्शनं लोकायतदर्शननाम्नाऽपि प्रसिद्धम् । बुद्धिवाद एव एषां परम सिद्धान्त । वादेषु वैतण्डिकत्वमेवैते खल्वभिनन्दन्ति । स्वपक्षस्थापना तेभ्यो न रोचते । अत लोकायतिका वैतण्डिका इत्यपि व्यपदिश्यन्ते । उक्तञ्च —

"नहि लोकायते किञ्चित्कर्तव्यमुपदिश्यते ।
वैतण्डिककथैवासौ न पुन कश्चिदागम ।। [न्यायमञ्जरी]

लोकायतो हि नाम स्वभाववाद । स्वाभाविकपरिणामवादापरपर्य्यायोऽयमेव बार्हस्पत्य चार्वाकादिपदैरपि जेगीयते । लोकायतशास्त्रे प्रत्यक्षमेव प्रमाणम् । अर्थकामौ च पुरुषार्थौ । नास्ति परलोक । मृत्युरेवापवर्ग । एतदर्थप्रतिपादकानि बार्हस्पत्यसूत्राणि भास्करभाष्ये समुदाहृतानि । तथा च —

"अथ लोकायतम् । पृथिव्यप्तेजोवायुरिति तत्त्वानि । तत्समुदाये शरीरेन्द्रियविषयसंज्ञा । तेभ्यश्चैतन्य किण्वादिभ्यो मदशक्तिवद् विज्ञानम् ।" इति ।

चार्वाका इमे तर्कातिरिक्त न कस्यापि शास्त्रान्तरस्य प्रामाण्यमङ्गीकुर्वन्ति सिद्धान्तान्तराणि सर्वाणि खण्डयन्ति, मण्डयन्ति केवल बुद्धिवाद तर्कवाद वितण्डावाद वेति ।

चार्वाकसंज्ञाकरणे प्रतिपत्ति

केचन बृहस्पतिशिष्यचार्वाकद्वाराप्रचारितत्वादिद चार्वाकदर्शनमिति मन्यन्ते । अपरे 'चर्व भक्षणे' इति धातोर्निष्पन्नत्वात् भक्षणशील' चार्वाक' तत्सम्बन्धादृर्शनमपि चार्वाकपदेन प्रसिद्धि गतमिति उपपादयन्ति । "नयते चार्वो । लोकायते चार्वो बुद्धि, तत्सम्बन्धित्वादाचार्योऽपि चार्वाक स लोकायते शास्त्रे पदार्थान् नयते" इति काशिकावृत्ति [१।३।३६ सूत्र] । अपरे चारुवाक् पदस्या.पभ्रंश एव चार्वाकशब्द इत्यप्युद्घोषयन्ति । भवतु नाम यद्वा तद्वा । सम्प्रति तु सर्वे.पि नास्तिका परलोकेऽश्रद्दधानाश्चार्वाकपदेन परिभाष्यन्ते । चार्वाकदर्शनमिदं 'बार्हस्पत्य'दर्शननाऽम्नापि व्यवह्रियते ।

आद्यसस्थापको बृहस्पति

आचार्यो बृहस्पतिरस्य चार्वाकदर्शनस्य सस्थापकत्वेनोन्नीयते । बृहस्पतिरचितसूत्राणामुल्लेख प्राचीनेषु दर्शनग्रन्थेषु समुपलभ्यते । 'एक आत्मन शरीरेऽभावात्'[1] [ब्र० सू० ३।३।५३] इति सूत्रे, भास्करभाष्ये श्रीमच्छङ्कराचार्यभाष्येऽपि च । इमानि निम्नाङ्कितानि सूत्राणि नीलकण्ठी-श्रीधरी-मधुसूदनीटीकासु अद्वैतब्रह्मसिद्धौ च उद्धरणरूपेणावलोक्यन्ते ।

(१) पृथिव्यप्तेजोवायुरिति तत्त्वानि । (२) तत्समुदाये शरीरेन्द्रियविषयसज्ञा । (३) तेभ्यश्चैतन्यम् । (४) किण्वादिभ्यो मदशक्तिवद् विज्ञानम्, (५) मदशक्तिवद् विज्ञानम् । (६) चैतन्यविशिष्टः काय पुरुष । (७) काम एवैक पुरुषार्थ । (८) मरणमेव अपवर्ग । इमानि बार्हस्पत्यसूत्राणि बृहस्पतेरैतिहासिकत्व प्रख्यापयन्ति ।

असशयमेव बृहस्पतिराचार्य महामेधावी सर्वशास्त्रेष्वप्रतिहतगतिश्चासीत् । न केवल, महान् तार्किक एव अपितु महान् राजनीतिज्ञोऽपि । महाकविना भासमहाभागेन अस्यार्थशास्त्रस्योल्लेख प्रतिमानाटके कृत । एव कौटिल्येनाऽपि स्वकीयेऽर्थशास्त्रे बृहस्पतेर्निर्देश कृत । बार्हस्पत्याना नये अर्थशास्त्र राजनीतिशास्त्रञ्चेति शास्त्रद्वयमेव ऐहिकसुखसाधनाय मुख्यत्वेन निर्दिष्टम् । 'वार्त्ता दण्डनीतिश्चेति बार्हस्पत्या ।' वार्त्ता अर्थशास्त्र दण्डनीतिश्च राजनीति । चार्वाकमतसस्थापको बृहस्पति, अर्थशास्त्रप्रणेता च बृहस्पतिरेक एव इति सशयास्पद केषाञ्चिन्मते । किन्तु तत्त्वप्रतिपादनसरणिस्तु एकत्वमेवानयो पुष्णाति ।

पदार्थमीमासा

चार्वाकाना नये प्रत्यक्षमेव केवल प्रमाणत्वेनानुगृहीतम् । प्रमाणान्तराणि ते न मन्यन्ते । इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्न ज्ञान हि तेषा प्रत्यक्षम् । चक्षुरिन्द्रियद्वारा गृहीत ज्ञान चाक्षुषम् । रसनयोत्पन्न रासनिकम् । श्रवणेन्द्रिये-

---

१ अत्रैके देहमात्रात्मदर्शिनो लोकायतिका देहव्यतिरिक्तस्यात्मनोऽभाव मन्यमाना समस्तव्यस्तेषु बाह्येषु पृथिव्यादिषु अदृष्टमपि चैतन्य शरीराकारपरिणतेषु भूतेषु स्यादिति सम्भावयन्तस्तेभ्यश्चैतन्य मदशक्तिवद्विज्ञान चैतन्यविशिष्ट काय पुरुष इति चाहु । न स्वर्गगमनायापवर्गगमनाय वा समर्थो देहव्यतिरिक्त आत्मास्ति यत्कृत चैतन्य देहे स्यात् । देह एव तु चेतनश्चात्मा चेति प्रतिजानते । [शाङ्करभाष्यम्]

णाधिगतं श्रावणम्। घ्राणेन्द्रियोत्थं घ्राणिकं, त्वगिन्द्रियेणोत्पन्नं त्वाचं ज्ञानम्। नैतदतिरिक्तं ज्ञानान्तरमेभिः स्वीक्रियते। अदृष्टाऽनास्वादिताऽश्रुताऽनाघ्राताऽस्पृष्ट-पदार्थेषु नैषामास्था। अनुमानस्य प्रमाणत्वमेव ते नाद्रियन्ते। लोकव्यवहारं प्रति न निश्चयस्य कारणता, अपितु सम्भावनायाः। दूरतः दधिसम्भृतपात्रमवलोक्य बालस्तदादातुं प्रवर्तते। न तु निश्चयात्मकत्वेन दध्येवैतदिति मत्वा। ततः प्रवृत्ति-मात्रस्य सम्भावनाजन्यत्वात् अनुभूतेरावश्यकत्वं कुतः। अनुमानं हि खलु व्याप्तिमाश्रित्यैव प्रमाणकोटिमारोहति। व्याप्तिरेव तु नाश्नुते सामञ्जस्यम्। कुत उच्यते। व्याप्तिर्हि नाम साहचर्यनियमः। स न सार्वत्रिकः। न सार्वभौमिक-त्वेन प्रत्यक्षविषयीभवति। यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्र वह्निरिति व्याप्तिरेव तावन्न घटते। इत्येकदेशितया वर्तमानकालिकं प्रत्यक्षमवगाहते न सार्वकालिकम्। अतः हेयपक्षे निक्षेपणीयत्वाद् अनुमितिरपि निराधारा न तार्किकाणामादरमर्हति।

अत एवैषां प्रत्यक्षमेव प्रमाणम् बुद्धिगम्यं न प्रमाणान्तरम्। यद्युच्येत व्याप्तिः, विशेषे माभूत् सामान्ये तु सा भवत्येवेति। तदपि न 'यो यो मनुष्यः स स मरणशील' इति व्याप्तिः एतत्साहचर्यावलम्बिनी, मनुष्यत्वं मरणशीलत्वञ्च साहचर्यविषयीभूतं तत्तद्धर्मवतां समस्तपदार्थानां ज्ञानं स्वयमेव समुदेति एव, पुनः मनुष्यत्वं मरणशीलत्वञ्चेति साहचर्यमालम्ब्य देवदत्तस्य, मनुष्यत्वहेतोः मरणधर्मत्वानुमतेरावश्यकत्वं कुतः? तादृशानुमतेर्व्याप्तिवाक्यादेव गतार्थत्वात् सिद्धसाधनदोषापत्तेश्च। उक्तञ्च —

'विशेषेऽनुगमाभावः सामान्ये सिद्धसाध्यता।
अनुमानभङ्गपङ्केऽस्मिन् निमग्ना वादिदन्तिनः॥' इति।

अतः अनुमानं नार्हति बुद्धिमतामादरमिति तेषां द्रढीयसी धारणा।

स्वभाववादः

यदि नाम अनुमानवादिनः वह्निधूमयोः कार्यकारणभावमाश्रित्य तयोः साहचर्यं व्याप्य मन्येरन् तदापि न चार्वाकाः व्याप्तिमङ्गीकर्तुमुद्यताः। यतः निसर्गसिद्धत्वाज्जगतो वैलक्षण्यस्य न तत् कार्यकारणभावमपेक्षते। सुखिन-मवलोक्य धर्मस्य कल्पना, दुःखिनं दृष्ट्वा चाधर्मस्येति न बुद्धिसङ्गतम्। सुखं दुःखं वा न धर्माधर्मजन्यमपितु निसर्गोत्थम्। सुखं दुःखञ्च स्वभावत एव प्रवर्तेते निवर्तेते चापि स्वभावत एव, नैतत्कारणजातमन्विष्यति। वह्नौ दाह-कत्वं जले च शैत्यं निसर्गसिद्धम्। जगति यत्किमपि दृश्यते तत्सर्वमेव स्वाभाविकम्, न किञ्चित्कारणकलापसमुत्थम्। उक्तञ्च —

'शिखिनं चित्रयेत् को वा कोकिलांश्च प्रकूजयेत् ।
स्वभावव्यतिरेकेण विद्यते नात्र कारणम् ॥ [स० सि० स० २।५]

तदेतदखिलं दृश्यं जगत्स्वभावत एव प्रवर्त्तते, निवर्त्तते चापि स्वभावत एवेति । उक्तञ्च :—

"अपरे लोकायतिकाः स्वभावं जगतः कारणमाहुः । स्वभावादेव जगद् विचित्रमुत्पद्यते, स्वभावतो विलयं याति ।" इति । [भट्टोत्पल-बृहत्संहिता १।७]

शब्दादिप्रमाणासिद्धिः

चार्वाकाः शब्दप्रमाणमपि नाङ्गीकुर्वन्ति । कस्यचिदाप्तपुरुषस्य शब्दाद्योऽवबोधो जायते स प्रत्यक्षविषयीभूतत्वात् प्रत्यक्षेणैव सिद्धः । तदर्थमतिरिक्तप्रमाणकल्पनागौरवं को नाम सहेत । अपि च आप्तपुरुषस्य शब्दस्य प्रामाणिकत्वेन तत्राऽऽस्थास्थिरीकरणं अनुमानान्नातिरिच्यते । अनुमानेन तु प्रागेव निरस्तेन आकाशपुष्पायितम् । आप्तोपदेशा अपि प्रत्यक्षदृष्टविषयकाः श्रद्धामामन्त्रयन्ते, नादृष्टपरलोकादिविषयाः । अत एव लोकायतिकानां, वेदस्यापि, परस्परविरोधात्, निरर्थकशब्दप्रयोगात् परोक्षार्थप्रतिपादकत्वाच्च न प्रामाण्यम् । वेदविहितयज्ञयागादिषु च पशुवधविधानात्, तदामिषादिभक्षणाच्च प्रमाणपदवीं नाधिरोहति वेदोऽपीति तेषां डिण्डिमः । उक्तञ्च :—

त्रयो वेदस्य कर्त्तारो भाण्डधूर्त्तनिशाचराः ।
जर्भरी[१] तुर्फरीत्यादि पण्डितानां वचः स्मृतम् ॥ [स० द० स० पृ० ४]

एवं तैः सर्वोऽपि श्रौतविषयः कर्मकलापश्च निराकृताः । तेषां नये प्रत्यक्षस्यैकस्य प्रामाण्याङ्गीकारबलादखिलानि प्रमाणान्तराणि अपास्तानि विभाव्यन्ते इति ।

जगत्

पृथिव्यप्तेजोवायुरिति तत्त्वचतुष्टयं तेषामभिमतम् । आकाशस्य शून्यत्वात् सद्भावं सत्तात्मकतां ते नेरीकुर्वन्ति । पृथिव्यादिभूतचतुष्टयमेव आण्विकीमवस्थां गतं जगतो मूलकारणत्वेनोन्नीयते तैः । परमेतद् भूतचतुष्टयोत्पत्ति-

---

१. सृण्येव जर्भरी तुर्फरीतू नैतोशेव तुर्फरी पर्फरीका ।
उदन्यजेव जेमना मदेरू ता मे जराय्वजरं मरायु ॥
[ऋग् १०।१०६।६]

विषये ते सर्वथा याथयमतमेव धारणीकुर्वन्ति। भावस्मिक एव एष भूतनिचयः आवस्मिकी च तस्माज्जगदुत्पत्तिरिति तेषामभ्युगम ।

जीव

जीवश्च न तेषां नये शरीरतो व्यतिरिच्यते । जडे शरीरे कुत श्चैतन्योत्पाद इति चेदुच्यते। चैतन्यादयो हि शरीरधर्मा शरीरे सति तेषा सद्भावात्तस्मिन्नसति चासद्भावात् । यथा ज्वलनस्य दाहप्रकाशौ। न च पृथिव्यादिषु भूतेषु प्रत्येकमनुपलभ्यमानाश्चैतन्यादय कथ शरीरस्य धर्मा उपपद्येरन्निति शङ्कयम्। अनुद्भूतत्वेन सतानुपलम्भात्। पृथिव्यादिषु चैतन्यादय सन्तोऽप्यनुद्भूतत्वेन नोपलभ्यन्ते। सति शरीरसङ्घाते तेषा समुद्भवसम्भवात्। यथा किण्वादय समस्ता व्यस्ता मदकारिण सन्तोऽपि, मदशक्तेरनुद्भवान्न मदयन्ति, तदुद्भवात् मदयन्ति, तथैव समस्तानि व्यस्तानि च भूतानि चेतनानि सन्त्यपि चैतन्यशक्तेरनुद्भवान्न चैतन्यप्रसवाय प्रकल्पन्ते। सति तदुद्भवे च चैतन्यमनुगृह्णन्ति। तस्मात् शरीराश्रयत्व चैतन्यस्य न जातु तद्व्यतिरिक्तकिञ्चिदन्याश्रयत्वम्। तस्मात् शरीरात्मनोरभेद एव वेदितव्य । एष एव चार्वाकाणा भूतचैतन्यवाद। श्यामोऽह गौरोऽह स्थूलोऽह कृशोऽहमित्यादिप्रत्यया अपि शरीरगोचरा एव प्रत्यक्षा। न तद्व्यतिरिक्तात्मगोचरा इति शरीरमेव जीव, जीवश्च शरीरम् । तेषा नये जीवशरीरयोर्व्यतिरेको नास्त्येव खलु । यद्यप्यात्मतत्वविषये मतानि भिद्यन्ते चार्वाकेषु केचन इन्द्रियाण्येवात्मा, अपरे प्राण एवात्मा, अन्ये मन एवात्मेति मन्यन्ते, तथाप्येव परस्परभिन्नमतयोऽपि ते आत्मन शरीराव्यतिरिक्तत्वे मतिभेदनाभिवाञ्छन्ति ।

ईश्वर

चार्वाकाणा मते ईश्वरस्य क्वापि सत्ता नास्ति। ईश्वरवादिन ईश्वरसत्तामनुमानप्रमाणेनोपपादयन्ति । ईश्वरोऽनुमानगम्यो न प्रत्यक्षगोचर, शब्दप्रमाणनिर्देश्यश्च ।

परन्तु चार्वाकाणा केवल प्रत्यक्षमेव प्रमाणम् । प्रत्यक्षवर्जं सर्वाण्यपि प्रमाणान्तराणि उच्छिन्नमूलानीति तदितरसाधितस्येश्वरस्य सत्तायां कथमिव ते विश्वसेयु । अत एव ईश्वरस्य परोक्षविषयत्वान्न किमपि स्थान चार्वाकदर्शने। स्वर्गापवर्गपरलोकाद्यदृष्टकल्पितपदार्थेषु न ते बुद्धिसाक्षात्यमवलोकयन्ति । यदा

---

१ जडभूतविकारेषु चैतन्य यत्तु दृश्यते ।
ताम्बूलपूगचूर्णानां योगराग इवोत्थितम् ।। [स० सि० स० २।७]

मोक्ष एव तेषां शरीरलयः। सर्वं सुखदुःखादिकञ्च शरीरपर्यवसायि। पुरुषार्थौ द्वावर्थकामौ। धर्ममोक्षौ हि भ्रान्तिविलसितौ। निर्बुद्धिजनकल्पितत्वाद्धेयौ। यावज्जीवञ्च मनुष्येण सुखं जीवितव्यं, ऋणं कृत्वाऽपि घृतं पेयम्। भस्मीभूतस्य देहस्य प्रत्यागमनाशा तु दुराशामात्रमेव। इदमेव मनुष्यजीवनस्य चरममुद्देश्यम्।

'यावज्जीवे सुखं जीवेद् ऋणं कृत्वा घृतं पिबेत्।
भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः ॥ इति।

समुपहसन्ति च ते परलोके श्रद्धानान्–यद् दुःखभयाद् दुःखसंभिन्नस्य सुखस्य परित्यागः। अहो कीदृशोऽयं मतिविभ्रमाभिनिवेशोऽनभिज्ञानात्। भिक्षुकाः सन्तीति किं स्थाल्यो नाधिश्रीयन्ते। मृगाः सन्तीति किं शाल्यो वा नोप्यन्ते? अरे वराकाः स्वर्गापवर्गौ तु इहैव जगति स्तः। किं वृथा परलोककथाविजृम्भणेन। उक्तञ्चाभियुक्तैः —

'त्याज्यं सुखं विषयसङ्गमजन्म पुंसाम्,
दुःखोपसृष्टमिति मूर्खविचारणैषा।
व्रीहीन् जिहासति सितोत्तमतण्डुलाढ्यान्
को नाम भोस्तुषकणोपहितान् हितार्थी ॥ [स० द० स० पृ० ४]

समाजव्यवस्था

नैतावता चार्वाकाणां जीवनव्यवस्थौच्छृङ्खल्यमनुमेयम्। लोकसुखोपलब्ध्यर्थं समाजव्यवस्थया सर्वाङ्गपूर्णया भवितव्यमिति तेषामभिमतम्। अत आचार्यबृहस्पतिमहाभागैरर्थशास्त्रं विरचितम्। यत्र मनुष्यैः संयतजीवनैर्भवितव्यम्। नियमाश्च निर्दिष्टाः। निग्रहानुग्रहकर्त्ता राजा एव ईश्वरत्वेनाङ्गीकृतः। अतोऽमी चार्वाकाः उच्छृङ्खलजीवनस्य पक्षपातिनो नासन्। नियमितमेव जीवनन्ते प्रशंसन्ति स्म। भौतिकवादमभिनन्दन्तोऽपि विशृङ्खलजीवनं निन्दन्ति। इदं प्रत्यक्षं जगदेव, सत्यं, शिवं, सुन्दरं यथा भवेत् तथाऽऽचरणीयम् जनैरिति तेषामुपदेशः। अदृष्टे परलोके आस्था न कृत्या इत्यादेशः। अर्थकामौ सुखसमृद्ध्यर्थं सम्पादनीयौ इति तेषां निर्देशः परलोके बुद्धिमन्तो न विश्वसन्ति इति दिक्।

ग्रन्थाः

यद्यपि चार्वाकग्रन्था विलुप्तप्रायाः। चार्वाकदर्शनम्प्रति, लोकाः श्रद्धाना नासन्। आस्तिकदर्शनकारैरस्य बलवत्तरं खण्डनं कृतम्। वैदिककर्मकाण्डनिष्ठैरपि चार्वाकसिद्धान्तानां प्रखरतरं निराकरणं विहितम्। 'नास्तिको

वेदनिन्दकः' इति उक्तिरपि विशेषतः चार्वाकान् लक्ष्यीकृत्यैव प्रवृत्तेति प्रतीयते। वैदिकपण्डितमण्डलेनैव जनसाधारणेनापि अवहेल्यमाना ग्रन्था अपि शनैः शनैः सर्वघस्मरेण कालेन कवलीकृताः प्रतीयन्ते। भगवत्पतञ्जलिपादानां कालं यावत् भागुरीनामकाष्टीकाग्रन्था उपलभ्यन्ते स्म। महाभाष्ये (३।३।५३-५४) सूत्रे 'वर्णिका भागुरी लोकायतस्य।' वर्णिका व्याख्यात्री, भागुरी टीकाविशेषः इति कय्यटेनोपन्यस्तम्। भट्टजयराशिविरचिते तत्त्वोपप्लवनाम्नि ग्रन्थे, चार्वाकीयसिद्धान्तानां तर्कबहुलं यौक्तिकं विवरणं कृतमयलोक्यते। ग्रन्थोऽयम् दशमशताब्दीं निकषा क्वचिन्निर्मित इति कालविदां निर्णयः। सामान्यः परिचयस्तु चार्वाकीयराद्धान्तानां यत्र-तत्र सर्वदर्शन-संग्रहग्रन्थेषु न्यायवैशेषिकवेदान्तादिदर्शनेषु प्रायेण पूर्वपक्षरूपेण संस्मृतो दृश्यते। न्यायमञ्जरी, प्रमेयसंग्रहः, सर्वमतसंग्रहः, षड्दर्शनसमुच्चय अस्य गुणरत्नकृता टीका, सर्वदर्शनसंग्रहः, कमलशीलकृततत्त्वसंग्रहस्य पञ्जिका इत्याद्याः ग्रन्थाः। एतेषु, नैषधकाव्यस्य सप्तदशे सर्गे, प्रबोधचन्द्रोदयनाटकस्य द्वितीयाङ्के च, चार्वाकसिद्धान्तानामुल्लेखः समुपलभ्यते। तत्रापि सर्वदर्शनसंग्रहस्य प्रारम्भिकाध्याये चार्वाकवर्णनं किञ्चिद्विशदेन कृतम्। एतस्मात्रमेव सम्प्रत्युपलभ्यमानं साहित्यं चार्वाकदर्शनस्य। विशेषस्तु तत्रतत्रैवानसन्धेयम्। इति संक्षेपः।

अथ जैनदर्शनम्

जैनदर्शनस्य प्रादुर्भावः

जैनदर्शनस्य प्रादुर्भावः बौद्धदर्शनात्पूर्वतन । जैनधर्मस्य खल्वतिप्राचीनं नामधेयन्तु 'निगण्ठ' इति निर्ग्रन्थशब्दस्य पालीभाषाया रूपान्तरितोऽपभ्रंशः प्रतीयते भववन्धस्य ग्रन्थिनिर्गतत्वात् निर्ग्रन्थ इति व्यपदिश्यते, महावीरस्य चोपाधित्वेनोन्नीयते । तत्र रागद्वेषविजयिनः सर्वज्ञास्त्रैलोक्यपूजिता यथास्थितार्थवादिनः सिद्धपुरुषा 'अर्हत्' पदेन संज्ञायन्ते¹ । तत्प्रचारितत्वाद्दर्शनमप्येतदार्हतमुच्यते । जैनधर्मस्यान्तिमतीर्थङ्करस्य वर्द्धमानाधिपस्य रागद्वेषादिरिपूणां विजयात् 'जिन' इत्युपाधिः । जिनेन प्रचारितत्वादिद जैनदर्शनमुच्यते । जैनसिद्धान्तप्रचारकास्तीर्थङ्करा उच्यन्ते । तीर्थङ्करेष्वाद्यः खलु 'ऋषभदेव' । पार्श्वनाथमहावीरौ चान्तिमौ । तदितरद्वेकविंशतितीर्थङ्कराणां यथार्थवर्णनं नोपलभ्यते पूर्णतया । सर्वङ्कषकालचक्रवशाद्विलुप्तप्रायं जैनधर्मं तत्रभवान् ऋषभदेव एव पुनरुज्जीवयामास ।

पार्श्वनाथ—एष किल काशीनृपतेः अश्वसेनस्यात्मज । महाराज्ञी वामादेवी चास्य जननी । अस्य जन्मनः पूर्वमस्य जनन्या स्वपार्श्वे कृष्णसर्पो विसर्पन्नवलोकितः । अत एवासौ पार्श्वनाथनाम्ना तया अलङ्कृत । त्रिंशद्वर्षपर्यन्तमसौ गार्हस्थ्यधर्ममनुपालयन् वैराग्यसम्पन्न सकलान् भोगविलासान् विपुलवैभवसमुद्भवान् परित्यज्य भिक्षुजीवन स्वीचकार । सप्ततिवर्षपर्यन्तञ्च जैनधर्मप्रचारं कुर्वन्नन्ते समेतशिखरे निर्वाणं प्राप्तवान् । अत्रभवान् पार्श्वनाथः पञ्चमहाव्रतेषु चतुर एवाहिंसासत्यास्तेयापरिग्रहान् बलवदुपदिदेश । तत्रभवान् महावीरस्तु ब्रह्मचर्यमपि परमावश्यकत्वेन निर्दिदेशेति । पार्श्वनाथ वस्त्रपरिधानपक्षपाती, महावीरस्तु नग्नत्वमेव तपश्चर्यायै अपरिहार्यं मेने । दिगम्बरश्वेताम्बरप्रभेदस्यैतदेव प्रमुखकारणत्वेनोन्नीयते ।

जैनधर्मस्यान्तिमस्तीर्थङ्करो वर्धमानाभिधानः पार्श्वनाथस्य सार्द्धशतद्वयान्ते वैशालीग्रामे जन्मपरिग्रहञ्चकार ।

जैनसाहित्यम्

जैनसाहित्यं हि अतीव विशदं वर्त्तते । आचारग्रन्थापेक्षया प्रमाणग्रन्थानां बाहुल्यम् । एते च दर्शनग्रन्थाः, आगमकाल, आरम्भकाल, मध्ययुग,

---

१. सर्वज्ञो जितरागादिदोषस्त्रैलोक्यपूजित. ।
यथास्थितार्थवादी च देवोऽर्हन् परमेश्वर ॥ [स० द० स० पृ० ६]

अवान्तरयुगभेदाच्चतुर्षु कालविभागेषु विभक्ता । तत्र आगमग्रन्थानां रचनाकाले भूयान् मतभेदः । दिगम्बरा व्यवतिष्ठन्ते यत् मूलभूता आगमग्रन्था विलुप्ता । अद्यतनोपलब्धा ये केचन ते श्वेताम्बरैरेव संरक्षिता विभाव्यन्ते । यद्यपि आद्यरचनायाः कालस्तु संदिग्धः तथापि तेषामन्तिमसंशोधनं षष्ठशतके वल्लभीसमितेः आचार्यदेवर्धिगणिमहाभागैः कृतमिति कालविदामाघोषः । ततः भद्रबाहुर्यदा कर्नाटके गतः तदा स्थूलभद्राध्यक्षतायां पाटलिपुत्रे कतिपयैः जैनमुनिभिः जैनागमानां स्थिरीकरणं कृतम् । परं दिगम्बराचार्याणां सम्प्रदायः एषु न श्रद्धत्ते । तेषां नये सर्वे एव आगमग्रन्था विलुप्तप्राया एव ।

आरम्भकाल —वस्तुतः जैनदर्शनोपक्रमः प्रथमशताब्द्यामेव लब्धावसरः । अस्मिन् काले उमास्वाति-कुन्दकुन्दाचार्य-सामन्तभद्रनामकैः त्रिभिः प्रकाण्डपण्डितैः सुदृढः शिलाधारः आरोपितः जैनदर्शनस्य । दिगम्बराचार्यैः एष उमास्वातिरेव उमास्वामीति नाम्नाऽपि व्यवह्रियन्ते । इमे महानुभावाः मगधदेशनिवासिनो विक्रमसंवदारम्भकाले कुसुमपुरे स्वप्रख्याततमं 'तत्त्वार्थसूत्र'नामग्रन्थं 'तत्त्वार्थाधिगमा'-परनामधेयं विरचयामासुः । ग्रन्थोऽयं जैनदर्शने प्रतिष्ठायां पराकाष्ठामवगाहते । अस्योपरि विविधैः जैनसिद्धान्तविशेषज्ञैः पण्डितपुरन्दरैः विविधानि भाष्याणि, वृत्तयष्टीकाश्च समुट्टङ्किताः । पूज्यपरमश्रद्धेयस्य देवनन्दिमहाभागस्य 'सर्वार्थसिद्धि', दिगम्बराचार्याभिसम्मतस्य समन्तभद्रस्य सिद्धसेनदिवाकरस्य च गन्धहस्तीभाष्य, भट्टाकलङ्कस्य 'राजवार्तिक', विद्यानन्दीमहोदयस्य 'श्लोकवार्तिक'-मित्येवमादीनि अनेकानि प्रधानानि भाष्याणि वृत्तयश्च समुल्लसन्ति । तत्र कुन्दकुन्दाचार्यः द्रविडदेशालङ्कारभूतः सुविख्यातः दिगम्बरजैनाचार्यः । यद्यपि अस्य स्थितिकालविषये महान्भेदः तथापि ऐतिह्यविदः विक्रमप्रथमशताब्द्यामेवास्य विद्यमानतां निर्दिशन्ति । एवम् उमास्वातिसमसामयिक एव एष प्रतीयते । जैनदर्शनस्य श्रमी प्रकाण्ड आचार्यः । अस्य द्राविडं नाम कोण्डकुण्डाचार्यः । कुन्दकुन्द इति नामधेयं तु संस्कृतरूपान्तरम् । एभिः जैनसिद्धान्तप्रतिपादकाः बहवो ग्रन्था विरचिताः । तेषु चतुरशीति ग्रन्थास्तु केवलं प्राकृतभाषामवलम्बमाना एव । तदतिरिक्ताः अस्य चत्वारो ग्रन्थास्तु जैनागमस्य सर्वस्वभूता —नियमसार, पञ्चास्तिकायसार, समयसार प्रवचनसार इतिनामधेयाः । तत्रापि अन्तिमाः त्रयो ग्रन्थास्तु नाटकत्रयीति संज्ञया प्रसिद्धाः । यथाहि ब्राह्मणदर्शने, उपनिषद् ब्रह्मसूत्र गीता च प्रस्थानत्रयीति नाम्ना प्रसिद्धयन्ति तथैव जैनदर्शने, उक्तनाटकत्रयीति नाम्ना प्रख्याति गता सर्वेषां आदरास्पदमधिरोहति ।

समन्तभद्र —अयमपरो जैनधर्मस्य सर्वमान्य आचार्यः । अस्य स्थितिकालं तृतीयचतुर्थशतकयोरन्तराले निर्दिशन्ति । देवनन्दीविरचितेषु ग्रन्थेषु समन्तभद्रस्य

उल्लेख उपलभ्यते। जैनेन्द्रव्याकरणेऽपि "चतुष्टय समन्तभद्रस्य" (५।४।१६८) इति सूत्रे अस्य नामस्मरण कृत दृश्यते। देवनन्दिना उमास्वातिविरचिते तत्त्वार्थसूत्रे लिखितायां सर्वार्थसिद्धिटीकायां समन्तभद्रसिद्धान्ताना प्रचुरप्रभाव प्रतीयते। एव सति अस्य समय पूज्यपाददेवनन्दिसमयात्प्राचीन इति पक्ष समीचीन। दिङ्नागादप्यसौ प्राचीन। अस्य ग्रन्था (१) देवागमस्तोत्रापरनामधेय चतुर्दशोत्तरशतकारिकासवलित 'आप्तमीमांसे'त्याख्य, प्रथमो ग्रन्थ। अकलङ्कभट्टरचिता 'अष्टशती', विद्यानन्दलिखिता 'अष्टसाहस्री' अस्य सुप्रसिद्धे टीके, (२) चतुःषष्टिपद्यनिबद्धो युक्त्यनुशासनम् द्वितीयो ग्रन्थ। (३) स्वयम्भूस्तोत्र, (४) जिनस्तुतिशतकम्, (५) रत्नकरण्डश्रावकाचार, (६) जीवसिद्धि, (७) तत्त्वानुसन्धानम्, (८) गन्धहस्तिभाष्यञ्च।

मध्ययुगीना आचार्या

षष्ठशताब्दीत आरभ्य नवमशताब्दीपर्यन्त मध्ययुगत्वेन गण्यते। युगमेत स्वर्णयुग आभाषन्ते विद्वास। अस्मिन्नेव वैदुषीसम्भृतानामनेकग्रन्थरत्नाना रचना सञ्जाता। अस्य कालस्यारम्भो गुप्तकालान्तःपाती। एतत्कालभवाना प्रसिद्धाचार्याणा सक्षेपतो वर्णनमत्र समभ्युपपन्नम्।

सिद्धसेनदिवाकर —पञ्चमशताब्दीसम्भवो महापण्डित। उज्जैनाधिपतिना वैक्रमविक्रमादित्येन सहाऽस्य घनिष्ठा मैत्री। 'वृद्धवादी'नामा प्रखरो विद्वान् किलास्य गुरुवर। अस्य प्रसिद्धा ग्रन्था 'न्यायावतार', 'सन्मतितर्क', 'तत्त्वार्थटीका', कल्याणमन्दिरस्तोत्रञ्चेति चत्वार। वस्तुतोऽस्य न्यायावताराख्यसन्दर्भो जैनन्यायस्यादिमो जन्मप्रदाता इति कथ्यते। 'सन्मतितर्क'श्च नितान्त प्रमेयबहुलो ग्रन्थ।

हरिभद्र (वैक्रमेऽष्टमशतके)—अनेन जैनदर्शनमुद्दिश्य बहवो ग्रन्था विरचिता। तेषु षड्दर्शनसमुच्चय, अनेकान्तजयपताका चास्यात्यन्तप्रसिद्धौ ग्रन्थौ।

अकलङ्कभट्ट (अष्टमे शतके)—अष्टमशताब्द्या उत्तरेऽसावुत्पन्न। अनेन तत्त्वार्थसूत्रेऽतीव महत्त्वपूर्ण 'राजवार्तिक' लिखित। आप्तमीमांसायाश्च व्याख्यारूपेण 'अष्टशती' विरचिता। इदानीमेवास्य ग्रन्थत्रयस्य, लघीयस्त्रय-न्यायविनिश्चय प्रमाणसग्रहाभिधस्य प्रकाशन सवृत्तम्। इमे हि ग्रन्था जैन न्यायविषयका।

विद्यानन्द —नवमशतकलब्धजन्मा, महान् भाष्यकार। अनेन अष्टशती-अष्टसाहस्री-तत्त्वार्थसूत्रेषु श्लोकवार्त्तिको विलिखित मीमांसामूर्द्धन्यस्य कुमारिलभट्टस्य सरणिमवलम्ब्य। असौ महतीं प्रतिष्ठा प्राप्तवान्।

अन्ये चापि प्रसिद्धा बहवो विद्वांसो जैनदर्शनग्रन्थप्रणेतारोऽभूवन् जैनधर्मसिद्धान्तप्रचारकाश्च यतयो मुनयो विद्वांसश्च। तेषु वादिराजसूरि:, अवान्तरयुगभवाश्च देवसूरि, हेमचन्द्र, मल्लिषेणसूरि, गुणरत्नमहाभाग, यशोविजय प्रभृतय निरतिशयमानार्हा विभाव्यन्ते।

जीव —जैनदर्शने, जीवस्य चैतन्यमस्त्व, निसर्गत एवानन्तज्ञानविशिष्टत्व स्वीकृतम्। प्राक्तनकर्मावरणपिहितत्वेन जीव समावृतशुद्धरूपोऽवभासते, किन्तु सम्यक्चरित्रालम्बनेन स पुन स्वशुद्धज्ञानस्वरूपता विन्दति कैवल्य सर्वज्ञताञ्च भूय सुतरामवगाहते, इति तेषा सार्वभौम सिद्धान्त।

ज्ञानस्य द्वैविध्य प्रत्यक्ष परोक्ष तयोर्भेदश्च—ज्ञानञ्चेद द्विविधम्। प्रत्यक्ष परोक्षञ्चेति। प्रत्यक्षपरोक्षयो स्वरूप दर्शनान्तरेभ्य सर्वथा विलक्षणम्। एतामात्मसापेक्षज्ञानमेव प्रत्यक्षम्। आत्मेतरेन्द्रियादिसापेक्ष ज्ञानञ्च परोक्षम्। यस्मिन् ज्ञाने केवल स्वतन्त्र आत्मैव कारणीभूत। इन्द्रियान्तरसान्निध्य नापेक्षते, तदेव ज्ञान प्रत्यक्षत्वेनोन्नीयते। यस्मिञ्ज्ञाने तु इन्द्रियसान्निध्यमपेक्ष्यते तत्परोक्षमिति विवेक। तच्च परोक्ष ज्ञान द्विविधम्—मति श्रुतिश्चेति।[1] द्वयमपीद इन्द्रियसान्निध्यमन्तरा न सम्भवितुमीष्टे। पुनश्च तत्परोक्ष प्रकारविधया त्रिविधम्—अवधि, मन पर्याय, केवलञ्चेति। तत्र दूरस्थितानां व्यवहितपदार्थानां ज्ञानमवधिज्ञान मुच्यते। जीवस्य यदा सात्त्विकसाधनद्वारा आवरणीयकर्मणामांशिक क्षय उपक्रमते तदा यज्ज्ञानमात्मनि समुत्पद्यते तदवधिज्ञानपदेन व्यपदिश्यते इति भाव। यत् ज्ञान जन्मसमकालावच्छेदेन जन्यते तद्भवप्रत्ययपदेन, यच्च पुन व्रतनियमादितपश्चर्यामपेक्षते तद्गुणप्रत्यय इति सञ्ज्ञया समाख्यायते। यदा च जीवस्य ईर्ष्याद्वेषादिपरकीयमन प्रवृत्तिबाधककर्मनिचय क्षिणोति, परमनोगतज्ञानयोग्यता च सम्पादिता भवति तदा स मन पर्यायप्रज्ञावानित्युच्यते। क्षीणेषु च समस्तकर्मावरणेषु जीव विशुद्धस्वरूपतामधिगच्छति। तदा स सर्वज्ञतादिधर्मोदयमासादयन केवलज्ञानरूपता प्रतिपद्यते सिद्ध पुरुषश्च सम्पद्यते। विशेषतो जिज्ञासुभिस्तु तत्त्वार्थसूत्रमनुसन्धेयम्। जैनाचार्याणां प्रत्यक्षपरोक्षयो कोऽपि विलक्षण एव भेद। प्रमाणमीमांसायां हेमचन्द्राचार्येण, षड्दर्शनसमुच्चयटीकायां गुणरत्नाचार्येण च साव्यावहारिक-पारमार्थिकभेदेन प्रत्यक्ष च द्वेधा विभक्तम्। यत्र हि इन्द्रियमन साहाय्य-

१ आत्ममन सम्पर्कादुद्भूत ज्ञान मतिज्ञानम्। मतिज्ञान, सञ्ज्ञा, स्मृति, चिन्ता, अभिनिवोध इति अनर्थान्तरम्। मतिज्ञानन्तु विद्यमान वस्तुनि प्रवर्तते, श्रुतिज्ञानन्तु पुनरतीते वर्तमाने भविष्यति च त्रैकालिके वस्तुनि। श्रुतिज्ञान यथा शब्दालोकेन प्रवर्तते न तथा मतिज्ञानम् इति विवेक।

मपेक्षते तत्सांव्यावहारिकम् । यत्र च आवरणे विलीने सति, जीवस्य स्वरूपाविर्भावत्वेन यत् केवलज्ञानात्मकत्वं तत्पारमार्थिकम् । तथा च प्रमाणमीमांसायाः—

"तत्सर्वथाऽऽवरणविलये चेतनस्य स्वरूपाविर्भावो मुख्यं केवलम्"
[प्रमाण० १।१५]

परोक्षज्ञानमपि पञ्चप्रकारकम् स्मृति-प्रत्यभिज्ञान-तर्क-अनुमान-आगम-भेदात् । तावतेद सुतरां ज्ञायते प्रतिपत्तुं यज्जैनदार्शनिकाः प्रत्यक्षानुमानागमा इति प्रमाणत्रयमेवाङ्गीकुर्वन्ति । प्रत्यक्षस्य प्रमाणत्वं तु सर्वं एव मन्यन्ते, परन्त्वनुमानस्य चार्वाकाणामनङ्गीकारः । जैनाचार्यैस्तु अतीव प्रबलाभिर्युक्तिभिरनुमानस्य लोकव्यवहारप्रतिपत्तये अपरिहार्यत्वेन स्थापना कृता दृश्यते ।

स्याद्वाद

स्याद्वादो हि नाम जैनदर्शनस्य प्रधानो वादः । पदार्थो खल्वनेकधर्माणः । तेषु परिपूर्णं सर्वधर्मसमन्वितं ज्ञानं, अनधिगतकैवल्यपदं सर्वज्ञं सिद्धपुरुषं विहाय सर्वसाधारणजनं दुरवापतया न शक्यसम्भवम् । अतस्तेषु पदार्थस्यांशिकं ज्ञानं भवितु शक्यम् । तदांशिकज्ञानं 'नय' शब्देनोच्यते । 'एकदेशविशिष्टो यो नयस्य विषयो मतः' (न्यायावतार श्लोक २९) । अपि च 'नीयते परिच्छिद्यते एकदेशविशिष्टोऽर्थः अनेनेति स नयः ।' [स्याद्वादमञ्जरी पृ० १५९] ।

ज्ञानसामान्यस्य च त्रिप्रकारकत्वमेभिरङ्गीक्रियते दुर्णय-नय-प्रमाणभेदेन । यदि सद्वस्तु सर्वकालावच्छेदेन सद्वस्तुत्वेनैव व्यवह्रियते, तर्हि तत्रान्यधर्माणां निषिध्यमानत्वदोषसत्त्वात् तज्ज्ञानं दुर्णयपदेन स्मियते । धर्मान्तरनिषेधमन्तरा सद्वस्तुमात्रांशिकज्ञानसद्भावाद् यज्ज्ञानं तन्नयपदेनोच्यते । परमेतयोर्न तथा प्रामाण्यं यथा सद्वस्तुविषये 'स्यात्सदिति' असद्वस्तुविषये च 'स्यादसदिति' इति स्यात्कोटिमारुढानां ज्ञातानानस्वरूपधर्मसङ्कुलविषयाधिगतस्य, स्याद्वादोद्वेल्लितज्ञानस्य प्रमाणत्वम् ।[1]

---

१. सदेव सत्स्यात् सदिति त्रिधार्थो मीयेत दुर्नीतिनयप्रमाणैः ।
यथार्थदर्शी तु नयप्रमाण-पथेन दुर्नीतिपथं त्वमास्थः ॥
[स्याद्वादमञ्जरी श्लोक २८]

स्यात् पदं सद्यदितार्थसचिवसम्भवार्थमभिधत्ते । अस् धातो विधिलिङि व्युत्पन्नोऽपि सन्नयमत्र प्रतिरूपाव्ययत्वेन गृह्यते, 'घटवदिदं भूतलम्' इत्यत्रैषा परामर्शं स्यादस्ति घट इत्येवरूप एव । अत एवामी प्रतिपरामर्शवाक्येन सह स्यादिति प्रयुञ्जन्त एव । स्याद्वादोऽयमतीव महत्त्वपूर्णं पदमादधाति प्रमाणमीमांसायामिति ।

नयवाद

एष खलु नयवादोऽपि जैनदर्शने सविशेषं स्थानमधिकरोति । नयवादस्य विवेचनं जैनग्रन्थेषु विशदतया कृतमुपलभ्यते । यद्यपि पदार्थानामनन्तधर्मत्वात्तेषां भेदानां भेदनिरूपणप्रकाराणाञ्च सत्याप्यनन्ता एव भवितुमर्हति, परं वस्तुगत्या तेषां द्वावेव भेदौ स्वीक्रियते—द्रव्यार्थिक-पर्यायार्थिकनयभेदात् । तत्र द्रव्यार्थिकनयः त्रिप्रकारः, पर्यायार्थिकनयश्च पुनश्चतुष्प्रकारः, तावुभौ मिथः सम्भूय सप्तप्रकारकौ भवतः । नैगम-सग्रह-व्यवहार-ऋजु-शब्द-समभिरूढ-एवम्भूतनयश्चेति । तेषां व्याख्यानं तु तत्र तत्रैवानुसन्धेयम् ।

सप्तभङ्गीनय

दर्शनान्तरेषु परामर्शोऽन्वयव्यतिरेकरूपेण द्विविध एव गृह्यते परं जैनदर्शने स एव सप्तप्रकारकः स्वीकृतः यः सप्तभङ्गीनय इति नाम्ना प्रथयते—

(१) स्यादस्ति इति प्रथमो भङ्गः ।
(२) स्यान्नास्ति इति द्वितीयः ।
(३) स्यादस्ति च नास्ति चेति तृतीयः ।
(४) स्यादवक्तव्यम् इति चतुर्थः ।
(५) स्यादस्ति च अवक्तव्यञ्चेति पञ्चमः ।
(६) स्यान्नास्ति चावक्तव्यञ्चेति षष्ठः ।
(७) स्यादस्ति च नास्ति चावक्तव्यञ्चेति सप्तमः ।

उक्तञ्च कुन्दकुन्दाचार्येण

"स्यादस्ति नास्त्युभयमवक्तव्यं पुनश्च तत्त्रितयम् ।
द्रव्यं खलु सप्तभङ्गमादेशवशेन सम्भवति ॥
[पञ्चास्तिकायसमयसारे]

अयञ्च सप्तभङ्गीनय एव वस्तुतः पदार्थयाथार्थ्यावबोधाय कल्पते । पदार्थावबोधे ह्येमे एवोक्तसप्तप्रकाराः सम्भवन्ति । वस्तुतस्तु यथार्थज्ञानस्यानिर्वचनीयतया स्यादस्ति घटः, स्यान्नास्ति वेत्येवंप्रकारकं अनिर्धारणात्मकं ज्ञानमेव सम्भवितुं शक्यम् । तत्रापि सप्तभङ्गीनये, प्रथमाश्चत्वारो यथाकथञ्चिदपि पदार्थस्वरूपमवगमयन्ति, त्रयस्त्वन्तिमभङ्गाः पूर्वनिर्दिष्टप्रकारसम्मिश्रणसाचिव्याद् भवन्ति । इति सर्वं सम्भूय, सप्तप्रकारावधारणकारणात्सप्तभङ्गीनय इति पदेन परिभाष्यते इति संक्षेपः ।

जैनतत्त्वज्ञानम्

जैनानां तत्त्वं हि अनन्तधर्मात्मकम् । कस्यचित्पदार्थस्य स्वरूप-

ज्ञानार्थं न केवलं देश-काल-जाति-वर्ण-रूपादय एवापेक्ष्यन्ते सत्तात्मका धर्मा, ये खलु स्वपर्यायपदेनापि व्यपदिश्यन्ते, अपितु तन्निषेधात्मका धर्म्मा अपि ये अनन्तत्वमवगाहन्ते । यथा देवदत्तो गौरो ब्राह्मणकुलोत्पन्न इत्याद्या धर्म्मा एव न पर्याप्ता । देवदत्तं पूर्णतयावबोधयितुम्, अपितु अन्येऽप्यनन्ता निषेधात्मका धर्म्मा अपेक्ष्यन्ते । यथा स न क्षत्रियः, न श्यामः, इत्याद्याः । इमे निषेधात्मका इयत्तया परिच्छेत्तुमशक्या अन्येऽपि अनन्ता धर्म्मा अपरिहार्या देवदत्तं कार्त्स्न्येन परिज्ञातुम् । ते चेमे निषेधात्मका धर्मा परपर्यायनाम्ना उच्यन्ते । अत एव जैनदर्शने तत्त्वज्ञानमेतत्स्वपर्याय-परपर्यायेत्युभयमुच्चयेनैव भवितुं शक्नोति नान्यथा ।

सत्—सत्स्वरूपविषये प्रायशो दर्शनानि भिद्यन्ते । बौद्धानां सतो निरन्वयक्षणिकत्वमुत्पादविनाशशालित्वम् । कापिलानां चैतन्यमयस्य सत्पदार्थस्य पुरुषस्य कूटस्थनित्यत्वम् । अचेतनाया सत्स्वरूपाया प्रकृतेश्च परिणामिनित्यत्वमेवमादि । परन्तु जैनानां सत्स्वरूपं नितरां विलक्षणम् । तेषां नये शाश्वताशाश्वतरूपेण पदार्था द्वेधा भिद्यन्ते । तत्र शाश्वतांशमालम्ब्य प्रत्येकस्य पदार्थस्य ध्रौव्यात्मकत्वम् । अशाश्वतांशमुपजीव्य च अनित्यत्वम् । एवं प्रत्येकस्य पदार्थस्योभयात्मकत्वं जैनानामभ्युपगमः । उक्तञ्च तत्त्वसूत्रे —

'उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सत्' [त० सू० ५।२९]

न खल्वेकस्मिन् धर्मिणि, विरुद्धधर्मद्वयस्यावगाहनात्' इति न्यायेन, एकस्मिन् पदार्थे नित्यत्वानित्यत्वरूपधर्मद्वयस्य कथं सम्भव इति शङ्क्यम् । जैनानां स्वजातेरच्युततत्त्वमेवेति नित्यत्वस्य लक्षणात् । धर्मिणि परिणामे सम्भवति सत्यपि तज्जातिगतैकत्वस्य विघटनासम्भवात् तस्य नित्यत्वाङ्गीकारे न कापि विप्रतिपत्तिः । तथा च स्वर्णे कटकत्व-कुण्डलत्व-वाङ्गुलीयकत्वादिधर्माणामुत्पादेऽपि सुवर्णत्वान्न च्यवते । परिणामिनित्यता सिद्धान्तेन वेदान्तिनां कूटस्थनित्यतावादः सौगतानां वा परिणामवादोऽपि खण्ड्यत एव । प्रपञ्चस्य नानात्वेऽपि तदन्तर्गतैकत्वं जैनानामभ्युपगमः । जगतो नानात्वैकत्वे उभेऽपि सम्यगभ्युपपन्ने न वास्तविकपदाद्विहन्येते इति ।

द्रव्यम्—जैनसिद्धान्ते, गुणविशिष्टं पर्य्यायविशिष्टञ्च यद्वस्तु तदेव द्रव्यम् । 'गुणपर्य्यायवद् द्रव्यम्' [त० सू० ५।३७] । नियतविद्यमानत्वे सति वस्तुनो नितान्तावश्यको यो धर्मः स गुणः । पर्यायश्च देशकालजन्यः परिणामशाली धर्मः । एतदुभयविशिष्टस्य तत्त्वस्यैव द्रव्यत्वमभ्युपगम्यते । तच्च द्रव्यं पुनर्द्विविधम्—एकदेशव्यापि द्रव्यं बहुदेशव्यापि द्रव्यञ्च । तत्रैकदेशव्यापिद्रव्यञ्च केवलं कालस्यैव । पदार्थान्तराणान्तु बहुदेशव्यापित्वमेव । किञ्च बहुदेशव्यापिनि विभ्रद्

द्रव्यम् अस्तिकायमाख्यायते। सद्भाववत्त्वादस्तित्वं, कायवद्विस्तारसमन्वितत्वाच्च कायत्वम् इत्यस्तिकायमित्युच्यते। उक्तञ्च द्रव्यसंग्रहे :—

'संति जदो तेणेदे अत्थीतिजिणवरा जम्हा।
काया इव बहुदेसा तम्हा काया य अत्थिकाया य।

[द्र० स० गाथा ५२]।

तच्चास्तिकायद्रव्यं पुनः पञ्चविधम्—जीवास्तिकाय-पुद्गलास्तिकाय-आकाशास्तिकाय-धर्मास्तिकाय-अधर्मास्तिकायभेदात्। तत्र देशव्यापकास्तिकायानामपि द्वौ भेदौ, जीवाऽजीवश्चेति। जीवश्चात्रात्मवचनः। जीवोऽपि बद्धमुक्त-भेदाद् द्विविधः। बद्धजीवश्च नारक-मनुष्य-तिर्यक्-देवभेदाच्चतुर्विधः। स्थावरजीवः निकृष्टकोटिमालम्बते। जंगमजीवाश्च द्वीन्द्रियास्त्रीन्द्रियाश्चतुरिन्द्रियाश्च भवन्ति। तत्र मनुष्यादयः समुच्चकोटिमाटीकमानाः पञ्चेन्द्रिया भवन्ति। अजीवाश्चतुष्प्रकाराः—पुद्गलाकाशधर्माधर्मभेदात्।

जीव—जीवो हि जैनानां चैतन्यलक्षणकः। सर्वप्रकारेषु जीवेषु चैतन्यं तत्त्वं हि सर्वतो मुख्यम्। चैतन्यविरहस्वरूपस्य च जीवत्वं तदेतत्सर्वथा विप्रतिषिद्धम्। चैतन्यं हि जीवस्य मुख्यं लक्षणम्। उक्तञ्च 'चैतन्यलक्षणो जीवः' [षड्दर्शन-समुच्चयकारिका ४९]। एवं जीवोऽनन्तज्ञानवान् अनन्तशक्तिमान् अनन्तगुण-सम्पन्नश्च। जैनानां जीवः मध्यमपरिमाणविशिष्टः। शरीरावच्छिन्नो जीवः स्वज्योतिषा प्रदीपयति शरीरमन्तिरम्, प्रदीपवत्। स्वयममूर्तोऽपि यथा शरीरम् विकासमङ्कोचतामवलम्बते। हस्तिकाये विशालता, पिपीलिकाकाये च सङ्कोचनम्। उक्तञ्च तत्त्वसूत्रे—

"प्रदेशसंहारविसर्गाभ्याम् प्रदीपवत्।" [त० सू० ५।१६]

यद्यपि शारीरवद्दृश्यत्वाभावात् जीव इन्द्रियगोचरः तथापि स्वसंवेदन प्रत्यक्षद्वारा, अनुमानबलेन वा तत्प्रत्यक्षगोचरत्वम् इति।

पुद्गल—पुद्गलस्तावत् विलक्षणार्थकः। भूतशब्दपर्यायवाचकोऽयं शब्दो जिनेन्द्रो जैनदर्शनगोचरः। शास्त्रान्तरेषु अदृष्टप्रायः। सर्वदर्शनसंग्रहकारैरस्य निर्वचनं निरुक्तिप्रकारेण कृतं 'पूरयन्ति गलन्ति च ये ते पुद्गलाः प्रचय-विनाश-शालिन इत्यर्थः।' शास्त्रान्तराणां यत् प्रकृति-प्रधान-परमाणुप्रभृतिशब्देरभ्यते तदेव जैनशास्त्रे पुद्गलशब्देन निर्दिश्यते। स एव पुद्गलः स्कन्ध-अणु-संघातरूपेण च द्विविधः। ते च पुद्गलाश्चतुर्गुणात्मकाः। उक्तञ्च

"स्पर्शरसगन्धवर्णवन्तः पुद्गलाः।" [त० सू० ५।२३]

दर्शनान्तराणि तु शब्दमपि भूतगुणविशेषं स्वीकुर्वन्ति। परं जैनदर्शने,

शब्दो न भूतगुणविशेषत्वेन स्वीक्रियते। प्रत्युत सूक्ष्मत्व-स्थूलत्व-अन्धकार-छाया-दिवदुत्पन्न अवान्तरपरिणामभेदस्य एव शब्द इत्यभ्युपगम्यते तैः। तथाहि—

"शब्दबन्धसौक्ष्म्य-स्थौल्य-संस्थानभेदतमश्छायातपोद्योतवन्तश्च।"

इति [त० सू० ५।२४]।

आकाश—आकाशोऽवकाशप्रदो द्रव्यविशेषः। सत्ता चाकाशस्यानुमानगम्या। जीवपुद्गलधर्माधर्मादिपदार्थानां बहुदेशव्यापित्वात् तद्विस्तारसिद्धये आकाशद्रव्यस्यावश्यकत्वम्। आकाशश्च द्विविधः लोकाकाशोऽलोकाकाशश्चेति। यस्मिन्नाकाशभागे लोकस्थितिः स लोकाकाशः, लोकोपरितन आकाशश्चाऽलोकाकाशः।

काल—कालोऽप्याकाशवदनुमानगम्यः। जगतः परिणामशीलत्वेऽपि कालस्यैव कारणता। प्रवर्त्तना-परिणाम क्रिया-परत्वापरत्वेऽपि कालस्यैव हेतुता। पूर्वापरक्षणव्यापिनी क्रिया कालमुपजीव्यैव प्रवर्तते। कालश्चाय द्विविधः—व्यावहारिकः कालः, पारमार्थिकः कालश्चेति। तत्रानुमितदण्डघटिकापलाद्यवयवादिघटितः कालो व्यावहारिकः भूतभविष्यवर्त्तमानलक्षणः। स च सादिः सान्तश्च। पारमार्थिकस्तु अनवच्छिन्नरूपेण सातत्येन विद्यमानत्वात् नित्यः।

धर्म—धर्माधर्मकल्पना हि जैनदर्शने दर्शनान्तरेभ्यो नितरां विभिन्ना। एषा जीवपुद्गलयोः सहकारिकारणलक्षणो द्रव्यविशेषो धर्मः। यथा मत्स्यसंतरणं प्रति सहकारिकारणतां जलं भजते तथैव गतिशीलवतो जीवस्य पुद्गलस्य च गतिं प्रति धर्मास्तिकायः। धर्मः एव खलु जीवगतिप्रेरकः। धर्मः स्वयमसमर्थोऽपि जीवगतिविधे कारणतां भजते सहायरूपेण, यथा जलं मत्स्यस्येति भावः।

अधर्म—अधर्मस्तु धर्मविरुद्धः। स स्थितिशीलस्य जीवस्य पुद्गलस्य च स्थितिसहकारिकारणतां बिभर्ति। यथा विश्रान्तपथिकस्य तरुच्छाया किञ्चिद्विश्रान्त्यै सहकारिकारणतामालम्बते न च कात्स्न्येन पथिकमाश्रयते विश्रान्त्यर्थम्, तद्वदधर्मोऽपि जीवपुद्गलयोः स्थितिं प्रति हेतुत्वमधिगच्छति न स्थितिस्थापकः स इति निष्कर्षः।

मोक्ष—सम्यग्दर्शनम् सम्यग्ज्ञानम् सम्यक्चारित्र्यम् एतत्त्रयं मोक्षं प्रति-साधनत्वेन गृह्यते। सम्यग्दर्शनमित्यत्र दर्शनशब्दः श्रद्धापरः। जैनसिद्धान्तेषु ज्यायसी श्रद्धा अध्यात्मपथपथिकाय मुमुक्षवे परमावश्यकी। ततः सम्यग्ज्ञानम्। ततश्चारित्र्यम्। एतत्त्रयं 'रत्नत्रय'संज्ञयापि व्यवह्रियते।

तथाचोक्तम्—'सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्र्याणि मोक्षमार्गः।' [त० सू० १।१]

'तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनम्।' [त० सू० १।२]

यद्यपि जीवो निसर्गत एव मुक्त । तथापि अविद्यावासनाजन्यकर्मावरणेनैव तद्बन्ध । कर्मस्वरूपमपि दर्शनान्तरेभ्यो नितरां विलक्षणम् । जैनमते पुनः कर्मणो भौतिकत्वम् । कर्म चाष्टविधम् । ज्ञानावरणीय-दर्शनावरणीय-मोहनीय-वेदनीय-आयुष्य-नाम-गोत्र-अन्तरायभेदेन । पुनश्चैषामष्टविधकर्मणां चतुश्चत्वारिंशदुत्तर-शतमितभेदे भिन्नत्वे विशदं वर्णनं जैनशास्त्रेषु समुपलभ्यते ।

सप्तपदार्थाः—जैनदर्शने हि आस्रवो, बन्ध, संवरो, निर्जरा, मोक्षो, जीवोऽजीवश्चेति सप्त पदार्थाः । तत्र मनोवाक्कायानां जीवम्प्रति क्रियायोग एवास्रव उच्यते । स चास्रवो द्विविधो भावास्रव-द्रव्यास्रवभेदात् । कषायसंवलितो जीव यदा पुद्गलानादत्ते तदा बद्धो भवति । स एव बन्ध । उक्तञ्च—'सकषायत्वाज्जीवः कर्मणो योग्यान् पुद्गलानादत्ते स बन्ध ।' [त०सू०८।२।३] बन्धं प्रति च मिथ्यात्वाऽविरतिप्रमादयोगानां कारणत्वम् । एभिरेव मिथ्यात्वादिभि संवलितो जीव बन्धमवाप्नोति । संवरश्च—'करिष्यमाणानां कर्मणामवरोध संवर' [त० सू० ९।१] आस्रवाद्वैरुद्ध्यमश्नुते । अयञ्च संवरो द्विविध—भावसंवर-द्रव्यसंवरभेदात् । मुमुक्षुणा कर्ममार्गनिरोधकानां मानसिकप्रयत्नानां प्रयोगविशेषो भावसंवर । अभिनवपुद्गलकर्मणां वास्तविको निरोधो द्रव्यसंवर । निर्जरा हि नाम कृतकर्मणां जीर्णीकरणं फलप्रसवाय निर्वीर्यीकरणम् । एतेषां फलमेव मोक्ष एषां नये । कर्मणामात्यन्तिकक्षय एव मोक्ष । उक्तञ्च 'बन्धहेत्वभावनिर्जराभ्यां कृत्स्नकर्मक्षयो मोक्ष' । उपलब्धमोक्षो हि जीव नैसर्गिकशुद्धस्वरूपतां याति । अनन्तज्ञानं, अनन्तवीर्यं, अनन्तश्रद्धाम्, अनन्तशान्तिञ्च विन्दन् भूतले लोककल्याणहेतोर्विचरति । आत्मादर्शचरितेन च मार्गप्रदर्शनं विधत्ते इति ।

गुणस्थानम्—सिद्धकोटिमारुरुक्षोर्मुमुक्षोराध्यात्मिकविकासाय सोपानपरम्पराविधया क्रमोऽपेक्ष्यते । स एष क्रम जैनानां नये गुणस्थानमुच्यते । तच्च गुणस्थानं चतुर्दशविधम्, मिथ्यात्वग्रन्थिभेदमिश्राविरतिदेशविरतिप्रमत्ताप्रमत्तापूर्वकरणानिवृत्तिकरणसूक्ष्मसाम्परायोपशान्तमोहसयोगकेवल्ययोगकेवलेतिभेदात् । सोपानस्थैरेभिश्चतुर्दशगुणस्थानभेदै साधक उपरि उपरि गच्छन् सिद्धभूमिमवाप्नोति । एषा सिद्धभूमिरेव सिद्धानां निवासभूमि । इयमेव सिद्धशिलोच्यते । सिद्धशिलां प्राप्तो हि जीव चरमशान्तिमनुभवन् मुक्त सञ्जायते ।

सम्यक्चारित्र्यम्—सम्यक्चारित्र्यसिद्ध्यर्थं अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा इति पञ्च महाव्रतानां महती आवश्यकता । गृहमेधिनां लोकयात्रावद्धानां कृते कदाचित् शैथिल्यं क्षन्तव्यं स्यात्परं यतीनां विषये विशिष्य तु अपरिग्रहाग्रह कठोरतर । सम्यक्चारित्र्यमेव मुक्तिं प्रति मुख्यकारणत्वेनोद्घोष्यते ।

समीक्षा

जैनदर्शनं हि बहुत्ववादप्रतिपादकम् । वास्तववादो हि अस्य परमोऽभ्युपगमः । एतद्धि, बाह्यान्तरैरिन्द्रियैरनुभूयमानस्य जगतोऽस्तित्वं वास्तविकत्वेनाङ्गीकरोति । केचन दार्शनिका बाह्येन्द्रियगोचरमेव जगद्वास्तविकत्वेनाऽपरे पुनरन्तरिन्द्रियगोचरस्यैव केवलं वास्तविकत्वमङ्गीकुर्वन्ति परं जैनदर्शनमुभयोरेवानयोः पक्षयोः समन्वयं सामञ्जस्यञ्चामन्त्रयते । जैनदर्शने कणे-कणे च जीवसत्ता स्वीकृता । तदणावणौ निवसतां जीवानां परिरक्षणार्थमेवेष परमोदात्तोऽहिंसासिद्धान्तोऽङ्गीकृतोऽवगम्यते जैनदार्शनिकैरिति ।

अनेकान्तवादोऽपि जैनदर्शनस्य परममाननीयो राद्धान्तः । पदार्थानां मिथः सम्बन्धज्ञानादृते सत्यज्ञानस्योदयोऽसम्भव । तथा च :—

'एको भावः सर्वथा येन दृष्टः, सर्वे भावाः सर्वथा तेन दृष्टाः ।
सर्वे भावा सर्वथा येन दृष्टा, एको भाव. सर्वथा तेन दृष्टः ॥

[षड्दर्शनसमुच्चयटीका]

नानात्मकसत्तायास्ताश्विकालोचना स्याद्वादमूरीकृत्यैव प्रवर्त्तते । जैनदर्शनस्य विविधपदार्थानां समन्वितैकीकरणप्रयत्नोऽतीव प्रशस्तः । परं स एव मध्य एव विरत इव प्रतीयते समप्रविश्वानुस्यूतं परं तत्त्वमनभिसन्दधानः । विरतश्चेदसौ नाभिभविष्यत्तर्हि सर्वघटकं परमतत्त्वमवश्यमेवान्वभविष्यत् । तच्च नाकरोदिति आक्षेपविषयः । अत एव शङ्कराचार्येण शारीरिकभाष्ये स्याद्वादस्य खण्डनं व्यधायि प्राचुर्येण । जैनदर्शनेन ईश्वरस्य क्वापि सत्ता न स्वीकृता, स सर्वथैव मन्तव्यक्षेत्राद् बहिष्कृत इव लक्ष्यते । तत्सत्ता च आवश्यकतया निराक्रियते । एतदितरे न सहन्ते । ईश्वराध्यक्षत्वाभावे कस्य खलु कर्मफलदातृत्वमिति महाशङ्कुपम् । कर्मणः स्वातन्त्र्यस्य तत्फलप्रदातृत्वाङ्गीकारात् । यद्यपि अर्हत्सिद्धानाञ्च देवत्वकोटचधिरूढतया ईश्वरवत् श्रद्धास्पदत्वं जीवस्य स्वीकृतम्, तथापि जीवस्य तत्तदावरणरहितस्य विशुद्धस्य शक्त्यानन्त्यं, ज्ञानानन्त्यं सौख्यानन्त्यञ्च स्वीकृत्य, सर्वावरणविधुरो जीव ईश्वरत्वमधिगच्छति समुन्नते. परां काष्ठामधिरूढ इति चाङ्गीकृत्य महती त्रुटिः पूरिता तथाप्येवं स्वीकृतेऽपि सिद्धपदारूढस्य जीवस्येश्वरभावे अनीश्वरवादपरिपन्थित्वेन, तत्र नानेश्वरत्वापत्तिस्तु हिमगिरिशिखेव दुर्लङ्घ्या एव जैनदार्शनिकानां सम्मुखे सन्तिष्ठत्येवेति समालोचयन्तस्तार्किका न तोषमुद्वहन्तीति दिक् ।

—o—

बौद्धदर्शनम्

बौद्धदर्शन हि जैनदर्शनादुत्तरकालसम्भवम्। बौद्धनिकायेषु जैनानामन्तिमतीर्थङ्करस्य नाटपुत्तस्य सिद्धान्तविवरण नामोल्लेखश्चोपलभ्यते। पर जैनग्रन्थेषु बौद्धविषयको न कोऽपि तादृश उल्लेखो दृष्टिपथमवतरति। तेन सुतरा बौद्धधर्मस्य जैनोत्तरकालभवत्वमुपपद्यते। इतिहासे रूपद्वय हि समुपलभ्यते बौद्धधर्मस्य—धार्मिक दार्शनिकञ्चेति। धार्मिकसाहित्ये, आध्यात्मिकतत्त्वाना सरहस्य वर्णनम् आचारव्यवहारयोश्च सम्यङ्निरूपणम्। दार्शनिकसाहित्ये च पुन बौद्धसिद्धान्ताना तत्त्वविवेचनम् यत्र तार्किकबुद्धिप्राखर्येण सूक्ष्मतमाना बौद्धसिद्धान्ताना मूलङ्कषमनुशीलन कृतमवगम्यते बौद्धदर्शनस्य धूमिलरूपरेखायाश्च सम्यक् स्पष्टीकरणम्। तदेतयोरुभयोरपि सङ्क्षिप्तविवरणमिहोपक्रम्यते।

गौतमबुद्ध—बौद्धधर्मप्रवर्त्तकस्यात्रभवतो महामहिमशालिनो भगवतो गौतमबुद्धस्य चरित सुतरा प्रख्यातमेव। वैक्रमाब्दात्पञ्चशतोत्तरपञ्चवर्षपूर्वं, वैशाखीपूर्णिमापुण्यावसरे शाक्यगणाधिपस्य श्रीशुद्धोदनस्य भार्याया मायादेव्या गर्भमुक्तादुज्झित इव गौतमाख्य महार्घमौक्तिक जनि लेभे। एकोनविंशतिदेशीये वर्षे स एकदा प्रसुप्ताया प्रेयस्या यशोधराया प्रेमोद्वेल्लितानन, बालशशिनवजातशिशोर्मन्दस्मितविकसित वदनारविन्दञ्च विलोक्य कपिलवस्तुराजधान्या विशाल राजप्रासाद सहसा परित्यज्य वैराग्येण महाभिनिष्क्रमणमङ्गीचकार। तदनु तेन साङ्ख्योपदेशकस्य आराड्कालामनाम्नो विद्वद्वरस्य बहवो दिव्योपदेशा श्रवणातिथीकृता पर सन्तोषो नालम्भि। तत आयुष पञ्चविंशतितमे वर्षे, स प्रज्ञाप्रकर्षेण स्वयमेव उरुवेलस्थाने, चतुर्णामार्यसत्यानामाविष्कार चकार स्वानुभवेन, बुद्धत्वञ्च प्राप्तवान् विक्रमपूर्वं ४७१ तमे शतके वैशाखीपूर्णिमादिवसे। तत सारनाथे कौण्डिन्यादिपञ्चवर्गीयपञ्चभिक्षुभ्य उपदेश विधाय च धर्मचक्र प्रवर्तयामास। स्थापयामास च गणराज्यादर्शमालम्ब्य भिक्षुसङ्घम्। मागधीभाषायाञ्च मानवाना क्लेशविमुक्तये विनयधर्मयो शिक्षा प्रददौ। आयुषोऽशीतितमे वर्षे मल्लगणतन्त्रस्य राजधान्या कुशीनगरे च निर्वाण प्राप्तवान्। जन्म, बोधिप्राप्ति निर्वाणप्राप्तिश्चैता तिस्रोऽपि घटना वैशाखपूर्णिमायामेव घटिता इति कस्य कौतूहल नोपजनयेत्? अतएव वैशाखीपूर्णिमा हि बौद्धेषु निरतिशयपुण्यतमा तिथि परिगण्यते।

त्रिपिटकम्—भगवद्गौतमस्योपदेशा प्रायश मौखिका एव मगधभाषायामभूवन् । अतस्तेषा सरक्षणाय बुद्धमहानिर्वाणानन्तर, महाकाश्यपस्याध्यक्षत्वे बौद्धभिक्षूणा प्रथम सम्मेलन राजगृहे सम्पन्नम् । यत्र बुद्धपट्टशिष्यस्य आनन्दस्य सहायेन सुत्तपिटकम्, नापितकुलोद्भूतोपालिसहयोगेन विनयपिटकस्य च सङ्कलनञ्जातम् । सुत्तपिटकस्यान्तर्गत मातिकाख्यस्य दार्शनिकग्रन्थस्य पल्लवीकरणादनन्तरकाले 'अभिधर्म्मपिटकस्य' निर्मिति समपद्यत । इद हि खलु पिटकत्रय बुद्धधर्मस्य सर्वस्वभूतम् । तत्र सुत्तपिटके बुद्धस्योपदेशा गुम्फिता । विनयपिटके च आचारविशेषा । अभिधम्मपिटके पुन दार्शनिका सिद्धान्ता प्रतिपादिता । सुत्तपिटके च पञ्च निकाया (सूत्रसमूह इत्यर्थ)—दीर्घनिकाय, मध्यम (मज्झिम) निकाय, सयुत्त (सयुक्त) निकाय, अङ्गुत्तरनिकाय, खुद्दक (क्षुद्रक) निकायश्चेति । यत्र बुद्धस्य क्षुद्रातिक्षुद्रगाथाना द्वाविंशत्युत्तरचतुश्शतकाना सग्रहो ग्रथित । सोऽय सग्रहो धम्मपदाख्यो ग्रन्थ सञ्जात । एव बुद्धपूर्वजन्मसम्बद्धाना ५५० गाथाना संग्रहरूपो जातकाख्य सन्दर्भ बौद्धसम्प्रदायेऽतीव प्रख्यात । एतदतिरिक्ता—खुद्दकपाठ, उदानम्, इतिवुत्तकम्, सुत्तनिपात, विमानवत्थु, पेतवत्थु, थेरगाथा, थेरीगाथा, निद्देश, पटिसम्भिदाभग्गा, उपादान, बुद्धवसम्, चरियापिटकप्रभृतयो बहवो ग्रन्था श्रूयन्ते । विनयपिटकस्य त्रीणि अङ्गानि, सुत्तविभग पाति मोक्खो वा, भिक्खुपातिमोक्खो भिक्खुनीपातिमोक्खश्च खन्धक, महावग्ग चूलवग्गपरिवारश्च । अभिधर्मपिटकस्यान्तर्गता सप्त ग्रन्था पुग्गलपञ्जत्ति-धातुकथा-धम्मसगणि विभग-पट्ठानप्रकरण-कथावत्थुयमकश्चेति । नागसेनकृत मिलिन्दपञ्हो महत्त्वधिया त्रिपिटकस्यैव तुलामधिरोहति ।

बुद्धस्याचारमीमासा—अस्मात् क्लेशबहुलससाराद विमुक्तीकरणमेव सरलतयाचारमार्गप्रदर्शनद्वारेति बुद्धोपदेशानामुद्देश्यम् न जातु तर्कशास्त्रद्वाराध्यात्मग्रन्थि-समुत्पाटनम् । इति हेतोरेव निकायेषु अतिप्रश्नान् कुर्वत शिष्यान् श्रावस्त्युपान्ते जेतवने, विहारावसरे माल्यपुत्तेन, अस्य जगत शाश्वताशाश्वतविषये जीवशरीरयोर्भिन्नताभिन्नताविषये च प्रश्ना उत्थापिता परन्त्वाचार्यमहामार्ग आचारपथप्रतिपत्ति प्रति, वैराग्योपशमाभिज्ञानिर्वाणानामसाधनतया तेषामव्याकृतत्वमुद्घोषितम् । तदर्थैक दृष्टान्तमप्याह —

यथा यदि कश्चिद् व्यक्तिविशेषो विषदिग्धबाणविद्ध अत्युत्कटवेदनानिर्विण्ण चीत्करोति सीत्करोति तदा तद्बन्धुबान्धवा तच्चिकित्सार्थं विषवैद्यमाकारयेयु तदा रुग्णेनैतज्ज्ञाय किं पीयूषपाणे नामरूपगोत्रादिपरिज्ञानार्थं कृता प्रश्ना तद्बालिशत्वद्योतनादतिरिक्त किन्नामान्यद् भवेत् । तथैवात्रापि बोध्यम् ।

भवरोगरुजा, क्लेशबहुलव्याकुलाना मानवाना कृते अध्यात्ममार्गोपदेशेन विलष्टतरेण कि प्रयोजनम्। कर्तव्यमार्गोपदेश एव तेषा नेत्र्याय प्रकल्पिष्यते। अत स एव मार्ग उपदेष्टव्य सर्वश्रेष्ठत्वेनेति तदाशय।

सत्यचतुष्टयम्—बौद्धाना नये, दुःख, दुःखसमुदय, दुःखनिरोध, दुःखनिरोधगामिनी प्रतिपच्चेति सत्यचतुष्टय सर्वश्रेष्ठत्वेन गण्यते। एतदेव सत्यचतुष्टयमार्यसत्यनाम्नापि स्मिर्यते। यत आर्या सज्जना एव सत्यचतुष्टय प्रतिवत्तु शक्नुवन्ति नानार्या पामरा। उक्तञ्च—

> 'ऊर्णापक्ष्म यथैव हि करतलसस्थ न विद्यते पुभि।
> अक्षिगत तु तदेव हि जनयत्यरतिञ्च पीडाञ्च॥
> करतलसदृशो बालो न वेत्ति सस्कारदुःखता-पक्ष्म।
> अक्षिसदृशस्तु विद्वान् तेनैवोद्विजते गाढम्॥
> [माध्यमिककारिकावृत्ति, पृ० ४७६]

आर्यसत्येषु प्रथम हि 'दुःखम्' सर्वप्राणिगोचरम्। नहि अस्य सत्ता कथमपि अपलपितु शक्या। द्वितीयो दुःखसमुदय दुःखकारणमित्यर्थं। नैतद् दुःखस्य किञ्चिदेकमेव कारण किन्तु कारणपरम्परा। सा च द्वादशनिदानपदेन व्यपदिश्यते। द्वादशनिदानानि च—जरामरण-जाति भव-उपादान-तृष्णा-वेदना-स्पर्श-षडायतन-नामरूप-विज्ञान-सस्कार-अविद्याख्यानि। अत्र पूर्वं प्रति परस्य कारणता। जरामरण प्रति जाते, जाति प्रति भवस्य। भवो हि पुनर्भवकरोऽत्र, उक्त हि वसुबन्धुना।

> 'यद्भविष्यद्भवफल कुरुते तद्भव' [अभिधर्मकोष ३।२४]

इत्येवमादि पूर्वं प्रति परस्य कारणतामनुसन्दधानैरस्मिन्नेव सर्वस्य दुःखपुञ्जस्यान्तिमकारणत्वेन स्वीक्रियते। अविद्या हि सर्वाद्य कारणम्। अविद्यावशगतो जीवोऽस्मिन् ससृतिचक्रे भ्रमति।

प्रतीत्यसमुत्पाद—एषा द्वादशनिदानाना 'प्रतीत्यसमुत्पाद' इत्यपि अपराख्या। एष प्रतीत्यसमुत्पादो बौद्धाना मौलिको सिद्धान्त। अयमेव सापेक्षकारणतावादसज्ञयाऽपि प्रतीयिष्यति। समुदाहार च चन्द्रकीर्ति—

'प्रतीत्य शब्दो ल्यबन्त प्राप्तावपेक्षाया वर्तते। 'पदि प्रादुर्भावे' इति समुत्पाद शब्द प्रादुर्भावार्थे वर्तते। ततश्च हेतुप्रत्ययापेक्षो भावानामुत्पाद प्रतीत्यसमुत्पादार्थ' [मा० का० वृ० पृ० ७]।

> स च प्रतीत्यसमुत्पादो, द्वादशाङ्गस्त्रिकाण्डक।
> पूर्वापरान्तयोर्द्वे द्वे मध्येऽष्टौ परिपूर्णा॥ [अ० को० ३।२०]

अय भाव —(१) अतीतजन्मगतद्वनिदाने द्वे, अविद्यासस्काराख्ये।

(२) वर्तमानजीवनसम्बद्धनिदानान्यष्टौ—विज्ञान-नामरूप-षडायतन-स्पर्श-वेदना-तृष्णा-उपादान-भवाख्यानि। (३) भविष्यज्जीवनसम्बद्धे द्वे—जाति-जरामरणाख्ये।

तदस्या मूलकारणीभूताया अविद्याया निरोधे सत्येव दुःखनिरोधः सम्भवितुमुपपद्यते इति।

दार्शनिकसिद्धान्ताः—बौद्धधर्मस्य दार्शनिकसिद्धान्ता अपि किञ्चिद्विलक्षणा इव प्रतिभान्ति।

आत्मविषये ते वैदिकदर्शनतो भूयस्तरम् भिद्यन्ते। इच्छाद्वेषादिकं ते मानसप्रवृत्तित्वेनाभ्युपगच्छन्ति आत्मास्तित्वं ते स्वातन्त्र्येण नाभिमन्यन्ते। प्रात्यहिकानुभवगोचरमानसप्रवृत्तीनां सङ्घात एवात्मा तेषां मते न जातु तद्भिन्नः कश्चित्स्वतन्त्रसत्तावान् पदार्थः। एवञ्च अयमात्मा नामरूपात्मकः। नामपदेन मनसस्तत्प्रवृत्तयश्च गृह्यन्ते। रूपपदेन च पुनः क्षित्यप्वायुतेजांसि, तज्जन्यं भौतिकं शरीरादिकञ्च। "अनुभवार्थमात्मानं रूपयति यत्तद्रूपम्" चातुर्भौतिकं जगन्मात्रमित्यर्थः। नामानि च पुनश्चतुर्विधानि, वेदना-संज्ञा-संस्कार-विज्ञानभेदात्। रूपञ्चैकविधम्। तदेवमात्मा, रूप-वेदना-संज्ञा-संस्कार-विज्ञानेतिस्कन्धस्वरूपाणां पुञ्जमात्र एव। इम एव पञ्च रूपादयः पञ्चस्कन्धशब्देनापि निगद्यन्ते।

नैरात्म्यवादः संघातवादो वा—एष एव बौद्धानां नैरात्म्यवादः सङ्घातवादो वा मिलिन्दप्रश्ने भदन्तनागसेनेन दृष्टान्तदिशा यवनाधिपतिं मिलिन्दं प्रति प्रव्यक्तीकृतः। स राजानं पप्रच्छ यं रथमारुह्य भवानत्र आयातः। तं रथं वर्णयेति। किमेतच्चक्रयुगलं रथः? नेति स उवाच। इत्थं अवयवान्तरमपि रथत्वेन पृष्टः नृपो नेति-नेति प्रत्युवाच। तर्हि किंस्वरूपो रथः? स यदा प्रतिवक्तुं न शशाक, तदा नागसेनाचार्यः समुपदिदेश—अवयवसङ्घात एव रथपदभाक्, नत्ववयवी। इत्थमेव पञ्चस्कन्धा एव आत्मशब्दव्यपदेश्याः न तद्व्यतिरिक्तः कश्चिदन्यः पदार्थ इति। तादृशस्यावास्तविकसत्तावतो जीवात्मनः सत्तामभिमन्यमानाः ये वैदिककर्मकाण्डे श्रद्दधानाः स्वर्गापवर्गञ्च तद्द्वारा कामयमाना अहर्निशं प्रयतन्ते ते तथैवोपहासास्पदतामुपयान्ति घसुमना, यथा खपुष्पाणि चिचीषमाणाः, सोपानमुद्धृत्य गगनमण्डलमारोढुं प्रयतमाना बुद्धिविकलतया उन्मत्ता इति।

सन्तानवादः—बौद्धानां जीवो जगच्चैतदुभयमप्यनित्यम्, प्रतिक्षण-परिणामशालि च। यथा दीपशिखाऽनुक्षणं परिणमन्त्यपि दीप्तिसन्तानाविनाशेन एकत्वावच्छिन्नेवोद्भासते तथैव जगज्जीवयोरपि मन्तव्या। नागसेनश्चामुमर्थं पयोविकारदृष्टान्तेन विशदयति। यथा पयः विकृतिमापन्नं, दधिनवनीतघृतादिषु विपरिणम्यमानमपि वस्त्वेकत्वं न जहाति परिणामदशास्वविच्छिन्नताम्। तद्-

कारमापन्नस्यापि पयस पयस्त्व को नामापलपितु प्रकल्पेत। प्रवाहरूपेण वस्तुन समकालत्वावच्छेदेनोत्पादलयौ सम्भवन्तावास्ताम्। न जातु तौ सन्ततिर्लतिमुच्छिन्त। एव प्रतिक्षण परिणामवतो जगज्जीवयोरनित्ययोरपि सतो नित्यता समुद्भासते आपाततो न तु वस्तुगत्येति विवेक। अयमेव सन्ततपरिणामशालितावाद, सन्तानवादनाम्नापि जरीगृह्यते। वस्तुतो बौद्धाना नये परिणाम एव केवल विश्व प्रपञ्चेऽस्मिन् सत्यता बिभर्त्ति। न तु तत्परिणामवत् किञ्चिद्वस्त्वन्तरम् इति।

बौद्धदर्शनविकास

बौद्धदर्शन हि मुख्यतया चतुर्षु विभागेषु विभक्तो दृश्यते। वैभाषिक-सौत्रान्तिक-योगाचार-माध्यमिकारयेषु। तत्र वैभाषिकाणा बाह्यार्थप्रत्यक्षवाद, सौत्रान्तिकाना बाह्यार्थानुमेयवाद, योगाचाराणा विज्ञानवाद, माध्यमिकानाञ्च पुन शून्यवाद इति।

तत्रापि बाह्यार्थं प्रत्यक्षरूपेण सत्य मन्यमाना वैभाषिका। बाह्यप्रत्यक्षसिद्धमनङ्गीकुर्वाणा सौत्रान्तिका। बाह्यजगतो नितान्तमिथ्यात्वमङ्गीकुर्वाणा केवल चित्तमेव सत्यपदार्थत्वेन स्वीकुर्वाणा विज्ञानवादिनो योगाचारा। चित्तस्यापि सत्तास्वातन्त्र्यमनङ्गीकुर्वाणा बाह्यार्थवद् विज्ञानवादमप्यवहेलयन्तो मन्तव्यत्वेन केवल शून्यमेवोपलालयन्त शून्यवादिनो माध्यमिका। एषा नये समस्तस्य जगत सत्ता प्रातिभासिकी। केवल शून्यमेव सत्यसत्ताकम्। इत्यमिद चतुर्विभागविभक्त बौद्धदर्शनम् विकासस्य पराकाष्ठामवगाहते। उपश्लोकितञ्च भवति —

> 'मुख्यो माध्यमिको विवर्तमखिल शून्यस्य मेने जगत्,
> योगाचारमते तु सन्ति मतयस्तासा विवर्तोऽखिल।
> अर्थोऽस्ति क्षणिकस्त्वसावनुमितो बुद्ध्येति सौत्रान्तिक,
> प्रत्यक्ष क्षणभङ्गुरञ्च सकल वैभाषिको भाषते॥

[मानमेयोदय पृ० ३०० आडयारसस्करणम्]

एषु चतुर्ष्वपि, वैभाषिकाना सम्बन्धो हीनयानेन, त्रयाणामन्येषाञ्च महायानेन। सत्यपि सत्ताविषयकप्रश्ने मतभेदे सर्वमी महायानसम्मतसिद्धान्तानुयायिन। तत्त्वसमीक्षादृशा, वैभाषिका यदि पूर्वा दिशमालम्बन्ते, तर्हि योगाचारमाध्यमिकौ पश्चिमामाश्रयेते। सौत्रान्तिकास्तु मध्यगा। यतोऽमीऽभी सर्वास्तिवादमनुमोदन्ते सिद्धान्तान्तरेषु च योगाचारमभिनन्दन्ति।

निर्वाणविषयको मतभेद —

वैभाषिका —ससारनिर्वाणयोरुभयोरपि सत्यतामङ्गीकुर्वन्ति।
माध्यमिका —उभयोरपि असत्यताम्।

सौत्रान्तिकाः—संसारस्य सत्यतां निर्वाणस्य चासत्यताम् ।
योगाचाराः—संसारस्यासत्यतां, निर्वाणस्य सत्यताम् ।
इति तेषां निर्वाणविषयको भेदः समासेनोऽवगन्तव्यः ।

बौद्धधर्मस्य साहित्यम्

एषां चतुर्णामपि वैभाषादिकानां आचार्यैः अनेके ग्रन्था विरचिताः । अतो बौद्धदर्शनसाहित्यशेवधिः संख्यातीतैर्ग्रन्थरत्नैः परिपूर्णो विलसति । यद्यपि संस्कृत-भाषायां तावन्तः सन्दर्भा न सन्ति यावन्तो चीनतिब्बतादिदेशान्तरीयभाषासु । वैभाषिकसम्प्रदायावलम्बिनां 'अभिधर्मज्ञानप्रस्थानशास्त्र'मिति सर्वमान्यो ग्रन्थः । यः खलु कात्यायनीयपुत्रेण बुद्धनिर्वाणात् शतत्रयवर्षानन्तरं प्रणायि । अयं चतु-श्चत्वारिंशद्वर्गनिबद्धोऽष्टपरिच्छेदालङ्कृतः विपुलकायो ग्रन्थः संस्कृतभाषायां नोपलभ्यत इति कस्य मनो न दुनोति । परन्तु ह्वेनचाङ्कृतचीनभाषानुवादः प्रायः सप्तमशताब्द्यां सम्पादितोऽद्यापि समुपलभ्यते । भूभुजः कनिष्कस्य शासनकाले, अस्योपरि 'अभिधर्मविभाषाशास्त्रा'ख्यस्य विशदस्य व्याख्याग्रन्थस्य रचना संवृत्ता । एष भाष्यग्रन्थोऽपि चीनीयभाषायां तिब्बतीयभाषायां चोपलभ्यते, गीर्वाणवाण्यान्तु अस्याप्यभाव एव । इदं विभाषाशास्त्रमाधारीकृत्य प्रतिष्ठितो वादविशेषोऽपि वैभाषिकशब्देनैव प्रसिद्धिं गतः । महाविदुषो वसुबन्धुमहाभागस्य अभिधर्मकोशाख्यः सन्दर्भः काश्मीरेषु वैभाषिकाणां परमादरणीयः प्रामाणिकश्च वरीवर्ति । बौद्धदर्शनप्रपञ्चेतिवृत्ते वसुबन्धुनामाक्षराणि स्वर्णालङ्कृतानि अद्यापि विलसन्ति । अस्य सर्वातिशायिनी प्रतिभा वैदुष्यवैभवञ्चाखिलेऽपि भारते वर्षे प्रख्यातः परां काष्ठामधिगाहते । यौवनेऽसौ वैभाषिकमतावलम्बी पश्चाद् असंगाख्य-भिक्षोः सदुपदेशेन विज्ञानवादी संवृत्तः । कौशिकगोत्रीयाणां पुरुषपुर (वर्तमान पेशावर) निवासिनां कस्मिंश्चिद् ब्राह्मणकुले समुत्पन्नानां त्रयाणां सुतानामयं मध्यम-मणिरासीदिति कालविद आचक्षते । प्रौढावस्थायां अयोध्या निवासस्थानञ्चकार । अत्रैवानेन स्थविरबुद्धिमित्रद्वारा हीनयाने दीक्षितो भूत्वा, विवादेषु प्रतिपक्षि-णुपान् पराजित्य प्रगल्भपाण्डित्यस्यापूर्ववावदूकतायाश्च परिचयोऽदायि । कुमार-जीव[illegible]
चतुर्दशनश्देशोयः स्वीकृतः । अभिधर्मकोशाभिधस्यास्य ग्रन्थरत्नस्य गद्यकवि-कुलभूषणेन बाणभट्टेन हर्षचरिते "शुकैरपि शाक्यशासनकुशलैः कोशं समुपदि-शद्भिः", इत्युक्त्यैवं ब्राह्मणेष्वपि प्रतिष्ठापिता प्रतिष्ठा । अस्य ग्रन्थस्यानेकाष्टीका अपि विरचिता दृश्यन्ते । तासु स्थिरमतेस्तत्त्वार्थाख्या, दिङ्नागस्य मर्मप्रदीपाख्या, यशोमित्रस्य च स्फुटार्था भृशमेव प्रख्याताः ।

संघभद्र—चतुर्थशतकभवः संघभद्रो नामापरः वसुबन्धोः प्रतिस्पर्धी बौद्धाचार्यः। वसुबन्धोः सिद्धान्तान् खण्डयितुमनेन कोशकरकाख्यो ग्रन्थो विरचितः। एवं च बृहद्ग्रन्थः सप्तलक्षमितैः श्लोकैर्निबद्धः कोशसिद्धान्तखण्डने च लब्धप्रतिष्ठः। 'समयप्रदीपिका' च वैभाषिकसिद्धान्तानां सारभूतोऽन्यो ग्रन्थः।

वैभाषिकराद्धान्ताः—वैभाषिकाणां नये नानात्मकं जगदिदं वास्तविकं सत्यम्। सत्ता चास्य प्रत्यक्षज्ञानगम्या। बाह्याभ्यन्तरेति द्विविधभेदभिन्नस्य भौतिकस्य मानसिकस्य च जगतो मिथो निरपेक्षतया स्वतन्त्रसत्ता स्वीकृता। वस्तुविभागश्च, विषयीगत-विषयगत-भेदेन द्विविधः। विषयीगतविभाजनविधया पुनः समस्ताः पदार्थास्त्रिविधाः—पञ्चस्कन्ध-द्वादशायतनाष्टादशधातुभेदात्। तत्र रूप-वेदना-संज्ञा-संस्कार-विज्ञानानीति पञ्चस्कन्धाः। षडिन्द्रियाणि षड्विषयाश्चेति द्वादशायतनानि। आयतनं हि ज्ञानसाधनीभूतं 'आयं तनोतीत्यायतन'मिति तद्व्युत्पत्तेः। षण्मांविशेषाणां सन्तानवितानं धारयन्ति ते अष्टादशधातवः। तेषु द्वादशायतनानि षट् च चक्षु-श्रोत्र-घ्राण-रसना-काय-मनोविज्ञानानीति सम्भूय सर्वेऽष्टादशधातव उच्यन्ते। विषयगतविधया तु जगदिदमखिलं द्विविधधर्मस्य समुच्चयमात्रम्। वैभाषिकाणां समस्ताः सत्तात्मकाः पदार्थाः धर्मपदेनोच्यन्ते। 'अभिधर्मकोश'नुसारेण धर्मः सास्रवानास्रवभेदाद् द्विविधः। रागद्वेषादिमलदूषिताः सास्रवाः, तद्रहिताश्चानास्रवाः। एवंविधानां समस्तधर्माणां संख्या पञ्चसप्ततिर्मिता। तत्र द्विसप्ततिस्तु अनास्रवाः, त्रयः सास्रवा इति। क्षित्यप्तेजोवायव एव चत्वारि भूतानि। आकाशस्य भूतत्वं ते नाद्रियन्ते। पृथिव्यादिभूतचतुष्टयस्याऽन्तिमोपादानानि, पार्थिव-जलीय-तैजस-वायवीयपरमाणुरूपाणि। परमाणुश्चैवां षट्कोणात्मकः।

'षट्केन युगपद्योगात् परमाणोः षडंशता।' [स० द० स०]।

वैभाषिकाणां ज्ञानसाधनानि द्विविधानि—ग्रहणाध्यवसायभेदात्। तत्र ग्रहणद्वारा समान्यज्ञानोपलब्धिः। वस्तुनो नामजातिभ्यां संयोजनञ्चाध्यवसायः। एवं ग्रहणाध्यवसायभेदः किञ्चित् सविकल्पनिर्विकल्पज्ञानेन सह सङ्गच्छति।

निर्वाण—निर्वाणं द्विविधं सोपधिशेषनिरुपधिशेषभेदात्। अनयोर्ज्ञानप्रस्थानसूत्रेषु विशदविवेचनमुपलभ्यते। क्षीणेष्वप्यास्रवेषु जीवितावस्थायामर्हत अवशिष्टपञ्चस्कन्धः सोपधिशेषनिर्वाण उच्यते, निरवशेषसमस्तोपधिश्च निरुपधिशेष इति। समासतोऽनयोः स एव भेदो यो जीवन्मुक्तविदेहमुक्तयोरिति विवेकः।

सौत्रान्तिकमतम्

हीनयानस्य दार्शनिकानां द्वौ भेदौ वैभाषिकः सौत्रान्तिकश्चेति। सौत्रा-

न्तिका अभिधर्मस्य बुद्धरचनाऽभावात् प्रामाण्यं नाङ्गीकुर्वन्ति । तथागतस्याध्यात्मिका उपदेशा सुत्तपिटकस्य कतिपयेषु सूत्रेषु सन्निविष्टाः । सूत्रान्तस्य हि बुद्धरचितत्वाभिमतान्न प्रामाण्यम् । सूत्रान्तात्प्रवृत्तत्वादेवास्य सौत्रान्तिक इति संज्ञाऽपि अर्थवती प्रतीयते[1] । दार्ष्टान्तिकसम्प्रदायस्तु सौत्रान्तिकस्यैवैका शाखा । सौत्रान्तिकमतप्रवृत्तिस्तु वैभाषिकसम्प्रदायात् पश्चात्कालीना । सौत्रान्तिकानां प्रधानसिद्धान्तानामुल्लेखस्य वैभाषिकग्रन्थवृत्तिषु समुपलम्भात् । वसुबन्धुना अभिधर्मकोशस्य स्वरचितभाष्ये वैभाषिकसिद्धान्तानां दोषोद्घाटनपुरस्सरं खण्डनं व्यधायि । अतः वैभाषिकेण सङ्घभद्रेण वसुबन्धुप्रदर्शितान् दोषान् निराकर्तुमेव समयप्रदीपिका, न्यायानुसारश्चेति ग्रन्थद्वयं विरचितम् । तस्य समर्थने सौत्रान्तिकेन यशोमित्रेण स्फुटार्थावृत्तिरुट्टङ्किता अभिधानधर्मकोशमुद्दिश्य ।

कुमारलात —सौत्रान्तिकसिद्धान्तप्रचारकाश्चत्वारो विशिष्टा आचार्याः कुमारलात, श्रीलात, धर्मत्रात, बुद्धदेव इत्याख्या सञ्जाताः । तेषु सौत्रान्तिकसिद्धान्तानामाद्यस्थापकः कुमारलात एव । अस्य स्थितिकालः द्वितीयशतकस्योत्तरार्धादारभ्य तृतीयशतकस्य प्रथमार्धं एव ऐतिहासिकैः स्वीक्रियते । नागार्जुनसमसामयिक एष प्रतीयते । कल्पनामण्डितका एवास्यैकमात्ररचना गद्यपद्यमयी विविधाभिधर्मकथाभिर्निबद्धा । श्रीलातश्च कुमारलातस्याऽन्यतमः शिष्यः । येन विभाषाशास्त्राख्यसन्दर्भो व्यलेखि, योऽद्य यावदलभ्य एव । धर्मत्रातबुद्धदेवयो विशिष्टसिद्धान्तानां समुल्लेखो वैभाषिकग्रन्थेषु समुपलभ्यते ।

सौत्रान्तिकसिद्धान्ताः

सौत्रान्तिकानां कालः केवलं वर्तमान एव । कालविषये भूतभविष्यत्कल्पना निराधारा, अवास्तविकी च । वैभाषिकास्तु भूतभविष्यद्वर्तमानेति कालत्रयस्यापि सत्तां स्वीकुर्वन्ति अत एव ते सर्वास्तिवादिन इति पदेनापि जोघुष्यन्ते । एषां ज्ञानस्य स्वतः प्रामाण्यम् । प्रदीपवत् ज्ञानस्य हि स्वयंप्रकाशत्वम् । ज्ञानस्य स्वयंसंवित्तिसिद्धान्तः विज्ञानवादिनामपि अभिमतः । वैभाषिकाणामसदृशतया, इमे जगतः सत्तायाः प्रत्यक्षतामनङ्गीकुर्वाणाः तदनुमेयगम्यतामभिनन्दन्ति । जगतः समस्तपदार्थानां क्षणिकत्वात्तेषां प्रत्यक्षतयोपलब्धिरसम्भवा एव । यत्क्षणावच्छेदेन यस्य वस्तुनः प्रत्यक्षता, तदनन्तरमेव परिवर्तनगर्भनिलीनत्वात् तदुपलब्धेराभासमात्रस्यैव मनःपटले नीलपीतादिरूपेण सञ्चितत्वात्

---

[1] क्व सौत्रान्तिकार्थः । ये सूत्रप्रमाणा न तु शास्त्रप्रमाणास्ते सौत्रान्तिकाः ।
[यशोमित्रस्फुटार्थ पृ० १२]

केवल तज्जन्यज्ञानस्यैवावशेषात्, तद्बुद्ध्याकारता किञ्चिज्ज्ञानमुपजनयति अनुमानगम्यम्, न च प्रात्यक्षिकमिति भाव । तथा चोक्तम् —

'नीलपीतादिभिश्चित्रैर्बुद्ध्याकारैरिहान्तरै ।
सौत्रान्तिकमते नित्य बाह्यार्थवस्त्वनुमीयते ॥ [सर्व० सि० स० पृ० १२]

सौत्रान्तिकाना बाह्यवस्तुन सत्यत्वमभिमतम् । किन्तु तदाकारविषये ते मिथो भिद्यन्ते । केचिद्वस्तुगताकार वस्त्वाश्रित मन्यन्ते, अपरे चित्तवृत्तिविनिर्मितम् न जातु वस्तुगतमिति अभ्युपगच्छन्ति, इतरे चोभयात्मकमिति । परमाणुवादविषये सौत्रान्तिकाना विलक्षणमेवाभिमतम । एषा परमाणूना निरवयवत्वम्। मिथस्तेषा स्पर्शाभावश्च । परमाणुसघातस्य तत्परिमाणम्प्रति करणता । सर्वे च पदार्था निसर्गत एव विनाशशीला । न अनित्या । विनाशश्च अभूत्वाभाव परिवृत्तिलक्षण । उत्पादविनाशरूप । अत क्षणिक । आत्माकाशौ हि सत्ताहीनौ। असत उत्पन्न वस्तु क्षणे स्थित्वा विलय गच्छति । निर्वाणविषयेऽपि श्रीलातकुमारस्य मतवैलक्षण्यम् । स प्रतिसख्यानिरोधाऽप्रतिसख्यानिरोधयोश्च भेद नाङ्गीकरोति । प्रतिसख्यानिरोधो हि प्रज्ञानिबन्धना भाविक्लेशानुत्पत्ति । अप्रतिसख्यानिरोधश्च क्लेशनिवृत्तिमूलको दु खानुत्पत्ति । ससारानुत्पत्तिर्हि क्लेशनिवृत्तिनिबन्धना । अत क्लेशानुदय एव दु खानुत्पाद प्रति कारणतामालम्बते । क्लेशानुदय एव तेषा निर्वाणइति भाव ।

योगाचारमतम्

मैत्रेयनाथ —योगाचारस्याद्यप्रवर्तकविषये, सत्यपि भूयसि मतवैमत्य अन्तिमानुसन्धानमालम्ब्य इतिवृत्तविदभि निर्णीतप्रायमेवेद यदस्य प्रवर्तको मैत्रेयनाथो नाम परमपण्डित एव । तत्प्रणीत प्रथमो ग्रन्थो मध्यान्तविभागनामा गद्यपद्यनिबद्ध सुतरा प्रसिद्ध । कारिकाभागोऽस्य मैत्रेयनाथेन गद्यभागश्च असङ्गमहाभागेन गुम्फित । अस्य भाष्यम् वसुबन्धुना रचित तद्भाष्यटीका च स्थिरमतिना सम्पादिता । द्वितीयो 'अभिसमयालङ्कार' प्रज्ञापारमितोपदेशशास्त्रम्, तृतीय 'सूत्रालङ्कार', चतुर्थो 'महायानोत्तरतन्त्रम्', पञ्चमो 'धर्मधर्मताविभाग' ।

असङ्ग —चतुर्थशतकेऽस्य स्थितिकालो निर्धार्यते, पुरुषपुरनगरस्य सम्प्रति पेशावरनाम्ना प्रसिद्धस्य कौशिकगोत्रीयविप्रवशायतसस्यास्य असङ्गनाम्नो महाविदुषो वैदुष्यविभूति मैत्रेयख्यातिमप्यतिशेते ।

असङ्गाचार्य राज्ञ समुद्रगुप्तस्य शासनकाले अयोध्यानिवासमङ्गीचकार । स्वानुजो वसुबन्धुश्चानेन योगाचारदीक्षया दीक्षित विज्ञानवादप्रचारार्थञ्च

प्रेरितः विविधान् तद्विषयकान् ग्रन्थान् प्रणयितुम्। महायानसंपरिग्रहः, महायाना-भिधर्मसंगीतशास्त्रम्, योगाचारभूमिशास्त्रम्, अभिसमयालङ्कारटीका, चास्य प्रसिद्धाः सन्दर्भाः। योगाचारमते लब्धदीक्षितेन वसुबन्धुना त्रिंशत्कारिकाभिनिबद्धो विज्ञप्तिमात्रतासिद्धिनामकः सन्दर्भो विज्ञानवादस्य सर्वमान्यः प्रामाणिकश्च ग्रन्थो व्यलेखि। यश्चाधुना डाक्टर लेवीमहोदयेन 'पेरिस' नगरीतः त्रिंशिकानाम्ना प्रकाशितो लभ्यते।

स्थिरमतिः—स्थिरमतेः स्थितिकालश्चतुर्थशतकस्यान्तिमो भागः। एष महानुभावो वसुबन्धोः प्रमुखः शिष्यः। त्रिंशिकाभाष्यम्, माध्यान्तविभंगसूत्रभाष्य-टीका, अभिधर्मकोशभाष्यवृत्तिः, सूत्रालङ्कारवृत्तिभाष्यम्, मूलमाध्यमिक-कारिकावृत्तिश्चेति पञ्चास्य सुप्रसिद्धा ग्रन्थाः।

दिङ्नागः—बौद्धन्यायशास्त्रसुप्रसिद्धो दिङ्नागाचार्योऽयं शास्त्रार्थपटु-त्वेन प्रगल्भवावदूकत्वेन च विद्वद्भिः 'वादिवृषभ' इत्युपाधिना विभूषितः। काञ्चीं निकषा सिंहवक्राभिधनगरे ब्राह्मणकुलसमुद्भवो दिङ्नागोऽयं वसुबन्धोः मुख्यः शिष्यः ३४५–४२५ तमस्य ख्रीस्ताब्दस्य मध्ये जातः। प्रमाणसमुच्चयः, प्रमाणसमु-च्चयवृत्तिः, न्यायप्रवेशः, हेतुचक्रडमरु, प्रमाणशास्त्रम्, आलम्बनपरीक्षा, तद्वृत्ति-श्चेति षड्ग्रन्था दिङ्नागप्रणीता बौद्धन्यायप्रपञ्चे अमिताभया प्रभासन्ते।

धर्मकीर्तिः—धर्मकीर्तिरयं सप्तमशतकस्य (६३५–६५०) मध्यभवः, दिङ्-नागस्य भाष्यकाररूपेण प्रख्यातः। अस्य सुप्रसिद्धौ ग्रन्थौ 'प्रमाणवार्तिक-न्यायबिन्दु'-समाख्यौ। यत्र ब्राह्मणनैयायिककृताक्षेपाणां निराकरणं बौद्धसिद्धान्तानाञ्च प्रति-पादनं मण्डनञ्च विहितम्। धर्मकीर्तिविरचिता अन्येऽपि पञ्च सन्दर्भा उपलभ्यन्ते—हेतुबिन्दुः, प्रमाणविनिश्चयः, वादन्यायः, सम्बन्धपरीक्षा, सन्तानान्तरसिद्धिश्चेति।

धर्मपालः—अपरोऽयं धर्मपालो नाम महापण्डितः सप्तमशतकारम्भभवः नालिन्दा-बौद्धविहारस्याध्यक्षपदेऽलङ्कृत आसीत्। अनेन योगाचार-शून्यवादयोः ग्रन्थेषु टीका रचिताः। वसुबन्धुप्रणीत 'विज्ञप्तिमात्रतासिद्धि'व्याख्यायाः शत-शास्त्रवैपुल्यभाष्यस्य व्याख्या च कृता।

माध्यमिकमतम्

नागार्जुनः—शून्यवादापरपर्यायस्य माध्यमिकसिद्धान्तस्याद्यः प्रचारकोऽ-यमवान् नागार्जुनः। दाक्षिणात्योऽयं ब्राह्मणकुलावतंसो बौद्धधर्मस्य दीक्षाङ्गी-कारानन्तरं श्रीपर्वते निवसितुमारेभे। अस्य महामेधाविनोऽलौकिकतार्किकस्य कीर्तिचन्द्रिका भारतीयदार्शनिकाम्बरेऽसम्नतया विराजते। अस्य प्रधानो ग्रन्थः

माध्यमिकशास्त्रमिदं सप्तविंशतिप्रकरणेषु विभक्तं कारिकानिबद्धं शून्यवाद-प्रतिष्ठापकं विद्वन्मण्डले अतीव प्रतिष्ठितं । अस्य महत्त्वशालिवृत्तिषु श्रीभव्य-प्रणीता 'प्रज्ञाप्रदीपा', चन्द्रकीर्तिविरचिता 'प्रसन्नपदा' च मुख्या। 'प्रज्ञापारमिता-शास्त्रं' श्रीकुमारजीवानूदितम्, 'दशभूमिभाषाशास्त्र'ञ्चास्य विषयपर्यालोचनदृशा महायानस्य विश्वकोशो एवेति वक्तुं शक्यते । एवमेव, आर्यदेव (२००–२२४, ख्रीस्ताब्दभव) स्थविरबुद्धिपालित (पञ्चमशतकसम्भव), भावविवेक, चन्द्र-कीर्ति, शान्तरक्षित, इत्येतेऽन्ये महान्तो विद्वांसो माध्यमिकमतप्रचारका अभूवन् यैरनेके ग्रन्था गुम्फिता । येषां कीर्तिलताऽद्यापि बौद्धदर्शनोद्याने सुतरां पम्फुल्यमाना विलसति। जिज्ञासुभिस्तत्रतत्रैवानुसन्धेयम् ।

शून्यवाद

माध्यमिकाचार्याणां सिद्धान्तः शून्यवादपदेन व्यपदिश्यते । बौद्धानां चतुर्ष्वपि दर्शनप्रस्थानेषु शून्यवादस्य सात्त्विकस्वरूपनिरूपणे भूयान् मतभेदः । सामान्येन शून्यशब्दश्च सर्वत्र सदसत्ताऽसद्भावमभिधत्ते । परन्तु बौद्धा अत्र विप्रतिपद्यन्ते । तेषां शून्यशब्दोऽनिर्वचनीयतावचनः । पदार्थस्वरूपनिर्णये चतस्रः कोटयो भवन्ति, अस्ति, नास्ति, तदुभयं, तन्नोभयञ्चेति । परन्तु परमतत्त्वनिर्णये नैताः परिवृताः । उक्तञ्च माध्यमिककारिकायाम् —

न सन् नासन् न सदसन्न चाप्यनुभयात्मकम् ।
चतुष्कोटिविनिर्मुक्तं तत्त्वं माध्यमिका विदुः ॥ [११।७]

माध्यमिकानां नये शून्यपदं विशिष्टार्थलक्षकम् । हीनयानस्याचारविषयक-मध्यमप्रतिपदनुरूपं, माध्यमिका अपि तत्त्वनिर्णये मध्यमप्रतिपद्राद्धान्तमेव स्वीकुर्वन्ति । एषां नयेन वस्तु नैकान्तिकं सत् नचैकान्तिकमसत् । अनयोः सदसतो स्वरूपनिर्णयः तयोर्मध्यबिन्दुमालम्ब्यैव सम्भवति । उक्तञ्च—

अस्तीति नास्तीति उभेऽपि अन्ता,
शुद्धी अशुद्धीति इमेऽपि अन्ता ।
तस्मादुभे अन्त विवर्जयित्वा,
मध्ये हि स्थानं प्रकरोति पण्डितः ॥ [समाधिराजसूत्र]

नैषा शून्यमभावार्थकं । अभावो हि सापेक्षत्वाद् भावं निर्दिशति । एषा शून्यपदं निरपेक्षं सत् परमतत्त्वमवगमयति । तदेतन्मध्यममार्गस्योद्भावकत्वा-देतत्प्रस्थानं माध्यमिकपदेन व्यपदिश्यते ।

माध्यमिकाचार्येण श्रीनागार्जुनेन द्विविधं हि सत्यं स्वीकृतम् पारमार्थिकं सांवृतिकं चेति । तत्र पारमार्थिकं वास्तविकं, सांवृतिकमवास्तविकम । उक्तञ्च

मध्यमकारिकावृत्तौ चन्द्रकीर्त्तिना:—'समन्ताद् वरणं संवृतिः । अज्ञानं समन्तात् सर्वपदार्थतत्त्वाच्छादनात् संवृतिरित्युच्यते ।" [पृ० ४९२] । तत्र चानुत्पन्नानिरुद्धानुच्छेद्याऽशाश्वतादिविशेषणविशिष्ट शून्यपदवाच्यं तत्त्वं पारमार्थिकम् । यत्तु पुनः बुद्धयगोचरं कल्पनामात्रात्मकं अविद्यालक्षणं ज्ञानसंवलितं वस्तु तत्सांवृतिकम् । उक्तञ्च :—

'सत्ये समुपाश्रित्य बुद्धानां धर्मदेशना ।
लोकसंवृतिसत्यञ्च सत्यञ्च परमार्थतः ॥ [२४।८]

एवञ्च चन्द्रकीर्तिरप्याह, 'अतो भावाऽभावान्तद्वयरहितत्वात् सत्स्वभावानुत्पत्तिलक्षणा शून्यता मध्यमा प्रतिपद् मध्यमो मार्ग इत्युच्यते ।' [प्रसन्नपदा] । इमे च माध्यमिकाचार्याः शून्याद्वैतसमर्थकाः । इदं हि नानारूपं जगत्, शून्यस्यैव विवर्तात्मकं रूपम् । यद्यपि परमतत्त्वस्य सद्भावं ते मन्यन्ते तथापि तत्परम-तत्त्व-स्वरूपस्याज्ञेयत्वमनिर्वचनीयत्वञ्च को नामापह्नोतुं पारयेत । तन्नापि सन् नाप्यसत् न तदुभयं नापि तदुभयभिन्नमिति । इदमित्यन्तया निर्वक्तुमशक्यत्वादनिर्वचनीयमेवेति कृत्वा, शून्यत्वमनिर्वचनीयत्वमिति विवेकः ।

माध्यमिकप्रस्थानस्य परमपण्डितस्य श्रीनागार्जुनाचार्यस्य तर्कपद्धतिरतीव सूक्ष्मा । अनेन सम्यग्विविच्य मध्यमकारिकायां, सर्वेषामपि गतीन्द्रियस्कन्धधातुदुःखसंसर्गस्वभावकर्मबन्धमोक्षकालात्मप्रभृतिपदार्थानामवास्तविकत्वमसत्यत्वञ्च निर्धारितम् । शून्यताया एव केवलं सत्यत्वं वास्तविकत्वञ्च प्रतिपादितम् । शून्यवादिनां माध्यात्मिकसिद्धान्तानां निष्कर्षः स्वकारिकायां प्रपञ्चितः :—

'न स्वतो नापि परतो न द्वाभ्यां नाप्यहेतुतः ।
उत्पन्ना जातु विद्यन्ते भावाः क्वचन केचन ॥' इति

अयं भावः, भावाः स्वतो नोत्पद्यन्ते नापि परतः, नोभयतः न चाहेतुतः । अस्याः कारिकाया व्याख्यायामाचार्यबुद्धिपालितेन भावोत्पत्त्यभावस्य विवेचनमतिबैलक्षण्येन कृतम् । यदि भावाः स्वयमुत्पद्यन्ते, तर्हि विद्यमानपदार्थानां किमुत्पत्ति-प्रयोजनम् ? स्वतो भिन्नादपि वस्तुनः पदार्था नोत्पद्यन्ते । तथा सति पदार्थान्तरात्पदार्थान्तरोत्पत्तिः सम्भाव्येत । उभयकल्पेऽपि दोषसद्भावाद् अनयोः समुच्चयो न योजितः । कारणमन्तरेणैव कार्यमुत्पद्यते इत्यपि न सङ्गच्छते । कारणाभावात्कार्याभाव इति नियमस्य सार्वत्रिकत्वात् । अन्यथा सर्वपदार्थेभ्यः सर्वपदार्थोत्पत्तिसम्भवापत्तिरापद्यते । अतः कामधातुरूपधात्वरूपधातुमयेऽस्मिन् त्रैधातुके जगति न जातु भावानामुत्पत्तिः इति शून्यवादिनां तर्कपद्धतिरिति विवेकः । बुद्धिपालितानुयायिभिः निर्वाणशून्यवादयोः स्वम्गोपलब्धिविषये तर्कप्रसरः सर्वथैव निरस्तः । अतस्ते माध्यमिकप्रासङ्गिकसंज्ञया जेगीयन्ते । परन्तु भावविवेकेन 'भव्य'पर-

नाम्ना माध्यमिकसिद्धान्तोपपत्तये न्यायानुमोदिताः स्वतन्त्रास्तर्का. समुद्भाविताः। अतस्ते 'माध्यमिक स्वातन्त्रिकेति' संज्ञया स्मर्यन्ते। माध्यमिकानां 'मायोपमाद्वयवाद-सर्वधर्माप्रतिष्ठानवादौ चेति द्वौ प्रसिद्धौ कल्पौ। तत्र प्रथमः अद्वयवादं मायासदृशमनुमन्यते। द्वितीयः कल्पश्च सर्वधर्माणामप्रतिष्ठानं परमार्थस्वरूपत्वेनाभ्युपगच्छति। महायानस्याधिमात्रानुयायिनोऽपि शून्यवादप्रतिपादका आसन्।

त्रिरत्नम्

आर्यसत्यावलोकनेन प्रतीयते यद् बुद्धसिद्धान्ता उपनिषत्सिद्धान्तैस्सह बहुशः संवदन्ति। 'ऋते ज्ञानान्न मुक्ति'रिति सिद्धान्तो भगवतो बुद्धस्याप्यभिमतः। परन्तु तन्मये ज्ञानं तावन्नोत्पद्यते यावत्सत्यं मनसा वाचा कर्मणा सर्वात्मना सम्यक् संधार्य शरीरमनसोः शुद्धिर्न सम्पाद्यते। बौद्धदर्शने, शील-समाधि-प्रज्ञेतीमानि त्रीणि रत्नानि त्रिरत्ननाम्ना प्रसिद्धानि। शीलमत्र समस्तसात्त्विककर्माण्यभिधत्ते। तच्च पञ्चविधम्—अहिंसास्तेयसत्य-ब्रह्मचर्यमादकद्रव्यासेवनञ्चेति। एतच्च भिक्षुगृहस्थयोः कृते समानम्। समाधिः चित्तवृत्तिनिरोधः। तत्फलन्तु पूर्वजन्मस्मृति, जन्ममृत्युपरिज्ञानं, चित्तबाधकवृत्तिसंवित्तिश्चेति। प्रज्ञा ज्ञानोपलब्धिः। सा च त्रिविधा—श्रुतिमयी, चिन्तामयी, भावनामयी चेति। तत्र श्रुतिमयी आप्तप्रमाणजन्या, चिन्तामयी युक्तितर्कजन्या, भावनामयी च समाधिजन्या। शीलसम्पन्नो जनः श्रुतचिन्ताप्रज्ञालङ्कृतः समाधिस्थितिमश्नुते। ततः परचित्तज्ञानं पूर्वजन्मस्मृतिः दिव्यचक्षुरुपलब्धिश्च सम्भवन्ति। तदेव त्रिरत्नवादो बुद्धोपदेशानां निष्कर्षरूपः एवावगन्तव्य इति दिक्।

इति वैदिकदर्शनेतरदर्शनानां नास्तिकदर्शनत्वेन प्रसिद्धानां समासतः निरूपणं कृतम्। तेषु मुख्यतया, (१) शून्यवादेनैकप्रस्थानं माध्यमिकानाम्। (२) क्षणिकविज्ञानमात्रवादेनापरं योगाचाराणाम्, (३) ज्ञानाकारानुमेयक्षणिकबाह्यार्थवादेनापरं सौत्रान्तिकानाम्। (४) प्रत्यक्षस्वलक्षणक्षणिकबाह्यार्थवादेनापरं वैभाषिकाणाम्। एवं सौगतानां प्रस्थानचतुष्टयम्। किञ्च (५) देहातिरिक्तदेहात्मपरिणामवादेनैकं प्रस्थानं दिगम्बराणाम्। (६) देहात्मवादेनैकं प्रस्थानं चार्वाकाणाम्। एवं सम्भूय नास्तिकानां षट् प्रस्थानानि इति दिक्।

इति सर्वतन्त्रस्वतन्त्र- पदवाक्यप्रमाणपारावारीण- श्रीमदाचार्यपण्डित-
द्विजेन्द्रनाथशास्त्रि-सिद्धान्तशिरोमणिभिः विरचिते
संस्कृतसाहित्यविमर्शाख्ये ग्रन्थे
पञ्चमः परिच्छेदः।

षष्ठः परिच्छेदः

पुराण-आगम-साहित्यम्

पुराणसाहित्यम्

वैदिकसाहित्ये पुराणानामनीव गौरवास्पदं स्थानम्। वेद-तत्त्वार्थज्ञानं सारल्येनावगमयितुमेवैतेषां प्रवृत्तिः।

नूनं 'वेदार्थोपबृंहणानि पुराणानी'त्यनीव प्राचीनः प्रवादो यथार्थः एव। महाभारतेऽपि—

"इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत्।
बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रहरिष्यति ॥"

इत्यनेन, अल्पश्रुतानां वेदार्थनन्यवबुभुत्सूनां कृते पुराणानि निर्मितानि महर्षिभिरिति संसूच्यते।

"सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च।
वंशानुचरितञ्चैव पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥"

येषु पञ्च लक्षणानीमानि पूर्णतया सङ्गच्छन्ते तान्येव पुराणकोटिमाटीकन्ते। अप्रदिताखिलपुराणलक्षणानि तु उपपुराणश्रेणीमाश्रयन्ते।

'म-द्वयं भ-द्वयञ्चैव ब्र-त्रयं व-चतुष्टयम्।
अ-ना-प-लिं-ग-कू-स्कानि पुराणानि प्रचक्षते ॥

इत्यनेन प्रतीतश्लोकेन पुराणानि अष्टादशसंख्याकानि सन्तीति प्रतिपादनपुरस्सरं प्रथमाक्षरप्रलोकेन तेषां नामान्यपि संसूचितानि सङ्केतितानि च।

तदेवं—मत्स्य, मार्कण्डेय, भागवत, भविष्य, ब्रह्माण्ड, ब्रह्मवैवर्त, ब्रह्म, वामन, वराह, विष्णु, वायु, अग्नि, नारद, पद्म, लिङ्ग, गरुड, कूर्म, स्कन्दान्यष्टादश पुराणानि विज्ञेयानि।

उपपुराणानि तु—

'सनत्कुमारं प्रथमं नारसिंहं ततः परम्।
नारदीयं शिवञ्च दौर्वासमनुत्तमम् ॥

कापिलं मानवञ्चैव तथा चौशनसं स्मृतम् ।
वारुणं कालिकाख्यञ्च साम्बं नन्दिकृतं शुभम् ॥
सौरं पाराशरप्रोक्तमादित्यञ्चेति विस्तरम् ।
माहेश्वरं भागवतं वासिष्ठञ्च सविस्तरम् ॥

इत्युपपुराणान्यप्यष्टादशसंख्याकानि एव ।

तदिदं पुराणसाहित्यमत्यन्तविशालं मनोहरमलङ्काररूपेण वर्णितं गाथाख्यानोपाख्यानसवलितं संस्कृतसाहित्यरत्नाकरे अतिभास्वरं महारत्नमिवाभाति ।

पुराणानामाविर्भावः

वैदिकसाहित्यपर्यालोचनेन विज्ञायते, यत्पुराणानि अतिप्राचीनकालतः प्रचलितानि वर्तन्ते । एषाञ्च वेदमूलकत्वं तद्विशेषज्ञाः समामनन्ति । उदाहरन्ति च—

'ऋचः सामानि छन्दांसि पुराणं यजुषा तथा ।
उच्छिष्टाज्जज्ञिरे सर्वे दिवि देवा दिविश्रिताः ।
[अथर्व० ११।७।२४]

"स बृहतीं दिशमनुव्यचलत् । तमितिहासश्च पुराणञ्च, गाथाश्च नाराशंसीश्चानुव्यचलन् । इतिहासस्य च वै स ह पुराणस्य च गाथानाञ्च नाराशंसीनाञ्च प्रियं धाम भवति य एवं वेद ।" [अथर्व० १५।५।११।१२]

'एवमिमे सर्वे वेदा निर्मिताः सकल्पाः सरहस्याः सब्राह्मणाः सोपनिषत्काः सेतिहासाः सान्वयाख्याताः सपुराणाः सस्वराः" [गोपथ प्रपा० २]

"सोऽयमिति किञ्चित्पुराणमाचक्षीत" [शत० १३।४।३।१३]

" इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषद" [बृहदा० २।४।११]

छान्दोग्येऽपि—

"ऋग्वेदं भगवोऽध्येमी"त्यारभ्य "इतिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेद"मित्यादि ।

आपस्तम्बधर्मसूत्रे तु स्पष्टं पुराणानां श्लोकसंख्याऽपि निर्दिष्टा—
'अथ पुराणे श्लोकानुदाहरन्ति ।
अष्टाशीतिसहस्राणीति ।" [आपस्तम्ब०२।२३।३५]

एवंविधानि वचनानि प्रख्यापनं पुराणानामतिप्राचीनभवत्वं सूचयन्ति । परम्परयागमानानि बृहदाकाराणि पुराणानि, विशुद्धमूलरूपाणि प्रक्षेपोत्सादाभ्यां सम्प्राप्तुर्दृहीतानि सम्प्रयया परिवर्तन-परिवर्द्धनप्रक्षेपाप्तपर्याविसंदकुलतया विकृतिं गतानि इति महान् प्रश्नः ? भवतु तथापि तथा वा इदन्तु सुनिश्चितं यत्

पुराणसाहित्यं भारतीयाचारव्यवहारस्य आर्यसांस्कृतिकपरम्परायाः, धर्मार्थकाममोक्षोपयिकोपदेशानां महान् खलु आकरः, नास्ति तादृशो विषयो लोकहितावहो यस्तत्र न वर्णितो भवेत् ।

पुराणानामियत्ता

सम्प्रति पुराणानामियत्तानिर्धारणार्थमन्तरङ्गप्रमाणानि प्रस्तूयन्ते :—

१. मत्स्यपुराणम्—'तन्मत्स्यमिति जानीध्वं, सहस्राणि चतुर्दश (१४०००) ।

२. मार्कण्डेयम्—'पुराणं नवसाहस्रं (९०००) मार्कण्डेयमिहोच्यते' ॥

३. भागवतम्—. . . तद्भागवतमुच्यते । अष्टादशसहस्राणि (१८०००) पुराणं तत्प्रचक्षते ।

४. भविष्यपुराणम्—'चतुर्विंशत्सहस्राणि तथा पञ्चशतानि (२४५००) च । भविष्यचरितप्रायं भविष्यं तदिहोच्यते ।

५. ब्राह्मपुराणम्—ब्राह्मं त्रिदशसाहस्रम् (१३०००) पुराणं परिकीर्त्यते ।

६. ब्रह्मवैवर्तम्—तदष्टादशसाहस्रं (१८०००) ब्रह्मवैवर्तमुच्यते ।

७. ब्रह्माण्डपु०—तच्च द्वादशसाहस्रं ब्रह्माण्डं द्विशताधिकम्(१२२००) ।

८. वामनम्—'पुराणं दशसाहस्रं (१००००) वामनं परिकीर्तितम् ।

९. वाराहपु०—'चतुर्विंशसहस्राणि (२४०००) तद्वाराहमिहोच्यते ।

१०. विष्णुपुराणम्—त्रयोविंशतिसाहस्रं (२३०००) वैष्णवम् ।

११. वायुपुराणम्—चतुर्विंशत्सहस्राणि (२४०००) वायवीयम् ।

१२. अग्निपुराणम्— . . . . आग्नेयं . . . . . . ।
तच्च षोडशसाहस्रं (१६०००) सर्वक्रतुफलप्रदम् ।

१३. नारदीयम्—पञ्चविंशत्सहस्राणि (२५०००) नारदीयं तदुच्यते ॥

१४. पद्मपुराणम्—पाद्मन्तु पञ्चपञ्चाशत्सहस्राणीह (५५०००) कथ्यते ॥

१५. लिङ्गपुराणम्—यस्माल्लैङ्गमित्युक्तं, ... तदेकादशसाहस्रम् (११०००) ।

१६. गरुडपु०— . . . गारुडं तदिहोच्यते अष्टादशसहस्राणि (१८०००) ।

१७ कूर्मपु०—'. . . कूर्मरूपी जनार्दनः । अष्टादशसहस्राणि (१८०००) ।

१८. स्कन्दपु०—'स्कन्दं नाम पुराणञ्च ह्येकाशीति निगद्यते । सहस्राणि शतञ्चैकम् (८११००) इति ।

परं सम्प्रति सम्प्रत्युपलभ्यमानेषु पुराणग्रन्थेषु न्यूना केचिदिति, इति

कुतूहलास्पदम् । एवंविधभेदस्य प्रक्षेपोत्सादादतिरिक्तं तु कारणान्तरं निपुणं मृग्यमाणमपि न बुद्धिपद्धतिमवतरति । पुनरुक्तिदोषस्तु तेषु यत्र तत्र विप्रकृष्यानिव उपतिष्ठते । प्रायशः विषयसाम्यं, कथासाम्यं, भाषासाम्यं सर्वत्र पदमादधाति । प्रावृषि यथैव निर्मलमपि गाङ्गं जलं रजस्वलं सम्पद्यते, तथैव पौराणिकं साहित्यमिदं साङ्कर्यसङ्कुलं संवृत्तम्, इत्यत्र न कस्यापि वैमत्यम् । यदि नाम लक्षाधिकसंख्याभृतामेषामखिलपुराणपद्यानां सारमादाय संक्षेपः क्रियेत तर्हि परिमितैरधिकाधिकसहस्रमितैः श्लोकैरेव सर्वं तत्त्वार्थजातं परिसमाप्येत । तथापि यदि सदसद्विवेकवन्तो विद्वान्सो 'हंसो यथा क्षीरमिवाम्बुमध्याद्'ति हंसवृत्तिमुरीकुर्वन्तो वर्त्तेरन्, अवश्यमेव तत कीलालममृतं पयः समुपलभ्येरन्, "सन्तः परीक्ष्यान्यतरद् भजन्ते" इत्युक्तिं चरितार्थयन्तः । यद्यपि केचन प्रेक्षावन्तः तथा कथयितानां पुराणानां विषसम्पृक्तान्नवत्त्याज्यत्वं गृणन्ति । सत्यम् ! तथापि तेषां सार्थकत्वं चोरयितुं कः क्षमः । "हेम्नः संलक्ष्यते ह्यग्नौ विशुद्धिः श्यामिकाऽपि वा" बुद्धिनिकषे परीक्षितानि वस्तूनि सारासारं स्वयमेवोद्वमन्ति इति ।

पुराणप्रतिपाद्या विषयाः

अधुना पुराणानां स्वरूपपरिचयार्थं किञ्चित्सङ्ग्रहेण प्रस्तूयते —

मत्स्यपुराणम्—देवीभागवतपुराणानुसारेणास्य श्लोकसंख्या एकोनविंशति (१९०००) सहस्रमिता, परन्तु सम्प्रति समुपलब्धे मत्स्ये त्रयोदशसहस्रमिता एव दृश्यते । मनुमत्स्यसंवाद, जगदुत्पत्तिप्रलयवर्णनम्, ब्रह्मोत्पत्तिः, वेदप्रादुर्भावः, मरीचिनारदाद्युत्पत्तिः, आदिसृष्टिविवरणम्, मानुषी सृष्टिः, दैवी सृष्टिः, काश्यपान्वयवृत्तान्तः, दितिकथाप्रसङ्गे मदनद्वादशीमाहात्म्यम्, मरुतामुत्पत्तिः, लोकपालाभिषेचनम्, मन्वन्तरानुकीर्तनम्, वैन्यचरितम्, सूर्यवंशनिरूपणम्, अश्विनोरुत्पत्तिः, बुधप्रसङ्गे नृपालोत्पत्तिः, उत्कलादित्रिपुत्रोत्पत्तिः, ततः इक्ष्वाकुवंशवर्णनम्, वैराजपितृवंशवर्णनप्रसङ्गे गौरीशतनामकीर्तनम्, अग्निष्वात्तपितृवंशवर्णनम्, बर्हिषत्पितृवंशविवरणम्, श्राद्धकल्पे पिपीलिकेतिहासकथा, पितृमाहात्म्यम्, पिण्डीकरणकल्पश्च । [अ० १६–२२] षोडशतमादध्यायाद् द्वाविंशतमपर्यन्तम् ।

ततः सोमवंशवर्णनम्, चन्द्रबृहस्पतिकलहः पुत्रार्थम्, पुरुवंशस्य ययातेश्चरितम् । ययातेर्न्ध्रयोर्गष्टकेन सह संवादः । [अ० २३–४२] तदनन्तरं यदुवंशकीर्तनप्रसङ्गे कार्तवीर्यकथा, वृष्णिवंश-स्यमन्तकमणिकथा, कृष्णचरितं, श्रीकृष्णस्य षोडशसहस्र (१६०००) स्त्रीणां पुत्राणाञ्च नामादिकीर्तनम् । दशावतारविवरणञ्चेति [४३–४७] ।

ततो देवासुरकथा, ध्रुवमुप्रभृतिवंशवर्णनम्, इन्द्रबृहस्पतिराजधर्मसंवादः, शिवपार्वतीविवाह-कार्त्तिकेयोत्पत्ति-हिरण्यकशिपुवधप्रसङ्गे नरसिंहावतारकीर्तनम् इत्यादि । तदनन्तरं दानमाहात्म्यं, सावित्रीसत्यवतोः चरितम्, प्रवरानुकीर्तनप्रसङ्गे भृगु-आङ्गिरस-अत्रि-विश्वामित्र-वशिष्ठ-पराशर-कश्यप-द्वैपायनादि-वंशवर्णनम् । ततः किञ्चिद् भविष्यकीर्तनपुरस्सरं मत्स्यस्यान्तर्धानम्, उपसंहारश्च ।

मार्कण्डेयपुराणम्—

'यत्राधिकृत्य शकुनीन् धर्मान् धर्मविचारणा ।
व्याख्याता वै मुनिप्रश्ने मुनिभिर्धर्मचारिभिः ॥
मार्कण्डेयेन कथितं....मार्कण्डेयमिहोच्यते ॥

अत्र मार्कण्डेयं प्रति जैमिनेः प्रश्नाः, द्रौपदीतनयपक्षिशापस्य वर्णनम्, हरिश्चन्द्रोपाख्यानं, वशिष्ठस्य विश्वामित्रं प्रति बको भवेति अभिशापः, विश्वामित्रस्य वशिष्ठं प्रति आडीभवेति प्रतिशापः । तयोः परस्परयुद्धम्, प्राणिनां जन्ममरण-निरूपणे, भार्गवब्राह्मणेन जडमतिसंवादः । यम-पुरुषसंवादः, दत्तात्रेयकार्त्तवीर्ययोः संवादः, कुवलयाश्वोपाख्यानम्, मन्दालसोपाख्यानम्, मन्दालसायाः स्वपुत्रं प्रति वर्णाश्रमधर्मोपदेशः । श्राद्धा, कल्प, सदाचारः एवं सुबाहु-काशिराजयोः संवादश्च इत्यादि बहूनां विषयाणां वर्णनम् प्रवर्तते । मार्कण्डेयपुराणस्य वास्तविक आकार-प्रकारस्तावानेव यावान्, मार्कण्डेयेन क्रौष्टुकिं प्रति वर्णितः । इत्येव बहूनामभिप्रेतम् । ततो व्यतिरिक्तविवृद्धाकारस्तु पश्चात्संवलितो विभाव्यते । अत्र विशिष्टमनुसन्धानमपेक्ष्यते ।

भागवतम्—यत्राधिकृत्य गायत्रीं वर्ण्यते धर्मविस्तरः ।
वृत्रासुरवधोपेतं तद्भागवतमिष्यते ॥

अस्मिन् प्राग् गायत्रीमुपक्रम्य धर्मविस्तरो वर्णितः । अस्य गायत्री विलक्षणा— .

'ओं सर्वचैतन्यरूपा तामाद्यां विद्याञ्च धीमहि ।
बुद्धिं यो नः प्रचोदयात् ।' इति ।

पुराणविदः पुराणान्तरेभ्योऽस्य प्राधान्यं ख्यापयन्ति । पद्मपुराणप्रामाण्येन चोदाहरन्ति :

व्यास उवाच—"शृणु राजन् प्रवक्ष्यामि पुराणं गुह्यमद्भुतम् ।
पुण्यं भागवतं नाम ज्ञानप्रदं शुभम् ॥

तत्र प्रथमस्कन्धे सूत-शौनकादि-ऋषीणां वर्णनम्, विष्णुशक्तिप्रशंसा, देवीमाहात्म्यं, हयग्रीववर्णनम्, मधुकैटभहननम् इत्यादि।

द्वितीयस्कन्धे—शान्तनूत्पत्तिः भीष्मोत्पत्तिः, भीष्मप्रतिज्ञा, सत्यवती-विवाहः, कौरवपाण्डवानामुत्पत्तिः, तथा राज्यम्, तक्षकस्य कथा, परीक्षितस्याभिशापः, परीक्षितस्य मृत्युः, जनमेजयराज्यं, जनमेजयस्य विवाह-सर्पयज्ञौ, जरत्कारु-आस्तीकयोः कथा चेति।

तृतीयस्कन्धे—साङ्ख्यनिरूपितप्रधान-प्रकृतिमनुसृत्य देव्याः वर्णनम्, वीरसेनस्य कथा, जयद्रथस्य द्रौपदीहरणम्, शशिकलायाः स्वयंवरवर्णनम्, सुदर्शनादि-कथा, रामरावणादिकथा, रावणवधश्च।

चतुर्थस्कन्धे—कश्यपस्य गोहरणम्, दितिकथा, उर्वश्या उत्पत्तिः, प्रह्लादस्य कथा, नरनारायणयोर्युद्धम्, इन्द्रेण सह युद्धम्, पराजितदैत्यानां शुक्रसमभ्यर्णे गमनमादि.....।

पञ्चमस्कन्धादारभ्य द्वादशतमस्कन्धपर्यन्तम् एवंविधमेव वर्णनम् अतिरोचकमुपदेशप्रदञ्च।

एतद्दिङ्मात्रं प्रदर्शितम्। एवमेव पुराणान्तरेष्वपि मृग्यम्। स्थानाभावात् नाऽत्र प्रपञ्च्यते। नूनं पुराणसाहित्यं लोकपरलोकस्वरूपावबोधार्थमत्यन्तमुपयोगितामावहति। समानतात्पर्यविषयीभूतानां पुराणानां परस्परं निन्दात्मकाः श्लोकाः दृष्टिपथं प्रयाताः हृदयमतिमात्रं व्याकुलयन्ति। विष्णुपुराणे शिवनिन्दा, शिवपुराणे च विष्णुनिन्दा न शोभावहा। नूनं परस्परं भेदभावमङ्कुरयितुमेव प्रक्षेपरूपेण एवंविधाः श्लोका अनुस्यूताः स्युरिति प्रतीयते। वैदिकसिद्धान्तानाम् एकवाक्यतां प्रतिपिपादयिषूणां पुराणग्रन्थानां मिथः कलहायमानानां गतिर्विधिर्न शोभनो नाऽपि प्रशंसार्ह इति को नाम नोरीकुर्यात्। वस्तुतः पुराणानामपि संशोधनमपेक्ष्यतेऽनुसन्धानञ्च। पुराणविशेषज्ञा विद्वांसोऽत्र प्रयतन्तामित्यस्माकं बलीयसी स्पृहा, हार्दिकी मनीषा चेति।

आगमसाहित्यम्

कः खल्वागमपदस्यार्थ इति जिज्ञासायामुच्यते। वैदिकसाहित्ये निगम-आगमश्चेति द्वौ शब्दौ दृश्येते। तत्र निगमशब्दो वेदवाची, यास्केन तत्र तत्र 'निगमो भवन्ति' वेदवाक्यानामेव समुद्धरणात्। "तस्मिन् (निरुक्ते) निगम एव प्रायेण वर्तमाना शब्दानां चतुर्थाध्यायस्य द्वितीये काण्डे उपदिष्टत्वात्तस्य काण्डस्य नैगमत्वम्।" इति माधवाचार्येण निगमपदार्थः क इति जिज्ञासायामृग्वेदभाष्यभूमिकायां

यास्कनिरुक्तग्रन्थप्रयोजनवर्णनावसरे प्रतिपादितम् निगमो वेद इति । तत्प्रतिद्वन्द्वितया आगमपदस्याविर्भावः। आगमस्य लक्षणं शब्दकल्पद्रुमे एवमुदाहृतम् :

"सृष्टिः प्रलयश्चैव देवतानां यथार्चनम् ।
साधनञ्चैव मन्त्राणां पुरश्चरणमेव च ॥
षट्कर्मसाधनञ्चैव ध्यानयोगश्चतुर्विधः ।
सप्तभिर्लक्षणैर्युक्तं त्वागमं तद्विदुर्बुधा ॥ इति ।

परन्त्वेवं किलावधारयन्ति केचन, यदनादेः कालात् निगमप्रतिद्वन्द्विप्रस्थाननिष्ठैः सौगतार्हतादिभिः आगमसम्प्रदायः समाश्रितः । कालान्तरेण च निगमसम्प्रदायनिष्ठैरपि निगमानुगुण्येन सकलप्राणभृतां श्रेयःकामनया आगमसम्प्रदायः प्रवर्त्तितः । ततो ह्येष आगमः वैदिकावैदिकभेदाद् द्वेधा विभागं गतः । वैदिकानुगुण्येन प्रवर्त्तिता वैदिकाः इतरे त्ववैदिकाः।

इदन्त्वागमपदं पुरा तु शास्त्रमात्रे प्रयुक्तमालोक्यते मन्वादिभिः । तद्यथा—

प्रत्यक्षमनुमानञ्च विभिन्नागमदर्शनैः ।
अनुपासितवृद्धाना विद्या नातिप्रमोदति ॥ [मनु० अ० १२]

वाक्यपदीयेऽपि च :—

प्रज्ञा विवेकं लभते विभिन्नागमदर्शनैः ।
अनुपासितवृद्धाना विद्या नाति प्रसीदति ॥

परन्त्विदानीन्तु आगमशब्दोऽयं शब्दप्रमाणमात्रे प्रयुज्यते ।

कालान्तरेण आगमशब्दोऽयं तन्त्रपदेनापि व्यवह्रियते । निगमो मन्त्रपर्यायः आगमश्च तन्त्रपर्यायः संवृत्तः यथा मननान्मन्त्रः तथैव तननात्तन्त्रः। तपःपूतेन मनसा साक्षात्कृतो मन्त्रः, मन्त्रार्थस्य विस्तरेण निरूपणाच्च तन्त्रः। उक्तञ्च विष्णुसंहितायाः सप्तमे पटले—

सर्वेऽर्था येन तन्यन्ते त्रायन्ते च भयाज्जनाः ।
इति तन्त्रस्य तन्त्रत्वं तन्त्रज्ञाः परिचक्षते ॥

वाराहतन्त्रेऽपि तन्त्रलक्षणमेवं निरूपितम्—

"सर्गः प्रतिसर्गश्च मन्त्रनिर्णय एव च ।
देवतानां च संस्थानं तीर्थानाञ्चैव वर्णनम् ।
राजधर्मो दानधर्मो युगधर्मस्तथैव च ॥
व्यवहारः कथ्यते च तथा चाध्यात्मवर्णनम् ।
इत्यादि लक्षणैर्युक्तं तन्त्रमित्यभिधीयते ॥ इति ।

तत्र प्रथमस्कन्धे सूत-शौनकादि ऋषीणां वर्णनम्, विष्णुशक्तिप्रशंसा, देवीमाहात्म्य, हयग्रीववर्णनम्, मधुकैटभहननम् इत्यादि।

द्वितीयस्कन्धे—शान्तनूत्पत्ति, भीष्मोत्पत्ति, भीष्मप्रतिज्ञा, सत्यवती-विवाह, कौरवपाण्डवानामुत्पत्ति, तेषां राज्यम्, तक्षकस्य कथा, परीक्षितस्याभिशाप, परीक्षितस्य मृत्यु, जनमेजयराज्य, जनमेजयस्य विवाह-सर्पयज्ञौ, जरत्कारु-आस्तीकयो कथा चेति।

तृतीयस्कन्धे—साङ्ख्यनिरूपितप्रधान-प्रकृतिमनुसृत्य देव्या वर्णनम्, वीरसेनस्य कथा, जयद्रथस्य द्रौपदीहरणम्, शशिकलायाः स्वयंवरवर्णनम्, सुदर्शनादिकथा, रामरावणादिकथा, रावणवधश्च।

चतुर्थस्कन्धे—कश्यपस्य गोहरणम, दितिकथा, उर्वश्या उत्पत्ति, प्रह्लादस्य कथा, नरनारायणयोर्युद्धम्, इन्द्रेण सह युद्धम्, पराजितदैत्यानां शुक्रसमभ्यर्णगमनमादि।

पञ्चमस्कन्धादारभ्य द्वादशतमस्कन्धपर्यन्तम् एवंविधमेव वर्णनम् अतिरोचकमुपदेशप्रबन्धश्च।

एतद्दिङ्मात्रं प्रदर्शितम्। एवमेव पुराणान्तरेष्वपि मृग्यम्। स्थानाभावात् नात्र प्रपञ्च्यते। नूनं पुराणसाहित्य लोकपरलोकस्वरूपावबोधार्थमत्यन्तमुपयोगितामावहति। समानतात्पर्यविषयीभूतानां पुराणानां परस्परनिन्दात्मका श्लोका दृष्टिपथं प्रयाताः हृदयमतिमात्रं व्याकुलयन्ति। विष्णुपुराणे शिवनिन्दा, शिवपुराणे च विष्णुनिन्दा न शोभावहा। नूनं परस्परभेदभावमङ्कुरयितुमेव प्रक्षेपरूपेण एवंविधा श्लोका अनुस्यूता स्युरिति प्रतीयते। वैदिकसिद्धान्तानाम् एकवाक्यता प्रतिपिपादयिषूणां पुराणग्रन्थानां मिथः कलहायमानानां गतिविधिर्न शोभनो नाऽपि प्रशंसार्हं इति को नाम नोरीकुर्यात्। वस्तुतः पुराणानामपि संशोधनमपेक्षतेऽनुसन्धानञ्च। पुराणविशेषज्ञा विद्वांसोऽत्र प्रयतन्तामिति अस्माकं बलीयसी स्पृहा, हार्दिकी मनीषा चेति।

आगमसाहित्यम्

क सत्त्वागमपदस्यार्थं इति जिज्ञासायामुच्यते। वैदिकसाहित्ये निगम आगमश्चेति द्वौ शब्दौ दृश्येते। तत्र निगमशब्दो वेदवाची, यास्केन तत्र तत्र 'निगमो भवतीति' वेदवाक्यानामेव समुद्धरणात्। 'तस्मिन् (निरुक्ते) निगम एव प्रायेण वर्तमानां दाशदानां चतुर्थाध्यायस्य द्वितीये काण्डे उपदिष्टत्वात्तस्य काण्डस्य नैगमत्वम्।" इति सायणाचार्येण निगमपदार्थं क इति जिज्ञासायामृग्वेदभाष्यभूमिकायां

यास्कनिरुक्तग्रन्थप्रयोजनवर्णनावसरे प्रतिपादितम् निगमो वेद इति । तत्प्रतिद्वन्द्वितया आगमपदस्याविर्भावः । आगमस्य लक्षणं शब्दकल्पद्रुमे एवमुदाहृतम् :

"सृष्टिः प्रलयश्चैव देवतानां यथार्चनम् ।
साधनञ्चैव मन्त्राणां पुरश्चरणमेव च ॥
षट्कर्मसाधनञ्चैव ध्यानयोगश्चतुर्विधः ।
सप्तभिर्लक्षणैर्युक्तं त्वागमं तद्विदुर्बुधाः ॥ इति ।

परन्त्वेवं विचारयन्ति केचन, यदनादेः कालात् निगमप्रतिद्वन्द्विप्रस्थाननिष्ठैः सौगतार्हतादिभिः आगमसम्प्रदायः समाश्रितः । कालान्तरेण च निगमसम्प्रदायनिष्ठैरपि निगमानुगुण्येन सकलभागमभूतां श्रेयःकामनया आगमसम्प्रदायः प्रवर्तितः । ततो ह्येष आगमः वैदिकावैदिकभेदाद् द्वेधा विभागं गतः । वैदिकानुगुण्येन प्रवर्तिता वैदिकाः इतरे त्ववैदिकाः ।

इदन्त्वागमपदं पुरा तु शास्त्रमात्रे प्रयुक्तमालोक्यते मन्वादिभिः । तद्यथा—

प्रत्यक्षमनुमानञ्च विभिन्नागमदर्शनैः ।
अनुपासितवृद्धानां विद्या नातिप्रमोदते ॥ [मनु० अ० १२]

वाक्यपदीयेऽपि च :—

प्रज्ञा विवेकं लभते विभिन्नागमदर्शनैः ।
अनुपासितवृद्धानां विद्या नातिप्रमोदते ॥

परन्त्विदानीन्तु आगमशब्दोऽयं शब्दप्रमाणमात्रे प्रयुज्यते ।

कालान्तरेण आगमशब्दोऽयं तन्त्रपदेनापि व्यवह्रियते । निगमो मन्त्रपर्यायः आगमश्च तन्त्रपर्यायः संवृत्तः यथा मननान्मन्त्रः तथैव तननात्तन्त्रः । तपःपूतेन मनसा साक्षात्कृतो मन्त्रः, मन्त्रार्थस्य विस्तरेण निरूपणाच्च तन्त्रः । उक्तञ्च विष्णुसंहितायाः सप्तमे पटले—

सर्वेऽर्था येन तन्यन्ते त्रायन्ते च भयाज्जनाः ।
इति तन्त्रस्य तन्त्रत्वं तन्त्रज्ञाः परिचक्षते ॥

वाराहतन्त्रेऽपि तन्त्रलक्षणमेवं निरूपितम्—

"सर्गः प्रतिसर्गश्च मन्त्रनिर्णय एव च ।
हरचक्रस्य चाख्यानं स्त्रीपुंसोरथ लक्षणम् ।
राजधर्मो दानधर्मो युगधर्मस्तथैव च ॥
व्यवहारः कथ्यते च तथा चाध्यात्मवर्णनम् ।
इत्यादि लक्षणैर्युक्तं तन्त्रमित्यभिधीयते ॥ इति ।

तदित्थं तनुभृतामखिलव्यवहारानुकूलः सर्वशास्त्रसंप्रस्तन्त्रसन्दर्भ इत्यागमविदामभ्युपगमः।

तदागमपदाभिधेयानां तन्त्राणामपि चतुर्दशविद्यास्थानेषु धर्मशास्त्रेऽन्तर्भावमाकलयन्ति आगमपारदर्शिनः।

त इमे किलागमाः बहुशो विभक्ता अवगम्यन्ते। उक्तञ्च तन्त्रवार्तिके—

"सांख्य-योग-पाञ्चरात्र-पाशुपत-शाक्य-निर्ग्रन्थ-धर्माधर्मनिबन्धनानि, चिकित्सा-वशीकरणोच्चाटनोन्मादनादिसमर्थकतिपयमन्त्रौषधकादाचित्कसिद्धिनिदर्शनबलेनाहिंसासत्यवचनदमदानदयादिश्रुतिस्मृतिसंवादि स्तोकार्थगन्धवासितजीविकाप्रायार्थान्तरोपदेशीनि, यानि च म्लेच्छाचारमिश्रकभोजनाचरणनिबन्धनानि, तेषामेवैतत् श्रुतिविरोधहेतुदर्शनाभ्यामनपेक्षणीयत्वं प्रतिपाद्यते।" इति आगमविभागप्रदर्शनपुरस्सरं तेषु म्लेच्छाचारमिश्रिततत्त्वानां निरूपणाद् अनपेक्षणीयत्वमुक्तम् वेदादिसच्छास्त्रविरुद्धत्वाद् इति विवेकः।

परन्तु नात्र कश्चित्सन्देहावसरो यत् संस्कृतवाङ्मये आगमसाहित्यमनिमहनीयं पदमलङ्करोति। आगमशास्त्रावतरणं तत्प्रतिपाद्यविषयाणामुल्लेखश्च तन्त्रग्रन्थेषु बहुश उपलभ्यते। महानिर्वाणतन्त्रानुसारेण, लोककल्याणहेतवे, कलौ भगवता शङ्करेण आगमानामुपदेशः कृत इत्यभ्युपगम्यते। "विना ह्यागममार्गेण कलौ नास्ति गतिः प्रिये" [महानिर्वाणतन्त्रम्]। किञ्च कुलार्णवतन्त्रेऽपि—

"कृते श्रुत्युक्त आचारस्त्रेतायां स्मृतिसम्भवः।
द्वापरे तु पुराणोक्तः कलावागमसम्भवः॥ इति।

भगवता वाचस्पतिमिश्रेण आगमपदं विवृण्वता तत्त्ववैशारद्यामुक्तम्—'आगच्छन्ति बुद्धिमारोहन्ति यस्माद् अभ्युदयनिःश्रेयसोपायाः स आगमः'। निगमागमयोरियानेव भेदोऽवगम्यते। कर्मज्ञानोपसनास्वरूपं निगमयन्तोऽवबोधयन्तो निगमा उच्यन्ते, अभ्युदयनिःश्रेयसयोरुपायान् बुद्धिपद्धतिमवतारयन्तो हि आगमाः परिभाष्यन्ते।"

आगमस्तन्त्रपदेनापि अभिधीयते। आगमस्तन्त्रमित्यनर्थान्तरम्। तन्यते विस्तार्यते ज्ञानमनेनेति तन्त्रम्। तन्त्रं व्याचक्षाणः कश्चिदाह :—

तनोति विपुलानर्थान् तत्त्वमन्त्रसमन्वितान्।
त्राणञ्च कुरुते यस्मात् [1]तन्त्रमित्यभिधीयते॥

१. विस्तारार्थकात् 'तनु' धातोः 'सर्वधातुभ्यष्ट्रन्' इत्यौणादिके ष्ट्रनि कृते तन्त्रशब्दो व्युत्पाद्यते। तन्त्र शास्त्रमित्यर्थं भगवता शङ्कराचार्येण सांख्यशास्त्रमपि तन्त्रपदेन स्मृतम्—'स्मृतिश्च तन्त्राख्या परमर्षिप्रणीता।' [२।१।१ शाङ्करभाष्यम्]।

किञ्च—

"न्यायतन्त्राण्यनेकानि तैस्तैरुक्तानि वादिभिः।
मनयो योगशास्त्रेषु यान् स्तुवन्ति द्विजातयः॥"

इति महाभारतेऽपि न्याययोगधर्मशास्त्राणि तन्त्रपदेनैव स्मृतानि। परन्तु पुरा सांख्यन्यायादिशास्त्रपरमपि तन्त्रपदं प्रयुज्यते स्म सम्प्रति तु आगमापरनामसु तन्त्रेषु एव केवलत्वेन योगरूढत्वेन च विशिष्य प्रयुज्यते। आगमसंज्ञया प्रवर्तितानां ग्रन्थानां आगमग्रन्थ तन्त्रमित्यपि पारिभाषिकी संज्ञा। तद्यथा—

वाराहीतन्त्रप्रणेता आगमं लिलक्षयिषुराह :—

सृष्टिश्च प्रलयश्चैव देवतानां यथार्चनम्।
साधनञ्चैव सर्वेषां पुरश्चरणमेव च॥
षट्कर्मसाधनञ्चैव ध्यानयोगश्चतुर्विधः।
सप्तभिर्लक्षणैर्युक्तमागमं तद्विदुर्बुधाः॥ इति॥

पुराणपद्धतिमवलम्ब्यैव निगमानां प्रवृत्तिरनुमीयते, विषयसाम्यात्। आगमतन्त्राणामनुशीलनेनावगम्यते द्वैविध्यम् वेदमूलकत्ववेदबाह्यत्वभेदात्। तत्र पाञ्चरात्रशैवागमादीनां कतिपयसिद्धान्तास्तु वेदावलम्बिनः प्रतीयन्ते। इतरे वेदबाह्याः। शाक्तागमानां वेदमूलकत्वविषये तु विदुषां भूयसी विप्रतिपत्तिः। तेषां मध्यविधाचारेषु वामाचारस्यातीवनिन्द्यतया प्रेक्षावन्तः शाक्ततन्त्राणि वेदबाह्यत्वेन बहिष्कुर्वन्ति। यद्यपि अद्वैतविषयकाः सिद्धान्तास्तेषां नूनमौपनिषन्मूलकत्वं न जहति। वेदमपि क्वचिदनुसन्दधति। ऋग्वेदस्य वागाम्भृणीसूक्तस्य [ऋ० १०।१२५] छायामनुसरन्तः एव शाक्तसिद्धान्ता अवभासन्ते। परन्तु क्रियाकलापेषु ते बहुतरं भिद्यन्ते। निगमाना ज्ञानप्राधान्यम्, आगमानां क्रियाप्राधान्यं ते समाकलयन्ति। परन्तु ज्ञानकर्मणोः पूर्वपश्चिमदिग्वद्भेदस्तु न कमपि बुद्धिमान्तत्त्वं बिभर्ति।

शाक्तानां भावाचारौ

शाक्तानां त्रयो भावा सप्त चाचाराः सम्भवन्ति। तत्र पशुभावः वीरभावः दिव्यभावश्चेति त्रयो भावाः। वेदाचारः, वैष्णवाचारः, शैवाचारः, दक्षिणाचारः, वामाचारः, सिद्धान्ताचारः, कौलाचारश्चेति सप्त आचाराः। भावा हि मानसमनुवर्तन्ते, आचाराश्च पुनः बाह्याचरणम्।

पशुभावः अद्वैतज्ञानलवस्याप्युदयरहितः। संसाररज्जुबन्धनाश्चितोऽयमः पशु, भगवद्भक्तः स्वधर्मपरायणश्चोत्तमः पशुः। परमुभावप्येतौ पशुभावव्यपदेश्यौ। ये तु संसारबन्धनोच्छेदैकतानो फलबन्तस्ते वीरभावाश्रिताः, ये तु द्वैतभावं

पूर्णतया निरस्य अद्वैतानन्दनिमग्नास्ते दिव्यभावाश्रया अभिलप्यन्ते । एवं आचारेषु प्रथमचत्वारः पशुभावशावलिताः, वामसिद्धान्ताचारौ वीरभावाश्रयौ, अन्तिमः कौलाचारश्च सर्वश्रेष्ठो दिव्यभावनिर्देश्यः । कौला हि पूर्णाद्वैतानन्दरसिका दिव्यसाधका आख्यायन्ते । कुलं सजातीयसमूहः । चैकविज्ञानविषयत्वरूपसाजात्या-पन्नः, साजात्यापन्नता च ज्ञातृज्ञेयज्ञानरूपत्रयात्मिका, ततः सा त्रिपुटी, 'कुलं मेय-मातृमितिलक्षणा कुलम्' इति कथ्यते । कुलमधिकृत्य प्रवृत्ता कौला इति तद्-व्युत्पत्तेः । सर्वथा भेदभावशून्यः कौल उच्यते । उक्तञ्च भावचूडामणितन्त्रे :—

'कर्दमे चन्दनेऽभिन्नः पुत्रे शत्रौ तथा प्रिये ।
श्मशाने भवने देवि ! तथैव काञ्चने तृणे ।
न भेदो यस्य देवेशि ! स कौलः परिकीर्तितः ॥

तान्त्रिकाणां मते कौलसाधनेयमखिलनिगमागममहोदधिमन्थनसमुत्थ सारस्य अभिलप्यते । तदिदं कौलसिद्धान्तरहस्यं सर्वथैव गोप्यं गोप्यतमञ्च । कौला कदापि स्वस्वरूपमपि नोद्घाटयन्ति । तेषां कौलाकौलत्वपरिचयोऽपि नितरां दुष्करः । अत एवेयं निम्नाङ्किता भणितिस्तेषां विषये प्रचरति—

'अन्तः शाक्ता बहिः शैवाः सभामध्ये च वैष्णवाः ।
नानारूपधराः कौला विचरन्ति महीतले ॥

कौलसम्प्रदायः—सोऽयं कौलसम्प्रदायः प्राचीनकालेऽपि प्रचारबहुल आसीदिति तेषामभ्युपगमः । कौलज्ञाननिर्णयतन्त्रस्य चतुर्दशपटले रोमकूपादि-कौल, वृष्णोत्थकौल, वह्निकौल, कौलसद्भावपदोत्थितकौल, इत्यादिनामभिः प्रसिद्धाः । सप्तदशपटले च सिद्धकौल, ज्ञाननिर्णीतकौल, सिद्धामृतकौल, योगिनीकौल इत्यादिनामभिश्च सङ्कलिताः कौलसम्प्रदाया एव प्रतीयन्ते । नाथसम्प्रदायस्य सम्बन्धोऽपि कौलसम्प्रदायेन सह अनुमीयते । योगिनीकौलः कामरूपदेशे लब्धप्रसार आसीत् । अत एवेयं भणितिः—"कामरूपे इदं शास्त्रं योगिनीनां गृहे गृहे ।" इति ।

हठयोगाचार्याणां गोरक्षनाथादीनामुद्भवोऽपि कौलमार्गमेवानुसन्दधाति । एतत्सम्प्रदायस्य प्राचीनग्रन्थानां, कौलज्ञाननिर्णय–अकुलवीरतन्त्र–कुलानन्दतन्त्र-ज्ञानकारिकादिग्रन्थानां प्रकाशनं कालिकातासंस्कृतसिरीजे जातम् । गोरक्षसिद्धान्त-संग्रहः सिद्धसिद्धान्तसंग्रहश्चेति ग्रन्थद्वयमुद्रणं काश्यां सम्पन्नम् ।

समयाचारः—कौलाचारव्यतिरिक्तः श्रीविद्योपासकानामेकोऽन्योऽप्याचारः समयाचाराभिधानः । श्रीशङ्कराचार्योऽपि एतदनुयायी आसीदिति एतत्साम्प्रदायि-कानां मतम् । सौन्दर्यलहरीटीकायां श्रीलक्ष्मीधरेण एकचत्वारिंशत्तमे श्लोके,

भास्करराचार्येण, समयान्तस्या–समयाचारतत्परादिशब्दाना भाष्ये एतत्सिद्धान्त-रहस्यं पल्लवितम् । समयशब्दोऽयं हृदयाकाशमभिधत्ते । "दहराकाशावकाशे चक्रं विभाव्य तत्र पूजादिकं समय इति रूढ्या उच्यते ।" समयाचारे हि मूलाधारे प्रसुप्तां कुण्डलिनीं जागरयित्वा विधाय स्वाधिष्ठानादिचक्रेषु समुल्लसन् सहस्रारचक्रे विद्यमानस्य सदाशिवस्य सायुज्यसाधनमेव प्रधानाचारत्वेन विभाव्यते। समयाचारस्तत्त्व नितरां गूढं गुरुमुखसंवेद्यमात्रम् । समयमार्गानुयायिना लक्ष्मीधरेण कौलमार्गस्यातितरां निन्दा कृता । परं तत्त्वतो विचार्यमाणे, [1]कौलसमयाचारमार्गयोर्न भूयान् भेद इति बहूनां तत्सम्प्रदायविदामाशय ।

एषा तान्त्रिकाणां पूजायां पञ्चतत्त्वसाधनमतिमहत्त्वपूर्णपदमधिकरोति । पञ्चतत्त्वेषु च—मद्यं-मांसं-मत्स्य-मुद्रा-मैथुनमिति पञ्चमकारा गृह्यन्ते । लक्ष्मीधरेण—[2]सौन्दर्यलहर्या एकचत्वारिंशत्तमे, 'तवाधारे मूले सहसमयया लास्यपरया' अस्मिन् पद्ये कौलानां पूर्वकौलोत्तरकौलभेदाद् द्वैविध्यं प्रतिपादितम् ।

पूर्वकौला श्रीचक्राभ्यन्तरस्थितयोनिपूजां विदधति, परन्तूत्तरकौला प्रत्यक्षसुन्दरयुवतीनां योनिपूजका एव । कौलाचारस्य प्रधान केन्द्र कामाख्या आसामप्रान्ते स्थिता । बहुभिरनुमीयते एतादृशा कदर्यप्रभाव. तान्त्रिकशास्त्रेषु सर्वथा विदेशीयतिब्बतादिदेशसम्भवः ।

कुलाचार —स्वच्छन्दतन्त्रे कौलव्याख्या एवम्प्रकारेण कृता—

'कुल शक्तिरिति प्रोक्तं अकुलं शिव उच्यते ।
कुलेऽकुलस्य सम्बन्ध', कौलमित्यभिधीयते ॥'

सोऽयं कुलाचार' कौलाचार वामाचार इति नामभिरपि प्रसिद्ध' । अस्य मतेऽपि पञ्चमुद्राभिध पञ्चतत्त्वमभिमतम् ।

'मद्यं मांसं च मीनञ्च मुद्रा मैथुनमेव च ।
मकारपञ्चकं प्राहुः योगिनां मुक्तिदायकम् ॥'

परन्तु तेषामेषां पञ्चतत्त्वानामुपव्याख्यानं विलक्षणम् । मद्यमांसादिपदानां भासमानमर्थं ते नाभिनन्दन्ति । पारिभाषिका हीमे शब्दा. प्रसिद्धमर्थं विहाय अर्थविशेषं परिभाषन्ते—

. १ कु पृथिवीतत्त्व लीयते यस्मिन् तदाधारचक्र कुलमिति गन्धायते ।

२. समयिना मन्त्रस्य पुरश्चरणं नास्ति । जपो नास्ति । बाह्यहोमो नास्ति बाह्यपूजाविधयो न सन्ति । हृत्कमलेन यावत् सर्वमनुष्ठेयम् । –[सौन्दर्यलहरी टीका, श्लो० ४१]

मद्यम्—'व्योमपङ्कजनिष्यन्दसुधापानरतो नरः ।
मधुपायीसमः प्रोक्तस्त्वितरे मद्यपायिनः ॥ [कुलार्णव]
जिह्वया गलसंयोगात् पिबेत्तदमृतं तदा ।
योगिभिः पीयते तत्तु न मद्यं गौडपैष्टिकम् ॥ [गन्धर्वतन्त्रे]

न मद्यपदेन गौडपैष्टिको मदिराभिधीयतेऽपितु ब्रह्मरन्ध्रस्थितसहस्रदलकमलात्क्षरितं पीयूषमेव मद्यपदेनात्राभिधीयते ।

मांसम्—'पुण्यापुण्यं पशुं हत्वा ज्ञानखड्गेन योगवित् ।
परे लयं नयेच्चित्तं मांसाशी न निगद्यते ॥

मत्स्यः—'गङ्गायमुनयोर्मध्ये द्वौ मत्स्यौ चरतः सदा ।
तौ मत्स्यौ भक्षयेद्यस्तु स भवेन्मत्स्यसाधकः ।

गङ्गायमुनेऽत्रेडापिङ्गले । प्राणायामद्वारा तत्प्रवाहितौ श्वासप्रश्वासावरुध्य कुम्भकेन प्राणवायुं सुषुम्णायां यः सञ्चारयति स मत्स्यसाधक इति भावः ।

मुद्रा—सत्सङ्गेन भवेन्मुक्तिरसत्सङ्गेषु बन्धनम् ।
सत्सङ्गमुद्रणं यत्तु, तन्मुद्रा परिकीर्तिता ॥

मैथुनम्—इडादिपिङ्गलयोः प्राणान् सुषुम्णायां प्रवर्तयेत् ।
सुषुम्णा शक्तिरुद्दिष्टा जीवोऽयन्तु परः शिवः ॥
तयोस्तु सङ्गमे देवैः सुरतं नाम कीर्तितम् ॥

एषामीदृग्विधैरर्थैः एभिः मद्यप्रभृतिभिः शब्दमात्रैः अर्थविशेषमनभिज्ञाय अज्ञा निन्दन्ति तन्त्रशास्त्रमिति तान्त्रिका व्यवस्थापयन्ति । शैववागमानामपि प्रामाण्यं ते समाकलयन्ति । तथा चाह श्रीकण्ठाचार्यः स्वकीये ब्रह्मसूत्रशैवभाष्ये —"वयं तु वेदशिवागमयोर्भेदं न पश्यामः, वेदोऽपि शिवागम इति व्यवहारो युक्तः । तस्य तत्कर्तृत्वात् । अतः शिवागमो द्विविधः । त्रैवर्णिकविषयः, सर्वविषयश्चेति । उभयोरेकः शिवः कर्ता । उभावपि प्रमाणभूतौ वेदागमौ' [श्रीकण्ठ भा० २।२।३८] अस्य श्रीकण्ठभाष्यस्य शिवार्कमणिदीपिकाख्यव्याख्यायां श्रीमदप्पयदीक्षितेन आगमस्य द्वैविध्यं स्वीकृतं, वैदिकमवैदिकञ्चेति । वैदिकतन्त्रं वेदाधिकारिभ्यः । अवैदिकञ्च वेदानधिकारिभ्य इत्यधिकार्यनधिकारिभेदेन तयोः प्रामाण्यं यथास्थानं सुव्यवस्थितमिति सर्वमनवद्यम् ।

इमानि तन्त्राणि सौरतन्त्र-गाणपत्यतन्त्र-वैष्णवतन्त्र-शैवतन्त्र-शाक्ततन्त्र-भेदैः बहुशो भिद्यन्ते । तेषां विवरणं तु तत्रैवानुसन्धेयम् । नात्रग्रन्थभूयस्त्वभिया समुपन्यस्यते ।

पाञ्चरात्रम्—वैष्णवतन्त्रेषु पञ्चरात्रमनीव महत्त्वपूर्णपदमध्यारोहतीति सुविदितमेव। तदेतत्—पाञ्चरात्रमतीव प्राचीनं प्रतीयते। इदंतया त्वस्य कालनिर्णयः साधनाभावात् कर्तुं न सुकरः। तथापि एते तान्त्रिका अस्याविर्भावविषये प्रतिपादयन्ति। यत्पुरा महर्षिनारदस्य हृदये पाञ्चरात्रजिज्ञासा विजृम्भिता, तेन भारतवर्षस्योत्तरप्रदेशस्थितस्य नारायणमुनेः सकाशात्तन्त्रमिदं समुपलब्धम्। ततो नितरां समस्ते भारते प्रचारो विहितः। तदेवं नारायणमहर्षिरेवास्य प्रथमप्रवर्तकः। इमे पाञ्चरात्रं वेदादमेव मन्यन्ते। वेदस्यैकायनशाखया चास्य सम्बन्ध इति स्वीकुर्वन्ति। एकायनस्य वर्णनं छान्दोग्योपनिषदि दृश्यते।

"ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि......वाकोवाक्यमेकायनमिति।" [७।१।२]

केचन यजुर्वेदस्य काण्वशाखाम् एकायनशाखां वदन्ति।

अस्य पाञ्चरात्रस्य प्रचारकेषु दशमशताब्दीसम्भवस्य आचार्योत्पलस्य नाम शोभते। अनेन स्वकीयस्पन्दकारिकाया पाञ्चरात्रश्रुतेः पाञ्चरात्रोपनिषदश्च बहूनि उदाहरणानि समुद्धृतानि। तेनानुमीयते यत्पाञ्चरात्रप्रपञ्च, पाञ्चरात्रश्रुतिः पाञ्चरात्रोपनिषत् पाञ्चरात्रसंहितासु त्रेधा विभक्तः। एकादशशताब्दीभवेन भगवता यमुनाचार्येण, स्वरचितप्रामाण्यचन्द्रिकाया पाञ्चरात्रग्रन्थाना नामाप्युल्लिखितानि। तावतेदमनुमातुं शक्यते यदुपनिषत्काले तन्त्राणि विद्यमानानि आसन्। एतत्पाञ्चरात्रं भागवतधर्मः सात्वतधर्म इति नाम्ना प्रख्यातम्।

विक्रमप्राग्द्वितीयशताब्द्या बेसनगरशिलालेखेषु हेलियोडोरसनामकस्य महानुभावस्य भागवतधर्मोपाधिधारणस्य गरुडस्तम्भस्थापनस्य वर्णनमुपलभ्यते। महाभारतेऽपि सात्वतधर्मोल्लेख उपलभ्यते :—

'सात्वतं विधिमास्थाय, संगीतः संकर्षण च।
द्वापरस्य युगस्यान्ते आदौ कलियुगस्य च॥

[महा० भीष्मपर्व]

शतपथब्राह्मणेऽपि पाञ्चरात्रसत्रवर्णनमवलोक्यते। एवं ऐतरेयेऽपि, एतस्यां दक्षिणस्यां दिशि ये केचन सात्वता राजानो भोज्यायैव ते अभिषिच्यन्ते' इति। पाञ्चरात्राभिमतान् सिद्धान्तान् वैदिकान् एव मन्यन्ते साम्प्रदायिकाः।

समस्तप्राणिषु एकाधिपत्यप्राप्तयर्थं पञ्चदिवसपर्यन्तमनुष्ठानादस्य पाञ्चरात्रमिति संज्ञायां बीजम्।

तन्त्राणां साहित्यानुशीलनेनैवं प्रतीयते यदागमप्रसिद्धिरितयैव आगमानामाविर्भावः। यद्यपि तान्त्रिकाः अखिलमपि तन्त्रप्रपञ्चं वैदिकं वेदोक्तमेव प्रसाधयन्ति, तथापि विवेचका तन्न सहन्ते। ते प्रत्यवतिष्ठन्ते यत्सत्स्वपि आगमेषु वैदिकेषु

निर्भ्रान्तेषु निर्मलेषु दिव्येषु सिद्धान्तेषु महर्षिगणव्याख्यातेषु वेदव्याख्यानेषु च विद्यमानेषु आगमप्रपञ्चोदञ्चनं न मनागपि सार्थकतामावहति । प्रत्युत भ्रान्तिततिमेवातिरां समुज्जृम्भयति । भवेन्नाम पुरा काले वेदानधिकारिष्वेते तेषामाविर्भावः । संदिग्धार्थानां द्व्यर्थकानां मद्यमांसमदिरादिपदानां तत्साहित्ये संनिवेशोऽन्तरेण गर्हितामन्यत्किमर्हति, भ्रमप्रसारादतिरिक्तं प्रयोजनान्तरं तु बुद्धिपथं नारोहति चक्षुष्मताम् । भवतु नाम यद्वा तद्वा, विद्वांसो विपश्चितस्तद्दर्शिन एवात्र प्रमाणम् । अस्माभिस्तु सङ्ग्रहेण तन्त्रप्रतिबिम्ब एवात्र प्रत्युपस्थापितो यथायथ्येनेति । वस्तुतः सम्प्रदायोऽयमद्यत्वेन क्वापि लब्धप्रचारः । भूम्ना लुप्तप्राय एव यदि क्वचिद् भवेदपि गोप्यरूपेणैव निश्वसिति, न खलु प्रकटरूपेणेति दिक् । प्रकाशरूपेण स्वयं 'तन्त्राख्यसम्प्रदायः कदाचिदपि प्रचरितो नाभूदिति बहूना-मभिप्रायः प्रायशस्तत्सम्प्रदायातिरिक्तानां सर्वेषामेवाभियुक्तानामिति दिक् ।

१ तन्त्रविषयत्वेन ज्ञानयोग-क्रिया-चर्येति तत्त्वचतुष्टयं स्वीक्रियते । अष्टाविंशतिसंख्याका आगमा उपागमाश्च भगवता शिवेन प्रणीता अवगम्यन्ते । पाञ्चरात्रसंहिताप्रपञ्चस्तु अष्टादशोत्तरशतमितः आसीत्, मुद्रितास्तु केवलं द्वादश एव । अहिर्बुध्न्यसंहिता तु प्राचीना । एतस्या रचनासमयः ख्रीस्तचतुर्थशतके निर्धार्यते पाश्चात्यैः । तन्त्रसाहित्ये महानिर्वाणतन्त्रमतिप्रसिद्धम् । ज्ञानयोगक्रियादि अनुष्ठानेन भोगश्चापवर्गश्चापि युगपत् सिध्यति इति तेषामभ्युपगमः । उक्तञ्च —

यत्रास्ति भोगो नहि तत्र मोक्षो यत्रास्ति मोक्षो नहि तत्र भोगः ।
श्रीसुन्दरीसेवनतत्पराणां भोगश्च मोक्षश्च करस्थ एव ॥

अस्यागमतात्पर्यमापाततो दर्शनान्तरमपि विशेषतात्पर्यं विपर्यासमूलत्वेनो-न्नीयते सं ।

अथ वैदिकप्रकरण-परिशिष्टम्

सायणाचार्यः

वेदव्याख्याकारेषु प्रकाण्डकर्मकाण्डपण्डितपारीन्द्रस्य भगवतः सायणाचार्यस्य जीवनवृत्तान्तमप्रस्तुत्य वैदिकप्रकरणस्यास्योपसंहरणं नाम खल्वन्याय्यमेव स्यादतः किञ्चिदिव तदत्र प्रस्तूयतेऽधुना । सायणाचार्योऽयं प्रथमबुक्कभूपतेः विद्यागुरुं सचिवञ्चात्मानमवगमयति । अस्य चाग्रजो भ्राता माधवाचार्यः, प्रथमबुक्कभूपतेः साचिव्यधुरं वहति स्म पश्चात् त्यक्तसर्वपरिग्रहः संन्यासाश्रममालम्ब्य विद्यारण्यस्वामीत्याख्यया प्रथितोऽभवत् । शृङ्गेरीमठे च श्रीमच्छङ्करभगवन्मुनिपादपीठमधिष्ठाय च एष प्रकाण्डपण्डितः विविधविषयकान् संस्कृतवाङ्मयस्य शिरोरत्नभूतान् बहून् ग्रन्थान् अग्रन्थ किल ।

सायणाचार्यस्यापि नैके ग्रन्था माधवीयेतिनाम्नैव प्रथन्ते । एतावता विदितं भवति यत्सायणाचार्यस्य समयोऽपि स एव यो बुक्कभूपतेः समयः । बुक्कभूपतेः कालश्च १३८९ ख्रैस्ताब्दे निर्धारितः कालविद्भिः ।

सोऽयमाचार्यः ऋग्वेदसंहितैतरेयब्राह्मणारण्यकादीनां व्याख्याता, अन्येषाञ्चानेकग्रन्थरत्नानां प्रणेता, वैदिकवाङ्मयस्य परमोद्धारकः यावज्जीवनं सुरभारतीश्रीसमृद्धये प्राणपणेनापि यत्प्रयतितवान् तत्को नाम वैदिकदेशिको न वेत्ति । अनेन वैदिकविद्वन्मण्डलमौलिरायमाणेन ऋषिकल्पेनानुगृहीता वयमद्य नूनं कृतिनः समभ्युपपन्ना गौरवस्य गर्वस्य च परा काष्ठामालम्बामहे ।

नूनं भाष्यकारकलापे तत्र भवान् सायणाचार्यः सर्वमूर्द्धाभिषिक्तो विराजते । अनेन उत्कटतरोऽप्येष वेदार्थपन्था अन्दयं सरलीकृतः । वेदार्थभास्करोऽयं यदि नाऽभविष्यत्तर्हि वेदार्थजातं सर्वथान्धे तमस्येव नितरां न्यमङ्क्ष्यत् । तदर्थञ्च मानवजातिरियं यावच्चन्द्रदिवाकरौ स्थास्यति तत्कार्तज्ञ्यपाशबद्धैव निर्विशङ्कम् । परन्तु सहैव कतिचन वैदिका अतिमात्रमेतदपि तद्विषये सन्देहमावहन्ति समकालमेव, यदि नाम सायणाचार्योऽयम् एकमात्रं यज्ञपरमेवार्थमनभिनन्द्य आधिभौतिकाधिदैवतानप्यर्थान् वैज्ञानिकधिषणया व्यरचयिष्यत्तर्हि लोकस्य महान्-

पकारः समपत्स्यत। महीयांश्च स वेदार्थप्रकाशः कयापि दिव्याभया व्यद्योतिष्यत। वस्तुतः सर्वत्रैव प्रायशः एष महाशयः विविधज्ञानविज्ञानाद्यनेकतत्त्वसम्भृतानपि मन्त्रान् हठादाकृष्य यज्ञपरेष्वेवार्थावष्टम्भेषु निगडितवान् इत्याकलय्य कस्य सहृदयस्य न दूयते किल चेतः। सोऽस्य यज्ञपरार्थपारवश्यव्यामोहोऽपि प्रणिभालनीयो दोषज्ञैः। तद्यथा —

मर्त्तासो मनुष्याः (वयं यजमानाः)—[१।१४४।५]।
मर्त्तासो मनुष्याः (ऋत्विजः)—[३।९।१]
नरः पुरुषः (यजमानम्)—[१।३१।१५]
जन्तुभिः (ऋत्विग्लक्षणैर्मनुष्यैः)—[१।६९।३]
जनाः प्रज्ञासम्पन्नाः (यजमानाः)—[१।४५।६]
जन्तुभिः (ऋत्विग्भिः)—[३।२।५]
विप्रेभिः (मेधाविभिः ऋत्विग्भिः)—[१।-९]
दाशुषे (यजमानाय)—[१।१४०।२]
क्षितयो (मनुष्या ऋत्विजः)—[६।१।५]
कविभिः (मेधाविभिः ऋत्विग्भिः) सह—[१।७६।५]
कवयः (क्रान्तदर्शिनो अध्वर्यवः)—[३।८।४]

मातरिश्वा फलस्य (मातरि यागे श्वसति चेष्टते इति मातरिश्वा—यजमानः) इत्यादि बहुत्र प्रक्रान्तम्। अहो नु खलु कीदृशः पाण्डित्यप्रौढिमा पण्डितमण्डलाखण्डलस्य सायणस्यास्य? कीदृशी च पुनः यज्ञपरार्थप्रवणता कर्मकाण्डप्रकाण्डपण्डितस्य, यः को वापि शब्दः बलाद् यजमानपरत्वेनैवानेनायोज्य व्याख्यातः। नासौ प्रायशः प्रकरणमनुसन्दधाति न देवतामामन्त्रयते, नार्थान्तरप्रसरमपि मनागवतारयति बुद्धिपद्धतिम्। न कदाचित कथञ्चिदपि च विस्मरति यज्ञपुरुषम्। यथा मृगतृष्णिकयाकृष्टो मृगो जलमेवानुसन्दधाति यत्र-तत्र-सर्वत्र, तथैवासावपि खलु न क्षणमपि विजहाति यज्ञानुषङ्गप्रसङ्गम्। यथा च 'पित्तेन दूने रसने सिताऽपि तिक्तायते हंसकुलावतंस!' एवमेव यज्ञयागादिरागरञ्जितनयनयुगलोऽसौ सर्वत्र मन्त्रेषु यज्ञमेव खल्वाख्यास्यति बहुना। 'यज्ञात्परं किमपि तत्त्वमहं न जाने' इति मूलमन्त्र इवानेन स्वीकृतोऽवभाति। अहो नु खल्वस्य महामेधाविनः प्रदीप्तप्रज्ञावतोऽपि सायणस्य कीदृशोऽयं मतिविभ्रमः? नूनं तच्छोचनीयमेवाभवत्। मन्यामहे अत्र हि किल तदीयकालेऽभितः प्रसृतप्रचण्डकर्मकाण्डस्याखण्डसाम्राज्यमेव भूम्नाऽपराध्यति। कारणान्तरन्तु निपुणं मृग्यमाणमपि नाधिरोहति प्रज्ञानपदवीमिति दिक्। यद्यपि नाम क्वचित् क्वचित् तेन यज्ञानिरता अध्वर्या निरतिशय-

पात्त्वेन कृताः किन्त्वनिर्वर्त्यत्वेन । भवतु नामैतत्, तथापि एतत्तु निश्चितं यत् सायणाचार्योऽयं वेदविद्यासम्भारसंभृतः सुयशःशरीरेणाद्यापि जीवति जीविष्यति च कल्पान्तपर्यन्तमित्यत्र न कश्चन संशय इति ।

भास्कराचार्यः

भास्कराचार्योऽयं शैस्ते चतुर्दशोत्तरएकादशशततमेऽब्दे लब्धजन्मपरिग्रहः, चिराय च उज्जैननगर्यां वेधशालायां अध्यक्षपदमलमकार्षीत् । एष महाभागो ज्योतिषशास्त्रानुवर्तिनो लोकविश्रुतस्य 'सिद्धान्तशिरोमणि' इति ग्रन्थस्य प्रणेता । ग्रन्थोऽयं अङ्कगणित-बीजगणित-नक्षत्रविज्ञान-गोलाध्यायैश्चतुर्भिरध्यायैः प्रतिबद्धः । अनेन ज्योतिषाचार्येण ऐदम्प्राथम्येन पृथिव्या गुरुत्वाकर्षणसिद्धान्त[1] आविष्कृत इति जनश्रुतिः । तथा चोक्तग्रन्थस्य गोलाध्याये :—

'आकृष्टशक्तिश्च मही तया यत्
स्वस्थं गुरुं स्वाभिमुखं स्वशक्त्या ।
आकृष्यते तत्पततीव भाति
समे समन्तात् क्व पतत्वियं खे ॥

(गो० भुव० श्लो० ६॥)

वाचस्पतिमिश्रः

विद्यायोनिशान्तःकरणः सर्वतन्त्रस्वतन्त्रः षड्दर्शनव्याख्याकारः ब्रह्मसूत्रशारीरिकभाष्यस्य भामत्याख्यायाः ग्रन्थव्याख्यायाः प्रणेता मिश्रोपाह्वोऽयं विद्यावाचस्पतिः श्रीवाचस्पतिमहाभाग कलिकालवशाद्याः पूर्वभागे मिथिलामण्डलं स्वजनुषा मण्डयामासेति कालविदां निर्णयः । खण्डनोद्धारकृत् वाचस्पतिस्तु किलास्माद् भिन्नः । वाचस्पतिरयम् उद्योतकराद् अर्वाक्तनः उदयनाच्चोर्ध्वतनः । यतोऽनेन उद्योतकरकृतन्यायभाष्यवार्तिकमुद्दिश्य न्यायवार्तिकतात्पर्याख्यं व्याख्यानमकारि । उदयनेन तु तदुपरिन्यायतात्पर्यपरिशुद्धिरर्टङ्किता । प्रकाण्डपण्डितोऽयं भामत्यन्ते स्वरचितान् ग्रन्थान् निर्दिशति; येनास्यानेकग्रन्थप्रणेतृत्वं व्यापकं तत्त्वावगाहि पाण्डित्यञ्च प्रकटितं भवति ।

"यन्न्यायकणिकातत्त्वसमीक्षातत्त्वबिन्दुभिः ।
यन्न्यायसांख्ययोगानां वेदान्तानां निबन्धनैः ॥
समचैषं महत्पुण्यं तत्फलं पुष्कलं मया ।
समर्पितमथैतेन प्रीयतां परमेश्वरः ॥

---

१. यद्यपि वेदेषु एष आकर्षणसिद्धान्तश्चर्चितचरः ।

संस्कृतसाहित्यविमर्शः

[उत्तरार्द्धभागः]

प्ररोचना

जयन्ति ते सुकृतिनो रससिद्धाः कवीश्वराः ।
नास्ति येषां यशःकाये जरामरणजं भयम् ॥

*　　　　*　　　　*

कुसुमाञ्जलिरपर इव प्रकीर्यते काव्यतन्त्रोऽत्र ।
मधुलिह इव मधुबिन्दून् विरलानपि भजत गुणलेशान् ॥

*　　　　*　　　　*

धन्यानि शुचीनि सुरभीणि गुणोम्भितानि
धाम्नीन्ध स्तवन्नोपनतोद्गताया ।
उच्चित्य सूक्तिकुसुमानि मया विविक्त-
वर्णानि कर्णपुलिनेष्ववतंसयन्तु ॥

*　　　　*　　　　*

कविवरमुखनिर्गलितां काव्यपीयूषमधुधाराम् ।
गीर्वाणवाक्परिणतामास्वाद्यानन्दमनुभवत ॥

अथ सप्तमः परिच्छेदः

लौकिकसाहित्यप्रकरणम्

१—काव्यलक्षणम् २—काव्यभेदः ३—काव्यप्रयोजनम् ४—पद्यापेक्षया गद्यकाव्यस्य श्रैष्ठ्ये हेतुः ५—काव्यावतरणम् ६—आदिमहाकविः वाल्मीकिः ७—महाकविः महर्षिः व्यासः ।

अथैव समारभ्यते लौकिकसाहित्यप्रकरणसंवलित उत्तरार्धभागो नाम । तत्र तावत् :—

काव्यलक्षणम्

कवेः कर्म काव्यम् । कविशब्दात् कर्मणि ष्यञि कृते [1]काव्यशब्दो निष्पद्यते । काव्यलक्षणमुद्दिश्य यद्यपि कवयो बहुशो भिद्यन्ते, तद्यथा—'गुणालङ्कारयुक्तौ शब्दार्थौ काव्य'मिति वामनः । 'निर्दोषगुणालङ्कारसवद् वाक्यं' काव्यमिति भोजः । 'गुणालङ्काररीतिरसोपेतः सन्दर्भः काव्य'मिति वाग्भटः । 'रमणीयार्थप्रतिपादकः शब्दः काव्य'मिति पण्डितराजः । 'ध्वन्यात्मकं वाक्यं काव्य'मिति महिमभट्टः । 'वाक्यं रसात्मकं काव्य'मिति विश्वनाथः । इत्येवंविधानि विविधानि लक्षणानि दृश्यन्ते । तथापि समेषामेषां विभिन्नलक्षणत्वेन प्रतिभासमानानामपि तात्पर्यविषयीभूतोऽर्थः समान एव । तच्च काव्यं हि तद् 'अदोषौ सालङ्कारौ शब्दार्थौ' नाम । तदत्रैव सर्वाणि लक्षणानि काव्यस्य पर्यवसितानि भवन्ति । एतच्च काव्यं भूम्ना भवति छन्दोबद्धम् ।

काव्यभेदः

तच्चेदं काव्यं श्रव्य-दृश्यभेदाद् द्विविधम् । द्विविधेऽप्यस्मिन् काव्ये दोषगुणरीत्यलङ्कृतिविवेचना प्रवर्तते, दृश्ये तु पुनः दर्शन-प्रयोजन-रूपकोपरूपक-विवेचनाऽपि । काव्यस्य गुणरीत्यलङ्कृतय उत्तरोत्तरमभिन्यायेनोत्कर्षहेतवः । दोषास्तु खल्वपकर्षहेतवः । तत्रापि निरतिशयोत्कर्षहेतवस्त्वलङ्कारा एव । तदुक्तं वामनेन :—

---

१. कविशब्दाद् 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि' चेति सूत्रेण ब्राह्मणादित्वात्कर्मण्यर्थे ष्यञि कृते काव्यशब्दनिष्पत्तिः ।

'एवञ्च काव्यशोभाया कर्त्तारो धर्मा गुणाः। तदतिशयहेतवस्त्वलङ्काराः।' इति।

सैषा काव्यगुणदोषविवेचना, दण्डि-रुद्रट-वामन-मम्मटादिभिरालङ्कारिकैः ग्रथितेषु तेषु-तेषु सन्दर्भेषु सम्यक् पल्लविता विलसति, तद्विशेषावबोधकुतूहलिभिस्तु सा तत्र-तत्रैवानुसन्धेया।

तच्च श्रव्यं काव्यं, महाकाव्य-खण्डकाव्य-गीतिकाव्यभेदात्त्रिविधम्। दृश्यं काव्यन्तु पुनः 'नाटक-प्रकरण-भाण-प्रहसन-डिम-समवकार-ईहामृग-उत्सृष्टिकाङ्क-व्यायोग-वीथी'-भेदभिन्नमभिनेयरूपम्।

एतच्च किल काव्यं पुनर्गद्यपद्यमिश्रभेदात्त्रिविधम्। गद्यं हि नाम अपादपदसन्तानच्छन्दोरहितो वाक्यसन्दर्भः। पद्यञ्च छन्दोबद्धम्। तच्चैकेन छन्दसा मुक्तकम्। द्वाभ्यां युग्मं सदानितकञ्च। त्रिभिर्विशेषकम्। चतुर्भिः कलापकम्। द्वादशान्तैः कुलकमुच्यते। मिश्रं काव्यन्तु गद्यपद्यमयी साङ्का सोच्छ्वासा च चम्पूरभिधीयते।

काव्यप्रयोजनम्

काव्यस्य प्रयोजनजातं निर्दिशद्भिः काव्यकोविदैः प्रतिपादितं यत्काव्यं हि नाम कवेः श्रोतुश्च प्रमोदाय, अनर्थपरिहाराय, त्रिवर्गफललाभाय, कान्तातुल्यतयोपदेशाय कीर्त्तये च भवति। उक्तञ्च —

काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये।
सद्यः परनिर्वृतये कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे॥ —मम्मट

चतुर्वर्गफलप्राप्तिः सुखादल्पधियामपि।
काव्यादेव यतस्तेन तत्स्वरूपं निरूप्यते॥ —विश्वनाथ

उक्तञ्च प्रसिद्धालङ्कारिकेण भामहेनापि —

धर्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं कलासु च।
करोति कीर्त्तिं प्रीतिञ्च साधुकाव्यनिषेवणम्॥

तदेवञ्जातीयफलवतो हि काव्यस्य निष्कृष्टोऽर्थः 'रामादिवद् वर्तितव्यं न रावणादिवदि'त्यादिकृत्याकृत्यप्रवृत्तिनिवृत्त्युपादेयपरत्व एव पर्यवसितो वेदितव्यः।

पद्यापेक्षया गद्यकाव्यवैरल्ये हेतुः

संस्कृतवाङ्मयस्य पर्यालोचनेनावगम्यते यत् तत्र वरीवर्त्ति गद्यकाव्यापेक्षया पद्यमयकाव्यानामतितरां बाहुल्यम्। गद्यमयाः प्रबन्धास्तु खल्वङ्गुलिगणनार्हा दृश्यन्ते। तदत्र गद्यप्रबन्धानां वैरल्ये को वा हेतुर्भवेदिति प्रश्नः सुतरां

मुल्लभोदयः। तमिमं प्रश्नं समादधानाः केचिदाचक्षते यत् पद्यापेक्षया गद्यलेखनं किञ्चित्क्लिष्टतरम्। यथा पद्यरचनायां एकद्वित्रिसरसपदप्रयोगो समस्तपद्यस्य सौन्दर्यमादधाति न तथा गद्यबन्धे। कवयश्च गद्यरचनाया तथा सौकर्यं नानुभवन्ति यथा पद्यगुम्फने। इति हेतोः कवीनां पद्यबन्धन एव प्रवृत्तिबाहुल्यं न गद्य-सन्दर्भे। अन्ये तु समुत्प्रेक्षन्ते—यत् पद्यबन्धस्य खलु सङ्गीतमयत्वान्मनसो निरतिशयप्रमोद-जनकत्वाच्च कवयोऽभिनन्दन्ति पद्यरचनामेव बहुशः न जातु गद्यरचनाम्। सत्यमेतत्। परमत्र तत्त्वत- पर्यालोचने तु अवगतं भवति यत् पद्यं हि नाम मनसः कोऽपि समुत्तुङ्गानन्दतरङ्गितोल्लासविलासोच्छ्वसितः सङ्गीतमयो नादविशेषः। तादृशनादमलङ्कुर्वाणा छन्दोमयी भारती श्रवणमधुरसान्द्रमन्द्रध्वनिमाकलयन्ती काव्यरूपेण परिणता यथा मानसमानन्दममन्दमातनुते न तथा गद्यमयः प्रबन्धः इति निश्चप्रचम्। इत्येव च गद्यवाङ्मयवैरल्ये प्रमुखो हेतुः प्रतीयते। हेत्वन्तरन्तु सुनिपुणं विमृश्यमानमपि बुद्धिसरणिं नावतरति। युक्तमेवोक्तं केनाप्यभियुक्तेन :—

'गद्यं कवीनां निकषं वदन्तीति।'

अतः एव अल्पीयांस एव सुबन्धु-दण्डि-बाणभट्टप्रभृतयः महाकवयः गद्यप्रबन्धान्परिगुम्फ्य यशःशरीरेण जीवन्तोऽद्यापि संस्कृतसाहित्यप्राङ्गणेऽभितो विलसन्ति।

काव्यावतरणम्

यद्यपि संस्कृतसाहित्यादिस्रोतसि भगवति वेद एव सर्वत्र प्राक् कवि-काव्य-शब्दयोश्च समुल्लेखः समुपलभ्यते, 'कविर्मनीषी परिभूः स्वयम्भूः' इति। यद्यपि कश्चिदस्मिन्नत्र आदिकविं परमेश्वरमेव परामृशति तथापि कविपदेनात्र तदाम्नानं कस्य न विस्मयावहम्। परमेश्वरीयज्ञानलक्षणं वेदस्यापि काव्यत्वेनैवानुगृह्णाति श्रुतिः—'पश्य देवस्य काव्यं न ममार न जीर्यति' (वेदः)। 'देवस्य काव्य'मित्यत्र-काव्यपदं वेदमेवाभिधत्ते। इत्यनेनैतदभ्युपपन्नं भवति यत्कविभिः काव्यकलाप्रेरणा किल वेदेभ्य एव समासादिता। वेदेभ्य एव च छन्दसां परिज्ञानं, अलङ्काराणाञ्च परिचयः समाकलितः। वेदे यत्र गायत्री-त्रिष्टुब्-जगतीप्रभृतिछन्दसां प्रयोगः, तत्र लौकिकसाहित्ये तदनिप्रतन्यदृश्यानां उपजाति-वंशस्थ-अनुष्टुबादिच्छन्दसां प्रसरः समुल्लसति। वस्तुतः [illegible] एव वैदिकच्छन्दसां प्रपञ्च एव लौकिकच्छन्दसामपि प्रभवभूरित्यशङ्कम्। लौकिकच्छन्दसां प्रणेतृषु तत्र भवान् पिङ्गलाचार्यः प्रमुखः प्राचीनतमश्च। अनेन लौकिकवैदिकोभयच्छन्दोलक्षणनिबद्धः पिङ्गलसूत्राख्यः सुप्रसिद्धः छन्दोग्रन्थो निरमायि। तत्र लौकिकच्छन्दसां प्रयोक्तार आदिकवि-भगवद्वाल्मीकिमुनिपादाः इति परम्परानुरोधेन सर्वैः स्वीक्रियते। तदियं वाल्मीकित एवेयमादिकाव्यधाराया अवतरणं सम्मन्यते, इति प्रस्तुतम्।

भगवद्वाल्मीकिविषये दन्तकथेयं प्रचरति यदसौ पूर्वे वयसि ब्राह्मणोऽपि सन् लुण्ठाको जातः । पथिकानुपलुण्ठ्य द्रव्योपार्जनं करोति स्म । परन्तु तदनु कस्यचित्सिद्धतापसस्योपदेशेन ता साहसिकीं वृत्तिं परित्यज्य स घोरतरं तपोऽतप्यत । व्रजति काले, चिरं च एकासनासीनस्य तस्योपरि वल्मीकसञ्चयो जातः । इष्टसिद्ध्यनन्तरं वल्मीकान्निर्गतत्वादसौ वाल्मीकिरिति संज्ञां लेभे । ततः तपःपूतमानसोऽसौ एकदा युग्मचारिणोः क्रौञ्चयोरेकं निषादेन वध्यमानं ददर्श । करुणरसक्लिन्नहृदयस्य तस्यातिमात्रं शोकप्लुतान्मुखात्सहसा विससर्ज सा काऽपि दिव्यकरुणामयी वाग्धारा—'मा निषादेति' । यस्य शोकमुपवर्णयता कविकुलगुरुणा कालिदासेनोपश्लोकितम्—

'निषादविद्धाण्डजदर्शनोत्थः श्लोकत्वमापद्यत यस्य शोकः ।' इति ।

एष काव्यावतरणवृत्तान्तः संक्षेपतः ।

आदिकविः वाल्मीकिः

१—आदिमहाकविः । २—लौकिकसाहित्यस्यारम्भः । ३—रामायणस्य इयत्ता । ४—वाल्मीकेः प्रकृतिवर्णनम् । ५—हेमन्तवर्णनम् । ६—रावणप्रार्थनाभङ्गः । ७—वाल्मीकेः काव्यसुषमा । ८—रामायणीयरामराज्यम् । ९—विहगावलोकनम् । १०—वाल्मीकेः समयः ।

संस्कृतसाहित्यस्यारुणोदये एव आदिमहाकविः महर्षिर्वाल्मीकिः कमनीयकाव्यकलालङ्कृतं रामायणाख्यमतिमहनीयं महाकाव्यं जुगुम्फ । भारतीयसाहित्येतिहासे नूनं तद्दिवसं स्वर्णाक्षरैरङ्कितं भविष्यति, यदा पुण्यसलिलाया भगवत्यास्तमसायाः पुनीते पुलिने युग्मचारिणोः क्रौञ्चयोरेकं वध्यमानं दृष्ट्वा महाकवेरस्य कण्ठतः सा कापि हृदयाह्लादिनी सुवर्णसुवृत्तरमोज्ज्वला करुणार्द्रा छन्दोमयी वाग्धारा परिपुस्फोट इव निखिलं व्योममण्डलं प्रतिध्वनयन्ती, अधोऽङ्कितं पद्यं हारीहृत्य—

मा निषाद ! प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः ।
यत्क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥

रामायणात्प्राक् लौकिकच्छन्दसामवतारः नैवाभवत् इति सम्प्रदायविदः । आम्नायादन्यत्र छन्दसामवतार एष एव सर्वप्रथम इति तत्रभवान् भवभूतिः उत्तररामचरितस्य द्वितीयाङ्के सप्रत्ययमेव प्रकटयति । यथा :—

तदेतावतेदं सूपपन्नम् यत् संस्कृतसाहित्यप्रपञ्चे कवीनां प्रथमः कविः तत्र-भवान् वाल्मीकिरेव। स एव च रामायणं नाम विश्वविख्यातं महाकाव्यं सर्वकाव्यानामादिभूतं प्रणिनाय। तथा च बुद्धचरिते महाकविना अश्वघोषेणोद्घोषितम्—

'वाल्मीकिनादश्च ससर्ज पद्यं जग्रन्थ यन्न च्यवनो महर्षिः।'

अमुमेवार्थं कविकुलशिरोमणिः कालिदासोऽपि समर्थयन् 'प्राचेतसोपज्ञं रामायणम्'मिति स्वीचकार। करुणरसविभूतिर्भवभूतिरपि—एष एव महर्षिः लौकिक-च्छन्दसामादिमः प्रणेतेति मुक्तकण्ठतः प्रत्यपादयत्, "अथ स ब्रह्मर्षिरेकदा माध्यन्दिनसवनाय नदीं तमसामनुप्रपन्नः। तत्र युग्मचारिणोः क्रौञ्चयोरेकं वध्यमानं ददर्श। आकस्मिकप्रत्यवभासां देवीं वाचमानुष्टुभेन च्छन्दसा परिणतामभ्युदैरयत्—'मा निषाद प्रतिष्ठां त्व'मिति। तामाकर्ण्य वनदेवता अपि परममाश्चर्य-मापेदिरे—'अहो एष कोऽपि आम्नायादन्यत्र नूतनश्छन्दसामवतारः'। तेन खलु समयेन तं भगवन्तमाविर्भूतं शब्दब्रह्मप्रकाशकं ऋषिमुपगम्य भगवान् भूतनाथः पद्मयोनिरवोचत् 'ऋषे! प्रबुद्धोऽसि वागात्मनि ब्रह्मणि। तद् ब्रूहि रामचरितम्। अव्याहतज्योतिरार्षं ते प्रातिभं चक्षुः। आद्यः कविरसि इत्युक्त्वा तत्रैवान्तर्हितः।" इति।

महाकविः क्षेमेन्द्रोऽप्यनुजगौ रामायणमञ्जर्याम् —

"स वः पुनातु वाल्मीकेः सूक्तामृतमहोदधिः।
ओङ्कार इव वर्ण्यन्ते कवीनां प्रथमो मुनिः॥"

महाराजभोजराजोऽपि—

"वाल्मीकिगीतरघुपुङ्गवकीर्तिलेशै-
स्तृप्तिं करोमि कथमप्यधुना बुधानाम्॥"

इत्युक्त्वा प्रदर्शयति उक्तमेवार्थम्। एवं भगवतो वाल्मीकेरादिकवित्वं सुतरामुपपन्नं सर्वसम्मतञ्च। तथा च रामायणेऽपि —

"सोऽभिषेकं ततः कृत्वा तीर्थे तस्मिन् यथाविधि।
तमेव चिन्तयन्नर्थमुपावर्त्तत वै मुनिः॥
आजगाम ततो ब्रह्मा लोककर्त्ता स्वयं प्रभुः।
चतुर्मुखो महातेजा द्रष्टुं तं मुनिपुङ्गवम्॥
वाल्मीकिरथ तं दृष्ट्वा सहसोत्थाय वाग्यतः।
प्राञ्जलिः प्रयतो भूत्वा तस्थौ परमविस्मितः॥
पूजयामास तं देवं पाद्यार्घ्यासनवन्दनैः।
प्रणम्य विधिवच्चैनं पृष्ट्वा चैव निरामयम्॥

अथोपविश्य भगवानासने परमार्चिते।
वाल्मीकये च ऋषये सदिदेशासनं ततः॥
तमुवाच ततो ब्रह्मा प्रहसन्मुनिपुङ्गवम्।
श्लोक एवास्त्वयं बद्धो नात्र कार्या विचारणा॥
मच्छन्दादेव ते ब्रह्मन् प्रवृत्तेयं सरस्वती।
रामस्य चरितं कृत्स्नं कुरु त्वमृषिसत्तम॥
धर्मात्मनो भगवतो लोके रामस्य धीमतः।
तच्चाप्यविदितं सर्वं विदितं ते भविष्यति॥
न ते वागनृता काव्ये काचिदत्र भविष्यति।
कुरु रामकथां पुण्यां श्लोकबद्धां मनोरमाम्॥
यावत्स्थास्यन्ति गिरयः सरितश्च महीतले।
तावद्रामायणकथा लोकेषु प्रचरिष्यति॥
* * *
इत्युक्त्वा भगवान् ब्रह्मा तत्रैवान्तरधीयत॥" इति
[वाल्मीकिरामायणे]

इत्यनेन वाल्मीकेः प्रथमकवित्वोपपत्तिपुरस्सरं भारतीयशिष्टाचारोऽप्युपदर्शितो वेदितव्यः विद्वद्भिर्देशमान्यम्।

लौकिकसाहित्यस्यारम्भः

एवं लौकिकसाहित्यस्यारम्भः महामहिमशालिनो भगवतो महर्षिवाल्मीकित एव। समस्ता अपि सुरभारतीभक्ता भारतीयाः सुगृहीतनामधेयममुमादिकविं वाल्मीकिं प्रति अतीव श्रद्धादराः। सर्वेऽपि कवयस्तं कविकुलादिगुरुत्वेन समाद्रियन्ते। महाकविः त्रिविक्रमभट्टः महाकवये तस्मै नमस्कारं वितन्वान आह :—

"सदूषणाऽपि निर्दोषा सखराऽपि सुकोमला।
नमस्तस्मै कृता येन रम्या रामायणी कथा॥"

शार्ङ्गधरस्य संग्रहे :—

"कवीन्दुं नौमि वाल्मीकिं यस्य रामायणीं कथाम्।
चन्द्रिकामिव चिन्वन्ति चकोरा इव साधवः॥" इति

रामायणस्य इयत्ता

महर्षिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणाभिधं महाकाव्यमिदम्, अनुष्टुब्बहुलं-

विविधैश्छन्दोभि प्रणिबद्ध चतुर्विंशतिसहस्रमितै श्लोकैरुपगुम्फित पञ्चशतसर्गात्मकम्। यत्र चेदमुपश्लोकित भवति —

"चतुर्विंशतिसहस्राणि श्लोकानामुक्तवान् ऋषि ।
तथा सर्गशत पञ्च षट् काण्डानि चोत्तमम् ॥
[बालकाण्ड सर्ग ४, श्लो० २]

अनेन भाव्यदर्शिना कविना काव्यमिद प्रक्षेपादिभि परिरक्षणार्थं प्रतिसहस्रमाद्य पद्य क्रमेण गायत्रीमन्त्राक्षरैरारब्धम्। चतुर्विंशत्यक्षरा हि गायत्री तावता चतुर्विंशतिसहस्रमिता सङ्ख्या श्लोकाना सुतरा निष्पन्ना भवति। तथा च —

तत्— तपःस्वाध्यायनिरत तपस्वी वाग्विदा वरम्।
नारद परिपप्रच्छ वाल्मीकिर्मुनिपुङ्गवम् ॥ १ ॥
स— स हत्वा राक्षसान् सर्वान् यज्ञघ्नान् रघुनन्दन ।
ऋषिभि पूजितस्तत्र यथेन्द्रो विजये पुरा ॥ २ ॥
वि— विश्वामित्र स धर्मात्मा, श्रुत्वा जनकभाषितम्।
वत्स! राम! धनु पश्य इति राघवमब्रवीत् ॥ ३ ॥
तु— तुष्टो वाच ... ... ॥ ४ ॥
व— वनवास हि ... ... ॥ ५ ॥
रे— राजा सत्यश्च ... ... ॥ ६ ॥
णि— निरीक्ष्य स ... ... ॥ ७ ॥
यं— यदि बुद्धि ... ... ॥ ८ ॥
भर्— भरतस्यार्यस्य ... ... ॥ ९ ॥
गो— गच्छ शीघ्र ... ... ॥ १० ॥
दे— देशकालौ ... ... ॥ ११ ॥
व— धन्यास्ते च ... ... ॥ १२ ॥
स्य— स निर्जित्य ... ... ॥ १३ ॥
धी— ध या ... ... ॥ १४ ॥
म— मङ्गलाभिमुखो ... ... ॥ १५ ॥
हि— हित मर्त्यं ... ... ॥ १६ ॥
धि— धर्मात्मा ... ... ॥ १७ ॥
यो— मम विक्रम ... ... ॥ १८ ॥
यो— प्राणशेष ... ... ॥ १९ ॥
न— न ते ददृशिरे ... ... ॥ २० ॥

प्र—	प्रणम्य ··· ··· ··· ···	॥ २१ ॥
चो—	चाल्नालवर्तेन्द्रस्य ··· ··· ···	॥ २२ ॥
द—	दारा पुत्राः ··· ··· ··· ···	॥ २३ ॥
यान्—	यामेव रात्रिं ··· ··· ··· ···	॥ २४ ॥

एतावता रामायणे प्रक्षेपच्युत्युत्साद्दायसरो न जातु सुलभप्रसरः इति।

वाल्मीकेः प्रकृतिवर्णनम्.

वाल्मीकेः प्रकृति-वर्णनमतीव मर्मस्पृक्। जलधरसमयं वर्णयतसौ कीदृशीं काव्यकलाचातुरीं व्यक्तीकरोति प्रयुङ्क्ते च ललितललितानि पदानि। भावमाधुरीं व्यनक्ति—"वत्स लक्ष्मण! सम्प्राप्त इदानीं वर्षासमयः। निचितं नभो नवनीरदैः। प्रशान्तो रजःप्रसरः। वायुः सहिमो वाति। अयं पर्जन्यो वर्षति। मन्ये द्यौरियं दिनकरस्य किरणैः समुद्राणां रसं पीत्वा कार्त्तिकादीन् नवमासान् धृतं गर्भमिव जलं प्रसूते। निखिलानां जीवानां जीवातुभूतोऽयं रसः साक्षादमृतायनमिति मे भाति। ग्रीष्मसन्तप्ता सीतेव धर्मपरिक्लिष्टेयं मही नववारिणा परिप्लुतत्वाद् बाष्पं विमुञ्चति। अस्मिन् शैलेऽमी अर्जुनवृक्षाः फुल्ला दृश्यन्ते। केतकैरभिवासितोऽयं गिरिः। प्रशान्तोऽत्र दावाग्निः। ··· ··· ··· एवं शान्तरिपोः सुग्रीवस्य व्यवसायमनुकुरुत इति मन्ये। येऽत्र इमे पर्वतास्तिष्ठन्ति ते प्रशान्ताध्ययना वटव इवाऽऽभान्ति। मेघरूपाणि हि कृष्णाजिनानि धारयन्तीमे। गुहा एव मारुतापूरितत्तया शब्दयन्ति मुखानि। हेमाभिः कशाभिरिव विद्युद्भिरभिताडितमम्बरम्, तथा चास्य स्तनितरूपो निर्घोषः श्रूयते। इयमग्रतः स्फुरन्ती नीलमेघाश्रिता विद्युल्लता रावणस्याङ्के स्फुरन्ती वैदेहीव मे प्रतिभाति।"

तथा च:—वहन्ति वर्षन्ति नदन्ति भान्ति,
ध्यायन्ति नृत्यन्ति समाश्वसन्ति॥
नद्यो घना मत्तगजा वनान्ताः,
प्रियाविहीनाः शिखिनः प्लवङ्गाः॥ [रामायणे]

रामायणं भारतीयाचारव्यवहारस्य, परम्परायाः, गृह्-समाजव्यवस्थायाश्च यथार्थं स्वरूपं चित्रयति। राज्ञां सत्यप्रतिज्ञत्वं, दण्डेन च धर्मरक्षणम्, आश्रितजनसंरक्षणं, पत्न्याः सतीत्वं, पातिव्रत्यञ्च, बन्धु-प्रेमादिकञ्च सम्यक्त्वेन अतीव परिष्कृतया गिरा पुरस्करोति।

हेमन्तवर्णनम्

स कदाचित्प्रभातायां शर्वर्यां रघुनन्दनः।
प्रययावभिषेकार्थं रम्यां गोदावरीं नदीम्॥

प्रह्वः कलशहस्तस्तु सीतया सह वीर्यवान् ।
पृष्ठतोऽनुव्रजन् भ्राता सौमित्रिरिदमब्रवीत् ॥
अयं स कालः सम्प्राप्तः प्रियो यस्ते प्रियंवद ।
अलङ्कृत इवाभाति येन संवत्सरः शुभः ॥
नीहारपरुषो लोकः पृथिवी सस्यमालिनी ।
जलान्यनुपभोग्यानि सुभगो हव्यवाहनः ॥
प्राज्यकामा जनपदाः सम्पन्नतरगोरसाः ।
विचरन्ति महीपाला यात्रार्थं विजिगीषवः ॥
सेवमाने दृढं सूर्ये दिशमन्तकसेविताम् ।
विहीनतिलकेव स्त्री नोत्तरा दिक् प्रकाशते ॥
प्रकृत्या हिमकोशाढ्यो दूरसूर्यश्च साम्प्रतम् ।
यथार्थनामा सुव्यक्तं हिमवान् हिमवान् गिरिः ॥
रविसंक्रान्तसौभाग्यस्तुषारारुणमण्डलः ।
निःश्वासान्ध इवादर्शश्चन्द्रमा न प्रकाशते ॥
ज्योत्स्नी तुषारमलिना पौर्णमास्यां न राजते ।
सीतेव चातपश्यामा लक्ष्यते न तु शोभते ॥
स्पृशन् सुविपुलं शीतमुदकं द्विरदः सुखम् ।
अत्यन्ततृषितो वन्यः प्रतिसंहरते करम् ॥
एते हि समुपासीना विहगा जलचारिणः ।
नावगाहन्ति सलिलमप्रगल्भा इवाहवम् ॥

[वाल्मीकीयरामायणे]

अहो ! कीदृशोऽलौकिको वाचां प्रवाहः । कस्य सचेतसश्चेतो न समाह्लादयेत् ।

रावणप्रार्थनाभङ्ग

* * * * *

पञ्चदासीसहस्राणि सर्वाभरणभूषिताः ।
सीते, परिचरिष्यन्ति, भार्या मे भव शोभने ॥
प्रत्युवाचानवद्याङ्गी, तमनादृत्य राक्षसम् ।
"महाचलमिवाकम्प्यं महेन्द्रसदृशं पतिम् ॥
महोदधिमिवाक्षोभ्यमहं राममनुव्रता ॥
पूर्णचन्द्रनिभं शूरं राजपुत्रं जितेन्द्रियम् ।
पृथुकीर्तिं महावीर्यमहं राममनुव्रता ॥

* * * * *

त्वं पुनर्जम्बुकः सिंहीं मामिच्छसि दुर्लभाम्।
नाहं शक्या त्वया स्प्रष्टुमादित्यस्य प्रभा यथा ॥
सिंहस्य खादतो मांसं मुखाद्दातुमिच्छसि ।
यो रामस्य प्रियां भार्यां बलात्त्वं हर्तुमिच्छसि ॥
त्वं क्षुर जिह्वया लेक्षि सूच्या मृजसि लोचने।
यो रामस्य प्रियां भार्यां पापबुद्ध्या निरीक्षसे।
व्याघ्र्यास्तरुणपुत्रायाः प्रग्रासमादातुमिच्छसि।
यो रामस्य ... ... ॥
अवसज्य शिलां कण्ठे सागरं तर्तुमिच्छसि ।
यो रामस्य ... ... ॥
कृष्णसर्पमतिक्रुद्धं निःश्वसन्तं महाविषम्।
स्प्रष्टुमिच्छसि हस्तेन यस्या त्वमभिकाङ्क्षसे॥

[वाल्मीकीये अरण्यकाण्डे]

अहो कीदृगमोजसम्भृतं काव्यम् । नूनं काव्यान्तरेषु दुर्लभम् एतादृशं वर्णनम्।

वाल्मीकेः काव्य-नुपमा

तत्त्वतो विमृश्यमाने सुतरां स्फुटीभवन्ति यद्रामायणेऽखिलानि महाकाव्यलक्षणानि दृग्गोचरीभवन्ति । वाचामुदात्तता, घटनाविन्यासचातुरी, रमणीयदृश्यानां विलक्षणं चित्रणम्, रमणीयं प्रकृतिवर्णनम्, काव्यकला-पूर्णता, विविधछन्दसां प्रसर, ओजःकान्तिमती च शैली । तदेवविधा कापि अनितरसाधारणी काव्यनुपमा एवास्य सर्वातिशयलोकप्रियत्वे हेतुः।

रामायणस्य मधुस्यन्दिनि काव्यधाराप्रवाहे विनिमज्य न कस्य सहृदयस्य परिस्पन्दते हृदयम्! भारतीया महाकवयो नूनमा वाल्मीकेः काव्यकलया प्रभाविताः प्रतीयन्ते । रामायणत एव काव्यप्रणयनस्फूर्तिस्तैरुपलब्धेति समवधारणेऽपि नास्ति काप्यत्युक्तिः। 'उपमा कालिदासस्येति' तत्प्रसिद्धेः बीजं रामायणीयोपमामालामेवानुसन्दधाति । अशोकवाटिकायां निवसन्त्याः सीतायाः वर्णनमेकोनत्रिंशदुपमामालया रमणीयरूपेण प्रपञ्चितम्।

"असूतेनापवादेन कीर्त्ति निपतितामिव ।
आम्नायानामयोगेन विद्यां प्रशिथिलामिव ॥

सन्नामिव महाकीर्तिं श्रद्धामिव विमानिताम् ।
पूजामिव परिक्षीणामाशां प्रतिहतामिव ॥"
*　*　*　*　*

[रामायणसुन्दरकाण्डे १९ सर्ग]

शोकसागरनिरूपणमप्यद्भुतरूपेण कृतम् :—

'रामशोकमहावेग सीताविरहपारग ।
श्वसितोर्मिमहावर्त्तो बाष्पफेनजलाविल ॥
बाहुविक्षेपमीनौघो विक्रन्दितमहास्वन ।
प्रकीर्णकेशशैवाल कैकेयीवडवामुख ॥
यस्मिन् बत निमग्नोऽहं कौशल्ये राघव विना ।
दुस्तरो जीवता देवि मयाय शोकसागर ॥

कीदृशीयमद्भुतोपमाकाव्यमहासरित् आदिकवेर्हृदयात्प्रावर्तत । काव्यसंसारे वाल्मीके वाचा परस्तात्पुरस्ताद् वा न किञ्चित् तादृशं प्रादुर्बभूव काव्यम् । "अनुवाल्मीकि खलु कवयो वाचि भावे च"ति लोकोक्ति सर्वथा यथार्था । स्वभाववर्णने, चरित्रचित्रणे, मानव-मनोगत-भाव विलास प्रदर्शने, वन-पर्वतसरिदाश्रमादिरूपनिरूपणेऽप्यादिकविरयं सर्वान् कवीन् अतिशेते । नून सहजा सरला समलङ्कृता वाल्मीकेर्भारती । आदिकविरेष नूनमासीद् वाग्वैशिल्पिना गुरुरित्यत्र तु को नाम सन्दिह्येत । वस्तुतस्तु काव्यमपीदं रामायणमितिवृत्तायते, भारतीयसंस्कृतेरादर्शरूपञ्चेति अलमति पल्लवितेन ।

रामायणीयरामराज्यम्

रामराज्यस्वरूपमपि किञ्चित्प्रणिभालनीयम् —

अहन्यहनि रामस्तु कार्याणि स्वयमेव हि ।
प्रत्यवैक्षत धर्मात्मा सह भ्रातृभिरच्युत ॥
धर्मेण रक्षतस्तस्य हृष्टपुष्टजनाकुला ।
बभूव पृथिवी सर्वा धनधान्यसमृद्धिनी ॥
निर्दस्युरभवल्लोको नानर्थ कश्चिदस्पृशत् ।
न चापि वृद्धा बालानां प्रेतकार्याणि कुर्वते ॥
सर्वं प्रमुदितञ्चासीत् सर्वो धर्मपरो जन ।
दृष्ट्वा धर्मपरं रामं न चाहिंसत्परस्परम् ॥
आसीद्वर्षशतायुश्च तथा पुत्रसहस्रवान् ।
निरामयो विशङ्कश्च रामे राज्यं प्रशासति ॥

नित्यपुष्पा नित्यफलास्तरवस्तत्र निर्व्रणा ।
काले वर्षति पर्जन्य सुखस्पर्शश्च मारुत ॥
न कदर्यं कश्चिदासीन्नानृतो न शठोऽपि वा ।
न मानी न च सरम्भी न नृशसो न कत्थन ॥
नरा स्वदारनिरता नार्यश्चासन् पतिव्रता ।
सुव्रता धृतिमन्तश्च नरा आसन्स्तथा स्त्रिय ॥
नानाहिताग्निर्नायज्वा नानृजुर्न च नास्तिक ।
स्वकर्मनिरताश्चासन् सर्वे तत्र द्विजातय ॥
यज्ञाध्ययननिष्ठाश्च विरताश्च प्रतिग्रहात् ।
नासमर्थो न चोद्विग्नो नातुरो न भयान्वित ॥
तत्रैव प्राकृतो नासीद् दरिद्रो वा पुरोत्तमे ॥ इत्यादि

[वाल्मीकीये]

राज्येन कीदृशेन भवितव्यमिति रामराज्योपवर्णनेन कविनाऽतिचारुतया निर्दिष्टम्। नूनं धन्य स कविभूप, जननी च तस्य धन्या, संस्कृतसाहित्यारुणोदये यस्य वाणी आदिकाव्ये छन्दोऽलङ्कृता विश्वनभःप्राङ्गणे उदयमाससाद इति।

विहगावलोकनम्

विहगावलोकनेनाऽवगम्यते, यदखिल[1]महाकाव्यलक्षणान्वितं रामायणाभिधं महाकाव्यमिदं संस्कृतसाहित्यमन्दिरस्य स्वर्णकलशायमानं निखिलनिशायिकाव्यगुणगणगरिम्णा सर्वाभिनन्द्यत्वेन राराजते। स्थान एव खलूक्तमेतत् —

यावत्स्थास्यन्ति गिरय सरितश्च महीतले ।
तावद् रामायणकथा लोकेषु प्रचरिष्यति ॥

---

१ महाकाव्यलक्षणानि —

सर्गबन्धो महाकाव्यं तत्रैको नायक सुर ।
सद्वंश क्षत्रियो वापि धीरोदात्तगुणान्वित ॥

तत्र सर्गश्च पुन —

एकवृत्तमयै पद्यैरवसानेऽन्यवृत्तकै ।
नानावृत्तमय क्वापि सर्गश्चैकश्च दृश्यते ॥

तत्रापि—शृङ्गारवीरशान्तानामेकोऽङ्गी रस इष्यते ।
अष्टसर्गान्न तु न्यून त्रिंशत्सर्गाच्च नाधिकम् ॥ इति

अस्यैव वाल्मीकिमुनेराद्यस्यानीव प्रसिद्धं योगवासिष्ठाख्यमध्यात्मविषयकं महाकाव्यमपि अतिरम्याधारेण संस्कृतसाहित्यसृजि अतिभास्वरं रत्नम्।

अस्य महाकाव्यस्य भाषा प्राञ्जला, ओजस्विनी, ललितमधुरा प्रसादगुणगुम्फिता च। भावानां भव्यता, छन्दसामौचित्यं, रसानां सरसपरिपाकः, अलङ्काराणामाभरणं नूनं परिपूर्णतामवगाहते। मानवीयान्तःप्रकृतेः सालङ्कारं निरूपणं, नैसर्गिकं विश्लेषणं, बाह्यप्राकृतिकदृश्यानां सजीवचित्रणं, गिरिनिर्झरसरितावन्यलताद्रुमकुसुमषड्ऋतुप्रभृतिवर्णनञ्च यादृशमत्र समपद्यत न तादृशमन्यत्र सुलभम्।

रामायणं हि नाम भारतीयपरम्परायाः संस्कृतेश्च आमूलचूडमव्यभिचरितं चित्रम् अनिर्वचनीयमतीव चारुतया प्रभाति। अतएव काव्यमिदमतिमात्रं सर्वलोकप्रियतां गतम्। प्रायशः सर्वेऽपि संस्कृतमहाकवयो रामायणादेव तां कामपि कमनीयां कवित्वस्फूर्तिमविन्दन्त। रामायणगतोपाख्यानान्येवावलम्ब्य भूम्ना स्वीयानि रूपककाव्यानि तैर्निरमायिषत। सा किल कालिदासस्य कापि कमनीया कृतिः रघुवंशाभिधं महाकाव्यं नाम रामायणीयैरेवोपमालङ्काररसोपवर्णनैरनुप्राणितमवलोक्यते। अतएव स्थान एव, केनाऽप्युट्टङ्कितम् 'मधुमयभणितीनां मार्गदर्शी महर्षिः।' इति

वाल्मीकेः समयः

यद्यपि वाल्मीकिसमयं इदन्तया निर्णेतुमुपकरणसौलभ्याभावान्न सुकरम्। तथापि अन्तर्बहिरुभयविधसाक्ष्यमाश्रित्य, यत् किञ्चिन्निश्चेतुं सुशकं तदिह समासेन प्रस्तूयते। जैनबौद्धयोः साहित्ये रामगाथानिर्देशः प्रत्यक्षमुपलभ्यते तत्र भवता जैनकविविमलसूरिणा किल रामचरितं प्राकृतभाषया निबद्धे 'पउमचरियं'इत्ये समुपवर्णितम्। एतत्काव्यरचनायाः कालः प्रायशः ख्रैस्त ६२तमेऽब्दे सम्भाव्यते। एवमेव बौद्धकविनाऽश्वघोषेणाऽपि स्वकीये बुद्धचरिते सुन्दरकाण्डस्य रमणीयोपमाकलापस्य, उत्प्रेक्षानिचयस्य च सङ्कलनं कृतम्। बौद्धजातकेष्वपि बहुत्र रामकथायाः समुपलब्धेरेतत् गौरवाश्रयम्, वाल्मीकेः समयः उक्तनिबन्धेभ्यः पुरातन एवेत्यङ्गीकारे न काप्यापत्तिः। स एव बाह्यसाक्ष्यमुद्दिश्य निर्णयः। अन्तःसाक्ष्यमाश्रित्यापि, समान एव निर्णयः सम्भवति। प्रसिद्धमेवैतत् यल्लोकविश्रुतस्य पाटलिपुत्रस्य प्रतिष्ठापनं, राज्ञा अजातशत्रुणा ख्रैस्तात्पञ्चशततवर्षपूर्वं कृतम्। तच्च पाटलिपुत्रं बौद्धग्रन्थेषु पाटलिग्रामनाम्ना प्रसिद्धम्। रामायणे च रामः शोणगङ्गासङ्गममतिक्रम्य पुरःसरति तत्र सन्दर्भे पाटलिपुत्रस्य नामापि न दृग्गोचरी भवति, तावता स्पष्टमिदमापतति, ख्रैस्तात्पञ्चशतवर्षप्रागेव रामायणस्य कालः, इत्येवेतिवृत्तविदां निर्णयः इति दिक्।

महाकविः महर्षिः व्यासः

महाभारतम्

कः खलु महाभारतस्य प्रणेता ?—महर्षि व्यासः—महाभारतस्य रचनाकालः—भारते राजनीतितत्त्वम्—महाभारतस्यादर्शोपदेशाः—कूटश्लोकगुम्फनोपदेशाः—भारतीयकथाश्च ।

क खलु महाभारतस्य प्रणेता ?

महाभारतं हि नाम नाम्ना अनुष्टुब्बहुलच्छन्दोनिबद्धं महर्षिकृष्णद्वैपायनव्यासमहाभागैः प्रणीतं कौरवपाण्डवयोर्युद्धवर्णनपरं अनेकाख्यानोपाख्यानगाथाभिः सुगुम्फितं, धर्मार्थकाममोक्षाणां विशदविवरणात्मकं परमरमणीयं महाकाव्यम्। उक्तञ्च महाभारते—

'धर्मे चार्थे च कामे च मोक्षे च भरतर्षभ ।
यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत्क्वचित् ॥'[1]

इदमद्भुतं महाभारतं नाम बृहदाख्यानं व्यासेन त्रिभिर्वर्षैः प्रणिबद्धमिति महाभारतादेवावगम्यते :

'त्रिभिर्वर्षैः सदोत्थायी कृष्णद्वैपायनो मुनिः ।
महाभारतमाख्यानं कृतवानिदमद्भुतम् ॥

भारतमाख्यानमिदं पूर्वं व्यासदेवः स्वशिष्याय वैशम्पायनायोपदिदेश, स च अर्जुनस्य प्रपौत्राय जनमेजयाय सर्पसत्रे श्रावयामास। ततः लोमहर्षणपुत्रः शौनकादिभ्यः ऋषिभ्यः । एवं महाकाव्यमिदं त्रिभिर्वक्तृभिः विभिन्नश्रोतृभ्यः श्रावितम्। एवं श्रावणानुश्रावणाद्वा मूलग्रन्थे किञ्चिच्च ग्रन्थवृद्धिः स्वाभाविकीति न सम्भावनाकोटिमतिक्रामति । तदेवमुत्तरोत्तरवृद्धिमुपगच्छदिदं लक्षश्लोकपरिमितश्लोकात्मकं संवृत्तम् । एवंविधक्रमेण व्यासमहाभागेन विरचितं पूर्वं [2]'जयाख्य-

---

1. विषयाणामतिबाहुल्यसन्निवेशाद्धि भारतं 'पञ्चमो वेद' इत्याख्यायते।

2. ग्रन्थेऽस्मिन् कौरवपाण्डवयोर्युद्धे पाण्डवानां जयस्य वर्णनात् प्रथममसौ जयाख्यां लेभे। ततोऽनन्तरं भारतमिति सञ्ज्ञाम्।

नारायणं नमस्कृत्य नरञ्चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ॥

इत्यत्र जयपदं तदर्थद्योतकमेवेति।

मिदं वैशम्पायनेन प्रवर्धितं भारतं सञ्जातम्। तदनन्तरं सौतिना सङ्कलितं महाभारतमित्यभिधानमलभत। जयाख्ये भागे ८८०० मिताः श्लोका अभवन्। भारताख्ये पुनः २४००० मिताः, "चतुर्विंशतिसाहस्रीं चक्रे भारतसंहिताम्"। तदनु पुनः सौतिना शतसाहस्रश्लोकसङ्कलिता कृता इति परम्परया प्रसिद्धमभिमतम्। परन्तु वास्तविकी श्लोकसंख्या हरिवंशसहितायां ९६,२४४ मिता दृश्यते। अनुक्रमणि-पर्वाध्याये वर्णितसूच्यनुसारेण समस्ते महाभारते अध्यायाः १९२३ सन्ति। श्लोका-श्च ८४,२४४ मिताः। खिलपर्वणो हरिवंशस्य १२,००० मिताः। सर्वे सम्भूय ९६,२४४ श्लोका इति सत्येव वास्तविकी संख्या अवधार्यते भारतीये।

यद्यपि महाभारतमिदं वैशम्पायनेन सौतिना चाख्यानोपाख्यानसङ्कुलनेन बृहत्कलेवरीकृतम् तथापि महर्षिव्यासविरचितमेवेदमिति सर्वसम्मतम्।

महाभारतमिदं आदि–सभा–वन–विराट्–उद्योग भीष्म द्रोण-कर्ण-शल्य-सौप्तिक-स्त्री-शान्ति-अनुशासन-अश्वमेध-आश्रमवास-मौसल-महाप्रास्थानिक-स्वर्गा-रोहणाख्यैरष्टादशभि पर्वभिर्निबद्धम्। तत्र प्रधानकथोपन्यासेन सहानेकानि आख्यानोपाख्यानानि सङ्कलितानि। तेषु १—शकुन्तलोपाख्यान, २—मत्स्योपा-ख्यानम्, ३—सावित्र्युपाख्यानम्, ४—रामोपाख्यानम्, ५—नलोपाख्यानञ्च प्रधानानि। भीष्मपर्वणि च भगवद्गीताप्रकरणमतीव महत्त्वपूर्णं रोचिष्णु विश्व-विख्यातञ्च। प्रकरणमिदमष्टादशाध्यायैरुपनिबद्धम् सप्तशतश्लोकैरनुस्यूतञ्च। विश्वसाहित्यस्य न कोऽपि ग्रन्थस्तादृशीं प्रशस्तिं प्रतिष्ठाञ्च लेभे यादृशीं महाभारते उपनिबद्धा गीतेयम्। अस्या असङ्ख्याताष्टीका विलसन्ति विविधासु भाषासु।

महाभारतस्यान्तिमो भागश्च हरिवंशाख्यो १२,००० श्लोकालङ्कृतः। अस्मिन् भगवतः श्रीकृष्णस्य वंशवर्णनं कृतम्। महाभारतस्य विंशतिसंख्याका-ष्टीकाः सन्ति। यासु नारायणसर्वज्ञविरचिता 'भारतार्थप्रकाश'ख्या, अर्जुनमिश्र-विरचिता 'भारतार्थदीपिका', नीलकण्ठविरचिता 'भारतभावदीपिका'नाम्नी चातीव प्रसिद्धा। महाभारते गीतापञ्चरत्ननाम्ना प्रथिता श्रीमद्भगवद्गीता, मनु-स्मृति, गजेन्द्रमोक्षो, भीष्मस्तवराजो, विष्णुसहस्रनाम चेति पञ्च सन्दर्भा निर-तिशयगौरवशालिनो महत्त्वपूर्णाश्च।

महर्षि. व्यास

महर्षिर्व्यास एव महाभारतस्य प्रणेतृमुख्य इति निश्चितप्रायम्। सोऽयं महर्षि पाराशर्य, वेदव्यास, कृष्णद्वैपायन, सत्यवतीसुत, इत्यादि-नामभिरपि प्रथितः। अस्य जनको महर्षि पराशर जननी च सरस्वतीनाम्नी

देवी परमविदुषी। सोऽयं व्यासो युद्धकाले विद्यमान इति महाभारताध्ययनादवगच्छाम। युद्धकालविषये च विदुषां भूयान् मतभेदः। केचन ख्रीस्तशकात् पूर्वं १४००, १५०० वर्षमितः काल इति निश्चिन्वन्ति। अपरे ख्रीस्तशकात् पूर्वं त्रिसहस्र ३००० वर्षमितं व्यवस्थापयन्ति। परन्तु ख्रीस्तद्वितीये तृतीये वा शतके ग्रन्थोऽयं विद्यमान आसीदिति तु सर्वे एव स्वीकुर्वन्ति ऐकमत्येन। हेतुत्वेन च ते पुरस्कुर्वन्ति ख्रीस्ते ४४२ शतके एकस्मिन् शिलालेखे—"शतसाहस्र्यां संहितायां वेदव्यासेनोक्तम्" इति वचनम् विनिगमकत्वेन।

कदाऽस्य रचनाकालः?

महाभारतस्य पर्यालोचनादवगम्यते यदस्य रचना रामायणाद् बहोः कालादनन्तरं सञ्जाता। योऽयं सांस्कृतिको भेदः उभयोर्ग्रन्थयोस्तयोः परिणतः खलु भूयांसं कालमपेक्षते। नहि अल्पीयसा कालेन स शक्यसम्भवः। रामायणे या धर्मभीरुता धर्मजागरूकता विभाव्यते न सा महाभारते। रामायणे करुणा, भावुकता, संयमः, वात्सल्यं, त्यागः, कर्तव्यबुद्धिः, प्रेमभावः, श्रद्धा, मानवता, भक्तिः, धर्मासक्तिश्च यादृशी समुज्ज्वला देदीप्यमाना च वर्तन्ते न तादृशी महाभारते। महाभारते खलु दर्पः, औद्धत्यं, भीरुता, धर्माधर्मविचाराभावः, परस्वत्वापहरणम्, स्वार्थलोलुपत्वम्, आग्रहप्रतिहिंसत्वमित्यादीनामवाञ्छनीयानां शिष्टसमाजलज्जास्पदीभूतानां तत्त्वानां साम्राज्यमासीत्। रामायणे तु पितुराज्ञया प्राप्यं राज्यं परित्यज्य रामो वनं गच्छति। लक्ष्मणो ज्येष्ठभ्रातुः सेवाशुश्रूषार्थं तमनुसरति स्वपत्नीं प्राणवल्लभामूर्मिलामयोध्यायामेव परित्यज्य। भरतश्च पुनः स्वपितुराज्ञया मात्रा लब्धं राज्यं न स्वीकरोति, भगवतो रामचन्द्रस्य चरणपादुके आदाय सम्राट्-प्रतिनिधित्वेन तेऽर्पयित्वा पुनः राज्यकार्यं निर्भरमङ्गति कर्तव्यधिया। सीताहरणकर्तुः रावणस्य वध, विभीषणाय च तद्राज्यपुरस्करणम्, तत प्रजाप्रसादवाञ्छया सीतायाः परित्यागः। इतश्च महाभारते, दुर्योधनेन कौरवाधिराजेन पाण्डवानां राज्यापहरणम्, द्यूतक्रीडनम्, द्रौपद्याश्चीरापहरणं, युद्धनिवारणार्थं गतवता श्रीकृष्णेनापि भगवतो महापुरुषस्यापमानोन्मादवत्, 'सूच्यग्रं नैव दास्यामि विना युद्धेन केशव!' इत्याद्युत्तरम्, इत्येवञ्जातीयदृष्टान्तो महीयान् विरलो न कस्मिंश्चित् स्वल्पकालसम्भवः। परस्सहस्राणि वर्षाणि अपेक्षते तादृशोऽत्यल्पकालबृहदन्तरम्। इति हेतोरेव कतिपयैः विद्वद्भिः अवधार्यते यन्महाभारतस्य रचनाकालः ख्रीस्तपूर्वं पञ्चशतवर्षमितः। यतः ख्रीस्त ४४२ वर्षं समुत्कीर्णे एकस्मिन् शिलालेखे—

"शत साहस्र्यां संहितायां वेदव्यासेनोक्तम्"

इति वचनात् एतच्छिलालेखसमयात् २००,३०० वर्षपूर्वमेवास्य रचना सम्भाव्यते । लोकमान्यतिलकमहोदयेन चास्य समयः ख्रीस्तपूर्वं ४४० वर्षातिकिञ्चित्पूर्वतनो निर्धारितः ।

[1]महाभारते राज्यतन्त्रम्

संस्कृतसाहित्ये राजतन्त्रपरिचायकेषु सन्दर्भेषु महाभारत कौटलीयार्थशास्त्रञ्चेति ग्रन्थद्वयं प्रधानभावं जुषते । तत्रापि महाभारतम् अतिमहत्त्वपूर्णं विशदञ्च भूम्ना आकरग्रन्थ इवाद्रियते । शान्तिपर्वणि राजधर्मप्रतिपादकाध्यायेषु नृपतेः कर्त्तव्यप्रदर्शनपुरस्सरं शासनव्यवस्थायाः प्रधानाङ्गानां सुविशदं विवेचनं कृतमवलोक्यते । राज्यस्य राजतन्त्रस्य[1] चोपक्रममुद्दिश्य महनीयाः सिद्धान्ता निर्धारिताः । अनेकेषु चाध्यायेषु[2] नृपाणां सचिवानाञ्चोत्तरदायित्वपूर्णानि कर्त्तव्यानि निर्दिष्टानि, अन्ये च कतिपयाध्यायेषु[3] करव्यवस्था प्रपञ्चिता । राज्यगुप्तानाञ्चापि कर्त्तव्यकर्माणि विवृतानि । स्वराष्ट्रशासन-व्यवस्थाप्युट्टङ्किता सङ्ग्रहेण । यद्यपि रामायणेऽपि राजधर्म-राजमहत्त्वपुरस्सरमराजकस्य राष्ट्रस्य दोषा निदर्शितास्तथाऽपि न तथा वैशद्येन यथा भारते । [4]परराष्ट्रनीति-सन्धिविग्रहादि विषया अपि सम्यक् तथा विवेचिता यथा न तत्पूर्ववर्तिग्रन्थेषु कुत्राप्युपलभ्यन्ते । शान्तिपर्वातिरिच्यापि सभापर्वणि राजव्यवस्थायाः किमपि रमणीयं निरूपणं सवृत्तम् । आदिपर्वणि च स्थितिविशेषमुद्दिश्य शासनसञ्चालननिर्भरपरिकरेषु कूटनीतिरप्यपरिहार्यत्वेनोपदिष्टा । सभापर्वणो द्वात्रिंशत्तमे, वनपर्वणश्च पञ्चविंशतमेऽध्याये आपद्धर्मस्य मनोहारि वर्णनं विहितम् । महाभारतादवगम्यते पुराकाले न राज्यमासीन्नापि राजा । सर्वा प्रजा धर्मेणैव परस्परं रक्षन्ति स्म ।

> [1]नियतस्त्वं नरव्याघ्र ! शृणु सर्वमशेषतः ।
> यथा राज्यं समुत्पन्नं आदौ कृतयुगेऽभवत् ॥
> [2]नैव राज्यं न राजासीन्न च दण्डो न दाण्डिकः ।
> धर्मेणैव प्रजाः सर्वा रक्षन्ति स्म परस्परम् ॥

---

१ अध्या० ५६ ६६, ६७ ।

२ अध्या० ५५-५९ ७०-७१, ७६, ८५ ८६, १२० ।

३ अध्या० ७१, ७६, ८८, ९७, १२०, १३० ।

४ अध्या० २०, ८६ ९९, १००, १०३, ११० तथा ११३ एते अध्याया परामर्शनीयाः ।

पाल्यमानास्तथाऽन्योऽन्यं नरा धर्मेण भारत ॥
दैन्यं परमुपाजग्मुस्ततस्तान् मोह आविशत् ।
प्रतिपत्तिवियोगाच्च धर्मस्तेषामनीनशत् ॥

इत्यनेनैतदपि ध्वन्यते यावद्धर्मभावः प्रजासु जागरूकस्तावदेव योगक्षेमकुशलता-शान्तिसमृद्धिसाम्राज्यं वरीवर्ति अन्यथा तु उपप्लव एव प्रवर्तते । धर्मभावविधुरे हि राष्ट्रे प्रजानियन्तु राज्ञो महती आवश्यकता, इत्येव राज्यव्यवस्थोदये बीजम् ।

उक्तञ्च रामायणे:—

नाराजके जनपदे स्वकं भवति कस्यचित् ।
मत्स्या इव प्रजा नित्यं भक्षयन्ति परस्परम् ॥

इतिहेत्वैव राज्यव्यवस्था प्रवृत्ता । प्रजासु राज्ञोऽतुलप्रभावद्योतनार्थं तस्मिन् देवत्वमारोपितम् ।

कुरुते पञ्चरूपाणि कार्ययुक्तानि यः सदा ।
भवत्यग्निस्तथादित्यो मृत्युर्वैश्रवणो यमः ॥४१॥
यदा ह्यासीदतः पापान् दहत्युग्रेण तेजसा ।
मिथ्योपचरितो राजा तदा भवति पावकः ॥४२॥
यदा पश्यति चारेण सर्वभूतानि भूमिपः ।
क्षेमञ्च कृत्वा व्रजति तदा भवति भास्करः ॥४३॥
अशुचींश्च यदा क्रुद्धः क्षिणोति शतशो नरान् ।
सपुत्रपौत्रान् सामात्यान् तदा भवति सोऽन्तकः ॥४४॥
यदा त्वधार्मिकान्सर्वान् तीक्ष्णैर्दण्डैर्नियच्छति ।
धार्मिकांश्चानुगृह्णाति भवत्यथ यमस्तदा ॥४५॥
यदा तु धनधाराभिस्तर्पयत्युपकारिणः ।
तदा वैश्रवणो राजा लोके भवति भूमिप ॥४६॥

[महाभा० १२।६७]

नृपतन्त्रगणतन्त्रयोर्गणतन्त्रसमृद्धयर्थं निर्दिशति:—मन्त्रिमण्डले कीदृशा गुणवन्तः पुरुषाः सन्निवेशनीयाः —

प्राज्ञान् शूरान्महोत्साहान् कर्मसु स्थिरपौरुषान् ।
मानयन्तः सदायुक्तान् विवर्धन्ते गणा नृप ॥
द्रव्यवन्तश्च शूराश्च शस्त्रज्ञाः शास्त्रपारगाः ।
कृच्छ्रास्वापत्सु संमूढान् गणान् सन्तारयन्ति ये ॥

[महाभा० १२।१०७।२०-२१]

अपि च —

चारमन्त्रविधानेषु कोषसन्नियमेषु च।
नित्ययुक्ता महाबाहो वर्धन्ते सर्वतो गणाः ॥

[महाभा० १२।१०७।१९]

अन्यत्रापि—

इति वाचा मधुरया श्लक्ष्णया सोपचारया।
स्वरश्चोनन्यवसृजेद्योगमाधाय कालवित् ॥

[महाभा० १२।८७।३४]

साम्राज्यवृत्तप्रज्ञानाय बुद्धिशालिनो गुप्तचरान् चारान्नियोजयेत् कालवित्। नृपः यतः प्रजासु कोऽप्युद्वेगकरो दुःखप्रसरः पदं न निदध्यात्। प्रजासङ्गोपनमेव राज्ञः परमो धर्मः। प्रजारक्षणं विधास्यामीति प्रतिज्ञावान् हि राजपदयोग्यः नान्यः। यदि राजा धृतरक्षणव्रतो प्रजाः न रक्षति, प्रतिज्ञाञ्चोल्लङ्घयते तर्हि प्रजया वध्यो भवति इत्यादिष्टम्।

अहं वो रक्षितेत्युक्त्वा यो न रक्षति भूमिपः।
स संहत्य निहन्तव्यः श्वेव सोन्माद आतुरः ॥

[महाभा० १३।९६।३५]

अतः राज्ञो हि परमो धर्मः यत्प्रजारक्षणन्नाम। स च धर्मः भूतिमिच्छता नृपेण सर्वात्मनाऽनुष्ठेयः।

'यथा हि गर्भिणी हित्वा स्वप्रियं मनसोऽनुगम्।
गर्भस्य हितमत्यर्थं तथा राज्ञाप्यसंशयम् ॥

[महा० शा० अ० ६०]

यदा नृपः प्रजाया हितं नाभिनन्दति, स्वार्थं प्रसाधयन् विषयविलासलोलुपः शक्तिमदोन्मत्तः प्रजाजलं विदलति, उत्सादयति च समृद्धिलता, समुच्छिनत्ति च धर्मतरुं राष्ट्रस्य तदा स आमन्त्रयते अराजकतां, शान्तिं वामयते, अशान्तिञ्च प्रज्वलयति, समस्तमपि राष्ट्रं रोषानलसंधुक्षितं सत् सबन्धुबान्धवं विनश्यति। अतः अराजकता नाभिवाञ्छन्ति विपश्चितो राजानं। उक्तञ्च महाभारते —

'अराजकेषु राष्ट्रेषु धर्मो न व्यवतिष्ठते।
परस्परञ्च खादन्ति सर्वथा धिगराजकम् ॥

न धनार्थो न दारार्थस्तेषां येषामराजकम्।
प्रीयते हि हरन्पापः परवित्तमराजके ॥

यदास्य उद्धरन्त्यन्ये तदा राजानमिच्छति ।
पापा ह्यपि तदा क्षेमं न लभन्ते कदाचन ॥
एकस्य च द्वौ हरतो द्वयोश्च बहवोऽपरे ।
अदासः क्रियते दासो ह्रियन्ते चाबलास्त्रियः ॥
राजा चेन्न भवेल्लोके पृथिव्यां दण्डधारकः ।
जले मत्स्यानिवाभक्ष्यन् दुर्बलं बलवत्तराः ॥

[महा० शा० अ० ६७]

'धर्माय राजा भवति न कामकरणाय तु ।
मान्धातरिति जानीहि राजा लोकस्य रक्षिता ॥
राजा चरति चेद्धर्मं देवत्वायैव कल्पते ।
स चेदधर्मं चरति नरकायैव कल्पते ॥
यस्मिन् धर्मो विराजते तं राजानं प्रचक्षते । ['

* * * * *

लोकरञ्जनमेवात्र राज्ञां धर्मः सनातनः ।
सत्यस्य रक्षणञ्चैव व्यवहारस्य चार्जवम् ॥
न हिंस्यात्परवित्तानि देयं काले च दापयेत् ।
विक्रान्तः सत्यवाक् क्षान्तो नृपो न चलते पथः ॥
चातुर्वर्ण्यस्य धर्माश्च रक्षितव्या महीक्षिता ।
धर्मसङ्कररक्षा च राज्ञां धर्मः सनातनः ॥

[महा० शा० अ० ५७]

राजैव कर्ता भूतानां राजैव च विनाशकः ।
धर्मात्मा यः स कर्ता स्यादधर्मात्मा विनाशकः ॥

[महा० शा० अ० ९१]

रक्षाधिकरणं युद्धं तथा धर्मानुशासनम् ।
मन्त्रचिन्ता सुखं काले पञ्चभिर्वर्धते मही ॥

[महा० शा० अ० ८३]

अवध्यवधजो दोषः स वध्यावधे स्मृतः ।
सा चैव खलु मर्यादा यामयं परिवर्जयेत् ॥
तस्मात्तीक्ष्णः प्रजा राजा स्वधर्मे स्थापयेत्ततः ।
अन्योन्यं भक्षयन्तो हि प्रचरेयुर्वृका इव ॥

[महा० शा० अ० १६८]

यस्य स्फीतो जनपदः सम्पन्नप्रियराजकः ।
सन्तुष्टपुष्टसचिवो दृढमूलः स पार्थिवः ॥ इति ॥

* * * * *

पौरजानपदा यस्य भृत्येषु च दयालवः ।
सधना धान्यवन्तश्च दृढमूलः स पार्थिवः ॥
अपराधिषु यो दण्डः स राष्ट्रस्य विशुद्धये ।
विना येन न सन्देहो मात्स्यन्यायो प्रवर्तते ॥
यस्मिन् हि सर्वमायत्तं स दण्ड इह केवलः ॥

[महा० शा० अ० १२१]

महाभारते अनेकानि हितोपदेशपराणि आख्यानरूपेण सम्भृतानि पद्यरत्नान्यमूल्यान्यतीव रमणीयानि च समुल्लसन्ति । तत्रैकतमात् जयोपाख्यानात् विदुलोपाख्याननामधेयात्कतिचन रत्नानि विद्वद्हृदयावर्जकानि अत्र पुरस्क्रियन्ते —

अलातं तिन्दुकस्येव मुहूर्तमपि हि ज्वल ।
मा तुषाग्निरिवानर्चि धूमायस्व जिजीविषुः ॥
मुहूर्तं ज्वलितं श्रेयो, न च धूमायितं चिरम् ।
मा ह स्म कस्यचिद् गेहे जनि राज्ञो मृदुः स्वरः ॥
इष्टापूर्तं हि हे क्लीव ! कीर्तिश्च सकला हता ।
विच्छिन्नं भोगमूलं ते, किं निमित्तं हि जीवसि ॥
यस्य वृत्तं न जल्पन्ति मानवा महदद्भुतम् ।
राशिवर्द्धनमात्रं स, नैव स्त्री, न पुनः पुमान् ॥
दाने तपसि सत्ये च यस्य नोच्चरितं यशः ।
विद्यायामर्थलाभे वा मातुरुच्चार एव सः ॥
निरमर्षं निरुत्साहं निर्वीर्यमरिनन्दनम् ।
मा स्म सीमन्तिनी काचित् जनयेत्पुत्रमीदृशम् ॥
सन्तोषो वै श्रियं हन्ति, तथाऽनुक्रोश एव च ।
अनुत्थानभये चोभे, निरीहो नाश्नुते महत् ॥
स्वबाहुबलमाश्रित्य योऽभ्युज्जीवति मानवः ।
स लोके लभते कीर्तिं परत्र च शुभां गतिम् ॥

* * * * *

उत्थातव्यं जागृतव्यं योक्तव्यं भूतिकर्मसु ।
भविष्यतीत्येव मनः कृत्वा सततमव्यथैः ॥

* * * * *

जयो नामेतिहासोऽयं श्रोतव्यो विजिगीषुणा ।
महीं विजयते क्षिप्रं श्रुत्वा शत्रूंश्च मर्दति ॥

* * * * *

विद्याशूरं तपःशूरं दानशूरं तपस्विनम् ।
ब्राह्म्या श्रिया दीप्यमानं महाभागं महारथम् ॥
धृतिमन्तमनाधृष्यं जेतारमपराजितम् ।
नियन्तारमसाधूनां गोप्तारं धर्मचारिणाम् ।
ईदृशं क्षत्रिया सूते सुतं सत्यपराक्रमम् ॥

भगवद्गीता

गीताया आत्मस्वरूपं निर्दिशन्तः श्लोका अतीव रुचिरा भावसम्भृताश्च । ननं गीताप्रकरणं भारतस्यातीव मधुरं रत्नम् :—

न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः ।
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥
वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।
तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।
तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥
अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं सङ्ग्रामं न करिष्यसि ।
ततः स्वधर्मं कीर्तिञ्च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥
अकीर्तिञ्चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम् ।
सम्भावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥
हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् ।
तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयः ॥
सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ।
ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥

कीदृश ऋतम्भर उपदेशः प्रेरणाप्रदश्चेति ।

महाभारतस्यादर्शोपदेशा

'शील प्रधान पुरुषे तद्यस्येह प्रणश्यति ।
न तस्य जीवितेनार्थो न धनेन न बन्धुभि ॥

न कुल वृत्तहीनस्य प्रमाणमिति मे मति ।
अन्तेष्वपि हि जाताना वृत्तमेव विशिष्यते ॥

सत्येन रक्ष्यते धर्मो विद्या योगेन रक्ष्यते ।
मृजया रक्ष्यते रूप कुल वृत्तेन रक्ष्यते ॥

य एव यत्न क्रियते परराष्ट्रविमर्दने ।
स एव यत्न कर्त्तव्य स्वराष्ट्रपरिपालने ॥

वृत्त यत्नेन सरक्षेत् वित्तमायाति याति च ।
अक्षीणो वित्तत क्षीणो वृत्ततस्तु हतो हत ॥

तृणानि भूमिरुदक वाक्चतुर्थी च सूनृता ।
सतामेतानि गेहेषु नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥

द्यूतमेतत्पुराकल्पे दृष्ट वैरकर नृणाम् ।
तस्माद् द्यूतन सेवेत, हास्यार्थमपि बुद्धिमान् ॥

पर क्षिपति दोषेण वर्तमान स्वय तथा ।
यश्च क्रुध्यत्यशान स च मूढतमो नर ॥

कूटश्लोकमुखेनोपदेश

'एकया द्वे विनिश्चित्य त्रींश्चतुर्भिर्वशे कुरु ।
पञ्च जित्वा विदित्वा षट् सप्त हित्वा सुखी भवेत् ॥

एकमेवाद्वितीय तु यद्राजन्नावबुध्यसे ।
सत्य स्वर्गस्य सोपान पारावारस्य नौरिव ॥"

---

१ एकया–बुद्ध्या, द्वे–कर्त्तव्याकर्त्तव्ये निश्चित्य, त्रीन्–मित्रोदासीनशत्रून्, चतुर्भि सामदानदण्डभेदै वशे कुरु । पञ्च–पञ्चेन्द्रियाणि जित्वा षड्गुणान् सन्धि-विग्रह-यान-आसन-द्वैधीभाव साम-आश्रयरूपान् विदित्वा सप्त–स्त्रियोऽक्षा मृगया पान वाक्पारुष्य च पञ्चमम् । महच्च दण्डपारुष्यमर्थदूषणमेव चेति सप्तसङ्ख्याकान् दोषान् हित्वा नर सुखीभवेदिति तात्पर्यम् ।

महाभारतस्य सुभाषितानि

महाभारतस्य सुभाषितानि भव्य-भावनिर्भराणि कस्य हृदयसरोवरमान-सोद्वेल्लितं न विदधति :—

अप्राप्तकालं वचनं बृहस्पतिरपि ब्रुवन् ।
लभते बुद्धेरवज्ञानमवमानञ्च केवलम् ॥
किं करिष्यत्यपात्राणामुपदेष्टा सुधीरपि ।
तक्षणस्तीक्ष्ण कुठारोऽपि कुदारुणि विहन्यते ॥
यदच्युतधर्मा वै प्रमाद्यति न तत्फलम् ।
धर्मं एवात्मवतां यत्स्खलन्ति स्थलेष्वपि ॥
यात्यधोऽधो व्रजत्युच्चैर्नरः स्वैरेव कर्मभिः ।
खनितेव हि कूपस्य प्रासादस्येव कारकः ॥
प्रसादो निष्फलो यस्य क्रोधश्चापि निरर्थकः ।
न तं भर्तारमिच्छन्ति षण्ढं पतिमिव स्त्रियः ॥
अणुपूर्वं बृहत्पश्चाद् भवत्यार्येषु सङ्गतम् ।
विपरीतमनार्येषु यथेच्छसि तथा कुरु ॥
अफलानि दुरन्तानि समव्ययफलानि च ।
अशक्यानि वस्तूनि नारभन्ते विचक्षणाः ॥
षट्कर्णो भिद्यते मन्त्रश्चतुष्कर्णस्तु जातुचित् ।
द्विकर्णस्य तु मन्त्रस्य ब्रह्माप्यन्तं न गच्छति ॥
किन्नु मे स्यादिदं कृत्वा किन्नु मे स्यादकुर्वतः ।
इति सञ्चिन्त्य मनसा प्राज्ञः कुर्वीत वा न वा ॥
सर्वे यत्र नेतारः सर्वे पण्डितमानिनः ।
सर्वे महत्त्वमिच्छन्ति तद्वृन्दमवसीदति ॥
न दैवमिति सञ्चिन्त्य त्यजेदुद्योगमात्मनः ।
अनुद्योगेन कस्तैलं तिलेभ्यः प्राप्तुमर्हति ॥
दैवयोगादुपनता प्रतिज्ञाहीनसम्पदः ।
अकस्मादेव नश्यन्ति रत्नानामिव सङ्गतम् ॥
नहीदृशं संवननं त्रिषु लोकेषु विद्यते ।
दानं मैत्री च भूतेषु दया च मधुरा च वाक् ॥
यो यमर्थं प्रार्थयते यदर्थं घटते च यः ।
सोऽवश्यं तमवाप्नोति न चेच्छ्रान्तो निवर्तते ॥

गुणेषु यत्नः क्रियतां किमाटोपैः प्रयोजनम्।
विक्रीयन्ते न घण्टाभिर्गावः क्षीरविवर्जिताः॥
कारणात्प्रियतामेति द्वेष्यो भवति कारणात्।
अर्थार्थी जीवलोकोऽयं न कश्चित्कस्यचित्प्रियः॥
तेजस्विनि क्षमावत्ये नातिकार्कश्यमाचरेत्।
अतिनिर्मथनाद्वह्निश्चन्दनादपि जायते॥
यदीच्छसि वशीकर्तुं जगदेकेन कर्मणा।
परापवादसस्येभ्यो गां चरन्तीं निवारय॥
अनुगन्तुं सतां वर्त्म कृत्स्नं यदि न शक्यते।
स्वल्पमप्यनुगन्तव्यं मार्गस्थो नावसीदति॥
जेतव्या दुर्जया देहे रिपवश्चक्षुरादयः।
जितेषु तेषु लोकोऽयं ननु कृत्स्नस्त्वया जितः॥
असहायः समर्थोऽपि तेजस्वी किं करिष्यति।
निर्वाते ज्वलितोऽप्यग्निः स्वयमेव प्रशाम्यति॥
सुमन्त्रिते सुविक्रान्ते सुकृते सुविचारिते।
प्रारम्भे कृतबुद्धीनां सिद्धिरव्यभिचारिणी॥

भारतस्य प्रशस्तिरपि नितरां मनोहारिणी सम्पन्ना महाभारते :—

अथ ते कीर्तयिष्यामि वर्षं भारत भारतम्।
प्रियमिन्द्रस्य देवस्य मनोर्वैवस्वतस्य च॥
पृथोस्तु राजन् वैन्यस्य तथेक्ष्वाकोर्महात्मनः।
ययातेरम्बरीषस्य मान्धातुर्नहुषस्य च॥
तथैव मुचुकुन्दस्य शिबेरौशीनरस्य च।
ऋषभस्य तथैलस्य नृगस्य नृपतेस्तथा॥
कुशिकस्य च दुर्धर्ष गाधेश्चैव महात्मनः।
सोमकस्य च दुर्धर्ष दिलीपस्य तथैव च॥
अन्येषां च महाराज! क्षत्रियाणां बलीयसाम्।
सर्वेषामेव राजेन्द्र! प्रियं भारत भारतम्॥
[भीष्मपर्व अ० ९]

भगवतो व्यासस्य काव्यविन्याससौष्ठवम्

आदिमहाकवि-महर्षि-वाल्मीकिवत् तत्रभवतो महर्षेर्व्यासदेवस्यापि

काव्यकला कमनीयतायां कस्यचित्तुलां नाभिनन्दति । पदविन्यासः सरलः मधुरः प्रसादसम्पन्नश्च । तद्यथा—

वैशम्पायन उवाच (द्रौपदी श्रीकृष्णं युद्धाय प्रेरयति)—

'राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा धर्मार्थसहितं हितम् ।
कृष्णा दाशार्हमासीनमब्रवीच्छोककर्शिता ॥ १ ॥
सुता द्रुपदराजस्य स्वसितायतमूर्द्धजा ।
संपूज्य सहदेवञ्च सात्यकिञ्च महारथम् ॥ २ ॥
भीमसेनं च संशान्तं दृष्ट्वा परमदुर्मनाः ।
अश्रुपूर्णेक्षणा वाक्यमुवाचेदं मनस्विनी ॥ ३ ॥
विदितं ते महाबाहो धर्मज्ञ मधुसूदन ।
यथा निकृतिमास्थाय भ्रंशिताः पाण्डवाः सुखात् ॥ ४ ॥
धृतराष्ट्रस्य पुत्रेण सामात्येन जनार्दन ।
यथा च सञ्जयो राज्ञा मन्त्रं रहसि श्रावितः ॥ ५ ॥
युधिष्ठिरस्य दाशार्ह तच्चापि विदितं तव ।
यथोक्तः सञ्जयश्चैव तच्च सर्वं श्रुतं त्वया ॥६॥
पञ्च नस्तात दीयन्तां ग्रामा इति महाद्युते ।
अविस्थलं वृकस्थलं माकन्दीं वारणावतम् ॥ ७ ॥
अवसानं महाबाहो कञ्चिदेकञ्च पञ्चमम् ।
इति दुर्योधनो वाच्यः सुहृदश्चास्य केशव ॥ ८ ॥
न चापि ह्यकरोद्वाक्यं श्रुत्वा कृष्ण ! सुयोधनः ।
युधिष्ठिरस्य दाशार्ह ह्रीमतः सन्धिमिच्छतः ॥ ९ ॥
अप्रदानेन राज्यस्य यदि कृष्ण ! सुयोधनः ।
सन्धिमिच्छेन्न कर्तव्यस्तत्र गत्वा कथञ्चन ॥१०॥

* * * * *

नहि साम्ना न दानेन शक्योऽर्थस्तेषु कश्चन ।
तस्मात्तेषु न कर्तव्या कृपा ते मधुसूदन ॥१२॥
साम्ना दानेन वा कृष्ण ये न शाम्यन्ति शत्रवः ।
मोक्तव्यस्तेषु दण्डः स्याज्जीवितं परिरक्षता ॥१३॥
तस्मात्तेषु महादण्डः क्षेप्तव्यः क्षिप्रमच्युत ।
त्वया च महाबाहो पाण्डवैः सह सृञ्जयैः ॥१४॥

क्षत्रियेण हन्तव्य क्षत्रियो लोभमास्थित ।
अक्षत्रियो वा दाशार्ह स्वधर्ममनुतिष्ठता ॥१६॥
अन्यत्र ब्राह्मणात्तात सर्वपापेष्ववस्थितात् ।
गुरुर्हि सर्ववर्णाना ब्राह्मण प्रसृताग्रभुक् ॥१७॥
* * * * *

प्रत्यापद न व्यथते कदाचिदुद्योगमन्विच्छति च प्रमत्त ।
दु खञ्च काले सहते महात्मा धुरन्धरस्तस्य जिता सपत्ना ॥
यस्यात्मा विरत पापात् कल्याणे च निवेशित ।
तेन सर्वमिद बुद्ध प्रकृतिर्विकृतिश्च या ॥
न स्वप्नेन जयेन्निद्रा न कामेन जयेत्स्त्रिय ।
नेन्धनेन जयेदग्नि न पानेन सुरा जयेत् ॥

एव महाभारते गद्यबन्धोऽपि सुमनोहरो बहुत्र्यंसभलोऽवलोक्यते । तद्यथा—महाभारते आदिपर्वणि तृतीयाध्यायस्य पौष्यपर्वणि —'सौतिरुवाच—जनमेजय पारीक्षित सह भ्रातृभि कुरुक्षेत्रे दीर्घसत्रमुपास्ते । तस्य भ्रातरस्त्रय श्रुतसेन-उग्रसेन-भीमसेना इति । तेषु तत्सत्रमुपासीनेष्वभ्यागच्छत्सारमेय । स जनमेजयस्य भ्रातृभिरभिहतो रोरूयमाणो मातु समीपमुपागच्छत् । त माता रोरूयमाणमुवाच—कि रोदिषि ? केनास्यभिहत ? इति । स एवमुक्तो मातर प्रत्युवाच जनमेजयस्य भ्रातृभिरभिहतोऽस्मीति । त माता प्रत्युवाच, व्यक्तम् त्वया तत्रापराद्धम् येनास्यभिहत इति । स ता पुनरुवाच नापराध्यामि । किञ्चिन्नावेक्षे, हवींषि नावलिह् इति । तत् श्रुत्वा तस्य माता सरमा पुत्रदु खार्ता तत्सत्रमुपागच्छद्यत्र स जनमेजय सह भ्रातृभि दीर्घसत्रमुपास्ते । स तया क्रुद्धया तत्रोक्तोऽय मे पुत्रो न किञ्चिदपराध्यति, नावेक्षते, हवींषि नावलेढि, किमर्थमभिहत इति । न किञ्चिदुक्तवन्तस्ते । सा तानुवाच यस्मादयमभिहतोऽनपकारी तस्माददृष्ट त्वा भयमागमिष्यतीति । जनमेजय एवमुक्तो देवशुन्या सरमया भृश सम्भ्रान्तो विषण्णश्चासीत् । स तस्मिन् सत्रे समाप्ते हस्तिनापुर प्रत्येत्य पुरोहितमनुरूपमन्विच्छमान पर यत्नमकरोद्यो मे पापकृत्या शमयेदिति । स कदाचिन्मृगयाङ्गत पारीक्षितो जनमेजय कस्मिंश्चित् स्वविषय आश्रममपश्यत् । तत्र कश्चिदृषिरासाञ्चक्रे श्रुतश्रवा नाम । तस्य तपस्यभिरत पुत्र आस्ते सोमश्रवा नाम । तस्य त पुत्रमभिगम्य जनमेजय पारीक्षित पौरोहित्याय वव्रे । स नमस्कृत्य तमुवाच, भगवन् ! अय तव पुत्रो मम पुरोहितोऽस्त्विति । स एवमुक्त प्रत्युवाच जनमेजयम्, भो जनमेजय ! पुत्रोऽय मम सर्प्या जातो महातपस्वी स्वाध्यायसम्पन्नो मत्तपोवीर्यसम्भृतो

मच्छुल्कं पीतवत्यास्तस्याः कुक्षौ जातः। समर्थोऽयं भवतः सर्वाः पापकृत्याः शमयितु-मन्तरेण महादेवकृत्याम्। अस्य त्वेकमुपांशुव्रतं यदेनं कश्चिद् ब्राह्मणः कञ्चिदर्थ-मभियाचेत तं तस्मै दद्यादयं। यद्येतदुत्सहसे ततो नयस्वैनमिति। तेनैवमुक्तो जनमे-जयस्तं प्रत्युवाच, भगवन्! तत्तथा भविष्यतीति।

"एवं सावित्र्याख्यानमपि निरतिशयहृदयावर्जकम्। महाभारते बहूनि मनो-हराणि उपाख्यानानि विलसन्ति। तेषु शकुन्तलोपाख्यानं, मत्स्योपाख्यानं, ऋष्य-शृङ्गकथानकं, राज्ञः शिवेरुपाख्यानं, द्रौपदीहरणं, सावित्र्युपाख्यानम्, नलोपाख्यान-ञ्चेत्येतानि निरतिशयहृदयावर्जकानीत्युक्तपूर्वम्।"

"महाभारतीय कथावस्तु"

महाभारतस्य संक्षेपतः वर्णितं कथावस्तु एतदेव यद् धृतराष्ट्रपाण्डवौ, उत्तरभारतस्य राज्ञो दुष्यन्तस्य तनयस्य भरतस्य वंशधरस्य शान्तनोः प्रपौत्रौ आस्ताम्। आसीद्यद्यपि धृतराष्ट्रोऽग्रजन्मा तथापि नयनहीनत्वात् पाण्डुरेव सर्वं राज्यसिंहासनेऽभिषिक्तः। कालान्तरेण पाण्डुः पञ्चत्वं गतः। धृतराष्ट्रस्य शतपुत्रेषु दुर्योधन एव ज्येष्ठ आसीत्। पाण्डोश्च युधिष्ठिर-भीम-अर्जुन-नकुल-सहदेवेति पञ्च पुत्रा आसन्। कालक्रमेण सर्वेऽपि यदा यौवनं पदन्यस्तः तदा दुर्योधनश्छलेन तेषां राज्यमपहर्तुमैच्छत्। कृतानेकप्रयत्नोऽपि यदा स साफल्यं न भेजे, तदा स्व-मातुलशकुनिसाहाय्येन द्यूतक्रीडया पाण्डवान् पराजित्य द्रौपदीञ्च दुःशासनद्वारा सभायामानीय नग्नां कर्तुं प्रयेते, दैववशात् सफलो न जातः। पराजिताः पाण्डवाः द्वादशवर्षपर्यन्तं वनवासस्य वर्षैकं यावच्चाज्ञातवासस्य दारुणां यातनां भेजिरे। ततोऽरण्यात् परावृत्य स्वकीयं राज्यञ्च ययाचिरे।

दौत्यार्थं प्रेषितेन पाण्डवप्रतिनिधित्वालङ्कृतेन श्रीकृष्णेनापि अतितरां प्रयतितम्। किन्तु स्वार्थान्धः दुर्योधनस्तु 'सूच्यग्रं नैव दास्यामि विना युद्धेन केशव' निश्चयात्तिलमात्रमपि न विचलितः। तदनन्तरं पाण्डवा अपि अगतिकतया युद्धार्थं सन्नद्धा बभूवुः। पाण्डवानां कौरवाणाञ्च युयुत्सूनां, कुरुक्षेत्रे समवेतानां भीषणतुमुलमायोधनं महता सम्भारेण संवृत्तम्। अष्टादशभिर्दिनैश्च प्रतिफलितम्। वराको दुर्योधनः रणे पराजितो निहतः निजदलबलेन साकम्। पाण्डवाश्च किलैते[1] श्रीकृष्णमाहात्म्येन विजयशालिनः संवृत्ताः। ज्येष्ठः श्रीयुधिष्ठिरो

---

१. भीष्मद्रोणतटा जयद्रथजला गान्धारनीलोत्पला,
शल्यग्राहवती कृपेण वहनी कर्णेन वेलाकुला।
अश्वत्थामविकर्णघोरमकरा दुर्योधनावर्तिनी,
सोत्तीर्णा खलु पाण्डवै रणनदी कैवर्तकः केशवः॥

धर्मराजो राजसिंहासनं भूषयाञ्चकार। कालान्तरेण द्रौपदीसहिता पाण्डवा अपि एतन्महारणपरिणतेन दुःखेन सततं सन्तप्तहृदया उद्विग्नमानसाश्च अभिमन्युतनयं परीक्षितं हस्तिनापुरे राज्ये समभिषिच्य हिमालयं जग्मुः। कालक्रमेण च तत्रैव कालकवलतां गता इति कथासारः।

इत्थं महाकविना कुशलकलाकारेण भगवता व्यासेन महर्षिणा महाकाव्ये ऽस्मिन्नखिलकाव्यलक्षणसम्पन्ने महाभारते सद्दर्पण इव सकला अपि अनेकप्रकाराः संसारवृत्तस्य, निरतिशयाश्चर्यचुम्बिता घटना, अघटितघटनापटीयसः विश्वनाटकसूत्रधारस्य भगवतो भूतभावनस्य सर्वनियन्तुः परमेश्वरस्य लीलाभूमयः काव्यव्याजेन प्रतिबिम्बिता लोकचक्षुरुन्मीलनाय संसारस्वरूपप्रतिपत्तये निवर्त्तितव्य-प्रवर्त्तितव्य-पथप्रदर्शनाय चेति। तथा चोक्तं केनापि अभियुक्तेन —

"पाराशर्यवचः सरोजममलं गीतार्थगन्धोत्कटम् ,
नानाख्यानककेसरं हरिकथा सम्बोधनाबोधितम् ॥
लोके सज्जनषट्पदैरहरहः पेपीयमानं मुदा,
भूयाद् भारतपङ्कजं कलिमलप्रध्वंसि नः श्रेयसे॥ इति

नूनं निखिलचक्षुष्मतां वन्द्य एव स खलु प्रातरराध्यो भगवान् व्यास इति।

एवंविधानां गणनातीतानामुपयोगिविषयाणां तत्त्वज्ञानपराणां समावेशाद्धि महाभारतमिदं 'पञ्चमो वेद' इत्युपाधिना समलङ्कृतं जातम्। नूनमद्भुता खलु भगवतो व्यासस्य भारती नितरां वाचामविषयीभूता। अग्निपुराणकृतानि काव्यलक्षणानि व्यासरचनासु अक्षरशो घटन्ते —

'सङ्क्षेपाद्वाक्यमिष्टार्थं व्यवच्छिन्ना पदावली।
काव्यं स्फुरदलङ्कारं गुणवद्दोषवर्जितम्॥ इति।'

तत्र को नाम तादृशः प्रशंसार्हो विषयः योऽस्मिन् आकरग्रन्थे नोल्लसति। सोऽयं महर्षिः व्यासः कविकुलोल्लासः महतो महाभारतस्यान्ते तत्सारभूतं निष्कर्षस्वरूपं एकेनानवद्येन पद्येन निर्जुघोष दुन्दुभिनिनादेन—

"ऊर्ध्वबाहुर्विरौम्येष नैव कश्चिच्छृणोति माम्।
धर्मादर्थश्च कामश्च स धर्मः किन्न सेव्यते॥"

[महाभारते]

नूनमेष महर्षिः सर्ववन्दनीय एव—

श्रवणाञ्जलिपुटपेयं विरचितवान् भारताख्यममृतं यः।
तमहमरागमकृष्णं कृष्णद्वैपायनं वन्दे॥ इति।

वस्तुतः संस्कृतसाहित्येतिहासे विशालबुद्धीनां ज्ञानमयप्रदीपप्रज्वालयितॄणां भगवन्महर्षिव्यासमुनिपादानां समुल्लसति खल्वनन्यसाधारणं माहात्म्यम्। प्रायशः सर्वैरेव प्राक्तनैः कविभिरेषां यशः सुतरां प्रगीतम्—

'अचतुर्वदनो ब्रह्मा द्विबाहुरपरो हरिः।
अभाललोचनः शम्भुर्भगवान् बादरायणः॥'

महात्मनामेषां प्रणीतत्वेन प्रसिद्धानि योगभाष्य-महाभारत-ब्रह्मसूत्र-पुराणादीनि चानेकग्रन्थरत्नानि तानि च ग्रन्थेऽस्मिन् यथा प्रसङ्गं पर्यालोचितानि।

अस्य महर्षेः पुण्यतिथिसंस्मरणार्थं भारतीयैरस्मत्पूर्वजैर्गुरुपूर्णिमापरनाम-धेयं व्यासपूजापूर्णिमेति नाम्ना तत्पूजामहोत्सवार्थमेकं पुण्यतमं पर्व प्रवर्तितम्। तच्च सर्वत्र भारतेऽद्यापि परिपाल्यते। किं बहुना, महर्षेः एतद्यशोवृत्तं श्रीगोवर्धनाचार्यवचोभिः समुपसंहरामः—

'व्यासगिरां निर्यासं सारं विश्वस्य भारतं वन्दे।
भूषणतयैव संज्ञां यदङ्किता भारती भाति॥' इति संक्षेपः॥

इति सर्वतन्त्रस्वतन्त्रैः षड्वाक्यप्रमाणपारावारीणैः श्रीमदाचार्य-
द्विजेन्द्रनाथशास्त्रिसिद्धान्तशिरोमणिभिर्विरचिते संस्कृत-
साहित्यविमर्शाख्ये ग्रन्थे सप्तमः परिच्छेदः।

अष्टम परिच्छेद

महाकविर्भासः

१—परिचय । २—स्वप्नवासवदत्तम् । ३—त्रयोदशानां नाटकानां भासकर्तृत्वम् । ४—भासस्य शैली । ५—भासस्य स्थितिकाल ।

परिचय

संस्कृतनाट्यसाहित्यप्रपञ्चे तत्रभवान् महाकविर्भासो नाम आद्यो नाट्यकविरितिसर्वसम्मतम् । अस्य नाट्यप्रणयनचातुरी नूनं किमपि लोकोत्तरसौष्ठवमवगाहते । भाषा सुमधुरा कोमलपदविन्यासशालिनी च, भावभङ्गी हृदयङ्गमा, विषयोपन्यासरणिश्चानितरसाधारणी, कमनीयकवित्वालङ्कृता रचना च चापि निरतिशयचमत्कारिणी । किं बहुना, महाकविनाऽमुना स्वीये नाटकचक्रे काऽप्यपूर्वैव रीतिराविष्कृता, या किल तदनुजातैर्महाकविभिरप्यनुसृता कालिदासादिभिः । तथाहि कालिदासस्य रूपकेषु भासरचनासादृश्यं बहुशो दृष्टिपथमवतरति । तत्र दिङ्मात्रदिशा किञ्चिन्निरूप्यते । तद्यथा अभिषेकनाटकस्य चतुर्थाङ्के पठितं पद्यमिदं—

> 'यस्यां न प्रियमण्डनाऽपि महिषी देवस्य मन्दोदरी,
> स्नेहाल्लुम्पति पल्लवान् न च पुनर्वीजन्ति यस्या भयात् ॥
> वीजन्तो मलयानिला अपि करैरस्पृष्टबालद्रुमा,
> सेयं शक्ररिपोरशोकवनिका भग्नेति विज्ञाप्यताम् ॥'

अभिज्ञानशाकुन्तलस्य चतुर्थाङ्के पठितेन निम्नाङ्कितेन पद्येनास्यपं साम्यं भजते :—

> 'पातुं न प्रथमं व्यवस्यति पयो युष्मास्वपीतेषु या,
> नादत्ते प्रियमण्डनाऽपि भवतां स्नेहेन या पल्लवम् ॥
> आद्ये वः कुसुमप्रसूतिसमये यस्या भवत्युत्सवः,
> सेयं याति शकुन्तला पतिगृहं सर्वैरनुज्ञायताम् ॥' इति

न केवलमत्र भाषा एव सादृश्यं भजते अपितु पदविन्यासोऽपि तद्रूपतां स्फुटमाविष्करोति; 'प्रियमण्डनापि', 'स्नेहात्', 'पल्लवान्', 'सेयं' इमानि पदानि चक्षुष्मतां सुनिपुणमवधानमर्हन्ति ।

पुनश्च बालचरितस्य प्रथमाङ्के निम्नाङ्कितं पद्यं देवकीमुद्दिश्य प्रवृत्तम् यदा सा बालकृष्णं वसुदेवहस्ते न्यासीकृत्य चिन्तयति —

हृदयेनेह तत्राङ्गं द्विधाभूतेव गच्छति ।
यथा नभसि तोये च चन्द्रलेखा द्विधाकृता ॥

अत्रापि विस्मयावहं सादृश्यं कुतूहलयति मनः अधोऽङ्कितेन शाकुन्तलस्य प्रथमाङ्के घटितेन पद्येन—

गच्छति पुरः शरीरं धावति पश्चादसंस्तुतं चेतः ।
चीनांशुकमिव केतोः प्रतिवातं नीयमानस्य ॥ इति ।

एवमेव स्वप्नवासवदत्तेऽपि प्रथमाङ्के अधोऽङ्कितं पद्यम्—

"विस्रब्धं हरिणाश्चरन्त्यचकिता देशागतप्रत्ययाः ।" इति किञ्चित्परिवर्तनेन शाकुन्तले इत्थं पठ्यते

"विश्वासोपगमादभिन्नगतयः शब्दं सहन्ते मृगाः ।" अहो कीदृशं साम्यम् ।

एवञ्जातीयकानि भूयांसि वचांसि सादृश्यावहानि दृश्यन्ते कालिदासीयरचनासु । एतावता नेदमनुमातुं दुष्करं यत्कालिदासादयो भासस्य काव्यकल्पाग्निमात्र प्रभाविता अभूवन् । तथा च मालविकाग्निमित्रप्रस्तावनायां कालिदासो भासस्य काव्यकलोत्कर्षमुद्भासयन् स्वयमेवाह —

"प्रथितयशसां भाससौमिल्लकविपुत्रादीनां प्रबन्धानतिक्रम्य वर्तमानकवेः कालिदासस्य कृतौ कोऽभिनिवेशः ।"

एवं हर्षचरितारम्भे भट्टबाणोऽपि —

'सूत्रधारकृतारम्भैर्नाटकैर्बहुभूमिकैः ।
सपताकैर्यशो लेभे भासो देवकुलैरिव ॥'

अथापि कविराजो वाक्पतिराजो गौडवहे —

'भासे ज्वलनमित्रे कुन्तीदेवे च यस्य रघुकारे ।
सौबन्धवे च बन्धे हरिचन्द्रे च आनन्दः ॥

तथैव दण्डिमहाकवेरपि मुक्तकण्ठं प्रशंसनम् —

'सुविभक्तमुखाद्यङ्गैर्व्यक्तलक्षणवृत्तिभिः ।
परेतोऽपि स्थितो भासः शरीरैरिव नाटकैः ॥' इति ।

यदस्य कृतिरामणीयकं महाकवीनामपि हृदयकमले जातं बद्धमूलम् तदास्य प्रबन्धानां सौष्ठवे को नाम खलु संशयीत वराकः ?

सम्प्रति भासकृतित्वेन प्रसिद्धास्त्रयोदश प्रबन्धाः समुपलभ्यन्ते ।

(१) स्वप्नवासवदत्तम्, (२) प्रतिज्ञायौगन्धरायणम्, (३) पञ्चरात्रम्, (४) अविमारकम्, (५) बालचरितम्, (६) मध्यमव्यायोगम्, (७) दूतवाक्यम्, (८) दूतघटोत्कचम्, (९) कर्णभारम्, (१०) ऊरुभङ्गम्, (११) अभिषेकनाटकम्, (१२) चारुदत्तम्, (१३) प्रतिमा चेति।

एषु सर्वेषु स्वप्नवासवदत्तमेव निखिलातिशायिगुणगरिम्णा परां ख्यातिमियाय। तथा हि कविवरो राजशेखरः प्राह —

"भासनाटकचक्रेऽपि च्छेकैः क्षिप्ते परीक्षितुम्।
स्वप्नवासवदत्तस्य दाहकोऽभून्न पावकः ॥" इति।

क्रैस्त १९०९ तमाब्दे ट्रावनकोरनिवासिना तत्रत्यानुसन्धानविभागाध्यक्षेण राजपण्डित-श्रीगणपतिशास्त्रिणा प्रयत्नेन समुपलब्धानां विलुप्तप्रायाणामेतत्त्रयोदशनाटकानां समुद्धाराय पुनः प्रकाशनाय चेमे तत्रभवन्तो महामहोपाध्यायाः श्रीगणपतिशास्त्रिमहाभागाः सर्वेषां संस्कृतानुरागिणां हार्दिकं धन्यवादमर्हन्ति।

स्वप्नवासवदत्तम्

भासनाटकचक्रे स्वप्नवासवदत्तं नाम नाटकं महाकवेः प्रदीप्तप्रतिभाखनिप्रसूतं किमपि निरतिशयभासुरं रत्नम्।

एवमेव अन्यैरपि कवीन्द्रैः, आलङ्कारिकमूर्धन्यैर्वामन रामचन्द्र-अभिनवगुप्तप्रभृतिभिर्नाटकादस्मात् पाठोद्धरणाविनाऽस्यासाधारणं प्राशस्त्यमुपोद्बलितम्। किञ्च

स हि भास इति ख्यातः कालिदासाद्यभिष्टुतः।
यत्कृतान्युपलब्धानि रूपकाणि त्रयोदश॥
*　*　*　*　*
तत्रैव रूपकव्यूहे नाटकं तावदुत्तमम्।
स्वप्नवासवदत्ताख्यम् . . ॥

एतेनापि नाटकस्यास्य सर्वेतररूपकोत्तमत्वमभ्युपपन्नं भवति। अस्य च नाटकस्य 'स्वप्ननाटकमिति, स्वप्नवासवदत्तेति, स्वप्नवासवदत्तमिति' च त्रीणि नामानि समुपलभ्यन्ते। तत्र स्वप्नप्रधानं नाटकमित्याद्यं, स्वप्नदृष्टा वासवदत्ता तत्प्रतिपादके तच्छब्दोपचार इति द्वितीयं, स्वप्नदृष्टा वासवदत्ताऽत्रेति तृतीयं नामान्वर्थतया व्युत्पाद्यं सम्भवति।

कथावस्तु

पाण्डववंशावतंसस्याभिमन्योः पञ्चविंशः सन्तानः वीणावादननिपुणः उदयनो नाम वत्सराजः। तमवन्तीश्वरः प्रद्योतः स्वकन्यया वासवदत्तया सह परि

निर्णीय; यदा ऋजुनोपायेन न शशाक स्वमनोरथतरुं सफलयितुं तदा कदाचित्तं स्वराज्योपान्ते मृगयावशान्नागवनं गतमुदयनं कृत्रिमनीलगजप्रदर्शनेन छलयित्वा बन्दीकृत्य चानाययामास। ततः कदाचिद् वत्सराजमुदयनं निजदुहितुर्वासवदत्तायाः वीणाशिक्षणकर्मणि नियुक्तवान्। एवमतिक्रामति काले तयोः प्रणयपाशः सुदृढबन्धो जातः। तदनु स्वमुख्यामात्ययौगन्धरायणप्रयुक्तनीतिमहिम्ना तदवरोधान्मुक्तः प्रेयस्या वासवदत्तयाऽनुगम्यमानः अवन्तीश्वरमनादृत्य वत्सान् प्रत्याजगाम इति कथाशः प्रतिज्ञानाटिकाया प्रपञ्चितः। तदनु स्वप्नवासवदत्तस्य रूपकस्य प्रवृत्तिः। एतदन्तराले वत्सराजस्य राज्यं केनचिदारुणिनाम्ना रिपुणाऽपहृतम्। तद्विपुहृतराज्यस्य प्रत्यानयनाय, मगधाधिपतेः दर्शकस्य साहाय्यस्यापरिहार्यतया, दर्शकमैत्रीसिद्धयर्थं वत्सराजस्य दर्शकस्वसृपद्मावतीपरिणयस्याऽवश्यंघटयितव्यत्वेन, तस्य च जीवन्त्यां वासवदत्तायामशक्यसम्भवतया, वत्सराजमन्त्री यौगन्धरायणो रुमण्वदादिभिरन्यैरमात्यैः वासवदत्तया च नीतिनिपुणया सह सम्मन्त्र्य, वासवदत्तालीकमरणप्रख्यापनद्वारा, राज्ञो बन्धनमेव पद्मावतीपरिणयघटनौपयिकं भविष्यति श्रेयस्करमिति निश्चिकाय। तथा च तदेतन्नयोपायालम्बनेनापहृतराज्यस्य प्रत्याहरणफलकस्य पद्मावतीपरिणयस्य सिद्धिरेवास्मिन् रूपके प्रतिबद्धा।

तत्र कदाचिल्लावाणकग्रामात् मृगयार्थं निर्गते राज्ञि दैवात्प्रवृत्ते तद्ग्रामदाहे तत्प्रशमनप्रवणौ वासवदत्तायौगन्धरायणौ, इत्यलीकप्रवादे च बहुलीभूते, अवन्तिदेशीयस्त्रीवेषधारिण्या वासवदत्तया सह विनिर्गतस्य परिव्राड्वेषधारिणो यौगन्धरायणस्य तस्माद् ग्रामात् प्रस्थितस्य कस्मिंश्चिन्मगधसन्निकृष्टे तपोवने गमनम्। तत्र पद्मावत्या आश्रमे मातृवन्दनाय यादृच्छिकमागमनम्। तस्याः तपस्विजनाकाङ्क्षितार्थदानप्रतिज्ञोद्घोषणम्। तमवसरं लब्ध्वा सिद्धदेशिनिर्दिष्टवत्सराजमहिषीत्वप्रख्यापनात् पद्मावतीं विश्वस्तनीयतरं वासवदत्तान्यासस्थानं मन्यमानस्य यौगन्धरायणस्य प्रोषितभर्तृकस्वभगिनीव्यपदेशेन पद्मावतीहस्ते वासवदत्ताया न्यासीकरणम्। कार्यान्तरमभिधायाश्रमाच्च तस्य ततो गमनम्। प्रियापायपरिद्यूनवत्सराजवृत्तान्तपरिज्ञानम्। तदनु पद्मावत्या वत्सराजविषयाभिलाषोदयश्चेति प्रथमाङ्के वस्तु। प्रदीप्ताभिलाषायाः पद्मावत्याः तद्भ्रात्रा दर्शकेन वत्सराजाय वाचा दानम्। वत्सराजेन च प्रतिग्रहणम्। इति द्वितीयाङ्के वस्तु।

दानप्रतिग्रहयोर्निर्वृत्तिवचनात् ज्ञातु पद्मावत्योऽग्निपरिज्ञानम्। ततो वासवदत्तयैव पद्मावत्यर्थं कौतुकमालिकाया गुम्फनमिति तृतीयाङ्के वस्तु। चतुर्थाङ्के च, अनुभूयमानेऽपि पद्मावतीसम्प्रयोगे, वत्सराजस्य वासवदत्तायाः स्वप्नसन्तानः तद्दुर्लभितस्य वासवदत्तानीयस्यानुभावाद्वेति निरूपणम्।

शृण्वत्या वासवदत्ताया तस्य तद्विषयस्वप्नालापाना प्रवृत्ति । पार्श्वस्थया वासवदत्तया तत्स्वप्नालापसम्भावनम् । प्रबुद्धेन चोदयनेन दृष्टमात्राया वासवदत्ताया तद्दृष्टिगोचराज्झटिति तिरोभाव । ततस्तस्य तीव्र सन्ताप । अथ दर्शकप्रोत्साहनात् शत्रुविजयार्थं तस्योत्थानम् इति च पञ्चमाङ्के।

षष्ठाऽङ्के तु पुना राज्यप्रत्याहरणम् वासवदत्तोपयुक्तघोषवतीवीणाप्रतिलम्भेन वत्सराजस्य शोकोद्रेक, वासवदत्ताजनन्या वात्सल्यात् प्रियाशोकविनोदाय प्रेषितस्य वासवदत्तावैवाहिकचित्रफलकस्य वत्सराजेनाधिगमनम्, चित्रदृष्टवासवदत्तासदृशरूपा काचिदवन्तिकावेषा, केनापि ब्राह्मणेन स्वान्तिके कन्याभावेन न्यासीकृतेति पद्मावत्या वत्सराजाय निवेदनम् । तत्कालसन्निहितेन कपटब्राह्मणेन यौगन्धरायणेन न्यासप्रत्यर्पणार्थं चित्रावन्तिकाया रूपपरीक्षणारम्भे यौगन्धरायणवासवदत्ताभ्या स्वात्मप्रकाशनम् । अथ ताभ्या समागतस्य स्वामिपरमभक्तमन्त्रियौगन्धरायणनिवेदितदेव्यपनयादिप्रयोजनश्रवणमुदितस्य वत्सराजस्य वासवदत्ता पद्मावत्यादिभि सह निजश्वशुरसमाश्वासनार्थमुज्जयिनीं प्रति प्रस्थानञ्चेति वर्णनीय वस्तु ।

अस्मिन् नाटके वासवदत्तागत उदयनविषयक प्रवासविप्रलम्भो रस । स च उदयनगतो वासवदत्ताविषय करुण । पद्मावत्युदयनयो परस्परविषय शृङ्गारोवाङ्गम् । सोऽयमङ्गभृङ्गारोऽर्धशृङ्गार इत्युच्यते ।

त्रयोदशाना नाटकाना भासकर्तृत्वम्

भासस्य नाटकाना त्रयोदशसंख्यामवलोक्य केचन विप्रतिपद्यन्ते यत्सर्वेषामेवैषा प्रणेता तत्रभवान् भास एव न भवितुमर्हति, एषु कानिचिदन्यकर्तृकाण्यपि सम्भवेयु । यतो नहि कुत्राऽपि तेषु भासस्य नामोल्लेख कृतोऽवलोक्यते इति । सत्य तन्नामोल्लेखस्तु नास्ति । परन्तु सन्ति तथा-ऽन्यानि तेषा भासकर्तृकत्वोपोद्बलकानि प्रमाणानि यै प्रव्यक्त तेषा भासकृतित्वमवगम्यते । तत्र भवान् बाणभट्ट भासमुद्दिश्य समुपश्लोकयति—

"सूत्रधार-कृतारम्भैर्नाटकैर्बहुभूमिकै ।
सपताकैर्यशो लेभे भासो देवकुलैरिव ॥"

इत्यादिसमानलक्षणलक्षितत्वात् सर्वाणि रूपकाणीमानि भासकृतान्येवेति विद्वद्भिर्मुक्तकण्ठत स्वीकृतम् ।

तदपि पर्यालोच्यमानेऽपि एषा भासकर्तृत्वमेव बुद्धिपद्धतिमवगाहते वक्ष्यमाणैर्निर्दिष्टैर्हेतुभि । तत्र तावत्—

रचनासाम्यम्—साधारण्येन रूपकेषु प्रायश 'नान्द्यन्ते' इति मङ्गलश्लोका

नन्तरमेव 'सूत्रधारः' इति प्रयुज्यते परन्तु एषु "नान्द्यन्ते, ततः प्रविशति सूत्रधारः" इति पठ्यते।

(२) पुनः कालिदास-शूद्रक-भवभूतिप्रभृतयः 'प्रस्तावना' इति प्रयुञ्जते तत्र भासः 'स्थापना' इति प्रयुङ्क्ते।

(३) अन्यग्रन्थेष्वस्मिन् नाटके भरतवाक्यानन्तरं 'इतिनामकं नाटकं समाप्तम्' इति पठ्यते।

(४) ग्रन्थेऽस्मिन् पर्यवसायिनि वाक्ये एषां नाटकानां आशीर्वचनात्मकं पद्यं पठ्यते—'राजसिंहः प्रशास्तु नः' इत्यादिकम्।

(५) रूपकान्तरसदृशमत्र रूपकस्य तत्प्रणेतुः कवेश्च परिचायनात्मकं निरूपणमपि नोपलभ्यते। इत्यादि।

शब्दसाम्यम्—एवमेव शब्दविन्याससाम्यमपि उपलभ्यमानं सर्वेषामप्येषां नाटकानामेककर्तृकत्वं सूचयति। तद्यथा :—

(१) 'एवमार्यमिश्रान् विज्ञापयामि', 'अये! किन्नु खलु मयि विज्ञापनव्यग्रे शब्द इव श्रूयते।' इमानि वाक्यानि स्वप्नवासवदत्त-दूतवाक्य-दूतघटोत्कच-ऊरुभङ्ग-बालचरित-अभिषेक-पञ्चरात्राख्येषु समानरूपेणैवोपलभ्यन्ते।

(२) 'भवन्त्वरजसो गावः परचक्रं प्रशाम्यतु', 'इमामपि महीं कृत्स्नां राजसिंहः प्रशास्तु नः।' इदं भरतवाक्यम् प्रतिमा-अविमारक-अभिषेक-पञ्चरात्रेष्वपि नूनं साम्यमश्नुते।

(३) 'इमां सागरपर्यन्तां हिमवद्विन्ध्यकुण्डलाम्।
महीमेकातपत्राङ्कां राजसिंहः प्रशास्तु नः॥'

इदं हि भारतवाक्यं स्वप्नवासवदत्त-बालचरितयोश्चोपलभ्यते।

(४) 'लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः।
असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्विफलता गता॥'

पद्यमिदं दरिद्रचारुदत्त-बालचरितयोरपि पठ्यते।

(५) 'किं वक्ष्यतीति हृदयं परिशङ्कितं मे' इति स्वप्ननाटकाभिषेकयोरपि दृश्यते।

(६) 'क इह भोः। काञ्चनतोरणद्वारमशून्यं कुरुते। अय्य! अहं विजया हि कार्यमनु भवति! निवेद्यतां निवेद्यताम्।"

एष सन्दर्भः स्वप्ननाटकस्य षष्ठाङ्के, अभिषेकस्य च तृतीयेऽङ्केऽप्यवलोक्यते।

(७) किञ्च (आचम्य) 'परित्यजन्ति मां प्राणा इमा गङ्गाप्रभृतयो महानद्य एता उर्वश्यादयोऽप्सरसो मामभिगता । अयमनुगच्छामि ।' 'राजा—परित्यजन्ति मे प्राणा ।' इत्यपि अभिषेकोरुभङ्गयो प्रथमाङ्कं दृग्गोचरीभवन्ति ।

तदेषा बृहत्पदविन्यासतुल्यताऽपि एकप्रणेतृत्वमेवैषां प्रत्याययति ।

इत्थमेव भावभङ्ग्यपि प्रायश सर्वेष्वेतेषु रूपकेषु साम्यतुलाधिरूढतया प्राङ्निर्दिष्टमेवार्थं बलवत्समर्थयति ग्रन्थविस्तरभिया नोऽत्र निरूप्यते। एवमादिभिर्गिराप्रसरैर्विद्वद्भि श्रीगणपतिशास्त्रिप्रभृतिभि महागवेषकं सदुन्दुभिनिध्वानमङ्गीकृत तेषां समेषामपि रूपकाणा तत्र भासनामाऽनुपलम्भेऽपि तत्कर्तृत्वमिति ।

परन्तु नेमानि सर्वाणि रूपकाणि भासकृतानि इत्यभ्युपगच्छन्तोऽन्ये विद्वास स्वपक्षपोषणार्थं प्रयतवतिष्ठन्ते यत् (१) राजशेखरं विहाय नान्येन केनापि स्वप्नवासवदत्तरूपकस्य भासकृतित्वमङ्गीकृतम् । (२) द्वादशशताब्दीभवरामचन्द्रकृतनाट्यदर्पणे स्वप्नवासवदत्तस्य भासकर्तृत्वमङ्गीकृत्य यत्पद्यमुदाहृतम् न तदस्मिन् स्वप्नवासवदत्ताख्ये सम्प्रत्युपलभ्यमाने ग्रन्थे समुपलभ्यते । एतदेवाधारीकृत्य पाश्चात्यविदुषा 'सिल्वनलेवी' महाभागेनापि प्रस्तुतस्वप्नवासवदत्तस्य भासकृतित्व मनाङ्गीकृतम् । तन्न समीचीनम् । यतो हि विद्वद्वरेण्य'काले'महाभागेन सम्पादिते स्वप्नवासवदत्ते श्लोकोऽयं यथास्थाने मुद्रितमवलोक्यते । एतदतिरिक्तञ्च राजशेखरमतिरिच्य अभिनवगुप्त–भोज–सर्वानन्द–शारदातनय–सद्वृद्धप्रभृतिभि परीक्षकं स्वकीयग्रन्थेषु स्वप्नवासवदत्तोपनता या या घटना चित्रिता तास्ता अपि निखिला प्रस्तुते रूपके याथातथ्येनोपलभ्यन्ते ।

किञ्च यदभिनवगुप्तेन स्वकीयध्वन्यालोकीयटीकायां कविभिरादृताया रसोपेक्षाया उदाहरणरूपेण स्वप्नवासवदत्तपठिताया यस्या आर्याया समुल्लेख कृत साऽपि प्रस्तुतनाटके न दृश्यते इति अन्या या वाचोयुक्ति प्रतिवादिना साऽपि श्रीगणपतिशास्त्रिणा बलवत्प्रत्याहृता, 'नहीयमार्या निर्दिष्टस्थाने स्वप्नवासवदत्तकथावस्तुकृते आवश्यकी । केनाऽपि टीकाकारेणैव असाङ्गत्येनैवेयं सङ्केतिता प्रतीयते' इति प्रतिपादयता । यत पाश्चात्यविदुषो विन्टरनीजमहोदयस्य मतेन, आर्यमुक्तरूपकस्य पञ्चमाङ्कगतनवमदशमपद्ययोमध्यगतस्थानमेवाहृति । परन्त्वेतत्र कदापि सम्भवति यदालङ्कारिकाणां मिथो विरोधवशात् अनन्तरमुद्रितेषु संस्करणेषु तदवहेलिता भवेत् ।

इत्थं नैतदपि युक्तं प्रतिभाति यत्प्रोक्तानीमानि केरलजनपदीय'चाक्यार' नटं स्वाभिनयनार्थं प्रणीतानि । मन्यामहे यच्चाक्यारनटा नाट्यकलायामभिनयदृशा भवेयुर्नाम कुशला परन्तु तैरेव इमानि नाटकानि अपि प्रणीतानि भवेयुरिति

न विनिगमनाभावान्न प्रामाण्यकोटिमधिकरोति । तदेतत्सम्यगालम्बनेन सर्वमेतदालोच्य इदमेव पर्यवसितं भवति यन्नाटकानीमानि महाकविभासकृतान्येवेति न जात्वन्यकृतानीति सर्वं निरवद्यम् ।

भासस्य शैली

महाकवेर्भासस्य रचना निरतिशयौजःप्रसादगुणालङ्कृता सङ्गीतमयी रसभावमाधुर्यधुरीणा कल्पनाऽपि च सुकोमला, लोकोत्तरा। मानवीय-हृदय-संस्पर्शि च चित्रणमप्यद्भुतम् । गद्यपद्योभयरचनाचारुत्वमत्र सुतरां सम्फुल्लतेतराम् । परिपक्विमो वाक्यविन्यासः । नूनं महाकविरयं हृदयान्तर्वेदनासंवित्तः । नाट्यकलायाः पारङ्गतो हृदयग्राहिण्या वाण्याः, चरित्रचित्रणस्य च चरमसीमानमवगाहमानो धुरन्धर आचार्य आसीदद्वितीयः इति निश्चप्रचम् ।

तपोवनस्य प्रशान्तिमियं चित्रयन्नाह—

> विश्रब्धं हरिणाश्चरन्त्यचकिता देशागतप्रत्ययाद्,
> वृक्षाः पुष्पफलैः समृद्धविटपाः सर्वे दयारक्षिताः ।
> भूयिष्ठं कपिलानि गोकुलधनान्याक्षेत्रवत्यो दिशो,
> निःसन्दिग्धमिदं तपोवनमयं धूमो हि बह्वाश्रयः ॥

भासोऽयं भूम्ना वैदर्भीमेवाभिनन्दति । उदात्तानप्यर्थान् सरलयैव गिरा, समुद्गिरति । यथा—

> सुखमर्थो भवेद्दातुं सुखं प्राणाः सुखं तपः ।
> सुखमन्यद्भवेत्सर्वं दुःखं न्यासस्य रक्षणम् ॥
> गुणानां च विशालानां सत्काराणां च नित्यशः ।
> कर्त्तारः सुलभा लोके विज्ञातारस्तु दुर्लभाः ॥ इति ।

अथ च :—

> कालक्रमेण जगतः परिवर्तमाना,
> चक्रारपङ्क्तिरिव गच्छति भाग्यपङ्क्तिः ।

वाक्यविन्यासोऽप्यस्य क्लिष्टः :—

'पद्मावती बहुमता मे रूपशीलमाधुर्यैः वासवदत्ताबद्धं न तु तावन्मनो मे हरति ।', 'दुःखं त्यक्तुं बद्धमूलोऽनुरागः स्मृत्वा स्मृत्वा याति दुःखं नवत्वम् ।', 'कथं सा न तथया मया स्मर्त्तुं देहान्तरेष्वपि ।', 'अहमपि नाम उन्मादितव्या भवामि ।', 'परिश्रमः तथा परिखेदं नोत्पादयति यथाऽयम्', 'आर्यपुत्रोऽपि परकीयः संवृत्तः ।', 'आर्यपुत्रस्य विश्रामस्थानभूता इयमपि नाम पद्मावती अस्वस्था जाता', 'आर्यपुत्र-

पक्षपातेन अतिक्रान्त समुदाचार ।', 'धर्मप्रिया नृपसुता नहि धर्मपीडामिच्छेत् । तपस्विषु कुलव्रतमेतदस्या ।', 'हला मा मैव' सदाक्षिण्य एव आर्यपुत्र य इदानीमपि आर्याया गुणान् स्मरति ।', 'आर्यपुत्र ! प्रिय मे ज्ञातकुलीयकुलवृत्तान्त श्रोतुम् ।' इति ।

भासस्य स्थितिकाल

महाकविर्भासोऽयं कदा कतमञ्च भूभाग स्वजनुषा विभूषयामासेति-प्रश्नोऽपि निरतिशयजटिल । इदन्तु खलु निश्चितप्रायम् यदसौ कविकुलमणिकालिदासात्प्राक्कालीन । परिपुष्णाति चामुमर्थं सर्वोपा तत्पश्चात्कालभवै स्वीकृताऽलङ्कारशैलीत सर्वथा विलक्षणा शैली । तदीयरचनासु प्रयुक्ता अपाणिनीयप्रयोगा, चित्रिता च पुरातनपरम्परा, सरला विकटबन्धसमासभूयस्त्वविधुरा सुमधुरा वाग्धारा चापि समर्थयन्ति निर्दिष्टमेवार्थम् । मालविकाग्निमित्रे च कालिदासेन भासस्य प्रदीप्तप्रभावस्योल्लेखो व्यक्तीकरोति तस्य कालिदासपूर्वभवत्वम् । कालिदासस्य स्थितिकाल ख्रीस्तपूर्वा प्रथमशताब्दीति निश्चितम् । अत कालिदासस्य समयात्प्राय शतवर्षपूर्वं भासस्य समयनिर्धारणे न कापि आपत्तिरवेति ।

किञ्च भासीयनाटकोपलम्भात्पूर्वं, संस्कृतभाषयोपनिबद्ध प्राचीनतम नाटक मृच्छकटिक नाम कवीश्वरशूद्रकविरचितम् सुप्रथितमासीत् । परन्तु भासरचित'चारदत्त'नाटकगवेषणानन्तर मृच्छकटिक किल केवल चारुदत्तस्यानुकरणमात्रमेव भूम्नाऽस्तीति निश्चप्रचम् । विसेन्टस्मिथ महोदयस्य संख्यानुगुण्येन शूद्रकस्य शासनकाल ख्रीस्तसम्वत्सरात्प्राक् १८९–२२० वर्षमध्यगतोऽभ्युपगम्य । तेन मृच्छकटिकस्य रचना ख्रीस्तप्राक् द्वितीयतृतीयशतकयोरेव विभाव्यते तत पूर्वमेव रूपक चारुदत्त नाम स्वप्योदय जातमित्यसशयम् ।

एवञ्च कौटिलीयार्थशास्त्रे समुद्धतमधोऽङ्कित पद्यम —

महाकविः कालिदासः

१—कविकुलगुरुः कालिदासः । २—जन्मस्थानम् । ३—कालिदासस्य भारती । ४—कुमारसम्भवम् । ५—रघुवंशम् । ६—रघुवंशस्य टीकाकाराः । ७—कालिदासस्य काव्यसुषमा । ८—उपमा कालिदासस्य । ९—प्रकृति-चित्रणम् । १०—प्रकृति-वर्णनम् । ११—मेघदूतम् । १२—गीतिकाव्यं मेघदूतम् । १३—मेघदूतस्य सौष्ठवम् । १४—कालिदासस्य नाट्यकला । १५—अभिज्ञान-शाकुन्तलम् । १६—मालविकाग्निमित्रम् । १७—विक्रमोर्वशीयम् । १८—कालि-दासस्य काव्यदोषाः । १९—कुमार. स. । २०—कालिदासस्य सर्वशास्त्रपारङ्ग-तत्वम् । २१—कालिदासस्य सूक्तयः । २२—कालिदासस्याविर्भावकालः । २३—सिंहावलोकनम् ।

कविकुलगुरुः कालिदासः

सुविदितमेवैतत् संस्कृतसाहित्यपयोनिधिकृतावगाहानाम् विद्वद्वरेण्याना यदखिलभुवनमंडलमंडनायमानं भारतवर्षमिदं पुरा सुचिरमलमकार्षुः अनेके महनीयकीर्तयः कवीन्द्राः स्वजनुषा । परं चरित्रचित्रणधुरीणानां प्रकृतिवर्णनविचक्षणानां भारतीयकवीन्द्राणां गणनाप्रसंगे अद्यापि कविकुलशिरोमणिः कालिदास एव कनिष्ठिकामधितिष्ठति इत्यत्र नास्ति संशयावकाशः । तथा चेयं भणितिः—

पुरा कवीनां गणनाप्रसंगे कनिष्ठिकाधिष्ठितकालिदासः ।
अद्यापि तत्तुल्यकवेरभावादनामिका सार्थवती बभूव ॥ इति ॥

प्रसादगुणालंकृतया वाण्या, गभीरार्थया कल्पनया, अनन्यसामान्यया व्यंग्यभंग्या च कालिदासीयप्रखरप्रतिभाप्रसूतानि काव्यानि इतराखिलकाव्यप्रपंचेषु नूनं अग्रिमपदमर्हन्तीत्यत्र को नाम संशयीत ?

[१] सरस्वती स्वादु तदर्थवस्तु निष्यन्दमाना महतां कवीनाम् ।
अलोकसामान्यमभिव्यनक्ति परिस्फुरन्तं प्रतिभाविशेषम् ॥

इति आनन्दवर्द्धनाचार्यस्योक्तिरियं नूनं कालिदासस्योक्तिषु कार्त्स्न्येन सुतरां संजाघटीति । इयं हि खलु कालिदासस्यैव भारती यदनुपमं काव्यरसामृतं निष्यन्दमाना अनन्यसामान्यप्रतिभाविशेषं परिस्फोरयन्ती विलसति संस्कृत-साहित्यप्रांगणे । अतएव अस्य कविकुलगुरोः कृतिरस्मिन् अनन्तकविपरम्परा-

वाहिनि संसारे सर्वातिशायि सौष्ठवमवगाहते। सम्यगदोषशेमुषीसम्पन्नस्य वागधिदेवताराधनप्रसादाल्लब्धकवित्वशक्तेः सिद्धवाग्विभवस्य कविताकौमुदीचन्द्रहासस्य श्रीकालिदासस्याप्रतिमं प्रातिभं ज्योतिः यादृशामिताभया प्रतिभासते संस्कृतवाङ्मयव्योम्नि, न तादृगन्यस्य कस्यचित्।

जन्मस्थानम्

अथायं कविकुलशिरोमणिः कदा कतमञ्च जनपदमलंचकार स्वजन्मनेति त्वद्यापि नेदमित्यतया विनिश्चेतुं सुशकम्? विद्यते एवास्मिन् विषये मतिवैषम्यमितिवृत्तविदाम्। तथापि कालिदासीयप्रबन्धानाम् सूक्ष्मेक्षणानुशीलनेन भूम्नेदं तु प्रतिपत्तुं शक्यम् यदेष कवीश्वरः स्वजनुषा भूषयाञ्चकार काश्मीरभुवम्। सम्यगवगत एतद् भवति तदीयवर्णनशैलीतः। मेघदूते खलु य विदिशात आरभ्यालकापर्यन्तं सकलान् भूभागान् ¹प्रत्यक्षदृष्टानिव यद् वर्णयामास, न तत्तद्भूभागावलोकनमन्तरा शक्यसम्भवम्। तदीयकाव्येषु च तत्तत्प्रसङ्गोपनतगिरिसरिन्नगरीणा दृतं वर्णनमपि कवे तैस्सह सम्यक्परिचयमेवाविष्करोति। कुमारसम्भवोपवर्णितहिमवद्वर्णनमपि सुतरां समर्थयतितरामम्मेवार्थम्। अपि च विक्रमाङ्कदेवचरिते महाकविश्रीबिल्हणस्य निम्नाङ्कितं पद्यं किं न प्रमाणयति कालिदासस्य काश्मीरदेशसम्भवत्वम्! तथा हि—

> सहोदराः कुङ्कुमकेसराणां भवन्ति नूनं कविताविलासाः।
> न शारदादेशमपास्य दृष्टस्तेषां यदन्यत्र मया प्ररोहः॥

अपि च—

> काव्यं श्रेव्यं प्रकृतिसुभगं निर्मलं कुङ्कुमं च,
> छायापर्याद् भवति जगतां वल्लभं दुर्लभं च।
> यस्मिन्नन्तः स्थितवति जगत्सारभूते प्रयाता,
> काश्मीरास्ते निखिलभुवनाधीशरक्षास्पदत्वम्॥ बिल्हणस्य॥

गद्यकाव्यप्रवीणो बाणः पद्यप्रबन्धरचनाधुरीणश्च कालिदास उभावप्येतौ न स्यातां चेत्काश्मीरजौ काश्मीरजनुषां तर्हि महाकविबिल्हणस्य गर्वोक्तिरियं कथमिव सामञ्जस्यमनुयात्। अस्यामेव प्रौढे वयसि कविरयमुज्जयिनीं गत्वा भर्तृमहाभिज्ञो विक्रमादित्यस्य राजसभां समासादितुम्। पर तदग्रे वयसि स काश्मीरेष्वेव अधिजगाहे। अत एव तत्र वर्षाणि विरचितयोः कुमारसम्भवमालविकाग्निमित्रयोः उज्ज्वलनैसर्गिकवाचनम् सोपन्यस्तं विरचितं वर्णनम्। मेघदूते तु पुन

¹ 'वक्रः पन्था यदपि भवतः प्रस्थितस्योत्तराशाम्' इत्यादि वर्णनं कवेस्तत्तद्देशपरिचयं निपुणं प्रख्यापयति।

उपलभ्यते हिमाद्रीणां उद्यानानां च प्रत्यक्षदृष्टमिव बिम्बवदङ्कितं चित्रणम्। तदे-तदपि पल्लवयति तस्य काश्मीरभवत्वम्।

कालिदासस्य कीर्तिकौमुदी नूनमचिरेणैव दिग्दिगन्तरालव्यापिनी बभूव। तदीयामद्वितीयां काव्यकलां पुरस्कृत्य प्रस्फुरन्ति लोकविश्रुताः गणनातीताः सूक्तयः। तथा च बाणभट्टः :—

निर्गतासु न वा कस्य कालिदासस्य सूक्तिषु।
प्रीतिर्मधुरसान्द्रासु मंजरीष्विव जायते॥

कोमलकान्तपदावलिकलनेन श्रीजयदेवकविना अपि कालिदासः कवि-कुलगुरुरिति विरुदेन विभूषितः[1]। एवं च कविवरेण श्रीकृष्णमहाभागेनापि :—

अस्पृष्टदोषा नलिनीव दृष्टा हारावलीव ग्रथिता गुणौघैः।
प्रियाङ्कपालीव विमर्दहृद्या न कालिदासादपरस्य वाणी॥

कालिदासमुद्दिश्य कल्पितमाख्यानं लोकेषु प्रचरति, यत्कालिदासोऽयं पूर्वं वयसि एकदा कस्मिंश्चित्कन्दर्पोत्सवे तस्य विदुष्या जायया विद्योत्तमाख्यया साहित्यसंगीतकलामनाकलय्य, "अहो! मुखालः विमलायते" इत्येवंविधं सपरि-हासं कटुतरमवज्ञातः सन् गृहान्निर्गतः। इतस्ततः पर्यटतश्च तस्य सकलमप्यप-मानवृत्तान्तमुपश्रुत्य तन्मुखात् कश्चन सिद्धतापसः करुणहृदयस्तं 'सरस्वतीमुपास्स्वे'ति सदयमुपदिदेश। कालिदासोऽपि तदीयमनूनोपममुपदेशं श्रद्दधानः सत्वरं सरस्वती-मन्दिरमुपेत्य परमया भक्त्या वागधिदेवतामाराधयत्। सरस्वती च तदाराधनेन सुप्रसन्ना प्रत्यक्षा समभवत्। कालिदासश्च तां प्रत्यक्षां साक्षात्कृत्य शिरःप्रभृति-पादपर्यन्तं कतिपयैः श्लोकैर्वर्णयामास। तदाकर्ण्य रुष्टा भगवती शारदा, 'येन त्वं मानुषीमिव मामपि आशिखनखं वर्णितवान्, किन्न जानासि देवतानां रूपं वर्णयितुम्। तद्दूरे अपसर।' शृङ्गारिकः कविर्भवेत्यभिशशाप किलेति। कदाचित् सरस्वती-वर्णनकृतं दोषं परिमार्ष्टुकाम एव कालिदासः कुमारसम्भवे पार्वत्याः सर्वाङ्गवर्णन-मकरोत्। पार्वत्याः सर्वाङ्गवर्णनं विहाय अन्यत्र कुत्रापि स स्त्रीवर्णनप्रसङ्गे सर्वाङ्गवर्णनं नाकार्षीत्।

कालिदासस्य भारती

मन्यामहे कालिदासस्य काव्यं खलु शृंगाररसदिग्धमिति प्रायश्चिन्तनमेव सर्वथा प्रशस्तितां भजेत्। ततश्च कविवरस्यास्य मधुरसरसवाग्देवतादिस्-

१. कविवरस्य श्रीजयदेवविरचितप्रसन्नराघवाभिधनाटकस्य प्रस्तावनायाम्—
'भासो हासः कविकुलगुरुः कालिदासो विलासः।' इति।

प्रसादः कालिदासः गृहं प्रतिनिवृत्य प्रेयसीं प्रत्याह "अनावृतकपाटं द्वारं देहीति।" तदा सापि विदुषी 'अस्ति कश्चिद् वाग्विशेष' इति तं सादरं पप्रच्छ। तदासौ प्रश्नस्यास्यादिमध्यान्तगतं पदमभिलक्ष्य 'कुमारसम्भवम्', 'मेघदूतम्', 'रघुवंशम्', चेति काव्यत्रयं कयापि प्रसादगुणगुम्फितया सहृदयहृदयसंवेद्यया गिरामगोचरया गिरा जुगुम्फ। 'अस्ती'त्यालम्ब्य 'अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा' इति कुमारसम्भवं, 'कश्चिदि'त्यालम्ब्य च "कश्चित्कान्ताविरहगुरुणा स्वाधिकारात्प्रमत्त.", इति मेघदूतं, 'वागि'त्युद्दिश्य च 'वागर्थाविव संपृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये', इति रघुवंशञ्च प्रणिनाय। नाटकचक्रेऽपि सुविख्यातं मालविकाग्निमित्रं, विक्रमोर्वशीयम्, अनन्यसाधारण्यपदमलंकुर्वाणमभिज्ञानशाकुन्तलं चेति नाटकत्रयं निबबन्ध। ऋतुसंहार-शृंगारतिलकादयश्च केचनान्येऽपि प्रबन्धा अस्यैव कृतित्वेनाभिमन्यन्ते केश्चित्, तत्रान्ये विप्रतिपद्यन्ते।

कुमारसम्भवम्

केचिद्वदन्ति यत्कालिदासेन कुमारसम्भवस्य सर्गाष्टकमेव प्रणीतम्, तदुत्तरभागस्तु केनचिदन्येन प्रणीत इवाभाति। अतएव मल्लिनाथेन पूर्वसर्गाष्टकपर्यन्तमेव टीका कृता, उत्तरभागस्य तत्कृतटीकानुपलम्भाच्चेदमवसीयते नेतत्प्रामाण्यमर्हति। पूर्वं सप्तमसर्गान्तमेव मल्लिनाथ-टीकाऽऽसीत्। सप्तसर्गनिबद्धमेव काव्यमासीत्। इदानीमष्टमसर्गोऽपि क्वचिदुपलब्धो मल्लिनाथटीकानिबद्ध इति अष्टसर्गात्मकमेवेदं काव्यं कालिदासेन निबद्धमिति प्रवादो लब्धप्रचार: सञ्जात। यदि अतोऽनन्तरमन्येऽपि सर्गा मल्लिनाथव्याख्यासनाथिता. समुपलभ्येरन् तर्हि तेषामपि कालिदासप्रणीतत्व सम्पद्येत इति कोऽयमभिनिवेश. पाश्चात्यपण्डितानां यथा कयापि विधया कविकालादिनिर्णयपरः। इति तु कथमपि न बुद्धिपद्धतिमधिरोहति। अत. कविकालजन्मदेशादिनिर्णये निरपायप्रमाणा मल्लिनाथविज्ञप्तिर्नैव प्रामाण्यकोटिमवगाहते।

लक्षणानि समीचीनतया चरितार्थता मतान्यवलोक्यन्त, । भाषाया रमणीयता, भावाना गाम्भीर्यम्, छन्दसाम् औचित्यम्, रसाना च रस परिपाक परिपूर्णविषयतामवगाहते । मानवीयान्त प्रकृते सालकार स्वाभाविक विश्लेषणम्, बाह्यप्राकृतिकदृश्यानां सजीवचित्रणम्, मानवमनोवृत्यनुगुणम् विशदवर्णनम् यादृशमत्र योगपद्येन समपद्यत न तादृशमन्यत्र सुलभम् । नून भारतीयसस्कृते तदीयप्राचीनपरम्परायाश्च किमपि सहृदयहृदयावर्जक निरूपण यथेद ग्रथ्नाति न तथान्यत्र दृग्गोचरम् । कवेरस्य रूपनिरूपणचातुरी, लोकोत्तर च तच्चित्रनिर्माणकौशल न कस्य हृदयमानन्दतुन्दिल कुरुते । कुमारसम्भवे अस्मिन् भगवत्या पार्वत्या सर्वाङ्गीणवर्णनमतीव सौन्दर्यशालि सवृत्तम् । 'अभ्युन्नताङ्गुष्ठनखप्रभाभि', इत्यारभ्य 'सर्वोपमाद्रव्यसमुच्चयेन'त्यन्तं एकोनविंशतिभि पद्यैं सुसम्पन्न वर्णन न कस्य हृदयाल्हादि । एषु श्लोकेषु अन्तिम श्लोक तावत्प्रणिभालयन्तु रसिका । एष हि प्रकृतार्थमतिरिच्य किंचिदभिनवार्थान्तरमपि ध्वनयति वैलक्षण्येन[1]

किञ्च —सर्वोपमाद्रव्यसमुच्चयेन यथाप्रदेश विनिवेशितेन ।
सा निर्मिता विश्वसृजा प्रयत्नात् एकस्थसौन्दर्यदिदृक्षयेव ॥

अत्र पार्वतीसौन्दर्यवर्णनव्यतिरिक्त किमपि प्रबन्धप्रशंसपरम् अर्थान्तरमपि निर्दिशति कवि ।

तच्चेदम्, 'यदत्र मदीयकाव्ये अनुपमोपमालकाराणाम् कोमलकान्तपदावलीविन्यासाना यथाप्रदेश सन्निवेशादिना यदतीव रामणीयकत्वमापादितम् तदपि कोविदै सूक्ष्मेक्षिकया समीक्ष्यताम्, इत्यादिकमर्थान्तरमपि च सन्दर्भसभूत वरीवर्तीति सुतरा ध्वनित भवति । तथा हि अत्र मदीये काव्ये, सर्वोपमाद्रव्याणा यथाप्रदेश सन्निवेशिताना समुच्चयो हि मया प्रयत्नतो विहित काव्यविश्वसृजा एकत्रैव काव्यसौन्दर्यदिदृक्षयेवेति भाव । तदेतत्कालिदासवाक्य प्रकृतार्थमपास्य अर्थान्तरेणाप्यलकृतमस्तीत्यप्यामनन्ति विसृष्टार्थविचक्षणा परीक्षणक्षणा विद्वास । एतादृगद्भुतगुणगरिम्णैव याथार्थ्येन तद्वचनागाम्भीर्यतल्पमनवगाहमाना अखिल-

---

१ एषा खल्वस्य कवे पद्धति प्रतीयत यत्प्रकरणातिरिक्त किमपि प्रबन्धपरमर्थमपि असौ वाक्पाटवेन ध्वनयति । तथा च, कुमारसम्भवस्यारम्भ एव प्रथमे श्लोके—यत्साहित्यार्णवस्य तलावगाहिनया पारमेय एष कुमारसम्भवाख्या नाम सन्दर्भ, पृथिव्या मानदण्डहिमालय इव मयाऽपि काव्यजगत्या मानदण्ड एव प्रयुपस्थापित काव्याना सौष्ठवासौष्ठवपरीक्षणार्थम् । मदीय काव्यमिदं कविताया सौष्ठवस्य मानदण्ड एवेति भाव ।

प्रसाद कालिदास गृह प्रतिनिवृत्य प्रेयसीं प्रत्याह "अनावृतकपाट द्वार देहीति।" तदा सापि विदुषी 'अस्ति कश्चिद् वाग्विशेष' इति त सादर पप्रच्छ। तदासौ प्रश्नस्यास्यादिमध्यान्तगत पदमभिलक्ष्य 'कुमारसम्भवम्', 'मेघदूतम्', 'रघुवशम्', चेति काव्यत्रय कयापि प्रसादगुणगुम्फितया सहृदयहृदयसवेद्यया गिरामगोचरया गिरा जुगुम्फ। 'अस्ती'त्यालम्ब्य 'अस्त्युत्तरस्या दिशि देवतात्मा' इति कुमारसम्भवं, 'कश्चिदि'त्यालम्ब्य च "कश्चित्कान्ताविरहगुरुणा स्वाधिकारात्प्रमत्त", इति मेघदूत, 'वागि'त्युद्दिश्य च 'वागर्थाविव सपृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये', इति रघुवशञ्च प्रणिनाय। नाटकचक्रेऽपि सुविख्यात मालविकाग्निमित्र, विक्रमोर्वशीयम्, अनन्यसामान्यपदमलकुर्वाणमभिज्ञानशाकुन्तल चेति नाटकत्रय निबबन्ध। ऋतुसहारशृगारतिलकादयश्च केचनान्येपि प्रबन्धा अस्यैव कृतित्वेनाभिमन्यन्ते कैश्चित, तत्रान्ये विप्रतिपद्यन्ते।

कुमारसम्भवम्

केचिद्वदन्ति यत्कालिदासेन कुमारसम्भवस्य सर्गाष्टकमेव प्रणीतम्, तदुत्तरभागस्तु केनचिदन्येन प्रणीत इवाभाति। अतएव मल्लिनाथेन पूर्वसर्गाष्टकपर्यन्तमेव टीका कृता, उत्तरभागस्य तत्कृतटीकानुपलम्भाच्चेदमवसीयते नैतत्प्रामाण्यमर्हति। पूर्वं सप्तमसर्गान्तमेव मल्लिनाथ-टीकाऽऽसीत्। सप्तसर्गनिबद्धमेव काव्यमासीत्। इदानीमष्टमसर्गोऽपि क्वचिदुपलब्धो मल्लिनाथटीकानिबद्ध इति अष्टसर्गात्मकमेवेद काव्य कालिदासेन निबद्धमिति प्रवादो लब्धप्रचार सञ्जात। यदि अतोऽनन्तरमन्येऽपि सर्गा मल्लिनाथव्याख्यासनाथिता समुपलभ्येरन् तर्हि तेषामपि कालिदासप्रणीतत्व सम्पद्येत इति कोऽयमभिनिवेश पाश्चात्यपण्डिताना यया कयापि विधया कविकालादिनिर्णयकर। इति तु कथमपि न बुद्धिपद्धतिमधिरोहति। अत कविकालजन्मदेशादिनिर्णये निरूप्यमाणा मल्लिनाथविवृत्तिर्नैव प्रामाण्यकोटिमवगाहते।

किञ्च मल्लिनाथादिभि कुमारसम्भवस्य टीकामाटीकमाने आशीर्नमस्क्रियादिवस्तुनिर्देशस्य महाकाव्यलक्षणस्य प्रतिपादनादस्य महाकाव्यत्वमङ्गीकृत विभाव्यते। 'सर्गद्वादशभिर्युक्तमष्टादशभिरप्युत' इति नियमात्कथमिवाष्टसर्गात्मकस्यास्य महाकाव्यत्व सिद्ध्येत्। तस्माद् अखिलमपि काव्य कालिदासकृतमेव विभावनीयम्।

कुमारसम्भव नाम कालिदासस्य सप्तदशसर्गोपनिबद्धम् आदिमहाकाव्यम् यत्र शिवपार्वत्यो विवाहादारभ्य कार्त्तिकेयजन्मन तारकासुरवधस्य च सुरुचिर श्राव्यकलापूर्णं वर्णनम् विहितम्। अस्मिन् हि काव्ये महाकाव्यानां निखिलानि

लक्षणानि समीचीनतया चरितार्थतां गतान्यवलोक्यन्ते। भाषाया रमणीयता, भावानां गाम्भीर्यम्, छन्दसाम् औचित्यम्, रसानां च सरसः परिपाकः परिपूर्णविषयतामवगाहते। मानवीयान्तःप्रकृतेः सालंकारं स्वाभाविकं विश्लेषणम्, बाह्यप्राकृतिकदृश्यानां सजीवचित्रणम्, मानवमनोवृत्त्यनुगुणम् विशदवर्णनम् यादृशमत्र दृष्टिपथेन समपद्यत न तादृशमन्यत्र सुलभम्। नूनं भारतीयसंस्कृतेः तदीयप्राचीनपरम्परायाश्च किमपि सहृदयहृदयावर्जकं निरूपणं यथेदं प्रस्तौति न तथान्यत्र दृग्गोचरम्। कवेरस्य रूपनिष्पादनचातुरी, लोकोत्तरं च तच्चित्रनिर्माणकौशलं न कस्य हृदयमानन्दतुन्दिलं कुरुते। कुमारसम्भवे अस्मिन् भगवत्याः पार्वत्याः सर्वाङ्गीणवर्णनमतीव सौन्दर्यशालि संवृत्तम्। 'अभ्युन्नताङ्गुष्ठनखप्रभाभिः', इत्यारभ्य 'सर्वोपमाद्रव्यसमुच्चयेने'त्यन्तः एकोनविंशतिभिः पद्यैः सुसम्पन्नं वर्णनं न कस्य हृदयाह्लादि। एषु श्लोकेषु अन्तिमं श्लोकं तावत्परिभावयन्तु रसिकाः। एष हि प्रकृतार्थमतिरिच्य किंचिदभिनवार्थान्तरमपि ध्वनयति वैलक्षण्येन[1] :

किञ्च :—सर्वोपमाद्रव्यसमुच्चयेन यथाप्रदेशं विनिवेशितेन।
सा निर्मिता विश्वसृजा प्रयत्नात् एकस्थसौन्दर्यदिदृक्षयेव॥

अत्र पार्वतीसौन्दर्यवर्णनव्यतिरिक्तं किमपि प्रबन्धप्रकर्षपरम् अर्थान्तरमपि निर्दिशति कविः।

तच्चेदम्, 'यदत्र मदीयकाव्ये अनुपमोपमालंकाराणाम् कोमलकान्तपदावलीविन्यासानां यथाप्रदेशं सन्निवेशादिना यदतीव रमणीयत्वमापादितम् तदपि कोविदैः सूक्ष्मेक्षिकया समीक्ष्यताम्, इत्यादिकमर्थान्तरमपि च सन्दर्भसंभूतं वरीवर्तीति सुतरां ध्वनितं भवति। तथा हि अत्र मदीये काव्ये, सर्वोपमाद्रव्याणां यथाप्रदेशं सन्निवेशितानां समुच्चयो हि मया प्रयत्नतो विहितः काव्यविश्वसृजा एकस्थं काव्यसौन्दर्यदिदृक्षयैवेति भावः। तदेतत्कालिदासकाव्यं प्रकृतार्थमपास्य अर्थान्तरेणाप्यलंकृतमस्तीत्यवगमयन्ति विमृष्टार्थविचक्षणाः परीक्षणचणाः विद्वांसः। एतादृगद्भुतगुणगरिम्णैव याथार्थ्येन तद्रचनागाम्भीर्यमलमनवगाहमाना अस्मि-

१. एषा खल्वस्य कवेः पद्धतिः प्रतीयते यत्प्रकरणातिरिक्तं किमपि प्रबन्धपरमर्थमपि असौ वाक्पाटवेन ध्वनयति। तथा च, कुमारसम्भवस्यारम्भ एव प्रथमे श्लोके—तस्मादिह पार्वत्याः तत्त्वगाहितया पार्श्वेऽपि एव कुमारसम्भवाख्यो नाम सन्दर्भः, पृथिव्या मानदण्डहिमालय इव यथाऽपि काव्यजगतो मानदण्ड एव प्रत्युपस्थापितः कान्तानां सौष्ठवातिशयप्रकाशनार्थम्। मदीयं काव्यमिदं कवितायाः सौष्ठवस्य मानदण्ड एवेति भावः।

साहित्यसम्पदा सनाथं महाटीकाकृत्स्वयं मल्लिनाथोऽपि उद्गृणाति कालिदास-गिरमुद्दिश्य —

> कालिदासगिरां सारं कालिदासः सरस्वती।
> चतुर्मुखोऽथवा साक्षाद् विदुर्नान्ये तु मादृशाः ॥

अपि च पार्वत्या बिम्बाधरमधुरस्मितानि प्रकृतिप्रतानेषु अनुकृतानीव विभावयति कविः। तथा हि,—

> पुष्पं प्रवालोपहितं यदि स्यात्
> मुक्ताफलं वा स्फुटविद्रुमस्थम्।
> ततोऽनुकुर्याद् विशदस्य तस्या-
> स्ताम्रौष्ठपर्यस्तरुचः स्मितस्य ॥

यद्येवं स्यात्तदाऽपि स्मितस्यानुकरणमेव सम्पत्स्यते न खलु वास्तविक-त्वमिति भावः।

निर्झराणां जलकणेषु रविकिरणसङ्क्रान्तेषु कालिदास इन्द्रधनुषः साक्षात्कारं करोति। तथा हि –

> शीकरव्यतिकरं मरीचिभिर्दूरयत्यवनते विवस्वति।
> इन्द्रचापपरिवेषशून्यता निर्झरास्तव पितुर्वजन्त्यमी ॥

आदर्शसौन्दर्यनिदर्शनमपि वैलक्षण्येनारचयति—

> स्थिताः क्षणं पक्ष्मसु ताडिताधराः
> पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः।
> वलीषु तस्याः स्खलिताः प्रपेदिरे
> चिरेण नाभिं प्रथमोदबिन्दवः ॥

कालिदासं रूपचित्रणे यादृशी प्रयोगचातुरीमभिव्यनक्ति न तादृशीं कश्चि-दन्यः। नायं प्रायेणावलम्बते अभिधावृत्तिम्, व्यञ्जनामेवाधिश्रित्य भूम्ना समुप-वर्णयति। यदा महर्षिः अङ्गिरा हिमालयात् शङ्करार्थं भगवतीं पार्वतीं याचमान आस्ते, तदा स्वपितुः सविधे स्थितायाः पार्वत्याः मनोदशाया यादृशं वर्णनमारचितं तत्कस्य मनसि कौतूहलं नावहति

> एवंवादिनि देवर्षौ पार्श्वे पितुरधोमुखी।
> लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती ॥

यद्यप्यत्र कश्चनालङ्कारविन्यासो न व्यज्यते तथापि कविना कमलदलगणना-

वर्णनेन पार्वत्या विलापस्यानुभावा, तन्मनोनुरञ्जनयोग्यमिति मन्ये, तदा-नन्दातिरेकतोऽपि मनसूनेदव यद् ध्वनयापूर्वानिमाररचिन तत्र कस्य वा विस्मया-वहम्? ध्वन्यालोकेन विचार्यमाणमनन्तरं कवेरस्य वैशिष्ट्यं प्रतीयेत।

न केवलं वनिताया मनोवेदनां परीक्ष्य अपितु प्रकृतेरपि उदात्तस्वभावानामपि परिदृश्या। प्रकृत्यनुरूपमानवानुरागे तु अस्य मनस्त्वं वै प्राणवर्णनं सुस्पष्टमवगम्यते। मनस्येव सम्पूर्णमाश्रित्य कालिदासीयवर्णनचातुर्यमाकर्णनीयं निसर्गलब्ध-मानसमेव विभाति।

कुमारसम्भवे कृत रतिविलापवर्णने रघुवंशस्थाजविलापे वर्णनीयकथा न कस्यापि मनोऽभिभवं वहति। तथा हि

गत एव न ते निवर्तते स सखा दीप इवानिलाहतः।
अहमस्य दशेव पश्य मामविषह्यव्यसनेन धूमिताम्॥

किं च—

आननमारुतेन च शीतलानन्दनम् अस्य विनिवारणी।
प्रदीपयाने त्वरिता-वधूः स्नेहेन निवापितवती हि देव॥

कीदृशं मनोमनोहारिणानुरागस्य स्वाभाविकं चित्रम्।

रघुवंशम्

रघुवंशं हि नाम महाकाव्यं रघुकुलोद्भवानां नृपाणां वंशवर्णनविषयकं पूर्वकमागतं मन्दं। महाकविना कालिदासेन द्विलीपसुतस्य रघोर्नाम्ना, सर्वं एव रघुवंशप्रभवतो रघुवंश इति प्रख्यातं तत्। अस्मिन् महाकाव्ये रघुनाम्नः प्रसिद्धिं तु कविना निम्नरीत्या समुपस्थापितं—

एव विषया अत्र यथास्थानं वास्तया वर्णिता । काव्येऽस्मिन् नातिस्वल्पा नातिदीर्घाश्च ऊनविंशतिसर्गाः सन्निवेशिताः ।

रघुवंशस्य टीकाकाराः

रघुवंशस्य विंशतिर्योऽप्यधिका श्रूयन्ते टीकाकाराः । तेषु दक्षिणावर्तनाथ, मल्लिनाथ, दिनकरमिश्र, चरित्रवर्धनश्च मुख्याः । तत्रापि मल्लिनाथ सर्वोत्कृष्टत्वेनादियते । तस्य 'सञ्जीवनी'त्याख्या टीकाऽद्यत्वे जाता भूयसा लब्धप्रचारा, लोकप्रिया च सवृत्ता ।

रघुवंशमहाकाव्यम् कालिदासस्य प्रौढप्रज्ञाविभ्रमूतं द्वितीयं महोज्ज्वलं रत्नम् । अस्मिन् हि काव्यस्य सर्वे पि उत्कृष्टा गुणा एकत्र सङ्कलिता इवावगम्यन्ते । भावा प्रसादगुणगुम्फिता, लालित्यसवलिता, कमनीयकोमलपदावल्यलङ्कृता, सुपरिष्कृता, मधुरमधुरा, रसभरिता, अनुप्रासविन्यासोल्लासा, सर्वाङ्गपूर्णा च वरीवर्ति । अलङ्काराणामुपमोत्प्रेक्षाश्लेषार्थान्तरन्यासादीनामपि सन्निवेशो वास्तरां सम्पन्न । उपमालङ्कारविषये तु किमु वक्तव्यम् । उपमा त्वस्य निसर्गसिद्धा प्रेयसीव प्रतीयते । अस्य रचनासु उपमालता यादृशी पल्लविता पुष्पिता न तादृशी अन्यत्र कुत्रचित् । अतएव महाकविमेनमुद्दिश्य "उपमा कालिदासस्य" इत्युक्तिरपि चरितार्थिता प्रतिभाति कात्स्न्येनेति ।

"कालिदासस्य काव्यसुषमा"

'वास्तविकं तत्त्वं विदं यत् कालिदासस्य काव्यसुषमा इयत्तयावच्छेत्तुमेव न शक्यते । अस्य काव्येषु नाटकेषु च यत्कवित्वकलायाश्चित्रणचातुर्यं प्रतीतिपथमवतरति तदन्यत्र न सुलभम् । यः कोऽपि रसस्तेनानुगृहीतः स खल्वनन्यसामान्यतयोत्कर्षस्य पराकाष्ठां नीत इत्यभिहितपूर्वम् । नूनं कविसार्वभौमोऽयं सर्वानपि कवीन्द्रवरानतिशेत इत्यत्र न काप्यत्युक्तिः । कालिदासस्योक्तिषु शब्दार्थयोः प्रतीतिर्न मात्रयाऽपि क्वचिन्मन्थरीभवति । कालिदासस्य भारती किल सर्वत्र सुप्रसन्नैव भातीति सर्वाभिमतं वस्तु ।

यद्यपि कालिदासस्याखिला कृतिरेव चमत्कृतिपूर्णा, तथापि क्वचित् क्वचित्तत्प्रातिभं ज्योतिः काव्यकलायाः पराकाष्ठामासादयदुल्लसति । तन्निदर्शनदिशाऽत्र किञ्चिदिव प्रपञ्च्यते सुमनसां मनसः प्रमोदाय ।

सीतायाः परित्यागः—रघुवंशस्य चतुर्दशसर्गगतं सीतायाः परित्यागचित्रणमुट्टङ्कयन् कविरपश्लोकयति —'स लक्ष्मणं लक्ष्मणपूर्वजन्मे'त्यारभ्य प्रवत्तारिसर्गश्लोकादारभ्य, 'तथेति तस्याः प्रतिगृह्य वाचम्' इत्यन्तम् । तत्रापि रमणीयतमानि रत्नानि सहृदयहृदयात्यन्ताह्लादकानि समुदाह्रियन्ते । तद्यथा—

'स शुश्रुवान् मातरि भार्गवेण, पितुर्नियोगात्प्रहृतं द्विषद्वत् ।
प्रत्यग्रहीदग्रजशासनं तदाज्ञा गुरूणां ह्यविचारणीया ॥

* * * * *

सा नीयमाना रुचिरान् प्रदेशान् प्रियङ्करो मे प्रिय इत्यनन्दत् ।
नाऽबुद्ध कल्पद्रुमतां विहाय, जातं तमात्मन्यसिपत्रवृक्षम् ॥

* * * * *

अथ व्यवस्थापितवाक्कथञ्चित् सौमित्रिरन्तर्गतबाष्पकण्ठः ।
औत्पातिकं मेघमिवाश्मवर्षं महीपतेः शासनमुज्जगार ॥
ततोऽभिषङ्गानिलविप्रविद्धा प्रभ्रश्यमानाऽऽभरणप्रसूना ।
स्वमूर्त्तिलाभप्रकृतिं धरित्रीं लतेव सीता सहसा जगाम ॥

* * * * *

श्वश्रूजनं सर्वमनुक्रमेण विज्ञापय प्रापितमत्प्रणामम् ।
प्रजानिषेकं मयि वर्तमानं, सूनोरनुध्यायत चेतसेति ॥
वाच्यस्त्वया मद्वचनात्स राजा, वह्नौ विशुद्धामपि यत्समक्षम् ।
मां लोकवादश्रवणादहासीः श्रुतस्य किं तत्सदृशं कुलस्य ॥
कल्याणबुद्धेरथवा तवायं न कामचारो मयि शङ्कनीयः ।
ममैव जन्मान्तरपातकानां विपाकविस्फूर्जथुरप्रसह्यः ॥
उपस्थितां पूर्वमपास्य लक्ष्मीं वनं मया सार्धमसि प्रपन्नः ।
तदास्पदं प्राप्य तयातिरोषात् सोढास्मि न त्वद्भवने वसन्ती ॥
निशाचरोपप्लुतभर्तृकाणां तपस्विनीनां भवतः प्रसादात् ।
भूत्वा शरण्या शरणार्थमन्यं कथं प्रपत्स्ये त्वयि दीप्यमाने ॥

इत्यादि ।

उपमा कालिदासस्य

उपमा कालिदासस्येति लोकोक्तिमभिलक्ष्य किञ्चिदिदानीं विविच्यते । उपमाविषये कविकुलचूडामणिः कालिदासः इतरानखिलान् कवीश्वरान् नितरामतिशेत इति उक्तिः सुतरां ऋतम्भरेति मन्यामहे । न चेयं लोकोक्तिः आख्याति केवलं कालिदासीयकाव्येषु उपमाभूयिष्ठत्वमपि तु उपमासौष्ठवमपि । यद्यपि बहुभिरन्यैः कवीश्वरैरपि उपमा समुपलालिता तथापि सा रमणीयकत्वेन परिपूर्णत्वेन लावण्येन प्रकृत्यनुरूपनिरूपकत्वेन च कालिदासीयोपमायाः तुलां नाधिरोहति । कालिदासस्योपमा यादृशतया निमज्जयन्ती रसिकानानन्दसागरे, पाययन्ती कामपि लोकोत्तररसधारां, चमत्कुर्वन्ती चेतांसि विपश्चितामुपदिशन्ती

चानन्यसदृशानुपदेशान् आविष्कुर्वन्ती वा विविधभावावेशान्, यादृश वा प्रभावमुपजनयन्ती सहृदयहृदयपटलेषु प्रतिभाति न तादृशमन्येषाम्। अस्योपमा आदधाति साकल्येनोपमेयानुरूप्यम्, स्वदते च पूर्णतया स्वारस्यसामञ्जस्यम्, न मनाग् जहाति नैसर्गिकत्वं चमत्करोति च चमत्कारित्वमपो यत्र नास्ति कस्यापि वैमत्यम्। तथा च रसिकानां मनोविनोदाय स्थालीपुलाकन्यायेन, कानिचिन्निदर्शनानि अत्रोदाह्रियन्ते—

"पुरस्कृता वर्त्मनि पार्थिवेन प्रत्युद्गता पार्थिवधर्मपत्न्या।
तदन्तरे सा विरराज धेनुर्दिनक्षपामध्यगतेव सन्ध्या॥"

अवसानोन्मुखे दिवसे एकदा पश्चिमायामाशामुपेयुषि भास्वति अपरतश्च समायान्त्या रजन्या तदुभयमध्यगता सन्धिवेला नरेन्द्रतत्पत्न्योश्च मध्यगता धेनुं दिनक्षपामध्यगतया सन्ध्यया सहोपमिमान कवीन्द्रोऽयं किमुपमासौष्ठवस्य परां कोटिं नावजगाहे? एष कवितल्लजः देशकालपरिस्थितिं सम्यगालोच्य तदानुगुण्येनैव तांस्तान् पदार्थान् तथा प्रयोक्तुमुद्युङ्क्ते याथातथ्येन यथा ते चित्रबद्धा इव दृक्पथमवतरन्तः चक्षुष्मतामनन्दमानन्दमुपजनयन्ति। अपरश्चायं विशेषोऽस्ति अस्योपमाया, यदयमुपमामुखेन किमप्यद्भुतं विज्ञानानुगतं तत्त्वान्तरमप्याविष्करोति यत्र-तत्र। तथा हि—

अप्यग्रणीर्मन्त्रकृतामृषीणां कुशाग्रबुद्धे कुशली गुरुस्ते।
यतस्त्वया ज्ञानमशेषमाप्तं लोकेन चैतन्यमिवोष्णरश्मेः॥ [रघु० ६, ५, ४]

यथेदं भौतिकं जगत् उष्णरश्मेः सूर्यात् चैतन्यमाप्नोति तद्वत्त्वयापि, हे वर्णिन्! यस्मात् सूर्यसमुज्ज्वलगुरोरशेषं ज्ञानमधिगतं कच्चित् स तव गुरुदेव कुशली खलु?

सोऽयमितरकविजनोपमासु सुदुर्लभो विशेषः। कालिदासीयोपमासु यद् यत्र-तत्र प्रथितानि उपमावस्तूनि सूक्ष्मेक्षणेन विभाव्यमानानि न केवलं कार्त्स्न्येन अनुरूपतया घटितत्वात् तान्याह्लादयन्ति विदुषां मनांसि अपितु अन्तरा-अन्तरा इतिवृत्ततत्त्वमपि सङ्केतयन्ति सौष्ठवेन। तद्यथा—

तस्यालमेषा क्षुधितस्य तृप्त्यै प्रदिष्टकाला परमेश्वरेण।
उपस्थिता शोणितपारणा मे सुरद्विषश्चान्द्रमसी सुधेव॥

मृगेन्द्राक्रान्ताया नन्दिन्या अभिरक्षणे विफलं दिलीपं प्रत्युक्तिरियम्। कविरत्र मृगेन्द्रस्य तच्छोणितपारणां राहुग्रस्तया चान्द्रमस्या सुधया सहोपमिमानः चामन्दि भाविनीं परिणतिमाचष्टे। राहुणा ग्रस्तापि चान्द्रमसी सुधा किञ्चित्कालानन्तरं यथाऽक्षता परिमुक्ता सती जनयति लोकानां लोचनानन्दं तद्वदिय

धेनुरपि परिमुक्ता मृगेन्द्रान्नरेन्द्रमाह्लादयन्ती तस्मै मनोवाञ्छितं वरं प्रदास्यति इत्यपि सुतरामनेन सङ्केतितं भवति । किञ्च—

पितुः प्रयत्नात् स समग्रसम्पदः शुभैः शरीरावयवैर्दिने दिने ।
पुपोष वृद्धिं हरिदश्वदीधितेरनुप्रवेशादिव बालचन्द्रमाः ॥

स रघुः पितुर्दिलीपस्य मनोहरैः शरीरावयवैः सूर्यरश्मेरनुप्रवेशाद् बालचन्द्रमा इव वृद्धिं पुपोष । इति किरणसौन्दर्येणोपमेयं वैज्ञानिकसत्यमाविष्करोति यथैव चन्द्रमाः स्वयंप्रकाशः सूर्यरश्मिसंक्रमणेनैव प्रकाशं वृद्धिं चावाप्य परिपूर्णतामेति तद्वदेव रघुरपि दिलीपस्य तेजसः सर्वाङ्गीणां वपुषः सुषमां पूर्णतां च पुपोष । अहो ! कीदृशी पूर्णा मनोहारिणी चेयमुपमा ।

अपि च :—गुर्वर्थमर्थी श्रुतपारदृश्वा रघोः सकाशादनवाप्य कामम् ।
गतो वदान्यान्तरमित्ययं मे माभूत्परीवादनवावतारः ॥

अत्र प्रकरणगतमर्थं विहाय कोऽप्यन्योऽपि अर्थः कविना ध्वन्यते । स चायं यत् साहित्यावबोधरूपं गुर्वर्थं महार्थमयं बुभुत्सुः अर्थी विद्यार्थी रघोः सकाशात् रघुवंशकाव्यसकाशात् काममभीष्टार्थमनवाप्य वदान्यान्तरं गतः काव्यप्रबन्धान्तरं गत इति परीवादनवावतारो मा भूत् इत्येतेन रघुवंशस्य प्रबन्धान्तरेभ्यः सौष्ठवमावेदयितुमित्यर्थान्तरमपि गर्भितमत्र विभाव्यते ।[1]

१. नामैकदेशेन सर्वनामग्रहणमित्युक्तेः ।

कालिदासो यथा 'गुर्वर्थमर्थी' त्यत्र, अनन्यसाधारणमात्मनिष्ठं गुणं समभ्यर्थविशेषमुपनिबध्नाति, तथैव चतुर्दशतमे सर्गे प्रतिपादितं निगूढं वर्णवस्तुविशेषव्यपदेशेन प्रदर्शयन्नाह :—

तदेव सर्वं करुणार्द्रचित्तैर्न मे भवद्भिः प्रतिषेधनीयम् ।
यद्यपि ना निर्हृतबाष्पबन्धान् प्राणान् मया धारयितुं चिरं च ॥

प्रकृतार्थव्यतिरिक्तः कोऽप्यन्यः प्रबन्धपरोऽर्थोऽप्यत्र ध्वन्यते । स चायं यत्करुणार्द्रहृदयैः सहृदयैः विमतिः रत्नादिनरः करुणरसस्य सीतानिर्वासनवर्णनपरः अवश्यमनुवाच्यः प्रशंसनीयश्च । येनाहमात्मानं कृतार्थमवकल्पयेयम् इति हृदयेशयो भावः ।

इत्थमेव—कुमारसम्भवेऽपि 'सर्वोपमाद्रव्यसमुच्चयेन' इत्यादिना प्रकृतार्थं विहाय मनोहराणामलङ्काराणां, अलङ्कार्योचितवस्तुतत्त्वानां च यथाप्रदेशं सन्निवेशेन विधाय, कुमारसम्भवं नाम काव्यमिदं सविशेषं काव्यसौन्दर्यायतनं रसोदय प्रयोक्त्र विरचितमिति रसिका विद्वांसः कुर्वन्तु इत्यपि आवेदयति । एवं व्याख्याता प्रकृतार्थमातिरिक्तेन विमतिः सहृदयान महिमानमपि ध्वनयतीति ।

प्रकृतिचित्रणम्

किं च कालिदासस्य प्रकृतिचित्रणमपि अद्भुतम् चमत्कारि च। तथा हि रघुवंशस्य त्रयोदशे सर्गे चतुर्भिः श्लोकैः गङ्गायमुनयोः सङ्गमं कीदृग् हृदयङ्गमतयोपगुम्फति

क्वचित्प्रभालेपिभिरिन्द्रनीलैर्मुक्तामयी यष्टिरिवानुविद्धा।
अन्यत्र माला सितपङ्कजानामिन्दीवरैरुत्खचितान्तरेव॥
क्वचित्खगानां प्रियमानसानां कादम्बसंसर्गवतीव पङ्क्तिः।
अन्यत्र कालागुरुदत्तपत्रा भक्तिर्भुवश्चन्दनकल्पितेव॥
क्वचित्प्रभा चान्द्रमसी तमोभिश्छायाविलीनैः शबलीकृतेव।
अन्यत्र शुभ्रा शरदभ्रलेखा रन्ध्रेष्विवालक्ष्यनभःप्रदेशा॥
क्वचिच्च कृष्णोरगभूषणेव भस्माङ्गरागा तनुरीश्वरस्य।
पश्यानवद्याङ्गि विभाति गङ्गा भिन्नप्रवाहा यमुनातरङ्गैः॥

कीदृशमहो! चित्रार्पितमिव वर्णनम्। अपि च —

शरीरसादादसमग्रभूषणा मुखेन सालक्ष्यत लोध्रपाण्डुना।
तनुप्रकाशेन विचेयतारका प्रभातकल्पा शशिनेव शर्वरी॥
सञ्चारपूतानि दिगन्तराणि कृत्वा दिनान्ते निलयाय गन्तुम्।
प्रचक्रमे पल्लवरागताम्रा प्रभा पतङ्गस्य मुनेश्च धेनुः॥

अनयोरुभयोः श्लोकयोः उपमाश्लेषयोर्निदर्शनं न कस्य विस्मयावहम्।

कविरयं आर्यसंस्कृतिपरम्परामपि वस्तुगत्योपलालयति यत्र-तत्र प्रतिबिम्बयति च सा वैलक्षण्येन। तथा हि पञ्चभिः श्लोकैः भारतीयपरम्परानुगुणां जीवनपद्धतिम् कुलकेन वर्णयति रघूणामन्वयविवरणं चिकीर्षुः तद्विशेषणव्याजेन :

"सोऽहमाजन्मशुद्धानामाफलोदयकर्मणाम्।
आसमुद्रक्षितीशानामानाकरथवर्त्मनाम्॥
यथाविधिहुताग्नीनां यथाकामार्चितार्थिनाम्।
यथापराधदण्डानां यथाकालप्रबोधिनाम्॥
त्यागाय सम्भृतार्थानां सत्याय मितभाषिणाम्।
यशसे विजिगीषूणां प्रजायै गृहमेधिनाम्॥
शैशवेऽभ्यस्तविद्यानां यौवने विषयैषिणाम्।
वार्धके मुनिवृत्तीनां योगेनान्ते तनुत्यजाम्॥"

(रघूणामन्वयं वक्ष्ये तनुवाग्विभवोऽपि सन्।) इति

अपि च कुमाररघुजन्म प्रशंसयन् कविः भारतीयसंस्कृत्यनुगुणान् जात-कर्मादिसंस्कारान् वर्णयन् उपमाच्छटामपि प्रदर्शयति :—

"स जातकर्मण्यखिले तपस्विना तपोवनादेत्य पुरोधसा कृते ।
दिलीपसूनुर्मणिराकरोद्भवः प्रयुक्तसंस्कार इवाधिकं बभौ ॥
श्रुतस्य यायादयमन्तमर्भकस्तथा परेषां युधि चेति पार्थिवः ।
अवेक्ष्य धातोर्गमनार्थमर्थविच्चकार नाम्ना रघुमात्मसंभवम् ॥
स वृत्तचूलश्चलकाकपक्षकैरमात्यपुत्रैः सवयोभिरन्वितः ।
लिपेर्यथावद्ग्रहणेन वाङ्मयं नदीमुखेनेव समुद्रमाविशत् ॥
अथोपनीतं विधिवद् विपश्चितो विनिन्युरेनं गुरवो गुरुप्रियम् ।
अवन्ध्ययत्नाश्च बभूवुरत्र ते क्रिया हि वस्तूपहिता प्रसीदति ॥
धियः समग्रैः स गुणैरुदारधीः क्रमाच्चतस्रश्चतुरर्णवोपमाः ।
ततार विद्याः पवनातिपातिभिर्दिशो हरिद्भिर्हरितामिवेश्वरः ॥
महोक्षतां वत्सतरः स्पृशन्निव द्विपेन्द्रभावं कलभः श्रयन्निव ।
रघुः क्रमाद्यौवनभिन्नशैशवः पुपोष गाम्भीर्यमनोहरं वपुः ॥
अथास्य गोदानविधेरनन्तरं विवाहदीक्षां निरवर्तयद् गुरुः ।
नरेन्द्रकन्यास्तमवाप्य सत्पतिं तमोनुदं दक्षसुता इवाबभुः ॥
ततः प्रजानां चिरमात्मना धृतां नितान्तगुर्वीं लघयिष्यता धुरम् ।
निसर्गसंस्कारविनीत इत्यसौ नृपेण चक्रे युवराजशब्दभाक् ॥

ततो नृपतिर्दिलीपः सकलमपि राज्यभारं प्रवर्धिष्णवे भविष्णवे रघवे समर्प्य हर्षजडेन पाणिना च तं सम्पृशन् भृशमभ्यनन्दत् । ततश्चार्यपरम्परानुकूलां दिवमारुरुक्षुर्नवतिनवाधिका सोपानपरम्परा ततान चरमे वयसि । तथा हि :—

इति क्षितीशो नवतिं नवाधिकां महाक्रतूनां महनीयशासनः ।
समारुरुक्षुर्दिवमायुषः क्षये ततान सोपानपरम्परामिव ॥

अथ स विषयव्यावृत्तात्मा यथाविधि सूनवे,
नृपतिककुदं दत्त्वा यूने सितातपवारणम् ।
मुनिवनतरुच्छायां देव्या तया सह शिश्रिये
गलितवयसामिक्ष्वाकूणामिदं हि कुलव्रतम् ॥

राजधर्ममपि कियत्सौन्दर्येणोपदिदेश धनुरसनयागामी कविराजः —

भीमकान्तैर्नृपगुणैः स बभूवोपजीविनाम् ।
अधृष्यश्चाभिगम्यश्च यादोरत्नैरिवार्णवः ॥

रेखामात्रमपि क्षुण्णादा मनोर्वर्त्मनः परम्।
न व्यतीयुः प्रजास्तस्य नियन्तुर्नेमिवृत्तयः॥
प्रजानामेव भूत्यर्थं स ताभ्यो बलिमग्रहीत्।
सहस्रगुणमुत्स्रष्टुमादत्ते हि रसं रविः॥
सेनापरिच्छदस्तस्य द्वयमेवार्थसाधनम्।
शास्त्रेष्वकुण्ठिता बुद्धिर्मौर्वी धनुषि चातता॥
तस्य संवृतमन्त्रस्य गूढाकारेङ्गितस्य च।
फलानुमेयाः प्रारम्भाः संस्काराः प्राक्तना इव॥
जुगोपात्मानमत्रस्तो भेजे धर्ममनातुरः।
अगृध्नुराददे सोऽर्थमसक्तः सुखमन्वभूत्॥
ज्ञाने मौनं क्षमा शक्तौ त्यागे श्लाघाविपर्ययः।
गुणा गुणानुबन्धित्वात्तस्य सप्रसवा इव॥
अनाकृष्टस्य विषयैर्विद्यानां पारदृश्वनः।
तस्य धर्मरतेरासीद् वृद्धत्वं जरसा विना॥
प्रजानां विनयाधानाद् रक्षणाद् भरणादपि।
स पिता पितरस्तासां केवलं जन्महेतवः॥
स्थित्यै दण्डयतो दण्ड्यान् परिणेतुः प्रसूतये।
अप्यर्थकामौ तस्यास्तां धर्म एव मनीषिणः॥
दुदोह गां स यज्ञाय सस्याय मघवा दिवम्।
सम्पद्विनिमयेनोभौ दधतुर्भुवनद्वयम्॥
न किलानुययुस्तस्य राजानो रक्षितुर्यशः।
व्यावृत्ता यत्परस्वेभ्यः श्रुतौ तस्करता स्थिता॥
द्वेष्योऽपि सम्मतः शिष्टस्तस्यार्तस्य यथौषधम्।
त्याज्यो दुष्टः प्रियोऽप्यासीदङ्गुलीवोरगक्षता॥
तं वेधा विदधे नूनं महाभूतसमाधिना।
तथा हि सर्वे तस्यासन्परार्थैकफला गुणाः॥
स वेलावप्रवलयां परिखीकृतसागराम्।
अनन्यशासनामुर्वीम् शशासैकपुरीमिव॥

भारतीयपरम्परोपनतस्त्रीजनस्य भर्तृजनं प्रति निस्पृहप्रेमपारम्पर्यस्य प्रभूतमादर्शभूतं प्रदर्शनं कौतुकमालेख्यबद्धमिवोट्टङ्कितम्—

किं वा तवात्यन्तवियोगमोघे, कुर्यामुपेक्षां हतजीवितेऽस्मिन्।
स्याद्रक्षणीयं यदि मे न तेजस्त्वदीयमन्तर्गतमन्तरायः॥

साऽहं तपः सूर्यनिविष्टदृष्टिरूर्ध्वं प्रसूतेश्चरितुं यतिष्ये ।
भूयो यथा मे जन्मान्तरेऽपि त्वमेव भर्ता न च विप्रयोगः ॥
नृपस्य वर्णाश्रमपालनं यत् स एव धर्मो मनुना प्रणीतः ।
निर्वासिताऽप्येवमतस्त्वयाहं तपस्विसामान्यमपेक्षणीया ॥

*　*　*　*　*

कवित्वकलाकौशलमतिरिच्य कालिदासीयकृतिषु तदानीन्तनसामाजिक-जीवने चरितार्पिततया तत्तद्भावविशेषाणां सन्निवेशोऽपि प्रतिबिम्बित इवावगम्यते । राज्ञो दिलीपस्य सम्राज्ञ्या सुदक्षिणायाश्च मनसि कीदृशी प्रगाढा गोभक्तिरासीद् इति कियच्चारुतया चित्रयति —

आस्वादवद्भिः कवलैस्तृणानां कण्डूयनैर्दंशनिवारणैश्च ।
अव्याहतैः स्वैरगतैः स तस्याः सम्राट् समाराधनतत्परोऽभूत् ॥
स्थितः स्थितामुच्चलितः प्रयातां निषेदुषीमासनबन्धधीरः ।
जलाभिलाषी जलमाददानां छायेव तां भूपतिरन्वगच्छत् ॥
प्रदक्षिणीकृत्य पयस्विनीं तां सुदक्षिणा साक्षत-पात्रहस्ता ।
प्रणम्य चानर्च विशालमस्याः शृङ्गान्तरं द्वारमिवार्थसिद्धेः ॥

*　*　*　*　*

स त्वं मदीयेन शरीरवृत्तिं देहेन निर्वर्तयितुं प्रसीद ।
दिनावसानोत्सुकबालवत्सा विसृज्यतां धेनुरियं महर्षेः ॥

[रघु० सर्ग २ श्लो० ५।६।२१।४५]

✓प्रकृतिवर्णनम्

प्रकृतिवर्णनमपि कवेरस्यातितरसाधारणीं रमणीयतां बिभर्ति । नूनं कवि-रेष प्रकृतेः सूक्ष्मरहस्यानां द्रष्टा । सत्यमेवास्य प्रकृतिरूपनिरूपणानि आलेख्य-बद्धानीव नेत्रपटलान्ते नर्तनशीलानीव अवलोक्यन्ते । तपोवनमादर्शयन् कीदृङ् मञ्जुलतया माधुर्येण चासौ हसति

वनान्तरादुपावृत्तैः समित्कुशफलाहरैः ।
पूर्यमाणमदृश्याग्निप्रत्युद्यातैस्तपस्विभिः ॥
आकीर्णमृषिपत्नीनामुटजद्वाररोधिभिः ।
अपत्यैरिव नीवारभागधेयोचितैर्मृगैः ॥
सेकान्ते मुनिकन्याभिस्तत्क्षणोज्झितवृक्षकम् ।
विश्वासाय विहङ्गानामालवालाम्बुपायिनाम् ॥

आतपात्ययसंक्षिप्तनीवारासु निषादिभि ।
मृगैर्वर्तितरोमन्थमुटजाङ्गणभूमिषु ॥
अभ्युत्थिताग्निपिशुनैरतिथीनाश्रमोन्मुखान् ।
पुनान पवनोद्धतैर्धूमैराहुतिगन्धिभि ॥

अपि च वसन्तमुद्दिश्य कवि प्रपञ्चयति किमपि रोमाञ्चकारि वर्णनम् ।

अभिनयान्परिदेष्टुमिवोद्यता मलयमारुतकम्पितपल्लवा ।
अमदयत्सहकारलता मन सकलिका कलिकामजितामपि ॥
प्रथममन्यभृताभिरुदीरिता प्रविरला इव मुग्धवधूकथा ।
सुरभिगन्धिषु शुश्रुविरे गिर कुसुमितासु मिता वनराजिषु ॥
श्रुतिसुखभ्रमरस्वनगीतय कुसुमकोमलदन्तरुचो बभु ।
उपवनान्तलता पवनाहतै किसलयै सलयैरिव पाणिभि ॥
ललितविभ्रमबन्धविचक्षण सुरभिगन्धपराजितकेसरम् ।
पतिषु निर्विविशुर्मधुमङ्गना स्मरसख रसखण्डनवर्जितम् ॥
शुशुभिरे स्मितचारुतराननाः स्त्रिय इव श्लथशिञ्जितमेखला ।
विकचतामरसा गृहदीर्घिका मदकलोदकलोलविहङ्गमा ॥

इत्यादिषु वसन्तर्तो रमणीयतावर्णनसमकालमेव यमकावलिमनोज्ञतापि कस्य कौतुक नावहति । अग्रे च दशरथमृगयावर्णनमनुसन्दधान किमपि कौतूहलात्मक वर्णनमारचयति परिहासपरम्

तस्यापरेष्वपि मृगेषु शरान् मुमुक्षो
कर्णान्तमेत्य बिभिदे निबिडोऽपि मुष्टि ।
त्रासातिमात्रचटुलै स्मरयत्सु नेत्रै
प्रौढप्रियानयनविभ्रमचेष्टितानि ॥

कीदृशो विनोदमयो वाग्विलास !

यदा दशरथशरेणाहत पुत्र ज्ञात्वा स वृद्धो मुनि हस्तार्पितैर्नयनवारिभिस्त भूमिपति शशाप

दिष्ट्यान्तमाप्स्यति भवानपि पुत्रशोका-
दन्त्ये वयस्यहमिवेति तमुक्तवन्तम् ।
आक्रान्तपूर्वमिव मुक्तविष भुजङ्ग
प्रोवाच कोसलपति प्रथमापराद्ध ॥

इति तदा ॥ अभिशापमपि कवि कलात्मकतया कीदृशेन हृदयङ्गमप्रकारेण वरत्वेन परिणमयति –

शापोऽप्यदृष्टतनयाननपद्मशोभे
सानुग्रहो भगवता मयि पातितोऽयम्।
कृष्यां दहन्नपि खलु क्षितिमिन्धनेद्धो
बीजप्ररोहजननीं ज्वलनः करोति॥

नूनमजविलापवर्णनमपि अतीव मार्मिकम् सहृदयहृदयसंवेद्यं किमप्यपूर्वमेव प्रतिभाति भावावेशसंनिवेशविधौ। तदपि किंचित्समीक्ष्यताम् :

पतिरंकनिषण्णया तया करणापायविभिन्नवर्णया।
समलक्ष्यत बिभ्रदाविलां मृगलेखामुषसीव चन्द्रमाः॥
विललाप स बाष्पगद्गदं सहजामप्यपहाय धीरताम्।
अभितप्तमयोऽपि मार्दवं भजते कैव कथा शरीरिषु॥
कुसुमान्यपि गात्रसंगमात्प्रभवन्त्यायुरपोहितुं यदि।
न भविष्यति हन्त साधनं किमिवान्यत्प्रहरिष्यतो विधेः॥
अथवा मृदु वस्तु हिंसितुं मृदुनैवारभते प्रजान्तकः।
हिमसेकविपत्तिरत्र मे नलिनी पूर्वनिदर्शनं मता॥
स्रगियं यदि जीवितापहा हृदये किं निहिता न हन्ति माम्।
विषमप्यमृतं क्वचिद् भवेदमृतं वा विषमीश्वरेच्छया॥
अथवा मम भाग्यविप्लवादशनिः कल्पित एष वेधसा।
यदनेन तरुर्न पातितः क्षपिता तद्विटपाश्रिता लता॥

कीदृशं हृदयद्रावकं निरूपणम् कस्य सचेतसः चेतः आश्चर्याम्बुधौ न निमज्जयति इति।

मेघदूतम्

मेघदूतं खलु गीर्वाणगीर्गीतिवाङ्मयोदधौ एकं परमोज्ज्वलं रत्नमिवोद्भासते। अस्मिन् हि विरहसन्तप्तस्य यक्षस्य मानसी व्यथात्यन्तीव मार्मिकतया समुट्टङ्किता। एतच्च मेघदूतं पूर्वमेघोत्तरमेघरूपे भागद्वये विभक्तम्। आज्ञाभंगापराधसूचकेन अलकाधीश्वरेण कुबेरेण स्वकसेवको यक्षः वर्षमात्रकालाय निर्वासितः। सोऽपि वराकः निजप्रेयसीवियोगविपन्नः अतिदूरे रामगिर्याख्ये पर्वते दुर्दैववशाद् उपनतानि दिनानि अमूनि यापयितुमुपचक्रमे। यथाकथंचिद् व्यतीतेष्वष्टमासेषु प्रावृडागमनवेलायां मेघमालामवगाहमानं नभोमण्डलं लोचनगोचरीकृत्य मेघद्वारा प्रेयसीं हृदयवल्लभां प्रति प्रणयसन्देशावेदनावसरस्य कल्पनास्य मनसि समुन्मिमील। तथा च मेघं दूतत्वेन नियुज्य पूर्वमेघे रामगिरिपर्वतादारभ्यालकापुरीपर्यन्तं विशदवर्णनपुरस्सरं मार्गपरिचयं ददाति। उत्तरमेघे च पुनः अलकापुर्याः

आतपात्ययसंक्षिप्तनीवारासु निषादिभिः ।
मृगैर्वर्तितरोमन्थमुटजाङ्गणभूमिषु ॥
अभ्युत्थिताग्निपिशुनैरतिथीनाश्रमोन्मुखान् ।
पुनानं पवनोद्धूतैर्धूमैराहुतिगन्धिभिः ॥

अपि च वसन्तमुद्दिश्य कविः प्रपञ्चयति किमपि रोमाञ्चकारि वर्णनम् ।

अभिनयान्परिचेतुमिवोद्यता मलयमारुतकम्पितपल्लवा ।
अमदयत्सहकारलता मनः सकलिका कलिकामजितामपि ॥
प्रथममन्यभृताभिरुदीरिताः प्रविरला इव मुग्धवधूकथाः ।
सुरभिगन्धिषु शुश्रुविरे गिरः कुसुमितासु मिता वनराजिषु ॥
श्रुतिसुखभ्रमरस्वनगीतयः कुसुमकोमलदन्तरुचो बभुः ।
उपवनान्तलताः पवनाहतैः किसलयैः सलयैरिव पाणिभिः ॥
ललितविभ्रमबन्धविचक्षणं सुरभिगन्धपराजितकेसरम् ।
पतिषु निर्विविशुर्मधुमङ्गनाः स्मरसखं रसखण्डनवर्जितम् ॥
शुशुभिरे स्मितचारुतराननाः स्त्रिय इव श्लथशिञ्जितमेखलाः ।
विकचतामरसा गृहदीर्घिका मदकलोदकलोलविहङ्गमाः ॥

इत्यादिषु वसन्तर्तो रमणीयतावर्णनसमकालमेव यमकावलिमनोज्ञतापि कस्य कौतुकं नावहति । अग्रे च दशरथमृगयावर्णनमनुसन्दधानः किमपि कौतूहलात्मकं वर्णनमारचयति परिहासपरम्

तस्यापरेष्वपि मृगेषु शरान् मुमुक्षोः
कर्णान्तमेत्य बिभिदे निबिडोऽपि मुष्टिः ।
त्रासातिमात्रचटुलैः स्मरयत्सु नेत्रैः
प्रौढप्रियानयनविभ्रमचेष्टितानि ॥

कीदृशो विनोदमयो वाग्विलासः !

यदा दशरथशरेणाहतं पुत्रं ज्ञात्वा स वृद्धो मुनिः हस्तार्पितैर्नयनवारिभिस्तं भूमिपतिं शशाप

दिष्ट्यान्तमाप्स्यति भवानपि पुत्रशोका-
दन्त्ये वयस्यहमिवेति तमुक्तवन्तम् ।
आक्रान्तपूर्वमिव मुक्तविषं भुजङ्गं
प्रोवाच कोसलपतिः प्रथमापराद्धः ॥

इति तदा तं अभिशापमपि कविः कल्याणमयतया कीदृशेन हृदयंगमप्रकारेण वरत्वेन परिणमयति ।

शापोऽप्यदृष्टतनयाननपद्मशोभे
सानुग्रहो भगवता मयि पातितोऽयम्।
कृष्यां दहन्नपि खलु क्षितिमिन्धनेद्धो
बीजप्ररोहजननीं ज्वलनः करोति॥

नूनमजविलापवर्णनमपि अतीव मार्मिकम् सहृदयहृदयसंवेद्यं किमप्यपूर्वमेव प्रतिभाति भावावेशसंनिवेशनिधौ। तदपि किंचिन्ममोद्धरनाम्:

पतिरङ्कनिषण्णया तया करणापायविभिन्नवर्णया।
समलक्ष्यत बिभ्रदाविलां मृगलेखामुषसीव चन्द्रमाः॥
विललाप स बाष्पगद्गदं सहजामप्यपहाय धीरताम्।
अभितप्तमयोऽपि मार्दवं भजते कैव कथा शरीरिषु॥
कुसुमान्यपि गात्रसंगमात्प्रभवन्त्यायुरपोहितुं यदि।
न भविष्यति हन्त साधनं किमिवान्यत्प्रहरिष्यतो विधेः॥
अथवा मृदु वस्तु हिंसितुं मृदुनैवारभते प्रजान्तकः।
हिमसेकविपत्तिरत्र मे नलिनी पूर्वनिदर्शनं मता॥
स्रगियं यदि जीवितापहा हृदये किं निहिता न हन्ति माम्।
विषमप्यमृतं क्वचिद् भवेदमृतं वा विषमीश्वरेच्छया॥
अथवा मम भाग्यविप्लवादशनिः कल्पित एष वेधसा।
यदनेन तरुर्न पातितः क्षपिता तद्विटपाश्रिता लता॥

कीदृशं हृदयद्रावकं निरूपणम् कस्य सचेतसः चेतः आश्चर्याम्बुधौ न निमज्जयति इति।

मेघदूतम्

मेघदूतं खलु गीर्वाणगीर्निबद्धवाङ्मयसौधे एकं परमोज्ज्वलं रत्नमिवोद्भासते। अस्मिन् हि विरहसन्तप्तस्य यक्षस्य मानसी व्यथाऽतीव मार्मिकतया समुद्घाटिता। एतच्च मेघदूतं पूर्वमेघोत्तरमेघरूपे भागद्वये विभक्तम्। आज्ञाभङ्गापराधरुष्टेन अलकाधीश्वरेण कुबेरेण स्ववशंवदो यक्षः वर्षमात्रकालाय निर्वासितः। सोऽपि वराकः निजप्रेयसीवियोगविषण्णः अतिदूरे रामगिर्याख्ये पर्वते दुर्दैववशाद् उन्नतानि दिनानि अमूनि यापयितुमुपचक्रमे। यथाकथंचिद् व्यतीतेष्वष्टमासेषु प्रावृडागमनवेलायां मेघमालयावगाह्यमानं नभोमण्डलं लोचनगोचरीकृत्य मेघद्वारा प्रेयसीं हृदयवल्लभां प्रति प्रणयसन्देशावेदनावसरस्य कल्पनाऽस्य मनसि समुन्मिमील। तथा च मेघं दूतत्वेन नियुज्य पूर्वमेघे रामगिरिपर्वतादारभ्यालकापुरीपर्यन्तं विशदवर्णनपुरस्सरं मार्गपरिचयं ददाति। उत्तरमेघे च पुनः अलकापुर्याः

जाने सख्यास्तव मयि मनः सम्भृतस्नेहमस्मा-
दित्थंभूतां प्रथमविरहे तामहं तर्कयामि।
वाचालं मां न खलु सुभगंमन्यभावः करोति,
प्रत्यक्षं ते निखिलमचिराद् भ्रातरुक्तं मया यत्॥

अत्र सुभगंमन्यभाव इति पदमतीव मर्मस्पृक्। यक्ष मेघं विश्वासयन् सावधानं करोति यत्सा सुभगंमन्यभावः वाचालं न करोति खलु भ्रातः, अचिरादेव ते निखिलं प्रत्यक्षीभविष्यति तत्सर्वम्। एतेनैतदपि ध्वन्यते यत्सुभगमानिनामेव स्वभावो भवति स्त्रीणामनुरागारोपणं नाम।

मेघदूतेऽपि यथाऽन्यत्र काव्यगुणेन प्रकृतिचित्रणे हि कालिदासस्य वैशिष्ट्यं प्रख्यापयति। अखिलविरहिणीसाधारणान्यङ्गानि समुपेक्षमाणोऽत्र कुबेरेनारचयति :

आलोके ते निपतति पुरा सा बलिव्याकुला वा
मत्सादृश्यं विरहतनु वा भावगम्यं लिखन्ती।
पृच्छन्ती वा मधुरवचनां सारिकां पञ्जरस्थां
कच्चिद्भर्तुः स्मरसि रसिके त्वं हि तस्य प्रियेति॥

उत्सङ्गे वा मलिनवसने सौम्य निक्षिप्य वीणां
मद्गोत्राङ्कं विरचितपदं गेयमुद्गातुकामा।
तन्त्रीमार्द्रां नयनसलिलैः सारयित्वा कथंचिद्
भूयोभूयः स्वयमपि कृतां मूर्च्छनां विस्मरन्ती॥

शेषान्मासान्विरहदिवसस्थापितस्यावधेर्वा
विन्यस्यन्ती भुवि गणनया देहलीदत्तपुष्पैः।
मत्सङ्गं वा हृदयनिहितारम्भमास्वादयन्ती
प्रायेणैते रमणविरहेष्वङ्गनानां विनोदाः॥

अतीव करुणमत्र वर्णनम्। पुनश्च

त्वामालिख्य प्रणयकुपितां धातुरागैः शिलाया-
मात्मानं ते चरणपतितं यावदिच्छामि कर्तुम्।
अस्रैस्तावन्मुहुरुपचितैर्दृष्टिरालुप्यते मे
क्रूरस्तस्मिन्नपि न सहते सङ्गमं नौ कृतान्तः॥

वस्तुतः कालिदासेन यक्षव्याजेन स्वकीयस्य विरहव्यापारस्य सूक्ष्मेण मनसोऽन्तःप्रकृतेः मार्मिकं मनोभावक्रन्दनं चित्रमिव काव्यगुणेन सम्पादितम्।

स्वभवनस्य वर्णनपूर्वकं प्रेयस्याश्च विरहावेदनं कुर्वन्नन्ते प्रणयसन्देशं प्रददाति तस्मै मेघाय प्रेयस्यै समर्पयितुम्। इति 'कश्चित्कान्ता विरहगुरुणा स्वाधिकारात्प्रमत्तः" इत्याद्येन "एतत् कृत्वा प्रियमनुचितप्रार्थनावर्तिनो मे" इत्यन्तेन च मन्दाक्रान्ताछन्दोनिबद्धैः पञ्चदशोत्तरशतश्लोकैरतिकमनीयं गीतकाव्यमिदं प्रणिनाय।

मेघदूतस्य भाषाऽतीव प्राञ्जला, परिमार्जिता, प्रवाहवाहिनी, सुमधुरा, प्रसादगुणशालिनी च। कल्पना च पुनरतीव रमणीया कलात्मिका कोमला वर्ण्यविषयानुकूला चेति नापेक्षते वक्तव्यविशेषम्। तथा च मेघं प्रति याचनाप्रकारः कियान् मनोहारी —

जातं वंशे भुवनविदिते पुष्करावर्तकानाम्,
जानामि त्वां प्रकृतिपुरुषं कामरूपं मघोनः।
तेनार्थित्वं त्वयि विधिवशाद् दूरबन्धुर्गतोऽहम्
याच्ञा मोघा वरमधिगुणे नाधमे लब्धकामा॥

अहो मनोज्ञमिदं वर्णनम् पर्यालोच्य न कस्य मनसि समुदेति कौतूहलपरम्परा। अधमे निर्गुणे पुंसि लब्धकामापि याचना न वरम्, गुणाढ्ये पुरुषे तु पुनरसफलापि सा वरीयसी इति अर्थान्तरन्यासानुप्राणितः प्रेयोलङ्कारः इति कियान् सुभगः। किं च

धूमज्योतिःसलिलमरुतां सन्निपातः क्व मेघः,
सन्देशार्थाः क्व पटुकरणैः प्राणिभिः प्रापणीयाः।
इत्यौत्सुक्यादपरिगणयन् गुह्यकस्तं ययाचे,
कामार्ता हि प्रकृतिकृपणाश्चेतनाचेतनेषु॥

अत्र भौतिकविज्ञाननयप्रापणपुरस्सरं 'धूमज्योतिःसलिलमरुतां सन्निपातः क्व मेघः' इत्यादिना भौतिकस्य तस्य सन्देशाहरणस्य चेतनसाध्यधर्मकथनेनानेन मेघेन साधयितुं प्रवृत्तस्य यक्षस्य तादृगौचितीमर्थान्तरन्याससमुपबृंहितेन विषमालङ्कारेण कियच्चारुतयोपपादयति कविरिति समीक्षणीयम्। अथ च

गच्छन्तीनां रमणवसतिं योषितां तत्र नक्तं,
रुद्धालोके नरपतिपथे सूचिभेद्यैस्तमोभिः।
सौदामिन्या कनकनिकषस्निग्धया दर्शयोर्वीम्,
तोयोत्सर्गस्तनितमुखरो मा स्म भूर्विक्लवास्ताः॥

अत्र 'सूचिभेद्यैस्तमोभिः' इति सान्द्रतामवगमयितुं तमसः सूचिभेद्यमिति विशेषणमतीव चमत्कृत्याधायकम्। अपरं च—

जाने सख्यास्तव मयि मनः सम्भृतस्नेहमस्मा-
दित्थम्भूतां प्रथमविरहे तामहं तर्कयामि।
वाचालं मां न खलु सुभगम्मन्यभावः करोति,
प्रत्यक्षं ते निखिलमचिराद् भ्रातरुक्तं मया यत्॥

अत्र सुभगम्मन्यभाव इति पदमतीव मर्मस्पृक्। यक्षः मेघं विज्ञापयन् सावधानं करोति यन्मां सुभगमन्यभावः वाचालं न करोति खलु भ्रातः, अचिरादेव ते निखिलं प्रत्यक्षीभविष्यति यन्मयोक्तम्। एतेनैतदपि ध्वन्यते यत्सुभगमानिनामेष स्वभावो यदात्मनि स्त्रीणामनुरागारोपणं नाम।

मेघदूतेऽपि यथाऽन्यत्र काव्यमुखेन प्रकृतिचित्रणं हि कालिदासस्य वैशिष्ट्यं प्रत्याययति। अखिलविरहिणीसाधारणलक्षणानि समुत्प्रेक्षमाणोऽयं कुशलेनारचयति।

आलोके ते निपतति पुरा सा बलिव्याकुला वा
मत्सादृश्यं विरहतनु वा भावगम्यं लिखन्ती।
पृच्छन्ती वा मधुरवचनां सारिकां पञ्जरस्थां
कच्चिद् भर्तुः स्मरसि रसिके त्वं हि तस्य प्रियेति॥

उत्सङ्गे वा मलिनवसने सौम्य निक्षिप्य वीणां
मद्गोत्राङ्कं विरचितपदं गेयमुद्गातुकामा।
तन्त्रीमार्द्रां नयनसलिलैः सारयित्वा कथञ्चित्
भूयो भूयः स्वयमपि कृतां मूर्च्छनां विस्मरन्ती॥

शेषान्मासान्विरहदिवसस्थापितस्यावधेर्वा
विन्यस्यन्ती भुवि गणनया देहलीदत्तपुष्पैः।
मत्सङ्गं वा हृदयनिहितारम्भमास्वादयन्ती
प्रायेणैते रमणविरहेष्वङ्गनानां विनोदाः॥

अतीव कलात्मकं वर्णनम्। पुनश्च

त्वामालिख्य प्रणयकुपितां धातुरागैः शिलायाम्
आत्मानं ते चरणपतितं यावदिच्छामि कर्तुम्।
अस्रैस्तावन्मुहुरुपचितैर्दृष्टिरालुप्यते मे
क्रूरस्तस्मिन्नपि न सहते सङ्गमं नौ कृतान्तः॥

वस्तुतः कालिदासेन अस्मिन् तत्प्रेमस्यादव विरहदशावर्णनमुखेन मानवीयान्तःप्रकृतेः मार्मिकं स्नेहस्पन्दनं करुणक्रन्दनं चित्राधिनिमिरं काव्यमुखेन समर्पितम्

तां जानीथाः परिमितकथां जीवितं मे द्वितीयं,
दूरीभूते मयि सहचरे चक्रवाकीमिवैकाम्।
गाढोत्कण्ठां गुरुषु दिवसेष्वेषु गच्छत्सु बालां,
जातां मन्ये शिशिरमथितां पद्मिनीं वाऽन्यरूपाम्॥

अग्रे विरहोपनतदुःखस्य निरवधितामावेदयन् स्वपत्नीं सान्त्वयति —

शापान्तो मे भुजगशयनादुत्थिते शार्ङ्गपाणौ,
शेषान्मासान् गमय चतुरो लोचने मीलयित्वा।
पश्चादावां विरहगुणितं तं तमात्माभिलाषं,
निर्वेक्ष्यावः परिणतशरच्चन्द्रिकासु क्षपासु॥

तत्र निरवधौ हेतुमाह

नन्वात्मानं बहु विगणयन्नात्मनैवावलम्बे,
तत्कल्याणि त्वमपि नितरां मा गमः कातरत्वम्।
कस्यात्यन्तं सुखमुपनतं दुःखमेकान्ततो वा,
नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण॥

यदा यक्षः स्वप्नावस्थायां प्रेयसीमालिङ्गितुकामः भुजयुगलं प्रसारयति, तदा तस्य करुणादशामवलोक्य प्रकृतिरपि मर्मस्पृक्संवेदनया-श्रुपातं करोति इति प्रकृतेः सहानुभूतिमावेदयन् प्रपञ्चयति किमपि रोमाञ्चकृद् वर्णनम्

मामाकाशप्रणिहितभुजं निर्दयाश्लेषहेतोः,
लब्धायास्ते कथमपि मया स्वप्नसन्दर्शनेषु।
पश्यन्तीनां न खलु बहुशो न स्थलीदेवतानां,
मुक्तास्थूलास्तरुकिसलयेष्वश्रुलेशाः पतन्ति॥

एवं पूर्वमेघे विरही यक्षः सृष्टिसौन्दर्यम् विभावयन् विरहविषण्णं हृदयमाश्वासयति, उत्तरमेघे च प्रकृतिसमवेतमानवीयान्तःप्रवृत्तेः निसर्गजान् भावावेशान् अनुभूय भाविसम्मेलनस्य स्वर्णस्वप्नमभिनन्दयति।

वस्तुतः मेघदूतस्यानितरसुलभलोकप्रियत्वे विविधालङ्काररसमावेशसचिव-मधुर-कोमल-पदविन्यासविलसितरमणीयकल्पनाप्रसूतस्थावस्तुव्यतिरिक्तं तत्त्व-वर्णनार्थम् मन्दाक्रान्ताछन्दोनिबन्धनं नाम मन्यामहे कारणान्तरेषु तदपि प्रमुखं कारणम्। नूनं मन्दाक्रान्तयाऽस्मिन्सन्दर्भे सुवर्णे सुरभिरुपाधानमारचितम्। मन्दाक्रान्ताछन्दः किल मृदुलपदविन्यासविलसितम् यद्यपि सर्वत्र श्रवणमधुरं किमपि सुधानिष्यन्दि सङ्गीतमुपजनयति विशिष्य तु विप्रलम्भशृङ्गारकरुणकोमलभावावि-

दिवकीर्षुसन्दर्भेषु । अस्य महिमा नितरां प्रशंसार्हतिशयमतितराम् अतएव कालिदासस्य मन्दाक्रान्ता प्रशंसन् महाकविः क्षेमेन्द्रः प्राह—

मुवशा कालिदासस्य मन्दाक्रान्ता विराजते।
सदश्वदमकस्येव काम्बोजतुरगाङ्गना ॥

अमोघराघवप्रणेता कविवरो दिवाकरोऽपि कालिदासं यत् प्रशंसातिरेकेणाभ्यनन्दत् तदप्यामहे मेघदूतमभिलक्ष्यैव । तथा हि

रुच्या श्लेषवती प्रसादमधुरा शृंगारसंगोज्ज्वला,
चाटूक्तैरखिलप्रियैरहरहस्सम्मोहयन्ती मनः ।
लीलान्यस्तपदप्रचाररचना सद्वर्णसंशोभिता,
भाति श्रीमति कालिदासकविता कान्तेव कान्ते रता ॥

मेघदूतस्य रचना शृंगाररसभूयिष्ठापि क्वचित् शिष्टता न जहाति, अनुपालयति च नीति-मर्यादाम् । यक्षदम्पतिप्रणयतत्त्वं सर्वथाऽवदातत्वमभिरक्षति । दाम्पत्यनिष्ठामुपलालयन् कालिदासः वस्तुतो मेघदूतमुखेन प्रणयसिद्धान्तस्य निगूढतत्त्वं सन्दिशति निर्दिशति च यद् वियोग एव परिपोषयन् प्रेमतत्त्वं वास्तविकतया परिपक्वतायां परिणमयति। आप्याययति च वास्तविकं प्रेमपुष्पं विरह एव । एतदेव तत्त्वं साकल्येन सम्फुल्यमानं शृंगाररसालंकृतं कमनीयकल्पनारचयादर्द मेघदूतरचनायां परिस्फुरति आरोपयति च काव्यमिदं गीतिकाव्येषु मूर्द्धाभिषिक्ते पदे । केचन विवेचकास्तु बलवद् व्यवतिष्ठन्ते यदि नाम कालिदासः मेघदूतातिरिक्तं किमपि काव्यान्तरं नाप्यरचयिष्यत्तदापि स केवलमेघदूतरचनयैव संसारस्य श्रेष्ठानां महाकवीनां श्रेणीमेव कविकुलगुरुत्वेन समलङ्करिष्यत् । मेघदूतमुद्दिश्य चत्वारिंशत्प्रमिताः टीकाः आटीकिता दृश्यन्ते, या निर्विवादं मेघदूतस्य व्यापकाध्ययनं, लोकप्रियत्वं च परिचाययन्ति । 'मेघे माघे गतं वयः' इत्युक्तिरप्युपोद्बलयति पूर्वनिर्दिष्टं तत्त्वम् ।

गीतिकाव्यं मेघदूतम्

कालिदासस्य मेघदूतं नाम गीतिकाकाव्यं गीतिकाकाव्यान्तरेषु मूर्द्धाभिषिक्तं शब्दालङ्काररसरीतिभावावेशविशेषदृष्ट्येति नास्त्यत्र कस्यापि मानिकस्य विप्रतिपत्तिः । परन्तु प्रायशः मेघदूतं कूलङ्कषमालोचयन्तो विद्वज्जनाः केवलमेतस्य बाह्यालङ्काराडम्बररम्यं प्राकृतिकवर्णनात्मकमेव प्रशंसन्ति, प्राकृतिकदृश्यगिरिनिर्झरसरिद्वनादिवर्णनमेव बहुश आलोचयन्ति, तदेव चास्य वैशिष्ट्यत्वेनाभ्युपगच्छन्ति । तदतिरिक्ततया यदि किञ्चिदालोचयन्ति तर्हि शृङ्गार-

रसस्याद्वितीय कविरिति 'शृङ्गारे ललितोद्गारे च न कश्चिदन्य कवि कालिदासस्य तुलां स्पृशति।' 'उपमा कालिदासस्येति' लोकोक्तिमनुसन्धाय सा अलङ्कारप्रसरे च तत्प्रशंसामादाय तद्यश पताकामुद्वेल्लयन्ति नातोऽधिक किञ्चिन्नवचिद्विलोकयते। एतावतैव च कालिदास महाकविपदेन विभूषयन्ति ते, इति कस्य न चक्षुष्मत कौतूहलमावहेत्। मन्य एतन्मात्रकथन कवे यशोधवलिम्न केवलमाविलीकरणमेव। यस्य खलु महाकवे काव्यपटले निखिलप्रकृतेरान्तरम्मनोनिगूढरहस्यजातमगाधसौन्दर्यञ्च प्रत्यक्षं प्रस्फुटितमनुभूयते, यस्य च दिव्यवचनावलिषु संविन्मपि चिदात्मन आन्तर ज्योतिरानन्दमय सानकूलञ्च सहस्रकरवच्च समुद्भासते, यस्य वा काव्यामृतमयसङ्गीतेषु किलामन्ता मधुरस्वरलहर्य प्रतिध्वनिता श्रूयन्ते, त दिव्यपीयूषवर्षिण महाकविसार्वभौम साधारणकविश्रेण्यामुपस्थापयितु ये नाम शृङ्गारिकोऽयम्, उपमाकविरयम्, इत्याद्याशिकगुणावलिमालम्ब्य प्रयतन्ते, ते खलु करुणार्हा एव कविकुलगुरो काव्यकलाभिरमणीयरश्मिराशिमनाकलयन्तो वराका। को वाऽसौ रस, कतमोऽसावलङ्कार, को नामासौ गुण, य खलु कालिदासीयकाव्येषु पूर्णपवित्रमतया पम्फुल्यमानो रसिकाना नयनानन्दकरो न भवति। कालिदासस्य कृतिचमत्कृतितिमियत्तया परिच्छेत्तु को नामालङ्कर्मीण इति।

मेघदूतस्य सौष्ठवम्

कालिदासस्य भणितिषु विलसद्वाग्विलास न केवल लौकिकसौन्दर्यपिपासु नरनारीहृदय तादृशरसास्वादेन सन्तर्पयति अपितु तदन्तर्गामिप्रवाह अध्यात्मानन्दमय तत्त्वमपि प्रदर्शयति चक्षुष्मद्भ्यस्तद्रसपिपासुभ्य सहृदयेभ्य। वस्तुतो विमृश्यमाने, तादृशोद्दामपरमानन्दरसास्वादनमेव सत्कवे कवितायाश्चरमोद्देश्यत्वेन "प्रक्लृप्त विवेचकै। महाकवि कालिदासस्तु तादृशरससम्पादने सार्वभौममणिरिति विगतसन्देहम्। एतस्मिन् मेघदूताख्ये विरहमिलनसन्दर्भेऽपि एतादृशामृतरसोऽतीव सौन्दर्येण सम्भृत। तञ्च तलावगाहिन पारदर्शिनो मार्मिका एवास्वादयितु क्षमा। तथा च निर्दिशति कवि।

आनन्दोत्थ नयनसलिल यत्र नान्यैर्निमित्तै,
नान्यस्ताप कुसुमशरजादिष्टसयोगसाध्यात्।
नाऽप्यन्यस्मात् प्रणयकलहाद्विप्रयोगोपपत्ति,
वित्तेशाना न च खलु वयो यौवनादन्यदस्ति॥

यत्र तावत्पूर्वमेघे विरही यक्ष प्रकृतिसौन्दर्यं चित्रयन् स्वकीय विरहव्याकुलित हृदय सान्त्वयति तत्रोत्तरमेघे स्वप्रेयस्या अतीतानागतमिलनमाधुर्यस्य स्वप्नसृष्टौ विहरति। यक्ष सत्वरल्पकापुपा स्वभवने विराजमाना विरहकातरां स्व

प्रेयसीं प्रत्येकस्मिन् वस्तुनि सम्पश्यन्नद्वैतवादं प्रतिपादयन् प्रेम्णः पराकाष्ठामधि-गाहते।—

प्रासादे सा पथि पथि च सा पृष्ठतः सा पुरः सा।
सा सा सा सा जगति सकले कोऽयमद्वैतवादः॥

तमिममद्वैतवादं भूयोऽप्युद्वेल्लयन्नाह मेघमुद्दिश्य—

तां जानीथाः परिमितकथां जीवितं मे द्वितीयं,
दूरीभूते मयि सहचरे चक्रवाकीमिवैकाम्।
गाढोत्कण्ठां गुरुषु दिवसेष्वेषु गच्छत्सु बालां,
जातां मन्ये शिशिरमथितां पद्मिनीं वाऽन्यरूपाम्॥

नूनं विरहपीडितस्य व्याकुलहृदयस्य कीदृशी चमत्कारिणीयं मर्मस्पृग्गाथा? इति दिक्।

इति दिङ्मात्रं मेघदूतविषये समुल्लिख्य मेघदूतपद्येनैव तदधुना विरमामः—

एतत्कृत्वा प्रियमनुचितप्रार्थनावर्तिनो मे
सौहार्दाद्वा विधुर इति वा मय्यनुक्रोशबुद्ध्या।
इष्टान्देशान् जलद! विचर प्रावृषा सम्भृतश्री-
र्माभूदेवं क्षणमपि च ते विद्युता विप्रयोगः॥

'माभूदेवं क्षणमपि च ते विद्युता विप्रयोग' इत्यन्तिमेन पदेन तु कालिदासः साहित्यमहाम्बरे विद्युच्चाकचक्यमिव चारुतया चमत्चकार।

कालिदासस्य नाट्यकला

राज्यसम्पदः समास्वादितसमस्तभोगविलासोल्लासा अपि जनाः कामवशावशं-वदाः, भृङ्गा इव नवदिवसितकमलावल्लिषु, पतङ्गा इव दीपशिखासु, कुरङ्गा इव मृदुमधुरवीणानादझङ्कृतिषु कथमिवात्मानं समर्पयन्तो दृश्यन्ते, इत्यादिनिखिलं यत् प्रकृतिनटीकूटकापट्यपाटवं स्वनाट्यपटले प्रतिबिम्बितं न तत्क्वचिदन्यत्र नयनविषयीकृतम्।

एवमस्य महाकवेः कृतित्वेन प्रसिद्धानि त्रीणि नाटकानि, मालविकाग्नि-मित्र विक्रमोर्वशीय अभिज्ञानशाकुन्तलाभिधानि विलसन्ति कयापि समुज्ज्वलया ऽऽभया प्रगुणीकृतानि गीर्वाणवाण्या मन्दिरस्य स्वर्णपलशायमानानि। त्रीण्यप्येतानि कालिदासकृतान्येवेति सर्वोत्तमः कल्पः। तत्र बलवान् हेतुस्तु कालिदास-चरित्र-चित्रणसाजात्यमेवेति।

'अभिज्ञानशाकुन्तलम्'

तत्र तावद् अभिज्ञानशाकुन्तलं नाम नाटकं हि किल कालिदासस्य त्रिष्वपि नाटकेषु परमोत्कृष्टं, मनोरमकथागुम्फनमाधुरीधुरीणं नवाभिनवकल्पनालङ्कृतं भव्य-भावावेशसम्भृतं च वरीवर्त्ति अनन्यसामान्यम्

'काव्येषु नाटकं रम्यं तत्र रम्या शकुन्तला।'

इत्यत्रैव लोकोक्तिरपि पूर्णतया घटते। 'शाकुन्तलं' हि कालिदासस्य सर्वस्वमभिधीयते। नाटकमिदं मनोविज्ञानदिशा पर्यालोच्यमानम् किमपि अपूर्व-मानन्दं वितनोति। तरुणहृदयस्य दुष्यन्तस्य, तरुण्याः शकुन्तलायाः सन्दर्शनार-म्भात् कीदृशः निसर्गसंवेल्लितः क्रमिकः स्नेहविकासः समुज्जृम्भित इति प्रदर्शयितु-काम इव कविः शकुन्तलायाः सर्वाङ्गीणं रूपनिरूपणमकृत्वा तत्तारुण्यमात्रलक्षकं वर्णनमातनुते प्रथमाङ्के। शकुन्तलावलोकनसमकालमेव दुष्यन्तः किञ्चिद् विस्मयापन्न इव समुदाजहार—

"अहो मधुरमासां दर्शनम्। लब्धमद्य नेत्रनिर्माणफलम्।
मानुषीषु कथं वा स्यादस्य रूपस्य सम्भवः।[1]
न प्रभातरलं ज्योतिरुदेति वसुधातलात्॥

---

१ अस्मिन् पद्ये, कविः शकुन्तलारूपवर्णनातिरिक्तं कञ्चिन्नाटकपरम-र्थमनुबध्नाति। "अस्य अभिज्ञानशाकुन्तलनामधेयस्य रूपस्य रूपकस्य मानुषीषु रचनासु कथमिव सम्भावना भवतु। कुतः? प्रभातरलं ज्योतिर्हि वसुधातला-न्नैवोदेति। दिव्यगुणापन्नस्य मादृशस्य कवितल्लजस्यैव प्रभातरलं काव्यज्योति-रिदमुद्भवितुमर्हति नान्यतः कस्माच्चिज्जडमतेरिति भावः इत्यभिज्ञानशाकुन्तलस्य नाटकान्तरात् सौष्ठवं दिव्यत्वञ्च प्रत्याययति।

पुनः क्षणं किंचिद् विभाव्य

> शुद्धान्तदुर्लभमिदं वपुराश्रमवासिनो जनस्य।
> दूरीकृताः खलु गुणैरुद्यानलता वनलताभिः॥"

अहो प्रथमदर्शन एव कथमिव खल्वाक्षिप्तमना वराको दुष्यन्त आश्चर्यचुम्बितान्तःकरणोऽसौ तापसकन्यकायाः सौन्दर्येण। मन्त्रमुग्ध इव आत्मगतमनुवदति :

> अधरः किसलयरागः कोमलविटपानुकारिणौ बाहू।
> कुसुममिव लोभनीयं यौवनमङ्गेषु संनद्धम्॥

भूयोऽपि मनसि परामृशति :

> अनाघ्रातं पुष्पं किसलयमलूनं कररुहै-
> रनाविद्धं रत्नं मधु नवमनास्वादितरसम्।
> अखण्डं पुण्यानां फलमिव च तद्रूपमनघं
> न जाने भोक्तारं कमिह समुपस्थास्यति विधिः॥

तां वल्कलधारिणीं हृदयहारिणीं शकुन्तलामवलोक्य दुष्यन्तो मनसि विभावयति :—

> इदमुपहितसूक्ष्मग्रन्थिना स्कन्धदेशे
> स्तनयुगपरिणाहाच्छादिना वल्कलेन।
> वपुरभिनवमस्याः पुष्यति स्वां न शोभां
> कुसुममिव पिनद्धं पाण्डुपत्रोदरेण॥

पाण्डुपत्रेण पिनद्धं कुसुमं कदाचित् स्वशोभां नापि परिपुष्यतीत्याशयः किन्तु कामममनुपमतया वपुषो वल्कलं तु अलंकारमिव पुष्यत्येव। अपि च—

> सरसिजमनुविद्धं शैवलेनापि रम्यं
> मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति।
> इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वी
> किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम्॥

निसर्गसुन्दरमालम्बनमस्य शकुन्तलासौन्दर्यस्य कीदृशं मनोज्ञं चित्रणम्। द्वितीयाङ्के च कविः शकुन्तलायाः स्वरूपवर्णनमाह :

प्रथमं सौन्दर्यनिर्माणोपकरणैः काश्चिदिव लोकोत्तरा स्त्रीरत्नसृष्टिर्मनसैव कृता विधात्रा न तु हस्तस्पर्शेन। तथा हि

> चित्रे निवेश्य परिकल्पितसत्त्वयोगा
> रूपोच्चयेन विधिना मनसा कृता नु।

स्त्रीरत्नसृष्टिरपरा प्रतिभाति सा मे,
धातुर्विभुत्वमनुचिन्त्य वपुश्च तस्याः ॥

षष्ठाङ्के चित्रार्पितां शकुन्तलामुपवर्णयन्नाह

दीर्घापाङ्गविसारिनेत्रयुगलं लीलाञ्चितभ्रूलतं,
दन्तान्तःपरिकीर्णहासकिरणज्योत्स्नाविलिप्ताधरम् ।
कर्कन्धुद्युतिपाटलौष्ठरुचिरं तस्यास्तदेतन्मुखं,
चित्रेऽप्यालपतीव विभ्रमलसत्प्रोद्भिन्नकान्तिद्रवम् ॥

अहो नु खलु वर्णनचातुरी ? चित्रगतापि शकुन्तला आलपतीव भासते ।

अपि च

अस्यास्तुङ्गमिव स्तनद्वयमिदं निम्नेव नाभिः स्थिता,
दृश्यन्ते विषमोन्नताश्च वलयो भित्तौ समायामपि ॥
अङ्गे च प्रतिभाति मार्दवमिदं स्निग्धप्रभावाच्चिरं,
प्रेम्णा मन्मुखमीषदीक्षत इव स्मेरा च वक्तीव माम् ॥

कालिदासस्य चित्रकलावैदग्ध्यस्य निदर्शनान्तरमपि नेत्रातिथीकरणीयम् । शकुन्तलायाः स्वयमुल्लिखितमपूर्णं चित्रमवलोक्य दुष्यन्तः त्रुटिं दर्शयति —

कार्या सैकतलीनहंसमिथुना स्रोतोवहा मालिनी,
पादास्तामभितो निषण्णहरिणा गौरीगुरोः पावनाः ।
शाखालम्बितवल्कलस्य च तरोर्निर्मातुमिच्छाम्यधः,
शृङ्गे कृष्णमृगस्य वामनयनं कण्डूयमानां मृगीम् ॥

अत्र हि मुना सन्नद्धयौवना प्रजाः प्रति निसर्गसुलभे दृश्यासक्ति इति किमद्भुततमा कविरचना मन्ये । अग्रे च पुनः शकुन्तला प्रत्याख्यानो बलवतीमासक्तिं निह्नोतुमनीशानः दुष्यन्तः विदूषकमावेदयति स्वमनोगतां निरतिशयमनुपमां शकुन्तलायाः । विदूषकश्च तत्सौन्दर्यनिरूपणं तदभिलाषाविष्करणं च मनागप्यनास्वदमानः राजानमधिक्षिपति व्यङ्ग्यभङ्ग्या "यथा कस्यापि पिण्डखर्जूरैरुद्वेजितस्य तिन्तिण्यामभिलाषो भवेत्तथा स्त्रीरत्नपरिभाविनो भवत इयमभ्यर्थना", तत्र नृपतिरुपालभते "न तावदेनां पश्यति येनैवमवादीः," कीदृशं मानवस्वभावसुलभं कथनोपकथनम् । अग्रे च पञ्चमाङ्के दुष्यन्तकृतप्रत्याख्यानप्रसङ्गे शकुन्तलायाः सरोषं पुरुषजाताधिक्षेपणम् "अनार्य, आत्मनो हृदयानुमानेन पश्यसि । क इदानीमन्यो धर्मकञ्चुकप्रवेशिनस्तृणच्छन्नकूपोपमस्य तवानुकृतिं प्रतिपत्स्यते । .. सुष्ठु तावदत्र स्वच्छन्दचारिणी कृतास्मि । याहमस्य पुरुवंशप्रत्ययेन मुखमधोर्हृदयस्थितविषस्य

हस्ताभ्यासमुपागता" इति अवमानितायाः, प्रवञ्चितायाः, प्रत्याख्यातायाः, प्रपीडितायाः, सविषण्णायाः शकुन्तलाया वागग्निवर्षा कर्णपुटाभ्यां निपीय, आविद्धहृदय इव, सर्पाघ्रात इव, दुष्यन्तस्तूष्णीमास्ते। नेदानीं परामृशति तस्या अपरिस्फुटशरीरलावण्यम् न चोपलालयत्यात्मनः मानसीं कामकलाम्। समीचीनतया चानुभवति तस्याः पुण्यशीलायास्तापसकन्यकाया हृदयस्य पवित्रता, अनुशीलयति चान्तरात्मनः परिग्लानि, विभावयति पश्चात्तापवृत्तिमसद्वृत्तस्य हृदयस्य। तदेतत्सर्वमपि निसर्गानुस्यूतमिव औचितीमननिक्रममाण वर्णनं सहृदयहृदयमात्रसंवेद्य गिरामगोचरं कविनोपनिबद्धम्। पुनश्चान्ते मारीचाश्रमे तपोवनसंवर्द्धितायाः कृतवानभिज्ञाया निरागसः शकुन्तलायाः प्रत्याख्यानोपनतानुतापाक्रान्तचित्तस्य तादृशापराधं परिमार्ष्टुकामस्य क्षमां याचितुकामस्य दुष्यन्तस्य शकुन्तलायाश्चरणयोः प्रणिपातः।

सुतनु हृदयात्प्रत्यादेशव्यलीकमपैतु ते,
किमपि मनसः सम्मोहस्तदा बलवानभूत्।
प्रबलतमसामेवंप्रायाः शुभेषु प्रवृत्तयः,
स्रजमपि शिरस्यन्धः क्षिप्तां धुनोत्यहिशङ्कया॥

इति दुष्यन्तः शकुन्तलायाश्चरणयोर्निपतति, आत्मानं सर्वात्मना समर्पयति। सरलहृदया विशुद्धसत्त्वा निर्मला च शकुन्तला स्त्रीस्वभावात् साभिनिवेशं तमुत्थापयति। तत्सर्वस्यापि नृपनिष्कृतगर्हितव्यापारस्य आत्मनः पुराकृतमेव किमपि अपुण्यमिव बीजत्वेनोद्भावयति किल। "उत्तिष्ठत्वार्यपुत्रः, नूनं मे सुचरितप्रतिबन्धकं पुराकृतं तेषु दिवसेषु परिणाममुपगतमासीद् येन सानुक्रोशोऽप्यार्यपुत्रो मयि विरसः संवृत्तः।" नूनमेतत्पूर्णपरिपाकपरिणतं चतुरस्रमौचितीमवगाहमानं लोकोत्तरं चित्रणम्।

शाकुन्तलेऽपि कालिदासस्य रूपचित्रणकाव्यता पराकाष्ठामभ्युपपन्ना। यत्किमप्युपवर्णयत्यालेख्यमदमिव, चित्रार्पितमिव सतया घटयति यथा चाक्षुषतामनिशामति। नूनं तस्य रचनाऽनुभूतिविषयता यथावकाशेन तथा वाणीविषयताम् तदपि किञ्चिदत्र निदर्शनदिशा प्रस्तूयते —

भ्रमरव्याकुलितां शकुन्तलां वीक्ष्य किमप्यद्भुतमेवावगमयति सूक्ष्मदर्शित्वं स्वकीयम्

यतो यतः षट्चरणोऽभिवर्तते
ततस्ततः प्रेरितलोललोचना।
विवर्तितभ्रूरियमद्य शिक्षते
भयादकामापि हि दृष्टिविभ्रमम्॥

अथ च षट्चरणं सम्बोध्य

चलापांगां दृष्टिं स्पृशसि बहुधा वेपथुमतीम्,
रहस्याख्यायीव स्वनसि मृदु कर्णान्तिकचरः।
करौ व्याधुन्वन्त्याः पिबसि रतिसर्वस्वमधरम्,
वयं तत्त्वान्वेषान्मधुकर! हतास्त्वं खलु कृती॥

इत्यकल्पनीयया कल्पनयाऽऽत्मनो हतविधित्वं मधुकरस्य च कृतित्वमुपपादयति। नृपः पुनश्च तरुगुल्मलतादीन् सिञ्चन्तीं शकुन्तलां विश्रमिणीमाकलयति:

स्रस्तांसावतिमात्रलोहिततलौ बाहू घटोत्क्षेपणात्,
अद्यापि स्तनवेपथुं जनयति श्वासः प्रमाणाधिकः।
बद्धं कर्णशिरीषरोधि वदने घर्माम्भसा जालकम्,
बन्धे स्रंसिनि चैकहस्तयमिताः पर्याकुला मूर्द्धजाः॥

आत्मान प्रत्याकृष्टां शकुन्तलामाकलय्य दुष्यन्तश्चिन्तयति :—

वाचं न मिश्रयति यद्यपि मद्वचोभिः
कर्णं ददात्यवहिता मयि भाषमाणे।
कामं न तिष्ठति मदाननसम्मुखी सा
भूयिष्ठमन्यविषया न तु दृष्टिरस्याः॥

द्वितीयाङ्केऽपि च पुनः किंचिदीदृशमेव प्रकृतिपल्लवितं वर्णनम्:

दर्भाङ्कुरेण चरणः क्षत इत्यकाण्डे
तन्वी स्थिता कतिचिदेव पदानि गत्वा।
आसीद् विवृत्तवदना च विमोचयन्ती
शाखासु वल्कलमसक्तमपि द्रुमाणाम्॥

मन्यामहे इममिश्रणकलायामितरे कवयः कालिदासस्य कलामपि न स्पृशन्ति। दुष्यन्तशरभयाद्धावन्तं मृगं चित्रयत्युपन्यस्यति:

ग्रीवाभंगाभिरामं मुहुरनुपतति स्यन्दने दत्तदृष्टिः,
पश्चार्द्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाद् भूयसा पूर्वकायम्।
दर्भैरर्द्धावलीढैः श्रमविवृतमुखभ्रंशिभिः कीर्णवर्त्मा,
पश्योदग्रप्लुतत्वाद्वियति बहुतरं स्तोकमुर्व्यां प्रयाति॥

इदं नु नाम धावतो मृगस्य मनोहारि चित्रणम्। अग्रे च पुनः मृगमनुधावमानस्यास्य विवशं रथवेगं कौतुकावहम्:

मुखेषु रश्मिषु निरायतपूर्वकायम्
निष्कम्पचामरशिखा निभृतोर्ध्वकर्णाः ।
आत्मोद्धतैरपि रजोभिरलंघनीया
धावन्त्यमी मृगजवाक्षमयेव रथ्याः ॥

प्रथमाङ्के महाकविरेव रथगति निरूपयत्राह :

¹ यदालोके सूक्ष्मं व्रजति सहसा तद् विपुलताम्,
यदर्धे विच्छिन्नं भवति कृतसन्धानमिव तत्।
प्रकृत्या यद् वक्रं तदपि समरेखं नयनयो-
र्न मे दूरं किंचित् क्षणमपि न पार्श्वे रथजवात् ॥

शकुन्तलायाः पतिगृहं प्रति विसर्जनवेलायां महर्षिः कण्वः कीदृक्मर्मस्पृग्वचोभिः स्वोद्गारमावेदयति :—

१ यास्यत्यद्य शकुन्तलेति हृदयं संस्पृष्टमुत्कंठया,
कंठस्तम्भितबाष्पवृत्तिकलुषश्चिन्ताजडं दर्शनम् ।
वैक्लव्यं मम तावदीदृशमपि स्नेहादरण्यौकसः,
पीड्यन्ते गृहिणः कथं नु तनयाविश्लेषदुःखैर्नवैः ॥

पुनः शकुन्तलामाशीराशिभिः मर्मभेदिभिः सम्भावयति :—

¹¹ ययातेरिव शर्मिष्ठा भर्तुर्बहुमता भव ।
पुत्रं त्वमपि सम्राजं सेव पुरुमवाप्नुहि ॥

'वत्सौ भगिन्याः पन्थानमादेशयताम् ।' तथा कुर्वन्तौ तौ दृष्ट्वा कथापि गद्गदया गिरा कुलपतिः वनलताः सम्बोध्य भो भोः संनिहितवनदेवतास्तपोवनतरवः :

१ पातुं न प्रथमं व्यवस्यति जलं युष्मास्वपीतेषु या,
नादत्ते प्रियमंडनापि भवतां स्नेहेन या पल्लवम् ।
आद्ये वः कुसुमप्रवृत्तिसमये यस्या भवत्युत्सवः,
सेयं याति शकुन्तला पतिगृहं सर्वैरनुज्ञायताम् ॥

पतिगृहं गन्तुमुद्युक्तायाः शकुन्तलायाः गमनवृत्तान्तमतीव मार्मिकं संवृत्तम । अग्रे काश्यपः शकुन्तलां गृहिणीकर्तव्यमुपदिशति ।

शुश्रूषस्व गुरून् कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने,
भर्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मा स्म प्रतीपं गमः ।

भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भाग्येष्वनुत्सेकिनी,
यान्त्येवं गृहिणीपदं युवतयो वामाः कुलस्याधयः ॥

गोतमी— एतावान् वधूजनस्योपदेशः। जाते! एतत्खलु सर्वमवधारय।

काश्यप— वत्से परिष्वजस्व मां सखीजनं च।

शकुन्तला— तात इत एव किं प्रियंवदाऽनसूये सख्यौ निवर्तिष्येते।

काश्यप— इमेऽपि प्रदेये। न युक्तमनयोस्तत्र गन्तुम्। त्वया सह गोतमी यास्यति।

शकुन्तला— पितरमाश्लिष्य कथमिदानीं तातस्याङ्गात्परिभ्रष्टा मलयतटोन्मूलिता चन्दनलतेव देशान्तरे जीवनं धारयिष्ये ?

काश्यप— किमेवं कातराऽसि ?

अभिजनवतो भर्तुः श्लाघ्ये स्थिता गृहिणीपदे,
विभवगुरुभिः कृत्यैस्तस्य प्रतिक्षणमाकुला।
तनयमचिरात्प्राचीवार्कं प्रसूय च पावनम्,
मम विरहजां न त्वं वत्से शुचं गणयिष्यसि ॥

(शकुन्तला पितुः पादयोः पतति)

गोतमी— जाते! परिहीयते गमनवेला। निवर्तय पितरम्।

शकुन्तला— कदा नु भूयस्तपोवनं प्रेक्षिष्ये ?

काश्यप— गच्छ वत्से। शिवास्ते पन्थानः सन्तु।

(शकुन्तला निष्क्रान्ता सहायिनश्च)

सख्यौ— शकुन्तलां विलोक्य हा धिक्! हा धिक्! अन्तर्हिता शकुन्तला वनराज्या। तात! शकुन्तलाविरहितं शून्यमिव तपोवनं कथं प्रविशाव।

काश्यप— अनसूये, गतवती वां सहधर्मचारिणी। निगृह्य शोकमनुगच्छतं मां प्रस्थितम्। (सविमर्शं परिक्रम्य) हन्त भोः, शकुन्तलां पतिकुलं विसृज्य लब्धमिदानीं स्वास्थ्यम्। कुतः

अर्थो हि कन्या परकीय एव,
तामद्य संप्रेष्य परिग्रहीतुः।
जातो ममायं विशदः प्रकामं,
प्रत्यर्पितन्यास इवान्तरात्मा ॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे)

अहो कीदृशमद्भुतं निसर्गानुगुणं निरूपणं गिरामगोचरम् ।

अपि च शकुन्तलाया दुष्यन्तकृतप्रत्याख्यानदृश्यमपि कियद् रुचिरं कुलीनार्यवीराङ्गनोचितं च घटितं तदपि दृक्पथातिथीकरणीयम् :—

पुरोहित — एते विधिवदर्चितास्तपस्विनः । अस्ति कश्चिदेषामुपाध्यायसन्देशः । तं देव श्रोतुमर्हति ।

राजा— अवहितोऽस्मि ।

ऋषय — (हस्तानुद्यम्य) विजयस्व राजन् ।

राजा— सर्वानभिवादये ।

ऋषय — इष्टेन युज्यस्व ।

राजा— अपि निर्विघ्नतपसो मुनयः ?

ऋषय — कुतो धर्मक्रियाविघ्नः सतां रक्षितरि त्वयि ।
तमस्तपति घर्मांशौ कथमाविर्भविष्यति ॥

राजा— अर्थवान् खलु मे राजशब्दः । अथ भगवान् लोकानुग्रहाय कुशली काश्यपः ?

ऋषय — स्वाधीनकुशलाः सिद्धिमन्तः । स भवन्तमनामयप्रश्नपूर्वकमिदमाह ।

राजा— किमाज्ञापयति भगवान् ?

शार्ङ्गरव — यन्मिथः समयादिमां दुहितरं भवानुपायंस्त, तन्मया प्रीतिमता उभयोरनुज्ञातम् ।

शकुन्तला— (आत्मगतम्) किन्नु खलु आर्यपुत्रो भणति ।

राजा— किमिदम् उपन्यस्तम् ।

शकुन्तला— (आत्मगतम्) पावकः खल्वेष वचनोपन्यासः ।

राजा— किं चात्रभवती मया परिणीतपूर्वा ?

शार्ङ्गरव — किं कृतकार्यद्वेषाद्धर्मं प्रति विमुखतोचिता राज्ञः ?

राजा— कुतोऽयमसत्कल्पनाप्रश्नः ।

शार्ङ्गरव — मूर्च्छन्त्यमी विकाराः प्रायेणैश्वर्यमत्तेषु ।

राजा— विशेषेणाधिक्षिप्तोऽस्मि ।

गौतमी— जाते ! मुहूर्तं मा लज्जस्व । अपनेष्यामि तावत्तेऽवगुण्ठनम् । ततस्त्वां भर्ताऽभिज्ञास्यति ।

राजा— (शकुन्तलां निर्वर्ण्य आत्मगतम्)

इदमुपनतमेवं रूपमक्लिष्टकान्ति,
प्रथमपरिगृहीतं स्यान्नवेत्यव्यवस्यन्।
भ्रमर इव विभाते कुन्दमन्तस्तुषारं
न खलु च परिभोक्तुं नैव शक्नोमि हातुम्॥

(इति विचारयन् स्थितः।)

शार्ङ्गरव — किमिति जोषमास्यते।

राजा— भोस्तपोधनाः, चिन्तयन्नपि न खलु स्वीकरणमत्रभवत्याः स्मरामि।

शकुन्तला— पक्षान्तेन मुखमावृत्य रोदिति। सुष्ठु तावदत्र स्वच्छन्दचारिणी कृतास्मि। याहमस्य पुरुवंशप्रत्ययेन मुखमधोर्हृदयस्थितविषस्य हस्ताभ्याशमुपगता। भगवति वसुधे, देहि मे विवरम्।

कीदृशं हृदयद्रावकं दृश्यम्। शकुन्तलायाः पुनर्मिलनदृश्यमपि अतीव कौतूहलावहम्। हेमकूटपर्वते महर्षिकाश्यपस्य पुण्याश्रमपदे स्वर्गात्प्रत्यावर्तमानो दुष्यन्तो तत्र कृशाङ्गीं शकुन्तलां निवण्य विभावयति।

वसने परिधूसरे वसाना, नियमक्षाममुखी धृतैकवेणिः।
अति निष्करुणस्य शुद्धशीला, मम दीर्घं विरहव्रतं बिभर्ति॥

ततः ससंकोचं लज्जित इवाह

प्रिये, क्रौर्यमपि त्वयि प्रयुक्तं अनुकूलपरिणामं संवृत्तम्। तदहमिदानीं त्वया प्रत्यभिज्ञातमात्मानं पश्यामि।

निशम्यैतत् शकुन्तला मौनमास्ते, न किमप्युत्तरति। अतः परं दुष्यन्तः पुनरप्यभिधत्ते।

राजा— प्रिये,

स्मृतिभिन्नमोहतमसो दिष्ट्या प्रमुखे स्थितासि मे सुमुखि।
उपरागान्ते शशिनः समुपगता रोहिणी योगम्॥

शकुन्तला— जयतु जयतु आर्यपुत्रः।

राजा— सुन्दरि,

बाष्पेण प्रतिषिद्धेऽपि जयशब्दे जितं मया।
यत्ते दृष्टमसंस्कार पाटलोष्ठपुटं मुखम्॥

बाल — मातः! क एषः।

शकुन्तला— वत्स, ते भागधेयानि पृच्छ।

राजा— (शकुन्तलायाः पादयोः प्रणिपत्य)

सुतनु हृदयात्प्रत्यादेशव्यलीकमपैतु ते,
किमपि मनसः सम्मोहो मे तदा बलवानभूत् ।
प्रबलतमसामेवंप्रायाः शुभेषु प्रवृत्तयः,
स्रजमपि शिरस्यन्धः क्षिप्तां धुनोत्यहिशंकया ॥

(इति चरणयोः पतति)

शकुन्तला— उत्तिष्ठत्वार्यपुत्रः । नूनं मे सुचरितप्रतिबन्धकं पुराकृतं तेषु दिवसेषु परिणाममुखमासीत् । येन सानुक्रोशोऽपि आर्यपुत्रो मयि विरसः संवृत्तः । (राजोत्तिष्ठति)

शकुन्तला— अथ कथमार्यपुत्रेण स्मृतो दुःखभागयं जनः ।

राजा— उद्धृतविषादशल्य कथयिष्यामि ।

कीदृशं हृदयावर्जकं निरूपणम् । अथामनपरोऽपि विशेषोऽस्ति कवेरस्य कविवरान्तरेभ्यः यदसौ भूम्ना प्रयुङ्क्ते अप्रलम्बसमासां प्रचुरप्रयुक्तप्रयोगालंकृतां परिमितपदां पात्रानुरूपां परमोपभुक्तां अनतिक्रान्तौचित्याधारां सालंकारां मृदुलपदावलिविभूषितां भाषाम् । रूपकेषु पश्यामि पात्रानुरूपां वाक्यावलिं, नातिक्रमते आर्यमर्यादाम्, न च कदर्थयति यथार्थताम्, न वा निःशेषयति भावावेशम् । शकुन्तलया सह दुष्यन्तस्य गान्धर्ववृत्तान्तमाकलय्य कीदृशं तदनुगुणं कथनोपकथनमारचयति ।

//यद्यपि गान्धर्वविवाहस्यास्तुदं वृत्तमाकर्ण्य मर्माहत इव मनसि कीलित इव महर्षिः विमृशति लम्पटेन नृपतिहतकेन कितवेन दुष्यन्तेन पुण्याश्रमपरिपन्थिना तापसकन्यकायां कन्यागतायामिव किंयदनार्यमाचरितम् । पुनश्च समागमनात्पूर्वमेव पलायितो वकः ! हंहो, किंयद्गर्हितं कृत्यमिदम् । तथापि ततो विचिन्त्य किञ्चिद्—दिष्ट्या धूमाकुलितदृष्टेरपि यजमानस्य पावक एवाहुतिः पतिता । इति कीदृशी मार्मिकी विचारसन्ततिः । तथा विमृशन्तं महर्षिं तातकण्वं यदा वेपमाना लज्जावनतमुखी शकुन्तला पादयोः प्रणमति 'तात, प्रणमामि' इति । तदा विचारवान् अलौकिकव्यवहारविन्मुनिः मनसि किंचिदाश्वस्य मंक्षु समाश्वसते शकुन्तलां सम्बोध्य :—

कण्वः— 'वत्से, सुशिष्याय परिदत्तेव विद्या अशोचनीयाऽसि संवृत्ता ।'

इति कीदृशं परितोषनुन्दितं वचः ?

यदानसूया प्रियंवदामाहिशति यद्दुर्वासमोऽभिशापवृत्तान्तं न संस्पृशेत् शकुन्तलायाः कर्णकुहरम् ।

अनसूया—'प्रियंवदे, रक्षितव्या खलु प्रकृतिपेलवा प्रियसखी।'—इति।

तदा प्रियंवदा कियच्चातुर्येण प्रतिब्रूते।

प्रियंवदा— 'क इदानीमुष्णोदकेन नवमालिका सिञ्चति।'

कियद्हृदयाह्लादकं वचनम्?

परम्परागतां भारतीयसामाजिकपद्धतिमप्येष कविरक्षुण्णतया परिरक्षति। राज्ञो दुष्यन्तस्य उच्छृङ्खलप्रणयविधिमपि गान्धर्वविवाहविधिना सुभूषयति। सद्यो हुताग्नीन् प्रदक्षिणीकारयति ऋक्छन्दसा च प्रशास्ति न खलु ऋङ्मन्त्रेणेत्यपि कवेश्चातुरीं चुलुकयति।

अमी वेदिं परितः क्लृप्तधिष्ण्याः,
समिद्वन्तः प्रान्तसंस्तीर्णदर्भाः।
अपघ्नन्तो दुरितं हव्यवाहै
वैतानास्त्वां वह्नयः पावयन्तु॥ इति

मन्यामहे कालिदासस्य कविताया लोकप्रियत्वे [1]वैदर्भीरीतिसमाश्रयणमपि कारणान्तरं सह बहुतरं हेतुतामवगाहते। कविरसौ स्वरचनासु वैदर्भीमेवालम्बते प्राधान्येन। अत एवेयं जनश्रुतिः "वैदर्भीरीतिसन्दर्भे कालिदासो विशिष्यते।" नूनं वैदर्भीमुपलालयन्ति कवयो धन्याः कृतिनश्च। स्थाने एवोक्तं बिल्हणेन —

अनभ्रवृष्टिः श्रवणामृतस्य,
सरस्वती - विभ्रमजन्मभूमिः।
वैदर्भरीतिः कृतिनामुदेति,
सौभाग्य-लाभ-प्रतिभूः पदानाम्॥

श्रीदण्डिमहाभागोऽपि मुक्तकण्ठम् ऐदम्प्राथम्येन वैदर्भ्युपलालनं तत्संशोधनं प्रति च कालिदासमेव मुख्यत्वेनाधिकरोति। तथा हि —

लिप्ता मधुद्रवेणासन् यस्य निर्विवरा गिरः।
तेनेदं वर्त्म वैदर्भं कालिदासेन शोधितम्॥

यद्यपि कविरयं प्रायेण शृङ्गारिक इति कविभिरङ्गीक्रियते तथापि यं यं रसमुपस्पृशति स तमेव उत्कर्षस्य पारं नयति। उपरञ्जयति च सकलसहृदयान् निरतिशयनैपुण्येन।

१ माधुर्यव्यञ्जकैर्वर्णै रचना ललितात्मिका।
अवृत्तिरल्पवृत्तिर्वा वैदर्भी रीतिरिष्यते॥

मालविकाग्निमित्रम्

मालविकाग्निमित्रं महाकवेः सर्वप्रथमा कृतिर्विभाव्यते । अतएव तस्मिन् तादृशं वैदग्ध्यं कमनीया वा कलाकलना, क्वचन प्रौढत्ववाहोऽपि च न यथार्हतया श्लाघनीयः सम्पन्नः । कथावस्त्वपि किञ्चिद् दुरूहं जटिलञ्च सद् व्याकुलीकरोति दुरवबोधतया प्रेक्षकान् । मालविका खल्वत्र नायिका नायकोऽग्निमित्रः । तत्तद्रूपनिरूपणप्रकारोऽप्यत्र यद्यप्यपवित्रमस्तथाऽपि क्वचित्क्वचित् कविकुलललामभूतस्यास्य लेखनी विद्युल्लतेवान्तरान्तरा चमत्करोत्येव चेतांसि रसिकानामित्यत्र न कश्चित् सन्देहः ।

इदं हि मालविकाग्निमित्रं नाम रूपकं कालिदासीयं वा नवेति केचन संशेरते । किन्तु, एतस्योक्तनाटकत्रयस्यापि कर्त्ता कालिदास एवेति सुदृढं निश्चेतुं न दुष्करम् । यतः एतेषु नाटकेषु कालिदासीयवर्णनचातुर्यमभ्यादृशं सम्पन्नं सदपि साजात्यं भजते । विशिष्य तु स्त्रीवर्णनमत्यद्भुतं निरुपमञ्चाप्युपपन्नम् । त्रिष्वपि रूपकेषु स यत् स्त्रीवर्णनमातनुते तेन किलैतत् स्फुटमवबुध्यते । तत्र सर्वप्रथमे मालविकाग्निमित्रे पात्राणि खलु भौमानि । मालविका हि नाम विदर्भराजस्य दुहिता । मालवाधिपतये प्रदेयत्वेन निर्धारितत्वादेव तस्या मालविकेति नामधेये बीजमुत्पश्यामः । किञ्चित् सूक्ष्मतया प्रेक्षणेनैव प्रत्यक्षं प्रतीतिपथमवतरति यन्मालविकाग्निमित्रे कविः मर्त्यलोकीयमेव वस्तुवर्णनं भूम्ना समनुते । मालविका खलु अग्निमित्रस्य राजधान्यां विदिशायां नरेन्द्रस्य प्रेक्षागृहेषु प्राक् प्रादर्शि । तत्र शालायामग्निमित्रो, राज्ञी विदूषको, सर्वशास्त्रविशारदा परिव्राजिका चेति त्रयोऽपि प्रेक्षकाणामासनान्यलञ्चक्रुः । नाट्याचार्यो गणदासश्च मालविका पुरस्कृत्य तद्गृहमुपेयाय । ताञ्च राजसम्मुखमवस्थाप्य मा भैषीरिति सभासम्भ्रमं तस्या न्यवारयत् । अस्मिन्नेव सन्दर्भे राज्ञो मालविकायाः प्रथमदर्शनसंलाभः । तस्या रूपलावण्यञ्च निवर्ण्य अग्निमित्रो विस्मयापन्नतया तस्या मुखमण्डलं, नयनयुगलं, वक्षःस्थलञ्चालोक्यावलोक्य, अहो कीदृशमलौकिकं कन्यारत्नं विधात्रा सृष्टमिदमिति कौतूहलस्य परां काष्ठामधिजगाहे । तस्या नृत्यगीतयोर्वैलक्षण्यमभिलक्ष्य नृपः परं विस्मयमुपजगाम । नृत्यावसाने च विदूषकः पुनः तां तत्रावस्थापयितुकाम 'तिष्ठ तिष्ठ, त्वया किञ्चित्करणीयं विस्मृतमासीदिति' तत्र पाठे कश्चन दोषो विद्यते । नाट्याचार्यो गणदासोऽपि मालविके ! दोषं परिहृत्य पुनर्गच्छेति तामादिदेश । को वा दोषः ? इति पृष्टो विदूषक आह 'प्रथमं तावत् नृत्यारम्भसमये मालविका ब्राह्मणपूजनं नाकरोत् ।' इति वदति विदूषके, सर्वे सभास्तारा उच्चैरट्टहासं जहुः । मालविकाऽपि परिजहास, नृपश्चापि सोल्लास

प्राहसत् । विदूषको भूयोऽपि तामवस्थापयितुं यतते, तदनु प्रस्थापयामास च ताम् । अत्र कालिदासः मालविकां त्रिभङ्गीषु प्रदर्श्य राजानं सन्तोषयामास । स्मेरमुखी च मालविकाऽपि रङ्गान्निश्चक्राम । भूम्नाऽत्र मर्त्यलोकाभिनय एव पल्लवितः ।

विक्रमोर्वशीयम्

" विक्रमोर्वशीये द्वितीये रूपके प्रायशो दिव्यानि पात्राणि । उर्वशी अप्सराः । तस्याः सहचारिण्यश्चाऽप्सरस एव । अथ च भरतमुनिरपि स्वर्गीयो नाट्यकारः । उर्वशी च तन्नाटके स्वाभिनयमुद्घाटयति । नाटकेऽस्मिन् उर्वशी कुबेरमाराध्य यदा स्वर्गम्प्रतिनिवर्तते । तदा मध्येमार्गे केशी नाम कश्चन राक्षसः चित्रलेखाद्वितीया-मुर्वशीं बलादपहृत्य रथे चोदस्थाप्य पलायाञ्चक्रे । तद् दृष्ट्वा सकला अप्सरस उच्चैश्चक्रन्दुः । सूर्योपस्थानान्निवृत्तः पुरूरवा तदाक्रन्दितमाकर्ण्य, 'का इमा क्रन्दन्ति' इति ससम्भ्रमं पप्रच्छ । केशीनाम दानवः उर्वशीं तरसा जहार । तत्तामस्मत्सखीं परित्रायस्वेति ता ऊचुः । पुरूरवा अपि सत्वरं गत्वा दानवं निहत्य, चित्रलेखया सह उर्वशीं प्रत्यानिनाय । स एव उर्वश्या रङ्गप्रवेशः । विसंज्ञामुर्वशीमालोक्य 'अहो बलवन्मे प्रियसखी परित्रस्ता । नाद्यापि वचनान्यपि शृणोति ।' इति चित्रलेखा जगाद ।

यदा कालान्तरे उर्वशी संज्ञां लेभे तदा उदिते निशानाथे तमसा मुच्यमाना निशेव विगतव्यामोहा च सा बभूव । अहो ! महेन्द्र एव मम रक्षितेति तस्मिन् सद्य दृष्टिपातमकरोत् । राजाऽपि स्वयं अप्सरःप्रतिपालनस्थलमाजगाम । उर्वशी रथावतरणवेलायां किञ्चित्स्खलनं नाटयन्ती रभसा राजानमालम्बे । राजाऽपि च प्रसङ्गमेनं विधिविलसितमेवामंस्त । कविरस्मिन्नपि कथावस्तुनि— प्रथमतो भयभ्रान्तां, तदनु व्यपगतमोहां, ततो रथावतरन्तीमुर्वशीमिति तिसृभि-स्थितिभिः प्रदर्शयति ।

इत्थमेव शकुन्तलामपि, अभिज्ञानशाकुन्तले, दुष्यन्तस्तावद् दूरतो द्रष्टु-मारेभे, तत्र तिस्रः स्त्रियो घटैराराद् वृक्षानसिञ्चन्त । का या शकुन्तला एतासां मध्ये इति बुभुत्सुरासीत् । तत्र कविः तां परिचाययितुं अन्यतमोपायमव-लम्बत् । "सखि ! इत इत, इति तासां परस्परोक्तम् । शकुन्तले ! तात काश्यप स्त्वत्तोऽपि अस्मिन् वृक्षके स्नेहेन वर्तते, यतो नवमालिकाकुसुमपेलवकोमला त्वमप्यालवालमेतद् पूरयसि इति ।"

जलमासेचयन्ती समवतस्थे । तदानीमियं शकुन्तलेति दुष्यन्तस्तामजानादिति । तत्रैव लताकुञ्जान्तरितः स भूयोऽपि शकुन्तलां पश्यन्नवर्तत । तदेतत् प्रथमं दर्शनम् । तदनु च शकुन्तला जलकुम्भमंसे वहन्ती, चलन्ती प्रस्खलन्ती च जलमादाय वृक्षकप्रान्ते समवतस्थौ । एतदवस्थायामपि दुष्यन्तो द्वितीयवारं वल्कलधारिणीं शकुन्तलां निभृतं निर्वर्ण्य 'किमिव मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम्' इति विमर्शयन्नास । ततो जलसेचनेन विकम्पिनि वृक्षके कश्चिद् भृङ्गः पुष्पादुड्डीय शकुन्तलाया मुखारविन्दे न्यपतत् । शकुन्तलाऽपि निजहस्तविधूननेन निवारयन्ती इतस्ततो भ्रमितुमारेभे तथापि भ्रमरस्तां न जहौ । तदा एतद्दुष्टभ्रमरान्मां को वा परित्रायेद् इति शकुन्तला चक्रन्द । ततो दुष्यन्त एव महाराजस्त्वां भ्रमरबाधातो मोचयितुं प्रभवतीति तमेवाह्वय इति सपरिहासं सख्यौ समूचतुः । तावदेव दुष्यन्तः कुञ्जाद् बहिर्निश्चक्राम । इत्येवमत्रापि तिसृभिरेव भङ्गीभिः कालिदासः शकुन्तलां दर्शयति । कविरयं प्रतिनाटकं त्रिरेव स्त्रियं प्रादर्शयत् । एतावतैव प्रतिबोधितं भवति त्रयाणामप्युक्तनाटकानां कर्तृत्वं तत्र भवन्तं कालिदासमेव सुतरां संश्लिष्यतितरामिति । तदेतद्वर्णनशैलीसाजात्यं बलवदुद्घोषयति यत् त्रीण्यप्येतानि नाटकानि कालिदासकृतान्येवेति ।

इत्थमेव रघुवंश-कुमारसम्भवयोरेककर्तृतायामपि यदेके संशेरते तदपि न युक्तम् । एतयोरपि पद्यपर्यायाणां बहुत्रं रचनासाम्यात् । तद्यथा :—

"धनुष्यमोघं समधत्त सायकम् ।" [रघु० ३।५५]

'धनुष्यमोघं समधत्त सायकम् ।' [कुमा० ३।६६]

अपि च :—

ततस्तदालोकनतत्पराणां सौधेषु चामीकरजालवत्सु ।
बभूवुरित्थं पुरसुन्दरीणां त्यक्तान्यकर्माणि विचेष्टितानि ॥

[रघु० ७।५]

तस्मिन्मुहूर्ते पुरसुन्दरीणामीशानसन्दर्शनलालसानाम् ।
प्रासादमालासु बभूवुरित्थं त्यक्तान्यकर्माणि विचेष्टितानि ॥

[कुमारसम्भवम्]

एवमेव रघुवंशीय ७।६ श्लोकादारभ्य—११ श्लोकपर्यन्तं, कुमारसम्भवे ७।५६ श्लोकादारभ्य ६२ श्लोकपर्यन्तं विस्मयावहं साम्यं दृष्ट्वापि को एतयोरेककर्तृत्वे संशयीत ? इति दिक् ।

कालिदासस्य काव्यदोषाः

यद्यपि महाकविकालिदासस्य काव्येषु दोषोद्भावनं नाम नूनमुपहासास्प-

दम्। षोडशकलाऽलङ्कृते प्रपूर्णे चन्द्रमसि कलङ्कोद्भावनन्नाम खलु बालचापल्यमेव केवलम्। तथा चाह स्वयं कालिदासोऽपि–

'एको हि दोषो गुणसन्निपाते, निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः।'

गुणबहुले हि वस्तुनि यदि नाम कश्चिदेको दोषोऽपि सम्भवेत् स तु नितरामगण्यो भवतीति कवेराशयः। एतद्वचोभङ्ग्या, स, स्वकाव्येषु क्वचिन्मानवस्वभावसुलभघटितान् दोषान् सुतरां प्रमार्ष्टीवाभाति। संसूचयति चैतावता यत्र कस्यापि काव्यं सर्वथा निर्दोषं भवतीति।

न चास्माभिः, तद्दोषदृष्टिधिया किमप्यातन्यते किन्तु महामहिमशालिना कविकुलगुरुणाऽपि यदा मानवनिसर्गसौलभ्यात्तादृशा दोषाः समापद्यन्ते तदेतरेषां सामान्यकवीनान्तु खलु कथैव का? एतदद्योतनार्थमथवा पण्डितपर्यायत्वेन पठितेषु शब्देषु 'दोषज्ञो'ऽपि एकः शब्दः पठ्यते तदनुरोधाद्वा, केवलं विदुषां मनोविनोदार्थं वा वाग्विलासार्थमेव वाऽधुना किञ्चिदिव निर्दिष्टविषयमवतारयामो वयं क्षमायाचनपुरस्सरमिति —

स देवदारुद्रुमवेदिकायां, शार्दूलचर्मव्यवधानवत्याम्।
आसीनमासन्नशरीरपातस्, त्रियम्बकं संयमिनं ददर्श॥ [कुमा० ३।४४]

अत्र त्रियम्बकमिति पदमव्याकृतम्, पाणिनीयेन 'इको यणचि' इति सूत्रेण यणि कृते त्र्यम्बकमित्येव साधु। तदत्र च्युतसंस्कारदोषापत्तिः। किञ्च —

क्रोधं प्रभो संहर संहरेति,
यावद्गिरः खे मरुतां चरन्ति।
तावत्स वह्निर्भवनेत्रजन्मा,
भस्मावशेषं मदनं चकार॥ [कुमा० ३।७२]

अत्र संहारकारिणः शङ्करस्य स्थाने मन्मथस्य भस्मकर्तृत्वं सुष्ठूपपत्तिकारिणि नेत्रे समारोपितं सदनौचितीमुद्वहति। विरुद्धधर्मावगाहित्वात्। 'भव'स्थाने 'हर' इति प्रयोगे एव अनायासेनेष्टसाधनं सम्भवति। तमविधाय कविरनौचित्यदोषेण किं नाक्रान्तः ?

अपि च —

द्वयं गतं सम्प्रति शोचनीयतां,
समागमप्रार्थनया पिनाकिनः।
कला च सा कान्तिमती कलावतः,
त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी॥ [कुमा० ५।७१]

अत्र 'कला च सा' इतिवत् 'त्वञ्चे'ति पदेन भवितव्यं, परं क्रममतिक्रम्य 'त्वमस्य लोकस्य चे'ति चकारस्य व्यवहितप्रयोग कवेरक्रमदोषमल्पेपत्वमाविष्क-रोति । क्रमोल्लङ्घनादिति भाव ।

तेनाभिघातरभसस्य विकृष्य पत्री,
वन्यस्य नेत्रविवरे महिषस्य मुक्त ।
निर्भिद्य विग्रहमशोणितलिप्तपुङ्ख-
स्त पातया प्रथममास पपात पश्चात् ॥ [कु० म० ०।६२]

इत्यत्र 'पातया प्रथममास' इति प्रयोगोऽप्यपाणिनीय । 'कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि' इत्यत्रानुशब्दस्य व्यवहितविपर्यस्तप्रयोगनिवृत्त्यर्थत्वात् । यथाह वार्तिक-कारोऽपि 'विपर्यासनिवृत्त्यर्थं व्यवहितनिवृत्त्यर्थञ्चेति' । तदेव व्याकृतिदुष्टत्वादप-प्रयोग ।

एवमन्यत्रापि तत्काव्येषु दोषा आविष्क्रिय ते समालोचकै । यथा—

कालिदासप्रयुक्ता 'सुगात्रि, किन्नरकण्ठि, निविशते'—प्रभृतय शब्दा अपाणिनीयत्वाच्च्युतसंस्कारा एव । [1]'राजा प्रकृतिरञ्जनात्' इत्यत्र दोषपर्यङ्क-रञ्जने राजेतिपद निष्पद्यते न तु रञ्जते । यद्यपि धातूनामनेकार्थत्वाद् रञ्जनाद् राजेत्यपि साधु इति तत्र समाधि करोति मल्लिनाथ । व्याकृतिभङ्गापत्तिस्तु तावता नैवापास्ता भवति ।

एवमेवास्मिन्नुक्तपद्ये छन्दोभङ्गापत्तिरपि प्रत्यक्षगोचरा । अत्र तृतीये चरणे पञ्चमाक्षर दीर्घं विदधानोऽयं 'श्रुतबोधे' 'पञ्चमं लघु सर्वत्रे'ति आगत्क नियममुल्लङ्घ्य कवितल्लज कि छन्दोभङ्गापत्तेर्दोषभाङ् न सञ्जात ? इति ।

एतादृशस्य व्याकरणमहार्णवस्य च्युतसंस्कारादिदोषदूषितान् कतिपय-प्रयोगानालोच्य 'निरङ्कुशा कवय' इत्युक्तिमाश्रित्य समाधानमर्पयन्त तांस्तान् दोषानुपेक्षापदे निक्षिपन्ति समालोचका कालिदासमप्योऽत्र तदपि किञ्चिद् विमर्शनीयम्, किमयावत्तद्युक्त इति —

"स सैन्यपरिभोगेन गजदानसुगन्धिना ।
कावेरीं सरिता पत्यु शङ्कनीयामिवाकरोत् ॥" [रघु० ४।४०]

अत्र 'गजदानसुगन्धिने नि पद व्याकृण्वन् मल्लिनाथ प्रश्ने 'गन्धस्य'

[1] यथा प्रह्लादनाच्च द्र प्रतापात्तपना रवि ।
तथैव सोऽभूदन्वर्थो राजा प्रकृतिरञ्जनात् ॥ [रघु० ४।१२]

इत्यादिना इकारः समासान्तः । यद्यपि गन्धस्येत्वेतदेकान्तग्रहणं कर्तव्यम् इति नैसर्गिकगन्धविवक्षायामेवेकारादेशः, तथापि 'निरङ्कुशाः कवयः'[1] इति समाधिमाह ।

एवमेव माघेऽपि—"ववुरयुक्छदगुच्छसुगन्धयः" । नैषधेऽपि च—

"अपां हि तृप्ताय न वारिधारा स्वादुः सुगन्धिः स्वदते तुषारा" ।

इत्यत्र न कर्मधारयान्मत्वर्थीय इति निषेधादिनिप्रत्ययप्रयोगोऽपि जघन्य एव इत्यपि निरङ्कुशाः कवय इत्यालम्बनमेवावष्टम्भनानि इति ।

इदमत्रावधेयम्—'सुगन्धिने'ति पदे बहुव्रीहिसमास एव 'गन्ध' पदस्यान्त्याकारस्य इकारादेशः । परं यत्र गन्धो नैसर्गिकस्तत्रैव 'इत्व'मिष्यते यथा 'सुगन्धि कुसुम'मित्यत्र । परन्त्वत्र जले नैसर्गिकगन्धस्याभावेऽपि इकारादेशः कवेर्निरङ्कुशतां निर्दिशति । माघेन अनैसर्गिके वायुगन्धे, हर्षेण च जलगन्धेऽस्वाभाविकेऽपि इकारादेशं विधाय कवीनां निरङ्कुशता एव पल्लविता खलु इति ।

परन्तु अत्र वैयाकरणा विप्रतिपद्यन्ते । ते व्यवस्थापयन्ति यत् 'न कर्मधारयान्मत्वर्थीय' इति वार्तिकस्य तात्पर्यविषयीभूतोऽर्थस्तु तत्रैव इकारादेशं निवारयति यत्र गन्धगन्धवतोरैकात्म्यप्रतीतिः सम्भवति, नान्यत्र । यथा 'सुगन्ध आपणिक' अत्र गन्धापणिकयोः सामानाधिकरण्याभावान्नेकारादेशः । परन्तु 'जलगन्धयो', 'वायुगन्धयो'र्वा सामानाधिकरण्यन्तु को नाम निह्नोतु प्रभवति । अत तत्रेकारादेशो न मनाक् च्युतसंस्कारदोषभागिति । अतएव श्री दीक्षितेन—

'सुगन्धि पुष्पं सलिलञ्च सुगन्धिर्वायुः' इति समुदाहृतम् । काशिकावृत्तिकारेणापि 'पुष्प एवेति किं ? तीव्रगन्धवान्' अत्रेकारो न कृतः । तस्मान्नैसर्गिकगन्ध एवेकारादेश इति नियमो न नियतवृत्तिः । यत्तु भट्टिकाव्यस्य टीकायां जयमङ्गलेन—

'आघ्रासिषुर्गन्धवहं सुगन्धम्', इत्यत्र नैसर्गिके गन्ध एव इकारादेशो भवतीति मत्वा यत् 'सुगन्ध' पदस्य साधुत्वं समर्थितं तदपि न्यायविगर्हितमेव । श्री कैय्यटोऽपि उक्तवार्तिकव्याख्यायां प्राह प्रत्युदाहरणम् यद् "यत्र विभागान्त कुङ्कुमादि देवदत्तोऽर्पयति तदा इत्वमनैसर्गिकत्वान्न भवति ।"

किञ्च मल्लिनाथोऽपि स्वयं 'गुरुसुगन्धो वातः' इति माघीयपद्ये टीकाकारेण विशदतमसमस्तान् सौगन्ध्यमाचष्टे । अपि च 'निःश्वासधाराणां सुगन्धि-

वर्षाभिः' [मार० ६।१३] इति व्याचक्षाणो मल्लिनाथस्य पुनरत्र 'शिलीन्ध्राणां कदलीकुसुमानां सुगन्धोऽस्ति येषां ते शिलीन्ध्रसुगन्धिनस्तैः । गन्धस्येत्त्वे तदेकान्तस्याभावादिनिप्रत्ययाश्रयणम् ।' इत्यत्र यच्चक्षुर्निमीलनं तत्कस्य न कौतुकावहम् ? एतावता किन्न सिद्धम् यत्कालिदासो नोल्लङ्घयेत् क्वचित्पाणिनीयानुशासनानि अपितु पालयामास तदिदं कवीनां निरङ्कुशत्वमतिरिच्य किमन्यत् ?

एवंविधाः केचनान्येऽप्याक्षेपा विदुषामवधानमर्हन्ति । यथा—

"स दुष्प्रापयशाः प्रापदाश्रमं श्रान्तवाहनः ।
सायं संयमिनस्तस्य महर्षेर्महिषीसखः ॥ [रघु० १।४८]

इत्यत्र 'महिषीसखः' इत्यत्र 'महिष्याः सखा' इति विग्रहे महिष्याः प्राधान्यं न राज्ञः तच्च न युज्यते । बहुव्रीहिसमासे च नाऽत्र समासान्त इत्युभयपाशा रज्जुः । इति यत्र तदपि सारगर्भितम् । प्राधान्याप्राधान्यचर्चाया अत्राविवक्षितत्वात् । सहायान्तरवैधुर्यमेवात्र विवक्षितम् । आह च मल्लिनाथः 'महिषीसखः—सहायान्तरनिरपेक्ष इत्ययं एवात्र बोद्धव्यः ।' इति समाधिम् ।

एवं बहुत्र समाधानमप्याहुर्विद्वांसः । तद्यथा—

दैत्यस्त्रीगण्डलेखानां मदरागविलोपिभिः ।
हेतिभिश्चेतनावद्भिरुदीरितजयस्वनम् ॥ [रघु० १०।१२]

अत्र 'हेति' शब्दस्य 'क्तिपूक्ति' इत्यनुशासनानुगुण्येन स्त्रीत्वम् । 'विशेषणानि विशेष्यनिघ्नानि भवन्ती'ति नियमबलात् 'चेतनावद्भिः' इत्यस्य स्थाने 'चेतनावतीभि'रिति भवितव्यमिति चेन्न तदपि समादरास्पदम्, 'लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्ये'ति भाष्यानुशासनात् । 'हेति' शब्दस्य पुल्लिङ्गतापि कोशैर्निर्दिश्यते । तथाहि :—'हेतिरक्लीबे' इत्यस्य पुल्लिङ्गतापि । अत उक्ताक्षेपः सत्यत्र निरवकाश एव ।

अन्यश्चाक्षेपः कुमारसम्भवस्य निम्नाङ्किते पद्ये सोऽपि निरवकाश एव :—

'क्रोधं प्रभो संहर संहरे'ति, यावद् गिरः खे मरुतां चरन्ति ।
तावत्स वह्निर्भवनेत्रजन्मा भस्मावशेषं मदनं चकार ॥

[कुमा० ३।७२]

अस्मिन् श्लोके 'भवनेत्रजन्मा' इत्यस्य स्थाने 'हरनेत्रजन्मे'ति भवितव्यम् । मदनस्य विनाशप्रयोजने 'हर' पदप्रयोग एव सम्पद्यते, संहारकत्वात् । न खलु उत्पत्त्यर्थसूचको 'भव' शब्द इति यत्तदपि न यौक्तिकम् । कुतः ? उच्यते । संहारकोऽत्र वह्निः न तु भवः । 'भव' शब्दश्चात्र रूढः योगार्थप्रतिपत्तिकः । अन्यथा—

हरस्य शिव भव इत्याद्याः शब्दाः पर्यायत्वेन कथङ्गाम स्वीकार्या भवेयुः ।' भव'-शब्दश्च उत्पादकार्थकत्वादत्र सम्यक् सङ्गच्छते । यतः स नेत्रजन्मनो वह्नेरुत्पादकः सन् भव इति अस्य यथार्थमपि सङ्गमयति । इति हेतो कालिदासप्रयुक्तो भव-शब्द एव ज्यायान् इति समाधिः ।

तदेतावता कालिदासस्य वैयाकरणसार्वभौमत्वं सूपपन्नमेव न तन्मात्रमपि क्षिणोति ।

कुलस्थानम्

विश्रमेतद् यत् कालिदासस्यापूर्वकविगुणगणगरिम्णा सर्वेऽपि ते स्वस्व-जनपदोद्भव प्रसाधयितुं यत्नवन्त इवाभान्ति । केचन तं मालवाभिजनीयम्, अपरे काश्मीरदेशीयम्, अन्ये पञ्चनदजनपदीयम्, इतरे वङ्गभूमिसमुद्भवं मन्यन्ते, इत्थं इदन्तया च स कुत्रय आसीदित्यत्र तु सर्वेऽपि कालविदो संशयमाः एव । परन्तु तथापि अन्तरङ्गबहिरङ्गोभयसाधनलिङ्गैरेव प्रतीयते स वस्तुतः काश्मीरानलञ्च कार स्वजनुषेति निर्विशङ्कम्, यथास्माभिरन्यत्र निरदेशि । कालिदासस्य स्थिति-कालकल्पनादावपि सन्दिहते जनाः । एतद्विषयेऽपि मतद्वयं प्रवर्तते—भारतीय-मभारतीयञ्च । भारतीयास्तु विक्रमादित्यनवरत्नेषु विद्यमानत्वादस्य महाराजा-धिराजस्य विक्रमस्य काल एव अस्य काल इति सम्मन्यते अधोऽङ्कितपद्यमधिकृत्य

'धन्वन्तरि-क्षपणकाऽमरसिंह शङ्कु-वेतालभट्ट घटखर्पर कालिदासाः ।
ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां, रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य ॥' इति ।

पाश्चात्यविद्वांसस्तु केचित् तृतीयशताब्द्याम्, अन्ये पञ्चमशताब्द्याम् इतरेऽष्टमशताब्द्याम्, अपरे द्वादशशताब्द्यां सोऽभवदिति तर्कयन्ति । तथापि श्रीमान् विलियम महोदयस्तु भारतीयानामेव मतं समर्थयति । विस्तरस्त्वन्यत्र पल्लवितः ।

कालिदासस्य सर्वशास्त्रपारङ्गतत्वम्

कालिदासीयकाव्यपरिशीलनेन सुतरां तस्य सकलशास्त्रपारगामित्वं भवगतं भवति । समस्तशास्त्रावगाहिधिषणोऽयं धिषणोपमः स्वरचनासु वैदग्ध्येन सुतरां ततच्छास्त्राभिज्ञतामाविष्करोतितराम् । तन्निदर्शनमपि किञ्चित् सखेनमां मनोविनोदनायात्र पुरस्क्रियते —

कुमारसम्भवे—

नमस्त्रिमूर्तये तुभ्यं प्राक्सृष्टेः केवलात्मने ।
गुणत्रयविभागाय पश्चाद् भेदमुपेयुषे ॥

यदमोघमपामन्तरुप्तं बीजमज ! त्वया ।
यतश्चराचरं विश्वं प्रभवस्तस्य गीयते ॥
तिसृभिस्त्वमवस्थाभिर्महिमानमुदीरयन् ।
प्रलय-स्थिति-सर्गाणामेकः कारणतां गतः ॥
स्त्रीपुंसावात्मनोभागौ भिन्नमूर्तेः सिसृक्षया ।
प्रसूतिभाजः सर्गस्य तावेव पितरौ स्मृतौ ॥
स्वकालपरिमाणेन व्यस्तरात्रिंदिवस्य ते ।
यौ तु स्वप्नावबोधौ तौ भूतानां प्रलयोदयौ ॥
जगद्योनिरयोनिस्त्वं जगदन्तो निरन्तकः ।
जगदादिरनादिस्त्वं जगदीशो निरीश्वरः ॥

इत्यादिभिः श्लोकैः जगद्ब्रह्मणोरैकात्म्यं विवृण्वन् तिसृभिरात्मशक्तिभिः ब्रह्मविष्णुमहेशलक्षणाभिः सर्गस्थितिप्रलयानां नामरूपविभागानर्हायां दशायां वर्तमानोऽपि सन् अस्य चराचरजगतः कारणतां गतः; एकं ब्रह्मैव सत् चराचरविश्वरूपकार्यात्मना परिणतं भवतीति कीदृक् चारुतया वेदान्तसिद्धान्तमौपनिषदमनुसन्दधाति कविः । सृष्टिकर्मणि प्रवृत्तस्य तस्य सिसृक्षोः ब्रह्मणः स्त्रीपुंभावरूपदलद्वयेन विभक्तस्य सकाशात् सृष्टिरुपजायत इत्यवगमयति । ब्रह्मणः प्रबोधेन जगतामुदयः स्वापेन प्रलयः । जीवानामपि स्वप्ने ब्रह्मणि लय, सुषुप्त्यवस्थायाश्च पुनराविर्भाव इति सन्दर्शयति । ब्रह्मणः स्वयमयोनित्वेऽपि जगद्योनित्वं, निरन्तकत्वेऽपि जगदन्तकत्वम्, अनादित्वे जगदादित्वं, स्वस्य निरीश्वरत्वेऽपि जगदीशत्वमिति प्रतिपादयन् महाकविरयं कं न कुतूहलयति ।

किञ्च—

"आत्मानमात्मना वेत्सि सृजस्यात्मानमात्मना ।
आत्मना कृतिना च त्वमात्मन्येव प्रलीयसे ॥"

इत्यनेनाध्यात्मविद्यारहस्यमाविष्करोति । 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणी'ति श्रुत्यानुगुण्येन चिदचिद्विशिष्टं सूक्ष्मं ब्रह्मैव चिदचिद्विशिष्टस्थूलजगद्रूपेण परिणमतीत्यावेदयति । 'य आत्मनि तिष्ठन्नात्मानमन्तरो यमयति । यमात्मा न वेद' इत्यादि निगमान्तसिद्धान्तजातं पद्येनामुना विशदयति :

उद्घातः प्रणवो यासां न्यायैस्त्रिभिरुदीरणम् ।
कर्म यज्ञः फलं स्वर्गस्तासां त्वं प्रभवो गिराम् ॥

किञ्च—

'आसीन्महीक्षितामाद्यः प्रणवश्छन्दसामिव ।' इत्यादिना यज्ञादिकर्म-

काण्डकलापस्य परिज्ञानं तत्र प्रणवपुरस्सरं वेदोच्चारणविधिश्च किन्नावेदयति ? यज्ञाद्यनुष्ठानेन चित्तसम्प्रसादनद्वारा स्वर्गावाप्तिरूपं फलमाम्नायगिरामुपासनेन सम्पद्यते इदञ्च किन्नोपदिशति ?

'परलोकजुषां स्वकर्मभिर्गतयो भिन्नपथा हि देहिनाम् ।
विषयेषु विनाशधर्मिषु त्रिदिवस्थेष्वपि निस्पृहोऽभवत् ॥
इतरो दहने स्वकर्मणा ववृते ज्ञानमयेन वह्निना ।'

इत्यादिभिः पद्यैः किल कवेर्निगमान्तरहस्यावबोधो नोदीर्यते किम् ?

एवमेव—

मनोऽभिरामाः शृण्वन्तौ रथनेमिस्वनोन्मुखैः ।
षड्जसंवादिनीः केका द्विधा भिन्नाः शिखण्डिभिः ॥

अत्र 'षड्जसंवादिनीः केका' इत्यनेन कविरात्मनः सङ्गीतशास्त्रज्ञानमवगमयति ।

प्रहैस्ततः पञ्चभिरुच्चसंश्रयै-
रसूर्यगैः सूचितभाग्यसम्पदम् ।
असूत पुत्रं समये शचीसमा,
त्रिसाधना शक्तिरिवार्थमक्षयम् ॥

[रघुवंश ३।१३]

इत्यत्र 'ग्रहैस्ततः पञ्चभिरुच्चसंश्रयै'रित्यंशेन ज्योतिषशास्त्रावबोधम्, 'त्रिसाधना शक्तिः—तेजःप्रभुत्साहसम्मन्त्रणारूपा'' इत्यंशेन चात्मनो नीतिशास्त्रविशेषज्ञताञ्च सूचयति ।

॥ एवमुक्त्वा मघवन्तमुन्मुखः, करिष्यमाणः सशरं शरासनम् ।
अतिष्ठदालीढविशेषशोभिना वपुः प्रकर्षेण विडम्बितेश्वरः ॥
जहार चान्येन मयूरपत्रिणा शरेण शक्रस्य महाशनिध्वजम् ।
चुकोप तस्मै स भृशं सुरश्रियः प्रसह्य केशव्यपरोपणादिव ॥
इत्यादि युद्धवर्णनं, कवेः धनुर्विद्यापरिज्ञानं सुसुप्तमवबोधयति ।

इत्थं कविकुलललामभूतस्यास्य कृतिषु सर्वशास्त्रपारङ्गमत्वं स्पष्टं व्यक्तीभवति ।

अस्य संस्कृतभाषायां पूर्णाधिकारः पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणत्वञ्च पदे पदे प्रस्फुटं प्रतिभाति । व्याकरणविशेषज्ञताऽस्य च न विस्मापयति कान्यप्यविस्मितानि स्थलानि, अस्य काव्येषु कात्स्न्र्येन संघटन्ते । रघुवंशकाव्यमारः

भमाणः कवीन्द्रोऽयं 'वागर्थाविव सम्पृक्तौ' इत्यत्र सर्वतः प्राक् काव्यलक्षणं निर्दिशन् 'वागर्थप्रतिपत्तये' काव्यतत्त्वपरिबोधार्थमेव एष काव्योपक्रमः इत्यपि प्रबोधयन् काव्यमिदं काव्यलक्षणस्य परिपक्विममुदाहरणमित्यपि सुतरां सूचयति 'शब्दार्थौ काव्य'मिति लक्षणमनुसन्दधानः । न केवलमिदमेव अपि तु यावन्त्यपि काव्यलक्षणानि[1] लक्षणग्रन्थेषु कवीश्वरैर्गुम्फितानि अशेषविशेषाणि तानि सर्वाण्येवात्र रघुवंशे सम्यक् सङ्गतिं लभन्त इत्यपि सङ्केतयति । एवं 'वागर्थाविव' इत्यत्र समासेन 'पितरौ' इत्यत्र, एकशेषेण च कविः 'इवेन समासो विभक्त्यलोपश्चे'ति वार्तिकं, 'पिता मात्रे'ति सूत्रञ्च संस्मारयन् आत्मनो व्याकृतिपरिज्ञानमावेदयति । किञ्च—

स हत्वा वालिनं वीरस्तत्पदे चिरकाङ्क्षिते ।
धातोः स्थान इवादेशं सुग्रीवं सन्न्यवेशयत् ॥

अत्र 'धातोः स्थान इवादेशमिति' कीदृशी हृदयङ्गमोपमा । यथा अस्धातोः स्थाने 'भू', इण् स्थाने 'गा' इत्येवमादय आदेशाः स्थानिनः पूर्णं कार्यं साधयन्ति, तद्वत्स्थानिनो वालिनः समस्तराज्यकार्यं तत्स्थाने समादिष्टः सुग्रीवः सञ्चालयिष्यति इति भावः ।

यः कश्चन रघूणां हि परमेकः परन्तपः ।
अपवाद इवोत्सर्गं व्यावर्तयितुमीश्वरः ॥ [रघु० १५।७]

रघुकुलसम्भवः कश्चिदेकस्त एव शत्रुसमुदायं विदूरयितुं तथा क्षमो यथा एकोऽपवादः अनेकानुत्सर्गान् व्यावर्तयितुमिति व्याकृतिधुरन्धरत्वमाख्याति कवितल्लजस्य ।

अन्यत्र कुमारसम्भवेऽपि 'अपवादो बलवान्, निरवकाशो वा विधिर्बाधकः' इति व्याकरणानुशासनस्य समादरः विषयप्रशस्तविधिना कृतः :—

लब्धप्रतिष्ठाः प्रथमं यूयं किं बलवत्तरैः ।
अपवादैरिवोत्सर्गाः[2] कृतव्यावृत्तयः परैः ॥ [कुमार० २।२७]

---

१. 'शब्दार्थौ काव्यमिति' (काव्यालङ्कारः), 'तददोषौ शब्दार्थौ' इति (काव्यप्रकाशः) 'रमणीयार्थप्रतिपादकः शब्दः काव्यम्' इति (रसगङ्गाधरः)' 'वाक्यं रसात्मकं काव्यम्' इति (साहित्यदर्पणः), 'इष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदावलिः काव्यम्' इति (काव्यादर्शः), 'निर्दोषा लक्षणवती सरीतिर्गुणगुम्फिता । सालङ्काररसानेकवृत्तिर्वाक् काव्यनामभाक् ।' इति (चन्द्रालोके) ।

२. यथा अन्यत्र चरितार्थमुत्सर्गम् 'इको यणचि' इत्यादिकं निरवकाशो बलवत्तरोऽपवादः 'अकः सवर्णे दीर्घः' व्यावर्तयति, अथवा 'मा हिंस्यात् सर्वा भूतानि' एतमुत्सर्गम् 'अग्निष्टोमीयं पशुमालभेत' इति वचनगतो उत्सर्गो बाधते तद्वत् किं भवन्तो लब्धप्रतिष्ठाः सन्तोऽपि बलवत्तरैः रिपुभिः बाध्यन्ते इति भावः ।

रामादेशादनुगता सेना तस्यार्थसिद्धये।
पश्चादध्ययनार्थस्य धातोरधिरिवाभवत् ॥ [रघु० १५।९]

अत्र यथा अध्ययनार्थकादिङ्धातोः 'अधि' उपसर्गादेवार्थसिद्धिर्भवति, न जातु तद्विना, तथैव विजयरूपार्थसिद्धये रामादेशात् तत्सेना अनुगता विजयलाभाय प्रभवति, इति भावः। इति किं कवेर्व्याकृतिनैपुण्यं नाविष्करोति।

अपि च व्याकरणाभ्युपगमेन वाण्याश्चतुष्टयीत्वम्—परा, पश्यन्ती, मध्यमा, वैखरीति सम्भवात्। उक्तञ्च—

परा वाङ्मूलचक्रस्था पश्यन्ती नाभिसंस्थिता।
हृदिस्था मध्यमा ज्ञेया, वैखरी कण्ठदेशगा ॥ इति ॥

अथवा, 'चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः, जातिशब्दाः, गुणशब्दाः, क्रियाशब्दाः, यदृच्छाशब्दाः' इति व्याकृतिमतमनुसन्धाय कविरुपश्लोकयति :—

पुराणस्य कवेस्तस्य चतुर्मुखसमीरिता।
प्रवृत्तिरासीच्छब्दानां चरितार्था चतुष्टयी ॥ [कुमा० २।१७]

इति तारकासुरसन्त्रस्तैर्देवगणैरात्मकरुणकथा यदा ब्रह्मणे निवेदिता, तदा चतुर्मुखेन तेन ब्रह्मणा चतुर्भिरपि मुखैरुत्तरं विनिवेद्य, शब्दानां चतुष्टयी प्रवृत्तिः चरितार्थितैवेति भावः।

न केवलं व्याकरणनियमा एव कालिदासेन काव्योपयोगितया उपमात्वेन प्रयुक्ताः, अपितु क्वचिद् व्याकरणनियन्त्रितान् वैकल्पिकानपि प्रयोगान् निरतिशयनैपुण्येन प्रयुञ्जानोऽयं व्याकरणसम्पदः परां कोटिमाटीकमान इव संलक्ष्यते। तद्यथा—

ईषदर्थक 'कु' स्थाने 'का' 'कव' आदेशौ वैकल्पिकौ। कविना च व्याकरणनियमानुरोधेन प्रयोगद्वयमपि कोष्णम् कवोष्णञ्चेति प्रयुक्तम्।'

एवंविधस्याप्रतिहतगतेः शब्दवाचो वाग्मिनः कालिदासस्य गिरां गाम्भीर्यं लोकोत्तरभावौदार्यञ्चावलोक्य महाकविर्मल्लिनाथः स्थान एव समुदाजहार—

कालिदासगिरां सारं कालिदासः सरस्वती।
चतुर्मुखोऽथवा ब्रह्मा विदुर्नान्ये तु मादृशाः ॥ इति ॥

सर्वशास्त्रनिष्णातत्वं हि कवेः परमं लक्षणम्। पल्लवग्राहिपाण्डित्ये कवित्वं सम्यक् कविपदमञ्चति। स्थान एवोक्तं केनचिदभियुक्तेन :—

न सा विद्या न सा नीतिर्न तच्छास्त्रं न सा कला।
जायते यन्न काव्याङ्गमहो भारो महाकवेः॥

तदेतल्लक्षणं कालिदासे सर्वांशेन घटते।

कालिदासस्य सूक्तयः

कालिदासस्य सूक्तयोऽपि निरतिशयरमणीयत्वाद्दतीव लोकप्रियाः संवृत्ताः। सत्सहृदयानां मनोरञ्जनाय संक्षेपेण प्रस्तूयन्ते काश्चन मनोरमतमाः।

(१) एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः।
(२) विकारहेतौ सति विक्रियन्ते येषां न चेतांसि त एव धीराः।
(३) न पादपोन्मूलनशक्ति रंहः शिलोच्चये मूर्च्छति मारुतस्य।
(४) पथः श्रुतेर्दर्शयितार ईश्वरा मलीमसामाददते न पद्धतिम्।
(५) पदं हि सर्वत्र गुणैर्निधीयते।
(६) आदानं हि विसर्गाय सतां वारिमुचामिव।
(७) भवितव्यानां द्वाराणि भवन्ति सर्वत्र।
(८) सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः।
(९) न प्रभातरलं ज्योतिरुदेति वसुधातलात्।
(१०) हंसो हि क्षीरमादत्ते तन्मिश्रा वर्जयत्यपः।
(११) स्रजमपि शिरस्यन्धः क्षिप्तां धुनोत्यहिशङ्कया।
(१२) याच्ञा मोघा वरमधिगुणे नाधमे लब्धकामा।
(१३) मन्दायन्ते न खलु सुहृदामभ्युपेतार्थकृत्याः।
(१४) कस्यात्यन्तं सुखमुपनतं दुःखमेकान्ततो वा,
नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण।
(१५) पुराणमित्येव न साधु सर्वम्।
(१६) किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम्।
(१७) शाम्येत्प्रत्यपकारेण नोपकारेण दुर्जनः।
(१८) विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतम्।
(१९) सूर्ये तपत्यावरणाय दृष्टेः कल्पेत लोकस्य कथं तमिस्रा।
(२०) कामी स्वतां पश्यति। इत्यादि

"कालिदासस्याविर्भावकालः"

कालिदासस्य कालमुद्दिश्य कालविदां मतानि बहुधा बेभिद्यन्ते । तत्काल-भेदमनुसन्धाय मुख्यतया [1]त्रयः पक्षाः सम्भवन्ति । तत्र—

प्रथमः पक्षः—कालिदासीयरचनासु हूणानां पराजयवर्णनमवलोक्य, पाश्चात्यविद्वान् फर्ग्यूसनमहोदयः प्रतिपादयति यत्क्रैस्त ५४४ समे वर्षे उज्जयिन्या अधीशेन विक्रमादित्येनैव कारूरसङ्ग्रामे हूणाः पराजिताः । अतः कालिदासः तस्यैव राज्ञः सभापण्डित आसीदिति ।

अनेनैव विक्रमादित्येन स्वनाम्ना विक्रमसंवत्सरः उपक्रान्तः । परन्तु फ्लीट महोदयेन मतमेतत्प्रत्याख्यातम् । तन्मतेन विक्रमसंवत्सरोऽयं पुरा मालव-संवत्सरनाम्ना प्रचलितोऽभवत् । किञ्च क्रैस्ते ५४४ तमवर्षे हूणपराजयो यशोधर्म-विष्णुवर्धनाऽभिधानेन राज्ञा कृतो न तु विक्रमादित्यसंज्ञकेनेत्युपपादितम् इत्य-मुनोक्तः पक्षस्तु सुतरां निरस्तः किल ।

द्वितीयः पक्षः—यद्यपि द्वितीयपक्षस्तु प्रायशः सर्वैरपि पाश्चात्यविद्वद्भि-रङ्गीक्रियते । सर्वैव मन्दसोरस्य क्रैस्त ४७३तमशतकोद्भववत्सभट्टनिर्मितशिला लेखे कालिदासस्य काव्योल्लेखं दृष्ट्वा पाश्चात्यपण्डिताः कालिदासं क्रैस्तचतुर्थशतक-सम्भवस्य विक्रमादित्यस्य समकालभव मन्यन्ते । तथापि भारतीयविद्वांस एतत्पक्ष-मपि न स्वीकुर्वन्ति निम्नाङ्कितैर्हेतुभिः । पूर्वं तावत् कालिदासेन स्वरचिते मालवि-काग्निमित्राख्ये नाटके क्रैस्तपूर्वतृतीयशताब्द्याः सम्भवस्य राज्ञो अग्निमित्रस्य वर्णनं किमिति रचितम् । क्रैस्तद्वितीयशतकसम्भवस्य प्रख्यातनाम्नो बौद्धकवे-रश्वघोषस्य च नामोल्लेखोऽपि कथन्नाकारि ? किञ्च क्रैस्तप्रथमशतकात्पूर्व-वर्तिना पाण्डयनृपाणां विशदं वर्णनञ्च कथं कृतं येषां चतुर्थशतान्द्यां नामापि नाश्रू-यत ? एवञ्जातीयकैर्हेतुभिर्द्वितीयपक्षोऽपि न कालविदामादरास्पदमित्यवधेयम् ।

तृतीयः पक्षः—तृतीयपक्षस्तु कालिदासं क्रैस्तप्रथमशताब्दीसम्भूतं मन्यते । स एष एव पक्षः साधीयान् यौक्तिकश्च प्रतिभाति अधोऽङ्कितैर्हेतुभिः—

---

१ भारतीयैर्निवृत्तपर्यालोचनतोऽवगतं भवति यत् क्रैस्तैकशताब्दपर्यन्तं विक्रमा-दित्याभिधानाः षट् क्षितीशा अभूवन् । तेषु पूर्ववर्तिना प्रथमेनैवास्मै सभापण्डित सम्भावयितुमर्हति । क्रैस्त ६३४ वर्षोत्कीर्णे आयहोलशिलालेखे कालिदासभारव्योर्नाम-दर्शनात्, अथ च हर्षचरितात्पूर्ववर्तिकविवराणां नामस्मरणे च कालिदासो-ल्लेखाच्च । एतदभिलक्ष्य त्रयः पक्षाः सम्भवन्तीति भावः ।

तत्र प्रथमो हेतुः ख्रैस्तपूर्वं ५७ वर्षादारभ्यते विक्रमसंवत्सरः। तेनानुमीयते, यदेतस्मिन् समये एव विक्रमनामा कश्चित् प्रतापी नरेन्द्रो बभूव यन्नाम्ना विक्रमसंवत्सरः प्रचलितः। न च विक्रमनाम्नाऽलङ्कृता यद् राजानोऽभूवन्, तत्र कतमोऽयं येन संवत्सरः प्रचालित इत्यादशक्यम्। यतः ख्रैस्तपूर्वप्रथमशताब्दीभवस्यैव राज्ञः विक्रम इति नामासीत् अन्येषान्तु विक्रम इत्युपाधिरेव न पुनर्नामेति; अतः तस्यैव सभापण्डितः कालिदास आसीदिति निर्णेतुं न दुष्करः। पाश्चात्यविदुषा फ्लीट महोदयेनाऽप्यङ्गीकृतं यद् विक्रमसंवत्सरः ख्रैस्तपूर्वं ५७ त आरभ्य अष्टमशतकपर्यन्तं मालवसंवत्सरनाम्ना प्रसिद्धः पश्चात्स एव विक्रमनाम्ना प्रसिद्धिङ्गतः।

किञ्च विद्वद्वररामचन्द्रविनायकपटवर्धनेन मेघदूतसमयः ख्रैस्तपूर्वं ५६ तः किञ्चित्पूर्वं निर्णीतः, तत्र हेतुत्वेन चोपात्तम् मेघदूतस्य 'आषाढस्य प्रथमदिवसे मेघमाश्लिष्टसानु'मित्यादि, 'प्रत्यासन्ने नभसि दयिते' इत्यादि, 'शापान्तो मे भुजगशयना'दित्यादि श्लोकानामष्टस्य ज्यौतिषगणनयाऽभ्युपपादितं मेघदूतस्य रचनासमयः ख्रैस्तपूर्वं ५६ तः किञ्चित्पूर्वतन एवेति। तदेवमादिभिः हेतुभिरवगम्यते "महाकविः कालिदासः ख्रैस्तपूर्वप्रथमशताब्द्यामेव सञ्जात इति निरवद्यम्।"

केषाञ्चिद् अश्वघोषस्य कालिदासपूर्ववर्तित्वप्रतिपादनन्तु नितरां भ्रमविजृम्भितम्। यतः अश्वघोषस्य समयः कुषाणनरेशस्य कनिष्कनृपतेः समकालीनत्वात् ख्रैस्तप्रथमशताब्द्या उत्तरार्द्धे निर्धार्यते। अश्वघोषकाव्येषु च कालिदासस्य प्रभावः स्पष्टतया दृश्यते। बहुत्र तु कालिदासीयश्लोकानां छायामेवानुहरति सः। निदर्शनदिशा यथैवं पुरस्क्रियते। रघुवंशस्य सप्तमसर्गे—

तासां　　मुखैरासवगन्धगर्भै-
　　र्व्याप्तान्तराः सान्द्रकुतूहलानाम्।
विलोल — नेत्रभ्रमरैर्गवाक्षाः
　　सहस्रपत्राभरणा　इवासन्। [रघुवंश ७।११]

बुद्धचरितस्य च तृतीयसर्गे :—
वातायनेभ्यस्तु विनिःसृतानि परस्परोपासितकुण्डलानि।
स्त्रीणां विरेजुर्मुखपङ्कजानि सक्तानि हर्म्येष्विव पङ्कजानि॥

कीदृशं विस्मयावहं सादृश्यम्? इति निदर्शितपूर्वम्। एतावता अवगम्यते भवति यत्कालिदासस्य समयः अश्वघोषात्प्राचीनः, ख्रैस्तपूर्वप्रथमशतकदेशीयश्चेति।

विहगावलोकनम्

कालीदासीयकाव्यश्लोकसंहरणात्पूर्वं तावद् भूयोऽपि धारमेवं तदीयकृति-

चमत्कृतिं विहगावलोकनमात्रेणाप्यते । तन्निरतिशयरामणीयकत्वमभिसन्धाय च तादृशमवलोकनमौचितीमप्यादधात्येव । न ह्येवम्भूतस्य काव्यरत्नस्य रश्मिराशिपुञ्जीभूतं कश्चिद् दृष्ट्वा तार्क्ष्यतुल्योऽपि जनः नैकपदे द्रष्टुं प्रभवति किं पुनः साधारणश्चक्षुष्मान् बुधः । अतः पौनःपुन्येन नयनविषयीकर्त्तुं तादृशं प्रकाशपुञ्जं कस्य वा मनस्विनो मनो न धावति । कालिदासस्य भारती च पुनः उत्तरोत्तरं, क्षणे क्षणे नवाभिनवतामुपयाति

'क्षणे क्षणे यन्नवतामुपैति, तदेव रूपं रमणीयतायाः ।'

इति माघोक्तिञ्च कार्त्स्न्येन चरितार्थयन्ती । तदधुना किञ्चिदन्तः सुखाय विद्वज्जनमनःसन्तोषाय च तदुपक्रम्यते । सोऽयमुपक्रमो न खलु न खलु पुनरुक्तिदोषभाक् । सरसरसालास्वादनप्रसङ्गेषु पौनःपुन्यं न दोषाय प्रभवति इति ।

प्रायशो हायनानां सहस्रद्वयी[1] व्यतीयाय स्वजन्मना भारतभूतलमिदमलङ्कृतवतः कविकुलगुरोः कालिदासस्य । तथाप्यत्यन्तदीर्घस्यास्य द्राघीयसः कालस्य प्रभावेणापि कवेः सुयशोधवलिमाऽद्यावधि नाविलीभूतः । वराकः कालोऽपि नाऽलमभवत्तस्य कीर्त्तिचन्द्रिकां मलिनीकर्त्तुमिति कस्य न विस्मयावहम् ? यद्यपि बहवः कवीश्वराः प्रायतन्त तल्लोकोत्तरां कमनीयकाव्यकलामाकलयितुं, परन्तु अद्यावधि न कश्चिदपि शशाक तत्कीर्त्तिस्तम्भमधिरोढुम् । वस्तुतः प्रागनेकजन्मजन्मान्तरार्जितसुकृतराशिवशादुपलब्धपरिपक्वप्रदीप्तप्रतिभस्य कालिदासस्य काव्यतुलां स्प्रष्टुमपि न प्रभुरभवत्कश्चिदद्यावदित्यत्र न काप्यत्युक्तिः, को वा वैस्यनागतम् ?

नास्ति चात्र सन्देहलवोऽपि यत्कालिदासेन प्रकृतिदेव्याः यादृशं गम्भीरं मार्मिकञ्चाध्ययनं कृतं न तादृशमन्येन केनाऽपि कृतं प्रतीयते । गभीरतरदृष्टि-

---

१. यथा आधुनिकानुसन्धानेन कालिदाससमयः सहस्रद्वयीमितः एवं निश्चीयते काल्ज्ञैः, तथैव तदान्तरिकप्रमाणैरपि तावानेव कालः समुपपाद्यते । स्वकीयकृतिषु प्रयुक्तैः कालिदासपद्यैरपि स एव कालो निर्धारयितुं शक्यते । तद्यथा 'प्रसमादोदयादम्भः कुम्भयोनेर्महौजसः', 'आषाढस्य प्रथमदिवसे', 'प्रत्यासन्ने नभसि', 'शापान्तो मे भुजगशयनाद्' इत्यादिभिः पद्यांशैर्ज्योतिर्विद्भिर्निश्चीयते यत् स्थितिरियं पुष्यनक्षत्रस्य प्रथमचरणे गते सति सूर्ये, कर्कसङ्क्रान्तिसमये सम्भवीति । परमिदानीं स्थितिरियं आर्द्रानक्षत्रोदयारम्भे सम्पद्यते । नभोमासश्चेदानीं २८ ३। अशान्यर्यहिने जाते घटते । एतत्स्थितिप्रतिपत्त्यर्थञ्च प्रायशः वर्षाणां सहस्रद्वयीमितः कालोऽपेक्षितो भवति । किञ्च अगस्त्योदयस्य कृतेऽपि तावानेव कालोऽपेक्ष्यते । तस्मात् उक्तकालमर्यादास्वीकारे न काचिदापत्तिः ।

पानेनावगतं भवति यत्कोऽप्यपूर्वो मनोवैज्ञानिको विकासक्रमः समुल्लसति विभिन्नासु रचनासु काव्यकलाभ्यासमातन्वानः । तथा च :—

ऋतुसंहारे—अस्य प्रथमं काव्यं ऋतुसंहाराख्यम् । तरुणः कविः प्रकृति-नटीं न तथोपलालयामास यथा कामिनीजनम् । कामिनीनामिव सौन्दर्यवर्णनं, तासां हावभावविभ्रमविलासादिचित्रणमेवास्मै रोचते प्राधान्येन । ऋतुषु ऋतुषु परिवर्तमानान् कामिनीजनमनोगतान् भावावेशानेवासौ ग्रथ्नाति भूम्ना, प्रकृति-छविन्तु तत्र प्रायश उपेक्षापक्ष एव निक्षिपति । तदनु—

//कुमारसम्भवे प्राकृतिक-मानवीय-विभूत्योः साम्यं प्रतिष्ठापयति । प्राकृतिकसौन्दर्यैकनिधीभूतस्य पर्वतराजस्य हिमालयस्य पवित्रता सौन्दर्यनिधित्वञ्च संस्थापयति उमामहेश्वरयोस्तपश्चर्यां द्वारीकृत्य ।

मेघदूते च पुनः प्रकृतिमानवयोस्तादात्म्यसम्बन्धं निबध्नाति महता नैपुण्येन । तत्र पूर्वमेघे विरहवह्निसम्प्लुष्टो यक्षो यथातथा वा प्रकृतिसौन्दर्य-सन्दर्शनेन विकलजनो गत हृदयमाश्वासयति । सान्त्वयति पुनः वियोगखिन्नं मनः । प्रत्येकं पद्यरत्नं स्वप्रेयसीसौन्दर्यमनुस्पृशद् प्रकृतिवर्णनव्याजेन निबध्नाति । तद्यथा कैलासमुद्दिश्य :—

तस्योत्सङ्गे प्रणयिन इव स्रस्तगंगादुकूला,
न त्वं दृष्ट्वा न पुनरलकां ज्ञास्यसे कामचारिन् ।
या वः काले वहति सलिलोद्गारमुच्चैर्विमाना,
मुक्ताजालग्रथितमलकं कामिनीवाभ्रवृन्दम् ॥

उत्तरमेघे च पुनः विरहकातरोऽसौ स्वप्रेयस्या अतीतानागतानां मिलनस्वर्ण-स्वप्नानां जटिलजालमातन्वान आस्ते पुनर्मिलनाशया जीवितं धारयेति आश्वास-यति विषण्णं स्वस्य प्रेयस्याश्च मनश्चञ्चलम् सहजतया :—

शापान्तो मे भुजगशयनादुत्थिते शार्ङ्गपाणौ,
शेषान् मासान् गमय चतुरो लोचने मीलयित्वा ।
पश्चादावां विरहगुणितं तं तमात्माभिलाषं
निर्वेक्ष्यावः परिणतशरच्चन्द्रिकासु क्षपासु ॥

सौन्दर्यस्य प्रणयविवर्तस्य भावुकताविरय स्वकाव्यकलापे साम्यं तावन्नदने, यद्यपि सर्वैरेव महाकविभिः स्वस्वकृतिषु प्रेम्णः सौन्दर्यस्य च विचित्रचित्रणं कृतं महता पाटवेन, तथापि तेषु नैव कश्चित् कालिदासस्य कोटिमाटीकते—अहो सर्वास्ववस्थासु रमणीयत्वमाकृतिविशेषाणाम् । वस्तुत आभरणानि नालङ्कुर्वन्ति

सौन्दर्यम्। प्रत्युत सौन्दर्येणैव भवन्त्यलङ्करणानि समलङ्कृतानि। तद्यथा विक्रमोर्वशीये —

आभरणस्याभरणं प्रसाधनविधेः प्रसाधनविशेषः।
उपमानस्यापि सखे प्रत्युपमानं वपुस्तस्याः॥ [वि० २।३]

आभरणानि अपि बहुधा प्राकृतिकानि कुसुम-कुड्मल-नवपल्लवमयानि, न जातु रत्नखचितस्वर्णमयानि कृत्रिमाणि स उपलालयति। अलकापुरीललनाकरपल्लवेषु लीलाकमलानि, केशपाशेषु कुन्दकुड्मलानि, कपोलपालिषु लोध्रपुष्पपरागरागं, कर्णयुगलेषु मञ्जूनि शिरीषकुसुमानि, कुन्तलान्तासु कदम्बकुसुमानि, अलङ्करणत्वेनाङ्गीकृतानि, स्फुटीकरोति कालिदासस्याप्रमेयं प्रकृतिप्रेमप्रपञ्चम्। नारीं न पुरुषस्योपभोगवस्तुत्वेन स नाभिनन्दति, सा तु खलु तद्दृष्ट्या सचिवरूपा सुगृहिणी, ललितकलानिष्णाता सखी, सहचारिणी, सम्राज्ञी, अर्द्धाङ्गिनी इति पुरुषाणां परमादरास्पदञ्चैवमवजीवकत्वेनासौ तां विवृणोति। यद्यपि स प्रकृतिसौन्दर्यं बहुतरं मनुते तथापि मानवीयसौन्दर्यस्य स मुक्तकण्ठतः स्वीकरोति प्रकृतिसौन्दर्यापेक्षया श्रेष्ठत्वम्। तद्यथा मालविकाग्निमित्रे प्रकृतिसौन्दर्यसौष्ठवं व्याचक्षाणः —

रक्ताशोकरुचा विशेषितगुणो बिम्बाधरालक्तकः,
प्रत्याख्यातविशेषकं कुरबकं श्यामावदातारुणम्।
आक्रान्ता तिलकक्रिया च तिलकैर्लग्नद्विरेफाञ्जनैः
सावज्ञेव मुखप्रसाधनविधौ श्रीर्माधवी योषिताम्॥

इतरत्र मानवीयसौन्दर्यस्य सुष्ठुतरत्वमसौ मुक्तकण्ठतः प्रतिपादयति —

शिरीषपुष्पाधिकसौकुमार्यौ बाहू तदीयाविति मे वितर्कः।
पराजितेनापि कृतौ हरस्य यौ कण्ठपाशौ मकरध्वजेन॥ [कुमा० १।४१]

रघुवंशे च पुनः सम्प्रति कुमारसम्भवतः किञ्चिदुत्तरस्तरम्। कविना तत्र प्रकृतिपुरुषयोः सन्ततसाहचर्यसुखेलितः कोऽप्यविच्छेद्योऽनुबन्धः, प्रकृतिसम्बन्धविधुरं मानवजीवनं निर्जीवं नीरसञ्च सम्पद्यते इति विशदरूपं निरूपितम्। अस्य काव्येषु मानवजीवनस्य सर्वेऽप्युच्चावचभावा कवित्वपाटवेन चित्रिता अवभान्ति।

यद्यपि प्रायशो रघुवंशे तु प्रमुखा सर्वे रसाः सर्वे चालङ्काराः पल्लवमानाः पूर्णपरिपोषञ्च जुषमाणा अनुभूयन्ते। अग्निवर्णस्य विलासोल्लासेषु शृङ्गारस्य, रघु-अज रामप्रभृतीनां युद्धप्रसङ्गेषु वीररसस्य, अजविलापे करुणरसस्य, वसिष्ठवाल्मीकिपुण्याश्रमवर्णने, रघोः सर्वमेधयज्ञप्रसङ्गे च शान्तरसस्य तन्मूर्तमिव चित्रं

कस्य मनो न व्यामोहयति । तथापि शृङ्गाररसे, उपमालङ्कारे चायं सर्वानेव कवीश्वराननिशेते इत्यत्र नास्ति सन्देहविषयम् ।

रसेषु च सततं शृङ्गार एव । एष हि शृङ्गाररसः सत्स्वालङ्कारिकैः रसेषु सार्वभौमत्वेनोररीकृतः । अस्य च सर्वाङ्गपूर्णः प्रपञ्चमः परिपाकः कालिदासीय-काव्येषु साक्षाद् विग्रहवानिव सम्यङ्निष्पन्नः । सोऽयं शृङ्गाररसः मेघदूत-मालविकाग्निमित्रविक्रमोर्वशीये विशिष्य तु शाकुन्तले अङ्गित्वेन, रघुवंश-कुमारसम्भवयोश्च पुनरङ्गत्वेन अतिरम्यासाधारणतया समभ्युपपन्नः ।

एवमेवालङ्कारेषु कालिदासस्य उपमाऽपि विविधरूपधारिणी चेतश्चमत्कारिणी सती अभिदुरे मेघमेदुरेऽम्बरे सदैवकाव्याम्बरे विद्युल्लतेवाविरतमितस्ततो विभ्रममाणा विलसति किल ।

'तां हंसमालाः शरदीव गङ्गां
महौषधिं नक्तमिवात्मभासः ।
स्थिरोपदेशामुपदेशकाले
प्रपेदिरे प्राक्तनजन्मविद्याः ॥ [कुमा० १।२८]

वस्तुतः कालिदासीयकाव्यानां निरतिशयलोकप्रियत्वं सर्वश्रेष्ठत्वं प्रति शृङ्गारोपमयोरद्भुतः परिपोष एव हेतुतां कल्पते । तत्र च वर्णविन्याससमाधुरी, भाषायाः प्राञ्जलता, प्रसादगुणगुम्फनञ्चेत्यादि गुणोत्कर्षाः स्वर्णे सुरभिमादधाना इवाभिलक्ष्यन्ते —

'अयि आत्मगुणावमानिनि ! क इदानीं शरीरनिर्वापयित्रीं शारदीं ज्योत्स्नां पटान्तेन वारयति', 'आशङ्कसे यदग्निं तदिदं स्पर्शक्षमं रत्नम्', 'वत्से सुशिष्यपरिदत्तेव विद्याऽशोचनीयाऽसि संवृत्ता', 'कथं लतान्तेषु तिरयति' इत्यादि । अहो कीदृशः प्रसादपूर्णो वाचां प्रवाहः ? कियन्मधुरं वर्त्तते कालिदासस्य भारती ? न ता वर्णयन्ती मनस्स्पृशति, नाट्यन्ती सा सन्तुष्यति, वराकी लेखन्यपि श्रान्ता मन्थरा च सती ताभ्यामाप्रकटितुमुत्सहते, विश्रान्तिमिच्छति सापि वराकी, सामर्थ्याभावान्न जातु तद्गुणानामियत्तयेति । किं बहुना :

"अमृतेनेव संसिक्ता चन्दनेनेव चर्चिता ।
चन्द्रांशुभिरिवोद्घृष्टा कालिदासस्य भारती ॥ इति ।

—o—

महाकविरश्वघोषः

१—परिचय । २—रचनाः । ३—बुद्धचरितम् । ४—नाटकानि ।

परिचयः

बौद्धमतावलम्बिषु कविषु महाकविरश्वघोषो मामात्युच्चपदमलङ्करोति। प्रचलितपरम्परानुरोधेन, विदितं भवति यदसौ कैस्तप्रथमशताब्द्या राजः श्रीकनिष्कदेवस्य; गुरुपदमलङ्कुर्वाणः तत्सभाया राजकविपदमध्यतिष्ठत्। जन्मभूमिरस्य खलु साकेतमण्डलम्। कस्मिंश्चिद् वेदशास्त्रसम्पन्ने विप्रकुले चायं लब्धजन्मा जननी चास्य स्वर्णाक्षीनाम्नी परमविदुषी देवी।

बौद्धधर्मदीक्षानन्तरमनेनाखिलाऽपि शक्तिसम्पद् बौद्धधर्मप्रचारायैव समर्पिता। बौद्धधर्मस्य रहस्यपूर्णान् निगूढान् सिद्धान्तान् असौ कवित्वसंचारिमधुरया भाषया सर्वसाधारणजनानवबोधयितुमतितरां प्रायतत। एकतस्स्वयमत्युच्चकोटिमारोहमाणः कविरपरतश्च प्रौढतमो दार्शनिकः। तदेतत् सुवर्णं सुरभ्याधानमिवाभ्युपपन्नमस्य रचनासु।

रचनाः

अस्य परमप्रथितं सर्वप्रथमं सौन्दरानन्दाख्यम् महाकाव्यम्। काव्येऽस्मिन् भगवतो बुद्धदेवस्य नन्दनाम्नोऽनुजस्य निजप्रेयस्या सुन्दरीनाम्न्या देव्या सह बौद्धधर्मदीक्षाग्रहणवृत्तान्तं कयाऽपि मर्मभेदिन्या गिरा समुपन्यस्तम्।

मानवान् दुःखावसायिनो भोगविलासाद् विमुखीकृत्य तेषां त्यागतपःपरोपकृतिप्रत्युन्मुखीकरणमेवास्य चरमोद्देश्यत्वेनावगम्यते। अस्य काव्यस्य शैली तु विशुद्धा वैदर्भी, भाषा प्रासादिकी, भावावेशाश्च सुकोमलाः प्रकृतिवर्णनञ्चातीव हृदयङ्गमम्। तदित्थं काव्यमिदं सर्वतोभावेन हृदयावर्जकं सम्पन्नम्। अत्र सुन्दरीनन्दयोर्वियोगं निशानिशानाथयोर्वियोगेन सहोपमिमानः कवितल्लजोऽयं विचारतया ग्रथ्नाति :—

'तां सुन्दरीं चेन्न लभेत नन्दः, सा वा निषेवेत न तं नतभ्रूः।
द्वन्द्वं ध्रुवं तद्विकलं न शोभेतान्योन्यहीनाविव रात्रिचन्द्रौ।।'

अपि च :—

तं गौरवं बुद्धगतं चकर्ष भार्यानुरागः पुनराचकर्ष।
सोऽनिश्चयान्नापि ययौ न तस्थौ तरन् तरङ्गेष्विव राजहंसः॥

अहो नन्दस्य तदानीन्तनायाः करुण्यविप्रलम्भायाः कौटुम्बिकं मार्मिकं चित्रणम्! एकतो बुद्धस्य मार्मिकाः उपदेशास्तमाकर्षन्ति, अपरतश्च प्रेयस्यास्तं केऽपि समुद्भूयमानाः प्रेमोल्लासाः कर्षयन्ति, इति तरङ्गेषु तरन् राजहंस इव असौ न यातुं शशाक, न वा स्थातुम्। किं कर्तव्यविमूढ़तयेति भावः।

बुद्धचरितम्

बुद्धचरितमिदं नामाख्यातरं महाकाव्यम् अष्टाविंशतिसर्गात्मकमिबद्धम्। सम्प्रति केवलमस्मादद्भुतकाव्यस्य सप्तदशसर्गा एव समुपलभ्यन्ते इति विषादस्थानम्। अस्मिन् हि काव्ये भगवतो गौतमबुद्धस्य पवित्रचरितमतीव चारुतया संप्रथितम्। भाषाऽस्य सुमधुरा प्राञ्जला च। तत्र-तत्र प्रकृतिवर्णनमपि रमणीयतरं संवृत्तम्।

नूनमश्वघोषस्य कृतिरियं कविकलाचमत्कृतिपूर्णा। यद्यपि क्वचित् क्वचिद् बौद्धसिद्धान्तप्रतिपिपादयिषया पद्येषु तत्तद्दार्शनिकतत्त्वनिवेशार्थं कृतः प्रयासः दुरूहतायां परिणत इवाऽऽभासते, तथाऽपि तावता काव्यस्य चारुतां चमत्कारं वापह्नोतुं कः पारयेत्। अश्वघोषविरचितानि काव्यानि गीर्वाणवाङ्मयाल-ङ्कारभूतानि। न तानि कथमपि निम्नकोटिमामधितुमर्हन्ति। यद्यपि तानि कालिदासीयकविताकलानुगुणं न स्फुरन्ति तथापि यत्र-कुत्र तादृशमवश्यतीयं सादृश्यं बिभ्रति, यद्विलोक्य बहवस्तु इत्थावदन्ति, कालिदासकृतौ अश्वघोषस्य काव्यानामनुकृतिमवलोकयन्तश्च व्यवस्थापयन्ति कालिदासपूर्वकालत्वमश्वघोषस्य निश्चितम्। परं सूक्ष्मेक्षणेन प्रत्यक्षमिदं भवति यदश्वघोषस्य काव्यानि न समाप्य कालिदासीयकवित्वे, सौमनस्यतां, पदविन्यासमाधुर्ये च स्वादितुं क्षमाणि। मनोविज्ञानानुगततायाम् कविकल्पनविलासे च यथा कालिदासः कविमण्डलाभरणत्वं बिभर्त्ति न तथाऽन्ये केऽपि महाकवयः, कथमश्वघोषस्य तु वार्तैव का।

यद्यपि अनयोः काव्ये सादृश्यमपि क्वचित्क्वचित् विस्मयावहं सम्प्रसम्।
तद्यथा बुद्धचरितस्य तृतीये सर्गे :—

ततः कुमारः खलु गच्छतीति, श्रुत्वा जनः प्रेष्यजनात्प्रवृत्तिम्।
दिदृक्षया हर्म्यतलानि जग्मुर्जनेन मान्येन कृताभ्यनुज्ञाः॥१३॥
ताः स्रस्तकाञ्चीगुणविघ्निताश्च सुप्तप्रबुद्धाकुललोचनाश्च।
वृत्तान्तविन्यस्तविभूषणाश्च कौतूहलेनाऽपि मुनाः परेयुः॥१४॥

प्रासादसोपानतलप्रणादैः काञ्चीरवैर्नूपुरनिस्वनैश्च ।
विभ्रामयन्त्यो गृहपक्षिसङ्घानन्योन्यवेगाच्च समाक्षिपन्त्य ॥१५॥
वातायनेभ्यस्तु विनि सृतानि, परस्परोपाश्रितकुण्डलानि ।
स्त्रीणां विरेजुर्मुखमण्डलानि सक्तानि हर्म्येष्विव पङ्कजानि ॥१९॥
दृष्ट्वा च त राजसुत स्त्रियस्ता जाज्वल्यमान वपुषा श्रिया च ।
धन्याऽस्य भार्येति शनैरवोचन् शुद्धैर्मनोभि खलु नान्यभावात् ॥२३॥
अय किल व्यायतपीनबाहु रूपेण साक्षादिव पुष्पकेतु ।
त्यक्त्वा श्रिय धर्मभुपेष्यतीति तस्मिन् स्त्रियो गौरवमेव चक्रु ॥२४॥

इमानि पद्यानि रघुवशस्य सप्तसर्गगतैरधस्तादङ्कितै पद्यै सह सादृश्यमनुबध्नन्ति तत्कियद्यावदौचितीमावहति इति तु सुधिय स्वयमेवावलोकयन्तु । यदा अज इन्दुमत्या सह राजमार्गं प्राप तदा पुरसुन्दरीणा विचेष्टितानि वर्णयन् आह कालिदास —

तदा तदालोकनतत्पराणा सौधेषु चामीकरजालवत्सु ।
बभूवुरित्थ पुरसुन्दरीणा त्यक्तान्यकार्याणि विचेष्टितानि ॥५॥
आलोकमार्गं सहसा व्रजन्त्या कयाचिदुद्वेष्टनवान्तमाल्य ।
बद्धु न सम्भावित एव तावत् करेण रुद्धोऽपि च केशपाश ॥६॥
प्रसाधिकालम्बितमग्रपादमाक्षिप्य काचिद् द्रवरागमेव ।
उत्सृष्टलीलागतिरागवाक्षादलक्तकाङ्का पदवीं ततान ॥७॥
विलोचन दक्षिणमञ्जनेन सम्भाव्य तद्वञ्चितवामनेत्रा ।
तथैव वातायनसनिकर्षं ययौ शलाकामपरा वहन्ती ॥८॥
जालान्तरप्रेषितदृष्टिरन्या प्रस्थानभिन्ना न बबन्ध नीवीम् ।
नाभिप्रविष्टाभरणप्रभेण हस्तेन तस्थाववलम्ब्य वास ॥९॥
रतिस्मरौ नूनमिमावभूता राज्ञा सहस्रेषु तथाहि बाला ।
गतेयमात्मप्रतिरूपमेव मनो हि जन्मान्तरसङ्गतिज्ञम् ॥१५॥ इति ।

अहो कीदृग्विस्मयावह साम्यम् ? ईदृश हि सत्यद्भुत सादृश्यमनयोरवलोक्य मिथ सर्व पदच्छायाऽनुहरण केचन सन्देरते । पर महोद्दामवाचा महाकवीना द्वित्रे तादृश काकतालीयन्यायेन गत्याऽपि सम्भवन्न नान्योऽन्यच्छायानुहरणयोग्य मात्रयाऽप्याटीकते । अतश्चैवमपि तादृश सादृश्य न मनाक् सम्भवकोटिम प्रयवरे । अत्र नास्ति सन्देहस्योऽपि यदश्वघोषस्य काव्य परमोच्चकोटिमालम्बते । एतच्चाप्येतदत्यन्तमपाचि प्रशसार्हं चाप्युपपन्नम् । निर्वाणसत्वमत्र दीपदृष्टान्तेन वि पक्षान्तरमपि यातम् —

दीपो यथा निर्वृतिमभ्युपेतो नैवावनिं गच्छति नान्तरिक्षम्।
दिशं न काञ्चिद् विदिशं न काञ्चित् स्नेहक्षयात्केवलमेति शान्तिम् ॥

काव्यस्यास्याऽपि असौ प्रथमां श्रेणीमालम्बते :—

'कृपणं बत यूथलालसो महतो व्याधभयाद् विनिस्सृतः।
प्रविविक्षति वागुरां मृगश्चपलो गीतरवेण वञ्चितः ॥'

अश्वघोषस्य रचनान्तरेषु सौन्दरानन्दं बुद्धचरितञ्चातिरिच्य सूत्रालङ्कारः, महायानश्रद्धोत्पादः, वज्रसूची, गण्डितस्तोत्रमित्येतेऽन्ये सन्दर्भाः अपि अतीव हृदयङ्गमाः। परमस्य काव्येषु भूयसा काव्यान्तरच्छाया प्रतिबिम्बिता इव प्रतिभाति इति कुतूहलास्पदम् खिल ! इति दिक्।

नाटकानि

यथाप्यधोट्टङ्कितम् यदश्वघोषोऽयं बौद्धकविषु सुप्रथितः। ख्रैस्त १९१० तमेऽब्दे एशियाखण्डस्य तुरफानाख्ये स्थाने विद्वद्वरल्यूडर्समहाभागेन अश्वघोषविरचितं नाटकत्रयमाविष्कृतम्। तत्रैकं तु शारिपुत्रं प्रकरणसंज्ञकम् यद्नवभिरङ्कैरुपनिबद्धम्। अत्र शारिपुत्रस्य मौद्गल्यायनस्य बुद्धोपदेशग्रहणविवरणं पल्लवितम्। नाटयनियमानुसारेणेदं प्रकरणं भवितुमर्हति। नान्दी-प्रस्तावना-सूत्रधारादिव्यवस्था च नाट्यतन्त्रानुबन्धिनी एव। विभिन्नप्राकृतभाषाणां प्रयोगोऽपि शास्त्रीयः। परन्तु पर्यवसाने भरतवाक्यस्य प्रयोगो नोपलभ्यते इति अस्य वैलक्षण्यं नाटकान्तरेभ्यः। अन्यन्नाटकद्वयं त्रुटितं विद्यते। तत्रैकं प्रबोधचन्द्रोदयवत् रूपकमेव, यत्र बुद्धि-धृति-कीर्तिप्रभृतिकल्पितपात्राणां चित्राणि चित्रितानि। इतरच्च मृच्छकटिकेन सादृश्यं भजते। अत्र मागधवती नाम्नी वाराङ्गना कौमुदगन्धसंज्ञश्च विदूषकः। एतयोर्नाम्नोरप्यपि परिज्ञानं नास्ति। एषां नाटकानां भाषाऽपि क्लिष्टसंस्कृता प्रतिभाति।

इति सर्वतन्त्रस्वतन्त्रैः पदवाक्यप्रमाणपारावारीणैः श्रीमदाचार्यद्विजेन्द्रनाथशास्त्रिसिद्धान्तशिरोमणिभिर्विरचिते संस्कृतसाहित्यविमर्शाख्ये ग्रन्थे अष्टमः परिच्छेदः।

—o—

नवम परिच्छेद
कविवरो भर्तृमेण्ठः

१—परिचय । २—अस्य समयः ।

परिचय

संस्कृतसाहित्ये कविवरस्य भर्तृमेण्ठस्य नामातीव प्रतिभाशालित्वेन स्मर्यते। राजशेखरेणास्य संस्मरणं स्वकीये बालरामायणाख्ये परमरमणीये काव्ये कृतमवलोक्यते —

बभूव वल्मीकभवः पुरा कवि-
स्ततः प्रपेदे भुवि भर्तृमेण्ठताम्।
स्थितः पुनर्यो भवभूतिरेखया
स वर्तते सम्प्रति राजशेखरः॥

तदिदं कौतूहलास्पदं यद् वाल्मीकि-भवभूतिकालमध्यवर्तिनं लोकविश्रुतं कविकुलगुरुं कालिदासमप्रस्तुत्य भर्तृमेण्ठस्य प्रशंसनं विहितम्। तदूनमस्य महाकवे-रस्य गौरवशालित्वमभिव्यनक्ति।

अस्य समय

महाकविना काश्मीरकेण कल्हणेनापि राजतरङ्गिण्यामस्य वर्णनमुपन्यस्तम्—

'हयग्रीववधं मेण्ठस्तदग्रे दर्शयन् नवम्।
आसमाप्ति ततो नाऽपत् साध्वसाध्विति वा वचः॥
अथ ग्रन्थयितुं तस्मिन् पुस्तके प्रस्तुते न्यधात्।
लावण्यनिर्याणभिया राजाऽधः स्वर्णभाजनम्॥
अन्तरगततया तस्य तादृश्या कृतसत्कृतिः।
भर्तृमेण्ठः कविर्मेने पुनरुक्तं श्रियोऽर्पणम्॥

[राज० तृतीये तरङ्गे २६४–२६६]

इत्यनेनावगम्यते भर्तृमेण्ठः काश्मीरेषु एव राज्ञो मातृगुप्तस्य सभायामिद्-रमावस्थाकार। राजतरङ्गिणीसाक्ष्येण मातृगुप्त-भर्तृमेण्ठसमयः सह समकालिक एव। एतदनुरोधेन कंस ४३० मितान्दसन्निकर्षं एव कविवरस्याभ्यास्योऽस्य समयः।

अस्य रचनात्वेन प्रसिद्धं काव्यं हयग्रीववधाख्यम्। यद्यप्येतदद्यत्वे न सुलभोपलभ्यम्, तथाऽपि ग्रन्थान्तरेषु अस्य प्रशंसनावलोकनेन अस्य महनीयत्वं सुतरामाविर्भवति। श्रीमम्मटाचार्येण काव्य-प्रकाशस्य सप्तमोल्लासे 'अङ्गस्याप्यतिविस्तृतिः' इति काव्यदोषं मन्यमानेन 'हयग्रीववधादेव पद्यमेकं समुदाहृतम्। अनेनास्य सुप्रसिद्धिः सुतरां ध्वनिता भवति। परं समकालावच्छेदेनैवास्य काव्यस्य सदोषत्वमप्युपोद्वेलितम्भवति। इदमत्र बोध्यम् यदालङ्कारिकाणामेष समयः यत्काव्येषु रूपकेषु च अङ्गिनो मुख्यपात्रस्यैव विस्तृतं वर्णनं भवति न तदङ्गस्यामुख्यस्येति। परन्तु 'हयग्रीववधे' एष नियमः समुल्लङ्घितोऽवलोक्यते। अत्र हि खल्वङ्गी विष्णुः, अङ्गस्य पुनः हयग्रीवः। अत्र नायकस्य स्थाने प्रतिनायकस्यैव यद् विस्तृतं वर्णनं प्रपञ्चितं तदेव दोषः। स एव मम्मटाचार्येण दोषत्वेन निर्दिष्टः 'अङ्गस्याप्यतिविस्तृतिः'। कविराजेन सोड्ढलेनाप्यस्य प्रशंसायामुद्‌ङ्कितम् :—

'स. कविवरालेभ्यवर: कवित्वे,
प्रसिद्धनामा भुवि भर्तृमेण्ठः।
रसप्लवेऽपि स्फुरति प्रकामं,
वर्णेषु यस्योज्ज्वलता तथैव॥

अन्य वक्रोक्तिं प्रशंसन् कवीश्वरो धनपाल आह :—

'वक्रोक्त्या मेण्ठराजस्य वहन्त्या सृणिरूपताम्।
आविद्धा इव धुन्वन्ति मूर्धानं कविकुञ्जराः॥

यत्र क्वचित् हस्तिपकनाम्ना सुभाषितेषु सूक्तयः उपलभ्यन्ते ता अपि हस्तिपकापरनाम्नो भर्तृमेण्ठस्यैवेति बहवोऽनुमाना आसेरते। अस्य काव्यरसोऽपि समास्वाद्यताम् :—

स्वक्नो विन्ध्यगिरिः पिता भगवती मातैव रेवा नदी,
ते ते स्नेहनिबन्धबन्धुरधियस्तुल्योदयाः दन्तिनः॥
त्वल्लोभाग्रन् हस्तिनि! स्वयमिदं बन्धाय दत्तं वपु-
स्त्वं दूरे प्रियमे लुठन्ति च शिरःपीठे कठोराङ्कुशाः॥

अपि च :—

घासग्रासं गृहाण, त्यज गजकलभ! प्रेमबन्धं करिण्याः,
पाशग्रन्थिव्रणानामभिमतमधुना देहि पङ्कानुलेपम्।
दूरीभूतास्तवैते शबरवधूविभ्रमोद्भ्रान्तरम्या,
रेवाकूलोपकण्ठद्रुमकुसुमरजोधूसरा विन्ध्यपादाः॥

—o—

महाकविर्भारविः

(षष्ठशताब्द्युत्तरार्द्धे)

१—परिचय । २—रचना । ३—स्थितिकाल । ४—भारवे सूक्तय । ५—वैशिष्ट्यम् । ६—भारवेरर्थगौरवम् ।

परिचय.

महाकाव्यकृता श्रेण्या कालिदासाश्वघोषयोरनन्तर कालक्रमानुरोधात् महाकविर्भारविरेव 'रविरिवोदेति संस्कृतसाहित्यमहाम्बरे । अस्य कवे भिला-र्थगाम्भीर्यंतुन्दिलवचनरचनापटीयसी, सुललितपदविलासलास्यलीलावती, विशुद्ध-रमणीयवर्णाभरणा भारती अमन्दानन्दसन्दोहोल्लासेन कस्य वा सहृदयस्य हृदय-सरोवर नोद्वेल्लयति । यद्यपि व्यास-वाल्मीकिकविपुरन्दराणा संस्कृतसाहित्यधुर-न्धराणा काव्यवीणानिक्वणनप्रावीण्यं तु न पस्पर्शास्य कवित्वझङ्कार, तथापि सोऽपीव श्रवणमधुर प्रशस्यतरश्च सवृत्त[1] ।

रचना

महामहिमशालिनो महाकवि-भारवे लेखनीलताप्रसूतमिदं किरातार्जुनीय[2] नाम महाकाव्यकुसुमम् । तत्कथावस्तु तु कविना महाभारतस्य वनपर्वत सङ्क-

---

१ प्रकाश सर्वतो दिव्य विदधाना सता मुदे ।
प्रबोधनपरा हृद्या भा रवेरिव भारवे ॥

२ भारवे बाल्यकालप्रथित वास्तविक नाम तु दामोदर । भारविनाम तु पश्चात् कविस्वल्ब्धकीर्ते तस्य उपनाम । तदनु च एतन्नाम्नैवाऽसौ प्रसिद्धि गत । भारविरारम्भादेवातिगम्भीर धीर महामेधावी जन्मजातकविश्च । अल्पे वयस्य-वास्य प्रकाण्डपाण्डित्यं सवृत्त लोकप्रशसाभाजनम् । परन्तु कविप्रवरस्यास्य जनक कदाप्येन न प्रशशस अपितु काले-कालेऽप्य निर्भर्त्सनामकरोत् प्रायश । एकदा 'सर्वेषा विद्वद्वराणामह प्रशसाभाजन जात परन्तु पितृचरणा अत्र सर्वदैव अव जानन्ति' इति खिन्नमनस्को मातर प्रति सर्वमिद वृत्त न्यवेदयत् । तदा सुतवत्सल-ऽस्य जननी भारवेर्जनक पप्रच्छ यत्स्वयमेव सकलगुणसम्पन्नमात्मज सातिरस्कार-मवजानन्ति भवन्त । भवत्कृततिरस्कृतिना सोऽनीवोद्विग्नमनस्कतया काल याप यति इति विषीदयतितरां ममापि हृदयम् । ततो जनक आह—

न्तिम्, यद् द्वैतवनमधिवसतां पाण्डवानां तात्कालिकवृत्तान्तविशेषमधिकृत्य प्रवृत्तम्। तत्र च पाण्डवानामन्यतमस्य प्रकाण्डवीरस्यार्जुनस्य किरातरूपधारिणः पशुपतेः सकाशाद् मोघास्त्रोपलब्धिरूपं वृत्तमनुगुम्फितम्। अष्टादशसर्गरूपनिबद्धेऽस्मिन् महाकाव्ये इन्द्रकीलनामके पर्वते प्रवृत्तस्य शङ्करार्जुनयोर्युद्धस्यातीव रोमहर्षणं वर्णनं न कस्य हृदयङ्गमम्। अस्य काव्यस्यारम्भः श्रीशब्देनोपसंहारश्च लक्ष्मीपदेन कृतः। शृङ्गारादिरसानां गौणतया वीररसस्य पुनः प्राधान्येन विलक्षणमतिमनोहरं सम्पन्नम्। प्राकृतिकदृश्यानां निरूपणं, शैल-सूर्यास्तमन-जलक्रीडा-दीनाञ्च वर्णनमतीव मनोज्ञम्। स्वल्पैः पदैर्विततार्थवर्णनमेव कवेरस्य वैशिष्ट्यम्। "भारवेरर्थगौरवम्" इत्युक्तिरस्य विषये सुतरां सामञ्जस्यमश्नुते। पाशुपतास्त्रसंप्राप्तिपर्यवसानमेवास्य काव्यस्य फलत्वेनावसीयते। तथा चाह मल्लिनाथः —

नेता मध्यमपाण्डवो भगवतो नारायणस्यांशजः,
तस्योत्कर्षकृते तु वर्ण्यचरितो दिव्यः किरातः पुनः।
शृङ्गारादिरसोऽङ्गमत्र विजयी वीरप्रधानो रसः,
शैलाद्यानि च वर्णितानि बहुशो दिव्यास्त्रलाभः फलम्॥ इति।

स्थितिकालः

सोऽयं कविः भारतस्य कतमं जनपदं स्वजनुषाऽलमकार्षीत् कस्य वा वंशस्यावतंसतामङ्गत इत्यद्यापि न निर्णयपथमारोहति। तथापि प्रचलितप्रवादमनुसन्धाय पुरावृत्तविदा भारवेः कालनिर्णयविषये केवलं कतिपयैर्बहिरङ्गैरेव प्रमाणैः किञ्चिदनुमातुं पार्यते नान्तरङ्गैः। भारवेः रचनास्वनेकत्र कालिदासीयरचनायाः प्रतिबिम्बं प्रत्यवभासमानं कालिदासादस्य परभवत्वं प्रख्यापयति। एवं माघेऽपि भारवेः प्रभावो भूम्नाऽवभासते। श्रीबाणभट्टस्य कृतिषु तु न क्वापि भारवेरवभासः प्रतिभाति। अतः बाणभट्टस्य स्थितिकाले भारवेर्यशःप्रकाशो दिग्दिगन्तरालं

नाहमेनं सर्वगुणज्येष्ठं सुतं मनसा तिरस्करोमि, किन्तु तमस्मादप्यधिकतरगुणान्वितं दिदृक्षुरहं तथा करोमि। उक्तं च–

'गीर्भिर्गुरूणां परुषाक्षराभिः, तिरस्कृता यान्ति नरा महत्त्वम्।' इति इत्युवाच भारवेर्जनकः। तदेतत्पित्रोर्वार्तालापं निशम्य भारविरतितरां दुनोप, पितरं प्रति च हृदि समुत्पन्नानां दुर्भावनानां प्रायश्चित्तं जिज्ञासुः, 'वने गत्वा गाश्चारय' इति समादिष्टस्तथा चचार। तदनु चरन् किरातार्जुनीयाभिधं महाकाव्यं स निर्ममे इति किंवदन्ती।

न पस्पर्शेति न दुष्करमूहितम् । दक्षिणापथे राज्ञः श्रीराहोलस्य शिलालेखेषु चालुक्यवंशोद्भवस्य श्री पुलकेशिनाम्नो नृपमणेः प्रशस्तिलेखेषु भारवेरुल्लेखोऽप्युङ्कितरूपेणोपलभ्यते —

येनायोजि न वेश्मस्थिरमर्थविधौ विवेकिना जिन वेश्म।
स विजयतां रविकीर्त्तिः कविताश्रितकालिदासभारविकीर्त्तिः ॥

यच्च रविकीर्त्तिसमुल्लिखिते पुलकेशिद्वितीयस्य ताम्रशासनफलके भारवेर्नामोल्लसति, तत्पत्र षट्षष्ट्युत्तरपञ्चशततमे, (५६६) शकसम्वत्सरे श्वस्ते चतुस्त्रिंशदुत्तरषट्शतकमिते (६३४) कालिदासप्रसङ्गेन सम्यगुट्टङ्कितम् सविवरणम्। तदिदं सुस्पष्टमावेदयति यदस्य स्थितिकाल कौस्तीय ६३४ सवत्सरत पूर्वतन एव । अवन्ती-सुन्दरीकथापर्यालोचनञ्चास्य पुलकेशिद्वितीयस्य विष्णुवर्द्धनस्य राजसभापण्डितमण्डलललामभूतोऽयमासीदिति सम्यक् पुष्णाति । एतावता प्रोक्तकाल एव कवेरस्याविर्भावकाल इति प्रतिपत्तु न दुष्करम् ।

'तावद् भा भारवेर्भाति यावन्माघस्य नोदय ।
उदिते नैषधे काव्ये क्व माघ क्व च भारवि ॥

इत्यस्मिन् नैषधप्रशस्तिपरे पद्ये नैषधप्रशंसकाना केषाञ्चिद्वचनेन सम भारविमाघयोर्नामोत्कीर्त्तनमाकलय्य केचन समालोचका समुपकल्पयन्ति भारविमाघयो समकालवर्त्तित्वम्। पर तन्न विचारसहम्। यतो माघादूर्ध्वतनकालविरचितेपु सन्दर्भेष्वपि भारवे सुभाषितमुपलभ्यते तस्मात्तदूर्ध्वतनकालस्तु भारवेराविर्भावकाल इति तु सुतरामनुमातु शक्यते । न च तावतेदमपि वक्तुमर्हं यन्माघकविरत्यर्वाचीन इति यतो भारवे अनेके श्लोका प्राक्तनालङ्कारिकस्य भट्टमम्मटाचार्यस्य कृतौ काव्यप्रकाशे एवमन्येष्वपि सन्दर्भेषूद्धृता दृश्यन्ते । अत तस्मात्पूर्वतन एव माघसमय । मम्मटाचार्यस्य स्थितिकाल कौस्तीयैकादशशतकमिति सम्भाव्यते। कवेर्माघस्याविर्भावस्तु तत्पूर्वस्मिन् नवमशतके दशमशतके वा समवधार्यते कालतत्त्वविशेषज्ञै । सुतरा भारविस्तु पुन माघकवेरपि पूर्वतनकालवर्त्ती इति सम्यक् प्रतिपद्यते। एतच्च भारवीयरचनाया माघीयकाव्येषु प्रतिबिम्बितत्वदर्शनेनावगत भवति । यथाहि शिशुपालवधस्य प्रथमसर्गे महर्षिनारदेन मदगर्वितस्य कृष्णद्विषश्चेदिभूभुजोऽवस्थाया निरूपण तदनुश्रवणे महाविद्वेषिण बलदेवस्य निरतिशयमौद्धत्य तदुपशान्तये च नीतिवचन-सकीर्त्तनम्, तथैव किरातार्जुनीयेऽपि तावद्दुर्योधनपरिणो वनेचरस्य मुखेन दुर्योधनस्य गतिविधिविज्ञापनम्, तदनु भीमादेरोजस्विगिरां प्रसर, तत्प्रशमनार्थं युधिष्ठिरस्य नीतिसवलितवचनप्रपञ्चोद्गरणम् इत्यादिषु परस्पर सादृश्य प्रणिभाल्य सम्यक् शक्यते प्रतिपत्तु यन्माघोऽपि तत्पूर्ववर्तिनो भारवे छायां स्वरचनास्वनुहरति भूयसेति ।

यच्च केचन व्याहरन्ति यद् भारविणा जन्मना महाराष्ट्रभूमिः सुभूषिता किरातार्जुनीयस्य निम्नाङ्कितं पद्यमाधारीकृत्य

> उरसि शूलभृतः प्रहिता मुहुः प्रतिहतिं ययुरर्जुनमुष्टयः ।
> भृशरया इव सह्यमहीभृतः पृथुनि रोधसि सिन्धुमहोर्म्मयः ॥ इति

अत्र सह्यमहीभृत इति पददर्शनात् सह्याद्रिरेव कवेरावासभूमिरिति कल्पितमवगम्यते । अतएव कविरपि महाराष्ट्रदेशीय इत्थं प्रतिपन्नम । परन्त्वत्रान्ये विप्रतिपद्यन्ते । तेषां वाचोयुक्तिरियम् यत् सह्याद्रिनामोल्लेखेनैव यदि सैव भूमिः कवेर्जन्मभूमिरिति अनुमीयेत तर्हि दक्षिणदिग्विभागानां, सह्यसुवेलादिशैलमाला-नाम्, गोदावरी-कावेरी-ताम्रपर्णीप्रभृतिनदीनां, वनोपवनस्थलीनां च वर्णयितुः 'हरविजय'काव्यरचयितुः काश्मीरजस्य रत्नाकरस्य तत्तद्देशावासालङ्कृतत्वपरि-कल्पने को वा प्रत्यूहः । एवं विन्ध्याद्रिवननिर्झरवर्णनप्रवीणो बाणोऽपि तत्प्रदेशाभि-वासित्वेन कथङ्कारं नालङ्करणीयः ? तस्मात्कस्यचित्स्थानविशेषस्य वर्णनवशात् कवीनां तत्रैव निवासस्थल-कल्पना न मनाक् श्रद्धेयपद्धतिमधिरोहति ।

कविवरोऽयमलङ्कारशास्त्रनिपुणो नीतितन्त्रेषु प्रकाण्डपण्डितः प्रौढो वैयाकरणश्चासीद् इति धारणा तद्विषयेऽद्यापि सुतरां स्वारस्येन जागर्तितरां विद्वन्मण्डले । प्रकृतिपर्यालोचनं भारविणा तार्क्ष्यतीक्ष्णदृशा कृतमिवावलोक्यते । अतएव अस्य वर्णनप्रसरे सजीवता दृग्गोचरीभवति । सायंकालवर्णनं कियच्चमत्कारपूर्णम् ?

> मध्यमोपलनिभे लसदंशावेकतश्च्युतिमुपेयुषि भानौ ।
> द्यौरुवाह परिवृत्तिविलोलां हारयष्टिमिव वासरलक्ष्मीम् ॥

अत्र परिवृत्तिविलोलामिति कीदृगौचितीपूर्णः प्रयोगः भारवेः काव्यसमर्पणेषु संसारानुभवस्योत्कर्षकोटिमवगाहिप्रतिपत्तिमावेदयति, प्रत्याययति च तस्य संसारचक्रस्य पारदृश्वताम् । यावन्नावृत्तिं स विकरोति, अभिनन्दति चात्माभिमानगुणम् सुभृताम् ।

> 'अप्राप्तपूर्वा परिवादगोचरं, सतां हि वाणी गुणमेव भाषते ॥'

सज्जनानां वाणी निन्दां न जानाति ।

> "वसन्ति हि प्रेम्णि गुणा न वस्तुनि"

गुणाः खलु प्रेम्णि निवसन्ति न तु वस्तुनि इति कथनं कियत्तथ्यतां बिभर्ति ।

किरातार्जुनीयस्य चतुर्थे सर्गे शरद्वर्णनम्, पञ्चमे च हिमालयवर्णनम्, अष्टमे सर्गे गन्धर्वसहिताप्सरसां कुसुमावचयवर्णनम्, जलक्रीडावर्णनम् मालङ्कृतम्,

दशमे च षड्ऋतुवर्णनमतीव मनोज्ञं संवृत्तम् । एवं काव्यमिदं अलङ्कृतिना, शैल्या च निदर्शनभूततया कवये यशःप्रतिष्ठाप्रदञ्च प्रत्यपद्यत । अस्याःवितया उपदेशा निरतिशयसहृदयहृदयावर्जका —

तावदाध्रियते लक्ष्म्या तावदस्य स्थिरं यशः ।
पुरुषस्तावदेवासौ यावन्मानान्न हीयते ॥
स पुमानर्थवज्जन्मा यस्य नाम्नि पुरः स्थिते ।
नान्यामङ्गुलिमभ्येति, सङ्ख्यायामुद्यताङ्गुलिः ॥
ज्वलितं न हिरण्यरेतसं चयमास्कन्दति भस्मनां जनः ।
अभिभवभयादसूनतः सुखमुज्झन्ति न धाम मानिनः ॥
सर्वथा स्वहितमाचरणीयम्, किं करिष्यति जनो बहुजल्पः ।
विद्यते नहि स कश्चिदुपायः, सर्वलोकपरितोषकरो यः ॥
मुनिरस्मि निरागसः कुतो मे भयमित्येष न भूतयेऽभिमानः ।
परवृद्धिषु बद्धमत्सराणां किमिव ह्यस्ति दुरात्मनामसाध्यम् ॥ इत्यादि

कवेरस्य सम्प्रति किरातार्जुनीयस्यैकमेव काव्यमुपलभ्यते । अर्थगौरववृशा, राजनीतिरहस्यनिरूपणधिया च काव्यमिदं काव्यान्तरेभ्यः अतितरां वैशिष्ट्यमावहति । वर्णनशैली चास्यौजःपूर्णा । अस्मिन् हि महाकाव्यस्य अखिलानि लक्षणानि परिपूर्णतया अभिव्यक्तिमुपगतानि विभाव्यन्ते किल । महाभागेन कृष्णकविना स्थाने एवोक्तं खलु :—

तदेव वृत्त्यापि महान्तमर्थं, प्रदर्शयन्ती रसमादधाना ।
सा भारवेः सत्पथदीपिकेव, रम्याकृतिः कैरिव नोपजीव्या ॥

चतुर्थसर्गे शरद्वर्णनमारचयन्नाह —

मुखैरसौ विद्रुमभङ्गलोहितैः शिखाः पिशङ्गीः कलमस्य बिभ्रती ।
शुकावलिर्व्यक्तशिरीषकोमला, धनुः श्रियं गोत्रभिदोऽनुगच्छति ॥

कीदृशी सुसश्लिष्टा अपूर्वा कल्पना !

जलक्रीडामारचयन्तीनामप्सरसां चारुचित्रणमपि किंचिदालोचनीयम् —

तिरोहितान्तानि नितान्तमाकुलैरपां विगाहादलकैः प्रसारिभिः ।
ययुर्वधूनां वदनानि तुल्यतां द्विरेफवृन्दान्तरितैः सरोरुहैः ॥ [कि० ८।४७]

यद्यपि भारवेः भाषा क्वचित्क्वचिदर्थगाम्भीर्यवशाज्जटिला सञ्जाता तथापि रसगर्भनिर्भरत्वान्न विजहाति मनागपि सा माधुर्यम् । बाह्यरूपमेव कठिनं प्रतीयते नारिकेलफलवत् । अभ्यन्तरन्तु तत्सरससरसमनुमानन्दमेव आतनुते सहृदयानाम् । तथा मल्लिनाथोऽप्याह —

नारिकेलफलसम्मितं वचो, भारवेः सपदि तद्विभज्यते।
स्वादयन्तु रसगर्भनिर्भरं, सारमस्य रसिका यथेप्सितम्॥

रविशिरोमणिः क्षेमेन्द्रोऽप्यस्य वंशस्थवृत्तोत्कृष्टतां वर्णयन्नाह —

वृत्तच्छत्रस्य सा कापि, वंशस्थस्य विचित्रता।
प्रतिभा भारवेर्येन, सच्छायेनाधिकीकृता॥

महाकाव्यचर्चेतिवृत्ते भारविः सालङ्कृतकाव्यशैलीप्रवर्तकेषु कविमूर्धन्येषु प्रमुखपदमलङ्करोति। प्रायशः नीति-निगूढतत्त्वनिगुम्फनं सवादरूपेणातिचारुतया निरूपयति। सरकिञ्चिदास्वादयन्तु विज्ञरसिका अपि तद्वचनारसमाधुरीम्:—

व्रजन्ति ते मूढधियः पराभवं भवन्ति मायाविषु ये न मायिनः।
प्रविश्य हि घ्नन्ति शठास्तथाविधानसंवृताङ्गान्निशिता इवेषवः॥१।३०॥

किञ्च—

विहाय शान्तिं नृप धाम तत्पुनः प्रसीद सन्धेहि वधाय विद्विषाम्।
व्रजन्ति शत्रूनवधूय निःस्पृहाः शमेन सिद्धिं मुनयो न भूभृतः॥१।४२॥
विषमोऽपि विगाह्यते नयः कृततीर्थः पयसामिवाशयः।
स तु तत्र विशेषदुर्लभः सदुपन्यस्यति कृत्यवर्त्म यः॥२।३॥
क्षययुक्तमपि स्वभावजं दधते धाम शिवं समृद्धये।
प्रणमन्त्यनपायमुत्थितं प्रतिपच्चन्द्रमिव प्रजा नृपम्॥२।११॥
अभिमानवतो मनस्विनः प्रियमुच्चैःपदमारुरुक्षतः।
विनिपातनिवर्तनक्षमं मतमालम्बनमात्मपौरुषम्॥२।१३॥

तेजस्विनां स्वभावं कीदृक्चारुतया वर्णयति —

किमपेक्ष्य फलं पयोधरान् ध्वनतः प्रार्थयते मृगाधिपः।
प्रकृतिः खलु सा महीयसः सहते नान्यसमुन्नतिं यया॥२।२१॥
सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम्।
वृणुते हि विमृश्यकारिणं गुणलुब्धाः स्वयमेव सम्पदः॥२।३०॥
लब्धा धरित्री तव विक्रमेण ज्यायांश्चवीर्यास्त्रबले विपक्षः।
अथ प्रपर्याय विधिर्विधेयः प्रकर्षतन्त्रा हि रणे जयश्रीः॥

भारवेः सूक्तयः

भारवेः कवितायां सूक्तयोऽपि मनोहरतरा घटिता, तद्यथा —
प्रकर्षतन्त्रा हि रणे जयश्रीः।

वर विरोधोऽपि सम महात्मभि ।
हित मनोहारि च दुर्लभ वच ।
गुरुता नयन्ति हि गुणा न संहति ।
विजानतोऽपि ह्यनयस्य रौद्रता, भवत्यपाये परिमोहिनी मति ।
प्रायेण सत्यपि हितार्थकरे विधौ हि,
श्रेयासि लब्धुमसुखानि विनाऽन्तरायै ।
ननु वक्तृविशेषनिस्पृहा, गुणगृह्या वचने विपश्चित ।
विचित्ररूपा खलु चित्तवृत्तय ।
पराभवोऽप्युत्सव एव मानिनाम् ।
शमेन सिद्धि मुनयो न भूभृत ।
निवसन्ति पराक्रमाशया, न विषादेन सम समृद्धय ।
न महानिच्छति भूतिमन्यत ।
प्रकृति खलु सा महीयस सहते नान्यसमुन्नति यया ।
विजितक्रोधरया जिगीषव ॥
समवृत्तिरुपैति मार्दव, समये यश्च तनोति तिग्मताम् ।
अधितिष्ठति लोकमोजसा, स विवस्वानिव मेदिनीपति ॥
वीतस्पृहाणामपि मुक्तिभाजा, भवन्ति भव्येषु हि पक्षपाता ।
मोह विधत्ते विषयाभिलाष ।
निरुत्सुकानामपि योगभाजा, समुत्सुकेवाङ्कमुपैति लक्ष्मी ।
रम्याणा विकृतिरपि श्रिय तनोति ।
दु खिते मनसि सर्वमसह्यम् ।
नासहायमुपयाति जयश्री ।
आत्मवर्गहितमिच्छति सर्व ।
हरति मनो मधुरा हि यौवनश्री ।
चलति नयान्न जिगीषिता हि चेत ।
सुलभा रम्यता लोके दुर्लभ हि गुणार्जनम् ।
आपातरम्या विषया पर्यन्तपरितापिन ।
मूल दोषस्य हिंसादे अर्थकामौ स्म मा पुष ,
तौ हि तत्त्वावबोधस्य, दुरुच्छेदावुपप्लवौ ।
जीयन्ता दुर्जया ह्येते रिपवश्चक्षुरादय ,
जितेषु ननु लोकोऽय तेषु कृत्स्न त्वया जित ।

सर्वतोभद्रश्च,

दे वा कानि नि का वा दे
वा हि का स्व स्व का हि वा
का का रे भ भ रे का का
नि स्व भ व्य व्य भ स्व नि॥१५।२५॥

एतादृशानेकगुणगरिम्णा एव किलाय भारवि विद्वन्मूर्धन्याना परमादरा स्पद गत । किरात माघ-नैषधेतिसुप्रथिताया महाकाव्यत्रयीकोट्यामस्य रचनयाऽपि पदमुपालम्भि । सत्यमेवोक्त केनापि—

नवसर्गे गते माघे, नवसर्गे च नैषधे ।
नवसर्गे किराते च नवशब्दो न विद्यते ॥

भारवेरर्थगौरवम्

वस्तुत 'भारवेरर्थगौरव'मिति प्रसिद्धि सुतरा सामञ्जस्यमावहति । ग्रन्थभूयस्त्वभिया नात्र तत्पल्लवयितुमुत्सहामहे तथापि तत्प्रति न सर्वथा उपेक्षणमपि न्याय्यमिति किञ्चिदिव प्रदृश्यते —

ननु साहसिकस्यापि फलसिद्धे तत्किं विवेकेनेत्यत्राह —

अभिवर्षति योऽनुपालयन् विधिबीजानि विवेकवारिणा ।
॥ सदा फलशालिनी क्रिया, शरद लोक इवाधितिष्ठति ॥

विजिगीषुभिर्नृपै क्रोधादिषड्वर्गं विजित्य गुर्वी सिद्धिमुद्दिश्य पुरुषार्थोऽभ्युपायेन योजनीय नहि स्वल्पस्य कृते भूयान् व्ययो आयासो वा विधेय —

शिवमौपयिक गरीयसीं, फलनिष्पत्तिमदूषितायतीम ।
विगणय्य नयन्ति पौरुष, विजितक्रोधरया जिगीषव ॥

विजितक्रोधरयं विजिगीषुभिरवश्यतया भाव्यम् । कुत ? इत्यत्र निदानमाह —

अपनेयमुदेतुमिच्छता तिमिर रोषमय धिया पुर ।
अविभिद्य निशाकृत तम प्रभया नांशुमता प्युदीयते ॥

ननु दुर्बल क्रोधादिक त्यजेत् बलवतस्तु क्रोधादेव फलनिष्पत्ति, इत्यत्राह —

बलवानपि कोपजन्मन, तमसो नाभिभव रुणद्धि य ।
क्षयपक्ष इवैन्दवी कला, सकला हन्ति स शक्तिसम्पद ॥

अथ विमृश्यकारिणः साफल्यमाह :—

समवृत्तिरुपैति मार्दवं, समये यश्च तनोति तिग्मताम्।
अधितिष्ठति लोकमोजसा, स विवस्वानिव मेदिनीपतिः॥

निर्दिष्टमार्गादन्यथाऽऽचरणेऽनिष्टापत्तिमाह :—

क्व चिराय परिग्रहः श्रियां क्व च दुष्टेन्द्रियवाजिवश्यता।
शरदभ्रचलाश्चलेन्द्रियैरसुरक्षा हि बहुच्छलाः श्रियः॥

एवं समीक्ष्यकारिणोऽपि यदि दैवदुर्विलसितादनर्थापत्तिः तर्हि न तत्र कर्ताऽपराध्यति :—

स्पृहणीयगुणैर्महात्मभिश्चरिते वर्त्मनि यच्छतां मनः।
विधिहेतुरहेतुरागसां विनिपातोऽपि समः समुन्नतेः॥

इत्याद्या महाकविभारविकृताः सालङ्कृतिस्वर्णसूक्तयः कस्य मनस्विनो मनस्सम्मोहं नातन्वते। किञ्च—

जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणम्, गुणप्रकर्षो विनयादवाप्यते।
गुणाधिके पुंसि जनोऽनुरज्यते, जनानुरागप्रभवा हि सम्पदः॥ इति।

राजनीतेः स्वरूपं विशदयन्नाह :—

'सत्यानृता च परुषा प्रियवादिनी च हिंस्रा दयालुरपि चार्थपरा वदान्या।
नित्यव्यया प्रचुररत्नधनागमा च वाराङ्गनेव नृपनीतिरनेकरूपा॥

किञ्च भारवेः प्रकृतिवर्णनसरणिरपि नितरां मनोज्ञा। निदर्शनरूपेणात्र कतिपयपद्यानि रसिकानां मनोविनोदायोदाह्रियन्ते। शरदमुद्दिश्य :—

मुखैरसौ विद्रुमभङ्गलोहितैः, शिखाः पिशङ्गीः कलमस्य बिभ्रती।
शुकावलिर्व्यक्तशिरीषकोमला, धनुःश्रियं गोत्रभिदोऽनुगच्छति॥४।३६।

जलक्रीडामाचरन्तीनामप्सरसां चित्रणम् —

'तिरोहितान्तानि नितान्तमाकुलैरपां विगाहादलकैः प्रसारिभिः।
ययुर्वधूनां वदनानि तुल्यताम्, द्विरेफवृन्दान्तरितैः सरोरुहैः॥

एकत्र युधिष्ठिरः भीमस्य भाषणं प्रशंसन्नाह :—

स्फुटता न पदैरपाकृता, न च न स्वीकृतमर्थगौरवम्।
रचिता पृथगर्थता गिरां, न च सामर्थ्यमपोहितं क्वचित्॥२।२७॥

चेद् भारविः काव्यकलायां कालिदासादिसादृश्यं नाधिगच्छेत्तथापि अर्थगाम्भीर्यं रुचिरपदावलिप्रयोगश्च तद्वचनासु नूनमनुहरन्ति काञ्चनमणिसंयोगम्। किरातार्जुनीयस्याधिश्रीभागः रोचिष्णुसंवादपरिपूर्णः, तस्य विविधच्छन्दोमनोज्ञता, भावगाम्भीर्यं, सरसो वाचः प्रवाहश्च कस्य मनसि न जनयन्ति विस्मयपरम्परामिति।

महाकविः भट्टिः

१—परिचय । २—कोऽयं भट्टिर्नाम कश्चास्य काल ?

परिचय

श्रीवत्सपदलाञ्छनसंभवान् भट्टिनामा महाकवि पदवाक्यप्रमाणवित्, कुशल काव्यकलाकलाकार सौराष्ट्रेषु वलभीनाम्नीं नगरीं स्वजनुषा समलञ्चकार। एष किल कवि महीपालश्रीधरसेनस्य आसीत् सभापण्डितमणि । श्रीधरसेनस्य च स्थितिकाल खैस्तषष्ठाब्दुत्तरार्द्धादारभ्य सप्तमाब्दा आरम्भकाल पर्यन्त एव निर्धारित कालविद्भिरिति शिलालेखैरवगम्यते।

महाकविभट्टिप्रणीत 'रावणवध'मित्यपरनामधेय भट्टिकाव्यमिद व्याकरणशास्त्रमधिजिगासूनामत्युपकारक व्याकृतिप्रक्रियाऽलङ्कृत महाकाव्यम् । शब्दालङ्कारसहकृतार्थालङ्कार एवास्य काव्यस्य वैशिष्ट्यम् । यमकावलिरपि अतीव मञ्जुला, भाषा च नितरां प्राञ्जला । तद्यथा—

नगजा नगजा दयिता दयिता, विगत विगत ललित ललितम् ।
प्रमदा प्रमदा महता महता, मरण मरण समयात् समयात् ॥

कवेरस्य प्रकृतिचित्रणम, प्रौढा च व्यञ्जनाप्रणाली, प्रभावशाली च सत्वावप्रसर कस्य मनो न रञ्जयति । तद्यथा—

न तज्जल यन्न सुचारुपङ्कज, न पङ्कज तद्यदलीनषट्पदम ।
न षट्पदोऽसौ न जुगुञ्ज यत् कल, न गुञ्जित तन्न जहार यन्मन ॥

एकावल्यलङ्कारस्यैतदतिरमणीयमुदाहरणम् ।
अस्य तावच्चक्रवाल-यमकाऽलङ्कारोऽप्यति मनोहर ।

अवसित हसित प्रसित मुदा विलसित ह्रसित स्मरभासितम ।
न समदा प्रमदा हतसम्मदा पुरहित विहित न समीहितम् ॥

मण्डलाकारेण यमितत्वादेतच्चक्रवालमुदीर्यते ।
काञ्ची-यमकमपि —

पिशता शितामनुदिश स्फुटताम् स्फुटता जगाम परिविह्वलता ।
हसता जनेन महतामरित चरित महस्वरहित महता ॥ इति ॥

महाकवेरस्य शरद्वर्णननैपुणी प्रणिनाल्पस्तु विलक्षणा अणुवीक्षणेन। अयोध्याया निर्गत्य रामः सलक्ष्मणः शरदं ददर्श। कालस्याप्रत्यक्षत्वात् तत्कार्यदर्शनादेवात्र शरद औपचारिकदर्शनं मन्यते —

तरङ्गसङ्गाच्चपलैः पलाशैर्ज्वालाश्रियं सातिशयां दधन्ति।
सधूमदीप्ताग्निरुचीनि रेजुस्ताम्रोत्पलान्याकुलषट्पदानि॥
बिम्बागतैस्तीरवनैः समृद्धिं निजां विलोक्यापहृतां पयोभिः।
कूलानि सामर्षतयेव तेनुः सरोजलक्ष्मीं स्थलपद्महासैः॥
निशातुषारैर्नयनाम्बुकल्पैः, पत्रान्तपर्यागलदच्छबिन्दुः।
उपारुरोदेव नदत्पतङ्गः कुमुद्वतीं तीरतरुर्दिनादौ॥
वनानि तोयानि च नेत्रकल्पैः, पुष्पैः सरोजैश्च निलीनभृङ्गैः।
परस्परां विस्मयवन्ति लक्ष्मीमालोकयाञ्चक्रुरिवादरेण॥

काव्यकलाऽपि प्रशस्ता। सीतां वर्णयन्नाह—

हिरण्मयी साललतेव जङ्गमा च्युता दिवः स्थास्नुरिवाचिरप्रभा।
शशाङ्ककान्तेरधिदेवताकृतिः सुता ददे तस्य सुताय मैथिली॥
प्रभातवाताहतिकम्पिताकृतिः कुमुद्वतीरेणुपिशङ्गविग्रहम्।
निरास भृङ्गं कुपितेव पद्मिनी न मानिनी संसहतेऽन्यसङ्गमम्॥

भट्टिकाव्यं[1] [2]व्याकरणप्रधानं महाकाव्यम्। व्याकरणावबोधाधिजिगमिषुणा छात्राणामनुग्रहेच्छया सौकर्येणैव व्याकृतिमवगमयितुमिदं विरचितं महाकविना भट्टिमहाभागेन। व्याकरणमार्गप्रदर्शनपुरस्सरं काव्यवपुः नयनाभिरामरामकथामृतमपि निकामं सम्भृतमत्र विभातमिव। उक्तञ्च केनाप्यभियुक्तेन —

व्याकृतिवपुः कल्पेयं रामराजकथामृतम्।
शब्दवाक्य-पदच्छेद-स्थूलाक्षर-विशेषकृत्॥
व्याकृत्या कोमलच्छन्दोभ्यामलङ्कृत्या रसेन च।
पञ्चकेनान्वितं काव्यं भट्टिकाव्यं विराजते॥

तदेव रस-अलङ्कार-पदविन्यासविलासमन्वितं काव्यमिदमतिसुभगं सम्पन्नमिति।

---

१. भट्टिकाव्यमिदं द्वाविंशतिसर्गैः प्रणिबद्धं, तत्रादिमचतुर्षु सर्गेषु प्रकीर्णनियमाः, ततो नवमसर्गपर्यन्तं विशेषनियमाः, तदनु त्रयोदशसर्गान्तिमम् अलङ्काराः, तदनन्तरं द्वाविंशतिसर्गपर्यन्तं लकारप्रयोगाश्च प्रदर्शिताः। तदिदं व्याकरणस्य बोधानुभूतं भट्टिकाव्यमिदं विदुषां समाजे निरतिशयादरास्पदीभूतं विलसति।

२ यद्यपि बहु नाधीषे तथापि पठ पुत्र व्याकरणम्।
स्वजनः श्वजनो माभूत्, सकलं शकलं, सकृत् शकृत्॥

दीपतुल्यः प्रबन्धोऽयं, शब्दलक्षणचक्षुषाम् ।
हस्तामर्श इवान्धानां भवेद् व्याकरणादृते ॥

किञ्चास्य काव्यस्य वैशिष्ट्यं द्योतयन्—

व्याख्यागम्यं काव्यं, उत्सवः सुधियामिव ।
हता दुर्मेधसश्चास्मिन्, विद्वत्प्रियतया मया ॥

यत्रैवं काव्यं कृतं तद्दर्शयन्नपि कविराह :—

काव्यमिदं विहितं मया वलभ्यां श्रीधरसेन-नरेन्द्र-पालितायाम् ।
कीर्तिरतो भवतान्नृपस्य तस्य प्रेमकरः क्षितिपो यतः प्रजानाम् ॥ इति ।

कानिचित् पद्यानि तु अस्य निरतिशयरमणीयानि —

रामोऽपि दाराहरणेन तप्तो, वयं हतैर्बन्धुभिरात्मतुल्यैः ।
तप्तेन तप्तस्य यथा तथा नः सन्धिः परेणास्तु विमुञ्च सीताम् ॥

कोऽयं भट्टिर्नाम कश्चास्य कालः

अथ कोऽयं भट्टिर्नाम, को वास्य निश्चितः समयः इति किञ्चिदिव, स्थूणानिखनन्यायेन पुनरपि भूयस्तरं विविच्यते । यद्यप्यत्र विषये इदमित्थन्तया न किञ्चिद्वक्तुं शक्यम् । तथाऽपि कालविदामाशयमनुरुध्य प्रस्तूयते तावत्—केचन तर्कयन्ति यद् वत्सभट्टिरेव भट्टिनाम्ना प्रसिद्धिं गतः, न कश्चिदन्यः । अपरे भर्तृहरिरेवायम्, भर्तृशब्द एवापभ्रष्टः 'भट्टिः' सञ्जातः । परं सूक्ष्मेक्षिकया निरीक्षणेन एतत्कल्पद्वयमपि शशशृङ्गायते । वत्सभट्टेः महावैयाकरणेन भट्टिना सहैकात्म्यं वत्सभट्टेः कृतौ आपतितानि व्याकृतिस्खलितानि एव स्वयं निराकुर्वन्ति । नहि तेजस्तिमिरयोरभेदं बुद्धिमन्तः सोढुमर्हन्ति । इत्थमेव भर्तृहरिरेवापभ्रष्टः भट्टिः संवृत्त इत्यपि क्लिष्टकल्पना मात्रयाऽपि नावतरति बुद्धिपद्धतिम् । तदेवं मन्यामहे, एतद्द्वयाद् भिन्नः कश्चिदन्य एव स्वनामधन्योऽयं भट्टिः भवेदिति निर्णय एव रोचिष्णुः । कालविषयेऽपि, श्रीधरसेननृपतेः समये भट्टिरभूद् इत्युक्तपूर्वम् । तत्र विवेचनीयं भवति यत् श्रीधरसंज्ञा नृपास्तु चत्वारोऽभूवन् । तेषु यश्चरमः सः ६४१ तमे ख्रीस्ताब्दे दिवङ्गतः । तेनानुमातुं शक्यते यत् ख्रीस्ताब्दसप्तमशतकीय एव कविरेष सम्भवेत् । किञ्च—"व्याख्यागम्यमिदं काव्यम्, उत्सवः सुधियामलम् । हता दुर्मेधसश्चास्मिन् विद्वत्प्रियतया मया ॥" इति भट्टिकाव्योद्धृतेन पद्येन सुतरां व्यज्यते यद् भामहात्पूर्वकालभव एव भट्टिरासीत् । प्रसिद्धालङ्कारिकयोर्दण्डिभामहयोरपि भट्टिप्रणीतालङ्कारे नामस्मरणमपि न दृश्यते । तदेतदपि व्यञ्जयति भट्टिमहाभागस्य दण्डिभामहमहाभागात्पूर्ववर्तनका-भवत्वम् इति दिक् ।

महाकविः माघः

(६६०–६७५)

१—परिचयः। २—शिशुपालवधम्। ३—माघस्य समयः। ४—माघस्य प्रकाण्डपाण्डित्यम्।

परिचयः

संस्कृतवाङ्मयमहोदधेस्तत्रभवान् महाकविर्माघः खल्वत्यन्तभासुरं रत्नम्। अस्य हि नवाभिनवपदविन्यासविलासः नितरां प्रौढः लोकविश्रुतश्च। एतमुद्दिश्य जनश्रुतिरियं प्रसिद्धा—'नवसर्गगते माघे नवशब्दो न विद्यते।' सेयमुक्तिः खलु बहुध्वंशेषु सत्यतां बिभर्ति। एतद्विरचितं शिशुपालवधं नाम महाकाव्यं 'माघकाव्य'मिति तन्नाम्नाऽपि प्रथितम्। अस्मिन् काव्ये वर्णनशैली अतीव प्रौढा, वर्णनमलङ्कारपूर्णं भावगाम्भीर्यसम्भृतञ्च सम्पन्नम्। तद्यथा—

'उदयति विततोर्ध्वरश्मिरज्जावहिमरुचौ हिमधाम्नि याति चास्तम्।
वहति गिरिरयं विलम्बिघण्टाद्वयपरिवारितवारणेन्द्रलीलाम्॥४।२०॥

अस्मिन् पद्ये कविः 'रैवतक'नाम पर्वतमुभयतः सूर्येन्दुरूपविलम्बि घण्टाद्वयपरिवारितवारणेन्द्रलीलामावहन्तमिवाकलयति। मन्येऽस्य कवेः 'घण्टामाघ' इति नाम्नः प्रसिद्धौ इतिनिर्दिष्टकल्पनैव बीजम्। एतादृशविचित्रोक्तिमुपजीव्यैव कदाचित् कविरेष समजनि विद्वज्जनानां परमप्रशंसाभाजनम्। तथाहि :—

'उपमा कालिदासस्य भारवेरर्थगौरवम्।
नैषधे पदलालित्यं माघे सन्ति त्रयो गुणाः॥

परं वस्तुतत्त्वेषु विमृश्यमानेषु विदितं भवति यत्प्रशस्तिरियमस्य प्रशंसकानामतिशयोक्तिमेव व्यक्तीकरोति। यतः यथा उपमायां कालिदासस्य, यथा वा अर्थगौरवे भारवेः, नैषधस्य च पुनर्यथा लालित्ये पदं न तथा माघस्य। माघस्तु एषां महाकवीनां कल्याऽपि तुलां नाऽधिरोहति इति बहव आशेरते। वस्तुतः कविन्यचारुत्वापेक्षयाऽस्य रचनायां पाण्डित्यप्रौढिमा एवाऽवभाति प्रभास्वरः। पदविन्यासप्रवाहोऽपि न निसर्गसुलभः प्रत्युत हठादाकृष्ट इवाभाति। प्रकाण्डपाण्डित्यन्तु तस्य स्फुटं पदे-पदे व्यक्तीभवति। महाटीकाकारः श्रीमल्लिनाथः माघस्य काव्यकलां वर्णयन्नाह :—

ये शब्दार्थपरीक्षणप्रणयिनो ये वा गुणालङ्क्रिया-
शिक्षाकौतुकिनो विहर्तुमनसो ये च ध्वनेरध्वगाः ।
क्षुभ्यद्भावतरङ्गिते रससुधापूरे निमङ्क्षन्ति ये,
तेषामेव कृते करोति विवृतिं माघस्य सर्वङ्कषाम् ॥

नेताऽस्मिन् यदुनन्दनः स भगवान् वीरप्रधानो रसः,
शृङ्गारादिभिरङ्गवान् विजयते पूर्णा पुनर्वर्णना ।
इन्द्रप्रस्थगमाद्युपायविषयश्चैद्यावसादः फलम्,
धन्यो माघकविः वयन्तु कृतिनस्तत्सूक्तिसंसेवनात् ॥

शिशुपालवधम्

माघविरचितं शिशुपालवधं नाम महाकाव्यं विंशतिसर्गसंग्रथितं पञ्चाशदुत्तरषोडशशतमितैः पद्यैः परिगुम्फितं गीर्वाणवाङ्मयप्रसरे सुभृशं भासुरत्वेन विराजते काव्यमुच्चतमां कोटिमाटीकमानम् । अस्य कथावस्तु तु महाभारतादेव सङ्कलितम् । काव्येऽस्मिन् कवेः प्रौढिमा, दृढबन्धः, प्रागल्भ्यं प्रतिपदं समुच्छलतीव प्रतिभाति :—

उदयशिखरिशृङ्ग प्राङ्गणेष्वेव रिङ्गन्,
सकमलमुखहासं वीक्षितः पद्मिनीभिः ।
विततमृदुकराग्रः शब्दयन् यो वयोभिः,
परिपतति दिवोऽङ्के हेलया बालसूर्यः ॥

उत्प्रेक्षाऽस्य प्रेक्षावतां श्लाघनीया भवति । रैवतकं पर्वतं विचित्रत्वाप्तया वर्णयति :—

अपशङ्कमङ्कपरिवर्तनोचिताश्चलिताः पुरः पतिमुपैतुमात्मजाः ।
अनुरोदितीव करुणेन पत्रिणां विरुतेन वत्सलतयैष निम्नगाः ॥

अनुप्रासोल्लासोऽप्यस्य चित्तप्रसादकः —

मधुरया मधुबोधितमाधवीमधुसमृद्धिसमेधितमेधया ।
मधुकराङ्गनया मुहुरुन्मदध्वनिभृता निभृताक्षरमुज्जगे ॥

माघस्य शृङ्गारिकपदार्थाभिव्यञ्जनताऽपि नितरां मनोहारिणी विद्यते :—

यां यां प्रियः प्रैक्षत कातराक्षीं सा सा ह्रिया नम्रमुखी बभूव ।
निःशङ्कमन्याः सममाहितेर्ष्यास्तत्रान्तरे जघ्नुरमुं कटाक्षैः ॥

माघरचनाप्रकाण्डेषु विषयवैविध्यनिरीक्षणेनानुमीयते यदसौ कविरासीदनेकशास्त्रनिपुणः । सङ्गीत-नाट्य-व्याकरणालङ्कार-राजनीतिविशारदश्च । अनन्त

कविराजेन राजशेखरेण अस्याप्रतिमप्रतिभाप्रभाविकेन भावातिरेकवशङ्गतेनेत्य-मभाणि:—

कृत्स्नप्रबोधकृद्वाणी भा रवेरिव भारवेः।
माघेन च माघेन कम्पः कस्य न जायते॥ इति॥

एवमन्यत्रापि :—

माघेन विघ्नितोत्साहा नोत्सहन्ते पदक्रमे।
स्मरन्तो भारवेरेव कवयः कपयो यथा॥

माघस्य समयः

तत्र भवतो माघस्य समयविषये मतानि बहुधा भिद्यन्ते। यद्यपि नाद्यावधि कोऽपि हृदयङ्गमो निर्णय उपलभ्यते तथापि यशस्तिलकचम्पूनाम्नि प्रबन्धे तत्प्रणेत्रा सूरिवरेण सोमदेवेन माघस्योल्लेखः कृतः। एवमानन्दवर्धनाचार्येण स्वकीये ध्वन्यालोकाख्ये सन्दर्भे शिशुपालवधस्य यद् द्वौ श्लोकौ समुद्धृतौ तेनैतन्निश्चेतुं न दुष्करं यदेताभ्यामसौ पूर्वतन एवासीत्। श्रीमता नृपतुङ्गाभिधेन राष्ट्रकूटनराधिपेन स्वकीये कन्नडभाषामये कविराजमार्गाभिधेये माघस्य कान्तिमत्त्वमनश्वरत्वं वर्णितम्। तेन स्पष्टमेतद् विदितं भवति यन्नवमशताब्द्याः पूर्वार्धभागे नृपतुङ्गकाल एव माघोऽयं साहित्यविदां समाजे सुतरां प्रसिद्धो लब्धप्रतिष्ठश्चासीत्। तेन माघस्याविर्भावकालः क्रैस्तीयाष्टमशताब्दीतः पूर्वतन एव भवितुमर्हति। किञ्च माघस्य पितामहस्य सुप्रभदेवमहाभागस्याश्रयदातुः गुर्जराधिपस्य वर्मलातदेवस्य शिलालेखेषु सुप्रभदेवसमयः पञ्चविंशत्युत्तरषट्शततमे (६२५) शताब्दीतः प्रागेव निर्दिशति। एतर्हि सुप्रभदेवपौत्रस्य माघस्य कालः सुतरां क्रैस्तीय-सप्तमशतवर्षमितकालाभिरूपेणैव कथञ्चित्सम्भवेत्, न कर्हिचिदन्यथा। अपि च माघस्य कालनिर्णये एकमन्यदतिमहत्त्वपूर्णमन्तरङ्गमपि प्रमाणमुपलभ्यते तच्चेदम् :—

'अनुत्सूत्रपदन्यासा सद्वृत्तिः सन्निबन्धना।
शब्दविद्येव नो भाति राजनीतिरपस्पशा॥

[शिशुपालवधम् २।११२]

अत्र हि काशिकावृत्ति-न्यासग्रन्थयोः स्पष्टमुल्लेखः। वृत्तिकारोऽत्र वामनजयादित्यश्च तयोश्च कालः क्रैस्तीयसप्तशतादुत्तरषट्पञ्चाशद्वर्षाभ्यन्तर एव कथञ्चिन्निदर्शितः। तन्माघस्यापि कालः एतत्कालोत्तरमेव स्यादिति कस्य न बुद्धिपथमवतरेत्। एवञ्च बाणभट्टेन हर्षचरिते न्यासकारस्योल्लेखो यद्यपि, 'कृतगुरुपदन्यासा लोक इव व्याकरणेऽपि।'' बाणवत् माघेनापि न्यासस्य निर्देशः कृतः। सोऽयं

न्यासो जिनेन्द्रबुद्धिप्रणीत एवेति वक्तुं न सुशकम्। यतस्तत्पूर्वकाल एव न्यासस्य सन्दर्भान्तरस्य रचनाऽपि लब्धावकाशाऽऽसीत्। अतः एवंविधहेतुभिर्निश्चिनुमः यन्माघस्य कालः सप्तमशताब्द्या अन्तिमचरण एवेति तर्कसङ्गतम्। यद्यपि माघस्यामरकृतिं शिशुपालवधं विहाय नान्या काचिद्रचना दृक्पथं प्रयाति, तथाऽपि सूक्तिसंग्रहग्रन्थेषु औचित्यविचारचर्चादिग्रन्थेषु माघनाम्नोपगुम्फितानि प्रकीर्णानि पद्यानि समासाद्यन्ते, यानि प्रत्याययन्ति यदन्यान्यपि ग्रन्थरत्नानि माघप्रणीतानि सम्भवेयुरिति। तद्यथा 'औचित्यविचारचर्चा'भिधे सन्दर्भे अधोऽङ्कितं पद्यं माघनाम्ना समुद्धृतम् :—

बुभुक्षितैर्व्याकरणं न भुज्यते, न पीयते काव्यरसः पिपासितैः।
न विद्यया केनचिदुद्धृतं कुलं, हिरण्यमेवार्जय निष्फला गुणाः॥

येनास्य माघस्य भवेयुरन्या: कृतयः, एकमात्रं शिशुपालवधमेव महाकाव्यमस्य यशश्चन्द्रिकां भुवनमण्डले प्रसारयितुमलमतुलं किमपि भासुरं रत्नम्।

माघस्य प्रकाण्डपाण्डित्यम्

स एष माघ न केवलमुद्दामबालकविरेवासीत् प्रत्युत सर्वशास्त्रपारङ्गत प्रकाण्डपण्डितोऽप्यासीत्।

अस्य सर्वाङ्गीणपाण्डित्यपरिचायकं शिशुपालवधमेव पर्याप्तम्। तदपि किञ्चिदत्रोदाह्रियते :—

वेदार्थप्रसरे स्वरभेदादर्थभेद[1] उपजायते, एकस्मिन् पदे परिणत उदात्तस्वर. स्वरान्तराणि घटयति अनुदात्तानि। सति एकस्मिन् स्वरे उदात्ते अन्यानि निपात[2]स्वराणि सञ्जायन्ते। इत्यादयोऽनुशासनविषय. स्वकाव्यबन्धेऽतिसौन्दर्येण सग्रथिता.।

एवमेव नाट्यशास्त्रस्य प्रावीण्यमपि काव्यबन्धेऽस्य व्यक्तीभवति :—

'पूर्वरंगः प्रसङ्गाय नाटकीयस्य वस्तुन.।' इति।

---

१. सत्यपि दधतां सह्यता दूरभिन्नऋतयो. क्रिया प्रति।
समरशासनविदः भवामयोर्विग्रहं व्यधमु स्वरेण ते॥
[शिशुपालवधम् १४।२५]

२. निहन्यन्तेनिपदे य उदात्तस्वरानिव।

सङ्गीतशास्त्रस्यापि माघः सलस्पर्शी विद्वान् आसीत् :—

श्रुतिसमधिकमुच्चैः पञ्चमं पीडयन्त. ।
सततमृषभहीनं भिन्नकीकृत्य शब्दम् ॥

अलङ्कारशास्त्रेऽप्यस्य वैचक्षण्यम् । यथा :—

स्थायिनोऽर्थे प्रवर्तन्ते भावाः सञ्चारिणो यथा ।
रसस्यैकस्य भूयांसस्तथा नेतुर्महीभृतः ॥

[शिशुपालवधम् २।८७]

माघस्य नयेन शब्दार्थयोः सामञ्जस्यमेव काम्यम् । एतन्नयमाश्रित्य द्वियत्नारम्भेन पद्यमुपनिबध्नाति :—

शब्दार्थौ सत्कविरिव विद्वान् द्वयमपेक्षते ॥

[शिशुपालवधम् २।८६]

एतादृग्वैदुष्योत्कर्षादेवास्य महीयसी प्रतिष्ठा आसीद् विद्वन्मण्डले :—

"तावद् भा भारवेर्भाति यावन्माघस्य[३] नोदयः ।" इति

३. अस्य जन्मभूः श्रीमालपुरी नाम्नी गुर्जरराजधानी ।

महाकविः कुमारदासः

(६७५–७५०)

महाकविः कुमारदासोऽयं सिंहलद्वीपाख्यलङ्काधिपतिः अतीव प्रतिभावान् काव्यकलाकारश्चासीत् 'जानकीहरण'नाम्नः काव्यस्य प्रणेता। जानकीहरणाख्यं महाकाव्यं[1] विंशतिसर्गनिबद्धं संस्कृतसाहित्यशेवधौ किमपि जाज्वल्यमानं रत्नम्। कालिदासवदनेनापि वैदर्भी रीतिरेवोपलालिता। शृङ्गार एवात्र प्रमुखो रसः। वस्तुतो जानकीहरणे काव्यकलायाः पूर्णः परिपाकः पल्लवितो विभाव्यते। अतः कविराजेन राजशेखरेण कुमारदासस्य काव्यकला लक्ष्यीकृत्य भणितम् :—

जानकीहरणं कर्तुं रघुवंशे स्थिते सति।
कविः कुमारदासश्च रावणश्च यदि क्षमौ॥

महाकविकालिदासीये रघुवंशाख्ये सर्वगुणोपेते महाकाव्ये जाग्रति सति रामायणीयकथामवलम्ब्य कुमारदासेन यज्जानकीहरणं नाम काव्यं विरचितं तन्नूनं स्वीयां काव्यकलां प्रदर्शयितुमेवेति प्रतीयते। यद्यपि कालीदासीयकाव्यकलासौष्ठवं तु नावगाहते काव्यमिदम्, तथाऽप्यस्य विलक्षणमनितरसाधारणं काव्यप्रकर्षं तु को नामापह्नोतुं पारयेत। कालिदासीयरचनासरणिरेवानेन शरणीकृता सम्भाव्यते। तदस्य रचनाचातुरी रसिकैर्लोचनगोचरीकरणीया। शिशिरवर्णयन्नाह—

शिशिरशीकरवाहिनि मारुते चरति शीतभयादिव सत्वरः।
मनसिजः प्रविवेश वियोगिनीहृदयमाहितशोकहुताशनम्॥

उत्प्रेक्षा— वयःप्रकर्षादुपचीयमानस्तनद्वयस्योद्वहनश्रमेण।
अत्यन्तकार्श्यं वनजायताक्षीमध्यो जगामेति ममैष तर्कः॥

---

१. सर्गबन्धो महाकाव्यं तत्रैको नायकः सुरः।
सद्वंशो क्षत्रियो वापि धीरोदात्तगुणान्वितः॥
एकवंशभवा भूपा कुलजा बहवोऽपि वा।
शृङ्गारवीरशान्तानामेकोऽङ्गी रस इष्यते॥
* * * * *
इतिहासोद्भवं वृत्तमन्यद्वा सज्जनाश्रयम्॥
[साहित्यदर्पण]
इति महाकाव्यलक्षणम्।

शिशिरान्ते वसन्ते रात्रेः क्षीणताया दिनस्य दीर्घताया. कारणमुत्प्रेक्षते—

'प्रालेयकालप्रियविप्रयोगग्लानेव रात्रिः क्षयमाससाद ।
जगाम मन्दं दिवसो वसन्तक्रूरातपश्रान्त इव क्रमेण ॥
श्रान्त्वा विवस्वानथ दक्षिणाशामालम्ब्य सर्वत्र करप्रसारी ।
ऋत्विक् ततो निःस्व इव प्रतस्थे वसूपलब्ध्यै धनदस्य वासम् ॥
वृक्षा मनोज्ञा द्युतिचम्पकाख्या रूपं विनेनुर्नवकुड्मलाढ्याः ।
न्यस्ता वसन्तस्य वनस्थलीभिः सहस्रदीपा इव दीपवृक्षाः ॥
वध्वोऽपि सालक्तकपादघातं लब्ध्वा रणन्नूपुरमङ्गनानाम् ।
उद्भूतरोमाञ्च इवाभिहर्षात् पुष्पाङ्कुरैरास नवैरशोकः ॥
महेन्द्रमूर्ध्नि भ्रमरेन्द्रनीलैर्विभक्तशोभः शिखिकण्ठनीलैः ।
गृहीतभास्वन्मुकुटानुकारस्ततान कान्तिं नवकर्णिकारः ॥

* * *

विभिन्नपुष्पाभरणः पलाशः समुल्लसत्पुष्पलतावनद्धः ।
उद्भूतभस्मा मधुनेव रेजे राशीकृतो मन्मथदाववह्निः ॥

दशमे सर्गे कविः राजधर्ममधिकृत्याह'—

क्षोणीपतिः पतत्याशु जराक्रान्त इव ध्रुवम् ।
त्यक्तदण्डः परं बाल्प्रगृहीतजगत्करः ॥
इत्थं यूथमपायानां कुर्वाणस्य चतुष्टयीम् ।
कजेन्दुप्रभागौरं परिरक्ष्यता यशः ॥
शूरं पुरुषसारज्ञं नीतौ पटुमलम्पटम् ।
सम्यक् संरक्षिताः कोशैर्वर्धयन्ति नृपं प्रजाः ॥
नोच्चैः पदं लम्भनीयो गुणोऽप्यन्वयवर्जितः ।
रत्नाढ्यमपि कुर्वीत मूर्ध्नि कः पादमण्डनम् ॥
मूर्खो वर्ज्यः कुलीनोऽपि मातङ्ग इव भूभुजा ।
गुणैः कैरप्यविख्यातो यत्नेनैव विभावितः ॥
तदुत्तमुपधाशून्यमन्वयेन गुणेन च ।
साचिव्यं लम्भयन् मौलं न प्रमाद्यति भूपतिः ॥
यस्मिन् कृपानुरोधेन सौहृदं प्रतनोति यः ।
स तं त्यजति कृत्यान्ते तीर्णतोय इव प्लवम् ॥
यौ [illegible] निष्कारणस्नेहपाशौ सुहृत्तरौ ।
मन्युनैव तयोर्भेदो देहजीविनयोरिव ॥

*　　*　　*

इति प्रकृतिवर्गादिनिर्णयेषु नयाश्रय ।
क्षपितारन्तर्बहिः शत्रु शाधि साधु वसुन्धराम् ॥

अपि च — न जिष्णु कृतशस्त्रो यो यश्चाद्यो यशनिस्पृह ।
कामी यश्च जरन्नेते क्षयवशेषु कत्रय ॥

श्रूयते किल यदसौ कुमारदास कविशिरोमणे कालिदासस्य पर भक्त काव्यकलायामपि तमेवानुकुरुते । क्वचित्तु कालिदासकृतेरनुवाद मात्रमेवास्य काव्यं प्रतिफलतीव प्रतिभाति —

तद्यथा—

पुष्पपल्लवविभवैर्यथेप्सित सा विभूषयति राजनन्दने ।
दर्पण न चकास योषिता स्वामिसम्मदफल हि योषिताम् ॥

इत्यत्र 'स्वामिसम्मदफल हि योषिताम्' इति पद कालिदासीय—'प्रियेषु सौभाग्यफला हि चारुता' इत्यस्य भङ्ग्यन्तरेण भावानुवादमात्रमेवानुकरोति स्फुटम् । पदगुम्फने निसर्गसुभगता नाविष्करोति । नोद्भासयति च यथार्हां भावा प्रासादिकीं छटाम् । न खलु बिभर्ति कालिदासस्य शृङ्गारिकीं श्रियम् ।

जनश्रुतितोऽवगम्यते यदसौ सिंहलद्वीपस्याधिपतिरासीद् बाल्यकालादेव काव्यकलाप्रणयी । अस्य स्थितिकाल ख्रीस्त ५१७ त ५२८ पर्यन्त निर्धार्यते । अस्य रचनाया कालिदासरचनायाश्छाया सुतरा प्रतिभासते । एकतोऽस्य पाणिनीयाष्टकस्य सूत्रसिद्धाया काशिकावृत्तौ आत्मन परिचय ददाति, अपरत लब्धख्यातिरालङ्कारिको वामन ख्रीस्त ८०० मितेऽब्दे लब्धजन्मा स्वग्रन्थे जानकीहरणादुदाहरणानि सङ्कलयति ? तदेतदनुरोधेनास्य समय ख्रीस्त ६५० त ७५० पर्यन्तमध्यघटित स्वीकर्तुं शक्य, इति कालज्ञाना सम्मति ।

कुमारदासस्य रचनासरणी वैदर्भीमेवालम्बते । काव्यकलाकमनीयता, छन्दसामौचित्य, शाब्दपदस्य पदाना कवे रचनाचातुरीमारचयति । माघोपपद्यश्लाघे जानकीहरणस्य छायानुहरणमस्य माघत प्राक्कालभवत्व प्रत्याययति । यत राजशेखरस्त मेधाशालित्वेन स्मरति प्रशसति च प्रतिभासम्पन्नत्वेन —

"या शब्दग्रामम्, अर्थसार्थम्; अलङ्कारतन्त्रयुक्तिमार्गम् अन्यदपि तथा विधमधिहृदय प्रतिभासयति सा प्रतिभा । अप्रतिभस्य पदार्थसार्थ परोक्ष इव, प्रतिभावतश्च पुनरपश्यतोऽपि प्रत्यक्ष इवाभाति । यतो मेधाविरुद्रकुमारदासादयो जात्यन्धा श्रूयन्ते" इति तत्तोऽपि विज्ञात भवति राजशेखरादपि कुमारदासस्य पूर्ववर्तित्वम् इति ।

महाकविः श्रीरत्नाकरः

(नवमशताब्दी)

महाकाव्येषु सर्वातिशायिबृहत्कायभृतो हरविजयस्य प्रणेता श्री अमृतभानुतनुजन्मा महाकविः श्रीरत्नाकरसमाख्यया प्रख्यातः काश्मीरदेशमलञ्चकार, काश्मीराधिपस्य महामहिम्नो जयापीडस्य सभापण्डितः ख्रीस्तीय ७७९–८१३ शतके व्यराजत । किन्तु कह्लणविरचितया राजतरङ्गिण्या ज्ञायते यदसौ राज्ञोऽवन्तिवर्मणो राज्यकाले ख्रीस्तीय ८८५–८८४ शतके समभवत् । परां प्रसिद्धिञ्चावाप :—

मुक्ताकणः शिवस्वामी कविरानन्दवर्द्धनः ।
प्रथां रत्नाकरश्चागात्साम्राज्येऽवन्तिवर्मणः ॥

हरविजयव्यतिरिक्तौ द्वावपरावपि 'वक्रोक्तिपञ्चाशिका', 'ध्वनिगाथापञ्जिका' चेत्याख्यौ एतद्विरचितौ सन्दर्भौ समुपलभ्येते ।

महाकाव्यमेतत्पञ्चाशत्सर्गनिबद्धं शतत्रयविंशत्युत्तरसहस्रसंख्याभिरनवद्यपद्यैर्विभूषितं बृहत्कायत्वेन सर्वाणि काव्यान्तराण्यतिशेते । लीलावशाद् भवान्या भवनेत्रे करपल्लवाभ्यामाच्छादनहेतोः अन्धको नाम तनूजन्मा दृष्टिहीनः समुत्पन्नः । किन्तु तपःप्रभावेन शिवमाराध्य तेन लब्धदृष्टिना लोकत्रयं स्वाधिकारे कृतम् । तदनु प्रमथेन महादेवेनासौ पुरन्दरपुरं सम्प्रेषितः । एतावन्मात्रं स्वल्पतरं कथानकं काव्यविस्तारेण बृहत्कायं विदधानोऽसौ विलक्षणं काव्यकौशलमाविश्चकार । काव्येऽस्मिन् जलक्रीडा-चन्द्रोदय-समुद्रोल्लासादिवर्णनं पञ्चदशसर्गेषु उपन्यस्तम् । रत्नाकरस्य कवित्वचमत्कारः नूनं माघरचनामधरीकरोति । अस्याद्भुतप्रतिभाप्रभासम्मुखे माघो हतप्रभ इवावभाति । तथाहि दिङ्मात्रमुदाह्रियतेऽत्र :—

व्यजनोपकारमधुना स्वपितासु दिशः,
प्रेयोगृहं सुखमर्पितमेव यामः ।
धम्मिल्लबन्धशिथिलैरभिसारिकाभिः
प्रेम्णा तमस्विरमितीव शिरोभिरूहे ॥१४।४३॥

प्रचुरपरारं सूचयन्तीभिरभिसारिकाभिः केशपाशव्याजेन अन्धकारः शिरोभिरूहे इति समुत्प्रेक्षते । अग्रे च चन्द्रोदयमुद्दिश्य कवेर्निम्नोक्तिरतीव चमत्करोति केषामपि विदग्धानाम्—

स्रस्तान्धकारवसनां रजनीपुरन्ध्र-
मालिङ्गति प्रियसुधासुतिदिवसस्तोमैः।
दूरं मृणालशकलामलतन्मयूख-
हासच्छटाञ्चितमुखीभिरिवावसत्वे ॥२०।४७॥

किञ्च भगवन्तं शिवं संस्तुवन् आह :—

अपि बालकोटिशतभागविग्रह,
षड्गुणाधिकामपि विधाय पद्धतिम्।
स्थित एक एव भगवन्नहो भवान्,
विदधाति चेतसि न कस्य विस्मयम् ॥६।११७॥

प्रथमं शशिशेखरो हरो हरिरप्येष महीशिता श्रियः।
अमरा अपि नत्सुरा अमी तदिमास्तस्य विभूतिविप्रुषः॥

हरविजये माघस्य प्रतिबिम्बं स्पष्टमुद्भासते। माघ इव रत्नाकरोऽपि प्रतिसर्गमन्तिमे श्लोके 'रत्न'मिति शब्दविशेषमनिवार्यतया प्रयुङ्क्ते। यथा माघः स्वकाव्यं 'लक्ष्मीपतेश्चरितकीर्तनमात्रचारु' इति विरुदेन विभूषयति तथैव रत्नाकरोऽपि हरविजयं 'चन्द्रार्द्धचूडचरितामयचारु' इति पदेनालङ्करोति। कविनाऽमुना निजकाव्यमुद्दिश्य या गर्वोक्तिरारचिता सा भूरिशः सम्मतां बिभर्ति। तद्यथा—

ललितमधुराः सालङ्काराः प्रसादमनोहराः।
विकटयमकश्लेषोद्गारप्रबन्ध — निरर्गलाः॥
असदृशगतीश्चित्रं मार्गं ममोद्गिरतो गिरो।
न खलु नृपते चेतो वाचस्पतेरपि शङ्कते॥

हरविजमावलोकनं कवेरस्य यत्र शैवदर्शन-नीतिशास्त्र-कामसूत्रादीनां गभीरं परिज्ञानमवबोधयति तत्र नाट्यसङ्गीतालङ्कारचित्रकलायामप्यस्य सम्यक् नैपुण्यमवगमयति।

युधि धावतः प्रतिगजाभिमुखं पुनरप्यथाद्गजपतेः सदयः।
दलिताश्रय सपदि केतुपटः पतितो मुखे पृथुमलच्छदताम्॥

'वसन्ततिलका'स्यच्छन्दोग्रथने स्वसौ सिद्धहस्त एवासीत्। तथाहि क्षेमेन्द्रः संस्तौति :—

वसन्ततिलका रूढा वाग्वल्लीगाढसङ्गिनी।
रत्नाकरस्योत्कलिका चकास्त्यानननानने॥

वस्तुतः वसन्ततिलका अस्यातीव कमनीया :—

संध्याप्रवृत्तिरुधिरारुणसान्द्र — धातु-
धूलिच्छटाकपिशिताम्बरदिग्विभागा: ।
अभ्यम्बुराशि गिरिपङ्क्तिरवन्ध्यपात-
दम्भापतत्कुलिशताकुलिता दिनश्री. ॥

प्राप्तेऽस्तशैलशिखरस्थितमुष्णनाम्नि,
लोकानुसारमरलम्बजुषो नलिन्यः ।
सन्ध्यां समभ्रममविन्दयनेव साय
मातापकोरककराञ्जलिजालबन्धाः ॥

स्वकाव्यमहिमानं निरूपयन्नाह :—

हरविजय-महाकवेः प्रतिज्ञां शृणुत कृतप्रणयो मम प्रबन्धे ।
अपि शिशुरकविः कविप्रभावाद् भवति कविश्च महाकविः क्रमेण ॥

नूनं वास्तविकं वचः ।

एतादृशी प्रशस्तिप्रणालिपरिणताऽस्य कवेर्वाग्वल्लरी सविशेषं काव्य-प्रकर्षमवगमयति । अलङ्कारविमर्शेऽपि :—

माघः शिशुपालवधं विदधन् कविमदवधं विदधे ।
रत्नाकरः स्वविजयं हरविजयं वर्णयन् व्यवृणोत् ॥

कविराजराजशेखरस्य :—

मा स्म सन्तु चत्वार. प्रायो रत्नाकरा इमे ।
इतीव सत्कृतो धात्रा कवी रत्नाकरोऽपर. ॥

कवेरस्य 'वाग्बृहस्पति'रित्युपाधिरपि महामेधावित्वमस्य ध्वनयति ।

सत्यपि एतादृशप्रशंसार्हे सकलकाव्यकलालङ्कृते महाकाव्ये यत्रेदं यथार्हां प्रसिद्धिमावहति, इत्यत्र रहस्यमनुसन्धेयम्, परन्तु प्रसिद्धतमेषु दशमहाकविषु कालक्रममालम्ब्य वर्णने रत्नाकरस्यापि नाम सङ्कलितमिति कस्य न चेतस्सन्तोष-परम्परामातनोति । तद्यथा—

आदौ श्रीकालिदासः स्यादश्वघोषस्ततः परम् ।
भारविश्च तथा भट्टिः कुमारश्चापि पञ्चमः ॥
माघरत्नाकरौ पश्चाद् हरिश्चन्द्रस्तथैव च ।
कविराजश्च श्रीहर्षः प्रख्याताः कवयो दश ॥

—o—

महाकविः क्षेमेन्द्रः

(१०२५–१०८०)

संस्कृतसाहित्यमहाम्बरे कवीन्द्रस्य क्षेमेन्द्रस्य पदमम्बरमणिपदमिव शेखरायमाणं निरतिशयाभया विभाति। महाकविरेष काश्मीरेषु एकस्मिन् धनाढ्ये ब्राह्मणकुले जनिं लेभे। सिन्धुनाम्नो भूसुरस्य पौत्रः, प्रकाशेन्द्रनाम्नः परमविबुधस्य तनूजः। अस्य पितृचरणाः प्रख्याता दानवीरा अत्युदाराश्चासन्। स्वयं कविरेव स्वकीयबृहत्कथामञ्जर्यामुपन्यस्यति :—

यस्य मेरोरिवोदारकल्याणापूर्वसम्पदः।
अगण्यमभूद् गेहे यस्य भोज्यं द्विजन्मनाम् ॥

स एष महामतिः विश्वविख्यातालङ्कारिकस्याचार्यभवतोऽभिनवगुप्ताचार्यस्य शिष्यतां गतः। आचार्याभिनवसकाशादेव साहित्यविद्यामाजगाहे इति स्वयमेव प्रपञ्चयति :—

श्रुत्वाभिनवगुप्ताख्यात् साहित्यं बोधवारिधेः।
आचार्यशेखरमणेः विद्याविवृतिकारिणः ॥ [बृहत्कथामञ्जरी]

क्षेमेन्द्रस्य रचनाऽतीव मधुरा, कोमलो वाक्यविन्यासः, सुदृढश्च काव्यबन्धः। अनेन बहवो ग्रन्था अतिगभीरार्थया गिरा सद्ग्रथिताः। ग्रन्थरचनावैपुल्यदृशाऽसौ महर्षिव्यासवदेवं विहायेतरसर्वाग्रगण्यत्वेन प्रसिद्धः। अस्य सम्प्रत्युपलभ्यमानाः सन्दर्भाः त्रिंशत्संख्यामिताः समुल्लसन्ति तेषु प्रमुखास्तु निम्नाङ्किताः —

(१) रामायणमञ्जरी, (२) भारतमञ्जरी, (३) बृहत्कथामञ्जरी, (४) दशावतारचरितम्, (५) बोधिसत्वावदानकल्पलता, (६) कलाविलासः, (७) चतुर्वर्ग-संग्रहः, (८) चारुचर्या, (९) नीतिकल्पतरुः, (१०) समयमातृका, (११) सेव्यसेवकोपदेशः, (१२) अमृततरंगकाव्यम्, (१३) औचित्यविचारचर्चा, (१४) कविकण्ठाभरणम्, (१५) पद्यकादम्बरी, (१५) वात्स्यायनसूत्रसारः, (१७) शिववंशमहात्म्यम्, (१८) शिवसूत्रविमर्शिनी, (१९) पवनपञ्चाशिका, (२०) मुक्तावली, प्रभृतयः।

दशावतारचरिते क्षेमेन्द्र आत्मानं व्यासदासत्वेनाख्याति :—

इत्येष विष्णोरवतारमूर्तेः कथामृतास्वादविशेषहृद्यः।
श्री व्यासदासान्यतमाभिधेन क्षेमेन्द्रनाम्ना विहितः स्वप्रबन्धः ॥

तदेतादृशो बृहत्तरसाहित्यप्रसरोऽनेन लोककल्याणहेतोरेव प्रपञ्चितः। भगवद्व्याससाहित्यवदस्यापि रचनाधर्मनीतिप्रभृतिसदुपदेशविशेषसुभूषिता वरीवर्ति। तन्निदर्शनमप्यत्र किञ्चित्प्रस्तूयते :—

सर्वापकारः सुकृतप्रहारः क्लेशावतारः कुशलापसारः।
शीलापचारः कुपदाभिसारः पापप्रकारः परदारहारः॥

[दशावतारचरितम्]

अरण्यनिवासानन्दं कियत्संपुष्पनारचयति :—

दयित-जन-वियोगोद्वेगरोगातुराणां,
विभव विरह दैन्यम्लायमानाननानाम्।
शमयति चितशल्यं हन्त नैराश्यनस्य-
द्भवपरिभवक्लान्तिः शान्तिरन्ते वनान्ते॥

अद्वेषपेशलं कुर्यान्मनः कुसुमकोमलम्।
बभूव द्वेषदोषेण देवदानवसंक्षयः॥

यत्नेन शोषयेद्दोषान् न तु तीव्रव्रतैस्तनुम्।
तपस्या कुम्भकर्णोऽभूत् नित्यनिद्राविचेतनः॥

उद्वेजयेन्न तैक्ष्ण्येन रामाः कुसुमकोमलाः।
सूर्यो भार्याभयाच्छित्त्वा तेजो निजमशातयत्॥

कविभिर्नृपसेवासु विसालङ्कारहारिणी।
वाणी वेश्येव लोभेन परोपकरणीकृता॥

कविराजः क्षेमेन्द्रोऽयमतीव प्रौढः कविः। काश्मीरराजस्य अनन्तराजस्य स्थितिकालेऽनेन 'मातृका'ख्यो ग्रन्थः प्रणिबद्धः। अतः अस्य समयोऽपि दशमशताब्दीदेशीय एव विभाव्यते। पूर्वमसौ शैवमतावलम्बी आसीत् प्रखरो दार्शनिकश्च। तदनु शैवदर्शनवद् बौद्धदर्शनेऽप्यसावनुरागं बबन्ध। बौद्धधर्मे एव च सञ्जातः सुतरां बद्धश्रद्धाकः।

साधुमहात्मनां लक्षणानि कियच्चारुतया बध्नाति :—

स्वाम्ये पेशलता, गणे प्रणयिता, हर्षे निवृत्तैकता,
मन्त्रे संवृतता श्रुतौ सुमतिता वित्तोदये त्यागिता।
साधौ सादरता, खले विमुखता, पापे परं भीरुता,
दुःखे क्लेशसहिष्णुता, च महतां कल्याणमाकाङ्क्षति॥

व्रते विषादं विमतिं विवेके सत्येऽतिशङ्कां विनये विकारम्।
गुणेऽवमानं कुशले निषेधं धर्मे विरोधं न करोति साधुः॥

सदा खण्डनयोग्याय तुषपूर्णाशयाय च।
नमोऽस्तु बहुबीजाय खलायोलूखलाय च॥

जिह्वाद्दूषितसत्पात्रः पिण्डार्थी कलहोत्कटः।
तुल्यतामशुचिर्नित्यं बिभर्त्ति पिशुनः शुनः॥

स्वच्छिद्रमपि मायावी रचयत्येव लीलया।
लघुश्च महतां मध्ये तस्मात्खलः इति स्मृतः॥

न शान्तास्तस्तृष्णा धन-लवण-वारिव्यतिकरैः,
हतच्छायः कायश्चिरविरसरूक्षाशनतया।
अनिद्रो मन्दाग्निर्नृपसलिलचौरानलभयः,
कदर्याणां[1] कष्टं स्फुटमधमकष्टादपि परम्॥

धर्मः शर्म परत्र चेह च नृणां धर्मोऽन्धकारे रविः,
सर्वापत्तिशमक्षमः सुमनसां धर्माभिधानो निधिः।
धर्मो बन्धुरबान्धवपृथुपथे धर्मः सुहृन्निश्चलः,
संसारोरुमरुस्थले सुरतरुर्नास्त्येव धर्मात्परः॥

शीलं शीलयतां कुलं कलयतां सद्भावमभ्यस्यताम्,
व्याजं वर्जयतां गुणं गणयतां धर्मे धियं बध्नताम्।
क्षान्तिं चिन्तयतां तमः शमयतां तत्त्वश्रुतिं शृण्वताम्,
संसारे न परोपकारसदृशं पश्यामि पुण्यं सताम्॥

अम्भोधिः स्थलतां, स्थलं जलधितां, धूलीलवः शैलताम्,
मेरुर्मृत्कणतां, तृणं कुलिशतां, वज्रं तृणप्रायताम्।
वह्निः शीतलतां, हिमं दहनतामायाति यस्येच्छया,
स्वेच्छादुर्ललिताद्भुतव्यसनिने देवाय तस्मै नमः॥ इति॥

१. कदर्याणां कृपणानामिति यावत्।

श्रीहर्षः

(ख्रिस्त १२ शताब्दी)

संस्कृतसाहित्यललामभूतस्य विश्वविख्यातस्य नैषधीयचरिताभिध महाकाव्यस्य प्रणेता विद्वच्चक्रचूडामणिः कवितार्किकसार्वभौमः लोकोत्तरप्रतिभ वान् महाकविः श्रीहर्षमहाभागः। कविरयं श्रीहीरपण्डितस्तनुजः श्रीमतीपर विदुषीमामल्लदेवीगर्भशुक्तिमुक्तामणिश्चासीत्। यथा हि कवेरस्य स्ववर्णनेनैव वगम्यते :—

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालंकारहीरः सुतः,
श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम्। इति

केचन कविममुं मैथिलब्राह्मणं साधयितुमुत्सहन्तेऽपरे कान्यकुब्जमिति उपन्यस्यन्ति च स्वस्वपक्षमुपपादयितुमनेकान् हेतून्। तत्र ग्रन्थविस्तरभियाऽ समुद्धूयितुं प्रभवामः। किन्तु स ब्राह्मणकुल एव स्वजन्मपरिग्रहं चकार। ब्राह्मण खलु स इति तु अपेतसन्देहम्। महामहिमशालिनोऽस्य विद्वन्मर्णविषये प्रचरति एक आख्यायिका लोके। यदसौ बाल्यकाल एव दैववशाद् अभवत् पितृवियोगदुःख भागिति। भर्तृवियोगवह्निना दग्धहृदयापि किशोरस्य वराकी जननी जगदिद शून्यमरण्यमिवाकलयन्त्यपि कुलपरम्परामनुपालयन्ती सुतवात्सल्यवशंवदा वरा ममुं धर्मधियोपलालयन्ती अतिप्रेम्णा परिपालयामास।

बालस्त्वयमतीव चपलमतिः वयसा पंचवर्षदेशीय एव एकदा स्वपितु शास्त्रार्थाहवे केनचित्पण्डितेन[1] कृतमवमानमाकर्ण्य कर्णपरम्परया, विदीर्णहृदयः स्वजनकावमन्तारं विजेतुकामः लोकोत्तरवैदुष्यावाप्तिकाम्यया सरस्वतीमाराध-

---

१. कवेरस्य जनको विद्वद्ग्रणीर्हीरमहाभाग. गहड्वालवंशावतंसस्य काशीराजश्रीविजयचन्द्रस्य राजसभायां प्रधानपण्डितपदमलमकार्षीत्। तदानीन्तनेन सुप्रसिद्धेन नैय्यायिकसार्वभौमेनोदयनाचार्येणासौ महाभागः वादाहवे पराजित। तत्पराजयावसादावसन्नहृदयो हर्षस्य जनको बाल्यकाल एव पञ्चत्व गतः। किन्तु प्रस्तुतायां मरणवेलायां श्रेष्ठ ज्येष्ठ पुत्र हर्षमाहूयादिदेश, 'जात ! यदि सुपुत्रोऽसि तर्हि मम विजेता स उदयनाचार्यं त्वयावश्य विजेतव्यः।' इति किंवदन्ती।

तावद् भा भारवेर्भाति यावन्माघस्य नोदयः।
उदिते नैषधे काव्ये क्व माघः क्व च भारविः॥

तदास्वाद्यतां क्षणं सकर्णैर्विचक्षणैरस्य कविशिरोमणेरमन्दानन्दनिस्यन्दि किमपि सुधारसस्पर्धि काव्यामृतं नाम। तथा च :—

निपीय यस्य क्षितिरक्षिणः कथास्तथाद्रियन्ते न बुधाः सुधामपि।
नलः सितच्छत्रितकीर्तिमण्डलः स राशिरासीन्महसां महोज्ज्वलः॥

अत्र कीर्तिमण्डले सितच्छत्रित्वनिरूपणाद् रूपकालङ्कारः कियत्सौन्दर्यमोपनतः। किञ्च :—

तदोजसस्तद्यशसः स्थिताविमौ वृथेति चित्ते कुरुते यदा यदा।
तनोति भानोः परिवेषकैतवात् तदा विधिः कुण्डलनां विधोरपि॥१।१४॥

यदस्य यात्रासु बलोद्धतं रजः स्फुरत्प्रतापानलधूममञ्जिम।
तदेव गत्वा पतितं सुधाम्बुधौ दधाति पङ्कीभवदङ्कतां विधौ॥

दमयन्त्या नयने वर्णयन्नाह :—

नलिनं मलिनं विवृण्वती पृषतीमस्पृशती तदीक्षणे।
अपि खञ्जनमञ्जनाञ्चिते विदधाते रुचिगर्वदुर्विधम्॥

किं च—

लोकेशकेशवशिवानपि यश्चकार, शृङ्गाररसान्तरभृशान्तरशान्तभावान्।
पञ्चेन्द्रियाणि जगतामिषुपञ्चकेन संक्षोभयन् वितनुतां वितनुर्मदं वः॥

अहो कीदृशी यमकच्छटासमुट्टङ्किता। उत्प्रेक्षापि क्वचिदस्योत्प्रेक्षणीया :—

निलीयते ह्रीविधुरः स्वजैत्रं, श्रुत्वा विधुस्तस्य मुखं मुखान्नः।
सूरे समुद्रस्य कदापि पूरे, कदाचिदभ्रभ्रमदभ्रगर्भे॥ ३।३३॥

दमयन्त्याः सौन्दर्यवर्णननैपुणी अपि अस्य कवेः विचक्षणैः सुनिपुणं प्रणिभालनीया भवति :—

हृतसारमिवेन्दुमण्डलं दमयन्तीवदनाय वेधसा।
कृतमध्यबिलं विलोक्यते धृतगम्भीरखनीखनीलिमा॥२।२५॥

दमयन्त्या नलवरणस्पृहा कीदृक्पूर्णतया वर्णयति :—

मनस्तु यं नोज्झति जातु यातु, मनोरथः कण्ठपथं कथं सः।
का नाम बाला द्विजराज! पाणिग्रहाभिलाषं कथयेदभिज्ञा॥

ननु यादृशी पदप्रयोगचातुरी सम्पन्ना हर्षकृतिषु परिस्फुटा, न तादृशी क्वचिदन्यत्र दृक्पथमवतरति। यद्यपि क्वचित् क्वचिदस्य पदगुम्फने जटिलताप्यवसादयति तत्कृते प्रासादिकीं श्रियम्। यथा :—

यितुमुद्युक्तोऽभवत् समारेभे च सर्वात्मना वागधिदेवतां प्रसादयितुम्। यथाविधि अनुतिष्ठतोऽल्पवयसोऽप्यस्य अचिरेण कयाचन कालकल्पया वाग्देवताप्रसादात् प्रतिवभौ कापि लोकोत्तरचमत्कारिणी प्रतिभा। ततश्चायं निश्चिकाय कान्यकुब्जेश्वरराजपरिषदि गत्वा स्वपितुरवमन्तारं विजेतुम्। लब्धावसरश्च दिष्ट्या तं व्यजेष्ट चतुरस्रतयेति।

वाग्देवताराधनलब्धप्रसादप्रकर्षो हर्षमहाभागो भूभुजो विजयचन्द्रस्य राजसभायाङ्गतः राजस्तुतिनिरूपकञ्च पद्यमिदं पपाठ —

गोविन्दनन्दनतया च वपुःश्रिया च,

मास्मिन्नृपे कुरुत कामधियं तरुण्यः।

अस्त्रीकरोति जगतां विजये स्मरः स्त्री-

रस्त्री जनः पुनरनेन विधीयते स्त्री॥

विचित्रपदविन्यासं चमत्कारपूर्णार्थविमर्शकं पद्यमाकर्ण्य राजसभा कविममुमतितरां प्रशशंस। कान्यकुब्जाधीश्वरेण च कविरयं सुभृशं सबहुमानं समादृतः। गच्छता कालेन च स राजपरिषदि सर्वाधिकलब्धप्रतिष्ठो विद्वज्जनगोष्ठीगरिष्ठो वरिष्ठश्च सञ्जातः। आससाद स परां कोटिं राजसम्मानस्य। यथासौ स्वयमेव उपश्लोकयति —

ताम्बूलद्वयमासनं च लभते यः कान्यकुब्जेश्वरात्,

यः साक्षात् कुरुते समाधिषु परब्रह्मप्रमोदार्णवम्।

यत्काव्यं मधुवर्षि धर्षितपरास्तर्केषु यस्योक्तयः,

श्रीश्रीहर्षकवेः कृतिः कृतिमुदे तस्याभ्युदीयादियम्॥

एवं सरस्वतीसमाराधनोपलब्धासाधारणप्रतिभोऽसौ क्रान्तदर्शी कविर्यद्यपि नैषधीयचरितार्णववर्णनं शिवशक्तिसिद्धि-साहसाङ्कचम्पू छन्दःप्रशस्ति विजयप्रशस्ति-गौडोर्वीशकुलप्रशस्ति प्रभृतीन् पीयूषवर्षिणः काव्यसन्दर्भान् ईश्वराभिसन्धिखण्डनखण्डखाद्यस्थैर्यविचारणाप्रकरणानि, चालौकिकान् गीर्वाणवाण्यलङ्कारभूतान् प्रभूतान् सर्वनिबन्धान् न्यभात्सीत् तथापि काव्येषु अस्य नैषधीयचरितं प्रबन्धेतरेषु च खण्डनखण्डखाद्यं यादृशीं प्रशस्तिं यशस्वितां च अवगाहेते न तादृशीमन्ये प्रबन्धाः। संस्कृतकाव्यप्रपञ्चे तु नैषधीयचरितमतीवोत्कृष्टपदमलङ्करोति आविष्करोति च कवेरस्य कामपि लोकोत्तरां प्रतिभाम्, सुमृदुललितपदविन्यासनैपुणीं, प्रगुणालङ्कारचमत्कारान्, अनन्यसाधारणानुप्रासविलासान्, अनर्घ्यां धीमन्मेधां, निरुपमाञ्चोपमाधारिताम्। यदभिलक्ष्यैव मन्यामहे युक्तमेवोक्तं केनाप्यभियुक्तेन —

तावद् भा भारवेर्भाति यावन्माघस्य नोदयः।
उदिते नैषधे काव्ये क्व माघः क्व च भारविः॥

तदास्वाद्यतां क्षणं सकलविचक्षणैरस्य कविशिरोमणेरमन्दानन्दनिस्यन्दि किमपि सुधारसस्पर्द्धि काव्यामृतं नाम। तथा च :—

निपीय यस्य क्षितिरक्षिणः कथास्तथाद्रियन्ते न बुधाः सुधामपि।
नलः सितच्छत्रितकीर्तिमण्डलः स राशिरासीन्महसां महोज्ज्वलः॥

अत्र कीर्तिमण्डले सितच्छत्रत्वनिरूपणाद् रूपकालङ्कारः कियत्सौन्दर्यमोपनत। किञ्च :—

तदोजसस्तद्यशसः स्थिताविमौ वृथेति चित्ते कुरुते यदा यदा।
तनोति भानोः परिवेषकैतवात् तदा विधिः कुण्डलनां विधोरपि॥१।१४॥

यदस्य यात्रासु बलोद्धतं रजः स्फुरत्प्रतापानलधूममञ्जिम।
तदेव गत्वा पतितं सुधाम्बुधौ दधाति पङ्कीभवदङ्कतां विधौ॥

दमयन्त्याः नयने वर्णयन्नाह :—

नलिनं मलिनं विवृण्वती, पृषतीमस्पृशती तदीक्षणे।
अपि खञ्जनमञ्जनाञ्चिते, विदधाते रुचिगर्वदुर्विधम्॥

किं च—

लोकेशकेशवशिवानपि यश्चकार, शृङ्गारसान्तरभृशान्तरशान्तभावान्।
पञ्चेन्द्रियाणि जगतामिषुपञ्चकेन संक्षोभयन् वितनुतां वितनुर्मदं वः॥

अहो कीदृशी यमकच्छटेयमुद्भुता। उत्प्रेक्षापि कविरस्योत्प्रेक्षणीया :—

निलीयते ह्रीविधुरः स्वजैत्रं, श्रुत्वा विधुस्तस्य मुखं मुखान्नः।
सूरे समुद्रस्य कदापि पूरे, कदाचिदभ्रभ्रमदभ्रगर्भे॥ ३।३३॥

दमयन्त्या सौन्दर्यवर्णननैपुणी अपि अस्य कवेः विचक्षणैः सुनिपुणं प्रणिभालनीया भवति :—

हृतसारमिवेन्दुमण्डलं दमयन्तीवदनाय वेधसा।
कृतमध्यबिलं विलोक्यते धृतगम्भीरखनीखनीलिमा॥२।२५॥

दमयन्त्या नलवरणस्पृहा कीदृगपूर्वतया वर्णयति :—

मनस्तु यं नोज्झति जातु यातु, मनोरथः कण्ठपथं कथं सः।
का नाम बाला द्विजराज! पाणिग्रहाभिलाष कथयेदभिज्ञा॥

ननं यादृशी पदप्रयोगचातुरी सम्पन्ना ह्यर्थकृतिषु परिस्फुटा, न तादृशी क्वचिदन्यत्र दृक्पथमवतरति। यद्यपि क्वचित् क्वचिदस्य पदगुम्फने क्लिष्टताप्यवसादयति तन्त्रैः प्रामादिकं भिन्नम्। यथा :—

देव पतिर्विदुषि ! नैषधराजगत्या निर्णीयते न किमु न ध्रियते भवत्या ।
नायं नलः खलु तवातिमहानलाभो यद्येनमुज्झसि वरः कतरः पुनस्ते ॥

तथापि तदनुप्रासरसविवशपदलालित्यबाहुल्यमन्तर्यन्तं तदखिलपदालिजालजाटिल्यम् । नूनं हर्षस्य पदविन्यासचातुरी सर्वातिशायित्वेन वरीवर्ति इत्यत्र तु नास्त्येव काचिन् सन्नोति । अस्य काव्यावलीमनुवाचयतः कस्य सहृदयस्य न जायते हृदयमन्दानन्दतुन्दिलम् । दमयन्त्या विरहोन्मादं कीर्तयन् कविवरः प्राह —

कुरु करे गुरुमेकमयोघनं बहिरितो मुकुरं च कुरुष्व मे ।
विशति तत्र यदैव विधुस्तदा सखि सुखादहितं जहि तं द्रुतम् ॥४।५९॥

स्मरज्वरोन्मादप्रलापेन दमयन्त्या शशाङ्कविगर्हणा कवेः कवित्वचारुताचातुरीं निरतिशयामिवाख्यापयति ।

'अयि विधुं परिपृच्छ' इति चतुर्थसर्गगतं अष्टचत्वारिंशत्तमं श्लोकमारभ्य 'इतिविधोर्विविधोक्तिविगर्हणं' इत्यन्तं विधुविगर्हणं विधत्ते रसिकानां हृदयं खलु चञ्चच्चमत्कृतिसम्भृतम् ।

भानुं वर्णयन् कविराह —

आदाय दण्डं सकलासु दिक्षु, योऽयं परिभ्राम्यति भानुभिक्षुः ।
अब्धौ निमज्जन्निव तापसोऽयं, सन्ध्याभ्रकाषायमधत्त सायम् ॥

सन्ध्यां कीदृक्चारुतया चित्रयति —

कालः किरातस्फुटपद्मकस्य, वधं व्यधाद्यस्य दिनद्विपस्य ।
तस्यैव सन्ध्या रुधिरालधारा, ताराश्च कुम्भस्थितमौक्तिकानि ॥

कियद् हृदयावर्जकं वर्णनम् !

सर्वशास्त्रावगाहिबुद्धिरयं सिद्धहस्तकविस्तर्ककलायामप्यतितरां निष्णात आसीत् । यथा च तस्य खण्डनखण्डखाद्याभिधाद् ग्रन्थरत्नाद् विज्ञायते — सन्दर्भोऽयं वादिजनविजिगीषूणामत्यन्तहितावहितया तर्कप्रबन्धान्तरवैलक्षण्येन च परां ख्यातिं प्राप । ग्रन्थोऽयं खण्डनखण्डखाद्यम्, खण्डनखाद्यम्, खाद्यखण्डनमित्यादिविविधैरभिधानैः प्रथितः । तर्कपाटवपटीयसि सत्यप्यस्मिन् ग्रन्थे कवेः कवित्वच्छटासम्पुटं सुवर्णे सुरभियोगमिवादधाति । तथया ग्रन्थारम्भ एव शक्तिं संस्तुवन् प्राह —

मानापनोदनविनोदनते गिरीशे, भासेव सङ्कुचितयोरचितं तदिन्दो ॥
भेत्तुं भवानि रचितं दुरितं भवानि, नम्रीभवानि घनमङ्घ्रिसरोजयोस्ते ॥

शक्तिं सम्बोध्य आह हे भवानि, तवाङ्घ्रिसरोजयोः घनं निरन्तरं नम्रीभवानि अवनतः स्याम् । किं विशिष्टयोरङ्घ्रिसरोजयोः मानापनोदनविनोद-

नते गिरीशे, तदिन्दोः तन्मौलिचन्द्रस्य भासेव ज्योत्स्नयेव उचितं यथा स्यादेवं सङ्कुचितयोः उपजातसङ्कोचयोः प्रणिपातायोद्यते भर्तरि लज्जया चरणसङ्कोचस्तावदुचित एव । तत्र तदिन्दोः भासेवेत्युत्प्रेक्षा । दवीयस्यपि चन्द्रमसि सरोजसङ्कोचो नेदीयसि सुतरामित्युत्प्रेक्षोद्दीपनम् । किं कर्त्तुम् ? भवानिशचितं दुरितं भेत्तुम् । संसाराविश्रान्तसञ्चितकल्मषनिरासायेत्यर्थः । अथवाऽर्थान्तरमपि ध्वनितम्भवति । हे ब्रह्माद्वैतोपदेशक ! त्वं ममानिशचितं दुरितं भेत्तु भव-प्रभव ।, अहं तवाङ्घ्रिसरोजयोर्नम्रोभवानि । गिरीशे—वादिनि, गिरामीशो गिरीश इति व्युत्पत्त्या गिरीशो वादी । मानापनोदनविनोदनते वादित्वाभिमानखण्डनविनम्रे सति, अहं भवानि—वादिदुरितभेत्ता भवानीत्यर्थः । अर्थात् तथा तत्त्वमुपदिशामि यथा वादिजनानां दुरितं भङ्क्ष्यतीति ग्रन्थकृतः स्वयं कृतां प्रत्याशंसां निर्दिशति ।

अथ वीतरागाणां तात्त्विकसिद्धान्तबुभुत्सूनामेतद्ग्रन्थप्रवृत्त्यौपयिकं मननलक्षणं प्रयोजनमुक्त्वा रागिणामपि वादिविजिगीषूणां विजयलक्षणं प्रयोजनं दर्शयति :—

शब्दार्थनिर्वचनखण्डनया नयन्तः, सर्वत्र निर्वचनभावमखर्वगर्वान् ।
धीराः यथोक्तमपि कीरवदेतदुक्त्वा, लोकेषु दिग्विजयकौतुकमातनुध्वम् ॥

हे धीराः ! कीरवदेतदस्मदुक्तं खण्डनमुक्त्वा लोकेषु दिग्विजयकौतुकमातनुध्वम्—विस्तारयत । सर्वत्र विवादपदेषु शब्दार्थनिर्वचनखण्डनया—शब्दार्थनिर्वचनं विधाय तत्खण्डनया—तदनुपपत्तिव्यवस्थापनेन, अखर्वगर्वान् प्रौढाहङ्कारान् वादिजनान् निर्वचनभावं मूकत्वं नयन्तः प्रापयन्तः सन्त इत्यर्थः । तदेतावता प्रवृत्तस्य खण्डनस्य सर्ववादिदिग्विजयः फलमिति ध्वनितं भवति । कीदृशी गर्वोक्तिः स्वप्रौढिविख्यापयिषयेव कविनात्मप्रकाण्डपाण्डित्यप्रकर्ष एव खल्वत्र व्यक्तीकृतः । स्थान एव किलैतत् :—

ग्रन्थग्रन्थिरिह क्वचित्क्वचिदपि न्यासि प्रयत्नान्मया,
प्राज्ञम्मन्यमना हठेन पठिती माऽस्मिन् खलः खेलतु ।
श्रद्धाराद्धगुरुश्लथीकृतदृढग्रन्थिः समासादय-
त्वेतत्तर्करसोर्मिमज्जनसुखेष्वासञ्जनं सज्जनः ॥

- [खण्डनखण्डखाद्ये]

श्रीहर्षस्य काव्यप्रवाहे दार्शनिकच्छटाऽपि यत्र तत्र समुच्छलतीव विलोक्यते । नैषधीयचरितस्य सप्तमः सर्गः तस्य दार्शनिकविदग्धतयोन्मीलनाय कल्पते । औलूक्यापरनामधेयस्य वैशेषिकाचार्यस्य कणादमुनेः औलूक्यमिति [illegible] यत्समुपस्थापितं परिहासचुम्बितं किमपि मर्मस्पृग्वर्णनं तत्कं सहृदयं न [illegible]येत् ?

'ध्वान्तस्य वामोरु ! विचारणायां वैशेषिकं चारु मतम्मतं मे ।
औलूकमाहुः खलु दर्शनं तत् क्षमं तमस्तत्त्वनिरूपणाय ॥ इति ॥

महाकवेरस्य किलाशुकवित्वशक्तिमुद्दिश्यापि प्रचरन्ति नैके जनप्रवादा । तेष्वेक एवाऽत्र रसिकाना विनोदनार्थं पुरस्क्रियते .—

एकदा कश्चिदनूचानोऽस्याशुकवित्वशक्तिं परीक्षितुकाम कामममासाद्य कवेरावासस्थानं, विलोक्य च खण्डनखण्डखाद्य प्रणयन्तं श्लोकमुखेनैव प्रश्नं व्याजहार —

तर्ककर्कशविचारचातुरी किन्तुरीयवयसा विभाव्यते ।
आतुरीभवति यत्र मानस—

इति प्रश्नात्मकस्य पद्यस्यास्य समाकर्ण्यं चरणत्रयं, तदुत्तररूपेण चतुर्थपदं स्वयमुदाजहार —

चातुरीप्सितमपाकरोति क ? इति ॥

अहो कीदृशं हृदयाह्लादकमाशुकवित्वशक्तिनिदर्शकं प्रतिवचनम् ?

किञ्चिदस्य कवेस्तर्ककौशलं विषयप्रतिपादनपाटवञ्चापि प्रणिभालनीयम् —

खण्डनखाद्यकृता हर्षेण वितण्डाकथां लक्ष्यीकृत्य तद्दुर्निरूपोद्देशः कियच्चारुत्वेन प्रदर्शित —"अथ सर्वासत्त्वे, सदसत्पक्षदोषाणामप्यसत्त्वाद् अनिर्वचनीयताऽप्यसती स्यादिति चेत्, न वयं पर्यनुयोज्या, साऽपि कृत्स्नप्रपञ्चपरसर्वशब्दाभिधेयमध्यविनिविष्टैव । परस्यैव तु व्यवस्थाया एव पर्यवस्यति निर्वचनप्रतिक्षेपादनिर्वचनीयत्वम् । विधिनिषेधयोरेकतरनिरासस्येतरपर्यवसितायास्तेनाऽभ्युपेतत्वात् । तत परकीयरीत्येदमुच्यते—अनिर्वचनीयत्वं विश्वस्य पर्यवस्यतीति । वस्तुतस्तु वयं प्रपञ्चसत्यत्वव्यवस्थापननिवृत्ता स्वत सिद्धे चिदात्मनि ब्रह्मतत्त्वे केवलं भरमवलम्ब्य चरितार्था सुखमास्महे । ये तु स्वपरिकल्पितसाधनदूषणव्यवस्थया विचारमवतार्य तत्त्वं निर्णेतुमिच्छन्ति तान् प्रति ब्रूम कृपया तेषां भ्रान्तिमपनेतुं तेऽपि कृतार्था भवन्त्विति न साध्वी भवता विचारव्यवस्था । भवत्कल्पितव्यवस्थयैव व्याहतत्वादिति । अतएव अस्मदुपन्यस्यमानदूषणस्थितिविषया पर्यनुयोगा निरवकाशा त्वदव्यवस्थयैव तद्व्यवस्थाया व्याहतत्वोपन्यासात् ।" इति अनेन सन्दर्भेण स्वपक्षस्थापनाहीना परपक्षविदलनमात्रावसानां वितण्डामाश्रित्यानिर्वचनीयताया उद्देश परानुग्रह इति ध्वनित भवति । इति दिक् ।

—०—

शिवस्वामी

महाकविः शिवस्वामी काव्यकलाकारेषु किमपि महनीयं पदमलङ्करोति। कविरयं जन्मना काश्मीरान् विभूषयामास। जनकोऽस्य भट्टारकः स्वामी। राजतरङ्गिण्याः पर्यालोचनेनावगतं भवति यत् काश्मीराधिपतेः अवन्तिवर्मणः साम्राज्यकालेऽस्याविर्भावोऽभवत्। यद्यपि स्वयमयं शैवमतावलम्बी आसीत् परं पश्चात् चन्द्रमित्राख्यस्य बौद्धाचार्यस्य प्रभावात् प्रेरणया चानेन बौद्धसाहित्यस्य अध्ययनं प्रसारश्च कृतः।

क्रैस्त १८९३ तमेऽब्दे अस्य 'कप्फिणाभ्युदयस्य' प्रसिद्धकाव्यस्य प्रकाशनं सर्वतः प्राग् विद्वद्वरगौरीशङ्करमहोदयेन पाञ्जालोपविश्वविद्यालयद्वारा व्यधायि।

अस्य काव्यशैली अतिरमणीया। प्रौढोक्तिः, गाढपदबन्धः, चित्रकाव्यरचना चास्य वैशिष्ट्यम्। तथा चोक्तं केनचित्कविना :—

प्रौढोक्त्या गाढबन्धेन, चित्रकाव्यचमत्कृतेः।
ध्रुवं कविमदं मुञ्चन् शिवस्वामी स्वयं बभौ॥

राज्ञोऽवन्तिवर्मणः काल एवास्य कालोऽवधार्यते। शिवस्वामी, आनन्दवर्धनः, रत्नाकरश्च सर्वेऽमी कवयः समसामयिका एव।

मुक्ताकणः शिवस्वामी कविरानन्दवर्धनः।
प्रथां रत्नाकरश्चागात् साम्राज्येऽवन्तिवर्मणः॥

वस्तुतः काश्मीरस्येतिहासे कालोऽयं साहित्यकलादृशा स्वर्णयुग एव प्रख्यायते।

यद्यपि मध्यकाले शिवस्वामिनोऽस्य काव्यनिचयो विस्मृतिपथं गतोऽभवत्, परन्तु यत्र-तत्र सुभाषितग्रन्थेषु अस्योद्धरणदर्शनम् कवेरस्य प्रसिद्धिं, गौरवं, प्रतिष्ठाञ्च सूचयति।

मम्मटाचार्येण ध्वनिं व्याचक्षता तदुदाहरणत्वेन शिवस्वामिन एव श्लोकांश उद्धृतः :— 'उल्लासकालकरवालमहाम्बुवाहम्।' इति।

कप्फिणाभ्युदयाख्यं महाकाव्यं विंशतिसर्गैरुपनिबद्धम्। अत्र हि दक्षिणजनपदाधिपतिना कप्फिणाख्यनृपेण श्रावस्तीनृपो युद्धे पराजितः। पराजितेन प्रसेन-

जिता भगवतो बुद्धदेवस्याराधना कृता। तद्भक्तिप्रसन्नेन बुद्धेन स्वयमाविर्भूय स कपिफण पराजित । इत्येवमात्र कथावस्तु। परन्तु काव्यालङ्करणार्थं मलयपर्वत-षड्ऋतु–कुसुमावचय–जलक्रीडा–सूर्यास्त–चन्द्रोदयादिवर्णनमतिनैपुण्येन कृतम् । तत्र अष्टादशतमे सर्गे चित्रकाव्य विरचितम् । एकोनविंशतितमे च भगवतो बुद्धस्योपदेशा अतीव मार्मिकं शान्तरससम्प्लुतं विविधपद्यैर्निबद्धा । प्रत्येकस्य सर्गस्यान्ते च 'शिव'पद सन्निवेशितम् । तावता काव्यमिद 'शिवाङ्ककाव्य'नाम्ना प्रथितम् ।

नाऽत्र मात्रयाऽपि सन्देहलेश यदनेन कविपुङ्गवेन स्वप्रतिभाप्रभावेण बौद्धसाहित्यमनुप्राणितमिवाकारि। अनेन कालिदास-भर्तृमेण्ठ-दण्डिप्रभृतिमहाकवि-काव्यानामनुशीलन गाढतया कृतमवभाति। यथा चाय स्वयमेव व्याजहार—

विदितबहुकथार्थश्चित्रकाव्योपदेष्टा,
यमककविरगम्यश्चारुसन्दानभानो ।
अनुकृतरघुकारोऽप्यस्तमेण्ठप्रचारो,
जयति कविरुदारो दण्डिवच्च शिवाङ्कः ॥२०।४७॥

अस्य कमनीयकाव्यकलाऽपि प्रणिभालनीया। सूर्यास्त वर्णयन्नाह :—

प्रणतिपरायणा परिकलय्य दिनापचयं,
परिणतिमीयिवासमभिसन्ध्यमशीतकरम् ।
करपुटकुड्मलानि नियमेन दधे जनता,
नहि महता क्षयेऽपि गुणगौरवमेति हतिम् ॥११।१८॥

ऋतुवर्णनमपि खल्वस्य हृदयावर्जकम् —

'नयकदम्बकदम्बकसन्तत-प्रसवनीयवनीयकषट्पद' ।
अऋततोयततो यशसे नगो भुवि भुजङ्गभुजङ्गलितापदम् ॥८।३६॥

प्रववृते परित परिचुम्बितु कुमुदकाननमुन्मदरागवत् ।
शिशिररश्मिमुखेन शरत् प्रिया विलसदंशुसदंशुकशोभिना ॥८।४२॥

—o—

पद्मगुप्तः

(क्रैस्त १०००)

पद्मगुप्तनामाऽयं महाकविः परिमलनाम्नाऽपि स्मर्यते। केचिदमुमभिनवकालिदास इत्यपि वदन्ति। कविरेष धारानगर्या महाराजभोजराजस्य पितृव्यचरणवाक्पतिराजदेवस्य सभापण्डित आसीत्। पञ्चत्वं गते हि वाक्पतिराजदेवे भोजराजस्य जनकः सिन्धुराजो धारानगर्यां राज्यपदेऽभिषिक्तः। सिन्धुराजोऽयं कुमारनारायण इत्यपरनाम्ना प्रसिद्धः 'नवसाहसाङ्क' इत्युपाधिना विभूषितः।

कविवरेण पद्मगुप्तेन सिन्धुराजमुद्दिश्य नवसाहसाङ्कचरिताख्यं महाकाव्यं प्राणायि। एतत्काव्यपर्यालोचनेन अस्य कवेः काव्यकलाकौशलं, प्रौढा च रचनाचातुरी व्यक्तीभवति। पद्मगुप्तोऽयं एकादशशताब्द्यां जात सम्भाव्यते। सुभाषितावलिग्रन्थेषु बहवस्तादृशाः श्लोकाः पद्मगुप्तकृतित्वेनोपलभ्यन्ते ये 'नवसाहसाङ्क'काव्ये न दृग्गोचरीभवन्ति। तेनानुमीयते यदन्येऽपि केचन सन्दर्भा अनेन विरचिताः स्युरिति। परन्त्वद्यत्वे ते नोपलभ्यन्ते।

काव्यमिदं अष्टादशसर्गैरुपनिबद्धं विभिन्नच्छन्दोभिर्गुम्फितैः १५०० मितैः श्लोकैः सवलितम्। पद्मगुप्तस्य काव्यशैली वैदर्भीविभूषिताऽतीव मनोहरा। कविरयं कविकुलगुरोः कालिदासस्य सरणिमनुहरति भूम्ना।

नवसाहसाङ्कचरितस्य रचना क्रैस्ते १००५ तमे शतके सम्पन्ना। राजा सिन्धुराजो नागानां महारिपुं वज्राङ्कुशनामानं नृपं पराजित्य नागराजशङ्खपालस्य राजकुमारीं शशिप्रभामुपयेमे। तद्वर्णनं कवित्वपूर्णं विधाय राज्ञो विशदं चरित्रं समुट्टङ्कितम्। अस्य काव्यरसोऽपि रसिकैरास्वादनीयः —

एवं निसर्गमधुरेण सुधारसैकनिष्यन्दिना फणिवधूरथवा हसन्ती।
चन्द्रांशुना कुमुदिनीव दिनोष्मतप्ता हीनक्लमा नरपतेर्वचसा बभूव॥

परस्परस्पर्द्धिविलाससम्पदा अयं भवत्स्वामितया विकल्प्यते।
भरत्वतो वा रमणी रमाऽथवा कलत्रमर्द्धेन्दुविभूषणस्य वा॥

नूनमस्य काव्यकला प्रशसनीया भवति, अलङ्कारपूर्णा च। विषयालङ्कारं कियत्सौन्दर्येणोपनिबध्नाति —

सद्यः करस्पर्शमवाप्य चित्रं रणे रणे यस्य कृपाणलेखा।
तमालनीला शरदिन्दुपाण्डु यशस्त्रिलोक्याभरणं प्रसूते॥

भोजराजस्य सरस्वतीकण्ठाभरणे, क्षेमेन्द्रस्यौचित्यचर्चायां, मम्मटस्य काव्यप्रकाशे, वर्धमानस्य गणरत्नमहोदधौ च पद्मगुप्तस्य पद्यानामुल्लेख एवास्य कविपुङ्गवत्वं प्राहयति।

—o—

याजक. पण्डितराजः

कविवरोऽयं कुत्रत्यः कदा चाऽभूदिति सर्वमविदितमेवाद्यावधि। परमस्य काव्यकलाऽतीव मनोज्ञा हृदयङ्गमा चेति बहुत्र सुभाषितग्रन्थोद्धृतैरस्य पद्यैः सुतरामवगतं भवति। कविवरोऽयमन्योक्तिकुशलः वक्रोक्तिपण्डितश्च। तद्यथा—

कथं स रन्तरहितः सूर्यः सूरिभिरुच्यते।
यो मीनराशिं भुक्त्वैव मेषं भोक्तुं समुद्यतः॥

क्व क्रीडति क्व चरति क्व करोति वृत्तिं,
वारि क्व नाम पिबति स्वपिति क्व नाम।
इत्थं मृगं निपरायमबाधमानं,
व्याधोऽनुधावति वधाय धनुर्दधानः॥

हेमकार! सुधिये नमोऽस्तु ते, दुस्तरेषु बहुशः परीक्षितुम्।
काञ्चनाभरणमश्मना समं यत्त्वयैतदधिरोप्यते तुलाम्॥

सन्धिविग्रहकालज्ञः कृतकृत्योऽपि पाणिनिः।
परप्रत्ययकारीति भवता नोपमीयते॥

उपसर्गाः क्रियायोगे पाणिनेरिति सम्मतम्।
निष्क्रियोऽपि तवारातिः सोपसर्गः सतः कथम्॥

तव शत्रुश्च भवांश्चैव द्वयं व्याकरणायते।
स निपातोपसर्गाभ्यां त्वं गुणागमवृद्धिभिः॥

असत्कविप्रणीतानां श्लोकानामिव ते द्विषाम्।
क्लिष्टार्थसन्धिवृत्तीनां निपाताः स्युः पदे पदे॥

प्रायेण सर्वं पश्यन्ति विपरीतं विनश्वराः।
यस्त्वं काञ्चनगौरोऽपि काल एवासि विद्विषाम्॥

त्वया सह विरुद्धानां कृतं कुशलता कुले।
वासो हि नियतं तेषां वने कुशलताऽऽकुले॥

विरोधात्तव शत्रूणां जातं सौगतदर्शनम्।
विग्रहेण क्षणभङ्गित्वं सर्वाङ्गेषु च शून्यता॥

वाराणस्यामसीवारा   नीवाराशनसुस्थिते. ।
नवाऽऽरामनिषण्णस्य वारा. स्नातस्य यान्तु मे ॥

लक्ष्मीपङ्कजलाञ्छिताः परिमितक्ष्माखण्डपिण्डीभुजो,
गर्वग्रन्थिविसंस्थुलैरवयवैर्नैपथ्यकन्याभृतं ।
एते कीदृश ईश्वरा कुपतय किं वाऽनया चार्चया,
यस्त्रैलोक्यविलक्षण फलतु न सत्य स एवेश्वर ॥

स्वजनवसतेर्नि सृत्याराच्छलेन बलेन वा,
लघु विरचयन् गेहं भूमेस्तलेन दलेन वा।
विदधदतुलं प्राणत्राण फलेन जलेन वा,
वनभुवि कदा स्या शून्योऽह मलेन खलेन वा ॥

पुन्नागद्रुमपरम्परापुलकितौ पाण्ड्यौ. परं पेलवौ,
पुण्यौ पातकिपापपाटनपटू पृथ्वौ प्रपन्नौ प्रयात् ।
प्राय. पर्वतपुत्रिकापृथुपटं पश्ये पुरा पूरितौ,
पादौ पण्डितराजक पशुपते. प्रीत्या पुरः पश्यतु ॥

प्रणयपाशे निपतित । परिणीता च सा तेन, तया सह विहृतं च नवीन वयस्तत्रैव व्यतिवाहितम्—'दिल्लीवल्लभपाणिपल्लवतले नीत नवीन वय !' इति। वार्द्धक्ये च पुन स वाराणसीकृत यत्र पण्डितै स खलु सापमान जातिबहिष्कृत तिरस्कृतश्च बहुश तस्य यवनजासम्पर्कपरिभ्रष्टत्वात । ततोऽतीव विषण्णविन्नमना स गङ्गातट गत, गङ्गाप्रशस्तिमुपश्लोकयितुञ्चारेभे, सोपान आम्नो निर्विण्ण । प्रशस्तिप्रपञ्चेनास्य भगवती भागीरथी अपि प्रसन्नता गता। प्रतिश्लोकमेकैक सोपान प्रवाहपूरेणाप्लावयन्ती द्विपञ्चाशन्मिता सोपानपरम्परामाप्लाव्यान्तम पण्डितराजमपि निजाङ्कमनन्यचकारेति । सेयमनवद्यपद्यावली 'गङ्गालहरी'नि नाम्ना प्रसिद्धि गता द्विपञ्चाशच्छन्दोभिर्निबद्धेति ।

अपरेऽत्र किञ्चिद्विप्रतिपद्यन्ते । ते कथयन्ति यत् स गङ्गारोधसि गङ्गामाराधयन प्रावृषेण्यधारा प्रपूरप्रवाहपतितो निममज्जेति।

पण्डितराजो जगन्नाथ स्वयमेवात्मान परिचाययति प्राणाभरणे—

तैलङ्गान्वयमङ्गलालय महालक्ष्मीदयालालित,
श्रीमत्पेरमभट्टसूनुरनिश विद्वल्ललाटन्तप ॥

न याचे गजालिं न वा वाजिराजिं, न वित्तेषु चित्तं मदीयं कदाचित् ।
इयं सुस्तनी मस्तकन्यस्तकुम्भा लवङ्गी कुरङ्गीदृगङ्गीकरोतु ॥
अपि च —
यवनी नवनीतकोमलाङ्गी शयनीये यदि लभ्यते कदाचित् ।
अवनीतलमेव साधु मन्ये न वनी माघवनी विलासहेतु ॥

इति निशम्य निवण्य च निपुण कन्या सा दिल्लीश्वरेण शाहजहानेन पण्डितराजाय सहर्ष पुरस्कृता ।

यदा लवङ्गिका दुर्दैववशादतर्कोपनतात् सहसा रुग्णा गता सती पण्डितराज परित्यज्य यमराजमालिलिङ्ग, तदा स वराक अतर्क्यवज्रपातममुमसहिष्णुर्बाष्पगद्गद विललाप —

तूर्ण मत्तमतङ्गजै कियदपि च्छिन्न तुषारादितै,
शिष्टं ग्रीष्मजभानुतीक्ष्णकिरणैर्भस्मीकृत काननम् ॥
एषा कोणगता मुहु परिमलैरामोदयन्ती दिशो,
हा कष्ट ललिता लवङ्गलतिका दावाग्निना दह्यते ॥

स्वर्गगता लवङ्गीमुपालम्भयति मर्ममेदिभि पद्यविशेषै —
निर्वाणमङ्गलपद त्वरया विशन्त्या मुक्ता दयावति ! दयापि किल त्वयाऽसौ ।
यस्मा न भामिनि ! निमीलयसि प्रभातनीरारविन्दमदभञ्जिमदे कटाक्षे ॥

पण्डितराजः जगन्नाथः

(१६६०-१६८०)

१—परिचयः, २—पण्डितराजपदवी, ३—पण्डितराजस्य ग्रन्थाः, ४—पण्डितराजस्य काव्यकला।

परिचयः

कवित्वकलायां पण्डितराजो जगन्नाथः कालिदासं विहाय अखिलानितरान् कवीश्वरानतिशेते इति ऐकमत्येनाभिमन्यन्ते मार्मिकाः सर्वेऽपि काव्यरसिकाः। कदाऽभूत् कतमञ्च भूभागं स्वजनुषा विभूषयामास, इत्यत्र यद्यपि मतानि भूम्ना भिद्यन्ते, तथाऽपि पण्डितराजः कैस्तीयसप्तदशशतमाब्द्यां विराजते स्मेत्यपेतशङ्कम्। तद्विषये एतावन्तः प्रवादाः प्रचरन्ति यत्तेषु सत्यासत्यनिर्णयोऽतिदुष्करः, तदुपपत्तिसाधनाऽसौलभ्यात्। केचन व्यवतिष्ठन्ते यज्जगन्नाथः तैलङ्गदेशादागतः जयपुरे च तेन काचित् पाठशाला संस्थापिता। एकदा कश्चित् काजी जयपुरे जयपुरनिवासिनोऽखिलान् पण्डितांश्च शास्त्रार्थमाहूतवान्। काजीमहोदयस्याह्वानमुरीकर्तुं न कोऽप्यन्यः शशाक पण्डितराजं विहाय। जगन्नाथेनैव मुस्लिमधर्मपुस्तकान्यधीत्य स काजी चतुरस्तया पराजितः। निशम्य वृत्तान्तमिदं दिल्लीनृपः जगन्नाथमाहूय तस्मै राज्याश्रयं प्रदत्तवान्। दिल्ल्यां निवसन् स कस्याश्चिन्मुस्लिमकन्यायाः[1]

---

१. प्रचरति च अस्मिन् विषये एका दन्तकथा यदेकदा पण्डितराजः शाहजहानेन सह शतरञ्जनमाक्रीडन्नासीत् तदा पिपासार्तो जलं ययाचे। कांचिल्लवङ्गीनाम्नी कन्या सलिलपूर्णं स्वर्णकलशं शिरसि न्यस्य तत्रायाता। तस्याः सौन्दर्यमनुपमं लावण्यञ्च ससङ्केतमुद्दिश्य नृपतिः पण्डितराजमुवाच, कवे! वर्णय तावदस्याः लावण्यललिता रूपसम्पत्तिम्। सोऽपि सस्मेरं तां वर्णयन्नाह :—

इयं सुस्तनी मस्तकन्यस्तकुम्भा कुसुम्भारुणं चारु चेलं वसाना।
समस्तस्य लोकस्य चेतःप्रवृत्तिं गृहीत्वा घटं न्यस्य यातीव भाति॥

पद्यमिदमाकर्ण्यं शाहजहान अनितरां प्रसीदन्नाह, कवे! वर्णनं नितरां हृदयाह्लादि तावद्, वृणु यथेच्छं पुरस्कारम्। पण्डितराजोऽपि पुरस्कारम्लेच्छ(?) वृणान आह :—

प्रणयपाशे निपतितः। परिणीता च सा तेन, तया सह विहरता च नवीनं वयस्तेनैव व्यनिवाहितम्—"दिल्लीवल्लभपाणिपल्लवतले नीतं नवीनं वयः!" इति। वार्द्धक्ये च पुनः स वाराणसीङ्गतः यत्र पण्डितैः स खलु सापमानं जातिबहिष्कृतः तिरस्कृतश्च बहुशः तस्य यवनजासम्पर्कपरिभ्रष्टत्वात्। ततोऽतीव विषण्णचित्तमनाः स गङ्गातटं गतः, गङ्गाप्रशस्तिमुपश्लोकयितुमारेभे, सोपान आरूढो निविष्णः। प्रशस्तिप्रपञ्चेनास्य भगवती भागीरथी अपि प्रसन्ना गता। प्रतिश्लोकमेकैकं सोपानं प्रवाहपूरेणाप्लावयन्ती द्विपञ्चाशन्मिता सोपानपरम्परामाप्लाव्यान्ततः पण्डितराजमपि निजाङ्कमनन्यव्यारेति। सेयमनवद्यपद्यावली 'गङ्गालहरी'ति नाम्ना प्रसिद्धिं गता द्विपञ्चाशच्छन्दोभिर्निबद्धेति।

अपरेऽत्र किञ्चिद्विप्रतिपद्यन्ते। ते कथयन्ति यत् स गङ्गारोधसि गङ्गामाराधयमानः प्रावृषेण्यधारां प्रपूरप्रवाहपतितो निममज्जेति।

पण्डितराजो जगन्नाथः स्वयमेवात्मानं परिचाययति प्राणाभरणे—

तैलङ्गान्वयमङ्गलालय-महालक्ष्मीदयालालितः,
श्रीमत्पेरमभट्टसूनुरनिशं विद्वल्ललाटन्तपः॥

न याचे गजालिं न वा वाजिराजिं, न वित्तेषु चित्तंमदीया कदाचित्।
इयं सुस्तनी मस्तकन्यस्तकुम्भा लवङ्गी कुरङ्गीदृगङ्गीकरोतु॥
अपि च —
यवनी नवनीतकोमलाङ्गी शयनीये यदि लभ्यते कदाचित्।
अवनीतलमेव साधु मन्ये न वनी माघवनी विलासहेतुः॥

इति निशम्य निर्वर्ण्य च निपुणं कन्या सा दिल्लीश्वरेण शाहजहानेन पण्डितराजाय सहर्षं पुरस्कृता।

यदा लवङ्गिका दुर्दैववशादतर्कोपनतात् सहसा रुग्णता गता सती पण्डितराजं परित्यज्य यमराजमालिलिङ्ग, तदा स वराक अनभ्रवज्रपातममुम् विषह्य बाष्पगद्गद विललाप :—

लून मत्तमतङ्गजैः कियदपि च्छिन्नं तुषारार्दितैः,
शिष्टं ग्रीष्मजभानुतीक्ष्णकिरणैर्भस्मीकृतं काननम्।
एषा कोणगता मुहुः परिमलैरामोदयन्ती दिशो,
हा कष्टं ललिता लवङ्गलतिका दावाग्निना दह्यते॥

स्वर्गगता लवङ्गीमुपालम्भयति मर्मभेदिभिः पद्यविन्यासैः—

निर्वाणमङ्गलपदं त्वरया विशन्त्या मुक्ता दयावति! दयापि किल त्वयाऽसौ।
यन्मां न भामिनि! निभालयसि प्रभातनीलारविन्दमदमञ्जिमदं कटाक्षं॥

सन्तुष्टः कमलाधिपस्य कवितामाकर्ण्य तद्वर्णनम्,
श्रीमत्पण्डितराजपण्डितजगन्नाथो व्यधासीदिदम् ॥

[प्राणाभरणे ५२]

पण्डितराजपदवी

पण्डितराजपदवी चानेन दिल्ल्यधिपते शाहजहानप्रसादाल्लब्धेति तल्लेखेनैव विज्ञाप्यते । तथाहि —

"मूर्त्तिमतेव मखावासफलानस्य प्रसादेन द्विजकुलसेवाहेवाकिवाङ्मनकायेन माथुरकुलसमुद्रेन्दुना रायमुकुन्देनादिष्टेन सार्वभौमश्रीशाहजहानप्रसादाधिगतपण्डितराजपदवीविराजितेन तैलङ्गकुलावतंसेन पण्डितजगन्नाथेनासफविलासाख्येयमाख्यायिका निरमीयत ।"

पण्डितराजेन वर्णितो दाराशाहोऽप्यस्यैव शाहजहानमहीभुजो ज्येष्ठः सूनुरासीदिति तु सुविदितमेव ।

अलङ्कारालङ्कारभूते स्वविरचिते रसगङ्गाधरे च स स्वकीयगुरुगणमपि गणयति —

श्रीमज्ज्ञानेन्द्रभिक्षोरधिगतसकलब्रह्मविद्याप्रपञ्चः,
काणादीराक्षपादीरपि गहनगिरो यो महेन्द्रादवेदीत् ।
देवादेवाध्यगीष्ट स्मरहरनगरे शासनं जैमिनीयम्,
शेषाङ्कप्राप्तशेषामलभणितिरभूत्सर्वविद्याधरो यः ॥

पाषाणादपि पीयूषं स्यन्दन्ते यस्य लीलया ।
तं वन्दे पेरुभट्टाख्यं लक्ष्मीकान्तं महागुरुम् ॥

पेरुभट्टोऽस्य जनकः जननी च लक्ष्मी देवीति ।

वाग्देवताराधनप्रसादाद् यो वरो लब्धः सोऽप्योऽङ्कितपद्ये निबद्धः —

आकुरदेशं विचरैर्मा कुरु परवादनिर्भये शङ्काम् ।
स्वीकुरु वरमेव मे व्याकुरु भो वत्स शास्त्राणि ॥ इति॥

एतद्वरप्रसादेन जगन्नाथः अतितरां प्रसिद्धिं गतः । एकदा तस्य दर्शनश्रवणविषयीभूतस्य दिल्लीश्वरस्तं निमन्त्रितवान् दिल्लीमलङ्कर्तुं निजागमनेन । परं स तदुत्तरे निम्नाङ्कितं पद्यं प्रेषितवान् स्वयं न गतवान् —

शीतार्ता इव सङ्कुचन्ति दिवसा मन्वाम्बर शर्वरी,
शीघ्रं मज्जति सिन्धुहृतभुक्कोणङ्गतो भास्करः ।
स्वच्छानङ्गहुताशभाजि हृदये सीमन्तनीनां गतं,
नास्माकं यमनं न वा युवतयः कुत्र व्रजामो वयम् ॥

अनेन पद्येनैतदनुमीयते यदा जगन्नाथ दिल्लीङ्गत तदाऽविवाहितोऽभूदिति। शाहजहानशासनकाले च स विराजते स्म राजसदि। शाहजहानसाम्राज्यसमयश्च ऐतसप्तदशशतकदेशीय। एष एव समय पण्डितराजस्यापीति निश्चितम्।

पण्डितराजस्य ग्रन्था

(१) पीयूषलहरी—गङ्गालहरीति वा, द्विपञ्चाशत्पद्यैर्निबद्धा अतिमाधुर्यसभृता मनोहरा च गङ्गाप्रशस्तिमभिलक्ष्य प्रणीता।

(२) सुधालहरी—द्वात्रिंशत्पद्यैरलङ्कृता सूर्यप्रशस्तिमालम्ब्य रचिता।

(३) अमृतलहरी—यमुनाप्रशस्तिमुद्दिश्य केवलमेकादशश्लोकैर्गुम्फिता लघुनिकाया।

(४) करुणालहरी—चतुःषष्टिपद्यैरलङ्कृता विष्णुदेवप्रशस्तौ विरचिता।

(५) लक्ष्मीलहरी—एकचत्वारिंशत्पद्यबद्धा लक्ष्मीप्रशंसाया प्रणीता।

(६) यमुना (गद्यात्मिका)—न सम्प्रति लब्धप्रचारा। रसगङ्गाधरेऽस्या उद्धरणद्वयमुपलभ्यते केवलम् —

तनयमैनाकगवेषणालम्बीकृतजलधि जठरप्रविष्टहिमगिरिभुजायमानाया भगवत्या भारत्या सखी" इति।

किञ्च, "रविकुलप्रीतिमावहन्ती नरविकुलप्रीतिमावहति। अवारितप्रवाह -सुधारितप्रवाहा" इति।

(७) आसफविलास —आसफखानस्य प्रशंसायामुपनिबद्ध।

(८) प्राणाभरणम्—कामरूपाधिपते प्रशंसाया त्रिपञ्चाशत्पद्यात्मको निबन्ध।

(९) जगदाभरणम्—उदयपुरमहाराजस्य राणाकर्णसिंहस्य सूनो राजकुमारजगत्सिंहस्य प्रशंसाया विरचितम्, इति तदन्तिमश्लोक[1]पर्यालोचनादवगम्यते।

---

१ श्रीराणाकर्णनन्दनजगत्सिंहप्रभो वर्णनम्,
श्रीमत्पण्डितराजपत्रविजग नाया व्यतानीदिदम्॥

इति महामहोपाध्यायपदवाक्यप्रमाणपारावारीणतैलङ्गकुलावतंसश्रीपेरमभट्टसूरेस्तनयेन विनिर्मित जगदाभरणाख्य जगत्सिंहवर्णनम्।

(१०) चित्रमीमांसाखण्डनम्—श्रीअप्पयदीक्षितविरचितस्य चित्रमीमांसाख्यग्रन्थस्य खण्डनरूपम् ।

(११) मनोरमाकुचमर्दनम्—सिद्धान्तकौमुदीटीकात्मकस्य स्वयं भट्टोजिदीक्षितविरचितस्य मनोरमाख्यव्याकरणग्रन्थस्य खण्डनरूपम् ।

(१२) रसगङ्गाधरः—श्रीजगन्नाथविरचितोऽपूर्णो ग्रन्थः, पण्डितराजस्य साहित्यमार्मिकतायाः, तर्ककौशलस्य, विचारचारुतायाः, अलङ्कारशास्त्रप्रावीण्यस्य च परिद्योतकोऽपूर्वो ग्रन्थः। यत्र कवितल्लजेनामुनोदाहरणान्यपि स्वरचितान्येव प्रदत्तानि। उक्तञ्च तत्रैव रसगङ्गाधरे —

निर्माय नूतनमुदाहरणानुरूपं काव्यं मयाऽत्र निहितं न परस्य किञ्चित्।
किं सेव्यते सुमनसां मनसाऽपि गन्धः कस्तूरिकाजननशक्तिभृता मृगेण ॥

(१३) भामिनीविलासः—एतदन्तर्गता विषयाः खलु, प्रस्तावविलासः, शृङ्गारविलासः, करुणाविलासः, शान्तविलासः, अन्योक्तिमुक्तालता चेति ।

इमे चास्य प्रसिद्धा ग्रन्थाः, ये ह्यस्यालङ्कारोदाहरणानां महारत्ननिकरा एव विभाव्यन्ते। प्रायशः रसगङ्गाधरे उदाहरणत्वेन समुद्धृताः श्लोका एभ्य एव ग्रन्थेभ्यो गृहीताः ।

पण्डितराजस्य काव्यकला

पण्डितराजस्यान्योक्तयः गर्वोक्तयश्चातीव प्रसिद्धाः सहृदयहृदयाह्लादिकाव्यकलाविलासपुरस्सरं भाववैचित्र्यचित्रितत्वाद् विद्वज्जनानां च भरणतां याताः श्रवणयोः पीयूषरसनिष्यन्दिन्योऽनन्यसामान्यरूपेण समुल्लसन्ति तथ्या .—

धुर्यैरपि माधुर्यैर्द्राक्षाक्षीरेक्षुमाक्षिकसुधानाम् ।
वन्द्यैव माधुरीयं पण्डितराजस्य कवितायाः ॥

कमलिनी मलिनीकरोति चेतः, किमिति बकैरवहेलितानभिज्ञैः ।
परिणतमकरन्दमार्मिकास्ते जगति भवन्तु चिरायुषो मिलिन्दाः ॥
[भामिनी० प्रस्ता० वि० ८]

हे कमले [illegible] ! यदि अरसिकास्तवानादरं कुर्वन्ति तर्हि विषादो न विधेयः । कुर्वन्तु नाम ते मूर्खाः । 'मर्मज्ञा रसिकाः चिरायुषो भवन्तु,' ये तवादरं कुर्वन्ति

सर्वदा । मूर्खाणामादरेणापि किमिति भाव, मूर्खजनकृत आदरो निरादरादपि निकृष्टतर इति भाव ।

पाटीर तव पटीयान् क परिपाटीमिमामुरीकर्तुम् ।
यत्पिषतामपि नृणा पिष्टोऽपि तनोषि परिमलै पुष्टिम् ॥

नीरक्षीरविवेके हसालस्य त्वमेव तनुषे चेत् ।
विश्वस्मिन्नधुनाऽन्य कुलव्रत पालयिष्यति क ॥

आपेदिरेऽम्बरपथ परित पतङ्गा,
भृङ्गा रसालमुकुलानि समाश्रयन्ति ।
सङ्कोचमञ्चति सरस्त्वयि दीनदीनो,
मीनो नु हन्त कतमा गतिमभ्युपैतु ॥

क्षीणवित्ते राजनि उपसेवका त परित्यज्य गच्छन्ति । तन्मात्रालम्बिनस्तदनुरक्ता जना क्व यान्तु नामेति भाव ।

किं खलु रत्नरेतै किं पुनरभ्रायितेन वपुषा ते ।
सलिलमपि यन्न तावकमर्णव ! वदन प्रयाति तृषितानाम् ॥

हालाहल खलु पिपासति कौतुकेन,
कालानल परिचुचुम्बिषति प्रकामम् ।
व्यालाधिप च यतते परिरब्धुमद्धा,
यो दुर्जन वशयितु तनुते मनीषाम् ॥

लीलालुण्ठितशारदा पुरमहासम्पद्भराणा पुरो,
विद्यासद्मविनिर्गलत्कणमुषा वल्गन्ति चेत्पामरा ।
अद्यश्व फणिना शकुन्तशिशवो दन्तावलाना शशा,
सिंहाना च सुखेन मूर्धसु पद धास्यन्ति शालावृका ॥

किञ्च—

कस्मादिन्दुरसौ धिनोति जगतीं पीयूषगर्भै करै,
कस्माद्वा जलधारयैव धरणीं धाराधर सिञ्चति ।
भ्राम भ्राममय च नन्दयति वा कस्मात् त्रिलोकीं रवि,
साधूना हि परोपकारकरणे नोपाध्यपेक्ष मन ॥

येन शैशवपदे मदेभराड्गण्डसीम नखरैर्विखण्डितम ।
यौवनोत्सवमवाप्य केसरी केषु दर्शयतु सोऽद्य पौरुषम ।

येनाप्तं कमलाविलासकमले किञ्जल्कपानोत्सवो,
यो लीलां वितनोति नाभिनलिनोत्सङ्गे तथा शार्ङ्गिणः ।
तस्य स्यात्कुसुमान्तरे मधुलिहः कुत्राऽप्यहो न स्थिति-
र्न प्रीतिर्न रतिर्न केलिसमयो नो विस्मयो न स्मयः ॥

मद्वाणि[1] मा कुरु विषादमनादरेण,
मात्सर्यमग्नमनसां[1] सहसा खलानाम् ।
काव्यारविन्द-मकरन्द-मधुव्रताना-
मास्येषु धास्यसितमां कियतो विलासान् ॥

अपि च —

मधु द्राक्षा साक्षादमृतमथ वामाधरसुधा,
कदाचित्केषाञ्चिन्न खलु विदधीरन्नपि मुदम् ।
ध्रुवं ते जीवन्तोऽप्यहह मृतका मन्दमतयो,
न येषामानन्दं जनयति जगन्नाथभणितिः ॥

'अन्या जगद्धितमयी मनसः प्रवृत्ति-
रन्यैव कापि रचना वचनावलीनाम् ।
लोकोत्तरा च कृतिराकृतिरार्तहृद्या,
विद्यावतां सकलमेव गिरां दवीयः ॥

स्थितिं नो रे दध्याः क्षणमपि मदान्धेक्षण सखे !
गजश्रेणीनाथ[1] त्वमिह जटिलायां वनभुवि ।
असौ कुम्भिभ्रान्त्या खरनखरविद्रावितमहा-
गुरुग्रावग्रामः स्वपिति गिरिगर्भे हरिपतिः ॥

प्रारम्भे कुसुमाकरस्य परितो यस्योल्लसन्मञ्जरी-
पुञ्जे मञ्जुलगुञ्जितानि रचयंस्तानातनोरुत्सवान् ।
तस्मिन्नद्य रसालशाखिनि दृशां दैवात्कृशामञ्चति,
त्वञ्चेन्मुञ्चसि चञ्चरीक[1] विनयं नीचस्त्वदन्योऽस्ति कः ॥

पुरा सरसि मानसे विकचसारसालिस्खल-
त्परागसुरभीकृते पयसि यस्य यातं वयः ।
स पल्वलजले मिलदनेकभेकाकुले
मरालकुलनायकः कथय रे कथं वर्तताम् ॥

---

१ पद्येऽस्मिन् बहवः पाठभेदाः । यथा 'मात्सर्यमग्नमनसाम्, मात्सर्यभुग्नमनसाम्, धाम्यसितमाम् यास्यसितमाम्, विपुलं, विलासम् तरसा, महसा वियता, इति नो ।

दिगन्ते श्रूयन्ते मदमलिनगण्डाः करटिन,
करिण्य कारुण्यास्पदमसमशीलाः खलु मृगाः।
इदानीं लोकेऽस्मिन्ननुपमशिखाना पुनरयं,
नखाना पाण्डित्य प्रकटयतु कस्मिन्मृगपतिः॥

गर्वोक्तिरप्यस्य प्रणिमालनीया—

गिरां देवी वीणागुणरणनहीनादरकरा,
यदीयाना वाचाममृतमयमाचामति रसम्।
वचस्तस्याकर्ण्य श्रवणसुभगं पण्डितपते-
रधुन्वन्मूर्धानं नृपशुरथवायं पशुपतिः॥

शास्त्राण्याकलितानि नित्यविधयः सर्वेऽपि सम्भाविता,
दिल्लीवल्लभपाणिपल्लवतले नीतं नवीनं वय.।
सम्प्रत्युज्झितवासनं मधुपुरीमध्ये हरिः सेव्यते,
सर्वं पण्डितराजराजितिलकेनाकारि लोकाधिकम्॥ इति॥

गीतिकाव्यप्रणेतृषु कविवरजयदेवादनु[1] पण्डितराजस्यैवानितरं स्थान-
मयमवतरति। यद्यपि बहुशोऽनेन स्वरचनासु गीतिरेवोपलालिता, तथापि मुख्यतया
भामिनीविलास' शीर्षकायने। अत्र मुक्तकाव्याना गीतिरत्ना काव्यानां सन्निवेश.।
ग्रन्थोऽयं प्रास्ताविकशृङ्गारकरुणशान्तेति चतुर्भिः प्रकरणैः प्रतिबद्धो भावकाना निर-
तिशया प्रीतिमुपजनयति। भर्तृहरिवत् पण्डितराजस्यापि शैली अतीव मनोज्ञा,
भाषा प्राञ्जला, प्रौढः पदविन्यास', चमत्कारी च भावनद्विषा।

तीरे तरुण्या वदन महासं
नीरे सरोजञ्च मिलद्विकासम्।
आलोक्य धावत्युभयत्र मुग्धा
मरन्दलुब्धालिकिशोरमाला:॥

[शृङ्गारशत० [illegible]]

पण्डितराजस्य व्यञ्जना अतीव मर्मस्पर्शी, अनुप्रासस्तत्र नितरामुल्लास-
कर :—

किञ्चास्य पदविन्यासोऽपि खलु लोकोत्तर —

आस्ये धास्यति कस्य लास्यमधुना धन्यस्य कामालस-
स्वर्वामाऽधरमाधुरीं विधुरयन् वाचां विलासो मम ॥

तथा च—

'चुलुकयति मदीया चेतना चञ्चरीक ।'

नूनमस्य रचनाचातुरी तत्तद्रसानुगुण्येनापूर्वरसभरी इत्येतत्तु सुतरां करुणालहरीतोऽवबुध्यते —

विपोद्धता नाथ विषानलोपम-
विपादभूमौ भवसागरे विभो ।
परं प्रतीकारमपश्यताऽधुना
मयाऽयमात्मा भवते समर्प्यते ॥

भवानलज्वालविलुप्तचेतन,
शरण्य ! तेऽङ्घ्रिं शरणं भयावयाम् ॥
विभाव्य भूयोऽपि दयासुधाम्बुधे !
विधेहि मे नाथ ! तथा यथेच्छसि ॥

रमामुखाम्भोजविकासनक्षमो जगत्त्रयोद्बोधविधानदीक्षित ।
कदा मदज्ञानविभावरीं हरे हरिष्यति त्वन्नयनारुणोदय ॥
सुरासुरस्वान्तचकोरचन्द्रिका समस्तसन्तापभयापनोदिनी ।
महानिशीथे मम मानसे कदा स्फुरिष्यति त्वन्मुखचन्द्रचन्द्रिका ॥

अपि च —

अयि दीनतरं दयानिधे, दुरवस्थं सकलैः समुज्झितम् ।
अधुनापि न मां निभालयन् भजसे हा कथमज्ञचित्तताम् ॥
सुमहान्ति जगन्ति बिभ्रतस्तव यो नाविरभून्मनागपि ।
स कथं परमाप्तदेहिनां परमाणोर्मम धारणे श्रम ॥
नितरां विनयेन पृच्छ्यते सुविचार्योत्तरमत्र यच्छ मे ।
भरितो गिरितोऽप्यहं गुरुस्त्वरितो नोद्धरसे यदद्य माम् ॥
न धनं न च राज्यसम्पदं न हि विद्यामिदमेकमर्थये ।
मयि धेहि मनागपि प्रभो करुणाभङ्गितरङ्गितां दृशम् ॥
अयमप्यधमोऽपि निर्गुणो दयनीयो भवता दयानिधे ।
घनतां फणिनां विषानलं किमु नानन्दयिता हि चन्दन ॥

विशालविषयाटवीवल्यलग्नदावानल-
प्रसृत्वरशिखावलीविकलित मदीय मन ।
अमन्दमिलदिन्दिरे निखिलमाधुरीमन्दिरे
मुकुन्दमुखचन्दिरे चिरमिद चकोरायताम् ॥

अस्य गङ्गालहरीनाम्नी सुप्रख्याता रचना तु सुमधुरातिललितपदाऽलङ्कृतत्वेन सर्वानितरान् गीतिस दर्भानतिशेते, इत्यत्र न सन्देहावसर किल ।

तद्यथा —

समृद्ध सौभाग्य सकलवसुधाया किमपि तत्,
महैश्वर्यं लीलाजनितजगत खण्डपरशो ।
श्रुतीनां सर्वस्व सुकृतमय मूर्त सुमनसा,
सुधासौन्दर्यन्ते सलिलमशिव न शमयतु ॥

अपि प्राज्य राज्य तृणमिव परित्यज्य सहसा,
विलोलद्वानीर तव जननि तीर श्रितवताम् ।
सुधात स्वादीय सलिलभरमातृप्ति पिबता,
जनानामानन्द परिहसति निर्वाणपदवीम् ॥

निधान धर्माणा किमपि च विधान नवमुदाम्,
प्रधान तीर्थानाममलपरिधान त्रिजगताम् ।
समाधान बुद्धेरथ खलु तिरोधानमधियाम्,
श्रियामाधान न परिहरतु ताप तव वपु ॥

अहो कीदृशो मनोहर पद्यबन्ध ?

पण्डितराजस्य पाण्डित्यम्

सकलशास्त्रावगाहिधिषणस्यास्य पण्डितराजस्य प्रकाण्डपाण्डित्य स्वकीये चित्रमीमासाखण्डनाख्ये ग्रन्थ श्रीअप्पयदीक्षितप्रणीताया चित्रमीमासाया कृतेन प्रचण्डखण्डनेनावबुध्यते । पण्डितराजोऽयं सदुन्दुभिनिध्वान समुद्घोषयति —

सूक्ष्म विभाव्य मयका समुदीरितानाम
अप्पय्यदीक्षितकृताविह दूषणानाम् ।
निर्मत्सरो यदि समुद्धरण विदध्यात्,
तस्याहमुज्ज्वलमतेश्चरणौ वहामि ॥

पण्डितराजोऽयं न केवल साहित्य धुरन्धर अपितु व्याकरणशास्त्रस्यापि

पारदृश्वाऽनूचान आसीत्। तच्चैतद् भट्टोजिदीक्षितविरचितमनोरमाया मनोरमा-कुचमर्दनाख्यखण्डनग्रन्थपर्यालोचनेन ज्ञायते, तच्च शाब्दिकैस्तत्रतत्रैवानुसन्धेयम्।

असामान्यस्तार्किक

अस्य तार्किकचक्रवर्तिन तर्कशैली खलु लोकोत्तरा। तदुदाहरणमप्येक-मत्र दीयते तार्किकाना मन प्रसादाय। प्रखरतार्किकोऽय प्राचा काव्यप्रकाशकारादीना काव्यलक्षण दूषयन्नाह —

"यत्तु प्राञ्च 'अदोषौ सगुणौ सालङ्कारौ शब्दार्थौ काव्यम्' इत्याहुस्तत्र विचार्यते शब्दार्थयुगल न काव्यशब्दवाच्यम्, मानाभावात्। काव्यमुच्चै पठ्यते काव्यार्थोऽवगम्यते, काव्य श्रुतम्, अर्थो न ज्ञात, इत्यादिविश्वजनीनव्यवहारत प्रत्युत शब्दविशेषस्यैव काव्यपदार्थप्रतिपत्तेश्च। व्यवहार शब्दमात्रे लक्षणया उपपादनीय इति चेत्, स्यादपि एव, यदि काव्यपदार्थतया पराभिमते शब्दार्थ-युगले काव्यशब्दशक्तौ प्रमापक दृढतर किमपि प्रमाण स्यात्। तदेव तु न पश्याम। विगतवाक्यन्तु अश्रद्धेयमेव। इत्यञ्च असति काव्यशब्दस्य शब्दार्थयुगलशक्ति-ग्राहके प्रमाणे प्रागुक्ताद् व्यवहारत शब्दविशेषे सिद्धयन्तीं शक्ति को नाम निवार-यितुमीष्टे। एतेन विनिगमनाभावाद् उभयत्र शक्तिरिति प्रत्युक्तम्। तदेव शब्दविशेषस्यैव काव्यपदार्थत्वे सिद्धे तस्यैव लक्षण वक्तु युक्तम्, न तु स्वकल्पित-स्यैव काव्यपदार्थस्य।" इति दिक्।

श्रीहरिचन्द्रः

श्रीहरिचन्द्रस्य स्थितिकाल अद्यापि न निश्चितो यद्यपि तथापि एतत्तु निर्विवाद यदेष प्राचीनकविषु अन्यतम आसीत्। वाक्पतिराजेन स्वीये 'गौडवहो'ऽभिधे काव्ये भासकालिदाससुबन्धुभि सार्द्धं हरिचन्द्रस्यापि नामग्राह-मुल्लेखो विहित —

'भासम्मि जलणमित्ते, कन्तीदेवे अजस्स रहुआरे।
सौबन्धवे च बन्धम्मि हरियन्दे च आणन्द।

अस्यैकस्य हस्तलेखबद्धस्य ग्रन्थस्य समय १२८७ मितविक्रमसम्वत्सरे उल्लिखित समुपलभ्यते। अतस्तत पूर्वतन एवास्य स्थितिकालो भवेत्। किन्च वाग्भटप्रणीते नेमिनिर्वाणकाव्ये 'धर्मशर्माभ्युदयस्य' प्रभाव प्रभूततयोपलभ्यते। तदेवमुक्तग्रन्थगततत्त्रामस्मरणात्सुतरा प्रतिपत्तु पार्यते यद् हरिचन्द्रस्य काल ख्रिस्तीयैकादशशतकमध्यगत एव सम्भवेत्। 'सदुक्तिकर्णामृत'कार कविवरममु महाकवीना श्रेणीषु प्रतिष्ठापयामास —

'सुबन्धौ भक्तिर्न क इह रघुकारे न रमते,
धृतिर्दाक्षीपुत्रे हरति हरिचन्द्रोऽपि हृदयम्।
विशुद्धोक्ति शूर प्रकृतिमधुरा भारविगिर,
तथाप्यन्तर्मोद कमपि भवभूतिर्वितनुते॥

तदेतावतैव स्फुटीभवति यदेष कविवर अतीव मेधावी लब्धप्रतिष्ठश्चाभूत् कवीन्द्रमण्डले। असौ एक 'धर्मशर्माऽभ्युदय'नाम महाकाव्यमपरञ्च 'जीवन्धरचम्पू'-समाख्य काव्यद्वय प्राणैषत्। धर्मशर्माभ्युदये महाकाव्ये पञ्चादशशतमतीर्थङ्करस्य धर्मनामनामधेयस्य जन्मत आरभ्य निर्वाणपर्यन्त कथानकमुपश्लोकितम्। नून-मस्य काव्य वैदर्भीरीतिसमन्वित माधुर्यप्रसादगुणग्रथित चित्रालङ्कारसमलङ्कृत रसिकानामतीवानन्दजनक सम्पन्नम्। तद्यथा —

कर्णपीयूषरसप्रवाह, रसध्वनेरध्वनि सार्थवाह।
श्रीधर्मशर्माभ्युदयाभिधान, महाकवि काव्यमिद व्यधत्त॥

महाकविमाघभारविवदसावपि चित्रालङ्कारप्रणयनप्रिय आसीदिति विभा-व्यते। यतोऽयमपि एकोनविंशतितमे सर्गे चित्रकाव्यात्मकाना पद्यानामेव महान्त

सम्भार समुच्चयीकरोति। यथा भारविणा चित्रकाव्यात्मके सर्गे एकः नकारात्मक एकाक्षरीश्लोको विरचित तथैव हरिचन्द्रेणापि चतुर्वर्णात्मक एक श्लोक चित्रित । तद्यथा —

रेरोऽरी रोचरच्चाकुर केचि कच्चिक ।
चञ्चच्चञ्चूच्चोचेततततातीति त तत ॥ इति ॥

काव्यमिद वैदर्भीरीतिमालम्बते, कल्पनाचारुता बिभर्ति, शब्दसौष्ठवञ्च चिनुते, द्योतयति किमपि विचित्रचरित्रचित्रणचमत्कृतिम्—

"अल्पेऽपि काव्ये रचिते विपश्चित, कश्चित्सचेता परितोषमेति ।
उत्कोरक स्यात्तिलक कटाक्ष्या, कटाक्षभावैरितरे न वृक्षा ॥

निजक्रोडानुगतमात्मज विभाव्य जनकस्य हृदि समुद्वेलितमपूर्वानन्द कीदृगुपवर्णयति निसर्गतया गिरा —

न चन्दनेन्दीवरहारयष्टयो न चन्द्ररोचींषि न चामृतच्छटा ।
सुताङ्गसस्पर्शसुखस्य निस्तुला कलामयन्ते खलु षोडशीमपि ॥

प्रावृड्वर्णनञ्चापि दर्शनीयम् —

खल इव द्विजराजमपि क्षिपन् वलितमित्रगणो नवकन्दल ।
अजनि कामकुतूहलिना पुना रसमय समय स घनागम ॥ ११।३२॥

इह घनैर्मलिनैरपहस्तिता कुटजपुष्पवशादुडुसन्तति ।
गिरिवने भ्रमरारवफूत्कृतैरवततार ततो रतिरम्बरात् ॥ २१।३२॥

एष च हरिचन्द्रो भट्टारहरिचन्द्रतो भिन्न एव। भट्टारहरिचन्द्रो गद्यकवि, न खलु स महाकाव्यप्रणेता हरिचन्द्र । बाणभट्टेन भट्टारहरिचन्द्रस्योल्लेख गद्यग्रन्थप्रणेतृत्वेन कृत —

पदबन्धोज्ज्वलो हारी कृतवर्णक्रमस्थिति ।
भट्टारहरिचन्द्रस्य गद्यबन्धो नृपायते ॥ इति ॥

हरिचन्द्रश्चाय जैनमतावलम्बी। जैनसाहित्ये च काव्यमिद तदेव महनीय पदमलङ्करोति, यत्संस्कृतसाहित्ये माघकाव्य, नैषधकाव्य वा। हरिचन्द्रोय जात्या कायस्थ नोमकायस्थवंशोत्पन्न । जनकोऽस्याद्रदेवो जननी च रथ्यादेवीनाम्नी विदुषी। स्वकाव्यप्रशंसायामसौ स्थान एवोपन्यस्यति —

॥ कर्णपीयूषरसप्रवाह रसध्वनेरध्वनि सार्थवाह ।
श्रीधर्मशर्माभ्युदयाभिधान महाकवि काव्यमिद श्रयत ॥

महामुनिः पाणिनिः

प्रातराराध्यो महामुनिः पुण्यशीलस्तत्रभवान् पाणिनिः न केवलं व्याकरणोपज्ञः एव, अपितु महाकविरप्यासीत्। अस्य विशिष्टं वर्णनं व्याकरणप्रकरणे मृग्यम्। नात्र पिष्टपेषणभिया प्रतन्यते। अत्र तु केवलं तस्य काव्यकलाविषय एव किञ्चिन्निरूप्यते। कविरेष 'जाम्बवतीविजय'परनामकं 'पातालविजया'ख्यं काव्यं प्रणिनाय। अस्य काव्यसरणिरतिरमणीया हृदयङ्गमा च।

सरोरुहाक्षीणि निमीलयन्त्या, रवौ गते साधुकृतं नलिन्या।
अक्ष्णां हि दृष्ट्वापि जगत्समग्रं फलं प्रियालोकनमेकमेव॥

शुद्धस्वभावान्यपि संहतानि निनाय भेदं कुमुदानि चन्द्रः।
अवाप्य वृद्धिं मलिनात्मनाम्ना जडो भवेत्कस्य गुणाय वक्रः॥

उपोढरागेण विलोलतारकं तथा गृहीतं शशिना निशामुखम्।
यथा समस्तं तिमिरांशुकं तया पुरोऽनुरागाद् गलितं न लक्षितम्॥

प्रकाश्य लोकान् भगवान् स्वतेजसा, प्रभावरिक्तः सवितापि जायते।
अहो चला श्री र्बलमानताऽप्यहो, स्पृशन्ति सर्वा हि दशा विपर्ययं॥

क्षपाः क्षामीकृत्य प्रसभमपहृत्याम्बु सरितां
प्रताप्योर्वीं कृत्स्नां तरुगहनमुच्छोष्य सकलम्।
क्व सम्प्रत्युष्णांशुर्गत इति समालोकनपरा-
स्तडिद्दीपालोकैर्दिशि दिशि चरन्तीह जलदाः॥

पाणौ शोणतले तनूदरि दरक्षामा कपोलस्थली,
विन्यस्ताञ्जनदिग्धलोचनजलैः किं म्लानिमानीयते॥

मुग्धे चुम्बतु नाम चञ्चलतया भृङ्गः क्वचित्कन्दली-
मुन्मीलन्नवमालतीपरिमलः किं तेन विस्मर्यते॥

कल्हारस्पर्शगर्भैः शिशिरपरिचयात् कान्तिमद्भिः कराग्रै-
श्चन्द्रेणालिङ्गितायास्तिमिरनिवसने स्रंसमाने रजन्याः।
अन्योन्यालोकिनीभिः परिचयजनितप्रेमनिस्यन्दिनीभि-
र्दूरारूढे प्रमोदे हसितमिव परिस्पष्टमाशासखीभिः॥

विलोक्य सङ्गमे रागं पश्चिमाया विवस्वतः।
कृतं कृष्णमुखं प्राच्या नहि नार्यो विनेर्ष्यया॥ इति

महाकविः घटकर्परः

महाकवि घटकर्पर विक्रमादित्यराजसभाया नवरत्नेष्वेकतम । ख्रीस्तीय चतुर्थतमे शतके एव वस्तुतोऽस्य स्थितिकाल । घटकर्परनामक द्वाविंशतिपद्यमय मेघकाव्यमप्यसौ प्रणिनाय । यथासौ प्रतिजानीते —

आलम्ब्य चाम्बुतृषित करकोशपेय,
भावानुरक्तवनितासुरतं शपेयम् ।
जीयेम येन कविता यमकैं परेण,
तस्मै वहेयमुदक घटकर्परेण ॥

अस्मिन् काव्ये मेघदूतस्य कथानकमेव विपर्यासेन वर्णितम् । प्रावृडारम्भे काचिद् विरहिणी पत्नी दूरस्थस्वामिन समीपे प्रणयसन्देश प्रहिणोति । अस्य पद्येषु वस्तुतो यमकालङ्कारबाहुल्यमतिशोतेऽखिलानि पद्यान्तराणि । तद्यथा —

कि कृपापि मयि नास्ति कान्तया पाण्डुगण्डपतितालकान्तया ।
शोकसागरवरेऽद्य पातिताम् त्वद्गुणस्मरणमेव पाति ताम् ॥ इति

महाकविः भर्तृहरिः

महाकविः भर्तृहरिः संस्कृतसाहित्ये विशिष्टं पदमलङ्करोति। सुप्रसिद्धेन जनरवानुरोधेन एतदुक्तुं शक्यते यत्कविरयं राजाधिराजस्य विक्रमादित्यस्याग्रज आसीत्। यद्यपि नास्ति तत्र किमपि बलवत्प्रमाणम् तथापि यदि नामासीद् भर्तृहरिः तस्यैव विक्रमादित्यस्य ज्येष्ठो भ्राता येन किल चतुश्चत्वारिंशदुत्तरषट्शततमे (६४४) वैस्तेऽब्दे कहररमहारणे हूणाः पराजिताः. तदा त्वस्य स्थितिकालोऽपि कथञ्चित् षट्शताब्द्या उत्तरचरणे एव निर्धारयितुं पार्यते। ये तु केवलं भर्तृहरिं बौद्धमतावलम्बिनं मन्यन्ते, मन्यामहे न ते खलु भ्रान्तिरहिताः। यतोऽस्य रचनासु क्वचिदपि तादृशबौद्धगन्धि पद्यमेकमपि न नयनपथमवतरति, येन तस्य बौद्धमतावलम्बित्वमभिधीयेत। तत्प्रतीपत्वेन च भारतीयपरम्परानुगृहीतानि नैकानि लक्षणानि समुपलभ्यन्ते।

भर्तृहरेः काव्यानि

भर्तृहरेः कृतित्वेन विख्यातानि नीतिशतक-वैराग्यशतक-शृङ्गारशतकाख्यानि त्रीणि निरतिशयवाक्यकलालङ्कृतानि प्रसादगुणगुम्फितानि काव्यानि विलसन्ति। तत्र:—

नीतिशतके:—नीति-रीति-सदाचारपद्धति-धैर्य-शौर्य-माहात्म्यौदार्य-परोपकाराद्यनेकसदुपदेशसम्भृतानि पद्यानि कस्यापि सुललितमधुरभाषया विभूषितानि देदीप्यन्ते।

वैराग्यशतके:—वैराग्योपोद्बलकानि भोगविलासादीन्द्रियसुखानां नश्वरताप्रदर्शकानि अनन्यसामान्यरूपेण छलछद्मपरिपूरितस्यास्य जगतो क्षणभङ्गुरस्य स्वरूपप्रतिपादकानि विविधच्छन्दोनिबद्धानि पद्यानि समुल्लसन्ति।

भर्तृहरेः शैली तु प्रासादिकी, भाषा सुपरिष्कृता, भावभङ्गी च गम्भीरा। प्रायशो वैदर्भीमेवाऽसौ समुपलालयति। अस्य रचनासु वर्ण्यविषयाणां रोचिष्णुता, छन्दसां वैविध्यं, सूक्तीनामनुपमं सौन्दर्यम्, हृदयग्राहिणी च वाणी एव ग्रन्थेऽस्य लोकप्रियत्वे हेतुः। नूनमस्य रचना संस्कृतसाहित्ये साजात्यं न बिभर्ति। तद्यथा नीतिशतके:—

साहित्यसङ्गीतकलाविहीनः साक्षात्पशुः पुच्छविषाणहीनः ।
तृणन्न खादन्नपि जीवमानस्तद्भागधेयं परमं पशूनाम् ॥

मनसि वचसि काये पुण्यपीयूषपूर्णाः,
त्रिभुवनमुपकारश्रेणिभिः प्रीणयन्तः ।
परगुणपरमाणून् पर्वतीकृत्य नित्यं,
निजहृदि विकसन्तः सन्ति सन्तः कियन्तः ॥

नीतिशतकस्य सूक्तयो हृदयङ्गमत्वात् प्रायशः सर्वत्र आभाणितिरूपेण प्रचलिता विभाव्यन्ते । तद्यथा —

'विभूषणं मौनमपण्डितानाम् ।', 'मूर्खस्य नास्त्यौषधम् ।', 'सत्सङ्गतिः कथय किं न करोति पुंसाम् ।', 'प्रारब्धमुत्तमजना न परित्यजन्ति ।', 'सर्वे गुणाः काञ्चनमाश्रयन्ति ।', 'सेवाधर्मः परमगहनो योगिनामप्यगम्यः ।', 'न निश्चितार्थाद्विरमन्ति धीराः ।', 'मनस्वी कार्यार्थी न गणयति दुःखं न च सुखम् ।', 'शीलं परं भूषणम् ।', 'न्याय्यात्पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः ।', 'विधिरहो बलवानिति मे मतिः ।' इत्याद्याः सूक्तयः अद्याप्यनुभूयन्ते विबुधकण्ठकिङ्किणीतोऽभितः झङ्क्रियमाणाः ।

शृङ्गारशतकेऽपि कविना शृङ्गारकलाया लीलावत्यः किं किं न आरचयन्ति इति अतीव चारुतया सुमधुरपदालङ्कृतं ललितललितं पद्यं निरूपितम् । तद्यथा —

संसार तव निस्तारपदवी न दवीयसी ।
अन्तरा दुस्तरा न स्युर्यदि रे मदिरेक्षणाः ॥

किञ्च —

मात्सर्यमुत्सार्य विचार्य कार्यमार्याः समर्यादमुदाहरन्तु ।
सेव्या नितम्बाः किमु भूधराणामुत स्मरस्मेरविलासिनीनाम् ॥

अपि च —

कुङ्कुमपङ्ककलङ्कितदेहा गौरपयोधरकम्पितहारा ।
नूपुरहंसरणत्पदपद्मा कं न वशं कुरुते भुवि रामा ॥

अपि —

मत्तेभकुम्भदलने भुवि सन्ति शूराः,
केचित्प्रचण्डमृगराजवधेऽपि दक्षाः ।
किन्तु ब्रवीमि बलिनां पुरतः प्रसह्य,
कन्दर्पदर्पदलने विरला मनुष्याः ॥

वस्तुतः कविरयं यं यं रसमाददाति चित्रयितुं तत्तमुपलम्भयति समुत्कर्षस्य पराकाष्ठामित्यत्र नास्ति सन्देहलवोऽपि इति । तथाहि :—

रत्नैर्महार्हैस्तुतुषुर्न देवा न भेजिरे भीमविषेण भीतिम् ।
सुधां विना न प्रययुर्विरामं न निश्चितार्थाद् विरमन्ति धीराः ॥

वैराग्यरागोऽप्यस्यानुरागकृत् :—

उत्खातं निधिशङ्कया क्षितितलं ध्माता गिरेर्धातवो,
निस्तीर्णः सरितां पतिः नृपतयो यत्नेन सन्तोषिताः ।
मन्त्राराधनतत्परेण मनसा नीताः श्मशाने निशाः,
प्राप्तः काणवराटकोऽपि न मया तृष्णेऽधुना मुञ्च माम् ॥

न ध्यातं पदमीश्वरस्य विधिवत्संसारविच्छित्तये,
स्वर्गद्वारकपाटपाटनपटुर्धर्मोऽपि नोपार्जितः ।
नारीपीनपयोधरोरुयुगलं स्वप्नेऽपि नालिङ्गितम्,
मातुः केवलमेव यौवनवनच्छेदे कुठारा वयम् ॥

अजानन्माहात्म्यं पततु शलभस्तीव्रदहने,
स मीनोऽप्यज्ञानाद्बडिशयुतमश्नातु पिशितम् ।
विजानन्तोऽप्येते वयमिह विपज्जालजटिलान्
न मुञ्चामः कामानहह गहनो मोहमहिमा ॥

वैराग्यशतकञ्चास्य तृतीया रचना । यं कमपि विषयमसौ उट्टङ्कयति चित्राङ्कितमिव विचित्रतया आरचयति च । वार्द्धक्यं निरूपयति :—

वलिभिर्मुखमाक्रान्तं, पलितैरङ्कितं शिरः ।
गात्राणि शिथिलायन्ते, तृष्णैका तरुणायते ॥

किञ्च :—

व्याघ्रीव तिष्ठति जरा परितर्जयन्ती,
रोगाश्च शत्रव इव प्रहरन्ति देहम् ।
आयुः परिस्रवति भिन्नघटादिवाम्भो,
लोकस्तथाप्यहितमाचरतीति चित्रम् ॥

अग्रे च :—

अहौ वा हारे वा बलवति रिपौ वा सुहृदि वा,
मणौ वा लोष्ठे वा कुसुमशयने वा दृषदि वा ।
तृणे वा स्त्रैणे वा मम समदृशो यान्तु दिवसाः,
क्वचित्पुण्यारण्ये शिव शिवेति प्रलपतः ॥

संसारस्य विषमतां विभावयन् वर्णयति —

'क्वचिद्वीणावाद्यं क्वचिदपि च हाहेति रुदितम्,
क्वचिद्विद्वद्गोष्ठी क्वचिदपि सुरामत्तकलहः ।
क्वचिद्रामा रम्या क्वचिदपि गलत्कुष्ठवपुषो,
न जाने संसारः किममृतमयः किं विषमयः ॥

काव्यप्रतिभायाः दार्शनिकतया सह यादृशोऽनन्यः प्रसङ्गोऽत्र लक्ष्यते न तादृशः क्वचिदन्यत्र साहित्ये लभ्यते । वैराग्यशतकस्य सूक्तयोऽपि नितरां चेतोहराः । प्रविभाव्यतां तावत् —

पीत्वा मोहमयीं प्रमादमदिरामुन्मत्तभूतं जगत् ।
तृष्णा न जीर्णा वयमेव जीर्णाः ।
सर्वं यस्य वशादगात् स्मृतिपथं कालाय तस्मै नमः ।
विवेकभ्रष्टानां भवति विनिपातः शतमुखः ।
मनसि च परितुष्टे कोऽर्थवान् को दरिद्रः ।
सन्दीप्ते भुवने तु कूपखननं प्रत्युद्यमः कीदृशः ।
किं नाम वामनयना न समाचरन्ति ।
वनं वा गेहं वा सदृशमुपशान्तैकमनसाम् । इत्याद्याः ।

वैराग्यशतकं भर्तृहरेः सर्वस्वभूतमिव प्रतीयते । स खलु 'सन्तोषः परमं सुखं वैराग्यं तदेकमात्रसाधनम्' इति प्रतिपादयन्निवास्ते ।

सांसारिकभोगविलासेष्वासक्तव्यक्तेरुक्तिरियं कियच्चमत्काराधायिनीति सुधियो विभावयन्तु —

'धन्यानां गिरिकन्दरेषु वसतां ज्योतिः परं ध्यायता-
मानन्दाश्रुकणान् पिबन्ति शकुना निःशङ्कमङ्केशयाः ।
अस्माकं तु मनोरथोपरचितप्रासादवापीतट-
क्रीडाकाननकेलिकौतुकजुषामायुः परं क्षीयते ॥

भर्तृहरिदृशा तपस्विजीवनमेव परमश्रेयस्करम् —

मही रम्या शय्या विपुलमुपधानं भुजलता,
वितानं चाकाशं व्यजनमनुकूलोऽयमनिलः ।
शरच्चन्द्रो दीपो विरतिवनितासङ्गमुदितः,
सुखी शान्तः शेते मुनिरतनुभूतिर्नृप इव ॥

अनेकशः सुभगाः सूक्तयो लोकानां कण्ठाभरणतां गताः विलसन्ति :—

आयुर्वर्षशतं नृणां परिमितं रात्रौ तदर्द्धं गतम्,
तस्यार्द्धस्य परस्य चार्द्धमपरं बालत्ववृद्धत्वयोः।
शेषं व्याधिवियोगदुःखसहितं सेवादिभिर्नीयते,
जीवे वारितरङ्गबुद्बुदसमे सौख्यं कुतः प्राणिनाम्॥
क्षणं बालो भूत्वा क्षणमपि युवा कामरसिकः,
क्षणं वित्तैर्हीनः क्षणमपि च सम्पूर्णविभवः।
जराजीर्णैरङ्गैर्नट इव वलीमण्डिततनुः,
नरः संसारान्ते विशति यमधानी यवनिकाम्॥
आनन्तं मरणेन जन्म जरसा चात्युत्तमं यौवनम्,
सन्तोषो धनलिप्सया शमसुखं प्रौढाङ्गनाविभ्रमैः।
लोकैर्मत्सरिभिर्गुणा वनभुवो व्यालैर्नृपा दुर्जनैः,
अस्थैर्येण विभूतयोऽप्युपहता ग्रस्तं न किं केन वा॥

इति विश्वविभूतेः क्षणस्थायित्वं कीदृक्चारुतया वर्णितम्।

किञ्च :—

अज्ञः सुखमाराध्यः सुखतरमाराध्यते विशेषज्ञः।
ज्ञानलवदुर्विदग्धं ब्रह्मापि च तं नरं न रञ्जयति॥
व्यालं बालमृणालतन्तुभिरसौ रोद्धुं समुज्जृम्भते,
छेत्तुं वज्रमणीन् शिरीषकुसुमप्रान्तेन सन्नह्यते।
माधुर्यं मधुबिन्दुना रचयितुं क्षाराम्बुधेरीहते,
नेतुं वाञ्छति यः खलान् पथि सतां सूक्तैः सुधास्यन्दिभिः॥
अम्भोजिनीवननिवासविलासमेव
हंसस्य हन्ति नितरां कुपितो विधाता।
न त्वस्य दुग्धजलभेदविधौ प्रसिद्धां
वैदग्ध्यकीर्तिमपहर्तुमसौ समर्थः॥
जयन्ति ते सुकृतिनः रससिद्धाः कवीश्वराः।
येषां नास्ति यशः काये जरामरणजं भयम्॥
राजन् दुधुक्षसि यदि क्षितिधेनुमेतां,
तेनाद्य वत्समिव लोकममुं पुषाण।
तस्मिंश्च सम्यगनिशं परिपोष्यमाणे,
नानाफलैः फलति कल्पलतेव भूमिः॥

विद्यारण्यः सरस्वती

माधवाचार्यापरनामधेयोऽयं विद्यारण्यसरस्वती महामेधावी सर्वशास्त्रावगाहिधिषणः पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणः वेदभाष्यकारः प्रवीणः कविश्चासीत्। श्रीमती नाम्नी देवी चास्य जननी जनकश्च मायणाख्यो बहुतेजस्समन्वितो ब्राह्मणः। बीजापुरराज्यसंस्थापनेऽसौ मुख्यत्वेनोन्नीयते। विश्वविख्यातवेदभाष्यकारस्य सायणाचार्यस्याऽसौ ज्येष्ठो भ्राता। विशेषस्तु अस्य विषये सायणाचार्यपरिचये द्रष्टव्यः। अनेन बहवो ग्रन्थाः प्राणायिषत। तेषु प्रसिद्धाः—१ जैमिनीयन्यायाधिकरणमाला २ वेदान्ताधिकरणरत्नमाला, ३ माधवीयधातुवृत्तिः, ४ सर्वदर्शनसंग्रहः, ५ पञ्चदशी, ६ ब्रह्मगीता, ७ शङ्करदिग्विजयम्, ८ शतप्रश्नकल्पलतिकाप्रभृतयः। शङ्करदिग्विजयाख्यं हि सुप्रसिद्धमहाकाव्यम्। कवित्वकलावृता काव्यमिदमतिमहनीयं पदमधिकरोति। अस्य पदविन्यासमाधुरी भावगाम्भीर्यगरिमा च कस्य वा मनस्विनो मनो न निमज्जयति आनन्दोदन्वति महति।

अथातपक्लान्तविचित्रयात्रां विलोकयन् विस्मितमानसोऽसौ।
पुराणवस्तुप्रकराभिनीतं पुरोपकण्ठस्थवनं मनोज्ञं॥
प्रफुल्लराजीववने विहारी तरङ्गरिङ्गत्कणशीकरार्द्रः।
रेवामरुत्कम्पितसालमालः श्रमापहृद् भाष्यकृतं सिषेवे॥
कुत्रालयो मण्डनपण्डितस्येत्यसौ पप्रच्छ जलाय गन्त्रीः।
ताश्चापि दृष्ट्वाऽद्भुतशङ्करं तं सन्तोषवत्यो ददुरुत्तरं स्म॥
स्वतः प्रमाणं परतः प्रमाणं कीराङ्गना यत्र गिरं गिरन्ति।
द्वारस्थनीडान्तरसन्निरुद्धा जानीहि तन्मण्डनपण्डितौकः॥

* * * * *

पीत्वा तदुक्तीरथ तस्य गेहं गत्वा बहिः सद्म कवाटगुप्तम्।
दुर्वेशमालोच्य स योगशक्त्या व्योमाध्वनाऽयात्तदङ्गणान्तः॥
तदा स शैलेन्द्रनिकेतनाभं स्फुरन्मणिस्वच्छकलकेतनाभम्।
समग्रमालोकत मण्डनस्य निवेशनं भासुरमण्डनस्य॥
सदातिदुष्टस्य गृहाश्रमेऽतितुषतोऽश्वरस्यापि कुतूहलं भूत्।
स्मार्तकर्मस्य बुधशस्तयोस्तयोः प्रश्नोत्तराण्यासुरथोत्तरोत्तरम्॥

कुतो मुण्ड्यागलान्मुण्डी पन्थास्ते पृच्छ्यते मया ।
किमाह पन्थास्त्वन्माता मुण्डेत्याह तथैव हि ॥
पन्थानं त्वमपृच्छस्त्वां पन्थाः प्रत्याह मण्डनः ।
त्वन्मातेत्यत्र शब्दोऽयं न मां ब्रूयादपृच्छकम् ॥
अहो पीता किमु सुरा नैव श्वेता यतः स्मर ।
किं त्वं जानासि तद्वर्णमहं वर्णं भवान् रसम् ॥
मत्तो जातः कलञ्जाशी विपरीतानि भाषसे ।
सत्यं ब्रवीमि पितृवत् त्वत्तो जातः कलञ्जभुक् ॥
कन्थां वहसि दुर्बुद्धे गर्दभेनापि दुर्वहाम् ।
शिखायज्ञोपवीताभ्यां कस्ते भारो भविष्यति ॥
कन्थां वहामि दुर्बुद्धे तव पित्रापि दुर्भराम् ।
शिखायज्ञोपवीताभ्यां श्रुतेर्भारो भविष्यति ।
त्यक्त्वा पाणिगृहीतां स्वामशक्त्या परिरक्षणे ।
शिष्यपुस्तकभारेच्छो व्याख्याता ब्रह्मनिष्ठता ॥
गुरुशुश्रूषणालस्यात्समावर्त्य गुरोः कुलात् ।
स्त्रियः शुश्रूषमाणस्य व्याख्याता कर्मनिष्ठता ॥
स्थितोऽसि योषितो गर्भे ताभिरेव विवर्धितः ।
अहो कृतघ्नता मूर्ख ! कथं ता एव निन्दसि ॥
यासां स्तन्यं त्वया पीतं यासां जातोऽसि योनितः ।
तासु त्वं मूर्ख स्त्रीषु पशुवद्रमसे कथम् ॥
वीरहत्यामवाप्तोऽसि वह्नीनुद्वास्य यत्नतः ।
आत्महत्यामवाप्तस्त्वमविदित्वा परमं पदम् ॥
दौवारिकान् वञ्चयित्वा कथं स्तेनवदागतः ।
भिक्षुभ्योऽन्नमदत्त्वा त्वं स्तेनवद् भोक्ष्यसे कथम् ॥
कर्मकाले न सम्भाष्य अहं मूर्खेण सम्प्रति ।
अहो प्रकटितं ज्ञानं यतिभङ्गेन भाषिणा ॥
यतिभङ्गे प्रवृत्तस्य यतिभङ्गो न दोषभाक् ।
यतिभङ्गे प्रवृत्तस्य पञ्चम्यन्तं समस्यताम् ॥
क्व ब्रह्म क्व च दुर्मेधाः क्व संन्यासः क्व वा कलिः । [1]
स्वाद्वन्नभक्ष्यकामेन वेषोऽयं योगिनां धृतः ॥
क्व स्वर्गः क्व दुराचारः क्वाग्निहोत्रं क्व वा कलिः ।
मन्ये मैथुनकामेन वेषोऽयं कर्मिणा धृतः ॥

इत्यादिदुर्वाक्यगण ब्रुवाणे रोषेण साहङ्कृतिविश्वरूपे।
श्री शङ्कर वक्तरि तस्य तस्योत्तर च कौतूहलतश्च चारु॥
तन्मण्डन सस्मितजैमिनीक्षित व्यासोऽब्रवीज्जल्पसि वत्स दुर्वच।
आचारणा नेयमनिन्दितात्मना, ज्ञातात्मतत्त्व यमिन धूर्तपणम्॥
अभ्यागतोऽसौ स्वयमेव विष्णुरित्येव मत्वाऽऽशु निमन्त्रय त्वम्।
इत्याश्रव ज्ञातविधि प्रलोल, मुग्धप्रणो साध्वशियन्मुनिस्तम्॥
अथोपसस्पृश्य जल स शान्त ससम्भ्रम मण्डनपण्डितोऽपि।
व्यासाज्ञया शास्त्रविदर्चयित्वा न्यमन्त्रयद् भैक्ष्यकृते महार्यम्॥
स चाब्रवीत्सौम्य[1] विवादभिक्षामिच्छन् भवत्सन्निधिमागतोऽस्मि।
साऽन्योऽन्यशिष्यत्वपणा प्रदेया, नाऽस्यादर प्राकृतभक्तभैक्ष्ये॥

* * * * *

भवतु सम्प्रति वादकथाऽऽवयो फलतु पुष्कलशास्त्रपरिश्रम।
उपनता स्वयमेव न गृह्यते नवसुधा वसुधावसथेन किम्॥

अहो नु खल्वनुपमवाग्वैभव विद्यारण्यस्वामिन। एवत किल सा उद्दामवाचो विद्यारण्यस्य विद्यारण्यस्य प्रसन्नपदैरर्थगौरवनिर्भरै सवलिता पद्यावलि, अपरतश्च सुगृहीतनाम्नो भगवन्मुनिनाथशङ्कराचार्यस्य शङ्करोपमस्य तच्चरित्रचित्रणम्। इति नून स्वर्णे सौरभामोद एवाभ्युपपन्न।

शङ्करदिग्विजये शङ्करचाण्डालयो सवादोऽनीव रोचिष्णुतमा गुम्फित —

शङ्करो दिवसमध्यमभागे पङ्कजोत्पलपरागकषायाम्।
जाह्नवीमभिययौ सह शिष्यैराह्निक विधिवदेष विधित्सु॥
सोऽन्त्यज पथि निरीक्ष्य चतुर्भिर्भीषणै श्वभिरनुद्रुतमारात्।
गच्छ दूरमिति त निजगाद प्रत्युवाच स शङ्करमेतम्॥
अद्वितीयमनवद्यमसङ्ग सत्यबोधसुखरूपमखण्डम्।
आमनन्ति शतशो निगमान्ता साऽत्र भेदकलना तव चित्रम्॥
दण्डमण्डितकराधृतकुण्डा पाटलाम्बरवसना पटुवाच।
ज्ञानगन्धरहिता गृहसस्था वञ्चयन्ति किल केचन वर्षे॥
गच्छ दूरमिति देहमुताहो देहिन परिजिहीर्षसि विद्वन्।
भिद्यतेऽन्नमयतोऽन्नमय किं साक्षिणश्च यतिपुङ्गव! साक्षी॥
ब्राह्मणश्वपचभेदविचार प्रत्यगात्मनि कथ तव युक्त।
बिम्बितेऽम्बरमणौ— * * * ॥

शुचिर्द्विजोऽहं श्वपच व्रजेति,
मिथ्याग्रहस्ते मुनिवर्य ! कोऽयम् ।
सन्तं शरीरेष्वशरीरमेक-
मुपेक्ष्य पूर्णं पुरुषं पुराणम् ॥
अचिन्त्यमव्यक्तमनन्तमाद्यं विस्मृत्य रूपं विमलं विमोहात् ।
कलेवरेऽस्मिन् . . . . वर्णलोलाकृतिग्रहन्ताऽविरभूत्कथन्ते ॥
इत्यादि ।

कविवरः प्रकाशवर्षः

यद्यपि कविवरप्रकाशवर्षविषये न किञ्चिदप्यद्यावधि श्रुतं दृष्टं वा, कोऽयमासीत् कुत्रत्यो वा किन्नाम वा काव्यमसौ निबबन्ध, इत्यादि सर्वमेवास्य विषयेऽन्धतमसि लीनमिव प्रतीयते। तथाप्यस्य श्लोकाः सुभाषितग्रन्थेषु प्रकीर्णरूपेण यत्र तत्रोपलभ्यमाना ग्राहयन्ति कवेरस्य कवित्वनैपुणीम्। शिशुपालवधस्य टीकाकृता वल्लभदेवेन प्रकाशवर्षविषये समुल्लिखितम् —

श्रुत्वा प्रकाशवर्षात् व्याख्यानं तावदीदृशम्।
विशेषस्तु नैवास्ति बोधोऽनुवादादृते॥ इति।

तेन विज्ञायते यत्कविरयं कवित्वकलाप्रकर्षवान् निरतिशयानुभवशाली च। अस्य रचनारसास्वादोऽपि किञ्चित् समास्वाद्य सहृदये —

जगतिसृष्टिप्रलयक्रियाविधौ प्रयत्नमुन्मेषनिमेषविभ्रमम्।
वदन्ति यस्येक्षणलोलपक्ष्मणा पराय तस्मै परमेष्ठिने नमः॥
यत्त्वापदं मरणतुल्यमिवानुभाव्य यत्नेन किं खलु भवत्यतिभूयसाऽपि।
कल्पद्रुमान् परिहसन्त इवेह सन्तः सङ्कल्पितैरतिवदत्यकदर्थितं यत्॥
एवमेव नहि जीव्यते खलात् तत्र का नृपतिवल्लभे कथा।
पूर्वमेव हि सुदुःसहोऽनलः किं पुनः प्रबलवायुनेरितः॥
बन्धानिन्दति दुःखितानुपहसत्यावाधते बान्धवान्,
शूरान् द्वेष्टि धनच्युतान् परिभवत्याज्ञापयत्याश्रितान्।
गुह्यानि प्रकटीकरोति घटयन् यत्नेन वैराशयम्,
धूर्तो, दीर्घमवाच्यमुज्झति गुणान् गृह्णाति दोषान् खलः॥
कृपणसमृद्धीनामपि भोक्तारः सन्ति केचिदतिनिपुणाः।
जलसम्पदोऽम्बुराशेर्यान्ति लयं शश्वदौर्वाग्नौ॥
धनवाहुल्यमहेतु कोऽपि निसर्गेण मुक्तकरः।
प्रावृषि यस्याम्बुमुच सम्पत्ति किमधिपाऽम्बुनिधेः॥
लक्ष्मीसम्पर्कदोषोऽयं दोषः पद्मस्य निश्चितम्।
उदयं गुणसन्दोहो धामनीन्दौ पराङ्मुखः॥
कल्पद्रुमान् विगतवाञ्छजने सुमेरौ रत्नान्ययापसलिले सरितामधीने।
धात्रा धियं नियमता प्रभवेषु नित्यं मत्पुरुषस्य ननु बटे निहितः प्रदीपः॥ इति

महाकविः अमरुकः

(ख्रैस्त ६५०–७५०)

कविकुलालङ्कारभूतोऽयम् अमरुक[1]नामा महाकवि श्रृङ्गारिक प्रौढोक्ति-कुशल, विद्वत्समाजे लब्धानितरसाधारणसमादरश्च आसीत्। शार्दूलविक्रीडिताख्य-च्छन्दसीव धनेऽमावतीव कुशल। पदविन्यासोल्लासोऽप्यस्य सुरुचिर। वस्तुत नायं शब्दकवि, अपितु रसकवि। शब्दरसयोर्द्वन्द्वे समुपस्थिते रसमेवासौ समुपला-प्स्यति न शब्दम्। तथा हि अस्य मुक्तकानुद्दिश्य ध्वन्यालोककार श्री आनन्द-वर्धनाचार्य मुक्तकण्ठेनैव प्रशशंस —

"मुक्तकेषु हि प्रबन्धेषु इव रसबन्धाभिनिवेशिन कवयो दृश्यन्ते। तथा ह्यमरुकस्य कवे मुक्तका श्रृङ्गाररसस्यन्दिन प्रबन्धायमाना प्रसिद्धा एव।" इत्यनेनानुमातुं शक्यते यद् अमरुकोऽयं महाकवि कविश्रेणीषु किल अत्युच्चकोटि-माटीकमानो व्यलसत्।

कविवरेण अर्जुनदेववर्मणाऽपि भूरिशः प्रशंसनमारचितम् अमरुकमुद्दिश्य —

अमरुक-कवित्वडमरुकनादेन विनिह्नुता न सञ्चरन्ति।
श्रृङ्गारभणितयोऽन्या धन्याना श्रवणयुगलेषु॥ इति।

[रसिकसञ्जीवनीटीकायाम्]

नूनं साहित्यनिकषे कषमाणाऽस्य रचना नितरां प्रखरतरा चमत्कारिणी चावनीर्णा। अमरुकस्य श्रृङ्गाररससम्भृतानामुदात्तवचसां साम्मुख्ये सुनरा-मितरकविगिरा वामनायन्तेतरामिति निर्विशङ्कम्। भाषास्तरणि प्रसादरम्या, काव्यबन्ध सुदृढ कोमलकल्पनासम्पन्नश्च। अलङ्कारग्रन्थेषु प्राय अमरुक-कृतानि पद्यानि बहुश समुद्धृतानि। तदस्य सुधानिस्यन्दिमधुरपद्यावलिरसास्वाद श्रवणपुटकाभ्यामास्वाद्यताम् रसिकै —

---

१ यद्यपि कविरयं कतमं जनपदं समलञ्चकार जनुषा, कस्मिन् काले च जात इदमद्यापि न निश्चितम्। तथाऽपि आनन्दवर्धनाचार्य ध्वन्यालोके कविममु यद्यादरेण समुल्लेख तेन सम्भवेतत्तु वक्तुं शक्यते यदयं कवि कदाचित् ख्रिस्तीयपञ्चाशदुत्तर-सप्तशततमाब्दात् [७५० ख्रैस्त] सञ्जाता भवदिति।

क्व प्रस्थितासि करभोरु घने निशीथे ?
प्राणाधिको वसति यत्र निज प्रियो मे।
एकाकिनी वद कथन्न बिभेषि बाले ?
शूरोऽस्ति पुङ्खितशरो मदन सहाय ॥

अच्छिन्न नयनाम्बु बन्धुषु कृत ताप सखीष्वाहितो,
न्यस्त दैन्यमशेषत परिजने चिन्ता गुरुभ्योऽर्पिता।
अद्यश्व किल निर्वृति व्रजति सा श्वासं पर खिद्यते,
विस्रब्धो भव विप्रयोगजनित दु ख विभक्त तया ॥

असन्तुष्टो नाथ न च खलु गुणैरेव रहित,
प्रियो मुक्ताहारस्तव चरणमूले निपतित ।
गृहाणेम मुग्धे व्रजतु निजकण्ठप्रणयिता-
मुपायो नास्त्यन्यस्तव हृदयसन्तापशमने ॥

मुग्धे मुग्धतयैव नेतुमखिल काल किमारभ्यते,
मान धत्स्व धृति बधान ऋजुता दूरीकुरु प्रेयसि ।
सख्यैव प्रतिबोधिता प्रतिवचस्तामाह भीतानना,
नीचै शस हृदि स्थितो हि ननु मे प्राणेश्वर श्रोष्यति ॥

उत्कम्पो हृदये स्खलन्ति वचनान्यावेगलोल मनो,
गात्र सीदति चक्षुरश्रुकलुष चिन्तामुख शुष्यति ।
मत्सख्या सखि ! पूर्वरङ्गरचना मात स मुक्तो मया,
धन्यास्ता अपि योषित क्षितितले यासामय सम्मत ॥

वस्तुत मानवीयप्रकृतिसुलभप्रणयपरिपक्विभ्रमोल्लेखो यथा साधुतयाऽमरुक-
काव्येषु सम्पन्न तथाऽन्यत्र नावलोक्यते । विदेश जिगमिषो प्रियस्य कामिन्या
हृदयविह्वलतां कीदृक् मार्मिकतयाऽनुबध्नाति —

प्रस्थान वलयै कृत प्रियसखैरस्रैरजस्र गत
धृत्या न क्षणमासित व्यवसित चित्तेन गन्तुम्पुर ।
यातु निश्चितचेतसि प्रियतमे सर्वे सम प्रस्थिता,
गन्तव्ये सति जीवित ! प्रियसुहृत्सार्थ किमु त्यज्यते ॥

अन्यत्र प्रियानुआगमनप्रयोजकतत्तदङ्गप्रत्यङ्गद्योतकेन मङ्गलमावेदयति

दीर्घा वन्दनमालिका विरचिता दृष्ट्यैव नेन्दीवरं,
पुष्पाणां प्रकर स्मितेन रचितो नो कुन्दजात्यादिभि ।

दत्तस्वेदमुचा पयोधरयुगेनार्घ्यो न कुम्भाम्भसा,
स्वैरेवावयवैः प्रियस्य विशतस्तन्व्या कृतं मङ्गलम् ॥

निम्नाङ्कितं पद्ये नायकनायिकासंवादोऽपि रसिकानां मनांसि रञ्जयति —

बाले नाथ विमुञ्च मानिनि रुषं रोषान्मया किं कृतम्,
खेदोऽस्मासु न मेऽपराध्यति भवान् सर्वेऽपराधा मयि।
तत्किं रोदिषि गद्गदेन वचसा कस्याग्रतो रुद्यते,
नन्वेतन्मम का तवास्मि दयिता नास्मीत्यतो रुद्यते ॥

भावसौकुमार्यस्य कीदृग् हृदयस्पर्शि चित्रणम् —

भ्रूभङ्गे रचितेऽपि दृष्टिरधिकं सोत्कण्ठमुद्वीक्षते,
रुद्धायामपि वाचि सस्मितमिदं दग्धाननं जायते।
कार्कश्यं गमितेऽपि चेतसि तनू रोमाञ्चमालम्बते,
दृष्टे निर्वहणं भविष्यति कथं मानस्य तस्मिन् जने ॥

अहो कीदृशं मनोहरं वर्णनम्! इति।

कविवरो बाणभट्टः

(ईस्त ६४०)

गद्यबन्धसम्राजो बाणभट्टस्य पद्यग्रन्थोऽपि सुतरां काव्यकलालङ्कृतः ।

नमस्तुङ्गशिरश्चुम्बि – चन्द्रचामरचारवे ।
त्रैलोक्यनगरारम्भमूलस्तम्भाय शम्भवे ॥

बाणभट्टस्यालौकिकीं काव्यकलाचातुरीमवलोक्य, प्रागल्भ्यधुरीणताञ्च विभाव्य आचार्यो गोवर्धनः स्वीये आर्यासप्तशतीकाव्ये बाणविषये समुपश्लोकयति :—

जाता शिखण्डिनी प्राग् यथा शिखण्डी तथाऽवगच्छामि ।
प्रागल्भ्यमधिकमाप्तुं वाणी बाणो बभूवेति ॥

नूनमस्य गद्यकाव्यकलावतारस्य बाणस्य पद्यकलाऽपि क्वापि निरतिशयाद्भुता । तन्माधुर्यमपि सहृदयरसिकैः किञ्चिदास्वाद्यताम् :

एकैकातिशयालवः परगुणज्ञानैकवैशालिका,
सन्त्यते धनिकाः कलासु सकलास्वाचार्यचर्याञ्चणा ।
अप्येते सुमनोगिरा निशमनाद् विस्मेत्यहो श्लाघया,
धूते मूर्धनि कुण्डले कथमतः क्षीणे भवेतामिति ॥

प्रीतिं न प्रकटीकरोति सुहृदि द्रव्यव्ययाशङ्कया,
भीतः प्रत्युपकारकारणभयान्नाकृष्यते सेवया ।
मिथ्या जल्पति वित्तमार्गणभयात्स्तुत्यापि न प्रीयते,
कीनाशो विभवव्ययव्यतिकरत्रस्तः कथं प्राणिति ॥

न गृह्णाति ग्रासं नवकमलकिञ्जल्किनि जले,
न पङ्कुराह्लादं व्रजति बिसभङ्गार्धशकलैः ।
स्खलन्तीं प्रेमार्द्रामपि विषहते नान्यकरिणीं,
स्मरन् दावभ्रष्टां हृदयदयितां वारणपतिः ॥

नदीवप्रान् भित्त्वा किसलयवदुत्पाट्य च तरून्,
मदोन्मत्तान् जित्वा करचरणदन्तैः प्रतिगजम् ।
जरां प्राप्यानार्यां तरुणजनविद्वेषजननीम्,
स एवायं नागः सहति कलभेभ्यः परिभवम् ॥

सर्वाशारुधि दग्धवीरुधि सदा सारङ्गबद्धक्रुधि,
क्षामक्ष्मारुहि मन्दमुन्मधुलिहि स्वच्छन्दकुन्दद्रुहि।
शुष्यत्स्रोतसि भूरितप्तरजसि ज्वालायमानार्णसि,
ग्रीष्मे मासि ततार्कतेजसि कथं पान्थ! व्रजन् जीवसि॥

स्वेदाम्भःकणिकाञ्चितेन वपुषा शीतानिलस्पर्शनम्,
तर्षोत्कर्षजुषा मुखेन शिशिरस्वच्छाम्बुपानादरः।
दूराध्वश्रमनिःसहैरवयवैश्छायासु विश्रान्तयः,
काश्मीरान् परितो निदाघसमये धन्यः परिभ्राम्यति॥

स्नपनाम्बुनिर्भरम्भः इरम्मदगौरं तोयदाः।
दधुर्धवलतां नभः पीतदुग्धार्णवा इव॥ इति दिक्।

कविराजो जगद्धरः

कविराजो जगद्धर शान्तरसप्रधान प्रासादिक सुकवि काश्मीरान् स्वजनुषाऽलञ्चकार। कविरयं दार्शनिको, दिग्गजो वैयाकरण, प्रौढो मीमांसक-श्चासीत्। अनेकेषु साहित्यिकसन्दर्भेषु चानेन प्रामाणिकाष्टीका विरचिता। आत्मपरिचय ददानोऽयमुपन्यस्यति यद् आसीदेको चण्डेश्वरो नाम प्रसिद्धो मीमांसक। तदात्मजो रामेश्वरोऽपि लब्धप्रतिष्ठो मीमांसकमूर्धन्यस्तदात्मजो गदाधरस्तत्सूनुर्विद्याधरस्तत्सुतो रत्नधरस्तदात्मसम्भवश्चाऽयं साहित्यधुरन्धरो जगद्धर एषं स्तचतुर्दशशतमशताब्द्या लब्धस्थितिक।

कवेरस्य सर्वोत्कृष्टो ग्रन्थ 'स्तुतिकुसुमाञ्जलि' अष्टभि स्तोत्रैर्निबद्ध चतुर्दशसहस्रमितं श्लोकै परिगुम्फित। जगद्धरोऽयं भगवतो महामहिमशालिनो महादेवस्यानन्यो भक्त। अस्य रचनासु श्लेषानुप्रासयमकानामपूर्वं मिश्रणम्। रससार्वभौमस्य करुणरसस्य च पूर्णं परिपाक दृग्गोचरीभवति। नूनमस्य सुधा-स्पर्धि काव्यमाधुर्यं वज्रहृदयानरसिकानपि द्रावयति। तद्यथा —

स्वैरेव यद्यपि गतोऽहमध कुकृत्यैस्तत्रापि नाथ तव नास्म्यवलेपपात्रम्।
दृप्त पशु पतति य स्वयमन्धकूपे नोपेक्षते तमपि कारुणिको हि लोक ॥
धन्या शुचीनि सुरभीणि गुणोम्भितानि वाग्वीरुध स्ववदनोपवनोद्गतानि।
उच्चित्य सूक्तिकुसुमानि सता विविक्तवर्णानि कर्णपुलिनेष्ववतंसयन्ति ॥
तेऽनन्त वाङ्मय-महार्णव-दृष्टपारा सांयात्रिका इव महाकवयो जयन्ति।
यत्सूक्तिवेलवलवङ्गलवङ्गलवैरवैमि सन्त सदस्सु वदनान्यधिवासयन्ति ॥
त्रैलोक्यभूषणमणिर्गुणिवर्गबन्धुरेकश्चकास्ति सविता कविताऽद्वितीया।
शासन्ति यस्य महिमाऽतिशय शिरोभि पादग्रह विदधत पृथिवीभृतोऽपि ॥
शब्दार्थमात्रमपि ये न विदन्ति तेऽपि या मूर्च्छनामिव मृगा श्रवणै पिबन्त।
सरुद्धसर्वकरणप्रसरा भवन्ति चित्रस्थिता इव कवीन्द्रगिर नुमस्ताम् ॥

अस्थाने गमिता लय हतधिया वाग्देवता कल्पते,
धिक्काराय पराभवाय महते तापाय पापाय वा।
स्थाने तु व्ययिता सता प्रभवति प्रख्यातये भूतये,
चेतोनिर्वृतये परोपकृतये प्रान्ते शिवावाप्तये ॥

स्फारेण सौरभभरेण किमेणनाभेः तद्धामसारमपि सारमसारमेव।
स्वस्सौमनस्यमपि न पुष्यति सौमनस्यम् प्रस्यन्दते यदिमधुद्रवसूक्तिदेवी ॥

हेमालङ्कारक्षितिपतनलग्नेन रजसा,
तथा दैन्यं नीतो नरपतिशरश्लाघ्यविभव.।
यथा लोष्ठभ्रान्ति व्यवहित विवेक व्यतिकर,
विलोक्यैनं लोकः परिहरति पादः क्षतिभयात् ॥

आहूतेषु विहङ्गमेषु मशको नायन् पुरो वार्यते,
मध्ये वा धुरि वा वसंस्तृणमणिर्धत्ते मणीनां रुचम्।
खद्योतोऽपि न कम्पते प्रचलितुं मध्येऽपि तेजस्विनाम्,
धिक्सामान्यमचेतनं प्रभुमिवानामृष्टतत्त्वान्तरम् ॥

कदा संसारजालान्तर्बद्धं त्रिगुणरज्जुभिः।
आत्मानं मोचयिष्यामि शिवभक्तिशलाकया ॥

वाङ्मनःकायकर्माणि विनिवेश्य त्वयि प्रभो।
त्वन्मयीभूय निर्द्वन्द्वः कच्चित्स्यामपि कर्हिचित् ॥

मलनेलावनसंसार – वासनावर्त्तिदाहिना।
ज्ञानदीपेन देव त्वा कदा नु स्यामुपस्थितः ॥

एकाकी निस्पृहः शान्तः पाणिपात्रो दिगम्बरः।
कदा शम्भो भविष्यामि संसारोन्मूलनक्षमः ॥

सुशान्तशास्त्रार्थ – विचार – चापलम्,
निवृत्त – नानारसकाव्य – कौतुकम्।
निरस्तनिःशेषविकल्पविप्लवं,
प्रपत्तुमन्विच्छति चक्रिणं मनः ॥

कृष्ण त्वदङ्घ्रियुगलाम्बुजभक्तिरेणु,
पुञ्जान्तरालपरिधूसर – विग्रहोऽहम्।
भृङ्गः कदा निजपतत्रविधूनेन
प्रेतेश – दिक् – तिमिरपाटपटुर्भवेयम् ॥

विजृम्भमाणे तमसि प्रगल्भे यथा भवासक्तमतिः स्थितोऽहम्।
गतेऽपि तस्मिन्नुदितावबोधस्तथा भवामक्तमतिर्भवेयम् ॥

महाकविः कल्हणः

(१२ शताब्दी)

महाकविः कल्हणोऽयं काश्मीरकस्यैकस्य ब्राह्मणकुलावतंसस्य चम्पकनाम्नो भूसुरस्यात्मजः । महाराजहर्षदेवस्यातीव विस्रम्भभाग्, राजनैतिकसचिवश्चासीत् । हर्षवर्धनानन्तरमनेन राजनीतिप्रपञ्च परित्यक्त । स्वपितृव्यस्य राज्ञो हर्षदेवस्य परमप्रीतिपात्रस्य कनकसंज्ञकस्य देहावसाने विरतो भूत्वा काश्यामागतो वैराग्यमयजीवनं यापयितुं प्रववृते । भारतस्य राजनैतिकेतिवृत्तं लिखितुमुपचक्रमे । तदितिवृत्तमेव राजतरङ्गिणीनाम्ना प्रसिद्धम् । अस्मिन् ग्रन्थे ऐतिहासिकघटनानां क्रमबद्ध उल्लेख पल्लवित । ख्रीस्त ११५१ तमसम्वत्सरं यावत् सर्वेषाम् काश्मीरकनृपाणां कालादिनिरूपणपुरस्सरं तत्तद्घटनाचक्रमङ्कितम् ।

सेयं राजतरङ्गिणी अष्टखण्डेषु विभक्ता, ७,८२६ श्लोकैश्च प्रणिबद्धा । एतल्लेखनसरण्याऽवगम्यते यत्काश्मीरेषु इतिहासोपन्यासप्रणालिरतिप्राचीनकालत एव लब्धप्रचारा आसीत् । इतिवृत्तविषयका नैके ग्रन्थाश्च आसन् यानाश्रित्य कल्हणो राजतरङ्गिणीमुपन्यस्तुं प्रबभूव । अनेकान् शिलालेख-प्रशस्तिपत्र-दानपत्र-हस्तलिखितग्रन्थान् संस्कृतभाषायां शारदालिपिबद्धान् आदाय राजतरङ्गिणीं प्रणिनाय । प्राचीनमुद्राविशेषाणामुपयोगोऽपि तेन यथार्थं समीचीनतया । एतद्व्यतिरिक्तमस्य ग्रन्थस्य लेखने तद्देशीयजनश्रुतीनां, पारिवारिककथानकानां, प्रथानां, परम्पराणाञ्चावलम्बनं साहाय्यञ्च स्वीकृत्य ग्रन्थोऽयं महता समारम्भेण समर्थित । पञ्चशतानां वर्षाणां वृत्तान्तस्य सत्यतोल्लेख कविप्रतिभाविलाससंवलितया ललितया गिरा गुम्फित । इतिहासस्य सजीवता, वर्णनस्य मनोज्ञता, काव्यमाधुर्यसम्भृतिश्चात्र गुरुतरं पल्लवयमाना इव प्रतिभाति । नूनमसौ यथार्थतया आलोचितेतिहासः कविः । प्राप्य समयञ्च सत्यं निष्पक्षपाततया समुद्घुष्यति । स्वाश्रयप्रदातुः राज्ञो हर्षस्याप्यत्याचारान् निरासङ्कमङ्कितवान् । कविना राज्ञो हर्षस्य [illegible] जीवनं स्पष्टं चित्रितम् । सर्वापि ऐतिहासिके काव्येऽस्मिन् काव्यकलाया परिपूर्णं पाकोऽपि दृष्टिगोचरो भवति ।

अथ काव्यसौन्दर्यस्यावलोकनीयाः :—

परामृशन्ति [illegible] मुहूर्तेन [illegible] मार्गिममपि [illegible] मूर्ध्नि ।
पुराणोऽपि [illegible] कालोऽपि [illegible] पामर ॥

अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरहो चन्द्रो न सभाव्यते,
नो देवः कुसुमायुधो न च मधुर्वेदे विरञ्चिः प्रभुः ॥
एतन्मे मतमुत्थितं यममृतात्काचित्स्वयं सिन्धुना,
या मन्थाचललोडितेन हरये दत्त्वा श्रिय रक्षिता ॥
यो यं जनापकरणाय सृजत्यपायं तेनैव तस्य नियमेन भवेद् विनाशः।
धूमं प्रसौति नयनान्धकरं यमग्निर्भूत्वाम्बुदः स शमयेत्सलिलैस्तमेव ॥
मौर्ख्यं सर्वापदा निष्ठा का हि नापदजानतः ।
तस्मिन्नप्यविपश्चो यः क्व सोऽन्यन्न विपत्स्यति ॥
यदि नाम कुले जन्म तत्किमर्थं दरिद्रता।
दरिद्रत्वेऽपि मूर्खत्वमहो दुःखपरम्परा ॥
कः स्वभावगभीराणा जानीयाद् बहिरापदम्।
मालापस्येन भूत्येन यदि सा न प्रकाश्यते ॥
सन्क्लेशप्रतिपादितः प्रियवचोबद्धालवालावलिः,
निर्दोषेण मन प्रसादपयसा निष्पन्नसेकश्रियः।
दातुस्तत्तदभीप्सितं किल फलं कालेऽपि बालोऽप्यसौ,
राजन् ! दानमहीरुहो विजयते कल्पद्रुमादीनपि ॥
हा कष्टं तटवासिनोऽपि विफलप्राग्भारमालोक्य मा-
मप्यत्रैव पिपासवः प्रतिदिनं गच्छन्त्यमी जन्तवः।
इत्यं स्वयंजलातिभारवहनप्रोद्भूतखेदादिव,
स्वा मूर्ति वडवानले जलनिधिर्मन्ये जुहोत्यन्वहम् ॥
रत्नोज्ज्वलाः प्रविकिरेल्लहरीः समीरे-
रब्धिः श्रियेत यदि रत्नतटाभिमुख्यम्।
दोषोऽर्थिनः स खलु भाग्यविपर्ययोत्थो
दातुर्मनागपि न तस्य नु दातृतायाः ॥
भुजतरुवनच्छायां येषां निषेव्य महौजसां,
जलधिरशना मेदिन्यासीदसावकुतोभया।
स्मृतिमपि न ते यान्ति क्ष्माया विना यदनुग्रहं
प्रकृतिमहते कुर्मः तस्मै नमः कविकर्मणे ॥
ननं संस्कृतसाहित्ये एवंविध काव्यकलामप्यप्रमेतिहासिकं काव्यं नास्ति।
यद्यन्यत्रेऽपि सन्ति केचनैतिहासिकाः सन्दर्भा परन्त्वेष्य कलानुशासयितुं नार्हन्ति।

आनन्दवर्धन एव । समेषामालङ्कारिकाणा प्रतीहारेन्दुराज-कुन्तक-महिमभट्ट-क्षेमेन्द्र-मम्मटप्रभृतीना वचोविन्यासोऽपि पुष्णात्यमुमेवार्थम् । परन्तु अभिनवगुप्तेन 'लोचने' वृत्ति-कारिकयो कर्तृ भेद प्रतिपादित । एव कारिकाकारकृत मूलग्रन्थ-कृत् वृत्तिकृत्तते च ग्रन्थकृदिति प्रयोगोऽपि लोचने समुपलभ्यते । तदाधारीकृत्यैव पाश्चात्यविद्वद्वरै जोकोबो-कीथ-बुह्लरमहाशयै, भारतीयै विद्वद्वर डा० डे तथा काणेमहाभागैश्चापि मूलध्वनिकार वृत्तिकारयोश्च पार्थक्यमभ्यधायि । एषा-मभ्युपगमेन कारिका केनापि सहृदयाख्येन विदुषा व्यरचि । तदवष्टम्भेनैव अभि-नवगुप्तेनापि 'ध्वन्यालोक' कानिचित्स्थलेषु 'सहृदयालोक' नाम्नापि उपयस्त । इत्यादि । सर्वमेतत् भ्रमविजृम्भितम् । यत आनन्दवर्धनेन स्वय ध्वन्यालोकस्या-त्मकृतित्वमुपश्लोकितम्—'इति काव्यार्थविवेको योऽय चेतश्चमत्कृतिविधायी सूरिभिरनुसृतसारैरस्मदुपज्ञो न विस्मार्य ।' इति ॥

अत्र 'अस्मदुपज्ञ' इतिपद, स्पष्टमानन्दवर्धन एव ध्वन्यालोककृदिति प्रत्या-ययति । किञ्चान्तिमे पद्येऽपि कवि स्पष्टमुपन्यस्यति—

"सत्काव्यतत्त्वविषय स्फुरितप्रसुप्तकल्प मनस्सु परिपक्वधिया यदासीत् ।
तद्व्याकरोत् सहृदयोदयलाभहेतोरानन्दवर्धन इति प्रथिताभिधान ॥

अत आनन्दवर्धनएव कारिकाकारो वृत्तिकारश्चेति श्रद्धेय पक्ष । उपक्रमे स "तेन ब्रूम सहृदयमन प्रीतये तत्स्वरूप"मिति प्रतिजानीते, अन्ते च "तद् व्याक-रोत्सहृदयोदयलाभहेतोरानन्दवर्धन इति प्रथिताभिधान ।" इति चोपसहरति ।

आनन्दवर्धनस्य ग्रन्था

ध्वन्यालोक, विषमबाणलीला (प्राकृतकाव्यम्), हरिविजयम्, अर्जुन-चरितम्, मतपरीक्षा, धर्मोत्तमविनिश्चयटीका, देवी शतकम् ।

एष महाभागो न केवलमालङ्कारिक कविरेव अपितु परमदार्शनिकश्चाप्या-सीत् । अस्य मनोहारिणी रचनाऽपि नयनातिथीकरणीया—

अविरताम्बुजसङ्गतिसङ्कुलदवहल्केसरसवल्लितेव च ।
ललितवस्तुविधानसुखोल्लसत्तनुरुहा तनुरात्मभुवोऽवतात् ॥

प्रतीयमान पुनरन्यदेव वस्त्वस्ति वाणीषु महाकवीनाम् ।
एत प्रसिद्धावयवातिरिक्तमाभाति लावण्यमिवाङ्गनासु ॥

उद्यन्त्यमूनि सुबहूनि महामहासि, चन्द्रोऽप्यल भुवनमण्डलमण्डनाय ।
सूर्यादृते न तदुदेति न चास्तमेति येनोदितेन दिनमस्तमितेन रात्रि ॥

आचार्य आनन्दवर्धनः

(ख्रैस्त ८५०)

संस्कृतस्येतिहासे आनन्दवर्द्धनाचार्यस्याभिधानं स्वर्णाक्षरैरङ्कितं विलसति। अस्य सुप्रसिद्धः सन्दर्भः ध्वन्यालोको नाम। येन समस्तमलङ्कारशास्त्रमालोकित-मिवाभाति। अस्मिन् हि ग्रन्थे ग्रन्थकृतः पदे पदे बुद्धिवैभवं, सूक्ष्मा विवेचनशक्तिः, गम्भीरार्थावगाहिता च भास्वररूपेण प्रतिभासमाना आलङ्कारिकाणामादरणीयता जुषते। रसगङ्गाधरकृतस्तत्रभवतः पण्डितराजजगन्नाथस्योक्तिः स्थान एव प्रतिभाति यत्—"ध्वनिकृताम् आलङ्कारिकसरणिव्यवस्थापकत्वात्।" इति अनेन कवेः आनन्दवर्धनस्य अलङ्कारशास्त्रे परमप्रामाण्यमङ्गीक्रियते आलङ्कारिकैरिति। कविराजराजशेखरस्य प्रशस्तिरियं आनन्दवर्धनमुद्दिश्य नूनमृतम्भरा यत्—

ध्वनिनातिगभीरेण काव्यतत्त्वनिवेशिना।
आनन्दवर्धनः कस्य नासीदानन्दवर्धनः॥

आनन्दवर्धनस्य समयः

...यमानन्दवर्धनः काश्मीरकराजस्य अवन्तिवर्मणः सभापण्डित आसील्ल-ब्धप्रतिष्ठः इति राजतरङ्गिण्युल्लेखतोऽवगम्यते। अवन्तिवर्मणो राज्यकालश्च ख्रैस्त ८५५ तमाब्दात् ८८३ तमाब्दं यावद्विभाव्यते। किञ्च आनन्दवर्द्धनेन आलङ्कारिकस्योद्भटस्य मतमुद्धृतं, राजशेखरेण च आनन्दवर्धनस्य मतं सङ्कीर्तितम्। एतेनैव प्रतिपद्यते यदानन्दवर्धनः ख्रैस्त ८०० मितसम्भवाद् उद्भटात् परः, ख्रैस्त ९०० समाब्दभवाद् राजशेखराच्च पूर्ववर्ती आसीत्। अत आनन्दवर्धनस्य समयः ख्रिस्तीयनवमशताब्द्या मध्यभागे पर्यवसीयते ८५०-तममितदेशीय इति।

वस्तुतः ध्वन्यालोकस्य सम्पूर्णस्य प्रणेता आनन्दवर्धन एव आहोस्विदन्य-विशेषस्येति प्रश्नावसरे बहुभिः बहुविधमुपन्यस्तम्। अस्ति चात्र भूयान् मतभेदो विदुषाम्। ग्रन्थोऽयं त्रिष्वङ्गेषु कारिकावृत्त्युदाहरणरूपेषु विभक्तः। तत्र कारिकासु सिद्धान्तप्रतिपादनं, वृत्तौ कारिकाव्याख्यानं, सन्दर्भान्तरेभ्यश्च सहृदय-मुनिपुङ्गवानां ग्रन्थेभ्यः सङ्कलितानि च उदाहरणानि। बहूनि तेषु च आनन्दवर्धनस्य स्वकीयान्यपि समुपात्तानि। प्रचलितपरम्परानुरोधेन, कारिका-वृत्त्योरुभयग्रन्थता

आनन्दवर्धन एव । सर्वेषामालङ्कारिकाणां प्रतीहारेन्दुराज-कुन्तक-महिमभट्ट-क्षेमेन्द्र-मम्मटप्रभृतीनां वचोभिस्तथात्वेऽपि पुष्टात् समुमेवार्थम्। परन्तु अभिनवगुप्तेन 'लोचने' वृत्ति-कारिकयोः कर्तृभेदः प्रतिपादितः। एवं कारिकाकारकृत मूलग्रन्थकृत् वृत्तिकृत्त्वे च ग्रन्थकृदिति प्रयोगोऽपि लोचने समुपलभ्यते। तदनुसारिणश्चैव पाश्चात्यविद्वांसः जेकोबी-कीथ-बुह्लरमहाशयाः, भारतीयः विद्वान् डा० डे तथा काणेमहाभागश्चापि मूलकारिकाकार वृत्तिकारयोश्च पार्थक्यमन्वमंसत। एतदभ्युपगमेन कारिका केनापि सहृदयाख्येन विदुषा व्यरचि। तदवलम्बनेनैव अभिनवगुप्तेनापि 'ध्वन्यालोक' कतिपयस्थलेषु 'सहृदयालोक' नाम्नापि व्यपदिष्टः। इत्यादि। सर्वमेतत् भ्रमविजृम्भितम्। यत आनन्दवर्धनेन स्वयं ध्वन्यालोकस्यारम्भे इति समुपश्लोकितम्—'इति काव्यार्थविवेको योऽयं चेतश्चमत्कृतिविधायी सूरिभिरनुसृतसारैरस्मदुपज्ञो न विस्मार्यः ।' इति॥

अत्र 'अस्मदुपज्ञ' इतिपद, स्फुटमानन्दवर्धन एव ध्वन्यालोककृदिति प्रख्यापयति। किञ्चान्तिमे पद्येऽपि कवि स्पष्टमुपन्यस्यति —

"सत्काव्यतत्त्वविषयं स्फुरितप्रसुप्तकल्पं मनस्सु परिपक्वधियां यदासीत्।
तद्व्याकरोत् सहृदयोदयलाभहेतोरानन्दवर्धन इति प्रथिताभिधानः ॥"

अत्र आनन्दवर्धनएव कारिकाकारो वृत्तिकारश्चेति स्पष्टमेव । उपक्रमे "तेन ब्रूम सहृदयमनःप्रीतये तत्स्वरूपम्"मिति प्रतिजानीते, अन्ते च "तद् व्याकरोत्सहृदयोदयलाभहेतोरानन्दवर्धन इति प्रथिताभिधानः ।" इति चोपसंहरति।

आनन्दवर्धनस्य ग्रन्थाः

ध्वन्यालोकः, विषमबाणलीला (प्राकृतकाव्यम्), हरिविजयम्, अर्जुनचरितम्, तत्त्वालोकः, धर्मोत्तमविनिश्चयटीका, देवीशतकम्।

एष महाभागो न केवलमालङ्कारिकः कविरेव अपितु परमदार्शनिकश्चाप्यासीत्। अस्य मनोहारिणी रचनाऽपि नयनाभिरामणीया —

अविरलाम्बुजमङ्गनिमज्जदलिबहलकेसरमवल्लिनेव च ।
ललितवस्तुविधानसुखोल्लसत्तनुरुहा तनुरत्र मनुवोऽजनात् ॥

प्रतीयमानं पुनरन्यदेव वस्त्वस्ति वाणीषु महाकवीनाम्।
यत्तत्प्रसिद्धावयवातिरिक्तमाभाति लावण्यमिवाङ्गनासु ॥

वदन्त्यमूनि सुबहूनि महांसि महांसि, चन्द्रोज्ज्वलं भुवनमण्डलमण्डनाय।
सूर्यादृते न तदुदेति न चास्तमेति येनोदितेन दिनमस्तमितेन रात्रिः ॥

नास्योच्छ्रायवती तनुर्न दशनौ नो दीर्घदीर्घः करः,
सत्यं वारण ! नैव केसरिशिशुस्त्वाडम्बरे स्पर्धते ॥
तेजोबीजमसह्यमस्य हृदये न्यस्तं पुरा वेधसा,
तादृक् त्वादृशमेव येन सुतरां भोज्यं पशुं मन्यते ॥
केलिं कुरुष्व परिभुङ्क्ष्व सरोरुहाणि,
गाहस्व शैलतटनिर्झरणीपयांसि ॥
भावानुरक्तकरिणीकर-लालिताङ्ग !
मातङ्ग ! मुञ्च मृगराजरणाभिलाषम् ॥
मनोरथशतैर्वृतो भुवननाथ-चूडोचित-
स्तृणैरलमय कृत कृतपद क्वचिद् ग्रावसु ।
व्रजत्यपि सचेतसा विषयमीदृशां यो दृशो,
लुठत्यचलकन्दरे विधुर एष चिन्तामणिः ॥
त्वयि जनार्दन ! भक्तिरचञ्चला, यदि भवेदफलप्रवणा मम ।
अभिलषाम्यपवर्गपराङ्मुखः पुनरपीह शरीरपरिग्रहम् ॥
आक्रान्ता स्तनिर्नैर्विलोचनजलान्यश्रान्तधाराम्बुभि-
स्तवद्विच्छेदभुवश्च शोकशिखिनस्तुल्यस्तडिद्विभ्रमैः ।
अन्तर्मे दयितामुखं तव शशी वृत्तिः समाप्यावयो-
स्तत्किं मामनिशं सखे जलधर ! त्वं दग्धुमेवोद्यतः ।

अप्पय दीक्षितः

तत्समयानेव अप्पयदीक्षितमहोदयः दक्षिणजनपदमलञ्चकार स्वजनुषा। एष कविः प्रौढो दार्शनिकः परमालङ्कारिकश्चासीत्। अनेके ग्रन्थास्तस्य प्रणेतृत्वेन प्रसिद्धाः। असौ शैवमतावलम्बी आसीत्। अस्य भ्राता नीलकण्ठदीक्षित इति नाम्ना प्रख्यातः। अस्यैव पौत्रेण कविना नारायणदीक्षितेन नीलकण्ठचम्पूनामको ग्रन्थः प्रणिबद्धः। एतच्चम्पूनिर्माणसमयः ख्रीस्त १६३७ तमवर्षे निर्णीयते। तदनुरोधेन अप्पयदीक्षितमहोदयस्य समयोऽपि षोडशशताब्द्यामनुमीयते कालज्ञैः।

श्री अप्पयदीक्षितविरचितानां प्रसिद्धग्रन्थानां नामावलिः—१. आत्मार्पणस्तुतिः, २. उपक्रमपराक्रमम्, ३. कुवलयानन्दम्, ४. चतुर्मतसारसंग्रहः, ५. चन्द्रकलास्तुतिः, ६. चित्रमीमांसा, ७. दशकुमारचरितसंक्षेपः, ८. नामसंग्रहमाला, ९. ब्रह्मतर्कस्तव, १०. मध्वमतध्वंसः, ११. रत्नत्रयपरीक्षा, १२. वरदराजशतकम्, १३. वैराग्यप्रकाशः, १४. शिवतत्त्वविवेकः, १५. शिवाद्वैतनिर्णय, १६. हरिवंशसारचरितम् इत्यादयः। अस्य कवेः कतिपयानि मनोज्ञानि पद्यानि अत्र समुदाह्रियन्ते:—

नीतिज्ञा, नियतिज्ञा, वेदज्ञा अपि भवन्ति शास्त्रज्ञाः।
ब्रह्मज्ञा अपि लभ्याः स्वाज्ञानज्ञानिनो विरलाः॥
के चोराः के पिशुनाः के रिपवः केऽपि दायादाः।
जगदखिलं तस्य वशे यस्य वशे स्यादिदं स्वचेतः॥
वङ्गाः कथमङ्गाः कथमित्यनुयुङ्क्ते वृथा देशान्।
कीदृक् कृतान्तपुरं कोऽपि न जिज्ञासते लोकः॥
त्यक्तव्यो ममकारस्त्यक्तुं यदि शक्यते नासौ।
कर्तव्यो ममकारः किन्तु स सर्वत्र कर्तव्यः॥
पुत्रा इति दारा इति पोष्यो मूर्खो जनान् ब्रूते।
अन्धं तमसि निमज्जन्नात्मा पोष्य इति नावैति॥
भोगाय पामराणां योगाय विवेकिनां शरीरमिदम्।
भोगाय च योगाय च न कल्पते दुर्विदग्धानाम्॥
अयुतं नियुतं वापि प्रदिशन्ति प्राकृताय भोगाय।
क्रीणन्ति [redacted] बिल्वदलैः कैवल्यं पञ्चषैर्मुग्धाः॥
सततं निवसत नदत जाग्रत संविशत तिष्ठत वा।
महदपि छिन्नलताह्नः सावधिको देहबन्ध इति॥

कवीश्वरी विज्जका

श्रीमती विज्जकानाम्नीयं कवीश्वरी अतीव मनोरमकाव्यरचयित्री । कुत्रत्या सा, कदा च जन्मपरिग्रहं जग्राहेति नाद्यापि सुविदितम् । या अस्याः सूक्तयः, अन्योक्तयश्च सुभाषितग्रन्थेषु सङ्कलिता दृश्यन्ते, ताभिरस्याः प्रौढपाण्डित्यं कवित्वचातुरी च सम्यग् व्यज्यते । आत्मगौरवमुपवर्णयन्ती सा दण्डिनमाक्षिपति —

नीलोत्पलदलश्यामां विज्जकां[1] मामजानता ।
वृथैव दण्डिना प्रोक्तं सर्वशुक्ला सरस्वती ॥

अस्याः प्रौढां पद्येलिमाश्चोक्तीः श्रवणेष्वर्पयन्तु रसिकाः —

कोषः स्फीततरः स्थितानि परितः पत्राणि दुर्गं जलम्,
मैत्रं मण्डलमुज्ज्वलं चिरमथो भीतास्त्वया कण्टकाः ।
इत्याकृष्टशिलीमुखेन रचना कृत्वा तदप्यद्भुतं
पद्मेन जिगीषुणापि न जितं मुग्धे त्वदीयं मुखम् ॥

प्रियसखि ! विपद्दण्डप्रान्तप्रपातपरम्परा,
परिचयचले चिन्ताचक्रे निधाय विधिः खलः ।
मृदमिव बलात्पिण्डीकृत्वा प्रगल्भकुलालवत्,
भ्रमयति मनो नो जानीमः किमत्र विधास्यति ॥

विरम विफलायासादस्माद् दुरध्यवसायतो,
विपदि महतां धैर्यध्वंसं यदीक्षितुमीहसे ।
अयि जडविधे कल्पापायाव्ययेन निजक्रमाः
कुलशिखरिणः क्षुद्रा नैते न वा जलराशयः ॥

केनात्र चम्पकतरो ! बत रोपितोऽसि कुग्रामपामरजनान्तिकवाटिकायाम् ।
यत्र प्रवृद्धनवशालिविवृद्धलोभाद् गोभग्नवाटघटनोचितपल्लवोऽसि ॥

मार्गार्द्रगजदानलिप्तकरटप्रक्षालनक्षोभिता,
व्योम्नि व्योम्नि विचेरुरप्रतिहता यस्योर्मयो निर्मलाः ।
कष्टं भाग्यविपर्ययेण सरसः कल्पान्तरस्थायिनस्तस्यैतद्वकप्रचारकलुषं कालेन जातं जलम् ॥

—०—

१. इयं वर्णेन श्यामा आसीत् । आत्मानञ्च साक्षात् सरस्वतीं मने ।

कविराजो लीलांशुकः

दाक्षिणात्योऽयं कविवरः प्रायश अपरिचित एव। अस्य रचना इतस्तत प्रकीर्णरूपेण उपलभ्यन्ते। ताभि स्फुट व्यज्यते यदासीत्कविरयं शिवभक्त, श्रीकृष्ण-परायणश्च। अस्य कृष्णकर्णाभिध पद्यसंग्रह त्रिषु शतकेषु विभक्त क्वापि चेतो-हारिण्या वाण्या प्रथितोऽवभाति। तद्यथा —

मुकुलायमाननयनाम्बुज विभो ! मुरलीनिनादमकरन्दनिर्भरम्।
मुकुरायमाणमृदुगण्डमण्डल मुखपङ्कज मनसि मे विजृम्भताम्॥
मदशिखण्डि शिखण्डविभूषण, मदनमन्थरमुग्धमुखाम्बुजम्।
व्रजवधूनयनाञ्चलवाञ्छित विजयतां मम वाङ्मयजीवितम्॥
पुन प्रसन्नेन मुखेन्दुमानसा पुरोऽवतीर्णस्य कृपामहाम्बुधे।
तदेव लीलामुरलीरवामृत समाधिविघ्नाय कदा नु मे भवेत्॥
अमुनाऽखिलगोपगोपनार्थं यमुनारोधसि नन्दनन्दनेन।
यमुनावनसम्भव पथे न किमु नासौ शरणार्थिना शरण्य॥
देवकीतनयपूजनपूत पूतनारिचरणोदकधूत।
यद्यहं स्मृतधनञ्जयसूत किं करिष्यति स मे यमदूत॥
प्रातर्भजामि दधिघोषविधूतनिद्रं, निद्रावसानरमणीयमुखारविन्दम्।
हृद्यानवद्यवपुष नवनीतचौरं हृषु मीलिताब्जनयन नयनाभिरामम्॥
अयि मुरलि ! मुकुन्दस्मेरवक्त्रारविन्द-
श्वसनमधुरसज्ञा त्वां प्रणम्याद्य याचे।
अधरमणिसमीपं प्राप्तवत्या भवत्या
कथय रहसि कर्णे मद्दशां नन्दसूनो॥
मुष्णानमेतत्पुनरक्तशोभा मुष्णेतरांशोरुदय मुखेन।
तृष्णाम्बुराशि त्रिगुणीकरोति, कृष्णाह्वय किञ्चन जीवित मे॥
लावण्यवीचीललिताङ्गभूषा भूपात्पदारोपितपुण्यवर्हाम्।
कारुण्यधाराच्छकटाक्षमाला बाला भजे वल्लभवंशलक्ष्मीम्॥ इति॥

श्रीभोजराजः

मालवमण्डले धाराधिपति कविराजो भोजदेवापरनामधेयो भोजराज प्रसिद्ध कवि कवीनाञ्चाश्रयदाता चासीत्। यद्यप्यनेन नैके प्रबन्धा निबद्धा तथाऽपि तेषु सरस्वतीकण्ठाभरणम्, रामायणचम्पू इति काव्यद्वयन्तु अतीव प्रसिद्धम। नृपशिरोमणिरसौ बहुशास्त्रज्ञ आसीत्। योगदर्शने भोजवृत्तिर्मनुस्मृतौ चैका समीचीना टीका व्याख्याटीकिता। भोजदेवस्य जनक सिन्धुराज। स्वर्ग प्रयाते तस्मिन् तत्कनीयान् भ्राता मुञ्जदेव राज्येऽभिषिक्त। स च बहुतर भोजदेव पुरन्दरपुरातिथीकर्त्तुं प्रायतत। परन्तु यस्य विधि परिरक्षक स को नाम हन्तु प्रभवति ? भोजदेवस्य काल खुंस्त ११ तमशतकदेशीय सम्भाव्यते।

काव्यशैली भोजदेवस्यातीव मनोज्ञा प्रज्ञामुग्धकरी च। सरला प्रसादगुणालङ्कृता भावसम्भृता च कस्य चेतो न चमत्करोति। तद्यथा —

आबालवृद्धमनुगच्छति रामभद्र-
मेषा पुरी तदिह मा खलु निर्गुणा स्यात्।
इत्यादरादिव धरा बहुधा विधाय,
धूलिच्छलान्निजतनु तमनु प्रतस्थे॥

भूपसुखविमुखेन स्वेन कान्तेन साकं,
दुहितरि विधिपाकात् काननाय व्रजन्त्याम्।
अकुशलमिति मत्वा नूनमह्नाय धात्री
परिजनमुखबाष्प पांसुभि पर्यहार्षीत॥

यद्यस्ति कौतुकमपूर्वमृगे मृगाक्षि!
चान्द्र हरामि हरिण मम सन्निधेहि॥
यावन्न मुञ्चसि मया हृतमेणमेन,
तावद्दधातु तव वक्त्रतुला मृगाङ्क।

—०—

जैनकविः अमितगतिः

कविरयं जैनमतावलम्बी राज्ञो भोजदेवपितृव्यस्य मुञ्जदेवनृपतेः सभायां लब्धप्रतिष्ठः आसीत्। अनेन पण्डितप्रकाण्डेन धर्मपरीक्षा-सुभाषितरत्न-सन्दोह–श्रावकाचारप्रभृतयः बहवो ग्रन्था विरचिताः। अस्य स्थितिकालः शं स-९१३ तमाब्देशीयः निर्धार्यते। एतच्चास्य सुभाषितरत्नसन्दोहाख्यग्रन्थगतान्ति-श्लोकेनैव विज्ञायते :—

समारूढे तस्मिंस्त्रिदशवसतिं विक्रमनृपे
सहस्रे वर्षाणां प्रभवति हि पञ्चाशदधिके।
समाप्तं पञ्चम्यां भवति धरति मुञ्जनृपतौ
सिते पक्षे पौषे बुधहितमिदं शास्त्रमनघम्॥

एतदनुरोधेन ग्रन्थोऽयं विक्रमीय १०५० तमे सम्वत्सरे समाप्तिमगात्।

अमितगतिरपि काव्यकलायां प्रकामं नैपुण्यमाविष्करोति। अस्य कतिपय-रमणीयपद्यानामपि रस आस्वादनीयः सहृदयैः। ततो लक्षणमात्रमत्रामी समुप-स्थाप्यन्ते :—

चित्ताह्लादि व्यसनविमुखं शोकतापापनोदि,
प्रज्ञोत्पादि श्रवणसुखदं न्यायमार्गानुयायि।
तथ्यं पथ्यं व्यपगतमदं सार्थकं मुक्तबाधम्,
यो निर्दोषं रचयति वचस्तं बुधाः सन्तमाहुः॥

कर्णोपान्तविलसितं केशश्वैतिमानमधिकृत्य सम्प्रगुम्फ्यते :—

भवति मरणं प्रत्यासन्नं, विनश्यति यौवनम्,
प्रभवति जरा सर्वाङ्गीणा विनाशविधायिनी।
विरमत बुधा कामार्थेभ्यो वृषे च कुरुतादरं,
वदितुमिति वा कर्णोपान्तस्थितं पलितं जने॥

चलयति तनुं दृष्टेर्भ्रान्तिं करोति शरीरिणा,
रचयति बलादव्यक्तोक्तिं तनोति गतिक्षतिम्।
जनयति नाना निन्द्यानर्थपरम्परा
हरति सुरतिं पश्य देहाज्जरा मदिरा यथा॥

सज्जनसङ्गतिं वर्णयति —

तृष्णां चित्ते शमयति मदं ज्ञानमाविष्करोति,
	नीतिं सूते हरति विपदं सम्पदं सञ्चिनोति।
पुंसां लोकद्वितयशुभदा सङ्गतिः सज्जनानां,
	किं वा कुर्यान्न फलममलं दुःखनिर्नाशदक्षा॥

अन्यदपि —

प्रबलपवनापातध्वस्तप्रदीपशिखोपमै-
	रतिमलिननिभैः कामोद्भूतैः सुखैर्विषयसन्निभैः।
समपरिचितैर्दुःखप्रान्तैः सतामतिनिन्दितै-
	रिति कृतमना शङ्के वृद्धः प्रकम्पयते करौ॥

येनेन्द्रियाणि विजितान्यतिदुर्धराणि-
	तस्याविभूतिरिह नास्ति कुतोऽपि लोके।
श्लाघ्यं च जीवितमनर्थविमुक्तमुक्तं,
	पुंसो विविक्तमतिपूजिततत्त्वबोधैः॥

लोकार्चितं गुरुजनं पितरं सवित्रीं,
	बन्धुं सनाभिमबलां सुहृदं स्वसारम्।
भृत्यं प्रभुं तनयमन्यजनञ्च मर्त्यो,
	नो मन्यते विषयवैरिवशः कदाचित्॥

लोकार्चितोऽपि कुलजोऽपि बहुश्रुतोऽपि,
	धर्मस्थितोऽपि विरतोऽपि शमान्वितोऽपि।
अक्षार्थ[1]पन्नगविषाकुलितो मनुष्य-
	स्तन्नास्ति कर्म कुरुते न यदत्र निन्द्यम्॥

जरां वर्णयन्नाह —

जनयति वचोऽव्यक्तं वक्त्रं तनोति मलाविलं,
	स्खलयति गतिं हन्ति स्थाम बलयीकुरुते तनुम्।
दहति शिखिवत् सर्वाङ्गाणाञ्च यौवनकाननम्,
	गमयति वपुर्मर्त्यानां या करोति जरा न किम्॥

नूनं कवेरस्य भाषाशैली प्रसादरम्या, उत्प्रेक्षा च प्रशंसनीया। शान्तरस-

१. अक्षार्थोऽत्र इन्द्रियविषयः, द्यूतत्रीडनपन्नगविषाकुलितश्चेति। पदमिदं द्व्यर्थेन व्याख्येयम्।

कविवरो दिवाकरः

कविवरो दिवाकरोऽयं चाण्डालकुले लब्धजन्माऽपि अतीव लब्धप्रतिष्ठः लब्धख्यातिश्च बभूव। नृपतेः श्रीहर्षस्यासौ राजपण्डित आसीत्। चाण्डालवंशजातत्वादेवासौ मातङ्गदिवाकर इति नाम्ना प्रोच्यते। राजशेखरेण इव कवेर्महिमोल्लिखितम् —

अहो प्रभावो वाग्देव्या यन्मातङ्गदिवाकरः।
श्रीहर्षस्याभवत्सभ्यः समो बाणमयूरयोः॥

एवं नृपतिश्रीहर्षसमय एवास्य स्थितिकालः सम्भवति। यद्यपि अनेन कश्चन प्रबन्धो विरचितो न वेति न वक्तुं शक्यते, परन्तु कवेरस्य स्फुटानि पद्यानि सुभाषितग्रन्थेषु बहूनि दृश्यन्ते, तदवलम्बनेन अयमतीव प्रौढः कविः। रचनाऽप्यस्य सरला मनोहारिणी भावविभूषिता च —

पातु वो मलिनो शाता बालेन्दुद्युतिभास्वरा।
दंष्ट्रा महावराहस्य पातालगृहदीपिका॥

अनिशं नरकपातं नरपतिं कीर्ति परदारसमं वदन्ति।
तत्र परत्रोऽपि च त्रिभुवनस्य स्वस्तितिमाह वचन गतौ नु॥

यत्र तत्र स्वविति जातप्रतिबिंबा,

कविवरो भट्ट भल्लटः

कविवरो भट्टभल्लटोऽयं काश्मीरक एवेति जयट-कय्यट-उव्वट-मम्मटादि-नामसाम्येन सम्यगनुमानं सुशकम्। यद्यपि कवेरस्य स्थितिकाल इदन्तया प्रतिपत्तुन्तु दुःशकम्, तथापि आलङ्कारिकेण मम्मटभट्टेन एकादशशतकशताब्दीसंभवेनास्यानेकानि पद्यानि काव्यप्रकाशे समुट्टङ्कितानि, अतः तत्पूर्वभवेनैवानेन भवितव्यम्।

अस्य शैली तु प्रायशः प्रासादिकी शब्दालङ्कारबहुला अन्योक्तिसंवलिता च विभाति। तद्यथा :—

दानार्थिनो मधुकरा यदि कर्णतालै-
दूरीकृता करिवरेण मदान्धबुद्ध्या।
तस्यैव गण्डयुगमण्डनहानिरेषा,
भृङ्गा पुनर्विकचपद्मवने चरन्ति॥

ग्रावाणो मणयो हरिर्जलचरो लक्ष्मीः पयोमानुषी,
मुक्तौघाः सिकताः प्रवाललतिका शैवालमम्भः सुधा।
तीरे कल्पमहीरुहाः किमपरं नामापि रत्नाकरो,
दूरे कर्णरसायनं निकटतस्तृष्णापि नो शाम्यति॥

भेकेन क्वणता सरोषपरुषं यत्कृष्णसर्पानने,
दातुं कर्णचपेटमुज्झितभिया हस्त समुल्लासित।
यच्चाधोमुखमक्षिणी पिदधता नागेन तत्र स्थितं,
तत्सर्वं विषमन्त्रिणो भगवतः कस्यापि लीलायितम्॥

विशालं शाल्मल्या नयनसुभगं वीक्ष्य कुसुमं,
शुकस्यासीद् बुद्धिः फलमपि भवेदस्य सदृशम्।
इति ध्यात्वोपास्तं फलमपि च दैवात्परिणतं,
विपाके तूलोऽन्तः सपदि मरुता सोऽप्यपहृतः॥

आबद्धकृत्रिमसटाजटिलांसभित्तिरारोपितो मृगपतेः पदवीं यदि श्वा।
मत्तेभकुम्भतटपाटनलम्पटस्य नादं करिष्यति कथं हरिणाधिपस्य॥

रज्ज्वा दिशः प्रविततास् सलिलं विषेण, पाशैर्मही हुतभुजा ज्वलिता वनान्ता।
व्याधाः पदान्यनुसरन्ति गृहीतचापाः, कं देशमाश्रयतु यूथपतिर्मृगाणाम्॥

नूनमस्यान्योक्तयोऽप्युज्ज्वला प्राञ्जला भावरम्या चापि। इति॥

—o—

कविवरो दिवाकरः

कविवरो दिवाकरोऽयं चाण्डालकुले लब्धजन्माऽपि अतीव लब्धप्रतिष्ठ लब्धख्यातिश्च बभूव। नृपतेः श्रीहर्षस्यासौ राजपण्डित आसीत्। चाण्डालवंशजातत्वात् देवासौ मातङ्गदिवाकर इति नाम्ना जेगीयते। राजशेखरेण दिवाकरमुद्दिश्योल्लिखितम् —

अहो प्रभावो वाग्देव्या यन्मातङ्गदिवाकरः।
श्रीहर्षस्याभवत्सभ्यः समो बाणमयूरयोः॥

एवं नृपतिश्रीहर्षसमय एवास्य स्थितिकालः सम्भवति। यद्यपि अनेन कश्चन प्रबन्धो विरचितो न वेति न वक्तुं शक्यते, परन्तु कवेरस्य स्फुटानि पद्यानि यानि सुभाषितग्रन्थेषु बहुशो दृश्यन्ते, तैरवगम्यते यदसौ श्लेषप्रियः प्रौढः कविः। रचनाऽप्यस्य सरसा, मनोहारिणी, भावविभूषिता च —

पातु वो मेदिनी दोला बालेन्दुद्युतितस्करी।
दंष्ट्रा महावराहस्य पातालगृहदीपिका॥

अनिस्सरन्तीमपि गेहगर्भात् कीर्त्तिं परेषामसतीं वदन्ति।
स्वैरं चरन्तीमपि च त्रिलोक्यां त्वत्कीर्त्तिमाहुः कवयः सतीं तु॥

याते शमं रजसि जातजलाभिषेका,
धौताम्बरा स्फुरितपाण्डुपयोधरान्ता।
पश्य प्रजार्थममुना तव पुष्पवत्यो,
वाञ्छन्ति सङ्गममिमाः ककुभश्चतस्रः॥

किं वृत्तान्तैः परगृहगतैः किन्तु नाहं समर्थ-
स्तूष्णीं स्थातुं प्रकृतिमुखरो दाक्षिणात्यस्वभावः।
गेहे गेहे विपणिषु तथा चत्वरे पानगोष्ठ्या-
मुन्मत्तेव भ्रमति भवतो वल्लभा हन्त कीर्त्तिः॥

—o—

कविवरो भट्ट भल्लटः

कविवरो भट्टभल्लटोऽयं काश्मीरक एवेति अय्यट-कय्यट-उव्वट-मम्मटादि-नामसाम्येन सम्यगनुमानं सुकरम्। यद्यपि कवेरस्य स्थितिकाल इदन्तया प्रतिपत्तुं दुःशकम्, तथापि आलङ्कारिकेण मम्मटभट्टेन एकादशतमशताब्दीसंभवेनास्यानेकानि पद्यानि काव्यप्रकाशे समुद्धृतानि, अतः तत्पूर्वभवेनैतेन भवितव्यम्।

अस्य शैली तु प्रायशः प्रासादिकी शब्दालङ्कारबहुला अन्योक्तिसंवलिता च विभाति। तद्यथा :—

दानार्थिनो मधुकरा यदि कर्णतालै-
र्दूरीकृताः करिवरेण मदान्धबुद्ध्या।
तस्यैव गण्डयुगमण्डनहानिरेषा,
भृङ्गाः पुनर्विकचपद्मवने चरन्ति॥

ग्रावाणो मणयो हरिर्जलचरो लक्ष्मीः पयोमानुषी,
मुक्तौघाः सिकताः प्रवाललतिका शैवालमम्भः सुधा।
तीरे कल्पमहीरुहाः किमपरं नामापि रत्नाकरो,
दूरे कर्णरसायनं निकटतस्तृष्णापि नो शाम्यति॥

भेकेन क्वणता सरोषपरुषं यत्कृष्णसर्पानने,
दातुं कर्णचपेटमुज्झितभिया हस्तः समुल्लासितः।
यच्चाधोमुखमक्षिणी पिदधता नागेन तत्र स्थितम्,
तत्सर्वं विषमन्त्रिणो भगवतः कस्यापि लीलायितम्॥

विशालं शाल्मल्या नयनसुभगं वीक्ष्य कुसुमं,
शुकस्याभूद् बुद्धिः फलमपि भवेदस्य सदृशम्।
इति ध्यात्वोपास्तं फलमपि च दैवात्परिणतं,
विपाके तूलोऽन्तः सपदि मरुता सोऽप्यपहृतः॥

आबद्धकृत्रिमसटाजटिलांसभित्तिरारोपितो मृगपतेः पदवीं यदि श्वा।
मत्तेभकुम्भतटपाटनलम्पटस्य नादं करिष्यति कथं हरिणाधिपस्य॥

रज्ज्वा दिशः प्रवितताः सलिलं विषेण, पाशैर्मही हुतभुजा ज्वलिता वनान्ताः।
व्याधाः पदान्यनुसरन्ति गृहीतचापाः, कं देशमाश्रयतु यूथपतिर्मृगाणाम्॥

नूनमस्यान्योक्तयोऽप्युज्ज्वलाः प्राञ्जला भाषा चापि। इति॥

—०—

श्रीगोवर्धनाचार्यः

लब्धख्याति शृङ्गारकविशेखरीभूतो गोवर्धनाचार्योऽयं बङ्गनरेशस्य श्रीलक्ष्मणस्य ऐस्त ११९६ मितशताब्दभवस्य राजसभापण्डित आसीत्। 'हाल' कृत प्राकृतसप्तशतीसरणिमनुसृत्यानेनापि स्वकीया सप्तशती आर्याच्छन्दोभिरेव निबद्धा। आर्याच्छन्दसा गुम्फनप्रकर्षो यथाविध गोवर्धनाचार्यस्यार्यासु परिष्कृतरूपेण प्रतिपद न तादृश अन्यत्रोपलभ्यते। गीतगोविन्दस्यामरकविना श्री जयदेवमहाभागेन गोवर्धनाचार्यस्यातीव प्रशसा कृता। विशिष्य तु शृङ्गारचित्रणे।

"शृङ्गारोत्तरसत्प्रमेयरचनैराचार्यगोवर्धनस्पर्धी कोऽपि न विश्रुत"
इत्यादि पद्येनास्याऽद्वितीयत्वमुपपादितम्।

मसृणपदरीतिगतय सज्जनहृदयाभिसारिका सरसा।
मदनाद्वयोपनिषदा विशदा गोवर्धनस्यार्या॥

वस्तुत अस्यार्यासु शृङ्गारस्य मनोहरा मार्मिकी च व्यञ्जना, प्रेमिप्रेमिकयोरन्तस्तलोत्थललितकोमलकल्पनाकलाप, सुकुमारभावभङ्गितरङ्गा, पूर्णपरिपक्वमतया परिणता प्रतिभान्ति। उपमारूपकाविसादृश्यलक्षणालङ्कारेषु क्वापि निसर्गसुभगा रचनाचातुरी, गोवर्धनाचार्यं कव्यन्तरेभ्यो विशेषयति। आर्या तस्य सालङ्कृता ललितपदावलिसवलिता कस्य मन प्रीतये न भवति? तद्यथा—

सा सर्वथैव रक्ता राग गुञ्जेव न तु मुखे वहति।
वचनपटोस्तव राग केवलमास्ये शुकस्येव॥

अपि च —

पिब मधुप बकुलकलिका दूरे रसनाग्रमात्रमाधाय।
अधरविलेपसमाप्ये मधुनि मुधा वदनमर्पयसि॥

अन्यमुखे दुर्वादो य प्रियमुखे स एव हि परिहास।
इतरेन्धनजन्मा यो धूम सोऽगुरुसमुद्भूतो धूप॥

सत्यविरसनानुरूपं — निस्तुषशब्दसाल्पिपाकेन।
सुप्तो दयिताऽधरमपि नाद्रियते का सुधा वराकी॥

सप्तशतमितैरार्याछन्दोभिर्गुम्फिता 'आर्यासप्तशती' स्फुटश्लोकानां सग्रहमात्र, रथ्यख्यातिरचना नून प्रशस्तार्हा तथापि यादृश माधुर्यं रसपरिपाकश्च

प्राकृतभाषया निबद्धाया न तयाऽऽर्यासप्तशत्याम्, आर्यासप्तशती तस्य प्राकृत-सन्दर्भस्य तुला नैव सस्पृशति। शृङ्गारमतृणत्वमस्यातीव सहृदयहृदयावजकम् —

सुप्रभाते भगवत्या पार्वत्या चक्षुश्चुम्बनेन तदगतकज्जलकालिम्नावलिप्तोष्ठक शिवमवलोक्य, यदसौ निगलित गरलमुद्गमति, इति समाकलयता वेधसा मा वम, सवृणु इति आदिष्ट शिवो विलज्जितो जयति, इति कविरुट्टङ्कयति —

मा वम सवृणु विषमिदमिति सातङ्क पितामहेनोक्त।
प्रातर्जयति सलज्ज कज्जलमलिनाधर शम्भु॥
सन्ध्यासलिलाञ्जलिमपि कङ्कणफणिपीयमानमविजानन्।
गौरीमुखार्पितमना विजयाहसित शिवो जयति॥
ब्रह्माण्डकुम्भकार भुजगाकार जनार्दन नौमि।
स्फारे यत्फणाचक्रे धरा शरावश्रिय वहति॥
विहितघनालङ्कार विचित्रवर्णावलीस्फुरणम्।
शक्रायुधमिव वक्र वल्मीकभुव कवि नौमि॥
व्यासगिरा निर्यास सार विश्वस्य भारत वन्दे।
भूषणतयैव सज्ञा यदङ्किता भारती वहति॥
भोगाक्षमस्य रक्षा दृष्टमात्रेणैव कुर्वतोऽनभिमुखस्य।
वृद्धस्य प्रमदापि श्रीरपि भृत्यस्य भोगाय॥
अतिदीर्घजीविदोषाद् व्यासेन यशोऽपहारित हृत।
नैनोच्यते गुणाढ्य स एव जन्मान्तरापन्न॥
श्रीरामायणभारतबृहत्कथाना कवीन्नमस्कुर्म।
त्रिस्रोता इव सरसा सरस्वती स्फुरति यैभिन्ना॥
आस्खलितशब्दालङ्कृतिरनुकूला स्खलितपदनिवेशापि।
अभिसारिकेव रमयति सूक्ति सोत्कर्षशृङ्गारा॥

जयदेवस्य प्राग्वर्णितगोवर्धनाचार्यप्रशस्तिबलादेतन्निश्चिनु यदसौ जयदेवकालात्प्राक्कालभव। अय च वङ्गाधिपते लक्ष्मणसेनस्य राजसभाया गोवर्धनाचार्यो लब्धकीर्ति राजकविरासीद् इति निम्नाङ्कितेन पद्येनाकलयाम —

गोवर्धनश्च शरणो जयदेव उमापति।
कविराजश्च रत्नानि समितौ लक्ष्मणस्य च॥

राज्ञो लक्ष्मणस्य च स्थितिकाल खैस्त-एकादशशतकशताब्द्या निर्धार्यते मान्यविद्भि। स एवास्यापि समय सम्भवति इति।

—o—

कविवरो धनञ्जयः

घनञ्जयोऽयं जैनकविः, 'द्विसन्धानाख्य'काव्यस्य प्रणेता। द्विसन्धाननामकं काव्यमिदं राघवपाण्डवीयनाम्नापि प्रसिद्धम्। कविवरोऽयं राज्ञो मञ्जुराजस्यासीत् सभापण्डितः। सूक्तिमुक्तावल्यां राजशेखरेणास्य महती प्रशंसा कृता —

द्विसन्धाने निपुणता सतां चक्रे धनञ्जयः।
यया जातं फलं तस्य सतां चक्रं धनञ्जयः॥

अस्य कृतित्वेन प्रख्याता द्विसन्धानम्, निघण्टुः, दशरूपकञ्चेति ग्रन्थसन्दर्भाः। तत्र दशरूपकप्रणेता कश्चिदन्यो धनञ्जय इत्येके। परन्तु जैनास्त्वयमेव धनञ्जयो दशरूपककर्त्तेति समामनन्ति।

धनञ्जयस्य जनको वासुदेवो, जननी च श्रीदेवी गुरुस्तावद् दशरथनामा परमपण्डित इति द्विसन्धानकाव्योपनतेनैकेन श्लोकेनावगम्यते।

द्विसन्धानेऽस्मिन् काव्ये राघवानां पाण्डवानां श्लेषेण चमत्कारपूर्णं वृत्तवर्णनमतीव रचनाचातुरीं द्योतयति कवेः। तद्यथा—

अथ कदा नु वशा न परासुता पुरमुपेत्य सदुर्जनकस्य या।
प्रियत इत्ययमाकुलमानसः प्रभुरवोचत वीक्ष्य पयोनिधिम्॥
अयमगाधगभीरगुरुर्गुणैरुपगतो नियतावधिराहताम्।
यतिरिवाखिलसत्त्वहितव्रतो जलनिधिः सकलैरवलोक्यताम्॥
अनुतरा सुतरां स्थितिमुन्नतामनुमता सुमता महता वहन्।
अरचितैरचितैर्मणिराशिभिः स्वरचितैरचितैरयभास्मयम्॥
अनिधनेन रसातलवासिना विदलितो निबिडं वडवाग्निना।
इह मुहुः शफरीपरिलङ्घनव्यतिकरैः श्वसतीव सरित्पतिः॥
कल्लोलाः स्फुरदि समुद्गता मदद्भिर्गण्डूषा इव करियादसां विभान्ति।
और्वाग्निश्यामलिम्नापनुन्नमेतस्मिन् विदधति पद्मरागभासः॥
भान्त्येतस्मिन् मणिकृतरङ्गाभोगास्तत्सारूप्याच्छ्रिततरङ्गभोगाः।
क्रीडास्थानं रुधिरमहीनामुच्चैर्द्धातानां सुचिरमहीनामुच्चैः॥
एतान् प्रवालविटपान् स्वतटीभिरुच्चैः स्फाटिकविच्छुरितहृतंददपितरङ्गैः।
रङ्गैरिहाम्बुधरणो निकटे वसन्त गम्य न सत्त्वसहिता ह्यवधीरयन्ति॥

—o—

कविवरो दामोदरगुप्तः

दामोदरगुप्तोऽयं काश्मीरकः। काश्मीराधिपतेर्जयापीडस्य[1] च मुख्यामात्यपदारूढः। नृपमणिः जयापीडोऽतीव विद्याप्रणयी, विद्वद्वरेभ्यः कविशेखरेभ्यः प्रदत्तबहुमानः। अस्य राजसभायाञ्च बहव पण्डितपरीन्द्राः विराजन्ते स्म। राजतरङ्गिण्याञ्च दामोदरस्य संस्मरणमुल्लसति :—

तं दामोदरगुप्ताख्यं कुट्टनीमतकारिणम्।
कविं कविं बलिरिव धुर्यं धीसचिवं व्यधात्॥

अनेन कविना 'कुट्टनीमत'मित्याख्यं विलक्षणं काव्यमुपनिबद्धम्। यत्र कुट्टनीनां छलछद्मप्रपञ्चः, विटकूटकापट्यपाटवञ्च विशदय्य प्रपञ्चितम्।

प्रसिद्धालङ्कारिकेण मम्मटाचार्येण स्वकीयकाव्यप्रकाशे कुट्टनीमतघटितपद्यानि समुद्धृतानि। तथैव स्वकीये कविकण्ठाभरणे क्षेमेन्द्रेणापि। एतेन मम्मटक्षेमेन्द्रयोः प्राक्कालीनत्वं दामोदरगुप्तस्य सुतरां समुपपन्नं भवति।

दामोदरगुप्तस्य काव्यसरणिर्नूनं कामपि रमणीयतां पुष्णाति :—

विरहिण्या दूतीकृतं वर्णनमारचयन्नाह :—

अपसारय घनसारं कुरु हारं दूर एव किं कमलैः।
अलमलमालि मृणालैरिति वदति दिवानिशं बाला॥

कुमुदामोदी पवनः पिककूजितमङ्गनार्यरमितानि।
इयमिति सामग्री घटिता दैवेन तद्विनाशाय॥

जीवन्नेव मृतोऽसौ यस्य जनो वीक्ष्य वदनमन्योऽन्यम्।
कृतमुखभङ्गो दूरात्करोति निर्देशमङ्गुल्या॥

कुट्टनी प्रतारयति स्ववशाम्विदम्—

इदमपरमद्भुततमं युवतिमहर्घ्यविलुठ्यमानस्य।
वृद्धिर्भवति न हानिर्यत्तव सौभाग्यकोषस्य॥

आरोग्यं विद्वत्ता सज्जनमैत्री महाकुले जन्म।
स्वाधीनता च पुंसां महदैश्वर्यं विनाप्यर्थैः॥

एकीभावं गतयोर्जलपयसोर्मित्रचेतसोश्चैव।
व्यतिरेककृतौ शक्तिर्हंसानां दुर्जनानाञ्च॥

---

1. काश्मीरनृपतेरस्य जयापीडस्य समयः कल्हणेन अष्टमशताब्द्यां निर्णीयते। अस्य शासनकालः ७७५ तमाब्दात् ७८६ तमाब्दपर्यन्तम्। तेनास्य कवेरपि समय उक्त एवेति प्रतीयते।

कविवरो जल्हणः

कविवरो जल्हणः जन्मना काश्मीरानलञ्चकार। कविरेष मुरारिवद् वक्रोक्तिरचनायामतिचतुरः। काश्मीरकराजपुरीराज्ञोऽसौ मन्त्रिमुख्यः[1]। सोम-विलासाख्यं काव्यञ्चास्य प्रसिद्धा कृतिः। राजानकरुय्यकेण चास्य 'अलङ्कारानुसारिणी' टीका व्यरचि। काव्येऽस्मिन् राज्ञः सोमपालस्य वर्णनमतीव चारुतया प्रपञ्चितम्। काव्यञ्चास्यातीव कमनीयं सहृदयहृदयावर्जकं रसिकजनमनोरञ्जकञ्च सम्पन्नम् —

स्वप्रज्ञया कुञ्चिकयेव केचित्, सारस्वतं विभ्रमभङ्गिभाजम्।
कवीश्वरः कोऽपि पदार्थकोशमुद्घाट्य विश्वाभरणं करोति॥
वैदर्भीगिरः केऽपि कृतार्पयन्ति ताः कुण्ठयन्त्येव पुनर्विमूढाः।
या विद्रुमे शुक्तिमुखेषु दैव्यस्ता एव मुक्ता न तु वालकेषु॥
परिश्रमतः जनमन्तरेण मौनव्रतं बिभ्रति वाग्मिनोऽपि।
वाचंयमाः सन्ति विना वसन्तं पुंस्कोकिलाः पञ्चमवञ्चवोऽपि॥
हे गन्धकुञ्जर महागिरिकुञ्जराजिमध्यापि मा स्मर सलीलनिलीलिताक्ष।
मुञ्चाभिमानमधुना भज वर्तमानं वक्रं विधेरुपरि शासनमङ्कुशाञ्च॥
यत्रोषितोऽसि चिरकालमकिञ्चन सश्रणं प्रतिग्रहपनग्रहणाधमर्णं।
निर्लज्ज गर्जसि समुद्रतटेऽपि तत्र धृष्टोऽयमस्तव समो घन मेघ दृष्टः॥

आस्यं निरस्य रसितं सुचिरं विहस्य,
गात्रान्तरेषु घन! वर्षसि चातकस्य।
तच्चञ्चुकोटिकुटिलायतकन्धरस्य
प्रागात्ययोऽस्य भवतः परिहासमात्रम्॥ इति

---

[1] यथा वदति वचनं वाग् यस्य चतुरं पदे।
गाम्भीर्यं विनिर्माणमुखेनैव प्रदर्शितम्॥
प्रत्यर्थं विविधर्धिष्णा मुरारिमनुधावता।
श्रीराजानकगिरा नावो यस्योक्तिमम्पदाम्॥
श्रीमद्राजपुरीमहीपतिविग्रहस्य निशाभिराम्।
अमात्यं मयोभिरम जल्हणं विनयान्वितं॥

इति स्वविरचितस्य पदेऽसावत्र गत्वा हृतमुरारिराजतरङ्गवर्णनासम्पन्नमकरन्दे इति।

कविवरो भिक्षाटनः —

कविवरः शिवापरनामाख्यं भिक्षाटनं कृतवान्, कदास्य स्थितिकाल इति सर्वमप्यज्ञातमेवाद्यावधि। परन्त्वस्य भिक्षाटनमितिनामकं यत्खण्डकाव्यमुपलभ्यते, तन्नाम्नैवासावपि भिक्षाटन इति नाम्ना प्रसिद्धिं गतः। अस्मिन् हि काव्ये त्रिपुरदाहानन्तरं यद् भिक्षाटनं कृतं तदधिकृत्यैव एतत्काव्यं विरचितम्। काव्येऽस्मिन् कालिदासबाणभट्टयोरुल्लेखेनावगम्यते यत्तयोरनन्तरमेवास्य काव्यस्य सृष्टिः। रचनाऽस्य अतीव हृदयङ्गमा मनोहारिणी च तद्यथा :—

भिक्षाटनेन पुरुहूतपुराङ्गनाना-
माकस्मिकोत्सवविधायिनि चन्द्रमौलौ।
तासामनङ्गशरजर्जरमानसाना,
नानाविधानि चरितानि वयं वदाम.॥

काचिन्निवारितवहिर्गमना जनन्या,
द्रष्टुं प्रियं भवनजालकमाससाद।
तस्या विलोचनमदृश्यत दामदत्त,
यन्त्रोपरुद्धशफरोपमितं क्षणेन॥

खलेषु सत्सु निर्याता वयमर्जयितुं गुणान्।
इयं सा तस्करग्रामे रत्नक्रयविडम्बना॥
वर्धते स्पर्द्धते वोभौ संपदा , शतशाखया।
अङ्कुरो वस्तरोद्भूत. पुरुषश्चाकुलोद्भवः॥

अस्थानगामिभिरलङ्करणैरुपेता, भूय. पदस्खलननिह्नुतिरप्रसन्ना।
याणीव कापि कुकवेर्जनहास्यमाना द्वाङनिर्गता निजगृहाद्वनिता मदान्धा॥

—०—

कवीन्द्रश्चन्द्रकः

कवीन्द्रश्चन्द्रकोऽयं प्राचीनः कविः जन्मपरिग्रहेण काश्मीराननुजग्राह । महाकविना कल्हणेन चन्द्रकमुद्दिश्य वर्णितं यत्—

नाट्यं सर्वजनप्रेक्ष्यं यश्चक्रे [illegible] महाकविः ।
द्वैपायनमुनेरंशस्तत्काले चन्द्रकोऽभवत् ॥

अनेन सूच्यते यदनेन सर्वजनप्रेक्ष्यं नाटकमपि प्रणीतम् यदधुना नोपलभ्यते । कोऽस्याऽऽविर्भावकाल इति नैवन्तया निर्णेतुं पार्यते । परं सुभाषितग्रन्थेष्वस्य श्लोकसंग्रहणादनुमातुमिदं नायुक्तं यत्कविरेष अति प्राचीन इति ।

प्रौढा, निसर्गसुभगा, अस्य रचनासरणिरपि प्रेक्षणीया —

एषा हि मे रणगतस्य दृढप्रतिज्ञा, द्रक्ष्यन्ति यन्न रिपवो जघनं हयानाम् ।
युद्धेषु भाग्यचपलेषु न मे प्रतिज्ञा दैवं परिच्छिनत्ति जयञ्च पराजयञ्च ॥

एकेनाक्ष्णा परिणतरुषा पाटलेनास्ततस्थं,
पश्यत्यर्कं कुमुदविशदेनापरेण स्वकान्तम् ।
अह्नश्छेदे दयितविरहाशङ्किनी चक्रवाकी,
द्वौ सङ्कीर्णौ रचयति रसौ नर्तकीव प्रगल्भा ॥

कृष्णेनाम्ब ! गतेन रन्तुमधुना मृद् भक्षिता स्वेच्छया,
सत्यं कृष्ण क एवमाह मुसली मिथ्याऽम्ब ! पश्याननम् ।
व्यादेहीति विकासितेऽस्य वदने माता समस्तं जगत्,
दृष्ट्वा यस्य जगाम विस्मयवशं पायात्स वः केशवः ॥

[illegible] पातु वो यस्य हलावशेषास्तत्तुल्यवर्णाञ्जनरञ्जितेषु ।
लावण्ययुक्तेष्वपि वित्रसन्ति दैत्याः स्वकान्तानयनोत्पलेषु ॥

—o—

कविवरो मङ्खकः

कविवरो मङ्खकोऽयं जन्मना काश्मीरान् विभूषयामास । कविरेष कर्णिकारमङ्खक, पण्डितमङ्खक इति नामद्वयेनाऽपि प्रसिद्धः। महाकविक्षेमेन्द्रादनन्तरमेकस्यामेव शताब्द्यामयमपरो महाकवि. ख्यातिङ्गतः। प्रसिद्ध आलङ्कारिको रुय्यकोऽस्य गुरुः। उभावपि गुरुशिष्यावेतौ काश्मीराधिपतेर्जयसिंहस्य ख्रीस्त-११२९–५० पर्यन्तं लब्धस्थितिकालस्य सभापण्डितावास्ताम् । अस्य कृतित्वेन प्रसिद्धं श्रीकण्ठचरितनाम महाकाव्यम् पञ्चविंशतिसर्गनिबद्धम्। यत्र लघीयसि अपि कथानके, महाकाव्यानुगुण्येन दोला-पुष्पावचय-जलक्रीडा-सन्ध्या-चन्द्र-चन्द्रोदय-प्रसाधना-पानकेलि-क्रीडा-प्रभातादिविशदवर्णनेनास्य महाकाव्यत्वं प्रसाधितं सम्भाव्यते। रचना खलु नूनमुच्चकोटिमवगाहते। रुचिरः पदविन्यासः, मनोहारिणी कल्पना, भक्तिरसोद्रेकोऽत्र अतीव शालीनतया पल्लवितः। अतएव तेजःकण्ठेन कवेरस्य प्रशस्तिमुखेन निरूपितम् :—

निष्कलङ्कं सर्वकस्य श्रीमङ्खकविताद्भुतम् ।
स्पष्टोक्तिर्यस्य मास्तुन्य-स्तुतिकीर्तनपांसुभिः ॥ इति ॥

अस्य काव्यनिदर्शनमपि किञ्चिदालोकनीयम् :—

शुक्तौ शुचावेव परे कवीनां, सद्यः प्रमादस्खलितं लभन्ते ।
अधौतवस्त्रे चतुरैः कथं वा विभाव्यते कज्जलबिन्दुपातः ॥ २।९॥

नो शक्य एव परिहृत्य दृढां परीक्षां,
ज्ञातुं मितस्य महतश्च कवेर्विशेषः ।
को नाम तीव्रपवनागममन्तरेण,
भेदेन वेत्ति शिखिदीपमणिप्रदीपौ ॥

अन्धकारं विवृण्वन्नाह :—

दिग्न् कालगणनापनेर्मसीभाण्डमर्घमवपुर्हिरण्मयम् ।
तत्र यद्विपरिवर्तितानने लिम्पति स्म धरणिं तमोमसी ॥

[श्रीकण्ठचरिते १०।१९]

विरहवर्णने चन्द्रोपालम्भं शृणुत :—

रात्रिराज ! सुकुमारशरीरः कः सहेत तव नाम मयूखान् ।
स्पर्शमाप्य सहसैव यदीयं चन्द्रकान्तदृषदोऽपि गलन्ति ॥

कालकूटमधुनापि निहन्तु हन्त नो वहसि लाञ्छनभङ्गचा ।
यद्भयादिव निगीर्णमपि त्वामाशु मुञ्चति सुधाकर ! राहुः ।।

अज्ञातपाण्डित्यरहस्यमुद्रा ये काव्यमार्गे दधतेऽभिमानम् ।
ते गारुडीयाननधीतमन्त्रान् हालाहलस्वादनमारभन्ते ।।

सरस्वतीमातुरभूच्चिरं न य कवित्वपाण्डित्यघनस्तनन्धयः ।
कथं स सर्वाङ्गमनाप्तसौष्ठवो दिनादिनं प्रौढिविशेषमश्नुते ।।

वितीर्णशिक्षा इव हृत्पदस्थसरस्वतीवाहनराजहंसैः ।
ये क्षीरनीरप्रविभागदक्षा विवेकिनस्ते कवयो जयन्ति ।।

काव्यामृतं दुर्जनराहुनीतं प्राप्य भवेन्नो सुमनोजनस्य ।
सच्चन्द्रमव्याजविराजमानतैक्ष्ण्यप्रकर्षं यदि नाम न स्यात् ।।

अर्थोऽस्ति चेन्न पदशुद्धिरथास्ति साऽपि,
नो रीतिरस्ति यदि सा घटना कुतस्त्या ।
साऽप्यस्ति चेन्न नववक्रगतिस्तदेव,
व्यर्थं विना रसमहो गहनं कवित्वम् ।।

श्लाघैव वक्रिमगतिर्घनदार्ढ्यबन्ध-
स्तस्या कविप्रवरसूक्तिमतल्लिकायाः ।
कर्णान्तिकप्रणयभाजि गुणे यदीये,
चेतांसि मत्सरवतां झटिति स्फुटन्ति ।।

परश्लोकान्स्तोकाननुदिवसमभ्यस्य ननु ये,
चतुष्पादीं कुर्युर्बहव इव ते सन्ति कवयः ।।
अविच्छिन्नोद्गच्छज्जलधिलहरीरीतिसुहृदः,
मुहुर्या वैशद्यं दधति किल केषाञ्चिद् गिरः ।।

श्रीमयूरः

(ख्रैस्त ६२५)

कविप्रवरोऽयं मयूरः मयूराख्यस्य खण्डकाव्यस्य प्रणेता, कान्यकुब्जाधिपस्य श्रीहर्षदेवस्य सभापण्डितः, बाणभट्टस्य च समसामयिकः।

अहो प्रभावो वाग्देव्या यन्मातङ्गदिवाकरः।
श्रीहर्षस्याभवत्सभ्यः समो बाणमयूरयोः॥

कविरयं बाणभट्टस्य सम्बन्धी आसीत्। केचन तस्य श्वशुरोऽयमिति प्रचक्षते। जैनकविमातङ्गाचार्यस्यापि बाणभट्टस्य श्वशुरोयमित्येवाभिमतम्। इति तदीय-'भक्तामरस्तोत्र'मित्यनेनावगतं भवति। मयूरविषये एका किंवदन्ती प्रचलति। यदिमावुभावपि श्रीहर्षराजसभापण्डितावास्ताम्। परस्पर निरतिशयं स्नेहादरञ्च सुतरां बध्नीतः। एकदा यदा बाणः स्वकीया कुपिता प्रेयसीमनुनयविनयैः सान्त्वयनन्ते पद्यमेकं पठितुमारेभे, तदा मयूरोऽपि निखिलं तं क्रमपि प्रणयकलहमाकर्णयन् द्वारि स्थितोऽभूत्। पद्यस्य चतुर्थचरणञ्च मयूरः सहसाऽपूरयत्। यन्निशम्य वराकी बाणप्रणयिनी लज्जिता सती मयूरं क्रुधा शशाप कुष्ठी भवेति। तच्च पद्यमेवमनुश्रूयते :—

गतप्राया रात्रिः कृशतनुशशी शीर्यत इव,
प्रदीपोऽयं निद्रावशमुपगतो घूर्णित इव।
प्रणामान्ते मानं तदपि न जहासि क्रुधमहो,
कुचप्रत्यासत्त्या हृदयमपि ते चण्डि! कठिनम्॥

सोऽपि वराकः शापोपहतः कुष्ठी अभवत्। तं कुष्ठं निराकर्तुमसौ 'सूर्यशतक'परनामधेयं मयूरशतकं खण्डकाव्यं निर्ममे भगवतस्सूर्यस्य स्तोत्ररूपम्। तदनन्तरं 'मरीचिमालिनः प्रसादाल्लब्धनवशरीरोऽभवत्'। सेदं बाणभट्टस्य समय एवास्यापि स्थितिकालः प्रतिपन्नो भवति।

काव्यमिदं गौडीरीतिमालम्ब्य विरचितं यमकाद्यलङ्कारविशेषविभूषितं विदुषामादरास्पदीभूतं विलसति। अस्य एकादश टीकाः सन्ति। तासु सूर्यानुवादिनी नाम्नी वल्लभदेवविरचिता सर्वोत्कृष्टेत्यवधार्यते।

अस्य विषये बाणभट्ट स्वकीयहर्षचरिते समुल्लिखति —

दर्पं कविभुजङ्गाना गता श्रवणगोचरम्।
विषविद्येव मायूरी मायूरीवाङ् निकृन्तति ॥

कविनामुना कश्चनान्योऽपि ग्रन्थो विरचित इति नाद्यापि विदितम्। तथाप्यस्य सूक्तय प्रशसार्हा सुश्लाघनीयाश्च। शिवपार्वत्यो सवाददर्पणाऽस्य रचना मनोहरा। तद्यथा —

विजयकुशलस्त्र्यक्षो न क्रीडितुमहमनेन सह शक्ता।
विजये कुशलोऽस्मि न तु त्र्यक्षोऽक्षद्वयमिदं पाणौ ॥

सग्रामाङ्गणसङ्गतेन भवता चापे समारोपिते,
देवाकर्णय येन येन सहसा यद्यत्समासादितम्।
कोदण्डेन शरा शरैररिशिरस्तेनापि भूमण्डल,
तेन त्व भवता च कीर्त्तिरमला कीर्त्या च लोकत्रयम् ॥

देवाकर्णय नाकिना पुरि नृपा लोके पुरे भोगिना-
मासन् केचन सन्ति केचन तथा स्यास्यन्ति ये केचन।
तन्मध्ये न बभूव नास्ति भविता तादृङ् न गीतौ नतौ
यान्तौ काव्यरतौ नतौ रिपुहतौ कोर्त्तौ च यस्ते सम ॥

भूपाला शशिभास्करान्वयभुव के नाम नासादिता,
भर्त्तार पुनरेकमेव हि भुवस्त्वा देव मन्यामहे।
येनाङ्ग परिमृद्य कुन्तलमथाकृष्य व्युदस्यायत,
चोल प्राप्य च मध्यदेशमधुना काञ्च्या कर पातित ॥

इत्येवमादि।

—०—

महाकविः बिल्हणः

महाकविर्बिल्हणोऽयं जन्मना काश्मीरभुवं विभूषयामास। जनकोऽस्य ज्येष्ठकलशनामा विप्रवरः प्रवरपुरग्रामसमीपे कोनमुखग्रामनिवासी। पितामहो राजकलशः प्रपितामहश्च मुक्तिकलशः। अम्बा च नागा नाम्नी परमविदुषी देवी। इष्टदेवश्चास्य सल्यानन्ददेवः। द्वौ चानुजावास्ताम्।

प्राक्तनजन्मसंस्कारवशादसौ परममेधावी, महातार्किकः ऊहावांश्चासीत्।[1] अतएव तदानीन्तनेषु काश्मीरपण्डितेषु बिल्हणोऽयं प्रवरिष्ठो लब्धप्रतिष्ठश्च सञ्जातः। गच्छति काले स एव परमगरिष्ठोऽपि वृत्तिकार्श्यमनुभवन् काश्मीरेभ्यो निष्क्रान्तः। उत्तरप्रदेशे, मथुरां, कान्यकुब्जनगरं, प्रयागं, वाराणसीञ्च संस्पृशन् धेदिराजस्य सभापण्डितो जातः, तत्र कतिचिद्दिनान्यध्युष्य ततो कल्याणनगरे चालुक्यवंशावतंसस्य षष्ठविक्रमादित्यस्य राजसभामलञ्चकार।

नृपतिश्चायममुं विद्यापतिरित्युपाधिना भूषयामास। अस्यैव राज्ञः प्रशंसाया कविरयं विक्रमाङ्कदेवचरितमित्याख्यं महाकाव्यं रचयामास। काव्यमिदमतिरमणीयं वैदर्भीशैल्यलङ्कृतं निरतिशयमाधुर्यसम्भृतं प्रसादगुणगुम्फितञ्च वरीवर्त्ति। रसिकजनानां हृदयपटलेषु नितरां कौतुकमादधदास्ते। यस्यवाचो महाकवेरस्य गर्वोक्तयस्त्वद्यापि विद्वज्जनानां रसनाङ्गणे सुतरां नरीनृत्यन्तितराम्। तद्यथा :—

---

१. मौञ्जीबन्धनात्प्रभृत्येव बाल एव वाग्देवतामाराधयामास। साङ्गोपाङ्गं वेदमधीत्य शास्त्राणि चाखिलानि परिशील्य साहित्यप्रपञ्च माभिनिवेशमध्यैष्ट। अथैनाखिलविद्यश्च काश्मीरान् स्वयशोभिरापूर्य च असाधारणीं काव्यशर्करीनिर्झरिमाश्रित्य निखिलेऽपि भारते तत्पताकां दोधूयमानः ससम्भ्रम बभ्राम। तथा चाह राजतरङ्गिणीकारः —

काश्मीरेभ्यो विनिर्यातं राज्ये कलशभूपतेः।
विद्यापतिं यं कर्णाटश्चक्रे पर्माडिभूपतिः॥
प्रसर्पत करटिभिः कर्णाटकटकान्तरे।
राज्ञोऽग्रे ददृशे तुङ्गं यस्यैवातपवारणम्॥
त्यागिनि हर्षदेवे स श्रुत्वा सुकविबान्धवम्। इति।

गृह्णन्तु सर्वे यदि वा यथेष्ट
नास्ति क्षति क्वापि कवीश्वराणाम्।
रत्नेषु लुप्तेषु बहुष्वमर्त्यै-
रद्यापि रत्नाकर एव सिन्धु ॥

अपि च —

लङ्कापते संङकुचित यशो यद्
यत्कीर्तिपात्र रघुराजपुत्र ।
स सर्व एवादिकवे प्रभावो
न कोपनीया कवय क्षितीन्द्रै ॥

किञ्च —

वर्णामृत सूक्तिरस विमुच्य
दोषे प्रयत्न सुमहान् खलानाम्।
निरीक्षते केलिवन प्रविष्ट,
क्रमेलक कण्टकजालमेव ॥
कुण्ठत्वमायाति गुण कवीना
साहित्य - विद्या श्रमवर्जितेषु।
कुर्यादनार्द्रेषु किमङ्गनानां,
केशेषु कृष्णागुरुधूपवास ॥

कवेरस्य प्रकृतिवर्णनमप्यतीव हृदयङ्गमम्। वसन्त वर्णयन्नाह —

विलासिनामादिगुरुस्त्रिलोक्या-
मन्योऽन्यलीलाभुजबन्धनेषु ।
उत्तम्भिताशोकपलाशपाणि
न चैत्रमल्ल प्रतिमल्लमाप ॥
चूतद्रुमाली - भुजपञ्जरेण
रणद्द्विरेफावलिकिङ्कणेन ।
मित्र मधु कोकिलमञ्जुनाद-
पूर्वाभिभाषी स्मरमालिलिङ्ग ॥
इत्थ वियोगज्वरजर्जराणा-
मुद्वेजिताना मधुमासलक्ष्म्या।
आसीन्मुहु पक्ष्मललोचनाना,
चैत्रे विचित्रोक्तिविचेष्टितानि ॥

साहित्यपाथोनिधिमन्थनोत्थं
कर्णामृतं रक्षत हे कवीन्द्राः ।
यदस्य दैत्या इव लुण्ठनाय,
काव्यार्थचोराः प्रगुणीभवन्ति ॥

अनभ्रवृष्टिः श्रवणामृतस्य,
सरस्वतीविभ्रम – जन्मभूमिः ।
वैदर्भरीतिः कृतिनामुदेति,
सौभाग्यलाभप्रतिभूः पदानाम् ॥

जयन्ति ते पञ्चमनादमित्र-
चित्रोक्तिसन्दर्भविभूषणेषु
सरस्वती यद्वदनेषु नित्य-
माभाति वीणामिव वादयन्ती ॥

अहो नु खलु बिल्हणस्य सर्वोक्तयो नितरां चमत्कारिण्यः। कविकर्मणो गरिमाणमाशंसन्नाह :—

भुजतरुवनच्छायां येषां निषेव्य महौजसाम्,
जलधिरशना मेदिन्यासीदसावकुतोभया ।
स्मृतिमपि न ते यान्ति क्ष्मापा विना यदनुग्रहात्,
प्रकृतिमहते कुर्मस्तस्मै नमः कविकर्मणे ॥

न केवलमेतन्मात्रं प्रत्युत नरेन्द्राणां यशोऽयशसी वा कविप्रतिभामेव हेतुत्वेन निर्दिशन्नाह :—

'लङ्कापतेः सङ्कुचितं यशो यदित्यादि' निर्दिष्टपूर्वम् ।

बिल्हणस्य वाचां चारुता चमत्कारचातुरी च अष्टादशसर्गे काश्मीरवर्णने तु पराकाष्ठां गता :—

उद्यानेभ्यः सकलभुवनाश्चर्यमाधुर्यधुर्यं,
पीत्वा द्राक्षारसमिव करं जातमत्तावशानि ।
ज्येष्ठाषाढेष्वपि कमलिनीविभ्रमो यत्र धत्ते,
रत्नश्रेणीविरचितशिलाशीतलासङ्गमाल्यम् ॥
उत्फुल्लानां मणिगृहभुवां यत्र वातायनेषु,
व्याख्यातिव्याप्तवति जगद्दुर्लभे सूरिवर्गे ।
देवाः प्रोद्यद्विपुलपुलकाः क्षिप्र वर्षन्ति पुष्प-
र्मांसद्रूत्ने यदि सुरगुरोस्तत्र दन्तदन्तस्मीम् ॥

यङ्गैस्त्वङ्गत्स्तनवरचितैः कार्मणं लोचनानाम्,
सूनुस्तस्मादजनि जगतां शेखरो बिल्हणाख्यः।
सान्द्रैर्वेदध्वनिभिरनिशो व्यक्तमञ्जीरलीला
मौञ्जीबन्धात्प्रभृति वदने यस्य वाग्देवतासीत् ॥

साङ्गो वेदः फणिपतिविहिता शब्दशास्त्रे विचारः,
प्राणा यस्य श्रवणसुभगा सा च साहित्यविद्या।
को वा शक्तः परिगणयितुं श्रीमतां तत्त्वमेतत्,
प्रज्ञादर्शे किमिव विमले नास्य सङ्क्रान्तमासीत् ॥

काश्मीरेभ्यः सकलममलं शास्त्रतत्त्वं गृहीत्वा,
प्रालेयाद्रेरपि गुणमसौ निश्चितं स्वीचकार।
देशे देशे कथमपरथा वादिनामाननानि,
मुद्राचक्रे तुहिनपटलप्लुष्टपद्मोपमानि ॥

दोलालोलद्घनजघनया राधया यत्र सक्ताः,
कृष्णक्रीडाङ्गणविटपिनो नाधुनाप्युच्छ्वसन्ति।
जन्मक्षोणीमथितमथुरासूरिचक्रेण केचित्,
तस्मिन् वृन्दावनपरिसरे वासरा येन नीताः ॥

ग्रामो नासौ न स जनपदः सास्ति नो राजधानी,
तन्नारण्यं न तदुपवनं सा न सारस्वती भूः।
विद्वान्मूर्खः परिणतवया बालकः स्त्री पुमान् वा-
यत्रोन्मीलत्पुलकमखिला नास्य काव्यं पठन्ति ॥

अत्र चामी मानवजीवननिष्कर्षं कियदुत्कर्षयन्त्योल्लसन्ति :—

लब्धा लक्ष्मीर्दिशि दिशि कृता सम्पदः साधुभोग्याः
प्राप्ता योग्यं सह कलहनैः कुत्र नोच्चैर्जयश्रीः।
गोष्ठीबन्धः सपदि सुजनैः कारितश्चैष्यरस-
प्रज्ञाल्पत्वानुनिनिरचिरादस्तु काश्मीरकेषु ॥

आदत्ताम नृपसमादरनिश्वासलक्ष्मीलवान्,
किञ्चिद्ब्राह्मणसम्पदोऽप्यहह गुणैः कौटिल्यराजेऽप्यहो ॥
इत्यज्ञानमयीमशाप्य विपदीं नानयेत्स्वा मन,
स्वाधीनीकृतमुद्गदोषमधुना वाञ्छामनर्घीकृताम् ॥

धत्ते यस्या स्फटिकशुचिभि कान्तिभि क्षालयन्त्या ,
स्थित्या गौरीगुरुरपि गिरिर्नूनमुच्चै शिरांसि ।
गङ्गास्पर्द्धोद्धरमवमतो सैकतोत्तसहंसी,
विद्यारक्षाधिकृतमकरोत्सा स्वय शारदा यत् ॥

ब्रूम सारस्वतकुलभुव कि निधे कौतुकानाम्,
तस्यानेकाद्भुतगुणकथाकीर्णकर्णामृतस्य ।
यत्र स्त्रीणामपि किमपर जन्मभाषावदेव,
प्रत्यावास विलसति वच सस्कृत प्राकृतञ्च ॥

काव्य येन्य प्रकृतिसुभग निर्गत कुङ्कुमञ्च,
छायोत्कर्षाद् भवति जगता वल्लभ दुर्लभञ्च ।
यस्मिन्नन्त स्थितवति जगत्सारभूते प्रयाता,
काश्मीरास्ते नियतमुरगाधीशरक्षास्पदत्वम् ॥

इत्यादि ।

आत्मान परिचाययनसौ क्यापि हृदयग्राहिण्या वाण्या व्याजहार --

ब्रूमस्तस्य प्रथमवसतेरद्भुताना कथाना
किं श्रीकण्ठश्वशुरशिखरिक्रोडलीलाललाम्न ।
एको भाग प्रकृतिसुभग कुङ्कुम यस्य सूते,
द्राक्षामन्य सरससरयूपुण्ड्रकच्छेदपाण्डुम् ॥

कर्तुं कीर्तिप्रणयि कुशला कौशिक गोत्रमुच्चै-
स्तत्र ब्रह्मप्रवणमनसो ब्राह्मणा केचिदासन् ।
यान् काश्मीरक्षितितिलकितो मध्यदेशादतसान्,
गोपादित्यक्षितिपतिरसौ पावनानानिनाय ॥

येषां जगत्त्रय - पवित्र - चरित्रभाजा
धत्ते स्म मुक्तिकलश कुलशेखरत्वम् ॥
यस्याग्निहोत्र -- परिशीलनजेन जाता,
स्वेदाम्भसेव कलिकाल–कलङ्क–शान्ति ॥

इष्टापूर्तेष्वतिथिविषये सान्त्वने सेवकाना,
नव्येष्वन्येष्वपि च महत्त्व किमु तस्योचितेषु ।
दृष्टादृष्टोपकरणगणप्रापणे य प्रवीणा
नागादेवीमलभत गुभस्तोमपात्र कलत्रम् ॥

अङ्गैस्त्वङ्गत्कनकरुचिभिः कार्मणं लोचनानाम्,
सूरेस्तस्मादजनि जगतां शेखरो बिल्हणाख्यः।
सान्द्रैर्वेदध्वनिभिरभितो व्यक्तमञ्जीरनादा
मौञ्जीबन्धात्प्रभृति वदने यस्य वाग्देवतासीत्॥

साङ्गो वेदः फणिपतिदिशा शब्दशास्त्रे विचारः,
प्राणा यस्य श्रवणसुभगा सा च साहित्यविद्या।
को वा शक्तः परिगणयितुं श्रूयतां तत्त्वमेतत्,
प्रज्ञादर्शे किमिव विमले नास्य सङ्क्रान्तमासीत्॥

काश्मीरेभ्यः सकलममलं शास्त्रतत्त्वं गृहीत्वा,
प्रालेयाद्रेरपि गुणमसौ निश्चितं स्वीचकार।
देशे देशे कयमपरया वादिनामाननानि,
कुर्वश्चक्रे तुहिनपटलप्लुष्टपद्मोपमानि॥

दोलालोलद्घनजघनया राधया यत्र भग्नाः,
कृष्णक्रीडाङ्गणविटपिनो नाधुनाप्युच्छ्वसन्ति।
जल्पक्रीडार्पितमधुरासूरिचक्रेण केचित्,
तस्मिन् वृन्दावनपरिसरे वासरा येन नीताः॥

ग्रामो नासौ न स जनपदः सास्ति नो राजधानी,
तन्नारण्यं न तदुपवनं सा न सारस्वती भूः।
विद्वान्मूर्खः परिणतवया बालकः स्त्री पुमान् वा-
यत्रोन्मीलत्पुलकमखिला नास्य काव्यं पठन्ति॥

अन्ते चासौ मानवजीवननिष्कर्षं त्रिपद्युत्कर्षतयोपन्यस्यति :—

लब्धा लक्ष्मीर्दिशि दिशि कृता सम्पदः साधुभोग्याः
प्राप्ता भोग्यैः सह कल्हत. कुत्र नोच्चैर्जयश्रीः।
गोष्ठीबन्धः सपदि सुजनैः सारनिष्कर्षदक्ष-
प्रज्ञालब्धस्तुतिभिरचिरादस्तु काश्मीरकैर्मे॥

आस्वादाम नृपप्रसादवशितामश्नाम लक्ष्मीलवान्,
किञ्चिद्दास्यमयमप्यगीष्महि गुणं कीदृक्परानेष्महि॥
इत्यज्ञानमयीमवाप्य त्रिपदीं मानग्रहस्य मन,
स्वाधीनीकृतशुद्धबोधमधुना वाल्लभ्यमपर्यागमम्॥

मन्दाकिन्याः पवनचटुलोत्तालवीचीदुकूले,
कूलोत्सङ्गे विरचितवता योगनिद्राभियोगम्।
शेषाः केषामपि परिणतौ वासराः पुण्यभाजाम्,
शान्तस्वान्तस्थितिगिरिसुतावल्लभानां प्रयान्ति॥

स्वेच्छाभङ्गुरमेघभाग्यतडितः शक्या न रोद्धुं श्रियः,
प्राणानां सततप्रयाणपटहश्रद्धा न विश्राम्यति।
त्राणं येऽत्र यशोमये वपुषि वः कुर्वन्ति काव्यामृतैः,
तानाराध्यपदे विधत्त सुकवीन्निर्गर्वमुर्वीश्वराः॥

बिल्हणसमयः—काश्मीराधिपतेः कलशनाम्नो राज्ञः समये एवासौ अधीतसकलविद्यः साहित्यकलायां परमकुशलः सम्पन्नः। परन्तदनु देशाटनपर्युत्सुकः काश्मीरेभ्यो बहिर्जगाम। वृन्दावनं, मथुरां, कान्यकुब्जं, प्रयागं, वाराणसीञ्च गत्वा तत्र तत्र कतिपयानि दिनान्यध्युष्य चेदिराजस्य कर्णनृपस्य सभामलङ्कृतवान्। ततः पाटनस्याधिपतेः सभां किञ्चित्कालपर्यन्तं सभाजयन् चालुक्यवंशावतंसस्य श्रीषष्ठविक्रमादित्यस्य आराध्यपदभाजनं समजनि। लब्धवांश्च तत एव विद्यापतिरित्युपाधिम्। अस्यैव नृपतेः प्रशस्तिपरं विक्रमाङ्कदेवचरितं महाकाव्यं प्राणैषीत्। तस्य कलशनाम्नो राज्ञः समयः ख्रीस्त १०६३ तः १०९० पर्यन्तं विभाव्यते अतोऽस्यापि समयः स एव ख्रीस्त ११ शतकीयः प्रतिपत्तव्यो भवति।

विक्रमाङ्कदेवचरितातिरिक्तं चौरीसुरतपञ्चाशिकाख्यमस्यान्यदप्येकं खण्डकाव्यमुपलभ्यते, यच्च बिल्हणपञ्चाशिका, शशिकलापञ्चाशिकेति नाम्नापि प्रसिद्धम्। काव्यमिदं पञ्चाशत्पद्योपनिबद्धम्। विक्रमाङ्कदेवचरितादपि कमनीयतरमिति विभाव्यते। अस्य च तिसृषु टीकासु रामतर्कवागीशकृता अतिरुचिरा सर्वप्रिया च।

इन्दुमतीस्वयंवरस्य प्रतिबिम्बरूपं निबन्धं, विक्रमभृगयाविलासे च दशरथमृगयायाः प्रतिकृतिं विभाव्य बिल्हणमुपहसन्ति, तथाऽपि नैव परमोद्दामवाद्महाकविस्तादृशदोषारोपणमर्हति । सत्यपि तादृशबिम्बप्रतिबिम्बभावे निसर्गसुलभतया तादृशसादृश्यापत्तेः नैतन्मनागपि कौतुकास्पदम् । तादृशसाम्यपरिणतिः अज्ञातोऽपि सम्भावनाकोटिमतिक्रमते । पुनश्च कविरनल्पज्ञोऽसौ काव्यार्थचौर्यं सुतरान्तरां विनिन्दति 'काव्यार्थचौराः प्रगुणीभवन्ति' इति प्रागुक्तमेव ।

महाकवेर्बिल्हणस्य रचनायां वैदर्भी रीतिः सर्वाङ्गपूर्णतया परिकल्प्यमाना विलसति । अस्य प्रसादरसमाधुरी, सालङ्कृतिरचनाचातुरी, अनुप्रासविन्यासनिर्भरो न कस्य सहृदयस्य विस्मयकरी ? स्वरचनावैशिष्ट्यमभिलक्ष्य कविः स्वयमेवोद्गिरति :—

रसध्वनेरध्वनि ये चरन्ति, सङ्क्रान्तवक्रोक्तिरहस्यमुद्राः ।
तेऽस्मत्प्रबन्धानवधारयन्तु कुर्वन्तु शेषाः शुकवाक्यपाठम् ॥ इति ।

वस्तुतः कविरयं विलक्षणः[1] 'बिल्हणः कालिदासं विहायाखिलानपरान् कवीनतिशेते काव्यकलायामित्यत्र तु न कापि संशीतिः' इति ।

इति सर्वतन्त्रस्वतन्त्रैः पदवाक्यप्रमाणपारावारीणैः श्रीमदाचार्य-
द्विजेन्द्रनाथशास्त्रिसिद्धान्तशिरोमणिभिर्विरचिते संस्कृत-
साहित्यविमर्शाख्ये ग्रन्थे नवमः परिच्छेदः ।

---

१. विलक्षण एवापभ्रंशतया बिल्हण इति संवृत्त इति सम्भाव्यते ।

मन्दाकिन्याः　पवनचटुलोत्तालवीचीदुकूले,
　　कूलोत्सङ्गे　विरचितवता　योगनिद्राभियोगम्।
शेषाः　केषामपि　परिणतौ　वासराः　पुण्यभाजाम्,
　　शान्तस्वान्तस्थितिगिरिसुतावल्लभाना　प्रयान्ति॥

स्वेच्छाभङ्गुरमेघभाग्यतडितः शक्या न रोद्धुं श्रियः,
　　प्राणानां सततप्रयाणपटहश्रद्धा न　विश्राम्यति।
त्राणं येऽत्र यशोमये वपुषि वः कुर्वन्ति काव्यामृतं,
　　तानाराध्यपदे　विधत्त　सुकवीन्निर्गर्वमुर्वीश्वराः॥

बिल्हणसमयः—काश्मीराधिपतेः कलशनाम्नो राज्ञः समये एवासौ अधीत-सकलविद्यः साहित्यकलायां परमकुशलः सम्पन्नः। परन्तदनु देशाटनपर्युत्सुकः काश्मी-रेभ्यो बहिर्जगाम। वृन्दावन, मथुरां, कान्यकुब्ज, प्रयाग, वाराणसीञ्च गत्वा तत्र-तत्र कतिपयानि दिनान्यध्युष्य चेदिराजस्य कर्णनृपमणेः सभामलङ्कृतवान्। ततः पाटनस्याधिपतेः सभां किञ्चित्कालपर्यन्तं सभाजयन् चालुक्यवंशावतंसस्य श्रीषष्ठ-विक्रमादित्यस्य आराध्यपदभाजनं समजनि। लब्धवांश्च तत एव विद्यापतिरित्यु-पाधिम्। अस्यैव नृपतेः प्रशस्तिपरं विक्रमाङ्कदेवचरितं महाकाव्यं प्राणैषीत्। तस्य कलशनाम्नो राज्ञः समयः ईस्वी० १०६३ तः १०९० पर्यन्तं विभाव्यते अतोऽ-स्यापि समयः स एव ईस्वी० ११ शतकेऽयं प्रनिपत्तव्यो भवति।

विक्रमाङ्कदेवचरितातिरिक्तं　चौरीसुरतपञ्चाशिकाख्यमस्यान्यदप्येकं खण्डकाव्यमुपलभ्यते, यच्च बिल्हणपञ्चाशिका, शशिकलापञ्चाशिकेति नाम्ना-ऽपि प्रसिद्धम्। काव्यमिदं पञ्चाशत्पद्योपनिबद्धम्। विक्रमाङ्कदेवचरितादपि कमनीयतरमिति विभाव्यते। अस्य च तिसृषु टीकासु रामतर्कवागीशकृता अति-रुचिरा सर्वप्रिया च।

बिल्हणस्य शैली

संस्कृतसाहित्यधुरन्धरस्य कवेरस्य शैली अतीव सरसा, प्रासादिकी, नितरां रमणीया च। काव्यामृतरसोऽस्य स्वसंवेद्य एव सन् न स वाचां विषयः। अस्य काव्ये अनुप्रासविलासः उपमोत्प्रेक्षादयश्चालङ्कारा यथार्हंपरिपक्वक्रमतया चल-लिताः विभाव्यन्ते। 'काव्यस्य हि महाकवीनां वाचो भवन्ति' इत्युक्तिरस्य विषये सुतरां चरितार्थता भवति। संस्कृतवाङ्मयप्रसरेऽसौ कालिदाससमकक्ष एवा-वधायते। केचित्तु यद्यपि विक्रमाङ्कदेवचरिते कालिदासीयरघुवंशस्य साम्यातिशय-मवलोक्य महाकविमेनमनुकरणशीलत्वादोषेणाक्षिपन्ति। अपरे चन्द्रलेखास्वयंवरम्,

इन्दुमतीस्वयंवरस्य प्रतिबिम्बरूप निर्वर्ण्य, विक्रममृगयाविलासे च दशरथमृगयाया. प्रतिकृतिं विभाव्य बिल्हणमुपहसन्ति, तथाऽपि नैष परमोद्गमवाद महाकविस्तादृश-दोषारोपणमर्हति । सत्यपि तादृशबिम्बप्रतिबिम्बभावे निसर्गसुलभतया तादृशसारूप्यापत्तेः नैतन्मनागपि कौतुकास्पदम् । तादृशसारूप्यपरिणति अज्ञा-तोऽपि सम्भावनाकोटिमतिक्रमते । पुनश्च कवितल्लजोऽसौ काव्यार्थचौर्यं भुवनकण्ठतो विनिन्दति 'काव्यार्थचौरा. प्रगुणीभवन्ति' इति प्रागुक्तमेव ।

महाकवेर्बिल्हणस्य रचनाया वैदर्भी रीति. सर्वाङ्गपूर्णतया परिस्फुरमाना विलसति । अस्य प्रसादरसमाधुरी, सालङ्कृतिरचनाचातुरी, अनुप्रासविन्यासनिर्झरी न कस्य सहृदयस्य विस्मयकरी ? स्वरचनावैशिष्ट्य-मधिकृत्य कवि. स्वयमेवोद्गिरति :—

रसध्वनेरध्वनि ये चरन्ति, सङ्क्रान्तवक्रोक्तिरहस्यमुद्रा. ।
तेऽस्मत्प्रबन्धानवधारयन्तु कुर्वन्तु शेषा. शुकवाक्यपाठम् ॥ इति ।

वस्तुत. कविरयं विलक्षण.[1] 'बिल्हण. कालिदास विहायाखिलानपरान् कवीनतिशेते काव्यकलायामित्यत्र तु न कापि सन्देहः' इति ।

इति सर्वतन्त्रस्वतन्त्रैः पदवाक्यप्रमाणपारावारीणैः श्रीमदाचार्य-
द्विजेन्द्रनाथशास्त्रिसिद्धान्तशिरोमणिभिर्विरचिते संस्कृत-
साहित्यविमर्शाख्ये ग्रन्थे नवमः परिच्छेदः ।

१. विलक्षण एवाक्षरत्वया बिल्हण इति संवृत्त. इति सम्भाव्यते ।

दशम परिच्छेद

अथ गद्यकाव्यावतरणम्

गद्यसाहित्यम्

१—वैदिकगद्यप्रपञ्च। २—लौकिकगद्योदय। ३—गद्यसाहित्य-वैरल्य हेतु। ४—महाकवि सुबन्धु। ५—महाकवि बाणभट्ट। ६—महाकवि श्री दण्डी।

वैदिकगद्यप्रपञ्च

यद्यपि भगवतो वेदादेव गद्यलेखनपद्धतिः प्रससार सर्वत प्राग् इति व्यवस्थापनेऽपि न जागर्त्ति काचिदतिशयोक्ति, तथापि वेदानां पद्यबहुलत्वात्केवल गद्यनिर्देशका एव खलु ते इत्येव शक्यते प्रतिपत्तुम्। परन्तु वेद-व्याख्यानरूपाणि ब्राह्मणानि गद्यमयत्वाद् गद्यप्रवर्तकानीति कथने तु नास्ति क्वापि विप्रतिपत्ति। एवमेव तदुच्छेयभूतानि आरण्यकानि, आरण्यकोत्तरकाले प्रवृत्तानि च उपनिषद्-ग्रन्थरत्नानि इति।

एवा ब्राह्मणादारभ्य उपनिषदन्तानां गद्यप्रपञ्चपर्यालोचनेनावगत भवति यद् वाग्विलासप्रसरे क्रमिकविकासः सुतरां पल्लवित। वेदे गद्यप्रवाह खलु छान्दसप्रयोगबहुल, ततो ब्राह्मणारण्यकग्रन्थेषु स किञ्चित् परिष्कृततर, उपनिषत्सु पुन ■ परिष्कृततम इति न तिरोहितम्। उपनिषदां भाषा यथा सरला, व्याकृतिनियमान् प्रायशोऽनुल्लङ्घमाना काव्यमयी, माधुर्यसुधास्यन्दिनी च न तथा ब्राह्मणादीनाम्। अत वैदिकसाहित्येऽपि गद्यकाव्यप्रपञ्च पद सुतरामादया-स्येति निर्विशङ्कम्।

तत्रैव लौकिकसाहित्यस्योदय साक्षात्परम्परया वा वैदिकसाहित्यादेव।

लौकिकगद्योदय

प्रथमत लौकिकसाहित्ये गद्योपक्रम प्रदर्श्यते।

'वृत्तगन्धोज्झित गद्यम्' इति लक्षणात् वृत्तरहित सुर्भ्रथितपदविन्यासा-न्वितम् वाक्यं गद्यपदेन परिभाष्यते। तच्च गद्य, वृत्तगन्धि उत्कलिकाप्राय-चूर्णक-

मुक्तकभेदाच्चतुर्विधम्। गद्येन गुम्फितं काव्यम् गद्यकाव्यम्। तदपि कथाख्यायिकाभेदाद् द्विविधम्। अल्पाक्षरं रतत्स्वार्थावबोधपुरस्सरं ओजस्समासभूयस्त्वं हि नाम गद्यबन्धस्य वैशिष्ट्यम्। उक्तञ्च 'ओजः समासभूयस्त्वमेतद् गद्यस्य जीवितम्।'' इति। एतादृशलक्षणलक्षितमेव गद्यमस्माभिः प्राचीनेषु शिलालेखेषु समुट्टङ्कितमवलोक्यते। तद्यथा प्रयागविजयस्तम्भे :—

"महाराजाधिराजश्रीसमुद्रगुप्तस्य कीर्तिमितस्त्रिदशपतिभवनगमनावाप्तललितसुखविचरणमाचक्षाण इव भुवो बाहुरयमुच्छ्रितः स्तम्भः।" इति।

अपि च क्षत्रपरुद्रदाम्नो गिरनारशिलालेखेषु—

"प्रमाणमानोन्मानस्वरगतिवर्णसारसत्त्वादिभिः, परमलक्षणव्यञ्जनैरुपेतकान्तमूर्त्तिना स्वयमधिगतमहाक्षत्रपनाम्ना नरेन्द्रकन्यास्वयम्वरानेकमाल्यप्राप्तदाम्ना महाक्षत्रपेन रुद्रदाम्ना सेतुं सुदर्शनतरं कारितम्।" इति।

परन्तु वैदिकसाहित्योपलब्धगद्यलेखनसरणिस्तु सुतरां विभिन्ना। न तत्र समासभूयस्त्वं, न च प्रौढः पदविन्यासविलासः, नापि श्लेषसंश्लेषः। तत्रत्यो गद्यप्रपञ्चस्त्वतीव सरलः सुगमः, 'ह' 'वै' 'उ' प्रभृतिभिर्वाक्यालङ्कारभूतैरव्ययैरन्तरान्तरा च प्रणिबद्धः अतीव रोचिष्णुः प्रासादिको हृदयावर्जकश्चोल्लसति। तस्य द्विस्त्रोऽपि निदर्शनदिशा किञ्चित्प्रणिगद्यते। तद्यथा—

"व्रात्य आसीदीयमान एव स प्रजापतिं समैरयत्। स प्रजापतिः सुवर्णमात्मन्नपश्यत्। तदेकमभवत्, तल्ललाममभवत्, तन्महदभवत्, तज्ज्येष्ठमभवत्, तद्ब्रह्माभवत्, तत्तपोऽभवत्, तत्सत्यमभवत्, तेन प्राजायत।" इति। [अथर्व० १५ का० १ सू०]।

एवं ब्राह्मणग्रन्थेष्वपि—

"अग्निर्वै देवानामवमो विष्णुः परमस्तदन्तरेण सर्वा अन्या देवताः। आग्नावैष्णवं पुरोडाशं निर्वपन्ति। दीक्षणीयमेकादशकपालं सर्वाभ्य एवैनं तद्देवताभ्योऽनन्तरायं निर्वपन्ति। [ऐतरेय ब्रा० १।१]

अपि च—

'यत्र नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति, स भूमा। अथ यत्रान्यत्पश्यति, अन्यच्छृणोति, अन्यद् विजानाति तदल्पम्। यो वै भूमा तदमृतमथ यदल्पं तन्मर्त्यम्।" [छान्दोग्य ७।२४]

एवं पुराणसाहित्येऽपि गद्यबन्धः सुमनोहरः —

"यथैव व्योम्नि वह्निपिण्डोपमं त्वामहमपश्यं तथैवाद्याग्रतो गतमप्यत्र भगवता किञ्चिन्न प्रसादीकृतं विशेषमुपलक्षयामीत्युक्तेन भगवता सूर्येण निजकण्ठादुन्मुच्य स्यमन्तकनाम महामणिवरमवतार्य एकान्ते न्यस्तम्।" [विष्णु ४।१३।१४]

अन्यश्च गद्यबन्धप्रसरः दर्शनानां भाष्येषु दृष्टिपथमवतरति। सोऽपि विदुषामवधानमर्हति। तद्यथा प्रौढमीमांसकः तत्रभवान् शबरस्वामी—

"इच्छयात्मानमुपलभामहे। कथमिति। उपलब्धपूर्वे ह्यभिप्रेते भवतीच्छा। यथा मेरुमुत्तरेण यान्यस्मज्जातीयैरनुपलब्धपूर्वाणि स्वादूनि वृक्षफलानि तानि प्रत्यस्माकमिच्छा भवति।" [१।१।५]

एवमेव श्रीमद्भगवच्छङ्कराचार्यस्य गद्यगुम्फनशैली विलक्षणैव विद्वन्मूर्द्धन्येन सर्वतन्त्रस्वतन्त्रेण श्रीवाचस्पतिमिश्रमहाभागेन श्रीशङ्कराचार्याणामनवद्यगद्यधारा प्रसन्नगम्भीरपदेन विभूषिता। नूनमाचार्यस्यास्य तादृशो वाक्प्रवाहः अस्खलद्गतिः, सरस्वतीप्रसादमन्तरा न सुलभोद्भवः। अस्य प्रगल्भगिरां माधुरीधारा श्रुतौ प्रस्रवन्ती श्रोतॄन् नितरां निमज्जयति आनन्दोदन्वति। सहृदयोऽपि किञ्चिदास्वाद्यतां रसिकैः —

"सर्वो हि पुरोऽवस्थिते विषयान्तरमध्यस्यति, युष्मत्प्रत्ययापेतस्य च प्रत्यगात्मनोऽविषयत्वं ब्रवीषि। उच्यते—न तावदयमेकान्ततो नाऽविषयः, अस्मत्प्रत्ययविषयत्वात्। न चायमस्ति नियमः पुरोऽवस्थित एव विषये विषयान्तरमध्यसितव्यमिति। अप्रत्यक्षेऽपि हि आकाशे बालास्तलमलिनताद्यध्यस्यन्ति।" इति।

एवमेव वैशेषिकदर्शनस्य प्रमाणभूतानां भाष्यकाराणां श्री प्रशस्तपादाचार्याणां सा काऽपि प्रगल्भा गद्यगुम्फनशैली कस्य न विस्मयमुपजनयति। तथाहि परमाणुवादं विशदयन्नाह —

"इहेदानीं चतुर्णां महाभूतानां सृष्टिसंहारविधिरुच्यते। ब्राह्मेण मानेन वर्षशतान्ते वर्तमानस्य ब्रह्मणोऽपवर्गकाले संसारखिन्नानां सर्वप्राणिनां निशि विश्रामार्थं सकलभुवनपतेर्महेश्वरस्य संजिहीर्षासमकालं शरीरेन्द्रियमहाभूतोपनिबन्धकानां सर्वात्मगतानां अदृष्टानां वृत्तिनिरोधे सति महेश्वरेच्छात्माणुसंयोगजकर्मभ्यः शरीरेन्द्रियकारणाणुविभागेभ्यः तत्संयोगनिवृत्तौ तेषामापरमाण्वन्तो विनाशः। तथा पृथिव्युदकज्वलनपवनानामपि महाभूतानां अनेनैव

क्रमेण उत्तरस्मिन् सति पूर्वस्य नाश, तत प्रविभक्ता परमाणवोऽवतिष्ठन्ते।" इति

अन्यस्यैकस्य न्यायदर्शनाचार्यस्य न्यायमञ्जरीग्रन्थे तु श्री जयन्तभट्टस्य गद्यलेखनचातुरी ह्यपि सचेतसा चेतश्चमत्कारिणी। स एव खलु तार्किकसार्वभौम चतुर्णामपि वेदाना समानभावेन प्रामाण्यमुपपादयन्नाह —

"तेन प्रामाण्याधिगमोपायविशेषात् समानयोगक्षेमतया चत्वारोऽपि वेदा प्रमाणम्। व्यवहारोऽपि सर्वथा सारतरविचारचतुरचेतसा चतुर्भिरपि वेदैश्चतुर्णा वर्णाश्रमाणा चतसृषु दिक्षु चतुरब्धिमेखलायामवनौ प्रसिद्ध इति कोऽयमन्यान्यथात्वभ्रम। श्रुतिस्मृतिमूलश्चार्यावर्तिना भवति व्यवहार। ते च श्रुतिस्मृती चतुरोऽपि वेदान् समानकक्षानभिवदत। ऋग्यजुःसामवेदेष्वपि अथर्ववेदाशसीनि भूयासि वचासि भवन्ति।" इत्यादि।

एव विद्यमानेऽपि वृहत्तरे गद्यसाहित्यप्रसरे, सस्कृतवाङ्मये यदि कश्चिद् गद्यवैरल्यमेवावलोकेत तर्हि 'नाय स्थाणोरपराधो यदेनमन्धो न पश्यती'ति निरुक्तोक्तिमेव चरितार्थयति किल स वराक।

गद्यसाहित्यवैरल्ये हेतु

चेन्नाम वैरल्यशब्दोऽत्र कथाख्यानादिगद्यमयसाहित्यबाहुल्यप्रयोजकस्तर्हि सत्यम्। तन्नून विचारणामर्हति। प्रत्यक्षमेवैतद्, यावन्ति गणनातीतानि पद्यमयानि ग्रन्थरत्नानि विलसन्ति सस्कृतसाहित्ये न तावन्ति गद्यमयानि। गद्यमयानि स्वल्पीयास्येव, अङ्गुलिगणनार्हाणि। तत्रापि खलु कारण तु मृग्यमेव। तदत्र, गद्य[1]काव्यवैरल्यस्य कारणत्वेन प्रतिपादितानि बहूनि बहुविधानि च मतानि उपलभ्यन्ते। केचन आचक्षते यत्पद्यापेक्षया गद्यलेखन किञ्चित् क्लिष्टतरम्। पद्यरचनायामेकद्वित्रिसुभगपद्यविन्यासो हि यथा सौन्दर्यमादधाति न तथा गद्ये। पद्यमयप्रबन्धेषु, तावदेकस्मिन्नप्यशविशेषे चमत्कृतिसन्निवेशात् समस्तमेव पद्य धमत्कृतिमत्तया यथा प्रशस्यते न तथा गद्यमये सन्दर्भे। गद्ये तु सर्वाङ्गीणमेव सौष्ठव प्रशसापात्र भवति न जात्वाशिकम्। पद्येषु पुनश्छन्दपारवश्यात्

---

1 गद्य लक्षयन् आचार्य दण्डी प्राह —

"अपाद पादसन्तान गद्यमाख्यायिका कथा।"

साहित्यदर्पणकारश्च —

"कथाया सरस वस्तु गद्यैरेव विनिर्मितम्।" इति।

स्वच्छन्दपदप्रयोगोऽवकाशमेव नोपलभते। तत्र प्रसङ्गप्रस्तुत स्वल्पमपि वस्तु क्वचिद्विस्तृतिमधिगच्छति, अनल्पञ्च पुनर्नियताक्षरनिबद्धत्वात् समवगाहेत सक्षेपत्वमपि। तत्र तथानुतिष्ठन्नपि कवि तादृशछन्दोबन्धनपारवश्यवशात् न केवल समालोचकाना विधेयता व्रजति, अपितु क्षन्तव्यतामप्युपिकरोति। पर गद्यगुम्फने तु कवि सर्वथा स्वतन्त्र यथार्हपदप्रयोग कर्त्तुञ्च क्षम सन्नपि, यदि स यथेष्टपदप्रयोगे न लभते साफल्य तदा किल वराक कविरेव वचनीयतामापद्यते तत्र क्षन्तव्यताया अवसर एव खलु कुत । इत्यपि महीयान् हेतु प्रतीयते गद्यसाहित्यवैरल्ये। नून निकषायते हि खलु तत् कवीना सौष्ठवासौष्ठवविचारणाया यद् गद्यगुम्फन नाम। उक्तञ्च युक्तमेवाभियुक्तै —

"गद्य कवीना निकष वदन्ति" इति

अन्ये तु तर्कयन्ति—यत् पद्याना सगीतमयत्वात् मनसो निरतिशयानन्दकारत्वाच्च कवय पद्यरचनामेव बहुशोऽभिनन्दन्ति। अहो नु खलु पद्यबन्ध, आनन्दतरङ्गितान्तरङ्गोल्लासविलासोच्छ्वसित सङ्गीतरूपेण परिणत अपूर्वाह्लादजनक कोऽपि नादो नाम। पद्यरूपमाकलयन्ती भारती सङ्गीतसौन्दर्यमुद्भावयन्ती श्रवणयोर्मधुरसान्द्रमन्द्रध्वनिरसमासिञ्चन्ती किल कस्य मानस आनन्दतुन्दिल न विदधाति। गद्यरचना तु पुनस्तत्र वरीवर्त्ति वाचयमेव। इति हेतोरपि गद्यसाहित्यस्य वैरल्य नयनविषयता याति। भवतु यद्वा तद्वा, परन्तु गद्यरचनावैरल्यमस्ति कस्यापि साहित्यप्रपञ्चस्यातीव दोषावहमित्यत्र तु नोदेति कश्चन सशयलेशोऽपि सदसद्विवेचनचणानामिति।

—o—

महाकविः सुबन्धुः

१—क खलु गद्यसाहित्यस्याद्य प्रवर्तक । २—सुबन्धोः कालः । ३—सुबन्धोः शैली ।

क खलु गद्यसाहित्यस्याद्य प्रवर्तक ?

क खलु गद्यकाव्यस्याद्य प्रवर्तक, इति प्रश्ने विमृश्यमाने उच्यते यत् —

गद्यवाङ्मयस्याद्य कवि संस्कृतसाहित्यसिन्धुरत्नभवान महाकवि सुबन्धुरेव किल । सोऽयं महो प्राचीनकालात् प्रचलिता पद्यमयप्रबन्धप्रणयनसरणिप्रणालिमुल्लङ्घ्यापूर्वगद्यशैलीगतपाटवाय क्रमेण सर्वत्र प्रागुपाचक्रे गद्यप्रबन्धेरत्नम् प्रख्याता वासवदत्ताख्या रम्यामाख्यायिका समग्रीथेति । तत प्राक् प्रायश समस्तमपि संस्कृतवाङ्मय पद्यमयमेवासीत् गद्यन्तु क्वचिदेव गीर्वाणवाण्या वैरल्येन लोचनपथमवतरति स्म । अयमेव सुगृहीतनामा कविकुलललाम कवित्वकलाकलापप्रवीण पदवाक्यप्रमाणपारावारीणोऽभूत् गद्यमयसाहित्यस्याद्य प्रवर्तक । अस्य वासवदत्तानाम गद्यमय महाकाव्यमालोक्य स्थाने एव भणितिरियं प्रवर्तते —

"कवीनामगलद्दर्पो नूनं वासवदत्तया ।"
शक्त्येव पाण्डुपुत्राणां गतया कर्णगोचरम् ॥ [हर्षचरिते]

एष ह्यस्मत्संस्कृतसाहित्यसर्वस्व स्वनामधन्यो गद्यकविमूर्धन्य आमोदेन कवित्वकौशल्येन, निरतिशयरसगर्भितप्रबन्धरचनापरिपाट्यानुयायिगिरा रम्यप्रबन्धाम् अनल्पकल्पनाकल्पलता द्रुतिरचनाचातुरीवचनामृतेषु सुधास्पर्धिमाधुर्यनिष्यन्दिताक्षरमालाम् तन्वन्तो वसुबन्धो सूक्तिसुधासारेषु को नाम सहृदय मनसि कमप्यमन्दमानन्द नोपविन्देत ?

सत्याङ्कुरस्मरीतिसौष्ठवं वासवदत्तायामधिगम्य न कश्चिदन्य गद्यरचना समुन्नत इति निर्विवादम् ।

सुबन्धो प्रबन्धमनुशीलयता विदुषा हृदयङ्गमानि वर्णनानि नान्यत्र सन्ति तानि यथा यो सुधानिष्यन्दीनि मधुरमधुराणि, सुललितपदावलीमयालङ्कृतानि वचांसि सरसानि इति निर्व्याजं वक्तुं शक्यते । तदिदमत्रापि प्रत्यक्षं विदुषा मन्तव्यं च । तत्र रसिकैरनायासेनास्वादनीयानि कतिपयान्युद्धृत्य शिष्टानि वर्णनविषया नेया । तद्यथा —

"अभूदभूतपूर्वं सर्वोर्वीपतिचक्रचूडामणिश्रेणीशाणकोणकषण-निर्मलीकृतचरणनखमणि नृसिंह इव दर्शितहिरण्यकशिपुक्षेत्रदान-विस्मय, कृष्ण इव कृतवसुदेवतर्पणो, नारायण इव सौकर्यसमासादितधरणिमण्डल, कंसारातिरिव जनितयशोदानन्दसमृद्धि ,
इत्यादि।

एवं विरोधाभासोऽपि प्रणिभालनीय —

"विद्याधरोऽपि सुमना, धृतराष्ट्रोऽपि गुणप्रिय, क्षमानुगतोऽपि सुधर्म्माश्रित, बृहन्नलानुभावोऽपि अन्तःसरलो, महिषीसम्भवोऽपि वृषोत्पाद्य, तरलोऽपि महानायको राजा चिन्तामणिर्नाम।" पुनश्च —

"यत्र शासति धरणिमण्डल, छलनिग्रहप्रयोगो वादेषु, नास्तिकता चार्वाकेषु, कण्टकयोगो नियोगेषु, परीवादो वीणासु, खलसयोग शालिषु, द्विजिह्वसङ्गृहीतिराहितुण्डिकेषु, करच्छेद क्लृप्तकरग्रहणेषु नेत्रोत्पाटन मुनीनां, द्विजराजविरुद्धता पङ्कजानां सूचीभेदो मणीनाम् इत्यादि... ।"

किञ्च यमकालङ्कारोऽप्यस्य कुतूहलावह —

"राजसेनरहितो राजसेन रहितो ध्रुवम्। विशारदा विशारदाभ्रविशदा, विशदात्मनीनमहिमा, महिमानरक्षणक्षमा, क्षमातिलक! धीरताधीरता भूतता, भूततावचसि, साहसेन! साहसेन कमला-कमलापराजिता पराजिता· ··" इत्यादि।

तथा चास्य सुदीर्घसमासतश्लिष्टक्लिष्टतरवाक्यविन्यासोऽपि कस्य न विस्मयावह —

"कुररखरनखरशिखरखण्डितपृथुरोमाविलम्, अविरलशकुलदलरजलनकुलोच्चार, क्रोष्टुकुलोत्सृष्टविकटकर्कटकर्परपरम्परापरिगतोपान्तम्, अतितरलतरजलरयलुलितचटुलशफरकुलक्वलनकृतमतिनिभृतबकशकुनिनिवहधवलितपरिसरम्, अतिचपलजलकपिकुलविहरणलुलितसलिलकणनिकरजनितपवनरयपरिमिलितशिशिरतरम्, अतिजवनपवनविधुतजलधि-जलपटल विनटननिपतित-मणिगणपरिगतपरिसरम्, जलनिधिभुजगनिर्मुक्तनिर्मोकपट्टमिव, दर्पणमिव वसुन्धराया स्फटिककुट्टिममिव वरुणस्य, विपुल पुलिनजलमाससाद।" इत्यादि।

भूयोऽप्यस्य श्लेषसौन्दर्यम्—

"अस्मिन् ससारे केन किं वा न कृतम्? तथाहि—गुरुदार-

ग्रहणं द्विजराजोऽकरोत्। पुरूरवा ब्राह्मणधनतृष्णया विननाश। नहुषः परकलत्रदोहदी महाभुजङ्ग आसीत्। ययातिर्विहितब्राह्मणीपाणिग्रहणः पपात। सुद्युम्नः स्त्रीमय इवाभवत्। सोमकस्य विख्याता जन्तुवधनिर्घृणता। पुरुकुत्सः कुत्स आसीत्। कुवलयाश्वोऽश्वतरकन्यामपि जहार। नृगः कृकलासतामगमत्। नलः कलिरभिभूतवान्। संवरणो मित्रदुहितरि विक्लवतामगमत्। दशरथः इष्टरामोन्मादेन मृत्युमवाप। कार्त्तवीर्यो गोब्राह्मणपीडया पञ्चत्वमयासीत्। युधिष्ठिरः समरशिरसि सत्यमुत्ससर्ज। शान्तनुरतिव्यसनाद्वने विललाप। इत्थं नास्त्यकलङ्कः कोऽपि।"

यद्यपि सत्यम् एवञ्जातीयको वचोविन्यासः क्लिष्टतां सदिल्प्यति, दुरूहतां बिभर्त्ति, जहाति निसर्गसुभगताम्, सकेतयति कृत्रिमताम्, शिथिलयति कथावस्तु, विलश्नाति वाचकान्, समुच्छिनत्ति माधुर्यम्, व्याकुलीकरोति चाध्येतॄन्। नात्र सन्देहः। तथापि सा कापि सुबन्धोर्वक्सरणिः यमक-श्लेष-विरोधालङ्कारच्छटाभिः प्रकृतिचित्रणचातुरीचारुताभिः शृङ्गारिकवर्णनकलाभिः, मधुरकोमलकल्पनाभिः परिमण्डिता कस्य सहृदयस्यान्तरङ्गे नोद्वेल्लयति आनन्दतरङ्गं। मन्यामहे नास्ति तत्र दण्डिनः पदलालित्यं, बाणस्य च प्रातिभं ज्योतिः तथापि श्लेषादिगुम्फनम्, अनेकार्थसमर्थवचोविन्यासवैदग्ध्यं, काव्यरससुधानिष्यन्दसान्द्रता को नाम, स्यादेव भटकवेश्चोरयितुमुत्सहेत। नूनं समासे स्वरमाधुर्यम्, अनुप्रासे मधुरसङ्गीतं, रचनायां कोऽपि लोकोत्तरः सुस्फीतो रसोल्लासोऽस्य रचनासु सर्वोत्कर्षत्वेनावभाति। प्रशसति चैनं तादृप्येणैव वामनभट्टः बाणः —

> प्रतिकविभेदनबाणः कवितातरुगहनविहरणमयूरः।
> सहृदयलोकसुबन्धुर्जयति श्रीभट्टबाणकविराजः॥

अस्य कवेर्वक्रोक्तिनैपुणीमुपवर्णयन्नाह —

> सुबन्धुर्बाणभट्टश्च कविराज इति त्रयः।
> वक्रोक्तिमार्गनिपुणाश्चतुर्थो विद्यते न वा॥

नूनं कविरयम् —

> सरस्वतीदत्तवरप्रसादश्चक्रे सुबन्धुः सुजनैकबन्धुः।
> प्रत्यक्षरश्लेषमयप्रबन्धविन्यासवैदग्ध्यनिधिर्निबन्धम्॥

इत्यस्मिन् पद्ये प्रणिबद्धाया प्रतिज्ञायाः सरितो नैपुण्येन पारमियाय इत्यत्र नास्ति सन्देहलव।

गद्यबन्धवत् पद्यरचनायामप्यतिनिपुणलक्ष्मीकारोऽयं चातुरीमात्मनो निपुणतयाविष्करोति —

"स जयति हिमकरलेखा चकास्ति यस्योभयोत्सुकान्निहिता ।
नयनप्रदीपकज्जलजिघृक्षया रजतशुक्तिरिव ॥
भवति सुभगत्वमधिकं विस्तारितपरगुणस्य सुजनस्य ।
वहति विकासितकुमुदो द्विगुणरुचिं हिमकरोद्योतः ॥
विषधरतोऽप्यतिविषमः खल इति मृषा वदन्ति विद्वांसः ।
यदयं नकुलद्वेषी स कुलद्वेषी पुनः पिशुनः ॥
अतिमलिने कर्त्तव्ये भवति खलानामतीव मलिना धीः ।
तिमिरे हि कौशिकानां रूपं प्रतिपद्यते चक्षुः ॥
गुणिनामपि रूपप्रतिपत्तिः परत एव सम्भवति ।
स्वमहिमदर्शनमक्ष्णोर्मुकुरतले जायते यस्मात् ॥

स्वभावोक्त्या केसरिणं विवृण्वन्नाह —

पश्योदञ्चदवाञ्चदञ्चितवपुः पश्चार्द्धपूर्वार्द्धभाक्,
स्तब्धोत्तानितपृष्ठनिष्ठितमनाग् भुग्नाग्रलाङ्गूलभृत् ।
दंष्ट्राकोटिविशङ्कटास्यकुहरः कुर्वन् शटामुत्कटा-
मुत्कर्णः कुरुते क्रमं करिपतौ क्रूराकृतिः केसरी ॥ इति ।

सुबन्धोः कालः

सुबन्धोः कालः नाद्यावधि इदन्तया निर्णीतिङ्गतः । यच्च केचन क्रीष्टीय-षष्ठशतकमध्यभागे सुबन्धुस्थितिकालं निर्णयन्ति, न तत्र वयं काञ्चिद् वक्रवर्ती विनिगमना पश्यामः । अपरे विद्वांसः सुबन्धुं बाणपरवर्तिनं, स्वमतोद्वोलकत्वेन च पुरस्कुर्वन्ति यत्, सुबन्धुना कृतो वासवदत्तायामिन्द्रायुधप्रयोगो कादम्बर्यां चन्द्रापीडाश्वमेव सङ्केतयति, वासवदत्ताया कथासोऽपि च कादम्बरीच्छायां निषेवते, तेनेव प्रतिपत्तुं न दुष्करं यद् सुबन्धुर्बाणपरकालवर्त्ती एवेति । किन्त्वन्येषामत्र महती विप्रतिपत्तिः । तेऽत्र प्रत्यवतिष्ठमाना एवं प्रतिपादयन्ति यद् बाणविरचिते हर्षचरिते वासवदत्तायाः संस्मरणं—'कवीनामलगद्दर्पो नूनं वासवदत्तये'ति सुतरां सुबन्धोर्बाणभट्टपूर्वकालभवत्वं सूचयति । किञ्च कादम्बर्याः उपक्रमे—

द्विजेन तेनाक्षतकण्ठकौण्ठ्यया, महामनोमोहमलीमसान्धया ।
अलब्धवैदग्ध्यविलासमुग्धया, धिया निबद्धेयमतिद्वयी कथा ॥

[का० श्लोक २०]

इत्यत्र 'अतिद्वयी'तिपदं गुणाढ्यकृतां बृहत्कथां सुबन्धुविरचिताञ्च वासव-दत्तामेव परामृशति इति चन्द्रभानुप्रभृतयः कादम्बरीटीकाकृत आमनन्ते इति स्फुट

बाणात् सुबन्धो पूर्वकालिकत्वं प्रमाणयति। किञ्च तत्रभवता महामहोपाध्यायेन श्रीबाणेमहाभागेन सप्रमाण प्रपञ्चितम् यद् हर्षचरिते कादम्बर्याञ्च 'वासवदत्ता'-पदेन बाण सुबन्धुकृता वासवदत्तामेवाभिप्रैति। क्रैस्त ८०० तमशतकभवो वामनोऽपि स्वकीयकाव्यालङ्कारसूत्रवृत्तौ सुबन्धुकृतवासवदत्ताया, बाणकृतकादम्बर्याश्च समुद्धृतोदाहरणरूक्तार्थमेव साधयति। यत द्वावप्यमू क्रैस्त ७५० तमाब्दात् पूर्वमेव सम्भवेताम्। क्रैस्त १२०० तमाब्दे लब्धजन्मना कविराजेन स्वकीयराघवपाण्डवीये—

सुबन्धुर्बाणभट्टश्च कविराज इति त्रय।
वक्रोक्तिमार्गनिपुणाश्चतुर्थो विद्यते न वा॥

इति पद्ये प्रयोगामप्यमीषा वक्रोक्तिकलाकुशलाना सङ्ग्रथन तेषा स्थितिकालक्रममनुरुध्यैव कृतमवगम्यते।

किञ्च क्रैस्त ७३६ तमाब्दावलरितेन वाक्पतिराजेन स्वकीये 'गौडवहो' इत्याख्ये प्राकृतभाषानिबद्धे काव्ये सुबन्धुरचनाया समुल्लेख कृत परन्तु बाणस्य तत्र नामाऽपि न स्मृतम्। एतदपि ध्वनयति यदस्य समये सुबन्धो ख्यातिर्यथा दिग्दिगन्तव्यापिनी बभूव न तथा बाणस्य, कदाचिद् बाणस्तदवधि अप्रसिद्ध एवासीदिति। एतावताऽपि सुबन्धोर्बाणपूर्ववर्तित्वमभ्युपपन्न भवति, एव मङ्खककविनिरचिते 'श्रीकण्ठचरिते' सुबन्धुबाणयोर्यौगपद्येनैव प्रशस्तिरवलोक्यते —

"मेण्ठे स्वर्द्विरदाधिरोहिणि वश याते सुबन्धौ विधे।
शान्ते हन्त च भारवौ विघटिते बाणे विषादस्पृश॥"

इत्येतेनापि कालक्रममालम्ब्य वर्णनेन, सुबन्धोर्बाणपूर्ववर्तित्वमेव प्रत्याय्यते।

पुनश्च वासवदत्तोपनतवर्णनेन सह भवभूतिकृतमालतीमाधवीय वर्णन यत्र कुत्र नूनम् साजात्य भजते। तद्यथा —

"हृदय विलिखितमिव, उत्कीर्णमिव, प्रत्युप्तमिव, कीलितमिव, वज्रलेपघटितमिव, ...मर्मान्तरस्थितमिव, कन्दर्पेण मन्यमाना।" [वासवदत्ता]

मालतीमाधवे च—

लीनेव, प्रतिबिम्बितेव, लिखितेवोत्कीर्णरूपेव वा,
प्रत्युप्तेव च वज्रलेपघटितेवान्तर्निखातेव च।
सा नश्चेतसि कीलितेव विशिखैश्चेतोभुव पञ्चभि,
चिन्तासन्ततितन्तुजालनिबिडस्यूतेव लग्ना प्रिया॥

[मालतीमाधवे ५।१०]

महाकविभवभूतिरचनासु कालिदासीयरचनायास्तदीयभावनायाश्च प्रभावः स्फुटं दृग्गोचरीक्रियते । सम्भवेन्नाम यत्सुबन्धोरपि शब्दाडम्बरेण भावार्थेन भवभूतिरपि प्रभावितो भवेत् । इत्यनुमित्यनुरोधेनापि ख्रैस्तसप्तमशतकसम्भवाद् भवभूतेः प्राक्कालीनः सुबन्धुः सम्भवति इति ।

अथापि पाश्चात्यविद्वद्वरेण श्री कीथमहाभागेनापि समुट्टङ्कितम्—यत् सुबन्धुना वासवदत्तायां रमणीये रमणीवर्णने "न्यायस्थितिमिवोद्योतकरस्वरूपां, बौद्धसंगतिमिवालङ्कारभूषिताम्" इत्यस्मिन् श्लेषेण नैयायिकोद्योतकरस्य बौद्धसूरिधर्मकीर्तिरचितस्य बौद्धसंगत्यलङ्कारग्रन्थस्योपन्यासः कृतः, अनयोर्लेखकयोः समयः ख्रैस्तसप्तमशताब्द्या आरम्भे निर्णीतः । अतः तदभिलक्ष्य, सुबन्धुसमयः ख्रैस्तषष्ठशतके एव सम्भवति ।

ख्रैस्त६५०तमाब्दभवो बाणभट्टः खलु स्वयमेव वासवदत्ताया नामकीर्तनं करोतीति प्रागभिहितम् । तस्माद् बाणभट्टात्पूर्वकालभवत्वमेव सुबन्धोः सम्भवति । यतः हर्षवर्द्धनस्य शासनकालः, यदाश्रितो बाणः आसीत्, ख्रैस्तषट्शतोत्तरपट्तम-देशीयो कालविद्भिर्विभाव्यते इत्येव ताम्रपत्रतश्चाप्यवगम्यते । पुनश्च "सारसवत्ता विहता न बका विलसन्ति चरति नो कङ्कः । सरसीव कीर्तिशेषं गतवति भुवि विक्रमादित्ये" इति सुबन्धुः स्वयं यद् विक्रमादित्यं सस्मरति, राजशेखरात्पूर्वभवः कविराजश्च बाणात्पूर्वजं व्यवस्थापयति, तेन सुबन्धोः स्थितिकालः ख्रिस्तीयषष्ठशतकमध्यान्तर्घटित एवेत्युपपद्यतेतराम् । परमन्येऽत्र केचन विप्रतिपद्यमाना ब्रुवन्ति, यदि बाणभट्टात्सुबन्धोः पूर्वकालभवत्वं, केवलं विक्रमादित्यस्य नाममात्रकीर्तनात् तर्क्यते—तदा खल्वेष शङ्कावतारो दुर्निवारः समापद्येत यत्सुबन्धुना सङ्कीर्त्यमानो विक्रमादित्यः कच्चित् शकारातिः विक्रम एव ? उतान्यो वा कश्चिद् भवेदिति ? यतोऽन्येऽपि किल बहवो नृपाः विक्रमादित्यविरुदभाजोऽभूवन् भारते । तेषु खलु कतमोऽयं सुगृहीतनामा यस्य नाम सुबन्धुना सङ्कीर्त्तितम् । चेन्नाम स एव शकारातिर्विक्रमः स्यादयम्, तर्ह्यपि तदीयकालस्यापि अद्यावधि इदन्तया अनिर्णीतत्वात् सुबन्धोः कालोऽपि दुरुपपादः स्यात् । यद्यपि सति एवंविधे व्यतिकरे, सुबन्धोः कार्चिन्निश्चिता कालोपपत्तिस्तु न सुकरा निर्धारयितुम्, तथाऽप्येतत्पर्यन्ते प्रतिपत्तुं यदस्य महाकवेः कालः क्वचित् ख्रैस्तसप्तमशतकमध्यान्तर्घटित एव नूनं सम्भवेदिति ।

सुबन्धोः शैली

सुबन्धोः पदविन्यासः समासबहुलः, अनुप्रासच्छटोट्टङ्कितः ओजस्वी कान्तिमांश्चेति सततमिलस्य प्राधान्येनाय गौडीशैलीमेवोपालालयामासेति न

दुष्करमूहितम् । अस्य रचनायां श्लेष विरोधाभासाद्यलङ्काराणामुपन्यासोऽतीव हृदयावर्जक पल्लवित इति प्राक् प्रदर्शितप्रायम् । क्वचित्क्वचिद्विरोधानाम-विलासस्तु निरतिशयो रमणीय सम्पन्न । तद्यथा—

"विद्याधरोऽपि सुमना, धृतराष्ट्रोऽपि गुणप्रिय, क्षमानुगतोऽपि सुधर्माश्रित" इति ।

श्लेषोऽपि पुन क्वचित्—

"नन्दगोप इव यशोदयान्वित, जरासन्ध इव घटितसन्धि-विग्रह, भार्गव इव सदानभोग, दशरथ इव सुमित्रोपेत सुमन्त्राधि-ष्ठितश्च, दिलीप इव सुदक्षिणान्वित रक्षितगुश्च, राम इव जनितकुशा-लवयोरुपच्छाय" इत्यादि ।

मन्यामहे—"ओज समासभूयस्त्वमेतद् गद्यस्य जीवितम् ।" इति दण्डिकृत गद्यलक्षण, यदि क्वचित् पूर्णतया परिपक्वत्वेन सघटते तर्हि सुबन्धोर्गद्यबन्ध एवेति ।

यद्यपि सुबन्धु, श्लेषालङ्कृतभाषागुम्फनप्रलोभनपाशावद्धतया क्वचि-त्कथावस्तुप्रवाहमुच्छिनत्ति, अन्यत्र यथार्हरसाभिव्यक्तिमपि व्याकुलीकरोति, समुल्लङ्घयति च क्वचिदौचितीमीमासाम्, धूसरयति रम्यान भावावेशान् आर-चयति च केवल शब्दाडम्बरविडम्बनाम् तथापि नासौ तावता काव्यकला-कौशलात्किञ्चित्प्रच्यवते । किन्तु सत्तु ध्वन्यालोककृता श्रीमदानन्दवर्द्धनाचार्येण— "दृश्यन्ते च कवयोऽलङ्कारनिबन्धनैकरसा अनपेक्षितरसा प्रबन्धेषु" इति सुबन्धु-मभिलक्ष्यैव तु न लिखित भवेत् ? अस्तु ।

मन्यामहे, यद्यपि वासवदत्तायां न दृश्यते दण्डिनो वाग्विलास, हास्यरसो-ल्लास, प्रसादप्रमोदो वा, नापि च लभ्यते बाणस्य सरससञ्चारस्यप्रभाव, भव्य-भावमाधुरी च तथापि तद्रचनाया या किल विलक्षणा स्वरमाधुरी, अपूर्वा च वर्णन-चातुरी, यच्च प्रखरपदप्रयोगप्रावीण्य तत्तु तस्य को नाम सुधीरपह्नोतु पारयेत । मन्यामहे, यद्यपि न स्यात्तत्र मृद्वी मृद्वीकरसमाधुर्यधुर्यता, तथापि प्रकाण्डपौण्ड्रकाण्ड-रसमाधुरीं तु खल्वस्य को नाम पण्डितश्चोरयितु प्रभवेदिति दिक् ।

महाकविः बाणभट्टः

१—परिचय । २—हर्षचरितम् । ३—कादम्बरी । ४—कादम्बर्याः कथानकम् । ५—शुकनासोपदेश । ६—बाणस्य शैली । ७—प्रकृतिचित्रणम । ८—बाणभट्टस्य समय ।

परिचय

संस्कृतगद्यकविमण्डले महाकविर्बाणभट्टः सर्वमूर्धाभिषिक्तः अनितरसाधारणप्रतिभावान्, महामेधावी, वश्यवाचामग्रणीश्चासीत्। स्वजीवनविषयं, स्ववंशपूर्वजानुद्दिश्य चाऽयं स्वविरचिते हर्षचरिते[१], आद्ययोरुच्छ्वासयोः किञ्चित् तृतीयेऽपि च समासेन सञ्जुगुम्फ। एवमसौ कादम्बर्याम्[२] अपि आरम्भोद्भासे स्वपारिवारिकं परिचयमपि संक्षिप्तरूपेण निबबन्ध । यस्मिन्नेवाभिप्राचीने विद्यानरोम्या परिपूते वात्स्यायनप्रभृतिमहर्षीणां यशोधवलिते वंशे तज्जन्मज्योतिरुदयमाससाद, येषां तत्पूर्वजो कुबेरोऽपि विभवश्च अखिलमहीमण्डले विश्रुत आसीत्। बाल्येऽस्य हन्त ! बाल्यकाल एव दैवदुर्विलसितादुपरतप्रभा जननी व्यद्युम्न। अत समुपजातस्नेह पितृमुखभानोऽप्यसमयविलीनोऽस्य अनन्तर एवास्य

महोपात्तेषु ब्राह्मणजनोचितेषु विभवेषु सति चावच्छिन्ने विद्याप्रसङ्गेऽस्मै सुहृद्गणैः परीतः गृहान्निरगात् । अगाच्च तथाकुर्वाणः स्वतेजोद्वेषिणां महतां वचनीयताम् । ततो देशाटनेन तृप्तो यदा स्वजन्मभुवं प्रीतिकूटनाम्ना प्रसिद्धां प्रत्यावर्तत तदा तस्य कुलबन्धुभिः सुहृद्वर्गैश्च महता समारम्भेण साडम्बरं तत्स्वागतोत्सवो निरवर्तत । तदनु कियच्चिरं तत्रैव मित्रबन्धुवर्गैः सह स्वर्गीयसुखसहोदर मोद प्रमोदस्वानुभवन् पुनरागमनैषीत् कमपि रसमयं समयम् ।

अथैवं व्रजति काले तेनैकदा राज्ञो हर्षदेवस्य यवीयसो भ्रातुः कृष्णस्य सन्देशो मेखलक इत्याख्यसन्देशहरद्वाराऽधिगतः, यत्केनापि भवत्तेजोद्वेषिणा कर्णेजपेन पिशुनेन स राजाधिराजः श्रीहर्षः भवन्तं प्रति कलुषितान्तःकरणः कृतः । यद्यप्यस्मादृशैः सुपरिचितस्वकुलशीलैः यथाकथञ्चिन्महाराजस्य त्वद्विषये तादृशकलङ्कपङ्कप्रक्षालनादिना बहुतरमनाविलीकृतं दूषितमन्तःकरणम्, तथापि भवान् पुनरपि विजानात्येव यद्राजानः प्रायशः उच्छृङ्खलवृत्तयो भवन्ति, शृण्वन्ति च भूम्ना कर्णेजपानेव, आकलयन्ति च तानेव स्वहितवादिनः, व्याकुलयन्ति तत्प्रशस्तानर्थानपि, कदर्थयन्ति च कदर्थान् भूरिशः इति हेतोः भवद्भिरचिरत्वमेव राज्ञः समभ्यर्णे प्रत्युपस्थाप्यात्मानं सर्वोऽपि तादृशो दोषाभासः सर्वात्मना निवर्हणीयः समूलङ्कषं संकषणीयश्चेति । सन्देशहरमुखेन वृत्तमिदमाकर्ण्य तादृशमरुन्तुदं, मर्माहत इव, वृश्चिकदष्ट इव, सर्पाघ्रात इव, विदीर्णहृदयोऽयं बाणो 'मणितारा' समीपे 'अजिरावती'नाम्नि सैन्यशिविरे विराजमानं राजानं श्रीहर्षदेवं दिदृक्षुः त्वरितमेव तत्समभ्यर्णमभ्यगात् । तमायान्तं दृष्ट्वैव नराधिपः निजसमीपे विराजमानं मालवाधिपतिं श्रीमाधवगुप्तमाह सक्षोभं 'महानयं भुजङ्गः' इति । तद्वचनमाकर्ण्य हालाहलविषमिव च तच्छ्रवणपुटकाभ्यां निपीय कथञ्चिदाश्वास्य हृदयं, ब्रह्मतेजःसमुत्तेजितमुखमण्डलः बालरविरिवारुणभासा समुद्भासयन् दिग्दिगन्तरालं बाणो व्याजहार अनन्यसाधारण्या प्रगल्भया गिरा, "देव ! नार्हसि मामन्यथा सम्भावयितुमविशिष्टमिव जनम् । ब्राह्मणोऽस्मि जातः सोमपायिनां वंशे वात्स्यायनानाम् । यथासमयमुपनयनादयः कृताः संस्काराः, सम्यक् पठितः साङ्गो वेदः, श्रुतानि यथाशक्ति शास्त्राणि । दारपरिग्रहादभ्यागारिकोऽस्मि, का मे भुजङ्गता' ?" श्री हर्षदेवश्च तन्निशम्य किञ्चिन्नम्रमुख इव आलेख्यार्पित इव वाचंयमतामगमत् । ततो गच्छति किञ्चित् काले—'यावदस्य

महाकविः बाणभट्टः

१—परिचय । २—हर्षचरितम् । ३—कादम्बरी । ४—कादम्बर्याः कथानकम् । ५—शुकनासोपदेश. । ६—बाणस्य शैली । ७—प्रकृतिचित्रणम । ८—बाणभट्टस्य समय ।

परिचय

संस्कृतगद्यकविमण्डले महाकविर्बाणभट्ट सर्वमूर्द्धाभिषिक्त अनितरसाधारणप्रतिभावान्, महामेधावी, वश्यवाचामग्रणीश्चासीत् । स्वजीवनविषये, स्ववंशवृत्तान्तम् द्विश्च चाय स्वविरचिते हर्षचरिते[1], आद्यद्वयोरुच्छ्वासयो किञ्चित् तृतीयेऽपि च समासेन सञ्जगुम्फ । एवमसौ कादम्बर्या[2] अपि आरम्भोद्भासे स्वपारिवारिक परिचयमपि कञ्चिदनवद्यपद्यैर्निबबन्ध । यस्तस्मिन्नेवातिप्राचीने विद्यातपोभ्या परिपूते वत्सदधीचिप्रभृतिमहर्षीणा यशोधवलिते वंशे तज्जन्मज्योतिरुदयमाससाद, येषा तप प्रकर्षो वैदुष्यविभवश्च अखिलमहीमण्डले विश्रुत आसीत् । बालोऽय हन्त ! बाल्यकाल एव दैवदुर्विलसितादुपसन्नया जनन्या व्ययुज्यत । अत समुपजातस्नेह पितृसुलभवात्सल्यसवलितोऽस्य जनक एवास्य मातृत्वमकरोत् । विधिपूर्वकं यथाकालञ्च समारोपितोपनयनादिसंस्कारस्यास्य पित्रैव विद्यारम्भसंस्कारो महता समारम्भेण निर्वर्तित । यदाऽसौ कुशाग्रधीर्बटु, अधीयानो व्याकरणादीनि शास्त्राणि चतुर्दशवर्षीयो जात तदा दैवदुर्विपाकाज्जनकोऽप्यस्य बालममुमजातपक्षशकुन्तमिव परित्यज्य पुरन्दरपुर प्रतस्थे । तदनुसंस्थिते पितरि महता शोकवह्निना दह्यमानहृदयोऽय किञ्चित्काल स्वग्राम[3] एव उषित्वा दिनानि अनैषीत् । ततोऽप्रतिमप्रतिभाशाली बालकविरय यदा यौवने पदमधत्त तदा निरङ्कुशयौवनप्रणोदितस्यास्य मनसि देशदेशान्तरपर्यटनोत्सुकत्वमाविरभूत् । बालतया निघ्नतामुपगते देशान्तरावलोकनकौतुकाक्षिप्तहृदय सत्स्वपि पितृपिता-

---

१ 'स बाल एव विधिवलवतो वशादुपसन्नया व्ययुज्यत जनन्या । जातस्नेहस्तु नितरा पितैवास्य मातृतामकरोत् । [हर्षचरिते]

२ बभूव वात्सायनवंशसम्भवो द्विजो जगद्गीतगुणोऽग्रणी सताम् ।
अनेक गुप्तार्चितपादपङ्कज कुबेरनामाश इव स्वयम्भुव ॥

३ ब्राह्मणाधिवासाख्ये ग्रामे ।

गृहोपात्तेषु ब्राह्मणजनोचितेषु विनयेषु सति चावच्छिन्ने विद्याप्रसङ्गेऽसौ सुहृद्गणैः परीतः गृहान्निरगात्। अगाच्च तथाकुर्वाणः स्वजनोद्वेगिना महता वचनीयताम्। ततो देशाटनेन तृप्तो यदा स्वजन्मभुवं प्रीतिकूटनाम्ना प्रसिद्धां प्रत्यावर्तत तदा तस्य कुलबन्धुभिः सुहृद्वर्गैश्च महता समारम्भेण साडम्बरं तत्स्वागतोत्सवो निरवर्तत। तदनु कियच्चिरं तत्रैव मित्रबन्धुवर्गैः सह स्वर्गीयसुखसहोदर मोद प्रमोदत्वानुभवन् सुतरामनैषीत् कमपि रसमयं समयम्।

अथैवं व्रजति काले तेनैकदा राज्ञो हर्षदेवस्य यवीयसो भ्रातुः कृष्णस्य सन्देशो मेखलक इत्याख्यसन्देशहरद्वाराऽधिगतः, यत्केनापि भवतोऽद्वेषिणा कर्णेजपेन पिशुनेन स राजाधिराजः श्रीहर्षः भवन्तं प्रति कलुषितान्तःकरणः कृतः। यद्यप्यस्माकं सुपरिचितत्वत्कुलशीलैः यथाकथञ्चिन्महाराजस्य त्वद्विषये तादृश-कल्पकलङ्कप्रक्षालनादिना बहुतरमनाविलीकृतं दूषितमन्तःकरणम्, तथापि भवान् सुतरां विजानात्येव यद्राजानः प्रायशः उच्छृङ्खलवृत्तयो भवन्ति, शृण्वन्ति च भूम्ना कर्णेजपानेव, आकलयन्ति च तानेव स्वहितवादिनः, व्याकुलयन्ति तथाऽसम्भूतानर्थानपि, कदर्थयन्ति च सदर्थान् भूरिशः इति हेतोः भवद्भिरचिरमेव राज्ञः समक्षं प्रत्युपस्थाप्यात्मानं सर्वोऽपि तादृशो दोषाभासः सर्वात्मना निबर्हणीयः समूलङ्कषं संकषणीयश्चेति। सन्देशहरमुखेन वृत्तमिदमाकर्ण्य तादृशमरुन्तुदं, मर्माहत इव, वृश्चिकदष्ट इव, सर्पाघ्रात इव, विदीर्णहृदयोऽय बाणो 'मणितारा' समीपे 'अजिरावती'नाम्नि सैन्यशिबिरे विराजमानं राजानं श्रीहर्षदेवं दिदृक्षुः त्वरितमेव तत्समभ्यर्णमन्वगात्। तमापाततो दृष्ट्वैव नराधिपः निजसमीपे विराजमानं मालवाधिपतिं श्रीमाधवगुप्तमाह सक्रोधं 'महानयं भुजङ्गः' इति। तद्वचनमाकर्ण्य हालाहलविषमिव च तच्छ्रवणपुटमार्गेण निपीय कथञ्चिदाश्वास्य हृदयं, ब्रह्मतेजःसमुत्तेजितमुखमण्डलः बालरविकिरणारुणभासा समुद्भासयन् दिग्दिगन्तरालं बाणो व्याजहार अनन्यसाधारणया प्रगल्भया गिरा, "देव! नाहंमि सामान्यसम्भावयितुमविशिष्टमिव जनम्। ब्राह्मणोऽस्मि जातः सोमपायिनां वंशे वात्स्यायनानाम्। यथासमयमुपनयनादयः कृताः संस्काराः, सम्यक् पठितः साङ्गो वेदः, श्रुतानि यथाशक्ति शास्त्राणि। दारपरिग्रहादभ्यागारिकोऽस्मि, का मे भुजङ्गता[1]?" श्रीहर्षदेवश्च तन्निशम्य किञ्चिन्मन्त्रमुग्ध इव आलेख्यार्पित इव वाचंयमतामभजत। ततो गच्छति किञ्चित्काले—'यावदस्य

---

१. 'का मे भुजङ्गता' इति इदमंशोऽस्य वाक्यविन्यासः। प्रथमार्थः स्पष्टः। का खलु रमणी मे भुजपाशाङ्किता भुजपाशबद्धा भवति इति द्वितीयोऽर्थः। कामेष्वपि भुजङ्गतानुयतः इति तृतीयोऽर्थः।

महाकविः बाणभट्टः

१—परिचयः । २—हर्षचरितम् । ३—कादम्बरी । ४—कादम्बर्याः कथानकम् । ५—शुकनासोपदेशः । ६—बाणस्य शैली । ७—प्रकृतिचित्रणम् । ८—बाणभट्टस्य समयः ।

परिचय

संस्कृतगद्यकविमण्डले महाकविर्बाणभट्टः सर्वमूर्द्धाभिषिक्तः अनितरसाधारणप्रतिभावान्, महामेधावी, वश्यवाचामग्रणीश्चासीत् । स्वजीवनविषये, स्ववंशवृत्तान्तमुद्दिश्य चायं स्वविरचिते हर्षचरिते[1], आद्यद्वयोरुच्छ्वासयोः किञ्चित् तृतीयेऽपि च समासेन सञ्जुगुम्फ । एवमसौ कादम्बर्या[2] अपि आरम्भोद्भासे स्वपारिवारिकं परिचयमपि कैश्चिदनवद्यपद्यैर्निबबन्ध । यस्मिन्नेवातिप्राचीने विद्यातपोभ्यां परिपूते वात्स्यदधीचिप्रभृतिमहर्षीणां यशोधवलिते वंशे तज्जन्मज्योतिरुदयमाससाद, येषां तपःप्रकर्षो वैदुषीविभवश्च अखिलमहीमण्डले विश्रुत आसीत् ।' बालोऽयं हन्त ! बाल्यकाल एव दैवदुर्विलसितादुपसन्नया जनन्या व्ययुज्यत । अतः समुपजातस्नेहः पितृसुलभवात्सल्यसवलितोऽस्य जनक एवास्य मातृत्वमकरोत् । विधिपूर्वकं यथाकालञ्च समारोपितोपनयनादिसंस्कारस्यास्य पित्रैव विद्यारम्भसंस्कारो महता समारम्भेण निर्वर्तितः । यदाऽसौ गुरुगृहाधीयं, अधीयानो व्याकरणादीनि शास्त्राणि चतुर्दशवर्षीयो जातः तदा दैवदुर्विपाकाज्जनकोऽप्यस्य बालममुमजातपक्षशकुन्तमिव परित्यज्य पुरन्दरपुरं प्रतस्थे । तदनुसंस्थिते पितरि महता शोकवह्निना दन्दह्यमानहृदयोऽयं किञ्चित्कालं स्वग्राम[3] एव उषित्वा दिनानि अनैषीत् । ततोऽप्रतिमप्रतिभाशाली बालकविरयं यदा यौवने पदमधत्त तदा निरङ्कुशयौवनप्रणोदितस्यास्य मनसि देशदेशान्तरपर्यटनोत्सुकत्वमाविरभूत् । बालतया निम्नतामुपगते देशान्तरावलोकनकौतुकाक्षिप्तहृदयः सत्स्वपि पितृपिता-

---

१. "स बाल एव विधेर्बलवतो वशादुपसन्नया व्ययुज्यत जनन्या । जातस्नेहस्तु नितरां पितैवास्य मातृतामकरोत् । [हर्षचरिते]

२. बभूव वात्स्यायनवंशसम्भवो द्विजो जगद्गीतगुणोऽग्रणीः सताम् ।
अनेकगुप्तार्चितपादपङ्कजः कुबेरनामांश इव स्वयम्भुवः ॥

३. ब्राह्मणाधिवासाख्ये ग्रामे ।

तालानुगेनातोद्यवाद्येनाऽनुगम्यमानाः; पदे-पदे झणझणितरवैरपि सहृदयैरिवानु-वर्त्तमाना तालल्याः, कोकिला इव मदकलकाकलीकोमलालापिन्यः, विटानां कर्णामृतान्यश्लीलरासकपदानि गायन्त्यः, कुङ्कुमप्रमृष्टरुचिरकायाः काश्मीरकिशोर्य इव वल्गन्त्यः। .... कुमुदिन्य इव रात्रावनुपजातनिद्राः, आविष्टा इव नरेन्द्रवृन्द-परिवृताः, प्रीतय इव हृदयमाहरन्त्यः, रतय इव रागमुद्दीपयन्त्यः, पुष्टय इवानन्द-मुत्पादयन्त्यः, मदमपि मदयन्त्य इव, रागमपि रञ्जयन्त्य इव, आनन्दमपि आनन्द-यन्त्य इव, नृत्यमपि नर्तयमाना इव, उत्सवमपि उत्सुकयन्त्य इव कटाक्षितेषु पिबन्त्य इवापाङ्गशुक्तिभिः, तर्जनेषु संयमन्त्य इव नखमयूखपाशैः, कोमलाभिनयेषु ताडयन्त्य इव भ्रूलताविभ्रमैः, प्रणयसम्भाषणेषु वर्षन्त्य इव सर्वरसान्, चतुरचङ्क्रमणेषु विकिरन्त्य इव विभ्रमान्, पण्यविलासिन्यः प्रानृत्यन्।" [हर्षचरिते चतुर्थोच्छ्वासे]

इति कीदृशी याथार्थ्यमनतिक्रममाणा वर्णना। पण्याङ्गनानां विभ्रमविलास-स्वाभाव्यवद्ध इवाङ्कितः खल्वत्र। यं कमपि रसमादाय प्रसरति बाणस्य वाणी तत्तं पूर्णपरिपाकमेवावतारयति कात्स्न्येनेति नात्र कश्चन संशयावकाश इति।

कादम्बरी

कादम्बरी बाणभट्टस्य द्वितीया अद्भुता रचना। हर्षचरितम् कादम्बरी चेति द्वे एव बाणस्य रचनात्वेन सुप्रसिद्धे गद्यमहाकाव्ये। यद्यपि अस्मिन् काव्यद्वयेऽपि बाणस्य अलौकिकं काव्य-कलाकौशलं, प्रदीप्तं प्रतिभावैभवञ्च सञ्चकास्ति समीचीनतया तथाऽपि कादम्बरीतुला तु नाधिरोढुमुत्सहते कस्यापि कवेः गद्यकृतिरद्यावधि। अस्य वाग्विन्यासविलासं विलोक्य रसिका आनन्दमदोन्मत्ता जायन्ते। पुलिन्दभट्टस्य एष वचोविन्यासः सुतरां चरितार्थ एव किल यत् :—

'कादम्बरीरसभरेण समस्त एव, मत्तो न किञ्चिदपि चेतयते जनोऽयम्।' इति।

कादम्बर्याः कथानकम्

स्वयमेव गृहीतस्वभावं पृथिवीपतिं प्रसादवानभूत्'। स्वल्पैरेव चाहोभिः परम-प्रीतेन नरेन्द्रेणाऽसौ प्रसादजन्मनो मानसप्रेम्णो विश्रम्भस्य द्रविणस्य नर्मणः प्रभावस्य च परां कोटिमनीयत। तदनु महाकविर्बाणोऽपि नराधिपात् तादृग्समा-दरातिशयमवाप्य आनन्दस्य परां कोटिमधिजगाहे। सहर्षञ्च राज्ञः प्रशस्तिपरं, हर्षचरितसमाख्यमेकमनवद्यं गद्यमयं प्रबन्धं निबबन्ध। यद्यपीयमस्य आद्या एव गद्यमयी रचना तथाऽपि अत्र सा नाम काऽपि अवर्णनीया वर्णनशैली, साऽलङ्कारा वाक्यनिर्झरी, अद्भुता च कवित्वकलापूर्णा धाराधारा, यामवलोक्य सचेतसां चेतो-ऽप्यभ्यतितरां हठात् तत्त्वाहत्वचमत्कृतं सञ्जायते इति।

हर्षचरितम्

बाणभट्टस्येदं हर्षचरिताख्यं निरवद्यगद्यगुम्फितमाद्यं गद्यमहाकाव्यं नवभिरुच्छ्वासैः प्रणिबद्धं बृहद्ग्रन्थरत्नं निरुपमतया विलसति। समाप्तिलक्षणा-नुपलम्भादनुमीयते यदेतदस्त्यपूर्णमेव। अस्मिन् हि सन्दर्भे कान्यकुब्जेश्वरस्य हर्ष-वर्धनस्य चरितं कथावस्तुरूपेणोपन्यस्तम्। महाकविरसौ स्वकीयं परिचयमपि सद्ग्रहेणारचयति। हर्षचरितमुद्दिश्य सम्प्रति टीकाद्वयमुपलभ्यते। राजानकरम्यङ्क-कविप्रणीता 'हर्षचरितवार्तिका'नाम्नी, शङ्करकविविरचिता 'हर्षचरितसङ्केत'-नाम्नी च।

अस्मिन् हि काव्ये पल्लविता काऽपि चारुरचनाचातुरी, लोकोत्तरपद-विन्यासोल्लासः सुरुचिरञ्च तत्कथावस्तुचित्रणं न कस्य सचेतसो चेतश्चमत्करोति? तद्दिङ्मात्रमत्रोदाह्रियते काव्यरसिकानां मनस्तोषपोषाय —

"यस्मिंश्च राजनि निरन्तरैर्यूपनिकरैरङ्कुरितमिव कृतयुगेन, दिङ्मुख-विसर्पिभिरध्वरधूमैः पलायितमिव कलिना, ससुधैः सुरालयैरिवावतीर्णमिव स्वर्गेण, सुरालयशिखरोद्धूयमानैर्धवलध्वजैः पल्लवितमिव धर्मेण, बहिरुपचरित-विकटसभासत्रप्रपाप्राग्वंशमण्डपैः प्रसूतमिव ग्रामैः, काञ्चनमयसर्वोपकरणविभवै-र्विशीर्णमिव मेरुणा, द्विजदीयमानैरर्थकूटैः फलितमिव भाग्यसम्पदा।" इति।

अहो कीदृशो विस्मयावहो मधुरवाग्धाराप्रवाहो वाचाम्?

वस्तुतः हर्षचरितमेवं श्लेषविरोधाभासोपमोत्प्रेक्षाद्यलङ्कारविशेषैः समलङ्कृतं मृदुलपदावलिसंवलितं नूनं प्रख्यापयति अस्योद्भटकवेः भट्टबाणस्य गद्यरचनाचातुरीचारुतामित्यत्र नास्ति सन्देहलवोऽपि। मन्ये यथाऽसौ वर्णनीयं वस्तुतत्त्वं चित्रार्पितमिवारचयति यथार्हतया न तथाऽन्यस्तदितरः। तथाहि —

"स्थानेषु स्थानेषु च मन्दमन्दमास्फाल्यमानालिङ्ग्यकेन शिञ्जानमञ्जु-वेणुवेनानुतालाबुवीणेन कलकांस्यकोशीक्वणितकोलाहलेन समकालदीयमानानु-

तालानवेनातोद्यवाद्येनाऽनुगम्यमानाः; पदे-पदे क्षणक्षणितरवैरपि सहृदयैरिवानुवर्तमाना तालल्याः, कोकिला इव मदकलकाकलीकोमलालापिन्यः, विटानां कर्णामृतान्यश्लीलरासकपदानि गायन्त्यः, कुङ्कुमप्रमृष्टरुचिरकायाः काश्मीरकिशोर्य इव धन्यान्यः। .... कुमुदिन्य इव रात्रावनुपजातनिद्राः, आविष्टा इव नरेन्द्रवृन्दपरिवृताः, प्रीतय इव हृदयमाहरन्त्यः, मतय इव रागमुद्दीपयन्त्यः, पुष्टय इवानन्दमुत्पादयन्त्यः, मदमपि मदयन्त्य इव, रागमपि रञ्जयन्त्य इव, आनन्दमपि आनन्दयन्त्य इव, नृत्यमपि नर्तयमाना इव, उत्सवमपि उत्सुकयन्त्य इव कटाक्षितेषु पिबन्त्य इवापाङ्गवृत्तिभिः, सर्जनेषु संयमन्त्य इव नवमयूखपाशैः, कोमलाभिनयेषु ताडयन्त्य इव भ्रूलताविभागैः, प्रणयसम्भाषणेषु वर्षन्त्य इव सर्वरसान्, चतुरचङ्क्रमणेषु विकिरन्त्य इव विकारान्, पण्यविलासिन्यः प्रानृत्यन्।" [हर्षचरिते चतुर्थोच्छ्वासे]

इति कीदृशं याथार्थ्यमतिशयमाणा वर्णना। पण्याङ्गनानां विभ्रमविलासस्त्वालेख्यवद्द इवाङ्कितः खल्वत्र। यं कमपि रसमावाय प्रसरति बाणस्य वाणी तत्तं पूर्णपरिपाकमेवावतारयति कार्त्स्न्येनेति नात्र कश्चन संशयावकाश इति।

कादम्बरी

कादम्बरी बाणभट्टस्य द्वितीया अद्भुता रचना। हर्षचरितम् कादम्बरी चेति द्वे एव बाणस्य रचनात्वेन सुप्रसिद्धे गद्यमहाकाव्ये। यद्यपि अस्मिन् काव्यद्वयेऽपि बाणस्य अलौकिकं काव्य-कलाकौशलं, प्रदीप्तं प्रतिभावैभवञ्च सञ्चकास्ति समीचीनतया तथापि कादम्बरीतुलां तु नाधिरोढुमुत्सहते कस्यापि कवेः गद्यकृतिरद्यावधि। अस्य वाग्विन्यासविलासं विलोक्य रसिका आनन्दमदोन्मत्ता जायन्ते[1]। पुलिन्दभट्टस्य एष वचोविन्यासः सुतरां चरितार्थ एव किल यत् :—

'कादम्बरीरसभरेण समस्त एष, मत्तो न किञ्चिदपि चेतयते जनोऽयम्।' इति।

कादम्बर्याः कथानकम्

कादम्बर्याः कथानकं गुणाढ्यविरचितबृहत्कथातः सङ्कलितम्प्रतिभाति। ता साधारणीं कथां बाणः रसगुणालङ्काराद्यलङ्कृतां विधाय कादम्बरीरूपेण प्राचीकटत्। दैवदुर्विलसितात्किल विपुलमपरोऽयं बाणः कादम्बरीमपूर्णामेव परित्यज्य पुरन्दरपुरं ययौ। कादम्बर्याः पूर्वार्द्धभाग एव बाणप्रणीतः। उत्तरार्द्धभागस्तु बाणात्मजेन पुलिन्दभट्टापरनाम्ना भूषणभट्टेन बाणशैलीमवलम्ब्यैव विरचितः।

---

१. बाणस्य लोकोत्तरा काव्यकला कमनीया मन्दमन्दमाधुर्यना विभाव्य भणितिरियं—"बाणोच्छिष्टं जगत्सर्वम्।" इति नूनं चतुरस्रता बिभर्ति।

तव्यस्याधीतसर्वशास्त्रस्य ते नाल्पमपि उपदेष्टव्यमस्ति केवलं च निसर्गत एवाभानुभेद्यमरत्नालोकोच्छेद्यमप्रदीपप्रभापनेयमतिगहनं तमो यौवनप्रभवम् । अपरिणामोपशमो दारुणो लक्ष्मीमदः। कष्टमनञ्जनवर्तिसाध्यमपरमैश्वर्यतिमिरान्धत्वम्। अशिशिरोपचारहार्योऽतितीव्रो दर्पदाहज्वरोष्मा। सततममलमन्त्रगम्यो विषयो विषयविषास्वादमोहः। नित्यमस्नानशौचवध्यो रागमलावलेप । अजस्रमक्षपाऽवसानप्रबोधा घोरा च राज्यसुखसंनिपातनिद्रा भवतीति विस्तरेणाभिधीयसे। गर्भेश्वरत्वमभियौवनत्वमप्रतिमरूपत्वममानुषशक्तित्वञ्चेति महतीयं खल्वनर्थपरम्परा सर्वा। अविनयानामेकैकमप्येषामायतनम्, किमुत समवायः। यौवनारम्भे च प्रायः शास्त्रजलप्रक्षालननिर्मलापि कालुष्यमुपयाति बुद्धिः। अनुज्झितधवलताऽपि सरागैव भवति यूना दृष्टिः। अपहरति वात्येव शुष्कपत्रं समुद्भूतरजोभ्रान्तिरतिदूरमात्मेच्छया यौवनसमये पुरुषं प्रकृतिः। इन्द्रियहरिणहारिणी च सततदुरन्तेयमुपभोगमृगतृष्णिका। नवयौवनकषायितात्मनश्च सलिलानीव तान्येव विषयस्वरूपाण्यास्वाद्यमानानि मधुरतराण्यापतन्ति मनसः। नाशयति च दिङ्मोह इवोन्मार्गप्रवर्तकः पुरुषमत्यासङ्गो विषयेषु । भवादृशा एव भवन्ति भाजनानि उपदेशानाम्। अपगतमले हि स्फटिकमणाविव रजनिकरगभस्तयो विशन्ति सुखेनोपदेशगुणाः । गुरुवचनममलमपि सलिलमिव महदुपजनयति श्रवणस्थितं शूलमभव्यस्य इतरस्य तु करिण इव शङ्खाभरणमाननशोभासमुदयमधिकतरमुपजनयति। हरति अतिमलिनमन्धकारमिव दोषजातं प्रदोषसमयनिशाकर इव। गुरूपदेशः प्रशमहेतुर्वयःपरिणाम इव पलितरूपेण शिरसिजजालममलीकुर्वन्गुणरूपेण तदेव परिणमयति। अयमेव चानास्वादितविषयरसस्य ते काल उपदेशस्य। कुसुमशरप्रहारजर्जरिते हि हृदि जलमिव गलत्युपदिष्टम्। अकारणं च भवति दुष्प्रकृतेरन्वयः श्रुतञ्चाविनयस्य। चन्दनप्रभवो न दहति किमनलः? किं वा प्रशमहेतुनापि न प्रचण्डतरो भवति बडवानलो वारिणा? गुरूपदेशश्च नाम पुरुषाणामखिलमलक्षमजलं स्नानम्। अनुपजातपलितादिवैरूप्यमजरं वृद्धत्वम्। अनारोपितमेदोदोषं गुरुकरणम्, अतीतज्योतिरालोकः, नोद्वेगकरः प्रजागरः। विशेषेण राज्ञाम्। विरला हि तेषामुपदेष्टारः। प्रतिशब्दक इव राजवचनमनुगच्छति जनो भयात्। उद्दामदर्पाश्च श्वयथुस्थगितश्रवणविवराश्चोपदिश्यमानमपि ते न शृण्वन्ति। शृण्वन्तोऽपि गजनिमीलितेनावधीरयन्तः खेदयन्ति हितोपदेशदायिनो गुरून्। अहङ्कारदाहज्वरमूर्च्छान्धकारिता विह्वला हि राजप्रकृतिः। अलीकाभिमानोन्मादकारीणि धनानि। राज्यविषविकारतन्द्राप्रदा राजलक्ष्मीः। आलोकयतु तावत्कल्याणाभिनिवेशी लक्ष्मीमेव प्रथमम्। इयं हि सुभटखड्गमण्डलोत्पलवनविभ्रमभ्रमरी लक्ष्मीः क्षीरसागरात् पारिजातपल्लवेभ्यो रागम्, इन्दुशकलादेकान्तवक्रताम्, उच्चैःश्रवस-

कादम्बर्यां बाणेन याद्भुता प्रतिभाद्युति- प्रदर्शिता सापि पराकाष्ठा प्राप्ता। श्लेषगुम्फनमतीव कुतूहलजनक, निदर्शनरूपेण च विन्ध्याटवी वर्णनप्रसंगे व्यलिखत् –

"प्रेताधिपनगरीव सदासन्निहितमृत्युभीषणा महिषाधिष्ठिता च, समरोद्यतपताकिनीव बाणासनारोपितशिलीमुखा विमुक्तसिंहनादा च, कात्यायनीव प्रचलितखड्गभीषणा रक्तचन्दनालङ्कृता च, कर्णीसुतकथेव सन्निहितविपुलाचला शशोपगता च, कल्पान्तप्रदोषसन्ध्येव प्रनृत्तनीलकण्ठा पल्लवारुणा च, चन्द्रमूर्तिरिव सततमृक्षसार्थानुगता, गिरितनयेव स्थाणुसङ्गता मृगपतिसेविता च, जानकीव प्रसूतकुशलवा निशाचरपरिगृहीता च, कामिनीव चन्दनमृगमदपरिमलवाहिनी रुचिरागुरुतिलकभूषिता च, सोत्कण्ठेव विविधपल्लवानलवीजिता समदना च, बालग्रीवेव व्याघ्रनखपङ्क्तिमण्डिता गण्डकाभरणा च, पानभूमिरिव प्रकटितमधुघोषशता प्रकीर्णविविधकुसुमा च, क्वचित्प्रलयवेलेव महावराहदंष्ट्रासमुत्खातधरणिमण्डला, क्वचिद्दशमुखनगरीव चटुलवानरवृन्दभज्यमानतुङ्गशालाकुला, क्वचिदचिरनिवृत्तविवाहभूमिरिव हरितकुशसमित्कुसुमशमीपलाशशोभिता, क्वचिदुद्धतमृगपतिनादभीतेव कण्टकिता, क्वचिन्मत्तेव कोकिलकुलकलप्रलापिनी, क्वचिदुन्मत्तेव वायुवेगधूततालशब्दा, क्वचिद्विधवेवोन्मुक्ततालपत्रा, क्वचित्समरभूमिरिव शरशतनिचिता, क्वचिदमरपतितनुरिव नेत्रसहस्रसङ्कुला, क्वचिन्नारायणमूर्तिरिव तमालनीला, क्वचित्पार्थरथपताकेव कप्याक्रान्ता, ..." इत्यादि।

अपि च शाल्मलीतरुवर्णनमपि अतिकौतुकावह् श्लेषरूपेण चमत्करोति चेतांसि सचेतसाम्। तथा हि —

"दुर्योधन इवोपलक्षितशकुनिपक्षपात, नलिननाभ इव वनमालोपगूढ, नवजलधरव्यूह इव नभसि दर्शितोन्नति, अखिलभुवनतलावलोकनप्रासाद इव वनदेवतानाम्, अधिपतिरिव दण्डकारण्यस्य, नायक इव सर्ववनस्पतीनाम्, सखेव विन्ध्यस्य, शाखाबाहुभिरुपगूह्येव विन्ध्याटवीं स्थितो महाञ्जीर्णः शाल्मलीतरु।"

[काद० पृ० ५२]

शुकनासोपदेश

न केवलं शब्दालङ्कारविशेष श्लेष एवास्य प्राशस्त्यमर्हति अपितु भावगाम्भीर्येण कल्याणोपदिष्टव्यवहार्योपदिष्टायां रम्यरीतिराजनीतिविषयका. शुकनासोपदेशादयोऽपि अत्र गद्ये सौष्ठवस्य परां कोटिमारोपयन्ता विभान्ति। यथाहि शुकनासोपदेशे —

"समुपस्थितयौवराज्याभिषेकं च तं कदाचिद्दर्शनार्थमागतमारूढविनयमपि विनीततरमिच्छन् शुकनासः सविस्तरमुवाच—'तात चन्द्रापीड! विदितवेदि-

तथ्यस्याधीनसर्वशास्त्रस्य ते नाल्पमपि उपदेष्टव्यमस्ति केवलं च निसर्गत एवाभानुभेद्यमरत्नालोकोच्छेद्यमप्रदीपप्रभापनेयमतिगहनं तमो यौवनप्रभवम्। अपरिणामोपशमो दारुणो लक्ष्मीमदः। कष्टमनञ्जनवर्तिसाध्यमपरमैश्वर्यतिमिरान्धत्वम्। अशिशिरोपचारहार्योऽतितीव्रो दर्पदाहज्वरोष्मा। सततममूलमन्त्रगम्यो विषमो विषयविषास्वादमोहः। नित्यमस्नानशौचवध्यो रागमलावलेपः। अजस्रमक्षपावसानप्रबोधा घोरा च राज्यसुखसन्निपातनिद्रा भवतीति विस्तरेणाभिधीयसे। गर्भेश्वरत्वमभिनवयौवनत्वमप्रतिमरूपत्वममानुषशक्तित्वञ्चेति महतीयं खल्वनर्थपरम्परा सर्वा। अविनयानामेकैकमप्येषामायतनम्, किमुत समवायः। यौवनारम्भे च प्रायः शास्त्रजलप्रक्षालननिर्मलापि कालुष्यमुपयाति बुद्धिः। अनुज्झितधवलताऽपि सरागैव भवति यूनां दृष्टिः। अपहरति वात्येव शुष्कपत्रं समुद्भूतरजोभ्रान्तिरतिदूरमात्मेच्छया यौवनसमये पुरुषं प्रकृतिः। इन्द्रियहरिणहारिणी च सततदुरन्तेयमुपभोगमृगतृष्णिका। नवयौवनकषायितात्मनश्च सलिलानीव तान्येव विषयस्वरूपाण्यास्वाद्यमानानि मधुरतराण्यापतन्ति मनसः। नाशयति च दिङ्मोह इवोन्मार्गप्रवर्तकः पुरुषमत्यासङ्गो विषयेषु। भवादृशा एव भवन्ति भाजनानि उपदेशानाम्। अपगतमले हि स्फटिकमणाविव रजनिकरगभस्तयो विशन्ति सुखेनोपदेशगुणाः। गुरुवचनममलमपि सलिलमिव महदुपजनयति श्रवणस्थितं शूलमभव्यस्य इतरस्य तु करिण इव शङ्खाभरणमाननशोभामुदयमधिकतरमुपजनयति। हरति अतिमलिनमन्धकारमिव दोषजातं प्रदोषसमयनिशाकर इव। गुरूपदेशः प्रशमहेतुर्वयःपरिणाम इव पलितरूपेण शिरसिजजालममलीकुर्वन्गुणरूपेण तदेव परिणमयति। अयमेव चानास्वादितविषयरसस्य ते काल उपदेशस्य। कुसुमशरशरप्रहारजर्जरिते हि हृदि जलमिव गलत्युपदिष्टम्। अकारणं च भवति दुष्प्रकृतेरन्वयः श्रुतं वाविनयस्य। चन्दनप्रभवो न दहति किमनलः? किं वा प्रशमहेतुनापि न प्रचण्डतरो भवति वडवानलो वारिणा? गुरूपदेशश्च नाम पुरुषाणामखिलमलप्रक्षालनक्षमजलं स्नानम्। अनुपजातपलितादिवैरूप्यमजरं वृद्धत्वम्। अनारोपितमेदोदोषं गुरुकरणम्, असुवर्णविरचनमग्राम्यं कर्णाभरणम्, अतीतज्योतिरालोकः, नोद्वेगकरः प्रजागरः। विशेषेण राज्ञाम्। विरला हि तेषामुपदेष्टारः। प्रतिशब्दक इव राजवचनमनुगच्छति जनो भयात्। उद्दामदर्पश्वयथुस्थगितश्रवणविवराश्चोपदिश्यमानमपि ते न शृण्वन्ति। शृण्वन्तोऽपि गजनिमीलितेनावधीरयन्तः खेदयन्ति हितोपदेशदायिनो गुरून्। अहङ्कारदाहज्वरमूर्च्छान्धकारिता विह्वला हि राजप्रकृतिः। अलीकाभिमानोन्मादकारीणि धनानि। राज्यविषविकारतन्द्राप्रदा राजलक्ष्मीः। अवलोकयतु तावत्कल्याणाभिनिवेशी लक्ष्मीमेव प्रथमम्। इयं हि खड्गमण्डलोत्पलवनविभ्रमभ्रमरी लक्ष्मीः क्षीरसागरात् पारिजातपल्लवेभ्यो रागम्, इन्दुशकलादेकान्तवक्रताम्, उच्चैःश्रवस-

श्चञ्चलताम्, कालकूटान्मोहनशक्तिम्, मदिरायाः मदम्, कौस्तुभमणेर्नैष्ठुर्यम्, इत्येतानि सहवासपरिचयवशाद्विरहविनोदचिह्नानि गृहीत्वैवोद्गता। न ह्येवंविधमपरिचितमिह किञ्चिदस्ति यथेयमनार्या। लब्धापि खलु दुःखेन परिपाल्यते। दृढगुणसन्दाननिस्पन्दीकृतापि नश्यति। उद्दामदर्पभटसहस्रोल्लसितासिलतापञ्जरविधृताप्यपक्रामति। मदजलदुर्दिनान्धकारगजघटितघनघटापरिपालितापि प्रपलायते। न परिचयं रक्षति। नाभिजनमीक्षते। न रूपमालोकयते। न कुलक्रममनुवर्तते। न शीलं पश्यति। न वैदग्ध्यं गणयति। न श्रुतमाकर्णयति। न धर्ममनुरुध्यते। न त्यागमाद्रियते। न विशेषज्ञतां विचारयति। नाचारं पालयति। न सत्यमनुबुध्यते। न लक्षणं प्रमाणीकरोति। गन्धर्वनगरलेखेव पश्यत एव नश्यति। अद्याप्यारूढमन्दरपरिवर्तावर्तभ्रान्तिजनितसंस्कारेव परिभ्रमति। कमलिनीसञ्चरणव्यतिकरलग्ननलिननालकण्टकेव न क्वचिदपि निर्भरमाबध्नाति पदम्। अतिप्रयत्नविधृतापि परमेश्वरगृहेषु विविधगन्धगजगण्डमधुपानमत्तेव परिस्खलति। पारुष्यमिवोपशिक्षितुमसिधारासु निवसति। विश्वरूपत्वमिव ग्रहीतुमाश्रिता नारायणमूर्तिम्। अप्रत्ययबहुला च दिवसान्तकमलमिव समुपस्थितमूलदण्डकोशमण्डलमपि मुञ्चति भूभुजम्। लतेव विटपकानध्यारोहति। गङ्गेव वसुजनन्यपि तरङ्गबुद्बुदचञ्चला। दिवसकरगतिरिव प्रकटितविविधसङ्क्रान्तिः। पातालगुहेव तमोबहुला। हिडिम्बेव भीमसाहसैकहार्यहृदया। प्रावृडिवाचिरद्युतिकारिणी। दुष्टपिशाचीव दर्शितानेकपुरुषोच्छ्राया स्वल्पसत्त्वमुन्मत्तीकरोति। सरस्वतीपरिगृहीतमीर्ष्ययेव नालिङ्गति जनम्। गुणवन्तमपवित्रमिव न स्पृशति। उदारसत्त्वममङ्गलमिव न बहु मन्यते। सुजनमनिमित्तमिव न पश्यति। अभिजातमहिमिव लङ्घयति। शूरं कण्टकमिव परिहरति। दातारं दुःस्वप्नमिव न स्मरति। विनीतं पातकिनमिव नोपसर्पति। मनस्विनमुन्मत्तमिवोपहसति। परस्परविरुद्धं चेन्द्रजालमिव दर्शयन्ती प्रकटयति जगति निजं चरितम्। तथाहि सन्ततमूष्माणमुपजनयन्त्यपि जाड्यमुपजनयति। उन्नतिमादधानाऽपि नीचस्वभावतामाविष्करोति। तोयराशिसम्भवाऽपि तृष्णां संवर्धयति। ईश्वरतां दधानापि अशिवप्रकृतित्वमातनोति। बलोपचयमाहरन्त्यपि लघिमानमापादयति। अमृतसहोदराऽपि कटुकविपाका। विग्रहवत्यपि अप्रत्यक्षदर्शना। पुरुषोत्तमरतापि खलजनप्रिया। .. नहि तं पश्यामि यो ह्यपरिचितयानया न निर्भरमुपगूढः, यो वा न विप्रलब्ध .. " इत्यादि।

अन्ते च "तदेवप्रायातिकुटिलकष्टचेष्टासहस्रदारुणे राज्यतन्त्रेऽस्मिन् महामोहकारिणि च यौवने, कुमार! तथा प्रयतेथा यथा नोपहस्यसे जनैः, न निन्द्यसे साधुभिः, न धिक्क्रियसे गुरुभिः, नोपालभ्यसे सुहृद्भिः, न शोच्यसे

विद्वद्भिः, यथा च न प्रकाश्यसे विटैः, न प्रतार्यसे कुशलैः, नास्वाद्यसे भुजङ्गैः, नावलुप्यसे सेवकवृकैः, न वञ्च्यसे धूर्तैः, न प्रलोभ्यसे वनिताभिः, न विडम्ब्यसे लक्ष्म्या, न नर्त्यसे मदेन, नोन्मत्तीक्रियसे मदनेन, नाक्षिप्यसे विषयैः, नाकृष्यसे रागेण, नापह्रियसे सुखेन। कामं भवान् प्रकृत्यैव धीरः, पित्रा च समारोपित-संस्कारः, तरलहृदयमप्रतिबुद्धञ्च मदयन्ति धनानि। तथापि भवद्गुणसन्तोषो मामेवं मुखरीकृतवान्। इदमेव च पुनः पुनरभिधीयसे। विद्वांसमपि सचेतनमपि महासत्त्वमप्यभिजातमपि धीरमपि प्रयत्नवन्तमपि पुरुषमियं दुर्विनीता खली-करोति लक्ष्मीरिति। सर्वथा पित्रा कल्याणैः क्रियमाणमनुभवतु भवान्नवयौव-राज्याभिषेकमङ्गलम्। कुलक्रमागतामुद्वह पूर्वपुरुषैरूढां धुरम्। अवनमय द्विषतां शिरांसि। उन्नमय स्वबन्धुवर्गम्। अभिषेकानन्तरञ्च प्रारब्धदिग्विजयः परिभ्रमन् विजितामपि तव पित्रा सप्तद्वीपभूषणां पुनर्विजयस्व वसुन्धराम्। अयं च ते कालः प्रतापमारोपयितुम्। आरूढप्रतापो राजा त्रैलोक्यदर्शीव सिद्धादेशो भवति इत्येताव-दभिधायोपशशाम। उपशान्तवचसि शुकनासे चन्द्रापीडः ताभिरुपदेशवाग्भिः, प्रक्षा-लित इव, उन्मीलित इव, स्वच्छीकृत इव, निर्मृष्ट इव, अभिषिक्त इव, अभिलिप्त इव, अलङ्कृत इव, पवित्रीकृत इव, प्रीतहृदयो मुहूर्तं स्थित्वा स्वभवनमाजगाम।"

[कादम्बरी]

अहो नु श्लेषेण वाचामगोचरया, गम्भीरार्थकल्पनया व्यङ्ग्यभङ्ग्या विभूषिता वाणीयं बाणभट्टस्य न कस्य हृदयङ्गमा हृदये प्रमोदमातनुते।

बाणस्य शैली

बाणस्तु पाञ्चालीप्रियः —

शब्दार्थयोः समो गुम्फः पाञ्चाली रीतिरिष्यते।
शिलाभट्टारिकावाचि बाणोक्तिषु च सा मता॥

बाणेन प्रायशः स्वरचनासु पाञ्चालीरीतिरेवाश्रिता विभाव्यते। अस्य रचनासु पदपदार्थानां मनोज्ञतावेशानां यादृशं सुश्लिष्टं सामञ्जस्यमभिलक्ष्यते न तादृगन्यत्र क्वचिदवतरति दृष्टिपथम्। वर्ण्यवस्त्वनुरूपः पदविन्यासविलास एवास्य रचनाया वैशिष्ट्यम्। विकटविन्ध्याटवीं हि वर्णयन्नसौ प्रयुङ्क्ते विकटानेव शब्दाटोपान् "क्वचित् प्रलयवेलेव महावराहदंष्ट्रासमुत्खातधरणिमण्डला, क्वचिदुन्नतमृगपतिनादभीतेव वन्यकरिणा" इत्यादि। कमलवर्णनप्रसङ्गे मधुर-शान्तरसो कामपि मृदुलामतिकोमलाञ्च पदावलीम्। तथाहि :—

"अशोकतरुताडनरणितरमणीमणिनूपुरझङ्कारसहस्रमुखरेषु सकलजीव-लोकहृदयानन्ददायकेषु, मधुमासदिवसेषु इति।"

अनुप्रासविन्यासोऽप्यस्य कमप्यद्भुतमेव चमत्कारमादधाति :—

"इभकलभकल्लोनपल्लववेल्लितलवलीलयं, मधुकरकुलकलङ्ककालीकृत-कालेयकुसुमकुड्मलेषु।"

महाश्वेरस्योपमापरम्पराया अपि किञ्चिन्निदर्शनम् :—

"क्रमेण च कृतं मे वपुषि वसन्त इव मधुमासेन, मधुमास इव नवपल्लवेन, नवपल्लव इव कुसुमेन, कुसुम इव मधुकरेण, मधुकर इव मदेन, नवयौवनेन पदम्।"

अस्य विरोधाभासविलासोऽपि दर्शनीयः—"शिशिरस्यापि रिपुजनसन्तापकारिणः, स्थिरस्यापि अनवरत भ्रमत, निर्मलस्यापि मलिनीकृतारातिवनितामुखकमलद्युते, अति धवलस्यापि सर्वजनरागकारिण.।"

अर्थापत्त्यलङ्कारचमत्कारोऽपि किञ्चिदालोचनीयम्—"किं बहुना तापसाग्निहोत्रधूमलेखाभिरसकृन्नोभिरनिशमुपपादितकृष्णाजिनोत्तरासङ्गशोभाः फलमूलभृतो वल्कलिनो निश्चेतनास्तरवोऽपि सनियमा इव लक्ष्यन्तेऽस्य भगवतः समीपवर्तिन., किं पुनश्चेतना. प्राणिनः।"

बाणस्य कृतिषु मयूरपदविन्यास-समासशादृङ्कृतिरेव सर्वत्र कर्णकुहरमाह्लादयन्तीवानुभूयते। यथा :—

"वनीचमुंखाम कामलिव सनियमम्, हर्षजलधनोहारिणि विपद्धिहारिणि मनोहारिणि, कर्पूरधूलिधूसरेषु मलयजरसलवलुलितेषु मृणालावलीवलयेषु स्तनेषु।" इति।

प्रकृति-चित्रणम्

"अनेन च समयेन परिणतो दिवसः, स्नानोत्थितेन मुनिजनेनार्घविधिमुपपादयता यः क्षितितले दत्तस्तमम्बरतलगतः साक्षादिव रक्तचन्दनाङ्गरागं रविरुदवहत्। ऊर्ध्वमुखैरर्कबिम्बविनिहितदृष्टिभिरूष्मपैस्तपोधनैरिव परिपीयमानतेजःप्रसरः, विरलातपो दिवसस्तनिमानमभजत। उद्यत्सप्तर्षिसार्थस्पर्शपरिजिहीर्षयेव संहृतपादः पारावतचरणपाटलरागो रविरम्बरतलादलम्बत। विहाय धरणितलमुन्मुच्य कमलिनीवनानि शकुनय इव दिवसावसाने तपोवनतरुशिखरेषु पर्वताग्रेषु रविकिरणाः स्थितिमकुर्वत।" कीदृशमिदं सूर्यास्तवर्णनं चित्राङ्कितमिवोट्टङ्कितम्।

वस्तुतः काव्यादर्शनिर्दिष्टलक्षणं सर्वतोभावेन यदि कुत्रचिद् घटते तर्हि तदत्र बाणकृतावेति निर्विशङ्कम्।

'ओजःसमासभूयस्त्वमेतद् गद्यस्य जीवितम्।' इति।

स्वयं बाणोप्याह हर्षचरिते गद्यशैल्या दुष्करत्वं विवृण्वन्:— ।

नवोऽर्थो जातिरग्राम्या श्लेषोऽक्लिष्टः स्फुटो रसः।
विकटाक्षरबन्धश्च कृत्स्नमेकत्र दुष्करम्॥

परं हर्षचरिते कादम्बर्यांञ्च एषां कात्स्न्येन सङ्गमस्तु नूनं हृदयङ्गम एव सम्पन्नः। अपि च मदनव्यथापीडितस्य पुण्डरीकस्य, कपिञ्जलमुखेन कीदृश्या प्राञ्जलया प्रौढया च वाण्या भर्त्सना विदधाति:—

'सखे पुण्डरीक! नैतदनुरूपं भवतः। क्षुद्रजनक्षुण्ण एष मार्गः। धैर्यधना हि साधवः। किं यः कश्चित्प्राकृत इवात्मानं विक्लवीभवन्तं न रुणत्सि। कुतस्तवायमपूर्वोऽद्यमइन्द्रियविप्लवो, येनास्येवं कृतः। क्व ते तद्धैर्यम्। क्वासाविन्द्रियजयः।..... निरुपकारो गुरूपदेशविवेकः, निष्प्रयोजना प्रबुद्धता, निष्कारणं ज्ञानम् यदत्र भवादृशा अपि रागाभिषङ्गैः कलुषीक्रियन्ते, प्रमादैश्चाभिभूयन्ते।" इति।

वस्तुतः बाणवाणी कामपि अनन्यसाधारणीं नैपुणीमाविष्करोति, न कदापि औचितीमतिक्रमते। अनुधावति सर्वत्रैवोपयुक्तं क्रमम्। उपलक्षयति सूक्ष्मनिरीक्षणधियम्। प्रकटीकरोति लब्धावसरं विकटपदप्रयोगपाटवम्। उपलालयति पदलालित्यम्। प्रथ्नाति गम्भीरभावकुसुमस्तबकम्। व्यक्तीकरोति प्रलम्बसमासव्यासवैदुषीम्। आलम्बते च शब्दाडम्बरमपि यथास्थानम्। क्वचित्तर्जनं करोति, अन्यत्र भर्त्सनम्, इतरत्र गर्जनम्। एकत्र निदिशति, अपरत्रोपदिशति। सर्वत्र परिपुष्णाति भारतीयसंस्कृतिम्, अनुपालयति आर्यमर्यादाम्। संस्तौति ऋषीन्

निन्दति क्षुद्रान्। धर्मं प्रबलयति, अवहेलयत्यधर्मम्। किं किन्न करोति सत्कवि-समुचितमखिलमेव। बिभर्ति च प्राचीनपरम्पराम्। प्रकर्षयति विप्रान्। उत्कर्षयति क्षत्रियान्। विरसयति लक्ष्मीम्। सरसयति सरस्वतीम्। प्रदर्शयति आदर्शम्। निदर्शयति जीवनपथम् समीचीनतया। इत्यत्र तु नास्त्येव सन्देहलवः। स्थान एव खलु विदग्धमुखमण्डनकृद् विदग्धशिरोमणिः श्रीधर्मराजो बाणवाणीमयस्तनयार्थया प्रशंसति :—

रुचिरस्वरवर्णपदा रसभाववती जगन्मनो हरति।
सा किं तरुणि! नहि नहि वाणी बाणस्य मधुरशीलस्य॥

त्रिलोचनमहाभागेनापि सम्यगालोचितम् :—

हृदि लग्नेन बाणेन यन्मन्दोऽपि पदक्रमः।
भवेत्कविकुरङ्गाणां चापलं तत्र कारणम्॥

गोवर्धनाचार्येण तु इयद् यावल्लिखितं यत् सरस्वत्या स्वयं वाक्प्रागल्भ्य-मवाप्तुं पुंरूपेण बाणावतारो गृहीतः। तथाहि :—

जाता शिखण्डिनी प्राक् यथा शिखण्डी तथाऽवगच्छामि।
प्रागल्भ्यमधिकमाप्तुं वाणी बाणो बभूव ह॥

नलचम्पूकृत् त्रिविक्रमभट्टमहोदयोऽपि बाणस्य लोकप्रियतामभिलक्ष्य शंसति :—

शश्वद्बाणद्वितीयेन नमदाकारधारिणा।
धनुषेव गुणाढ्येन निःशेषो रञ्जितो जनः॥

अपि च :—

वाणीपाणिपरामृष्ट - वीणानिक्वाणहारिणीम्।
भावयन्ति कथं वाऽन्ये भट्टबाणस्य भारतीम्॥

सर्वलोकप्रथिता "बाणोच्छिष्टं जगत्सर्वम्" इत्युक्तिस्तु बाणप्रशंसायाः परां कोटिमवजगाहे।

यद्यपि केचन हर्षचरितमभिलक्ष्य :—

बाणस्य हर्षचरिते निशितामुदीक्ष्य।
शक्तिं न केऽत्र कवितास्त्रमदं त्यजन्ति॥

इत्युद्घोषयन्ति, किन्तु सम्भवेत्कदाचित्कादम्बरीरचनापूर्ववर्तनं वृत्तमिदम्। मन्यामहे, यद्रचनासौन्दर्यदृशा हर्षचरितमादधाति लोकोत्तरं वैशिष्ट्यम्। आविष्करोति च पदे-पदे बाणस्याद्भुतवर्णनाशक्ति चरित्रचित्रणचातुर्यञ्च। वयमपि च तां समा-

द्रियामहे। प्रभाकरवर्धनस्य यदपूर्वं वर्णनमालेख्यार्पितमिव कृत हर्षचरिते न तद्वाग्विषयतामवगाहते। यद्यपि षष्ठतमे उच्छ्वासे च सिंहनादस्योपदेशः कादम्बरीगतशुकनासोपदेशेन सह स्पर्द्धां विधत्ते, तथापि कादम्बरी कादम्बरी एव हर्षचरितञ्च हर्षचरितम्। को नाम समुत्सहेत हर्षचरितं कादम्बरीतुलामधिरोहयितुम्। युक्तमेवोक्तं केनाप्यभियुक्तेन :—

श्लेषे केचन शब्दगुम्फविषये केचिद्रसे चापरे-
ऽलङ्कारे कतिचित्सदर्थविषये चान्ये कथावर्णने।
आ सर्वत्र गभीरधीरकविता-विन्ध्याटवी-चातुरी-
सञ्चारी कविकुम्भिकुम्भभिदुरो बाणस्तु पञ्चाननः॥

पार्वतीपरिणये च बाणः कविसार्वभौमत्वेन संस्तुतः :—

"अस्ति कविसार्वभौमो वत्सान्वयजलधिकौस्तुभो बाणः।
नृत्यति यद्रसनायां वेधोमुखरंगलासिका वाणी॥ इति

अस्य महाकवेरनुपमकवित्ववैभववशात् प्रहृष्टमना श्रद्दधानः श्रीहर्षः श्रीबाणाय अमिता द्रव्यराशिं वितितार। तथा उपश्लोकितम् केनापि :—

"हेम्नो भारशतानि वा मदमुचा वृन्दानि वा दन्तिनाम्,
श्रीहर्षेण समर्पितानि कवये बाणाय कुत्राद्य तत्।
या बाणेन तु तस्य सूक्तिनिकरैरुट्टङ्किता कीर्तय-
स्ताः कल्पप्रलयेऽपि यान्ति न मनाक् मन्ये परिम्लानताम्॥

स्थाने खल्वेतत् प्रशस्तोल्लासविजृम्भणम् हृदयवताम् इति। नूनमप्रतिमप्रतिभाचमत्कृता बाणस्य कृतिरनन्यसाधारणतया संस्कृतवाङ्मयेऽमिनो विलसति।

को नाम तस्यादवमत्कृतिवाल्लामपह्नोतुं प्रकल्पेन इति।

बाणभट्टस्य समयः

"यतो बाणभट्टोऽयं कान्यकुब्जाधिपस्य हर्षदेवस्य सभापण्डितः आसीत्; हर्षदेवस्य च स्थितिकालः ख्रीस्त ६०६ तमोऽवधारितः कालविद्भिरतो बाणभट्टस्यापि स एव समयोऽस्तीति सन्देहातीतम्। कतिपयैरन्तरङ्गप्रमाणैरप्येतदेव निश्चीयते।

ख्रीस्त ११५० तमसमभवेन आलङ्कारिकेण रुय्यकेण स्वकीये अलङ्कारसर्वस्वे हर्षचरितस्योल्लेखः कृतः। ख्रीस्त १०५० तमभवेन क्षेमेन्द्रेण स्वरचनासु बाणनाम्न उल्लेखः कृतः। ख्रीस्त १०६९ जातेन रुद्रटकृतकाव्यालङ्कारस्य टीका-

कारेण नेमिसाधुना यत्रतत्र कादम्बरी-हर्षचरितयोरुद्धरणानि प्रदत्तानि। एवमेव भोजदेवेनाऽपि ई० १०२५ तमे लब्धस्थितिकेन स्वकीये सरस्वतीकण्ठाभरणे 'यादृग्गद्यविधौ बाण पद्यबन्धे न तादृश' इति बाणस्य प्रशस्तिरारचिता। ई० १००० सम्भवेन धनञ्जयेन दशरूपके बाण संस्मृत। इत्थमेव आनन्दवर्धनेन वामनेनापि बाणो न मुक्त। किं बहुना, द्वादशशताब्द्या आरभ्य अष्टमशतक-पर्य्यन्तजातैः प्रधानभूतैः सर्वैरपि ग्रन्थकृद्भि महामहिमशालिनो बाणस्य नाम कीर्तितम्। तेन अपरिहार्यतया सप्तमी शताब्द्येव बाणस्य समय इति निश्चप्रचम् इति दिक्। ।

महाकविः दण्डी

(ईस्त ६००)

१—परिचय । २—दण्डिनः साहित्यम् । ३—त्रय प्रमुखप्रबन्धाः । ४—दशकुमारचरितस्य प्राधान्यम् । ५—दण्डिन प्रशस्ति । ६—तद्रचनानिदर्शनम् । ७—दण्डिजीवनवृत्तम् । ८—दण्डिविषये दन्तकथा ।

परिचय.

अथ गद्यकविकुलललामभूतो भरतभूमण्डलमण्डनायमानः, महामेधावी, वश्यवाचामग्रणीः गद्यबन्धधुरन्धरः, पण्डितपुरन्दरोऽयं दण्डी नाम महाकविः संस्कृतसाहित्यमहाम्बरेऽम्बरमणिरिव प्राचाकशीति—इति सर्वेषां काव्यकलानुशीलनपराणां विदितमेव । कवेरस्य सुललितपदविन्यासशालीनि, मधुरमधुरतरभावावेशसम्भृतानि, प्रसादगुणगुम्फितानि काव्यरत्नानि कस्य खलु रसिकस्य मनःप्रीतिं नोपजनयन्ति । नूनममौ सविधे गद्यकविवृन्दस्य परां ख्यातिमलभत, इत्यत्र नास्ति कस्यापि वैमत्यम् । अतएव—"कविर्दण्डी कविर्दण्डी कविर्दण्डी न संशयः" इत्याभणितिः अस्य विषये सुप्रसिद्धा ।

दण्डिनः साहित्यम्

अत्रभवतो दण्डिनः कृतित्वेन त्रय एव सन्दर्भा विलसन्ति प्राधान्येन । गद्यमयं काव्यं दशकुमारचरितम्, अलङ्कारमयो ग्रन्थः काव्यादर्शः, छन्दःशास्त्रमया छन्दोविचितिश्चेति । उक्तञ्च कविराजेन राजशेखरेण:—

त्रयोऽग्नयस्त्रयो देवास्त्रयो वेदास्त्रयो गुणाः ।
त्रयो दण्डिप्रबन्धाश्च त्रिषु लोकेषु विश्रुताः ॥[1]

परं तत्र छन्दोविचितिविषये विमर्शका विप्रतिपद्यन्ते । केचन व्यवस्यापयन्ति यत् 'लिम्पतीव तमोऽङ्गानि' इत्यादिपद्यस्य काव्यादर्शे मृच्छकटिके[2] चोभयत्रैव दर्शनात्, एवं मृच्छकटिकदशकुमारचरितयोः सामाजिकचित्रणसाम्याच्च, मृच्छकटिकनाटकमेव दण्डिनस्तृतीयो ग्रन्थ इति । एके 'मल्लिकामारुत' नाम नाटक-

---

१. इदमिदं शार्ङ्गधरपद्धतौ समुद्धृतं राजशेखरनाम्ना ।

२. काव्यादर्शे २।२२६ । मृच्छकटिके च १।३४ ।

मेव दण्डिनस्तृतीयप्रबन्धत्वेनाभिप्रयन्ति । परं नाटकमिदं मालाबारप्रान्तीयस्य उद्दण्डरङ्गनायकवे[1] कृतित्वेन कालविद्भिरधुना निश्चितत्वात् नेदं दण्डिप्रणीतमिति निर्विशङ्कम्।

अपरे 'द्विसन्धान'नामकं काव्यमेव दण्डिनः तृतीया कृतिः इति प्रतिपादयन्ति, भोजदेवमतमालम्ब्य । तथा चोपपत्तिरूपेण च निम्नाङ्कितपद्यमपि ते पुरस्कुर्वन्ति —

उदारमहिमारामः प्रजानां हर्षवर्धनः ।
धर्मप्रभव इत्यासीत् ख्यातो भरतपूर्वजः ॥ इति ॥

अन्ये तु 'अवन्तिसुन्दरी'नामकं गद्यकाव्यमेव अस्य तृतीयकृतित्वेनाभिमन्यन्ते। अवन्तिसुन्दरी दशकुमारचरितयोः कथावस्तुसाम्यमेवोक्तनिर्णये विनिगमकत्वे नाङ्गीकुर्वन्ति । एवं यद्यपि बहवो बहुविधमत्र व्यवतिष्ठन्ते, तथापि तत्त्वतो विमृश्यमाने, अवन्तिसुन्दरी कथा एवास्य तृतीया कृतिरित्येव कल्पः साधीयान् प्रतिभाति। यतः अवन्तिसुन्दरीकथानकं, दशकुमारचरितकथानकेन सह साजात्यं भजते। काव्यादर्शस्य जड्यालकृतटीकायाञ्च अवन्तिसुन्दरीकथाया उल्लेखोऽपि तत्त्वमुमेवार्थं समर्थयति । छन्दोविचितिमेवास्य तृतीयकृतित्वेनाङ्गीकुर्वतां मतं तु न श्रद्धेयम् । यतः छन्दोविचितिरिति छन्दःशास्त्रस्यैवाभिधानान्तरमिति गभीरगवेषणया निश्चितप्रायं सम्प्रति। न खलु कस्यचिद् ग्रन्थान्तरस्य नामैतत्। किञ्च "सा विद्या नौर्विवक्षूणाम्" इत्यत्र कविना सा विद्यारूपेण स्मृता न खलु ग्रन्थरूपेण, इत्यपि वचनम् छन्दोविचितेर्ग्रन्थान्तरत्वप्रतिषेधे विनिगमकं भवति। यद्यपि, केचन, अवन्तिसुन्दरीकथाया भाषाया क्लिष्टत्वं श्लिष्टत्वमाश्रित्य, दण्डिशैलीभेदानुरोधेन च, तां दण्डिकृतित्वेन नाभिनन्दन्ति, तथापि मतभूयस्त्वबलेन अवन्तिसुन्दरीकथाया एव दण्डिकृतित्वेनाङ्गीकारो न दोषाय। ये तु खलु दशकुमारचरितस्यापि, तत्र दण्डिकृतकाव्यादर्शोपलालितनियमभङ्गदर्शनाद् दण्डिकृतित्वमङ्गीकर्तुं नोत्सहन्ते तेऽपि न श्रद्धेयाः । दशकुमारचरितस्य, काव्यादर्शसम्भवात्प्राक्तनकालाविर्भावसम्भवात्। ये च पुनः 'काव्यादर्श' कलापरिच्छेदपरामर्शात 'कलापरिच्छेद'मेवास्य तृतीयग्रन्थत्वेनाभिप्रयन्ति मन्ये न तेऽप्यादरणीयाः, काव्यादर्शपरिनिष्ठत्वेन कलापरिच्छेदाङ्गीकारान्न तु स्वतन्त्रग्रन्थरूपेणेति दिक्।

तिशयहृद्यमनवद्यञ्च गद्यमयं काव्यम्। तच्चैतत् पूर्वपीठिका, चरित, उत्तरपीठिकेति त्रिविभागगुम्फितमष्टाभिरुच्छ्वाससंख्यनिवद्धम्। अस्य भाषाभङ्गीमुद्दिश्य केवलं चरिताख्यं मध्यभागमेव दण्डिकृतमभिमन्यन्ते परीक्षका। यथा मध्यभागस्य भाषा सुललितपदावलिसमलङ्कृता, प्रसादगुणगुम्फिता मधुरमधुरा च वरीवर्त्ति न तथा पूर्वोत्तरखण्डयो इति भाषाकृतभेदमवष्टभ्य पूर्वोत्तरखण्डौ न दण्डिविरचिताविस्यनुमिन्वन्ति केचनालोचका। किन्तु तथाविध भाषाभेदं पुरस्कृत्य तादृशानुमान न खलु मानार्हम्। भाषाभङ्ग्या विषयानुबन्धित्वात् कवेस्तात्कालिकमनोवृत्तितरङ्गनिबन्धनाच्च एक एव कवि कदाचित् सुश्लिष्ट-क्लिष्टपदानि प्रयुङ्क्ते कदाचिच्च कोमलानि सरलानि च! न तावता तत्कृते भिन्न-कर्तृकत्वानुमान सामञ्जस्यमुद्वहति।

अस्मिन् हि दशकुमारचरिते, दशराजकुमाराणा देशविदेशाटनानुभवाना-मुच्चावचक्रियाकलापोपयमाणा, विविधपराक्रमाणाञ्च मनोरञ्जकं वर्णनमनन्य-साधारण्या सहृदयहृदयग्राहिण्या सुललितमधुरया च वाण्या कृतमस्ति।

सुबन्धुरिव नासौ 'प्रत्यक्षरश्लेषमयप्रबन्धबन्धे निबध्नाति मन। नापि बाणभट्टवदस्मै रुचिरस्वरवर्णपदानि रोचन्ते। प्रसादमधुराणि ललितललितानि भावगर्भितानि पदान्येवास्मै स्वदन्ते। बाणभट्टवत् प्रलम्बसमाससवलितो वाक्यविन्या-सोऽप्यस्य नाकर्षणविषयः। पदार्थ-विस्पष्टता, भव्यभावसमभिव्यक्ति, कोमल-कल्पना-कमनीयता, विचारवैशारद्यमेव च दण्डिनो गद्यमयप्रबन्धस्य खल्वनितर-सस्पृष्टं वैशिष्ट्यम्। प्रसादमाधुरीभूतोऽनुप्रासमयपदविन्यासप्रयास एवास्य कवे सकलातिशायी श्लाघार्हो गुण.।

किञ्चास्य महाकवेस्तत्तच्चरित्रचित्रणमपि विलक्षणमेव भाति। पात्राणां सजीवता, रोचिष्णुहास्यविलास, हृदयङ्गमा व्यङ्ग्यभङ्गी, अनन्यादृशच्छल-छद्मपरिच्छदाच्छन्नधूर्त्तानां, कूटकपटकौटिल्ययुताना विप्रवेशधराणा नराणा पुंश्चलीनाञ्च कुट्टिनीना वाराङ्गनाना, तदानीन्तनजनसमाजे प्रवर्त्तमानाना-माचारव्यवहाराणाञ्चानुरूपनयोपनतं किमपि हृदयावर्जकं विस्फुटं वर्णन न कस्य सचेतसश्चेतश्चुलुकयति।

दण्डिन. प्रशस्ति. तद्रचनानिदर्शनञ्च

नूनमत्र कस्यापि अभियुक्तस्यातिशयोक्तिरियं सुन्दरा सङ्गच्छतेतरां दण्डिनः प्रशस्तिविषय पुरस्कृत्य—

> कविर्दण्डिरिति दण्डी भूमण्डलमण्डनीभूत सततम्।
> यस्य हि कवितामार्यं सुधामदृशं सुधा भजन्ते॥

'अरत्नालोकसंहार्यमवार्यं सूर्यरश्मिभिः ।'

दृष्टिरोधकरं यूनां यौवनप्रभवं तम ॥ इति । [काव्यादर्श २।१९७]

बाणवर्णितशुकनासोपदेशमाधारीकृत्यैव रचितं प्रतीयते । अपि च दण्डिना बाणमयूरयोः प्रशस्तिरप्यारचिता :—

भिन्नतीक्ष्णमुखेनापि चित्रं बाणेन निर्व्यथः ।

व्यावहारेषु जहौ लीलां न मयूरः......॥

किञ्चावन्तिसुन्दरीकथायां कादम्बरीवर्णनं, बाणस्य प्रसिद्धकथया सह साजात्यं भजते, अतः दण्डिनो बाणपश्चात्कालभवत्वं साधयति । परन्तु दण्डिनः शैली बाणशैलीतो नितरां भिद्यते । बाणः क्लिष्टश्लिष्टसमासबहुलां वक्रोक्तिप्रभृत्यलङ्कारालङ्कृतां भाषां समुपलालयति, दण्डी च पुनः सरलां प्रासादिकगुणगुम्फितां भाषामभिनन्दति । यदि नाम दण्डी बाणतो परवर्त्ती स्यात् तस्य भाषाऽपि बाणकृतरचनाशैल्याऽवश्यकत्वेन प्रभाविता भवेत् । न च मात्रयाऽपि तथा प्रतीयते । अतः न स बाणपरवर्त्तीति निर्विशङ्कम् ।

डा० बार्नेटमहोदयश्च प्रतिपादयति यत् सिंहालिभाषायां 'स्वभाषालङ्कार' नामकस्यालङ्कारग्रन्थस्य रचना काव्यादर्शमाश्रित्य कृता प्रतीयते । अस्य ग्रन्थस्य रचयितु राज्ञः सेनस्य समयश्च ख्रीस्त ८४६–८६६ मितः । किञ्च ख्रीस्त ८१४ तमे कर्णाटकीयअलङ्कारग्रन्थे कविराज-मार्गनाम्नि काव्यादर्शस्य पुष्कला छाया प्रतीयते अतः दण्डिनः समयः ख्रीस्त ८०० अब्दमितात्प्राक्तन एव सम्भवेत् ।

एतदतिरिक्तमिदमपि विचार्यम् यत् काव्यादर्शे पञ्चमशताब्दीभवस्य राजाप्रवरसेनेन विरचितस्य सेतुबन्धकाव्यस्यापि नाम स्मर्यते तेनाऽपि प्रतिपत्तुं शक्यते यद् दण्डिन आविर्भावकालः कर्हिचित् ख्रीस्त ५०० त आरभ्य ८०० शतकमध्यग एव प्रतिभाति । किञ्च दशकुमारचरितस्य भौगोलिकं वर्णनं राजनीतिचित्रणञ्च राज्ञो हर्षवर्धनात्पूर्वतनस्य भारतस्य स्थितिं सूचयति । अतः दण्डिनः स्थितिकालः ख्रीस्त-तमदेशीयः प्रायशः सम्भवेदिति वक्तमनमातम ।

तदस्य रचनायाः स्वरूपनिदर्शनदिशा किञ्चिदिवात्र प्रदर्शयामः। तद्यथा—

"अयुगाशरः शरशयने शाययिष्यति', 'असत्येनास्य नास्यं संसृज्यते', 'अनेकस्यानेक आतङ्कश्चिरं चिकित्सकैरसंहार्यः संहृतः', 'स्वदेशो देशान्तरमिति नेयं गणना विदग्धस्य पुरुषस्य', 'आत्मानमात्मनाऽवसादादुद्धरन्ति सन्तः', 'न ह्यलमतिनिपुणोऽपि पुरुषो नियतिलिखितां लेखामतिक्रमितुम्', 'इह जगति न निरीह देहिनं श्रियः श्रयन्ते', 'जीवितं हि नाम जन्मवता चतुःपञ्चाण्यहानि।', इति।

किञ्च—"एवं मिलितेन कुमारमण्डलेन सह चौडोपनयनादिसंस्कारजातमलभत। ततः सकललिपिज्ञानं, निखिलदेशीयभाषापाण्डित्यं, षडङ्गसहितवेदसमुदायकोविदत्वम्, काव्यनाटकाख्यायिकेतिहासचित्रकथासमन्वितपुराणगणनैपुण्यम्, धर्मशब्दज्योतिस्तर्कमीमांसादिसमस्तशास्त्रनिकरचातुर्यम्, कौटिल्यकामन्दकीयादिनीतिपटलकौशलम्, वीणाद्यशेषवाद्यदाक्ष्यम्, सङ्गीतसाहित्यहारित्वम्, मणिमन्त्रौषधादिमायाप्रपञ्चचञ्चुत्वम्, मातङ्गतुरङ्गादिवाहनारोहणपाटवम्, विविधायुधप्रयोगचणत्वं, चौर्यदुरोदरादिकपटकलापप्रौढत्वञ्च तत्तदाचार्येभ्यः सम्यग् लब्ध्वा यौवनेन विलसन्तं, कृत्येष्वनलसं तं कुमारनिकरं निरीक्ष्य स महीवल्लभः 'अहं शत्रुजनदुर्लभः" इति परमानन्दममन्दमविन्दत।" इति।

अपि च—"कुमारा माराभिरामा रामाद्यपौरुषा रुषा भस्मीकृतारयो रयोपहसितसमीरणा रणाभियानेनाभ्युदयाशंसं राजानमकार्षुः।"

दण्डिनः कालः

दण्डिनः कालनिर्णिनीषवः बहवो बहुविधं प्रतिपादयन्ति। केचनामुं गद्यकाव्यस्रष्टृतामग्रणीं मन्यन्ते। अयमेव संस्कृतसाहित्ये गद्यबन्धस्य आद्यः प्रवर्तक इति स्वीकुर्वन्ति। अपरे दण्डिनं बाणभट्टपूर्वकालभवं, अपरे तदुत्तरकालभवमभ्युपयन्ति। एवं दण्डिनः प्रादुर्भावकालमालम्ब्य नास्ति कश्चिदेकः सर्वसम्मतो निर्णयः। केचन शं सं ८००मितः काल एवास्य स्थितिकालः। अपरे शं सं ८४६ शताब्दादारभ्य ८६६ मितपर्यन्त एवास्य निश्चितः कालः इति व्यवस्यापयन्ति इति।

परन्तु दण्डिप्रणीतकाव्यादर्शावलोकनेनैतदनुमातुं न दुःशकम्, यदयं कविकुलगुरोः कालिदासादवरज एव। यतोऽस्य काव्यादर्शसन्दर्भपठितेषु कतिपयेषु पद्येषु कालिदासीयपद्यानां प्रभावः प्रव्यक्तं प्रतीयते। तद्यथाः—कालिदासस्य "मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति" इत्यंशस्य, दण्डिना स्वकाव्यादर्शे "लक्ष्म लक्ष्मीं तनोतीति प्रतीतिसुभगं वचः" इति रूपेणोद्धरणं कृतम्। इति हेतोः कालिदासादवरजोऽयमिति प्रतिपद्यते। दण्डिनो निम्नाङ्कित पद्यम्—

[1]अरत्नालोकसंहार्यमवार्यं सूर्यरश्मिभिः।
दृष्टिरोधकरं यूनां यौवनप्रभवं तम॥ इति। [काव्यादर्श २।१९७]

बाणवर्णितशुकनासोपदेशमाधारीकृत्यैव रचितं प्रतीयते। अपि च दण्डिना बाणमयूरयोः प्रशस्तिरप्यारचिता :—

भिन्नतीक्ष्णमुखेनापि चित्रं बाणेन निर्व्यथः।
व्याहारेषु जहौ लीलां न मयूरः......॥

किञ्चावन्तिसुन्दरीकथायां कादम्बरीवर्णनं, बाणस्य प्रसिद्धकथया सह साजात्यं भजते, अतः दण्डिनो बाणपश्चात्कालभवत्वं साधयति। परन्तु दण्डिनः शैली बाणशैलीतो नितरां भिद्यते। बाणः क्लिष्टश्लिष्टसमासबहुलां वक्रोक्तिप्रभृत्यलङ्कारालङ्कृतां भाषां समुपलालयति, दण्डी च पुनः सरलां प्रासादिकगुणगुम्फितां भाषामभिनन्दति। यदि नाम दण्डी बाणतो परवर्ती स्यात् तस्य भाषाऽपि बाणकृतरचनाशैल्याऽऽवश्यकत्वेन प्रभाविता भवेत्। न च मात्रयाऽपि तथा प्रतीयते। अतः न स बाणपरवर्त्तीति निर्विवादम्।

डा० बार्नेटमहोदयश्च प्रतिपादयति यत् सिंहालिभाषायां 'स्वभाषालङ्कार' नामकस्यालङ्कारग्रन्थस्य रचना काव्यादर्शमाश्रित्य कृता प्रतीयते। अस्य ग्रन्थस्य रचयितुः राज्ञः सेनस्य समयश्च ई० स्त ८४६–८६६ मितः। किञ्च ई० स्त ८१४ तमे कर्णाटकीयअलङ्कारग्रन्थे कविराज-मार्गनाम्नि काव्यादर्शस्य पुष्कला छाया प्रतीयते अतः दण्डिनः समयः ई० स्त ८०० अब्दमितात्प्राक्तन एव सम्भवेत्।

एतदतिरिक्तमिदमपि विचार्यम् यत् काव्यादर्शे पञ्चमशताब्दीभवस्य राज्ञः प्रवरसेनेन विरचितस्य सेतुबन्धकाव्यस्यापि नाम स्मर्यते तेनाऽपि प्रतिपत्तुं शक्यते यद् दण्डिन आविर्भावकालः क्वचित् ई० स्त ५०० तः आरभ्य ८०० शतकमध्यग एव प्रतिभाति। किञ्च दशकुमारचरितस्य भौगोलिकं वर्णनं राजनीतिचित्रणञ्च राज्ञो हर्षवर्धनात्पूर्वतनस्य भारतस्य स्थितिं सूचयति। अतः दण्डिनः स्थितिकालः ई० स्त-६०० समदेशीयः प्रायशः सम्भवेदिति युक्तमनुमातुम्।

दण्डिनः काव्यादर्शमुद्दिश्य केचिदवधारयन्ति यत्कस्यचिद् राज्ञो राजवर्मणः सूनुमध्यापयितुमेव दण्डी दशकुमारचरितस्य रचनां व्यदधात्। राजवर्मा चैव काञ्चीशासकः शैवधर्मावलम्बी चासीत्। अस्य शासनकालः कालविद्भिः ई० स्त ६९० तः आरभ्य ई० स्त ७२५ पर्यन्तः निर्णीतः। अवन्तिसुन्दरीकथामनुरुध्य दण्डिसमयः ई० स्तसप्तमशताब्द्या अन्तिमे चरणे सम्भवति। युज्यन्ति सामुमेव

1. केवलं निसर्गत एवाभानुभेद्यमरत्नालोकोच्छेद्यमप्रदीपप्रभापनेयमतिगहनं तमो यौवनप्रभवम्। [कादम्बरी]

कल्प प्रमाणान्तराण्यपि । विद्वद्वरकाणेमहाभागेनापि कवेरस्य समयः ख्रीस्त-६०० मित एव निर्धारित ।

नीलोत्पलदलश्यामा विज्जका मामजानता।
वृथैव दण्डिना प्रोक्त सर्वशुक्ला सरस्वती॥

इति शार्ङ्गधरपद्धतिपठितेन श्लोकेन विभाव्यते, यद् अस्या विज्जकाया पद्यानि ख्रीस्त ८५०तमदेशीयविरचितेषु ग्रन्थेषु उपलभ्यन्ते । अतोऽस्य समय ख्रीस्त ८५० त पूर्वतन एव सम्भवेत् । किञ्च—

सरस्वतीव कर्णाटी विजयाङ्का जयत्यसौ।
या विदर्भगिरा वास कालिदासादनन्तरम्॥

इत्यनेनाऽपि शार्ङ्गधरपद्धतिस्मृतेन सम्भाव्यते यदि नाम विजयाङ्का विज्जका च एकैव भवेत् तर्हि सा द्वितीयपुलकेशिन सूनो चन्द्रादित्यस्य महिषी विजय-भट्टारिका विजयाङ्केतिनाम्ना प्रसिद्धा । तस्या समय ख्रीस्त ६६० तमाब्दिके पर्यवस्यति । तदेव दण्डिन काल ख्रीस्ते ६०० तमशतके एव विभावनीय ।

दण्डिवृत्तम्

दण्डिनो जीवनवृत्त यद्यप्यद्यावधि न पूर्णतया ज्ञातम्, किन्तु सम्प्रति अवन्तिसुन्दरीकथाभिधो ग्रन्थ समुपलब्ध । ग्रन्थोऽय दण्डिविरचित एव सम्भाव्यते। अस्मिन् ग्रन्थे दण्डिनो जीवनवृत्त किञ्चिद्विस्तरश समुद्ग्रथितम्। तेनावगम्यते यद्दण्डी महाभाग विद्वद्वरस्य दामोदरस्य प्रपौत्र आसीत्। दामोदरोऽय स्वय भारविरेवाथवा भारवे कश्चिदन्तरङ्ग सखा सम्भवेत् । श्री दामोदरस्य सूनु मनोरथ । मनोरथस्यापि वेदा इव चत्वार पुत्ररत्नानि जातानि। तेषु लघिष्ठोऽपि सन् वीरदत्तोऽतिप्रौढो दार्शनिक । तस्माद् गौरीनाम्न्या विदुष्या लब्धजन्मपरि-ग्रहोऽय पण्डितमण्डलमण्डनो दण्डीति । काञ्चीपुरी चास्य निवासस्थानम् । बाल्य-काले एवास्य पितरौ पुरन्दरपुर ययतु । असौ च दण्ड[1]धारी नैष्ठिकब्रह्मचारी आसीत् । अस्य विषये एक प्रवाद प्रचरति यद् वर्षासु ब्रह्मचारिणा नगरनिवासो विहित ।

तद्विधानानुगुण्येन यदा दण्डी कस्मिंश्चिदवसरे वासमुपकल्पयामास तदा सप्तगराधिपतिना स्वकन्याजनाना शिक्षणाय स शिक्षकपदे न्ययोजि। तथा नियो-जितस्य तस्य रसिकताप्रकर्ष स्वकन्यामुखेन निशम्य स राजा तदीयनिष्ठासु सशङ्क समपद्यत। अवगतवृत्तान्तो दण्ड्यपि राजान दारिद्र्यमुपवर्णयितु सुभृश-

१ अत एवासौ दण्डीति नाम्ना प्रसिद्ध ।

मनुरुरोध। तयानुरुद्धश्च राजादारिद्र्याष्टकं विरच्य यदैव दण्डिने समर्पयति, तदैव दण्डिनं तस्मिन्वदनमवलोक्य विदिततन्मनोभावो राजा निश्चिकाय यद् 'अननुभूतदारिद्र्यस्यापि यथा मम तद्वर्णनप्रकर्षस्तथैवास्य नैष्ठिकस्यापि कृत्रिमा रसिकता न तु वास्तविकी'ति तदवधि तस्य तपःपूतमनसो ब्रह्मचर्यप्रकर्षं निश्चित्य सम्मानविशेषमारचयत्।

दण्डिविषये दन्तकथा

अपि च दण्डिनो निसर्गसुभगामलौकिकीं लालित्यसंवलितरचनाप्रचनावलिं प्रख्यापयितुमेव कपोलकल्पिता कथा विरचिता विभाति तत्प्रशंसकजनैरिति यदेकदा दण्डिकालिदासयोः कतरो ज्यायान् इत्यत्र साक्षात्सरस्वत्या निर्णयमभिकाङ्क्षिभिः विद्वद्भिः सरस्वत्या आवाहनमारचितम्। ततः प्रत्यक्षीभूता भारती कयाऽपि दिव्यया गिरा उदाजहार यद्—"कविर्दण्डी कविर्दण्डी कविर्दण्डी न संशयः।" तदा किञ्चित्क्षुब्धः कालिदासः पप्रच्छ—"कोऽहं रण्डे ?" तदा सा प्राह—त्वमेवाहं त्वमेवाहं त्वन्तु साक्षात् सरस्वती॥" इति।

अपरे विमर्शकास्तु कविशब्दस्य बहुवचनं दण्डि-प्रादुर्भावोत्तरकाल एव सञ्जातम्। पूर्वन्तु द्विवचनमेवासीत् :—

जाते जगति वाल्मीकौ कविरित्यभिधाऽभवत्।
कवी इति ततो व्यासे कवयस्त्वयि दण्डिनि॥ इति।

'मधुराविजया'ख्यकाव्यकवयित्र्या कयाचित्तत्रभवत्या गङ्गादेव्या आचार्यदण्डिनः निरतिशयप्रशंसनमुपश्लोकितम्। तद्यथा—

आचार्यदण्डिनो वाचामाचान्तामृतसम्पदाम्।
विकासो वेधसः पत्न्या विलासमणिदर्पणम्॥ इति।

इति सर्वतन्त्रस्वतन्त्रैः पदवाक्यप्रमाणपारावारीणैः श्रीमदाचार्यद्विजेन्द्रनाथशास्त्रिसिद्धान्तशिरोमणिभिर्विरचिते संस्कृतसाहित्यविमर्शाख्ये ग्रन्थे दशमः परिच्छेदः।

एकादश परिच्छेद

नाट्यशास्त्रम्

१—नाट्यशास्त्रस्याविर्भाव । २—भरतरचितनाट्यशास्त्रम् । ३—नाटकेषु भाषा । ४—रसप्रपञ्च । ५—किन्नाम तावन्नाट्यम् । ६—नाट्याविर्भावकाल ।

'नाट्यशास्त्रस्याविर्भाव'

संस्कृतसाहित्ये नाट्यशास्त्र हि खल्वतीव महनीय पदमलङ्करोति । नाट्यशास्त्र नाम कदा कुत्र कुतो वा प्रादुरभूदिति महान् प्रश्न । यद्यपि सोऽय प्रश्नोऽद्यापि साधनसौकर्याभावान्नेदन्तया निर्णेतु सुकर, तथापि सम्प्रत्युपलब्धप्रकीर्णशीर्णसाहित्यकणिकाभिरेतत्तु वक्तु पार्यते यन्मुनिवरो भरताचार्य एव नाट्यशास्त्रस्याविम प्रवर्तक । भरताचार्यप्रतिभालताप्रसूतप्रसूनमेवेव किल यन्नाट्यशास्त्र नाम । तदस्य शास्त्रस्य भरतोपज्ञत्वाभ्युपगमेऽपि कुतो लब्धमस्य बीज तेन महाभागेनेति भूयोऽपि प्रश्नान्तरमुज्जृम्भते । तत्समाधिस्तु स्वयमाचार्य एव विधत्ते —

जग्राह पाठ्यमृग्वेदात् सामभ्यो गीतमेव च ।
यजुर्वेदादभिनयान् रसानाथर्वणादपि ॥ इति ।

तदेतेनोपन्यस्त भवति यद भगवद्वेदेभ्य एव नाट्यशास्त्रस्य बीजमुपलब्धमाचार्येणेति । वेदेषु यत्र-तत्रोपलब्धकथनोपकथन-सवाद सङ्गीतादि यन्नाटकीयतत्त्व तदेवास्ति वस्तुतो नाट्यशास्त्रप्रवृत्तौ बीजम् । ततश्च रामायणे समुपलभ्यमानाना नटनर्तकरङ्गमञ्चादिशब्दाना प्रयोगा, महाभारते च प्रयुक्ता नटरङ्गशालादिशब्दा ध्वनयन्तितरा तदानीन्तने काले नाटकाना प्रचारप्राचुर्यम् । तदनु च कविकुलमूर्धन्या धन्यतमा भासकालिदासादयो महाकवय शास्त्रस्यास्य श्रीसमृद्धिमतितरा वितेनिरे । तदेवमद्य भारतीय नाट्यशास्त्र विश्वसाहित्ये सर्वोत्कर्षेण सर्वप्राथम्येन च देदीप्यमान महार्घरत्नमिव विलसति सर्वदा लौकिकाना परीक्षकाणाञ्च आदरास्पदीभूतम् । तदित्थमिद भारतीयनाट्यशास्त्र वेदेभ्य एव प्रभवप्रसादमासाद्य आद्यमुनिभरतभासकालिदासभवभूतिप्रभृतिकवीश्वराणामप्रतिमप्रतिभाश्रियमादधान परिपूर्णस्वातन्त्र्येण श्रमिकोत्कर्षविकासस्य परा कोटि-

माटीकमानं वरीवर्त्ति। एवं तत्त्वतो विमृश्यमाने सूपपन्नमिदं भवति यद् भारतीय-नाट्यशास्त्रमेव विश्वनाटकचक्रस्य किलादिमञ्चस्त्वसि, प्रकाशस्तम्भभूतञ्चेति सगर्वमाकलयन्तो वयं वर्त्तामहे गौरवस्योत्तमां कोटिमलङ्कुर्वाणाः इति।

भरतरचितनाट्यशास्त्रम्

सम्प्रति उपलभ्यं नाट्यालङ्कारविषयकं प्राचीनतमं ग्रन्थरत्नं भरतमुनि-प्रणीतं नाट्यशास्त्रम्। अस्मिन् हि शास्त्रे नाट्यशास्त्रस्य प्राधान्येऽपि तत्सम्बन्धि-अलङ्कार-सङ्गीत-छन्दःशास्त्राणामपि मौलिकाः सिद्धान्ताः प्रपञ्चिताः। शास्त्र-मिदं षट्त्रिंशदध्यायात्मकं पञ्चसहस्रमितैः श्लोकैरपुष्पितमनुष्टुप्छन्दो-बद्धं केवलं षष्ठे सप्तमे अष्टाविंशतितमेऽध्याये च गद्यमयं विलसति। अस्य च पद्यभागः अभिनवगुप्तमतानुसारेण भरतादपि प्राचीनतरैराचार्यैरुपनिबद्धः, स्वरचित-सूत्रोपपत्त्यर्थञ्च भरतमुनिना यथार्हं तत्र तत्र निवेशित.। उक्तञ्च :—

> ता एता ह्यार्या एकप्रघट्टकतया पूर्वाचार्यैर्लक्षणत्वेन पठिताः।
> मुनिना तु सुखसंग्रहाय यथास्थानं निवेशिता.॥
> (अभिनवभारती अ० ६)

काव्यं खलु दृश्य-श्रव्यभेदेन द्विविधम्। तयोः नाट्य-नाटक-रूपकनामभि-रभिलप्यमानं दृश्यम्। श्रव्यञ्च छन्दोबद्धम्। श्रव्याद् दृश्यं हि अपेक्षया रमणीयतरम-भिमन्यते काव्यरहस्यकोविदैः सुकुमारधियामपि तस्य सद्यः प्रभावकारित्वात्। दृश्ये किल मुखादौ चन्द्रादेरारोपवन्नटे नायकारोपः। तदारोपसमसाम्याद् एत-द्रूपकमुच्यते। तच्च रूपकं दशविधम्। उक्तञ्च दशरूपके :—

> नाटकं सप्रकरणं भाण: प्रहसनं डिमः।
> व्यायोगसमवकारौ वीथ्यङ्केहामृगा इति॥

नाटकेषु पुराणेतिहासप्रसिद्धं वस्तु एवोपनिबध्यते, न जात्वप्रसिद्धम्।

नाटकेषु भाषा

संस्कृतं प्राकृतञ्चेति भाषाद्वयमपि प्रयुज्यते नाटकेषु। प्रकृति. संस्कृतं ततः प्रवृत्तं प्राकृतम्। तदुक्तमाचार्यैः :—

"प्रकृतेः संस्कृतायास्तु विकृतिः प्राकृती मता।" इति

संस्कृतन्तु खलु न कस्या अपि भाषाया विकृति.। संस्कृतं नाम स्वतः सिद्धा भाषा। संस्कृतभाषात. एवान्यास्सिद्धा भाषाः प्रवृत्ता.। 'संस्कृतं नाम हि दैवी वागि'ति दण्डिन उक्तिः।

एकादश परिच्छेद

नाट्यशास्त्रम्

१—नाट्यशास्त्रस्याविर्भाव । २—भरतरचितनाट्यशास्त्रम् । ३—नाटकेषु भाषा । ४—रसप्रपञ्च । ५—किन्नाम तावन्नाट्यम् । ६—नाट्याविर्भावकाल ।

'नाट्यशास्त्रस्याविर्भाव'[1]

संस्कृतसाहित्ये नाट्यशास्त्र हि खल्वतीव महनीय पदमलङ्करोति । नाट्यशास्त्र नाम कदा कुत्र कुतो वा प्रादुरभूदिति महान् प्रश्न । यद्यपि सोऽयं प्रश्नोऽद्यापि साधनसौकर्याभावान्नेदन्तया निर्णेतु सुकर, तथापि सम्प्रत्युपलब्धप्रकीर्णशीर्णसाहित्यकणिकाभिरेतत्तु वक्तु पार्यते यन्मुनिवरो भरताचार्य एव नाट्यशास्त्रस्याद्यिम प्रवर्तक । भरताचार्यप्रतिभालताप्रसूतप्रसूनमेवेद किल यन्नाट्यशास्त्र नाम । तदस्य शास्त्रस्य भरतोपज्ञत्वाभ्युपगमेऽपि कुतो लब्धमस्य बीज तेन महाभागेनेति भूयोऽपि प्रश्नान्तरमुज्जृम्भते । तत्समाधिस्तु स्वयमाचार्य एव विधत्ते —

जग्राह पाठ्यमृग्वेदात् सामभ्यो गीतमेव च ।
यजुर्वेदादभिनयान् रसानाथर्वणादपि ॥ इति ।

तदेतेनोपन्यस्त भवति यद् भगवद्वेदेभ्य एव नाट्यशास्त्रस्य बीजमुपलब्धमाचार्येणेति । वेदेषु यत्र-तत्रोपलब्धकथनोपकथन-संवाद-सङ्गीतादि यन्नाटकीयतत्त्व तदेवास्ति वस्तुतो नाट्यशास्त्रप्रवृत्तौ बीजम् । ततश्च रामायणे समुपलभ्यमानाना नटनर्तकरङ्गमञ्चादिशब्दाना प्रयोगा, महाभारते च प्रयुक्ता नटरङ्गशालादिशब्दा ध्वनयन्तितरा तदानीन्तने काले नाटकाना प्रचारप्राचुर्यम् । तदनु च कविकुलमूर्द्धन्या धन्यतमा भासकालिदासादयो महाकवय शास्त्रस्यास्य श्रीसमृद्धिमतितरा वितेनिरे । तदेवमद्य भारतीय नाट्यशास्त्र विश्वसाहित्ये सर्वोत्कर्षेण सर्वप्राथम्येन च देदीप्यमान महार्घरत्नमिव विलसति सर्वदा लौकिकाना परीक्षकाणाञ्च आदरास्पदीभूतम् । तदित्थमिद भारतीयनाट्यशास्त्र वेदेभ्य एव प्रभवप्रसादमासाद्य आद्यमुनिभरतभासकालिदासभवभूतिप्रभृतिकवीश्वराणामप्रतिमप्रतिभाधिष्यमादधान परिपूर्णस्वातन्त्र्येण क्रमिकोत्कर्षविकासस्य परां कोटि-

माटीकमानं वरीवर्त्ति। एवं तत्त्वतो विमृश्यमाने सूपपन्नमिदं भवति यद् भारतीय-नाट्यशास्त्रमेव विश्वनाटकचक्रस्य किलादिमञ्चक्रवर्त्ति, प्रकाशस्तम्भभूतञ्चेति सगर्वमाकलयन्तो वयं वर्त्तामहे गौरवस्योत्तमां कोटिमलङ्कुर्वाणाः इति।

भरतरचितनाट्यशास्त्रम्

सम्प्रति उपलब्धं नाट्यालङ्कारविषयकं प्राचीनतमं ग्रन्थरत्नं भरतमुनि-प्रणीतं नाट्यशास्त्रम्। अस्मिन् हि शास्त्रे नाट्यशास्त्रस्य प्राधान्येऽपि तत्सम्बन्धि-अलङ्कार-सङ्गीत-छन्दःशास्त्राणामपि मौलिकाः सिद्धान्ताः प्रपञ्चिताः। शास्त्र-मिदं षट्त्रिंशदध्यायात्मकं पञ्चसहस्रमितैः श्लोकैरुपगुम्फितमनुष्टुप्छन्दो-बद्धं केवलं षष्ठे सप्तमे अष्टाविंशतितमेऽध्याये च गद्यमयं विलसति। अस्य च पद्यभागः अभिनवगुप्तमतानुसारेण भरतादपि प्राचीनतरैराचार्यैरुपनिबद्धः, स्वरचित-सूत्रोपपत्त्यर्थञ्च भरतमुनिना यथार्हं तत्र तत्र निवेशितः। उक्तञ्च :—

ता एता ह्यार्या एकप्रघट्टकतया पूर्वाचार्यैर्लक्षणत्वेन पठिताः।
मुनिना तु सुखसंग्रहाय यथास्थानं निवेशिताः॥

(अभिनवभारती अ० ६)

काव्यं खलु दृश्य-श्रव्यभेदेन द्विविधम्। तयोः नाट्य-नाटक-रूपकनामभि-रभिलप्यमानं दृश्यम्। श्रव्यञ्च छन्दोबद्धम्। श्रव्याद् दृश्यं हि अपेक्षया रमणीयतरम-भिमन्यते काव्यरहस्यकोविदैः सुकुमारधियामपि तस्य सद्यः प्रभावकारित्वात्। दृश्ये किल मुखादौ चन्द्रादेरारोपवन्नटे नायकारोपः। तदारोपधर्मसाम्याद् एत-द्रूपकमुच्यते। तच्च रूपकं दशविधम्। उक्तञ्च दशरूपके :—

नाटकं सप्रकरणं भाणः प्रहसनं डिमः।
व्यायोगसमवकारौ वीथ्यङ्केहामृगा इति॥

नाटकेषु पुराणेतिहासप्रसिद्धं वस्तु एवोपनिबध्यते, न जात्वप्रसिद्धम्।

नाटकेषु भाषा

संस्कृतं प्राकृतञ्चेति भाषाद्वयमपि प्रयुज्यते नाटकेषु। प्रकृतिः संस्कृतं ततः प्रभवं प्राकृतम्। तदुक्तमाचार्यैः :—

"प्रकृतेः संस्कृतायास्तु विकृतिः प्राकृती मता।" इति

संस्कृतन्तु खलु न कस्या अपि भाषाया विकृतिः। संस्कृतं नाम स्वतः-सिद्धा भाषा। संस्कृतभाषातः एवाखिला भाषाः प्रवृत्ताः। 'संस्कृतं नाम हि दैवी वागि'ति दण्डिन उक्तिः।

रस-प्रपञ्च

श्रव्यकाव्यवद् दृश्य-काव्यप्रपञ्चेऽपि प्राधान्येन रस एव बहुश चमत्कारक। नाटकेषु पुनारस शृङ्गारो वा वीरो वेति नियम। अन्येऽपि च शान्त-करुण-अद्भुतप्रभृतय रसा यथास्थान सन्निवेश्यन्ते प्राधान्यन्तु शृङ्गारवीरयोरेवेति प्रसिद्ध कल्प।

नायक—नायको हि नाम नाटकस्य प्रधानतम पात्रम्। तल्लक्षणञ्च 'महाप्रबन्धमूल तु नेता।' मन्दारेऽप्युक्तम्—'सर्वगुणोपेत कथाव्यापी स नायक।' दर्पणकारेणाऽप्युक्तम् —

त्यागी कृती कुलीन सुश्रीको रूपयौवनोत्साही।
दक्षोऽनुरक्तलोक तेजोवैदग्ध्यशीलवान्नेता॥

नायिका च—एव नायिकाऽपि —

विनयार्जवादियुक्ता गृहकर्मपरा पतिव्रता स्वीया।
साऽपि कथिता त्रिभेदा मुग्धा मध्या प्रगल्भेति॥

इति सक्षेप। विशेषस्तु तत्र-तत्र यथाप्रकरणमनुसन्धेयम्।

इदञ्च नाट्यशास्त्र नाट्यवेद इति सञ्ज्ञयापि व्यपदिश्यते। कदाचिद्वेदेभ्य उद्गतत्वादेवास्यैव सञ्ज्ञा प्रसिद्ध्यति। सन्ति च वेदे बहूनि सवादसूक्तानि। तेषु यमयमीसूक्तम्, उर्वशीपुरुरव सूक्तम्, सरमापणिसूक्तञ्च नितरा हृदयाकर्षकम्। इमान्येव कालान्तरेण सुपरिष्कृतानि परिमार्जितानि सन्ति नाट्यतत्त्वस्य प्रणोदकानि सञ्जातानीत्यवगम्यते।

भगवता पाणिनिमुनिना [ख्रीस्तपूर्व ७००] 'पाराशर्यशिलालिभ्या भिक्षु-नटसूत्रयो' [पाणिनि० ४।३।११०] इति सूत्रे निबद्ध 'नटसूत्रे'ति पद नाट्य-शास्त्रमेवावगमयति। तेनावधार्यते यत्पाणिनिसमये नाटकाना प्रचार सम्यग् व्यवहारपदवीमारूढोऽभवत्। तदेव नाटकरचनाकाल ख्रीस्तप्राक् सप्तशतवर्ष देशीय सम्भावयितु पार्यते। भगवान् पतञ्जलि [ख्रीस्तपूर्व ३००] महाभाष्ये 'कसवध'-'बलिबन्ध' इति नामक नाटकद्वय सस्मरति। इत्यनेनापि नाटकानामेतस्मिन् काले प्रयोगोपक्रम सुतरा प्रचलितोऽभूदिति शक्यते प्रतिपत्तुम्।

केचन पाश्चात्या विद्वासो भारतीयनाटकेषु यवनिकेतिपदप्रयोगमवलोक्य व्यवतिष्ठन्ते यद् भारतीयनाटकेषु यवनिकादिपदप्रयोगमत्र ग्रीकदेशीयाना प्रभाव-माविष्करोति। तन्न मनोज्ञम् प्रमाणाभावात्। प्रथमन्तु तावत्सस्कृतनाटकेषु नैव प्रयोग कुत्रापि दृष्टिपथमवतरति भास-कालिदास-भवभूतिप्रभृतिकृतिषु। केवलमेवात्र राजशेखरकृतकर्पूरमञ्जर्याम् 'जवनिकान्तर'मिति प्रयोगो दृश्यते।

यद्भ्रमेण 'यवनिकानन्तर'मिति मत्वा तादृशी भ्रममूला व्यवस्था कैश्चित् प्रदत्ता परन्तु मूलशब्दस्तु जवनिका एव न तु यवनिका। जवनिका-स्थाने यवनिकेति शब्दो भ्रान्तिविलसितः। तथा च कोशे—

प्रतिसीरा जवनिका स्यात् तिरस्करणी च सा मता।"

[अमर० २।६।१३२]

अस्य व्युत्पत्तिलभ्यो लोकप्रसिद्धश्चार्थस्तु तिरस्करणी ('परदा' इति हिन्दी भाषायाम्) प्रसिद्धः, जवेन वेगेन प्रतिरोधनमस्ति अस्यामिति तद्व्युत्पत्तेः। अस्मिन्नेवार्थे चायं शब्दो बहुशः प्रयुक्त उपलभ्यते संस्कृतसाहित्ये। तद्यथा :—

"नरः संसारान्ते विशति यमधानीजवनिकाम्।" [भर्तृहरिः],

किन्नाम तावन्नाट्यम्

नाट्यं[1] हि नाम लौकिकपदार्थव्यतिरिक्तं तदनुकारप्रतिबिम्बालेख्यसादृश्यारोपाध्यवसायोत्प्रेक्षास्वप्नमायेन्द्रजालादिविलक्षणं तद्ग्राहकस्य सम्यग्ज्ञान-भ्रान्तिसंशयानवधारणानध्यवसायविज्ञानभिन्नवृत्तान्तास्वादनरूपसंवेदनसंवेद्यं वस्तु' इत्यभिनवगुप्तः। तदेवं नाट्यशास्त्रमिदं सकललोकावगाहिविषयतयाऽखिलशास्त्रान्तराणाम्मूर्द्धाभिषिक्तं किमप्यनन्यसाधारणतयोपयोगपरम्परम्पुण्यतमं शास्त्रम् श्रीमहामुनिभरताचार्यैराविष्कृतम्।

अस्य हि नाट्यवेदस्य-चतुर्वेदोपवेदोपसम्भवत्वञ्च सर्वैः स्वीकृतप्रायम्। उक्तञ्च नाट्यशास्त्रे—

धर्म्यमर्थ्यं यशस्यञ्च सोपदेशं ससङ्ग्रहम्।
भविष्यतश्च लोकस्य, सर्वकर्मानुदर्शकम्॥
सर्वशास्त्रार्थसम्पन्नं सर्वशिल्पप्रवर्तकम्।
नाट्याख्यं पञ्चमं वेदं सेतिहासं करोम्यहम्॥
एवं सङ्कल्प्य भगवान् सर्ववेदाननुस्मरन्।
नाट्यवेदं ततश्चक्रे चतुर्वेदाङ्गसम्भवम्॥

---

१. योऽयं स्वभावो लोकस्य सुखदुःखसमन्वितः।
सोऽङ्गाद्यभिनयोपेतो नाट्यमित्यभिधीयते॥ [नाट्यशास्त्र १२२]

नाट्यमिति शब्दः अवस्यन्दार्थनटधातोर्निष्पन्नः इति। नाट्य किञ्चिच्चालनार्थत्वात्सात्त्विकबाहुल्यम्। अतएव 'तत्कारिषु नटव्यपदेशः'।

[इति दशरूपके धनिकटीकायाम्]

जग्राह पाठ्यमृग्वेदात्सामभ्यो गीतमेव च।
यजुर्वेदादभिनयान् रसानाथर्वणादपि॥

वेदोपवेदैः सम्बद्धो नाट्यवेदो महात्मना।
एवं भगवता सृष्टो ब्रह्मणा सर्ववेदिना॥

[नाट्यशास्त्रस्य १० अ० १६।१७।१८ श्लोकाः]

तत्र नाट्यशास्त्रस्य प्रयोजनान्याह प्रशस्तिभूयस्त्वेन —

न तज्ज्ञानं न तच्छिल्पं न सा विद्या न सा कला।
नासौ योगो न तत्कर्म नाट्येऽस्मिन् यन्न दृश्यते॥

वस्तुतो लोकमनोरञ्जनपुरस्सरं सामाजिकेषु गुणाधानं, दोषापनोदनमेव नाट्यशास्त्रस्य परमोद्देश्यम्। उक्तञ्चाभियुक्तैः —

देवानामिदमामनन्ति मुनयः शान्तं क्रतुं चाक्षुषं
रुद्रेणेदमुमाकृतव्यतिकरे स्वाङ्गे विभक्तं द्विधा।
त्रैगुण्योद्भवमत्र लोकचरितं नानारसं दृश्यते,
नाट्यं भिन्नरुचेर्जनस्य बहुधाऽप्येकं समाराधनम्॥ इति।

नाट्यस्य फलं प्रतिपादयन्नाह —

तावन्नाट्यकलाया आदिमोद्गमभूमिः। संस्कृतनाट्यकलात एव सर्वत्र नाट्यतन्त्रं प्रसृतम्, अतएव भारतीयनाट्यकलेयमुत्कर्षस्य परां कोटिमवगाहमाना वरीवर्त्ति।

भारतीय नाटकानि बहुशः सुखान्तानि भवन्ति न जातु दुःखान्तानि। यद्यपि दुःखान्तनाटकानां सर्वथैवाभावस्तु नास्ति संस्कृतवाङ्मये, तथापि सुखान्तानि एव तानि भूम्ना उपलालितानि भवन्ति कविभिरिव जनसाधारणैरपि।

यत्र स्थाने नाटकान्यभिनीयन्ते तद् रंगशालेत्युच्यते। यत्र च अभिनेतारो नटाः स्वस्ववेशभूषाभिरात्मनः प्रसाधयन्ति-भूषयन्ति तन्नेपथ्यम्। नाट्यशालायाः व्यवस्थापकः सूत्रधारः[1], तत्पत्नी च नटी परिभाष्यते। नाटके मङ्गलाचरणं हि नाम नान्दी[2] इत्युच्यते। नान्द्या हि कथावस्तुनो निर्देशः दिङ्मात्रं प्रस्तूयते। सूत्रधारश्च पुन: कवेः नाटकस्य च परिचयं सभा प्रति समस्मातं विनिवेद्य रङ्गमञ्चतो निष्क्रान्तो भवति। नायकश्च पुनर्धीरोदात्तः कुलीनश्च भवति, नायिकापि तादृशी एव। नाटकानि प्रायशः चैतानि एकाङ्कादारभ्य दशपर्यन्तैरङ्कैर्निबध्यन्ते। तत्र नाटिकाः अङ्कचतुष्टयप्रणिबद्धा भवन्ति, प्रहसनन्तु स्वल्पैरङ्कैरलङ्क्रियतेत्येवेति प्रायशो न तत्र कश्चिन्नियमविशेष इति।

अतः प्रस्तावनां विधाय निष्क्रान्ते प्रति सूत्रधारे नाटकारम्भो भवति। एकाङ्कस्य परिसमाप्तौ अङ्कान्तरोपक्रमे च प्रवेश-विष्कम्भकादिनामभिरुपदेश्या अङ्कोन्यास्मिका भवति। नाटकान्ते चाशीरन्वयनामवलितं छन्दोबद्धं भरतवाक्यसंज्ञकं पद्यं पठ्यते। नाट्यशास्त्रस्य भरतोपज्ञत्वात् तन्महामुनिस्मृत्यैव प्रत्येकं नाटकं भरतवाक्येनैव परिसमाप्यते। न हि भरतवाक्यमन्तरा कस्यापि नाटकस्य पर्यवसितिः शक्यसङ्कल्या इति।

संस्कृतनाटकेषु प्रयुज्यमाना भाषा संस्कृत-प्राकृतमिश्रिता भाषा। सौत्य-मपरो विशेषः संस्कृतनाटकानाम्। तत्र नायकादिप्रमुखपात्राणां भाषा संस्कृतं, स्त्री-तत्सहचारिणां च भाषा प्राकृतं भवति।

संस्कृतनाटकेषु विदूषकस्य स्थानमत्यन्तीव महत्त्वपूर्णम्। विदूषको हि नाम नायकसखा न तु तदीयो दासः। अभिनये न केवलं हास्यरसोत्पादनमेव तस्य कार्यमपितु यथावसरं नायककर्त्तव्यकार्याणि माहात्म्यकरणमपि तस्य कर्त्तव्यत्वेन निर्दिश्यते।

---

१. नाटकस्य यदनुष्ठानं तत्सूत्रं स्यात्सबीजकम्।
रङ्ग-दैवत-पूजाकृत् सूत्रधार उदीरितः॥

२. आशीर्वचनसंयुक्ता स्तुतिर्यस्मात् प्रयुज्यते।
देव-द्विज-नृपादीनां तस्मान्नान्दीति संज्ञिता॥

तदेष संक्षेपतः संस्कृतनाटकानां स्वरूपलक्षणप्रपञ्चः ।

एतच्च न तिरोहितं कविकर्मप्रवणानां विपश्चितां मन्ये निखिलेऽपि साहित्य-प्रपञ्चे वरीवर्ति तत्किमपि महत्त्वपूर्णमतीवोच्चपदम् नाट्यतन्त्रस्य । गद्यपद्यमयं श्रव्यकाव्यं किल कविकर्मसौष्ठवासौष्ठवस्य न तादृशो निकषग्रावा मानदण्डो वा यादृशं हि नाम दृश्यकाव्यम् । कविकर्मप्रवीणेष्वपि कश्चिदेव विरलस्तन्निकषोपलो-पलालितमौज्ज्वल्यमश्नुते । यतो निखिला एव मानववृत्तयः नाटकेषु संक्रान्ता भवन्ति । यथाकालं यथास्थानञ्च निसर्गसुलभानि सकलान्यपि चेष्टितानि अभिनेयत्वेन दर्शयितव्यानि भवन्ति । प्रायशः सर्वेषां रसानां तत्र पूर्णः परिपोषः, अविकलाङ्गतया चाभिनयः विधातव्यो भवति सम्यभिनेयस्य । तच्च नैव सुकरमकृतपुण्यकर्मणामनाकलिताखिलतन्त्राणाम् । उक्तञ्च :—

न तज्ज्ञानं न तच्छिल्पं न सा विद्या न सा कला ।
नासौ योगो न तत्कर्म नाटके यन्न दृश्यते ।। इति ।

—o—

महाकविः भवभूतिः

(ख्रीस्त ७४०)

१—परिचय । २—भवभूते जन्मस्थानम् तदाविर्भावकालश्च । ३—किन्नाम भवभूति कालिदासस्य समसामयिक । ४—भवभूत रचना । ५—भवभूते नाट्यसौष्ठवम् । ६—भवभूते मुख्यो रस । ७—भवभूतिकालिदासयोस्तुलना ।

परिचय

अथ तत्रभवान् कविकण्ठीरवो भवभूतिर्नाम महाकवि, रामकथा प्रतिपिपादयिषु दृश्यस्य काव्यस्य श्रव्यापेक्षयोत्कर्षमाकलयन पूर्वचरितस्य महावीरचरितत्वेनोपवर्णितत्वात्तदुत्तर रामचरित वर्णयितुकाम उत्तररामचरित नाम करुणरसभूयिष्ठ नाटक प्रणिनाय महता पाटवेन। कविरय श्रीकण्ठ, रत्नखेटक, कोटिसार इत्येतैर्नामभिरपि प्रसिद्ध । केचिद् वदन्ति—'साम्बा पुनातु भवभूतिपवित्रमूर्त्ति'' इत्येतत्स्वतपद्यश्रवणसन्तुष्टो राजा एन भवभूतिरित्याख्यया ख्यापयामास । अन्ये तु स्वयमीश्वर एवास्य काव्यकलासन्तुष्टोऽस्मै भूति दत्तवानिति नग यतो भवाद् भूतिर्यस्य स भवभूतिरित्यन्वर्थसज्ञोऽय सञ्जात इत्यवधारयन्ति । तथा च सूत्रधारमुखेन कवि स्वयमेवोत्तररामचरिते आत्मान परिचाययन्नाह —"एवमत्रभवन्तो विदाङ्कुर्वन्तु अस्ति खलु तत्रभवान् काश्यप श्रीकण्ठपदलाञ्छन पदवाक्यप्रमाणज्ञो भवभूतिर्नाम जातुकर्णीपुत्र ।" इति ।

एवमेवासौ वीरचरिते, मालतीमाधवे च प्रस्तावनायामात्मपरिचय ददाति—'अस्ति दक्षिणापथे पद्मपुर नाम नगरम् । तत्र केचित्तैत्तिरीयिण काश्यपाश्चरणगुरव पङ्क्तिपावना पञ्चाग्नयो धृतव्रता उदुम्बरा ब्रह्मवादिन प्रतिवसन्ति । तदामुष्यायणस्य तत्रभवतो वाजपेययाजिनो महाकवे पञ्चम सुगृहीतनाम्नो भट्टगोपालस्य पौत्र पवित्रकीर्त्तेर्नीलकण्ठस्यात्मसम्भव श्रीकण्ठपदलाञ्छनो भवभूतिर्नाम जातुकर्णीपुत्र कवि मित्रधेयमस्माकमिति तत्रभवन्तो विदाङ्कुर्वन्तु'' —

श्रेष्ठ परमहंसाना महर्षीणामिवाङ्गिरा ।
यथार्थनामा भगवान यस्य ज्ञाननिधिर्गुरु ॥

कदाचिज्जतुकर्णगोत्रसम्भवत्वात् भवभूतेर्जननी जातुकर्णीतिनाम्ना प्रसिद्धिं गता। गुरुश्चास्य ज्ञाननिधिनामा यथार्थनामा ज्ञाननिधिरेवासीत्।

भवभूतेः जन्मस्थानम् तदाविर्भावकालश्च

भवभूतिना जन्मना विदर्भदेशोऽलङ्कृत, योऽधुना 'बरार' इति नाम्ना प्रसिद्धः। भवभूतिविरचितमालतीमाधवपर्यालोचनादवगच्छामो यत्तस्मिन् समये विदर्भदेशस्य राजधानी कुण्डिनपुरमासीद् यदधुना 'विहार' इत्याख्यायते। यत्र पद्मपुरे भवभूतिर्जन्मपरिग्रहं चकार तदधुना जनशून्यबृहद्वने परिणतम्। कविना मालतीमाधवस्य नवमाङ्के पद्मावतीनगर्या वर्णनं कृतम्। अस्यामेव नगर्यां मालतीमाधवयोः परिणयः संवृत्तः। एतदभ्यर्णे एव चामुण्डाख्याया देव्या विशालं मन्दिरं विलसति। अस्या नगर्याः सविधे पारा-लवणा-मधुमती नाम्न्यस्तिस्रो नद्यः प्रवहन्ति स्म। मधुमतीरोधसि स्वर्णबिन्दुनाम्नो भगवतः शिवस्य रम्यं मन्दिरं चकास्ति। माल्वाप्रदेशे सिन्धुसरित्परिसरे नरवरप्रदेश एव भवभूतिसमये पद्मावती नाम्ना प्रसिद्ध इति कालविदां निर्णयः। भवभूतिना परा-लवणा-मधुमती-नदीनां यद् वर्णनमारचितम् ता नद्य अधुना पारा-लून-मधुवरानाम्ना जिज्ञायन्ते। मालतीमाधवस्य दशमाङ्के यस्याः पाटलावतीनाम्न्या नद्या वर्णनं कृतं साऽधुना लुप्तप्राया। अष्टम-नवम-दशम-शतकोल्लिखितेषु तिब्बतीयपुस्तकेषु पाटलावतीनद्या उल्लेखोऽवलोक्यते कदाचित्सैवेयं पाटलावती नदी भवेदित्यनुमीयते। अद्यावधि यावन्ति प्रमाणानि उपलभ्यन्ते तान्यवष्टभ्यैतिहासिकैर्निर्णीयते यद् भवभूतिना स्वकीयास्त्रयोऽपि ग्रन्था अष्टमशताब्द्याः प्रारम्भे एव विरचिताः। यद्यपि सीतारामचरितमालम्ब्य अनेकेषां नाटकानां रचना पल्लविता, तासु साहित्यदर्पणकारेण येषां नामोल्लेखः कृतः तानीमानि खलु अधोऽङ्कितानि—वीरचरितम्, बालरामायणम्, राघवाभ्युदयम्, उत्तरचरितम्, उदात्तराघवम्, कृत्यारावणम्, महानाटकम्, छलितरामम्, रामाभिनन्दनम्, प्रसन्नराघवम्, कुन्दमाला, रामाभ्युदयम्, अनर्घराघवम्, जानकीराघवम्, राघवानन्दम्, राघवविलासमादीनि।

एभ्यो व्यतिरिक्तं अभिराममणिनाटकस्य भवभूतिकृतित्वेन पाश्चात्यविदुषा विलसनमहोदयेनोल्लेखः कृतः। विद्वद्वरहालमहोदयानां ग्रन्थेषु अमोघराघवम् महावीरानन्दमित्येतन्नाटकद्वयस्यापि नामोल्लेखो दृश्यते। परन्तु एषु सर्वेषु भवभूतिविरचितेषु वीरचरितम्, मालतीमाधवम्, उत्तररामचरितञ्चेति नाटकत्रयम् सर्वतः प्राचीनम् प्रधानञ्चेति निश्चितप्रायम्। कालिदासभवभूत्योः रचनापर्यालोचनादवगम्यते यदिमौ समसामयिकौ नास्ताम्। कालिदासस्य शैली प्रसादबहुला, सरला, निसर्गजा च प्रतिभाति। भवभूतेस्तु काव्यरचना पुनर्जटिला,

प्रलम्बसमासबहुला च। तावता नेदमनुमातुं दुःशक्यम् यद्भवभूतेः प्रादुर्भूतिः कालिदासादुत्तरकालोद्भवा। बाणभट्टदण्डिप्रभृतीनां समय एव भवभूतेः समय इत्यङ्गीकारेऽपि विप्रतिपत्तिरुदेति। राजतरङ्गिण्याश्चतुर्थेऽङ्के पठ्यते :—

कविर्वाक्पति–राजश्री–भवभूत्यादिसेवितः।
जितो ययौ यशोवर्मा तद्गुणस्तुतिवन्दिताम्॥

एतेन पद्येन विज्ञाप्यते यद् भवभूतिः कान्यकुब्जाधिपतेः यशोवर्मणो राजपण्डित आसीत्। यशोवर्माऽसौ काश्मीरकेण राज्ञा ललितादित्येन पराजितः। जनरलकनिंघम महाभागेन ललितादित्यस्य शासनकालः ६९३ शब्दात् ७२९ पर्यन्तं निर्धारितः। तदेवं विचार्यमाणे भवभूतेः स्थितिकालः अष्टमशताब्द्याः प्रारम्भ एवेति निश्चितप्रायम्। वाक्पतिराजकृत'गौडवहो' नाम्नि प्राकृतकाव्येऽङ्कितवृत्तान्तेनावगम्यते यद् यशोवर्मणा गौडराजः पराजितः। तत्र कविवरो वाक्पतिराज आत्मपरिचयं ददाति, यद् भवभूतिमहोदधिसमुत्थकाव्यामृतस्य कतिपयबिन्दवः तस्य गौडवहाख्यकाव्येऽपि स्फुटं समुल्लसन्ति। तदेतत्काव्यमपि अष्टमशताब्द्यामेव भवभूतेर्विद्यमानतां द्रढयति। बालरामायणाख्ये नाटके कविना राजशेखरेणोल्लेखि—

बभूव वल्मीकभवः कविः पुरा, ततः प्रपेदे भुवि भर्तृमेण्ठताम्।
स्थितः पुनर्यो भवभूतिरेखया, स वर्तते सम्प्रति राजशेखरः॥

एतस्मात् श्लोकादवगम्यते यद् भवभूतिः राजशेखराविर्भावकालात् प्रागेव दिवं गतः। एतावताऽपि भवभूतेरुक्तसमय एव निश्चीयते।

किन्नाम भवभूतिः कालिदासस्य समसामयिकः

चिरात्समाजे प्रचरितोऽयं प्रवादः यद्भवभूतिः कालिदासस्य समसामयिक एवासीदित्यपि भवति विचारणीयम्। अस्य प्रवादस्य मूलं भोजप्रबन्धोल्लिखितमाख्यानकमिदमनुमीयते यदेकदा उत्तररामचरितरचनानन्तरं भवभूतिः कालिदासस्य समीपं गतः तच्छ्रावणार्थम्। कालिदासस्तु तदा शतरञ्जक्रीडाव्यस्तमानसः भवभूतिं प्रत्याह तावदुच्चस्वरेण श्राव्यताम्। सर्वमाद्यन्तं निशम्य कालिदासेन परमसन्तोषः प्रकटितः। उक्तञ्च यद्रूपकमतीव मनोहरं सम्पन्नम्। किन्तु—

किमपि किमपि मन्दं मन्दमासत्तियोगा-
दविरलितकपोलं जल्पतोरक्रमेण।
अशिथिलपरिरम्भव्यापृतैकैकदोष्णो-
रविदितगतयामा रात्रिरेवं व्यरंसीत्॥

इत्यस्य श्लोकस्य चतुर्थे चरणे 'एव' इत्यत्रानुस्वारोऽधिक सञ्जात । भवभूतिना कालिदासपंतनिर्देशमनुसन्धाय 'रात्रिरेव व्यरंसीदि'ति पाठ स्वीकृत्यानुस्वारोऽपाकृत । प्रवादममुमवष्टम्य भवभूते कालिदासस्य समसामयिकतां प्रतिपादयतां वाचोयुक्तिर्नावतरति बुद्धिपद्धतिम् । निराधारात् । कुत ? उच्यते । भोजप्रबन्धे पठ्यते, "वाराणसीत समागत कोऽपि भवभूतिर्नाम कविर्द्वारि तिष्ठति" इति । भुजानेर्भोजदेवस्य शासनकालस्याय वृत्तान्त । भोजदेवश्च मुञ्जभ्रातृज । यदि भोजदेवस्य शासने भवभूते विद्यमानताऽङ्गीक्रियेत तर्हि, भवभूते समय एकादशशताब्द्या समाकृष्टो भवेत् । महाराजमुञ्जदेवस्य शासनकाले सम्पन्न 'दशरूपक' नामालङ्कारग्रन्थ । तत्र भवभूतिकृतनाटकस्य कतिपयश्लोका उदाहृता दृश्यन्ते, भवभूति मञ्जुदेवादपि प्राक्कालभव इति तं श्लोकं सम्भाव्यते । एव सति भोजप्रबन्धस्योक्तनिर्देश नितरामसाङ्गत्य भजते । अतो भोजप्रबन्धस्योक्तस्य इतिवृत्तविशा तु न कर्हिचित्प्रामाण्यमर्हन्ति । यो भोजप्रबन्धाख्य सन्दर्भ कालिदास, माघ, मल्लिनाथञ्च एकस्मिन्नेव समयसूत्रे निबध्नाति, तस्य कालनिर्णय कियमात्र प्रामाणिको भवितुमर्हतीति मतिमन्त स्वय प्रविभावयन्तु । अत प्राङ्निर्दिष्ट काल एव भवभूते सुनिश्चित काल इति निरवद्यम् ।

भवभूते रचना

संस्कृतसाहित्यमहोद्याने तत्रभवतो भवभूतेर्लेखनीलताप्रसूतानि त्रीणि वीरचरित-मालतीमाधव-उत्तररामचरिताख्यानि नाट्य-कुसुमानि पम्फुल्यमानानि समुल्लसन्ति अनन्यसामान्यप्रकर्षेण च सचेतसा चेतांसि समाकर्षयन्ति, इत्यत्र न कस्यापि विचिकित्सा । तत्र त्रिष्वपि नाटकेषु कतिपयश्लोका समानाधारतया आभान्ति, द्वयोस्तु नाटकयो पुनरन्ये केचित श्लोका समानरूपस्वेनैवोद्धृता । तदेषा पदविन्यासेन, शैल्या, भावभङ्ग्या चानुमीयते वीरचरितस्यैव प्राथम्यम् । ततो मालतीमाधवम्, उत्तररामचरितञ्चेति तदनन्तरम् । तत्र उत्कर्षदृशा तूत्तरचरितमेवैतेषु शेखरायते । पर कविस्तु स्वय मालतीमाधवमेव सर्वोत्कृष्टत्वेनाभिनन्दति । मालतीमाधवे यद्यपि घटनापाटव चमत्कृतिमामन्त्रयतेऽतिमात्रम्, तथापि भाषामाधुर्ये, भावभङ्ग्युत्कर्षे, अन्तर्निगूढार्थाभिव्यञ्जनायाञ्च तदुत्तरचरितस्य तुलामपि न स्पृशति । भवभूति वीरचरितमुद्दिश्य कथयति—

महापुरुषसरम्भो यत्र गम्भीरभीषण ।
प्रसन्नकर्कशा यत्र, विपुलार्था च भारती ॥
अप्राकृतेषु पात्रेषु, यत्र वीर स्थितो रस ।
भेदै सूक्ष्मैरभिव्यक्तै प्रत्याधार विभज्यते ॥

परं मालतीमाधवस्योत्कर्षविशेषमातन्वता तेनोपश्लोकितम्—

यद्वेदाध्ययनं तथोपनिषदां साङ्ख्यस्य योगस्य च,
ज्ञानं तत्कथनेन किं नहि ततः कश्चिद् गुणो नाटके।
यत्प्रौढत्वमुदारता च वचसां यच्चार्थतो गौरवम्,
तच्चेदस्ति ततो तदेव गमकं पाण्डित्यवैदग्ध्ययो. ॥

अत्र भङ्ग्यन्तरेण कविरस्य नाटकस्य प्रशस्तिमेवोत्तटयति। एवमुत्तररामचरितमभिलक्ष्य—

यं ब्राह्मणमियं देवी वाग्वश्येवानुवर्तते।
उत्तरं रामचरितं तत्प्रणीतं प्रयुज्यते॥

पद्यमिदं कवेः वचसामुदात्ततामावेदयति । उदीरयति ब्राह्मणपदमत्र किमप्यनिर्वचनीयं गौरवपरिमाणं सविशेषम्। सरस्वत्या स्ववशवर्तनामावेदयन् वैदुष्यपाटवस्य काव्यकलामहिम्न आत्मनः पारदर्शितान्च ध्वनयन् नाटकस्यास्य सर्वोत्कृष्टत्व प्रत्याययति कवि. । परन्तु उत्तररामचरितस्योत्तमत्वे क' खलु संशयीत।'

भवभूतेः नाट्य-सौष्ठवम्

दृश्यकाव्यप्रणयने ये ये विषया प्राधान्येन सन्निवेशनीया भवन्ति, भवभूतेः काव्येषु तेषां याथार्थ्येन यथास्थानं सन्निवेशः कस्य न कुतूहलं जनयति। नूनं नाटककारेषु भवभूते. स्थानं सर्वोत्कृष्टमित्यत्र न कस्यन्युदित'। 'उत्तरे रामचरिते भवभूतिर्विशिष्यते।" इत्युक्तिश्च सर्वथा चरितार्थ्यं भजते। सम्प्रति तस्य नाट्यसौष्ठवमुद्दिश्य किञ्चित्प्रपञ्च्यते।

उत्तरचरितस्य द्वितीयाङ्कारम्भे वनदेवता नेपथ्ये स्वागतमुदीरयन्ति—"स्वागत तपोधनाया." वनदेवताया अनेनोद्गारेण आत्रेय्या आगमनं सूचितम्। रंगभूमिप्रवेशात्पूर्वमेव यदि कश्चित् जवनिकान्तस्थैव कञ्चिद्विषयं सूचयति तच्चूलिकेति पदेन व्यपदिश्यते—"अन्तर्जवनिकासंस्थैश्चूलिकार्थस्य सूचनम्" इति सल्लक्षणात्। अत्र तापस्या आगमनसूचकं वनदेवताया उक्तवचनं चूलिकाया उत्कृष्टोदाहरणम्। वीरचरितस्य चतुर्थाङ्कारम्भेऽपि चूलिकाप्रयोगकौशल कविना प्रदर्शितम्। एवमेवाकाशभाषितस्यापि उत्कृष्टमुदाहरणं उत्तरचरितस्य षष्ठाङ्के दृश्यते।

रामचन्द्रः सर्वं पृच्छति—कोऽन्यस्तव प्रार्थेति । प्रश्नसमाप्तिसमकालमेव नेपथ्ये निम्नाङ्कितं वचनं श्रवणपथमवतरति—मान्डायन ! मान्डायन !

आयुष्मतः किल लवस्य नरेन्द्रसैन्यै-
रायोधनं ननु किमात्थ सखे तथेति।
अद्यास्तमेतु भुवनेष्वधिकारशब्दः,
क्षत्रस्य शस्त्रशिखिनः शममद्य यान्तु॥

यद्विषयको रामचन्द्रस्य प्रश्नः स शुक एव स्वयं भाण्डायनेन सह वार्तालापं कुर्वन् अकस्माद् दर्शकानां दर्शनपथं गतः। भवभूतिना भाण्डायनस्य रंगभूमिप्रवेशं परिहृत्याकाशभाषितेन[1] तत्सूचना दत्तेति आकाशभाषितस्याप्युत्कृष्टमुदाहरणम्।

भवभूतेः करुणो रसः

भवभूतेः करुणो रसः सर्वस्वभूतः इति प्राक् कृतसङ्केतम्।

एको रसः करुण एव निमित्तभेदाद्,
भिन्नः पृथक्पृथगिव श्रयते विवर्तान्।
आवर्तबुद्बुदतरङ्गमयान् विकारा-
नम्भो यथा सलिलमेव हि तत्समस्तम्॥ इति।

स्वयं कविः तमसामुखेन करुणरसस्यैव प्राधान्यं विज्ञापयति अन्ये रसास्तु तद्विवृतय एव। करुणरसस्यैव रसत्वमौत्सुक्यमुद्घोषितं कविना।

अष्टौ रसाः[1]। तेषु करुणस्यैव प्राधान्यं भवभूतिनयेन। अतः 'कारुण्यं भवभूतिरेव तनुते" इति प्रसिद्धोक्तिरपि तद्विषये सामञ्जस्यमावहति। तथा च प्राह गोवर्द्धनाचार्य आर्यासप्तशत्याम्:—

भवभूतेः सम्बन्धाद् भूधरभूरेव भारती भा'

किञ्च—'अपि ग्रावा रोदित्यपि च दलति वज्रस्य हृदयम्' इति ग्राव्णो रोदनं वज्रहृदयस्य दलनमिति न किमद्भुत गिरा गुम्फनम् ।

उत्तरचरिते करुणरसः पराकाष्ठा नीत इवावलोक्यते । तद्यथा—

हा हा देवि स्फुटति हृदयं स्रंसते देहबन्ध,
शून्यं मन्ये जगदविरतज्वालमन्तर्ज्वलामि ।
सीदन्नन्धे तमसि विधुरो मज्जतीवान्तरात्मा,
विष्वङ्मोहः स्थगयति कथं मन्दभाग्य. करोमि ॥ इति ।

भवभूतिना यदि क्वचिदपशब्दप्रयोगोऽपि कृतः तर्हि सोऽपि अतीव नैपुण्येन कृत. । तद्यथा—उत्तरचरितस्य पञ्चमाङ्के लव. चन्द्रकेतु प्रति आह :—

वृद्धास्ते न विचारणीयचरितास्तिष्ठन्तु किं वर्ण्यते,
सुन्दस्त्रीदमनेऽप्यखण्डयशसो लोके महान्तो हि ते ॥
यानि त्रीण्यकुतोमुखान्यपि पदान्यासन् खरायोधने,
यद्वा कौशलमिन्द्रसूनुनिधने तत्राप्यभिज्ञो जनः ॥

न महतां चरितान्यालोचनाविषयाणि भवन्ति । ताडकावधेऽपि रघुपतिः स्त्रीवधपातकेन न लिप्तः । इत्यादि ।

यद्यपि भवभूतिना नाटकेषु यत्रतत्र वीरकरुणबीभत्सादिविविधरसाना सञ्चारः कृत, तथापि करुणरसो यथा स्निग्धरायितोऽस्य रचनाया तथा नाऽन्ये रसाः । करुणरसमेव स रसान्तरप्रधानत्वेनाङ्गीकरोति ।

मन्यामहे आलङ्कारिकाः क्वचित्क्वचिद्दोषमप्युद्भावयन्ति । तद्यथा—वीरचरितस्य द्वितीयाङ्के, परशुरामरामचन्द्रयो युद्धवार्तामध्य एव कञ्चुकी रामचन्द्रं निवेदयति राममन्तःपुरे प्रेषयितुम् । परशुरामस्याज्ञामवाप्य रामोऽप्यन्तःपुरे गत । एतत्सन्दर्भमालङ्कारिको मम्मटाचार्यः अकाण्डच्छेददोषेण दूषयति इति । इमेऽकिञ्चित्करा दोषास्तु तत्प्रदीप्तप्रतिभाभास्वरसन्दर्भच्छटाया विलीयमाना न दृश्यमवतरन्ति मतिमताम् ।

संस्कृतसाहित्ये यदुच्चतमस्थानं महाकवयेऽस्मै समर्पितः तन्निदानत्वेन न केवलं भाषासौष्ठवमेव मुख्यम्, अपितु तद्व्यतिरिक्तं तद्रचनाया भारतीयसंस्कृतेः प्राचीना परम्परा, रीतिनीतिव्यवहारा, अध्यात्मज्योतिश्च परिदीप्यमानं प्राधान्येन तद्धेतुतामर्पयति । एकतो वीररसमयं परिपूर्णतया प्रीणयति, अपरतोऽसौ करुणरसमुपलालयति । बीभत्सरसमपि चातुर्येणोद्भावयति । अन्ये रसा यथा सन्निवेशं सौन्दर्येण निवेशिता विभाव्यन्ते । अतएव न केवलं भारतीयानामपितु पाश्चात्यपण्डितानामपि हृदयपटलेषु भवभूतिकृतिभिः तत्प्रतिष्ठया श्रेष्ठत्वेन च पदं न्यधायि । तथा च :—

आयुष्मत किल लवस्य नरेन्द्रसैन्यै-
रायोधन ननु किमात्थ सखे तथेति।
अद्यास्तमेतु भुवनेष्वधिकारशब्द,
क्षत्रस्य शस्त्रशिखिन शममद्य यान्तु ॥

यद्विषयको रामचन्द्रस्य प्रश्न स शुक एव स्वय भाण्डायनेन सह वार्तालाप कुर्वन् अकस्माद् दर्शकाना दर्शनपथ गत । भवभूतिना भाण्डायनस्य रगभूमिप्रवेश परिहृत्याकाशभाषितेन[1] तत्सूचना दत्तेति आकाशभाषितस्यात्युत्कृष्टमुदाहरणम्।

भवभूते करुणो रस

भवभूते करुणो रस सर्वस्वभूत इति प्राक् कृतसङ्केतम् ।
एको रस करुण एव निमित्तभेदाद्,
भिन्न पृथक्पृथगिव श्रयते विवर्तान्।
आवर्तबुद्बुदतरङ्गमयान् विकारा-
नम्भो यथा सलिलमेव हि तत्समस्तम् ॥ इति।

स्वय कवि तमसामुखेन करुणरसस्यैव प्राधान्य विज्ञापयति अन्ये रसास्तु तद्विकृतय एव । करुणरसस्यैव रससार्वभौमत्वमुद्घोषित कविना।

अष्टौ रसा[2]। तेषु करुणस्यैव प्राधान्य भवभूतिमतेन। अत 'कारुण्य भवभूतिरेव तनुते" इति प्रसिद्धोक्तिरपि तद्विषये सामञ्जस्यमावहति। तथा च प्राह गोवर्द्धनाचार्य आर्यासप्तशत्याम् —

भवभूते सम्बन्धाद् भूधरभूतैव भारती भाति।
एतत्कृतकारुण्ये किमन्यथा रोदिति ग्रावा॥

---

१ किं ब्रवीष्येवमित्यादि विना पात्र ब्रवीति यत् ।
श्रुत्वेवानुक्तमप्येव स्तत्स्यादाकाशभाषितम् ॥

अभिज्ञानशाकुन्तलेऽप्याकाशभाषितस्योदाहरण दृश्यते—

"प्रियवद ! कस्येदमुशीरानुलेपन मृणालवन्ति च नलिनीपत्राणि नीयन्ते ? (आकर्ण्य) किं ब्रवीषि, आतपलङ्घनाय बलवदस्वस्था शकुन्तलेति।'
[अभिज्ञानशाकुन्तलम्]

२ शृङ्गार-हास्य-करुण-रौद्र-वीर-भयानका ।
बीभत्साद्भुतसज्ञौ चेत्यष्टौ नाट्ये रसा स्मृता ॥

किञ्च—'अपि ग्रावा रोदित्यपि च दलति वज्रस्य हृदयम्' इति प्रोक्तो रोदनं वज्रहृदयस्य दलनमिति न किमद्भुतं गिरा गुम्फनम् ।

उत्तररामचरिते करुणरसः पराकाष्ठां नीत इवावलोक्यते। तद्यथा—

हा हा देवि स्फुटति हृदयं ध्वंसते देहबन्धः,
शून्यं मन्ये जगदविरतज्वालमन्तर्ज्वलामि।
सीदन्नन्धे तमसि विधुरो मज्जतीवान्तरात्मा,
विष्वङ्मोहः स्थगयति कथं मन्दभाग्यः करोमि ॥ इति।

भवभूतिना यदि क्वचिदपशब्दप्रयोगोऽपि कृतः तर्हि सोऽपि अतीव नैपुण्येन कृतः। तद्यथा—उत्तरचरितस्य पञ्चमाङ्के लवः चन्द्रकेतुं प्रति आह :—

वृद्धास्ते न विचारणीयचरितास्तिष्ठन्तु किं वर्ण्यते,
सुन्दस्त्रीदमनेऽप्यखण्डयशसो लोके महान्तो हि ते ॥
यानि त्रीण्यकुतोमुखान्यपि पदान्यासन् खरायोधने,
यद्वा कौशलमिन्द्रसूनुनिधने तत्राप्यभिज्ञो जनः ॥

न महतां चरितान्यालोचनाविषयाणि भवन्ति। ताडकावधेऽपि रघुपतिः स्त्रीवधपातकेन न लिप्तः। इत्यादि।

यद्यपि भवभूतिना नाटकेषु यत्र तत्र वीरकरुणबीभत्सादिविविधरसानां सञ्चारः कृतः, तथापि करुणरसो यथा शिखरायितोऽस्य रचनायां तथा नान्ये रसाः। करुणरसमेव स रसान्तरप्रधानत्वेनाङ्गीकरोति।

मन्यामहे आलङ्कारिकाः क्वचित्क्वचिद्दोषमप्युद्भावयन्ति। तद्यथा—वीरचरितस्य द्वितीयाङ्के, परशुरामरामचन्द्रयोः युद्धवार्तामध्य एव कञ्चुकी रामचन्द्रं निवेदयति राममन्तःपुरे प्रेषयितुम्। परशुरामस्याज्ञामवाप्य रामोऽप्यन्तःपुरे गतः। एतत्सन्दर्भमालङ्कारिको मम्मटाचार्यः अकाण्डच्छेददोषेण दूषयति इति। इमेऽकिञ्चित्करा दोषास्तु तस्य दीप्तप्रतिभानाम्बरमन्दमेघच्छाया विलीयमाना न दृक्पथमवतरन्ति मतिमताम्।

संस्कृतसाहित्ये यदुच्चतमस्थानं महाकवयेऽस्मै समर्पितं तन्निदानत्वेन न केवलं भाषासौष्ठवमेव मुख्यम्, अपितु तद्व्यतिरिक्तं तद्रचनायां भारतीयसंस्कृतेः प्राचीना परम्परा, रीतिनीतिव्यवहारा, अध्यात्मज्योतिश्च परिदृश्यमानं प्राधान्येन तद्धेतुतामर्पयति। एकतो वीररसमयं परिपूर्णतया प्रीणयति, अपरतोऽसौ करुणरसमुपलालयति। बीभत्सरसमपि कान्त्योद्भावयति। अन्ये रसा यथा सन्निवेशं सौन्दर्येण निवेशिता विभान्ति। अतएव न केवलं भारतीयानामपितु पाश्चात्यपण्डितानामपि हृदयपटलेषु भवभूतिकृतिः तत्प्रतिष्ठया श्रेष्ठत्वेन च पदं न्यधायि। तथा च :—

वीरचरिते-समाजपरिपाटीमुद्ट्ङ्कयन्नाह—

तृतीयाङ्के जामदग्न्यं ब्राह्मणधर्मं विश्वामित्रपुण्येनावबोधयति ब्रह्मर्षिवशिष्ठ-मुखेन—

"अयि वत्स किमनया यावज्जीवनमायुधपिशाचिकया ? श्रोत्रियोऽसि जामदग्न्यपूत भजस्व पन्थानम् आरण्यकश्चापि तत्प्रचिनु चित्तप्रसादनाश्चतस्रो मैत्र्यादिभावनाः । प्रसीदतु हि ते विशोका ज्योतिष्मती नाम चित्तवृत्तिः । समापयतु परशुं च । तत्प्रसादजमृतम्भराभिधानमबहि साधनोपाधेयसर्वार्थसामर्थ्यमपविद्ध-प्लवोपरागमूर्जस्वलमन्तर्ज्योतिर्यो दर्शनं प्रसानमपि सम्भवति । तद्धि आचरितव्यं ब्राह्मणेन तरति येन मृत्युं पाप्मानम् ।"

तदानीन्तनवैदिकसमाजे चतुर्णाम्वर्णानां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणां, ब्रह्म-चारि-गृहस्थ-वानप्रस्थ-सन्यासाख्यानामाश्रमाणाञ्च सग्रहेण परिज्ञानार्थं भवभूति-कृतवीरचरितस्योत्तररामचरितस्य पर्यालोचनं पर्याप्तम् । उत्तरचरिते चतुर्थाङ्के भाण्डायन-सौधातकिप्रभृतिविप्रवटूनां दैनिकचर्यामवलोक्य, द्वितीयेऽङ्के च क्षत्रिय-बालानाञ्च वेषभूषाञ्च दृग्गोचरीकृत्य तदानीन्तनवेषभूषाया परिचयो जायते। वसिष्ठागमे यदा महर्षिवाल्मीकिविद्यालयेऽनध्यायो जातस्तदा भाण्डायनं सौधातकिं सम्बोध्योक्तम् —

"अपूर्वः कोऽपि बहुमानहेतुः गुरुषु सौधातके !"

ब्राह्मणानभिलक्ष्य प्रतिपादयति —

आविर्भूतज्योतिषां ब्राह्मणानां,
ये व्याहारास्तेषु मा संशयोऽभूत् ।
भद्रा ह्येषां वाचि लक्ष्मीर्निषिक्ता,
नैते वाचं विप्लुतार्थां वदन्ति ॥ [उत्तर० चतुर्थेऽङ्के]

एवमुत्तरचरितस्य चतुर्थाङ्के जनकेन लववेशवर्णनव्याजेन क्षत्रियान्ते-वासिनां लक्षणानि चित्रितानि —

चूडाचुम्बितकङ्कपत्रमभितस्तूणीद्वयं पृष्ठतः,
भस्मस्तोकपवित्रलाञ्छनमुरो धत्ते त्वचं रौरवीम्।
मौर्व्या मेखलया नियन्त्रितमधो वासश्च माञ्जिष्ठकं,
पाणौ कार्मुकमक्षसूत्रवलयं दण्डः परः पैप्पलः ॥

भवभूतिना प्राचीनसमाजस्य यत्प्रकृतचित्रणं कृतं स्वरचनायां, तद्विशद-वर्णनमत्र नापेक्षते यद्यपि, तथापि तद्रचनासु तदानीन्तनशास्त्रीयाचारव्यवहार-प्रतिबिम्बरूपावभासस्य वर्णनमर्हत्येव तच्चातुरीं सङ्क्रमयितुं बुद्धिपटलेषु दिङ्मात्र-

प्रदर्शनक्रमेण। यदा वहोः कालादनन्तरं, शूद्रमुनिं हन्तुं, दण्डकारण्ये रामनागमनद-लोकय तमनामुखेन सीतामुद्दिश्याह :—

विलुलितमतिपूरैर्बाष्पमानन्दशोकप्रभवमवसृजन्ती तृष्णयोत्तालदीर्घा।
स्नपयति हृदयेशं स्नेहनिष्यन्दिनी ते, धवलबहलमुग्धा दुग्धकुल्येव दृष्टिः ॥ इति

तत्र 'स्नेहनिष्यन्दिनी दुग्धकुल्येव दृष्टिः हृदयेशं स्नपयति।' इति दिव्यमर्म-स्पृग्वर्णनम्। नूनमेतद् भवभूतेरसाधारणकवित्वशक्तिं परिचाययति।

यद्यप्यसौ कालिदासस्य नाट्यकलातुलान्तु नाधिरोहति तथापि कविरेष सुश्रेष्ठो लब्धप्रतिष्ठश्चासीदित्यत्र न सन्देहः। स्थान एवोक्तं हरिहरेण कविवरेण :

जडानामपि चैतन्यं भवभूतेरभूद् गिरा।
ग्रावाप्यरोदीत् पार्वत्या हसन्ति स्म स्तनावपि॥

भवभूतिकालिदासयोस्तुलना

कालिदासो भवभूतिश्चेत्युभावपि कवीश्वरौ संस्कृतसाहित्यस्य मूर्द्धाभि-षिक्तौ नाट्यकारौ। यदि कालिदासः शृङ्गाररसमार्वभौमः, भवभूतिरपि करुण-रसस्य परमाचार्यः। उभावपि स्व-स्वविषये निरुपमौ नात्र संशयलेशः। यद्यपि महापुरुषयोस्तुलना नोद्दहति सत्वौचित्यम्, तथापि मानवस्वभावसुलभोऽयं विषयो यद् द्वयोर्मिथः सन्तुलनाम। इति हेतोरेव बहुभिः समालोचकैस्तत्पा विहितं स्वस्वदृष्टिबिन्दुमुद्दिश्य। तदत्रापि किञ्चिदिव तद्वितन्यते। भवभूतिकालिदासयोः नाट्यकलाकलापप्रपञ्चे महदन्तरं प्रतिभाति। कालिदासस्य रचनायां भूम्ना व्यञ्जनावृत्तिराधिक्येन दृश्यते, भवभूतेश्च पुनरभिधावृत्तिरेव प्रायशो नृत्यति। शाकुन्तले दुष्यन्तः प्रथमदर्शन एव नितरां चमत्कृत उद्गृणाति 'अहो लब्धं नेत्र-निर्वाणम्'। भवभूतिस्तु 'मालतीमाधवे' मालतीमवलोक्य माधवः—'अविरलमपि दाम्ना पौष्परेण नद्धः, स्नपित इव च दुग्धस्रोतसा निर्भरेण।' इति स्वहृदयभाव-मपि विशदव्याविष्करोति। यत्र कालिदासः सङ्केतमात्रं तनुते तत्र भवभूतिः विस्तर-वर्णनमारचयति। कालिदासस्य भाषा सुमधुरा शैली प्रासादिकी, भवभूतेस्तु प्रौढा किञ्चित् कृत्रिमा, समासाडम्बरशालिनी च। कालिदासस्य काव्यकलापे मानवीय-हृदयस्य विविधरसरागरञ्जिता कापि आन्तरप्रातिभप्रभा प्रभासमाना विलसति, भवभूतिरचनायां तु जीवनस्य आदर्शभूता कारुण्यसम्प्लुता वाणी मूर्तिमतीवाव-भाति। यद्यपि, काव्यकलानाट्यपाटवं, भावावेशसंश्लेषः उभयोरप्यनयोः कवी-श्वरयोरलौकिको मामिकश्च वरीवर्ति तथापि तारतम्यदृशा मृग्यमाने स्वयमं भवति यद् भवभूतिः कालिदासस्य तुलान्तु तत्त्वं नैव संस्पृशति इति मदम्।

—o—

श्रीहर्षवर्धनः

भारतीयनाटककलाकारेषु सम्राड् हर्षवर्धन (६०६–६४८) अतीव प्रसिद्ध । अस्य कृतित्वेन प्रख्यातानि त्रीणि नाटकानि, प्रियदर्शिका–रत्नावलि–नागानन्दाख्यानि । केचनात्र सशरते यदिमानि नाटकानि नैव हर्षवर्धनविरचितानि । किन्तु तेन केनचिदन्यकविना प्रणीतानि इमानि स्वनाम्ना प्रख्यापितानि । भवेन्नामैतत् किन्तु कतिपयैरन्तरङ्गप्रमाणै साधयितु शक्यते, यदिमानि सन्ति खल्वेकस्यैव लेखनीलताप्रसूतानीति । यत त्रयाणामप्येषा प्रस्तावनायामेकस्यैव रचयितुर्नामोल्लेख कृतोऽवगम्यते । प्रियदर्शिकायां नागानन्दे चोभयत्र द्वौ श्लोकौ समानौ, नाटकत्रयेऽप्येतस्मिन् समानैव शैली समाश्रिता । एभिर्हेतुभिरस्य प्रणेतृसाम्य सुतरा प्रतिपत्तु पार्यते । परन्तु क खलु स प्रणेतेति प्रश्नस्तावदिदन्तया निर्णयमाकाङ्क्षते । एतन्मत यन्नृपवरेण हर्षवर्धनेन पुष्कल द्रव्य प्रदाय कविभ्योऽस्य नाटकत्रयस्य रचना प्रसाधितेति न प्रज्ञापथमवतरति साधकप्रमाणाभावात् ।

यद्यपि मम्मटाचार्येण काव्यप्रकाशे द्रविणप्राप्तिमपि काव्यप्रयोजनत्वेनाङ्गीकृत्य 'श्रीहर्षादेर्धावकादीनामिव धन'मित्युदाहृतम् । टीकाकारैर्व्याख्याशयोऽपि उक्तकिंवदन्तीमुपपादयन्नेव दर्शित । तथाऽपि तन्न चारु, यत दामोदरगुप्तेन (ईसा-८००) स्वकीयकुट्टनीमताख्ये सन्दर्भे नृपद्वारा रत्नावलीनाटिकाया प्रणयनस्योल्लेख कृत । एतदतिरिच्य हर्षवर्धन स्वयमेक श्रेष्ठ कविरासीदिति स्वय बाणेन स्वरचितहर्षचरिते हर्ष किल 'गीर्हर्ष' इति विरुदेन विभूषित । तद्यथा —

श्रीहर्ष इत्यवनिवर्तिषु पार्थिवेषु
नाम्नैव केवलमजायत वस्तुतस्तु ।
गीर्हर्ष एष निजसंसदि येन राज्ञा,
सपूजित कनककोटिशतेन बाण ॥

किञ्च—

'अपि चास्य प्रज्ञाया शास्त्राणि कवित्वस्य वाच न पर्याप्तो विषय ।'

[हर्षचरिते]

अत नाटकत्रयमप्येतन्नृपेन्द्रहर्षवर्धनविरचितमेवेति निश्चितप्रायम् ।

एषु त्रिष्वपि रूपकेषु प्रियदर्शिकाऽस्य प्रथमा रचना, रत्नावली द्वितीया, नागानन्दश्च खलु तृतीया रचना । तत्र प्रियदर्शिका रत्नावली चेति द्वे नाटिके । यत्र

वत्सराजोदयनयोः प्राचीना लोकप्रिया च प्रणयगाथा सङ्ग्रथिता। नागानन्दे च पुनः जीमूतद्वारा नागानां गरुडात्परिरक्षणमेव कथावस्तुत्वेन प्रतिबद्धम्। नाटकमिदं पञ्चभिरङ्कैर्निबद्धम्। बौद्धसिद्धान्तानां प्रभावस्त्वेतत्प्रबन्धं व्यक्तीकरोति। क्षुद्रप्राणिनां कृतेऽपि राजकुमारस्य जीमूतवाहनस्य प्राणार्पणम्। अहिंसाधर्मस्य कोऽपि तथाभूत आदर्शोऽत्रैव मनोरञ्जकतया पुरस्क्रियते। 'परोपकाराय सतां विभूतय' इत्येवास्य ध्येयत्वेनोद्भाव्यते। जीमूतवाहनस्य मृत्युमुद्दिश्य तत्पिता सगद्गदं विलपति :—

निराधारं धैर्यं कमिव शरणं यातु विनयः?
क्षमः क्षान्तिं वोढुं क इह? विरता दानपरता।
हतं सत्यं सत्यं व्रजतु कृपणा क्वाद्य करुणा?
जगज्जातं शून्यं त्वयि तनय! लोकान्तरगते॥

रत्नावली—चतुर्भिरङ्कैरलङ्कृतेयं नाटिका। अत्र प्रधानो रसः शृङ्गारः, नायकश्च धीरोदात्तो ललितः। कथावस्त्वपि कौतूहलजनकम्। धनञ्जयेन स्वकीये दशरूपके रत्नावल्या नैकानि पद्यानि उदाहरणत्वेनोद्धृतानि। तेनास्य रूपकस्य सौष्ठवं प्रतिपादितं भवति। यद्यप्यत्र प्रणयस्य कोऽपि विलासविलसितं चित्रणं व्यधायि कविना तथाऽपि भारतीयसंस्कृतिमर्यादा क्वाप्युल्लङ्घिता न प्रतीता। वर्णनशैली खल्वतिमनोहारिणी। सूर्यः कमलिनीं प्रत्याह :—

यातोऽस्मि पद्मवदने समयो ममैष सुप्ता मयैव भवती प्रतिबोधनीया।
प्रत्यायनामयमितीव सरोरुहिण्याः सूर्योऽस्तमस्तकनिविष्टकरः करोति॥ [१।६]

रत्नावल्याः सौन्दर्यरचनां विधाय वेधा स्वयमाश्चर्योदन्वति निममज्ज :—

"दृशः पृथुतरीकृता जितनिजाब्जपत्रत्विषः
चतुर्भिरपि साधुसाध्विति मुखैः समं व्याहृतम्।
शिरांसि चलितानि विस्मयवशाद् ध्रुवं वेधसो
विधाय ललनां जगत्त्रयललामभूतामिमाम्॥ [२।१४]

उद्यानलतां व्याकुलश्चाह वत्सराजः :—

"उद्दामोत्कलिकां विपाण्डुररुचं प्रारब्धजृम्भां क्षणा-
दायासं श्वसनोद्गमैरविरतैरातन्वतीमात्मनः।
अद्योद्यानलतामिमां समदनां नारीमिवान्यां ध्रुवम्,
पश्यन् कोपविपाटलद्युतिमुखं देव्याः करिष्याम्यहम्॥

—०—

श्री मुरारिः

कविरयं माहिष्मतीनगर्यां कविप्रवरस्य वर्धमानस्यात्मजः मौद्गल्यगोत्रोत्पन्नः। विदुषी तन्तुमती देवी चास्य जननी। कलचुरीवंशोद्भवस्य कस्यचिद्राज्ञोऽयं सभापण्डित इति तदीयानर्घराघवाख्यनाटकोपनतवर्णनेनानुमीयते। कविराजेन मङ्खकेन च खीस्त ११३५ तमाब्दसम्भवेन स्वकीये श्रीकण्ठचरितनाटके मुरारे राजशेखरात्पूर्ववर्तित्वमुत्कीर्तितम्। राजशेखरस्य समयः खीस्तनवमशताब्दीदेशीयः। अतोऽस्यापि समयो नवमशताब्द्याः पूर्वार्द्धात्पूर्वमेव सम्भवति।

अनर्घराघवाख्यं नाटकमस्य कृतित्वेन प्रसिद्धं सप्तभिरङ्कैर्निबद्धं ताडकावधादारभ्य रामराज्याभिषेकपर्यन्तं समस्तघटनाचक्रालङ्कृतमतिरमणीयं रूपकम्। अस्य विलक्षणरचनाचारुतामवलोक्यैव 'मुरारेस्तृतीयः पन्थाः' इत्युक्तिः प्रचरति। बहुभिरालोचकैश्च बहुधा मुरारेः कापि निरतिशया प्रशस्तिरवलोकिता —

मुरारिपदचिन्ता चेत्तदा माघे मतिं कुरु।
मुरारिपदचिन्ता चेत्तदा माऽघे मतिं कुरु॥
मुरारिपदचिन्तायां भवभूतेस्तु का कथा।
भवभूतिं परित्यज्य मुरारिमुररीकुरु॥

शार्ङ्गधरपद्धतिकारेण तु मुरारिर्भवभूतेरप्यधिकां प्रतिष्ठामुपलम्भितः।

भवभूतिमनादृत्य निर्वाणमतिना मया।
मुरारिपदचिन्तायामिदमाधीयते मनः॥

मुरारेः कवित्वप्रौढिमा, प्रगाढपाण्डित्यञ्च भूरि भूरि प्रशंसामर्हति, अत्र [illegible] सन्देहः। प्रौढवैयाकरणेन भट्टोजीदीक्षितमहाभागेन सिद्धान्तकौमुद्यां भूयांस्युदाहरणानि अनर्घराघवादुपगृहीतानि। तेनास्य पाण्डित्यप्रकर्षः सुतरां स्फुटीभवति। श्रीकविराजरत्नाकरेण स्वकीयहरविजये काव्येऽयमित्थं स्मृतः —

अङ्कोत्थनाटक इवोत्तमनायकस्य,
नाशं कविर्व्यधित यस्य मुरारिरित्थम्॥

इत्यनेन रत्नाकरादपि पूर्वभवत्वमस्य सूचितं भवति। मुरारेर्गर्वोक्तयस्तु सुप्रसिद्धाः। आत्मानं परिचाययन्नसौ कथयति —

देवीं वाचमुपासते हि बहव. सारं तु सारस्वतं,
जानीते नितरामसौ गुरुकुलक्लिष्टो मुरारिः कविः।
अब्धिर्लङ्घित एव वानरभटैः किन्त्वस्य गम्भीरता-
मापातालनिमग्नपीवरतनुर्जानाति मन्थाचलः ॥

यद्यपि भवभूतेर्नाटकाना कोटिं नाटीकतेऽस्य नाटकरत्नम्, तथापि तस्य नाटकविषये कयापि भावभङ्ग्या. कटाक्षमापादयन् स्वनाटकोत्कर्षोत्याकर्षणं प्रदर्शयन्नसौ निरूपयति :—

तस्मै वीराद्भुतारम्भगाम्भीरोदात्तवस्तवे।
जगदानन्दकाव्याय सन्दर्भाय स्पृहयामहे ॥

वस्तुत कवेरस्य नाटकीयवस्तुतत्वन्तु न तथा प्रकर्षं प्रकटयति यथाऽस्य प्रौढपाण्डित्यपाटवम् इति।

कवीश्वरी मोरिका

इयं हि खलु स्त्री कवयित्री कदाऽभूत्, कतमञ्च जनपदं स्वजनुषा विभूषयामासेति नाद्यापि विदितं परन्तु मोरिकायाः पद्यानि सुभाषितग्रन्थेषु बहुश उपलभ्यन्ते। अस्या रचना रमणीया रुचिरा प्रासादिकी चेति। तद्यथा :—

प्रियतमस्त्वमिमामनघार्हसि प्रियतमा च भवन्तमिहार्हति।
न हि विभाति निशारहितः शशी, न च विभाति निशापि विनेन्दुना॥

लिखति न गणयति रेखा निर्भरबाष्पाम्बुधौतगण्डतला।
अवधिदिवसावसानं मा भूदिति शङ्किता बाला॥

यामीत्यध्यवसाय एव हृदये बध्नातु मामास्पदं,
वक्तुं प्राणसमा समक्षमघृणैरेवं कथं पार्यते।
उक्तं नाम तथाऽपि निर्भरगलद्बाष्पं प्रियाया मुखं,
दृष्ट्वापि प्रवसन्त्यहो धनलवप्राप्तिस्पृहा मादृशाम्॥

मा गच्छ प्रमदाप्रिय प्रियशतैर्भूयस्त्वमुक्तो मया,
बाला प्राङ्गणमागतेन भवता प्राप्नोति निष्ठां पराम्।
किञ्चान्यत्कुचभारपीडनसहैर्यत्नप्रवृद्धैरपि-
न्तुटधरकञ्चुकजालकैरनुदिनं नि सुप्रभस्तव गृहम्॥ इति

महाकविः भट्टनारायणः

१—परिचयः। २—भट्टनारायणस्य समयः। ३—नाटकस्य सौष्ठवम्। ४—अस्य शैली।

परिचयः

नाटकचक्रे कविरत्नभट्टनारायणस्यातीव महनीयं पदमिति सर्वैरेवालङ्कारिकैरङ्गीकृतमवलोक्यते। अस्य कृतित्वेन प्रख्यातं वेणीसंहाराख्यं नाटकं निरतिशयमनोज्ञं वीररसस्फूतं ओजोगुणालङ्कृतञ्च। नाटकमिदं महाभारतीयमाख्यानमवलम्ब्य प्रवृत्तम् षड्भिरङ्कैर्निबद्धम्। महाकविदण्डिमहाभागोल्लेखेन ज्ञायते यदनेन काव्यत्रयं विरचितं परमधुना केवलं वेणीसंहाराख्यमेव केवलमुपलभ्यते—

व्याप्तुं पदत्रयेणापि यः शक्तो भुवनत्रयम्।
तस्य काव्यत्रयव्याप्तौ चित्रं नारायणस्य किम्? ॥ इति।

भट्टनारायणस्य समयः

आलङ्कारिकेण ईस्वी सन् ८०० तमाब्दसम्भवेन मम्मटेन, १००० तमाब्दसम्भवेन धनञ्जयेन, ८५० तमाब्दभवेन आनन्दवर्धनेन, ८०० तमाब्दजातेन च वामनेन स्वीयेषु सन्दर्भेषु वेणीसंहारस्य उदाहरणानि सङ्गृहीतानि। अतः भट्टनारायणस्य समयः ७२५ तमाब्ददेशीय एव सम्भाव्यते। सम्भवति च यत्स भवभूतिसमकालीन एव भवेन्नाम। सन्तानकान्पूर्वभवेन वङ्गाधिपतिना आदिशूराख्येन यज्ञसम्पादनार्थमाहूतः पञ्चभिरन्यैर्ब्राह्मणैः सह स कान्यकुब्जेभ्यो वङ्गानाजगाम। तत्रैव चान्तिमां वसतिं स्वीचक्रे।

नाटकस्य सौष्ठवम्

नाटकमिदं संस्कृतसाहित्ये वीररसप्रधानेषु नाटकेषु प्रमुखं स्थानमधिकरोति। रचनाऽपि नाटकस्यास्य नाट्यशास्त्रनियमानुगुण्येन सम्पन्ना। अतएव धनञ्जयेन दशरूपकेऽस्य नैकानि पद्यानि उदाहरणत्वेन सङ्कलितानि। नाटकीयपात्राणां संवादा अतीव प्रभावजनकाः सम्पन्नाः। तृतीयाङ्कस्तु विशिष्य कवेर्वैशिष्ट्यपरिचायकः। भीमस्य शौर्यं भीषणत्वञ्च, कर्णस्याहङ्कारः, अश्वत्थाम्नो रोषः, दुर्योधनस्य स्वार्थप्रपञ्चो विलासित्वञ्च कविना कौशलेन प्रपञ्चितम्। यद्यपि

नाटकमिदं नाटकीयवस्तुनो दिव्यदर्पणमिवाभाति तथापि क्वचित्क्वचित्तु अनौचित्यमपि पल्लवितम्। द्वितीयाङ्के सङ्गरावसरे दुर्योधनस्य भानुमत्या सह प्रेमानुबन्धः प्रबन्धदृशा न खल्वौचितीमावहति। अतएव मम्मटाचार्येण 'अकाण्डे प्रथन'मिति दोषस्योदाहरणत्वेन प्रदर्शितम्। कदाचित् कविना दुर्योधनस्य नैतिकदौर्बल्यं सूचयितुमेवेदं कृतं भवेत्। धनिकाचार्येण 'दशरूपकावलोके' पञ्चसन्धिविषयक चतुःषष्टिप्रभेदप्रदर्शनावसरेऽपि वेणीसंहारादुदाहरणानि सङ्कलितानि, एतेनेदं ध्वन्यते यत्सर्वेऽप्यालङ्कारिका वेणीसंहारविषये बद्धादराः समभवन्।

अस्य शैली

अस्य शैली तु गौडीयेति स्फुटमेव। 'ओजःकान्तिमती गौडीये'ति तल्लक्षणात्। स्थान एवोक्तं केनाप्यभियुक्तेन :—

ओजःसंसूचकैः शब्दैः युद्धोत्साहप्रकाशकैः।
वेण्यामुज्जृम्भयन् गौडीं भट्टनारायणो बभौ॥ इति

अस्य भाषा अतीव प्रौढा वीररससंभिन्ना च। तद्यथा :—

मथ्नामि कौरवशतं समरे न कोपाद्,
दुःशासनस्य रुधिरं न पिबाम्युरस्तः।
सञ्चूर्णयामि गदया न सुयोधनोरू,
सन्धिं करोतु भवतां नृपतिः पणेन॥ [भीमोक्तिः]

पुनश्च :—

यत्सत्यव्रतभङ्गभीरुमनसा यत्नेन मन्दीकृतम्,
यद्विस्मर्तुमपीहितं शमवता शान्तिं कुलस्येच्छता।
तद्द्यूतारणिसम्भृतं नृपसुताकेशाम्बराकर्षणैः,
क्रोधज्योतिरिदं महत्कुरुकुले यौधिष्ठिरं जृम्भते॥

यो यः शस्त्रं बिभर्ति स्वभुजगुरुमदः पाण्डवीनां चमूनां,
यो यः पाञ्चालगोत्रे शिशुरधिकवया गर्भशय्यां गतो वा।
यो यस्तत्कर्मसाक्षी चरति मयि रणे यश्च यश्च प्रतीपं,
क्रोधान्धस्तस्य तस्य स्वयमिह जगतामन्तकस्यान्तकोऽहम्॥
[इति अश्वत्थामोक्तिः]

चञ्चद्भुजभ्रमितचण्डगदाभिघात–संचूर्णितोरुयुगलस्य सुयोधनस्य।
स्त्यानावनद्धघनशोणितशोणपाणिरुत्तंसयिष्यति कचांस्तव देवि भीमः॥ इति

यदा महाभारतसङ्गरं विजित्य कृष्णः आह युधिष्ठिरस्य राज्याभिषेकमुद्-

घोषयन् शिरन्ते भूयः प्रियं करोमि तदा अन्ते कविः भरतवाक्यरूपेण कियदुद्बोधकं मनोहारि च वचनं प्रोवाच :—

अकृपणमतिः कामं जीव्याज्जनः पुरुषायुषम्,
भवतु भगवन् भक्तिर्द्वैतं विना पुरुषोत्तमे।
दयितभुवनो विद्वद्बन्धुर्गुणेषु विशेषवित्,
सततं सुकृती भूयाद् भूपः प्रसाधितमण्डलः॥

पद्येनादृशाः शुभकामना इदानीन्तनानां राष्ट्रनायकानां हृदयपटलेषु किञ्चिदपि पदमाधातुम्प्रभवेयुस्तर्हि सन्तप्तस्यास्य संसारस्य सन्तापकलापः कियत्तावत् प्रशममियादिति।

कविराजः कृष्णमिश्रो यतिः

शान्तरसप्रधानस्य प्रबोधचन्द्रनाटकस्य रचयिता कृष्णमिश्राख्य प्रख्यात-नाट्यकलाकुशलो महीपते कीर्तिवर्मण शासनकाले लब्धजन्मपरिग्रह आसीत्। कीर्तिवर्मण स्थितिकाल ख्रीस्त ११०० मितेऽब्दे सम्भाव्यते। अत कृष्णमिश्र-स्यापि समय तत्सम्वत्सराभ्यास एव निर्धारयितु शक्यते सोपपत्तिकम्।

रूपकमिद शान्तरसप्रधानमतीव भावपूर्णम्। अत्र कामक्रोधादिवृत्तीना स्फीतस्फालनमतिरोचिष्णुसरण्या चित्रितम्। आद्यनाटकाचार्येण तत्रभवता भासमहाभागेन स्वकीये बालचरितरूपके सर्वप्रथम काल्पनिकपात्राणामभिनयेन तादृशरूपकगुम्फने प्रयास कृत। परमेतादृशप्रयासस्य पूर्णतया परिणत परिपाक प्रबोधनामकनाटक एव सम्पन्नो दृश्यते। अस्मिन् रूपके हि कविना, विवेक-मोह-ज्ञान-विद्या-बुद्धि-दम्भ-श्रद्धा-भक्ति-आदिभावात्मकपात्राणा स्त्री-पुरुषरूपाणा-मभिनयन द्वारीकृत्याध्यात्मविद्याया चारुतर चित्र चित्रितम्। दार्शनिकदृशा रूपकमिद निरतिशय महत्त्वमावध्नाति। अतएव एतद्रूपकोपनतानि पद्यानि सुतरा हृद्यानि फलितानि प्रतिपन्नानि च सहृदयहृदयसवेद्यानि। तद्यथा —

शान्तेऽनन्तमहिम्नि निर्मलचिदानन्दे तरङ्गावलि-
निर्मुक्ताऽमृतसागराम्भसि मनागमग्नोऽपि नाचामति।
नि सारे मृगतृष्णिकार्णवजले श्रान्तोऽपि मूढ पिब-
त्याचामत्यवगाहतेऽभिरमते मज्जत्ययोन्मज्जति ॥४-६॥

उत्पन्ने विषवल्लिबीजविषमा क्लेशा प्रियाख्या नरै-
स्तेभ्य स्नेहमया भवन्ति न चिराद्वज्राग्निगर्भाङ्कुरा।
येभ्योऽमी शतश कुकूलहुतभुग्दाह दहन्त शनै-
र्देह दीप्तशिखा सहस्रशिखरा रोहन्ति शोकद्रुमा ॥५-१६॥

अग्रे अस्य ससारबीजस्य समुन्मूलनाय भगवदाराधनमेव शरणीकरणीय-मित्याह —

अमुष्य ससारसरोरुबीजमूलस्य नोन्मूलविनाशनाय।
विश्वेश्वराराधनबीजजात तस्यावबोधादपरोऽप्युपाय ॥

अस्यान्ये लब्धप्रचुरप्रचाराः श्लोकाः सुभाषितत्वमधिगताः भूयसा प्रचरन्ति :

सङ्गं न केनचिदुपेत्य किमप्यपृच्छन्,
गच्छन्नतर्कितफलं विदिशं दिशं वा।
शान्तोऽप्यपेत–भय–शोक–कषाय–मोहः,
स्वायंभुवो मुनिरहं भविताऽस्मि सद्यः॥

मोहान्धकारमवधूय . विकल्पनिद्रा-
मुन्मथ्य कोऽप्यजनि बोधतुषाररश्मिः।
श्रद्धा-विवेक-मति-शान्ति–शमादिकेन,
विश्वात्मकः स्फुरति विष्णुरहं स एव॥

फलं स्वेच्छालभ्यं प्रतिवनमखेदं क्षितिरुहां,
पयः स्थाने–स्थाने शिशिरमधुरं पुण्यसरिताम्।
मृदुस्पर्शा शय्या सुललितलतापल्लवमयी,
सहन्ते सन्तापं तदपि धनिनां द्वारि कृपणाः॥

क्षमा ब्रूते :—

श्रमो न वाचा शिरसो न शूलं न चित्ततापो न तनोर्विमर्दः।
न चापि हिंसादिरनर्थयोगः श्लाघ्या परं क्रोधजयेऽहमेका॥

अपि च :—

तं पापकारिणमकारणबाधितारं
स्वाध्याय-देवपितृयज्ञ-तपःक्रियाणाम्।
क्रोधं स्फुलिङ्गमिव दृष्टिभिरुद्वमन्तं
कात्यायनीव महिषं विनिपातयामि॥

प्रायः सुकृतिनामर्थे देवा यान्ति सहायताम्।
अपन्थानं तु गच्छन्तं सोदरोऽपि विमुञ्चति॥

क्रोधो ब्रूते :—

अन्धीकरोमि भुवनं बधिरीकरोमि,
धीरं सचेतनमचेतनतां नयामि।
कृत्यं न पश्यति नयेन हितं शृणोति,
धीमानधीतमपि न प्रतिसन्दधाति॥

सहजमलिनवक्रभावभाजां भवति भवः प्रभवात्मनाशहेतुः।
जलधरपदवीमवाप्य धूमो ज्वलनविनाशमनुप्रयाति नाशम्॥

—o—

कविवरो दिङ्नागः

कविवरो दिङ्नागोऽयं धीरनाग, वीरनाग इति नामान्तरद्वयेनापि प्रसिद्ध । अनेन विरचितस्य कुन्दमालानाम्नो नाटकस्य सर्वप्रथमोल्लेख रामचन्द्रगुणचन्द्रकृते नाट्यदर्पणे समुपलभ्यते। भवभूते पूर्ववर्त्तिनि साहित्ये न क्वापि कुन्दमालाया उल्लेखो दृष्टिपथङ्गत । अत अस्या रचना भवभूते परवर्त्तिनी प्रतीयते। तस्माद दिङ्नागस्य स्थितिकाल ख्रैस्त १००० तमशतकाभ्यासे सम्भाव्यते। यत ख्रैस्त-११०० शतकात्पूर्वतने साहित्ये क्वचिदपि तन्नामस्मरण नावलोक्यते।

दक्षिणभारते षड्भिरङ्कैरलङ्कृताया कुन्दमालाया चत्वारि हस्तलिपि-प्रणिबद्धानि पुस्तकानि प्राप्तानि। तान्याधारीकृत्य प्रथम दक्षिणभारतीयग्रन्थ-मालाया १९२३ तममिते ख्रैस्ताब्दे नाटकमिद प्रकाशितमभूत्। तस्यातिशय-लोकप्रियतामल्पीयसा समयेनैव विविधभाषास्वनुवादा एव भूम्ना प्रत्याययन्ति।

अस्य नाटकस्य 'कुन्दमालेति' सज्ञायाम् बीजन्तु वाल्मीकेराश्रमे गोमतीनद्या वहन्तीं कुन्दपुष्पमाला वीक्ष्य, तदभिज्ञानेन राम सीतामनुस्मरती-त्येव घटना मन्यते कवि । अस्य कथानकमपि, भवभूतिकृतोत्तररामचरितमिव उत्तरखण्डाद्रामायणादेव सङ्कलित मन्यते। तत्र तावत्सीताया परित्याग, तदनु तदनुसन्धानम्, ततस्तन्मिलनञ्चेति। एतावतेदनुमातु न दुष्कर यदस्य कथांश उत्तरचरितमेवानुसन्दधाति। यद्यपि मन्यामहे दिङ्नागोऽयं भवभूतेर्नाट्यकला कलयापि न सस्पृशति; उत्तरचरिते, चित्रितानि प्रणयचित्राणि, अङ्कितानि च मानवमनोभावभङ्गाश्च, न मनागपि कुन्दमालाया दृष्टिपथमवतरन्ति, तथापि सर्वथैवतन्नाटक न निम्नश्रेणीमाश्रयते। शैली अस्य मनोज्ञा भाषायामपि दुरूहत्वा-भाव, करुणरसोऽप्यस्य परिपवित्रभतासमापन्न । परित्यक्ता सीतामवलोक्य वन्या पशुपक्षिण कियन्मात्र व्याकुलीभूता इत्यस्य चित्रण कस्य मर्मस्पृक् —

एते वदन्ति हरिणा हरित विमुच्य
हसाश्च शोकविधुरा करुण रुदन्ति।
नृत्त त्यजन्ति शिखिनोऽपि विलोक्य देवीं
तिर्यग्गता वरममी, न पर मनुष्या ॥१-१८॥

एकत्र रामः सीतापरित्यागं संस्मृत्य विलपति सगद्गदम् :—

नीतस्तावन्मकरवसतौ बन्धनां शैलसेतुः,
देवो वह्निर्न च विगणितः शुद्धिसाक्ष्ये नियुक्तः।
इक्ष्वाकूणां भुवनमहिता सन्ततिर्नेक्षिता मे
किं किं मोहादहमकरवं मैथिलीं तां निरस्य॥

भवभूतेः प्रभावस्तु कुन्दमालायां स्पष्टमनुभूयते। भवभूतिवद् दिङ्नागोऽपि प्रकृतिपटलस्योच्चटत्वमुद्भावयामास :—

नादः पातालमूलात् प्रभवति तुमुलं पूरयन् व्योमरन्ध्रं,
पातक्लिष्टा इवैते दिशि दिशि गिरयो मन्दमन्दाश्चरन्ति।
षड्वानन्दाः समन्ताल्लवणजलधयो मथ्यमाना इवासन्,
सीमामुल्लङ्घ्य वेगादुदधिसलिलैः स्वानि वेलावनानि॥

अस्य समयः

राजशेखरो दिङ्नागविषये मौनमालम्बे। कुन्दमालामुद्दिश्य एवम्प्रायस्यैवोल्लेखः खलु भोजदेवेन (क्रैस्त १०१८–१०६० सम्भवेन) कृतः, ततो महानाटके (क्रैस्ते-द्वादश-त्रयोदशशतकयोरन्तरालेलिखिते)। एवमेव साहित्यदर्पणेऽप्यवलोक्यते। तस्मात्कुन्दमालायाः प्रणयनकालः प्रायशः दशमशतक एव संभाव्यते।

कविवरो विशाखदत्तः

१—मुद्राराक्षसम्। २—क खल्वत्र नायक । ३—विशाखदत्तस्य शैली। ४—विशाखदत्तस्य समय । ५—चाणक्यस्य नीतिनैपुणी। ६—राक्षसो विष्णुगुप्त ।

मुद्राराक्षसम्

संस्कृतनाटककदम्बे सुप्रसिद्धस्य मुद्राराक्षसनामधेयस्य नाटकस्य प्रणेता किल काव्यकलाकुशल कविवरो विशाखदत्तो नाम। विशाखदेवनाम्नाऽप्यसौ प्रथित । सुभाषितसन्दर्भाणा पर्यालोचनेनैतद्विज्ञायते यत्कविनानेन मुद्राराक्षसमतिरिच्य अन्यदपि नाटकद्वय 'देवीचन्द्रगुप्तम्', 'राघवानन्दम्' इत्याख्य विरचितम्। यदधुना नोपलभ्यते। एतन्मुद्राराक्षसनाम नाटक समस्तसंस्कृतवाङ्मये साजात्य नामन्वयते। नेद यद्यपि नाट्यशास्त्रानुशासन कार्त्स्न्येनानुपालयति तथाप्येतन्निरुपम अतुलनीयञ्च सम्पन्नम। अस्मिन् हि नाटके राजनीते क्रूरकौटिल्य, कूटनीतेश्च विकटकापट्यपाटवम् अतिनैपुण्येन प्रदर्शितम्।

अस्य कथावस्तुन केन्द्रबिन्दुत्वेन नन्दवंशस्योच्छेदन, चन्द्रगुप्तस्य च साम्राज्ये प्रतिष्ठापनमेव विभाव्यते। आचार्यचाणक्यस्येयमेव हार्दिकी समीहा, बलीयसी च मन कामनाऽऽसीद् यत् परमस्वामिभक्तो राजनीतिधुरन्धरो राक्षसो नाम नन्दमुख्यामात्य चन्द्रगुप्तस्य मुख्यसाचिव्यमङ्गीकुर्यात्। यावन्महामेधावी सत्यनिष्ठोऽयममात्यराक्षस चन्द्रगुप्तस्य प्रशासनधुर न स्वीकरोति तावच्चन्द्रस्य राज्यलक्ष्मी सुस्थिरा, आपातालबद्धमूला च नैव सम्पद्येत। अखिलमपि च चन्द्रसाम्राज्यमेतत्सैकतप्रासादवत् क्षणेनैव भूमिसात् सम्भवेत्। तदेवमस्मिन् नाटकरत्ने, उभयोरपि राजनीतिधुरन्धरयोरेतयो खलु राक्षसचाणक्ययो कूटकापट्यघटनाघटचङ्क्रमणस्य विचित्रचित्रणमतीव चातुर्येण चारुतया च प्रपञ्चितम्। कविमूर्धन्येनामुना नाटकीयपात्राणा चित्रण निरतिशयनैपुण्येन कृतम्। तदनयोर्द्वयोरपि मन्त्रिमुख्ययोरारचित चरित्रचित्रण पूर्णतया साफल्यमावहति। एकत कुटिल प्रगल्भ प्रौढो जागरूक विकटकूटकापट्यपटीयान् किल चाणक्यो निरतिशयाग्रहग्रहिल। अपरत सुस्थिरमति, समुदार, सौजन्यसम्भृत, राजनीतिनिपुण ऋजुतरोऽजिह्मश्च राक्षसो विनयशील। एवमेव चन्द्रगुप्त-मलयकेतु-भागुरायण-

सिद्धार्थक-विराधगुप्तप्रभृतीनां पात्राणां चरित्रनिरूपणमप्यतीव पाटवेनोट्टङ्कितम्। मुद्राराक्षसे नाटकान्तरापेक्षया कापि नवीना एव सरणिरालम्बिता। सा चेयं यद् भासकालिदासादीनां रूपकेषु त्वङ्कविभाजनं दृश्यान्याश्रित्य न क्रियते किन्तु पात्राण्यवलम्ब्य। प्रमुखपात्राणि उपक्रमादारभ्यावसानपर्यन्तं रङ्गमञ्च एवोपतिष्ठन्ति, मुद्राराक्षसे न तथा। तत्र तु खल्वङ्कविभाजनं दृश्यमधिकृत्य कृतमालोक्यते। किञ्च मुद्राराक्षसे स्त्रीपात्राणां सर्वथा अभावः। केवलं सप्तमाङ्के एकस्मिन्नेव स्थले श्रेष्ठिप्रवरस्य चन्दनदासस्य पत्नी वध्यस्थाने दृष्टिपथमुपयाति। अन्यत्र कुत्रापि स्त्रीपात्रस्य[1] दर्शनं न भवति। स एष खल्वपरो विशेषोऽस्य रूपकान्तरेभ्यः। शृङ्गाररसस्यापि नाटकेऽत्र नितरामभाव एव। केचन नाटकमेतत्केवलं वीररसप्रधानमिति प्रतिपादयन्ति। परन्त्वितरेऽत्र विप्रतिपद्यन्ते। वस्तुतस्त्विदं नाटकं न रसप्रधानं प्रत्युत घटनाप्रधानमित्येव कल्पो बहुसम्मतः।

क. खल्वत्र नायकः

अस्मिन्नाटके नायकश्चन्द्रगुप्तो वा चाणक्यो वा इति सविवादो विषयः। एके चन्द्रगुप्तं नायकं मन्यन्तेऽपरे आचार्यचाणक्यम्। वस्तुतत्त्वे विचार्यमाणे तु चाणक्यस्यैव नायकत्वं यौक्तिकं तर्कसिद्धञ्च प्रतिभाति। मुद्राराक्षसमिति नाम्नाऽपि प्रोक्तं तत्त्वमेव सिद्ध्यति। मुद्रया गृहीतो राक्षसो यस्मिन् तन्मुद्राराक्षसं नाम नाटकम्। एतन्मुद्रायाः प्रवर्तकस्तु चाणक्य एवेति तस्यैव नायकत्वमत्युपपन्नं भवति।

विशाखदत्तस्य शैली

कविवरविशाखदत्तस्य शैली निरतिशयप्रासादिकी, भाषा सुतरां मधुरा, प्राञ्जला च। समासप्रचुरा रचना न रोचतेऽस्मै, न चायमुपलालयति पद्यप्रयोगबाहुल्यम्। गद्यवपुरस्य नितरामोजस्वि, भावावेशश्चातितरां प्रभविष्णुः, यत्र तत्र हास्यपुटमपि रचनासु कवेः पाटवमाख्याति। संवादोऽपि स्वभावसिद्ध इव सम्पन्नः। तद्दिङ्मात्रमिह पुरस्क्रियते विदुषां विनोदाय —

'न प्रयोजनमन्तरा चाणक्यः स्वप्नेऽपि चेष्टते।', 'अयमपरो गण्डस्योपरि स्फोटः।', 'तन्मयाऽस्मिन् वस्तुनि न शयानेन स्थीयते।', 'सर्वजनतामुपाध्यायस्य चोरयितुमिच्छामि।', 'ननु वञ्चयित्वा राक्षस एवास्माकमङ्गुलीप्रणयी संवृत्तः।', 'कीदृशः पुनस्तृणानामग्निना सह विरोधः।', 'चाणक्योऽपि जितकाशितया संस्तं राजानञ्चन्द्रगुप्तस्य येन पीडामुपचिनोति।', 'ननूपायैरेवासौ हृदयेशयशङ्कुरिवोद्धृत्य दूरीकृतः।'

---

१ विषये यावत्तु केवलं नामसङ्कीर्तनमेव, न तु तद्दर्शनम्।

एवमादि रचनाऽस्य कस्य न चेतश्चमत्कारिणी ? श्लेषबन्धोऽपि बन्धुर सवृत्त । स्थले स्थले वस्त्वन्तर भङ्ग्यन्तरेणाप्यसौ निबध्नाति । प्रायशोऽसौ गद्य-निगडित वस्तु स्थूणानिखननन्यायेन पुनर्दृढीकरणार्थं पद्यग्रथितमपि समारचयति । विशाखदत्तस्य यथा गद्यप्रपञ्चे सस्फुरत्योज, तथैव पद्यप्रबन्धेऽपि प्रवहति कश्चना-नवच्छिन्न प्रासादिकश्च गिरा प्रवाह । तद्यथा —

आस्वादितद्विरदशोणितशोणशोभाम्,
सन्ध्यारुणामिव कला शशलाञ्छनस्य ।
जृम्भाविदारितमुखस्य मुखात्स्फुरन्तीं,
को हर्तुमिच्छति बलात परिभूय दंष्ट्राम् ।।

चाणक्यस्य नीतिनैपुण्यं निरूपयन्नाह —

मुहुर्लक्ष्योद्भेदा मुहुरधिगमाभावगहना,
मुहु सम्पूर्णाङ्गी मुहुरतिकृशा कार्यवशत ।
मुहुर्नश्यद्बीजा मुहुरपि बहुप्रापितफले-
त्यहो चित्राकारा नियतिरिव नीतिर्नयविद ।। ५-३ ।।

नाटकेऽस्मिन् कूटनीतिपण्डितस्य परमचतुरार्यचाणक्यस्य लोकोत्तरबुद्धि-सम्प्रदर्शकानामतिगम्भीराणा राजनीतितत्त्वानामुपदेश एवैतदुद्देश्यरूपेण निर्धार्यते । राजनीतिविचक्षण चाणक्य स्वबुद्धिवैभवेन राज्ञो नन्ददेवस्य मुख्यामात्यपदमलङ्-कुर्वाण राक्षसमहोदय विजित्य, चन्द्रगुप्तनृपते साचिव्य ग्राहयितुमिच्छन्, विकटकूटकापट्यघटितकुटिलनीतिजालकञ्चाभित प्रसार्य राक्षसमृग निगडयितु योऽयममितसाधारण बुद्धिचमत्कार प्रदर्शितवान् स क चक्षुष्मन्त न विस्मा-पयति ? अत्र नास्ति सन्देहलवोऽपि यद् यादृश कुटिलो दूरदर्शी प्रपञ्चनाचञ्चुश्च आर्यचाणक्यो न तादृशो राक्षस । मन्यामहे राक्षसोऽपि परमविचक्षणो राजनीति-धणश्चासीत् पर तादृक्कुटिलनीतिपाटवाभावादेव वराकश्चतुरचाणक्यस्य जटिल-जालमजाले वन्यमृग इव विनिपतितस्तद्वशवदता गत । तदेतदखिल वस्तु नाटके-ऽत्र निरतिशयनैपुण्येन वर्णित महाकविनेति निश्चप्रचम् ।

विशाखदत्तस्य समय

महाकवि विशाखदत्तोऽयमात्मान सूत्रधारमुखेन परिचाययति स्वयमेव स्वकीयेनाटके —

'अद्य सामन्तवटेश्वरदत्तपौत्रस्य महाराजपदभाक्पृथुसूनो कवे विशाख-दत्तस्य कृतिर्मुद्राराक्षस नाम नाटक नाटयितव्यमिति ।" एतदुपलिखित परिचया-

स्तरन्तु नाद्यावधि सुलभमतः कुतस्त्योऽसौ, कस्मिन् काले च सञ्जात इतीदन्तया-वधारयितुं न सुशकम्। कस्मिंश्चिन्नाटकान्तरे, पृथुस्थाने भास्करदत्त इति पाठान्तरदर्शनात् निश्चयोऽतितरां दुरूहः संवृत्तः। तथापि कैश्चित्पाश्चात्यपण्डितैः —

‘म्लेच्छैरुद्वेज्यमाना भुजयुगमधुना संश्रिता राजमूर्तेः।”

पद्येऽस्मिन् म्लेच्छपददर्शनात्, यवनानामाक्रमणमेवात्र म्लेच्छपदस्याभिप्रेतं स्वीकृत्य क्रैस्तैकादशद्वादशशतकयोर्मध्य एवास्य समयो निर्धारितः। भारतीयैः पुनरपरैः —

‘स श्रीमद्बन्धुभृत्यश्चिरमवतु महीं पार्थिवश्चन्द्रगुप्तः।’

इत्यत्र चन्द्रगुप्तनामस्मरणात् नाटकमिदं चन्द्रगुप्तकालरचितं विभाव्यते। यद्येतत्स्यात् तर्हि पञ्चमशताब्दीभवस्य विक्रमादित्येत्यपरनामधेयस्य यवनहूणादिशातनस्य निखिलदेशव्याप्यैकच्छत्रशासनस्य विक्रमसम्वत्सरप्रवर्तकस्य चन्द्रगुप्तस्य साम्राज्यकालेऽस्य नाटकस्य प्रणयनमभिनयनञ्च सम्भाव्यते। क्वचिन्नाटकेऽस्मिन् भरतवाक्ये चन्द्रगुप्तस्थाने अवन्तिवर्मेति नामोल्लेखदर्शनात्, यः पश्चिममगधाधिप आसीत्, तस्यैव सभायां राजकविरासीत् विशाखदत्तोऽपि इति चेदनुमीयते तर्हि विशाखदत्तेनापि मगधदेशवास्तव्येनैव भवितव्यमिति। तस्य च नृपतेः कालः क्रैस्तपञ्चमशतकसम्मितः। स एव कालः कवेरपि सम्भावनीयः।

किञ्च दशरूपकेऽपि [१।६८], [२।५५] मुद्राराक्षसनाटकस्योल्लेखात्, तत्पूर्वविरचितमेवैतन्नाटकं स्यात् इति सुलभानुमानम्। दशरूपकस्य च समयः कालविद्भिः क्रैस्ते दशमे शतके विभाव्यते। अतस्तत्पूर्वमेव क्वचिन्नाटकस्यास्य कालः कल्पनीयः। सप्तमेऽष्टमे नवमे वा शतके वेति अस्य कालनिर्णयो बोद्धव्यः।

मुद्राराक्षसनाटकमतीव विलक्षणं राजनीतिपूर्णम्। आचार्यकौटिल्यस्य, महामन्त्रिराक्षसस्य च नीतिचातुर्यचारुता, कौटिल्यकूटकापट्यस्य कविना यादृक्-पाटवेनोट्टङ्कनम् न तदन्यत्र दृष्टिगोचरम्।

नाटकमिदं वीररसप्रधानम्। शृङ्गारकरुणादयो नात्रोपलालिताः। वीररस एव पूर्णपरिपाकं गतो विभाव्यते। स्त्रीपात्रं केवलं चन्दनदासपत्नी एवैका यस्याः, प्रतिभागा सहृदयमहिलाललामभूता। नृपतिश्चन्द्रगुप्तोऽत्र नायकः। प्रधानपात्रं तु कौटिल्यराक्षसौ। यद्यपि केचन चाणक्यस्यैव नायकत्वमभिनन्दन्ति, न चन्द्रगुप्तस्य, आचार्यस्य मतिवैचित्र्यमेवात्र कारणत्वेनोन्नेयम्। मुद्रया गृहीतो राक्षस इति तन्नामस्मरणात्तद्गुणानुगुण्येन तत्साफल्ये च चाणक्यस्यैव नेतृत्वात् चाणक्यस्यैव नायकत्वं सम्भवति। तदत्र निश्चितं निर्णयं तु प्रेक्षकमन एव प्रमाणम्। तदन्य चाणक्यस्य प्रधानपात्रत्वे तु नास्त्येव सन्देहलवः।

चाणक्यस्य नीतिनैपुणी

चाणक्योऽयं ब्राह्मणकुलललामभूतोऽनन्यसाधारणो मेधावी, राजनीतिप्रवीण, धवलधैर्यधुरीणश्च आसीत्। कूटनीतिज्ञमुकुटमणिनाऽनेन नन्दवंशविध्वंसकेन स्वकीय नीतिनैपुण्य पूर्णतया प्रमाणीकृतम्। अपूर्वबुद्धिबलादेवासौ गुर्वी प्रतिज्ञा प्रतीर्णवान्। प्राह च स —

ये याता किमपि प्रधार्य हृदये पूर्वं गता एव ते,
ये तिष्ठन्ति भवन्तु तेऽपि गमने कामं प्रकामोद्यमा।
एका केवलमर्थसाधनविधौ सेनाशतेभ्योऽधिका,
नन्दोन्मूलनदृष्टवीर्यमहिमा बुद्धिस्तु मा गान्मम॥

[अङ्क १।२६]

न तेन दैवाधीनत्व कर्मणामङ्गीकृतम्। किन्तु तेषा पौरुषप्रधानत्व प्रसाधितम्।

"दैवमविद्वांस प्रमाणयन्तीति सदाघोष।" [मुद्रा २२९ पृष्ठे]

कूटनीतिमहाम्भोधौ निमग्नोऽप्येष चक्षुष्मान् सर्वदैव 'पद्मपत्रमिवाम्भसा' प्रावर्तत। महामात्योऽपि सन् विशालसाम्राज्यस्य राजप्रासादान् विहाय आत्मीयपर्णकुटीमेव बहु मेने। अस्य महाभागस्य पर्णशालामुपवर्णयन् कविराह—

उपलशकलमेतद् भेदकं गोमयानां,
बटुभिरुपहृतानां बर्हिषां स्तोम एष।
शरणमपि समिद्भिः शुष्यमाणाभिराभि-
र्विनमितपटलान्तं दृश्यते जीर्णकुड्यम्॥ [अङ्क ३।१५]

अन्यत्र कवि चाणक्यस्य नीतिनैपुणीं तत्प्रतापञ्च प्रशस्तिभङ्ग्या उपश्लोकयन्नाह गर्वगौरवगिरा—

चाणक्यमुद्दिश्यैव—
केनोत्तुङ्गशिलाकलापकपिलो बद्धः पटान्ते शिखी[१] ?
पाशं केन सदागतेरगतिता सद्य समासादिता ?
केनानेकपदानवासितसट सिंहोऽर्पित पञ्जरे ?
भीम केन च नैकनक्रमकरो दोर्भ्यां प्रतीर्णोऽर्णव ?

पद्यमिदं चाणक्यचातुरीमिव राक्षसस्वरूपमपि प्रकटयति चाणक्यमुखात् —

१ शिखी अग्नि ।

चाण्डालः—ननु नीतिनिपुणबुद्धिना आर्येणैव ।

चाणक्यः—भद्र ! मामैवम् । नन्दकुलद्वेषिणा दैवेनेति ब्रूहि ।

(इति आत्मविनयं प्रदर्शयति ।)

* * *

राक्षसः—(विलोक्य स्वगतम्) अये ! अयं स दुरात्मा, अथवा अयं स महात्मा कौटिल्यः । यतः—

आकरः सर्वशास्त्राणां रत्नानामिव सागरः ।
गुणैर्न परितुष्यामो यस्य मत्सरिणो वयम् ॥

राक्षसो विष्णुगुप्तः

अपरः प्रधानपात्रं राक्षसो विष्णुगुप्तः । सोऽपि विप्रवंशावतंसः नन्दानां मुख्यो महामात्यः । स्वामिभक्तिपरायणो नन्दसाम्राज्यधुरन्धरो नीतिरीतिनिपुणतरः महामेधावी धर्मभीरुश्चासीत् । विनष्टेषु नन्दकुलेषु अतीव विपण्णः स्थितश्च कुसुमपुरं जहौ, नन्दवंशपुनरुद्धितीर्षयैव । "अहो राक्षसस्य नन्दवंशे निरतिशयो भक्तिगुणः" इति चाणक्यस्यापि आश्चर्यचकितान्तःकरणः प्रशंसति । "अमात्यं विज्ञापयति चिरात्प्रभृति आर्यः परित्यक्तोचितशरीरसंस्कारः" । किञ्च,

"अक्षीणभक्तिः क्षीणेऽस्मिन् नन्दे स्वाम्यर्थमुद्वहन् ।
पृथिव्यां स्वामिभक्तानां प्रमाणे परमे स्थितः ॥"

इत्याद्युक्तिभिः कवी राक्षसस्य स्वामिभक्तिपराकाष्ठां प्रथयति ।

सोऽयं राक्षसो न केवलं नीतिशास्त्रे एव कुशलोऽपि तु शस्त्रास्त्रविद्यायामपि अद्वितीयः कृतविद्य आसीत् । यथाह कौटिल्यः—

गुरुभिः कल्पनाक्लेशैर्दीर्घजागरहेतुभिः ।
चिरमायासिता सेना वृषलस्य मतिश्च मे ॥ [अ० ७।८]

परिस्थितिवशात्मित्रत्वसंरक्षणायैव राक्षसस्य नन्दकुलप्रमर्दनो-द्यतचाणक्यस्य कूटकापट्यवशंवदतया राक्षसश्चन्द्रगुप्तस्य मन्त्रिपदस्वीकारः न तु स्वार्थवशादिति राक्षसस्य गुणगणं भूयस्तरं प्रगुणयति । तथा च राक्षसश्चिन्तयति—

नन्दस्नेहगुणाः स्पृशन्ति हृदयं भृत्योऽस्मि तद्विद्विषा,
ये सिक्ताः स्वयमेव पाणिपदमा छेद्यास्त एव द्रुमाः ।
शस्त्रं मित्रशरीररक्षणकृते व्यापारणीयं मया
कार्याणां गतयो विधेरपि न यान्त्यालोकनागोचरम् ॥

किञ्च —

(जवनिकामपनीयोपसृत्य च) चाणक्य —

'भो भो अमात्यराक्षस! (विष्णुगुप्तोऽभिवादयते)।

राक्षस—(स्वगतम्) अमात्य इति लज्जाकरमिदानीं विशेषणपदम्। (प्रकाशम्) भो भो विष्णुगुप्त! न मा श्वपचस्पर्शदूषितं स्प्रष्टुमर्हसि।

चाणक्य—नाय श्वपच। अय खलु दृष्टपूर्व सिद्धार्थकनामा राजपुरुष। अयमसौ द्वितीयोऽपि राजपुरुष। ताभ्यामेव सह सौहार्दमुत्पाद्य शकटदासोऽपि तपस्वी त तादृशमजानन्नेव कपटलेख मयैव लेखित। इत्यादि

* * *

राजा—(राक्षसमुपसृत्य) आर्य चन्द्रगुप्तोऽहमभिवादये।

राक्षस—(विलोक्य स्वगतम्) अये! अय चन्द्रगुप्त! य एष

बाल एव लोकेन सम्भावितमहोदय।
क्रमेणारूढवान् राज्य यूथैश्वर्यमिव द्विप॥

(प्रकाशम्) राजन् विजयस्व!

राजा—आर्य!

जगत किन्न जित मयेति प्रविचिन्त्यताम्।
गुरौ षाड्गुण्यचिन्तायामार्ये चार्ये च जाग्रति॥

राक्षस—(स्वगतम्)

सर्वथा स्थाने यशस्वी चाणक्य।

किमेतत्सर्व सुघटितमार्यराक्षसस्यापि वैशिष्ट्यम्माहात्म्यञ्च न सूचयति? इति दिक्।

महाकविः शूद्रकः

परिचय·

संस्कृतनाट्यसाहित्ये शूद्रको नाम महाकवि· किमपि मानार्हं पदमधिकरोति। मृच्छकटिकाभिधेयं नाटकमस्यामरकृतित्वेन प्रथितं संस्कृतवाङ्मयस्य ललामभूतं रत्नम्। शूद्रकोऽयं कश्चन कविरासीद् राजा वेति एतन्नामेति अद्यापि उपोद्बलका-भावान्न पूर्णतया निश्चितम्। वामनाचार्येण(कैस्त ८०० सम्भवेन)स्वकीयकाव्या-लङ्कारसूत्रवृत्तौ, मृच्छकटिकस्य[1] पद्यद्वयमुद्धृत्य, शूद्रक एवोक्तनाटकस्य प्रणेतृत्वेन स्वीकृतः। पाश्चात्यविद्वद्वरस्य कीयमहाशयस्य मतेन तु केनापि अज्ञातव्यक्ति-विशेषेण भासकृतचारुदत्तनाम नाटकमेव परिवर्त्य मृच्छकटिकमिदं राज्ञः शूद्रकस्य नाम्नैव प्रसिद्धिं नीत विभाव्यते। परन्त्वेतदप्यनुमितिविजृम्भणमेव केवलम्।

एतन्नाटकपर्यालोचनेन एतत्तु सुविदितं भवति यत्कविवरोऽयं शूद्रक· लोक-वेदोभयसाहित्यस्य मार्मिको विद्वान्, यज्ञयागादिकर्मकलापानुष्ठाता चासीत्। चरमे वयसि च पुत्रं राजसिंहासने प्रतिष्ठाप्य, अश्वमेधयज्ञं महता समारम्भेण निर्वर्तयामास। यज्ञान्ते च तत्रैवाग्निं प्रविष्टः। तथा चोपश्लोकितम्—

'लब्ध्वा चायुः शताब्दं दिनदशसहितं शूद्रकोऽग्निं प्रविष्टः।' [मृ० १४]

अस्य वाग्वैभवं प्रशंसन्नाह दण्डिमहाभाग· —

शूद्रकेनासकृज्जित्वा स्वच्छया खड्गधारया।
जगद् भूयोऽप्यवष्टब्धं वाचा स्वचरितार्थया॥ [दण्डी]

शूद्रकस्य समय·

प्रसिद्धालङ्कारिकेण श्रीवामनाचार्येण न केवलं शूद्रकप्रणीतप्रबन्धाना-मुल्लेख· कृत अपितु मृच्छकटिकनाटकादुद्धरणमप्येकं द्यूतप्रशंसाविषयकं प्रदत्तम्, 'द्यूतं हि नाम पुरुषस्य असिंहासनं राज्यम्' इति। इत्थमेव दण्डिमहाभागेनाऽपि मृच्छकटिकगतस्य 'लिम्पतीव तमोऽङ्गानि' इत्यादिपद्यस्य अलङ्कारनिरूपण-मतिनैपुण्येन कृतम्। इत्यनेन शूद्रकस्य दण्डिवामनयोः प्राक्कालभवत्वं सुतरामुप-पन्नं भवति।

---

१. मृच्छकटिकम् [१।९, ३।६]।

किञ्च मृच्छकटिकस्य नवमाङ्के [९.३३] बृहस्पतेमङ्गलविरोधित्वं प्रदर्शितम्। किन्तु प्रसिद्धज्योतिषाचार्येण वराहमिहिरमहाभागेन अनयोग्रहयो मैत्रीभाव प्रतिपादित। बृहज्जातकोल्लेखेन[२।१५]वगत भवति यत्तादृशी धारणा वराहमिहिरात्पूर्वतनाऽसीद् इति। अत वराहमिहिरात्पूर्ववर्तित्वमेव शूद्रकस्य प्रतिपन्न भवति। भासाच्च पुन परवर्तित्वम्। यतो हि मृच्छकटिक-चारुदत्तयोस्तुल्नया प्रतीयते यद् भासनाटकस्य कथानकमादायैव शूद्रकेण मृच्छकटिकनाटक विरचित तत्र रोचिष्णुतामापादयितुमिति भासात्परभवत्व तस्य सोपपत्तिकम्। इत्थ शूद्रकस्य समय पञ्चमशतकगत एव न्याय्योऽङ्गीकर्तुम्।

शूद्रकस्य नाट्यकला

नाट्यकलादृशा नाटकमिद सुतरा हृदयावर्जकम। नायकोऽस्य नगरश्रेष्ठी चारुदत्त, नायिका च वसन्तसेना। वाराङ्गनाऽपि सती सा सती साध्वी स्त्रीव यद्यपि नाभिनन्दनीया भारतीयसस्कृतिमनुरुध्य तथाऽपि न निन्दनीया। हास्यरसोऽपि नाटकेस्मिन् सुतरा परिफुल्लित। शकार खलु मूर्तिमयो हास, मूर्खतया, विक्षिप्ततया, असम्बद्धप्रलापस्य च विग्रहवान्, द्विपादपुच्छश्च पशु।

मुख्यो रसोऽत्र शृङ्गार, करुणरसश्चापि समीचीनतया परिपाकमियाय। हास्यरसोऽप्यत्र चारुतया प्रासादिक। कथनोपकथनमपि हृदयग्राहि। वसन्तसेना-मदनिका-विट-मैत्रेयादिपात्राणि सवाददृशोत्तमानि। रचनाऽसामान्या प्रीतिकरी च। दरिद्रपुरुषस्य वर्णन नून तथ्यता बिभर्ति —

दारिद्र्यात्पुरुषस्य बान्धवजनो वाक्ये न सन्तिष्ठते,
सुस्निग्धा विमुखीभवन्ति सुहृद स्फारीभवन्त्यापद।
सत्त्व ह्रासमुपैति शीलशशिन कान्ति परिम्लायते,
पाप कर्म च यत्परैरपि कृत तत्तस्य सम्भाव्यते॥१।३६॥

पद्यद्वयमस्तु शूद्रकस्य हृदयाकर्षक। चन्द्रोदय वर्णयन्नाह —

उदयति हि शशाङ्क कामिनीगण्डपाण्डु-
ग्रहगणपरिवारो राजमार्ग प्रदीप।
तिमिरनिकरमध्ये रश्मयो यस्य गौरा,
स्रुतजल इव पङ्के क्षीरधारा पतन्ति॥ [१।५७]

—०—

कविवरो अकालजलदः

अकालजलदो नाम कविरयमनीव प्रतिभाशाली आसीदिति सुभाषितग्रन्थेषु सङ्कलितैस्तद्रचितैस्तन्नाम्ना चोट्टङ्कितैः पद्यैः समीचीनतया प्रतीयते । असौ दाक्षिणात्यमहाकविराजशेखरस्य च पितामह आसीदिति कविराजेन राजशेखरेण स्वकीयबालरामायण-प्रस्तावनायां समुल्लिखितम् स्वपरिचयमारचयता :—

स मूर्त्या यत्रासीद् गुणगण इवाकालजलदः,
सुरानन्दः सोऽपि श्रवणपुटपेयेन वचसा ।
न चान्ये गण्यन्ते तरलकविराजप्रभृतयो,
महाभागस्तस्मिन्नयमजनि यायावरकुले ॥ इति ॥

अनेन तर्क्यते यदसौ यायावरकुलावतंसो जन्मना च दक्षिणपथमेवालञ्चकार । इत्यपि प्रतीयते यदस्य नामान्तरमन्यदेव किमप्यासीत्पुरा, यदमुना विस्मृतौ निनायम् । अकालजलदेति नाम तु कस्मिंश्चित् तद् गुम्फिते पद्ये 'अकालजलद' इति प्रयोगस्य चमत्कृतिभरत्वात् एतन्नाम्नैवासौ लोके प्रसिद्धि गतः । पद्यञ्च तन्नि-म्नाङ्कितम् :—

भेकैः कोटरशायिभिर्मृतमिव क्ष्मान्तर्गतं कच्छपैः,
पाठीनैः पृथुपङ्कपीठलुठितैर्यस्मिन् मुहुर्मूर्च्छितम् ।
तस्मिन् शुष्कसरस्यकालजलदेनागत्य तच्चेष्टितम्,
येनाकण्ठनिमग्नवन्यकरिणां यूथैः पयः पीयते ॥ इति ।

यद्यपि अनेन कोऽपि ग्रन्थो निबद्धो नवेति त्वद्यावधि न निश्चितम्, परं यानि पद्यानि तन्नाम्ना सुभाषितग्रन्थेषु समुद्धृतानि तानि स्फुटमस्य काव्यकला-प्रकर्षं सूचयन्ति । सुललितः पदविन्यासः, प्रौढा कल्पना, गम्भीरश्च भावावेशः इति सर्वमेवपद एवास्य काव्यकलानैपुणीं प्रख्यापयति । तदत्र तन्निदर्शनमुखेन किञ्चिदत्र प्रस्तूयते । कस्यचिद्राज्ञो यशोराशिप्रसरमभिलक्ष्य प्राह :—

राजन् ! यशो हिमगिरावपि शिखिरे यदासीत्,
भूमौ समन्विमृत तद्‌बलिसद्म यातम् ।
तत्राप्यमादिव सनोऽत्र मघौ स्वदीयम्,
प्रोद्भिद्यमानु चरणेः कुसुमच्छलेन ॥

अपि च :—

मेघाडम्बरमम्बरं यदि तदा निर्नष्टशोभा वयं,
नित्यं तीक्ष्णतरेण तेन दिवसे तत्राप्यहो बाधिता. ।
स्वामी न. शशभृल्लयोदयहतो दुःखादतीवागता,
उद्याने नरदेव ! सेवनपराः पुष्पच्छलात्तारकाः ॥

पुनश्च :—

श्रीमन्नाथ तवानने भगवती वाणी नरीनृत्यते,
तद्दृष्ट्वा कमला समागतवती लोलेति बद्धा गुणैः ।
कीर्तिश्चन्द्रकरीन्द्रदन्तकुसुमक्षीरोदनीरोपमा,
प्रासादम्बुनिधिं विलङ्घ्य भवतो नाद्यापि विश्राम्यति

किञ्च—

दिग्दन्तावलमण्डली विदलति स्वर्णाद्रिरुत्कम्पते,
क्षोणी क्षुभ्यति बिभ्यति प्रतिदिशं सर्वेऽपि रत्नाकराः ।
लङ्कातङ्कमुपैति शेषधिपति शङ्कां परां गाहते,
दानाय त्वयि राजशेखरमणे ! दर्पं समुद्बिभ्रति ॥

कविरसौ राजशेखरस्य पितामह इति प्रागभिहितम् । राजशेखरस्य च समयः शकस्तनवमदशमशतकयोर्वा पूर्वार्द्ध एव क्वचिन्निर्णीयते तदनुरोधेन अकालजलदस्य समयेनाऽपि तत. पूर्वतनेन भवितव्यमिति पर्यवसितं भवति । अकालजलदोऽयं महाराष्ट्रदेशे 'महाराष्ट्रचूडामणिः' इति विशेषणेन प्रसेसिद्ध्यति । यायावरा. क्षत्रियविशेषाः तद्वंश एवासौ लब्धजन्मा । यायावरीयोऽयं वंशः कवीनां प्रसवभूमित्वेन विश्रुतः, एष एव वंशः सुरानन्द-तरल-कविराजप्रभृतिभिः बहुभिः कवीश्वरैः स्वजन्मभिर्विभूषित. ।

कविराजो राजशेखरः

परिचयः

राजशेखरोऽयं महाराष्ट्रदेशीयः। यायावरीयवंशावतंसः महाकवेरकालजलदस्य पौत्रः विद्वद्वरस्य दर्दुकस्य च पुत्रः परमविदुषी शीलवती नाम्नी देवी चास्य जननी। कान्यकुब्जाधिपतेर्महेन्द्रपालस्य च समाश्रितः। अस्य रचनात्वेन त्रीणि रूपकाणि प्रसिद्धानि। कर्पूरमञ्जरी, बालरामायणम्, बालभारतमित्याख्यानि। राजशेखरः स्वयमात्मनः परिचयमित्थं ददाति :—

बभूव वल्मीकभवः पुरा कविः,
ततः प्रपेदे भुवि भर्तृमेण्ठताम्।
स्थितः पुनर्यो भवभूतिरेखया
स वर्तते सम्प्रति राजशेखरः॥

राजशेखरस्य समयः

राज्ञो महेन्द्रपालस्य समयः ख्रैस्त ८९३ तः ९०७ पर्यन्तं विभाव्यते। ख्रैस्त-१००० देशीये विरचिते तिलकमञ्जरीसन्दर्भे राजशेखरस्य चर्चा समुपलभ्यते। अतोऽस्य समयः ख्रैस्तदशमशताब्द्याः प्रथमचरणे कल्पयितुं शक्यते। उक्तग्रन्थत्रय-व्यतिरिक्तमस्यैकमन्यदपि हरविलासाख्यं महाकाव्यं, भुवनकोषः, काव्यमीमांसा चेत्यस्य कृतित्वेन प्रसिद्धाः। अस्य काव्यप्रशंसायां क्षेमेन्द्रेणोक्तम्—

"शार्दूलक्रीडितैरेव प्रख्यातो स राजशेखरः।
शिखरीव पुनर्वक्रैः सोल्लेखैरुच्चशेखरः॥" इति।

धनपालेनापि मुक्तकण्ठेनास्य प्रशस्तिरुट्टङ्किता—

समाधिगुणशालिन्यः प्रसन्न-परिपक्त्रिमाः।
यायावरकवेर्वाचो मुनीनामिव वृत्तयः॥

अस्य साहित्यधुरन्धरत्वं, कविचक्रप्रावीण्यं च सुविख्यातमासीत्। काव्यमीमांसायामनेन महाकवि-कविराजयोर्भेदं प्रतिपिपादयिषुणोक्तम्—

"योऽन्यतरप्रबन्धे प्रवीणः स महाकविः। यस्तु तत्र तत्र भाषाविशेषे, तेषु प्रबन्धेषु तस्मिन् तस्मिंश्च रसे स्वतन्त्रः स कविराजः।" [काव्यमीमांसायाम्]

राजशेखरस्य काव्य निरतिशयरुचिर मनोहारि च। शङ्करवर्मणाऽस्य प्रशसायामुल्लिखितम्—

पातु श्रोत्ररसायन रचयितु वाच सता सम्मता,
व्युत्पत्ति परमामवाप्तुमवधि लब्धु रसस्रोतस ।
भोक्तु स्वादुफलञ्च जीवितरोर्यद्यस्ति ते कौतुकम्,
तद् भ्रात ! शृणु राजशेखरकवे सूक्ती सुधास्यन्दिनी ॥

तदस्य ता सुधास्यन्दिनी सूक्तीरपि रसिका कर्णपुटकाभ्या किञ्चित् प्रपिबन्तु नाम ।

केरलदेश वर्णयन्नाह —

पर्णं नागरखण्डमार्द्रसुभग पूगीफलैलास्तथा,
कर्पूरस्य च तत्र कोऽपि चतुरस्ताम्बूलयोगक्रम ।
देश केरल एष केलिसदन देवस्य शृङ्गारिण,
तद्दृष्ट्वा कुरु कोमलाङ्गि सफले द्राघीयसी लोचने ॥

गङ्गायमुनयोरन्तरालघटित पाञ्चालदेश प्रपञ्चयन्नाह —

यत्रार्थो न तथानुरज्यति कविर्ग्रामीणगीर्गुम्फने,
शास्त्रीयासु च लौकिकीषु च यथा भव्यासु नव्योक्तिषु ।
पञ्चालास्तव पश्चिमेन त इमे वामा गिरा भाजना-
स्तद्दृष्टेरतिथीभवन्तु यमुना त्रिस्रोतसा चान्तरा ॥

कान्यकुब्जललनाना वेषभूषा प्रशसति —

यो मार्ग परिधानकर्मणि गिरा य सूक्तिमुद्राक्रमो,
भङ्गी या कबरीचयेषु रचन यद् भूषणालीषु च ।
दृष्ट सुन्दरि ! कान्यकुब्जललनालोकैरिहान्यच्च यत्
शिक्षन्ते सकलासु दिक्षु तरसा तत्कौतुकानि स्त्रिय ॥

सज्जनाना बुद्धिवैशद्य विवृणोति —

उदन्वच्छिन्ना भू स च निधिरपा योजनशतम्,
सदा पान्थ पूषा गगनपरिमाण कथयति ।
इति प्रायोभावा स्फुरदवधिमुद्रामुकुलिता,
सता प्रज्ञोन्मेष पुनरयमसीमो विजयते ॥

दानिप्रशंसाऽपि चमत्कारिणी :—

दातुर्वारिधरस्य मूर्धनि तडिद् गाङ्गेयशृङ्गारिता,
वृक्षेभ्यः फलपुष्पदायिनि मधौ मत्तालिवृन्दस्तुतिः ।
भीतत्रातरि वृत्तिदातरि गिरौ पूजाक्षतैश्चामरैः,
सत्कारोऽयमचेतनेष्वपि विधेः किं दातृषु ज्ञातृषु ॥

राजशेखरेण चौहानवंशीया अमरसुन्दरी नाम्नी क्षत्रियबाला परिणीता । सा न केवलं संस्कृतभाषायाः अपितु प्राकृतभाषाया अपि परमपण्डिता आसीत् । राजशेखरेण काव्यमीमांसायामस्याः पाकविषये नामग्रहणमुल्लेखो विहितः —

'आग्रहपरिग्रहादपि पदस्थैर्यपर्यवसायस्तस्मात्पदानां परिवृत्तिवैमुख्यं पाकः' इति वामनीयाः "इयमशक्तिर्न पुनः पाकः" इत्यवन्तिसुन्दरी । [काव्यमीमांसा]

राजशेखरः स्वयमपि बहुभाषाभिज्ञ आसीदिति तत्कृतवर्णनत एव व्यक्तीभवति :—

गिरः श्रव्या दिव्याः प्रकृतिमधुराः प्राकृतधुराः,
सुभव्योऽपभ्रंशः सरसवचनं भूतवचनम् ।
विभिन्नाः पन्थानः किमपि कमनीयाश्च त इमे,
निबद्धा यस्त्वेषां स खलु निखिलेऽस्मिन् कविवृषा ॥

अनेन षट् प्रबन्धा निबद्धा इति 'विद्धि नः षट् प्रबन्धा'निति बालरामायण-पद्येनावगम्यते । राजशेखरस्य पद्यानि नितरां हृद्यानि भवन्ति सहृदयहृदयसंवेद्यानि च ।

यद्यपि केचिदाशेरते यत्केरलनृपतिरेवायं कविराजो राजशेखरः परन्तु तद्विनिगमनाविरहान्न श्रद्धार्हम् ।

राजशेखरकृतिषु 'काव्यमीमांसे'त्यलङ्कारग्रन्थः, 'हरविलासा'ख्यं महाकाव्यम् । कर्पूरमञ्जरी-विद्धशालभञ्जिका-बालरामायण-बालभारत-प्रचण्डपाण्डव इति नामधेयानि च चत्वारि नाटकानि । तत्र कर्पूरमञ्जरीतिनामकं चतुर्भिरङ्कैर्निबद्धं प्राकृतभाषया ग्रथितं नाटकमतीव प्रसिद्धम् । संस्कृतसाहित्ये एकमेवेदं नाटकं प्राकृतभाषयालङ्कृतं विलसति । अत्र हि राजचण्डपालस्य कुन्तलराजकुमार्याः कर्पूरमञ्जर्याश्च प्रणयगाथा गुम्फिता । यद्यपि कथावस्तु लघु, चरित्रचित्रणञ्चाविशदं तथाऽपि कविवर्यदृष्टिबिन्दुभिर्नाटकमिदं महत्त्वमावहति । प्रथमतस्तु नाटकमिदं प्राकृतभाषयालङ्कृतं नाटकान्तरविसदृशम् । द्वितीयतः, प्रायः नाटकान्तरेषु

नान्यन्ते सूत्रधारः प्रविशति, परमत्र नान्द्यन्ते स्थापकः प्रविशन् श्लोकं पठति। तृतीयः, अस्य प्रस्तावनयैव प्रतीयते यत्तस्मिन् काले स्त्रिय एव स्त्रीणामभिनयं नाटयन्ति स्म। चतुर्थोऽयं विशेषः यदत्र विष्कम्भकप्रवेशकयोर्वा कृते कुत्रापि स्थानमेव नास्ति। पञ्चमश्च विशेषः प्रत्येकस्याङ्कस्यान्ते जवनिकान्तरः इति प्रयोगः सर्वप्रथममस्मिन्नेव नाटके उपक्रान्तः। नाटकान्तरविसदृशमत्र च विशिष्टनृत्यकलाया प्रदर्शनमाह्लादकरम् सवृत्तम्। एवमेवास्य नाटकान्तराण्यतिरमणीयानि समभ्युपपन्नानि।

इतरे नाट्यकाराः

पूर्वनिर्दिष्टान् नाटककारान् विहाय अन्येऽपि बहवो नाट्यकृतोऽभूवन्। तेषां विशदवर्णनमत्र कर्तुं ग्रन्थविस्तरभिया नालङ्कर्मीणो वयम्, अतः संक्षेप एव साधीयान्, इति तेषु प्रसिद्धानां नाममात्रोल्लेखेनैवाधुना सन्तुष्यामः।

कविप्रवरः क्षेमीश्वरः

नैषधानन्द-चण्डकौशिकयोः प्रणेता क्षेमीश्वरः राजशेखरस्य समकालीनः। अनयोरुभयोरपि आश्रयप्रदाता कन्नौजाधिपो महीपाल एव। तत्र नैषधानन्दनामकं नाटकं सप्तभिरङ्कैरलङ्कृतम्, यत्र नलदमयन्त्योः प्रसिद्धा गाथा समुपगुम्फिता। चण्डकौशिके च सत्यवादिनो राज्ञो हरिश्चन्द्रस्य कथोपनिबद्धा। अस्य समयः क्रैस्तनवमशतके विभाव्यते।

कविराजो वत्सराजः

कविराजो वत्सराजोऽयं कालञ्जरनरेशस्य मन्त्रिपदमलञ्चकार। अस्य रचनात्वेन प्रसिद्धानि किरातार्जुनीय-व्यायोग-कर्पूरचरित-हास्यचूडामणि-रुक्मिणीहरण-त्रिपुरदाह-समुद्रमन्थननामानि षड् रूपकाणि। कविवरभासमतिरिच्य न केनापि कविना इमानि विविधविषयविभूषितानि नाटकानि विरचितानि।

वत्सराजस्य शैली सरला, पदविन्यासः प्रौढः प्रलम्बसमासरहितश्च। नाटकीयकला चैषु चमत्कारिणी परिपक्विमा च विलसति। अस्य समयः क्रै० ११६३–१२०३।

कविवरः शक्तिभद्रः

'आचार्यचूडामणि'नामकप्रथमं नाटकं कविवरशक्तिभद्रविरचितं मद्रराजप्रान्ते क्रैस्ते १९२६ तमेऽब्दे मुद्रापितं वर्तते। मालाबारजनपदे जनश्रुतिरियं

प्रचरति यत् शक्तिभद्रोऽयं श्रीशङ्कराचार्यस्य शिष्य आसीत्। अतः अस्य समयः नवमशताब्दी आरम्भ एव निर्णीयते।

शक्तिभद्रस्य शैली अतीव सरसा मधुरा भावगर्भिता चास्ति। दुर्गमे वने सुन्दरीवेशां शूर्पणखां विलोक्य लक्ष्मणः प्राह :—

क्वेदं वनं वनचरैरपि दुर्विगाहं
क्वेयं वधूः कुवलयच्छविचोरनेत्रा।
हेमारविन्दमकरन्दरसोपयोगा
कः श्रद्दधीत जलधौ जलहंसकन्याम्॥

जयसिंहसूरिः (ई० १२३०)—हम्मीरमदमर्दनम् वीररसप्रधानं रूपकम्।

जगदीश्वरः (ई० १६००)—हास्यार्णवम्। हास्यरसप्रधानम्।

रामभद्रदीक्षितः (ई० १७००)—जानकीपरिणयः।

र० कृष्णमाचार्यः (ई० १८९२)—वासन्तिकस्वप्नम्।

लक्ष्मणसूरिः (ई० १८९२)—दिल्लीसाम्राज्यम्।

मूलशङ्करयाज्ञिकः—छत्रपतिसाम्राज्यम्, प्रतापविजयम्, संयोगितास्वयंवरञ्चेत्याख्यम् नाटकत्रयम् इति।

इति सर्वतन्त्रस्वतन्त्रैः पदवाक्यप्रमाणपारावारीणैः श्रीमदाचार्यद्विजेन्द्रनाथशास्त्रिसिद्धान्तशिरोमणिभिर्विरचिते संस्कृतसाहित्यविमर्शाख्ये ग्रन्थे एकादशः परिच्छेदः।

द्वादश परिच्छेद

१—चम्पूसाहित्यम् । २—कथासाहित्यम् । ३—अलङ्कारशास्त्रम् । ४—सङ्गीतशास्त्रम् । ५—धर्मशास्त्रम् । ६—अर्थशास्त्रम् । ७—कामशास्त्रम् । ८—स्तोत्रसाहित्यम् । ९—उपसहार ।

चम्पूसाहित्यम्

१—कविवरो त्रिविक्रमभट्ट । २—अन्ये चम्पूकाव्यकारा ।

गीर्वाणगिरा वर्णनप्रकरणे चम्पू-वाङमयस्य विस्मरण तु खल्वन्याय्यमेव, यत सस्कृतवाङमये चम्पूसाहित्यमतीव प्रशस्त पदमलङ्करोति । गद्यपद्ययो सम्मिश्रणेन चम्पूर्निबध्यते । चम्पूकाव्ये हि गद्यपद्ययो स एव सम्बन्ध , य किल सङ्गीते गीतिवाद्ययोर्नाम । आह च कविराजो भोज —

गद्यानुबन्धरसमिश्रित — पद्यसूक्ति ।
हृद्यापि वाद्यकलया कलितेव गीति ॥ [रामायणचम्पू]

चम्पूलक्षणमुपनिबध्नन् दर्पणकार प्राह —

'गद्यपद्यमय काव्य चम्पूरित्यभिधीयते ।' यद्यपि [वासवदत्ता कादम्बरी-हर्षचरितादिषु गद्यसन्दर्भेष्वपि पद्यजातमुपलभ्यते तथाऽपि न तेषा चम्पू-प्रपञ्चे गणना । गद्यबन्धस्यैव तत्र बाहुल्यात्प्राधान्याच्च । चम्पू-प्रबन्धे च पुनरुभयोर्गद्य-पद्ययो प्रायश समानरूपेणैव सन्निवेशात् तस्य समभ्युपपन्न भवति । चम्पूकाव्येषु गद्यगुम्फितकथामेवानुप्राणयन्ति पद्यानि मनोरञ्जनार्थञ्च सन्निवेश्यन्ते । अतएव च तासा रामणीयकस्य सहृदयलोकप्रियत्वञ्च सम्भवति । उक्तञ्च —

उदात्तनायकोपेता गुणवद्वृत्तमुक्तका ।
चम्पूश्च हारयष्टिश्च केन न क्रियते हृदि ॥

सदेव चम्पूरचनाया मनोरञ्जकत्व सुतरा प्रव्यक्तम् । परन्तु नेय चम्पू-काव्यप्रणालि प्राचीनसस्कृतसाहित्ये, नयनगोचरीभवति । दशमशताब्द्या प्राक् तु चम्पूकाव्याना नामापि नानुश्रूयते स्म । सर्वत प्राक् ख्रैस्त ६०० तमशतकभवेन तत्रभवता दण्डिमहाभागेन स्वकीये काव्यादर्शे चम्पूलक्षणमुपन्यस्तम् । तत पूर्वतन

एव स्याच्चम्पूप्रादुर्भाव इत्यनुमातुं न दुष्करम्। तदित्थं पर्यवसीयते यद् दशमशताब्दयाः पूर्वतनः चम्पूसाहित्यस्योदयः न लब्धावसरः। यद्यपि बौद्धजातकग्रन्थेषु गद्यपद्यमयप्रबन्धानां सद्भावोऽवलोक्यते परन्तु न तेषु चम्पूलक्षणानि कार्त्स्न्येन संघटन्ते।

कविवरः त्रिविक्रमभट्टः

स एव चम्पूकाव्यस्य आद्यः प्रवर्त्तकस्तत्रभवान् त्रिविक्रमभट्टः। नलचम्पूनामा ग्रन्थोऽनेन सर्वप्रथमो विरचितः सप्तोच्छ्वासैर्निबद्धो नलदमयन्त्योः कथासंवलितः। केवलं नलदमयन्त्योः स्वयंवरपर्यन्ता एव कथाऽत्र गुम्फिता। तेन ग्रन्थस्यास्यापूर्णत्वमेव ध्वनितं भवति। [अत्र कवयितुः शब्दालङ्कारोट्टङ्कने यथा नैपुणी प्रतिभाति न तथालङ्कारे।

त्रिविक्रमभट्टोऽयं कविवरस्य श्रीधरात्मजस्य देवादित्यस्य पुत्रः शाण्डिल्यवंशावतंसः। यद्यपि बाल्यावस्थायां मन्दमतिः, तथाऽपि प्रौढावस्थायां सरस्वतीप्रदत्तवरप्रसादात् सुकण्डुवतीव प्रगल्भः श्लेषरचनाप्रधानश्च कविः सञ्जातः। तथा चासौ स्वयमेवोदाजहार :—"भङ्गश्लेषकथाबन्धं दुष्करं कुर्वता मया" इति।

अस्य श्लेषकवित्वे च न कश्चन सन्देहावकाशः। कृतित्वेन चास्य 'नलचम्पू' 'मदालसाचम्पू'श्चेति चम्पूद्वयमेव प्रसिद्धम्।

नलचम्पूरियं दमयन्ती-कथेत्याख्ययापि प्रख्याता। सप्तभिरुच्छ्वासैरुपनिबद्धेयं नलदमयन्त्योः कथा तयोः स्वयम्वरवर्णनान्तमेवोपलभ्यते। एतद्विषये प्रचरति दन्तकथैका, यदेकदा पितरि बहिर्गते जनकस्यास्याश्रयदात्रा राज्ञाऽसौ राजसभायामाहूतः केनचित् शास्त्रार्थधिया बहिर्देशादागतेन पण्डितप्रकाण्डेन सह शास्त्रार्थं विधातुम्। तदाऽसौ निरक्षरतया निरतिशयलज्जामापन्नः कुलदेवता सरस्वतीमाराधयितुं साभिनिवेशं परमया भक्त्या प्रववृते। प्रसन्नया च तया वाग्देवतया दत्तवरो राजसभायां गत्वा तं पण्डितं पराजितवान्। वरश्चैष पितुरागमनपर्यवसायी। अतस्तदागमनपर्यन्तमेवानेन सप्तोच्छ्वासाः प्रणिबद्धाः, पितुरागमनसमकालमेव वरोऽवसितः सञ्जातः। इति हेतोरेव ग्रन्थोऽयं सप्तोच्छ्वासात्मक इति जनश्रुतिः। चम्पूकाव्यमिदमुद्दिश्य पञ्चषाः टीका विलसन्ति। नूनं कवेरस्य रचना सरसा शब्दालङ्कारसमलङ्कृता रमणीयार्था चमत्कारपूर्णा च। तद्यथा—

प्रसन्नाः कान्तिहारिण्यो नानाश्लेषविचक्षणाः।
भवन्ति कस्यचित्पुण्यैर्मुखे वाचो गृहे स्त्रियः॥

अप्रगल्भाः पदन्यासे जननीरागहेतवः ।
सन्त्येके बहुलालापाः कवयो बालका इव ॥
किं कवेस्तस्य काव्येन किं काण्डेन धनुष्मता ।
परस्य हृदये लग्नं न घूर्णयति यच्छिरः ॥
ते वन्द्यास्ते महात्मानः तेषां लोके स्थिरं यशः ।
यैर्निबद्धानि काव्यानि ये वा काव्येषु कीर्तिताः ॥

रत्नान्यमूनि मकरालय मावमंस्थाः,
कल्लोलवेल्लितदृषत्परुषप्रहारैः ।
किं कौस्तुभेन विहितो भवतो न नाम
याच्ञाप्रसारितकरो पुरुषोत्तमोऽपि ॥

मदालसाचम्पूस्त्वस्यापरा कृतिः। चम्पूरियं कुवलयाश्वचरितनाम्नाप्याख्यायते। कथा चास्या मार्कण्डेयपुराणात् सङ्कलिता। नायकश्चात्र कुवलयाश्वो नाम नायिका च पुनर्मदालसेति।

अस्मिन् काव्ये पद्यवद् गद्यमप्यनवद्य हृद्यञ्च सम्पन्नम्। तद्यथा—"यस्याञ्च दिव्यदेवकुलालङ्कृता स्वर्गा इव मार्गा, सततमपांसुवसना सागरा इव नागरा., समस्तवारणानि वनानीव भवनानि, सुरसेनान्विता. स्वर्गभूपा इव कूपा', अधिकन्धरोद्देशमुद्भासन्तो हरा इव विहाराः।" इति।

गद्यरचनाधुरन्धरेण सुबन्धुना केवलमभङ्गश्लेषबन्ध एवानुगृहीत. किन्तु त्रिविक्रमेण सभङ्गश्लेषोऽप्युपलालित । यद्यपि सभङ्गश्लेषानुबन्धने काव्यबन्धे प्रायशः काठिन्यमुज्जृम्भते "वाचः काठिन्यमायान्ति भङ्गश्लेषा विशेषतः" इति। तथापि भट्टत्रिविक्रमकाव्यबन्धे काठिन्यं न तादृग्विधं पदमाबध्नाति। इत्येवास्य कवेर्वैशिष्ट्यम्।

भवन्ति फाल्गुने मासि वृक्षशाखा विपल्लवा[1]।
जायन्ते न तु लोकस्य कदापि च विपल्लवाः ॥ इति ॥

भोजराजस्य सरस्वतीकण्ठाभरणे नलचम्पूकाव्यस्य पद्योपलम्भेनावगम्यते ख्रैस्त १००० तमाब्दात्पूर्वतन एवास्य समय इति। एवमेव राष्ट्रकूटराजस्तृतीयेन्द्रस्य ख्रैस्त ९१५ तमाब्दघटितेन दुपल्लेखेनाप्यस्य नलचम्पूकाव्यस्य प्रणेतृत्वेन त्रिविक्रमभट्ट एवानुगृहीत । अतोऽपि अस्य काल. ख्रैस्तदशमशताब्द्या प्रथमचरणघटित एवोद्भाव्यत इति।

---

१ विपल्लवा इत्यत्र विगत पल्लवाः, विपत्+लवा इति श्लेषः।

अन्ये चम्पूकाव्यकाराः

त्रिविक्रमभट्टव्यतिरिक्ता अन्येऽपि बहवोऽद्भुताश्चम्पूग्रन्थकृतो विलसन्ति।

सोमदेवसूरि—तत्र दशमशताब्दीसम्भवस्य सोमदेवसूरिकवेः यशस्तिलकचम्पूग्रन्थः लोकविश्रुतो जैनसिद्धान्तसवलितः यशोधरनृपतेश्चरितचित्रणात्मकः।

भोजराज—एकादशशताब्द्यां सम्भवस्यास्य कृतित्वेन प्रसिद्धा 'चम्पूरामायणा'ख्यं काव्यं सुप्रसिद्धम्।

जीवगोस्वामी—षोडशशताब्दीसञ्जातस्यास्य 'गोपालचम्पू'रूप काव्यमतिमधुरपदविन्याससवलितम्।

कविकर्णपूर—षोडशतमशतकसम्भवस्यास्य 'आनन्दवृन्दावन'चम्पूकाव्यं भगवतः श्रीकृष्णस्य ललितलीलावर्णनालङ्कृतमतिरमणीयम्।

शेषकृष्ण—१६ शतकलब्धजन्मनोऽस्य कृतित्वेनातिप्रसिद्धं 'पारिजातहरणचम्पू'नामकं काव्यमतिरोचिष्णु। स एष कौमुदीकारस्य दीक्षितस्य गुरुरासीत्।

नीलकण्ठदीक्षित—ख्रैस्त १६३७ तमाब्दे जातेनानेन 'नीलकण्ठा'-भिधेयं काव्यं, भगवतः शङ्करस्य कथाजातसम्भृतमतिनैपुण्येन प्रणीतम्।

वेङ्कटाध्वरि—ख्रैस्त १६४० तमाब्दलब्धजन्मनः कृतित्वेन प्रख्याता 'विश्वगुणादर्श'चम्पूः। अत्र हि भारतीयप्रसिद्धतीर्थानां नगराणाञ्च वर्णनमतिकवित्वपाटवेनोट्टङ्कितम्।

सोड्ढल—पवित्रे कायस्थकुलोत्पन्नः कोङ्कणप्रदेशस्य राज्ञो मुम्मणिराजस्य ख्रैस्त १०६० तमनवस्य आश्रित आसीत्। अनेन 'अवन्तिसुन्दरीकथा'चम्पूनामकं काव्यं लालित्यमाधुर्यादिगुणगणैः सुगुम्फितम्, तच्चातीव प्रख्यातम्। अस्य रचनासु हर्षचरितस्य छटा यत्र तत्र प्रतिबिम्बिता इवावलोक्यन्ते।

इदानीमेव तञ्जोरसरस्वतीग्रन्थागारे, राज्ञ्या तिरुमालम्बया प्रणीता 'वरदाम्बिका-परिणयचम्पू' पाण्डुलिपिबद्धा समुपलब्धा। सेयं रचना ख्रैस्त १५२९—१५४० तमाब्दयोरन्तराल एव सम्पन्नेति धीरमाकलयन्ति कालविदः।

इत्थं चम्पूकृतो बहवः कवयोऽभूवन् येषां ग्रन्थरत्नानां वर्णनं कर्तुं न पारयामो वयमत्र स्थानाऽभावात्। तेषु मुख्यतमानां सङ्कलनं येनापि कविना निम्नाङ्कितं पद्यं प्रणिबद्धं समुल्लसति—

त्रिविक्रमश्च सोमश्च हरिचन्द्र[1]स्तथैव च।
भोजश्च सोड्ढलश्चैव राज्ञो तिरुमलांह्वया।
कर्णपूरकविर्जीव - गोस्वामी च तथाष्टम.॥
नारायणस्तथा चासन् वेङ्कटाध्वरिसूरय.।
शङ्करोऽपि च प्रख्याताः चम्पूकाव्यविधायकाः ॥ इति।

---

१. हरिचन्द्रोऽयं जैनसमयसम्भवः। न च नैतदद्यापि निश्चितं यदेष 'धर्मशर्माभ्युदया'ख्यजैनमहाकाव्यस्य रचयिता हरिचन्द्र उत वा कश्चिदन्यः ? अनेन 'जीवन्धरचम्पूः' विरचिता। अस्याः कथावस्तु गुणभद्राचार्यविरचितोत्तर-पुराणीयकथामाश्रित्य प्रतिबद्धा। शैली च बाणविरचितामिव बहुशोऽनुहरति।

कथा-साहित्यम्

१—बृहत्कथाकारो गुणाढ्य । २—पञ्चतन्त्रम् । ३—विष्णुशर्मा कृतस्य कथास्य समय । ४—हितोपदेश । ५—बृहत्कथामञ्जरी । ६—कथा-सरित्सागर । ७—वेतालपञ्चविंशतिका ।

संस्कृतसाहित्ये कथासाहित्यमपि अनितरसाधारणं स्थानमधिकरोति। कथामुखेनातिमनोरञ्जकतया विविधसदुपदेशप्रदानमेवास्य प्रमुखं प्रयोजनम् ।

बृहत्कथाकारो गुणाढ्य

तदिदं कथासाहित्यं द्वेधा विभज्यते—उपदेशात्मकमनोरञ्जनात्मकभेदात् । उपदेशप्रदकथाप्रसङ्गः पशुपक्षिमुखेनोपक्रम्यते । मनोरञ्जककथाकलापस्तु पुनः मानवजीवनस्य प्रकल्पितगाथामुखेन किमपि मनोरञ्जकं चित्रणं पुरस्करोति । संस्कृतवाङ्मये तदेतदुभयमपि साहित्यमतीव विशदं वर्तते। मनोरञ्जकसाहित्य-प्रसरे, लोकविश्रुतस्य प्राचीनतमस्य बृहत्कथाख्यस्य सन्दर्भस्य स्थानमतीव गौरव-शालि । महाराजहालाभिधस्य नृपतेः राजकविनाद्भुतसाहित्यसम्पदाढ्येन तत्रभवता गुणाढ्येन महाकविना बृहत्कथेयं सर्वप्राथम्येन प्रणिबद्धा। इयं हि खलु 'बृहत्कथा' सौष्ठवेन इतरानखिलानपि कथासन्दर्भानतिशेते । अत्र हि नृपशिरोमणेरुदयन-स्यात्मजस्य नरवाहनदत्तस्य, स्वमित्रगोमुखसाहाय्येन मदनमञ्जूषां परिणीय विद्याधराणामाधिपत्याधिगमसाफल्यप्राप्तिकथोपगुम्फिता । एतद्बृहत्कथान्तर्गता कथा समाश्रित्यैव भास-श्रीहर्ष-भट्टनारायणप्रभृतयो महाकवयोऽपि स्वस्वकथा-सन्दर्भान् जग्रन्थुः ।

सैषा बृहत्कथाकीर्तिलतिका भारतीयसागरसीमानमुल्लङ्घ्य। प्रायशः सर्वै-रेव कविभिः प्रमुक्तकण्ठेनास्याः प्रशंसनमारचितम् ।

भूतभाषामयीं प्राहुरद्भुतार्थां बृहत्कथाम् । [काव्यादर्श]
धनुषेव गुणाढ्येन निःशेषो रञ्जितो जनः । [नलचम्पू]

आर्यासप्तशत्यामपि —

अतिदीर्घजीविदोषात् व्यासेन यशोऽपहारितं हन्त।
कैर्नोच्येत गुणाढ्यः स एव जन्मान्तरापन्नः ॥

एवमेव महाकविबाणेनाऽपि मुक्तकण्ठतोऽस्याः प्रशंसा कृता :—

समुद्दीपितकन्दर्पा कृतगौरीप्रसाधना।
हरलीलेव नो कस्य विस्मयाय बृहत्कथा॥

सेयं बृहत्कथा मूलतः पैशाचीभाषया निबद्धा। पैशाचीभाषेयं प्राकृतभाषास्वन्यतमा भाषा। यस्याः परिचयः प्राकृतव्याकरणग्रन्थेषु प्रस्फुटं प्रकटीभवति। सा च मूलबृहत्कथाऽधुना नोपलभ्यत इति कस्य सचेतसो न विषादजनकम्? अधुना तु केवलं बृहत्कथाया त्रयः संस्कृतानुवादाः समुपलभ्यन्ते। प्रथमस्तावन्नेपालराज्यनिवासिना अष्टमनवमशतकयोरन्तरालसम्भवेन कविवरबुद्धस्वामिना विरचितः बृहत्कथाश्लोकसंग्रहाख्यो विशदसन्दर्भः।

द्वितीयः, क्षेमेन्द्रविरचितबृहत्कथामञ्जरीसमाख्यः ७५०० पञ्चसप्ततिसहस्रमितैः श्लोकैः सग्रथितः सुविश्रुतो ग्रन्थः। तृतीयश्च पुनः 'कथासरित्सागरः' कविवरसोमदेवविरचितः। त इमे सर्वेऽपि सन्दर्भा बहुशः गुणाढ्यीयबृहत्कथामुपजीव्यैव कवीन्द्रैः प्रावर्तिषत स्वतन्त्रानुवादरूपेण मूलकथांशमव्यभिचरन्तः। तथा हि प्राह सोमदेवः कथासरित्सागरे :—

यथामूलं तथैवैतन्न मनागप्यतिक्रमः।
ग्रन्थविस्तारसंक्षेपमात्रं भाषा च भिद्यते॥
औचित्यान्वयरक्षा च यथाशक्ति विधीयते।
कथारसाविघातेन काव्यांशस्य योजना॥
वैदग्ध्यख्यातिलोभाय मम नैवायमुद्यमः।
किन्तु नानाकथाजालस्मृतिसौकर्यसिद्धये॥

गुणाढ्यस्य काव्यकलासौष्ठवं सर्वैरेव विशेषज्ञैर्गेयमानं विलसति। कविराजो जगद्धरः स्वकीयवासवदत्ताटीकोपक्रमे समुल्लिखति :—

तेन किल (गुणाढ्येन) भगवतो भवानीपतेः मुखकमलाद् उपश्रुत्य बृहत्कथा निबद्धेति। बृहत्कथेयं, गद्यबद्धा पद्यबद्धा वेत्यत्र मतानि भिद्यन्ते। काश्मीरकेषु इव पद्यात्मिकेति प्रसिद्धिः दण्डिविरचितकाव्यादर्शावलोकेनावबुध्यते यदिय पद्यात्मिका। मन्यामहेऽन्यकथासन्दर्भवत् बृहत्कथापि गद्यपद्योभयात्मिका सम्भवेत्।

गुणाढ्यस्य कालः स एव यः शालिवाहनस्य। शालिवाहनस्य समयश्च ख्रैस्ताष्टसप्तति (७८) वत्सरान्तिकर्यव प्रतिभाति। स एवास्यापि समय इति कालविद आचक्षते। यद्यप्येषा कथालेखनसरणिरतिप्राचीना। वैदिकसाहित्ये, वेदेषु ब्राह्मणेषु आरण्यकेषु उपनिषत्सु चापि दृष्टपूर्वा, तथापि बृहत्कथासन्दर्भस्य

कथाप्राधान्यादेव अन्या एतत्परणिप्रणयनोपज्ञता गुणाढ्यमेव संश्लिष्यति, इत्यत्र न सन्देहावसरः। एवमन्येऽपि हरिदरितचिन्तामणिप्रभृतयः कथासन्दर्भा व्यराजन्त पुरा। परन्तु सम्प्रति ते सर्वङ्कषस्य करालकालस्य दुरभिगमगहनोदरदर्या ववचिन्निलीना इति नूनं विपीदति हृदयम्।

बृहत्कथामतिरिच्य, न्विवरशिवदासविरचितो 'वेतालपञ्चविंशतिका'-ख्योद्भूतकथासंग्रहो ग्रन्थः। अत्र हि पञ्चविंशतिकथाः सङ्गृहीताः। एवमेव 'सिंहासनद्वात्रिंशिका', 'द्वात्रिंशत्पुत्तलिका' वेति नाम्ना प्रसिद्धोऽन्यो गाथाग्रन्थः। इति संक्षेपः।

पञ्चतन्त्रम्

अस्मिन् कथासाहित्ये यदत्यन्तप्रख्यातं लोकप्रियञ्च तत् पञ्चतन्त्रं नाम निरतिशयदेदीप्यमानं सन्दर्भरत्नम्।

अस्य तुलना सर्वस्मिन् विश्वसाहित्ये नाद्यापि बिभर्ति कश्चनान्यो ग्रन्थः। चत्वारिंशद्भाषासु अस्यानुवादः नूनं प्रख्यापयति खल्वस्य अनितरसाधारणलोकप्रियत्वमद्वितीयत्वञ्च। सन्दर्भेऽस्मिन् सुमनोज्ञकथाकुसुमस्तबकानामन्तराऽन्तरा च कथातत्त्वसमीयकाणामनवद्यपद्यरत्नानां सन्निवेश एव स्वर्णे सौरभाधानमादधानं लोकसाधारणस्य हृदयङ्गमत्वे हेतुत्वेनोनेयः।

सर्वप्रथममस्यानुवादः पहलवीभाषायां खुसरो नौशेरवानाम्ना महीपेन ख्रीस्ते ५७० मितेऽब्दे प्रवर्तितः। तदनु सीरियाभाषायां 'कलिलग दमनग' नाम्ना, ततश्च अरबीभाषायां ग्रन्थोऽयमनूदितो गम्यते। अनेन कैश्चिदेतदप्यनुमीयते यत्पुरा पञ्चतन्त्रमिदं करटकदमनकनाम्नैव प्रथितं भवेत्। यतः करटकदमनकाभिधानयो द्वयोः शृगालयोः कथानकमेवास्य सन्दर्भस्य शृङ्गारभूतत्वेन विलसति।

पञ्चतन्त्रस्य रचयिता विष्णुशर्मा नाम ब्राह्मणः सकलशास्त्रनिष्णातः विशेषेण नीतिशास्त्रपारङ्गतः कौटलीयार्थशास्त्रस्य वात्सायनादिकामशास्त्रस्य च तलावगाही विद्वान्।

एतदनुश्रूयते यद् दक्षिणापथे महिलारोप्यनाम्न्या राजधान्या वर्धमानामरकीर्तिनामा नृपतिः स्वराजकुमारान् देवशक्त्या राजनीतौ च स्वल्पीयसा समयेन निपुणान् विधातुमेव परमविद्वांसं विष्णुशर्माणं न्ययुङ्क्त। सोऽपि कथामुखेन पञ्चतन्त्रात्मकेनानेन सन्दर्भेण सुनिपुणमध्याप्य तान् नीतिपारङ्गतान् चकार। आससाद च परां प्रतिष्ठां राजकुले यथा च पञ्चतन्त्रकथारम्भमुखेनाववुध्यते —

मनवे वाचस्पतये शुक्राय पराशराय ससुताय।
चाणक्याय च विदुषे नमोऽस्तु नयशास्त्रकर्तृभ्यः॥

सकलार्थशास्त्रसारं जगति समालोक्य विष्णुशर्मेदम् ।
तन्त्रैः पञ्चभिरेतच्चकार सुमनोहरं शास्त्रम् ॥

एतेन किल विष्णुशर्मचाणक्ययोरेकत्वप्रतिपादयता मतमपि निराकृतो वेदितव्यः ।

पञ्चतन्त्रस्य भाषा निरतिशयप्राञ्जला वाक्यविन्यासः सरलः सरसश्च । कथामुखेन सर्वमपि लोकव्यवहारं सदाचारपद्धतिं नीतिपाटवञ्चातीव हृदयग्राहिण्या सरण्या समुपदिदेश । कथानुरूपाणि तत्तद्रसपोषकाणि सुरुचिराणि पद्यान्यवचित्य लोकशास्त्रसारञ्च निस्सार्य सागरं चषक इवादधानोऽसौ विप्रकुलभूषणः कस्य वा विदुषश्चेतो न चमत्करोति ।

स्वामिना सेवकाः स्नेहेन रक्षणीया इत्याविष्यासुः प्राह :—

शिरसा विधृता नित्यं स्नेहेन परिपालिताः ।
केशा अपि विरज्यन्ते निःस्नेहाः किम्न सेवकाः ॥

वस्तुतः पञ्चतन्त्रे सर्वेऽपि ते ते लोकव्यवहृतिसङ्गता विषयाः सुकुमारधियां बालानामपि सौकर्येणाववोधनाय कथामुखेन सन्निवेशिताः । कथापात्रत्वेन प्रायः पशुपक्षिण एवोपात्ताः । तेऽपि मनुष्यवाचा वदन्ति व्यवहरन्ति च परस्परं मनुष्यवदेव । प्रीति-कलह-सन्धि-विग्रह-यान-साम-दान-दण्ड-भेदादींश्चानुतिष्ठन्ति तथैव । मन्यामहे पञ्चतन्त्राध्येतारो न कदापि धूर्त्तपाटच्चराणां प्रवञ्चकानां कपटपाशे निपतिष्यन्ति इति प्रत्ययतम् ।

तन्त्रपञ्चकापरनामधेयं पञ्चतन्त्रमिदं मित्रभेद-मित्रलाभ-सन्धिविग्रह-लब्धप्रणाश-अपरीक्षितकारकेति पञ्चभिः प्रकरणैरुपनिबद्धं निखिलेतरकथासन्दर्भानतिशेते इत्यत्र न विदुषां वैमत्यम् ।

विष्णुशर्मा कुत्रत्यः कश्चास्य समयः

विष्णुशर्माऽयं कुत्रत्यः कतमञ्च जनपदमलञ्चकार जनुषा, कदा वेममवभुत प्रमन्थ न्यमान्त्सीदिति नेदन्तया निश्चेतुं शक्यते । तथापि गवेषणया पाश्चात्यविदुषा हर्टेलमहाभागेन पञ्चतन्त्रस्य रचना, काश्मीरेषु ख्रैस्तपूर्वं द्वितीयशतके सम्पन्नेति निर्धारितम् यतः पहलवीभाषायामस्यानुवादः खैस्त ५७० मिताब्दात्पूर्वमेव सम्भाव्यते । ततः कतिपयवर्षपूर्वमेवास्य रचना सम्भवेदित्यनुमातुं न खलु दुष्करम् । परन्तु कीयमहोदयस्य मतमतो भिद्यते । स खैस्त २०० शतकतः पूर्वंतनोऽस्य निर्माणकाल इति व्यवस्थापयति । वस्तुतो विषयोऽयं भूयोऽपि

गवेषणामपेक्षते। यदि भासकालिदासयोः समयः क्रैस्तपूर्वप्रथमा शताब्दी निश्चीयते र्हि विष्णुशर्मणोऽपि समयः क्रैस्तद्वितीयशताब्दीति निर्णये न कोऽपि प्रत्यूहः। एष एव पञ्चतन्त्र[1] निर्माणकालः।

हितोपदेशः

नीतिकथासन्दर्भेषु पञ्चतन्त्रादर्वाक्कालभवो हितोपदेशो नामातिलोकप्रियो ग्रन्थः। ग्रन्थोऽयं श्रीमन्नारायणपण्डितेन प्रणीतः। नारायणपण्डितोऽयं वङ्गाधिपतेर्महाराजधवलचन्द्रसेनस्य लब्धप्रतिष्ठः राजपण्डित आसीत्। हितोपदेशरचनाकालः क्रैस्तचतुर्दशशतकान्तर एव क्वचिन्निर्णीयते कालविद्भिः। अस्य रचना च भूयसा पञ्चतन्त्रमाश्रित्यैव सम्पन्ना। तथा प्रस्तावनायाम्—'पञ्चतन्त्रात्तथाऽन्यस्माद् ग्रन्थादाकृष्य लिख्यते।' ग्रन्थोऽयं त्रिचत्वारिंशत्कथाभिरुपनिबद्धः। तत्र पञ्चविंशतिकथास्तु प्रायश्चः पञ्चतन्त्रादेव सङ्कलिताः। ग्रन्थरत्नमिदं मित्रलाभ-सुहृद्भेद-विग्रह-सन्धिभेदाख्यैश्चतुर्भिः प्रकरणैरलङ्कृतं गद्यबहुलञ्च। पञ्चतन्त्रापेक्षयाऽत्र पद्यानां बाहुल्यम्। भाषाशैली चापि पञ्चतन्त्रीयामेव शैलीमनुहरति।

हितोपदेशस्य पाण्डुलिपिः क्रैस्त १३७३ तमेऽब्दे हस्तङ्गता। अतो नैर्बलदनुमातुं शक्यं यदस्य रचना चतुर्दशशताब्द्याः पूर्वमेव समपद्यत।

अस्मिन् हि हितोपदेशे काश्चन कथा शुकसप्तत्या सङ्गृहीता, काश्चन वेतालपञ्चविंशतिकातः। नीतिप्रधाना कथास्तु कामन्दकीयनीतिशास्त्रमाश्रित्य प्रवृत्ता। हितोपदेशस्योद्देश्यं प्रणेता स्वयमेवोद्भावयति —

> श्रुतो हितोपदेशोऽयं पाटवं संस्कृतोक्तिषु।
> वाचां सर्वत्र वैचित्र्यं नीतिविद्यां ददाति च॥
>
> यावत्स्वर्णाचलोऽयं दवदहनसमो यस्य यावत्स्फुलिङ्गः।
> तावन्नारायणेन प्रचरतु रचितः सङ्ग्रहोऽयं कथानाम्॥

हितोपदेशस्य लेखनपद्धतिरतीव सरला बालैरपि सुखेन बोद्धुं शक्या। तथाहि 'बिडाली-श्येनयोः'

---

१ कालक्रमेण पञ्चतन्त्रस्यानुवादा बहवो जाताः। अरबीभाषायामस्य पद्यानुवादः सहलविन नववल्लनाम्ना विदुषा कृतः। पुरस्काररूपेण च स्वर्णमुद्राणां सहस्रमवाप्तं तेन। तदनु किं तावत्क्रमेणास्य सर्वत्र प्रसृत्वरां कीर्तिमाश्रित्यास्य लेटिन-ग्रीक-जर्मन-फ्रेंच-स्पेनिश-आङ्ग्लादिभाषास्वपि खल्वस्यानुवादाः समपद्यन्त।

"अस्ति, कस्मिंश्चिज्जीर्णतरस्यन्धकोटरे कोऽपि महान् शीर्णनखरो जराविगलितनयनो हिंस्रः पक्षी प्रतिवसति स्म। अथ तत्रस्था वायसास्तज्जीवनाय स्वसगृहीतान्नात्तस्मै किञ्चिद्दद्दुः। सोऽपि च तेषु पक्षिषु भक्ष्यान्वेषणार्थमुपक्रान्तेषु तेषां शावकान्प्रतिरक्षन्नतिष्ठत्। अथैकस्मिन् दिने दीर्घकर्णा नाम बिडाली वायसशावकान् भक्षयितुं तत्र प्राप्ता। तां विलोक्य स उच्चैरारावं चक्रे। अथ श्येनस्तं श्रुत्वाऽपृच्छत् 'कस्त्वं' भो इति। बिडाल्याहमिति दीर्घकर्णया प्रत्युक्ते, "दूरेऽपसर नोचेत्त्वां घातयामि" इति। सा मैवम्। नाहं सम्प्रति मांसाशिनी। सर्वे वनचरा मयि स्निह्यन्ति। तदिह वासार्थं मामनुज्ञां दातुमर्हति भवान्। यतो हि भवान् वयोवृद्धो ज्ञानवांश्च। तस्मान्मामनल्पं शिक्षयितुं शक्ष्यति इति। एवमभिप्लुतः स वृद्धश्येनः तस्यास्तत्रावस्थानमनुमेने बिडाली च सर्वानपि तान् काकशावकानेकैकशो भक्षयाञ्चकार।" इति कीदृशी मनोहारिणी लेखसरणिः।

बृहत्कथामञ्जरी

इयं किल बृहत्कथामञ्जरी, गुणाढ्यकृतबृहत्कथायाः संक्षेपः क्षेमेन्द्रकविना विरचितः, ७५०० पद्यैर्गुम्फितः। अस्या रचना ख्रिस्ते १०६३ मितेऽब्दे सम्भाव्यते। मञ्जरीयमष्टादशाध्यायैरलङ्कृता। तत्र कथापीठाख्ये प्रथमेऽध्याये गुणाढ्यकृतबृहत्कथाया आविर्भावकथा प्रपञ्चिता। द्वितीये तृतीये च उदयनस्य चरितं चित्रितम्। चतुर्थे च नरवाहनदत्तस्य जीवनकथामुपन्यस्य, तदवशिष्टे तस्य मदनमञ्जुकाख्यया नायिकया सम्बन्धानुबन्धि विद्याधराणामाधिपत्यावाप्तिविवरणं प्रतिबिम्बितम्। कथायाः शैली च क्षेमेन्द्ररचिता रामायणमञ्जरी भारतमञ्जरीऽप्यनुहरति। पदविन्यासप्रौढिमा, भावावेशविशेषश्च कवेः सुतरां सहृदयसंवेद्यतया निरतिशयप्राशस्त्यमवगाहते। क्षेमेन्द्रस्य रचनाचातुरी कस्य वा मनस्विनो मनोमोदं नातनुते। गाथासाहित्यनिर्माणे न खलु कोऽपि पद्यपद्ययोरनुबन्धः। कविरत्र यदृच्छया गद्येन पद्येन वा उभाभ्यां वा रचयितुं स्वतन्त्र इत्यवसेयम्।

वस्तुतः इमे कथासन्दर्भा आपाततो बालकथारूपा एव प्रतीयन्ते। परन्तु अन्तः प्रविश्य सूक्ष्मदृशा निरीक्ष्यमाणा अमी संसारस्य निगूढतमानि रहस्यानि जटिलतमानि ग्रन्थिलानि तत्त्वानि सरलीकर्तुं सौकर्येण प्रभविष्णवो रोचिष्णवश्च इयत्ता को नाम वैमत्यं भजेत। इमा गाथाः सुपठिताः कूटनीतिज्ञानामपि चक्षूंषि विस्फारयन्ति, वितरन्ति च समकालमेव संस्कृतभाषापाटवम्, विदलयन्ति व्यामोहान्धकारम्, समुन्मीलयन्ति प्रज्ञानयनानि, विकासयन्ति खलु व्यवहारबुद्धिकलिकाम्, वितरन्ति च वैचक्षण्यं वैलक्षण्येन इति।

सदैव गाथासाहित्यमेतत्संसारस्य निरतिशयमुपकरोति।

सङ्गीतशास्त्रम्

१—सामान्यपरिचयः । २—सङ्गीतशास्त्रस्यावतरणम् । ३—सङ्गीतगोष्ठीक्रम । ४—सङ्गीतपद्धति । ५—गीतिकाव्यकार श्रीजयदेव ।

सामान्यपरिचयः

संस्कृतसाहित्ये सङ्गीतशास्त्रं किमपि अनितरसाधारणं महनीयं पदमलङ्करोति । अर्हति च तदभिज्ञानां सविशेषमवधानम् । सङ्गीतमभिलिलक्षवो महान्तः प्राञ्चः सङ्गीताचार्या आहुः —

'गीतं वाद्यं नर्तनञ्च त्रयं सङ्गीतमुच्यते ।'

गीतं-वाद्य-नर्तनञ्चेति त्रयमपि सम्भूय सङ्गीतपदेन परिभा तत्र नर्तनं वाद्यानुगामि, वाद्यञ्च पुनर्गीतानुगामि भवति । परं प्राधान्यन्तु तत्र गीतस्यैवाचार्यैरङ्गीकृतम् । तद्यथा—

नृत्यं वाद्यानुगं प्रोक्तं वाद्यं गीतानुवृत्ति च ।
अतो गीतं प्रधानत्वादादावुपवर्ण्यते ॥ इति ॥

[सङ्गीतरत्नाकरे १।२४]

तदिदं सङ्गीतं स्वरमूलम् । स्वराश्च ते षड्जादयः सप्त । उक्तञ्च पाणिनीयशिक्षायाम् :—

उदात्ते निषादगान्धारावनुदात्त ऋषभधैवतौ ।
स्वरितप्रभवा ह्येते षड्ज-मध्यम-पञ्चमाः ॥ इति ॥

त एवामी सप्त स्वराः सङ्गीततन्त्रे षड्ज-ऋषभ-गान्धार-मध्यम-पञ्चम-धैवत-निषादाश्चेति संज्ञया गीयन्ते । ते च स्वरास्तावद् ध्वन्यात्मका एवेति न वचनव्यक्तमपेक्षन्ते । ध्वनि —निनाद—निस्वन—ध्वान—रव इत्यनर्थान्तरम् । स्वराश्चामी पुनर्मन्द्र-मध्यम-तारभेदेन आरोहावरोहात्मकोच्चावचता तत्तत्स्थानभेदेनानुगृह्णन्ति । तत्र मन्द्रा उरसि समुत्पद्यन्ते, मध्यमा खलु कण्ठादाविर्भवन्ति, ताराश्च स्वराः शिरसः समुद्भवन्ति । एतेषां स्वराणां ध्वनिसाजात्यं पशुपक्षिगणेषु अवबुध्य सङ्गीततत्त्वविद्भिरुल्लेखितम् :—

षड्जं मयूरो वदति गावो रम्भन्ति चर्षभम् ।
अजाविकेषु गान्धारं क्रौञ्चो वदति मध्यमम् ॥

पुष्पसाधारणे काले कोकिलो वदति पञ्चमम्।
अश्वस्तु धैवत वक्ति निषाद वक्ति कुञ्जर ॥

[नारदीयशिक्षायाम्]

तच्च सङ्गीत रागमय भवति। तस्मी रागास्तावच्चतुष्टयाधिका शतद्वयसङ्ख्याका भवन्ति। उक्तञ्च शार्ङ्गदेवेन सङ्गीतरत्नाकरे :—

'रागाणाञ्च शतद्वय चतुष्पष्टयधिक ब्रूते शार्ङ्गी श्रीकरणाग्रणी' इति। रञ्जकत्वात्स्त्विमे रागा उच्यन्ते—रञ्जयन्तीमानि मनासीति। रागाश्चैते सामयिका भवन्ति, समयानुसारेण गीयमाना एव रञ्जका भवन्ति। तथा चोक्त प्राक्तनै —

'यथाकाले समारब्ध गान भवति रञ्जकम्।' इति।

प्रथमप्रहरमारभ्याष्टमप्रहरपर्यन्त प्रतिप्रहर गीयमाना द्विशताधिका रागा अद्यापि लब्धप्रचारा समुल्लसन्ति।

कालमनुरुध्य सगीताना रागाणा ते ते रसा अभ्युद्भवन्ति। यथा दिवस्य प्रथमे प्रहरे गीयमानो राग शान्तरसमुद्भावयति, द्वितीये करुणरस, तृतीये वीररौद्रौ, चतुर्थे च पुन शृङ्गारम्। इत्थमेव रात्रावपि बोद्धव्यम्। रात्रे प्रथमे प्रहरे शृङ्गार, द्वितीये वीररस, तृतीय च करुणरसमनुगृह्णन्ति रागा। तेषु रसेषु च किल शान्तस्समाह्लादको वीर समुत्तेजक, शृङ्गार प्रेमभावोद्भावको भवति।

परन्तेषु सङ्ख्याबहुलेषु रागेषु प्रमुखा रागास्तु खलु षडेव, षट्त्रिंशत्सङ्ख्याकाश्च रागिण्यो भवन्ति। त एव भूयो माधुर्याविष्करणार्थं मिथो विविधरागाणा सम्मिश्रणेनासख्याता जायन्ते। विशुद्धा रागा सन्तोऽपि प्रशसार्हा यथास्वर यथाकाल सङ्गीयमाना न तथा माधुर्यं पुष्णन्ति यथा खलु मिश्रिता रागा। यद्यपि माधुर्यं ते प्रकटयन्ति निस्सन्देह किन्तु तन्माधुर्यं मिश्रितरागाणा तु तुला न स्पृशति, इत्यत्र तु न सन्देहावसर। मिश्रितेषु रागेषु च कालप्रतिबन्धस्तथा नाद्रियते, यथा विशुद्धेषु। विशुद्धेषु रागेषु माधुर्यसमुत्पादनार्थं, सगीतविद्याऽधिजिगांसुभिर्यद्यपि मुहुश्च प्रयत्यते, सम्यक्तया च समभ्यस्यते साततयेन। तेषु मन्द्रमध्यम-तारस्वरेषु मन्द्रस्यैव प्राधान्यम्। ससिद्धे हि किल मन्द्रस्वरे सर्वेऽपि स्वरा सिद्धा सम्भवन्ति। अत सिद्धहस्तैरपि गायकै प्रतिदिन न्यूनतो न्यून होराद्वयपर्यन्त मन्द्रस्वर-साधनाऽनुष्ठीयते। तत परश्शतानामालापानां सहस्राधिकानाञ्च तानानां समभ्यासेन सगीतमाधुर्यसिद्धि सम्पद्यते। अनाकलितस्वराभ्यासानां सङ्गीतानि प्रायश कर्कशानि भवन्ति न श्रवणमधुराणि। माधुर्यन्तु सङ्गीतस्य त्वल्पाभ्यासानुवर्ति, यावानभ्यासस्तावदेव माधुर्यमिति निष्कर्ष।

यथाकालं संगीतानि गीतकानि मधुराणि भवन्तीत्युक्तपूर्वम् । भूयोऽपि माधुर्याधानार्थं किञ्चित्कालकृतव्यत्यासोऽपि न प्रत्यवायायेतिप्राञ्चः, अर्वाञ्चस्त्वा-प्याचार्या सुतरामभ्युपगच्छन्ति । तत्र यामार्द्धयामस्य परिवर्त्तने न काचिद्विशिष्टा-ऽऽपत्तिः । तत् प्रायशोऽधुनापि सङ्गीतकैर्विधीयत एव । तद्यथा—भैरवी-भैरव-तोडी-असावरी, इत्यादयः प्रातःकालगेया रागाः प्रातरेकादशवादनपर्यन्तमपि गीयन्ते । गौडसारङ्गोऽपराह्णे, भीमपलाशी मुलतानी च पूर्वरात्रे, यमन-भूप-केदार-कामोद-हम्मीर-शुद्धकल्याण—श्यामकल्याणप्रभृतयो रागा रात्रौ, शङ्करा-कानडा-काफी-बागीश्वरीत्यादयोऽर्द्धरात्रौ, मालव-कौशिक-वसन्त-विहार-सोहनीप्रभृतयश्च प्रत्यूषसि, योगी-हिंडोल-विभासादयश्चापि प्रातरेव गीयमाना अनुश्रूयन्ते । यद्यपि एतेषां शास्त्रविहितः समयः यामार्द्धयामावच्छिन्न एव वरीवर्ति तथापि साम्प्रदायिकैः स्थितिवशंवदतया इतस्तावान् कालभेदो न दोषायेति नितरामङ्गीकृतमवधार्यते तद्विद्भिः पुरातनैराचार्यैः ।

सङ्गीतशास्त्रस्यावतरणम्

तदस्य महामहिमवतस्सङ्गीतशास्त्रस्यावतरणन्तु किल भगवतस्सामवेदादेव । 'गीतिषु सामाख्ये'ति पूर्वमुक्तमेव सामवेदप्रकरण इति । एवमस्य सामवेदस्य उपवेदोऽपि गान्धर्ववेदः । गान्धर्ववेदोऽयं सामगानस्य गानविद्यायाश्च व्यवस्थापको ग्रन्थः । रागरागिणीनां स्वरताललयालापमन्तानमीडमूर्च्छनानाञ्च परिचायको ग्रन्थः इत्यवोचाम । तमेनं सामवेदोपवेदं गान्धर्वं नाम वेदमुपजीव्यैव सङ्गीतशास्त्रस्य प्रवृत्तिरिति फलितोऽर्थः ।

यद्यपि वस्तुनः सङ्गीतसाहित्यं किमप्यतीव विपुलं वस्तु । नाट्याचार्यो भरत[1]मुनिरेवास्य सङ्गीततन्त्रस्यापि किलादिम आचार्य इत्येवानुश्रूयते । तथापि भरतोपज्ञता तु गानशास्त्रस्य नाङ्गीकर्तुं शक्यते यत तत्पुराणा अपि श्रुतयो, गान-विज्ञानकुशला महर्षयो देवर्षयश्च गन्धर्वा किन्नराश्च नितरां सुप्रयत्नेनैरा गान-विद्याधराः । भगवतः शङ्करस्य को नाम न जानाति डमरुध्वन्यनुबन्धि ताण्डवनृत्य-पुरस्सरं किमपि तद् हृदयाह्लादि सङ्गीतम् । देवर्षिनारदस्य वा को नाम न शृणोत्य-द्यापि वल्लकीनाम्नीं विपञ्चीं सरागं पञ्चमरागमुदञ्चयन्तीम् । 'गन्धर्वललितं जगु' रिति विश्रुतमेव किल लोके । इत्येतेषु बहवः सङ्गीतशास्त्रप्रणेतारोऽपि सम्भवेयुरित्यत्र न शङ्कावकाशः । ते च ग्रन्थाः प्रायशः लोपङ्गताः, तेषु सङ्गीत-

---

१. पञ्चाशीत्यधिकं ह्येतद् वीणाङ्गानां यत स्मृतम् ।
स्वयमेव पुरा प्रोक्तं भरतेन श्रुते परम् ॥ इति

रत्नाकर-सङ्गीतकलानिधिप्रभृतीना नामानि यत्र तत्र क्वचिद्युद्धरणेषु मेघमालायां विद्युल्लतेव विद्योतमाना समुपलभ्यन्तेऽद्यापि। हन्त ! एवंविधाया सर्वोत्कृष्टाया सुललितकलाया वाङमयविलोप कस्य मनो न व्याकुलीकुर्यात् ! अस्तु,

भारतीया गानविद्या विद्यान्तरवदतीव रमणीया भाति, अनितरसाधारण प्रशसार्हा च । अतिललितलयतानालापमूर्च्छनाऽलङ्कृतगीतझङ्कारस्य माञ्जुल्य नितरामाञ्जस्येनोपवर्णित कविभि —

शरज्ज्योत्स्नाहते दूरे तमसि प्रियसन्निधौ।
धन्यानां विशति श्रोत्रे गीतझङ्काररजा सुधा ॥

अपि च —

नान्यद् गीतात्प्रिय लोके देवानामपि दृश्यते।
शुष्कस्नायु स्वराह्लादात् त्र्यक्ष जग्राह रावण ॥

तपोऽतिरेकहेतो शुष्कस्नायु रावणो हि त्रीणि अक्षीणि यस्यासौ त्र्यक्ष शिवस्त जग्राह वशीचकार इत्याशय । इति कथन गानस्वराणा विस्मयावह प्रभावमभिधत्ते।

किञ्च—

यथा नयति कैलास नग गान-सरस्वती।
तथा नयति कैलास न गङ्गा न सरस्वती ॥

इति गानविद्याया माहात्म्य खलु वाचामगोचरम्।

नून सकलमपि प्राणभृज्जगत् गानविद्यायै स्पृहयति। यथा मानवेभ्यो गान रोचते, तथैव पशुपक्षिभ्योऽपि, सरीसृपेभ्योऽपि । यथा मनुष्याणा वीणा-मृदङ्ग-झिङ्गुणी-वंशीनिक्वणनिनाद निशम्य हृदयसरोवराणि निर्भरमानन्दतर-ङ्गितानि बोभवन्ति तथैव मृग गज गवा गणोऽपि गानमाकलय्य मन्त्रमुग्ध इव, आलेख्यबद्ध इवावलोक्यमानो नयनविषयीकृत सुखे । को नाम न वेत्ति यन्मधुकरा मञ्जुल गुञ्जन्ति, कोकिला काकलीरव कुर्वन्ति, पञ्चममालम्ब्य मयूरा केका क्वणन्ति, सरीसृपाणा तुम्बीवाद्यानुराग सर्व एव जानन्ति, कुरङ्ग-शावा वेणुवादनानुरागेण समाकृष्टा बद्धा वागुराबद्धा भवन्ति। एव सर्वस्याऽपि प्राणिनिकरस्य सङ्गीतेऽस्ति का कापि विलक्षणा आसक्ति । क खलु ता गानकला-मिपलपाऽवच्छेत्तु क्षम स्याद् वराक ?

तत्र भगवत प्रभविष्णोर्विष्णोरपि सङ्गीतानुरागोऽभूदद्भुत सोऽपि समुदाजहार —

नाहं वसामि वैकुण्ठे योगिनां हृदये न च।
मद्भक्ता यत्र गायन्ति, तत्र तिष्ठामि नारद ! ॥ इति ॥

तदिदं सङ्गीतशास्त्रं गान्धर्ववेदविदो ब्रह्मणः सकाशाद् भगवती सरस्वती जग्राह, सरस्वत्या नारदः, नारदाच्च भरतमुनिः, भरतमुनिसकाशाच्चान्ये सङ्गीताचार्या इति तदवतरणक्रमः । अस्य सङ्गीततन्त्रस्य प्रस्थानभेदाश्चासङ्ख्याताः । सन्तोऽपि ते सनियता रागान्तरसम्मिश्रणेनासङ्ख्याततां गताः । तच्च गुणाधानेन तत्तद्रागाणामुज्ज्वलीकरणार्थं, माधुर्यसम्पादनार्थञ्चैव मिश्रणमभिवन्दितं किल । तदत्र स्थालीपुलाकन्यायेनात्र किञ्चिदिव सङ्गीतसरणिरपि प्रदश्यते —

भारतीयपरम्परायां प्रयोगक्रमः सङ्गीतगोष्ठीनां तावदयंविधः, यत्सर्वतः प्रथममीश्वरस्तवनम्, ततः सरस्वतीवन्दना गुरुवन्दना च, ततः राष्ट्रसङ्गीतम् । तदनन्तरं यथाकालं तत्तद्विशिष्टरागाणामुपक्रमः । स एव क्रमः प्रायेण सर्वत्राद्यतनापि सङ्गीतसम्मेलनेषु भूम्ना परिपाल्यते ।

इदं तु बोध्यम्—सङ्गीतकानि हि भवन्ति छन्दोनिबद्धानि पद्यानि, न जातु गद्यरूपाणि । यदृच्छया येन केनाऽपि छन्दसा गुम्फितानि तानि सकलैरेव रागैर्गेयानि भवन्ति । गायन्ति च रागिणस्तानि यथेच्छम्, न तानि रागविशेषप्रतिबन्धं सहन्ते । एकमेव गीतमनेकैस्तैस्तैर्भैरवी-बागेश्वरी-मालकोशप्रभृतिभी रागैः गातुं शक्यते सामञ्जस्येन न तत्र कोऽपि खल्वनर्थविशेषः ।

षड्जादयः सप्त स्वरा इत्युक्तम् । तेषु मूलभूतः स्वरस्तु षड्जस्वरः । तदतिरिक्तानामृषभादिषट्स्वराणां जनकत्वादयं षड्जमभिधेयतां गतः । त इमे सप्त स्वरा भूयोऽपि वादी-संवादी-अनुवादी विवादीति भेदाच्चतुर्धा भिद्यन्ते । तत्र रागस्वरूपप्रधानः प्रमुखस्स्वरो वादीति परिभाष्यते । ययोः स्वरयोः समश्रुतिस्तौ मिथः संवादिनौ भवतः । ययोश्च पुनः स्वरयोः श्रुतिसङ्ख्यासाम्याभावेनान्तर

भवति तौ मिथो विवादिनौ भवत, संवादिविवादिभ्यो व्यतिरिक्ता स्वरास्तु खल्वनुवादिनो भवन्तीति विवेक । अथेदानीं तेषां सप्त स्वराणां स्वरूपप्रतिपत्तये-ऽधस्तात्प्रकोष्ठ प्रदीयते —

स्वराणां क्रम	वादी	संवादी	अनुवादी	विवादी
१ षड्ज	स	पम	रे ग ध नी	०
२ ऋषभ	रे	ध	स म प नी	ग
३ गान्धार	ग	नी	स म प ध	रे
४ मध्यम	म	स	रे ग प ध नी	०
५ पञ्चम	प	स	रे ग म ध नी	०
६ धैवत	ध	रे	स ग म प	नी
७ निषाद	नी	ग	स रे म प	ध

इदमत्र बोध्यम् यत्सप्तस्वराणामुच्चारणे प्रत्येकं य समयोऽवधारित तस्यैव सूक्ष्मतरावान्तरभेद श्रुतिरित्युच्यते । आभिरेव श्रुतिभि स्वरा तीव्रकोमला-तिकोमलभाव व्रजन्तो रागरागिणीना सत्यस्वरूप व्यक्तीकर्तुं प्रभवन्ति । अत स्वरस्वरूपप्रतिपत्त्यर्थं श्रुतिज्ञानमपरिहार्यं प्रवदन्ति सङ्गीततत्त्वविद । अस्तु,

सङ्गीतगोष्ठीक्रम

भारतीयसङ्गीतगोष्ठीपरम्परायां तावद् ईश्वरस्तवन, तदनु सरस्वती-वन्दना, ततो गुरुवन्दना, राष्ट्रगीतञ्च । तत्पश्चात् सङ्गीतप्रपञ्च । तत कालानुसारि रागेण समाप्तिश्च ।

ईश्वरस्तवनम्

य ब्रह्मा वरुणेन्द्ररुद्रमरुत, स्तुन्वति दिव्यं स्तवै,
वेदै साङ्गपदक्रमोपनिषदैर्गायन्ति य सामगा ।
ध्यानावस्थिततद्गतेन मनसा पश्यन्ति य योगिनो,
यस्यान्त न विदु सुरासुरगणा देवाय तस्मै नम ॥

अपि च —

नमस्ते सते ते जगत्कारणाय
नमस्ते चिते सर्वलोकाश्रयाय।
नमोऽद्वैततत्त्वाय मुक्तिप्रदाय
नमो ब्रह्मणे व्यापिने शाश्वताय॥

त्वमेकं शरण्यं त्वमेकं वरेण्यं
त्वमेकं जगत्पालकं स्वप्रकाशम्।
त्वमेकं जगत्कर्तृ पातृ प्रहर्तृ-
त्वमेकं परं निश्चलं निर्विकल्पम्॥

भयानां भयं भीषणं भीषणानां
गतिः प्राणिनां पावनं पावनानाम्।
महोच्चैःपदानां नियन्तृ त्वमेकं
परेषां परं रक्षणं रक्षणानाम्॥

वयं त्वां स्मरामो वयं त्वां भजामो,
वयं त्वां जगत्साक्षिरूपं नमामः।
सदेकं निधानं निरालम्बमीशं
भवाम्भोधिपोतं शरण्यं व्रजामः॥ इति।

तत —

सरस्वतीवन्दना

या कुन्देन्दुतुषारहारधवला या शुभ्रवस्त्रावृता,
या वीणावरदण्डमण्डितकरा या श्वेतपद्मासना।
या ब्रह्माच्युत-शङ्कर-प्रभृतिभिर्देवैः सदा वन्दिता,
सा मां पातु सरस्वती भगवती निःशेषजाड्यापहा॥

अपि च —

आशासु राशीभवदङ्गवल्ली-
भासेव दासीकृतदुग्धसिन्धुम्।
मन्दस्मितैर्निन्दितशारदेन्दुं
वन्देऽरविन्दासनसुन्दरि त्वाम्॥

गुरुवन्दनः

गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णुर्गुरुर्देवो महेश्वरः।
गुरुः साक्षात्परं ब्रह्म तस्मै श्री गुरवे नमः॥

राष्ट्रगीतम्

वन्दे मातरम्।
सुजला सुफला मलयजशीतला
शस्यश्यामला मातरम्। वन्दे०

शुभ्रज्योत्स्ना-पुलकितयामिनीम्
फुल्लकुसुमितद्रुमदलशोभिनीम्
सुहासिनीं सुमधुरभाषिणी,
सुखदां वरदां मातरम्। वन्दे०

त्रिंशत्कोटिकण्ठकलकल-निनाद-कराले
द्वित्रिंशत्कोटिभुजैर्धृत-खर-करवाले।
बहुबलधारिणीं नमामि तारिणीं
रिपुदलवारिणीं मातरम्। वन्दे०

नमामि कमलां अमलां अतुलां सुजलां सुफलां,
श्यामलां सरलां सुस्मितां भूषितां
धरणीं भरणीं मातरम्। वन्दे०

सामान्यगीतम्

चन्दनचर्चित – नीलकलेवर – पीतवसन – वनमाली।
केलिचलन्मणिकुण्डलमण्डित – गण्डयुगः स्मितशाली।
हरिरिह मुग्धवधूनिकरे, विलासिनि विलसति केलिपरे॥
कापि विलासविलोलविलोचन – खेलनजनितमनोजम्।
ध्यायति मुग्धवधूरधिकं मधुसूदनवदन – सरोजम्॥
श्रीजयदेवे कृतहरिसेवे भणति परमरमणीयम्।
प्रमुदितहृदयं हरिमतिसदयं नमत सुकृतकमनीयम्॥

सङ्गीतपद्धतिः

सङ्गीतग्रन्थेषु सर्वेषां रागोपरागरागिणीनाञ्च ते ते प्रस्ताराः

स्वरसन्निवेशाश्च सल्लक्षिताः समुपलभ्यन्ते। तत्र भैरवादिषण्णां रागाणां, प्रत्येकरागञ्च पञ्चरागिण्यो भवन्तीति षट्त्रिंशद्रागिण्यः प्रकल्पिताः। तदासां रागिणीनां, रागाणां मूलस्वरूपे कोमलतीव्रस्वराणाम् आरोहावरोहयोर्वर्ज्यावर्ज्यस्वराणां भेदोपभेदकल्पनात्तावान् प्रस्तारः। पुनश्च तत्र रागरागिणीस्वरूपेषु स्वरमिश्रणात् नानाविधा उपरागा अपि सम्पद्यन्ते, इति हेतोरेव रागोपरागरागिणीनां प्रस्तारविस्तारस्येयत्तयावच्छेत्तुमशक्यत्वादस्य सङ्गीतशास्त्रस्याप्यानन्त्यमुपोद्बलितं सम्भवति। एतदवष्टम्भेनैषां रागाणां गानपद्धतयोऽपि नानाविधैर्भेदैर्भिन्नाः विलसन्ति सङ्ख्यातीताः। परं तासु शास्त्रीयसङ्गीतपद्धतिर्भावसङ्गीतपद्धतिश्चेति द्वे तु प्राधान्यं जुषेते। शास्त्रीयसङ्गीतपद्धतिप्रपञ्चे शास्त्रोक्तनियमानां नाणुमात्रमपि व्यत्यासं विषहन्ते सङ्गीताचार्याः। ईषदपि तालल्यादिविकारजन्यं स्वरवैरस्यं तानतितरां व्याकुलयति, तादृशं स्वरवैरस्योत्पादनं शास्त्रीयपद्धतितः स्वल्पमपि स्खलनं तेभ्यो न मनाक् सम्वदते। अतः तादृक्स्खलनदोषं तेषां नयेऽक्षम्यताकोटिमवगाहते। शास्त्रपद्धतिमनुगायन्तो नाणुमात्रमपि ततः स्खलन्तश्च भूम्ना समाद्रियन्ते। अधुनाऽपि तेषु दाक्षिणात्याः, द्राविडाः, महाराष्ट्रियाश्च तामेव पद्धतिमनुरुन्धानाः गर्वस्य गौरवस्य च साम्प्रदायिकेषु विलासनमलङ्कुर्वन्ति।

भावगीतपद्धतिमालम्बमानास्तु पुनः शास्त्रनियमोपनियमाननुरुन्धानाः भावावेशप्रधानां निसर्गसुलभां मधुरमधुरां सहृदयहृदयाह्लादिनीं श्रोतृवृन्दचेतश्चमत्कारिणीं मनोमोहिनीं शैलीमवलम्ब्य गायन्तो जनसाधारणस्यानितरां प्रशंसाभाजनीभवन्तः मोदन्तेतरां मोदयन्ति चेतरानपीति। यद्यपि पद्धतिरियमद्यत्वे लब्धप्रवृद्धप्रचारा, बहुभिरनिन्द्यमाना वरीवर्ति तथाऽपि नैव शास्त्रीयपद्धतितुलामंशतोऽपि संस्पृशति। शास्त्रीयपद्धतिं सङ्गीतविदः, भावसङ्गीतपद्धतिश्च पुनरनाकलितशास्त्राणां मनोरञ्जनाय प्रभवतीति विवेकः।

गीतिकाव्यकारः श्रीजयदेवः

संस्कृतगीतिकाव्यस्यास्मिन् कविर्जयदेवः जन्मना वङ्गभूमौ केन्दुबिल्वनामग्राममलञ्चकार। जनकोऽस्य भोजदेवो जननी च पुनः राधादेवी। नृत्यकलाकुशला पद्मावती चास्य पत्नीपदविभूषिता। तथाहि गीतगोविन्दे तो वर्णयति 'पद्मावतीचरणचारणचक्रवर्ती'। पद्मावती जयदेवस्य गीतितालानुरूप्येण नित्य

नृत्यति स्मेति जनश्रुतिः । बङ्गदेशनृपतेर्लक्ष्मणसेनस्य सभापण्डितमण्डलस्त्रजि मध्यमणिरिवासौ व्यराजत । तत्र गयाप्रदेशे समुपलब्धेन शिलालेखेन लक्ष्मणसेन-समयः १११६ मिते ख्रीस्तीये अवसीयते । तदस्य कवेरपि स्थितिकालः ख्रैस्त-एकादशशतं (११००) मितं एवेति गम्यते । आर्यासप्तशतीप्रणेता गोवर्द्धनाचार्य-श्चास्य समसामयिकः । तथा च—

वाचः पल्लवयत्युमापतिधरः सन्दर्भशुद्धिं गिरां,
जानीते जयदेव एव शरणः श्लाघ्यो दुरूहद्रुते ।
शृङ्गारोत्तरसत्प्रमेयरचनैराचार्यगोवर्धन-
स्पर्धी कोऽपि न विश्रुतः श्रुतिधरो धोयी कविक्ष्मापतिः ॥ इति ।

गीतगोविन्दं नाम गीतिकाव्यमस्याद्भुतचमत्कृतिपूर्णा कृतिः । केचन महानुभावाः काव्यमिदं शृङ्गारमहाकाव्यमिति नाम्नाऽपि व्यपदिशन्ति । गीतगोविन्दे भावानुभूतेरभिव्यञ्जना सुतरामाविष्कृताऽवधार्यते । संस्कृतसाहित्ये गीतिर्चचितरचनाप्रणाल्याः सर्वप्रथमप्रवर्तकः श्रीजयदेव एव[1] । राधाकृष्णयोः केलिकथा रहस्यानुनयः अभिसारलीला च गीतगोविन्दं प्रगुणतया सरसमा-रचयति । प्रलम्बसमस्तपदप्रयोगप्राचुर्येऽपि काव्यमिदं रमणीयतां न विजहाति, प्रवाहयति चानवच्छिन्नां वाग्विलासोल्लासधाराम् । तद्यथा वसन्तरागे प्रति-तालाभ्यां गीयते —

ललितलवङ्गलतापरिशीलनकोमलमलयसमीरे ।
मधुकरनिकरकरम्बितकोकिलकूजितकुञ्जकुटीरे ॥

कृष्णो गोपाङ्गनाभिः सक्रीडति —

चन्दनचर्चित – नीलकलेवर – पीतवसन – वनमाली ।
केलिचलन्मणिकुण्डलमण्डित - गण्डयुगः स्मितशाली ॥
हरिरिह मुग्धवधूनिकरे विलासिनि विलसति केलिपरे ।
पीनपयोधरभारभरेण हरिं परिरम्य सरागम् ।
गोपवधूरनुगायति काचिदुदञ्चितपञ्चमरागम् ॥ इति ।

पुनश्च राधिका-सखी तद्विरहपीडां कृष्णं प्रति निवेदयति —

निन्दति चन्दनमिन्दुकिरणमनुविन्दति खेदमधीरम् ।

[1] अस्या अभिनवरचनाप्रणाल्या जयदेवेनैव सूत्रपातो व्यधायि । तदनु तत्सरणिमनुसृत्य गीतराघव–गीतगङ्गाधर–अभिनवगीतगोविन्दप्रभृतीन्यनेकानि गीतिकाव्यानि प्रादुर्भूतानि ।

व्यालनिलयमिलनेन गरलमिव कलयति मलयसमीरम् ।
माधव मनसिजविशिखभयादिव भावनया त्वयि लीना ॥
सा विरहे तव दीना ।

अपि च :—

वहति च वलित-विलोचन-जलधरमाननकमलमुदारम् ।
विधुमिव विकटविधुन्तुददन्तदलन-गलितामृतधारम् ॥ इति ।

किञ्च :—

विहरति हरिरिह सरसवसन्ते ।
नृत्यति युवतिजनेन समं सखि विरहिजनस्य दुरन्ते ।
उन्मद-मदन-मनोरथ-पथिक-वधूजन-जनितविलापे ।
अलिकुल-संकुल-कुसुमसमूह-निराकुल-बकुल-कलापे ।
मृगमदसौरभरभसवशंवद - नवदलमालतमाले ।
युवजन-हृदय-विदारण-मनसिज-नखरुचि-किंशुकजाले ।
मदनमहीपति-कनकदण्डरुचि-केसरकुसुम-विकासे ।
मिलित-शिलीमुख-पाटलि-पटल-कृतस्मरतूण-विलासे ॥

अपि च—

हरिं प्रति गन्तुं सखी राधिकां कया रागात्मिकया भाषाविकरीन्यो-त्प्रेरयति :—

रतिसुखसारे गतमभिसारे मदनमनोहरवेशम् ।
न कुरु नितम्बिनि गमनविलम्बनमनुसर तं हृदयेशम् ॥
धीरसमीरे यमुनातीरे वसति वने वनमाली ।
गोपी-पीन-पयोधर-मर्दन-चञ्चलकर-युगशाली ॥

मुखरमधीरं त्यज मञ्जीरं रिपुमिव केलिसुलोलम् ।
चल सखि कुञ्जं सतिमिरपुञ्जं शीलय नीलनिचोलम् ॥ इति ।

गीतगोविन्दे यमकानुप्रासालङ्कारैर्यादृशी भावव्यञ्जना आविष्कृता सा साहित्यान्तरे दुरवापैव । यावन्मात्रं भाषायां माधुर्यं तावन्मात्रमेव भावेषु सौन्दर्यम् । गीतगोविन्दस्य कोमलकमनीयपदावलिः वसन्तोत्कलकोमलकिसलयावलिमनुहरति । नूतनपाटलकुसुमानामरुणिमा तदीयशब्दसुषमामनुसरति । रसानां सरसो विलासश्च नैकविधकुसुमविकाससुषमामापयति । किं बहुना, गीतकाव्यमिदं वसन्तप्रतिच्छायामेवाभिव्यनक्ति भूयस्तया इति ।

अहो अस्य काव्यमाधुरी सुधास्यन्दिनिस्यन्दीव विदग्धसहृदयानन्दमातनोति। जयदेवस्य गर्वोक्तिरियम् :—'सन्दर्भशुद्धिं गिरां जानीते जयदेव एव' सुतरां जुषते सामञ्जस्यम्। तदीया आत्मप्रशंसाऽपीयं सर्वथा सङ्घटते तदीयकाव्यविषये :—

यदि हरिस्मरणे सरसं मनो,
यदि विलासकलासु कुतूहलम्।
मधुर – कोमल – कान्तपदावलीं,
शृणु तदा जयदेव - सरस्वतीम्॥

वस्तुतः शृङ्गाररसंवलितं विलासलास्यसम्भृतं सुललितं काव्यमिदं सर्वाणि गीतिकाव्यान्तराणि अतिशेते। न कोऽपि गीतिकविः जयदेवस्य कोटिमद्ययावदवजगाहे। सत्यमेवोक्तं त्रिविक्रमभट्ट-महाभागैः —

प्रसन्नाः कान्तिहारिण्यो नानाश्लेषविचक्षणाः।
भवन्ति कस्यचित्पुण्यैर्मुखे वाचो गृहे स्त्रियः॥

भणितिरियं जयदेवजीवने कार्त्स्न्येन संघटते।

अद्यापि अस्य कवेर्जन्मपरिग्रहग्रामे प्रतिवर्षमस्य पुण्यतिथौ, महानुत्सवो भवति यत्र भक्तवृन्दैर्गीतगोविन्दमद्यापि महता समारम्भेण गीयते। महाकाव्यमेतद् द्वादशसर्गप्रणिबद्धं दक्षिणापथेऽष्टपदीति नाम्नाऽपि प्रसिद्धम्। श्रीकृष्णस्य राधिकायाश्च प्रेमोल्लासविलासाः पल्लविताः। गीतानि च सकलानि रागतालादिसमन्वितानि। अतस्तत्कर्तुः सङ्गीतशास्त्रविशेषज्ञता सुतरां व्यक्तीभवति तावता। काव्येऽस्मिन् विप्रलम्भसम्भोगयोरुभयोरपि शृङ्गाररसयोः समीचीनः परिपाको दृष्टिपथमवतरति। प्रसादानुप्रासमाधुर्यमत्र अनन्यसामान्यतयोद्वेल्लितमिवाभाति। कविश्च पुनरमुं स्वयमेवोपश्लोकयति :—

साध्वी माध्वीक! चिन्ता न भवति भवतः शर्करे! कर्कशाऽसि,
द्राक्षे! द्रक्ष्यन्ति के त्वाममृत! मृतमसि क्षीर! नीरं रसस्ते।
माकन्द! क्रन्द कान्ताऽधर! धरणितलं गच्छ यच्छन्ति भावं,
यावच्छृङ्गारसारस्वतमिह जयदेवस्य विष्वग्वचांसि॥

एतदेवास्य निरतिशयलोकप्रियत्वं सूचयति यन्नाम काव्यस्यास्य त्रिंशत्संख्याकाष्टीकाः समुल्लसन्ति। टीकाकृत्सु च प्रौढव्याख्यायिका उदयनाचार्य–शङ्करमिश्रसन्निभाः, गङ्गाभट्टसदृशाश्च प्रगल्भमीमांसकाः अपि विलसन्ति। नूनं गीतिकाव्यमिदं संस्कृतसाहित्यालङ्कारभूतम्।

कविवरजयदेवविरचितं गीतगोविन्दं नाम सुललितं गेयकाव्यमधुनापि

नाट्ये महता समारम्भेण गायन रतिक¹ । सङ्गीतविषयका सन्दर्भा बहुशः वृहद्देश्यादिग्रन्थेषु विद्यन्ते आसांश्च संवृत्ता । तथापि लभ्यमानेष्वपि सन्दर्भेषु मुख्यप्रकल्पमाचार्यं² । न तदग्र गौरवभयादुद्ध्रियत इति संक्षेपः ।

---

१ यथा — हरिरिह विहरति यमुनातीरे ।
ललितलवङ्गलतापरिशीलन
कोमलमलयसमीरे ।
मधुकरनिकरकरम्बितकोकिल
कूजितकुञ्जकुटीरे ॥

२ तथा च —
सप्त स्वरास्त्रयो ग्रामा मूर्च्छनाश्चैकविंशतिः ।
तानाश्चैकोनपञ्चाशत् तिस्रो मात्रा लयास्त्रयः ॥
स्थानत्रयं यतीनां च षडास्यानि रसा नव ।
रागाः षट्त्रिंशतु भावाश्चत्वारिंशत्ततः स्मृताः ॥

धर्मशास्त्रम्

१—स्मृतिसाहित्यम् । २—मनुस्मृतिः । ३—याज्ञवल्क्यस्मृतिः । ४—पाराशरस्मृतिः ।

स्मृतिसाहित्यम्

गीर्वाणवाणीवाङ्मयमहार्णवालोडनोत्थसाररूपं तत्त्वं यद्यपि समासेनेह प्रपञ्चितम् । तथापि तदतिरिक्तमन्यदपि विशदं साहित्यं वर्तते यदनुस्मरणं नाम खल्वनन्याय्यं भवेदिति सङ्ग्रहेण किञ्चित्तदपि प्रस्तूयते । तच्च नाम साहित्यं पुरुषार्थसाहित्यनाम्नाभिधातुं शक्यते । पुरुषमात्रेणार्थनीयत्वाद्धि तत्पुरुषार्थसाहित्यमुच्यते । परमर्षिभिः शास्त्रकृद्भिर्लोकानुजिघृक्षया, धर्म-अर्थ-काम-मोक्षेतितत्त्वचतुष्टयं परमपुरुषार्थत्वेन निर्दिष्टम् । तदेतद्विशदीकरणार्थं तत्त्ववेत्तृभिः धर्मशास्त्रम्, अर्थशास्त्रं, कामशास्त्रं, मोक्षशास्त्रञ्चेति शास्त्रचतुष्टयं प्रणीतम् ।

तत्र तावद् धर्मशास्त्रम् सर्वेषां शास्त्राणामाधारभूतम् । धर्मशास्त्रस्याविर्भावस्तु वैदिककाल एव सञ्जातः । वेदाङ्गेष्वन्यतमानां किल सूत्राणां मध्ये धर्मसूत्राणां किमपि महत्त्वपूर्णं पदम् । तानि धर्मसूत्राण्युपजीव्यैव धर्मशास्त्राणां प्रवृत्तिः । तेषु च आचार-व्यवहार-प्रायश्चित्तेति विषयत्रयं प्राधान्येनोपन्यस्यते । तत्राचारखण्डे वर्णाश्रमधर्मोपदेशस्य विशदस्य प्रतिपादनम् । व्यवहारखण्डे च राजप्रजायमर्णानां विवरणम् । प्रायश्चित्तीयप्रकरणे च पुनः ज्ञानाज्ञानकृतानां पापानां पातकानाञ्च निराकरणाय विविधप्रायश्चित्तानां विधानं पल्लवितं भवति । यद्यपि नैव नियमस्सार्वत्रिकस्तथापि भूम्ना इमे एव विषया अनुशास्यन्ते धर्मशास्त्ररङ्गेणेति ।

यद्यपि स्मृतयोऽन्या सन्ति भूयांसः । तेषां सख्या प्रायशः पञ्चाशत्सङ्ख्यामतिक्रमते । तद्यथा—मनुस्मृतिः, नारदीयस्मृतिः, अत्रिस्मृतिः, विष्णुस्मृतिः, दक्षस्मृतिः, आङ्गिरसस्मृतिः, शातातपस्मृतिः, पाराशरस्मृतिः, बृहत्पाराशरस्मृतिः, लघुहारीतस्मृतिः, वृद्धहारीतस्मृतिः, याज्ञवल्क्यस्मृतिः, कात्यायनस्मृतिः, आपस्तम्बस्मृतिः, लघुशङ्खस्मृतिः, शङ्खस्मृतिः, वसिष्ठस्मृतिः, औशनसस्मृतिः, व्यासस्मृतिः, प्रजापतिस्मृतिः, आश्वलायनस्मृतिः, बौधायनस्मृतिः, गौतमस्मृतिः,

गौतमस्मृति, यमस्मृति, अरुणस्मृति, पुलस्त्यस्मृति, काश्यपस्मृति, व्याघ्रपादस्मृति, देवलस्मृतिश्चेत्याद्या ।

मनुस्मृति

सर्वास्वपि एतासु स्मृतिषु मनु-याज्ञवल्क्यस्मृत्योरेव प्राधान्य परप्रामाण्यञ्चाङ्गीक्रियते विद्वद्वरेण्यै । तत्रापि विशेषत मनुस्मृतेरेव।

'यन्मनुरवदत् तद् भेषजम्' इति ।

मनुस्मृतिरियं द्वादशभिरध्यायैरुपनिबद्धा । यद्यप्यनेकाष्टीका आटीकितास्तथापि मेधातिथि-कुल्लूकभट्टयोस्तास्वतिप्रसिद्धे महत्त्वशालिन्यौ प्रमाणभूते चेति। धर्मं लिलक्षयिषु भगवान मनुराह —

वेद स्मृति सदाचार स्वस्य च प्रियमात्मन ।
एतच्चतुर्विधं प्राहु साक्षाद्धर्मस्य लक्षणम् ॥
धृति क्षमा दमोऽस्तेय शौचमिन्द्रियनिग्रह ।
धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशक धर्मलक्षणम् ॥
श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रन्तु वै स्मृति ।
ते सर्वार्थेषु मीमांस्ये ताभ्यां धर्मो हि निर्बभौ ॥ इति

क्रमागताना चतुर्णां वर्णाना कर्त्तव्य कर्म निर्दिश्यते—

अध्यापनम् च यजन याजन तथा।
अर्थशास्त्रसदर्भाद्देश्चैव ब्राह्मणानामकल्पयत् ॥
प्रजाना रक्षण दानमिज्याऽध्ययनमेव च।
विषयेष्वप्रसक्तिश्च क्षत्रियस्य समादिशत् ॥
पशूना रक्षण दानमिज्याऽध्ययनमेव च।
वणिक्पथ कुसीदञ्च वैश्यस्य कृषिमेव च ॥
एकमेव तु शूद्रस्य प्रभु कर्म समादिशत।
एतेषामेव वर्णाना शुश्रूषामनसूयया ॥

परीक्ष्यैव धर्मस्वरूपो बोद्धव्य—

एको वेदविद्धर्मं य व्यवस्येद् द्विजोत्तम ।
स विज्ञेय परो धर्म नाज्ञानामुदितोऽयुतं ॥

इत्यादिक प्रमाणभूत तत्त्व सर्वैरस्ततन्द्रमनुष्ठेयम् इति ।

याज्ञवल्क्यस्मृतिः

मनुस्मृतेरनु याज्ञवल्क्यस्मृतिरतीव प्रतिष्ठास्पदीभूता विराजते। महर्षि याज्ञवल्क्यविरचितेयं स्मृतिः परमप्रमाणभूताऽभिमन्यते शास्त्रज्ञैः। विद्वद्वरेण विज्ञानेश्वरेण दाक्षिणात्ये जनपदे एकादशशताब्द्यां मिताक्षरा नाम्नी टीका विरचिता। स एव विज्ञानेश्वरः चालुक्यवंशावतंसीयपष्ठविक्रमादित्यनृपतेः राजपण्डित आसीत्। अद्यत्वे सर्वस्मिन् भारते मिताक्षरायाः प्रामाण्यं स्वीक्रियं विशिष्य तु दायभागानुबन्धिविषये एकं वङ्गदेशं विहाय। वङ्गेषु तु तत्र जीमूतवाहनस्मृतेः प्रामाण्यमाद्रियते।

याज्ञवल्क्यस्मृतिरियं भूम्ना मनुस्मृतिमेव संवदति। धर्मलक्षणं प्रतिपादयन् ऋषिराह —

श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः।
सम्यक् सङ्कल्पजः कामो धर्ममूलमिदं स्मृतम्॥
इज्याचारदमाहिंसादान स्वाध्यायकर्म च।
अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम्॥

पाराशरस्मृतिः

याज्ञवल्क्यस्मृतेरनन्तरं कलौ पाराशरस्मृतेर्मान्यता जोघुष्यते।

'कलौ पाराशरः स्मृतः' इति।

एतामुद्दिश्य माधवाचार्य'परनामधेय-म्युपजीव्यैव धर्म... पाराशरमाधवाभिध विशदं प्रामाणिकञ्च भाष्यमारचितम्। यस्य रचनाकालः चतुर्दशशतके विभाव्यते। स एष धर्मशास्त्रविषयः संक्षेपतः। अतोऽनन्तरं अर्थविषयकार्थशास्त्रविषयेऽधुना किञ्चित्प्रस्तूयते।

अर्थशास्त्रम्

१—राजधर्मविषयका ग्रन्था । २—अर्थशास्त्रस्य राजतन्त्रत्वम् । ३—कौट-लायार्थशास्त्रस्य प्राधान्यम् । ४—किमिदमर्थशास्त्र नाम ? ५—राजधर्म । ६—उपधाचतुष्टयम् । ७—गुप्तचराणा वेश । ८—मन्त्रिमण्डल कीदृश स्यात् ? ९—कोशसरक्षणम् । १०—रत्नमौक्तिकादिविवरणम् । ११—गोहन्ता वध्य । १२—स्त्री-धनकल्प । १३—कौटलीयार्थशास्त्रस्य सूक्तय । १४—चाणक्य-काल । १५—चाणक्यस्य अन्या कृतय । १६—चाणक्यात्पूर्वतना आचार्या । १७—चाणक्यस्यालौकिकप्रतिभाशालित्वम् । १८—वेधसे विष्णुगुप्ताय नम ।

राजधर्मविषयका ग्रन्था

यद्यपि सस्कृतसाहित्ये राजधर्मप्रतिपादकेषु ग्रन्थेषु बहूना नामान्युद्धरणानि च दृग्गोचरीक्रियन्ते तथाऽपि अस्माक दुर्भाग्यवशात प्राय तेषु बहवो विलुप्ता एव विभाव्यन्ते । यद्यपि महाभारतादिषु इतिहासग्रन्थेष्वपि प्रकरणश राजतन्त्र-विद्या चर्चिता । पुराणेष्वपि एष विषयो बहुत्र पल्लवित । बौधायनादिप्रणीतेषु सूत्रग्रन्थेष्वपि सस्पष्ट । अर्थशास्त्रमुद्दिश्य अनेकै नीतिनिपुणै अर्थशास्त्रचणै-विद्वद्भि अनेके अर्थशास्त्रसदर्भा निबद्धा । पर तेषु अल्पिष्ठा एव सम्प्रत्यु-पलभ्यन्ते इति कस्य मनस्विनो मनो न दुनोति ।

प्रमुखास्तु तेषु अर्थशास्त्रग्रन्थनिर्मातृषु कात्यायन किञ्जल्क-चारायण-कणिक-भरद्वाज-पाराशर शुक्र-बृहस्पति-मन्वादय आसन् सप्तदश अर्थशास्त्रपार-दृश्वान इति तत्तद्ग्रन्थोपनतैस्तत्तन्नामोद्धरणैर्विज्ञायते पर तेषु कौटल्य प्रधानतम । तेन प्रणीतमिद कौटलीयमर्थशास्त्रमपि विद्वद्भि प्रधानतमत्वेनाद्रियते । सोऽय कौटिल्य आर्यचाणक्यनाम्नापि सस्मर्यते । एतच्चार्थशास्त्र बह्वर्थसवलितम् । इदानीन्तनै परिभाषितमर्थशास्त्र, भारतीयपरिभाषाया वार्त्ताशास्त्रमित्यभि-धीयते । "कृषिपशुपाल्ये वाणिज्ये च वार्त्ता, धान्यपशुहिरण्यकुप्यविष्टिप्रदानाद् औपकारिकी" इति स्वय कौटल्यो लक्षितवान । राजमस्थाया व्यवहारपथ-प्रदर्शक वार्त्ताशास्त्रमिद नितरामपेक्षणीयम भवति अतएव राजभी राजपुरुषैश्च शास्त्रमेतदवश्य परिशीलनीयम ।

अर्थशास्त्रस्य राजतन्त्रत्वम्

न खल्विदं वार्ताशास्त्रमात्रमथापि राजतन्त्राद् भिद्यते अपित्वतिसन्निक्ष तयैव तेन सह सम्बध्यते। तदिदमर्थशास्त्रं कौटल्यापरनामधेयेन द्वित सम्वत्सरात्प्राक् प्रादुर्भूतेनार्यचाणक्येन भूसुरेण राजञ्चन्द्रगुप्तमौर्यस्य मुख्याम त्यमलङ्कुर्वाणेन विरचितं तद्राज्यव्यवस्थासम्पादनार्थम्। एष एव ग्रन्थः राजतं न्त्रेषु प्राचीनतमो विभाव्यते।

शुक्रनीतिसमाख्यस्य ग्रन्थस्य रचना कौटल्यार्थशास्त्रादनेकशताब्दा सम्पन्ना। अस्मिन् सन्दर्भेऽपि राजतन्त्रस्य विशदं विवरणमुपलभ्यते। कामन्दकी नीतिसारोऽपरो राजनीतिपरो ग्रन्थो गुप्तकालीनः। ग्रन्थोऽयं कौटल्यार्थशास्त्र छायामेव प्रायशोऽनुहरति। अपरश्च मित्रमिश्रविरचितः राजनीतिप्रकाशार ग्रन्थः। मित्रमिश्रोऽयं मध्यभारतस्य राज्ञो वीरसिंहदेवस्य सभापण्डित आसीत् अन्यश्चैको राजनीतिरत्नाकराख्यो ग्रन्थः श्रीचण्डेश्वरप्रणीतः। एवमादयो बहु ग्रन्था आसन्। परन्तु आर्यचाणक्यकृतकौटलीयार्थशास्त्रस्य ते मनागपि तुल नाधिरोहन्ति इति प्रस्फुटम्।

कौटलीयार्थशास्त्रस्य प्राधान्यम्

विष्णुगुप्तापरनामधेयः कौटल्यः चाणक्यो वा राजतन्त्रसार्वभौ कौटलीयार्थशास्त्रस्य प्रणेता। एतद्ग्रन्थारम्भे "ओम् नमः शुक्रबृहस्पतिभ्या इत्यनेन स्वपूर्ववर्तिनां अर्थशास्त्रप्रणेतॄणामाचार्याणां नामग्राहं नमस्करण स आत्मनः प्रागपि अर्थशास्त्रस्य सद्भावं सूचयति। अतएव "सर्वशास्त्राण्यनुक्र प्रयोगमुपलभ्य च" इत्यनेन स्वपूर्वभवानां मनु-भारद्वाज-विशालाक्ष-पाराशर-पिशु कौणपदन्तप्रभृतीनां राजनीतिज्ञानामाचार्याणां राजतन्त्रविदां मतानि पर्यालोच्य स्मिन् सन्दर्भे गुम्फितानीत्यपि ध्वन्यते[1]। चाय सारगर्भः सन्दर्भः राज्ञे च गुप्ताय राज्यशासनस्य निर्वहणविधिप्रदर्शना ... गुम्फितः। प्रायशः महापुरुषो २२५० वर्षपूर्वं भारतवर्षमार्यावर्तदेशम् स्वजन्मना अलमकार्षीदिति कालवि वदन्ति। 'कामन्दकीयनीतिसार' ग्रन्थस्यारम्भे विष्णुगुप्ताय नमोवाचं वितन्वा ग्रन्थकर्त्ता प्राह :—

---

१. सर्वशास्त्राण्यनुक्रम्य प्रयोगमुपलभ्य च।
कौटल्येन नरेन्द्रार्थे शासनस्य विधिः कृतः॥

नीतिशास्त्रामृतं धीमानर्थशास्त्रमहोदधेः ।
समुद्दध्रे नमस्तस्मै विष्णुगुप्ताय[1] वेधसे ॥

अस्य ग्रन्थस्य भाष्यमपि स्वयं विष्णुगुप्त एव चकार ।

दृष्ट्वा विप्रतिपत्तिं बहुधा शास्त्रेषु भाष्यकाराणाम् ।
स्वयमेव विष्णुगुप्तश्चकार सूत्रञ्च भाष्यञ्च ॥

अस्य शास्त्रस्य फलश्रुतिमाख्यापयन् कौटल्यः पुनः प्राह—

एवं शास्त्रमिदं युक्तं एताभिस्तन्त्रयुक्तिभिः ।
अवाप्तौ पालने चोक्तं लोकस्यास्य परस्य च ॥
धर्ममर्थञ्च कामञ्च प्रवर्त्तयति पाति च ।
अधर्मानर्थविद्वेषानिदं शास्त्रं निहन्ति च ॥

धर्मम्, अर्थं, कामञ्च शास्त्रमिदं साधयति । अधर्मम्, अनर्थं, विद्वेषञ्च निहन्ति इति भावः ।

तदेवंविधं साफल्यं शास्त्रमिदं प्रसाधयति, इत्यत्र आत्मन एव निदर्शनमर्पयन् उपश्लोकयति चाणक्यः—

येन शास्त्रञ्च शस्त्रञ्च नन्दराजगता च भूः ।
अमर्षेणोद्धृतान्याशु तेन शास्त्रमिदं कृतम् ॥ इति ॥

तच्चेदं कौटलीयार्थशास्त्रं राजनीतिसन्दर्भेषु प्रधानभावं भजते । कौटलीयार्थशास्त्रञ्चैतत्पञ्चदशाधिकरणैः गुम्फितम् राज्यव्यवस्थापकोऽतीव सारगर्भः सन्दर्भो नूनं प्रशस्ततमः । तत्र प्रथमाधिकरणे—विनयाधिकारः, द्वितीयेऽध्यक्षप्रचारः, तृतीये धर्मस्थापनादिकं, चतुर्थे कण्टकशोधनम्, पञ्चमे योगवृत्तम्—षष्ठे मण्डलयोनिः, सप्तमे षाड्गुण्यम्, अष्टमे व्यसनाधिकारिकं, नवमे अभियास्यत्कर्म, दशमे साङ्ग्रामिकम्, एकादशतमे सङ्घवृत्तम्, द्वादशतमे आबलीयसम्, त्रयोदशतमे दु[illegible]याः, चतुर्दशतमे औपनिषदिकम्, पञ्चदशतमे च तन्त्रयुक्तिः चाणक्यसूत्राणि च विलसन्ति ।

---

१. अस्य शास्त्रस्य प्रणेता विष्णुगुप्तश्चाणक्य कौटल्यश्चेति त्रिभिर्नामभिः प्रख्यायते । तत्र विष्णुना गुप्तो रक्षित इति विष्णुभक्तेन तत्पित्रा नामकरणसंस्कारकाले कृता विष्णुगुप्त इति सांस्कारिकी संज्ञा । चणको देशविशेषस्तत्सम्बन्धाच्चाणक्य इति देशनिबन्धना संज्ञा । कुटलश्च कश्चन गोत्रप्रवर्तको महर्षिस्तस्य गोत्रापत्यमिति कौटल्य इति गोत्रनिबन्धना संज्ञेति विवेकः ।

अर्थशास्त्रं लिलक्षयिषुराचार्य आह—

"मनुष्याणां वृत्तिरर्थः । मनुष्यवती भूमिरित्यर्थः । तस्याः पृथिव्याः लाभपालनोपायः शास्त्रम् अर्थशास्त्रमिति ।"

या पृथिवी वसुधा–वसुमती–रत्नगर्भादिसमाह्वया प्रथिता, तस्याः लाभः कथं, तत्पालनविधिर्वा कः ? इत्यादि पथप्रदर्शकं यत् शास्त्रं तस्यान्वर्थसंज्ञैव यदर्थशास्त्रं नामेति । एवंविधस्यार्थशास्त्रस्योल्लेखो दण्डिप्रभृतिभिर्महाकविभिः स्वरचनास्वपि कृत उपलभ्यते । तद्यथा दण्डी प्राह—

"अधीष्व तावद्दण्डनीतिम् । इयमिदानीमाचार्यविष्णुगुप्तेन मौर्यार्थे षड्भिः श्लोकसहस्रैः संक्षिप्ता सैवेयमधीत्य सम्यगनुष्ठीयमाना यथोक्तकर्मक्षमेति ।"

राजधर्म

राज्ञा तावत् चतस्रो विद्याः समभ्यसनीयाः । आन्वीक्षिकी, त्रयी, वार्ता, दण्डनीतिश्चेति । आसां संक्षिप्ता व्याख्या—

तत्रान्वीक्षिकी—(१) सांख्यं योगो लोकायतञ्चेत्यान्वीक्षिकी, (२) धर्माधर्मौ त्रय्याम् । (३) (क) अर्थानर्थौ वार्त्तायाम्[1] । (४) नयानयौ दण्डनीत्यां बलाबले चैतासाम् ।

राज्ञा स्वशासनस्य राजदण्डस्य चोपयोगः साधूनां रक्षणाय दुर्जनानाञ्च दण्डनाय कर्त्तव्यः । असति तथा मात्स्यन्यायेन दुर्जनाः सज्जनान् पीडयिष्यन्ति । प्रजासु यत्र तत्र सत्ताया बलस्य चैव शासनादनवस्थाप्रसङ्गः सम्भवेदित्यतः कौटल्य आह —

"तस्माल्लोकयात्रार्थी नित्यमुद्यतदण्डः स्यात् ।"

विनयमूलो दण्डः प्राणभृतां योगक्षेमावहः । आचार्यचाणक्यः इन्द्रियजयमेव सर्वविषयानुष्ठेयत्वेनानुशास्ति । अवश्येन्द्रियो राजा सद्यो विनश्यति च —

"तद्विरुद्धवृत्तिरवश्येन्द्रियश्चातुरन्तोऽपि राजा सद्यो विनश्यतीति ।"

नृपेण धर्ममाचरता, धार्मिक्यमनुपालयतैव काम्यकर्माणि साधनीयानि । सुखसम्पत्तिश्च भोग्या । यद्यपि तदर्थं 'अर्थ एव प्रधानः' परं तदर्थप्राप्तयेऽपि धर्मविहिता मर्यादा नोल्लङ्घनीया । आचार्यः क्षमात्यागावपि तदर्थं तत्रैव सावधानस्या ।

समग्रार्थप्राप्त्यर्थं ग्रन्थः 'छायानन्दिका प्रमोद' मित्याचष्टे । तदपि सावधानतया स्वर्णीयम् समस्तं परिपालनीय एव सर्वात्मना । राजार्थं तत्कालविनुमेयार्थी

१ 'कृषि–पशुपाल्ये वाणिज्या' चेति वार्त्ताया गणनं ३ ।

नृप. असम.। अतः योग्यान् सचिवनिवहान् तत्र नियोजयेत्। तेषां योग्यता च सम्यक् परीक्षणीया। ऐष्यतानित्थं प्रदर्शयति :—

"कार्यसामर्थ्याद्धि पुरुषसामर्थ्यं कल्पेत।"

उपधाचतुष्टयम्

किन्च राजनिष्ठापरिज्ञानार्थं कौटल्येन चतस्रो निकषात्मिका उपधाः कल्पिता.—धर्मोपधा, अर्थोपधा, कामोपधा, भयोपधा चेति।

धर्मोपधा—तत्र धर्मोपधा नाम पुरोहितद्वारा मन्त्रिणः राज्यनिष्ठायाः परीक्षणम्। राज्ञो विश्रम्भभाजः पुरोहितस्य कृत्रिमप्रकोपद्वारा केनापि व्याजेन तदधिकारान्पृथक्कृत्य बहिष्करणम्। ततः स पुरोहितो मन्त्रिणमभ्येत्य राजानं निन्दन्, राज्ञश्च राज्यात्परिभ्रंशोद्योगं, तत्स्थाने च नृपान्तरस्य राज्याभिषेकः कर्तव्य इत्यादिभिर्वचोभिर्यदि सचिवः पुरोहितवड्यन्त्रपाशे न पतेत् तर्हि तदेवंविधं विश्वासपात्रं मन्त्रिणमेव राजा नियोजयेन्मन्त्रिपदे नान्यमिति राज्ञो विरुद्धः कृत्रिमो गूढाभिसन्धिर्हि धर्मोपधा उच्यते।

अर्थोपधा—अर्थोपधा च पुनर्या सेनापतिमुखेन राज्यनिष्ठाया अशेषविशेषपरीक्षा सा "सेनापतिरसत्प्रग्रहेणावक्षिप्तः सत्रिभिरेकैकममात्यमुपजापयेल्लोभनीयेनार्थेन राजविनाशाय सर्वेषामेतद्रोचते कथं वा तवेति—प्रत्याख्याने शुचिरित्यर्थोपधा।" [कौ०]

कामोपधा—काममालम्ब्य या परीक्षा सा कामोपधा। यथा काचिदन्तः पुरात् काचिद् दूती मन्त्रिसमीपे सम्प्रेष्य राजमहिष्याः प्रेम तं प्रति निवेद्य सा त्वामाह्वयति रहः केलिं कर्तुमिति गोप्यतमं वृत्तमेतद् रक्षणीयमिति निवेदयन्ती मन्त्रिणश्च राज्याः प्रेमपाशेनिगडयितुं प्रयतितुमारभेत कृत्रिमरूपेण। यदि नाम सचिवस्तत्पाशे न निपतति तर्हि स मन्त्रिपदे नियोजनीयो भवति। सेयं राजनिष्ठायाः परीक्षा कामोपधेति पदेन परिभाष्यते।

भयोपधा—चतुर्थी भयोपधा—"प्रवहणनिमित्तमेकोऽमात्यः सर्वानमात्यानावाहयेत्। तेनोद्वेगेन राजा तानवरुन्ध्यात्। कापटिकश्चात्र पूर्वावरुद्धस्तेषामर्थमानावक्षिप्तमेकैकममात्यमुपजपेत्—असत्प्रवृत्तोऽयं राजा, साध्वेनं हत्वा अन्यं प्रतिपादयिष्यामः। सर्वेषामेतद्रोचते कथं वा तवेति। प्रत्याख्याने शुचिरिति भयोपधा।

तदेवमुक्तोपधापरीक्षितमेव परीक्षं सर्वोपधाशुद्धं जनमेव साचिव्ये राजा नियोजयेत्। प्राह च कौटल्यः—

तस्माद् बाह्यमधिष्ठान कृत्वा कार्ये चतुर्विधे।
शौचाशौचममात्याना, राजा मार्गेत सत्रिभि ॥

गुप्तचराणा वेश

गुप्तचरै कीदृशो वेशो धारणीय इत्यत्रोच्यते 'कापटिकोदास्थितगृहपतिक-वैदेहक-तापसव्यञ्जनान्—सत्रि-तीक्ष्ण-रसद' भिक्षुकीश्चेति। अपि च—'परिव्राजिका, वृत्तिकामा, दरिद्रा, विधवा, प्रगल्भा-ब्राह्मण्यन्त पुरे कृतसत्कारा महामात्रकुलान्यधिगच्छेत्।'

मन्त्रिमण्डल कीदृश स्यात्

मन्त्रिमण्डले योग्यतमान् चतुरानाचारसम्पन्नानेव जनान् विबुधान् सगृह्णीयात्—न 'प्रमाद-मद-सुप्त-प्रलापकामादिरुत्सेक' इत्यादिदुर्गुणोपेतान्।

अपि च—"मन्त्रिभि त्रिभिश्चतुर्भिर्वा सह मन्त्रयेत।" वस्तुतो मन्त्रिमण्डलमेव राज्ञा चक्षु।

'इन्द्रस्य हि मन्त्रिपरिषदृषीणा सहस्रम्। तच्चक्षु। तस्मादिम द्व्यक्ष सहस्राक्षमाहु।"

राज्ञ कर्तव्यमादिशति—

प्रजासुखे सुख राज्ञ, प्रजानाञ्च हिते हितम्।
नात्मप्रिय हित राज्ञ प्रजाना तु प्रिय हितम्॥

राज्ञो हि व्रतमुत्थान यज्ञ कार्यानुशासनम्।
दक्षिणा वृत्तिसाम्य च दीक्षितस्याभिषेचनम्॥

कोशो हि मूल राज्यस्य

अल्पकोशो हि राजा पौरजानपदानेव ग्रसते।
भूमि-मार्ग-वृक्षोपकरणानुग्रहण कुर्यात्। (राजेति शेष)
बाल-वृद्ध-व्याधित-व्यसन्यनाथांश्च बिभृयात्।
दण्डविष्टिकराबाधै रक्षेदुपहता कृषिम्।
स्तेनव्यालविषग्राहै व्याधिभिश्च पशुव्रजान्॥
किञ्च—'अकृष्यायां भूमौ पशुभ्यो विवीतानि प्रयच्छेत् ?'
कोष्ठागारे वर्तमानमर्धमापदर्थ स्थापयेत्।

---

१ ये कष्टेषु निराहारा कृतस्थापनमात्रेण न सदा तुष्यन्ते।

कोशो हि मूलं राज्यस्य । अतः राज्ञा कोशरक्षणं, तत्सम्वर्धनं यथाकालञ्च सम्यग्व्ययश्च नैपुण्येन साधनीयम् । कृष्यादिरक्षणम् । तदर्थं स्तेन-व्याल-विष-व्याधिग्राहादिभिः पशूनां रक्षणं, पशुभ्यश्च अकृष्यायां भूमौ प्रानप्रकोष्ठजातं प्रदेयम् ।

राजकर्मचारिणः निसर्गतः चञ्चलवृत्तयः, अश्वादि[1]पशुवत् कर्मसु शिथिला भवन्ति ते यथावसरं तत्र तत्र प्रणोदितव्याः । ते राज्ञो धन[2]माहरन्ति अज्ञातदिशा अतः तेषां कार्याणि लेखपञ्जिकाश्च सुनिपुणं परीक्षणीयाः । आय-व्ययौ च निरीक्षणीयौ । नृपः दुर्ग-राष्ट्र-खनि-सेतु-वन-व्रज-वणिक्स्थानानाञ्च सम्यग-वेक्षणं विदध्यात् । एतादृशेषु राज्यसम्पद्वृद्धिकरेषु वस्तुतत्त्वेषु राज्ञा सावधानेन स्थातव्यम् । अग्रे च परराष्ट्रैः सह सन्धिपत्रादिलेखाः सावधानतया निर्मेयाः— लेखप्रकाराश्चोपदिष्टा लेखगुणाश्चोक्ताः । 'सोऽव्यग्रमना राज्ञः सन्देशं श्रुत्वा निश्चितार्थं लेखं विदध्यात् । "अर्थक्रमः, सम्बन्धः, परिपूर्णता, माधुर्यमौदार्यं, स्पष्टत्वमिति लेखसम्पत् ।" [3]लेखदोषाश्चापि निरूपिताः ।

कोशसंरक्षणम् रत्नमौक्तिकादिविवरणञ्च

कोशाध्यक्षेण तावत्कोशागारे रत्नमौक्तिकानि सम्यक् परीक्ष्य संग्राह्याणि । तत्र मौक्तिकानां प्रकारा नामग्राहं प्रदर्शिताः । प्रायशः मौक्तिकानां प्रसवित्री नदीनामस्यैव तानि तानि नामानि प्रदत्तानीति प्रतीयते । यथा ताम्रपर्णाख्यायां नद्यामुत्पन्नानि ताम्रपर्णिकानि । एवं रत्नान्यपि । यथा महेन्द्राख्यपर्वतात्प्राप्तानि माहेन्द्राणि । एवं पाशिक्य, कौलेय, स्रौतसीय, हैमवतानि बहुविधानि रत्नमौक्तिकानि वर्णितानि । तत्र मौक्तिकेषु—

'स्थूलं, वृत्तं, निस्तलं, भ्राजिष्णु, श्वेतं, गुरु, स्निग्धं देशविद्धञ्च प्रशस्तम्" इति ।

एवं मौक्तिकानामष्टोत्तरैकसहस्रमिता जातयः प्रदर्शिताः ।

अध्यक्षाः

प्रशासनप्रबन्धार्थं राजा तत्तद्विभागानुगुण्येन अध्यक्षा नियोक्तव्याः । यथा—

गोऽध्यक्ष-अश्वाध्यक्ष-हस्त्यध्यक्ष-रथाध्यक्ष-पत्त्यध्यक्ष-मुद्राध्यक्ष-विवीताध्यक्ष, सेनाध्यक्षप्रभृतयः अध्यक्षा नियोक्तव्याः ।

---

१. अश्वसधर्माणो हि मनुष्या नियुक्ताः कर्मसु विकुर्वते ।

२. "युक्ता तथा कार्यविधौ नियुक्ता ज्ञातुं न शक्या धनमाददानाः ।"

३ अकान्तिर्व्याघातः पुनरुक्तमपशब्दः सम्प्लव इति लेखदोषाः ।

तस्मान्नास्य परे विद्युः कर्म किञ्चिच्चिकीर्षितम् ।
आरब्धारस्तु जानीयुरारब्धं कृतमेव वा ॥

यथा योधपुरुषैरन्यान् राजाधितिष्ठति ।
तथाऽयमन्यबाधेभ्यो रक्षेदात्मानमात्मवान् ॥

अपि शक्या गतिर्ज्ञातुं पततां खे पतत्रिणाम् ।
न तु प्रच्छन्नभावानामुक्तानां चरतां गतिः ॥

पक्वं पक्वमिवारामात् फलं राज्यादवाप्नुयात् ।
आत्मच्छेदभयादामं वर्जयेत्कोपकारकम् ॥

एवं षड्भिर्गुणैरेतैः स्थितः प्रकृतिमण्डले ।
पर्येषेत क्षयात् स्थानं स्थानाद् वृद्धिञ्च कर्मसु ॥

अल्पागमाऽतिव्ययता क्षयो वृद्धिर्विपर्यये ।
समायव्ययता स्थानं कर्मसु ज्ञेयमात्मनः ॥

वृद्धिं क्षयञ्च स्थानञ्च कर्शनोच्छेदनं तथा ।
सर्वोपायान् समादध्यादेतान् यश्चार्थशास्त्रवित् ॥

एवमन्योन्यसञ्चारं षाड्गुण्यं योऽनुपश्यति ।
स बुद्धिनिगलैर्बद्धैरिष्टं क्रीडति पार्थिवः ॥ इति ।

चाणक्यस्य काल

अथेतर्हि तत्रभवतोऽर्थशास्त्रप्रणेतुः आचार्यचाणक्यस्य स्थितिकालमुद्दिश्य किञ्चिद्विविच्यते । सकलशास्त्रनिष्णातोऽयं, मगधेषु कुसुमपुरे स्वपरिभवामर्षोत्तप्तस्तदधीश्वरान् नन्दान् समुन्मूल्य तदीये सिंहासने च चन्द्रगुप्तमभिषिषेचेति प्रसिद्धमैतिह्यं । तस्य चन्द्रगुप्तस्य स्थितिकालः ख्रीस्तपूर्वचतुर्थशताब्दी निर्णीयते कालकोविदैः । चाणक्यादर्वाचीनाः कामन्दकादयश्च स्मरन्ति ॥ तदीयार्थशास्त्रञ्च । किन्तु श्री शङ्करभगवत्पादशिष्यः सुरेश्वराचार्यो विश्वरूपाचार्यापरनामधेयः, बालक्रीडाख्यायां याज्ञवल्क्यस्मृतिव्याख्यायाम् अर्थशास्त्रस्मरणप्रसङ्गे कौटल्यं कौटलीयमर्थशास्त्रं वा क्वचन सस्मारेति जिज्ञासायामुच्यते, व्याख्याता हि परिचितात् स्वप्राक्कालभवात् समानवयस्काद्वा ग्रन्थान्तरादुद्धृत्य तत्तद्वस्तुतत्त्वं दर्शयितुं प्रक्रमते न जातुचित्तदर्वाक्कालजन्मनः सकाशात् । युक्तञ्चैतत्प्रतिभाति । तथा च विश्वरूपाचार्यं बार्हस्पत्यं वैशालाक्षं चार्थशास्त्रं भगवता याज्ञवल्क्येन विदितपूर्वमार्षग्रन्थममन्यत, अतस्तेनैवाभीष्टं साधितवानसौ । कौटलीयन्तु तदर्वाक्काल-

नवत्वान्न तत्र संस्मृतम्। कौटल्यस्य च याज्ञवल्क्यादर्वाचीनत्वे तु को नाम सन्दिह्येत किल ? यतः कौटल्यः स्वयं कतिपय-साहस-दण्डविधानपराणां केषाञ्चिद् याज्ञवल्क्यस्मृतिपठितानां वचसां छायां शब्दतोऽर्थतो वा स्ववचनैरनुविदधान आत्मनो याज्ञवल्क्यस्मृतेः परिचयं सूचयति। काश्चिदित्तेषु अधस्तादुदाहरामः —

करपाददन्तदण्डे छेदने कर्णनासयोः।
मध्यो दण्डो व्रणोद्भेदे मृतकल्पहते तथा॥
[याज्ञ० अ० २ श्लो० २२८]

एतच्छायामनुहरत्तावत्कौटलीयं वचनम्—

"मृतकल्पमशोणितं घ्नतो हस्तपादपाराञ्चिकं वा कुर्वतः पूर्वः साहसदण्डः पाणिपाददन्तभङ्गे, कर्णनासाच्छेदने, व्रणविदारणे, चान्यत्र दुष्टव्रणेभ्यः।" [कौट० अ० १९]।

किञ्च—

स्वच्छन्द[1]विधवागामी विक्रुष्टेऽनभिधावकः।
अकारणे च विक्रोष्टा चण्डालश्चोत्तमान् स्पृशन्॥२४०॥
शूद्रप्रव्रजितानाञ्च दैवे पित्र्ये च भोजकः।
अयुक्तं शपथं कुर्वन् अयोग्यो योग्यकर्मकृत्॥२४१॥
वृषक्षुद्रपशूनाञ्च पुंस्त्वस्य प्रतिघातकः।
साधारणस्यापलापी दासीगर्भविनाशकृत्॥२४२॥
पितापुत्रस्वसृभ्रातृदम्पत्याचार्य — शिष्यकाः।
एषामपतितान्योन्यत्यागी च शतदण्डभाक्॥२४३॥

इत्यादि याज्ञवल्क्यवचनानुबन्धीनि किल कौटलीयवाक्यानि :—

'विधवां छन्दवासिनीं प्रसह्याधिचरतः, चण्डालस्यार्यान् स्पृशतः, प्रत्यासन्नमापद्यनभिधावतो निष्कारणमभिधावनं कुर्वतः, शत्य[2] इति।

*   *   *   *

शपथवाक्यानुयोगमनिसृष्टं कुर्वतो, युक्तकर्मणि चायुक्तस्य, क्षुद्रपशु-

---

१. स्वच्छन्दविधवागामी इत्यत्र स्वच्छन्दमिति पदं क्रियाविशेषणत्वेनो-न्नेयम्। अस्य भावस्तु स्वेच्छया न तु विधवेच्छयाऽभिगन्ता। कौटलीयवाक्ये च पुनः—"स्वच्छन्दवासिनीम्" छन्देन वसन्तीं तूष्णीं स्थिताम् अकामयमानामिति भावः। इति बहुशः याज्ञवल्क्यप्रतिपादितानर्थान् अनुहरति चाणक्यः।

२ शत्यो दण्ड इति भावः।

धनमुत्थापनम्, उत्थापितस्य च न्याय्यो विनियोग, प्रजानां परस्परस्माद् युक्तोपयुक्ताध्यक्षामात्यप्रभृतिभ्य राजवल्लभादिभ्यश्च पीडा यथा नोत्पद्यते यथा च ते राजकार्यहानिकरं किञ्चिदपि कदापि न चेष्टेरन्, तथा तन्निरीक्षणसरणि, दृष्टदोषदण्डप्रणयनविधिश्च सम्यड निरूपित । गूढपुरुषप्रणिधान नाम साध्वसाधुवृत्तपर्यवेक्षण नानाप्रकार मन्त्रवद्राज्यतन्त्रस्य सञ्चालनमित्यादयोऽनेके समुपयुक्ता विषयाश्च निवेशिता । स्वराज्यपरिरक्षण, सति सिद्धे तस्मिन् परराज्याक्रमणादिप्रतिबन्धन राज्ञ कर्त्तव्यसर्वस्वभूत यथा सम्यड निष्पन्न स्यात्तथा तदनुष्ठानविषय तत्साधका लोकोत्तरा मार्गाश्च प्रदर्शिता विविधा । नून शास्त्रमिद समानतन्त्रान्तरचक्रातिशाय्यत्यद्भुतचमत्कारकारितया तदुत्कर्षप्रकर्षस्य परा कोटिमाटीकमान समुल्लसति राजतन्त्रप्राङ्गणे नात्र काचिदसहीति ।

चाणक्यस्यालौकिकी प्रतिभा

तत्रभवतश्चाणक्यस्य बृहद्ग्रन्थकर्तृत्व, बहुद्रष्टृत्व, बहुश्रुतत्व लोकोत्तरप्रज्ञाप्रकर्षञ्चावलोक्य केचनाशङ्कन्ते यत् प्रकृतार्थशास्त्रप्रतिपादित यावत्प्रमेयद्रष्टृत्वमेकस्य कर्तुं न सम्भवति । अतोऽर्थशास्त्रमिद चाणक्यनामधेयै बहुभि सम्भूय प्रणीत स्यात् कालान्तरेण तदेकीकृतमनुमीयते, इति न तद्विचारसहम् । कुत ? यतो न हि सर्वशास्त्रावगाहिधिषणे धिषणोपमे कस्मिंश्चिल्लोकोत्तरप्रज्ञाप्रकर्षालङ्कृते पुरुषविशेषे सर्वज्ञकल्पत्वमपि नावगाहतेऽसम्भवत्वकोटिम् । किमुत पुनरेवञ्जातीयकालौकिकशास्त्रकर्तृत्वम । प्रदीप्तप्रतिभावतामशेषशेमुषीकाणा साक्षाद्राजतन्त्रविग्रहवता मानवविशेषाणा कृते नैतत्स्यच्चिदपि दुष्कर यदखिलविषयावगाहिशास्त्रप्रणयनप्रामेति विवेक ।

वेधसे विष्णुगुप्ताय नम

सकीर्तितञ्च कामन्दकेन[1] चाणक्यस्य बहुप्रमेयद्रष्टृत्व बहुशास्त्रप्रणेतृत्व वेधसा तुल्यत्वञ्चेति—

यशो विशालवशानामृषीणामिव भूयसाम् ।
अप्रतिग्राहकाणां यो बभूव भुवि विश्रुत ॥
जातवेदा इवार्चिष्मान् वेदान् वेदविदां वर ।
योऽधीतवान् सुचतुरश्चतुरोऽप्येकवेदवित् ॥

---

१. कामन्दकोऽयं चैत्रप्राचीनग्रन्थसमतान्धा स्थित । चाणक्यासन्नवर्त्तित्वा हर्षेण चाणक्यचरितस्य सुविशेषाभिज्ञो भवेदिति तु न वक्तव्यमपेक्षत ।

यस्याभिचारवज्रेण वज्रज्वलनतेजसः ।
पपातामूलतः श्रीमान् सुपर्वा नन्दपर्वतः ॥

एकाकी मन्त्रशक्त्या यः शक्त्या शक्तिधरोपमः ।
आजहार नृचन्द्राय चन्द्रगुप्ताय मेदिनीम् ॥

नीतिशास्त्रामृतं श्रीमानर्थशास्त्रमहोदधेः ।
य उद्दध्रे नमस्तस्मै विष्णुगुप्ताय वेधसे ॥ इति

* * * *

एवं शास्त्रमिदं युक्तमेताभिस्तन्त्रयुक्तिभिः ।
अवाप्तौ पालने चोक्तं लोकस्यास्य परस्य च ॥

धर्ममर्थञ्च कामञ्च प्रवर्तयति पाति च ।
अधर्मानर्थविद्वेषानिदं शास्त्रं निहन्ति च ॥

येन शास्त्रञ्च शस्त्रञ्च नन्दराजगता च भूः ।
अमर्षेणोद्धृतान्याशु तेन शास्त्रमिदं कृतम् ॥

नूनं नास्तीत्यत्र कस्यापि प्रेक्षावतो वैमत्यम् यदाचार्यचाणक्य आसीद् राजतन्त्रविशेषज्ञकुलगुरुः, परममेधावी, दुर्दान्तो नयसार्वभौमो विजेता च । न तादृशोऽद्भुतोद्भटः नीतिज्ञः जगति भूतो न भविष्यतीति धीरमाकलयामः इति ।

अथ कामशास्त्रम्

१—कामशास्त्रस्य प्रणेता तत्प्रयोजनञ्च। २—कामशास्त्रस्यान्य प्रणेतार।

संस्कृतसाहित्ये धर्मार्थकाममोक्षाख्यस्य पुरुषार्थचतुष्टयस्य महत्त्वमतितरां वैशिष्ट्यमावहति। एषु चतुर्ष्वेव सम्यक्तया प्रतिपन्नेषु अखिलमपि पुरुषार्थजात परिसमाप्यते। तत्र धर्मस्याभ्यर्हितत्वादवशिष्टैस्त्रिभि अर्थ-काम-मोक्षै सह तत्साहचर्यं नियतवृत्त्या सम्बध्यते। धर्मपुरस्सरोऽर्थ, धर्मपुरस्सर काम, धर्मपुरस्सरो मोक्षश्चाधिगतो भवेन्नान्यथेति तदाशय [1]। यत्रैव स्मृत भवति —

परित्यजेदर्थकामौ यौ स्याता धर्मवर्जितौ। [मनु०]

कामशास्त्रस्य प्रणेता तत्प्रयोजनञ्च

भगवद्वात्स्यायनमुनिपाद एवास्य कामशास्त्रस्य प्रणेता। कामशब्दोऽयमभिलाषवचन। ईप्सा, सङ्कल्प, समीहा, कामना, स्पृहादय शब्दा काममेवाभिदधति। मानवमानसे समुत्पद्यमान मनीषामात्र कामशब्देनैव व्यपदेष्टु शक्यते। कामप्रणोदित एव पुरुष यस्मिन् कस्मिन् वा कर्मणि प्रवर्तते, नहि अकाम। तथा चोदाजहार भगवान्मनु —

अकामस्य क्रिया काचिद् दृश्यते नेह कर्हिचित्।
यद्यद्धि कुरुते किञ्चित्तत्कामस्य चेष्टितम्॥

अन्येषान्तु कथैव का स्वय भगवान् परमेश्वरोऽपि जगदिद कामेनैव प्रसूते —

'कामस्तदग्रे समवर्तताग्रे [ऋक्० ८।७।१७।५]

अग्रे जगदुत्पत्ते प्राक् काम सङ्कल्प समजायत 'बहु स्याम् प्रजायेय' इत्यात्मक। अत कामस्य सर्वप्रवृत्तिनिमित्तत्वस्य सर्वसम्मतम्। अन्यत्रापि—

"यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नोऽस्तु।' [यजु०]

तदित्थ पुरुषेण कामनीया ये ये पदार्थास्तेषा सर्वेषा विधिव्यवस्थापक शास्त्र कामशास्त्रमुच्यते। तच्च भगवद्वात्स्यायनविरचित कामशास्त्रमतिप्राचीनम्।

अस्य धर्मार्थकाममोक्षाख्येषु पुरुषार्थेषु तृतीयस्थानमुपलम्भितस्य कामस्य विशदविवरणार्थमेव कामशास्त्रस्य प्रवृत्ति। कामशास्त्रस्योद्देश्य हि त्रिवर्ग-

---

१ उक्तञ्च कालिदासेनापि —

न धर्ममर्थकामाभ्या बबाधे न च तेन तौ।
नार्थं कामेन काम वा सोऽर्थेन सदृशस्त्रिषु॥ [रघु० १७।५७]

अर्थात् स राजा त्रिष्वपि धर्मार्थकामेषु तुल्यवृत्तिरभूदिति भाव।

खिललोकहिताधानम्। कामप्रधाना हि लोकव्यापृतिर्भवति, अकामस्य प्रवृत्त्यभावादित्युक्तपूर्वम् । विशदार्थकोऽयं कामशब्दः नानङ्गकेलिकलापमेवाभिधत्ते केवलमपितु मानवजीवनस्य साफल्यार्थं ब्रह्मचर्यव्रतस्य सुसंयतजीवनस्य अपरिहार्यत्वमेवावेदयति लोकयात्रासिद्ध्यर्थम् । प्रवृत्तिपथपथिकैः आत्मकल्याणमभीप्सुभिः बुधैर्विविधमनःकामनावाप्तये कल्याणपथप्रदर्शकं शास्त्रमिदं सर्वात्मना समादरणीयम् । इहपरोभयलोकसाधकस्यास्य तन्त्रस्य सर्वोपयोगिविषयव्यवस्थापकस्य अनादरन्तु को नाम अनूचानः विदध्येत ? अस्य संसारचक्रस्य निर्वहणार्थं कामशास्त्रानुशासनानि प्रतिपालनीयान्येव। कामशास्त्रस्य प्रयोजनमुद्दिश्य भगवान् वात्स्यायनः प्राह—

तदेतद् ब्रह्मचर्येण परेण च समाधिना ।
विहितं लोकयात्रार्थं न रागार्थोऽस्य संविधिः ॥
रक्षन् धर्मार्थकामानां स्थितिं स्वां लोकवर्तिनीम् ।
अस्य शास्त्रस्य तत्त्वज्ञो भवत्येव जितेन्द्रियः ॥ इति

तदेवं जीवनेन तपोमयेन ब्रह्मचर्यव्रतव्रतिना च भवितव्यम् न जातु रतिभोगविलासलालसावर्तेनेति कामशास्त्रस्यायं निष्कर्षः ।

एतत्कामशास्त्रमुद्दिश्यैव श्रीमच्छङ्कराचार्येण जयमङ्गला नाम्नी प्रामाणिकी टीका आटीकिता । अस्मिन् हि मनुष्यजीवनस्य सुखसम्पत्समृद्ध्यर्थं यावन्तोऽपि विषया अपेक्ष्यन्ते ते सर्व एव प्रायशो विवेचिताः। वास्तुविज्ञानस्य, दाम्पत्यसम्बन्धस्य, सामाजिक–सांस्कृतिकविषयाणाञ्चोल्लेखः अतीव रमणीयतया कृतोऽवलोक्यते ।

यद्यप्यग्रन्थे कामशास्त्रीयसन्दर्भाभिधेयाः पञ्चसायक–अनंगरंग–कलाविलास–कुट्टिनीमतप्रभृतयः ग्रन्था उपलभ्यन्ते परन्तु त एकदेशीया एव । न सर्वथा कामशास्त्रस्य प्रयोजनजातं साधयन्ति । वस्तुतः केवलमेकांशेनैवैतद्विषयमुपवर्णयन्तस्ते कामशास्त्रस्यातिमहत्त्वपूर्णं तत्त्वार्थं व्याकुलीकुर्वन्ति, प्रख्यापयन्ति पुरुषमभीप्सादर्पात् । कामशास्त्रानुबन्धि बहुतरं साहित्यन्तु विलुप्तप्रायमेवेति खेदविषयः ।

कामशास्त्रस्यान्ये प्रणेतारः

यद्यपि कामशास्त्रस्य प्रणेतारो नन्दिनमारभ्य–औद्दालकिः, बाभ्रव्यः, श्वेतकेतुः, चारायणः, सुवर्णनाभः, घोटकमुखः, गोनर्दीयः, गोणिकापुत्रः, कुचुमारः, कोक्कोकः, देवदत्तसूर्यः, दण्डी, भरतादयो बहवोऽन्येऽप्याचार्या अभूवन् परन्तेषां रचना अद्यत्वे न सुलभोपलभ्याः । अद्यत्वे समुपलभ्यमानेषु ग्रन्थेषु कामसूत्र-रतिरहस्य-कामरत्न - मन्मथसंहिता-रसिकसर्वस्व-रतिमञ्जरी-मनसिजसूत्र-अनङ्गरङ्ग-कामप्रकाश–नागरवल्लभ–स्मरदीपिकाप्रभृतयः कामशास्त्रानुबन्धिनो बहुमूल्यप्रबन्धाः श्रुतिविषयतामुपयान्ति । विषयोऽयं भूयस्तरमनुसन्धानमपेक्षत इति ।

स्तोत्रसाहित्यम्

१—स्तोत्रसाहित्यस्य विशेषता। २—स्तोत्रसाहित्यप्रणेतारः। ३—जैन-बौद्धस्तोत्राणि।

स्तोत्रसाहित्यस्य विशेषता

संस्कृतसाहित्ये स्तोत्रसाहित्यमप्यतीव विशिष्टं पदमधिकरोति। स्तोत्र-काव्येषु कवयो भक्तिभावेन भगवन्महिमवर्णनपुरस्सरं हृद्गतकोमलभावानां हृदयस्पर्शिवर्णनमभ्यर्थनां, याचनाञ्चाभिव्यक्तीकुर्वन्ति कयापि हृदयहारिण्या वाण्या। एषु प्रायशः करुण-शान्त-रस-परिपोष एव स्फुरति भूम्ना। गीतिकाव्य-माश्रित्यैव स्तोत्राणि प्रवर्तन्ते अतएव तेषु मोहकता मूर्त्तिमतीव विराजते। यद्यपि स्तोत्रसाहित्यमिदमतीव विपुलं वर्तते, तस्य विशदवर्णनन्तु स्वतन्त्रग्रन्थमपेक्षते। तथापि तत्स्वरूपपरिचायनार्थं किञ्चित्समासत एवात्र विविच्यते।

स्तोत्रसाहित्यप्रणेतारः

अस्मिन् सुविशाले स्तोत्रप्रपञ्चे, कविवरपुष्पदन्ताचार्यविरचितस्य शिवमहिम्नस्तोत्रस्य प्रमुखं स्थानम्। यद्यपि अस्य स्थितिकालाभिजनादिविषये अज्ञातमेव सर्वमिदानीं यावत्, तथापि यतः राजशेखरेण स्वकाव्यमीमांसायां श्लोकोद्धरणेन, अस्य समयः दशमशतकपूर्वतन एव विभावयितुं शक्यते।

भगवतः शङ्करस्य गुणगणातीतत्वं संस्तुवन्नाह :—

असितगिरिसमं स्यात् कज्जलं सिन्धुपात्रे,
सुरतरुवरशाखा लेखनी पत्रमुर्वी।
लिखति यदि गृहीत्वा शारदा सर्वकालं,
तदपि तव गुणानामीश पारं न याति॥

मयूरभट्टः—भट्टमयूरोऽपि श्रीहर्षदेवस्य राजसभायाः प्रतिष्ठितः कविरासीत्। भाग्यविप्लववशादसौ कुष्ठरोगाक्रान्तोऽभवत्। तन्निवारणार्थमनेन सूर्यशतकनाम स्रग्धराछन्दोबद्धं स्तोत्रं प्रणिबद्धम्। अस्य रचनातीव ओजोऽनुप्रासोल्लाससम्भृता च। सूर्यदेवस्यात्र सर्वाङ्गपूर्णं वर्णनमतीव हृदयावर्जकं सम्पन्नम्।

बाणभट्ट—हर्षचरित-कादम्बरीरचयितुस्तत्रभवतो बाणभट्टस्य गद्यकवि सार्वभौमस्य कृतित्वेन प्रसिद्धं चण्डीशतकनामकं स्रग्धरावृत्तालङ्कृतं भगवत्या दुर्गाया स्तवनरूपं स्तोत्रम्। भोजराजेन स्वकीयकण्ठाभरणे चण्डीशतकस्य एकं प्रशस्तं पद्यं दृष्टान्तरूपेण समुद्धृतम्—

विद्राणे रुद्रवृन्दे सवितरि तरले वज्रिणि ध्वस्तवज्रे,
जाताशङ्के शशाङ्के विरमति मरुति त्यक्तवैरे कुबेरे।
वैकुण्ठे कुण्ठितास्त्रे महिषमतिरुषं पौरुषोपघ्ननिघ्नम्,
निर्विघ्नं निघ्नती वः शमयतु दुरितं भूरिभावा भवानी॥ इति॥

शङ्कराचार्य—बाणमयूरयो प्रायशः पञ्चाशद्वर्षान्तराल एव श्रीमच्छङ्कराचार्यभगवत्पादाना शङ्करावतारत्वेन प्रसिद्धानामाविर्भावो जातः। शिव-विष्णु-गणपति-शक्ति-हनुमत्स्तुतिविषयाणि स्तोत्राणि एषामेव मुललितलेखनीलताप्रसूनानि विलसन्ति। यद्यपि तान्यसङ्ख्यातानि, तथाऽपि तेषु सर्वाणि शङ्कराचार्यकृतानीति मनन्तु भ्रमविजृम्भितमेव। परमत्र नास्ति सन्देहकणिकाऽपि, यानि शङ्करकृतानि तानि तु स्तोत्रसाहित्यमन्दिरस्य स्वर्णकलशायमानानि नितरामलङ्कारभूतत्वेन विलसन्ति।

'सौन्दर्यलहरी'त्यत्र परमरमणीयदिव्यकाव्यकलाऽलङ्कृतं सर्वोत्कृष्टं स्तोत्रम्। तथाहि—

तनोतु क्षेमं नस्तव वदनसौन्दर्य-लहरी-
परीवाहस्रोतःसरणिरिव सीमन्तसरणी।
वहन्ती सिन्दूरं प्रबलकबरीभारतिमिर-
द्विषां वृन्दैर्बन्दीकृतमिव नवीनार्ककिरणम्॥ इति॥

कुलशेखर—कविवर कुलशेखरोऽयं त्रिवाङ्कुरराज्यस्याधिपतिः दशमशतकलब्धजन्मा वैष्णवधर्मपरायणोऽनन्यसाधारणो मेधासम्पन्नः स्तोत्रकृत्। एतद्विरचितं मुकुन्दमालाख्यं स्तोत्रं, वैष्णवस्तोत्राणां मुकुटमणिरभिमन्यते। यद्यपि चतुस्त्रिंशत्पद्यबद्धमिदं लघीय एव तथाप्यस्य पद्यावलिरतीव रमणीया हृदयहारिणी सम्पन्ना। यथा—

दिवि वा भुवि वा ममास्तु वासो नरके वा नरकान्तक प्रकामम्।
अवधीरितशारदारविन्दौ चरणौ ते मरणेऽपि चिन्तयामि॥

यामुनाचार्य—यामुनाचार्योऽसौ रामानुजाचार्यस्य वैष्णवधर्मप्रतिष्ठापकस्य परमगुरुरासीत्। एकादशशतौ एवास्य स्थितिकालः। 'आलवन्दार'[1]स्तोत्र

१ 'आलवन्दार' इति कवेरस्य तामिलनाम, तदनुरोधेनैव स्तोत्रमपि तन्नाम्नैव प्रसिद्धिं गतमिति विभाव्यते।

काव्यकोमलत्वादिकमनीयगुणगरिम्णा वैष्णवेषु एतत् 'स्तोत्ररत्न' नाम्ना प्रसिद्धम्। भक्तिभावनाया करुणरससम्प्लुततायाः अभिव्यक्तिरस्मिन् स्तोत्रे आलेख्यबद्धा इव विलसति काव्यरसामृतस्यन्दिनी। तद्यथा —

तवामृतस्यन्दिनि पादपङ्कजे निवेशितात्मा कथमन्यदिच्छति।
स्थितेऽरविन्दे मकरन्दनिर्भरे मधुव्रतो नेक्षुरसं समीक्षते॥

लीलाशुकः —लीलाशुकविरचितं 'कृष्णकर्णामृत'नाम स्तोत्रं भगवतश्चैतन्य-महाप्रभोः परमप्रियमनुभूयते। अस्मिन् स्तोत्रे भाव-भाषायुगलमतीव सौन्दर्योल्लसितम्, माधुर्यरससम्प्लुतञ्च। तथा च —

मुग्धं स्निग्धं मधुरमुरली-माधुरीधीरनादं,
कारं कारं करणविवशं गोकुलव्याकुलत्वम्।
श्यामं कामं युवजनमनोमोहनं मोहनाङ्गं,
चित्ते नित्यं निवसतु महो वल्लवीवल्लभं मे॥

वेङ्कटाध्वरिः —अनेन दशमशतकमध्यसम्भवेन लक्ष्मीसहस्रनामकं स्तोत्रं भगवत्या लक्ष्म्याः स्तवनात्मकं सहस्रमितपद्यैरलङ्कृतमतीव रोचिष्णु स्तोत्रं विरचितम्। अस्मिन् स्तोत्रे रसभावालङ्काराणां काप्यद्भुतद्युतिर्विद्योतिता प्रतिभाति। दिव्येनामुना काव्येन कविरयं नूनममरपदवीमुपलम्भितः। अस्य कल्पनाकमनीयताऽप्याकलयितव्या भावुकैः —

परमादिषु मातरायिमं यदिमं कोपकृदाह मध्यमम्।
अमरः किल पामरस्ततः स बभूव स्वयमेव मध्यमः॥[1]

अत्रास्य प्रदीप्तप्रतिभासाचिव्येन पाण्डित्यमपि प्रभासितं भवति।

इमे हि वैष्णवस्तोत्रकवयः। सम्प्रति शैवस्तोत्रविधायकानां रचना अपि नयनसरणिमवतारणीया —

उत्पलदेवः —काश्मीरभवैः कवीश्वरैरपि बहूनि रमणीयानि स्तोत्राणि विरचितानि स्तोत्र-साहित्यालङ्कारभूतानि। उत्पलदेवस्य समयः नवमशताब्दी एव विभाव्यते। 'शिवस्तोत्रावलि'संज्ञकमस्य सुप्रसिद्धं स्तोत्रम्। अत्र हि

---

1 अस्यायमाशयः —हे मातः सरस्वत्यादिषु वस्तुष्वप्यादिमभिमं तव कटि-प्रदेशं यद् अमरः कोपकृन्मध्यममाह अर्थात् कटिपर्यायत्वे यद् 'मध्यमञ्चावलग्नञ्च मध्योऽस्त्री' इत्यमरः इति तत्तस्यापराध एव सत्यनौचित्यात्। अत एव तस्यापराधस्य दण्डोऽपि तेन लब्धः यत्स्वयं मध्यमः सञ्जातः। 'मध्ये मः यस्य सः मध्यमः', अमरपदस्य मध्ये 'म' अस्त्येवेति भावः।

भगवतः शङ्करस्य विविधगुणगणावलिवर्णनात्मकानामेकविंशतिस्तोत्राणां संग्रह कृतोऽवगम्यते ।

कण्ठशोणविनिविष्टमीश ! ते कालकूटमपि मे महामृतम् ।
अप्युपात्तममृतं भवद्वपुर्भेदवृत्ति यदि मे न रोचते ॥

जगद्धरभट्ट—भट्टोऽयं चतुर्दशशताब्दीसम्भवो विद्वद्वरस्य गौरधरभट्टस्य पौत्रः रत्नधरभट्टस्य चात्मज आसीत् । असावपि काश्मीरकः । अस्य सुप्रसिद्धं स्तोत्रं 'स्तुतिकुसुमाञ्जलि'नामकं चतुर्दशशतं (१४००) श्लोकैरलङ्कृतम् । स्तोत्रसन्दर्भेषु एतत्स्तोत्रमतीवोच्चपदं बिभर्ति । भूम्नाऽत्र करुणरस एवोपलालितः —

स्वैरेव यद्यपि गतोऽहमधः कुकृत्यैस्तत्रापि नाथ तव नास्म्यवलेपपात्रम् ।
दृप्तः पशुः पतति यः स्वयमन्धकूपे नोपेक्षते तमपि कारुणिको हि लोकः ॥

पण्डितराजो जगन्नाथ —अस्य तैलङ्गान्वयसम्भवस्य प्रकाण्डपण्डितकवेः वर्णनमन्यत्र कृतपूर्वम् । अस्य काव्यकलोपवर्णने को वा सविस्मयं न भजेत वाचंयमताम् । भगवतो नन्दनन्दनस्य दिव्यद्युतिच्छटामुट्टङ्कयन्नसौ व्याजहार —

स्मृतापि तरुणातपं करुणया हरन्ती नृणा-
मभङ्गुरतनुत्विषां वलयिता शतैर्विद्युताम् ।
कलिन्दगिरिनन्दिनीतटसुरद्रुमालम्बिनी
मदीयमतिचुम्बिनी भवतु कापि कादम्बिनी ॥

जैनबौद्धस्तोत्राणि

शैववैष्णवस्तोत्राणिवत् जैनबौद्धमतावलम्बिभिः कविभिरपि बहूनि प्रशस्तानि स्तोत्राणि विरचितानि । तत्र जैनकवियु मानतुङ्गाचार्य सिद्धसेनदिवाकरौ सुप्रसिद्धौ ।

मानतुङ्गाचार्य—अस्य 'भक्तामरस्तोत्र' जैनस्तोत्रे निरतिशयप्रशंसाभाजनम् । अस्मिन् हि खलु भक्तिभावना परिपक्विमाभिव्यक्तिः पूर्णतां जुषमाणा भक्तमणीनां हृदयानि करुणरससम्प्लुतानि विदधाति ।

अल्पश्रुतं श्रुतवतां परिहासधाम त्वद्भक्तिरेव मुखरीकुरुते बलान्माम् ।
यत्कोकिलः किलमधौ मधुरं विरौति तच्चाम्रचारुकलिकानिकरैकहेतु ॥

एवमेव बौद्धस्तोत्रेषु अनेकानि बौद्धस्तोत्राणि प्रसिद्धानि । तेषु शून्यवादस्य प्रतिष्ठापकस्य नागार्जुनस्य, 'निरौपम्यस्तव', 'अचिन्त्यस्तव' इति स्तोत्रद्वयं तु नितरां प्रशस्तम् ।

नाऽऽमयो नाशुचिः काये क्षुत्तृष्णासम्भवो न च ।
त्वया लोकानुवृत्त्यर्थं दर्शिता लौकिकी क्रिया ॥ इति ॥

— ० —

उपसंहारः

अथेतर्हि पुण्यतमस्यास्य संस्कृतवाङ्मयस्य गौरवगाथेयं पर्यवसितङ्गतेत्युपसंह्रियते ।

अत्र हि किल वैदिकलौकिकोभयविध संस्कृतवाङ्मयपाथोनिधिमन्मथ्योत्थ सारभूतं 'नामूलं लिख्यते किञ्चिन्नानपेक्षितमुच्यते' इति श्रीमल्लिनाथस्य वचनमनुसृत्य अस्मिन् विमर्शदर्पणे समालोचनपुरस्सरं प्रतिबिम्बीकृतम् । तत्त्वतो विमृश्यमाने विदितं भवति यत्तत्र प्रामुख्यं तु खल्वितराखिलवाङ्मयस्य मूलभूतत्वाद् वैदिकवाङ्मयस्यैव । तदितरस्य अशेषविशेषस्य साहित्यस्य तदुपव्याख्यानात्वेनाङ्गीकारात् । वस्तुतः वेदातिरिक्तविविधप्रस्थानप्रभिन्नाखिलवाङ्मयप्रसरं खलु वेद एव परिबृह्यते । वेदार्थमेव यथाशक्येन ते प्रतिपादयन्ति पुष्णन्ति च । स्वातन्त्र्येण न किञ्चिन्मात्रमप्युपोद्बलयन्तीति हेतोरेव वेदानां स्वतः प्रामाण्यं, परतः प्रामाण्यञ्चेतरेषां तेषां समेषाम् । वेदातिरिक्तानां वेदव्याख्यानभूतानां वैदिकवाङ्मयानुबन्धिनां ग्रन्थानामपि यदा स्वतःप्रामाण्यं नास्ति तदाऽन्येषां नराणां डित्थडवित्थकपित्थादीनां तु गाथैव खलु का? परम्परयाऽप्येतद्वेदाभ्युपपन्नं भवति, यत्सर्वत्रापि तर्कव्याकुलितेऽर्थे 'इति श्रुतेः' रिति श्रुतिरेव निर्णेतव्ये निर्णीतार्थे चोपोद्बलकत्वेनैव शरणीक्रियते प्रमाणकोविदैः । वेदानामपौरुषेयत्वेन भ्रमप्रमादविप्रलिप्साविदोषराहित्याद्, यथार्थसत्यतत्त्वप्रतिपादकत्वाद्, इष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारयोरलौकिकोपायस्योपोद्बोधकत्वात्, सकलवाङ्मयजीवातुभूतत्वाच्च अनितरसाधारणप्रामाण्यं नितरां शेखरायतेतरामिति । अशेषविशेषमपि यन्नाम भारतीयं सांस्कृतिकं तत्त्वं तदखिलं वेदस्वरूपे भास्वरस्वर्णभाण्डागारेऽस्मिन् विन्यस्ततरां सुसम्भृतमिति मन्यामपि सुधीप्रवरो नाधिरोहति ।

भारतीयसंस्कृते तदीयपरम्परायाश्च चित्राङ्कनमेव समस्तेऽपि संस्कृतवाङ्मये दृग्गोचरीभवति । आध्यात्मिक-भौतिक-व्यावहारिकसंस्कृतिपरिपूर्णं, संस्कृतसाहित्यमिदमितरविश्वसाहित्यं स्वमाहात्म्येन बाधमञ्चयते । यदवलम्ब्य मानवजीवमात्रं सौख्यं शान्तिं सार्वभौमबन्धुत्वं वा यत्साधितुं भवति तदखिलं ज्ञानविज्ञानमस्मिन्संस्कृतवाङ्मयमिदं सर्वोत्कर्षेण परिपूर्णतया च परामृशति । तदेतादृशस्य प्रेय-

श्रेयःसाधकस्य सर्वतोमुखप्रमुखज्ञेयज्ञानसाधननिधानभूतस्यास्य साहित्यस्याऽपरिशीलनं नाम नूनं दैवदुर्विलसितमेव केवलमित्याकलयामो वयम्।

संस्कृतभाषा या माधुर्य-प्रागल्भ्य-नैसर्गिकत्व-सौरभ्य-भावगाम्भीर्यादिगुणगरिम्णेयमखिलेतरभाषाणां मूर्द्धाभिषिक्तत्वेन विराजते। तदस्या भाषाया परिशीलनं मनुष्यमात्रस्य परमो धर्मः। प्रकृत्येयं भाषा यत्तदुपज्ञत्वेन स्वत्वेन वा यं कमपि देशविशेषं नानुबध्नाति, सम्बध्नाति चात्मीयत्वेनाखिलानेव देशान्। अतएवायं देवभाषेति पदवीमारोपिता विद्वद्भिः अतः सर्वे एव स्त्रियः पुरुषा वा साधिकाराः अध्येतुमिमामिति। अद्यापि परःसहस्राः संस्कृतविद्वांसः रूस-जर्मन-फ्रांस-इङ्गलैण्ड-अमेरिका-पोलैण्डादिदेशेषु योरोपखण्डे विराजन्ते। एशियाखण्डे तु ततोऽप्यधिकाः।

सर्वास्वपि तत्तद्देशीयासु भाषासु च अद्यापि असङ्ख्याताः शब्दा विशुद्धसंस्कृताः संस्कृतशब्दैः सह सादृश्यं जुषमाणास्तद्विकृतरूपा वा समुपलभ्यन्ते इतस्ततः प्रसृताः संस्कृतभाषाया विश्वभाषाजननीत्वं साधयन्त इति कस्याविदितम्। अस्यां भाषायां ये ये धार्मिका राजनीतिकाः सामाजिका अर्थानुबन्धिनो वैज्ञानिकादच विषयाः प्रतिबद्धाः सत्याहिंसापरस्वागृध्नुतादयो मानवमात्रहितावहा वर्त्तन्ते, मन्यामहे तेषां तलावगाहितया सम्यक् परिशीलनेन महानुपकारो जगतो भविष्यतीत्यस्माकं सुदृढो विश्वासः। अतः शान्तिसुधानिष्यन्दकरी अमन्दानन्दनिर्झरी संस्कृतभाषामाधुरीयं सर्वैः शान्तिसाम्राज्यस्थापनाकामैः विश्ववैराग्यमपाचिकीर्षुभिः सुधीभिः सर्वात्मना निषेव्या परिशीलनीया च।

किञ्च विद्वद्वरेण्यैः एतदप्यवधेयं भवति—

संस्कृतसाहित्यस्य बृहत्तमं विस्तारमुद्दिश्य विशदवर्णनं तु विमर्शेऽस्मिन् स्वल्पनिकाये सन्दर्भेऽसम्भवकोटिनिविष्टमेव प्रतिभाति अतो वयमिच्छन्तोऽपि विपश्चित्सम्यकतया तथा विधातुं सर्वथाऽनीशानाः खेदस्य निर्वेदस्य च परां काष्ठामालम्बामहे। तथापि समासेन किञ्चिदिहात्र नाममात्ररूपेण चर्च्यते। सन्दर्भेऽस्मिन् यद् यदुक्तं तदतिरिक्तमन्यान्यपि अनेकानि शास्त्राणि ज्ञानविज्ञानपराणि विविधानि च ग्रन्थानान्तराणि अंशतोन सम्पूर्णानि संस्कृतवाङ्मये हस्तलेखबद्धानि ताम्रपत्राङ्कितानि परम्पराप्राप्तप्राचीनविद्वद्गृह-मन्दिर-पुस्तकालयेषु सुरक्षितानि विद्यन्तेऽद्यापि प्रत्नोर्णानि इति कार्यविदितं विदुषाम्। तत्र तावद्रसायनशास्त्रम्, धनुःशास्त्रम्, गान्धर्वशास्त्रम्, आग्नेयशास्त्रम्, समराङ्गणसूत्रधारम्, आयुर्वेदशास्त्रम्, विमानशास्त्रम्, धा…शास्त्रम्, यन्त्रविज्ञानम्, खगोलशास्त्रम्, भूगोलशास्त्रम्, भूगर्भशास्त्रम्, …

तन्त्रम्, रत्नविज्ञानम्, धातुतन्त्रम्, वायुविज्ञानम्, प्राणिविज्ञानम्, वनस्पतितन्त्रम्, औषधशास्त्रम्, नौतन्त्रम्, शिल्पतन्त्रम्—इत्यादिकं बहुतरमवशिष्टं भूयस्त्वभिया सकलमविकलं वा ग्रन्थेऽस्मिन्निवेष्टुं न प्राभवाम वयम् ।

परेशानुकम्पया यद्यस्य सन्दर्भस्य पुनर्मुद्रणवेला लप्स्यते तदानीमव-शिष्टानामेषां ग्रन्थरत्नानां सुप्रसिद्धानाञ्च कवीनामपि विशदं वर्णनं प्रकाशयितु मभिलषामो वयम् । अग्रे तु कालाधिनाथः स भगवान् विधिरेव प्रमाणमिति । इति शम् ।

अतो जगदिदं परितो विस्फूर्ज्यमानाहवाग्निसम्प्लुष्टं सानन्दं शान्तिरसमा-रसयद् भूयोऽपि चतुरस्रतया समुल्लसत् किल स्वर्गसादृश्यमावधानमिति अस्माकं हार्दिकी अभ्यर्थनेति —

धन्यं भारतभूतलं सुललितं सारस्वतं मन्दिरम्,
धन्या संस्कृतवाक् सुधेव मधुरा गीर्वाणसंसेविता ।
धन्याश्च प्रतिभायुता सुकवयः पाण्डित्यसम्मण्डिताः,
तेषां सूक्तिसुधारसः क्षितितले दीव्यात्समाः शाश्वती ॥

शं शुभञ्च भूयात्
सर्वे भवन्तु सुखिनः सर्वे सन्तु निरामयाः ।
सर्वे भद्राणि पश्यन्तु, मा कश्चिद् दुःखभाग्भवेत् ॥ इति

इति सर्वतन्त्रस्वतन्त्रैः पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणैः सिद्धान्त-
शिरोमणिपदालङ्कृतैः श्रीमदाचार्यद्विजेन्द्रनाथशास्त्रिभिः
प्रणीते संस्कृतसाहित्यविमर्शे द्वादशः परिच्छेदः
समाप्तः ।

समाप्तश्चायं ग्रन्थः ।